

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અંધારણ.

(સુરતમાં મળેલી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદે કરેલા સુધારા પ્રમાણે.)

૬. ઉદ્દેશ.

અમુક વખતે વિદ્વાન અને વિદ્યારસિક ગુજરાતીઓ એકઠા થઈ ગુજરાતી વાંચનનાં ઉન્નતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરે એટલા સાફ આ પરિષદ યોજવામાં આવી છે.

૭. બેઠક.

૧. પ્રથમની બેઠકમાં નક્કી કરેલા સદસ્યોમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળશે; એ પ્રમાણે નક્કી ન થયું હોય અથવા અનિવાર્ય કારણોને લીધે નક્કી થયેલા સદસ્યોમાં પરિષદ ભરવાનું ન બને તેમ હોય તો સામાન્ય મંત્રીઓ નક્કી કરશે તે સદસ્યોમાં પરિષદ મળશે.

૨. જરૂરના પ્રસંગે સામાન્ય મંત્રીઓ પરિષદની ખાસ બેઠક યોજાશે.

૮. સામાન્ય મંત્રીઓ.

૧. પરિષદની દરેક બેઠક વખતે પાંચ સામાન્ય મંત્રીઓ નીમવામાં આવશે. તે એવી રીતે કે આગલા સામાન્ય મંત્રીઓમાંનો એક બેચેટથી પોતાનો બોલો છોડે તેની જગાએ નવો મંત્રી પરિષદ ઉમેરશે. (બોલો છોડનાર મંત્રી ફરીથી નીમવાને લાયક ગણાશે.)

૨. પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ પોતાના કાર્ય વ્યવહારનું દરેક પરિષદના અહેવાલમાં અગર બીજી રીતે પ્રગટ કરશે.

૩. પરિષદ ભરવાનો અવસર આવે ત્યારે સામાન્ય મંત્રીઓ બેઠકના સ્થળના સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સાથે મળીને જોઈતી તૈયારી તથા વ્યવસ્થા કરશે.

૪. સામાન્ય મંત્રીઓ માત્ર આઠ ખાસ વિષયો પસંદ કરી એક એક વિદ્વાનને મોંપશે અને બીજા નિષ્પંથો વચ્ચે કે ન વચ્ચે, છપાય કે ન છપાય તોપણ એ ખાસ વિષયો પર લખાઈ આવેલા નિબંધો પરિષદ આગળ વાંચવાની અને પરિષદને ખર્ચે છપાવી દરેક નિબંધની ૫૦૦) નકલો કર્તાને વેચવા માટે આપવાની વ્યવસ્થા સામાન્ય મંત્રીઓ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સાથે મળીને કરશે.

૯. સ્થાનિક પરિષદ મંડળ.

૧. જે સ્થળમાં પરિષદ ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવશે ત્યાં વખત થયે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ જાતે જઈ અથવા કાગળ/લખી સ્થાનિક વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકો પાસે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ નીમાવશે અને પરિષદ ભરવા મુદ્દે જોઈતી વ્યવસ્થા તથા તૈયારી કરવાનું તેમને સોંપશે. સામાન્ય મંત્રીઓ અને પાછલી

- પરિપદના પ્રમુખો આ મંડળના સભાસદ ગણાશે. સ્થાનિક પારિષદ મંડળમ દ્વારા થવા સારા યોજામાં યોજા રૂ.૫)નું લગભગ પ્રત્યેક સભાસદે આપવું જોઈએ.
૧. આ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પોતાના પ્રમુખ, મંત્રીઓ, ખજાનચી વગેરે નીમશે. અને પરિપદના બંધારણને અનુસરી પોતાના કાર્યો વ્યવહારની યોજના કરી તેના નિર્વાહ કરશે.
 ૨. પરિષદમાં વાંચવા યોગ્ય લેખો મેળવવા અને અગત્યની ચર્ચા કરાવવા વિષયોની માર્ગદર્શક યાદી, પરિપદના ઉદ્દેશને અનુસરીને પ્રગટ કરશે અને લેખો ખેડકની તારીખ પૂર્વે બે મહિનાપર એકઠા કરશે.
 ૩. પરિષદની બેઠક કદ તિથિઓ (તારીખો) પર કરી તે આ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ નક્કી કરશે.
 ૪. પરિષદની બેઠકની તિથિ (તારીખ) આગમ્ય સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સત્કાર મંડળ નીમશે.
 ૫. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રદર્શન બરતુ' સ્થાનિક પરિષદ મંડળને સકય હોય તો તે માટે આ બંધારણને અનુસરી લેખો વ્યવસ્થા, રચના, ખર્ચ, હિસાબ, અહેવાલ છપામણ, નિબંધ છપામણ વગેરે માટે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ ગોઠવણ કરશે.
 ૬. પરિષદના ખર્ચ માટે સ્થાનિક પરિષદ મંડળે એકઠાં કરેલાં નાણાંમાંથી પરિષદનો ખર્ચ (જેમાં સામાન્ય મંત્રીઓ અને આગલી પરિષદે નવી નીમેલી કમિટીઓ દ્વારા થતાં કામોના ખર્ચોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે) જતાં જે રકમ ફાળવે રહે તેના યોજામાં યોજા પચાસ ટકા પરિષદ મંડળમાં સ્થાનિક પરિષદ મંડળ જમે કરાવશે.
 ૭. (અ.) સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી પરિષદની બેઠકના પ્રમુખની નીમણુંક સ્થાનિક પરિષદ મંડળ સુટણી (election) થી કરશે.
(આ.) જરૂર હોય તો બે ઉપપ્રમુખની નીમણુંક પણ એવીજ રીતે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ કરશે.
 - (ઇ.) પરિષદનો કાર્યવ્યવહાર વિભાગથી કરવાનું યોગ્ય હોય તો જે જે વિષયોને લઈને વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હોય તે તે વિષયોના વિદ્વાનોની વિભાગને અધ્યક્ષ પદે સ્થાનિક પરિષદ મંડળ નીમણુંક કરશે.
 ૮. પરિષદમાં વંચના આવેલા લેખોની યોગ્યતા અગત્યતા સ્થાનિક પરિષદ મંડળ વિદ્વાનોની નિરીક્ષક મંડળી નીમશે. કયા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના કયા વાંચવા અને કયા હજીવાવવા તેનો નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે.
 ૯. પરિષદ અને લેખો અંગે યોગ્યતા સંસ્થાઓના કાર્યક્રમો અહેવાલ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે અને નિયમ ૪ માં જણાવેલા ખાસ નિબંધો તથા બીજા નિબંધો આવેલા હોય તેમાંથી નિરીક્ષક મંડળીએ પરિષદને નામે છાપવા
 ૧૦. યોગ્ય ઠરાવેલા નિબંધોનો સંગ્રહ પણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ પ્રગટ કરશે.

૧૧. પરગામથી આવતા પરિષદના અભ્યાગતો માટે તેમની પાસેથી અમુક રકમ લઈ લેખને માટે રહેવા જમનાની ગોઠવણ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ કરશે.

ચ સભાસદો.

૧. પરિષદની બેઠક વળતે જોગો ૩. ૧) એક આપશે તેજો સભાસદ ગણાશે
૨. સભાસદોની ઉંમર ૨૧ થી ઓછી ન હોવી જોઈએ.
૩. સભાસદો નિયમ ૭ ને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકશે

છ. સત્કાર મંડળ.

૧. પરિષદની બેઠકની અવરજા કરવા નીમણવટ સ્થાનિક પરિષદ મંડળ જે સ્થળમા પરિષદ મળવાની હોય ત્યાના વિદ્વાનોનું અને વિદ્યારસિકોનું સત્કાર મંડળ બેઠકની તારીખ પહેલા નીમશે.
૨. સત્કાર મંડળના સભાસદોની ઉંમર એકસસથી ઓછી ન હોવી જોઈએ.
૩. (અ) ૩. ૧૦) જ્યારે તેથી વધારે આપશે તે સત્કાર મંડળના સભાસદો થશે.
(આ) સાક્ષિત્ય ક્ષેત્રમા લેખનથી સાક્ષરતા પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જેમની પાસે શી લેરી સ્થાનિક પરિષદ મંડળને યોગ્ય ન લાગે એવા વિદ્વાનોને સત્કાર મંડળના સન્માનિત સભાસદો નીમવામા આવશે. તેમની સખ્યા પાંચથી ઓછી નહિ અને સત્કાર મંડળની કુલ સખ્યાના વીમાસથી વધારે નહિ રાખવામા આવે
૪. સત્કાર મંડળ પોતાના પ્રમુખ ઉપપ્રમુખ નીમશે. સ્થાનિક પરિષદ મંડળના મંત્રીઓ સત્કાર મંડળના મંત્રીઓ થશે

જ. નિરીક્ષકમંડળી.

૧. લેખોની નિરીક્ષા કરી તેના વાચન માટે કમ તથા કાળ નિરીક્ષક મંડળી નક્કી કરશે
૨. લેખોની ત્રિવિધતા અને સખ્યા એટલી યધી હોય કે પરિષદના વ્યવહાર વિભાગથી ચલાવવો છદ લાગે તો તેમ કરવા નિરીક્ષક મંડળી સ્થાનિક પરિષદ મંડળને સજવશે

ઝ. વિષય કમિટી.

(Subjects Committee)

૧. પરિષદ મંડળ મંત્રીએ પ્રમાણે વિષય કમિટીના સભાસદો નીમશે.
(અ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ
(આ) પરિષદના પ્રમુખ.
(ઇ) આગલી પરિષદે અમુક અમુક કામ કરના નીમેલી કમિટીના સભાસદો
(ઇ) સ્થાનિક નહિ હોય એવા સભાસદોમાંથી જેમની કુલ સખ્યાના વીસાશ અભ્યાસદો.
(ઉ) સત્કાર મંડળની અને સ્થાનિક સભાસદોની કુલ સખ્યામાંથી વીસાશ અભ્યાસદો
(જી) સામાન્ય મંત્રીઓ, આગલી બેઠકોના પ્રમુખો, આગના સત્કાર મંડળના પ્રમુખો અને સ્થાનિક પરિષદ મંડળના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.
(ઝ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખ, પરિષદના પ્રમુખ તથા સામાન્ય મંત્રીઓને યોગ્ય લાગે તેના પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો
(ઞ) નિમામના કામ લેનાર નક્કી થયુ હોય તો નિમામોના અધ્યક્ષો
૨. પરિષદની બેઠકના પ્રમુખ તે નિયમ કમિટીના પ્રમુખ રહેજ

૩. આ કમિટીનો કાર્ય વ્યવહાર અપ્રસિદ્ધ રહેશે.
૪. ફક્ત આ કમિટીએ નિર્ણય કરેલા ઠરાવો પરિપદમાં રજુ કરવામાં આવશે. અન્ય પરિપદમાં નિર્ણય કરેલા ગણાશે. પરિપદના ઓગાંતોમાંથી મત લેવામાં આવશે નહિ.
૫. પરિપદના વ્યવહારનો કાર્યક્રમ આ કમિટી નક્કી કરશે, અને તેનો નિર્વાહ કરવા ચાર દિવસથી વધારે સમય નહિ રાખે.
૬. સામાન્ય મંત્રીઓની, પરિપદ ભંડોળ કમિટીની, અને પરિપદ પુસ્તકાલય કમિટીની નીમણૂક આ કમિટી કરશે અને રીતસરના ઠરાવો નક્કી કરી પરિપદમાં રજુ કરાવશે.
૭. કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી અને કયા ઠરાવ રજુ કરવા તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે. ચર્ચામાં કોણ ભાગ લેશે અને ઠરાવોને કોણ રજુ કરશે તથા ટેકા આપશે તે પણ આ કમિટી નક્કી કરશે. પરિપદની બેઠક દરમિયાન આ બાબતમાં પ્રમુખ ધટતા ફેરફાર કરી શકશે.

પરિપદ ભંડોળ ફંડ અને પરિપદ ભંડોળ કમિટી.

૧. પરિપદના ઉદ્દેશોના નિર્વાહ માટે તેમજ સામાન્ય મંત્રીઓ અને કમિટીઓને સોંપેલાં કાર્યો કરવા માટે આ પરિપદ ભંડોળ સ્થાપવામાં આવે છે.
 ૨. જ્યાં બેઠક ભરાય ત્યાંનું સ્થાનિક પરિપદ ભંડોળ આનું ફંડમાં રૂ. ૨૫૦) અઢીસો અથવા તેથી વધારે રકમ બે પરિપદ વચ્ચેના અંતરાયના આણુ પરસ્પરજી અર્થે માટે આપશે.
 ૩. અહેવાલ અને લેખ સંગ્રહોની નકલો લેવાવાથી ઉપગતતા ચોખ્ખા વધારાના નાણાંના તથા બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી અર્થ જતાં, ફાળવ રકમ રહે, તેની કુલ રકમના ઓછામાં ઓછા પચાસ ટકા આ ફંડમાં સ્થાનિક પરિપદ ભંડોળ જમાવે કરાવશે.
 ૪. પરિપદ ભંડોળ કમિટીને જ્યારે જરૂર લાગે ત્યારે જાહેર ઉપરાણાથી આ ફંડ વધારશે.
 ૫. પરિપદ ભંડોળ કમિટી દર વર્ષે પોતાના કામકાજના રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરશે અને તેમાં પરિપદના સામાન્ય મંત્રીઓએ ઓડિટ કરેલો ઉપજી અર્થનો હિસાબ પૂરેપૂરી વિગત સાથે છાપશે.
 ૬. પરિપદ ભંડોળ કમિટી પોતાના મંત્રી અને ખજાનચીની નીમણૂક કરશે.
- ### ૩. પરિપદ પુસ્તકાલય કમિટી.
૧. પરિપદ પુસ્તકાલયનાં રક્ષણ અને વિવૃદ્ધિ માટે વિષય કમિટી દ્વારા પરિપદ ૯ સભાસદોની કમિટી નીમશે.
 ૧. પ્રમુખ-પરિપદ પુસ્તકાલય જ્યાં સુધી શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને હવાલે નાખ્યું પ્રકરે ત્યાં સુધી એ સોસાયટીના આનરરી સેક્રેટરી આ કમિટીના પ્રમુખ રહે.
 ૨. ખજાનચી-પરિપદ ભંડોળ ફંડના ખજાનચી તે આ કમિટીના સભાસદ ગણાય.
 ૩. પરિપદના પાંચ સામાન્ય મંત્રીઓ.
 ૪. બીજા સભાસદો.
 ૨. કોરમ, મળવાનું સ્થાન, મંત્રી, ઉપનિયમો વગેરે કમિટી પોતે નક્કી કરશે.
 ૩. ખજાનચી પુસ્તકાલય કમિટીનું જીવંત ખાતું રાખી, કમિટીના આવક અર્થનો હિસાબ એમના અને મંત્રીના બંનેના દસ્તે અલ્લાહિદો રાખી પરિપદના અહેવાલમાં પ્રગટ કરશે.

કાર્યક્રમ.

૧. પરિપક્વ પ્રમુખની ચુટણી બહાર પાડવાની બેઠક દરમ્યાન થશે નહિ. સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળે સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી કેરેલી નીમણૂક અંગુર રહેશે.
૨. વિષય કમિટીએ ઘડેલા કાર્યક્રમ પ્રમાણે બેઠકનો વ્યવહાર ચાલશે. પરિપક્વ પ્રમુખને યોગ્ય લાગે તેવો ફેરફાર કાર્યક્રમમાં બેઠક દરમ્યાન જ કરી શકશે.
૩. કાર્યક્રમનું માર્ગ દર્શક રૂપ આપું રહેશે.

(અ) મળણ આરીવીદ.

(આ) સત્કાર મંડળના પ્રમુખનું ભાષણ.

(ઇ) અભિનંદક તારો અને પત્રો આપના હોય તેનું વાચન.

(ઇ) પ્રમુખાસને બીરાજના પ્રમુખને કરનાની વિનંતિ.

(ઉ) પ્રમુખનું ભાષણ.

(ઊ) લેખોનું વાચન

(ઋ) ચર્ચા અને ઠરાવો.

ટીપ-આગલી બેઠકમાં નિર્ણય માટે નીમાયલી કમિટીના રીપોર્ટ વિશે ચર્ચા અને ઠરાવો આ સાથે થશે.

(શ્ર) પ્રમુખનો ઉપકાર બતાવનારી અને એમ બીજા આવશ્યક ઉપકારો વિશેની દરખાસ્તો

(હ) વિસર્જન કાળની શુભેચ્છાઓ.

૪. પરિપક્વ કાર્યવ્યવહાર વિભાગનાર કરવામા આવે તો વિભાગનો કાર્યક્રમ ઉપરના ધોરણે ધકાશે. જરૂર લાગે તો વિભાગમાં ફરેક લેખ પછી ચર્ચા કરવા દેવામા આવશે. ચર્ચા કરનારાઓએ પોતાના નામ વિભાગના અધ્યક્ષને અગાઉથી જણાવવા પડશે.

૬ સામાન્ય.

૧ આ નિયમો પ્રમાણે મળનારી સભામાં પ્રમુખની ગેરહાજરી દરમ્યાન જ્યાં ઉપ-પ્રમુખ હશે ત્યાં તે પ્રમુખસ્થાને બેસશે. અને ઉપપ્રમુખ નહિ હોય અથવા ગેર-હાજર હશે ત્યારે સભા પોતામાંથી એકને પ્રમુખ નીમશે.

૨ ફરેક સભામાં બહુમતે નિર્ણય થશે અને સરખા મત હશે ત્યાં પ્રમુખનો એક વધુ મત ગણાશે.

૩ વર્ષની ગણતરી જાન્યુઆરીથી ડીસેમ્બર લગી ગણાશે

૪ ફરેક અહેવાલની સરખાતમા પરિપક્વ બધારણ હપાશે.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અહવાલ.

પરિષદને લગતી સ્થાનિક પ્રવૃત્તિ.*

સુરતના આગેવાન શહેરીઓની વિનંતિપરથી સુરતના વતનીઓની એક બહેરમખા રેશન શેડ-ઉપર પાટીદાર પરિષદના મંડપમાં રવિવાર તા. ૧૭ મી મે સન ૧૯૪૪ને રોજ સાંજે સાડાપાંચ વાગે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી બેઠક સુરતમાં ભરવા સંબંધે વિચાર કરવા મળી હતી.

સુરત મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ રા. ઠાકોરગમ કપિલરામ મહેતા. બી. એ. એલ. એસ. બી. એ પ્રારંભમાં સંમેલનનો ઉદ્દેશ કહી જતાં ત્રી સાહિત્ય તરફ યોતાની ફરજ અદા કરવા તત્પર થવા સુરતના નાગરિકોને આગ્રહ કર્યો હતો. ત્યારબાદ બેઠકોરોના અમાત્ય રા. બા. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, એમ. એ. એલ. એલ. બી. એ. સુરતના પ્રતિષ્ઠિત શહેરી અને લેખક રા. રા. મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરોને પ્રમુખપદના આપવાની દરખાસ્ત કરી હતી. તેને વખીસ મગનલાલ ભુખણલાલ શેઠ, બી. એ. એલ. એલ. બી. તરફથી અનુમોદન મળતાં રા. રા. મધુવચ્છરામ પ્રમુખપદના લીડું હતું. એમણે કેટલીક ઐતિહાસિક હકિકત રજૂ કરી જતાં હતું કે અંગ્રેજ રાજ્યની સ્થાપના પછી સાહિત્યની ઉત્તતિ કરનારાં છાપખાનાં, પુસ્તકાલય, નિશાળ આદિ સાધનોનાં બીજા સુરતમાંજ પહેલાં શેપાયાં હતાં ત્યારબાદ સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રી પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, અને પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર એમણે સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશ અને સુરતમાં ભરવાની યોગ્યતા વિશે 'ધર્મ' અસરકારક વિવેચન કર્યું હતું, જેને પંડિત લાલને મધુર બાપામાં અનુમોદન આપ્યું હતું. પછી ગ. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ. એમણે નીચે પ્રમાણે પહેલો દરાવ રજૂ કર્યો હતો—“સુરત શહેરની આ બહેર સવા પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને સુરત મુકામે ઇ. સ. ૧૯૧૫ માં જે સમય અનુકૂળ નહોતો તે સમયે નિમંત્રણ કરવાનું દરાવે છે. આ દરાવના સંબંધમાં બેસતાં એમણે પારિતોષિક આપી નિમંત્રણ લખાવવાની વ્યવહાર ગૂચના કરી હતી. આ દરખાસ્તને રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણલાલ ખાનસાહેબે અનુમોદન આપ્યું હતું.

રા. રા. વિનાયક નંદશંકર મહેતા બી. એ.; આઈ. સી. એસ. પારિશ્વર-એટ-લો એ બીજો દરાવ રજૂ કર્યો કે—“આ સભા નીચેના ગૃહસ્થોનું કરોળારી મંડળ નીમી તેમને યોતાની સખ્યા વધારવાની, યોતાના અધિકારીઓની જગ્યા ખાલી પડે તે પુરવાની તથા પરિષદને સમય નક્કી કરી તેના ઉદ્દેશો પાર પાડવા માટે જે કાંઈ કાર્ય કરવાં પડે તે સવળાં કરવાની સત્તા આપે છે. પ્રમુખ-રા. રા. મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરો, ઉપપ્રમુખ-રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, બી. એ. આ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી; મંત્રીઓ-રા. રા. ન્યુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધી, બી. એ. એલ. એલ. બી., નમીં મચેરશાહ પાલનજી કૈકાબાદ,

* પરિશિષ્ટ ચ. (૧)

* એમણે પછાડીથી રાજનામું આપ્યું હતું.

+ આ ગૃહસ્થ નાદુરસ્ત તબીબોતે લીધે મંત્રી તરીકે કામ કરી શક્યા ન હતા.

અને રાં ૨૦ મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા, બી. એ. ઉપમેનીઓ-રાં ૨૦ વીરબળરામ હ. મહેતા તથા ૨૦ મનમોહનશંકર હ. પંડ્યા તે ઉપરાંત મંડળના બીજા ગૃહસ્થોનાં નામ વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. ઝકટરે ઈશ્વરલાલે આ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો હતો.

ત્રીજે દિવસે રાં ૨૦ કૌશિકરામ વિમ્બેહરરામ મહેતા, બી. એ. એમણે રાં ૨૦ મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ. એલ. બી. ના અનુમોદન સાથે રજુ કર્યો હતો કે— “ રા. ૩, અથવા વધારે રકમ આપનાર સદ્ગૃહસ્થ અથવા સમાજી કારોબારી મંડળના સભાસદો થઈ શકશે.”

માટીદાર પરિપદનો મંડપ વાપરવાં આપવા માટે ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રાં ૨૦ વીરબળરામ હરિસુખરામ મહેતાએ મુકી હતી. અને તેને રાં મણિલાલ બકારભાઈ ંધાએ મમર્થન આપ્યું હતું.

રાં ૨૦ નગીનદાસ પુત્રોત્તમદાસ સંધરીએ સભાનો કાર્યક્રમ કુશળતાથી ચલાવવા માટે પ્રમુખનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત મુકી હતી, જેને રાં ૨૦ લાલુસુખરામ નિશુભરામ મહેતાએ ટેકો આપ્યો હતો.

આ બધા દિવસો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

વિસર્જન પૂર્વે પ્રમુખે એક અતિ મંગળ વાત સભાને નિવેદન કરી હતી કે ‘ સુરતમાં મળનારી પાંચમી પરિપદને માટે અગ્રિયેષ્ટો તરફથી જે નિમંત્રણ આવે તેમાથી જેનો નિમંત્રણ ઉત્તમ ગણાયે, તેને પાંચ તોલા મુચ્છિનું પારિતોષિક આપવા પોતાની ઇચ્છા ઉઘે એવો સૌભાગ્યવંતા રમાબાઈ પદ્મજી તરફથી પત્ર મળ્યો છે.

આ સમારંભનો વિજય ઇન્ડિયાગ પત્રો, દિવાન બહાદુર અબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, દિ. બ. રજીસ્ટ્રારબાઈ-ઉદયરામ, રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ, રાં તનસુખરામ મનસુખરામ, રાં માધવરામ હરિનારાયણ બ્યાસ, વગેરે વિદ્વાનો તરફથી આવ્યા હતા.

કારોબારી મંડળ.

તા. ૨૪-૫-૧૯૧૪ને રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. શુભાષદાસ લાંબદાસ કન્યાસાળાના મકાનમાં રા. રા. મનુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોદરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જે પ્રસંગે નીચેના દરવો સર્વાનુમતે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.—

(૧) રા. રા. મુષ્ણુલાલ સુરજલાલ વઢીલ, બી. એ. અને રા. રા. + મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ. એલ. બી. ને મંત્રીપદે નીમવામાં આવે છે.

(૨) પાંચમી પરિપદના ઉદ્દેશો પાર પાડવાં સાફ હોયને માટે નીચે લખેલી કમિટીઓ નીમવામાં આવે છે.

(૧) ભડોળ કમિટી.

(૨) નિમંત્રણ કમિટી.

(૩) પ્રદર્શન કમિટી.

x કેટલીક અડચણને લીધે આ ગૃહસ્થ કામ નીચેના મુજબ નહીં થયું.

* આ ગૃહસ્થની સુરતમાંથી બહારી થવાથી પગડીથી કામ કરી શક્યા ન હતા.

+ એમણે પગડીથી મંડળનામું આપ્યું હતું.

આ કમિટીઓ પોતપોતાના અધિકારીઓ નીમી લેશે અને આ કમિટીઓને પોતાના સભાસદોની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા છે.

ભડોળ કમિટી પોતાના કાર્યનો રિપોર્ટ દર બપોળે મહિને કારોબારી મંડળને મોકલશે.

નિબંધ કમિટી વિષયોની યાદી તૈયાર કરશે, અને પારિતોષિકોને માટે વિષયો તથા પારિતોષિકોની સંખ્યા અને શરતો નક્કી કરી કારોબારી મંડળને વિદિત કરશે. આ કમિટી પોતાનો રિપોર્ટ એક માસની અંદર કરશે.

પ્રદર્શન કમિટી ચિત્રો અને જીના લેખોનું પ્રદર્શન કરવા વ્યવસ્થા કરશે.

નીચે લખેલી કમિટીઓમાં નીચે લખેલા સદ્ગૃહસ્થોને નીમવામાં આવે છે.

ભડોળ કમિટી.

- (૧) મહેદાર ઇશ્વરદાસ જગજીવનદાસ રંટેર.
- (૨) રા. મધુવંશરામ બળવંશરામ હોરા.
- (૩) રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા.
- (૪) ખા. ખા. 'બમનજી એલ્લજી મોદી.
- (૫) રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ વઢીય.
- (૬) રા. લલિતાશંકર લાલસંકર વ્યાસ.
- (૭) રા. રણુજીતરામ કાળાભાઈ.
- (૮) રા. પ્રસન્નવદન મેહોટાભાઈ દેસાઈ.
- (૯) ગા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.
- (૧૦) રા. અમૃતલાલ બળદેવદાસ હિંગગોકવા.
- (૧૧) રા. પ્રાણુલાલ અબોરામ પારનેરીઆ.
- (૧૨) ડા. મનન્ટરાય મદનરાય રામજી.
- (૧૩) ડા. એમ. એમ. મહેતા.
- (૧૪) ગા. બા. ખડુભાઈ ગુલાબભાઈ દેસાઈ.
- (૧૫) રા. ઇશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનમાહેબ.
- (૧૬) રા. મોતીલાલ મુગટલાલ મુનશી.
- (૧૭) રા. કસનજી કુંવરજી દેસાઈ.
- (૧૮) રા. પ્રભુશંકર એમ વ્યાસ.
- (૧૯) રા. મોતીલાલ ત્રિભોવનદાસ દલાલ.
- (૨૦) રા. ચુનીલાલ ખેલાભાઈ શાહ.
- (૨૧) રા. રામજીલાલ એમ. બલસાગી.
- (૨૨) રણુછોડલાલ ડી. મહેતા.
- (૨૩) શાવકસાહ એમ. ખમુખા.
- (૨૪) મી. એમ. ડી. મુદ્દા.
- (૨૫) મી. એમ. ડી. મહેતા.
- (૨૬) સા. હરિમુખગોરી વામનરામ.

નખધ કમિટી.

- (૧) રા. બા. 'કમળાશંકર' પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.
- (૨) રા. દુર્ગેશ્વર નટવરજી.
- (૩) રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
- (૪) રા. મુશ્વરલાલ પ્રાણુલાલ ખાનસાહેબ.
- (૫) રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.
- (૬) રા. મણિલાલ ખડકારભાઈ વ્યાસ.
- (૭) રા. લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.
- (૮) રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
- (૯) રા. રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ ખંભાતી.
- (૧૦) રા. ધીરજીરામ વિશ્વનાથ વ્યાસ.
- (૧૧) રા. નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ મજમુદાર.
- (૧૨) બી. કરીમમહમદ ખાસ્તર.

પ્રદર્શન કમિટી.

- (૧) રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતા.
- (૨) રા. મધુવનજીરામ બળવનજીરામ હોરા.
- (૩) રા. રણજીતરામ કાળાભાઈ.
- (૪) રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાડકજી.
- (૫) રા. પ્રસન્નવદન મોટાભાઈ દેસાઈ.
- (૬) રા. મણિલાલ ખડકારભાઈ વ્યાસ.
- (૭) રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.
- (૮) રા. રામરાય મોહનરાય.
- (૯) ચર્લ્સમેન્ટ અને ખાનગી કાકરૂલના ડ્રોઈંગ શિક્ષકો, તથા આર્ટિસ્ટના પ્રિન્સિપાલ અને ડ્રોઈંગ શિક્ષક.
- (૧૦) રા. રાજેન્દ્રલાલ સી. મુરઠાયા.
- (૧૧) રા. સુમન્ત ખડકરામ મહેતા.

(૩) સુરત બહારથી મદદ મેળવવા જુદે જુદે સ્થળે નીચે પ્રમાણે કમિટીઓ પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તા સાથે નીમવામાં આવે છે.

સુખ—રા. માર્કેડ નંદશંકર મહેતા.

- રા. પરશોત્તમદાસ ઠાકોરદાસ.
- રા. હોરાલાલ ડાલાભાઈ નાણાવટી.
- રા. ત્રીશુવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી.
- રા. નગીનદામ ત્રીશુવનદાસ ખાસ્તર.
- રા. કિસનલાલ રતનલાલ દેવતરી.

રા. મણિલાલ ધનજીરામ દેસાઈ.

સા. જમનાબાઈ સંકાઈ.

૧૩૨—રા. મણિલાલ આત્મારામ પંડ્યા.

ગ. આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી.

રા. નરસેરામ એન. જોશી

વડોદરા—

રા. બા. મનુભાઈ નંદયાદર મહેતા.

પ્રો. અતિસુખચંદ્ર કમળાશંકર.

પ્રો. ડી. કે. ગજજર.

રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.

રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ.

રા. હામુભાઈ ડાલાભાઈ મહેતા.

રા. ગોરધનદાસ એમ. કાજી.

રા. નંદનાથ કેદારનાથ ઢીક્કિત.

રા. માણેકલાલ અંબારામ ટોંકટર.

અમદાવાદ—

આ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

રા. બ. જમીયતરામ ગૌરીચંદ્ર શાસ્ત્રી.

રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખ.

રા. એન. ડી. ખડેરાવાળા.

રા. જોડીસનદામ. શ્રોફ.

નડીઆદ—

રા. મહાબળપ્રસાદ વીરપ્રસાદ દેસાઈ.

રા. છોટુભાઈ ડાલાભાઈ દર.

રા. જે. વી. શુક્લ.

કાઠીઆવાડ—

રા. કૌશિકરામ વિદ્યદરરામ મહેતા.

રા. વામનરામ કપિલરામ મહેતા.

પ્રો. જેડીસનદાસ જે. કણીઆ.

પ્રો. મણિલાલ માણેકલાલ.

રા. સુનીલાલ એમ. શ્રોફ.

રા. હીરાલાલ લલ્લુભાઈ કાજી.

રા. ખંડુભાઈ ધંડજી દેસાઈ.

રા. રામચંદ્ર ધનજીરામ જ્યામ.

ગાંધી—રા. ભીમભાઈ એન. દેસાઈ.

(૫) દપાલ તથા છૂપામણી ખર્ચે ગાટે હાલમાં મંત્રીઓને રૂ. ૨૦૦) લગી ખર્ચવાની મતા આપવામાં આવે છે.

તા. ૧૫-૭-૧૪ ને રોજ કારોગારી મંડળની એક એક નેકો કરી હતી, પરંતુ તે દિવસે નામદાર લેડી હાર્ડિંગની પાયદંતની ક્રિયા થનાર હોવાથી સભા સુલતવી રાખવામાં આવી હતી. એ સુલતવી રાખેલી સભા તા. ૧૬-૭-૧૪ ને રોજ રિવાજ મુજબ રા. રા. શુભાશ્રદાસ ભાઈદાસ કન્યાશાળાના મકાનમાં રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. જેમાં નિર્માણ કમિટીએ તેવાર કરેલી પરિપદ ગાટેના નિર્માણના વિષયની વાદી તથા છનામી નિર્માણની યોજના પસાર કરવામાં આવી હતી.

તા. ૪-૧-૧૯૧૫ને રોજ કારોગારી મંડળની એક એક રાં મહુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે દરારો થયા હતા:—

(૧) નીચેના મુદ્દસ્યોનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમનામાં આવે છે.

- (૧) રાં રાં શુભાશ્રદાસ ભાઈદાસ (પ્રમુખ).
- (૨) રાં રાં લલિતારાંકર લાલરાંકર.
- (૩) રાં રાં વીરેશ્વરાંકર ઇંદીરાંકર.
- (૪) રાં રાં ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
- (૫) રાં રાં ઇશ્વરલાલ ગોરીશંકર ટાંકટર.
- (૬) રાં રાં મણિલાલ ખંડેરભાઈ વ્યામ.
- (૭) રાં રાં દયાળજી નાનુભાઈ.
- (૮) રાં રાં ભાનુશુભરામ નિર્મણરામ.
- (૯) રાં રાં કુંવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.
- (૧૦) રાં રાં કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈ.
- (૧૧) રાં રાં જીવણચંદ સાંકરચંદ.
- (૧૨) રાં રાં રામગય મોહનરામ.
- (૧૩) રાં રાં રણજીતરામ કાળાભાઈ.
- (૧૪) રાં રાં દયાશંકર ભાઈશંકર.
- (૧૫) રા. રા. જનાર્દન વીરમદ્ર પાંકજી.
- (૧૬) રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

(૨) રા. રા. સુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ પોતાના સેક્રેટરીના આધ્યાત્મ રાજનામ આપ્યું છે, તે સ્વીકારવામાં આવે છે; અને તેમને સ્થાને ગ. રા. હાલાભાઈ કંપાણજી દેમાઈ બી. એ. એલ એલ. બી. ની નીમણૂક કરવામાં આવે છે.

ડાંકટર એમ. એમ. મહેતાને ટ્રેક્ટર તરીકે નીમવામાં આવે છે, તથા ગ. કન્યાશુભ વિઠ્ઠલભાઈને હાથમંત્રી તરીકે અને રા. હોમભાઈ લાલભાઈ દેસાઈને ભંડોળ કમિટીના મંત્રી તરીકે નિમવામાં આવે છે.

રા. મણિલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ.

સો. જમનાબાઈ સંકાઈ.

વર્ય—રા. મણિલાલ આત્મારામ પંડ્યા.

ગ. આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી.

રા. નગેરામ એન. જોશી

પરોક્ષ—

ગ. બા. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા.

પ્રો. અતિસુખશંકર કમળાશંકર.

પ્રો. ટી. કે. મજનર.

રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.

રા. પિતાશીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેમાઈ.

રા. દામુભાઈ ડાલાભાઈ મહેતા.

ગ. ગોરધનદાસ એમ. કાજી.

રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.

રા. માણેકલાલ આંબારામ ટંકટર.

અમલવાદ—

ગા. રા. બ. રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

રા. બ. જમીયતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી.

રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખ.

રા. એન. ટી. ખડેરાવાળા.

રા. જેડીસનદામ. મોદી.

નકીઆદ—

રા. મહાબળપ્રસાદ વીરપ્રસાદ દેસાઈ.

રા. છાદુભાઈ ડાલાભાઈ દર.

રા. જે. પી. ગુરુલ.

કાઠીઆવાડ—

રા. કૌશિકરામ વિઘ્નદરરામ મહેતા.

ગ. વામનરામ કપિલરામ મહેતા.

પ્રો. જેડીસનદાસ જે. કણીઆ.

પ્રો. મણિલાલ માણેકલાલ.

રા. સુનીલાલ એમ. મોદી.

ગ. હીરાલાલ લલિતુભાઈ કાજી.

ગ. ખંડુભાઈ ઇંદ્રજી દેસાઈ.

ગ. રામચંદ્ર ઇચ્છારામ આમ.

પરોક્ષ—ગ. ભીમલાલ એન. મોદી.

(૫) ટપાલ તથા છપ્પામણી ખર્ચ માટે હાલમાં મંત્રીઓને રા. ૨૦૦) લગી ખર્ચાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

તા. ૧૫-૭-૧૪ ને રોજ કારોબારી મંડળની એક બેઠક નક્કી કરી હતી, પરંતુ તે દિવસે નામદાર લેડી હાર્ડિંગની પાવેસ્ટની ક્રિયા થનાર હોવાથી સભા મુક્તિથી રાખવામાં આવી હતી. એ મુક્તિથી રાખેલી સભા તા. ૧૯-૭-૧૪ ને રોજ રિનાજ મુજમ રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ કન્યાશાળાના મકાનમાં રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રેવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. જેમાં નિર્ણય કમિટીએ તૈયાર કરેલી પરિષદ માટેના નિર્ણયના વિષયની યાદી તથા છનામી નિર્ણયની યોજના પસાર કરવામાં આવી હતી.

તા. ૪-૧-૧૯૧૫ને રોજ કારોબારી મંડળની એક બેઠક રા. અધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે દસો થયા હતા:—

(૧) નીચેના ગૃહસ્થોનું એક વ્યવસ્થાપક મંડળ નીમનામાં આવે છે

- (૧) રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ (પ્રમુખ).
- (૨) રા. રા. લલિતારાંકર લાલરાંકર
- (૩) ગ. રા. વીરેશ્વરાનંદ ઇંદીરાનંદ.
- (૪) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
- (૫) રા. રા. હર્શદાસ ગોરીશંકર ડેક્ટર.
- (૬) રા. રા. મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યામ.
- (૭) રા. રા. દયાળજી નાનુભાઈ.
- (૮) રા. રા. ભાઈગુણરામ નિર્મલરામ
- (૯) ગ. રા. કુવરજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.
- (૧૦) રા. રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈ.
- (૧૧) રા. રા. જીવજીવંદ સાકરચંદ.
- (૧૨) ગ. રા. રામગય મોહનરાય.
- (૧૩) રા. રા. રણજીતરામ કાળાભાઈ.
- (૧૪) રા. રા. દયાશંકર ભાઈદાસ.
- (૧૫) ગ. રા. જનાર્દન બીરભદ્ર પાઠકજી.
- (૧૬) રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.

(૨) રા. રા. સુનીલાલ માણેકલાલ ગાંધીએ પોતાના મેકેટરીના આધારાનું રાજનામું આપ્યું છે, તે સ્વીકારવામાં આવે છે; અને તેમને સ્થાને ગ. રા. કાલાભાઈ કંવાણજી દેસાઈ બી. એ. એલ. એલ. બી. ની નીમણુક કરવામાં આવે છે.

ડેક્ટર એમ. એમ. મહેતાને ટ્રેઝરર તરીકે નીમવામાં આવે છે, તથા રા. કન્યાજી વિઠ્ઠલભાઈ ઉપમત્રી તરીકે અને રા. ભીમભાઈ લાલભાઈ દેસાઈને સેક્રેટરી કમિટીના મંત્રી તરીકે નિમવામાં આવે છે.

(૩) છનામી નિષાંધો મોકલી આપવાની મુદત તા. ૩૧ મી જાન્યુઆરી ૧૯૧૫ ની હતી, તે વધારીને ૨૮મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૫ની રાખવી; તથા છનામી નિષાંધો માટે રા. બા. કમળાચંદ્ર પ્રાણસંકર ત્રિવેદીના પ્રમુખપણા નીચે નીચેની પરીક્ષક કમિટી નીમવી અને જરૂર હોય ત્યારે પ્રમુખે રા. રા. મધુવન્દરામની સલાહ લેવી.

- (૧) ગ. બ. કમળાચંદ્ર પ્રાણસંકર ત્રિવેદી (પ્રમુખ).
 - (૨) સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નિવકંઠ.
 - (૩) સૌ. કાશીભાઈ હેરલેકર.
 - (૪) ઓ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ.
 - (૫) રા. રા. છમનલાલ કાકોરદાસ મોદી.
 - (૬) ગ. રા. હિમતલાલ ગણેશજી અંબારીયા.
 - (૭) રા. ગ. કોસિકરામ વિનહરરામ મહેતા.
 - (૮) રા. રા. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
 - (૯) રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરામ ધ્રુવ.
 - (૧૦) રા. રા. દોશતરામ કૃપારામ પંડ્યા.
 - (૧૧) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
 - (૧૨) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
 - (૧૩) રા. રા. જયવંતરાય કલ્યાણરાય કાકોર.
 - (૧૪) રા. ર. તનમુખરામ મનમુખરામ.
 - (૧૫) રા. રા. અણિસંકર રતનજી બડ.
 - (૧૬) રા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાદાસ.
 - (૧૭) રા. ગ. રણછોડલાલ લલ્લુભાઈ ખંભાતા.
 - (૧૮) રા. રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.
 - (૧૯) રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત.
 - (૨૦) રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદીયા.
 - (૨૧) રા. રા. નર્મદાચંદ્ર દેવચંદ્ર.
 - (૨૨) રા. રા. છમનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.
 - (૨૩) રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.
 - (૨૪) રા. રા. ડૉ. મુખન જયકુમાર મહેતા.
 - (૨૫) મી. મદમદ કાદર ચોખ(ચોરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર ડુ ગવર્નમેન્ટ).
 - (૨૬) મી. રૂસ્તમજી પેસ્તનજી અગાણી (મુખ્ય મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી).
- (૪) નીમના સદસ્યોએથી નિરીક્ષક કમિટી નીમવી.
- (૧) રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
 - (૨) રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરામ ત્રિવાડી.
 - (૩) રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
 - (૪) રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
 - (૫) ગ. રા. માર્કેન્ડ નંદચંદ્ર મહેતા.

- (૬) રા. બા. કમળાશંકર પ્રાણીશંકર ત્રિવેદી.
 (૭) ઓ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
 (૮) રા. રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રિવાડી.
 (૯) પ્રોફેસર આનંદશંકર આપુભાઈ ધ્રુવ.
 (૧૦) પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
 (૧૧) રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
 (૧૨) રા. બ. હરગોવિંદલાલ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા.
 (૧૩) રા. રા. સો. એમ. હોરા (વડોદરા કલાશુચનના પ્રિન્સિપાલ).
 (૧૪) રા. રા. મોહનલાલ દલીયદ દેસાઈ.
 (૧૫) રા. રા. દેવતરામ કૃપારામ પંડ્યા.
 (૧૬) રા. રા. નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ.
 (૧૭) રા. રા. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ.
 (૧૮) મી. રૂસ્તમજી પી. મસાણી.
 (૧૯) મી. રૂસ્તમજી મહેરબાનજી મુનશી (પારસી લેખક મંડળના સેક્રેટરી).
 (૨૦) મી. મહમદ કાદર શેખ.

(૪) રા. રા. મણિલાલ બકોરભાઈ બ્યાસને પ્રદર્શન સાથે આવેલા ગુના લેખો અને પુસ્તકો તપાસી તેનો એક રિપોર્ટ ઘડી કઠાડવાનું કામ સોંપવામાં આવે છે.

અપ્રસિધ્ધ ગ્રંથોના હસ્તલેખો, ઐતિહાસિક તાત્ત્વલેખો, શિક્ષાલેખો, દસ્તાવેજો, ગ્રંથો, શિક્ષાઓ વગેરે; તથા પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ચિત્રો, વસ્તુઓ વગેરે પ્રદર્શન માટે જાહેર ખર્ચથી મંગાવવાની સત્તા મંત્રીઓને આપવામાં આવે છે.

૧૮-૪-૧૯૧૫ને રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવંશરામ બળવંશરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, તેમાં મંડળના સભાસદો ઉપરાંત પરિપદના સામાન્ય મંત્રીઓ જોનારેબલ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર પણ હાજર હતા.

પ્રમુખના સરઆતનાં વિવેચન બાદ રા. રા. ઠાકોરરામ કપિલરામ મહેતાએ દરખાસ્ત મૂકી કે “આવતી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. નરસિંહરાવ જોગાનાય દીવેટીઆ. ખી. એ. ની નીમણુંક કરવી.” રા. રા. કસનજી, કુંવરજી વડીલે એ દરખાસ્તને ટેકો આપ્યો.

રા. બ. કમળાશંકરે એ દરખાસ્ત વિરૂદ્ધ વાધો લેતાં જણાવ્યું કે વડોદરામાં મળેલી સાહિત્ય પરિપદના દરેક પ્રમાણે પ્રમુખની નીમણુંક પરિપદના દિવસેથી ચાર મહિના અગાડી થવી જોઈએ. પ્રમુખે જણાવ્યું કે આ બાબત વ્યવસ્થાપક કમિટીની સભામાં આપની સમક્ષ અને આપની અનુમતિથી નહીં થઈ ચૂકું છે, એટલે એ બાબત હવે બોલવા જેવું નથી. રા. બ. કમળાશંકરે આગળ સાક્ષતાં જણાવ્યું કે ચાર મહિનાનો મવાલ ગાળ્યો

મૂકીએ તોપણ આજે તો પ્રમુખની નીમણૂક થઇ શકે નહિ. આજે તો પ્રમુખ તરીકે જેમનાં નામ સચવવાં હોય તેમનાં નામ સચવવાં, અને તે પછી એ ઉપર એક મહિના સુધી ચર્ચા ચાલવા દેવી અત્રિ, તે પછી પસંદગી કે ચુંટણીથી પ્રમુખની નીમણૂક કરવી એવી મારી દરખાસ્ત છે. પ્રમુખે જણાવ્યું કે ગઈ સભામાં આપની અનુમતિથી મેં મહિનાની આખર તારીખોએ પરિપદ ભરવાનું નક્કી કર્યું છે અને આપનીજ અનુમતિથી પ્રમુખની નીમણૂકનું કામ આજે કરવાનું ઠરાવ્યું છે. આપેજ મઘ સભામાં કહ્યું હતું કે મુખ્યમંત્રી નાણાં ભરનારાઓની મત આપવાની ધ્રુજ હોય તો આવતી સભામાં હાજર રહેવાને તેમને જણાવવું. આ કારણથી આપની દરખાસ્ત શિરસ્તા વિરૂદ્ધ છે.

ત્યાર બાદ રા. રા. વીરશ્રનાનંદ હંદિરાનંદ પંડિતે દરખાસ્ત મૂકી કે પ્રમુખની નીમણૂક ચુંટણીથી કરવી, જેને રા. રા. જનાદન વીરભદ્ર પાઠકજીએ ટેકો આપ્યો હતો. એ દરખાસ્ત પર રા. રા. હાલાભાઈ કથ્યાણજી દેસાઈએ સુધારો ચૂક્યો કે, પ્રમુખની નીમણૂક આજે આ સભાએ ચુંટણીથી કરવી. આ સુધારાને રા. રા. નાથાલાલ લલ્લુભાઈ વઘીલના તરફથી ટેકો મળતાં તે ૪૧ વિરૂદ્ધ ૧૨ મતે પસાર થયો હતો.

બાદ પ્રમુખે બહારગામના ગૃહસ્થોએ સચવેલાં નામ વાંચી સંભળાવ્યાં, જે નીચે પ્રમાણે હતાં—

- રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.
- આ રા. ર. જોડણદાસ કહાનદાસકુંપારેખ.
- આ. રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
- રા. બ. હરજોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા.
- પ્રોફેસર. આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવ.
- રા. રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ.
- આ સર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટેલ્લી.
- રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

આ નામે ઉપરાંત રા. રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા અને રા. બ. જોવિંદભાઈ હાથી-ભાઈ દેસાઈનાં નામ સચવવામાં આવ્યાં હતાં.

ત્યારબાદ બેસેટથી મત લેવામાં આવ્યા અને મત ગણવાનું કામ રા. બ. ખડુભાઈ શુભાખભાઈ દેસાઈ અને પ્રો. બંગવંતરામ કથ્યાણરામ હાકોરને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેડીઆને ૩૬ મતે આવતી પરિપદના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કઢાએલા નહેરૂ કર્યા. આ પરિણામને સભાએ તાલીઓથી વધાવી લીધું હતું.

બાદ રામસ-ઉલ-ઉમી એરવદ છવણજી જમશેદજી મોદી, બી. એ. પી. એચ. ડી. અને મહામહોપાધ્યાય ચાસ્તી શંકરજી આદેશરને આવતી પરિપદના ઉપપ્રમુખ તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા.

તે પછી સત્કાર મંડળના પ્રમુખની નીમણૂકનું કામ હાથ ધરતાં, રા. મનહરરામે જણાવ્યું કે આ કામ રા. બ. કમળાશંકરભાઈની આગાથી કાર્યક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે સંબંધે રોકટોક મનતઝાય મંતરણ રાયજી તરફથી સેનકર મંડળ પરિણામ

અધારણના નિયમ મૂળજ નીમામાં અગાઉ તેના પ્રમુખની નીમણૂક સમગ્રી વાંધો દર્શાવનામાં આવ્યો છે; અને તેમણે નીચેના ઠરાવ ગ્રંથ કરવા ખચર આપી છે:—

“આ સભા ઠરાવ કરે છે કે આજ રોજ પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સત્કાર મંડળ નીમણૂક અને તે આ ઉપરથી નીમવામાં આવે છે. પરિષદ બંડીમાં રૂપીયા ૧૦ દેસ અથવા તેથી વધારે આપશે તે સત્કાર મંડળના સભાસદ ગણાશે. તે ઉપરાંત કલમ ૬ ની પેટા કલમ (બી) પ્રમાણે નીચેના મદ્યદ્રવ્યોને સાહિત્ય સેના કંવા મંડિત સન્માનિત સભા-મંદો નીમવામાં આવે છે.”

(૧) કવિ મણિભાઈ ખંડુભાઈ ફાલીઆવાડીવાળા.

(૨) કવિ ખુસાલભાઈ પી. દેસાઈ અમલસાડવાળા.

(૩) કવિ જનસુખરામ નરહરરામ મુરતવાળા.

(૪) દુલ્લભભાઈ કૃષ્ણાણુ બટેલીકર.

(૫) શાસ્ત્રી બેંગાલેશંકર અશ્વકર મુરતવાળા.

આ દરખાસ્ત યોગ્ય રીતે મોકાતા તે મંજૂર થઈ પમાર થઈ હતી. તે ઉપરાંત સત્કાર મંડળની સભા પ્રમુખ તથા ઉપપ્રમુખની નીમણૂક કરવા સાડ રવિવાર વા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ના રોજ બોલાવવા આજતનો ઠગવ સર્વાનુમતે પમાર કરવામાં આવ્યો હતો.

તા. ૨૫-૪-૧૯૧૫ ના રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવંશરામ બળવંશરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચેના ઠગવો સર્વાનુમતે પમાર કરવામાં આવ્યા હતા

(૧) રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, ગ. ગ. અતિથુપશંકર કમળાશંકર, રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર તથા ગ. ગ. ઠાકોલાલ જીવજીલાડનાં ગણનામાં મળી વિચાર આવતી મનામાં કરવો.

(૨) પરિષદની એકની તારીખ ૨૫, ૨૬, ૨૭ મી એ આમાન્ય લોકોને અનુકૂળ નવી, માટે તે દેરથી તારીખ ૨૯, ૩૦, ૩૧ મે કરવી.

(૩) પ્રદર્શન કમિટીની રા. ૨૦૦ની માગણી મંજૂર કરવામાં આવે છે, અને જરૂરી ખર્ચ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

તા. ૧૦-૫-૧૯૧૫ના રોજ કારોબારી મંડળની એક સભા રા. રા. મધુવંશરામ બળવંશરામ હોરાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના ઠગવો કરવામાં આવ્યા હતા.

(૧) રા. બ. કમળાશંકર વગેરેનાં રાજનામાં દક્ષતરે પાધવાં અને તેમની જગાએ બીજી નીમણૂકો કરવી.

(૨) કારોબારી મંડળના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. ગ. દુર્ગેશ્વર નટવરજીને નીમવામાં આવે છે; અને નિગીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ તરીકે રા. રા. ઠાકોરાસ મોહનને નીમવામાં આવે છે.

(૩) રા. રા. ડોશિકરામ વિદ્યનહરગમે નિરીક્ષક કમિટીમાં નીમવામાં આવે છે.

(૪) રા. રા. વીરેશ્વરનાંદ ઇલિરાનાંદ પંડિત અને રા. રા. વીરજીરામ હરિસુખરામ મેતાને મંત્રી તરીકે નીમવામાં આવે છે.

~ એમણે આ નીમણૂકનો સ્વીકાર કર્યો નહતો

નીચેના મદ્યદર્યાને પ્રદર્શન કમિટીમાં દાખલ કરવામાં આવે છે

રા. રા. અમૃતલાલ જળદેવદાસ હિંગોલવાલા.

રા. રા. નાથાભાઈ લલિતભાઈ.

રા. રા. મુકુંદરાવ જળવંતરાવ.

રા. રા. ભાગ્યંદ્ર વીરભદ્ર પાઠકજી.

રા. રા. જીવજીવંદ સાકરજી ઝવેરી.

રા. રા. મૃળમદ કસનદાસ કાપડીઆ.

રા. રા. હરગોવિંદદાસ મધરદાસ પારેખ.

ગ. રા. મધરદાસ ધીરજીલાલ દર.

રા. રા. નાથુભાઈ ભાણુભાઈ વૈદ્ય.

ગ. રા. નાથાલાલ દેવાભાઈ ભારતર.

ગ. ગ. મધરદાસ ગોરીશંકર શાકટર.

ગ. રા. ધીરજીરામ કાશીનાથ પાઠક.

(૩) શેઠ ભગુભાઈ રસિકદાસનો પ્રદર્શનના મંથર્વિભાગ માટે રા. ૩૦૦ના ચાંદ આપવાની ગામણીનો સાબાર રવીઠાર કરવામાં આવે છે.

(૪) શરૂઆતના ખર્ચને માટે રા. ૨૦૦ ની માગણી કારોબારી મંડળ આગળ કરવી.

(૫) પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની તારીખ ૨૪ મી મે અથવા તે તે અરસામાં રાખવી.

(૬) પ્રદર્શનને લગતી બાબતોની એક વિગતવાર જાહેરખતર છપાવી તેની ૫૦૦૦ નકલ છુટ્ટી લોકોમાં વહેંચવી.

(૭) આમોદવાળા વકીલ રા. રા. જમીનતરામ નરભેગમને રા. મણિલાલ મુકારેભાઈને મંથો મેળવવામાં મદદ આપવા બાબત એક ઉપકાર પ્રદર્શક પત્ર લખી મોકલવો.

તા. ૧૮-૫-૧૯૧૫. ને. રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક મળ. ચા. ચ. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણેના ઠરાવો પાસ કરવામાં આવ્યા હતા:-

(૧) આ કમિટી પોતાના પ્રમુખ તરીકે ગ. જ. મનુભાઈ નંદશંકર મહેતા, એમ. એ. એલ. એલ. ખી. અને ઉપપ્રમુખ તરીકે ગ. રા. ગુલામદામ બાઈદાસ વકીલની નીમણૂક કરે છે.

(૨) પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કોની પાસે કરાવવી એ નક્કી કરવા સારૂ પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ અને કારોબારી મંડળના મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૩) પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની ક્રિયાને સારૂ જે મદદાશય નીમાય તેમની મગવડ પ્રમાણે તે તા. ૨૫-૨૬-૨૭મીએ ખૂલ્લું મૂકવું.

તા. ૨૧-૫-૧૯૧૫ને રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક મળ. ચા. ગ. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા:-

(૧) પ્રદર્શન-પૂરકું મૂકવાની ક્રિયા-કરવા સાર સચીનના નામદાર નવાખ સાહેબને વિનંતી કરવી.

(૨) પ્રદર્શન તા. ૨૯ મીએ પૂરકું મૂકવું. એકઁએ દિવસનો ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય તો મંત્રીઓને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૩) પ્રદર્શનની પ્રી એ આના રાખવી.

(૪) શેડ છવજીયંદ સાકરચંદને પ્રદર્શન કમિટીના ઉપપ્રમુખ નીમવામાં આવે છે.

(૫) બીજા ૧૦૦ રૂપીયા પ્રદર્શન મંત્રીઓને આપવાની આ કમિટી બલામણુ કરે છે. તા. ૫-૬-૧૯૧૫ને રોજ પ્રદર્શન કમિટીની એક સભા - રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસ વડીલના પ્રમુખપણા નીચે ગણી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરાવે થયા હતા :-

(૧) પરીક્ષક કમિટીનો. આંદ તથા પ્રમાણપત્ર આપવાની આપતનો રિપોર્ટ પસાર કરવામાં આવે છે.

(૨) પરીક્ષક કમિટીએ જે ઇનાગો તથા પ્રમાણપત્રો આપવાનાં નક્કી કર્યાં છે, તે ઉપરાંત ફેરફાર થયો તથા વરતુઓ ઇનામ અથવા પ્રમાણપત્ર આપવા લાયક હોવા છતાં પરીક્ષક કમિટીને ખતાવવાં રહી ગયાં હોવાથી મંત્રીઓની બલામણુ પરથી તેવા પ્રથ તથા વરતુઓ મૂકનારને પરીક્ષક કમિટીના અભિપ્રાયનુસાર આંદ અથવા પ્રમાણ પત્રો આપવાનો ફરજ આ કમિટી કરે છે.

(૩) આજ સુધીના પ્રદર્શનનો હિસાબ જે રા. રા. હરગોવિંદદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખ રજુ કરે છે. તે પસાર કરવામાં આવે છે.

(૪) પ્રદર્શનને લગતાં ઇનાગો તથા પ્રમાણપત્રો આપવાને સાર એક જાહેરસભા તારીખ ૧૧ મી જુન ૧૯૧૫ના રોજ જા વાગે નગીનચંદ ઇન્ડીયનમાં મહેશ-મંદિરવાળા જોડવામાં શ્રી શ્રીજીવલસાલજીના પ્રમુખપણા નીચે, બોલાવવી.

વ્યવસ્થાપક મંડળ.

તા. ૧૧-૪-૧૫ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઈદાસના પ્રમુખપણા નીચે ગણી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરાવે થયા હતા:-

(૧) નીચેના પ્રદર્શનોને મંત્રીઓને બહાન એકઁ કરવામાં મદદ કરવા સાર વિનંતી કરવામાં આવે છે.

* નોટ-સમયને અજાણે આ કમિટીની નીમણૂક સંકુચિત કરી હતી. આ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીને વસ્તુવિભાગના અને રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી અને શેડ છવજીયંદ સાકરચંદને અથવાના ગતી પરીક્ષક નીમવામાં આવ્યા હતા.

- ગા. રા. ગણપતરામ ગણપરામ ત્રવાડી.
 રા. રા. વીરેશ્વરાનંદ હિરાનંદ પંડિત.
 રા. રા. દયાળજી નાનુભાઇ.

(૨) પરિપદ તા. ૨૫-૨૬-૨૭ મે એ બરવાનું રાખ્યું.

(૩) હાઇસ્કૂલના મકાનને માટે મહેરમાન ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશન સેક્રેટરી સાહેબને લખ્યું, અને રંગ મળ્યે હાઇસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં મડપ બિંબો કરવો.

(૪) પરિપદના પ્રમુખની (નીમજૂક) બાબત આપતે રવિનાર કારોબારી મડળની સમા બોલાવી, તેમાં નક્કી કરવું કે (તે) ચૂટણીથી કરવી કે પસંદગીથી કરવી, અને બહારગામના નાણાં બરનારા શુદ્ધરથોને લખી* મોકલવું કે તે દિવસે તેઓનાથી જાને તો હાજર થવું, અને જો હાજર ન થવાય અને તે દિવસે મળનારી સમામાં પસંદગીથી પ્રમુખ નીમનાનું ફેર તો તેઓને જો નામ સચવવાના હોય, તે નામ સચવનારો તેમને પ્રસંગ મળે માટે તે નામો તેઓએ રા. મધુવયરામજી પર આવવી તા. ૧૮ મીએ પહેલ્યે એવી રીતે લખી મોકલના.

(૫) સુરતના લોકોને હડમાં પૈસા બગે કારોબારી મડળમાં લખાય થયા એક મહેરમા બાબત છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવી.

(૬) યોગ્ય લાગે તે પગારે પરિપદના કામ માટે બે કમ્પાઉન્ડ રાખરાની પ્રમુખને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૭) નીચે પ્રમાણે કોમ્પનીમેન્ટરી ટીકીટો મળશે

રૂ. ૩ થી ૫ સુધી બરનારને ૧

રૂ. ૫ થી ૧૫ ,, ,, ૨

રૂ. ૧૫ થી ૧૦૦ ,, ,, ૩

રૂ. ૧૦૦ થી વધારે ,, ૪

રૂ. ૩ થી વધારે બરનારને પ્રેક્ષકની ૧ ટીકીટ મળશે.

પ્રેક્ષકને માટે ત્રણ દિવસની સામગ્રી ટીકીટ લેનારને રૂ. ૧ તથા દરરોજની છૂટી લેનારને રૂ. ૦.૫૦ જેસશે. વિદ્યાર્થીઓને સર્જે ટીકીટ અર્ધે ખાતે મળશે. સમાચારીઓને વગર ફીએ ટીકીટ આપવામાં આવશે, પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર હડમાં નાણા બગવાડી હટ છે.

(૮) અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો વગેરે મેળવવા માટે અગત્ય અર્થે માફ રા. ૨૫ અલિહાનબંધકાર બાદને રૂ. ૨૫ આપવા.

તા. ૨૮-૪-૧૯૧૫ ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સમા ડોક્ટર મધરલાલ ડોશીશકરના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરાવે દેવા હતા—

(૧) આ મંડળ પરિપદના કામ સાફ નીચે લખેલી કમિટીઓ નીમણુક કરે છે.

(૧) મહેમાન કમિટી.

રા રા બળતરાન ત્રિપુરાસંકર

- રા. રા. મોતીલાલ રામલાલ ડાહર.
 રા. રા. કુમુદકાન્ત મુકુન્દરામ.
 રા. રા. કુંવરજી ત્રિલોકભાઈ

(૨) આરોગ્ય કમિટી.

- ડા. એમ. એમ. મહેતા એલ. એમ. એન્ડ એસ.
 ડા. કે.વી. હોરા. એલ. એમ. એન્ડ એમ.
 ડા. એમ. એમ. રાવજી. એલ. બી. પી. રં.
 ડા. ઇશ્વરલાલ ગૌરીરાંકર.

(૩) આવકાર કમિટી.

- ડા. ઇશ્વરલાલ ગૌરીરાંકર
 રા. રા. નાથાલાલ લલિતાસકર વ્યામ.
 ગ. રા. દયારાંકર ભાઈરાંકર
 રા. રા. ચંદુલાલ ખડેચરલાલ ખટેમ.
 રા. રા. દયાગજી નાનુભાઈ.

(૪) સંગીત કમિટી.

- રા. રા. લલિતાસકર લાલગકર વ્યામ.
 ગ. ખાજગૌરી.
 રા. રા. ભરત ભાનુસખરામ.

દરેક કમિટીને પોતાની મહેમાના વધારો કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૨) રા. રા. દયાગજી નાનુભાઈને વોલન્ટીયરોના કેપ્ટન નીમવામાં આવે છે.

(૩) પરચુરજી ખર્ચ માટે રૂ. ૧૨૦૦) ખસેલી રકમ મેળુર કરવામાં આવે છે.

(૪) મુદત પછી આવેલા સૌ. હરીસુખગૌરી અંતે સૌ. કુંદનલક્ષ્મીના નિબંધોને સ્વીકાર કરી તે નિબંધો નિબંધ કમિટી તરફ રવાને કરવામાં આવે છે.

તા. ૧૨-૫-૧૯૨૫ને 'રામ' વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. રણજીતરામ કાળાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ફગવો પસાર થયા હતા:—

(૧) પરિવહન લગતી ટીકોટો હેલ્થ-જલ્લાબા પ્રમાણે રાખવી.

સંકાર મંળ સાર—સદે.

કારોજારી મંળ સાર—લાલ.

પ્રેક્ષક (અભ્યાસ) સાર—પીળી.

પ્રેક્ષક (સ્થાનિક) સાર—વાદળી.

રાજાંદા

—લીલી

ખેવડી શી આપનાર પ્રેક્ષકોને બેઠક રિઝર્વ કરી આપવી.

(૨) લેખકો, પરીક્ષકો, અને નિરીક્ષકોને સત્કાર, મંડળની ટીકોરા આપવી. કોમ્પ્યુટેરો ટીકોટો પ્રેક્ષકના વર્ગની આપવી.

(૩) સ્વયંસેવકો સાંઝ ૧૦૦ પટા અને બીલ્ડા તૈયાર કરાવવા.

(૪) સ્વયંસેવકોના જીનિયર કપ્ટન તરીકે રા. રા. છાડુભાઈ હામીમાંઈકમાઈ અને રા. રા. વ્યેામેશ્વર જનાદન પાઠકજીને નીમવામાં આવે છે. જહારમાંના સ્વયંસેવકોને રહેવાની ગોઠવણ કરી આપવી.

(૫) મહેમાનોના સંગ્રહમાં ખાતા, પીપા, વગેરેની સગવડ કરી આપવાની બાબત રોજનો રૂપીઓ ૧ એક લેવો.

(૬) જરૂર પડે મંત્રીઓને આ-મંડળની મંજૂરી મેળવવા તરફ અગત્યનાં કાર્ય કરવાની મતા આપનામાં આવે છે; પણ તેઓએ તેથી મંજૂરી પાડવાથી મેળવી લેવી.

(૭) આ મંડળના ઉપપ્રમુખો તરીકે રા. રા. જનાદન વીરભદ્ર પાઠકજી, તથા રા. રા. રણુજીતરામ કાળાભાઈને નીમવામાં આવે છે.

(૮) પરિપક્વતા વખત નીચે પ્રમાણે રાખવો.

પહેલે દિવસે	સાંજે	૪ થી ૭
બીજે દિવસે	સવારે	૮ થી ૧૦
ત્રીજે દિવસે	સાંજે	૫ થી ૮
ચોથે દિવસે	સવારે	૮ થી ૧૦
પાંચમે દિવસે	સાંજે	૫ થી ૭

(૯) સાહિત્યવિલાસી સંસ્કરણોને તથા સગવડોને નિમંત્રણ મોકલવાં તેમજ સામાન્ય નિમંત્રણ મુખ્ય ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરાવવું.

(૧૦) તારીખ ૧૭-૫-૧૯૧૫ ને રોજ બધરથાપક મંડળની એક સભા રા. રા. રણુજીતરામ અનુપરામ ત્રાવીતા પ્રમુખપણા નીચે મળ્યા હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે કરાવો થયા હતા:-

(૧) નવસારીમાં નીચે પ્રમાણેની એક સહાયકારક કમિટી નીમવી:-

(૧) રા. રા. સારાભાઈ બહાલાભાઈ મજમુદાર (પ્રમુખ)

(૨) રા. રા. માણેકલાલ સુનીલાલ સુતરીયા, (મંત્રી)

(૩) રા. રા. મણિલાલ નારણજી તત્તી.

(૪) રા. રા. સોરાજી એમ. દેસાઈ.

(૫) રા. રા. મનજીલાલ. ડ. પટેલ.

(૬) રા. રા. કનૈયાલાલ એફ. મજુરદાર.

(૭) ડા. એમ. એમ. દીક્ષિત /

(૨) માંડવાનો કંક્રેટ ટાઉન્શાઈ હસનચાઇને આપવો.

(૩) યુજરાતના અને યુજરાતી ભાષામાં રસ બર્થો બાગ લેનારા અગ્રગણ્ય સન્માનને પરિપદમાં પધારવાને ખાસ નિમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલવી

(૪) બહારગામના સ્વયંસેવકોને ખાવાની ગોડવણુ કરી આપવી.

તા. ૨૬-૫-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા :—

(૧) મંત્રીઓએ રજુ કરેલાં ઇનામી નિમંધોનો રિપોર્ટ મંજુર કરવામાં આવે છે

(૨) પરિપદના પ્રમુખ પધારે તે વખતે તેમને એસનપર લેવા જવાને માટે, સત્કાર મંડળના સભ્યોને નિમંત્રી કરવી.

(૩) પ્રદર્શન કમિટીની બલામણુ પ્રમાણે પ્રદર્શનને માટે ખાસ ૧૩૫૫૫ ૧૦૦) ની રકમ સાર મંજુરો આપનામાં આવે છે.

તા. ૫-૬-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. યુલાળદાસ ભાઈદાસ ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ થયા હતા :—

(૧) મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરવામાં આવેલો પ્રદર્શનનો હિસાબ પસાર કરવામાં આવે છે

(૨) પરિપદ તથા પ્રદર્શનના હિસાબ તપાસવા સાર રા. રા. નાયાભાઈ ફકીરભાઈ દીનખાખવાળા તથા રા. રા. મણીલાલ લાલભાઈ મોદીને ઓડિટરો તરીકે નીમવામાં આવે છે.

તા. ૭-૬-૧૯૧૫ને રોજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર થયા હતા :—

(૧) માંડવો અને તેના લગતાં, છપામણીને લગતાં તથા મહેમાનોને લગતા મંત્રીઓ તરફથી રજુ કરેલાં ખીલો મંજુર કરવાં.

(૨) પરિપદ અને પ્રદર્શન સમયે જે જે સ્પર્ધકોએ સારી સલાહ આપી છે તેઓને ચાંદ અથવા પ્રમાણપત્ર આપવાનું નક્કી કરવા સાર મંત્રીઓ અને રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીની એક કમિટી નીમવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ ૨ (૯)

= પરિશિષ્ટ ૮

પરિશિષ્ટ ૩

એમજે પાઠવીની ગણનામાં આપ્યું હતું.

પરિશિષ્ટ ૨ (૧૦)

પરિશિષ્ટ ૬ (૧)

(૩) પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ ચોતાના બુદ્ધિગમ અને આત્મભોગથી અર્પક મહેનત કરીને અત્રેની પરિષદને વિજયી બનાવી છે તેની દર્શનીય કૃપે કદર કરવા માટે ચાર મંત્રીઓને સુવર્ણચંદ્રકો આપવા (આ ઠરાવ કરતાં બાબત મંત્રીઓએ મંડળનો ઉપકાર માની ચંદ્રકો લેવા ના પાડતાં જણાવ્યું હતું કે ચંદ્રકો લેવા કરતાં આ ઠરાવની નોંધ રહેવાથી તેઓને વધારે સંતોષ થશે).

(૪) પરિષદ અને પ્રદર્શન સંબંધે કાર્યકરોની તકનીકીર અનુકૂલ દિવસે પહોંચી અને એ કામ રા. પાઠકજી તથા ચાર મંત્રીઓની કમિટીને સોંપવું.

તા. ૧૧-૬-૧૯૧૬ ને રાજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. ગણપંતરામ અમનુશીલ ત્રવાડીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો થયા હતા:—

(૧) રિપોર્ટમાં હાલનાં લોક-નિબંધો નકદી કરવા સાર નીચેની કમિટી નીમવામાં આવે છે.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોદનલાલ એવેરી.

રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.

રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી.

રા. રા. હર્મનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી.

(૨) રા. મણિલાલ બેકોરભાઈએ પ્રદર્શનના અંશવિભાગમાં હાલ સુધી જે કામ કર્યું છે, તેના “આનોરરીઅમ” તરીકે હાલ તેમને રા. ૧૨૫) આપવા અને આ રકમમાં પહોંચી પૈસા સંબંધી રિયલિટી ધ્યાનમાં રાખીને યોગ્ય વધારો કરવો.

(૩) ડૉક્ટર મહેતાએ રાખેલા કારકુનને રા. ૨૫) આપવા.

(૪) ચાંદ તૈયાર કરનાર સોનીનો આંકડો ચુકવી આપવાને વારતે રા. પાઠકજી અને રા. પારેખને સત્તા આપવામાં આવે છે.

(૫) રા. મંગનલાલ હીરાલાલ અમદાવાદવાળાનું બીલ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(૬) પ્રદર્શનનો ખાસ ખાછો ગોઠવવા બાબત રા. પારેખનું રા. ૩૫ નું બીલ મંજૂર કરવામાં આવે છે.

(૭) રા. નાથોબાઈ કૃષ્ણભાઈ કીનખાજવાળાએ ચોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપેલું હોવાથી તેમની જગ્યાએ સુરતની કામર્શ હોલેજના પ્રિન્સિપાલ બ્રહ્મદાસ છોટાલાલ જાદવની નીમણૂક કરવામાં આવે છે.

તા. ૭-૧૦-૧૯૧૬ ને રાજ વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવો પસાર થયા હતા:—

(૧) ખજાનચીએ રજુ કરેલા દિસાખ* આ સભા પસાર કરે છે, અને ઓડિટરેશને જે ખંતથી તથા કાળજીથી ચોતાનું કાર્ય કીધું છે તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

(૨) ડૉક્ટર મહેતાએ ખજાનચી તરીકે ધણું સાંકે ડામ કર્યું છે, તથા તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યક પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન

પ્રથમ દિવસ.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પાંચમું અધિવેશન તા. ૨૫ મી મે ૧૯૧૫ ન રાજ અખાત પછી શા. વાગે સરકારી હાઇસ્કૂલના કમ્પાઉન્ડમાં ઉભા કરેલા વિશાળ અને સુશોભિત મંડપમાં થયું હતું. વિદ્યાવિહારી સભ્યો અને સત્રીઓએ જે વાગ્યાથી આવવાનું શરૂ કર્યું હતું અને પ્રમુખને આવવાનો સમય થતાં મંડપ લગભગ આઠમો નવમો શ્રોતાઓથી ઘીકર ભરાઇ ગયો હતો. પરિષદના ઉપપ્રમુખ મહામહોપાધ્યાય શંકરલાલ મહેશ્વર તથા આગલી પરિષદના પ્રમુખો દિ. બ. રવુછોડભાઇ ઉદયરામ તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પરિષદના ચાંતુ સેક્રેટરીઓ આનંદજી રાવ બ. રમણુભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, પ્રેક્ષકર આનંદશંકર ખાપુભાઇ ધ્રુવ અને પ્રેક્ષકર બળવંતરાય કમ્પાચુરાય ઠાકર ઉપરાંત રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, રા. રા. હાલાભાઇ ખેતાંબરદાસ દેરાસરી, રા. રા. મોહન નંદશંકર, રા. બ. મનુભાઈ નંદશંકર, રા. બ. ખંડુભાઇ ગુલાબભાઈ દેસાઈ, રા. રા. ગુલાબદાસ ભાઇદાસ વકીલ, શેઠ જીવજીવંદ સાકરચંદ, શેઠ ભગુભાઇ રસિકદાસ, રા. રા. કૃષ્ણરાવ મોળાનાથ દીવેટીઆ, રા. રા. કૌશિકરામ વિશ્નુદરામ, પીરબદા મોટા મીમાં, રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી વગેરે પરીક્ષક તથા નિરીક્ષક કમિટીમાં કામ કરનારા સાક્ષરો, પરિષદના વિશિષ્ટ અધિકારીઓ અને આ પરિષદના અધિવેશનને વિજયી કરવામાં વિશેષ સહાય આપનાર સદગૃહસ્થોને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. બરોબર ૪ વાગે અધિવેશન પ્રમુખ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ, બી. એ. સી. એમ. સરકાર મંડળના પ્રમુખ રા. રા. અધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોદરા તથા ઉપપ્રમુખ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રાહી સાથે આવી પહોંચતાં તેમને મંત્રીઓ તથા વ્યવસ્થાપક મંડળના ઉપપ્રમુખો રા. રા. જનાર્દન વીરભટ્ટ પાઠકજી તથા રા. રા. રમણુ જીતરામ કાળાભાઈએ મંડળના દ્વાર આગમ આવકાર આપ્યો હતો અને તેઓને અંદર આવત હર્ષનાદ અને તાળીઓથી વધાવી લેવામાં આવ્યા હતા.

આ સર્વેએ પોતાનાં સ્થાન લીધા બાદ સત્રીઓએ પરિષદનું કામ શરૂ કરી નીચેનાં મંત્રીઓ ગાંધી હતાં—

૧

ૐ

॥ શારદા સ્તવન ॥

ગુહ્યાં જ્ઞાપ્તવાગસારપરમામાર્ગાં જગદ્વ્યાપિનોમ ।

વીળાપૃસ્તકશારિણીમમયગં જાદયાન્વતરાપહામ ॥

સ્મૃતે સ્પાટિકમાલિકાં વિશ્વર્થીં પદામને સંસ્તિત્વામ ।

વન્દે ત્વાં પરમેશ્વરી ભગવતી બુદ્ધિપ્રદાં શારદામ્ ॥

મંગલ-ઈશસ્તુતિ.

સુંદર શિવ મંગલ ગુણ આલે છેધરા. વિશુવર ભવબલહારક નમું મહેમરા.—સુંદર. (૨૬)

મધુર કુંભવિષે રમે મધે સુંદરા, કૌમુદી મુદપદ ઉપા મનોહરા;

મૃદુલકંકોદિકરવ શ્રવણુમખરરા; સહુમાં, હસતી, વસતી, પ્રતિરૂલિતા, શી લલિતા,

સુંદરતા, તુલ્ય જગદરા—સુંદર. ૧

વિપ્રલંબી વિષયમોહની મધુરવરા, દિવ્યપ્રામખેષ જતાં આવી વિપધરા;

વિપથ દોરવા મમે અહો દયાકરા, કષ્ટ તે હદમે, ખસડે, કર ધરી આ, પરિહરવા,

મધુરવા, મોહનીમુગ—સુંદર. ૨.

વિમલ સાધુહૃદયવિષે વિપદજલધરા, ખ્યાપી દમે સત્યદષ્ટિ ધનતિમિરકરા;

તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરી જાનરવિકરા, કરુણા, ધીને, ફરીને, હરી તમને, સદય મને,

મન મગને, સાંતિ દે સ્થિરા—સુંદર. ૩.

(નરસિંહરાવ જોષાનાથ.)

સ્વાગતાંજલિ.

આવો આવો વધારો, મોથેરા મહેમાન ! અંતરને વહાલે વધારીએ.

અમો દીનતણાં અહના આવાસમાં, તમે આગ્રસાળીનાં અતિ હિંસાસમાં,

ક્યાંથી પગલાં પનોતાં, મોથેરા મહેમાન !—અંતરને.

૧

નથી કલગી કે હાર, હેમ ફૂલના, નથી મોતી માણેક મહા મૂલનાં;

માત્ર હૈયાના ઉન્હા ઉમંગના તૈયાર.—અંતરને.

૨

• સાંત સાદો અમારાં છે આંગણાં, સાંત સાદો અમારાં વધામણાં,

વેણુ સાદાં પણુ દેવાં અમેલાં સન્માન—અંતરને.

૩

નમ્ર આવું અમ સ્વાગત સ્વીકારશે, વિમળ હૃદયતણા આવને વધારશે;

એજ વિનતિ છે તમને, મોથેરા મહેમાન !—અંતરને.

૪

(મનહરરામ.)

આ કાવ્ય પૂરે થતાં સત્કાર મંડળના પ્રમુખ રા. રા. મધુવન્દરામ બ્રજવન્દરામે વિદ્યા વિદ્યાગી સત્જનો તથા સત્તારીઓને સત્કાર કરતાં પોતાનું આગ્રસાળીનાં અતિ હિંસાસમાં,

આ આપણુ યજ્ઞ રક્ષા બાદ રા. રા. નરસિંહરાવ જોષાનાથને વિનંતી કરવાને પ્રથમ કરાવ રજુ કરતાં રા. જ. ખંડુભાઈ સુયામબાઈ દેમાઈએ જણાવું કે “મહેમાન પ્રમુખ સાહેબ, સત્તારીઓ, અને સદ્ગૃહસ્થો !

નિયમાનુસાર કારોબારી મંડળે પ્રસ્તુત સમેલનના અધ્યક્ષસ્થાને રા. રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ દીવેડીઆને નિયત કરી છે, અને તે સ્થાને વિરોધવાને એમને વિનંતી કરવાનું કાર્ય મને સોંપવામાં આવ્યું છે. દરેક મહાત્મા નિયામક પ્રમુખ નીમવાના મુખ્ય આશય ત્રણ હોય છે. પ્રથમ એ કે ભવ્ય આગળ રજુ થતા કાર્યમાં વ્યવસ્થા જળવાય અને જો કદાચ મતભેદ ઉત્પન્ન થાય તો વ્યવહારક્રમગતથી તે મતભેદનું સફળ સાંત્વન કરી શકાય. બીજું જે આશયથી સમેલન ભગવામાં આવ્યું હોય, તે આશયની સફળતાને માટે પ્રૌઢ અને અનુભવી વિચારો સમાજનો આગળ અને તેઓ દ્વારા સમસ્ત જનસમાજ આગળ રજુ કરી આધુનિક પરિસ્થિતિ પર મહેર મારી બાત્રી માટે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ મળી શકે. અને ત્રીજો જેનું પરિપક્વ નિર્ણયકારક દમિટીમાં એ મંડળના આશયોને સફળ કરવા ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ તરફથી ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિએ અતિમ ઉંચક એક હોવા ઉતાં ભિન્ન ભિન્ન દરારો લવાય છે, તેનાં ગુંથું દોપનું અન્વેષણ કરી અગ્રાણ દરારો અટકાવી અગ્રાણ દરારોના અર્થનમાં પોતાના અનુભવી વિચારો જણાવી એ કમિટીનું કામ સાંગોપાંગ સફળ કરવું.

મારે કહેવાની જરૂર નથી કે રા. ન. નરસિંહરાવે ત્રણે કામો કરવાને વિશેષ યોગ્યતા ધરાવે છે. એમણે જિયા પ્રકાશનું શિક્ષણ લઈ ઘણાં વર્ષો સુધી ન્યાયાધીશની ઉચ્ચ પદવી બોગરી છે; તેમજ તેઓ એક પ્રસિદ્ધ કવિ, અને ભાષાશાસ્ત્રી છે; અને તેથી મારી ખાત્રી છે કે ગુર્જર ગીરાને કેવી સામગ્રીથી સમૃદ્ધ કરવી તે બાબતમાં ધણીજ અમૂલ્ય સૂચનાઓ એમના તરફથી મેળવવાને આપણે આશ્ચર્યગાળી થઈશું. આ કારણોને લઈને હું ખાત્રી રાખું કે આપ સર્વે આ દગવ એક મતે કલુલ કરશો.

આ દરખાસ્તને દિ. બ. રજુઆતબાદ ઉદયરામે તથા પીરબદા મેટામીઆં તરફથી ટેકા અને અનુમોદન મળતાં ના. નરસિંહરાવે તાળીઓના ગડગડાટ સાથે પ્રમુખસ્થાન લઈ પોતાના હાપેલા ભાષણમાંથી અર્ગ્યના ફેટલાએક ભાગો ત્રાંચ્યા હતા:—

ભાષણ પૂરું થતાં છત્રી લેવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ શ્રીમંત સરકારે ગાયકવાડ, યોકમાન્ય દાદાબાઈ નવરોજી, લોકમાન્ય મોરબદામ કરમચંદ ગાંધી, ગ. બ. હરગોવિંદલાલ દારમાદામ કાંટાવાળા, રા. બ. જળીઅંતરામ ગોરીશંકર શાસ્ત્રી, મી. ઓટો રોઝફીલ્ડ, બંગ્લીય આદિત્ય પરિપદ, મરાઠી સાદિત્ય પરિપદ, ગ. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ, આંનરેબલ મર પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, આંનરેબલ રા. લલુભાઈ સામળદાસ, રા. હીરાલાલ ડાભાભાઈ નાણાવરી, પ્રો. હરીલાલ ભટ્ટ, રા. લલિત, રા. માધવલાલ નજુભાઈ કિલેદી, રા. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પડિત, મી. હાજી મહમદ અહારખીઆ શિરજી, રા. જમજીવન કાળીદાસ પાટક, કોટવસ્ત્રવાળા રા. લોકુ ગોવિંદલાલ, રા. મર્મનલાલ હરગોવિંદલાલ કાંટાવાળા, રા. ભાદલાલ બહેરદાસ દોરાઈ, રા. ચીમનલાલ ડી, દલાવ. રા. સરદેશાઈ તેમજ સ્ત્રી મુખેશિની સમા. ભરગિનિ વગેરે મદદકર્ત્તો તથા સરસ્થાઓ તરફના પરિપક્વ નિર્ણય ક્ષમતાના તોગે તથા પત્રો આવ્યાનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

ત્યાર બાદ યુરોપીય યુદ્ધમાં મોટા જીતો મેળવીને વિજય મળ્યા એવી વાંછનાને કિંચ પ્રમુખ તરફથી ઉચિત સંદેશોમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા, જે સર્વોન્નમતે પસાર થયા હતા.

એ કાર્ય થઇ રહ્યા પછી નિર્ણયકાંડ મંડળની નીમણુંક કચ્છામાં આવી હતી.

ત્યાર બાદ રામાયણના સારનું કાવ્ય, તથા નિમણી લખાવી ૩૦, ૫૦, ૧૦૦નાં ધનામે આપવાની અત્રેના કારોબારી, મંડળ, તરફથી જે ચેલેન્જ કરવામાં આવી હતી, તેને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલા નીચે પ્રમાણેના દાનનું પ્રકાશન રા. મનહરરામે કર્યું હતું:—

૧. ૧૫૦) રા. રા. આર્ચકેડ નંદરાંકર તથા મનુભાઈ નંદરાંકર તરફથી પોતાનાં માતા પિતાના સ્મરણાર્થે.

૨. ૭૫) રા. રા. કાલાભાઈ કચ્છાચુડ દેસાઈ તરફથી કર્મ નર્મદાસ કરના સ્મરણાર્થે.

૩. ૨૫) આ. ગ. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તરફથી પોતાનાં પિતાનાં સ્મરણાર્થે.

૪. ૨૫) રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી તરફથી.

૫. ૧૫) રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિત તરફથી માણસરામ નંદનાથ લક્ષ્મીગમના સ્મરણાર્થે.

એ ઉપરાંત વિદ્યાવિનાયક નાટક કંપનીના મેનેજર રા. રા. પ્યારેલાલે સાદિત પરિપત્ના લાભાર્થે તા. ૩૦ મીની રાત્રે પોતાનો લોકપ્રિય આલતી આલવનો ખેલ મળતી ખતાવવા કબૂલ કર્યાની વાત જાહેર કરવામાં આવી હતી.

પ્રદર્શન ખૂલ્યું મહેવાનું કાર્ય તે દિવસે કરવામાં આવનાર હતું, પણ સુરતના ન્યા-ઉદ્ય-નીસા સાહસી બેગમ સાહેબ એકસ્તનશીન થતાં તે બીજા દિવસ, ૫૨ મુસલમી રાખ્યા આમન સ્થળના કરવામાં આવ્યા બાદ મહેલા દિવસનું કાર્ય પૂરું થયું હતું.

બીજો દિવસ.

(સંવારની એઠઁ.)

“જય જય ગરવી ગુજરાત”ના કિસ્સાથી ધ્વનિઓથી આજનું કામ મેં મારે આ વાગે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું.

[૧] સંગીત:—

જય જય ગરવી ગુજરાત ! (૨) દીપે અરણ્ય પરભાત (૨૬)
ધ્વજ પ્રકાશમે ઝળઝળ કસુળી પ્રેમસૌર્ય અંકિત,
તું બંધુવ બંધુવ નિજ સતતિ સંકુને પ્રેમમકિતની રીત,
ઉઠી તુજ સુંદર જાત, જય જય ગરવી ગુજરાત.

(ઉત્તરમાં અંબા માત, પૂરમાં આળી માત.
છે નક્ષિત્ર દિશમાં કરત રક્ષા, કુતેશ્વર મહાદેવ,
ને મોમનાથ ને દ્વારકેશ એ પશ્ચિમ કેશ દેવ,
છે મહામમાં આક્ષાત, જય જય ગરવી ગુજરાત.

નદી તાપી નર્મદા જોય, મહિ ને પીછ પછ જોય,
 વળી જોય સુભટના જુદા રમણ ને રત્નાકર સાગર,
 પર્વત ઉપરથી વીર પૂર્વજો દે આશીષ જયકર,
 સંપે મોઢે મદ જાત, જય જય ગરવી શુભરાત.
 તે અણહિલવાડના રંગ, તે સિદ્ધરાજ જયસિંહ,
 તે રંગ યહી પછુ અધિક સરસ રંગ યશે સત્વરે માત,
 શુભ સકુન દિસે મધ્યાન્હ શોખશે, વીતી ગઈ છે રાત,
 જન હુમે નર્મદા સાથ, જય જય ગરવી શુભરાત. ૪

(સ્વ. કવિ નર્મદ.)

ઉપર મુજબનું સંગીત ગવાઇ રહ્યા પછી નીચે પ્રમાણે નિમંષ વાંચન થયું હતું.

(૨) નિમંષ વાચન:—

૧. સમર્થવીરનાં સંસ્મરણો—રા. રા. રાજરામ રામકૃષ્ણ સાસ્ત્રી.	૩૦ મિનિટ.
૨. અઢાળે કરમાયલી કળીઓ—સા. કંતુ બહેન.	૧૦ "
૩. હાલના શુભરાતી સાહિત્યને રાત્રી જરૂર છે ? રા. રા. મુરેન્દ્ર લા. પાઠક.	૮ "
૪. કલાનો આદર્શ—રા. રા. નરસિંહરાસ લ. વિભાકર.	૨૫ "
૫. જોડણીના સામાન્ય નિયમો—રા. રા. અંકુલાલ બહેચરલાલ પ્રેસ.	૭ "
૬. ચિત્રિત પત્રસિદ્ધાંત—રા. રા. દેવરા'કર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.	૧૦ "
૭. ભત્રીય સાહિત્ય—રા. રા. હમનલાલ નારાયણભાઈ મેથ્રી.	૧૫ "

શ્રી રાજરાજેશ્વરો જયતિ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સુરત.

(૩૫—પ્રમુક્તપદેથી મહામહોધ્યાય શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરે આપેલો આશીર્વાદ.)

ત્રિયે શ્રીરાજરાજેશીરાજરાજેશયોરિયમ્ ।

દયાદદિષુધાવૃષ્ટિઃ શ્રીસદાશિવયોઃ સદા ॥

॥ ૧ ॥

વિશ્વવિદ્યાગુરુ વન્દે વિધવિદ્યામિત્રદયે ।

દયામૃતમયાત્મનોં શ્રીકેશવમેશ્વરૌ

॥ ૨ ॥

સૌંદર્યરોવર્ષિ શ્રીમદ્ગુર્જરમૂર્ષણે ।

સ્વસ્તિશ્રીસુરતામિસ્ત્યં નગરં જયતાદિદમ્ ॥

॥ ૩ ॥

नर्मदाशंकराभिरुपः कविर्यन्त्राभवन्महान् ।	
यदीयकान्तरत्नानि प्रकाशते समंततः ॥	॥ ४ ॥
नंदशंकरशर्मापि यत्राजनि सुलेखकः ।	
कर्णधेलाभिधो ग्रंथो यस्कीर्तितंम ईक्ष्यते ॥	॥ ५ ॥
तथा नवलरामाख्यो यत्र ग्रंथसमीक्षकः ।	
ग्रंथरत्नावलिर्यस्य भवनाभूषणायते ॥	॥ ६ ॥
श्रीमान् दिनमणिः शास्त्रिमणिर्यन्त्राभवत्पुरा ।	
दुर्गारामः शोधकोऽभूद् आद्यगुर्जरशिक्षकः ॥	॥ ७ ॥
महिषतिरामः समजनि यत्रपुरे शिक्षणाचार्यः ।	
गोपालजिष्ठ शिक्षणवृद्धिकर सूरभाइतनुजन्मा ॥	॥ ८ ॥
तत्रेयं परिपद्मन्यायुष्माकं या विराजने ।	
साहित्योदयसंलग्नाशयानां हे महाशयाः ॥	॥ ९ ॥
तस्यै शुभाशिषां राशीन्समर्पयितुमुत्सहे ।	
प्रणम्य सर्वं विद्यानामीश्वरं श्रीमहेश्वरम् ॥	॥ १० ॥
शिवागुरुदययात्र पंचमीया परिपदमर्त्यलतानता फलैः स्तात ।	
सुरतपुरमहालवालमन्ये विविधरसैः परिपोषिता रसज्ञैः ॥	॥ ११ ॥
एषा साहित्यपरिपच्चन्द्रिकाह्लादकारिणी ।	
भूयाद् गुर्जरसाहित्यसुधासिंघमिर्वृद्धये ॥	॥ १२ ॥
साहित्यमेव परिपोषयति स्म धर्मान्	
साहित्यमेव परिपोषयति स्म चार्थान् ।	
साहित्यमेव परिपोषयतीह कामान्	
साहित्यमेव हि ददाति च मोक्षलक्ष्मीम् ॥	॥ १३ ॥
आनन्दमूलमखिलातिविनाशमूल	
मारोग्यमूलमपि जीवनमूलमेतत् ।	
निःश्रेयसाम्युदयमूलमनन्यतुल्यं	
साहित्यमेव जयतीह जगत्त्रयेऽपि ॥	॥ १४ ॥
साहित्यमंगीतकलाविहीनम्	
साक्षात्पशुं पुच्छविषाणहीनम् ।	

સૈદ્ધાંતના બંડારૂપ શોભાયમાન શ્રી ગુર્જર દેશના ભૂપત્યૂષ કલ્યાણ સદ્ભીષી સુશોભિત શ્રી સુરત નગર નિર્મયપામો. ॥ ૩ ॥ જે સુરતમાં કવીશ્વર નર્મદાશંકર જન્મેલા હતા, અને જેનો દ્રાવ્યરૂપી રત્નો આરેકાર પ્રકાશી ગયાં છે. ॥ ૪ ॥ જે સુરતમાં નંદસંકરજી જન્મેલા છે અને જેનો કલ્પધિલા નામની અથ તેની કીર્તિસ્તંભરૂપ દેખાય છે. ॥ ૫ ॥ અને જે સુરતમાં મહાત વિવેચક નવધરામ જન્મેલા હતા અને જેની અંધરતાવધી લોકોના ધરના ધરેણારૂપ થાય છે. ॥ ૬ ॥

શાસ્ત્ર સોકોમાં મણિરૂપ શ્રી દિનમણિ નામના શાસ્ત્રીજી જ્યાં યજ્ઞ ગયા છે, અને ઉત્તમ શોધક તથા ગુર્જરભાષાના આદિ શિક્ષક દુર્ગારામ મહેતાજી યજ્ઞ ગયા છે. ॥ ૭ ॥

અને જ્યાં મહિપતરામ ગુર્જરશિક્ષણના આચાર્ય તથા ગોપાળજી સરભાષ જ્યાં શિક્ષણની વૃદ્ધિ કરનારા યજ્ઞ ગયા છે. ॥ ૮ ॥

તેજ સુરત નગરમાં સાહિત્યને ઉદય ધરનાર આપ મહાત્માઓની આ ભવ્ય પરિપદ ખીરાજે છે તેને સર્વ વિધાના ઇશ્વરરૂપ શ્રી મહેશ્વરને પ્રણામ કરી હું આશીર્વાદ આપના ઉત્સાહ ધરું છું. ॥ ૯ ॥ ॥ ૧૦ ॥

સુરત બંદર રૂપ સુંદર ક્યારામાં શાલી રહેલી અને અનેક રસાણ પુરુષોનાના પ્રકારના રસોથી પોષણ કરેલી આ પાંચમી ગુર્જર સાહિત્ય પરિપદ રૂં કલ્પલતા શ્રી શિવગુરુની કરુણાથી અનેક પ્રલોધી નમ્ર થાઓ. ॥ ૧૧ ॥

આ સાહિત્ય પરિપદરૂપ ચન્દ્રિકા કે જે સર્વને આલ્લોક કરનારી છે, તે ગુર્જર સાહિત્ય સુધાસિંધુની અભિર્ચાદ કરે. ॥ ૧૨ ॥

સાહિત્યજ ધર્મોત્તર પરિપોષણ કરે છે. ને સાહિત્યજ અર્થોત્તર પોષણ કરે છે અને સાહિત્યજ મોક્ષ લક્ષ્મીને પણ આપે છે. ॥ ૧૩ ॥

આનન્દનું મૂળ સાહિત્ય છે. સર્વ પીડાના નાશનું મૂલ સાહિત્ય છે. આરોગ્યનું મૂળ સાહિત્ય છે. જીવનનું મૂળ પણ સાહિત્ય છે તથા સ્વર્ગ અને મોક્ષનું અનુપમ મૂળ સાહિત્યજ ત્રણે જગતમાં જય પામે છે. ॥ ૧૪ ॥

હે ગુણજો ! સાહિત્ય અને સંજીતકલાને નહિ જાણનારા આગાંની મનુષ્યને શીંગડાં આ પુછ વિનાનો સાક્ષાત્પરૂષ સુર પુરો મળે છે, તે આપનું અજ્ઞાનનું નધી. ॥ ૧૫ ॥

માટે સર્વ કુલીન પુરોએ પોતાની પશુત્વત્વતાને દૂર કરવા માટે મન, વચન અને કર્મ સાહિત્ય સંપત્તિનું સેવન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

એમ કે જે દેવવાણીના વિષયમાં અભણ્યા હોય તેઓ સાહિત્યરસને કેવી રીતે પચાડીયે એમ ચિન્તામાં ચિન્તા ન કરવી, કારણ કે સર્વ બ્રાહ્મણોમાં મનોહર સાહિત્ય રહેલું છે. ॥ ૧૭ ॥

। ગમે તે ભાષામાં અધ્યયનું સાહિત્ય લોકને આનન્દ આપે છેજ. કારણકે સુવર્ણ પાત્રમાં કે પત્રના પડીયામાં રહેલા દૂધપાકની મધુરતામાં બેઠે હોતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

તે સાહિત્યસંપત્તિ સર્વ લોકોએ સંપાદન કરવી જોઈએ. જેના અક્ષય ભંડારનું સ્થલ દેવવાણીરૂપી વસુધા છે. ॥ ૧૭ ॥

જેના અક્ષય ખજાનામાંથી થોડું થોડું લઈને સમુદ્રમાંથી લેનારી મેઘમાલાની પેઠે અન્ય ભાષાથી મેઘમાલાઓ સાહિત્યરસને વર્ષો રહી છે ॥ ૨૦ ॥

। દેવવાણીરૂપી માતૃશ્રીની જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ પુત્રી રૂપી જે ગુર્જર ગિરા છે તેજ તેના (દેવ ભાષાના) અક્ષય ખજાનાને ભોગવવાને યોગ્ય છે એમ માનને ગુર્જરદેશનાવાસી પ્રાચીન સત્ત્વ વીરોએ યોગ્ય તરફ દંડ અને હર્ષને વર્ણવનાર સાહિત્યના ખજાનાઓ રચ્યા છે. તેથી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યસંપત્તિની ધૃશ્વરી યથા; પણ ધણે કાંઈ તે ખજાનાઓ શુદ્ધ થઈ ગયા; તેથી આપણી ગુર્જર ગિરા સાહિત્યધનથી હીન હોય તેમ દેખાવા લાગી. તેને ફરીથી પૂર્વની પેઠે સાહિત્યસંપત્તિની ધૃશ્વરી કરવા જે આપણને ઇચ્છા હોય તો ગ્રેમથી પૂર્વના કવીશ્વરોએ રચેલા સાહિત્યરૂપી મહેલો કે જેનાં શિખરો આકાશ સુધી પહોંચેલા છે તેનો શુદ્ધોદ્ધાર સેઠકો પ્રયત્નોથી તુરંત કરવો જોઈએ. અને સાહિત્યના સુર નવીન કવીશ્વરોએ પણ પોતાની પ્રજાના કલ્યાણ માટે અને પોતાના દેશના ઉદય માટે સાહિત્યરૂપી રત્નોના ખજાનાઓ નાંખવા જાણ્યો. (૨૧-૨૨-૨૩-૨૪-૨૫-૨૬-૨૭)

સાહિત્યને ન જાણતાં છતાં સાહિત્ય જાણવાનું વૃથા અભિમાન રાખનારા અને અનીતિ માર્ગે ચાલનારાઓ સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરના ઉત્સુક ન થાઓ એવું હું ઇશ્વર પાસે માગું છું. ॥ ૨૮ ॥

કારણ કે તેવા પ્રામર્યોએ કરેલી સાહિત્યની વૃદ્ધિ મોજાથી થએલી શરોરની વૃદ્ધિની પેઠે સાહિત્યના સાહિત્યપણા રૂપી પ્રાણનો નાશ કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

ભવ્ય અને નરીન તથા સાહિત્યના રોખીન સુર લોકોએ કરેલા અન્યો આપણે તકાલ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા સાર પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ ॥ ૩૦ ॥

એમ કરવાથી ફરીથી પૂર્વની પેઠે આપણી ગુર્જા ગુર્જર ગિરા સાહિત્યસંપત્તિની ધૃશ્વરી તુરંત થશે. ॥ ૩૧ ॥

આપ જેવા સુર પુરોહા પાસે વિશેષ મોલવાથી શું ? એમ ધારી ભક્તિથી સર્વને પ્રણામ પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરું છું. ॥ ૩૨ ॥ શ્રીમાન સાંજસદાશિવની અતુલ કૃપાદર્શિની સ્તોત્રમાં સર્વ રાજ્યો, સર્વ કવિઓ અને સર્વ પ્રજાઓ સાહિત્યરૂપી સુધાસમુદ્રમાં મગ્ન મનવાળા થાઓ, સર્વ નિર્મલ અંતઃકરણવાળા થાઓ, એક ખીજની સાહાય્ય કરનારા થાઓ, એક ખીજનો ઉદય જેવામાં અભિરૂચિવાળા થાઓ, અને એક ખીજનું પ્રિય કરવામાં ઉત્સાહવાળા થાઓ, એવી ઇશ્વર પ્રતિ મારી પ્રાર્થના છે. ॥ ૩૩ ॥

સુરતામાં આ પાંચમી સાહિત્ય પરિષદ દેવીએ અતિશય સ્નેહભાવથી ઉપપ્રમુખના શુભપદ ઉપર રથાપેલા મોરખી નિવાસી અને મહારાજ શ્રી રવાળ પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યક્ષ શાસ્ત્રી

અ કર્તાન માહેશ્વર તેમણે આશિર્વાદરૂપ સુહતાવધી જે આપેલી છે, તે આપ સંહિસેના હૃદયમા ચિરકાલ વિધમી રહેા. (૩૪-૩૫-૩૬)

આશીર્વાદના શ્લોકો વંચાઈ રહ્યા બાદ મનારની બેઠકનું કામ પુરું થયું હતું અને સમા વિસર્જન થઇ હતી.

(સાંજની બેઠક)

સાંજની બેઠકનું કામ ચાર વાગે ચરૂ કરવામાં આવ્યું હતું; જેમા નીચેનું સંગીત પ્રથમ સજારીઓએ ગાયા બાદ નીચે પ્રમાણે નિખંધો વંચાયા હતા.

(૧) મંગીત—

મંગીત કેતુ પ્રિય મધુર મોહકાર,
વદન કેતુ ખીલી રહે સ્વથી અપાર—સંગીત.

કર્પાથી સુષુતાં કેવાં નયનો મીંચાએ છે,
બાસે કંઈ બામે અંતર પ્રેમ સીંચાએ છે;
ખીલી તે મત્વર જાય જાય જાય અંગમાં—મંગીત. ૧

સુખ અરવિંદ ખીલી તન પુલકાએ છે,
કંઈ કંઈ શુભાખી રંગી સુરખી સુદાએ છે,
મમીર ધ્વનિત ગ્હે ગમ હાય હાય, અરમાંય—સંગીત. ૨

શીશ નમન કરે તન સુખાએ છે,
લપટ ઝપટ ચરે મન મલકાએ છે,
ક્ષણિક નિઝાને વશ થાય થાય થાય, શી નિશાન—સંગીત. ૩

વિષ્ણુ અન્દર રૂઝ ધારી નૃત્યે રીઝાએ છે,
કૃષ્ણના સુરલી નાદે ગોપો વીંધાએ છે,
નૃત્યતાંડવથી શિવજી ધાય ધાય ધાય મોહમાંય—સંગીત. ૪

જે કો સુવતી સુખે સુર અલપાએ છે,
મિલક પ્રિયા પ્રિય પ્રેમ છલમએ છે,
સ્રજસ થઇ રંગે ન્દાય ન્દાય ન્દાય, સાન્તથાય—મંગીત. ૫

રૂઝે મોહિત મૃગમી રામે રી જાએ છે,
મનતાથી દૌનતા મજ રહેજે ધવાએ છે,
રૂઝ જીવન ભવે જાય જાય જાય, નાદમાંય
અંગમાંય—સંગીત. ૬

લ. લા. વ્યાસ.

(૨) નિબંધ વાચન—

મિ

૧. પાટીદાર કવિઓ.	રા. રા. કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા.	૨૦
૨. કાચરથ કવિઓ.	રા. રા. લીલુભાઈ ચુનીલાલ મમ્મદદાર.	૧૫
૩. રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.	રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાસિક.	૧૫
૪. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને તેનું સાહિત્ય.	રા. રા. કલ્યાણભાઈ નયુભાઈ જોશી.	૨૦
૫. બાળારાજ.	રા. રા. કૌશિકરામ વિંધનહરરામ મહેતા.	૨૦
૬. દુઃશાસન શિરપાન.	રા. રા. ભાઈશંકર કુમેરજી શુક્લ.	૭
૭. જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય.	રા. રા. સુરજરામ સોમેશ્વર દેવાગ્રથી.	૧૫
૮. હાલનાં અને પ્રાચીન કાવ્યો.	રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે.	૧૫

નિબંધ વાચન પૂરું થતાં નીચે પ્રમાણેના ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો:—

ઠરાવ ૧ લો.

“ગુજરાતનાં જૂરાં જૂરાં સ્થળની જૂદી જૂદી કોમ અને ધંધાના લોકો જૂદા જૂદા ધંધા-માં તથા વ્યવહારમાં જૂદી જૂદી જાતના શબ્દો, રૂપો, રુઢિઓ, પ્રયોગો વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે તે સચ્ચા એક કોષરૂપે એકત્ર કરવડું કામ આ પરિષદ સામાન્ય મંત્રીઓને સોંપે છે.”

પસ્તાવક:—રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ., એલ. એલ. વી.

અનુમોદક:—રા. રા. મંજુલાલ જમનારામ દવે, એમ. એ.

ત્યારબાદ ઇનામી નિબંધોના મંબંધમાં નીચે પ્રમાણે દાનનું પ્રકાશન રા. મનહરરામે કર્યું હતું.

૩. ૨૦) રા. ધરણીધર જીવેશ્વરામ તરફથી એમના કાકા કવિ વિજયાશંકરના સ્મૃત્યર્થે. આ ઉપરાંત એમણે કવિ વિજયાશંકરકૃત વિજયવાણીની નકલો નિર્ણયકારક કમિટીના દરેક સભ્યને આપવાને વારતે પૂરી પાડી હતી.

૩. ૧૫) પીરખદા એટામીઆં તરફથી માંગરોળની પીરની ગાદીના સ્મૃત્યર્થે. —

આ બેઠક દરમિયાન ગોટા ચંદિરના મહારાજ ગોરવામી શ્રી શ્રીજીરતનુલાલજી તથા નામદાર સચીનના નવાજ સાહેબ ઇચ્છાહીમખાનજી પોતાના દિવાન તથા સ્ટાફ સહિત પધારતાં વાળના રાજગીન, ધ્વનિ સાથે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારબાદ આ પ્રસંગને માટે કવિ ઇન્દિરાનંદ લાલીતાનંદ પેઢિતે ખાસ બનાવેલી કવિતા હામોંનિયમ વગેરેના સાજ સાથે આ પ્રસંગને માટે ગોલાવવામાં આવેલા ઇશ્વરના પ્રખ્યાત ગવૈયા હરિદાસ એમલમખાન હજમંતખાને ગોંધી હતી.

સ્વાગતમ્.

યમન કલ્યાણ.

૨૧ જગમે નહીં કોઈ અપના એ રાહ.)
(અહો !)

વીર વિદુષ નર મહલ મહન- ટેક.

આઠહાદક શશિ શાંતિ પ્રભાસ્વર,
સાહિત્ય પરિપક્વ કંજન રજન. વીર. ૧

ભમે પદાર્થો ક્રિતિયામૃતકર,
પૂજ્યે વધાવી સુપુષ્પે હૃદયમ. વીર. ૨

જાણે અખાત્રીજ પુર ઉર ઉચરે,
કલમ કવિની કરવાને દૂજન. વીર. ૩

મૃતમ મયુરાસની કરવાને,
આવિ અચાનક તમ ભિક્ષાજન. વીર. ૪

સ્વિકારીને સર્વપુર ધનતનયા-
તટના નિવાસી જન આર્મત્રણ. વીર. ૫

અમિત છે અમથી આ તપ તપથી,
હર પ્રવાસથી આકુળતા મને. વીર. ૬

ફળકુલ ધાન્યની સેવા હમારી,
લેજો સ્વિકારી પ્રીતિ પુર પૂજન. વીર. ૭

ગુર્જર રાષ્ટ્રના ઉત્સાહી પુરુષો,
પરહિતરત પૂજ્ય પરમહો સજ્જન. વીર. ૮

અગ્રણી અયસ્થાને પ્રજના,
લેજો વિશ્રાંતિ બાજન મહાજન. વીર. ૯

માનુષ્યમકિત બાનુકમાર,
પ્રીય સ્વરૂપમા રાહાર દર્શન. વીર. ૧૦

ધન્વિરાનંદ આનન્દ ઉપાસક,
હૃદય વિકાસક હો સિંગત વદન. વીર. ૧૨

પરિપક્વ લગતુ કાર્ય પૂરું થયા બાદ પ્રદર્શન પુરુષ સુકેશની કિંથા કરવામાં આવી હતી.

ત્રીજો દિવસ.

(સવારની એકક.)

આ દિવસના કાર્યક્રમનો આરંભ સવારે ૮-૩૦ વાગતે નીચેના સંગીતથી શરવામાં આવ્યો હતો
સંગીત—

શુર્જર સાહિત્ય તૃણા રત્નોને કરીએ નમન,
સૌ કરિવર ગદ્ય નવલ લેખકને કરીએ નમન
ત્રેમાનંદ સુધાગર પીતા તૃયા જનોની તન વિરમવં,
દયા વાણી રસગજ ભરિત નરસિંહી ભક્તિ પૂર ભરંત
શામળ આતુરી બોધ કરતી, અખ્યા ભભકભર પ્રૌઢી પ્રગટ,
મર્દ ધિરાની કાફી પીતા, કાફી ગૃહ સરવે મગડંત !
વશ્યભવાણી સુશોભિત સરલી, ભાલણીની ભલિ પ્રેમી નિઃક,
પ્રિયતમ ત્રિવિક્રમ મનહરસ્વામી દહ વેદાન્તે રહ્યા રમન્ત.
રવૂનાથ ને રામકૃષ્ણ રાવો રાજો રણુછોડ દીનાન,
નિમલ નિષ્કુન નભુ નરસો શિવ શાન્તિ કુમર ભક્ત ભગવાન !
લોખે રત્નેશ્વર ને ગીરધર કાવ્ય મહીરે વૃદ્ધિ કરત,
રાધા મીરાનાં દિવાળી સ્ત્રી કવિઓ પણ સુધા અગત
પદ્મ વિજય ને રૂપવિજય વળી દીપવિજય ને વીરવિજય,
જૈન કવિઓ શુર્જર કનને કરી રહ્યા છે વિજય વિજય !
નાગર કવિની ગણુના કરતા શિવાનંદ કીર્તન ગરજન,
કાલીદાસ યુગારે અર્ચન, વિજય સનિતા રસ વર્ધન.
નર્મદ સૈતી મસ્ત કીર્તનાતી વળી મહે રસમય અસ્તી,
દમપત કાવકપણુમા કરતી પ્રાસ ચમકથી અગમગતી
નનન વિવેચક કુશાભ ધિધર નંદ કથારસ મધુરો મનહર,
શુર્જર સાહિત્યે ગદ્યપતીની કલમ પુરી રહી રિધવિધ રંગ
શાળા મદિરમાહી પુષ્પતી દીપી ગહી રસિની જસનત
મણિ મનસુખ વેદાન્ત સિખરપર, ગોવર્ધન લુખતો ધગ નર,
ધનુરામની હાઝ અમાન સાહિત્યે તેજત તનગ,
રંગ ગગ ચિત્ર વિચિત્ર મસાને મધમધતી રસભર જનકર.

સ લા વ્યાસ.

સંગીત પૂર થયા બાદ પરિપક્વે રચાઈ રાશ્વ આપવા બાગતનો નિચેનો પગ પગાડ
કરવામાં આવ્યો હતો

ठराव बीजो.

“आ परिषद् पोतानुं काम वधारे संगीन करे एटला माटे तेने स्थायी स्वरुन केवा प्र कारनुं आपनुं ते नक्कीं करवा माटे नीचे जणावेला गृहस्थोनी एक कमिटी नीमवी. ए कमिटीए पोतानो रिपोर्टे जान्युआरी, १९१६ पहेलां तैयार करी परिषदना सामान्य मंत्रीओने मोकली देवो एटले आवती परिषदमा विचार सारु ते रजु करवामा आवे.”

ऑ. रा. व. रमणमाई महीपतराम नीलकंठ.

रा. रा. केशवलाल हर्षदराय धुव.

प्रो. बळवंतराय क० ठाकोर.

प्रो. आनंदशंकर बापुमाई धुव.

रा. नरसिंहराव भोलानाथ दीवडीआ.

रा. व. हरगोविंददास द्वारकादास काटावाळा.

रा. छगनलाल हरिलाल पंड्या.

रा. नृसिंहदास भगवानदास विभाकर (मंत्री).

रा. चंद्रशंकर नर्मदाशंकर पंड्या (मंत्री).

रा. मनहरराम हरिहरराम मेहेता (मंत्री).

दि. व. रणछोडमाई उदयराम.

डॉ. सुमंत बी. मेहेता.

रा. कृष्णलाल मोहनलाल मवेरी.

रा. इंदुलाल कनैयालाल याज्ञिक.

रा. नंदनाथ केदारनाथ.

रा. वीरवल हरिसुखराम मेहेता.

रा. कनैयालाल एम. मुनशी.

प्रस्तावक:-रा. रा. नृसिंहदास भगवानदास विभाकर.

बी. ए., एल एल. बी., बार-एट-लॉ.

अनुमोदक:-रा. रा. मनहरराम हरिहरराम मेहेता, बी. ए.

त्यासमाद श्री केजवधुनीना नवा अभ्यासक्रमे लगतो नीचे प्रभाषेना इरान रजु करवामा आये. हतो.

ठराव ३ जो.

“मुंबईना केळवणीखातातरफची कन्याओना उच्च शिक्षणनो अभ्यासक्रम हजीसुधी प्राप्ति नहीं थयो होवाथी ए संबंधमां परिषद तरफची सुचना करवाने

रा० व० हरगोविंददास द्वारकादास कांटावाळा.

रा० व० खंडुमाई गुलाबमाई देसाई.

रा० व० कौशिकराम विन्नहरराम मेहेता.

सौ० शारदा मेहेता.

सौ० विद्या नीलकंठ. (मंत्री) अस्तोहीआ चकलो-अमदावाड.

आ इरान थया पजी नीयेना निगधा पयाथा हतो -

૧. ધરોની બાંધણી— રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ દુન. ૧૫ મિનિટ.
૨. ગુજરાતી ગ્રંથ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ માટે કેવા પ્રકારના આત્મભેગ-તથા પુરુષાર્થની આવશ્યકતા છે વગેરે. ૧. રા. મેતીલાલ પુ. દલાલ ૧૫ "
૩. કવિ બાલકૃ— રા. રામલાલ સુનીલાલ મોદી, ૨૦ "
૪. ગુજરાતી ક્ષિપિ અને તેની ઉત્પત્તિ—રા. ઉસ્માન બચલ.
૫. ક્ષિપિ સંબંધી કાંધક—રા. જયતિલાલ મોરારામાઈ મહેતા. ૨૦ "
૬. સ્થાપત્ય— રા. ગંગાનન વિશ્વનાથ પાઠક. ૩૦ "

આ સાથે ભાષાને લગતા ત્રણ નિબંધોને માટે પરિપદનો એક નાનો વિભાગ બુદ્ધે બરવામાં આવ્યો હતો, જેના પ્રમુખ પદે રા. નરસિંહરાવ બેઠા હતા, અને પરિપદના પ્રમુખની બેઠક તે વખતે શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વરને આપવામાં આવી હતી. આ વિભાગમાં રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીનો "ગુર્જર દેવ" સંબંધી લેખ રા. અંબાલાલ છુમાખી-રામ જનીએ વાંચ્યો હતો. "જૂની ગુજરાતી અને જુની પશ્ચિમ રાજસ્થાની" એ વિષય ઉપર ડાક્ટર ટેસીટારીનો અંગ્રેજી લેખ પ્રો. બળવંતરાય ડાકેરે વાંચ્યો હતો. આ વિષયો પર ચર્ચા થઈ રહ્યા બાદ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પિતાંબરદાસ દેરાસરીએ કવિ કર્મણ્યકૃત 'સીતાહરણ' પરનો પોતાનો લેખ વાંચી સંબળાવ્યો હતો.

(સાંજની બેઠક.)

આ બેઠકનું કામકાજ બપોર પછી ચાર વાગે નીચેના મંત્રીન વડે શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું:—

(૧)

રાગ દ્વિયાષ્ટ-ત્રિતાલ.

ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તજન ' આવો / પૂજવાને;

આવો / પૂજવાને રનેહે દેવી શ્રી રીઝાર્વવાને,

પધારોશ આજ સહુએ બહાલે પૂજવાને—ગુર્જર. ૧

ત્રેમ શૌર્ય અંકિત કવિવર

નર્મદ તણી શેલી સુરચીકર

દેશજ સાહિત્ય પ્રથમ એ ધર્યો પ્રેરવોને—ગુર્જર. ૨

આદિકર નવય કથાનો

નદન એ નદ બધાનો

બનીયો બહુ પૂજ્ય દીધો મહે જય વાધવાને—ગુર્જર

ગુર્જર ભૂમિમાં અદિ વિવેચક

નવલ રત્ન નવલું બલપ્રેરક

ધરીયું એ વૃદ્ધિ વાડ્યે વધુ સ્થાપવાને—ગુર્જર.

મજાન સાક્ષર નરનાર
રતનવત ખોજે ધરનારી,
ગાંધી એવી ભૂમિ આ વધાવે બધાને—ગુર્જર. ૫

આવાહન સુદીનતામય
આરાધન પરમ ભક્તિમય
હરીએ સહુ સાથ ગિરાનું શ્રેષ્ઠ શ્રવાને—ગુર્જર. ૬

લ. ભા. મહેતા.

(૨)

રસરંગે વધાવી, લો નરમિલ્લ નામ,
પદે પ્રમુખ સાહિત્યનું ધાર્યું સુકાન—રસ.

દીધી સેવા સાહિત્યની સ્તુત્ય સમાન,
જેથી ભાવો લાભો છે સંગીન અમાન.

માતા ગુર્જરના સહુ પુત્ર સમાન,
ધારે હિન્દુ, જરથુસ્ત્રી કે મહમદી નામ,

લક્ષ્યે હોંસે વધાવી સૌને પ્રેમે સમાન,
હમે સુરતી જનોના આપ સુરતી મહેમાન,

આવી આપે દીપાવ્યું સાહિત્ય મુધામ,
કેરતી લલિત વાણી પ્રેમે માને પ્રજામ.

લ. ભા. વ્યાસ.

મંગીત પૂરું થતાં “શ્રેષ્ઠ હિત્તિ અને ખીલવણી” વિષે રા. રા. પ્રદક્ષાદ અંદરોબર દેવાનજીને લેખ અને “શ્રીઓ અને સમાજ સેવા” વિષે સા. રતિદાસે પાઠકજીએ પોતાનો મુખ્ય વાંચ્યો હતો. શ્રીલેખકે અસરકારક રીતે-જાણી પોતાનો લેખ વાંચનારો આ એકમ દાખલો હોવાથી પરિપદે તેમને અસાધારણ પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું. જાદ રા. રા. હિન્મતલાલ ગણેશજી અંબારીઆએ કેટલાએક સ્તીકારણેલા નિબંધો, જે સમયને અભાવે કે લેખકને અભાવે પારપદમાં વંચાયા નહતા તેના માર કદી સંભળાવ્યો હતો.

ત્યારબાદ પરિપદે નીચે પ્રમાણેના દસવો પમાર કર્યા હતા:-

ઠરાવ ૪ થો.

“રાષ્ટ્રજીને અને કૉલેજોમાં ગુજરાતી માપાને અને ગુજરાતી સાહિત્યને હાલથી વિશેષ-સ્થાન ફીરીને આપવું તે વિશે વ્યવસ્થા યોજના ઘડવાનુંકામ પરિપદ નીચેની કમિટીને સોંપે છે.

- ૧ ન્યાયમૂર્તિ લલ્લુભાઈ આશારામ શાહ-પ્રમુખ
- ૨ ઑર્નેરવલ મિ. લલ્લુભાઈ સામલ્લદાસ.
- ૩ ઑર્નેરવલ રા. વ. રમણભાઈ મહીપતરામ.
- ૪ રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ.
- ૫ પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- ૬ પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

- ૭ રા. રા. નરસિંહરાવ મોઝાનાય.
 - ૮ રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી.
 - ૯ રા. રા. નંદનાથ કેદારનાથ દેસીસિ.
 - ૧૦ રા. રા. હિમ્મતલાલ ગણેશની અંનારીઆ.
 - ૧૧ રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા (મંત્રી).
- ચીનાગામ, ગિરગામ-મુંબઈ.

પ્રસ્તાવક — પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ., એલ. એલ. બી.

અનુમોદક:—રા. રા. કૌશિઠરામ વિઘ્નહરરામ મેહતા, બી. એ.

ટીપ:—દરેક કમિટીને પોતાના સમ્યોની સંલ્લ્યા વધારવાની સત્તા છે.

ઠરાવ ૫ મો.

“ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાટે અને પ્રાચીન ગુજરાતના બુદ્ધિપ્રભાવનું સ્વરૂપ જાણવા માટે ગુજરાતી હસ્તલિખિત પ્રાચીન ગ્રંથોની અને ગુજરાતીઓનાં રચેલાં સંસ્કૃત, ફારસી વગેરે ગ્રંથોના હસ્તલેખોની નોંધણી અને સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. એ વાતની યોજના કરવા નામદાર બ્રિટિશ સરકારને, દેશી રાજાઓને, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને, શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સમાને, જૈન સંઘોને, જૈન સાધુઓના સંઘાઘાને અને જાહેર પ્રુસ્તકાલયોના સ્થાપકોને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.”

પ્રસ્તાવક:—રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ, બી. એ.

અનુમોદક:—ઑ. રા. વ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી. એ., એલ એલ. બી.

ઠરાવ ૬ ઠો.

“શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિમાપા ઉત્પન્ન કરવા આવતી પરિપદ મળે તે પૂર્વે બંગાલી, હિંદી, મરાઠી, ઉર્દુ, ગુજરાતી વગેરે હિંદુસ્તાની ભાષાઓમાં શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક પરિમાપા રચવાના જે જે પ્રયાસો થયા હોય તેના સવિસ્તર પત્રકો તૈયાર કરવાની પરિપદને જરૂર લાગે છે. આ કામ માટે ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ને સામાન્ય મંત્રીઓ વિનંતિ કરવી.”

પ્રસ્તાવક:—પ્રો. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી. એ.

અનુમોદક:—પ્રો. કાંતિલાલ ઝાનલાલ, એમ. એ.

ઠરાવ ૭ મો.

“(ક.) ગુજરાતી સાહિત્યસમૃદ્ધિ વિષુદ્ધ અને વિવિધ થવાની પરિપદને જરૂર લાગે છે. ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ગ્રંથો સ્વતંત્ર અને પરમાપા, અંગ્રેજી, મરાઠી, બંગાળી, ફારસી, ઉર્દૂ વગેરેમાંથી માપાંતર રૂપે પ્રગટ કરવા વ્યવહારુ પગથ સત્વર લેવા સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓને મલામળ કરે છે.

(સ્વ.) ગ્રીકો પરિપદ વલ્લે શરૂ થયેલી સાહિત્યપરિપદઝાણપાનમાલાને સજીવન કરવ ગુજરાતનાં સાહિત્યમંડળોને પરિપદ મલામળ કરે છે.”

પ્રસ્તાવક — પ્રો. આનંદશંકર શાસ્ત્રી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.

અનુમોદક — રા. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પટ્ટના, બી. એ., એલ. એલ. બી.

ઠરાવ ૮ મો.

“ગુજરાતના અર્વાચીન વિદેહ લેખકોની ડીઝીઓ, હસ્તલેખો, કાગળપત્રો વગેરેનો સંગ્રહ એકત્રિય કરી સત્વર થવાની પરિપદને જરૂર લાગે છે. ઢલપનરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ, મેળિલાલ, કલ્યાણી વગેરેના હસ્તલેખો રાખી ન જાય અને ભવિષ્યના ગુજરાતીઓને તેમના સંગ્રહ અને રક્ષણ માટે મહેનત કરવી ન પડે એટલાવાસ્તે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે વડોદરાની ટ્રસ્ટ લાઈબ્રેરીને આ કાર્ય કરવા પરિપદ મલામળ કરે છે.”

પ્રસ્તાવક — રા. રા. દિનુલાલ કનૈયાલાલ બાજી, બી. એ., એલ. એલ. બી.

અનુમોદક — રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પોરેલ, બી. એ.

ઠરાવ ૯ મો.

“આપણી પ્રાંતિક માપાઓની ઉન્નતિને વાવન કરે એવી રીતે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર હિંદુઓના પરસ્પર વ્યવહાર કડપથી વધારવા હિંદી માપાનો પ્રચાર વધેલો જોવા પરિપદ ઉત્સુક છે.”

પ્રસ્તાવક — રા. રા. રણજીભાઈ લલ્લુભાઈ શંખાતી

અનુમોદક — રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાટકની.

સમર્થક — પ્રો. દુર્ગાશંકર પ્રાણજીવન રાવલ.

ઠરાવ ૧૦ મો.

“હિંદુસ્તાનના મિત્ર મિત્ર માણાઓના સાહિત્યના વિનિમયના અનુકૂળતા દવનાગરા લિપિથી વધતી હોવાથી એ લિપિનો પ્રચાર ગુજરાતના વધેજો જોવા પરિપટ ઉત્સુક છે.”

મસ્તાવરુ — દિ. વ. રણત્રેડમાઈ ઉદયરામ દવે.

અનુમોદક:—રા. રા. વીરપ્રસાદ કંઠિરાનંદ પંડિત. બી. ૧, ૧૯, ૧૯. બી.

આ કાર્ય પૂરું થતા રા. રા. રણત્રેડમાઈ વાવાબાઇએ શુભગતની સાહિત્ય પ્રકાશક સંસ્થાઓ જેવીકે ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોશાઇટી, મનુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, કૌમલ સમાજોરેએ કેવી મેવા બાબતી છે તેનો ઉત્તેજામ જણાવ્યો હતો.

ત્યાર બાદ આ રમણભાઇએ પરિપટના મધ્યસ્થના દેશકાર કરનારો નીચે પ્રમાણેના દરમ રજુ કર્યો હતો, જેને ગ. ગ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ગવેરી તરફથી ટેકા મળતા પરિપટે પમાર કર્યો હતો.

બડોદરામાં મળેલી ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપટે સ્વીકારેલા બધાંજુમા નીચે પ્રમાણે દેશકાર કરેલા:—

નિયમ. દેશકાર.

ગ. ૧. ‘ત્રણ’ને બદલે ‘પાચ’ સજ્ઞ મુકવો.

ઘ મથાળામાં ‘કાગેનારી મંડળ’ ને જાગે ‘સ્થાનિક પરિપટ મંડળ’ કરવું.

અને ત્રિપ્તોષ્ઠા જ્ઞાં જ્ઞાં એ શ્રદ્ધ આદે જ્ઞાં જ્ઞાં આ પ્રમાણે દેશકાર કરેલો.

ઘ ૧ છેવટે ઉમેરવું કે ‘આમાંન્ય મંત્રીઓ અને પાઠથી પરિપટના પ્રમુખો આ મંડળના સભામદ ગણાશે. સ્થાનિક પરિપટ મંડળમાં સખલ થવા માંડે જોઈતાં જોઈતાં (૩. ૫) નું વચાનગ પ્રત્યેક સભામદે આપવું જોઈએ”

જ ૫. ‘ત્રણ મહિનાપર’ એ સગ્ગે કાઢી નાખના.

ઘ ૭. ‘મંત્રીઓ’ અને ‘હસ્તક’ ની વચમાં ‘અને આગલી પરિપટે નવી નીમેલી કમિટી ઓ’ એટલા જગ્જ ઉમેરવા.

“પચાસ ટકા” પહેલાં “જોઈતાં જોઈતાં” એટલા જગ્જ ઉમેરવા.

ધ. ૮. (અ) હાલના વાઝને બદલે નીચેનું વાઝ મુકવું. “સામાન્ય મંત્રીઓની સલાહથી પરિપક્વ બેઠકના પ્રમુખની નીમણૂક સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળ ચુંટણી (election) દો કરશે.”

ધ. “અને તેના કાર્ય વ્યવહાર માટે માર્ગદર્શક નિયમો ઘડી તેમને સોંપશે” એ શબ્દો કાઢી નાંખવા અને આ શબ્દો ઉમેરવા. “કયા નિમંધો સ્વીકારવા અને તેમાંના કયા વાંચવા અને કયા છાપાવવા તેનો નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે.”

ધ. ૧૦ હાલના વાઝને બદલે નીચેનું વાઝ મુકવું.

“પરિપક્વ અને હેતુ અંગે યોગ્યતા સરચાઓના કાર્યક્રમના અહેવાલ સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળ પ્રગટ કરશે, અને તે સાથે નિયમ ૪ માં જણાવેલા ખાસ નિમંધો તથા બીજા નિમંધો આવેલા હોય તેમાંથી નિરીક્ષક મંડળીએ પરિપક્વ નામે છાપવા યોગ્ય ઠરાવેલા નિમંધોનો સંગ્રહ પણ સ્થાનિક પરિપક્વ મંડળ પ્રગટ કરશે.”

ધ. ૩. હાલના વાઝને ઠેકાણે નીચેનું વાઝ મુકવું.

“સભાસદો નિયમ ૬૭ ને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકશે.”

જ. ૧. “કારોબારી મંડળ નિરીક્ષણ માટે નિયમો ઘડી માર્ગ દર્શાવે તે પ્રમાણે” એ શબ્દો કાઢી નાંખવા.

જ. ૨. આ કલમ કાઢી નાંખવી.

જ. મથાળામાં “નિર્ણયકારક મંડળ” ને બદલે “વિષય કમિટી” કરવું અને નિયમોમાં જ્યાં જ્યાં એ શબ્દ આવે ત્યાં ત્યાં આ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો.

જ. ૧ (ધ) “પરિપક્વ બદલે” “આગલી પરિપક્વ” મુકવું.

જ. ૬. આ પછી જ ૭ મી કલમ આ પ્રમાણે ઉમેરવી. “જ ૭ કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી અને કયા ઠરાવ રજુ કરવા તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે. ચર્ચામાં કોણ ભાગ લેશે અને ઠરાવોને કેટલું રજુ કરશે તથા ટેકો આપશે તે પણ આ કમિટી નક્કી કરશે. પરિપક્વ બેઠક દરમિયાન આ પ્રાણતમાં પ્રમુખ ઘટતા ફેરફાર કરી શકશે.”

ટ. ૩. “નાણાં” ને બદલે “ચોખ્ખા વધારાના નાણાં” કરવું અને “તેમજ બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતાં રહેલ ફાળલ રકમના પચાસ ટકા” ને બદલે “તથા બેઠક ભરવા કરેલા ફાળામાંથી ખર્ચ જતાં ફાળલ રકમ રહે, તેના કુલ રકમના એ.છામાં એ.છા પચાસ ટકા” મુકવું.

જ. ૧. 'પસંદગી' ને બદલે "નીમણક" બીજી લિટીમાં કરવું.

ઢ. ૨. "નિરીક્ષક મંડળીએ સૂચવેલા અથવા" આ શબ્દો કાઢી નાખવા.
નિર્ણયકારક મંડળ તરફથી રજુ થયેલો આ હરાવ પરિપત્રની નિર્ણયિત કરવામાં આવ્યો.

આ હરાવ પસાર થયા બાદ સરકાર મંડળના ઉપપ્રમુખ રા. રા. ગણપતરામ એનુપરામ ત્રવાડીએ કેટલુંક વિવેચન કર્યું હતું. જ્યારે પછી પ્રમુખે નીચેના હરાવો રજુ કર્યા હતા, જેને પરિપત્રે તાળીઓના અવાજથી પસાર કર્યા હતા.

હરાવો.

૧ ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ દિ. બ. અંગાલાલભાઈના સ્વર્ગવાસથી આ પરિપદને ખેદ સામ છે અને એમના કુટુંબકેટર ખતારા એ ખેદ દર્શાવવાની સત્તા પ્રમુખને આપવામાં આવે છે.

૨ સરકારી હાઇસ્કૂલનું મકાન પરિપદના ઉપયોગ માટે આપવા બાબત મહેરબાન ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ત્યારબાદ પરિપદના એ વધારાના નવા મંત્રીઓ તરીકે રા. રા. કોશિકરામ વિદનહરરામ અને રા. રા. રણુજીતરામ વાવાભાઈની નીમણક કરવામાં આવી હતી.

આ કાર્ય થઈ રહ્યા પછી પરિપદનો ઉપકાર માનતાં રા. રા. મનહરરામે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું હતું.—

ગયા વર્ષની તા. ૧૭ મી મેને દિવસે મુરતે શુભરાત્રી સાહિત્ય પરિપદ અને બરવાનું જે ઝણુ માથે લીધું હતું, તે ઝણુમાંથી આજે હવે મુરત મુકી થયું છે. આ મુકિત અમે ધણો વખત અગાઉ મેળવી હોત, પણ લકાઈ મરણી વગેરે અનેકાનેક કારણોને લીધે જે જે દરી વીણીમાંથી અમારે પસાર થવું પડ્યું છે, તેના ખ્યાલ હું કરું છું ત્યારે આજ પણ અમે આ મુકિત મેળવી શક્યા એ અને એક આશ્ચર્યનીજ વાત લાગે છે. પરિપદની મેળવવા બાબતનું બીજા રોપવાનું માન મારા મિત્ર રા. રા. હિમ્મતવાલ ગણેશજી અંગારીઆને ઘટે છે. એમણે જે એ સૂચના ન કરી હોત અને એ સંબંધી પોતાના અનુભવનો લાભ અમને ન આપ્યો હોત તો હું માનું છું કે પરિપદ મેળવવાનું માન આટલું જલદી મુરતને મળ્યું ન હોત. કેાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં સાથી અવરૂં કામ નાણાં એકઠાં કરવાનું છે અને તે જાપન મુંબઈમાં રા. રા. કૃષ્ણવાવ મોદનશાહ એવેની તથા રા. રા. મણીલાલ હામ્લાભાઈ નાવાવડી તરફથી

મણી ઉતારવાનું સ્મરણ આપને કગણુ તો અનુચિત નથી મૂલતવાસીઓને આ કર્તવ્યનો ભાર સોપીને ગુજરાતના અન્ય ભાગને હું સુરત કરવાને ઇચ્છતો નથી નર્મદ સુરતનો ખરો પથ ગુજરાતનો પણ તેટલો જ છે પરંતુ સુરત જોડેના સળપાને લીધે આ કાર્યનો આરંભ કરવાની ફરજ સુરતવાસીઓની છે નર્મદની સાથે જ નવવગમતું સ્મરણ કાયમ રાખવાનું કાર્ય પણ તેટલું જ મહત્વનું છે હેમની “નવવગમવાસિ”થી હેમનું નામ જાણુ રહેશે, એ ખરું પરંતુ આ જમાનાના બહુ થોડા જ એ મોટા ગ્રન્થથી પાગમિત હશે માટે અન્ય દરેકરૂપે હેમનું પણ સ્મરણ સ્થાપનાના કર્તવ્યનું સ્મરણ કરાવુ છું

આપણી ત્રણ દિવસની બેઠકોમાં કાર્ય આલેખુ તો પુનરવતોદન સનિત્તર કરવાની આવશ્યકતા નથી સામાન્ય સ્વરૂપે દર્શન કરી જોઈશું તો જાણારો કે નિમન્ધોનું વાચન અને ઠરાવો રજૂ કરી મંજૂર કરવા એ કાર્ય થયું છે હેમા નિમન્ધોની શુલ્કકક્ષા બહુ જાણ પ્રકારની નિર્નય જણાય એ સ્વીકારવું પડે છે અલગ અલગ અપનાદરે પ્રેક્ષક નિમન્ધો, ધૂણી જોડી કક્ષામાં જનમ હેમા હતા નામનિર્દેશ કરવાની જ ર નથી આપણે આ ઉપરથી બોધ લેવાનો એ કે, મહારા આરંભના બાપશુમા નિમન્ધોના શુલ્કની કક્ષા જોડી રહે તે વેરક લક્ષ ગણનાનું ધોરણ બતાવ્યું છે તે ધોરણ ઉત્તરોત્તર સચવાય એ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે આ વખતના નિમન્ધોમાંથી મધ્ય નિમન્ધોમાંના વચનો અમુક વ્યક્તિ કે મહાને આલેખરૂપ લાગી લાગણી દુખાઈ ટાપ—એમ થયાનું સાબનામાં આવ્યું છે,—તો હું પરિપક્વ વરદથી આશ્ચર્ય આપુ છું કે હેની રીતે લાગણી દુખાવના હેતુ પરિપક્વતા તો હતાજ નહિ અને ક્ષેપ લખનારો પણ નહોતો તો એ પ્રસંગને યાદ રીતે કોમકર ગણવાની જરૂર નથી

ઠરાવો આપણે અનેક પાસે કર્યા છે હેમા મહત્વનો ઠરાવ પરિપક્વતા ધ્યાની સ્વરૂપ આપના આવવનો છે આ મધ્યે મહારે કહેવાની જરૂર હતીમ થાય કે આ ઠરાવમાં સમાયેલુ ભાવિ અત્યારે આપણને પૂર્ણ રૂપે જણાવુ કંઈ છે પરંતુ એ ભાવિના શુભાશુભપણાનો આધાર એ સ્વરૂપ બાધનાર કમિનીની દીર્ઘ દર્શિતા ઉપર રહે છે ખાસ કરીને જે સુવમ્મહાન આ સ્વરૂપ બાધવા માટે ઉત્સાહથી પેરાયણ છે હેમને માથે ધણી ભાર જરાબદી આ ઠરાવને લીધે આવી છે અવ્યવસ્થા, એ કામ માટે કમિટી નીમી છે તે સર્વે બાજુએ દૃષ્ટિ કરવાની યોગ્યતા વાળી છે તથાપિ મહારા વરુણ મિત્રોને કાંઈક ચેતવણી આપવાની ફરજ પડે માનુ છું મહારે રિશે એ મિત્રો માને છે પ્રિતમ હું પણ સ્વીકારુ છું કે, હદયના ઉત્સાહમાં હું પણ હેમના જેટલો જ વરુણ છું પરંતુ કાંઈક અનુભવનો ઠરાવો હું કરું તો તે અનુચિત નહિ ગણાય તે દાવાથી હું ચેતવણી આપુ છું કે ઉત્સાહના એ જિનને રાકવાને ધૈર્યની એકની પણ જરૂર છે

ખીજા ઠરાવોમાંથી બે ઠરાવો કાર્યક્રમ ધ્યાન એ અન્ય છે—દેનાગરી લિપિ બામતને હંગવ તથા હિન્દી ભાષા વિશેનો ઠરાવ એ હંગોના સ્વરૂપ તપાસનો નો—એ ઠરાવો રજૂ કરનાર ગૃહસ્થોએ દર્શાવ્યું છે તેમ-એ કેવળ બાધરહિત ઠરાવો છે આપણી ગુજાતી બાપાના તથા સાહિત્યના વ્યવસ્થાપકોને લગભરે કોમના અવે તે રીતે અને તે રીતે જ હિન્દી બાપાનો અભ્યાસ સ્વીકાર્ય ગણ્યો છે આ વાત ઉપર આપ સર્વે ખાસ ધ્યાન મેચુ છું લિપિ સળપે પણ આપણે કાંઈ પણ રીતના બાધ કે પ્રતિગાથી બાધાયે હોવો ઠરાવ નથી કર્યો

હવે સુરતિ કરતા પહેલા પુનરપિ આપ સર્વે બાંતીઓ તથા મન્દુઓનો ઉપકાર માનતા કહુ છું કે રા બાઈ કેમિસરને તથા રા બાઈ અદલકરે જે સ્નેહવચનોથી મહારો ઉપકાર માન્યો છે હેમા આપ સર્વે બાંતીની નુઓના હૃદયોનો પ્રતિધ્વનિ જોઈ છું આ તોથી તે માટે આપ સર્વેના હું અત્યંત ધન્ય છું ઉપકાર માનુ છું અને રા બાઈ કેમિસરને હેવટના ભાગમાં મહારે રિમે જે કોમના રામક બાવનો મર્મસ્પર્શ ઉત્તરે કર્યો તે માટે તો-હું ગાનપૂર્વક શ્રાવણી જ ઉત્તર આપીગ

પરિપદને અંગે ભરવામાં આવેલું લલિતકથા તથા પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોનું પ્રદર્શન.

તા. ૩૦-૫-૧૯ ને રાજ સોજની બેઠકમાં પચિસને લગતું કાર્ય પૂરું થયા બાદ પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ રા. બ. મનુભાઈ નંદશંકરે પ્રદર્શન વિષે નીચે પ્રમાણેનું પ્રસ્તાવિક બાપણવાંચી નામદાર સચીનના નવાજ સાહેબને પ્રદર્શન ખૂલ્લું મૂકવાની ક્રિયા કરવા વિનંતી કરી હતી:-

શુનરાત્રી સાહિત્યની અંગ્રજીત લલિત કલાઓનું પ્રદર્શન આ પરિપદની સાથે એકત્ર કરવામાં આવ્યું છે. તે પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા સચીનના નામદાર નવાજ સાહેબના મુખારક હાથે કરવા તેમને વિનંતી કરતાં મને ધણો સંતોષ થાય છે. કલા, હુન્નર વિગેરે કાર્યાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ રાજ્યવંશી આશ્રયતાઓ તથા કલાકોવિદો ઉપરજ ધણે અંશે અવલબીને રક્ષા હોય છે, તેથી આ સાહિત્યસહાયી કલાઓનું પ્રદર્શન નામદાર નવાજ સાહેબ ખુલ્લું મૂકે તો તે સર્વથા યથાર્થ જ ગણાશે.

આ પ્રદર્શનમાં જૂના અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખો, તામ્રપત્રો, શિલાલેખો વિગેરે સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર વધારે અજાણું પાડે એવી સામગ્રીઓ એકત્ર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આપણા દેશમાં રાજપ્રીય ઇતિહાસનાં સાધનો મંધરી રાખવામાં જનતા નજરે આવે છે તેવીજ રીતે સાહિત્યનો ભરોમાદાર ઇતિહાસ લખવાના સાધનોની પણ ખોટ છે. જો જૂના શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, જૂના જૂના ચત્રચી શિખરો તથા અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોની હસ્તલિખિત પ્રતો ઉપરથી ઇતિહાસને ઉપયોગી થઇ પડે તેના કાંઇક પ્રમાણ હાથ લાગે તો તેથી સાહિત્યની ધણી કિંમતી સેવા થઇ શકે એમ હોય છે. વળી આવા લેખોનાં સાધન એકત્ર કર્યાથી વાદમ્બસ્ત પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ પડે તેવા પ્રમાણોની શખનામાં એક જે આકા આપણે હમેરી શપ્રીયે તો આપણી પરિપદની સાહિત્ય તરફની મેવા ધણી મૂલ્યવાન થઇ પડશે. અપ્રમિદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી જૂના જૂના જમાનાના રીતરીવાજો તથા રૂઢિઓનું પણ આપણું જ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે એવો સંભવ હોય છે. તેથી આવા પ્રદર્શનો ઉપયોગી છે અને સાહિત્યને ખીલવવામાં ધણી કિંમતી સહાય કરી શકે એવો તેમનો આશય છે.

હસ્તલેખો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો ઉપરાંત સાહિત્યના અંગની ખીજ કેટલીક લલિત કલાઓ મંબધી એક જ શબ્દ બોલવા અહીં અસ્થાને ગણાશે નહીં. તે કલાઓમાં મુખ્યત્વેક રીતે ચિત્રકલા અને શિલ્પને મનાવેશ થઇ શકે છે. ચિત્ર તથા શિલ્પ કલાઓનો ઇતિહાસ, પ્રાચીન કાળમાં તેમનો વિકાસ તથા જોહોજલ્લવી, અને ધીમેધીમે દેશનું સ્વાતંત્ર્ય તથા અબ્યુદય જોમં જોમં ઉતરતી દશામાં આવતાં ગયાં તેમ તેમ લલિત કલાઓ પણ અવનતિએ પહોંચતી આવી, એ સર્વ. અસ્તોદ્યની ગતિઓ ધ્યાન પૂર્વક મનન કરવા લાયક છે.

કોઈ, પણ દેશની આબાદી તથા પ્રજાની ઉન્નતિનું ખર્ચ દેશનું વત્સલાસીન કલાઓના ઉર્ણુ ઉપરથી આબેહુલ થાય છે એવો એક સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. જેમ પ્રજાના જીવનમાં ઉત્સાહ તથા મનોબળ ઉપર વેગવાળાં હોય છે તેમ તે કાળની વિવિધ પ્રકારની લલિત કલાઓ પણ પૂર્ણ પ્રયુક્તતાથી વિકસેલી જોવામાં આવે છે. કલા અને પ્રકૃતિ વચ્ચે માત્ર નિકટનો સંબંધ જોડાયેલો હોય છે.

જહ સ્વરૂપ અને માયાના મિથ્યા આવરણો નીચે જે ખર્ચ દિવ્ય સ્વરૂપ ઠંકાયેલું હોય છે તે દિવ્ય વ્યક્તિને પડદા અને પટળ પાછળથી બહાર કાઢી, તેનું દર્શન કરાવવાની ક્રિયા તેનેજ કલા કહેવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી સામસ્વરૂપ અને કલાની કૃતિ વચ્ચે વિરોધ રહે છે અને તે એક બનતાં નથી ત્યાં સુધી કલા ખામીવાળી ગણાય છે. પરંતુ ખરી ખુબીવાળી કલા તો એ કે જે રસાત્મક કલ્પનાવડે ખરી લાવનાઓ નું અભાસર પમાડે તેનું ચિત્ર ખડું કરી શકે. આવો આદર્શ નજર આગળ રાખીને જૂદા જૂદા કાળની ચિત્રકલા, શિલ્પકલા, સંગીત, અભિનય, વિગેરે કલાઓની કસોટી કરવામાં આવે તોજ સાહિત્યના ઇતિહાસની ખૂબી પણ સારી રીતે આપણે જાણી શકીએ, આ સિદ્ધાંતની મદદવડે આપણા આરતવર્ષની ચિત્રકલા તથા શિલ્પકલાનું કાંઈક દિગ્દર્શન કરવા આપણે યત્ન કરીએ.

કાલના જમાનાની આપણી ચિત્રકલા ઉપર એ પ્રકારની છાયા માલમ પડે છે: (૧) હિંદુ ધર્મની અને (૨) ઇસલામી ધર્મ અને મુગલ શહેનશાહતના આશ્રય તળે ઉછરેલાહુત્તરની.

(૧) પ્રાચીન હિંદુ ચિત્રકલા તથા શિલ્પના ધણા નમુના હજી સદ્ભાગ્યે અસ્તિત્વમાં રહ્યા છે. આ સર્વ નમુનામાં જે કે બૌદ્ધધર્મની છાયા પ્રાધાન્ય ધરાવે છે તોપણ હિંદુ ધર્મની વિશિષ્ટતા તેમાંથી સ્પષ્ટ રીતે ઉપર આવતી નજરે પડે છે. દક્ષીણની શુદ્ધિઓ, એક્ષીક્રન્ટા અથવા ધારાપુરીની શુદ્ધિ, કારલા, કનેરી વિગેરે શુદ્ધિઓમાં બૌદ્ધ તથા હિંદુ ધર્મની છાયાવાળા શિલ્પના નમુના હજી આબેહુલ ટકી રહ્યા છે અને કાલની ગતિને આધીન થઈ સર્વાંશે નાશ પામ્યા નથી. જે કાર્યમાં ધર્મના જુરસાનું પ્રેરણાકરણ હોય, જે કાર્યમાં ધર્મ અને આરથા સુકાન સાથે વળાં હોય, તે કાર્યની રોરગમાં જુવાનીનું લોહી બેહુતું હોવાથી તેનું જીવન પ્રબળ વેગ અને શક્તિવાળું નીવડે છે. તેજ પ્રભાણે ધર્મ અને આરથાના ઉત્સાહથી પ્રેરાયેલી કલા પણ જીવતી જ્યોત તથા પરાક્રમી થવા પામે છે. અજંટાની શુદ્ધિમાં જે ચમત્કારી ચિત્રોના નમુના હજી તેના તેજ મનમેહક રંગ તથા રંગથી આપણું મન આજે પણ આકર્ષે છે તેથી આપણી પ્રાચીન ચિત્રકલા કેટલું પ્રાગલ્ભ્ય ધરાવતી હતી તેનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

તાંડવ નૃત્ય કરતી સંકરની નાચેશની મૂર્તિ, મહિષાસુરમર્દિની, શેઠરસપ્લાવિત ભમાનક મૂર્તિ, હરિહર, અર્ધનારીશ્વર, રાવણ તથા કૈલાસનાં ચિત્રો વિગેરે જેમાં તે કાલની શિલ્પ તથા ચિત્ર કલા ધણી ઉત્તતિએ પહોંચેલી હોય એમ મિત્ત થાય છે. અને જે કે આ મૂર્તિઓમાં શુદ્ધ દેવની પ્રસિદ્ધ મૂર્તિની છાયા ધણેખરે ઠેકાણે પકડાય જાય છે તોપણ તે પુરાવાથી પણ જ્યાં ધર્મનો ઉત્સાહ પ્રબલ ત્યાં કલાનું જીવન સામર્થ્યવાળો હોવાનો મિત્તાંત વધારે પોષાય છે.

પુરાણનો કાલ જ્યતીત કરીને આપણા સંવત્સરના કાલ સુધી ઉતરીએ તો તે વખતે પણ આપણી ચિત્રકલા સારી રીતે પેાવાયલી હોવાનાં ઘણાં ઉદાહરણો આપણાં સંસ્કૃત કાવ્યો તથા નાટકોમાંથી આપણને મળી આવે છે. શાકુંતલના હૃદય અંકમાં દુષ્યંતની ચિત્રકલાનું આપણને સારું જ્ઞાન મહાન કવિ કાલિદાસ કરાવે છે. મોહસંભ્રમથી પોતાની પત્નીનો પ્રત્યાદેશ કરીને પરતાવો પામતો દુષ્યંત, મુનિના આશ્રમનું ચિત્ર કાઢતાં અનુપમ કલ્પનાશક્તિ બતાવે છે. કાર્ય સંકેતલીનદસમિધુનાસ્તોત્રવા માલિની એ શ્લોકમાં શૃંગે કૃષ્ણમૃગસ્ય વ્રામનયન કળ્યમાના મૃગી એ કલ્પનાથી કેટલા અમત્કારવાળી અને રસાત્મક ભાવના પ્રગટ થાય છે તેનો ખ્યાલ રસિક ચિત્રકારને કરી શકે.

રાજવંશીઓમાં પણ ચિત્રકલા કેટલું માન ધરાવતી હતી તેનો ખ્યાલ તેજ કવિ પોતાના માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકમાં સારો આપે છે. રાણીની સહચરી માલવિકાનું ચિત્ર કટાચી પોતાના ચિત્રગૃહમાં તે રાખ્યાથી પોતાનાજ પગમાં કુચાડો માર્યાનું ભરિણુમ રાણી ધારિણીને સોમનું પડે છે તેનું વર્ણન કેવું રસિક છે ? હૃદય સૈકામાં મહાન કવિ ભવભૂતિનાં નાટકોમાં પણ ચિત્રકલાનું ગૌરવ તેટલું જ અંશે વ્યક્ત થાય છે. ઉત્તર રામચરિતમાં ચિત્રદર્શનનામનો વેધક પ્રસંગ કોને અજ્ઞાત છે ? ‘‘ગિરિથી ઝમઝમ ઝરણો વહી જાય, પ્રિયે રે તે તે ક્યમ વિમરાય ?’’ એ કાવ્યોમાં કેટલી રસિકતાથી ચિત્રકલાનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય પ્રગટ કર્યું છે તે આપને વિદિતજ હશે. ગાલતી-માધવમાં પણ ભાવિ દપતી પરપર ચિત્ર કાઢી અંકમેકનાં હૃદય ચોરે છે તે રસિક પ્રસંગથી ચિત્રકલાની માતમરી સ્પષ્ટારીને જણાઇ આવે છે.

હવે ઇસલામી ધર્મની હાયા સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીશું તો જણાશે કે તે ધર્મના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોથી ચિત્રકલા તથા શિલ્પને તેમાંથી કાંઈપણ ઉત્તેજન મળવા સરખું ન હતું. એકશ્વર-વાદની સાથે મૂર્તિભંજક જુસ્સો મુસલમાન કોમમાં મસદુર હતો. ઇશ્વરને આકાર હોય નહીં તેથી ઇશ્વરની પ્રતિમા અગર મૂર્તિ બનાવવી તેમાં પાપ તથા અધર્મ ગાનગામાં આવતાં. મૂર્તિ બનાવવાની શિલ્પકલા સાથે ચિત્રકલાને પણ ધર્મનું પ્રોત્સાહન અસકલ થઇ પડ્યું. ઇશ્વરનું ચિત્ર કાઢવું તે જમ તેની નાણેશી કરવા સરખું મનાયુ તેમ મનુષ્ય દેહની પણ તથાવી દાદરી તે ઇશ્વર પ્રત્યે અનાસ્થાની નિશાની ગણવા લાગી. જે કલાને ધર્મના જુસ્સાનું સુકાન રહેતું નથી તે કલા મંદ ગતિએ પહોંચી શિથિલ થતી જાય છે, તે પ્રમાણે ચિત્રકલા મુસલમાન આદર્શોના અમૂર્ત શિલ્પ (Sculpture) અવસાન પામ્યું. પરંતુ તે કલા મકાન બાંધવાના શિલ્પમાં (Architecture) તેટલાજ જુસ્સાથી વિકાસ પામી. એક દિશામાં દાખી દીધેલો ઉત્સાહ બીજી દિશામાં મસજિદો, મકબરા તથા મહેલો બાંધવાની શિલ્પ કલામાં સ્ફુરો નીકળ્યો. તાજમહેલ, શિકંદ્રા, ફતેહપુર શિકરી, કુતુબ મિનાર, તથા દિવાને ખાસ અને એવી મમજદની - શિલ્પ કલા વિજયની ટ્રાવે પહોંચી નહતી એમ કાણ કદી શકશે ?

મુગલ આદર્શોના અમલ તળે ચિત્રકળા પણ જો કે દત્તોત્સાહ અને નિરાશ થઇ પડી, તો પણ કુદરતના સ્વાસિયનો ચિતાર આપતા કેટલાએક કલાકુશળ કારીગરોએ પ્રવલ આરંભ્યો.

બાગમગીચાનાં ચિત્ર (Landscape painting), રાત્રીએ' ગાંધીનો' મોહમંત્ર' જન્મવાતો દેખાવ ચિત્રરવાની કલા ચક્રી કલાએ પહોંચતી ગઇ. અમકબર બાદશાહ અને જહાંગીરના દરબારમાં આવા કેટલાએક દુશળ કારીગર રાજવંશી આશ્રય તળે પ્રખ્યાતિ, પામ્યા. શાલીમાર અને અનારકળી બાગોના ચિત્રોમાં જે ચમત્કાર અને રસિકતા ચિતારાની પીછીથી ઉતારી શકાયાં તે પણ ચિત્રકલાના પ્રભાવને લીધે જ બની શક્યું. અમકબર બાદશાહના આશ્રય તળે બીજી પણ એક ચિત્રકલાની કળા વિકાસ પામી તે miniature portrait painting એટલે હાથીદાત ઉપર નાના કદની તથા રીરા ચિત્રરવાની કલા આ ચિત્રો કાઢવામાં કારીગરનો કિસમ જેટલો કારણભૂત થતો તેટલે જ દરજ્જે ખુશામત અને અતિશયોક્તિ કરવાની ટેવ પણ જવાબદાર થતા આલિયર કોમવેલને જે સારીજ તથા ચીર કલાવમાં ઉત્કંઠા હતી તે દિલ્હીના અમીર ઉમરાવોમાં તો સુશુભ સ્થિતિમાં હતી. એટલે અત્યંત અને ચિત્ર વન્યે છેડાછુટકો થઇ વિરોધ વધતો ગયો. વળી ઝનાના અને પડના રીવાજથી સભ્ય અને કુલીન સ્ત્રીઓની તથા ચીર અશક્ત થઈ પડી. ચિત્રકલાના લાલિત્યમાંથી લાગણ્યનું મુખ્ય અંગ વિલુપ્ત થયું. તેથી ચિત્રોની રસિકતા અને ચમત્કાર શુષ્ક થવા લાગ્યાં. બાદશાહ જહાંગીરના દરબારના જે કે નરજહાન તથા બીજી બેગમોનાં ચિત્રો હાલ આપણને બતાવવામાં આવે છે તો પણ તે કેટલે અંશે સાચાં હશે અને કેટલે અંશે માત્ર ખુશામતથી ભરેલાં અને કાલ્પનિક હશે તેનો સ્હેલાઇથી નિર્ણય થઇ શકે તેમ નથી. શાહજહાનના અમલમાં શિષ્યકલા શિખરે પહોંચી અને તાજમહાલની બધી બક્ષીસ આ દેશના હૃદયને પ્રાપ્ત થઇ, પરંતુ ચિત્રકલામાં વિકાસ થયો નહિ. ઔરંગઝેબના ધર્મચુરત અમલ તળે ચિત્રકલા મદ પામતી ગઇ, અને હવે માત્ર લખનૌનાં રસશન્ય ચિત્રો તથા દિલ્હીની હાથીદાત ઉપરની અતિશયોક્તિવાળી રંગપૂર્ણ તથા ચીરોમાં ઇસલામી ચિત્રકલાનું દર્શન થાય છે.

રજપુતાણામાં હિંદુ અને મુસલમાન બંને ધર્મની ચિત્રકલાની છાયા પડેલી જણાય છે. મુસલમાન બાદશાહોના અમલ શરૂ થતા પહેલા રાજપૂત રાજાઓની તથા ચીરો અને ચિત્રો હજી કેટલાક હાથે ચઢે છે. પરંતુ તેમાં કેટલે અંશે સાચવટ અને કેટલે અંશે ખુશામત કારણભૂત હશે તે જણવા સાધન નથી. શૃંગુરાજ ચઢવાણના ચિત્રમાં તેના શિર અને મુકુટની આસપાસ જે કીર્તિકિણોનું જળવચ્ચમાન ચક્ર કાઢેલું હોય છે તેથી તથા રીરા આગેલુખપણામાં કેટલો દરકં પડતો હશે તેનો ખ્યાલ કરવો મુશ્કેલ નથી. ખાટણમાં વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ છે તેને પણ આ કીર્તિચક્રના દોષથી ચઢણ થતું હોય એવો આભાસ થાય છે. મુગલ બાદશાહના અમલ પછી રજપુતાણામાં જે ચિત્રકલાનો પ્રચાર થયો તેમાં આત્મ અતિશયોક્તિના દોષ ઝોઝા થતા જણાય છે. તો પણ રજપુતાણાનાં જમણરી ચિત્રોમાં બીજા કેટલાએક દોષો સ્પષ્ટ રીતે જણાય આવે છે. Perspective એટલે "અંતરનું" યથાર્થ દર્શન" શૂલ પડી ગયું હોય એવો ભાસ તેમાં થાય છે. શરીરનાં અવયવોનાં પ્રમાણ ચિત્રરવાનો કિસમ anatomy અગર શરીરશાસ્ત્રના જ્ઞાનના અભાવે કદગો જણાય આવે છે, અને ચિત્રના અભિનય "pose and posture" અસાધ્ય અને અસંભવિત ચિત્રરેલાં હોય છે. દેશની અવોગતિ થવા લાગી ત્યાં ચિત્રકલાનો ઉદાર કેવી રીતે મળે ?

આ પ્રમાણે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રીય બાબના વિસારે પડવા લાગ્યાં તે સાથે ક્લાકોસલ્ય પણ દેશમાંથી રાજ લઇ હવાફેર કરવા ગયાં હોય તેમ થવા લાગ્યું. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની સત્તા પ્રારંભમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વ્યાપારી દષ્ટિએ ચાલતી હોવાથી તેના હાકેમો તરફથી ક્લાકોસલ્યને બોધવું ઉત્તેજન મળ્યું નહીં. લૉર્ડ વિલ્કિન્સન બેન્ટીન કે જે એક પરાપકારી આદર્શરૂપ હાકેમ હતો તેના તરફથી ક્લાકોસલ્યને કેવો આદર મળ્યો હતો તેવું એક શૈયનીય ઉદાહરણ બાણુવામાં આવેલું છે. રાજ્યને આરસપહાણ પથ્થરની જરૂર જણાયાથી તાજમહાલના પથ્થર ઉતરાવવા તેણે યોજના કરી, અને માત્ર બજારમાં કંટાળેલ વ્યાપારીઓ ઓછા ભાવે પથરા પૂરા પાડવા તૈયાર થયા તેથી માત્ર હિંદુનું આ શિલ્પનું જવાહિર નાશ પામતાં જમ્યું. લૉર્ડ મેકલેનું આપણા પ્રાચીન વાદ્યમયનું અગ્રાન સહુને વિદિત છે. તેના માનવા પ્રમાણે સંસ્કૃત, આરબી તથા ફારસી સાહિત્યમાંના અધેશી માત્ર અંગ્રીશ મ્યુઝીયમનું એકજ કબાટ ભરાય તેટલી મુંડી સાહિત્યની હતી. એવી માન્યતા જ્યાં ફેલાયેલી હોય ત્યાં ચિત્ર તથા શિલ્પના સાહિત્યને રાજકર્તા તરફથી ઉત્તેજનના સાસાં પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી.

એક વખત એવો હતો કે યુરોપના એક પ્રસિદ્ધ કલાકોવિદના મત પ્રમાણે યુરોપમાં મુહરશણગાર માટે જો શાળા કાઢવી હોય તો હિંદુસ્થાનમાંથી માત્ર છ સાત કારીગર લોકો લઇ ગયાથી તે હેતુ ફળીભૂત થઇ શકશે એમ મનાતું હતું. તે વખત ૧૯ માં સૈકામાં બદલાયો. હિંદુસ્થાનનો સ્થાનિક હુન્નર ભ્રષ્ટ થતો ગયો-અને વિલાયતના સોંધા અને તુચ્છ નમુનાનું અતુલકરણ કરીને પોતાનું કિંમતી રહસ્ય જૂલતો ગયો. રૂઢિ આદર્શમાં પણ જે હોય ચિત્રકલાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેથી આ દેશની પ્રાચીન ચિત્રકલાની વિશેષ ભાવના પોષાવાને બદલે પરદેશી આદર્શથી તે વટલાવા લાગી. છેલ્લા સૈકામાં આપણા દેશમાં ચિત્રકલા જે દિશામાં પ્રગતિએ પહોંચતી ગઇ તે દિશામાં આ પરદેશી તુચ્છ ભાવનાની છાયા વધારે નજરે પડતી જણાઇ.

હાલ આપણા દેશમાં ચિત્રકલાના થોડા બિન્ન બિન્ન મતાંતરવાળા વર્ગો છે, તેમાં દક્ષિણ હિંદુસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રની એક શાળા છે. રાજ રવિવર્મા એ શાળામાં પ્રધાનપદ ભોગવે છે. રાજ રવિવર્માનાં આપણા પૌરાણિક વિષયોનાં ચિત્રો લાક્ષિત્યવાળાં અને મનમોહક છે ખરાં, પરંતુ તેમાં હ્રસ્વ કલ્પનાની ગતિ અથવા રસાત્મક ચમત્કારની ન્યૂનતા જણાય છે. હાલનાં નાટકોની રંગભૂમિ ઉપર જેવાં અભિનય જણાય છે તેવી ભાવનાનો ભાગ રવિવર્માનાં ચિત્રો નેવાથી યાય છે એમ કહેવું પડે છે. મહારાષ્ટ્રમાં પુણાની ચિત્રશાળાનાં અને પુરંધરનાં ચિત્રો તથા લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીટીંગવર્ક્સની મુવર્તુમાળાનાં ચિત્રોમાં પણ કાંઇ ચમત્કાર જણાય છે. પરંતુ તે હજી જાગૃત્તીની અવસ્થામાં છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં રાજસ્થાનનાં ચિત્રો, પહાડી ચિત્રશાળા, તથા અયોધ્યા અને લખનૌમાં ચિત્રોની એક સૈદ્ધિ જૂનીજ ટમી જણાય છે. પરંતુ તેમાં સત્ય અને ચિતાર વચ્ચે ફરી સગપણ થવા હજી થવું અંતર જણાય છે.

સુરત એકવાર બાબુલ મક્કા હતું. સુલમાની શહેનશાહત દરમિયાન સમસ્ત સુલમાનોના પવિત્રમાં પવિત્ર તીર્થ મક્કા જવાનું બંદર હતું. જમતની વિપુલ સમૃદ્ધિ સુરતમાં સમુદ્રમાં મળતી નદીઓની આફ્રિક વિવિધ દિશામાંથી આવી બેગી થતી. તે જહોજલાલીના અવશેષ હવે જુજરલા છે છતાં સ્ત્રીનાઇ અને તાંબાનાં વાસણોના સંગ્રહ દર્શનીય કરી શકાયો છે. ધાતુનાં વાસણોમાં કેટલાંક ભરતનાં અને કેટલાંક ધડતરના છે. તેમના ઉપર દયાવતાર, કૃષ્ણલીલા, વગેરેનાં ચિત્રો, અક્ષરોના લેખો, શૃંગિતિના આકારો વગેરે કાતરેલાં છે.

(૨)

અંતરિયાગ.

આ વિભાગ ૧૧ એ પેટાભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. એકમાં પ્રાચીન હસ્તલેખો અને બીજામાં હાલનાં પુસ્તકો તથા વર્તમાનપત્રો છે.

હસ્તલેખો મેળવવામાં અમે એ હેતુ ધ્યાનમાં રાખ્યો હતો કે લોકોના ઘરમાં પડ્યા પડ્યાનાશ પામતા અથો અને તેટલા બહાર કઢાવવા. સંવત ૧૪૦૦થી ૧૯૦૦ સુધીના અથો અમે મેળવ્યા છે અને તે શતકવાર ગોઠવ્યા છે. દરેક શતકમાં વેદધર્મોઓ અને જૈનોના અથો સાથે ગોઠવ્યા છે, એથી બનેલી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તથા ભાષા સરખાવી જોવાનું સુગમ પડશે.

સંવત ૧૪૦૦થી ૧૬૦૦ સુધીનાં બસે વર્ષ ઉપર કંઈક નવો પ્રકાશ પાડે એવું સાહિત્ય પહેલી યોગમાં ગોઠવ્યું છે. શરૂઆતમાં આપને વ્યાકરણના અથો નજરે પડશે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ શીખનારને સુગમ થવા માટે દરેક સંસ્કૃતવાક્ય સંબંધિતક શુભરાતી શબ્દોથી સમજાવ્યું છે. હિમાચલપુત્ર આપું વ્યાકરણ આ રીતે લખાયું છે. વેદક અને જ્યોતિષના અથો પણ એ રીતેજ લખાયા છે, નમુના તરીકે અમે માત્ર વ્યાકરણનાજ એ અથો મૂક્યા છે.

આગળ વ્યાસનાં આપને જૈનોના ગ્રંથ અને વસંતવિદ્યાસ તથા તેના જેવુંજ દ્વાગ નામનું કાવ્ય જણાશે. નરસિંહ મહેતાએ શૃંગારભક્તિ ગાથ અને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય શૃંગારભક્તિ પ્રવર્તીતો તે પહેલાં શૃંગારભક્તિ ચોષાવાને ક્ષેત્ર કેવું અનુકૂળ થઈ રહ્યું હતું તે આ દ્વાગ અને એ પછી લાવણ, નરસિંહ મહેતા, ભીમ, કીકીવસી એ વગેરેનાં કાવ્યો ઉપરથી સમજાશે. આ યોગમાં આપનું ધ્યાન એવું એવું બીજું “બાલાવંશોદ” નામે યોગખાતો જૈનોના ગદ્યસાહિત્યનો સંગ્રહ છે. સંસ્કૃત નહિ જાણનાર બાલશુદ્ધિના લોકો શાસ્ત્રીયવાતો સમજી શકે એ હેતુથી વર્ણાર્ણવે રચાયેલા આ ગ્રંથોને “બાલાવંશોદ” નામ આપ્યું છે. જૈન

સુત્રો ઉપરના ટીપા (શુન્નરાત્રી શબ્દાર્થ) લખવાની રીત પણ આપતું ધ્યાન ખેંચશે. જૈનોના ગદ્યની સાથે 'વેદધર્મીઓના ગદ્ય'માં અથો, લાગવદ્ગીતાનું ભાષાંતર, ચાણુક્યનીતિનું ભાષાંતર, વેદકનું ભાષાંતર, જ્યોતિષનું ભાષાંતર એ વગેરે અથો આપતે આ શતકમાં તેમજ હવે પછીનો શતકમાં પણ વારંવાર નજરે પડશે. સુત્રો, ૧૫૬૫માં જુનાગઢના અડાળજી મોઢ શ્રીધરે રચેલું 'રાવણ મંદોદરી સંવાદ' આ શતકમાં છે. નરહર કૃત વિક્રમચરિત્ર, કવિ મધુસૂદનકૃત વિક્રમચરિત્રની ગદ્યપદ્ય વાર્તા, તળાજના, તેણુવ મીઠાકૃત 'રામપ્રબંધ' અને ગણદેવીના કીકા વસી કૃત 'ખાજવીલા' એ અથો જૈન રાસોના અથો સાથે મરખારવાથી આ કાળના જૈન કવિઓની ભાષા અને વેદધર્મીઓની ભાષા વચ્ચે કંઈ ભેદ હોતો કે કેમ એ પ્રશ્નનું સદજ નિરાકરણ થઈ જશે. ખીજા ઝોળમાં નાકરનાં કાવ્યો પછી પંચોપાખ્યાનના અનેક હાથે થયેલાં ગદ્યપદ્ય ભાષાંતરો આપની નજરે પડશે, એ પછી મોગા ઉવોગી કવિ ત્રિભુદાસનું આખું વાલ્મીકી રામાયણ, આખું મહાભારત અને આખું લાગત આ જાશે. મહાભારત રચવાનો પ્રયત્ન અનેક કથાકારોએ કર્યો છે. ભારતની એ રાષ્ટ્ર કથા ઉપર લોકોની અભિરૂચિ કેવી હતી તે મહાભારતનાં ઉપરથી તથા લોકોના ધરમાથી હજુ તેની સંખ્યાખંધ પ્રતિષ્ઠા મળે છે તે ઉપરથી આપ જોઈ શકશો. પ્રેમાનંદે આખ્યાનો રચવાનું શરૂ કર્યું તે પહેલાં 'એ કામ વેદધર્મીઓ અને જૈનોએ ધણાં લાંબા વખતથી શરૂ કર્યું હતું', એ પણ આ ઝોળમાં મૂકેલા અથો ઉપરથી આપ જોઈ શકશો. જૈન કવિઓ નમસુંદર, સમયસુંદર, અને મધુભદ્રાસની કૃતિ આ ઝોળમાં આપતું ખાસ ધ્યાન ખેંચશે.

શુન્નરાત્રી સિપિમાં લખાયેલો જુનામાં જુનો સંવત ૧૬૮૩નો મળ્યો છે. એ પહેલાં લખાયેલા બધા શુન્નરાત્રી અથો નાગરી સિપિમાં લખાયેલા છે.

શતક ઉપર ઉપસક નજર નાખી જોતાં પચ આપની ખાની યશ કે હજુ અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો ધણાં છે. સુરતના સંસ્કૃત અને શુન્નરાત્રી કવિ સુરજી ભટ્ટ, લોકાકેભટ્ટ, હરિદાસ, માધવદાસ, વસંત, મતેશ્વર અને 'વનેચટ'ના કર્તા એ આવડે આપણો, એ વગેરે સુરતના કવિઓના કાવ્ય આપ જોશો; તેમજ કીકા, કૂદો, રઘુરામ એ વગેરે સુરતે જન્મેલા કવિઓની કૃતિ પણ આપતું ધ્યાન ખેંચશે. ક્યોલીના કવિ સુરજી, ધોળકાના વેમતી કવિ જીરનદાસ, અને બીજા વેદાન્તી કવિ નરહરિ, કથાકાર મનોહર, નાના નાનાં કાવ્ય લખનાર રામકૃષ્ણ અને બીજા ધણા કવિઓની અપ્રસિદ્ધ કૃતિ આપને આ સંગ્રહમાં દેખાશે.

સંસ્કૃત વિભાગમાં જ્યોતિષ અને વેદકના અપ્રસિદ્ધ તથા ઉપયોગી અથો આવ્યા છે. શુન્નરાત્રીમાં એ વિદ્યાઓનું એવન કેવું હતું તે એ વિદ્યાના મળના સંખ્યાખંધ અથો ઉપરથી સમજી શકાય છે. ઝડોનાં સ્થાનાદિના નિર્ણય માટે પીતળનો યંત્ર બનાવેલો છે. એ યંત્ર સંવત્સરા સંચરમા શતકમાં સુરતમાં જ ઘડેલો છે. અને સુરતના જ જોશી માટે એની સમજણ આપવા એ જ જોશીએ એને વિષે સંસ્કૃત ગ્રંથ લખેલો છે, જે પ્રદર્શનમાં મોજૂદ છે, તે એનું નામ ચન્દ્રરાજ છે.

આપનાં નામ આર યથો આપ્યા છે. સુરતના એક દામરથનું, કારમી કાવ્ય પણ આવ્યું છે. હવે લગી કોઈ ગુજરાતી હિંદુનું કારમી કાવ્ય પ્રકાશમાં આવ્યું નથી. આરથીસાહિત્ય રાજવંશ અને લોકવીરના પરાક્રમનું પ્રકીર્તન કરે છે. આ સાહિત્યના કેટલાક ઐતિહાસિક યથો આ પ્રદર્શનમાં રજુ કરવામાં આવ્યા છે.

કળીરપંથો, મતીઆ,* કુમેરપંથી વલ્લભ સંપ્રદાય, શૈવ મંપ્રદાય વગેરે પંથોનું સાહિત્ય-વાનગી દાખલ રજુ કરવામાં આવ્યું છે.

સિપિએના મુકામલા માટે પાનુ ભૂરી ભૂરી પ્રતો ભેગી કરવામાં આવી છે. તામ્રપત્ર, ભૂર્ગપત્ર પર લખેલા યથો જનસન્દના દર્શન માટે મેળવવામાં આવ્યા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી માહિતી યથોના અતિમ લેખોમાંથી મળે છે. સંવત ૧૫૦૪ લગીની સુરતની પ્રાચીનતા અને તે કાળે તેની જહોજલાલી હોવાનું રજુ થયેલો અસ્તલેખો ઉપરથી જણાય છે.

લાટદેશ અમુહિલવાડના સોલકીઓએ ક્યારે છલો તેની માહિતી ધમડાંમાંથી મળેલાં બે તામ્રપત્રો આવે છે. લાટના ચાલુક્ય કીર્તિરાજનાં તામ્રપત્ર પણ ઉપયોગી છે. રાષ્ટ્રકૂટ કક્કરાજનાં તામ્રપત્રો એ કાળની સિપિને માટે ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાં છે.

સંવત ૧૩૦૦ પછીના કેટલાક શિલાલેખોની નકલો આવી છે. ગિરકાઓની સખ્યા મ્હોટા જથ્થામાં આવી છે, પણ તેમાં પ્રાચીન-ઇતિહાસનાં અંધારાં ખમે એવા બહુ જુજ છે. ઐતિહાસિક છબીઓમાં કુમારપાળ અને હેમાચાર્યની છબીઓ, હરીમદેવ બીજાના વખતમાં તામ્રપત્ર ઉપર ચીતરાયલી છબીઓ, તેમ હીરવિજય અને અકબરની છબી આકર્ષક છે.

છપાએલા શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાંથી ગુજરાતના ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવતાં લેખોનો સંગ્રહ રજુ કરવામાં આવ્યો છે, તેમજ જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરનાં લેખોનો સંગ્રહ પણ રજુ કર્યો છે.

આ વિભાગમાં આવેલા મંત્રકોની કદર કરવા અને સંગ્રહકોને ઉત્તેજન આપવા સુરતના રા. ભગુભાઈ રસિકદાસ સદાવાળાએ ર. ૩૦૦) ઉદારતાથી ચાંદ વહેંચ્યાં આપ્યા છે તે માટે અમે એમના આભારી છીએ, આવી ઉત્તરક કદરને લીધે થયેલ અરમિક સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં આવી શક્યું છે.

* મતીઆ એ 'પીરાણા' પંથનું બીજું નામ છે. આની ગાદી અમદાવાદમાં છે. ગાદીપર હિન્દુજીએસાદવામાં આવે છે. કુમસ, હરીમપોર, નવસારી વગેરે સુરત જિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં કોળીઓનો, મોટો ભાગ આ પ્રથમે માનનારો છે, એ પંથનાં ધર્મો ગીતો બીજો મોટો ગાય ત્યારે જેવા લાખક હોય છે.

રાજકોટમાં પરિપક્વસ્તકાયની સ્થાપના થતા ૧૫ઠી એ. સ. સ્થાપકેવળ વૃદ્ધિગત કરવી એ જાણપદારી સાહિત્ય, પરિપક્વના કાર્યના હકોને શિરે આવેલી છે. ગુજરાતી, ગ્રન્થકારોની અમીભરી મળતાથી આ વિભાગમાં વડોદરામાં ૧૯૧૨માં પરિપક્વમણી ત્યાંથી તો આર્થ, લગીમાં જે ગ્રંથો જાણમાં છે તેનો અંગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સમય દુકા હોવાથી પ્રયત્ન પૂર્ણ અંગે સફળ થયો નથી, પણ કેન ૧૨૯ પુસ્તકો આપ્યા છે તેમાં ૨૮ ચરિત્રોના, ૩૪ વાર્તાનાં, ૬૭ કાવ્યોના, ૧૨૪ ઇતિહાસ ભૂગોળનાં, ૮ વિજ્ઞાનના, ૪૬ કામ સંબધી, ૭ આરોગ્ય, ૩૫ જૈનધર્મ અને ૧૨ પ્રકીર્ણ છે. આમાં ૫૯ મસ્તામાહિત્ય તત્તરફનાં છે. એ વર્ષમાં આવડી મહોટી સખ્યામાં વિવિધ વિષયોના ગ્રંથો જવાર પાણી કોઠાકોતરતે વેગે આપવા માટે આ ખાતાને ધન્યવાદ ઘટે છે ૫૦ જૈનમથપસારકમળ તરફથી આવેલા છે. જૈન કાગમાં થયેલી જાન્યતિનાં શુભ દર્શન આત્મપ્રધા કરારે છે મામાયિક પત્રોમાં ૧ દૈનિક, ૯ સાપ્તાહિક, ૨૧ માસિક, તેમાં ૯ સાહિત્યના, ૮ નાનોના, ૧ વૈદ્યક, ૧ સ્ત્રી ઉપયોગી, ૧ વેપારીનું અને એક ચિત્રકલ્પ, માસિક છે નાજ નિર્ધારે આવ્યા છે સમય આછો હોવાથી એનું અવશેષકેન રજુ કરી શકાયું નથી

પ્રદર્શનનો આ દુકા પણ અધુરો અહેવાલ છે. ઘણી ઘણી આકર્ષક ચીજોના ઉદ્દેશ કરવા રહી ગયા છે તો ખાસ મહત્વની ચીજોના વિસ્તૃત વર્ણન કરવાનો અનકાશ તો મળેજ ક્યાથી? આ અમારો એક રીતે પ્રથમ પ્રયામ છે. રાજકોટ કે વડોદરામાં દેશી રાજ્યો, અને અગ્રેજી અમલદારોની 'લાગર' પ્રદર્શનને આકર્ષક અને ઉપયોગી બનાવવા મદદગાર હતી. અમે માત્ર લોકોનીજ મદદથી આ સંગ્રહ કરીએ' કે. એમાં ન્યૂના હશે, એની ગોઠવણીમાં રખવનો થયાં હશે, છતાં જે જિસાદ અને અમે આ દર્શનથી સમારમ રચ્યો છે તેની આપ કદર કરી શકો એના છે એટલે અમને મતોષ કે

તે ૫ઠી પ્રદર્શન ખૂલુ મૂકાની કિસ કરના હતા નામ ૧૦ નામ સાહેબે નચે પ્રમાણે બાપલુ ક્યું હતુ—

Mr President & Gentlemen,

I thank you sincerely for the honour you have done me in asking me to open this Arts Exhibition that has been organised in connection with your Literary Conference I greatly value this privilege of being associated with this useful movement which aims at the revival of learning, and the spread of culture in our advanced province of Gujarat.

It must be a source of satisfaction to the residents of Surat that you have held this Conference in our City, Surat

claims the honour of being the cradle of the British Empire in the East, and was the key stone of the present magnificent Empire which has been built up by the British in India. It is under their benign rule that our vernacular literature has secured a vigorous revival, which is full of hope and promise for the future. Surat has contributed in no mean manner towards the Gujarati literature of the last Century. It has been the birth place of that spirited poet and patriot Narmadashanker, that talented and acute critic Navalram, and that gifted and fascinating novelist Nandshanker. I am glad to find you all collected in this historic place of culture and refinement, to mark yet another milestone on the onward march of literary progress.

It is a happy idea to organise a literary and Art Exhibition in connection with your Conference. Collections of unpublished manuscripts, and rare works of literary merits are likely to add to the value of Gujarati literature by their publication. The stimulus of an Exhibition of this nature, keenly tickles the desire for research, and you come across rare specimens of literary art, that otherwise would have remained unseen. Pictures and statues besides cultivating a taste for the fine arts, often throw valuable light on the habits and customs of ancient times. The organisers of this Exhibition deserve great praise for their labour of love, and as a mark of my sympathy with their aspirations I beg to offer a small contribution towards the Exhibition, and I shall always remember with pleasure and pride that I had associated myself with your useful activity in the cause of Gujarati Literature.

I have now great pleasure, Gentlemen, in declaring this Exhibition open.

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને શુભરથો.

‘તમારી સાહિત્ય પરિષદના સંબંધમાં ચોળાયતું આ લલિતકલાતું પ્રદર્શન ખૂટતું મૂકવાતું અને કદીને તમે અને માન આપુ છે, તેથી હું તમારા ખરા અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર

માનું છું, તમારી સંસ્થાનો, ઉદ્દેશ, આપણા પ્રગતિ પામેલા ગુજરાત પ્રાંતમાં સાહિત્યનું પુનર્જન કરવાનો, અને વિદ્યાનો પ્રસાર કરવાનો છે અને તેથી આવી ઉપયોગી સંસ્થા સાથે જોડાએલા મારા સંબંધને હું ધણો કિંમતી ગણું છું. આ પરિપક્વ આપણાં શહેરમાં ભરાય એ વાતથી સુરતના વતનીઓને સંતોષ થયો હોવો જોઈએ. પૂર્વમાં ધ્રિવીશ સામ્રાજ્યની જન્મભૂમિ હોવાના માનનો અધિકાર સુરતને છે અને ધ્રિવીશ લોકોએ હિંદુસ્તાનમાં હાલનું જે મન્ય સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તેનું બી સુરતમાં જ રોપાયું હતું. એ લોકોના કૃપાળુ રાજ્યમાં આપણા દેશી સાહિત્યને ઉત્તેજન મળી તે પુનર્જીવિત થયું છે, અને તેનું ભવિષ્ય ઘણું આશામય લાગે છે. ગયા સંક્રાંતી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુરતે કંઈ થોડો ધણો ભાગ નથી ભજવ્યો. આપણા જુરસાદાર કવિ અને સ્વદેશાભિમાની નર્મદાશંકર, તે વિદ્વાન અને કુશાગ્રબુદ્ધિવાળા ટીકાકાર નવલકર્તા અને તે પ્રાસાદિક તથા મોહક નવલકથાકાર નર્મદાશંકરની જન્મભૂમિ સુરતજ છે. વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના આ ઐતિહાસિક સ્થળમાં સાહિત્યના માર્ગમાં એક પગલું અગાડી ભરવાને આપ સર્વને એકમ ધએલા જોઈને મને આનંદ થાય છે.

તમારી પરિપક્વતા સંબંધમાં સાહિત્ય અને કળાના પ્રદર્શનની યોજના કરવા જામતનો વિચાર બહુ સારો છે. અપ્રસિદ્ધ હસ્તલેખો અને ઉચ્ચ પંક્તિનો સાહિત્યના લેખો પ્રસિદ્ધ થવાથી ગુજરાતી સાહિત્યની કિંમતમાં વધારો થવાનો સંભવ છે. આવા પ્રકારના પ્રદર્શનથી સંશોધન કરવાની ઇચ્છાને ધણું ઉત્તેજન મળે છે અને તેથી લલિત કળાના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ જે એમનેએમજ પડી રહ્યા હોત તે આપણી સમક્ષ રજુ થાય છે. ચિત્રો અને પુતળોમાં લલિત કળાની રસિક વૃત્તિને કેળવે છે એટલું જ નહિ પણ તેનાથી પ્રાચીન કાળના રીતરિવાજોપર વારંવાર ઉજ્જવલ પ્રકાશ પડે છે. આ પ્રદર્શનના યોજકોએ માત્ર પોતાના આનંદની ખાતર જે મહેનત લીધી છે તે ધણી પ્રશંસાપાત્ર છે, અને તેઓની આકાંક્ષા તરફ મારી જે સહાનુભૂતિ છે તેની નિશાની દાખલ આ પ્રદર્શનના ફંડમાં હું મારા તરફથી એક નાની રકમ આપીશ અને ગુજરાતી સાહિત્યની આ ઉપયોગી સંસ્થા સાથે મારો સંબંધ જોડાયો છે એ વાતનું હું હંમેશા આનંદ અને અભિમાન સાથે સ્મરણ કરીશ.

સદ્ગૃહસ્થો, હવે આ પ્રદર્શન હું ધણી ખુશીની સાથે ખૂંટું જાહેર કરું છું.

ત્યારબાદ નામદાર નરાજ સાહેબે પ્રદર્શન ખૂંટું મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી જેથી થઈ રહ્યા પછી એમને તથા ખીજા સંબંધિત ગૃહસ્થોને પ્રદર્શનમાં ફેરવવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં પ્રદર્શનના મંત્રીઓ રા. રા. મણિલાલ જોષી, તથા રા. રા. હરગોવિનદાસ ઇશ્વરદાસ પારેખે જેવા લાયક પુસ્તકો તથા નમુનાઓ ઉપર ધ્યાન ખેંચી સચિત્તર ખુલાસા કર્યા હતા.

પરિપદ તથા પ્રદર્શનને લગતાં ધનામ, આંદ, પ્રમાણપત્રો વગેરે
 વહેંચવા મળેલી જાહેર સભા.

પાંચમી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને લગતા ધનામી નિબંધોનાં ધનામ તથા પ્રદર્શનને
 લગતા આંદ, પ્રમાણપત્ર વગેરે આપવા સાર એક જાહેર સભા તા. ૧૨ મી જુલાઈ ૧૯૧૪
 ને રોજ સાંજના પાંચ વાગે અત્રેના નગીનચંદ ઇનસ્ટીટ્યુટના હોલમાં ગોસ્વામી શ્રી શ્રીનરત-
 નલાલજી મદારાજની પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી તા. ૨૦ મધુવચ્છરામ બળવચ્છરામ હોરાની
 દરખાસ્તને મહારાજે શેઠ ભગુભાઈ તરફથી ટેકા મળતાં મહારાજ શ્રીએ પ્રમુખસ્થાન લીધા
 બાદ સભાનું કાર્ય શરૂ કરતાં અત્રેની પરિષદના મુખ્ય સેક્રેટરી તા. ૨૦ કાલ્યાભાઈ કૃષ્ણાણુજી
 દેશાઈ વડીયે જણાવ્યું કે તા. ૧૮મી એપ્રિલની યાદગાર સભા થઈ ગયા બાદ સાહિત્ય પરિષદ
 સંબંધી ઘણી ચર્ચા જાગી છે. સામાન્ય પરિપદ સંબંધી જે ટીકા કરવામાં આવી છે અને
 આવે છે તેને અમારે કંઈ લાગતું વળગતું નથી, તેનો જવાબ આપવા અત્રે વિદ્વાનો પ્રેક્ષા છે
 એટલે હું માત્ર અત્રે મળેલી પરિષદના સમજાવનાર જે બોલ બોલીશ. પ્રથમ તો પરિપદ
 મળવાનું ન પામે એ હેતુથી પૈમા સંબંધી ગેરવ્યવસ્થા છે તથા સુસ્તમાં, પ્લેગ અને તાપ
 બધું છે એમ કહેવામાં આવ્યું હતું, પણ તમારા સર્વના જોડે સુસ્તના લોકોના કાર્યવાહકો
 પરના વિશ્વાસને લીધે એથી પરિપદ વખતે શ્રીમંત સચ્ચાર આવકવાડે રૂ. ૨૫૦૦ની મદદ કરેલી તેને
 ન ગણીએ તો આ વખતની પરિપદ વાસ્તે સર્વથી વધારે બંડોળ કાર્યવાહકોને સોંપવામાં
 આવ્યું છે. પ્લેગ અને તાપના સંબંધમાં પણ અત્રેના હેત્ય ઓફીસર તરફનો રિપોર્ટ કે
 “તા. ૧૩ મી મે પછી એકઠે કેસ થયો નથી અને સુસ્તની હવા ઘણી સારી છે” તે ઉપરથી
 બહારના લોકોપર કોઈ પણ જાતની માફો અમર થઈ નહિ. પરિપદ તો મળી એટલે
 હવે પરિપદમાં જુલયુક્ત શેઠી કાઢી ‘શામનો વાધ’ કરવામાં આવે છે.

એમ કહેવામાં આવે છે કે સુસ્તમાં જોડુકમી જાડુ આવી છે. હવે આપના સર્વના
 જાણવામાં છે કે ગુજરાતના સર્વ શહેરોમાં વિચારના છુટાપણાની કીમત જેટલી સુસ્તમાં
 અકાપ છે તેટલી ખીજે કોઈ ઠેકાણે અકાતી નથી અને તેને જ લીધે જાહેર જીંદગી નહીં
 “જાણનારા લોકો જને ‘જી હજીર’ સાંભળવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેઓ જ્યારે અહીંની
 સ્વતંત્ર પ્રજાના સંબંધમાં આવે છે ત્યારે તેમને અહીંના લોક આગ્રહી અને જોડુકમી માલમ
 પડે છે. ખીજું એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પરિપદ માત્ર નાગરોની હતી. જો વાત
 કેટલી ખોટી છે તે અહીંના અધિકારીઓ, પરીક્ષકો તથા નીરીક્ષકોની યાદી તેવાથી માલમ
 પડશે. હું મોનેજ કંઈ નાગર નથી. વળી પરીક્ષકો તથા નિરીક્ષકો તરીકે હાલના
 ઓરિએન્ટલ પ્રાન્સેટર મી. ગદમદ દાસ શેખ, મુજબની મુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી મી.
 રસ્તમજી પી. મમાણી, તા. ૨૦ જા. હિરગોનંદરામ દાગડાસ, સર્ક. કાલ્યાભાઈ હિરજેકર, જમ-
 નાગાઈ સંકેર્ષ વગેરેને નીમવામાં આવ્યા હતા. તેઓ કંઈ નાગર નથી. વળી નાગરો કંઈ
 ખીજી કામને એમાં ભાગ લેતા અટકાવતા નથી. પારમીઓ આગે ઘણી અગાડી વધેલી કામ

છે પણ તેઓ કંઈ બીજાને અગાડી વધવાની નાં નથી કહેતા. સાહિત્ય પરિષદ 'જેવી સંસ્થામાં નાગરો અગાડી પડેલા નાગ લે એ તદન સ્વાભાવિક છે. દાખલા તરીકે સુરતમાં સર્વથી ઓછ કવિરત્ન હિત્વન થયું તે નાને કોણ હતું ? નર્મદ ઉપરાંત નવલરામ, નંદીશંકર, સવિતાનામુખ્ય વગેરે નાગરોજ હતા. કોઈ પણ સાંપ્રતિક સંસ્થા અમુક કોમની છે એમ કહેવું એ તદન નિરર્થક છે. એવા ઉદ્ગારો ગાંધીજી અને આગસ્ટ લોકો અદેખાઈ અને દ્રેષના માર્ગો કાઢે છે. આ પ્રમાણે કેટલુંએક વિવેચન કર્યા બાદ નિબંધોના પરીક્ષકો, નિરીક્ષકો તથા ઇનામો અને ચાંદો વગેરે આપનારા મુદ્દસ્તોનો આભાર માની સભાનું કામ શરૂ કરવા વિનંતિ કરી હતી.

સભાનું કામ શરૂ થતાં રા. બીરજાગમ હરિસુખરામ મહેતા તરફથી આવેશો ઇનામો નિબંધોનો રિપોર્ટ રા. બીરજાગમ હરિસુખરામ મહેતા રજૂ કર્યો હતો.

આ રિપોર્ટ પુરો થયા બાદ મહારાજ શ્રીએ ઇનામો, ચાંદો તથા સર્ટિફિકેટો આપવાનું શરૂ કર્યું હતું.

પ્રદર્શનમાં વહેંચવા માટે શેઠ લગુભાઈ રસોઈદાસ તરફથી રૂ. ૩૦૦ તથા પાલણપુરના નવાબજાદા તામે મહમદખાન, શેઠ રતનશી ધરમશી મોરારજી, યો. ન્યા. લલુભાઈ આશા-ગમ શાહ, સર ચીનુભાઈ માધવલાલ, દિ. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, રા. અનંતરાય પ્રભા-શંકર પટણી, શ્રીમંતે સ્વપતરાવ ગાયકવાડ, રા. કૃષ્ણલાલ નરસિંહરાવ જેરાઈ, રા. રણછોડ લલાન, માળીબાના કુમારશ્રી ગુમાનસીંહજી તથા પન્નાનાં મહારાણી એઓ પ્રત્યેક તરફથી રૂ. ૨૦, ચાંદ માટે આપવામાં આવ્યા હતા.

અંતરિયાગમાં 'રા. તનસુખરામ અનસુખરામ ત્રિપાઠી તથા રા. ગ. શેઠ જયજીવંદ સાકરજી અને વસ્તુત્રિયાગમાં આ. ૧૦ ૧૦ બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ તથા રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી પરીક્ષક હતા.

આ ઉપરાંત પરિવહને અંગે સલામ કરનારાઓને ચાંદો આપવામાં આવ્યા હતા. ઇનામો, ચાંદો વગેરે અપાઈ રહ્યા પછી શ્રીયુત મહારાજે નીચે મુજબ બાબતો રજૂ કર્યું હતું.

મહારાજશ્રીનું ભાષણ.

મહારાજશ્રીએ બાબત કરતાં જણાવ્યું કે, આજે અહીં નિબંધ લખનારાઓને ઇનામ આપ્યું છે, તેમજ પ્રાચીન ગ્રંથો, શિક્ષાલેખો. તામ્રપત્રો, શિક્ષક અને લોકગીત વગેરે સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં રજૂ કરનારને કીર્તી ચાંદો કે પગાલપત્રો આપાને હિતેન્ન જાતપવામાં

આવ્યુ છે. વળી પ્રાચીન ચિત્રો, નવીન ચિત્રો અને પ્રાચીન વસ્તુઓ મુકનારને, પણ સાફ ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યુ છે. પરિપદની સેવા કરનારા સ્વયંસેવકોને તથા ખીમ ગૃહસ્થોને પણ માન આપવામાં આવ્યુ છે.

પરિપદના તરફના આ કામને માટે ખચીત તેના વ્યવસ્થાપકોને ધન્યવાદ થતે છે. પાછલી પરિપદોમાં આના પ્રકારની ઉદાર વ્યવસ્થા થઇ હતી કે નહિ તે હું જાણતો નથી, પણ મને કહેવામાં આવ્યુ છે તે પ્રમાણે પાછલી પરિપદોમાં આના મોટા પાયા ઉપર પ્રદર્શન બરવામાં આવ્યુ નહોતુ. સાહિત્ય પરિપદ સાથે સાહિત્ય પ્રદર્શન બરવું એ જો જરૂરનું માનવામાં આવ્યુ છે તો એ પ્રદર્શનમાં અથો મુકવાને લોકોને ઉત્તેજન મળે તેવી વ્યવસ્થા થવી એ પણ જરૂર છે. અત્રેના પ્રખ્યાત શેઠ બગુભાઈ રસીકદાસે આ ખાતે રૂ. ૩૦૦ જેટલી મોટી રકમ કાઢી આપી છે એ માટે હું તેમને ખરેખર ધન્યવાદ આપું છું. અંધપ્રદર્શનમાં થોડા વખતમાં ઘણા અથો ભેગા કરી શકાયા તે તેમના ઉદાર ઉત્તેજનને આભારી છે એમ કહેવામાં હું ભૂલ કરતો નથી.

શેઠ બગુભાઈના ઉત્તેજનને પ્રવાપે અત્યાર સુધી અધારામાં રહેલા પ્રાચીન એક પણ અંધ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હોય તો તેટલાજથી એમણે ખર્ચેલી રકમનું સાર્થક થઇ જાય છે.

પ્રાચીન અથો રજુ કરવા માટે જેમને સોનાના અથવા રૂપાના ચાંદ આપવામાં આવ્યા છે અથવા જેમને પ્રમાણુપત્ર આપીને તેમના પ્રત્યે માનની લાગણી બતાવવામાં આવી છે તેમને મારી ખાસ બલામણુ છે કે તેમણે પોતાની પાસેના અપ્રસિદ્ધ અથો હવે જેમના તેમ ધૂળખાતા નાંખી મુકાને નાશ પામી જવા દેવા અથવા પેટીમાં પુરી રાખીને તેમને વિના વાકે જન્મ સુધી કારાગરની શિક્ષા કરવી એ બનાજખી નથી, તેમણે સમજવું જોઈએ તે સારા અથો છે અને સારા લેખકોને હાથે લખાયેલા છે એ એમનો મોટો ગુનહો છે એ કશુંક કરીએ તોપણ એ અથોએ ઘણા લાંબા વખત સુધી શિક્ષા ભોગવી છે અને કાંઈ સારા પ્રસંગે લાંબી શિક્ષા ભોગવતા સારી ચાલના કેદીઓને રાજ્ય તરફથી જેમ છુટાપણુ જાણવામાં આવે છે તેમ હવે તેના અથોને એવી શિક્ષા દેનાર સદ્ગૃહસ્થો કે સંસ્થાઓ આ પરિપદ જેવા મોટા મેળાવડાના શુભ પ્રસંગ નિમિત્તે તેમને જગતમાં છુટા મુકવાની મહેરબાની કરશે એવી હું આશા રાખું છું. અંધની માલિકી ધરાવનાર ગૃહસ્થોએ આ વાત ખાસ જાણવી જોઈએ કે એ અથો હાલ તેમના કબજામાં આવી પડ્યા છે એ વાત ખરી છે, પણ એ અથો તે તેમની એકલાનીજ મતા નથી, હિનિયાનો તે અથોપર હક છે. પૂર્વે પુરોના બનાવેલા અથો એ અપ્રસિદ્ધિમાં નાંખી મુકવામાં આવે તો તેનો નાશ થઈ જાય એ સંભવિત છે. અને જો નેમ થાય તો તેના રચનાર વિદ્વાન અને ધર્મનિષ્ઠ પુરોષોનું

ભાગ હુમાવ્યાનું મહાપાપ આ પુસ્તકોને પુરી રાખનારને વાગશે. જ્ઞાનના જેવું કંઈ પવિત્ર નથી. પ્રાચીન સમયમાં ધનવાનો હજારો ડીંગળા ખર્ચા અનેક અયોની નકલો કરાવીને એ અયોનો સદુપયોગ કરી શકે તેમને તે આપનામાં મોટું પુણ્ય સર્જનતા હતા. સંઘની પ્રમિદ્ધીના કામને એથી મોટું ઉત્તેજન મળતું હતું. હાલમાં આપણા લોકોમાંથી આ વૃત્તિ ધસાઈ ગઈ લાગે છે. મારા સામજિકવામાં આવ્યું છે કે જૈનોમાં હજી દરેક ધનવાન ગૃહસ્થ દરસાલ જ્ઞાન ખાને કમને કંઈ 'રકમ' ઇનાયતી કાઢે છે ને તેનો ઉપયોગ જૈન સાધુઓ માટે અથવા લખાણો આપવામાં અથવા જૈનધર્મને લગતા પ્રાચીન અર્ચાચીન અથો પ્રસિદ્ધ કરવામાં કરે છે. દરસાલ સખ્યામધ જૈનઅથો પ્રમિદ્ધ થતાં જાય છે. અને મહત્ત અથવા ધણી થોડી કીમતે જૈનોમાં તેનો ફેલાવો કરવામાં આવે છે, તે આ ઉત્તેજનને પરિણામે છે જૈન અયોનો બહોળો ફેલાવો થાય છે, અને અન્ય ધર્મના લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચારનું મહાત્મ્ય ધરી જવાથી તેમના ધર્મના અને વિદ્યાના કીમતી અથો નાશ પામે છે, હું આશા રાખું છું કે આજે આ અને પ્રભાષ્યપત્રનું જ્ઞાન મેળવીને ઉત્તેજન થયેલા ગૃહસ્થો પોતાની પામેના અથો પોને પ્રસિદ્ધ કરે અથવા જે વિદ્વાનો કે અધ્યાત્મિક તેમને પ્રસિદ્ધ કરી શકે એવા હોય તેમને તે અંથ કે તેની નકલ પ્રસિદ્ધ કરવા આપે તો તેઓએ ખરેખર દેશની સેવા કરી છે એમ કહી શકાશે. વળી હું એમ પણ આશા રાખીશ કે ધનવાન ગૃહસ્થો પ્રાચીન અથોને પ્રમિદ્ધિમાં લાવવાને માટે તથા પ્રસિદ્ધ થયેલા અથો ખરીદ કરીને તેને ઉત્તેજન આપવાને માટે વધારે ઉદારતા બતાવશે. લોકમીત વગેરે લૌકિક સાહિત્ય અને શિક્ષાભેષ વગેરે અતિશયસિક સાહિત્ય સમય કરનરને આજે ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે અને હું આશા રાખું છું કે ભવિષ્યમાં પણ તેમને સારું ઉત્તેજન આપવામાં આવશે.

તાત્રપત્રો એ ખરેખરી અલભ્ય વસ્તુ છે. અનાયાસે જેમને તે મળી આવ્યાં હોય તેમણે તે મહત્તની વસ્તુને પોતાને ત્યાં ખાતરે નાખી મુકવી એ ઈષ્ટ નથી હજારો લોકો તેને જોઈ શકે અને પ્રાચીન કાળે હિંદુ રાજકર્તાઓ વરદથી વિદ્વાનોની કેવી કદર થતી હતી તે લોકો જાણી શકે એટલા માટે જો એના તાત્રપત્રો એક જગેર જગ્યામાં મુકવામાં આવે તે કોઈ જગ્યાએ હોય તેને જોવાની તથા તેમાં શું લખ્યું છે તે જાણવાની તક આપવામાં આવે તો વધારે સારું. આ અલભ્ય વસ્તુઓ સારી રીતે રહી શકે ને લોકો તેના ધણો લાભ લઈ શકે એટલા માટે અમદાવાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે બીજી કોઈ એવી પ્રસિદ્ધ સંસ્થાની સાથે ગુજરાતના કોઈપણ સ્થળે એકાદ નાના સંગ્રહસ્થાનની યોજના કરવામાં આવે, ને આવું જે કંઈ મળી આવે તે તે ત્યાં રાખીને તેનો અભ્યાસ કરવાની છાંઈ રાખનારાઓને તેમ કરવાની તક આપવામાં આવે તો ખરેખર ગુજરાતની સાહિત્ય વધારે સારી રીતે ખીલી શકશે ને વધતા કાળે એ પદની પામશે. આવા પુસ્તકો-શિક્ષાલેખો ને તાત્રપત્રોના હાલના

માલિકો પૈકી, એવો કોઈપણ નહિ હોય કે જે દેશના લાભને માટે આવી કોઈપણ યોજના થાય તો પોતાનો આર્થ, આમળ કરીને પરમાર્થ ની આવી ઉત્તમ દેશસેવા કરવા તૈયાર નહિ હોય.

પ્રાચીન સમયમાં આપણે કેવા હતા તે જાણી અર્વાચીન સમયની આપણે સ્થિતિ સોચી, જો આપણે પાછા હઠ્યા હોઈએ તો તે બૂલ સુધારવાની ને જરામર આગળ ન વધ્યા હોઈએ તો વેગથી આગળ વધવાની તક સાધવાને તમે તૈયારજ હશે એમ હું માનું છું. ને જો આવું મંત્રહસ્થાન કરવામાં કે યોજનામાં આવે તો દરેક ધનદાન માન્ય પોતાથી બનતી મદદ કરવાની ઉત્તમ તકનો લાભ લેવાને ચૂકશે નહિ એવી હું આશા રાખું છું.

અંત્યપ્રદર્શનમાં ઉત્તમ પ્રકારના અને ધણા અથો મેળવવા માટે એ વિભાગના મંત્રી રા. મણિલાલ બેરબાઈ વ્યામને હું અભિનંદન આપું છું. પ્રાચીન બાધાસાહિત્યના એ અભ્યાસી છે, અને એમને એમના એ ઉત્તમ કામમાં લાગ્યા રહેવાની અનુકૂળતા કરી આપવી અને તેમને ઉત્તેજન આપવું એ આપણુ સર્વેનું ખાસ કર્તવ્ય છે.

ચિત્રો અને વસ્તુઓનો મોટો સંગ્રહ ભેગો કરવાનું માન વ્યાજબી રીતે એ વિભાગના મંત્રી મી. હરજીવિંદાસ પારેખને ધટે છે. આ વિભાગમાં ઘનામ આપવા માટે શ્રીમંત ગૃહસ્થો અને રાજકર્તાઓએ જે ઉદારતા બતાવી છે તેને માટે આપણે સર્વેએ તેમનો ઉપકાર આ સ્થળે માનવો જોઈએ. છેવટમાં મારી એક નાની સરખી આપને બક્ષામણ છે તે જો વ્યાજબી લાગે તો સ્વીકારશો. જે ઉમંગ અને ઉત્સાહથી અનેના ગૃહસ્થોએ પરિપક્વે લગતા પ્રદર્શનમાં ચોખ્ખો મેળવી આપી તેને ઉત્તમ બનાવેલું છે, અને તેટલાજ ઉમંગ અને ઉત્સાહથી મુરતની પ્રજા તથા ગુજરાતના આગેવાન સાક્ષરોએ જેને જોયું છે તે પુરેપુરું નહિ તો થોડું પણ મુરત બહારના પણ આપણા ગુજરાતી ભાઈઓના લાભાર્થે પ્રસિદ્ધિમાં આણવાનો પ્રયત્ન કરશે, છેવટમાં આવી આપ બધાની સાથે ગાઢ સબંધમાં આવવાની આપે તક આપી તેને માટે હું આપનો એકનાર ફરીથી ઉપકાર માનવાની રજા લઉં છું.

બાપણની સમાપ્તિ બાદ રા. મધુવચરામ બળવચરામ હોરાએ તથા રા. નાથાભાઈ લક્ષ્મીભાઈ વકીલે મુરતના ભેટોનો તથા જે મર્વ ગૃહસ્થોએ તન મન અને ધનથી પરિપક્વે ફોટોગ્રાફ કરવામાં મદદ કરી હતી, તેમનો ઉપકાર માનતાં જનસાચીવાળા ફોટોગ્રાફર રા. હરી-રાવજી ચંદ્રેરીકરે વોલંટીઅર્મો વાસ્તે બટન બિના મુલ્યે આપતાં બાબત અને નેશનલ ફીનેન-શીંગ અને બેંકીંગ કોરપોરેશને અનેની જોશીસ અને તેના આખા સ્ટાફને પરિપક્વે સેના અર્થે નિયુક્ત કરી જે અમુક મદદ કરી તે બાબત વિશેષ ધ્યાન જેન્નું હતું. ત્યારબાદ રા. જનાર્દન વી. પાઠકજી, રા. ગણુપતરામ અનુપરામ ત્રાસી અને રા. મુળચંદ કસનદાસે મહા-રાજા શ્રીનો ઉપકાર-મા-યો હતો, જે થઈ રહ્યા બાદ મહારાજશ્રીને દાર તોરા પહેરાવી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

સ્તંકાર મંડળના પ્રમુખ રા. મધુવચરામ. બળવચરામ

હોરાનું ભાષણ.

આહિત્ય વિલાસી મંડીલાઓ અને મહાશયો.

મહાભાગ્ય છે પુરણ મારું કે આ શુભ પ્રસંગે અપૂર્વ મહા પર્વણીના ઉત્સવને સમયે, અપૂર્વ એટલા માટે કે સામાન્ય રીતે મનાતા અને પલાતા પર્વના દિવશે ભ્યારે વર્ષો આગમચથી નિશ્ચય કરી શકાય છે ત્યારે આવા દિવસને માટે તે પ્રમાણે થઈ શકતું નથી, એવા શુભ દિવશે, આદિ. અનાદિ, સનાતની, અક્ષરમયી, અક્ષરસ્વરૂપ, અક્ષરાતિત, અંતરનાં તાંદ્ર તિમિરને ટાળનારી, અમુલ્ય પ્રકાશ આપનારી, ત્રિવિધ તાપને નિવારનારી હર્ષ શોકનાં તરંગો જેમાં નિરંતર ઉછળી રહેલાં છે એવા અસાર સમુદ્રમાંથી પાર ઊતારનારી, પરમ શાંતિનાં સ્થાનમાં સ્થાપન કરનારી, શ્રી મહા સરસ્વતિ દેવીના, ઉપાસકો, ભક્તોની એકત્ર મળેલી મંડળીને, મહાભાવના સુવાસિત પુષ્પથી વધાવી લેવાનું કાર્ય, આનંદદાયી મહાન કાર્ય, સોંપવામાં આવ્યું છે મને. પાત્ર નથી હું, આ મહાન કાર્ય, સંતોષકારક રીતે પરિપૂર્ણ કરવાને, તે સમયનું છું હું મારી પેટે. મારી પાત્રતા ઉપર લક્ષ નહિં સખતાં, આહિત્ય પરિપદને સુરતમાં પાતાની બેઠક કરવાનું નિમંત્રણ કરવા માટે, સુરતની પ્રજા તરફથી જે બહેરસભા મળી હતી, તે સભામાં મને પ્રમુખ પદ સંકેત કરીને સુરતની પ્રજાએ મારી પ્રત્યે દર્શાવ્યો હતો જે પ્રેમ અને જે વિશ્વાસ, તેથી અત્યંત આશ્ચર્ય પામી ગયો હતો હું તે સમયે. એ સર્વને માટે સુરતની સમસ્ત પ્રજાનો હું જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડા છે. જે રનેહી સભ્યોએ સ્તંકાર મંડળના પ્રમુખપદનું મને અભિમાન ધરવા થોડા માન આપ્યું છે, તેઓની ભાગ ઉપર દરેલી કૃપા પ્રજા સમરતની કૃતિને કુદીને ખરે અતિ દૂર ગયેલી છે. એ રનેહિયોનોનો ઉપકાર મારા અંતઃકરણમાં દેવા બળથી ઉઠાળા મારી રહ્યો છે તે પ્રગટ દર્શાવવાને દેવળ અગમ્ય થઈ પડી છે વેળસી વાણી. આજ કારણથી, ઉભા છું હું આપની સન્નિધિ, વૈધાવી લેવાને આપને. માટે અતિ વિનય પૂર્વક પ્રાર્થના છે મારી કે, માન પ્રેમ, મારી ખામીએ, હોશે તો ઘણીજ પણ તે ઉપર દ્રષ્ટિ નહિ કરવાની કૃપા કરજો, મારે સુરતની સમસ્ત પ્રજા પાતાનાં શુદ્ધ અંતઃકરણથી જે સન્માન આપને ગોળ છે, તે સન્માન મહિન આપને સંપૂર્ણ રીતે આવકાર આપે છે. અને એમ માને છે કે આપનાં શુભ પાદાર્પિદથી આ પુણતન નગરીની ભૂમિને, આજ અતિ પધારવાનું નિમંત્રણ સ્વિકારીને અને પધારીને અતિ ધન્ય અને ભાગ્યશાળી કરી છે.

આ અમારી મુરતનગરી, જગતનાં જીવન રૂપ મધ્યાત લગવાન મૂર્ધનાન-
 ચણની તનુલનાં પવિત્ર જળથી પવિત્ર થતી, અનેક પ્રાચિન દેવાલયોની મહાન
 શક્તિઓથી રક્ષિત, નિકટ આવેલા સમુદ્રની લહેરીમાં લપટાઈને પવિત્ર થયલા
 વાયુની શીતળ લહેરોના કામળ સ્પર્શે તાપથી શાંતિને પામતાં, આનંદ અનુભવતી,
 ઘણી પુરાતન છે એવી લોકવાયકા આપણે પરાપૂર્વથી સંભળતા આવ્યા છીએ
 સાંપ્રત કાળમાં લખાયલા ઇતિહાસો ઉપરથી મુરત શહેર આરમે : વર્ષથી વધારે
 જીવું નથી એમ જણાય છે. સને ૧૫૩૧ની પછી કે તે અરમામાં તે વમવા
 માડયું. મુરત નામ મુરજ નામની કોઈ સ્ત્રીના નામ ઉપરથી પડેલું છે એમ
 કેટલાક ધારે છે. કોઈક કહે છે કે કામરેજના રાજા કામસેનના વંશમાં મુરસેન
 નામનો જે રાજા થઈ ગયો તેની ૧૪૦૦ વર્ષાની ૧૪ કુવાવાળી વિશાળ અને
 મુંઢર એક વાડી આ રચણે હતી. એ વાડીમાથી નદિમાં આનંદ લેવા જવાને એક
 ઘાટ પણ તે રાજાએ બંધાવ્યો હતો જે ઘાટ રાજા એવારાના નામથી આજ પણ
 પ્રખ્યાત છે. શહેરનાં નામ માટે એવી પ્રણ માન્યતા છે કે જે સમયે તે વસ્તુ
 તે સમયે મુનલમાની ગજ હતું અને તેથી કુરાનમાં પ્રવરણને મુરત કહે છે
 તેથી બાદશાહનાં ફરમાનથી મુરત નામ રાખવામાં આવ્યું. મુરતનો અરબીમાં
 ખુશમુરત અર્થ થાય છે, અને તેથી નગરની સારી રચના થયા પછી તેને તે
 કારણથી મુરત નામ આવ્યું. માગ એક જમિનની પાસે એક હસ્ત લેખ છે તેમાં
 એમ લખ્યું છે કે એક જીની નહિ પણ ચોડા વર્ષ ઉપર લખાયલી ઉરદુ કિતાબના
 કર્તા કહે છે કે કામરેજના રાજાએ આ જમિને મુરતવજનક, બહાદુરી આપવાવાળી
 ગણી હતી અને એ નામથીજ તેને તે ઓળખાવતો હતો. સમય જતાં શબ્દમા
 ફેરફાર થયો અને મુરત નામ પ્રસિદ્ધ થયું.

આરમે વરમથી વધારે જીવું મુરત શહેર નથી એમ હમણાના ઇતિહાસ
 ઉપરથી જણાય છે એમ આપણે કથન કરી ગયા. રામભાણાના પ્રથમ ભાગમાં
 એક મ્થળે એવું લખ્યું છે કે અનહિલવજીવું લગ્ન લગ્ન અને સૂર્યપુર
 આગળ થઈને મને ૬૦૦માં પમાર થયું હતું. સને ૧૫૩૧થી છેલ્લે મતક પાછળ
 આ કથનથી આપણે જાણ્યો છે. મુરતની પહેલાં જે નગર એ રચણે હતું તેવું
 નામ મૂર્ધપુર હતું એમ પણ આથી જણાય છે. મુરતની જે શહેરને સીરામ
 નામથી ઓળખે છે તે મુરત છે એવો ઓગિલ્ડની નામનું વિહાનનો મત છે.
 એ ટોલમી ઇ. સ. ના યુગના મતકમાં થઈ ગયેલો છે મુરતની સામે તાપી નદીને
 પેલેપાર રાતેર ફર્યો છે, તે પ્રદેશમાં મહાવીરના શક રણે પછી મંપતિ નામનો
 અતિ સમર્થ રાજા થઈ ગયો હતો. મહાવીર ઇ. સ. પહેલાં ૬૩૬માં થયા હતા
 એમ માનવાને કારણ છે, એટલે મંપતિ રાજાનો સમય આજથી ૧૬૦૦ વર્ષથી
 વિશેષ આવે છે. મુરતની મુખતેમર હકીકત લખવાને માટે માગ પરમ રોહી
 કવિ નર્મદની સાથે મુખત અને રાતેરમાં કેટલીક તપાસ કરી હતી અને તે
 તપાસમાં એમ માલમ પડ્યું હતું કે મંપતિ રાજાના સમયમાં તાપી નદીને આ

કાંઈ સુરત તરફ માછીઓની વસ્તિ હતી. શ્રીમદ્ સ્કંદપુરાણના પ્રહોત્તર ખંડમાં શ્રી તાપી મહાત્મ્યનું વર્ણન આપેલું છે, તે જોતાં જણાય છે કે સુરતથી થોડે છેટે કતારગામમાં કાંતારેશ્વર મહાદેવનું જે પ્રખ્યાત સ્થાન છે તે સ્થાને કપીલ મુનિનો આશ્રમ હતો. એની પાસે અશ્વનીકુમાર, ગુપ્તેશ્વર આદિ તીર્થો છે. એ સર્વ પ્રાચીન પવિત્ર પુરૂષોના સેવેલાં સ્થળ છે. આવા આશ્રમો નગરોથી થોડે થોડે છેટે રહેતા હતા એમ જ્યારે લક્ષમાં રાખીએ છંએ ત્યારે સુરત જ્યાં હમણા છે ત્યાં અથવા તેની નિકટમાં કોઈ નગર હશે એમ સંભવે છે. સુરતનું સ્થળ ઘણું પ્રાચીન છે, એવી માન્યતાને એક બીજી વાતથી પુષ્ટિ મળે છે. અમેરિકાના એક પ્રખ્યાત પ્રોફેસર ડેન્ટન નામના વિદ્વાને The Soul of Things નામનું પુસ્તક લખીને પ્રસિદ્ધ કીધું છે, તેમાં સૂક્ષ્મદષ્ટિ માણસનામાં રહેલી છે અને તે બીજીવી શકાય છે એમ તેણે અનેક પ્રમાણે, પ્રયોગો અને દૃષ્ટાંતોથી સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રસંગનું, પ્રત્યેક સંજોગનું આકાશમાં ગુપ્ત ચિત્ર પડી રહે છે ને હજારો વર્ષ પછી પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિવાળાં તેનું દર્શન કરી શકે છે. આવી દષ્ટિથી જોનાર એક વિદ્વાન, એક પુરૂષે પૂર્વ જન્મમાં કરેલી જાત્રાઓનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે હમણાં જ્યાં સુરત શહેર છે ત્યાં આગળ પ્રયાણ કરતાં જાત્રાગુજન આવી પહોંચ્યો અને તેણે એક મહાન લગ્ન મંદીર ત્યાં જોયું. તે મંદીરમાં જે અધિકારી અથવા પૂજારી હતો તે વૃદ્ધ, કાંતિવાળો, અને અતિ બુદ્ધિશાળી દેખાતો હતો. પછીના જન્મમાં પ્લેટોના નામથી જે વિખ્યાતિ પામ્યો તે જો અધિકારી હતો. આ પ્રસંગ ઇ. સ. પૂર્વે વીસ હજાર વર્ષ પહેલાંનો કહેવામાં આવે છે. પૃથ્વી જ્યારથી થઈ છે ત્યારથીજ આ સ્થળ તેનો એક અંશ અર્થવા ભાગ છે એમ જ્યારે વિચાર કરીએ છંએ ત્યારે ચારસો વર્ષની પૂર્વે તે કોઈ પણ સમયે વસેલું નહિં હોય એમ સંભવતું નથી, અને સૂર્યપુરની દંત-કથાઓમાં સત્ય સમાયલું હોશે એમ લોગે છે. મુંબઈના ગેઝીટીઅરના બીજા ભાગથી આપણને માલમ પડે છે કે સને ૧૭૨૭, ૧૭૭૬, ૧૭૮૨, ૧૮૧૦, ૧૮૨૨, ૧૮૩૫, ૧૮૩૭, ૧૮૪૩, ૧૮૪૬, ૧૮૭૨, ૧૮૭૬ અને ત્યાર પછીનાં કેટલાંક તજદીકનાં વર્ષોમાં મોટી મોટી રેલથી સુરતને ભારે નુકસાન થયું છે, ઘણીક રેલો તો એવી હતી કે તેથી આશુ શહેર તેમાં તણાઈ નાશ પામશે એવો ભય રહ્યો હતો. સુરત નીચાણમાં છે, અને તેથી તેની જગ્યાએ પૂર્વે વસેલાં શહેરો રેલથી નાશ પામેલાંનો સંભવ વિશેષ દેખાય છે.

સુરતમાં જુદી જુદી રાજસત્તા થઈ ગઈ છે, પણ હમણા જે અતિ લગ્ન, વિશાળ તાપથી સંરક્ષણ કરનાર, નિર્ભય અને સુખ શાંતિ આપનાર, બ્રિટિશ રાજ્ય વૃક્ષની છાયા નીચે આશ્રય લઈ આપણે નચિંત વિરામીએ છંએ તેનું બીજ સુરત મધ્યે રાપાયું હતું એ રાજની દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ થાઓ, પ્રત્ન સંપૂર્ણ સતોપમાં અને આનંદમાં રહી પ્રજાધિપતિ, પૃથ્વી પતિ નામદાર સેનશાહ કેસરે હિંદની પ્રત્યે પ્રેમ ને પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરી તેમનો સાચો ગૌરવ મેળવવાને

ભાગ્યશાળી શાઓ એજ આપણે શુદ્ધ અંતઃકરણથી ઇચ્છિયું. અર્થેથી પ્રબંધો
 પાંચાં ગાંડી થયાં ત્યારથીજ સાહિત્યના અણ્ણાદયના શુભચિન્હ પ્રકાશવા લાગ્યાં.
 એના મધ્ય એવો હતો કે બ્યારે મુરત વેપારનું મોટું મયક ગણાતું હતું.
 માળમાં ગતકમાં જળમાર્ગે ચાલતા વેપારથી રાજમાં ભારે આવક થતી હતી.
 મળગાર અને ધીલું ઘણું બંદરથી વહાણો અહિં આવતાં હતાં. સત્તરમાં
 નાતકમાં રાતા અમુદ્ર મારફતે મોખા સુધી અને સુમાત્રામાં અચીન લગી મુરતના
 વેપારીઓ પહોંચી ગયા હતા. અચીનમાં શુભરાતીઓને રહેવાને માટે ખાસ ગુદો
 હતો હતો. મુરતમાં તે સમય તુર્ક અને ચાહુંદી શિવાય, અરબસ્તાન, ઇરાન,
 અને આરમિનિઆમાંથી વેપારને અથે ઘણા લોકો આવતા હતા. આફ્રિકા, ઇરાની
 રામુદ્ર, લંકા, મદ્રાસ અને બંગાળના કિનારા તરફથી, અને પંજુ, મલાકા અને
 ચીનથી મોટાં મોટા વહાણો આવતાં હતાં. અરાડમાં સતકમાં શહેરમાં ઠેર
 ઠેર, મોગલ, આરબ, ચાહુંદી, આરમિનીઅન, અરે પોરટુગીઝો જેવામાં આવતા
 હતા, અને એકત્ર વસિત આઠ લાખ માણસની હતી, ઓગણીશમાં સતકમાં
 મુરતનો વેપાર એક કરોડ પચીસ લાખ રૂપીઆનો થયો હતો, તેમાં દેશાવર ખાતે
 ગયલા માલની કિંમત પચાસ લાખ રૂપિયાથી ઓછી નહોતી. વેપારની થીજોમાં
 ગળી, રૂ, રેશમ, કિનખાળ, અનેક ભતનાં કાપડ વગેરે હતાં. તે વખત એવો હતો કે
 નાણાવટ છુદ્દામાં ફરવા જનારા માણસને સામસામા આવેલી દુકાનોની હારોમાં
 જે દુકાને જેય ત્યાં રૂપીઆના ઢગલા ને ઢગલા નજરે પડતા, અને રૂપીઆની
 આપ લે વિનાની એક ઘડી પણ ખાલી જતી જેવામાં આવતી નોતી. અફસોશ !
 મુરતની ભવજલાલીનાં તે કિવશે જતા રહ્યા છે. વેપાર રાજગાર એક વાર છેક
 પડી ભાંગવા માંડયો હતો પણ ઇશ્વર કૃપાથી તે નબળી સ્થિતિ હવે સુધરવા માંડી છે.
 સામાન્ય રીતે મનાઇ રહેલું છે એવું કે મોજ શોકો અને રંગી છે મુર-
 તની સર્વ પ્રબ. છે તે અત્યંત પ્રેમાળ અને પ્રમુખ ચિત્તવાળી, એમાં
 તો શક નથી. તે સદાય વિદ્યાવિદ્યાસ્ત્રી છે તેવુંજ આ પરિણામ છે. મુરત,
 રાંદેર, અને આખા સુરત છુદ્દામાં કેવા અને કેટલા કવિઓ થઈ ગયા છે તે
 કાવ્યદોહન અને વૃહત કાવ્યદોહનોના ગ્રંથોના અભ્યાસિઓને અબલધુ નથી.
 સરસ્વતિ માતાની ઉપાસના કેવી પ્રબળ હતી તેની તુલના કરવાને એકજ
 વાત થાય છે. મુરતમાં નવાળી રાજ હતું, અને તેથી મેળવતા હતા ઘણાઓ.
 પ્રવિર્ણતા, રાજની ભાષામાં એટલે ફારસીમાં લંકારની મોટી અગત્યની ન્યાત થતી
 હતી બ્યારે, નાગર ગૃહસ્થોમાં, ત્યારે જમણ પીરસવાનો આરંભ થતાં પહેલાં
 એતખાલ ચાલતી હતી. હાજર રહેલા વિદ્વાનોમાં. તેમાં પણ એવો નિયમ હતો
 કે એક જણ એન જોડી રહે તો તેણે કહેલી એતના છુદ્દા રાખથી શરૂ
 થતી એત તેની પછીના બોલનારે બોલવી નેકંએ. કેટલાકે વિદ્વાનો ફારસી ભાષામાં
 છુટક છુટક એતો અને ગ્રંથો લખી ગયા છે. પણ દલગીરીની વાત એટલીજ
 છે કે તેની ગોપ યાદ નથી અને છપ્પચાં પુસ્તક રૂપે તે પ્રગટ થયાં નથી, જગને

પ્રસંગે નવાં નવાં ગીતો જોડીને ગાજતી હતી અને ગઢવતી હતી નાગરની મુઢરીઓ નાગરી ન્યાતમાં સારી વેઠે થઈ રહ્યો હતો સ્ત્રી કેળવણીનો પ્રચાર સંસ્કૃતમાં લખાયેલાં પાઠપુસ્તકો વાંચી શકતી હતી સારી રીતે, ઘણી ચતુરાઓ, અર્થ સમજનારી, કળુલ કરવું જોઈએ મારે કે તેમાં કોઈકેજ હતી.

નવીસદા વર્ગમાં નાગર અને કાયસ્થ જાતી મુખ્ય હતી. આ પ્રદેશમાં થઈ ગયલા બધા કવિઓ વિશે વિવેચન કરી આપેના અમુક સમય હું રાકીશ નહિ. પરંતુ એક કાયસ્થ ગૃહસ્થ-કવિ ભગવાનદાસ ઉરફ ભાઉ મોરશીના સંખ-ધમાં આપની આજ્ઞા માંગી બે શબ્દ કહીશ. તેઓનો જન્મ સંવત ૧૬૮૧ ના ધ્રાવણ વદ હને ભોમવારે થયો હતો. તેઓ ફારસી, અરબી, સંસ્કૃત, મરાઠી અને ગુજરાતી જોમ પાંચ ભાષામાં સારું જ્ઞાન ધરાવતા હતા. સંવત ૧૭૪૬ના આસો વદી ૦))ને દિવસે સ્થુળ ભૂમિનો અનુભવ કરનારી પોતાની સ્થુળ દેહને ત્યાગ કરી વિશેષ સુખ અને શાંતિ આપવાવાળી ઉંચી ભૂમિ ભણી તેમણે પ્રયાણ કીધું. તેમણે ધન્યા અથો રચ્યા હતા, તેમાંના કેટલાક સંવત ૧૮૭૩ની રેલમાંનાશ પામ્યા અને જે બાકી રહેલા હતા તેમાંના થોડા સંવત ૧૮૯૩ની મોટી આગને સમયે સુખ થઈ ગયા. અમદાવાદના નવાખ મોહનતખાનના તેઓ દીવાન થયા હતા અને સુરતના નવાખ સાહેબને ત્યાં પણ એજ પદિ તેઓથી ભોગવી હતી. એક સમયે કબીરપંથી એક વેરાગીએ દોહરો કહ્યો કે—

“પથર પૂજે હરી મિલે, તો હું પૂજું પહાર

પથરસો અછી લક્ષી, પિસ ખાવે સંસાર.”

ભાઉ મોરશીએ તેનો ઉત્તર વાળ્યો કે—

“મન પથર (તો) સખ પથરો, મનમે દેવતો દેવ

યઃ અવની ગગન ચક્રી ન ન જીતી જીતી નથી.)

અછીસે મન જિન દિરે, પથર સો સ્થિર લાવ,

પુની સુકે કાષમે, હેખ નરહરી નાવ.”

ભાઉ મોરશીએ, પ્રાચિન ગુજરાતી લેખકોને પગલે આલીને પોતાના મથો કવિતામાં લખ્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણને માલમ પડે છે કે તેમાં તો ન્યોતિપના અથો વેદકના અથો, અને કોષના અથો પણ કવિતામાં લખેલા છે. આનું કારણ શું? એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે કવિતા ઓટલું શું તે જાણવાની જરૂર છે. કવિતાની વ્યાખ્યા જુદા જુદા પંડીતાએ જુદી જુદી આપી છે. તે મધ્યેથી ઘણે ભાગે માખ્ય થયેલી વ્યાખ્યા પ્રમાણે વ્યાખ્યા રસાત્મક કાવ્યમ્ રસાત્મક વાક્ય તેજ કવિતા છે. કાવ્ય પ્રકાશમાં બીજી વ્યાખ્યા આપવાનું સમટનું પ્રયત્ન સફળ થયેલું જણાતું નથી. રસ કેને કહેવો એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો સહેલું કામ નથી, કવિતા કેને કહેવી તે સમજવા માટે આપણે બીજી રીતે નિચાર કરીશું. પૃથ્વી રૂપરના સર્વ મુખ્ય ધર્મો એકે અવારે, સંખ્યા

વગાડીને કહે છે કે મહાગ વિવની વ્યક્તિ શામદયા એટલે નાદથી થયલી છે
 શામદ તેજ ઉત્પન્ન કર્તા પાક્ષન કર્તા, અને મહાન કર્તા છે શામદને વિશે આ
 પણ શક્તિ છે સમાયત્રી છે તને આપણા આ ભાગતવર્ષના પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ
 અને કુદ રૂપ સ્વિચ્છાની છે એ ત્રણ શક્તિને વાળુ કન્યાર જે શામદ તેજ
 મન્યદાનદ પ્રજ્ઞ છે તે તેજ પચ્ચેય છે વિવની વ્યક્તિનું મૂળ કાળતેજ છે
 એજ મૂળ કાળ સ્વિચ્છાને આર્થ રૂપિ મુનિઓ શામદ પ્રજ્ઞ નામથી કથન કરે છે
 શામદમા નાદ જહેવો છે અને તમજ તેમા વર્ણ એટલે જ જહેવો છે શામદ અને
 જ જ મેને કેવળ નિગળા પાડી ગાતાજ નથી ગાદ છે ત્યા જ છે અને જ
 છે ત્યા ગાદ છે અચરના નમુકને વર્ણવણી કહે છે તેનો મન આથી પ્રગ
 પડે છે વર્ણનો અર્થ અક્ષર અને દગ બને છે અને પ્રયોગોથી આ વાત
 બિદ્ય થઈ જુગ છે, અને પચ્ચેમના પડીતો પણ તેને હવે સ્વિકારે છે ભાગત
 વર્ષના પચ્ચ પૂજ્ય મહાન રૂપિ મુનિઓ આ વિષયથી અજાણુ નોતા મનકુમા
 મહિતા પ્રમાણે અથી આંહીને ૧૬ સ્વરુ લુગ વર્ણના, કથી ક નુનીના વ્યજન
 ૧૩ નુતવણના અને અન્ય વગરનો રીત આદિ વર્ણના ૭ માત્રિજા વિવં
 નામના ૧૫મા પણ પ્રત્યેક અવગના વર્ણ-જ-વર્ણવણ છે આ પ્રમાણે
 વિચાર કરતા અક્ષર અને વર્ણની ભિન્નતા જતી જહે છે, અને અન્યતા નમજ્ય
 છે એજ કાળથી શુભત્વ સમજનાના પુરુષા કહેતા આવ્યા છે કે વર્ણ અથવા
 જ કન્યારે નભાગ્ય છે, અને શામદનુ અમુને દર્શન થાય છે નાના પ્રજાના નાદનુ,
 નાના પ્રજાના વર્ણનુ, અવિદ્યન શામદ પ્રજ્ઞ છે, અને એજ કારણથી તે મન્યદાનદ
 સ્વરૂપ છે મત્તેજ અસ્તિત્વ અ-મત્તેજ મત્ત અદુઅને કવણુએ મર્વ કદિઓમાં
 પ્રધાન છે અને મર્વ કદિઓનું સ્થાપિત જેની પામે છે તેમન છે સર્વ કદિઓને કથને
 મન જેમા કથ પામે છે તે શામદ પ્રજ્ઞ જ જે ગાદ પ્રજ્ઞાનું નાદ અને વર્ણથી
 વ્યક્ત થતુ સ્વરૂપ અદ્ભુત મોહ ઉપલવનાક અને અમતારી છે તેજ પ્રમાણે
 તેની કૃતિ છે, અને એ કૃતિ તેજ લીલારૂપ જ આજ કાળથી મન ન થોનિઓમા
 ભત માત્રમા, જેનો હિંસ અથ અતજમા શુભ કાગી જહેવો છે તે મન્યદાનદ
 સ્વરૂપ, શામદ પ્રજ્ઞસ્વરૂપ એવા કૃત્તરનાં પરમ અને ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ અને
 તેની કૃતિ, તેનું મહાનુ જીવન દર્શાવનારી, પ્રગટ કરનારી જે વાણી
 તેજ કવિતા છે આ અવાકિત મોદ્યમય સ્વરૂપનુ-ચિત્રનુ જાપ પાડવાનુ પ્રયત્ન
 કર્તા તે કવિ છે જેટલે અશે તેનુ પ્રયત્ન મહા થાય છે તેટલે અશે તેની
 પોનાની ગણના ધાય જ આપણા દેશમા ભતિઅમાગી કપિનાનુ પ્રાધાન્ય
 આજ કાળની છે પ્રાણી માનના અતજમા જે કૃત્તર નથોતિ સ્વરૂપે નિગત
 અને નર્મય કાગી જહેવો છે તેને, શામદ નથિમા નર્વવાપક કથોતિરૂપ કવની
 માથે અન્ય કવનની મહા દેવી, મહાન શક્તિ ને કવિતા છે અવકાશિ
 નીના કારીમાગી જાને કુગે પાર્વ, ગુદ, નાન-ચની ગગતી વિગાગ ઉચી

કોટીમાં પ્રયાણ કરાવનારી, દિવ્ય અને અલૌકિક અનુભવ આપનારી તે કવિતા છે. કોઈ પ્રશ્ન કરે કે જો એમ છે તો કુદરતની રચના અને માનુષની ગતિની લાગણીઓને દીધાવે તે શું કવિતા નથી? એનો ઉત્તર એજ છે કે સમસ્ત સૃષ્ટિ શબ્દ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે જેમાં પ્રત્યેક અક્ષર હીરા અને અનેક વર્ણનાં અમુદ્ય રત્નરૂપે ઝળકી રહેલા છે, અને એ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં નાદનો જે પ્રવાહ નિર્નતર અને અખંડીત ગાજી રહ્યો છે તેજ મહાન જીવન, તેજ મહાપ્રાણ, નો અનંત સાગર ઉછળી રહ્યો છે, અને તે અનંત આગમના પ્રત્યેક વ્યક્તિ કલ્પિતારૂપે તરતી દેખાય છે. કુદરતની રચનામાં અને પ્રાણી માત્રના અંતરમાં આ જ્યોતિને પ્રકાશ ઝળકી રહેલો છે; અને તેનું વર્ણન કવિતારૂપ કેમ નહિં હોઈ શકે.

માનસિક દેહમાં જે લાવ પ્રગટ થાય તેને પ્રત્યક્ષ સ્થળ ભમિ ઉપર યથાર્થ પ્રગટ કરવાનું કાર્ય કવિતાનું છે. એ લાવનું સ્મરણ, એ લાવનો માનસિક અનુભવ તેજ ઉપર કથન કરેલો રસ છે. તે રસને શબ્દ દ્વારાએ પ્રગટ કરવો તેજ કવિતા સ્મરવાનું કામ બ્રહ્મા જે મનરૂપ છે તેનું છે અને તેથી બ્રહ્મા આદિ કવિ કહેવાય છે.

૪૪મા વિષય અતિ વિશાળ છે, અને મમય બહુ નથી માટે આટલું જ દિવ્યદર્શન બસ છે. આ પ્રમાણે બેઠેલું તો આપણને મહાન સમજાશે કે માત્ર પદ્ય તેજ કવિતા નથી. પદ્યમાં અને ગદ્યમાં. ઉભયમાં કવિતાનાં દર્શન થઈ શકે છે. માહિત્યમાં પદ્ય અને ગદ્ય બન્નેનો સમાવ થાય છે. એકત્રતાનો અર્થ સાહિત્ય શબ્દ મૂકાય છે. ક્રિયા, જ્ઞાન, અને ઇચ્છાની ત્રિપુટી-ત્રિમૂર્તિ છે. કાવ્યને ક્રિયા માથે અર્થ છે અને માહિત્યને જ્ઞાન માથે છે. માનસિક લાવોની ઉત્પત્તિ અથવા સ્ફુરણ; તેનો આભાસ, તેનો પ્રત્યાભાસ, તેનું અનુકરણ, તેમની વ્યક્તિ-પ્રાગટ્યનાં મૂળ કારણ અથવા તત્વો; અને તેના નિયંત્રણનું જ્ઞાન ધરાવનાર તે માહિત્ય છે.

૫૬મા સ્વર માધુર્ય અને તાલેકય બન્ને હોય છે અને ગદ્યમાં તેમ હોતું નથી. માટે કવિતાનો હેતુ પાર પાડનારા આધતમાં ગદ્ય કરતાં પદ્ય વિશેષ મળળ અને શુભવાળું છે. આજ કારણથી પ્રાચિન લેખકોએ પદ્ય રચના પસંદ કરી છે. આ અર્થે કથન કરવું અવશ્ય છે કે કવિ અને આક્ષર મમાનાર્થ, એકાર્થ શબ્દ નથી. કવિ કોણ તે ઉપર કહ્યું સાક્ષર તે તે છે કે જે અમુક ભાષાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવે છે આક્ષર પોતે કવિ હોય કે નહિં પણ હોય, તેમજ કવિ સાક્ષર હોય પણ ખરો અને નહિં પણ હોય.

હવે આ વિષયને અહિંથીજ ણંધ રાખીને આવણે હમણાના થોડા વર્ષોના ખંડ કાળનું અવલોકન કરીશું. સત્રિનો, નિદાનો મમય પુરો થવા, આપ્યો હતા. નવા યુગના, પ્રગટ થવા માડ્યા ચિન્હો. ગુલકારી ચિન્હો અરજોદયનાં પૂર્વ દિશાએ દિગંતમાં. દેવી સરસ્વતિનાં મંદિરના ઘંટનાગેની ગંજના થવા લાગી, મૂળ જાગૃત થઈ ધર્મોપદેશક પુરુષોએ મંત્રોના મધુરા સ્વરથી મમસ્ત વાતાવરણને

અંગ્રહિત કરી તેમાં નવિન રંગ વિસ્તારી મુક્યા. કર્મનો અર્થ અહિં મુક્યિત નથી પણ કર્તવ્ય દર્શક વિશાળ છે. નવિન યુગના નવિન સાહિત્ય મૂર્ચનો પ્રથમ ઉદય, આ સૂર્યપુરની જ ભૂમિમાં થયો હતો. લાંબી રાત્રીવાળો દક્ષિણાયનનો મમય મમાત થવા માંડે છે ત્યારે સૂર્યની ગતિ દક્ષિણથી ઉત્તર ભણી થાય છે. એજ નિયમને અનુસરી દક્ષિણમાં આવેલાં મુરત શહેરથી ગુજરાતી સાહિત્યે ઉત્તર દિશાએ પ્રયાણ કીધું. પ્રગ્તની ઉત્તરિનો મુખ્ય આધાર તેના સાહિત્ય ઉપર છે. વિદ્યાની વૃદ્ધિ કવવાની કેટલી આવશ્યકતા છે તે કથન કરવાની જરૂર નથી. એ શુભ કાર્યનો આગલ કરનાર મુરતના પાંચ પ્રખ્યાત દદા હતા, દુર્ગારામ, દીનમણીશંકર દોલતરામ, દલપતરામ અને ઘણું કરીને દાદુળા. તેઓએ કેળવણીની ચરચા ચલાવવા માંડી અને લોકોમાં ચાલતા જુદા વહેમોની સામે નિંદર પણ મખળ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યાં. મહેતાજી દુર્ગારામજીએ ચકલે ચકલે ભાષણો આપી લોકોની આંખ ઉઘારી. લોક લાગણીવાળા, લોકોનો ખર્ચ હક અને હિત માટે આગળ પડીને લડવાવાળા એવા નરવીરો શ્રેયજ થાય છે. રા. દુર્ગારામજી તથા રા. વકીલ દોલતરામજી તથા મહાન પંડીત શાસ્ત્રી દીનમણી શંકરજીના નિકટના સમાગમમાં આવી તેઓનો પ્રેમ અને તેઓનો આશિર્વાદપ્રાપ્ત કરવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો હતો તેથી હું પોતે ભાગ્યશાળી સમજું છું. ભાષણો શિવાય કેળવણીનું ણિત્વ અગત્યનું સાધન વર્તમાનપત્રો છે. વર્તમાનપત્રો પત્ર, ગુજરાતી ભાષામાં, પ્રથમ પ્રગટ થયાં તે મુરતમાંજ. કાશીદાસ ભીખારીદાસ જે પાછલી વયમાં મુખતારનો ધંધો કરતા હતા, તેમનું મુરત વર્તમાન અને હિંમતરામ ડાહ્યાભાઈ ઉદે પરન્તરામ નામના નાગર ગૃહસ્થ અને પાંડુરંગ ચીમનલાલ નામના કાયસ્થ નાજરની કોરટના કારકુનનું, જીવું દેશી મિત્ર એમ બે પત્રો દર અઠવાડીએ શિક્ષા છાપનાં, લોકોમાં વંચાવવા લાગ્યાં. પુસ્તકશાળાનો આરંભ સને ૧૮૨૧માં થયો. સન ૧૮૩૬માં પુસ્તકોની માથે વર્તમાન પત્રો પણ લોકોને વાંચવા મળે તેને માટે મંરથા થઈ હતી પણ તે ઘણા વર્ષ નીલી નહિ. મુંબઈ ઇલાકામાં સહુથી જુની લાઇબ્રેરી જે એન્ટ્રમ લાઇબ્રેરીના નામથી પમિદ છે તે, જુદા જુદા જી. ડગલ્યુ-સી. એન્ટ્રસ અને રાસમાળાનાં કર્તા મી. કાર્પસના પ્રયત્નથી સને ૧૮૫૦માં સ્થાપન થઈ હતી.

ત્યાર પછી ગુજરાતી સાહિત્યને ખંતથી ખીલવી તેને ગજવી મુકનાર કવિ નર્મદની કીર્તિ ઝળહળ પ્રકાશી રહેલી છે. એ કવિજગતે ગુજરાતી સાહિત્ય માટે જેટલું કીધું છે તેટલું શ્રેયજી કીધું હશે. મુગ્ધમાં જ્યાં મુધી તે રહેતા હતા ત્યાં મુધી તેમનાં મંદીરમાં સાહિત્યનીજ નિત્ય ચરચા થતી હતી. હું અને મારા મિત્ર નવલરામ હાઈસ્કુલમાં મારતર હતા. અમે સ્કુલમાં સાથે જતા ત્યાંથી સાથેજ પાછા આવતા, અને એક પણ દિવસ એવો કવચિત જતો કે જે દિવસે અમે કવિરાજ નર્મદની સાથે ત્રણ ચાર કલાક વિદ્યાવિનોદમાં નહિ આગતા. ઓરપાડ

તાલુકાના ટકારમા ગામનાં વેદાંતી કવિ નજીલાલભાઈ જ્યારે આવીને પોતાનાં પદો લલકારતા ત્યારે રોમેરોમ રસ ઉભરાઈને આનંદમાં વૃદ્ધિ થતી હતી. શાકુંતલનું ભાષણ કરતાં રા. નગીનદાશ તુલસીદાસ, અને સુખાઈમાં પ્રસિદ્ધ થના. ડાંડિઆમાં જોરથી હુમહુમી વગાડનાર રા. ગીરધરલાલ દયાળદાશ કોઠારી વખતે વખતે કવિને ત્યાં આવતા, અને કોઈક પ્રસંગે આ સઘળાઓ અને બીજાઓનું મંડળ એકી વેળાએ મળતું. તે વેળાએ નાના પ્રકારના વિષયો નવિન રંગોથી સર્વને મોહમાં નાંખી, સંસારને વીસરાવી નાખી, જાણે બીજા બૃમિનો, જીંચી કોટીનો અનુભવ કરાવતા હતા. સ્મરણ થાય છે જ્યારે તે સમયનું, ત્યારે ખિન્ન થાય છે આ હૃદય પાર વિનાનું.

કવિ નર્મદના સંબંધમાં આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમને માટે એમ કહેવાય છે કે તેમની કૃતિ ઉપર ટીકા થતી તે તેઓ સહન કરી શકતા નોતા ડંપાં અને દેપથી થયેલી ટીકા તે માંખી રહે તેવા નોતા પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણથી જે કંઈ કહેવામાં આવતું તેથી તેમના ચિત્તમાં લેશમાત્ર પણ ફેલા થતો નોતો. એથી ઉલટું સાચા અને સ્પષ્ટ વક્તાના ઉપર તેઓ પ્રસન્ન થતા હતા. મારા મિત્ર રાજેશી નવલરામને અને મને આ વિશે પુરતો અનુભવ છે. જ્યારે કવિ 'કંઈ' પણ લખતા ત્યારે અમારી સમક્ષ તે વાંચતા અને તે ઉપર અમારી પાસે ટીકા કરાવતા. વાદવિવાદ કરતાં તેમને પોતાનો અભિપ્રાય યોગ્ય નહિં લાગતો તો ઘટતો મુધારો બહુજી ખુશીથી કરતા,

નર્મદ, નંદશંકર અને નવલરામ એ ત્રિમૂર્તિએ સુરતના સાહિત્ય મંદીરની શોભા વધારીને તેનો મહિમા દેશપ્રદેશમાં પ્રસારી મુક્યો છે.

સાંપ્રત સમયમાં સુરત શહેરમાં અને સુરત જિલ્લામાં સાહિત્યના વિદ્વામી થોડા નથી એ અતિ મંતોષની વાત છે.

અત્યાર પછી આપણા વિદ્વાન પ્રમુખે પોતાના ભાષણમાં જે જે વિષયનું કથન કરવાનું હોય, અને સાહિત્ય પરિષદે જે જે વિષયો ઉપર વિચાર કરી પોતાની યોજના કરવાની હોય, તે તે વિષયોનું દિગ્દર્શન આગમચથી મારાથી નહિં થઈ જાય તેને માટે કાળજી રાખવી માફ કર્તવ્ય સમજું છું. સત્કારના કાર્યને વળગી નહિ રહીને ઘણે દુર જમણ કરવું મને ઉચિત લાગતું નથી.

મનુષ્ય માત્ર સાચાં સુખને શોધી રહે છે. એ સુખ પ્રયાસ વિના પ્રાપ્ત થતું નથી. એ શોધ ક્યાં કરવાની છે ? 'સદિનું' અસ્તિત્વ, અમેરીકાના જગ-વિજયાત વિદ્વાન એમરસનના અભિપ્રાય પ્રમાણે, મનુષ્યની કેળવણી માટે છે. અષ્ટિની રચના, મર્મની લેરેલી. શિક્ષણ અને ઉપદેશદાતા છે. સદિ જે પ્રકારની છે, બ્રાહ્મ મદિ અને અંતરની સદિ બહારની સદિ છે તે સ્થુલ ભૂમિની રચના છે અને અંતરની છે તે માનસિક છે. એપીક્યુરસનો શિષ્ય મેટ્રોડોરસ કહે છે કે અકષાંતને બહારના સંભોગથી જે સુખ મળે છે તેના કરતાં આપણ પોતાની પાસેથી જે મળે છે તે સુખ અધિક છે. જેમ અંતરની સંપત્તિ વિશેષ તેમ બહારની અગેદ્રા

પક્ષીનું કથન એવુંજ માર્મિક છે, અમેરીકામાં પણ પક્ષીનો અર્થ એજ હતો. આપણા જરતુરિત ગંધુઓમાં મનાતું અદ્ભુત સીમુર્ધ ઇરાનમાં થઈ ગયલા તેહમુરસ રાજાનું વાહન હતું. એ સીમુર્ધ સાત સત હબરના બાર કાળચક્રે જ્યાં હતાં. સાત હબરને બારે ગુણતા ૮૪૦૦૦ની ગ્રંથ્યા આવે છે: એટલે એટલાં વર્ષોનું મોટું કાળચક્ર દર્શક સિમુર્ધ પશ્ચિ હતું. ૮૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર જળ પ્રલય થયો હતો એમ કેટલાંક વિદ્વાનોનું કહેવું છે, અને તેજ સમયે સીમુર્ધનો જન્મ થયો હતો. વર્ષો નક્કી કરવાને અને તેમજ ણીજ માર્મિક અર્થોતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટેતિક ગિન્ડની વિદ્યા ઘણીજ આવશ્યક અને ઉપયોગી છે. પૂર્વકાળન ઇતિહાસની શોધમાં, કહેવાની જરૂર નથી, કે આ એક અગત્યનું સાધન છે. અમે વિદ્યા ભણી આપનું લક્ષ્ય જેવવાની વિનંતિ કરવાની આજ્ઞા માગું છું.

પુરો થયો છે હવે, લવારો આ મારો. જે લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કીધું છે આર કથન આ માફ, અને આપી છે જે વિશાળ છુટ મને, તેને માટે વિદ્યાર્જનો મનારીઓ અને મહાશયો, અપાર આભાર, માનું છું હું આપ સર્વનો અમાર નિમંત્રણને સ્વિકારી, અહિંઆ પધારી, આપનાં દર્શન અને સમાગમનો, આપ્યો છે જે અપૂર્વ લાભ આપે તેને માટે મારી પોતાની તરફથી, સ્વાગત મંડળ તરફથી, કારોબારી મંડળ તરફથી, અને સુરતની સમસ્ત પ્રજા મંડળ તરફથી ઉપકાર માનું છું, હું વારંવાર, મારા શુદ્ધ અંતઃકરણથી. આપ સર્વનો પ્રેમના શુદ્ધ અને પવિત્ર પયથી, પ્રકાશન કરિ આપના પાદાબજે, સન્માનના પરમ પીમળમય અંદનથી અર્ચન કરીને આપનું, સફલાવના અનુપમ અને દિવ્ય પુષ્પોથી, વધાવી લઉં છું આપ સર્વને, અને પ્રાર્થનાં કરું છું. સકલ ગ્રહાંડના કર્તા શક્તિમાન પરમેશ્વરની, અને એટલુંજ માગું છું, કે આપ સાક્ષર મંડળનું જનકિતકારી, દેશહિતકારી માંગસ્યકારી કાર્ય. નિર્વિધનપણે પાર પડે, ગુર્જર પ્રજાની ઉન્નતિને માટે આપનાં તરફથી થતાં પ્રયત્નો સદાય સફળ થાઓ, જનસમાજ માંહેલી પ્રત્યેક વ્યક્તિની સફળુદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વિશેષ ને વિશેષ ખાસો, ઉંચા વર્તન અને આદિતથી પ્રત્યેક જન આર્યાભૂમિની ઉજવળ કીર્તિને પ્રકાશમાન કરે, અને સત્યને પાત્ર કરીને સંપૂર્ણ આરોગ્યતા, મુખ સંપત અને દીર્ઘાયુ ભોગવી મનુષ્ય જીવનનો હેતુ સફળ કરીને પદ્મશાંતિને પામે.

પરિશિષ્ટ ગ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.
વિષયની યાદી.

(ગુજરાતી વાંચનના કોઈ પણ વિષય ઉપર નિર્ણય લખી મોકલવાનું સર્વને છુટ છે. નીચેની યાદી માત્ર સૂચનારૂપ છે.)

૧ ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર—

વ્યાકરણ બેઠણી, શૈલી, વ્યુત્પત્તિ, લિપિ, ભાષાનો ઇતિહાસ વગેરે બાબતોનું નિરૂપણ.

૨ સાહિત્ય:—

(ક)—કાવ્યશાસ્ત્ર:—રસ, ભાવ, શુભ, દોષ, અલંકાર, રાગ, છંદ—કવિતાદિનું નિરૂપણ; અમુક ઉત્તમ કાવ્યની સમાલોચના.

(ખ)—નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ અને ઇતર સાહિત્ય.

(ગ)—લોકપ્રચલિત સાહિત્ય:—લોકગીત, લોકકથા, ગરબા દુહા વગેરે.

(ઘ)—જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય.

૩ કેળવણી:—

(ક)—ધર્મ અને નીતિની કેળવણી

(ખ)—આધુનિક કેળવણીમાં શા દેરકાર કરવાની જરૂર છે અને કેવી રીતે થઈ શકે.

૪ વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને કળા:—

તેનાં ભુદાં ભુદાં અંગોના વિકાસનું લોકોપયોગી અને સરલ શૈલીથી નિરૂપણ.

૫ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં મુરતે લીધેલો ભાગ.

સુચના—(૧) નિર્ણય લખનારાઓએ કાગળની એક બાજુપર ચોકળે અક્ષરે અને છુટું લખવા કૃપા કરવી.

(૨) સર્વ પત્ર બાવડાર પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મુરતે.
એ સરનામે કરવા વિનંતિ છે.

નિબંધસંગ્રહ.

અનુક્રમણિકા.

- ૧ ગુજરાતી વ્યાકરણ.
- ૨ ગુજરાતી લિપિ અને તેની ઉત્પત્તિ.
- ૩ Old Gujarati and old Western R ja 'ani
- ૪ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યે .
- ૫ મંત્રી કર્મણુતું સીતાહરણ.
- ૬ કાવ્યરથ કવિઓ અને તેમની સાહિત્યસેવા.
- ૭ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૮ ત્યાટણના કંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૯ જેનોતું પ્રાચીન ગદ્ય સાહિત્ય.
- ૧૦ જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય.
- ૧૧ શાવક કવિ ઋષભદાસ
- ૧૨ ગુજરાતતું વેદક સાહિત્ય.
- ૧૩ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.
- ૧૪ હાલના ગુર્જર સાહિત્યને શાની જરૂર છે ?
- ૧૫ બાળા રાજ
- ૧૬ જેરાડઝ આંજીયર
- ૧૭ ચિત્રિતપત્ર શિક્ષણ.
- ૧૮ ઇસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર
- ૧૯ ગુજરાતમાં ઇસ્લામી ઉપદેશકો.
- ૨૦ કલાનો આદર્શ.
- ૨૧ ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય.
- ૨૨ જન. મેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.
- ૨૩ ચેત્રજની રમતની ઉત્પત્તિ તથા ખીલવણી.
- ૨૪ પાઠગીઓ અને કિંદુઓ.

ગુજરાતી વ્યાકરણ.

પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતાં સરકારી ગુજરાતી વ્યાકરણોમાંથી
ઉપજવી કાઢેલા ગદ્યનીય પ્રશ્નો.

પ્રશ્ન કાઢવામાં હાલ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતા વૈષ્ણવકૃત ગુજરાતી ભાષાના ૨૧૧
કરણને અધિક લક્ષ્ય માન્ય છે

શુદ્ધ વ્યાકરણ વિષય.

વ્યાકરણ—સ વિ=વિશેષે કરીને + આ=મર્યાદા + કૃ ઉપરથી કરણ=કરણુ તે=ચિરોત
કરીને (ભાષાને) મર્યાદામાં કરવી વ્યાકરણ એ ભાષાને બદલાતી જતી અટકાવે છે પ્રાચીન
ભાષાઓ જેવી કે સંસ્કૃત, અરબી, ગ્રીક અને લેટિનના વ્યાકરણો ન હોત તો એ ભાષાઓ
હાલ આપણે સમજી શકત નહિ અને પિનાહનો પાર રહેત નહિ આ કારણથી વિદ્વાનોમાં
વ્યાકરણ શાસ્ત્રને ઉચ્ચપદ આપવામાં આવે છે. સંસ્કૃત સારસ્વત વ્યાકરણના કર્તા અનુશ્રુતિ
સ્વરૂપાચાર્ય નીચે પ્રમાણે કહે છે—

इन्द्रायोपि यस्यान्त । न ययु शब्द वारिचे ॥

પ્રનિયા તસ્ય જુત્તનસ્ય । જમો વત્તુ નર નથમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ—૬ પ્રાદિક દેવો પણ જે સમ્પ્રદાસગરના પારને પામતા નથી, તે સમ્પ્રદાયનની પ્રક્રિયા
નિશ્ચિત કરવાને માણસ તે કેમ શક્તિમાં થાય ।

વળી શાસ્ત્રકારો વ્યાકરણ પ્રશ્ન સા નીચે પ્રમાણે કરે છે—

वैयाकरणकिरातादपशब्दद्वया क यान्ति सत्रस्ता ।

ચોતિર્નંટવિટગ્રામ્યરૂપિષ્ઠાનન ગદ્યેરાણિ યદિ ન સ્યુ ॥ ૧ ॥

જે ન્યોતિપી, નાટકકાર, ફક્કા માણસો, મરેયાઓ અને વૈદોની મોટા રૂપી શ્રદ્ધાઓ
ન હોત તો અપશબ્દ રૂપી શ્રેણી વૈયાકરણુ શિકારીથી પછીને નાશી કયા જાત' (વૈયાકરણુને
ન્યોતિપી, નાટકકાર, ફક્કા માણસો, મરેયાઓ અને વૈદોથી શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવ્યો છે જે—

यद्यपि बहुधाऽधित । तदपि पुनस्त्व पठस्व व्याकरणम् ॥

સ્વજન શ્રવણોમાડમૂત્ સમલ શબ્દ સદ્ગુણ કૃત્તર્યાત્ ॥

જે કે બહુ બણ્યા છતા પણ તું ફરી ફરીને વ્યાકરણુ બધુ, કે જેથી સ્વજન (પોતાનો
માણસ) એને બદલે શ્રવણ (કુતંગ જેવો માણસ) સમલ (બધુ) એને હામે શબ્દ
(એક ભાગ), તેમજ સદ્ગુણ (એક વાર) ને મેહાણે શદ્ગુણ (છાણ) એમ ન થાય, મતલબ કે

જે ને ઠેકાણે જાન નોકોઈ અમલુ જન ખોલે છે. તો તેથી ઉપર પ્રમાણે અર્થ કેવો બદલાય ન છે, તો પછી મોટી ચૂકોથી કેવો અનર્થ થઈ જાય, એ સમજવું સહેલું છે !

ગુ. વ્યાકરણનો વિષય છેલ્લાં ૧૫ વર્ષથી વિવાદિત થયો છે. જ્યારે હોય અને મહીવત રામનાં વ્યાકરણો ચાલતાં ત્યારે આ વિષયમાં આટલો બધો ઊઠાપોઠ નહોતો, પણ જ્યારે સ્વ. માધવલાલભાઈના હસ્તકમાં ગુ. શાળાપત્રનો કારભાર આવ્યો ત્યારથી આ વિષય વિશે કરીને ચર્ચા થઈ છે. તેમના અનુયાયીઓમાં સ્વ. સાક્ષરશ્રી અમીધર પણ એક હતા. તેમણે જે શાળાઓને માટે વ્યાકરણ રચ્યું છે તે વિષયને અતિ બંધ બેસતું છે, કેમકે તેઓ એમ માન કે ગુ. ભાષાનું વ્યાકરણ બીજી કોઈ ભાષાને આધારે નહિ, પણ સ્વચ્છાસ્પદ ભાષા તરીકે તેને ગણીને રચાવું જોઈએ. ત્યારપછી સાક્ષર શ્રી રા. બા. કમળાશંકરભાઈને હસ્તક ગુ. શાળાપત્રને કારભાર આવતાં તેમણે વ્યાકરણનો વિષય બધો સરેકતાધીન કરી દાંધો અને એ હેતુ લક્ષમાં રાખીને ઢાલવું વૈષ્ણવ વ્યાકરણ રચાવું, તેથી મૂળની પદ્ધતિસર રચાયેલી કેટલીક સરણીઓને જે ઉપલાવી નાંખી છે, તે ગુ. વ્યાકરણના જાણનારાઓને કદી ક્ષમ્ય થઈ શકે તેમ નથી અને તેથી જે જે મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ છે, તે પદ્ધતિના હિમાયતીઓને તેમજ આ વિષયમાં રસ લેનાર બધા જાણુને જાણવવાની જરૂર છે.

ગુ. વ્યાકરણનો વિષય વિવાદિત છે, તેને નિર્ણય કરવાનું કામ સરકારી કેળવણી ખાતાનું છે; પણ એ ખાતું ગુ. સાક્ષર વર્ગ ઉપર આધાર રાખી તેમના નિર્ણય પ્રમાણે કરવા હંમેશાં તત્પર હોય છે, તેથી ગુ. સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ ગુ. વ્યાકરણ માટેની હું મારી શકકાઓ રજૂ કરું છું, તેથી આશા છે કે તે પરિષદ મારી શકકાઓ અર્થાત્ નિર્ણય કરી જે સરકારી કેળવણી ખાતાના વડા અધિકારીને વિનમ્ર પૂર્વક લખ મોકલશે તો જરૂર સારું પશ્ચિમ આવશે અને ગુ. સાહિત્ય પરિષદ ચોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવું એમ ગણાશે.

ગુજરાતીમાં આશરે ૨૦ વ્યાકરણો છે, તે દરેકમાં કંઈને કંઈ મતદેર જોવામાં આવે છે. નામ વિશે લઈએ તો પ્રથમ નામના પ્રકાર કેટલા અને કયા પાડવા તે વિશે કોઈ પણ સંમત થયા નથી. સર્વનામ વિશે લઈએ તો કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા, એજ નિર્ણય થયું નથી. વિશેષણ વિશે લઈએ તો વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એમાંજ ગોટાળો થઈ ગયો છે. ઉભયાન્વયી અવ્યય વિશે લઈએ તો ટેલર સાહેબ જેવા માન્ય વૈયાકરણે તો તો, ય, એ, મી એવા શબ્દોને પણ ઉભયાન્વયી અવ્યયમાં ગણ્યા છે. આવીજ રીતે વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદના પ્રત્યય, પ્રયોગ ક્ત્યાદિ દરેકે જાગતમાં મતદેર જોવામાં આવે છે. હવે હું શાળાઓમાં ચાલતા વ્યાકરણ મંળની નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નો પરિષદ સમક્ષ રજૂ કરું છું તેનો યોગ્ય નિર્ણય આપવા કૃપા કરશે.

૧. ઝ, જ (વે. વ્યા. ૫. ૪) આ બે સ્વરોના ઉચ્ચાર યોક્ષ કરવાની જરૂર છે.

સ્વરોમાં ઘ, ઙ, અને ઢ એ ત્રણ મૂળ સ્વર છે. પ્રથમ વ્યાપાર કઠંઘ વિધાન કરીને ‘અ’ કાર પ્રકટયો. બીજો વ્યાપાર સ્થાનાંતર વિધાન, તેણે કરીને ‘ઇ’કાર અને ‘ઉ’ કાર મનોગોચર થયા, ત્રીજો વ્યાપાર વિસંખન વિધાન, જેથી હ્રસ્વસ્વરના દીર્ઘસ્વર આ, ઇ અને ઊ નીપજે છે. ચોથો વ્યાપાર શુભ્ર વૃદ્ધિ વિધાન જેનું કાર્યપરિણામ એ, ઐ, ઓ અને ઔ છે. પાંચમો વ્યાપાર વિવૃત્તિ વિધાના, એને લીધે ઐ અને ઔ બે બદલે છે. આ રીતે ‘અ’ કારનો ઇ, ઉ, સાથે, તેમનો પાછો આ, ઈ, ઊ સાથે, વળી તેમનો પાછો એ, ઐ, ઓ, ઔ સાથે અને વળી એમાંના સંજ્ઞા એ, ઐ, નો વિવૃત્ત ઐ, ઔ સાથે અવિછિન્ન સંખંધ ધ્યાનમાં બીતરે છે. જેમ ‘અ’ કારના વ્યાપાર થાય છે, તેમજ ઝ પણ મૂળ સ્વર હોવાથી તેના પણ થાય છે અને તેથીજ ઝ સ્વરનો ઉચ્ચાર હિંદના જુદા જુદા ભાગમાં જુદો જુદો થાય છે. આપણા જુના શાસ્ત્રી પુરાણીઓ ‘હ્ર’ જેવો અને આધુનિક કેળવણી પામેલા સાક્ષરો ‘હ્રુ’ જેવો કરે છે વળી દક્ષિણ અને ખગોળા તરફ હિંડ જેવો કરે છે, ત્યારે હવે ખરો ઉચ્ચાર કયો ? ‘અ’ ના વ્યાપારોની પેઠે ઝના વ્યાપારો પણ થઇ શકે છે. જેમ હ્ર, હ્રા, હ્રિ, હ્રી, હ્રે, હ્રૌ, હ્રો, હ્રોઃ, હ્રં અને હ્રઃ; માટે આ બધા ઝના ઉચ્ચારો ખરો સમજવા, કેમકે સ્વરશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે તે સિદ્ધ થઇ શકે છે

સ્વર=(સ. સ્વ=અવાજ કરવો). જેના ઉચ્ચારને લંબાવતાં એક સરખો ઉચ્ચાર થયા કરે છે અને જેનો ઉચ્ચાર આપોઆપ અથવા ખીજ કોઇની મદદ વગર થઇ શકે છે. જેનો ઉચ્ચાર કરતાં આ બે લક્ષણોનું પાલન જેવામાં આવે તો તે સ્વર ગણાય. ‘અ’ નો ઉચ્ચાર જેમ કંઠમાંથી નીકળે છે, તેમ ઝ અને જ નો ઉચ્ચાર અનુક્રમે મૂર્ધા અને દંત સ્થાનોમાંથી નીકળેલો જોઇએ. માટે ઝનો ઉચ્ચાર હ્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર્ર.....થવો જોઇએ. જેમ આપણે કાંઇને ખીજવીએ અને મોઢામાં જીભ અધર રાખી ઘરઘરાટી બોલાવીએ તેવો થવો જોઇએ. આમ કરવાથી સ્વરની વ્યાખ્યાનાં બંને લક્ષણો તેમાં આવી જશે. આ મૂળ ઉચ્ચાર પરથી તેના બીજા વ્યાપારો સહેલથી થઇ શકે છે.

૨. નામના પ્રકાર કેવી રીતે પાડવા ?

- ૧ હોપ સાહેબ ૧ હો અને ૨ જો એવા બે પ્રકાર નામના રૂપાંતર પરથી પડે છે.
- ૨ અમીઘર—૧ વિશેષ નામ, ૨ સામાન્ય નામ, ૩ પદાર્થનાયક નામ અને ૪ ભાવવાચક નામ. (ભાવવાચક નામમાં શુભ્રવાચક અને ક્રિયાવાચકનો સમાવેશ થાય છે)
- ૩ વૈષ્ણવ—૧ વિશેષ નામ, ૨ સામાન્ય નામ અને ૩ ભાવવાચક નામ.
- ૪ મહીપતરાગ—૧ વિશેષ નામ, ૨ સામાન્ય નામ.
- ૫ ખીજાં વૈષાકરણો—૧. વિશેષ નામ. ૨. સામાન્ય નામ. ૩. ક્રિયાવાચક નામ. ૪. સંવવાચક નામ. ૫. પ્રાણીવાચક નામ ૬. પદાર્થવાચક નામ. ૭. ભાવ-

વાચક નામ. ૮. વિકારી નામ. ૯. અવિકારી નામ. ૧૦. ઇન્દ્રિય વિષયક નામ.
૧૧. મનસ્વ વિષયક નામ.

સાધારણ રીતે ૩ પ્રકાર માન્ય છે. ૧. વિશેષ નામ. ૨. સામાન્ય નામ. ૩. ભાવનાયક નામ. આમાં પણ ભાવનાયક નામ યુગ્મવાદો કરે છે. સાધારણ રીતે ભાવનાયક નામ ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ કે ક્રિયા બતાવે છે, તેનું બહુવચન થઈ શકતું નથી, અને જેને વા, ત્વ, તિ, ય, આઇ, આરા, ક, ઇ, ગીરી, છી, મણ, મણી, વણ, પણ, પણું, અણ, આણ, આણી, અણું, આણું એવા પ્રત્યયો લાગેલા હોય છે તે આટલું સ્ફુટ કર્યા છતાં ભાવનાયક નામ પારખતું મુસ્કેલ થઇ પડે છે અને એક વાકરણ સાત્ત્વ રચનાર મારા મિદ્ધાન મિત્રને મેં જ્યારે ભાવ વાયક નામ પારખવાને માટે તેમની આગળ ધણું નામ મૂક્યાં ત્યારે તેઓ પણ બચુપણુ થઇ ગયા હતા, તો નિશાળોમાં શીખતાં નાનાં બાળકો તો શી રીતે પારખી શકે, માટે નિશાળોમાં ચાલતાં વ્યાકરણોમાં મહીપતરામ વ્યાકરણ અનુસાર માત્ર નામના એજ પ્રકાર રાખવા નોંધ્યે. ૧. વિશેષ નામ, ૨. સામાન્ય નામ. વ્યાકરણસાત્ત્વીઓ વ્યાકરણનો વિષય સ્વર્થનામાં ભાવ વાયક, ક્રિયા વાયક, પદાર્થ વાયક ઇત્યાદિ નામના પ્રકાર હો વાપરતા, પણ નિશાળોમાં શીખવવાને માટે તો બે પ્રકાર બસ છે, જેથી પદ્મજેદનું કાર્ય સમર્પાદ થશે.

૩. યુગ્મરાતી ભાષામાં કયા શબ્દો સર્વનામ તરીકે ગણવા અને કયા ન ગણવા ?
કું, ઘું, તે, આપણે, આપ, આ, એ, જે, કોણ, શું (પ્રશ્ન વાયક), કોઇ, કોઇએ, કંઇ, કોઇક, અમુક, હરકોઇ, હરકોઇ અને પોતે આ ૧૯૮ શબ્દોનેજ માત્ર સર્વનામમાં ગણવા. બીજા શબ્દો જેવા કે કેટલો, કેટલા, ઘણા, થોડા, આટલું, બહુ, એટલો, સર્વ, સઘણું, થોડું, ઘણા, આવો, જેવો, કેવો, તેવો, તેટલો, જેવું, જેટલું, તેવું, તેટલું, તેવડું, આવા શબ્દો કે જેને જાતિનાયક પ્રત્યયો લાગી શકે છે, તે સર્વનામમાં ન ગણવા નોંધ્યે. અંગ્રેજીમાં Such આવો, One=તે, Much=બહુ, Many=પણ, Little=થોડું, Few=થોડા, Some=કેટલાક, Several=કેટલાક, All=સઘણા, આવા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા છે, તે ઉપરથી એવા શબ્દોને યુગ્મરાતી વૈયાકરણો પણ યુ વ્યાકરણમાં તેમને સર્વનામ ગણવા કાઢ્યા છે, પણ એ ખૂબ છે. વ્યાકરણનું બંધારણ પોતાની ભાષાને અનુસરીને થવું નોંધ્યે. અંગ્રેજી ભાષામાં શબ્દોને જાતિ વાયક પ્રત્યયો ન લાગવાથી એવા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવામાં આવે એ ચાહે, પણ યુગ્મરાતી જેવી ભાષા કે જેમાં એવા શબ્દોને જાતિ વાયક પ્રત્યયો લાગી શકે છે તેમાં ન ચાહે. જે એવી રીતે ચલ્લરીએ તો બધાં વિશેષણો સર્વનામ થઇ જાય, માટે કયા શબ્દો સર્વનામમાં ગણવા તે નિશ્ચિત કરી લેવા નોંધ્યે. જેથી બાકીના સર્વ શબ્દો વિશેષણમાંજ ગણી લેવાય. જે શબ્દ નામને બદલે આવે તે સર્વનામ, આવી વ્યાખ્યા સાધારણ રીતે સર્વનામની આપવામાં આવે છે, પણ સઘણાં વિશેષણો પણ વિશેષ્યની હાજરી વગર નામને બદલે આવી શકે છે. જેમ તમે મોટી લો અને મને નાની આપો. અહીં મોટી અને નાની એ બંને વિશેષણો 'ચોપડી' કે એવા કોઇ નામને બદલે આવ્યાં છે. "તમે એક લો અને મને ત્રણ આપો," અહીં એક અને ત્રણ એ પણ નામને બદલે આવ્યાં છે, પણ તે જેમ સર્વનામ થતાં નથી; કેમકે મને તે વિશેષણો સર્વનામ થઇ

નકે નહિ, પણ ભાષામાં જે શબ્દો સર્વનામ તરીકે અંગ્રાહ્યો નિર્ણય કરી રાખ્યા હોય, તેમ શબ્દો સર્વનામમાં ગણાય છે. સર્વનામ નામને બદલે આવે, તેને ત્રણે જાતિ વાયક પ્રત્યયો લાગી શકે નહિ અને જે નિર્ણય કર્યા હોય તેમાંથીજ જોઈએ. મંસ્કૃત ભાષામાં પણ સર્વનામો ઠરાવી લીધાં છે, તે અર્થ ઉપરથી નહિ, પણ તેના રૂપાખ્યાન ઉપરથી નિર્ણય કર્યાં છે. સંસ્કૃત સર્વનામોની જે નામાવલી આપી છે તેમાં 'સર્વ' એ શબ્દ પડેલો આવવાથી તેને સર્વનામ કહે છે. નામને બદલે જે શબ્દ આવે તે સર્વનામ, એવી વ્યાખ્યા સંસ્કૃતમાં નથી. કેટલાક તો 'અગ્રાનતાથી જે શબ્દ સર્વનામને' બદલે આવી શકે છે તે સર્વનામ' એવી વ્યાખ્યા પણ આપે છે. સંસ્કૃતમાં તો સર્વાદીનિ સર્વનામાનિ=સર્વ ઇત્યાદિ શબ્દો જે નામાવલીમાં આવે છે તે સર્વનામ છે. વળી સર્વાદીનિ શબ્દ સ્વરૂપાણિ સર્વનામ સહાનિ સ્તુઃ=સર્વ ઇત્યાદિ શબ્દનાં રૂપ જો હોય તો તે સર્વનામ કહેવાય. સર્વનામની નામાવલી સંસ્કૃતમાં આ પ્રમાણે છે:-સર્વ, વિશ્વ (આપ્તુ), ડમ, ડમય, દત્તર (પ્રત્યય કતર), દત્તમ (પ્રત્યય કતર), અમ્ય, અમ્યતર, દત્તર, ત્વત્ ત્વ, નેમ (અર્ધ), સમ, સિમ, પૂર્વ, પગ, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અધર, (નીચે) સ્વ (જો એનો અર્થ નાતીકો કે ધન હોય તો), અતર, (બહારનો- પહેરવાનો અર્થ હોય તો) ત્વદ્, તદ્, યદ્, દત્તદ્, દદમ્, અદસ્, એક (કેટલાકે) દ્વિ, યુષ્મદ્, અસ્મદ્, મવત્, (આપના સંબંધમાં મવત્ રૂપ થાય છે) અને ક્ષિમ્ આટલાજ શબ્દો સર્વનામમાં ગણ્યા છે. બાકીના બધા શબ્દો વિશેષણ તરીકે ગણાય છે. સર્વનામ વિષે દેવ ભાષામાં આવી સંકલ્પના હોવાથી તેનીજ સંકલ્પના, એટલે નિર્ણય શબ્દો સર્વનામ તરીકે ચૂંટી કાઢવા, એવી કંઈ જોઈવળુ થાય તો સર્વ શુંચવાડો મટે, માટે આ ૩૭ કલ્પમની શરૂઆતમાં મેં જે સર્વનામની નામાવળી આપી છે, તેનું દલીલરણ આશ્ચર્યક છે.

૪. પોતે, પડે, જાતે, મેળે, આ ચારે શબ્દોને બધા વૈયાકરણો સ્વવાચક સર્વનામ ગણે છે. વૈષ્ણવકૃત વ્યાકરણમાં 'પોતે' ને સ્વવાચક સર્વનામ ગણીને બાકીના ૩ શબ્દો વિષે કશી ઇશારા નથી. મારા મત પ્રમાણે 'પોતે' એ સ્વવાચક સર્વનામ અને બાકીના ત્રણ શબ્દોમાંથી 'પડે' અને 'જાતે' એ નામ અને 'મેળે' એ શબ્દયોગી અવ્યય અથવા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય. સર્વનામનું એક વિશેષ લક્ષણ એ છે કે તેનાં સાતે વિભક્તિનાં રૂપ થતાં જોઈએ. 'પોતે' એનાં રૂપ સર્વનામ તરીકે યદ્ય શકે છે, માટે તે સર્વનામ છે; પણ 'પડે' અને 'જાતે' એનાં રૂપ સર્વનામ તરીકે યતાં નથી, પણ નામ તરીકે યદ્ય શકે છે, જેમ-મારા પંડમાં શું એ થાય છે, મારા પંડનો મને બરોસો નથી, હું પડે આવીશ, મારા પંડને માટે કરવું છે; આમાં પંડમાં, પંડનો અને પંડને માટે, એમાં તેને નામ ગણીએ છીએ તો ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે ત્યારે સર્વનામ શા માટે ગણીએ! એનીજ રીતે જાતે. 'મેળે' આ શબ્દને એ પ્રત્યય સિવાય બીજી વિભક્તિના પ્રત્યય લાગી શકતા નથી, વળી એ પ્રત્યય પણ ખરું પૂછો તો તેને લાગ્યો નથી, કેમકે 'મેળ' શબ્દ મૂળે નથી, 'મેળે' એજ એકારાંત મૂળ શબ્દ છે, વળી તે અવિકારી છે, માટે તે અવ્યયમાં ગણવો જોઈએ. હું મારી મેળે આવીશ, હું મેળે આવીશ, આમાં પહેલા વાક્યમાં મેળે=શબ્દયોગી અવ્યય અને બીજા વાક્યમાં 'મેળે'=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. વ્યાકરણમાં શબ્દના વર્ગો જોળખવામાં માત્ર તેના અર્થ ઉપર આધાર ન રાખવો પણ તેનાં રૂપ તથા અર્થ એ અને ઉપર નિશ્ચય પહોંચાડવી જોઈએ.

૫. વૈ. વ્યાક. પૃ. ૪૧. પૃથ્વી ગોળ છે. ગોળવિધિવાચક વિશેષણ, પણ એતુ વિશેષ્ય 'પૃથ્વી' કે 'છે' તે કણું નથી. પૃથક્કૃતિ કરવામાં 'ગોળ છે' એ વિધેય પદમાં જાય છે, તેથી 'ગોળ' નું વિશેષ્ય 'છે' કોઇ કહેવા ધારે, પણ તે ખોટું સમજવું, કેમકે પૃથક્કૃતિ અને પદ-ચ્છેદ કરવામાં ફેર હોય છે. માટે ગોળ એ ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પૃથ્વી. વિશેષણના બેજ પ્રકાર બસ છે. ૧. ગુણવાચક ૨. સંખ્યાવાચક. વિધિવાચક વિશેષણ એ ત્રીજો પ્રકાર વધારવાની જરૂર નથી. એમ કરવાથી પદચ્છેદ કરવામાં કશું નવું અજવાળું પડતું નથી અને ગુણવાચક વધે છે.

૬. વૈ. વ્યા. પૃ. ૧-૨ વ્યાકરણ પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ કે સંયોગીકરણ પદ્ધતિએ શીખવવું ?

વૈષ્ણવ કૃત વ્યાકરણ પૃથક્કરણ પદ્ધતિએ રચાયું છે; તે પહેલાંના ૫ ધાં વ્યાકરણો સંયોગી કરણની પદ્ધતિએ રચાએલાં હતાં. બીજી પદ્ધતિ વધારે સહેલી અને કાર્ય સંબંધ જણાય છે. શિક્ષણસાધનો એક નિયમ એવો છે કે પદાર્થ કે દાખલા વગર કોઇ પણ વિષય શીખવવો નહિ. માટે જો ઉદાહરણ લઇને બીજી રીતે વ્યાકરણ શીખવીએ તો અર્થ સરે છે. પહેલી રીતને વળગી રહેવાથી શિક્ષણ અતિ કિંચિત્ થાય છે. કોઇ કોઇ વાર માત્ર પદ્ધતિનેજ વળગી રહેવાથી બાળકોને ખોટું શીખવવું પડે છે. જેમ વૈષ્ણવ વ્યા. પૃ. ૨. "જેને માટે કંઈક કહેવામાં આવે છે, તેનું કંઈક નામ પાડેવું હોય છે." નામ પાડવાથી પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ વગેરે ઓળખાય છે. પછી વળી નામની વ્યાખ્યા એજ વ્યાકરણમાં "નામ એટલે જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ વગેરે ઓળખાય છે, તે" એમ આવી છે. પહેલી વ્યાખ્યા સાથે બીજી વ્યાખ્યાનો કશો સંબંધ દેખાતો નથી. ૭. પ્રમાણે પૃથક્કરણ પદ્ધતિને વળગી રહેવાથી શિક્ષણમાં 'નકર' કાઢવાં જેમે ઊંડ'ના જેવું થાય છે, માટે વ્યાકરણ શીખવવામાં સંયોગીકરણ પદ્ધતિ હજી છે.

૭. વૈ. વ્યા. પૃ. ૧૫. 'છોકરો' અને 'છુમ્મુ' એ મૂળ રૂપોને પ્રત્યય લાગવાથી તેમાં બહુપણનો અર્થ આવ્યો છે " 'પ્રત્યય' આ શબ્દ અહીં ઘટે છે કે 'ઓ' 'નો' 'આ' અને 'કે' નો 'આ' કરવાથી બહુપણનો અર્થ આવ્યો છે, એ ઘટે છે ? બીજી રીતે ચોગ્ય ગણાય

૮. વૈ. વ્યા. પૃ. ૨૦. 'ઇકું' નું બહુવચન 'ઇકાંઓ'. ઉદાહરણ નાન્યતર જાતિ નામનું બહુવચનનું આ રૂપ ઇષ્ટ નથી, માટે 'ઇકું' એનું બહુવચન 'ઇકાં' એ એકજ રૂપ દાયમ રાખવું જોઇએ. સુરતીઓ માત્ર આ રૂપ વાપરે છે, પણ તે ખોટું રૂપ છે. જેમ ઇકાંઓ, ગાકાંઓ, જોશુજ કિંવાપદમાં ગઇઓ, લીધીઓ, આવીઓ છતાં. માટે 'ઇકાંઓ' એ રૂપ પ્રાંતિક હોવાથી તે માન્ય કરવું ન જોઇએ.

૯. વૈ. વ્યા. પૃ. ૧૭. 'વિભક્તિ એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે સંબંધ દેખાડનાર પ્રત્યય કે તે સાથેના શબ્દોનાં રૂપ.' વિભક્તિની આ વ્યાખ્યા ખોટી છે. તેને બદલે 'વાક્યમાંના શબ્દોનો કિંવાપદ સાથેના જે સંબંધ તે સંબંધને વિભક્તિ, કહે છે. આ વ્યાખ્યા માન્ય થવી જોઇએ.

૧૦. વૈ. વ્યા, પૃ. ૧૮. “ પ્રથમા વિભક્તિ કર્તા હોય છે, પણ કર્તા એ વિભક્તિનો અર્થ ન હોવાથી એ કર્તાએ પ્રથમા કહેવાતી નથી. ” કૂટ નોટ-‘છોકરી’ અને ‘વવનતી’ નિર્દેશ-વાચક પ્રથમા વિભક્તિ કહેવાય છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દ કહેવો તે, પહેલી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર ‘નિર્દેશ’ છે.”

આજ સુધી જેને કર્તાએ પહેલી કહેવા તેને વૈ વ્યા. માં નિર્દેશાએ પહેલી કરાવી છે. સંસ્કૃતમાં નિર્દેશાએ હોવાથી તે શબ્દ વાપર્યો છે, પણ મારા મત પ્રમાણે કર્તાએ પહેલી કહેવી એજ ઠીક છે. કેમકે એજ પૃષ્ઠમાં કર્મને કર્માએ ખીજ કણુલ રાખી છે, તો કર્તાને કર્તાએ પહેલી કહેવામાં શા બાધ છે. વ્યાકરણમાં કર્તા એટલે ‘ક્રિયાનો કરનાર’ એ વ્યાખ્યા વેદાકરણો ઘણી વાર આપે છે, પણ તે બૂલ છે. કર્તા એ ક્રિયાનો કરનાર ન હોય તો . પણ તે કદાચ કર્તાજ કહેવાય છે. એજ પૃષ્ઠમાં ‘છોકરીએ રમાલ ચૂંથ્યો’ એમા ‘છોકરીએ’ એ કર્તાએ ખીજ માન્ય રાખી જણાય છે, તો કર્તાએ પહેલી શા માટે માન્ય ન રાખી જોઈએ ! સંસ્કૃતમાં ‘ઉકર્તાએ પ્રથમા’ ‘સિઘાએ પ્રથમા’ ‘નિર્દેશાએ પ્રથમા’ એમ કહેવાય છે, તે ઉપરથી શુન્દરાતીમાં આપણે એવુંજ કરાવવું એ વાજબી દીમવું નથી.

૧૧. વૈ. વ્યા, પૃ. ૧૯. ‘ શિષ્યે શુરને દક્ષિણા આપી.’ શુર શબ્દની ચોથી વિભક્તિ છે; ‘ને’ એ ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે. આ વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ સંપ્રદાન (આપવું) છે. ” આમાં દક્ષિણા એ ઉપરચ કર્મ અને શુરને એ અનુપરચ કર્મ છે. ઉપરચ કર્મની ખીજ વિભક્તિ ગણીએ છીએ તો અનુપરચ કર્મની પણ ખીજ વિભક્તિ ગણવી જોઈએ. સંસ્કૃતમાં સંપ્રદાનના અર્થમાં અનુપરચ કર્મ તરીકે જે નામ હોય તેને હંમેશાં ચોથીજ વિભક્તિ લાગે છે, પણ શુન્દરાતી ભાષાને વિષે એ બાધ બેસતું નથી. હું શંકરાલાલને દાખલા ગણાવીશ. ‘શંકરાલાલને’ અનુપરચ કર્મ હોવાથી તેની ખીજ વિભક્તિ કહેવી, સંપ્રદાનાએ ચોથી નહિ. માટે હંમેશાં ઉપરચ કે અનુપરચ કર્મ તરીકે જે નામ હોય તેને ખીજજ કહેવી અને જે નામને ‘ ને ’ માટે, ધીવ્રિ, સાર, વાસ્તે, કાને’ એવા શબ્દયોગી અવ્યય લાગેલા હોય અથવા તો અધ્યાહાર હોય, તેમને તદર્થે અનુર્થા કહેવી, એ યોગ્ય જણાય છે. માટે શુન્દરાતીમાં અનુર્થાનો મુખ્ય અર્થ તદર્થ ગણવો ગોણું અર્થ સંપ્રદાન પણ ગણવો, પણ જ્યારે કોઈ નામ અનુપરચ કર્મ તરીકે વપરાયુ હોય, ત્યારે તો સંપ્રદાન છતાં પણ તેની વિભક્તિ ખીજ ગણવી.

૧૨. વૈ. વ્યા. પૃ. ૧૭ થી ૨૦ અને પૃ. ૫૨ થી ૫૭. વિભક્તિઓ પ્રત્યય ઉન્સ્ચર કરાવવી કે અર્થ ઉપરથી ?

મારા મત પ્રમાણે તો પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહી દેવી, પછી ‘તેના અર્થ કહેવામાં વિચાર કરવો કે તે કયા અર્થે છે. સઘળા વેદાકરણો બહારથી તો એમજ કહેછે કે પ્રત્યય જોઈને વિભક્તિ કહેવી એ તો મૂર્ખતા છે, પણ તેમનું વર્તન કદી પણ તે પ્રમાણે હોતું નથી. ” હું બપોરનો લુપ્તો છું ” આમાં બપોર શબ્દને છટ્ટીનો ‘નો’ પ્રત્યય લાગવાથી સૌ તેને છટ્ટી વિભક્તિમાં ગણે છે. મર્યાદા-અવધિનો અર્થ હોવા છતાં (બપોરનો-બપોરથી) કાંઈ તેને

પાંચમી વિભક્તિમાં ગણતું નથી. ગુર્જર વિદ્વાનો એમજ કહે છે કે સંસ્કૃતમાં તે અર્થ જોઈ નેજા વિભક્તિના પ્રત્યયજ્ઞાપણમાં આવે છે, તે ગુજરાતીમાં પણ તેમજ થવું જોઈએ. મારા મત પ્રમાણે તે આપણા ગુર્જર વિદ્વાન ભાષાએ ભૂલ કરે છે. સંસ્કૃતમાં તે વિભક્તિના પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહેવામાં આવે છે, અર્થ જોઈને વિભક્તિ કહેવામાં આવતીજ નથી, માટે ગુજરાતીમાં પણ વિભક્તિના પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહેવી, અર્થ જોઈને વિભક્તિ કહેવી નહિ, નીચેના ટાપલામાં સંસ્કૃતમાં જે આપણે વિભક્તિ કહીએ છીએ તે અર્થ ઉપરથી નહિ, પણ પ્રત્યય ઉપરથીજ કહીએ છીએ, જેમ,

- ૧ નમો મગત્રતે વાસુદેવાય=વાસુદેવ ભગવાનને નમસ્કાર
- ૨ નારદો બ્રામ્ણમ્ ગચ્છતિ અથવા નારદો જ્ઞાપાય ગચ્છતિ=નારદ ગામ જાય છે. ગામ શબ્દને પહેલા વાક્યમાં ખીજ અને ખીજ વાક્યમાં ચોથી વિભક્તિ કહેવી પડે છે, માટે દેખીતું છે કે વિભક્તિના પ્રત્યય જોઈનેજ વિભક્તિ કહેવી.
- ૩ વિદ્યુતાસહ મેષો વિયતિ વર્તેતે=આકાશમાં વીજળી સહિત વરસાદ આવે છે.
- ૪ દિનેતુ ગચ્છતુ નારાયણ પશ્ચિતોડમવત્=દિવસે જતાં જતાં નારાયણ પડિત થયો.
- ૫ અશ્વમ્ આરોદુ મતિર્જાતા=ધોડા ઉપર ચઢવાની મરજી થઈ. અશ્વમ્ અધિકરણાર્થે સાતમી છતાં ખીજ વિભક્તિ છે.
- ૬ ગા દોઘિ પય=તે ગાયતું દૂધ દોઢે છે. ગા છઠ્ઠી છતાં ખીજ.
- ૭ વલિમ્ યાચતે વસુધામ=તે બલિરાજ પાસેથી પૃથ્વી માગે છે. વલિમ્ પાંચમી છતાં ખીજ.
- ૮ અવિનીતમ્ વિનયમ્ યાચતે=તે વિનય-વિનના પાસેથી વિનય-માગે છે. અવિનીતમ્ પાંચમી છતાં ખીજ.
- ૯ કુરુજ સ્વપિતિ=તે કુરુદેશમાં સૂએ છે. કુરુજ સાતમી છતાં ખીજ વિભક્તિ.
- ૧૦ હરિઃ અધિરોતે વૈકુઠમ્=હરિ વૈકુંઠમાં રહે છે. વૈકુઠમ્ સપ્તમી છતાં દ્વિતીયા,
- ૧૧ લમયતઃ કૃષ્ણમ્ ગોષા=ગોવાળીઆએ કૃષ્ણની બંને બજુએ છે.
- ૧૨ આધોધો દોકમ્=ધોડોની નીચે નીચે
- ૧૩ નિક્ષા લક્ષમ્=લક્ષની નજીક.
- ૧૪ દૂરમ્ ગામસ્ય અથવા દૂરમ્ ગામાત્=ગામથી દૂર. ગામા પછી અને ખીજમાં પાંચમી.
- ૧૫ વેદોષુ ચમરીમ્ હન્તિ=કેશોને માટે ચમરીને મારે છે. ચતુર્થી છતાં સપ્તમી.
- ૧૬ ગોષુ દુહ્યમાના સુગત્=તે ગાયો દોહવાની હતી ત્યારે ગયો.

આપણા ગુજરાતી અંગ્રેજ બજેલા માફરો 'વિભક્તિઓ' અર્થ ઉપરથી કહેવી જોઈએ એમ ખિચારા ગુજરાતી રફલ આસ્તરોને કહીને તગેછોડી કાઢે છે, માટે આટલું લખાણ દરવાની જરૂર પડી છે. પોતાનીજ ભૂલ પગલે છે, તેને ખરે તે ભૂલને મત્ત માની ખીજની ભૂલ ગણવામાં આવે છે.

૧૭: પે. બા. ૫. ૨૦ 'તેમનાથી' એની વિભક્તિ એકની પાંચમી કે છઠ્ઠી સાથે પાંચમી ?

‘તે’ એ નીચે ‘પુરુષ સર્વનામનું’ બહુવચન રૂપ એ રીતે થાય છે. જેમ તે એની પાંચમી બહુવચન તેઓથી અથવા તેમનાથી, સાતમી તેઓમાં અથવા તેમનામાં. મારા મત પ્રમાણે ‘તેમનાથી’ છઠ્ઠી સાથે પાંચમી નહિ પણ માત્ર પાંચમી વિભક્તિ કહેવી; કેમકે સંસ્કૃતમાં તદ્=તે, પેલો, તેના નાન્યતર જાતિ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં તાંત્રિ એવું રૂપ થાય છે. આ નં ની છાંયો ગુજરાતીમાં બધી વિભક્તિઓના પ્રત્યય લગાડતાં ગ્હી મધ્ય છે, માટે ગુજરાતીમાં જે ‘ના’ પ્રત્યય જોવામાં આવે છે, તે છઠ્ઠીના પ્રત્યયન મળ્યો.

૧૪ જે વિભક્તિઓ પ્રત્યય ઉપરથીજ ઠરાવવામાં આવે તેા દરેક વિભક્તિના પ્રત્યય તથા તેના અર્થ નીચે પ્રમાણે દેરે.

વિભક્તિ.	પ્રત્યય.	અર્થ.
----------	----------	-------

૧. પહેલી.....નથી	૧. કર્તાર્થ—છોકરો દોડે છે.
	૨. સ્થળાર્થ—હું સુરત ગયો.
	૩. પરિમાણાર્થ—મેં એક લોટો પાણી પીધું
	૪. સંબોધનાર્થ—ગોર મહારાજ, કાલે પધારજો.
	૫ કાળાર્થ—હું રોજ ચાર કલાક નિશાળે બાળું છું
૬. બીજી.....નથી અથવા ને’	૧. કર્તાર્થ - શેઠ વાણોતરને બોલાવે છે તમે પુરશી લાવો.
	૨. સંબંધાર્થ—રાજાને એ કુંવર છે. (રાજાને કુંવરે હક હોડ્યો. અહીં ‘રાજાને’ એ છઠ્ઠી છે.)
	૩ કર્તાર્થ—મગનલાલને જવું છે.
	૪. સંપ્રદાનાર્થ—તેણે લિખારીને એ! આનો આપ્યો. (અનુપસ્થ કર્મ હોવાથી તેની વિભક્તિ બીજી ગણવી)

૭. ત્રીજી.....એ.....	૧. કર્તાર્થ—છોકરીઓ રમાલ ગૂંથ્યો
	૨. ક્રમણાર્થ—સોની હથેલીઓ સોનું રીપે દ
	૩. કરણાર્થ—ગરમીઓ મારું માથું દુઝમે દ
	૪. પરિમાણાર્થ—સાદર આજ રૂપીઓ

મગ થએ.

૫. વિકારાર્થે—તે કાને બેહુરે છે,
છત્રી રંગે કાળી છે.

૬. સાહિત્ય—તે રાજ બસેં બોડે આબ્યો.

૪. ચોથી.....ને.....તદર્થે.
(ને માટે, કાળે
લીધે, વાસ્તે, સાથે)

નામને 'ને' એકથો લાગે તો બીજી અને
ને માટે, સાથે, કાળે, લીધે, વાસ્તે એવી
રીતે લાગે અથવા અધ્યાહાર હોય તોજ
ચોથી કહેવી.

૧. તદર્થે—મણાને માટે એક પાટી લીધી,
ગંગારામને માટે મેં એક રૂપિયો
આપવા ધાર્યો છે.
ગરમીને લીધે માથું ડુખે છે

૫. પાંચમી.....થી.....૧. અપાદાન—તે સુરતથી નીકળ્યો.

૨. સ્થળાંતર—સુરતથી મુંબઈ ૨૦૦ માઈલ છે.

૩. ન્યૂનાધિકતા—સુરતથી મુંબઈ મોટું છે.

૪. કાળાંતર—તે બે દિવસથી આવ્યો છે.

૫. કસણ—તેણે છરીથી પેન્સિલ કાપી.

૬. કસણ—ગરમીથી માથું ડુખે છે.

૭. સાહિત્ય—તમે પુરા પાશાકથી આવ્યો.

,ને...

૬. છઠી. નો, ના, ની, નું, નાં.....૧ સાધારણ સંગ્રહ—રાજાનો મહેલ, સવારનો
બૂખો, રાતનો ભગે છે, હાથનો તે ચોકળો
છે, તે વખાનો માર્યો બટકતો હતો, એકનો
એકજ દોકરો, હાથનો હાથ રહ્યો અને
પૈસાના પૈસા મળ્યા.

૭. સાતમી.....માં, એ.....૧. અધિકરણ—ધરમાં બેઠો છું, છાપરે ચઢીને બેઠો.

૨. કાળ—એક દહાડામાં એક ચોપડી લખી.
ગમે વર્ષે દુકાળ હતો.

૩. તુલના—ગળાપણમાં આ બરફી ચડે છે. આ
કામમાં તમે નબળા છે.

૧૫. વે. બ્યા. પૃ. ૨૩, ૩૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર સંકર્ષક અને અકર્ષક એવા બે પાડવામાં
આવે છે, તેને બદલે ત્રણ પ્રકાર પાડવા જોઈએ.

૧. સંકર્ષક, ૨. અકર્ષક, ૩. અકર્ષક અથવા આવકર્ષક.

આ ત્રણ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે અને જો એ પ્રકાર પાડીએ છીએ, તો કૃત્રિમપણું જણાઇ આવે છે. જે ક્રિયાપદને કર્તા અને કર્મ બંને હોય તે સકર્મક, જેને માત્ર કર્તાજ હોય તે અકર્મક અને જેને કર્તા કે કર્મ એ બંને ન હોય તે અકર્તૃક કે ભાવ કર્તૃક ક્રિયાપદ. ગુજરાતીમાં કર્તા વગર વાક્ય ન બની શકે એમ જે સાધારણ રીતે માનવામાં આવે છે તે તદ્દન ખોટું છે. સત્ય તો એ છે કે ગુજરાતીમાં કર્તા વગર વાક્ય બની શકે છે. અને અંગ્રેજીમાં કર્તા વગર વાક્ય બની શકતું નથી. જેમ, આજ તો મારા પેટમાં દુઃખે છે; કર્તા નથી. અંગ્રેજી 'To-day it pains in my stomach.' કર્તા it છે. જે ભાષાનું જેવું સ્વાભાવિક વક્ષણ તે ભાષામાં તેને અનુસરીને વ્યાકરણ રચાવું જોઇએ. બીજી ભાષાનું અનુકરણ કરવાની કશી જરૂર નથી, માટે ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના બેને જદલે ત્રણ પ્રકાર જોઇએ.

૧૬. વૈ. બ્યા. પૂ. ૩૨. વેળુવ વ્યાકરણમાં પ્રેરક અને મૂળ એવા બે ધાતુ માનીને ક્રિયાપદના જે ચાર ભેદ ૧. મૂળ ભેદ; ૨. કર્મક ભેદ; ૩. પ્રેરક ભેદ અને ૪. સહભેદ, એ કહાડી નાખ્યા છે. આ એક મોટી ભૂલ થઇ છે, માટે તે પાછા ચાલુ કરવા જોઇએ. બીજી વૈયાકરણીએ તે માન્યા છે. મૂળ ધાતુ પરથી બીજા ત્રણ ધાતુ ગુજરાતી ભાષામાં સાધિત થઇ શકે છે, તો તે શા માટે રદ કરવા. ભેદ=નિશ્ચય, ફેરફાર; માટે ધાતુના આ ફેરફારને ભેદ કહે છે. આ ભેદને લીધે ભાષાની એક ખુશી સચરાય છે, તે એ કે અકર્મક ધાતુને કર્મક અને પ્રેરક ભેદ સકર્મકમાં લાવી મૂકે છે અને સહભેદ એ સકર્મક ધાતુને અકર્મક બનાવે છે અને અકર્મક ધાતુ હોય તો તેને ભાવકર્તૃક બનાવી દે છે. ભાષાની આ ખુશીનું પાલન થતાં માટે ચારે ભેદ અવશ્ય રાખવા જોઇએ. જુઓ ટેકર બ્યા. પૂ. ૮૩ ભેદ વિષે.

૧૭. વૈ. બ્યા. પૂ. ૨૪ અને પૂ. ૩૩. કર્તા અને ઉદ્દેશ્ય. મારાથી ચોપડી લખાઇ, આ વાક્યમાં ચોપડી એ ઉદ્દેશ્ય છે, એ બરાબર, 'પણ પદ્મચંદ્ર કરવામાં 'મારાથી' ને કર્તા ગણવામાં આવ્યું છે, એ તદ્દન ખોટું છે. વ્યાકરણમાં ક્રિયાનો કરનાર એજ કર્તા હોય એમ નથી. કર્તા એટલે વૈયાકરણીય કરનાર, ક્રિયાનો કરનાર નહિ. માટે વ્યાકરણમાં કર્તા એટલે ક્રિયાનો કરનાર એ વ્યાખ્યા ખોટી છે; તેમાં તો કર્તા (Grammatical Subject) એ વ્યાકરણાનુસારી છે. માટે મારાથી ચોપડી લખાઇ એમાં 'મારાથી' એ જો કે ક્રિયાનો કરનાર છે, તોપણ તે વૈયાકરણીય કર્તા નથી, પણ 'ચોપડી' એ વૈયાકરણીય કર્તા (Grammatical Subject) છે. ક્રિયાનો કરનાર અને વૈયાકરણીય કર્તા એ તદ્દન જુદા શબ્દો છે, એમ માનવું. મેં ચોપડી લખી, એ મૂળ રચના છે અને મારાથી ચોપડી લખાઇ, એ કર્મણિ રચના છે, મૂળ રચનામાં ક્રિયાનો કરનાર કર્તા થાય છે, અને કર્મણિ રચનામાં ક્રિયાનું કર્મ તે કર્તા થાય છે. બીજી ભાષાઓમાં એમન બને છે:—

મૂળ રચના.
નૃપો જયતિ અરીન્

કર્મણિ રચના.
અરયઃ જીવન્ને મૃતેણ

રાજા શત્રુઓને જીતે છે.

The king conquers the enemies.

શત્રુઓ રાજાથી હતાપ છે.

The enemies are conquered by the king.

મૂળ રચનામાં તુષ, રાજા અથવા King એ ક્રિયાના કરનાર અને વૈયાકરણીય કર્તા છે, પણ કર્મણિ રચનામાં અસ્ય, શત્રુઓ અથવા Enemies એ જો કે ક્રિયાના કરનાર નથી તો પણ તે વૈયાકરણીય કર્તા છે અને પદ્મજેન કરતી વખતે તેમને જ કર્તા કહેવાય; તુષેણ, રાજાથી અથવા by the King એ કર્તા ન કહેવાય.

૧૬મી કામમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદનું સહ્યમેનું રૂપ સકર્મક ધાતુને અકર્મક અને અકર્મક ધાતુને ભાવ કર્તૃક બનાવી દે છે. જેમ, મેં કામ કર્યું, અહીં કર્યું સકર્મક; હવે તેને અકર્મક કરવું હોય તો સહ્યમેનમાં મૂકીએ. મારાથી કામ કરાયું. કર્યું ને બદલે કરાયું સહ્યમેનું રૂપ આવનાથી 'કરાયું' એ અકર્મક થઇ ગયું, કેમકે કરાયું=થયું, એવો અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. 'થા' ધાતુ અકર્મક છે, માટે કરાયું એ અકર્મક ક્રિયાપદ થયું. મારાથી કામ કરાયું મારાથી કામ થયું જો 'માગથી' ને કર્તા ગણીએ તો મહા અનર્થ થવા સંભવ છે, કેમકે મારાથી એ ક્રિયાનો તો કરનાર છે, પણ વૈયાકરણીય કર્તા નથી. જે વ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓ 'મારાથી'ને કર્તા ગણે છે, તેઓ બપાની નૈસર્ગિક સક્તિ અને ખુબી સમજતા નથી. તેમને જ પૂછું છું કે 'મારાથી કામ કરાયું' એમાં જો મારાથી એ કર્તા તો મારાથી કામ થયું, એમાં કર્તા શું છે? વળી મૂળધાતુ પરથી સહ્યમેન બનાવનાની એ રીત છે. ૧. ધાતુને મરડવાથી. ૨. 'વામાં આવ્યું' એવું ધાતુને લગાડવાથી. જેમ મારાથી કામ કરાયું અથવા મારાથી કામ કરવામાં આવ્યું, એ બંને વાક્યનો અર્થ 'મારાથી કામ થયું'ની બરાબર છે, તો દરેકમાં 'મારાથી' ને કર્તા ગણીએ એ કેવું વિપરીત છે! નસીમને માનવાથી આગમ, અવ્યવસ્થા ને કેવળ સ્વાર્થ ઉપર નગર એને (આપણાથી) આધીન થવાય છે; આપણાથી કર્તા? આ ઘરમાં જીત છે એમ કહેવાય છે; લોકોથી કર્તા? દશરથ રાજાનું હૈયું બરાબર આવ્યું હતું; દશરથ રાજા કર્તા? કેમકે મૂળ રચનામાં હૈયું બરનાર દશરથ રાજા છે. તે દિવાન નિભાયો. રાજાથી=કર્તા? તોપ દેડવામાં આવી. શું હોંનથી=કર્તા? હાંકનાર બળને મારે છે=મૂળ રચના. હાંકનારથી બળ માર આવે છે અથવા હાંકનારથી બળ મારાય છે. હાંકનારથી=કર્તા? કિનારો દેખાય છે. લોકોથી=કર્તા? આ પાણી પિવાય નહિ. આપણાથી=કર્તા? કાતરથી આવું અઝ પતંગ કેમ કપાય? કાતરથી=કર્તા? હયોડાથી સોનું ટિપાય છે. હયોડાથી=કર્તા? વરમાદ વરસ્યો, બી વવાયાં અને ખેતર ખેડાયાં. ખેતરથી=કર્તા? મારા વડે ચોપડી વંચાઈ નહિ. મારા વડે=કર્તા? ત્યાં તો ગીત ગવાય છે અને લીલા લહેર વર્તે છે. 'ગરાય' નો કર્તા 'ગૈરાંથી'? જો વૈયાકરણીય કર્તા નહિ માનીએ તો આવો અનર્થ થશે અને વ્યાકરણ અને ભાષાની ખુબી એ બંને બળે થશે. આપણાથી લોકોથી, દશરથ રાજા. એ શબ્દો ક્રિયાના કરનારા છે પણ તે વૈયાકરણીય કર્તા નથી.

૧૮. ૧. વ્યા. ૫. ૨૫. ત્રિયાપદના મુખ્ય કાળ ત્રણને બદલે છ ગણીને કાળને વિષે નીચે પ્રમાણે શાસ્ત્રીય રચના થી જોઈએ:—

ક્રિયાપદ.

કાળ.

પ્રત્યય.

નિરૂપણ.

૧. તે ચોપડી વાંચે.....વર્તમાન.....એ, ઉ, મએ, અ, ઓ.
૨. તેણે ચોપડી વાંચી.....જૂત.....ચો, ઇ, યું, વા, વાં.
૩. તે ચોપડી વાંચશે.....ભવિષ્ય.....શે, ઇશ, ઇશું, શો, જો, જો
૪. તે ચોપડી વાંચતો...અનિયમિત જૂત...તો, તી, તું, તા, તાં. (પાઠમાળામાં આહુ ભૂતકાળ.)
૫. હવે મને ખાતરી થાય છે કે
તેણે માત્ર એકજ રૂપીએ
ચોરેલો.....વિશેષ જૂત.....એલો, એલી, એલુ, એલા, એલાં.
૬. તેણે ચોપડી વાંચી.....ત્રિધિ ભવિષ્યકાળ...ચો, ચી, યું, વા, વાં. (કોપ વ્યાકરણમાં
ત્રિધિવર્તમાનકાળ).

આ છ મુખ્ય કાળમાંથી સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જ્યારે કોઈ પણ એ કાળ સાથે આવે, ત્યારે કાળની સંકલ્પના નીચે પ્રમાણે થવી જોઈએ :—

મિત્રકાળ. (વે. વ્યા. પૃ. ૬૦)

સંયુક્ત ક્રિયાપદ.

કાળ.

નિરૂપણ.

૧. તે ચોપડી વાંચે છે.....હિત્ય વર્તમાન.
૨. તે ચોપડી વાંચતો હતો.....વર્તમાન જૂત.....સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયા-
પદનો 'તો' પ્રત્યય વર્તમાનકાળનો
સમજવો.
૩. તે ચોપડી વાંચતો હશે.....વર્તમાન ભવિષ્ય.
૪. તેણે ચોપડી વાંચી છે.....જૂત વર્તમાન.
૫. તેણે ચોપડી વાંચી હતી.....હિત્ય જૂત.
૬. તેણે ચોપડી વાંચી હશે.....જૂત ભવિષ્ય.
૭. તે ચોપડી વાંચવાનો છે.....ભવિષ્ય વર્તમાન.....સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં મુખ્ય ક્રિયા-
પદનો 'વાનો' પ્રત્યય ભવિષ્ય
કાળનો સમજવો.
૮. તે ચોપડી વાંચવાનો હતો.....ભવિષ્ય જૂત.
૯. તે ચોપડી વાંચવાનો હશે.....હિત્ય ભવિષ્ય.
૧૦. તેણે ચોપડી વાંચેલી છે.....વિશેષજૂત, વર્તમાન.

૧૦. તેણે ચોપડી વાંચેલી હતી. વિશેષ દિવસ ભૂત.
 ૧૧. તેણે ચોપડી વાંચેલી હશે વિશેષભૂત ભવિષ્ય.
 ૧૨. તેણે (અથવા તેને) ચોપડી વાંચવી છે. વિધિભવિષ્ય વર્તમાન.
 ૧૩. તેણે (અથવા તેને) ચોપડી વાંચતી હતી. વિધિ ભવિષ્ય ભૂત
 ૧૪. તેને ચોપડી વાંચવી હશે. વિધિ દિવસ ભવિષ્ય.

૧૫. વ્યા. ૫. ૧૦ મે મિત્ર કાળનાં રૂપો આપ્યા છે. વળી ટેકલર વગેરે ખીન્ન વ્યાકરણોમાં પણ તે જોવામાં આવે છે, પણ કોઈમાં તે સંપૂર્ણ આપેલા નથી. વાંચનારને શા માટે સંદિગ્ધ રાખવા જોઈએ ! મારા ઉપર આપેલા મિત્રકાળનાં રૂપો સાહજિક છે, માટે તે પ્રમાણે જ્યાં વ્યાકરણોમાં દાખલ કરવામાં આવે તો યધી સંદિગ્ધતા મટી જશે.

૧૬. મુખ્ય ક્રિયાપદની સાથે જ્યારે મહાયકારક ક્રિયાપદ આવે છે, ત્યારે તે મુખ્ય ક્રિયાપદના કાળ તથા અર્થમાં જરા ફેરફાર કરે છે હો, જા, ચૂક, નાખ, પડ, પાડ, શક, લે, દે, રહે, આવ, યા, કર, લાગ, મંડ, માંડ, ઇત્યાદિ ધાતુઓ યુજાતીનાં સહાયકારક ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. મિત્રકાળની મુખ્ય સંકળના તો હો સહાયકારક ક્રિયાપદથીજ છે. પણ જ્યારે ખીન્ન સહાયકારક ક્રિયાપદો હોય ત્યારે નીચે પ્રમાણે ઘટના કરવી—

૧. તે દિહીમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો. આમાં 'થા' ધાતુ અને માત્ર ભૂતકાળ કહેવો.
 ૨. એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી તે

વાંચતો ગયો.....'વાંચ' ધાતુ અને વર્તમાન ભૂતકાળ.

૩. તેઓ માર્યા ગયા.....'માર' ધાતુ અને દિવસભૂતકાળ.

૪. તેઓ ખિચારા માર્યા જાય છે.....'માર' ધાતુ અને દિવસ વર્તમાન કાળ. ભૂત અને દિવસ વર્તમાન કાળ એમ ન કહેવું, કેમકે આપણે એજ મિત્રકાળની સંકળના મળી છે.

૫. નદીનું પૂર રોજને રોજ ચડતું રહેછે. 'ચડ' ધાતુ અને દિવસ વર્તમાન કાળ.

૬. એમ કહીને તે મને મારવા લાગ્યો. 'માર' ધાતુ અને વિધિ ભવિષ્ય ભૂતકાળ

~ સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં જ્યારે 'હો' મિત્રાય સહાયકારક ધાતુઓનો ઉપયોગ થાય, ત્યારે પર પ્રમાણે મિત્રકાળ કહેવાની પદ્ધતિ રાખવી.

૨૦. ક્રિયાપદને પુરૂષ, જાતિ અને વચન હોય છે; પણ જે ક્રિયાપદમાં પુરૂષનો ભેદ માલુમ પડે, તેમાં જાતિનો ભેદ જણાતો નથી અને જેમાં જાતિનો ભેદ માલુમ પડે છે, તેમાં પુરૂષનો ભેદ જણાતો નથી, માટે જે ક્રિયાપદમાં પુરૂષ કહીએ તેમાં જાતિ ન કહેવી અને જેમાં જાતિ કહીએ

તેમાં પુરૂષ ન કહેવો. આ બાબત ક્રિયાપદનો કાળ ઉપર આધાર રાખે છે. જ્યારે ક્રિયાપદનો પર્તમાન કે બવિષ્વકાળ હોય છે, ત્યારે તેને જાતિ ન લાગતાં પુરૂષ લાગે છે અને જ્યારે તેનો જૂત, અનિયમિતજૂત, વિશેષજૂત કે વિધિ બવિષ્વકાળ હોય છે, ત્યારે તેને પુરૂષ ન લાગતાં જાતિ લાગે છે. હું જઉં છું=પહેલો પુરૂષ એક વચન; હું ગયો=નરજાતિ એ. વ. હું વાંચોશ=પહેલો પુરૂષ એ. વ; મેં વાંચ્યું=નાન્યતર જાતિ એ. ક; હું વાંચતો=નરજાતિ એ. વ.; મેં વાંચેલું=નાન્યતરજાતિ એ. વ.; તેણે પુસ્તકો વાંચ્યાં=નાન્યતરજાતિ બહુ વચન.

૨૧. તે. વ્યા. પૂ. ૪૩. "હોકરો ધીમે ચાલ્યો; હોકરી ધીમી ચાલી; હોકર' ધીમું ચાલ્યું;" અહીં ધીમે, ધીમી અને ધીમું, તેમજ તેના જેવા બીજા કેટલાક શબ્દો ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય છે; પરંતુ અપવાદ તરીકે તેનાં રૂપો ક્રિયાનાથની જાતિ પ્રમાણે બદલાય છે."

આ બાબત બહુ અચાંપાત છે. કેટલાક આધુનિક વ્યાકરણ શાસ્ત્રીઓ વિશેષણ, ક્રિયા-વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એવાં ત્રણ પ્રકારનાં વિશેષણો ગણવાને આતુર છે, તો કેટલાક વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એવા બેજ પ્રકાર રાખવા ઇચ્છા ધરાવે છે. પાછલાતું કહેવું એમ છે કે જે શબ્દ નામ કે સર્વનામનો ગુણ જતાવે તે વિશેષણ, અને જ્યારે વિશેષણ ક્રિ. વિ. અવ્યય કે ક્રિયાપદનો ગુણ જતાવે ત્યારે તે ક્રિ. વિ. અવ્યય. ઉપલી વૈષ્ણવ વ્યાકરણની વ્યાખ્યા પ્રમાણે ધીમે, મોડો, પાછો, ઉતાવળો, આગંતો, પાછલો, વાંસલો એવાં વિકારક વિશેષણોને ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય ગણવામાં આવે છે. મારા મત પ્રમાણે તેમ ન થવું જોઈએ; કેમકે જે વિશેષણને જાતિરાયક પ્રત્યય, એા, ઇ, ઉં લાગી શકે છે, તે કદી પણ અવ્યય હોઈ શકે નહિ. બીજી વ્યાખ્યાની રચના એવી છે કે વિશેષણ માત્ર નામ કે સર્વનામનો ગુણ જતાવી શકે છે અને તેનું વિશેષ્ય વિશેષણ, ક્રિ. વિ. અવ્યય કે ક્રિયાપદ થઈ શકતું જ નથી અને તે તેમની પહેલાં કદી પણ મૂકી શકાતું નથી, પણ ગુજરાતીમાં તેમ નથી, જેમ અંગ્રેજીમાં Well, heartily, generally, often, never એ શબ્દોની પછી નામ આવી શકે જ નહિ. સંસ્કૃતમાં ઉચે. સદા, સુષુ, સમ્યક્, પ્રાક્, પ્રાયઃ, નિચ્ચન્, ના, કિમ્, અત્ર, તત્ર ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જાતિ, વિભક્તિ ઇત્યાદિના પ્રત્યયો લાગીને વિકાર થતાજ નથી, માટે તે ક્રિ. વિ. અવ્યય વાજબી છે; પણ ગુજરાતીમાં તો વિશેષણ એ નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય અને ક્રિયાપદ એમાંના ગમે તે શબ્દોનો ગુણ જતાવી શકે છે. જેમ-

૧. તે ભલા હોકરાએ આંધળાને રસ્તે ચઢાવ્યો. બલા નામનો ગુણ જતાવે છે.
૨. તે ઘણા બલા હોકરાએ આંધળાને રસ્તે ચઢાવ્યો. બલા=વિશેષણનો ગુણ જતાવે.
૩. તે ઘણો જલદી ચાલ્યો. ઘણો=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનો ગુણ જતાવે છે.
૪. તે મોડો આવ્યો | મોડો, પાછો અને નીચો એ ત્રણ વિશેષણો ક્રિયાપદનો તે પાછો રૂપો | ગુણ જતાવે છે.
તે નીચો નચ્યો !

એજ પ્રમાણે એકા, વહેલા, બેગા, બેગા.

આવા શબ્દોને વિશેષણ કહેવા અથવા તેો ક્રિયા વિશેષણ કહેવા, પણ ક્રિયા વિશેષણ અન્યથા તેો નહિજ.

જે વિશેષણ રૂપી શબ્દમાં નીચેના ચારે ધર્મ જણાય તે ક્રિ. વિ. અવ્યય કહેવાય. એમાંથી એક, પણ ધર્મ જેને લાગુ ન પડે તે ક્રિ. વિ. અવ્યય નહિ, પણ વિશેષણજ છે એમ સમજવું.

૧. ક્રિ. વિ. અવ્યય તેજ કે જે સાધારણ રીતે કદી પણ નામની પહેલાં આવીને તેનો ગુણ બતાવી શકે નહિ.

૨. ક્રિ. વિ. અવ્યયને નો, ની, એ કે થી સિવાયના વિભક્તિના બીજા પ્રત્યયો લાગી શકેજ નહિ.

૩. તે હંમેશાં ક્રિયાપદનોજ ગુણ બતાવે.

૪. તેને જાતિવાચક પ્રત્યયો ન લાગતાં તે હંમેશા અવ્યય રૂપે રહે છે.

૨૨. વં. બા. પૃ. ૪૪ ક્રિ. વિ. અવ્યય. જે વિશેષણ સ્થળ, કાળ, કે રીતિ વાચક હોય, તેને છેડે જાતિવાચક પ્રત્યયને બદલે 'એ' લાગ્યો હોય અને જે ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવે, એવાં વિશેષણો વિશેષણ મટીને ક્રિ. વિ. અવ્યય થાય છે.

જન્મ—તે બધે ફરી વળ્યે. (બધો, બધી, બધું ઉપરથી)
તે ઉતાવળે ચાલ્યો. (ઉતાવળો, ઉતાવળી, ઉતાવળું ઉપરથી.)
તે સધળે બખા કરે છે...	... (મધળો, સધળી, સધળું ઉપરથી.)

એજ પ્રમાણે ધીમે, મોટે, હળવે, બરે, ઉંચે, નીચે, ઇત્યાદિ

૨૩. વાક્યરૂપી કે બ્રહ્માન્વયી અવ્યયમાં ક્યા અવ્યયો આવી શકે તે વિશે ચોક્કસ નિયમ નથી, પણ અંગ્રેજી ભાષાને આધારે અંગ્રેજી બોલતાઓ વર્તવાથી ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણને ન્યાય મળતો નથી. નીચેના ધર્મો જે શબ્દમાં જેવામાં આવે, તેજ બ્રહ્માન્વયી અવ્યય થવો જોઈએ. બીજા શબ્દો નહિ:—

૧. તે શબ્દ શુદ્ધ અવ્યય જોઈએ.

૨. તે કદી પણ ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવી શકે નહિ, કેમકે પૃથક્કૃતિમાં તેનું સ્થાન નથી, માટે તે સંયોજક તરીકેજ ગણાય છે.

૩. તે કદી પણ સ્થળ કે રીતિવાચક ક્રિ. વિ. અવ્યય તરીકે એજ અર્થમાં વાપરી શકાય નહિ.

૪. તેનું સ્થાન તે વાક્યમાં કોઈ પણ રીતે જરા પણ બદલી શકાય નહિ.

૫. તે જે વાક્ય (કલ્પ્ય શબ્દ)ને જોડે.

ઉપરના પાંચે ધર્મનાળા શબ્દો:—અને, ને, તથા; કે, જે, જે-તો, કેમકે, માટે, અથવા, અગર, પણ, અને પરંતુ છે, માટે તે ઉભયાન્વયી અવ્યય છે.

જ્યારે તમે આવશો, ત્યારે અમે કથા શરૂ કરીશું, જ્યારે-ત્યારે=વ. બ. ક્રિ. વિ. અવ્યય. તમે રમી રહ્યા, હવે મારે મારે આવ્યો. હવે વ. બ. ક્રિ. વિ. અવ્યય. તે મારે ત્યાં આવતો, કદાચ હું પણ તેને ત્યાં જતો. કદાચ=વ. બ. ક્રિ. વિ. અવ્યય.

તેથી, એથી, જેથી, સાથી એ શબ્દો ઉભયાન્વયી અવ્યય નથી, પણ સર્વનામ કે વિશેષ્ય છે. શબ્દના વર્ગ ઓળખવામાં માન તેના અર્થ ઉપર નહિ; પણ અર્થની સાથે રૂપ ઉપર નજર પડેલાંડવી જોઈએ. અહીં આપણે 'તેથી'નો દાખલો લઈએ.

૧. તમે આવ્યા, તે મને મને છે. પ્રથમા વિભક્તિ.
૨. તમે આવ્યા, તેને અમે વખોડતા નથી. દ્વિતીયા ..
૩. તમે આવ્યા, તેણે અમારું કામ સંધું. તૃતીયા ..
૪. તમે આવ્યા, તેને માટે અમે તમારો ઉંકાર મારીએ છીએ. ચતુર્થી વિભક્તિ ..
૫. તમે આવ્યા, તેથી મને દિલાસો મળ્યો. પંચમી ..
૬. તમે ન આવ્યા, તેનો મને અફસોસ નથી. પછી ..
૭. તમે આવ્યા, તેમાં અમારું શું ગયું. સંભ્રમી ..

જે. બાપામાં વાક્યો જોડવાનું કોમ માત્ર ઉભયાન્વયી અવ્યયોનું કરે છે એમ નથી, પણ જન શબ્દો પણ કરે છે. ઉપલાં વાક્યોમાં 'તમે આવ્યા' એ નામ રૂપી ઉપવાક્યની સાથે તે અને તેને, તેણે વગેરે સર્વનામો સંયોજકનું કાર્ય સારે છે, તેથી તે કાંઈ ઉભયાન્વયી અવ્યય થઈ જાય નહિ. તે તો બધાં સર્વનામો જ રહ્યાં છે. આ દાખલા ઉપરથી જણાશે કે 'તેથી'ને ઉભયાન્વયી અવ્યય ગણવું એ કેવું વિપરીત છે.

પદ્મજેઠ હંમેશાં શબ્દના અર્થ અને રૂપ ઉપરથી થાય છે. 'હું ધરમાં વેસું છું' આ વાક્યમાં 'ધરમાં' વિધેયવર્ધક હોવાથી તે ક્રિ. વિશેષ્યનું અર્થમાં છે, છતાં 'તેનું' રૂપ એવું છે કે તેને આપણે નામ કહીએ છીએ. હવે 'ધરમાં' ને બદલે 'ત્યાં' શબ્દ વાપરીએ 'તો હું ત્યાં વેસું છું' એ વાક્યમાં 'ત્યાં' રૂપ એવું છે કે તેને આપણે નામ ને કહેતાં કે. બ. ક્રિ. વિશેષ્યનું અવ્યય કહીએ છીએ. માટે ઉપલા વાક્યમાં 'તેથી' એ ત્રી. પુ. સર્વનામ સા માટે નહિ? 'તમે આવ્યા તેને લીધે અમેને દિલાસો મળ્યો' આ વાક્યમાં 'તેને' ને ત્રી. પુ. સર્વનામ તો 'તેથી' પણ ત્રી. પુ. સર્વનામ.

૨૪. વૈ. બા. ૫. ૨૮. પ્રયોગ-આ નિબંધની કલમ ૧૬માં કલા પ્રમાણે 'બેઠ' કહાડી નાખવાથી પ્રયોગની બાબતમાં ગોટાળો ઊઠ્યો છે. વૈ. બા. ૫. ૨૮ માં કર્મણિપ્રયોગના દાખલામાં કરાચો, કરાવું, કરાશે એવા શબ્દો ગણાયા છે. વળી ૨૮માં પૃષ્ઠમાં કહું છું, જાય છે, લખું છું, એ શબ્દો કર્તરિના દાખલામાં આપ્યા છે. પ્રયોગ એટલે વપરાય, ઉપયોગ એ ક્રિયાપદનાં નામ, પુરૂષ અને વચનનાં રૂપ કર્તા પ્રમાણે કરે તો કર્તરિ, કર્મ પ્રમાણે કરે કર્મણિ અને કર્તા કે કર્મ ન હોતાં ક્રિયાના માત્ર પ્રમાણે કરે તો બાવે પ્રયોગ.

રચના ગુજરાતી વ્યાકરણમાં આવી છે. વૈ. વ્યા. ૫. ૨૯ મેં કરાવે, લખાયું વગેરે સહબોદના દાખલા આપવાથી વાંચનાર એમ સમજે છે કે જ્યારે ક્રિયાપદ સહબોદમાં આવે ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગ થાય છે, પણ આ સમજણ ખોટી છે. ક્રિયાના જે ચાર ભેદ-મૂળ, કર્મક, પ્રેરક અને સહ-એ ક્રિયાપદની જુદી જુદી રચના છે. જુદી જુદી રચના સાથે ક્રિયાપદના પ્રયોગનો ફોલ સંબંધ નથી. કોઈ પણ ક્રિયાપદ ગમે તે ભેદમાં હોય, પણ તેનાં ૩૫ જે કર્તા પ્રમાણે ફરે તો કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મ પ્રમાણે તો કર્મણિ પ્રયોગ અને ક્રિયાપદના બાવ પ્રમાણે ફરે બાવે પ્રયોગ. અકર્મક ક્રિયાપદનો કર્મણિ પ્રયોગ ન હોય, સકર્મક ક્રિયાપદના કર્તરિ તેમજ કર્મણિ એ બંને પ્રયોગ થઈ શકે અને બાવ કર્તક ક્રિયાપદને બાવે પ્રયોગ હોય. અકર્મક ધાતુ કર્મક કે પ્રેરક ભેદે સકર્મક બની જાય છે માટે જે ક્રિયાપદ કર્મક કે પ્રેરક ભેદે હોય તેનોજ કર્મણિ પ્રયોગ થઈ શકે. સકર્મક ધાતુને કર્મ હોવાથી તે કર્મણિ પ્રયોગમાં આવી શકે છે, પણ સકર્મક ક્રિયાપદ જ્યારે સહ બોદમાં આવે, ત્યારે આગળ કલા પ્રમાણે તે અકર્મક બની જાય છે, માટે તેના કદા પણ કર્મણિ પ્રયોગ હોઈ શકે નહિ, છતાં કરાવે, લખાયું છત્યાદિ ક્રિયાપદને કર્મણિ પ્રયોગમાં ગણવા છે એ જૂલ છે. અકર્મક ક્રિયાપદ સહ બોદમાં આવે ત્યારે તે અકર્મક મટીને અકર્તક કે બાવ કર્તક ક્રિયાપદ થાય છે, માટે અકર્મક ધાતુ સહ બોદમાં આવે ત્યારે તેનો પ્રયોગ બાવે થાય છે. સકર્મક ધાતુને કર્તા અને કર્મ બંને હોય છે, માટે તે કર્તરિ તેમજ કર્મણિ એ બેમાંના ગમે તે પ્રયોગમાં આવી શકે છે. બીજા કોષ પણ ધાતુ કર્મણિ પ્રયોગમાં આવી શકતા નથી. સકર્મક ક્રિયાપદને વર્તમાન, અનિયમિત બૂત કે ભવિષ્ય કાળમાં હોય તો તેનો કર્મણિ પ્રયોગ કદા પણ થઈ શકે નહિ અને સકર્મક ક્રિયાપદને બૂત, વિશેષબૂત કે વિધિભવિષ્યમાં હોય તો તેનો કર્મણિ પ્રયોગ ધણા અસંભવ ધાતુમાં થઈ શકે છે.

જેમ—૧. હું કામ કરું છું.

૨. હું કામ કરતો.

૩. હું કામ કરીશ.

૪. મેં કામ કર્યું.

૫. મેં કામ કરેલું.

૬. મારે કામ કરવું.

વર્તમાન કાળ હોવાથી સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

અનિયમિત બૂત હોવાથી " "

ભવિષ્યકાળ હોવાથી " "

બૂતકાળ હોવાથી " કર્મણિ પ્રયોગ.

વિશેષ બૂત હોવાથી " "

વિધિ ભવિષ્ય હોવાથી " "

પ્રયોગનો દેરકાર કાળ ઉપરથી થાય છે; ભેદ એટલે કર્મક, પ્રેરક કે સહ રચના પરથી એ રચના પરથી તો સકર્મક ધાતુ અકર્મક બની શકે અને અકર્મક ધાતુ બાવકર્તક બની શકે—

૧. મારાથી કામ કરાય છે.....કર ધાતુ મૂળે સકર્મક, પણ સહ રચના થવાથી અકર્મક થઈ ગયો; કર્તા કામ અને કર્મ ન હોવાથી કર્તરિ પ્રયોગ, કર્મણિ પ્રયોગ નહિ.

૨. મારાથી અણાય છે.....આણ ધાતુ મૂળે અકર્મક, પણ સહ રચના હોવાથી તે બાવકર્તક થઈ ગયો, માટે કર્તા ક્રિયાનો બાવ એટલે પ્રત્યક્ષ કર્તા નથી, તેથી બાવે પ્રયોગ.

પદરૂઢ વિષય.

૨૫. આ ગરથ પરાયા ખરચીને જરા લીધા, મારા કુલણુછ.
 આ=પાદ પૂર્ણથિં કિ. વિ. અવ્યય ?
૨૬. છમાળી ગાળો જેવીકે મા બેન સમાની દે છે.
 જેવી=વિશેષણ, વિશેષ્ય ગાળો ?
 કે=કિ. વિ. અવ્યય ? (પણ, બી, એ, જ ઇત્યાદિ તત્વો.)
૨૭. મારે ખાતે શું નીકળે છે, તે કહો.
 મારે=છટ્ટી સાથે સાતમીનું એકવચન નહિ, પણ માત્ર છટ્ટીનું છે
૨૮. કલાધવ નામે બાહોરા સરદારે બંગાળાની છત કરી.
 કલાધવ=છટ્ટીનું એકવચન ? કલાધવ=કલાધવના નામે. ત્રીજી નહિ
૨૯. માર પ્યાલા ચોરસ ગોઠવીને તે ઉપર પાટ મૂકે છે.
 ચોરસ=કિ. વિ. અવ્યય ?
૩૦. અમે એક વાગ્યા સુધી ત્યાં બેઠા હતા.
 વાગ્યા=કુદંત નામ ?
૩૧. છોટાલાલને આવડું છે.
 છોટાલાલને=કર્તાથિં બીજીનું એક વચન ? આવે પ્રયોગ ?
૩૨. સીઝરને લડાઈ કરવી પડી.
 સીઝરને=કર્તાથિં બીજી.
૩૩. લડાઈ=કર્મથિં બીજી.
૩૩. તે આટલું પણ સમજતો નથી.
 આટલું=વિશેષણ નામ તરીકે વપરાયું છે, કેમકે તે 'સમજતા નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે. નામ કે સર્વનામ સિવાય કોઈ પણ સમ્પદ કર્મ તરીકે વાપરી શકાયજ નહિ.
૩૪. વાંચ, ખા, જમ, લખ, ઇત્યાદિ સર્કર્મકે ધાતુઓ કર્મ વગર વપરાય, ત્યારે તેમને અકર્મક ગણવા.
 જેમ=પ્ર. જુઓ જેમએ, પેલા ચોરડામાં મગન શું કરે છે. ઉ. તે બેઠો બેઠો વાંચે + છે. વાંચે છે=અકર્મક ક્રિયાપદ.
૩૫. ના, ના, હું તો અડીં બેસવાનો.
 ના, ના=કેવળ પ્રયોગી અવ્યય ?
૩૬. મણિલાલને ઘોડે કાણ બેસશે ? મણિલાલને=છટ્ટી સાથે સાતમી વિભક્તિ નહિ, પણ પણ માત્ર છટ્ટી વિભક્તિ.
૩૭. હે, વળી આ શું બોલ્યો બે=કેવળપ્રયોગી અવ્યય ?
૩૮. મને હવે સારું છે. સારું=નામ, નાન્યતર જાતિ, કર્તાથિં 'લીધું' એ. વ. ?
 'સારું' એ વિશેષણ નામ તરીકે વપરાયું છે.
૩૯. તમારું લખ્યું તમેજ પાળના નથી. લખ્યું=કુદંત નામ, કેમકે તે 'પાળતા, નથી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે.

૮૦. તેને બોલતાં આવડતું નથી. બોલતાં=કૃદંત નામ, કેમકે તે 'આવડતું' નથી ક્રિયાપદનો કર્તા છે.

૪૧. તત્સમ સંસ્કૃત જૂત કૃદંતોને ગુજરાતીમાં કૃદંત વિશેષણો ન ગણતા કિ વિશેષણો ગણ્યાં અને જો તે પછી નામ વિશેષ્ય તરીકે હાજર હોય તો તેમને વિશેષ્ય કહેવાં. જેમ—મોહિત, લલિત, સિદ્ધ, લુપ્ધ, તૃપ્ત, તુષ્ટ, રક્ત, ઉત્પન્ન ઇત્યાદિ. આ તો સિદ્ધ વાત છે સિદ્ધ=વિશેષ્ય આવી રીતે તે સિદ્ધ થઇ શકે છે. સિદ્ધ=ક્રિયા વિશેષ્ય. એકઠા, ભેગા એ સાધિત શબ્દો છે, તેમને પણ ક્રિયાવિશેષ્યમા ગણવા

૪૨. ઉપરની વાત અમે પણ સાંભળી હતી. 'ઉપરની' આ શબ્દ જો કે ક્રિયાપદનો ગુણ બતાવતો નથી, તોપણ મૂળ શબ્દ 'ઉપર' એ કિ. વિ. અવ્યય છે અને તેને 'ની' છઠ્ઠીનો પ્રત્યય, જે નામને વિશેષ્ય અર્થમાં લાવી મૂકે છે તે, લાગવાથી તેનો ક્રિયા પદ સાથેનો સંબંધ તૂટી જાય છે. માટે આ જગોએ અર્થ ઉપર આધાર ન રાખતા રૂપ ઉપર આધાર રાખી પદચ્છેદ કરીએ તો 'ઉપરની' એ ક્રિયાવિશેષ્ય અર્થમાં જો અર્થ ઉપર નજર રાખી પદચ્છેદ કરીએ તો તેને વિશેષ્ય અને બીજી વિભક્તિ કહેવાય.

૪૩. તાણે, વણ, વસુન, જામા, ઉધાર, માલમ, રાત્રે, પેદા, દાખલ, શામિલ, ચાદ, કબજે, હવાલે, મુકરર, નાસીપાસ, પામ, નાપામ, ખરીદ, જાહેર, લાજમ એ બધા શબ્દો ક્રિયાવિશેષ્ય અવ્યય ?

૪૪. તેણે ખૂંચ ખાડી એટલામા હું દોડતો આવ્યો. એટલામાં=કિ. વિ. અવ્યય ?

૪૫. જેમ અને, તેમ તાકીદે આવો. 'જેમ' અને 'તેમ'=રીત બતાવનાર કિ. વિ. અવ્યય ?

૪૬. જેવો તે દોડ્યો તેવોજ તે પડ્યો. 'જેવો' અને 'તેવો' વિશેષ્ય.

૪૭. મો પોતપોતાની શુદ્ધિ અનુસાર બોલ્યા. અનુસાર શબ્દયોગી અવ્યય ?

૪૮. અમને અતે આવમ પડ્યું. અતે=કિ. વિ. અવ્યય. નામ કે વિશેષ્યને 'એ' પ્રત્યય 'લાગવાથી તે ધણી ધાર કિ. વિ. અવ્યય થઇ જાય છે. જેમ અતે, ગુસ્સે, છેવટે, લાખે, સઘળે, બધે, વારે ધડીએ છત્યાદિ

૪૯. તાણે પવન આવવા દેવો જોઇએ. આવના=કૃદંત નામ અને દેવો જોઇએ=સંયુક્ત ક્રિયાપદ ?

૫૦. એ જણ ત્રાત કરે જ્યાં છાની, ત્યાં ઉમા નવ રહીએ.

ઉમા=ક્રિયાવિશેષ્ય ? રહીએ=ક્રિયાપદ

૫૦. તેઓ એક બીજાને ઠહી. ઠહી. એક બીજાને=પદચ્છેદ સાથે કર્યું ?

૫૧. મંગોપાર્ક કરીને એક અંગ્રેજ પ્રખ્યાત થઇ ગયો છે. કરીને=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૫૨. તે આખો દહાડે ખાખા કરે છે. ખાખા=કૃદંત નામ ?

૫૩. હવે માર્યાં, માર્યાં, તારું મોહું કહેતું નથી.

હોય, રાજકુંવર છે, બાઇ.

લે, વળી આ શું બોલ્યો.

માર્ચા માર્ચા=કેવળપ્રયોગી અવ્યય, કેમકે 'માર્ચા' માં 'મા' 'ક્રિયાપદનું' રનરપ રહ્યું નથી, અને તે અવ્યય રૂપે છે.

હોય=આ ક્રિયાપદ અવ્યય રૂપે નથી, માટે તે કેવળપ્રયોગી અવ્યય નહિ, પણ બાવકર્તૃક ક્રિયાપદ ?

લે=આમાં 'લે' ધાતુનો અર્થ રહ્યો નથી, માટે તે અવ્યય રૂપે હોવાથી કેવળ-પ્રયોગી અવ્યય.

૫૪. વળી આબ્યા કે ! કે=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

૫૫. આ એક કૃષીઓ તમે આપ્યો કે ? કે=ક્રિયાવ્યવહારી અવ્યય.

તમે આપ્યો કે બીજા કોઇએ આપ્યો, એવો અર્થ યાવ છે, માટે.

૫૬. જયજય, હમણા કેમ દેખાતા નથી, જયજય=કેવળપ્રયોગી અવ્યય ?

૫૭. તેની કેટલીક હકીકત જાણવા જોગ છે. જોગ=શબ્દયોગી અવ્યય ?

જોગ=યોગ્ય, એ જો કે મૂળે વિશેષણ છે, પણ જોગનો અર્થ યુજ્જરાતીમાં ઉપર પ્રમાણે એવો મોળા પડી ગયો છે કે તે નામની પહેલાં મૂકી શકાતો નથી, માટે શબ્દયોગી અવ્યય

૫૮. રાતે દસ વાગે તોપ ફાડવામાં આવે છે. વાગે=કૃદંત અવ્યય.

૫૯. તું તારે વાંચ્યો જાતી. તારે=સાતમી વિભક્તિ. છોકરા છોકરાએ સમજી લે, એટલે છોકરા સમજી લે, છોકરાઓમાં. ની=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. પણ, એ, બી, જ જવા કિ. વિ. અવ્યયની પેટે.

૬૦. મંગારામને ત્યાં વિવાહ છે. મંગારામને=છટ્ટી વિભક્તિ ? ત્યાં=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૬૧. આગળયુદ્ધિ વાણીઓ ને પાછળયુદ્ધિ બ્રહ્મ. આગળયુદ્ધિ=ભાવવાચક નામ ? (સાથે લઈ જઈએ જઈએ.)

૬૨. તમારું કામ ક્યારે પાર પડશે. પાર=ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ?

૬૩. એ બાપડીને લુગડાં લતાં વગેરેનો સર્વ અર્થ તેનાં પિત્રેરીઆંને કરવો પડે છે. બાપડીને=ચોથી વિભક્તિ. પિત્રેરીઆંને=ત્રીજી વિભક્તિ.

વગેરેનો=વિશેષણ, વિશેષ્ય લુગડાં લતાં. 'વગેરે' આ શબ્દને કેટલાક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય અને કેટલાક શબ્દયોગી અવ્યય કહેવા ધારે છે, પણ તે ખોટું છે, 'વગેરે' એ શબ્દને સાતે વિભક્તિઓના પ્રત્યય લાગી શકે છે, વળી વગેરેનો અર્થ 'અને બીજા' એવો યાવ છે; વળી વગેરે=અત્યાદિ, સંસ્કૃતમાં વિશેષણ છે, આ સર્વ કારણોથી 'વગેરે' ને વિશેષણ કહેવું જોઈએ.

૬૪. અમારી બાળુ બોલુસાલ ધકેનો પાક મોટા થયો છે.

બાળુ=શબ્દયોગી અવ્યય ?

બોલુસાલ=નામ, કાળાર્થે પહેલી ?

૬૫. તેને એક મેરથી પ્રણામ લીસાં કરે છે.

મેરથી=શબ્દયોગી અવ્યય ?

૬૬. આપણે વસ્તુને પ્રવાહીમાં ઝુકાડીએ છીએ, તે વારે તે થોડાક પ્રવાહી ખસેડી તેની જગા રોકે છે. તે=વિશેષણ, વિશેષ્ય વારે.

વારે=નામ, સાતમીનું એકવચન

૬૭. સમુદ્રમાં તો બીલકુલ પ્રણામ નજરે પડે છે } બીલકુલ } વિશેષણ ?
સમુદ્રમાં તો માત્ર પ્રણામ નજરે પડે છે. } માત્ર }

૬૮. અથવા તો તે બેં બેં કરતા શીખરો.

બેં બેં=નામ ? કરતાં=કૃદંત નામ, કેમકે તે શીખરોનું કર્મ છે.

૬૯. જય બિલાડી મોભામોભ. મોભામોમ=કિ. વિ અવ્યય ? એવીજ રીતે રાતો રાત, દિવસે દિવસે, રહેતે રહેતે છત્યાદિ.

૭૦. યથા રાજ તથા પ્રાત્. યથા-તથા=ક્રિયાવચી અવ્યય; કેમકે એ બંને શબ્દોનું સ્વરૂપ અવ્યયનું છે તથા તે બે શબ્દને જોડે છે.

૭૧. મૈત્રણી કહાણી તે કોને જમ કહું રે લોલ
લોલ=નામ, સંબોધનાર્થે ૧લી ?

૭૨. શેરશાહે વંશપરંપરા ગાદી સ્થાપી. વંશપરંપરા=વિશેષણ ?
એ તો અમારી વંશપરંપરાની રીત છે. વંશપરંપરાની=નામ ?

૭૩. રસ્તામાં વખતે મોટી નદી આવે. } વખતે } કિ, વિશેષણ અવ્યય ?
ભોગજોગે રસ્તામાં જો ચોર મળે. } ભોગજોગે }

૭૪. વણ તપામે વરીશ મા, રખે ડાહી થઈ વહેવાતી.
વણ=શબ્દયોગી અવ્યય ? તપામે=કૃદંત નામ ?

૭૫. દીકરા, હું તો તારા ઉપરથી વારી જાઉં. વારી=કિ. વિ. અવ્યય ?

૭૬. માણસની શું અવસ્થા છે; તેનો શું અર્થ હશે; મેં તે શું પાપ કર્યું હશે, મેં શું અપરાધ દીધો

આ ચારે વાક્યોમાં 'શું' ને બદલે 'શી' શાં, અથવા 'શો' જોઈએ. જો એમ નહિ તો 'શું' એ કિ. વિ. અવ્યય; જો વિશેષણ કહીએ તો વાક્યવિન્યાસનો અન્વય વિચાર બેસતો નથી. એજ પ્રમાણે તે ધણું યાચ્યો, તે ધણું યાચી, તે ધણું યાચ્યું, એમાં 'ધણું' એ અવિહારી રૂપે વપરાવાથી તેનું પદરૂઢ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય કરવું. તે=(મેં તે શું પાપ કર્યું.) કિ. વિ. અવ્યય.

૭૭. પણ પાસે પાછ સરખોએ ન મળે તે શું કરે. તે=ક્રિયાવચી અવ્યય.

૭૮. તેમાં સીધું, સામાન, પેટી, પટારા સુધાં રહે. સુધાં=શબ્દયોગી અવ્યય.
'રહે' ના ક્તાં 'જણું' કે 'વસ્તુઓ'.

૭૯. મારે છાત્ર જોઈએ; તે લુચ્છો છે. 'જોઈએ' અને 'છ' ના ધાતુ 'જોઈએ' અને 'છે' ગણવા, 'જોઈ' અને 'છે' નહિ.

વાક્ય પૃથક્કૃતિ વિષય.

૮૦. આજ તો મને પેટમાં બહુ દુઃખે છે.

આ વાક્યમાં 'મને' ઉપર ખાસ બાર આપીને યોગ્ય અને તેનો અર્થ એવો થાય કે આગાઉ તો બીજાને પેટમાં દુઃખતું હતું અને હવે તો મને આજે પેટમાં દુઃખે છે તો 'મને' એ 'ઉદ્દેશ્ય' છે; પણ જો 'પેટમાં' એ સમ્પદ ઉપર બાર આપીને યોગ્ય અને તેનો અર્થ એવો થાય કે આગળ તો મને બીજે કહી દુઃખતું હતું, પણ આજે તો મને પેટમાં દુઃખે છે, તો 'પેટમાં' એ 'ઉદ્દેશ્ય' થાય. આવા ભાવકર્તાકે ભાવે પ્રયોગવાળાં વાક્યોમાં ક્રિયાનો ભાવ એ ઉદ્દેશ્ય નહિ, પણ ઉપર પ્રમાણે જ સમ્પદ આગળ કરીને એ લાયક તે સમ્પદને 'ઉદ્દેશ્ય' ગણવો.

૮૧. મારે લાકું નેધજે. મારે=પૂરક.

૮૨. મારાથી અવાયું નહિ. મારાથી=ઉદ્દેશ્ય.

૮૩. હું ધરમાં હતો. હું ધરમાંજ હતો, ઓહિસે, ખગરે કે બીજે કહી નહિ હતો, એવો અર્થ હોય તો 'ધરમાં' એ પૂરક, હું ધરમાં હતો, નહિ હતો એમ નહિ. એવો જ્યારે અર્થ થાય, ત્યારે 'ધરમાં' એ વિધેયવર્ધક.

૮૪. તમે આવ્યા તેથી મને દિલામો મળ્યો. તમે આવ્યા=નામ ઉપવાક્ય.

૮૫. જ્યારે તમે આવ્યા ત્યારે હું લખતો હતો. જ્યારે તમે આવ્યા=ક્રિયા વિશેષણ ઉપવાક્ય. જે વખતે તમે આવ્યા તે વખતે હું લખતો હતો. 'જે વખતે તમે આવ્યા' એ વિશેષણ ઉપવાક્ય.

૮૬. તેને માર પડે છે, તેમાં તમે શા માટે ગભરાઓ છો.

"તેને માર પડે છે", એ નામ ઉપવાક્ય.

ઉપમાન બચલ શુદ્ધગીઆ.

હેડમાસ્ટર કાર્કિ. બાટન ફિમેલ ટ્રેનિંગ

કોલેજ, ગાંધીદા.

ગુજરાતી લિપિ

અને

તેની ઉત્પત્તિ.

उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि, न मनोरथैः ।

न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥

૧. લિપિ (સ. લિપ્ = લીપવું + ઈ = કૃત પ્રત્યય, યનાર) = કાગળ કે ખીજ કશા ઉપર શાહી કે કાતરકામથી લીપવા-લખવામાં આવે છે તે લિપિ એ આપણા વિચારો આપણી ગેરહાજરીમાં ખીજને દર્શાવનાર એક સાધન છે, અને તેની શોધ પ્રાચીન છે. આપણી વાણી-નાદ કે શબ્દ-આપણી ગેરહાજરીમાં ખીજને શ્રુતિગોચર થઈ શકે એ શોધ અર્વાચીન છે. આશરે ૩૦ વર્ષ ઉપર મહાન અમેરિકન શોધક એલિસને ફ્રાનોગ્રાફની શોધ કરી, ત્યારથી આપણે આપણી વાણી-શબ્દોચ્ચાર-પણ આપણી ગેરહાજરીમાં ખીજને સંભળાવી શકીએ છીએ. મનુષ્ય માત્રને વાણી એ નૈસર્ગિક છે. પૃથ્વી ઉપર ગમે તેવા જગલી લોકો રહેતા હશે, પણ તેઓ વાણી વડે પોતાના વિચાર અન્ય જનને દર્શાવી શકે છે; પણ તેઓ પોતાની ગેરહાજરીમાં તે વિચારો ખીજને જણાવી શકતા નથી, કેમકે તેમણે કોઈ લિપિ શોધી કહાડી નથી. લિપિ એ એક હુન્નર—કળા છે અને વાણી એ એક ધર્મશક્તિ-પ્રેરણાબુદ્ધિ-માણસને અર્થબુદ્ધિ છે, જેથી મનુષ્ય ખીજને વાણીથી જુદો પડે છે, અને તેથીજ સર્વ વાણીઓમાં તે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

૨. જેમ વાણી ઉપરથી આખી પૃથ્વીના લોકોના ૩ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે, ૧. આર્ય, ૨. સેમેટિક, ૩. તુરાનિઅન, તેવીજ રીતે લિપિ ઉપરથી પણ ૩ વિભાગ થઈ શકે છે. ૧. મિસરી, ૨. ચિનાઈ, ૩. અમેરિકન. મિસરી લિપિમાં હિંદુસ્તાન, તાતાર, હાલનાં ઇસ્લામી રાજ્યો, આખો યુરોપખંડ અને આફ્રિકા ખંડનો સમાવેશ થાય છે. આપણી ગુજરાતી લિપિ, દેવનાગરી કે બ્રાજ્મભાષા-લિપિમાંથી; દેવનાગરી કે બ્રાજ્મભાષા લિપિ અશોકના વખતની બ્રાહ્મી લિપિમાંથી; અને બ્રાહ્મી લિપિ, મિસરી કે ફિનિશિઅન લિપિમાંથી વ્યુત્પન્ન થઈ છે.

૩. જે લિપિમાં એકજ મૂળાક્ષરથી એકજ ઉચ્ચાર થઈ શકે તે લિપિ ઉત્તમ ગણવી. જેમ ગુજરાતી લિપિમાં “ક” નો ઉચ્ચાર “ખડક” એ શબ્દમાં જુદો અને “મંડપ” એ શબ્દમાં જુદો થાય છે, એ લિપિની ખામી ગણાય, “ખડક”માંના “ક”

ને માટે જો “ક” આવું ચિહ્ન કરાવીએ તો “મંડપ”માંના “ક” ને માટે “ડ” આવું કાંઈ ચિહ્ન યોજવું જોઈએ. વળી જે લિપિમાં મિત્ર ઉચ્ચારને માટે જુદાજ અક્ષરો યોજવામાં આવે, તે લિપિ સારી ન ગણવી. જેમ ગુજરાતીમાં જ અને તથા અંગ્રેજીમાં $x = \text{ક્ષ}$ અને $z = \text{ઝ}$. આવા સંક્ષેપ લિપિમાં વધી જાય તો તે વાંચવામાં આંખ અને સ્મરણ શક્તિ ઉપર બોજ રૂપ થાય છે. અશોકના વખતની બ્રાહ્મી લિપિમાં મિત્ર ઉચ્ચારને માટે આવા સંક્ષેપ ઘણા જોવામાં આવે છે, પણ મુલાબે ગુજરાતી લિપિમાં તેનું પ્રયોગ નથી. ઘણીખરી લાખાઓમાં ઉચ્ચારોનો ફેરફાર લાંબે કાળે થયા કરે છે, તેથી અમુક અક્ષરનો ઉચ્ચાર પ્રાચીન કાળમાં શો હતો, તે આપણે ચોક્કસ પણ કહી શકતા નથી. આથીજ “ઝ” નો ઉચ્ચાર મદાસીઓ દ્વંચ, પુરખી-આઓ ગૂંચ અને આપણે ગૂંચ કરીએ છીએ. ખરો ઉચ્ચાર તો “જૂંચ” છે. “સપ્રાસ કરજો” તેને બદલે “હમાહ કરજો” એમ લોકો બોલે છે. આમાં “હ” નો ઉચ્ચાર અરબી “હુકમ”માંના “હ” જેવો છે. આ ઉચ્ચાર એમ જતાવે છે કે આપો હંમ દેશમાંથી ગરમ દેશમાં આવ્યા. સારું થયું કે સરકારી શાળાઓમાં “સ”નો આ “હ” ઉચ્ચાર મંજૂર ન થયો, નહિતો તેને માટે એક જુદો અક્ષર યોજવો પડત અથવા “ક”ની પેઠે ચલાવી લેવાત. લિપિમાં લખવાની સરળતા એ પણ એક લાભ છે. ગુજરાતી લિપિમાં ફરેક અક્ષરે હાથ ઉપાડવો પડે છે, અને અંગ્રેજી લિપિમાં હાથ ઉપાડવા વગર શબ્દમાંના બધા અક્ષરો સાથે જોડાઈને લખાય છે; આથી ગુજરાતી કરતાં અંગ્રેજી લિપિ લખવામાં વધારે સરળ છે. થોડા અક્ષરે એટલે થોડી મહેનતે જે લિપિથી વિચારો દર્શાવી શકાય તે લિપિની યોજના પણ સારી ગણાય. આપણી લિપિમાં સ્વરાક્ષરનાં ટુંકાં ચિહ્નો કરાવી દીધાં છે, અંગ્રેજીમાં તેમ નથી, તેથી અંગ્રેજી કરતાં ગુજરાતી લખાણ સંક્ષેપમાં પડે છે. જેમ ગુજરાતી ‘શકર’, અંગ્રેજી Shambkar; ગુજરાતીમાં માત્ર ૩ અક્ષરે ‘પત્તુ’ અને અંગ્રેજીમાં ૭ અક્ષર લખવા પડ્યા, કેમકે તેમાં સ્વરાક્ષરોને માટે જુદાં ચિહ્નો યોજેલાં નથી. ચિત્રવિદ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં ઉભી અને ક્ષિતિજ સમસૂત્ર લીટીઓ કરતાં તિર્કસ લીટીઓ દોરવી સહેલી પડે છે. જે લિપિમાં ઉભી લીટીઓ કરતાં તિર્કસ લીટીઓ દોરવાની આવે તે લિપિ લખવામાં સરળ સમજાવી. અંગ્રેજી લિપિમાં આ લાભ જોવામાં આવે છે. આ બધો મુકાબલો ઊપેલા અક્ષર માટે નહિ, પણ હાથના લખેલા અક્ષરો માટે છે. દાકતરો કહે છે કે ત્રાંશી લીટીઓવાળા અક્ષરો વાંચવાથી આંખને વૃક્ષાન થાય છે, તેથી અંગ્રેજીમાં હવે ઉભોડીઆ અક્ષરો લખવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે અને એવીજ કોપીયુકે પણ નીકળી છે. આપણી લિપિની રચના યુરોપીયન લિપિની રચના કરતાં વધારે સરળ છે. આપણે લખેલા અક્ષર પ્રમાણેજ તેનો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ, પણ અંગ્રેજી જેવી લિપિમાં એમ હંમેશાં દીસતું નથી. જેમ Colonel આ અક્ષરોનો સામટો ઉચ્ચાર “કોલોનેલ” થવો જોઈએ, તેને બદલે “કર્નલ” થાય છે. Two આ શબ્દનો ઉચ્ચાર “ટ્વો” (સં. દ્વૌ) થવો જોઈએ, તેને બદલે “ટુ” થાય છે. અંગ્રેજીમાં શબ્દોના ઉચ્ચાર ફરી ગંધા, તો પણ તેના અક્ષરોની જોડણી તો એની એજ રાખી, એ વાત આપી સ્પષ્ટ થાય છે. ગુજરાતીમાં જેમ જેમ ઉચ્ચાર ફરતા ગયા તેમ તેમ તેની જોડણીમાં પણ

ફેરફાર થતો ગયો. સંસ્કૃત સમયમાં હસ્ત, પ્રાકૃત સમયમાં હત્ય અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં હાય એમ ઉચ્ચાર પરત્વે તેની જોડણી બદલાતી ગઇ.

૪. પ્રાચીન કાળમાં હરકોઇ શોધ મઠા કદતાએ પ્રાપ્ત થયો છે. લિપિની શોધ વિષે પણ એવુંજ બનેલું જણાય છે. તે વખતના લોકોને એટલી સાદી બાબત પણ ન સૂઝી કે મૂળ ઉચ્ચારનાં ચિહ્ન શોધી કહીડવાં. આધુનિક કાળમાં તો આ વાત આપણને બહુ સ્પષ્ટ જણાય છે અને આપણામાંના દરેક ધારીએ તો તદ્દન નવી લિપિઓ ઉત્પન્ન કરી રાખીએ. પણ હરકોઇ કળાની પહેલી શોધ કરવી બધી દુઃસાધ્ય છે. પાણીની વરાળ તો આપણે જાણીએ છીએ અને આપણા પૂર્વજો પણ તે જાણતા હતા, પણ જેમ્સ વૉટે જ્યાં સુધી વરાળયંત્રોનો શોધ ન કર્યો, ત્યાં સુધી એ વરાળમાં શું બળ છે, તેથી આપણે અસાત રહ્યા હતા. અરે, એટલુંજ નહિ પણ યુરોપીયન લોકો આપણા દેશમાં આવ્યા પહેલાં વરસાદનું માપ લેવાની જે સાધારણ સુક્તિ, તેથી પણ આપણે અજાણ રહ્યા હતા. આ છેલ્લી બાબત આપણી કુદ્રતા દર્શાવે છે. આવીજ રીતે લિપિનો શોધ પણ મઠા કદતાએ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રથમ તો લોકોને ચિત્રલિપિ સૂઝી અને તેની પહેલ કરનાર મિસરના લોકો હતા. શબ્દોને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે ચિત્રો વાપરતા:—

૧ ગતિ.

— ઘર.

૨ બળ.

વસવાટ થએલી જગા.

૩ દેવી અંશ.

પ્રવાહી પદાર્થો. (પાણીની લહેરો.)

૪ દાતરડું.

રેસા અને ઊઠા, (કમળના ઊઠવા.)

૫ ઊરી.

હાથીદાંત.

૬ માણસનું નામ.

સૂર્ય.

આવાં ચિત્રોએ પાછળથી અક્ષરોનું રૂપ પકડ્યું.

૭ ય.

૮ મ.

— શ.

૯ બ.

૧૦ ન.

△ ક.

૧૧ પ.

૧૨ ર.

૫. મિસર દેશમાં આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પર ઉપર પ્રમાણે ચિત્ર લિપિ ચાલતી, પણ હવે તો વર્ણોચ્ચાર પ્રમાણેની અક્ષર લિપિ ચાલે છે. ચીન દેશમાં પ્રાચીન કાળમાં જે ચિત્ર લિપિ ચાલતી, તે ચિત્રોમાં કળાનુકૂળે ફેરફાર થઇને હાલ એવાંજ ચિત્રોની લિપિ ચાલે છે. આથી વર્ણોચ્ચારનાં ચિહ્નોને બદલે શબ્દોનાં.

ચિહ્નો લખવામાં આવે છે અને તેથી જ ચીનાઈ લિપિ અતિ ક્ષિત્ર ગણાય છે. ચીનાઈ વિદ્વાન લેખકને ૪૦૦૦ સુધી આવાં ચિહ્નો યાદ રાખવાં પડે છે. આ લિપિ કાગળની જમણી કોરથી ઉપરથી લખને નીચે સુધી ઉભી હારોમાં લખવામાં આવે છે. આપણી લિપિમાં વહેવિચાર પ્રમાણે અક્ષરો ગોઠવ્યા છે, તેમ આ લિપિમાં રાખેલા પ્રમાણે તેનાં ચિહ્નો (અક્ષરો) ઠરાવ્યા છે. આ રાખેલા માટેનાં ચિહ્નો કેવાં હોય છે, તે આ નીચે દર્શાવ્યું છે:—

○ સૂર્ય, હાલ ૫

ચંદ્રમા, હાલ ૪

આવાં ચિત્રોનાં મિશ્રણથી વળી
બીજા શબ્દે. અતઃ ચિત્રા ઉત્પન્ન થાયછે.

♀ ୫.୧୩୫, ୧.୧୧ ୫

✠ ਮਾਘ, ੬੫੯ ॥

ਮੀਰ, ਹਾਏ ਮ

† ତାହା, ତାହା †

2.

॥ कृष्ण, ६६६ •
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

૩. સૂચક ક્ષિતિજ ઉપર ઘટલો સવાર કે મળસકું.

નું નામ આ પાસે પાસે એટલે જ મલ.

ਜੈ ਮਾਛਾਮਾਂਧੀ ਨੀਕੁਨੀ ਆਪਤੀ ਕੁਝ

નક્કર વસ્તુ તે જીભ.
મોઢાં તેની આંધી નીચાની નચાન.

म. भा. ३, तमा. सा. ३ न. ३३३ व. ३३३
अ. ३३३ श. ३३३.

મુ સૂર્ય સાથે ચંદ્ર એટલે અબકલું.

‘જીંદગી બાળક સાથે, તે ઉપરથી શરૂ’

૧૪ બે માણસ અંતે પૃથ્વી તે ઉપરથી

સર્વ આત્માંશી રાખાવે તે જી.

૨૫૧

પ્રાર્થનામાં એસવું.

પીચ્છન લોકો અયમ ગયા. ત્યારે તેમણે

૬. અમેરિકા ખંડમાં જ્યારે મુરોખીઅન લોકો પ્રથમ ગયા, ત્યારે તેમણે ત્યાંના મુળ વતનીઓને ચિત્રલિપિ વાપરતાં જોઈ હતી. હાલ પણ જે જંગલી અમેરિકન ઇન્ડિઅન્સ છે, તેઓ તે વાપરે છે.

I, II, III = એક, બે, ત્રણ ઇત્યાદિ.

००००० = धोखा भण्डा सधि.

મંત્રુડા રંગ = લલાચ.

૪૪ = પટાની વચમાં બે આ-
ણક બાથ બેડી વિદ્યા એ રાત્રે બચાવે

૧૩૩ = શિકારી કે હરણ વેચવા
લાગ્યો છે.

⊖ = डालर, राज. (सिक्के),

+ = १० सेन्ट (सिक्के),

1 = 1 सेन्ट (सिक्के).

૭. હાલના એશિયાઈ દુર્કસ્તાનમાં યુદ્ધેતિસ અને તેમિસ નદીઓ વચ્ચેના દેશાખમાં અને તેની આબુખાબુ, બાબિલન (હાલનું હિલા) અને આસિરિઆનાં મોટાં અને સુધરેલાં રાજ્યો પ્રાચીન સમયમાં યદ્યથાં. આ દેશમાં હાલ તે અરબી લિપિ ચાલે છે, પણ પ્રાચીન કાળમાં એક લિપિ વપરાતી તેને આરબ લોકો મિસ્મારી અને અંગ્રેજ લોકો અરેબિક કહે છે. આપણે તેને શરમૈલિ લિપિ કહીશું. એ લિપિમાં બાબુના માયા (૬૫) જેવી લીટીઓ આવે છે, તેનીચે પ્રમાણે:-

✠ સ્વર્ગ.

⇨ ઘર.

✱ તારો કે આકાશ.

⇨ મોટું ઘર

૧૬ પાણી.

આ લિપિમાં પાછળથી મૂળાક્ષરો

૧ માણસનાં નામની પહેલાનું ચિહ્ન. જંધાણા અને તે પ્રમાણે લિપિ

૨ દેશોનાં " " " ચાલી.

૩ દેવોનાં " " "

⇨ સનારી.

⇨ પિતા, બાપ.

૪ "અ" અક્ષર.

આ લિપિ બાજથી ૪૦૦૦ વર્ષ ઉપર મેસોપોતામિઆ અને આર્મીનિઆથી ધરાવના અખાત સુધી ચાલતી. તેની લીટીઓના મરોઠ પરથી કેટલાકનું એમ માનવું છે કે આ શરમૈલિ લિપિ ત્યાંથી ચીનમાં ગઈ છે; પણ એ બે પ્રદેશ વચ્ચે વિશાળ અંતર હોવાથી એમ માનવું કેટલાકને ઉચિત લાગતું નથી. આ શરમૈલિ લિપિ મિસરી લિપિમાંથી નીકળી હતી, માટે તેનો સમાસ મિસરી વર્ગમાં થઈ જાય છે.

૮. પ્રાચીન બાબિલન અને મિસરની વચ્ચે હાલનો સિરિઆનો મુલક આવેલો છે. બાબિલનની શરમૈલિ અને મિસરની મિસરી એ લિપિના સંગ્રહનથી આસિરિઆના મુલકમાં બાજથી ૩૦૦૦ વર્ષ ઉપર એક નવી લિપિ ઉત્પન્ન થઈ, તે લિપિ ચિત્રલિપિ મટીને હવે વર્ણમયાર સુકત અક્ષરલિપિ થઈ છે. આ મુલકમાં ધ. સ. પૂ. ૬૦૦ વર્ષ ઉપર ફિનિશિઅન લોકો વસતા હતા. તેઓ મોટા વેપારી હતા અને તેમને હિસાબ, નાણું વગેરે નોંધ રાખવાની બહુ જરૂર પડી. બાજ રીનિશિઅન લોકોએ તે કાળમાં મોટાં મોટાં સંસ્થાનો પણ પરદેશમાં વસાવ્યાં હતાં. ધ. સ. પૂ. ૩૩૩ થી ગ્રીક લોકોએ તેમની સાથે હરિક્ષા કરી, તેમાં આખરે ગ્રીકો વધ્યા અને ફિનિશિઅનો પાછળ પડી ગયા. આ ફિનિશિઅન લોકો તે હાલના પાલુદીઓના પૂર્વે હતા. તે સેમેટિક વર્ગમાં ગણાય છે. તેમના રંગવાના, વણવાના, કાચ બનાવવાના, ધાતુની શોધના અને બીજા હુલસે અન્ય દેશોમાં ફેલાયા, તેથી લિપિની સાથે બીજા ધણા ખરા હુલસે બીજા પ્રજાઓએ તેમની પાસેથી મેળવ્યા છે. ઇશ્વરમાં ચિત્રો ઉપરથી ચિત્રલિપિ, તે ઉપરથી પછીથી તે ચિત્રોનાં દુકા રૂપે નહી થયાં અને એ

હેં કાં રૂપો પંડીથી વલોચિત્તારનાં ચિહ્ન તરીકે વાપરવાથી અક્ષરલિપિ ઉત્પન્ન થઇ. એમ પ્રથમ ચિત્રલિપિ, પછી શબ્દલિપિ અને પછી અક્ષરલિપિ. આ દિનિશિચ્ચન અક્ષરલિપિ દિનિશિચ્ચન લોકા પાસેથી ગ્રીક લોકા પાસે, ગ્રીક લોકાથી રોમન લોકા પાસે ગઇ અને ત્યાંથી હાલની અક્ષરલિપિ આખા યુરોપખંડમાં પ્રસરી. આજ દિનિશિચ્ચન લિપિ અરબસ્તાન, ઇરાન અને તાતારના મંચુરિઆ સુધી પહોંચી અને એજ લિપિ દરવેશ યુરતારખ, સિકંદર વગેરેના બાકિચ્ચન રાજ્યના સમાગમથી હિંદમાં આવી, તેથી ॥ સ. પૂ. ના ૩ જ સૈકામાં મહારાજ અશોકના વખતમાં તે રૂપો અને શુક્રાચો ઉપર કોતરેલી આજ પણ જોવામાં આવે છે. અર્વાચીન સમયમાં પ્રાકૃત લિપિઓ દેવનાગરી લિપિમાંથી નીકળીને આખા હિંદમાં આવે છે, પણ તે ઉપશ્ચ નજરે જોતારને તો જુદી જુદી લિપિ હોયની, એમ હીસે છે, કેમકે દેશ પરત્વે અક્ષરનો મરેક બદલાઇ જાય છે. મહારાજ અશોકના સમયમાં પણ ઘણી લિપિઓ ચાલતી હશે, પણ બ્રાહ્મી અને ગાંધારી એ બે લિપિઓ તે સમયમાં વધારે પ્રચારમાં હતી, એમ પ્રાચીન લેખો પરથી માલમ પડે છે. ઇરાનની જે લિપિમાંથી અશોકના વખતની લિપિ ઉત્પન્ન થઇ તેને આરોસ્તી લિપિ કહે છે. દિનિશિચ્ચન, આરોસ્તી, બ્રાહ્મી, ગાંધારી, અરબી અને દેવનાગરી લિપિઓના કોઠો અહીં નીચે આપ્યો છે, તે ઉપરથી અક્ષરોનો મુકાબલો સારી રીતે થઇ શકશે.

હ. અજરાતી મૂળાક્ષર.	દિનિશિચ્ચન.	આરોસ્તી.	બ્રાહ્મી.	ગાંધારી.	અરબી.	બાળબોધક દેવનાગરી.
અ	K	𐎧	𑀓	✓	ع	अ
ઇ	𑀓	𐎨	𑀔	𑀕	ح	इ
ઉ	L	𑀖	و	उ
ક	𑀌 𑀍	𐎣 𐎤	+	𑀗	𐌵	क
ખ	𑀘	𑀙	𐌶	ख
ગ	𑀚	𑀛	..	ग
ઘ	𑀜	𑀝	𐌷	घ

ક	4	7	6	+	..	ક
ખ	9	5	□	5	ب	ખ
ભ	..	.	7	h	..	ભ
મ	W	5	8	~	م	મ
ય	..	2	L	5	ي	ય
ર	4	6	5	4	/	ર
લ	L	x	v	2	U	લ
વ	6	7	9	વ
શ	¥	7	7	7	ش	શ
ષ	..	.	7	7	ص	ષ
સ	h	5	س	p	س	સ
હ	8	7	L	2	8	હ
ઝ	(લ) ઝ

૧૦. દિ'દમાં ધણે રથએ યુદ્ધએ અને સિલાએ ઉપર ને પ્રાચીન લેખો
 નેવામાં આવે છે, તે સમજા બ્રહ્મા કે માંધારી (પાલી) લિપિમાં લખાએલા છે.
 મ. સ. ૯ મા સૈદ્ધમાં દૈત્ય વંશના રાજા ભજવદેવના સમયના લેખો અને તે

ઘ =	lh	W	ष	घ घ	न =	।	।	।	।	न न
ङ =	८	८	८	ङ ङ	प =	८	८	८	८	प प
ચ =	૪	૪	૪	ચ ચ	ફ =	૭	૭	૭	૭	ફ ફ
છ =	ક	ક	ક	છ છ	બ =	૫	૫	૫	૫	બ બ
જ =	ઁ	ઁ	ઁ	જ જ	ભ =	ત	ત	ત	ત	ભ ભ
ઝ =	૫	૫	૫	ઝ ઝ	મ =	૪	૪	૪	૪	મ મ
ઞ =	h	h	h	ઞ ઞ	ય =	।	।	।	।	ય ય
ટ =	८	८	८	ટ ટ	ર =	।	।	।	।	ર ર
ઠ =	૦	૦	૦	ઠ ઠ	લ =	૫	૫	૫	૫	લ લ
ડ =	૮	૮	૮	ડ ડ	વ =	૭	૭	૭	૭	વ વ
ઢ =	૭	૭	૭	ઢ ઢ	શ =	।	।	।	।	શ શ
ણ =	।	।	।	ણ ણ	ષ =	૪	૪	૪	૪	ષ ષ
ત =	।	।	।	ત ત	સ =	૮	૮	૮	૮	સ સ
થ =	૦	૦	૦	થ થ	હ =	૫	૫	૫	૫	હ હ
દ =	૪	૪	૪	દ દ	ળ =	૭	૭	૭	૭	ળ ળ
ધ =	૫	૫	૫	ધ ધ						

૧૪. આ ડોહા ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે અક્ષરોમાં કાળાન્તરે રૂપાન્તર થયું છે, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ જગ્યાએ તેો અક્ષરોનું વલણ તદ્દન ઉલટુંજ બદલાય ગયું છે. જેમ ઉ, એકવાર ઈ આવેા હતો તે પાછો ડ આવેા થઈ ગયો; ઘ, ઙ આવેા હતો તે ખ આવેા થઈ ગયો; છ, ક હતો, તે જ થઈને જ આવેા થઈ ગયો છે; ઠ, ઢ, દ વગેરેમાં પણ એમજ થયું છે, તેા અરબી અક્ષરો જેનું લખવાનું વલણ આપણી લિપિથી ઉલટું છે, તેના લગભગ બધા અક્ષરો ઉલટું વલણ મહણ કરે એ તદ્દન બનવા જોગ છે.

૧૫. બાળબોધ કે દેવનામરી લિપિમાંથી ગુજરાતી લિપિ ઉત્પન્ન થઈ છે, એ વિષે તેા કાંઈને પણ શંકા નથી; તે બંને લિપિઓનો મુકાબલો કરવાથી સદજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. થોડાક અક્ષરોનું રૂપાન્તર કાંઈક વધારે વિચિત્ર હોવાથી તેમનેા વિકાસક્રમ સાદી નજરે જોનાં બરાબર બંધ બેસતો જણાતો નથી. એવા અક્ષરોનેા વિકાસક્રમ આ નીચે આપ્યો છે, તે જોવાથી કાંઈક વિશેષ પ્રકાશ પડશે.

અ	મ	ન	અ
ઈ	હ	ડ	ધ
૬	આ ઉપરથી શુજરાતી એ નીકળ્યો નથી, પણ અને એક માત્ર એ ઉપરથી નીકળ્યો છે.		
ક	ખ	ગ	
ચ	પ	ભ	બ
જ	ઝ	ઞ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ
ણ	પા	ણ	
ફ	ખ	ફ	
વ	બ	બ	.
લ	લ	લ	
શ	શ	શ	
ઠ	ઠ	ઠ	ઠ
ક્ષ	ક્ષ	ક્ષ	ક્ષ
(મૂળે બાળબોધમાં પણ ક્ + વ મળીને ક્ષ બોલવામાં આવે છે)			
જે જ + જ બોલવામાં આવે છે, તે પછી જ માંથી જ અને આ જ તે ઉપરથી શુજરાતીમાં જ.			

૧૧. સ્વર એ શ્વાસર અને વ્યંજન એ શરીરાક્ષર કહેવાય છે, કેમકે સ્વરની સહાયતા વગર વ્યંજનનો ઉચ્ચાર થઈ શકતો નથી, તેથી પ્રત્યેક વ્યંજનની સાથે સ્વર આવવો જોઈએ. ઉપર આપણે જોયું કે કેટલાક વ્યંજનાક્ષર કરતાં સ્વરાક્ષર લખવામાં વધારે કઠિન છે, માટે પ્રત્યેક વ્યંજનની સાથે અંકેક સ્વરાક્ષર જોડીએ તે લખાણ કઠ્ઠકર થઈ પડે, તેથી સ્વરાક્ષરો વ્યંજનાક્ષર સાથે જોડાય, ત્યારે તે આખા લખવાને બદલે તેમને માટે ચોંટલાં ચિહ્નો લખવામાં આવે છે. આ ચિહ્નો અશોકના વખતમાં જ પાલી લિપિ ચાલતી તેનાં જ છે, તે બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ આ નીચેના કોઠા જોવાથી થશે.

શુ. સંયુક્ત

વિવેચન

સ્વરાક્ષર, ચિહ્ન.

અ.....નથી..... પાલી લિપિમાં પણ અ સ્વરાક્ષરનું સંયુક્ત ચિહ્ન નથી, જેમ + = ક. બાળબોધ લિપિમાં હરકોઈ વ્યંજન હવે ચિહ્નથી લખાય છે, અને જ્યારે તેમાં અ લખેલો દર્શાવેલો પડે ત્યારે હવે ચિહ્નનો લોપ કરવામાં આવે છે. જેમ ક = ક્ + અ.

આ..... ! શુજરાતીમાં આ ચિહ્નને આપણે કાનો કહીએ છીએ. કાનો એ શબ્દ સં. કર્ણ ઉપરથી બ્યુત્પન્ન થયો છે. આપણા ચહેરાની બાજુએ જેમ કાન આવેલા છે, તેમ આ ચિહ્ન વ્યંજનની એક બાજુએ લખવામાં આવે છે, માટે તે કર્ણ એટલે કાનો. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ — જાની એક આડી

લીટી છે. કા = ૬ , ટા = ૮ , જા = ૯. મૂળે “આ” નું ચિહ્ન
આડી લીટી હવું, તે હાલ ગુજરાતીમાં ઉભી લીટી છે.

ઈ..... િ.....આ ચિહ્નને આપણે હ્રસ્વ “ઈ” નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી
નિસાણામાં પંડ્યાણએ તેને “પાંચ કુંડાળી” કહેતા. ખરું નામ
“પાછ કુંડાળી” કેમકે તે અક્ષરની પાછળ લખવામાં આવે છે.
પાલી લિપિમાં કાનાની પેઠે તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ ~
આવી વાંકી લીટી છે. જેમ કિ = ૬ , નિ = ૮ . પછીથી ગુજરાતી
લિપિમાં અક્ષરને માથે માત્ર ~ આવી અવળી વક્રરેખા કરતા.
જેમ કે = કિ કે કી. પછી વળી હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ દર્શાવવા
વ્યંજનાક્ષરની ડાબી બાજુએ કુંડાળી કરીએ તો હ્રસ્વ અને જમણી
બાજુએ કુંડાળી કરીએ તો દીર્ઘ એમ આવ્યું. જેમ કે = કિ
અને કી = કી. આ કુંડાળી ઉતાવળે લખવામાં આવી પાછી
થઈ જાય તો હ્રસ્વ દીર્ઘનો ભેદ બરાબર દર્શાવાય નહિ, માટે
અધિક સ્પષ્ટતાને અર્થે હ્રસ્વને માટે અક્ષરની ડાબી તરફ અને
દીર્ઘને માટે અક્ષરની જમણી તરફ કાનો વધાયેલ. જેમ કિ = કિ,
કી = કી.

ઈ.....ી.....આ ચિહ્નને આપણે દીર્ઘ ‘ઈ’ નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી
નિસાણામાં પંડ્યાણએ તેને ‘અનળુ કે અન્યુ’ કહે છે. ખરું નામ
‘અગીઉ’ છે. અગીઉ = આગલું, કેમકે તે ચિહ્ન અક્ષરની
આગળ આવે છે. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરની જમણી તરફ ~
આવું હ્રસ્વ ‘ઈ’ નું જેવકુ ચિહ્ન હવું. જેમ કી = ૬ , તી
= ૮ . ઈ. સ.ના ૩૧ સૈકામાં ક્ષત્રપ વંશના રાજાઓના સમયમાં
આ દીર્ઘ ‘ઈ’ નું ચિહ્ન અક્ષરને મથાળે વચ્ચેવચ્ચ વધારે ગોળ
કુંડાળી થઈ ગયું. જેમ કી = ૬ અથવા ૬. આખરે ગુજરાતીમાં
૧ આવું ચિહ્ન કેમ થયું, તે ઉપર હ્રસ્વ ઇના પેટામાં સમજાવ્યું છે.

ઉ.....ૃ.....આને આપણે હ્રસ્વ “ઉ” નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામડી નિસા-
ણામાં પંડ્યાણએ તેને “વળકુ કે વરકુ” કહે છે. ખરું નામ
“વળકુ” છે. વળકુ = વળેલું; કેમકે તે અક્ષરની નીચે વાકું વાળી
દીધેલું હોય છે. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે જમણી તરફ
આડી સીધી લીટી — આવું ચિહ્ન હવું. જેમ, કુ = ૬ ,
તુ = ૮ , ધુ = ૯ . ક્ષત્રપ લિપિમાં આ ચિહ્ન
વાંકું થઈ ગયું; જેમ કુ = ૬ , તુ = ૮ . આ
ઉપરથી હાલનું ~ હ્રસ્વ “ઉ” નું ચિહ્ન થયું. કાઠિઆવાડમાં આ
ચિહ્નને “લોટે” કહે છે. લોટે = લધુએ. “ક” ને લોટે “ક” એટલે
“ક” ને જો “ઉ” ના લધુ ચિહ્નને જોડીએ તો “કુ” આવેા થાય.

ઊ.....૧.....આને આપણે ઈર્ધ ઊ નું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામઠા નિશાળામાં પડ્યાછાએ તેને “નેત્ર” કહે છે. નેત્ર=કાઠનું મૂળ, કેમકે આ ચિહ્ન અક્ષરની નીચે ઝાડના મૂળની પેઠે આવેલું છે. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે જમણી તરફ = આવી બે આડી સીધી લીટીઓનું ચિહ્ન છે. જેમ, કૂ = 𑀓 , નૂ = 𑀔 , જૂ = 𑀕 . જ્યાં આડી લીટીઓ અક્ષરની સાથે જોડાઈ ન બેસે, ત્યાં આડીને બદલે ઉભી લીટીઓ લખાય છે. ૧૧ આવી બે લીટીઓનું રૂપ બદલાઈને ૧૨ આવું થયું અને તે ઉપરથી ૧૩ આવું હાલનું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. કાઠિયાવાડમાં આ ચિહ્નને વરે કે વધે કહે છે. સં. વૃદ્ધ=વધેલું કે ઈર્ધ, તે ઉપરથી વધે. “કુ” ને વધે “કૂ” એટલે “ક” ને ઈર્ધ “ઊ” લગાડીએ તો “કૂ” થાય.

ઞ.....૮.....આને આપણે ઞકારનું ચિહ્ન કહીએ છીએ. ગામઠા નિશાળામાં કંઈક વિદ્યાને અભાવે અને કંઈક આ અક્ષરનો ઉચ્ચાર ગુજરાતી ભાષામાં લેખ ધવાથી પડ્યાછાએ તેને પારાક્ષરીમાં ગ્રહણ્યો નહિ. પાલી લિપિમાં અક્ષરની નીચે કાળી તરફ એનું ૧ આવું ચિહ્ન હોય છે. જેમ કૃ = 𑀘 , પ્ર = 𑀙 , સ્ = 𑀚 . પછીથી આ ચિહ્ન બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં ઉલટાઈને ૮ આવું થઈ ગયું. જેમ કૃ, પ્ર, સ્.

ઞ.....૯.....આને આપણે ઈર્ધ ઞકારનું ચિહ્ન કહીએ છીએ, તેનું ચિહ્ન પાલી લિપિમાં ૩ આવું છે. બાકીની હરીકત દ્રવ્યઞકાર પ્રમાણે,

લૃ-લૃ.....આ સ્વરને માટે સંયુક્ત ચિહ્નો યોજવામાં આવ્યા નથી, કેમકે તેનો ઉપયોગ સંસ્કૃત ભાષામાં પણ જૂજ છે, માટે તેનાં ચિહ્નોના અભાવે વધારે મહેનત પડે તેમ નથી.

ઞે.....૧૦.....આને આપણે ઞેક માત્રા કહીએ છીએ, માત્રા એટલે માપ, પહેલાં બધા સ્વરોનું સાધારણ નામ માત્રા હતું; પછીથી આ ચિહ્નનેજ માત્રા શબ્દ લાગુ પાડ્યો. પાલી લિપિમાં આનું ચિહ્ન અક્ષરને માથે કાળી તરફ આડી સીધી લીટી છે. જેમ કે = 𑀛 . આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતીમાં ૧૦ આવી માત્રા થઈ.

ઞૈ...૧૧.....આને આપણે બે માત્રા કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન અક્ષરને માથે કાળી તરફ = આવી બે સીધી લીટીઓ છે. જેમ કૈ = 𑀜 . આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતીમાં આવી બે માત્રા આવી.

ઞો.....૧૨.....આને આપણે કાનો માત્રા કહીએ છીએ, પાલી લિપિમાં તેનું ચિહ્ન કાનો માત્રા લખાય છે. જેમ કો = 𑀝 ઞો = 𑀞 નો = 𑀟 . આ ઉપરથી બાળબોધ અને ગુજરાતી લિપિમાં કાનો માત્રા લખાય છે.

ઐ... ૧૧.....આને-આપણે કાનો બે માત્રા કહીએ છીએ અને તે ઉપરને નિધમેજ
 , લખાવણે. જેમ કે = ૧૧, ઐ = ૧૨. આ ઉપરથી બાળબોધ
 અને ગુજરાતી લિપિમાં કાનો બે માત્રા આવ્યાં છે.

અં..... આને આપણે અનુસ્વાર કહીએ છીએ. પાલી લિપિમાં પણ એવોજ
 અનુસ્વાર છે. જેમ કં = ૧૩, ક્ષત્રપ લિપિમાં કં = ૧૪.

૧૭. ઇ. સ. ૯ માંથી તે ૧૪મા સૈકા સુધીમાં જ્યારે બાળબોધ લિપિની
 રચના થઇ, ત્યારે દરેક અક્ષરનું માથું બાંધવા તે ઉપર છેક આડી લીટી કરવામાં
 આવી. આ આડી લીટીએ પૃથક્ પૃથક્ દોરવાની હોવાથી ઉતાવળે લખવામાં તે સં-
 રોધક નીવડી, તેથી ગુજરાતી લિપિમાં પૃથક્ પૃથક્ લીટીએને બદલે એકજ અખંડ
 લીટી અક્ષરો લખ્યા પહેલાં દોરી લેવાનો પ્રચાર ચાલ્યો અને તે પ્રમાણે આજ સુધી
 આપણે વર્તીએ છીએ. બીજાથી જાણવાની કળા આપણા દેશમાં દાખલ થઇ, ત્યારે
 છુટાં છુટાં બીજાને લીધે જાણવામાં આખી લીટી દર્શાવવી અશક્ય થઇ પડી, તેથી
 લીટીએ વગરના અક્ષરો આવવા લાગ્યા. આ જાણેલી ચોપડીએના અક્ષરોનું અનુકરણ
 આપણે પાછું લખવામાં કરવા લાગ્યા, તેથી દિન પર દિન સરકારી શાળાઓમાં
 કેળવણી પામેલા માણસો વગર લીટીએ ગુજરાતી લિપિ લખે છે.

ઉક્તમાન બચ્ચલ ખુડખુડીઆ,
 હેક માસ્તર, કાઠિ. બાર્દન દિગેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, રાજકોટ.

સમાપ્ત.

OLD GUJARATI & OLD WESTERN RAJASTHANI.

[By—Dr. L. P. Tèssitori, (Italy)—Jodhpur.]

It is obvious that to obtain a correct idea of the nature and origin of a language, whichever language it may be, and be able to define it properly and fix the right place it occupies amongst the other languages related to it, a mere knowledge, however extensive, of the language in question is not sufficient. It is only through comparing that language with the other languages, those from which it has sprung and those with which it shares the same origin, that its nature and characters can be correctly understood and estimated. This is in accordance with the modern tendency, which requires the philologist, and even the compiler of an ordinary grammar, to be more or less a linguist, at least within the compass of the languages connected with the one he is dealing with.

Applying the above remark to the particular case of what has been hitherto called Old Gujarati, it may be said that the key to the right understanding of this language, from the linguistic point of view, cannot be had from a mere knowledge of the same and of the Modern Gujarati, but only from a comparative study of all the characteristic elements in it, and in the languages connected with it, chiefly, Apabhramsa and Marwari. It is from such a comparative study of the so-called Old Gujarati language that in my "Notes" published in the 'Indian Antiquary' I have come to conclusions which are somewhat different from those of Indian Scholars who have studied that language in itself, without paying much consideration to the languages cognate

to it. The most apparent of these differences is my substitution of the term—"Old Western Rajasthani" for "Old Gujarati," a point on which some Indian scholars have not been agreeing with my views. Though in my "Notes" just mentioned, I have shown the reasons for the introduction of the new term "Old Western Rajasthani," yet it will not be unprofitable here to return to the same subject, which is one of no little importance in the history of the languages, literature and ethnology of Western India.

The starting point for a methodical study of the languages in question, is given by the Saurasena Apabhramsa, a language of which we have few but valuable documents in Hemchandra's *Prakratvyakarana*, IV, 329-446. It was spoken over the greatest part of Western India and its spreading was largely effected, it seems, through the migration of the Gurjaras and other tribes into the ancient Supadlaksa and hence into Rajputana and Gujarat. When this language began to prevail we cannot say with certainty, but we can approximately fix the nearest limits of its existence between the 10th and 12th century A. D. The Apabhramsa quotations in Hemchandra's Grammar evidently belong to a literature at least two three centuries anterior to his time (12th century A. D.), and the rules given by him may likewise be explained as referring to a literary form of the language, older than that actually spoken in Hemchandra's days. The Apabhramsa of the *Prākṛta-Pāṇḍala* exhibits a still later stage of development, and it represents for us the latest document we possess of the *Apabhramsa*.

As far as the Apabhramsa goes, from its earliest documents to the stanzas in the *Prākṛta-Pāṇḍala*, we are still dealing with the Prakrit stage of the Indo-Aryan Languages. But between

he 13th-14th century A. D., Apabhramsa appears to have undergone an important development, in consequence of which it can no longer be classed as a Prakrit language, but only as a member of the Neo-Prakrit or Neo-Indian Vernaculars. The chief characteristic of this development, which is quite in contrast with the principles governing Prakrit Grammar, is a phonetical change i. e. the simplification of double consonants and compensatory lengthening of the preceding vowel. Thus, वृत् becomes वृत, गृहि गज्जि, वित्त चीत. The phenomenon was not restricted to Saurasena Apabhramsa and Western India, but was general and about the same time throughout Aryan India Apabhramsa gave similarly way to different Neo-Prakrit vernaculars, branded by the above mentioned phonetical peculiarity. In Western India the Saurasena Apabhramsa was succeeded by that form of language which I have chosen to call Old Western Rajasthani, and others old Gujarati. This was in use over the whole of Gujarat and Western Rajputana, and flourished till about the end of the 16th century A.D., when it finally developed into two distinct vernaculars, Modern Gujarati and Modern Marwari.

The reason for which I have preferred the term Old Western Rajasthani to the customary term Old Gujarati, is clear from the above. If this language was spoken over an area which greatly outreached the limits of Gujarat and if it is the unique stock from which both Gujarati and Marwari originated, we cannot apply to it a term like Old Gujarati, which is one-sided and therefore incorrect. It would be just as wrong as calling the language Old Marwari. Gujarat is geographically a part of Rajputana, and hence the term Old Western Rajasthani may seem a rather appropriate one.

That modern Marwari bears to Old Western Rajasthani the same relation, as Modern Gujarati, has been ignored and denied, and the reason is that all the inquirers into the grammar and literature of the Old Western Rajasthani, at least as far as I know, were Gujarati scholars and as such had no particular concern with the Marwari language. On the other hand the average Marwari scholars, pandits and bards, have been completely ignoring the connection of their mother tongue with the Old Western Rajasthani, and whenever they have come across some specimens of the latter language, they have been explaining it as Gujarati or as a Jargon of the Jain Jatis. The latter denomination, though incorrect, contains a great truth, and it is that the Jains deserve particularly the credit of having preserved with the most scrupulous faithfulness this form of language, which others have been contributing to obliterate by an unwise practice of modernizing old texts, and altering all that appeared to be unusual and antiquated. The accuracy and critical sense of Jain copyists is proverbial, and I need not insist on it. Quite different are the methods followed by other copyists, especially the bards, who generally seem to possess no idea of what a critical text is and how it should be preserved unaltered when correct, or corrected when corrupted. Each bard considering himself a professional poet and consequently an authority in the interpreting of poetical texts will never resist the temptation of making some alterations or, as he will call them, improvements in any old text he may undertake to copy. This explains why most of the old bardic poems have come down to us in a form which is almost identical with the vernacular spoken to-day and—except for the employment of some unusual and poetical words—hardly retain any feature of the old language in which they were originally

(7) The substitution of *अप, अपे*, for Gujarati *आपण, आपणे*, when used to give the meaning of the first personal pronoun plural, including the person addressed;

(8) The substitution of the pronominal adverb *कदी* for *कही*,

(9) The ending *ऑ* of the first person plural of the present indicative instead of *अउँ*,

(10) The ending *इसी* of the second and third person singular of the future indicative, instead of *इसइ, इसिइ*,

(11) The substitution of the feminine for the neuter with past participles of verbs of saying or asking, used without any object expressed, as in *पूजी* "(He) asked"

To these we may add the preference for the weak form of the conjunctive participle which becomes a more and more marked feature of Marwari, the more we get down with the times. Now, it is obvious that the above differences do not afford a sufficient ground for claiming for the two currents of speech a separate place as different languages. Otherwise, we might distinguish in the Old Western Rajasthani two different vernaculars, namely Old Gujarati and Old Marwari.

I have pointed out the elimination of the hiatus in the vocalic groups *अइ* and *अउ* as the chief characteristic of the passing of the old Western Rajasthani into the modern vernaculars of Gujarati, and Marwari. When *अइ* and *अउ* are contracted into *ऐ* and *औ*, the Old Western Rajasthani period is practically finished and we find ourselves in the modern period of the Neo-Indian vernaculars. I have already said that the definitive change took place about the end of the 16th century A. D. Of course, the process was effected gradually and slowly, but it seems that it

was about that time એ and ઐ came to be generally substituted for અદ and અર in the writing. Of the two vernaculars, which thus branched out from the Old Western Rajasthani stock, Gujarati apparently kept more faithful to the old Western Rajasthani tradition, whilst Marwari differentiated for some peculiarities, which, though ultimately unimportant, yet are responsible for all the difference one nowadays notices between Gujarati and Marwari. One of these peculiarities is the substitution of the genitive postposition નો for નો (ન નર) that is the ruling form in Gujarati and was also prevailing in old Western Rajasthani. Evidence is available that the નો postposition has come into general use only at a much later period than નો, and in some parts of Rajputana has superseded the latter only in comparatively recent times. To quote only one instance, નો appears to be still the ruling postposition in an inscription on a *bavari* at Sojota, three miles from Rutlam, in Malwa, dated in the year Samvat 1727. In the same inscription, we also find the auxiliary—substantive verbal form હે, instead of હે, and old MSS. show that even in Marwar હે remained in use at least as far as the end of the 17th century A. D.

I know that most if not all the Gujarati scholars will still feel some hesitation in accepting my new denomination of the language they have been used to call old Gujarati and regard as exclusive of their own country. But my object was not one of having my new term adopted and sanctioned. It was simply of throwing some light on what is the real state of things and though people may continue using the term Old Gujarati, I will still consider to have attained my object, if they only recognise that they are using an improper term and realize the common origin of the Gujarati and Marwari languages.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન કાવ્યો

(શિખર-મંજુલાલ જમનારામ દવે એમ. એ.)

સમસ્ત વિશ્વના ઇતિહાસ પ્રતિ દ્રષ્ટિ કરતાં સામાન્યતઃ એવું જણાય છે કે 'એક પ્રકાર ન્યાય' અને 'વિવિધ પ્રકાર ન્યાય' એ ઉત્પન્ન થતાં પ્રાચીન અર્વાચીન સત્તા છે. પછી બન્ને તે ઇતિહાસ મનુષ્ય જાતની જમ્મે-તે દ્રશ્યને અનુલંગતો હોય-અર્થાત્ તે ધાર્મિક, સામાજિક, શૈલિ-વિષયક, રાજકીય વા સાહિત્ય-વિષયક હોય: —

જગતના પૂર્વ કાલમાં જેવારે મનુષ્યનું જ્ઞાન માત્ર યૌશવ-અવસ્થા ભોગવતું હતું, જ્યારે સર્વ પ્રકૃતિ અને તેના સમસ્ત તત્ત્વો, આદર્શો અને પદાર્થો અગોચર આનંદ અને ભય ઉત્પન્ન કરતાં હતાં, જ્યારે તે વિશ્વવંશના પ્રેરક, ચાલક, અને સાસરું રિપે-કંઇક આશ્ચર્યજનક શક્તિમાં, અને અપ્રતિમ સ્તુતિમાં આલ્લહાદતો હતો, અને આશ્ચર્યજ એની રિલેસ્ટીયુ, સ્વીજ મધ પડ્યું હતું, ત્યારે એવા શુદ્ધ સત્ય અને સાત્વિક પ્રેમાર્ણ નિષ્કાલસ અને પારદર્શક ચિત્ત-માંથી જે અમૂર્ત કાવ્યભાવના મૂર્ત સ્વરૂપે વહતી હતી, કાવ્યની ભમકવી પ્રભામાં પ્રસન્નમન, આપવી હતી અને અનેક નૈસર્ગિક ચમત્કાર ચમકાવતી. તે 'કાવ્યભાવના અને તજ્જન્ય કાવ્યો સમસ્ત રાષ્ટ્રોમાં' 'એક પ્રકાર ન્યાય' જે દાખવતા જણાયાં છે, અદૌકિ અ. અર્થ અને તેથી હરેલી કાવ્ય પંક્તિઓ, નવાઓ, શ્લોકો તે સમયના મનુષ્યના ચિત્તને સમસ્ત ઇતિહાસ બોલે છે, હિંદમાં અને હિંદની ગહાર સમસ્ત દેશોમાં. આની આજ એક પ્રકારની ભાવનાની એક, બરેલી રહેલા ઇતિહાસ કથા છે. અને હુનિઆની અનેક ભાવનાઓનાં અનેક સંકિતોમાં પ્રથમ હિંદુવેલી તેમની કવિતાના રચના આ 'એક પ્રકાર ન્યાય' પ્રેમાર્ણ રહેલા છે. આપણે અહીં નગરવેલી અતિ પ્રાચીન કથાઓ આજના નૈસર્ગિક ઓજસથી ભરેલી માનવી ભાવનાની સંકિત છે. તે ફેટલી સરળ, અને સ્પષ્ટ, ભવ્ય અને અજગ મનોહારી છે. કામળતા, દયિતતા, આશ્ચર્યજનક વિનીતતા, અને તજ્જન્ય શક્તિનાય તે તે સમયની પુત્રી. કાવ્ય હરેલીઓનો Music of the Spheres જેવા સુંદરતમ પ્રૌઢ આનંદી ગીતો છે. પ્રભુ પરમાત્માની પ્રજ્ઞતા જેનાં તે પ્રકાશે છે અને દયાળુ દેવની દીપ્તી ઝીલી દિવ્યતા દાખવે છે. પૂર્વના સાહિત્યને અવગ્રાહી આપણે હવે પશ્ચિમ તરફ જણાએ અને ત્યાં પણ તેવીજ વસ્તુ રિયલિટી દરિગાચર થાય છે. પુસ્તકોનું પુસ્તક એવું મહાપુસ્તક જાણમંત્ર પણ આવીકે સરળ શુદ્ધ, સત્ય ભાષામાં યોગ્યપણું દરિએ પડે છે. તેના ભાવો પણ મીઠા અને મનહર છે. I come here not to destroy but to fulfil એ તેની પરવત પરથી ગંજતી પ્રૌઢ મંજનાનો ગંભીર પડ્યો છે.

આ પ્રમાણે જગતના અતિ પ્રાચીન કાળના સાહિત્યની કાંઇક સૂક્ષ્મ અને સંક્ષિપ્ત સંભાષણના આદર્શો બાદ આપણે એવા સિદ્ધાંત પર આવીએ છીએ કે તે સમયનું સર્વ સાહિત્ય ધર્મનેજ અંબલગતું હતું, ધર્મ નામથી ઉદભવી ધર્મ નામમાંજ પરિચુમનું. દરિ-ગેભર થાય છે, અને ધર્મભાવના અને કાવ્યભાવનાનું અતિ પ્રસન્નમન એમ સર્વ સંચાર્યકું તે કાળના ઇતિહાસમાં ભાલમ પડે છે. જગતના માનવીઓને દેવ તરફથી મળેલી અસિસ જેવો અપ્રતિમ ધર્મનો વારસો દેવે પેતે વા મનુષ્યોમાંનાં દેવરૂપ સન્તોએ દરિતાની

દિવ્ય વાણીમાંજ જગતના ગુણ માટે પ્રકાશીત કરેલો છે, આ આખત જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસ વરસ નજર કરવા સરહ થાય છે. અને તેમાંની ચાળી દુકાદેલી ધાર્મિક ભાવના એક પ્રકારની Unconscious poetry રૂપેજ દર્શન દે કે. ત્યાં ધર્મ અને કવિતા વા કવિતા રૂપે ધર્મ, વા ધર્મ રૂપે કવિતા, એ સર્વ એકજ રૂપમા દર્શિએ પડે છે.

હવે આપણે ઉપરોક્ત ન્યાયવડે વિશ્વના એક નાના અરખા ગુજરાત પ્રાચીન સાહિત્યને અનુભવીએ અને ખરેખર ! ત્યાં પા. નેજ નીચે સ્વીકૃત થયેલી તેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં દર્શિએ પડવી જણાશે; તેનું પ્રાચીન સાહિત્ય-કવિતા સાહિત્ય-ધર્મમાંથીજ ઉદ્ભવેલું છે અને ધર્મમા પરિણમતું છે. ધર્મ રૂપે, તેનું પરમ પ્રકાશન થયેલું છે. ૨૫. ગોવર્ધનરામ તેમના Classical Poets of Gujarat મા જણાવે છે કે 'In Gujarat the bulk of Classical literature professes to be Religious.' અને આજ દર્શિ આપણ ઉપરોક્ત 'એક પ્રકાર ન્યાયનું' નિરીક્ષણ કરવામા ઉપયોગી થઈ પડે છે.

'આપણું ગુજરાત-રાજકુ ગુજરાત ? હિંદુ' અપ્રમુલ્લ રૂપ રત્ન ઇતિહાસની દર્શિથી અવલોકતાં પોતાનું સાહિત્ય એક દશમા અગિયારમા સતકથી તે આજ દિન પર્વત દાખખા કરે છે અને કરશે.

આપણે ત્યાંના એક પ્રખ્યાત ભાષા શાસ્ત્રીના અભિપ્રાય અને ટીકાશું તેા માલૂમ પાડી કે આપણું સાહિત્યના મૂખ્યત્વે ત્રણ વિભાગો દર્શિગોચર થાય છે. પ્રાચીન-મધ્યમ-અને અર્વાચીન પ્રાચીન સાહિત્ય દશમાંથી તે ચૌદમા સતક સુધાનું, મધ્યકાલનું સાહિત્ય ૧૫માંથી તે ૧૭ મા સતક સુધીનું, અને તે પછીનું સમસ્ત સાહિત્ય તે અર્વાચીન ગુર્જર સાહિત્ય.

હવે પ્રસ્તુત નિખંધની શિર્ષકની સફળતા સ્થમળવતાં જણાવવું પડશે કે મૂળ અને નવું એ ઉત્તમ સાહિત્યનાજ ગુણ કોપનું નિરૂપણ કરવાનું છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં જૂનું, વચ્ચું અને નવું એ ત્રણે સાહિત્યને વિભાજવાનું છે અને તે ત્રણે કાળની પરંપરા અઘાપિ જળવદ્ધ ગઈ છે કે કમ તે પછુ રચે સાચે રાધતા જવાનું છે.

હવે આપણે સાહિત્યના પ્રાચીન કાળ તરફ દર્શિ કરીએ. પ્રાચીન સાહિત્ય બહુધા જૈન ભોકા અને તેનાયે મૂખ્યત્વે જૈન આદ્યો વડે રચેલું છે. ગુજરાતના અન્ય વર્ગ બ્રાહ્મણાદિ તે સમયે એની તો સ્થિતિમા હતા કે રમને કવિતાદેવની સાન્ન આરુધના કરવાની વડે મળવી ન હતી. તેમના શ્રવ, તેમની માલ મતા, તેમના વડિલો અને બાળકો ઇત્યાદિ સર્વની સલામતીની શોધનો તે કાળ હતો. અને દેશમા જ્યા ત્યાં લુટકાક વડે રચાઈ લાગતાં; આવા સમયમા તેમના હાથથી સાહિત્યના રોપને પાણી ન પચાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તે છતાં સાહિત્યરોપ ઉછેરવા અન્ય જનમૂલક-ગુજરાતનોજ-પ્રવલ આદરી રહેલ હતો તે પછુ વિસારવા જેવું નથી. જૈન સાહિત્ય પોતાના ગુણથી સંસ્કૃતિ હોવાને લીધે શાન્તિથી સાહિત્યોપાસના કૌશલ્યતા અને તે કાળની લોકવાણીમાં પોતાના 'વસ્તુ હંદ' અને 'ભાષા હંદ' ના મધુર રંગો રવતાં. આ સાહિત્યને કેટલાક જૈન સાહિત્ય એવું નોખું નામ આપે છે પરંતુ વસ્તુતઃ તેજ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય છે. એમાં હવે કોઈ પછુ જનતનો સંકોચ રાખવા જેવું નથી. અજળવ તે કાળની જૈન અને બ્રાહ્મણ સેલીમાં ફેર છે અને તેનું કારણ નથી તેમ નથી. તે કાળની બ્રાહ્મણ સેલી સંસ્કૃતને વધારે

અવલંબતી ત્યારે જૈન શૈલી પ્રાકૃતદિગ્માંથી સજ્જ બડાળ બરતી, પરંતુ ઉભયનો આશ્રય તે એકજ હતો. અને તે ધર્મ નામમાજ સમાપ્ત થતો. આ એક પ્રકાર ન્યાયનું અવસોકન કરવાને તે સમયના સાહિત્યમાં શું લખાતું અને કેવું લખાતું તેનું અવસોકન આદરીએ.

રાસાઓ તે સમયના સાહિત્યના આવશ્યક અંગો છે. આ રાસાઓ ધાર્મિક રાજક્રિય અને નીતિ વિષયક ચર્ચા અદ્દશુલ વાર્તા સાથે આલેખતા અને એ અદ્દશુલતાનો અશબ્દ તેમનામાં અને તેથી પ્રાચીન સંસ્કૃત કાળના અને તે સમયના (સમકાલિન) સંસ્કૃતને આધારે લખાતા બ્રાહ્મણ શૈલીના Classic literature માં સૂક્ષ્મ તદ્દાવલ દાખલ છે. આ રાસાઓ Romantic પદ્ધતિને મળતા છે, એટલુજ નહિ પરંતુ તેમાં એ ધર્મ ને નીતિના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તોનું ઉદ્દાહરણ યથેચ્છ થયેલું છે.

Romance અને Classicalism નો સૂક્ષ્મ તદ્દાવલ આ નીચેની અંગ્રેજી વ્યાખ્યાને આધારે સમજી શકાશે, અને તે દ્વારા જૈનશૈલીના રાસાઓની કવિત્વ રીતિ અને બ્રાહ્મણ શૈલીના વ્યાખ્યાનોના ઇત્યાદિની કવિત્વ રીતિ વચ્ચેનું સૂક્ષ્મ રહસ્ય સ્પષ્ટમળશે.

Romance is associated in our mind with something unreal or exceptional, with richness of colour, and wide reach of imagination. It is thought of as producing an illusion by the artistic exercise of inventive faculty and as depicting the larger, nobler and higher aspects of humanity. The Romantic world is in a sense a world of reality.

Classical poetry has artistic sobriety, exquisite harmony, Chesselled grace and eclectic glamour."

મંત્રસિદ્ધિ, સુવર્ણસિદ્ધિ, રત્નાદિકની ચમત્કારીક ભૂત પ્રેતાદિના મનુષ્યો સાથે સંબંધ અને તેમનું અવિ અમાનુષી કર્તવ્ય, દક્ષીનું એક સ્વજોથી બીજો સ્વજો ચલનવલન અને આકાશ ગમન ઇત્યાદિ અદ્દશુલ અશો તેમા વારંવાર દષ્ટિએ પડે છે. રાસાઓના આવશ્યક રસપૂર્ણ યોશક તરીકે તેઓ વારંવાર દર્શન દે છે રાસા કવિતાનું વચન એ અદ્દશુલતાની, કારંમી કારંથી સુંદર દીપે છે અને તેમા વચના વચમાં રત્ન, અકામ, અસ્તેય, અહિંસા, આરિચ્છ, વગેરેના મહામિત્રો વડે અવિત મનોહરતા દાખવે છે.

એક બે દષ્ટાંતોથી આ બાબત દાખવીએ,

‘શીલસભો સંસારમા સિખર ન કોઇ યોક;

‘શીખવંત સવિયો વણા, સુંદર કથા સલોક.

‘શીલવલીના રાસ:’

‘જિમ સહકારે કાચલ ટહુકે,

‘જિમ કુસુમ વને પરિમલ્લ મહકે,

‘જિમ ચંદન સુમધનિધિ,

‘જિમ ગગાજલ સહરે જલેકે,

જિત્ત કમણીયક તેને ઝડકે,

તિમ એકમ. સામાન્યનિધિ.

‘જોતમ સ્વામી’

શાલવાતા સાસમા, શાલવનીનું વર્ણન પણ અદ્ભુત છે;—

નેપ્ત્યો:—૩૫ દેખીને ચિર થાંભિયા, રાશિ ગ્વિ દોલ મગન,

કામી જન મદ મારવા, જાણે કાળ પ્રસન્ન;

ફૂર્ન પરે તે કિજતા, તામ ચરણ છે દોલ,

હંસ દ્વિપદ હરાવીઓ સિયો સુરેવર જ્યે,

ચરણે જાઝરી છુધરી, રણજણ વાજતી જોર.

મથુ લોકે, તેણે પાઠવ્યો, અંગ અનંગ બકોર;

નાસા કીરની ગાંમડી અધર તે જાણે પ્રવાહ,

રવિ શશીમાનું એ દોખડા, કપોલ જાસ રસાળ;

ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ.

શીલવતીનો રાસ જો કે સંવત ૧૭૦૦માં લખાયેલો છે, છતાં તેની જાંપા ઇવરે રાસ-
ગાન કંઈ કંઈ મળતી છે, મોટેજ તેનું દર્શાવ અને ચોખ્ખું છે. બાકી તે સમયના રાસનો
મુખ્યત્વે ક્ષેત્ર પ્રેકાશ, ભરત બાહુબલી ગસા, હંસરાજ વજરાજ, શીલરાશ, જોતમ, કેવામી,
મથુરકા વગેરે વગેરે છે.

મથુરકામાંથી નીચેનું અવતરણ આપીએ:—

સાધા રે તમે મુગ સાંભળ જ્યો,

ગરિત મથુ રેહારો.

તિલ ઉપરી કાંઈ અવિકા ઉઠો,

ગિચા દુકક મારો.

નંતિનો ઉપદેશ આવા રાસાઓમાં બે પ્રકારે મળી શકે છે. એક તો મથુરકા, બીજો
અહિંસા, અસ્તેષ, અકામ, આરિન વગેરેનો ઉપદેશ પ્રશંગનશાત પ્રત્યક્ષ કરેલો છે તે અને બીજો
તે તે પાત્રોનો કૃત્ય અને તેનાં સાગં માઠાં પરિણામ ઉપરથી જે ઉપદેશ મળે છે તે, બન્નેય
રીતે આ ઉપદેશ આદર કરવા જોવો છે. કેટલેક પ્રસંગે જોતમ કોકાનું આવરણ એક છે એવો
ઉપદેશ છે છતાં બહુધા તો ધર્મચરણના મુખ્ય અંગ જે શીલ સંયમ, વગેરે છે તેનું જ ચોપણ
કરવા તરફ કંપાનું વલણ છે. ‘જોતમ મંત્ર’ વારંવાર દેખા દે છે.

બી પ્રકારના અન્યોન્ય પ્રેમની જાવના પણ તેમાં ઉત્તમ રીતે દોષ છે:—

તું પ્રથુ શશિને હું છું અંધિકાર;

હું છું રત્ન ને હું છું સુદિકાર.

હું પ્રથુ ચરણ તારી રખવાળી

‘શીલવતીમાંથી’

નવા સાહિત્યની નવિન સ્ફુલ્લને મથુરકામાંથી નવેદ્ય લખે છે કે સ્વચ્છાઈ તો મેં જ
બાપમાં નિયોજ્યું અને રત્ન નવલરામગાંધી તેને અનુભવે—આપણા પોતાના એવોળ પણ
એક દેશીય અભિપ્રાય દાખવે છે અને પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યની પણ ઝાટકણી કરે છે.

નર્મદને સર્વથી અધિકતમ કરવાની તેમની વૃત્તિથી આમ થયેલું છે. પરંતુ વસ્તુતઃ સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અને વર્ણન કવિતા ગુજરાતના પ્રાચીન યા. મધ્યકાલિન સહિત્યમાં નથી એમ નથી. લાંબા કાળોના આરિભૂત વિષયોમાં સૃષ્ટિ સૌંદર્યની ઝાંખી પરંતુ સચોટ દેખાઈ જાય છે. અને તેને આવશ્યક સ્થાન મળેલું હોય પોતાની પ્રસન્નમન દીપ્તિ દેખાવે છે. શીલવતીમાં લાલુ વન-વર્ણન તથા અપારવશ્યાનમાં લાંબા સૃષ્ટિવર્ણનો દણાવ તરીકે દાખવાયો.

ઉપરાંત વીરરસની ઝાંખાવટ પણ રાસામાંથી જડી આવે છે. ગુંગારની પણ શુદ્ધ ઝાંખી ગાંધારમાં દિશે છે. અને શીલવતી (કિટલાક) જેવા રાસામાંથી ગુંગાર ભાવના વિષે ઉદ્દેશ્ય આદરતાં તે પ્રેમાનંદના ગુંગારી ભાવોથી વધારે શુદ્ધ સ્વચ્છ અને સત્ય છે એમ કહેવું તો તે અર્થાત્ નહીં ગણાય. શાન્તરસ પ્રધાન અપારવશ્યાનમાં કહોડ અને તેની પત્ની સુમતાને ગુંગાર વર્ણનનો પ્રસંગ વર્ણવતાં કવિ પ્રેમાનંદ બહુ દૂર જાય છે. શીલવતીને ગુંગાર કહે છે અને ગંભીર દિલસુકીથી ભરપૂર છે.]

‘રણમહલ છંદ’ વીરરસ નું પ્રાધાન્ય મૂકે છે.

અંતમાં એટલું જોણીશું કે, જૈન સાધુઓએ ધર્મ અને સુનીતિનો સળંગ સંભાર જન સમુદાય સૃષ્ટિ સુખિય ધરવા યત્ન આદરેલો તે ધણી રીતે સફળ થયો હતો. તે રાસાઓમાં અદ્ભુત કદવના છે. ઉચ્ચ તરંગ પણ છે, વસ્તુ સકલના પણ એકરૂપતા અને સાતિત્યમાં તુટી દેખાતી નથી. અલંકારો પણ મીઠા રસિક પણ અસલની સંસ્કૃત પદ્ધતિને અનુસરતા છે. રસ ક્રિષ્ટ નહીં પરંતુ ધીરો અને સ્વચ્છ છે. મજા તો આદિથી અંત સુધી રાસાઓમાં છેજઃ આત્મલક્ષી પદ્ધતિની કવિત્વરીતિના નહીં પરંતુ સર્વ લક્ષી ‘યા સર્વાભુવ રસિક કવિતાનું’ થયેલું સ્વરૂપ દાખવતા તે રાસાઓ સર્વાંગે આપણું પ્રાચીન ગૂર્જર સાહિત્ય મનોહર રસમય અને સુંદર સામગ્રીથી ભરે છે. અને આપણા સમગ્ર જીવનપર-તે સૂક્ષ્મયની સર્વાંગી સ્થિતિ પર-કિતમ પ્રભાવ રેડે છે.]

અસંભવત એ અદ્ભુત કદવનામાં કેટલીક વખત અસંભવિતતા વ્યાપી ગઈ છે. છતાંયે કેટલુંક અસંભવિતપણું કદવના-વ્યાપારથી જ જાળવે થયું છે. નહિ કે કુદરતના કાળદાઓને જાળંગી તેથી પણ દૂર અતિ દૂર જવું. કલામાં વાસ્તવિકતા વિશેષ દીપે છે જાવનામય ચિત્રો અને આદર્શો ઝાઝાં નથી. તો પણ એક રસ તો એકેક રામાનું (જેમ પ્રેમાનંદના આ-પ્યાતોમાં જોઈએ છીએ તેમ) આવેલું છેજ. કવિતા કલારૂપ નથી. કવિતા શાસ્ત્રરૂપ, અસલની રહીને અનુસરતી છે અને તેથી સમારણ છે કે કલાવિધાન ઉચ્ચ પદ્ધતિનું ન હોય શકે. એની ભાષામાં પણ વિચિત્ર મિશ્રણ છે. મારવાડી, હિંદી, રૌરસેની, માગધી છંદાદિ ભાષાના શબ્દ-પ્રયોગ તેમાં છે. અને ભાષાના શબ્દોના ઇતિહાસ સહજજનારાઓને જોઈએના મધ્યવર્તી રૂપોનું સુંદર ખાણુ તેમાં પ્રતિષ્ઠા પાથરેલું જણાય છે. ભાષામાં દુનિયાની સમસ્ત ભાષામાં પણ જ્યાં સુધી અદ્ભુત રસ અને અદ્ભુત ચિત્રો રહેશે ત્યાં સુધી રાસાઓની દીપ્તિ ગૂર્જર સાહિત્યને અનુપમ પ્રદાશથી રંગશેજ; અને તેમાંથી નિર્ઝરતા ધર્મ અને નીતિના ‘એક પ્રકાર ન્યાય’ ને અવલંબતા વિચારો પણ આ નવીન યુગમાં આદર પામ્યા વિ નથી રહેતા અને નહિ ગહે.]

રાસાએ સંગ્રામી એટલે આપણા ગુજરાતના દશમાથી તે યૌદ્ધા સૈફા સુધીના સાહિત્યની પરિપાક અવસ્થા નિહાળી આપણે તે પછીના મધ્યકાલિન સાહિત્ય તરફ વળીએ.

આ સાહિત્ય આપણા અત્યાર સુધી મનાયલા આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા વડે લલિત થોભે છે. ધર્મ અને સુનીતિના સર્વમાન્ય સિદ્ધાંતો જેમ રાસાઓમાં જડતા તેમ અત્ર ભક્તિ-તે સમગ્રનું ધર્મસ્ત્ર-તે નરસિંહાદિ કવિની કવિતાનું અણમૂલું તત્ત્વ હતું તેણે માત્ર ભક્તિરસમાં મગ્ન રહી મરત થઈ એવું તો બબ્બ ગાયું, અને અજાણતાં એવું તો ઉત્તમ કાર્ય આરંભ્યું કે તેને ગુજરાતના સાહિત્યમાં અત્યાર સુધી આદિ કવિ એ નામ આપાતું હતું. તે પોતે કયા ધર્મના હતા તે અત્યાર સુધી જાણી શકાયું નથી પણ "From an unreligionist he proved to be all-religionist" અને એજ પ્રકારનું તેમનું કાવ્યગીત પણ તે જાગૃતની સાક્ષી પૂરતું લાગે છે.

ગદ સાહિત્ય પરિપક્વમાં આવેલા "નરસિંહમહેતાની ધાર્મિક ભાવનાઓ" એ નામ ઉદ્દેશમાં એ મહાત્માના કવિતા ઉદ્ભાસનાં અને તેમાંથી ઝરતી ચાર ધાર્મિક ભાવનાના મેં ઉદાહરણ આપ્યાં હતાં. અને તેમને ધાર્મિક મતસહિષ્ણુતાના પ્રચારક તરિકે દાખવ્યા હતાં માત્ર એકજ કાવ્ય:-"વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ જે પિંડ પરાઈ જાણેરે:-"તેમની સર્વમાન્ય મતસહિષ્ણુતા દાખવવા ખમ છે.

નરસિંહ મહેતાની અને જગતના મહાન પુરોની જાગૃતમાં અને છે તેમ તેમનું સમસ્ત જીવન તેમનાં કાવ્યોમાંજ વસી રહેલું છે. તેમના જીવનના મુખ્ય પાંચ વિષયો-પ્રસંગોનું વર્ણન તેમણે જાને કરેલું છે એટલુંજ નહિ પરંતુ બક્તમાળામાં તે પ્રસંગે ચર્ચાયેલા હોવાથી તેમના પછીના સત્તરમા સૈફાના કવિગણોએ પણ તેમનું મયેરજ વર્ણન કરેલું છે. આગાં પ્રેમાનંદના વર્ણનો સવિશેષ રસિક અને રમેહર છે. આ પાંચ પ્રસંગો તે આ છે:-

"હાર હુડીને મોસાણું" વગાડને વળી શ્રાદ્ધ
નરસિંહમહેતાને કૃપા કરી કર્યાં શ્રી હીનાનાથ"

પરંતુ આ પાંચ સાંસારિક જીવનના પ્રસંગો પરથી તેમના હૃદયની સૂક્ષ્મતા પિછાનવાન નથી. તે સર્વથી પર એવું આધ્યાત્મિક ભક્તજીવન-સાક્ષરજીવન-તેમના પદોમાં તરે તેનુંજ પિછન આવશ્યક છે. આ પદો તે પરમ ભાવના બધી, પરમ ભાવ્યતા દાખવતાં, પર દિવ્યનાદ જગતનાં સનાતન રમ્ય કાવ્યો છે. અને ત્યાંજ તેમની અજુલજી અપૂર્વ રસમેવતા રવપૂર્ણ મર્ત સ્વરૂપ પસરી રહ્યું છે. જાન ભક્તિ અને વૈરાગ્ય ત્રણે ત્યાં દિગે છે. ધર્મ નીં અને દૃષ્ટિ ત્રણે ત્યાં થોભે છે, પરંતુ તે સર્વમાં એ 'એક પ્રકાર ન્યાય' તો છેજ. યજ્ઞ યાદાન તપ વ્યાપીર્થ દત્તાદિ કરતાં તેને મન પ્રેમભક્તિ-પ્રભુની વાદાગ્ય ભક્તિ વિશેષ ને તે નવોડ છે એમ જણાવે છે:-

“એવારે એવા અમો એવારે એના:

“ભક્તિ કરતાં બ્રહ્મ કહેશે તો કરશું હાથોદરની સેવારે

વળી

શું થયું રનાન સેવા ને પૂજા થકી?

શું થયું ઘેર રહી દાન દીધે?

શું થયું ધરી જટા ભરમ લેપન કરે?

“શું થયું લાલ લોચન કીધે?

x x x x

એ તો પરપંચ સૌ પેટ ભરવા તણા

(જ્યાં લગી) આત્મારામ પરબલ ન જોયો

ભણે નરસીયો કે તત્ત્વદર્શન વિના

રતન ચિંતામણી જન્મ જોયો: ઇત્યાદિ.

૧. એમનું શૃંગાર-કવન એમ ભક્તિભાવમાં આત્મપ્રેમ થઇ રહેલું છે તેવીજ રીતે એમનું વત્તવચાન પણ ભક્તિતેજ અવલંબે છે, તેમાંજ અતે પરિણમતું ભાસે છે.”

મનાં શૃંગારનાં પદોમાં સુરવસંત્રામની કેલીનો અનુપમ સુવાસ દોર્યો છે. પરંતુ તેને તાત્વિક દૃષ્ટિએ રહમજવાં અને રહમજવાતાં અવિચન આનંદ અને જ્ઞાન ઉભય પ્રાપ્ત થાય છે. સુરત સંત્રામનાં—કૃષ્ણનાં, ‘અલક્ષ્ય’ નાં, (‘અલક્ષ્ય’ સંગ્રાથી નરસિંહ પ્રભુને યોગ્ય છે) પ્રેમ ભક્તો અને જ્ઞાનભક્તોના સંત્રામનાં—કેટલાંક પદોની કુમારાજ એર છે. “નાગર નંદણના બાલ, રાસ રમતાં રમતાં મારી નથની ખેવાણી.”

“કેસરબીના કંથજી કસુબે બીની નાર,

“લોચન બીના ભાવશું ઉમાં નંદને કાર.

આવાં આવાં કાવ્યોમાં રસની અપૂર્વ ઝાંખી થયા વિના નથી રહેતી. એનાં ભક્તિ દા-વ્યોમાં વિનીતતા ધણી છે. બોધને ચાળખા જેવું પણ ધણું છે. ‘સત્પર્યાય’ સુકિતની ખાતર “તે કૃષ્ણસુકિતની સદાહ દે છે. એના સાંકેતિક ભાવો (Symbols) પણ જોવા જેવા છે. અને તેજ ભક્તિશૃંગારનો સ્વરૂપ અમલકાર વાચકને દોખવે છે.”

“અમર આહીર અરધાંગ ગોપાંગના, વૃક્ષવેલી સર્વ સપીરાણી,

“ભક્તિ તે સધિકા સુકિત જયોમતિ. મગ વેકુલને વેદરાણી.

“નિગમ વસુદેવજી, ગાય ગોપી સયા, દેવકી બ્રહ્મ વિવાદ દહાવે,

“બહા કર લાકડી, વેણું મહાદેવજી, પૂત્ર વદન કરી ગાન ગાવે.

ઇત્યાદિ.

એનો ભક્તિશૃંગાર વા ભક્તિભાવ જાંતે પણ દયારામના ભક્તિભાવ કરતાં વિશેષ ઉજ્જવલ અને લલિત દીપે છે. કૃષ્ણમાં-અલક્ષ્યમાં ને મરણ-લગ્ન-દે છે. તેને પ્રયત્ન રિથર

સનાતન દર્શન થાય છે. અને તે ભક્ત જાતે પ્રયુક્તોના માફી તેમજ ભોક્તા ઉભય બને છે. તેને રસસ્રીલાના અપૂર્વ દર્શન થઈ એની તો એકવાનતા ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાનું અંગ બળતું છે તેવો પણ તેને ખાતરી થતી નથી તે પ્રયુક્તો એકવાર એકવાન થઈ ગયો છે. તાત્કાલિક ભક્તિભાવનું-પરબલક્ષિતનું પરમ શિખર તેણે પ્રાપ્ત કરેલું છે. નવધા ભક્તિથી પર એવી પ્રેમભક્તિ તેને ચિત્ત અતિવ ગોળી છે. રસશક્તિ કૃષ્ણ અને રસોદ્બોધશક્તિ રાધા અને એ રસોદ્બોધક શક્તિની પરમ સુગંધથી બ્યાસ વૃંદાવનની અજબ પરિભ્રમણની કુંજ એ સર્વ સાંકેતિક રસગય ભાવો નરસિંહના ભક્તિ સુંગારના આવગચક અંગો છે. દયારામ તો તેના આગળ માત્ર શિષ્ય સ્થાને બેસવાનું યોગ્ય છે.

એના જ્ઞાન અને વિરાગના પદોમાં ઉંડું તત્ત્વજ્ઞાન વિલસતું દૃષ્ટિએ પડે છે. અદ્વૈતભાવનું પ્રતિપાદન વિહરે છે, સર્વેશ્વરવાદની ઉપરની સપાટી તળે એટલે વાદના ભય જલ દુષ્ણતા ઉભરાતાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તવ, તપ, પદ્માપદી અને કર્મકાંડની તે અનાવશ્યકતા સૂચવે છે.

‘પદ્મ પદ્મી ત્યાં નહિ પરમેશ્વર.’

એ તેના ભક્તિ-ગીતનો ભગ્ય રણુડો છે.

એની તાર્કિક ભાવનામાં—

‘ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ વંદુષ છે, અલ્પ લગ્ન કરે અલ્પ પાસે, એ મુખ્ય છે, અને ગીતા ઉપનિષદના મહાવાચો જોડું તે નરસિંહના હૃદયમાંથી નિઃસરી આપણા પામર હૃદયમાં દેહ પહેલો જઈ આપણને વિનીત અને દવિત કરી મૂકે છે.’

‘એની વાણી મંજુલ અને હૃદયબેદક છે, વિચારો સાદા અને સ્વાભાવિક છે, ચિત્ર દર્શનો કંઈ કંઈ સારા, અલંકારો આહા, પ્રભાવિયો આનંદ આપનારાં અને નવે રસમા શાન્ત સુંગારમાં ઉત્તમ એવો રસ ઝમેલો ને નીતિ ભક્તિ અને બોધથી તેનું કાબ્ય ભરપૂર છે, ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ રાગરાગણીની આજબ આપનાર તેઓજ છે.’

ભક્ત કવિ-તરિકે તેમની સમાલોચના આદરવાં એટલું તો જણાવવું; પરંતુ કે એમનો પ્રેમભક્તિનો એક કંઈક અનેરો પ્રકારનો છે અને એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમમાં ઉત્કૃષ્ટ નીતિ હોય અને એ ઉત્કૃષ્ટ નીતિ આગળ સાંસારિક નીતિ, અનીતિના ક્ષુદ્રભાવો ટકે નહિં. આ પ્રમાણે એવા શ. બ. રમણભાઈની પ્રાચીન ગુજર્ કવિઓ પૈકીની ટીકા, જેની કે નેએને ભક્ત કવિઓ તરીકે નહિ જોળખી શકાય, કરણુ તેમનામાં ભક્તિભાવની અનૂર્વતા, અસ્થિતા, અપૂર્વતા, અસ્પૃશ્યતા, અનંતતા, અત્યાં અશ્વત્થ, પ્રતિ ઉદ્બોધન હતાદિ નથી, એ વિચાર બહુ શુદ્ધ લાગતો નથી. અલગત આધુનિક કાળમાં ભક્ત ‘કવિ’ તરીકે પ્રથમ સ્થાન સ્વ. ભોળાનાથ ભાઈને આપનામાં આવશે. પરંતુ તેથી પ્રાચીન ભક્ત કવિઓનાં કેએને ભક્તિની સંસારમાંથી વિમુખ કરવા ધર્મનાં નથી ‘કૃષ્ણ કિર્તન, અલ્પ ભજન અને ધર્મર ભજન એ ત્રણ તે કવિ-ઓનાં ભક્તિ કાવ્યોનાં પરમ ભાવભર્યા અશ્વત્થ સ્તોત્રો છે. હા: કેટલેક સ્થળે ઉપદેશ અને આજ્ઞા જેવું પણ ઘણું છે રસનું અને વસ્તુનું સાતત્ય તૂટે છે પણ ખરું; અને આધુનિક કાળમાં સ્ત્રીકાગવચ્ચા ઉત્તર ભક્તિભાવની ક્ષતિ પણ કદાચ થાય છે, પરંતુ તે કવિના કાળની

કેશવ અવસ્થા હોવાનું સૂચવે છે અને તેથીજ તે ક્ષતવ્ય છે. બીજું ધીરો ઇલાદી માની કવિઓ પણ પોતાનો દુર્બલ અનુભવ જગતને જણાવતાં આવીજ ચેતના કરે છે. - નરસિંહ-દયારામે કૃષ્ણગોપીના કેલી ભાવથી પોતાનો અમૂર્ત અનુભવ મૂર્તિમંત કીધો છે તે પણ તેવાજ આશયથી ધીરાનું કાવ્ય.

‘પીયુ મળવાનો પ્રેમ હોય તે આવો દેશ અમારે જો,
‘આહુ’ અણુવે ઉતરી નાવહુ’ આવે છે આ આરે જો.
‘ફરે જતાવે નાથને તેને પ્રકટ પાસ દેખાહુ’ જો,
‘એક સદ્ગુરુની કૃપા વડે તેને બ્રહ્મલોક પડેઆહુ’ જો.
‘એક અચરજ મહારા દેશમાં ગાવાં તે સિંહ રમે ભેગાં જો,
‘અનગાં ના, સવળાં થયાં, કરમદીએ લાગ્યા કેળાં જો.

‘કંઠે વિના એક ગાય નાયકા, ચરણ વિના તે આલે જો,
એક ધીર સખી પીયુ પાસ રમે, મહાનંદ મુખ મહાલે જો.

આ પ્રમાણે ધીરો ભક્ત પોતાને પ્રભુની પ્રિયા ગણી પ્રભુ સાથે રસભોગ ભોગવતો વર્ણવે છે. અને તે દ્વારા એ યોગી કવિ યોગસમાધિ વર્ણવતાં ‘પ્રકટ પીયુ’ નું દર્શન કરતા જાય છે.

વળી પ્રાચીન કાવ્યોનાં મૂળ તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણા ‘એક પ્રકાર ન્યાયનું’ જ પારિક્ષિતોલન થયેલું માલમ પડશે. સંસ્કૃત યુગની પડવી પછી ભાષાયુગના કાળમાં એટલે આશરે તેરમા શ્લોકમા સંક્રાન્તિ સંક્રાન્તિ પાછલા યુગનાં સ્થાપેલા બે યુગો, કવિગણોમાં ભક્ત તરિકે હિંદના સર્વ ભાગમાં પ્રકાશતાં માન્ય પડે છે. આ બન્ને યુગો એકજ સંતત્ત્વનો સમૂહના ભાગ છે. જેમને આપણે જ્ઞાનપ્રધાન સન્તત્ત્વનો અને ભક્તિ પ્રધાન સન્તત્ત્વનો એ નામથી ઓળખીશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. સંક્રાન્તિના સન્તત્ત્વ-ભાગવત ધર્મનું-આ મુદ્દમ દર્શન છે. તેમનાં વૈરાગ્ય પવિત્રતા અને આત્મજ્ઞાનથી ભરપૂર ભાવ યુગના કવિચિત્તો જ્ઞાન-પ્રધાન સન્તો રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. અને તેમનાં દીનતા, શમતા, અને ભક્તિથી આકર્ષાયેલાં ચિત્તો ભક્તિપ્રધાન સન્તો રૂપે દર્શન દે છે. કેટલાક ઉભય કોટીમાં પણ ચળકતા દૃષ્ટિ છે. શુન્દરાત્મમાં આ ભક્તિભાવનું યા જ્ઞાનભાવનું સમસ્ત હિંદમાં ઉછળતું મોજું આવે અને તેનાથી નરસિંહ મીરાં જેવી બહિષ્કાર પોતાનાં અંતર અજ્ઞાની રનાવ બને એ અસ્વાભાવિક નથી.

નરસિંહના સમકાલિન કવિઓ હિંદની બિન્ન બિન્ન દિશામાં પણ આજ અંસર ઝીંપી સંવોદિત પદ પામ કરી શક્યા છે. રામાનંદ, નાનક, ભાષા યુગનો સંકર કપીર, ચંતન્ય, તુલસીદાસ, સુરદાસ, મીરાં ઇત્યાદિ આજ ભક્તિ વા જ્ઞાન ભાવનાં મુજબનાં મુજ રહ્યા હતા. અલગત નરસિંહને તેમની છાપ પડી હતી એમ તો કહેવાયજ નહિ. તે સ્વનંત્ર રીતે પોતાના જોર રમણભવથી આ પ્રાસંગિક મોજું ઓળખી શક્યો

અને સ્વયંભૂ તેમાં કાવ્ય પંક્તિઓ અને આત્મ-ઝરણીઓનું મથાગાન ગાઇ રહ્યો. તેને સ્વ-ગો-મા-ત્રિપાદીની માણેક 'uninfluenced' પણ કહેવાય અને વળી 'influenced' પણ કહી શકાય: એ-મા-ત્રિપાદી થોતાનો અભિપ્રાય બદલાવા નથી.

રા. કૃ. મો. ઝવેરી કૃત 'Milestones' of 'Gujarat' માં આ બાબતમાં છેડી છે મારે આટલો ખુલાસો કરવો આવશ્યક જણાયો છે. આ સર્વ પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે જે સમયે નરસિંહની કવિતા ઉર્જાથી તે સમયે હિન્દના અન્ય પ્રાંતોમાં મિત્ર મિત્ર કવિઓ તેના જેવીજ ભગિવં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય નિભગ્ન કવિતા લલકારતા, અર્થાત્ 'એક પ્રકાર ન્યાય' જ મર્દન વિલસતો કારણ ત્યાં સર્વત્ર બાપાયુગની નીચેની અસરો તરવી દૃષ્ટિએ પડે છે.—

૧) એક તો સંસ્કૃતને બદલે બાપાનો પ્રયોગ

૨) કર્મકાંડ પ્રત્યે અગ્રચી અને તે સાથે અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસનાને બદલે એક વિધ્યુ કે એવે કોષ્ટક નામે એક પરમાત્માભાજ નિહા,

૩) એ પરમાત્માને બારણે કોઈ પણ તરેહના ભેદ નથી. એ પ્રભુ બ્રાહ્મણોનોજ નથી. કુબાર, દરજી, હજમ, છીપો અને દેડ, સુદ્ધાતનો છે. એ પુરખનોજ નથી, સ્ત્રીઓનો પણ છે. એ પાવા અને ત્યાગીનોજ નથી શૂદ્રસ્થ અને સંસારીનો પણ છે. તનંગનો નથી, ગરીબનો પણ છે.

પોતો તે નિચારી શક્યાં છે અને એ યોગ્ય-એ વચ્ચે તે-ગીરધરલાલનો તેમને સાચા અને સનાતન મંળી ચૂક્યો છે; જેતુંજ તે નિત્ય-નિરંતર ગાન ગાયા છે, જેમા તે સદોદિત તદલીનતા અનુભવે છે, જેમાં તે તદ્દુષ્ણ જની જઈ એકતાન પામી ચૂક્યાં છે. જીવનના ખારાખાટા અનુભવો, જગતની લીખાશ કડવાસના દુઃખો તેમણે ચારે પાસ દોળી અને દુઃખો વેરાગ્યનો કામળો ઓઢી લીધો છે, અને તેમણે ‘ગોવિંદો પ્રાણ અમારો રે’ એવું ભવ્યતા ભર્યું સનાતન સુરમ્ય સુરમ ગીત લલકાર્યું છે, આ એકજ ગીત તેમના જીવનનું અજમ લક્ષ્ય દાખવતો ગમ છે. આ એકજ ગીત તેમના જીવનની પ્રાચ-પ્રમત પ્રેરણા થાય છે. એ અદ્ભુત જીવનની ભક્તિ પરાકાષ્ટા દર્શાવવાને એકજ ગીત પૂરતું છે. એ દિવ્ય ગીત સોનેરી અક્ષરે આપણા સાહિત્યના સર્વ યુગમાં કાવચાયુ રહેશેજ.

એ રસ ગીત તે આજ છે જેમાં મીંગના પોતાના જીવનની-તેની મુદત પ્રેમભક્તિવતી અને અંતરના સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપની આભેન પ્રતિકૃતિ માલુમ પડી આવે છે

“ગોવિંદો પ્રાણ અમારોરે, મને જંગ લાગ્યો ખારોરે,
 “મને મારો, રામજી બાવેરે, બીજો મારી નગરે ન આવેરે.
 “મીંગળાઈના મહેલમારે, હરિ મંત્રનનો વાસ;
 “કપટીથી હરી દૂર વસે, મારા સંતન કેરી પાસ;
 “રાણાજી કાગળ મોકલેરે, હો રાણી મીંગને હાથ;
 “સાધુની સંગત છોડી ઘો, વમો વસોને અમારે સાથ,
 “મીરાંમાઘ કાગળ મોકલેરે, દેજો ગણાજીને હાથ,
 “રાજપાટ તમે છોડી ગણાજી, વમો સાધુને સાથ.
 “વિપનો પ્યાલો ગણે મોકલેરે, દેજો મીરાંને હાથ,
 “અમૃતજાણી મીંગ પીગયા, જેને મહાપત્રી વિષનો નાથ,
 “સાદવાલા માંદ ગણમાજેરે, જાણું મો સોરે ટોમ,
 “રાણાજીના જેમારે, જળરે પીધાનો જેપ
 “કાળો મેલ્યો મેવાડરે, મીરાં ગઈ પશ્ચિમ માય;
 “સરવ છોડી મીરાં નીસર્ધા, જેતું મામાના મનકું ન દાય.
 “સાસુ અમારી સુમુગ્યારેં સસરો પ્રેમ મતોપ,
 “જેઠ જગજીવન જગવંમ મારો, નાવલીઓ નિદોપ
 “ચુંદડી હોટુ તો રંગ ચુવેરે, રંગ જેરંમી હોય;
 “ઓતું હુ કાળો કામળો. દુને કાષ ન કાળે કાય;
 “મીંગ હરીની લહણી રે, રહેતી સંત હજૂર;
 “સાધુ સંગાતે રોડ ઘણે, પેવા કપટીથી દિવ દુર;

ગોવિંદો પ્રાણ અમારોરે:

આ ઉપાંત ગીત ગીતો ‘પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે,’ ‘કાનુકે ન જાણે મોરી પ્રીત,’ દયાદિ કાવ્યો અજગ્ય અમર ક્યાં વિના રહેતાં નથી. તેમના સ્ત્રીવચી ઉગરાતા બાવો, દામ્પત્યરતેહના-દૃષ્ટ કલિતના મોહલામ પ્રતાપી પુનઃપ્રવૃત્તા આલાપો કેળવણી વા કલાના અર્થ

વિનાના એ યુગમાં પણ પોતાની સ્વભાવજન નિર્મળતાથી પ્રસાર પામ્યા છે; અને શુદ્ધ નિઃસ્વાર્થ તથા અરા હેઠાના ઉમળકાથી ઉભરતી-ઉછળતી ભક્તિથી પરિપાક દશાને પહોંચ્યા છે.

નરસિંહ અને મોરંની દ્વિતાભાવના ભક્તિના અગ્રગણ્ય પ્રદેશમાંનું ધુમી છે. અને સ્વ. ગે. મા. ત્રિપાઠી જણાવે છે. તેમ:—'The soul and spirit of this new religion was bhakti—a word which with its numerous associations has no English word for it. Worship, prayer, a even devotion are words which fall short of the full connotation of bhakti. It means standing in the presence of God, serving Him; loving Him, being loved by him, talking to Him, seeing Him, hearing Him, in fact enjoying the Deity.' આ ભક્તિભાવ તે સમયનો ધર્મ થઈ પડ્યો હતો. અને જાણ્યે અજાણ્યે તે સમયના કાવ્યોમાં પણ તેનો પ્રસાદ જીલાયો હતો. અને એ કાવ્યોના ધર્મમય રૂપે એ તુલન ભક્તિધર્મનું પ્રકાશન કરતાં માલૂમ પડતાં દેવોં

હવે નરસિંહ અને મોરંના ભક્તિપ્રધાન કાવ્યોમાં નીચોવાતો રમ વલ્લભકુલના આચાર્યોએ જીલી દીધો અને કૃષ્ણ અને ભકતનો અપૂર્વ રાસ રસપૂર્ણ શૈલીમાં તેમના કાવ્યોમાં અગ્ર-અગ્રતા હતો, તે કૃષ્ણને તેમણે મંદિરોમાં ખુલ્લવાની મોડવણ દીધી, અને તેમના ભકતોનાં કાવ્યોના સફળ મંત્રોને પોતાના વલ્લભી સંપ્રદાયના આચાર સત્તો તરિક્કે કેટલાક દેશ્વાર સાથે યોજ્યાં. આજથી નરસિંહ અને મોરંની નૈસર્ગિક ભાવનાથી ભરપૂર તાદારમ્ય શૈલીની કાવ્ય-પ્રનાલિકા તરી. અને વૈષ્ણવી-વૈભવી મતની ખોટી વા આડંબરી ભક્તિનું દર્શન થવા લાગ્યું. આવી ભક્તિને, આ સર્વ અતંત્ર અવસ્થાને, આ પ્રકારની ધર્મની અવનનિને અને બેઠી ભોળાના બેઠાચારને નિંદેતો, તેમના પ્રતિ વીક્ષ્ય ખાણો, પ્રદારો અને ભયુક્તો અગ્નિ જેવાં વચન વળેલા ફેંકતો અગ્નિ કેટલેક કાળે થયો. આની અને નરસિંહની વચમાં નાના મોટા તારાગણો કવિકુલના આકાશમાં પ્રકાશમાં નથી એમ નથી. ભાલણ અને પદ્મનાભ જેવા ત્યાં દીપે છે. પરંતુ તેમના પ્રકાશથી પર આ સુવર્ણકારની શુદ્ધ સુવર્ણ પારખવાની રીત, તેની અપૂર્વ કસોટી અને ભાષા યુગના કમીર તે સંસ્કૃત યુગના સંકર, તેના જેવી અખંડ કીર્તિ આપણે ન્યાય-શુ' તો અસ્થને નહિ ગણાય. વળી આપણા આંધ્ર વિષયને પણ તે સદૃશ સ્થાપી રહે છે.

ઉપરાંત 'Milestones in Gujarati Literature' દાખવે છે તેમ 'Henceforth Poetry became, so to speak, secular, and ceased to minister to religion. Akho revelled in philosophy, remained in delineation & description of human and physical nature, and Samal in story-telling. The Verse-literature in Gujarat thus made an entirely new and welcome departure, beginning with Akho.'

અગ્નિ પ્રાણણ નહોતો તેમ વાણીઓ પણ નહોતો તે શુદ્ધ સેની હતો અને તેના ચિત્તને શુદ્ધ સુવર્ણનીજ વાંછ હતી. આની ખાતર-આ પરમ આનંદક પ્રજા-સુવર્ણની ખાતર તેણે તે સમયના માલતા બેઠાચારને પુષ્ટિ સપાટા લગાવ્યા છે. તેની કિંતાના એ ભાગો પડી શકે છે. એક સંસ્કૃત ભાગ અને બીજો ઉચ્છેદક ભાગ. આ બન્નેના ઉદાહરણ તેના વિવિધ

||ઓમાંથી તેમજ લાંગાં વેદાન્તવિષયી કાન્થો-પરોમાંથી આપનું દાખલાવર વાવ છ.

૧. ખટ શાસ્ત્રીનાં શુભ ૧૧ મતા મોહોમાહી ખાધી ખતા

‘એકનું સ્થાપત્ય પીળે હણે

‘અખા એ અંધારે કૂચેઃ ઝરડો જાંગી કોડ ન મુઓ.

‘પાતંજલી પ્રાણ અધ્યેઃ કૃત્ય માને દેહનું

‘તેહ પ્રાણને કહે સાચા.

૧. પિંડ દેખી છવ પરડે.

“મીમાંસા કહે જો છવ નોહો, સ્વર્ગ ભોગ કાણ ભોગવઃ

“વેદોપદેશ કહે જો વંત વિગેષજ છ, જો વંત વિના નોહો નાના વેદજ

સાંખ્ય સાંખ્યા કાઠે વત્તવની, છવ કેરં રૂપ કહે.

કહે માયા એમ લીન બ્રહ્મ છે કર્મભારને તે વહેઃ

વેદાન્ત કહે છે વાત મોટી, એ તો અની રમે છે અલુહતી.

ન્યાયિકનો ન્યાય સાચો તે ન્યાય છવ પરડે ખરો.

“મોખ્યને આંખ પા વંસાની, જે ચાલે તો ચાલી શકે

“વેદાન્તો વાટ સરો સુધી, જો માયા મુખથી નર જકે

“એક એક માંહે ખટપટે દારદ હેવ મળે નહિ

“મધ્યે બેઠી માયા મોટી તે અપત્યને રાખે અલી.

‘છવમાં બ્રહ્મઃ બ્રહ્મતો અખે મીવામાં ભેડ છે

‘એ અનુભવતાં અદૃત યજ્ઞએ, અનિયજ વાણી વેદ છે

‘વસ્તુ વિચારે વિશ નહિ, તો આચરણ તેહના શાં ખરાં

‘એ તો વધ્યા પુત્રે પોતા કેરાં ચિન્હ લખી નાચાં ક્યાં.

‘કે નમે આદિ નિરંજન રામાં, જ્યાં નદિ કાળ કર્મ અર માયા

જેહાં નહિ શબ્દ દ્વિચાર ન જતા, આપો આપ રહે ઉર અંતા

‘નિંગણું ભંગ થયા વિના સર્વે મનનિ ઉપાસના

‘બક્તિ જેની બાહ પંચિત્રી જેને યાન વેરાગ એ પાંખ છે.’

‘વિદ્યાદાસ મધ્ય કે સદ્ગુર જેની આંખ છે.’

... ‘અખેમીતા,’ ‘વંચીતરુ,’ ‘બ્રહ્મવીલા,’ અનુભવ મિન્દુ, ‘ચિત્તવિચાર સંવાદ,’ ‘ગુરુસિધ્ધ સંવાદ,’ દેવદ્ય મીના અને ‘સંત પ્રિયા’ છવાદી પદો વેદાન્તધોના વારક તરિકે આપણા સાદિત્યમાં પ્રથમ પંક્તિએ શોભે છે.

એના છપાઓમાં મુખ્યત્વે એનાં ‘વેદનિંગ અંગ,’ ‘આનંદરો અંગ,’ ‘ગુરુ અંગ,’ ‘વેરાગ્ય અંગ,’ ‘દાપ અંગ,’ ‘આપા અંગ,’ ‘માના અંગ,’ ‘તીર્થ અંગ’ છવાદી છવાદી સંજગ પ્રદાગેથી યુક્ત અને બ્લેગાનિનું અપવિગીત ખંડન કરવાં દીધે છે,

એનો મંગ્લક ભાગ શકેના અર્હતને આપણે છે અને કુન્ડેક કેવળ સ્વયંભૂ અને સ્વયંનં છે. મંગ્લ માથે તેની તુલના કરના પણ આ ઉભયજ સાધન રૂપ નિવડે છે. કારણ શંકરચાર્યની નિવૃત્તિ કંઈક આવીજ પદ્ધતિની આપણને વિદીત છે.

‘શંકરની અમત:—૧. એમના સમયમા હિંદમાં અસંખ્ય નાના મોટા દેવોની વિવિધ જાનની પૂજા અને તેને લગતા અસંખ્ય ધાર્મિક વહેમો અને કેટલીક વાર દૂરાચારો પ્રવર્તતા હતા તેનું એમણે ખડન કર્યું, એ ખડનને અંગે બતાવ્યું કે શિવ અને વિંછુ એકજ છે. પરમાત્માના આનંદ અને વ્યાપકતા સુચવનારા માત્ર જૂદા જૂદાં નામો છે અને દેવી એ પરમાત્માની જગન્માતા-માયા શક્તિ છે.

૨. તેમણે ‘શ્રમત્રય’ પરમામાના અર્હત સાધીને આવળ ઉપર ચનારા જ્ઞાન પ્રધાન સન્ત ધર્મનું બીજ રાખ્યું.

૩. કર્મન બક્તિ થકી ચિત્ત શુદ્ધ થાય, પરંતુ આ સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું હવે-ટનું સાધન તો જ્ઞાનજ છે.

૪. એ જ્ઞાન તે વ્રહ્મ સત્ય જગન્મિયા જીવો વ્રહ્મો હિ કેવલ

૫ તે જ્ઞાનને માટે સન્યાસની જરૂર છે. એ સન્યાસ ગમે તે સમયે વૈરાગ્ય ઉપજે તે સમયે લાઇ શકાય.”

ઉપરોક્ત સર્વ શંકર ન્યાયથી અખાની સમાલોચના આદરશું તો સ્પષ્ટ માન્ય પડશે કે એનામા અને સકારાચારના બોધમાં જરા પણ ભિન્નતા નથી અને બન્નેની અસર પણ બહુધા સરખી છે. અલગત એણે વત્તા પ્રમાણમાં અખાની શાળાના દહેવાદો બંનેનો પણ પરબુત: જ્ઞાની સતો રૂપે પ્રમિદ્ બે બે ધીરે ધ્યાનિ શ્રવણની કનિઓ આપણે અહીં નથી તેમ નથી રચે જો. ના નિપાદી જણાવે છે કે:—

“ We have about 15 poets who tried to sing the songs of જ્ઞાન માર્ગ, which is a common name for systems which like the constructive part of Akha's poetry base themselves on asceticism and purity of heart and discuss the nature of the soul and her position in this world. These poets are erroneously and yet mostly known as Bhaktas, for instance The Dhro Bhakta The Bhōjo Bhakta and so on.”

વેદાન્તના એના નિચારોની પ્રતાવિકાને માટે એવું જણાવવામાં આવે છે કે તે ‘એક Philosophic System Compose કરી ચક્રો નથી એક સાસ્ય તરીકે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી વલ્લભાનની સ્પષ્ટ અને મગ્ન સાચીક રીતે તેણે દાખવી નથી. અર્થાત્ તેનું વલ્લભાન એકત્ર રૂપમાં મંગ્લદીવં સંયેતુ દેખાતું નથી આવતું કે જેણે એમ કહેવાય કે તે માત્ર બહુશ્રુતજ હતા. એણે પ્રચન્દ્રી, અધ્યાત્મરેખાચય, જગન્મત ગીતા, ચોગવશિષ્ટ, રામાયણ વગેરે કેટલાક વેદાન્તના નામ મેળવતું થયેલું કરેલું જણાયું છે. અને જેના બેધએ તેના નિચારોને વલ્લભાનની સુણેથી

લાગણીઓમાં દર્શાવે ઉચુક્ત હોઈ એ ધી વાણીમાં ઉપર્યુક્ત સર્વજ્ઞાનથી ભરપૂર અનેક આકાં
અવળાં 'દીક્ષા' ઉછળી રહ્યાં છે. છતાં 'ગુરુ વિષય સંવાદ' નામક એના પદ્યમાં લખેલા સંવાદમાં
એક આખી 'Philosophic System' જેવું માલૂમ પડી આવે છે. અથવા તો જે જે
એણે આકાં અવળું આલેખ્યું છે તે તે સર્વના સૂત્ર દેહને અંતે તો જરૂર એક Philo-
sophic System હાથ લાગ્યા વિના રહેવાનું નથી. તેની અખેગીતાનો તેમજ કેવલ્યગી-
તાનો તો રજૂકોળ જોર છે. આખું 'કેવલ્યગીતા' રૂપ કાવ્ય કેવળ પુરમશ્વરના સાક્ષીકારવડે
પ્રેરણા પામેલી આત્મભાવ બની emotional વાણી છે. તેનો સર્વ જોઈ સ્વર્ગ અને સ્વર્ગભૂ
છે. અહમ્ બ્રહ્માસ્મિતું થયેલું વિવરણ ત્યાં થઈ રહ્યું છે.

આપણુ ત્યાં છું તેમનો તેમજ સર્વે તારી, સર્વે
આ છું ચેતન્ય, છું માહે જાઓ જોયો છું, છું શરૂ

એની અખેગીતામાં જ્ઞાન, વેરાગ્ય, 'માવાનિરીક્ષુદર્શિ', 'અવંમુકેવ' અને મહીમુકેવની
ભાવના છતાં હોવાને લીધે સંસાર રૂપી મોહનિદ્રાને નિવૃત્તારવાને 'દિનમંણી' રૂપ છે. એમાં
ખટ શાસ્ત્રોના વ્યુત્પન્ન થતા વિષે, સત્યવેદન્ટીઓ વિષે ઉદ્દેશ્ય હોઈ એક પરમસક્તની અદ્વિત
ભાવનાનો સ્વીકાર થયેલો છે. ગુરુ ગેવિંદની એકલા સુચવના તેણે ગાયું છે કે:—

જેમ રવિ દેખાડે રવિ ધામને તેમ ગુરુ દેખાડે દામ:

તે માટે દરિ તે ગુરુ, ગુરુ ગોવિંદ એવું નામ.

હવે આ એક પ્રશ્ન અધુના ઉપરિચિત થઈ રહેલો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે કે: અખે
કવિ કે જ્ઞાની? અક્ષય તે જાને જાણાવે છે કે 'જ્ઞાનીને કવિમાં ન ગણીશ! પરંતુ અમને
તો જરૂર એનાં પદોમાં અને છાંપાઓમાં હું કેવિત્વ લહેરું માલૂમ પડી આવ્યું છે. અક્ષય
ગીતામાં લયમાં વચમાં આવતાં એ છાંપાં જોઈ પદોમાં કલ્પજ બાસે છે. 'કલ્યા'માં
જ્યાં અવિ જ્ઞાન ભારથી લયતો કેવિતા છે તેને રા. 'અ. રમણુભાઈ માફક અખે પણ
પદ્યનામે જોગખીયું. છતાં એ તેમાં કાવ્ય નથી તેમ નથી. ખરું છે કે એની
કવિતામાં પ્રવાહ નથી. સમ્પૂર્ણ સાહિત્ય નથી, સંગીતની કામગીરી
તથા મીડી, મનોદરવા નથી તથા વિચાર અને વર્તમાનના ભારથી તે રૂઝમજાને
તાન અપૂરી થઈ પડે છે. વાચકની જાન મંદ અને ઠોકરોની આગે છે, એના સંસ્કૃત
કવિત્વમાં વર્તમાનનાં પ્રમાણમાં જોઈએ અને તે રીતે તેને નિર્દોષમાં
આવશ્યક છે. અખેગીતામાં આ છેલ્લું પદ એટલું તો બચ્યું છે કે તેના પ્રત્યેક ચરણમાં
અપૂર્ણ આનંદ અને તેથી જાણેલી કહણેલી કવિતાવિત્તે અર્થ યત્નસરમાં આવી છે એ
સંબંધી ભાગ્યે જ એ મલ હોઈ શકે. નરિન આધુનિક કવિવરમાંથી સ્વ. મણીલાલના મને
કે ઇ એવું જાનોવો; એવું જાનોવો કોઈ અ જ જોયી આવે અમેદનું રેજ, મુંડું હૃદય કાવ્ય
પંક્તિઓની માફક અસર કરવું. મંદ મંદ ફરફરતી મોહિની સર્વ વિલમ્બવત, અપૂર્ણ રમ-
પૂર્ણ સાક્ષાત્કાર સમયનું કાવ્ય તે આ છે.

“અભિનવો આનંદ આજ, અજોયર હવું એ:

પરપંચ પાર મહારાજ, તે પ્રરણ બહા હું સ્વતંત્ર:

પ્રગટયાં કોટી કલ્યાણ આપા પર વિષુએ રહ્યું એ
સદા સદોદિન 'આણુ, ઉદે અસ્ત આ કારણ મર્યું એ:
હણે અખો આનંદ, અનુભવને લેહેવા તણો એ
એવો પૂર્ણ પરમાનંદ, નિત્ય સરાઈ અતિ ધણો એ”

એક સદૃશકથ જણાવે છે કે ‘અખાનો ઉદેશ કવિતા લખવાનો ન હતો ‘...’ ગદ્ય લખાણની શરૂઆત થઈ હોત તો તે પદ્ય લખતજ નહિ, તેની કવિતા પણ કવિતા કરતાં ગદ્યરૂપને વધારે મળતી આવે છે.’ આ સિદ્ધાંત અમને ઘણો તાંણી તુશીને આણેયો લાગે છે, ઉપરનું કાવ્ય તથા આ નીચેની માત્ર વાનગી રૂપજ પંક્તિઓને આપણે કાવ્ય નહિ કહીશું તો પછી કવિતા-દેવીની અવમાનના થયા જેવું થશે !

“ સંઘામે શરા લડે, જેના ધડપર, ન હોએ સીંચ !

ધાર અણી અટકે નહીં, જેને રામે રામે જગદીશ:

‘ આરોપણ હું છું પણ એ સમર્થતાની યુગ:

હું-હું ને પ્રણવી કહું એ આપે આપની સુગ:

“ રમત રામનરે મહિ રમણદારો રામ

“ પ્રભુ છે પ્રીતમોરે, કાંઈ એકું બનણે ભેદ.”

“ સંતોરે વનરૂપતી ફૂલી, માયા કેરાં ધામમાં:—

“ તેજ અવનીપર વીર કહીએ ખરા, જે ધણ અગ્રિપર સંભા આસે

“ રામ રસાયન જન જિ નહીં પિયો હેં, વાકે જેન ભંએ ન-ભંએ એરે

હરીકૃત એ છે કે એનમાં-પદોમાં-કવિતાના ‘અમકાર નથી એમ નથી. *poetry that we look for the personal rather than the impersonal note, for the ornate rather than the simple presentation of ideas, and lastly for the appeal to the emotions rather than to the Reason. Again there is a measured language too. The accident of verse is not wanting in Akho.*

આ પછી આપણે ‘તેનાં’ પદોને નિર્જનના રૂપમાં ગદ્યરૂપને ગદ્યરૂપે જ લેખવાં એ અમને તો અંગૂઠામાં લાગે છે. એનાં વિચારો એની લાગણીઓ એટલી તો જલદ અમે વીવં હરો કે તેને આરે જે જે બહી આવ્યા ને તે શબ્દોમાં તેને સર્જને તેણે મૂર્તિઃકર્તા અને કવિની વાણીમાં અડના થતી ખોટી મહેનત જરી-સાપડીપની દરમિયે તેણે કરી નહિ. કારણ એક ઉદેશ, એક જીવન-કર્તવ્ય, એક આદેશ, તેણે અનુસારને બદલાવે છે એવું તેના ચિત્તમાં સર્વાંગે વ્યાપ્ત હોયું, નવાં યુગના-અસાદમા સૌકાના અનુસારનાં ચક્ર ચલાવે તેના કાઠ એણે જીવંત નહિ મગાય !

કવિને જણાવ્યા મુજબ અખોથી કવિતા દિશા બદલાય એ વાત ખરી પરંતુ તેમાં વિવિધતાની જાણી-થઈ નહિ: 'અખો અને રૂન' એ 'એક' પ્રકારે 'ઓરેન્ટલ' ઉદ્ભવેલ 'આપ-ણને' થઈ રહે છે. તુર્કિન વિવિધતાંમરી કવિતાની પ્રસિદ્ધિને કાળે 'છેક' વિકસીત વિસમી સ્તરીનો છે. જ્યાં 'વિવિધ પ્રકાર' ન્યાયનું Principle of Variety નું 'અપૂર્વ' ગીરવમય બલ આ Principle of Unity ને તેડી 'નાંખજે' અને કવિતાનો 'પ્રદેશ' 'અતિ' વિસ્તૃત અને બેચ્ચ બનાવશે:

અખાના પછી તેજ કાળમાં પ્રેમાનંદ કવિ થયા. તેમની અપૂર્વ ઓળખ બરી બાપા સકિતના અને, તજજન્ય ભાષા, હારના, પાંચ મહારંગો વિદ્યુત કગી તેમની કવિતા વિશે જણાવીશું તો અસ્થાન નહિ મળ્યામ:

૧. ગુરુભયરણુને વેદાન્ત મોઘ અને અષ્ટાવકાખ્યાન જેવી શાસ્ત્રકાવ્યની યોજના.
૨. દમિ ગુરુકુળની સ્થાપના અને વલ્લભ, દેવજી, રત્નેશ્વર, દત્તાત્રી આલકવિઓની શક્તિ.
૩. સેનકાલિન કવિ સામગ્ર માથે રંગે પ્રધાન અવડે.
૪. ગુરુશીખી સાથે તમ:પ્રધાન અડે.
૫. નાટક દત્તાત્રી ગુજરાતી ભાષાને શ્રેષ્ઠ કરવાના પ્રયત્ન અને તેનાં દિ હી વગેરે બે પાઓ સાથે સર્વ પ્રધાન અડે. આ બાબત સાક્ષરોમાં સંશયગ્રસ્ત છે.
૬. પરંતુ બાપાસકિતના આ પાંચ મહારંગ મુકત તેનાં કાવ્યો આખ્યાનો અને નાટકોથી આપણને એ કેવિ ગુજરાતી પ્રાચીન કવિકૃતમાં પ્રથમ સ્થાને વિરાજતા યોગ્ય લાગ્યા છે. એ કવિની કવિતા ને રસમાં વિહરણ કરી રહી છે ગુજરાતી ભાષામાં જોમય પ્રાચીન, કાવ્યનું પશુ આપણને એ કેવિએ પ્રથમ દર્શન દાખ્યું. એની દેશીઓમાં 'પણ' સંગીતનો અમુક અમુક રાગો વાં છદોના વાલમાત્રાગદ્ધ વિકૃત સર્વશ્વ દષ્ટિએ પડે છે. એ સર્વશ્વ ક્રેમ ન કહેવાય? એનામાં સર્વરસિકત, સર્વરસગત, અને તજજન્ય સર્વશ્વકૃત 'શુ' માલમ નેથી પડે? આપણે આઠી Nondominal Monism, પ્રાચીન સાહિત્ય હોમ અને પ્રાચીન ભાષાનાં 'મજને' અને મજ જનસમૂહની દષ્ટિ પિછાનેવી હોય તો પ્રેમાનંદ Universal Poet તરીકે ગુજરાતમાં ગે ન હોવી રહે? ૨૧ નવલરામભાઈને જમાનાનો કવિ, જમાનાનો 'સમી', જમાનાનો ચાતી જોધનો હતો તે ખોટું શું પ્રેમાનંદ સહને માટે પુરી પડે તેમ નથી? પણ શેકમપીયરને જે ભાષા સાહિત્યના શોખીનો સિવાય કાણ પિછાને છે? ખરેખર! વિદ્યા ને કલાના વધવા જવા મુગમાં શું શેકમપીયર કે શું પ્રેમાનંદ પાછા તો પડવાનાજ! 'He is indeed the joy of Gujarati' એનો પ્રસાદજ આર છે. એનું આખાકરણ જુઓ અને તેમાં શૃંગારની ભક્તિમયી દીપ્તિ જણાય છે કે નહિ? એનું નેગાખ્યાન વાચો અને પાંચકતા નેજ અશ્રુથી છોડોછડ ઉમગાય છે કે નહિ? કહણ પ્રસંગનું યથેચ્છ વર્ણન તેઓ આલેખી સક્યા છે: એ નાંગ, જન સંગેઓ અને વનવનની અર્નિમંત સ્થિતિ વાચકના દિલમાં ગૂંથી રહે છે કે નહિ એનું દ્રોષી હરણું 'હું' આને તેમાં યોગ્યની-અમનમન પ્રતિમા પ્રકાશવી દેશિગેયર થાય કે નહિ? નરસિંહ મહેતાની કથાના ત્રણ ચાર અંગોનો તેના આલેખનાં કાળો વાચો આને ભક્તિનીગદ્ય કાવ્યોમાં પણ મોડો મજાનો હારપરસ નિષ્પત્ત થયેલો જણાય છે કે નહિ

અનુ સમસ્ત અષ્ટાવકાપ્યાન જીવો અને ત્યાં પણ શાન્ત રહેને અનુભવ, વિભાવ વગેરેથી પોષીને તેનું કેવું વસંતરૂપના આખા જેનું સુંદર વૃક્ષ બનાવ્યું છે ? ખરેખર ! એની અંધ સુગંધવાની અને તેને અપૂર્વ રસચાતુર્યથી સજ્જત કરવાની શક્તિ તો અદ્ભુત છે અને તેથીજ તેમને યુગરાતના વ્યાસ અથવા રા. કૈ. હ. ધ્રુવ કહે છે તેમ સાહિત્ય યુગના અરાધ્ય શતકના વિશ્વામિત્ર કહીશું તો અરથાને નહિ મળ્યા ! એનું ધ્વજવિદ્યાનું જ્ઞાન પણ એણું નથી અર્થો અને એનો સુકામશે કરતાં કદાચ ધ્વજવિદ્યાની એક *kyutoma* ધ્વજવામાં તે રહી પણ જાય ! અર્થો એકલો બહુશ્રુત માની છે ત્યારે આ તો માની, શાસ્ત્રી અને કવિ છે.

પ્રેમાનંદને તેનાં નાટકો વિશેના વિવાદને લીધે સર્ગમ રચનામાં ભૂલી જવાને લેખી અમને તેમા આપણા સાહિત્યનેતાઓની ગંભીર ભૂલ્ય લાગે છે. એકલાં નાટકોથીજ તેની કીર્તિ અતિ પ્રસારને પામી મથી અથવા પામશે પણ નહિ. એ નાટકો તો એવા અપૂર્વ કાવ્યમહકા-માનું ચતકાકર્ષણ ટપકારૂપ જ દર્શન છે. અને તે તેનાં હો વા ન હો તે વિવાદ કોરાણે મૂકી આપણે તેની ખરી એલવાને વિચારી ન જઈએ એજ આપણું કર્તવ્ય છે એનું રસશા-અનુ, અલંકાર શાસ્ત્રનું અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અતિ ઉચ્ચ પ્રકારનું છે. એની કવિ-તામા અનેક રંગોનું સુંદર સ્પષ્ટ અને મનહર ઉદ્ઘાટન થએલું દિસે છે. ઉપમાપર ઉપમા અને રૂપકપર રૂપક એમ અવંકારોના ભારથી તેની કવિતા શોભતી ઝગઝગે છે ! એનાં કાવ્યોનું ગાળું તો 'પરેપર્વ', યુગરાતમાં મર્મના કરતું નિદરે છે. 'સુદામા ચરિત્ર' 'શનિવારે' 'મામેર' વા હુડી રવિવારે, 'ઓખાહરણ' ચૈત્ર માસમાં, અને 'આદ' દગ આદના દિવસોમાં યુગરાતની દરેક દિશામાં અવારનવાર સંભળાય છે. આવો લોકપ્રિય કવિ હજી સુધી કોઈ થયો નથી અને દ્યારાગભાષીની ગરમીઓની છ.પ બાજુએ મૂકતાં પ્રેમાનંદના સમસ્ત કાવ્યો વિશે લોકોનો ભાવ હજી તેનો, તેજ માલુમ પડી આવે છે. સુધરતા જતા જમાનામાં આ પ્રમાણે છે ત્યારે પછી પ્રેમાનંદની પોતાની દયાતીના સમયમા પ્રેમાનંદને યુગે ઓતાઓ અમુક તેનુંજ રચેલું કાવ્ય સાંભળે અને રસમા એટલા તો, ઘેલા થઈ જાય કે પોતાનાં પાણીવાસથી સુકાં, તેને આંખી દે એ શું સાલ્ય નહિ મળ્યા ! જૂની નવી કવિતાની સ્પષ્ટ ઓળખમાં આ આખત પછી જૂની રહે તેવી નથી કે નરી કવિતા હજી લોકમાન્ય થઈ નથી, અને જૂના કવિઓનાં ગેર્ગણથી લોકના ધાવણમાં ગળ્યા છે તે તેમની રંગરંગમા બાપત છે ને રહેશે.

પ્રેમાનંદનાં અમુક અમુક કાવ્યચરણો દાખવવા કરતાં સામટાં કાવ્યજ તેની પોતાની નૈસર્ગિક કવિ શાસ્ત્રી તથા માની વરિકની મળુના માટે ઉદાહરણ રૂપ મૂકવાં સચુકિત છે. આટલા માટે એનાં ઓખાહરણ, મદાલસાપ્યાન, હુડી, આદ, સુદામાચરિત્ર (જે નરસિંહ મહેતાના કરતાં અતિરમ્ય સ્વપૂર્ણ, પ્રૌઢ અને પસિદ્ધ છે.), મામેર, રણુચર, નળાપ્યાન, દ્રાપદી હરણ, અષ્ટાવકાપ્યાન, દશમસ્કંધ, ઇત્યાદિ સમસ્ત કાવ્યો અનેરા રસાલંકાર દાખવવે કુશળ હોઈ કવિની પોતાની કીર્તિમાં વધારો કરે છે, એક નાનાં નાનાં બીજ લઈ તે પરથી અદ્ભુત ગૌરવયુક્ત કાવ્યો રચવાની તેની અપૂર્વ કૃતિ આપણને હેરવ પમાડે તેવી છે. પાત્ર-લેખનો પણ આમેહુજ અને અસરકારક રીતે વર્ણનાયલા દૃષ્ટિએ પડે છે. વસ્તુસંસ્કૃતિમાં

અકુશલતા ભાગ્યેજ આવે છે 'લક્ષ્મણદરણ' નામનું કાવ્ય એમણે, માત્ર ઝડપમાં લખેનું છે અને તેણે તેમાં કાવ્યચાતુર્ય નથી તેમ નથી નરસિંહના પાત્રે પ્રમગ્ના કાવ્યોમાં એની એ મિહાશ જાહેરી છે. હાંડી, મામેરું અને શ્રાદ્ધનો હારચરસ પ્રેમાનંદનો પોતાના ચિત્તનો રસિય સ્વભાવ મૂક્યો છે. એના પોતાના ચિત્તની Gaiety and Livelinessનાજુલે દૃષ્ટાંત છે એમ કહેવામાં જરિયે અસિદ્ધોક્તિ નથી થતી. નરસિંહ મહેતાની, વડેવળું 'મામેરું' માં આપેલ વર્ણન અતિ મોટું અને મજેનો હારચરસ જમાવે છે

જૂની વેળ રે ધૂંમરી વાકી, સાગી ચોટા માગીછ.

કાના તળાવા ને મની પિજલિયો. બગદ આપ્યા બે માગીછ.

* * *
 બહેલની પડે કાચળો બાધો, માલિ બર્ધા વર્જિતછ,
 માકરી એક ગોપીચંદનની, નુંગમી કોષ્ટ પવિતછ ;
 બળ હીણા બગદો શુ હોડે, દેવે રેવણ સાથછ,
 મેર પોડે ને દાળ ચઢારે, જે જે વેકુંદનાથછ
 એક બગદ ગગિયો થઇ બેસે, આખલો નાધી જાયછ,
 પડવાને પુલ મહી ઉઠાડે, કોતક કોટી થાયછ
 સાથે સાલ જૂજ્યાં દોસે, રથ વણા બહુ વક્રછ
 સાગીનો બહુ મળદળ'ઉડે, ચૂચવે છે બહુ ચક્રછ
 થડે બેસે ને વળી ઉવરે, લે ગમકૃષ્ણનું નામછ.

મધ્યાન્હે મહેતાછ આવ્યા, નેવા મન્યુ ઉના ગામછ

એની 'હુંડી'માં પણ મીઠુપણે વાણીઆરણે વર્ણવવા ઉદ્ભૂત થતું ચિત્રચિત્રુ તો રસિક અને જીવંત છે કે તેને અને આપણુ તો અકાચ્ય નહિ લેખાય

છે બખળા આટાની પાધરી રે,
 વહાલાજને કેમ બાધતા બાધરી ર
 દોસે વાળીએ જીને વાન ર,
 એક લેખણ બેગી છે કાન ર.
 ચિત્રમજ વણિની તેલે રે,
 નાથ ઉવાડણુ ને બોબકુ બેલે રે

* * *
 જોદવને બાધે કાચળી રે,
 તે તો પારમી બેલે તોતડી રે,

આ ઉપરાંત તેના મુદામાં અગ્નિમથી તેમજ -લ્યવગાથી અનેક દૃષ્ટાંતો આપી રાકાય. છેલ્લે એની અવ્યવસ્થા સૂચવતી રાખી અને બાપોદ્ધારનો અર્પુ ઉદ્દાસ આ નીચેના ચબ્દોમાં દાખવી પ્રેમાનંદ વિરે ઉત્તેમ પૂર્ણ કરીયુ. અર્પુડ' તો ધણુ જે રડી જાત છે પણ મદાપુ-રોતની બાળતમા શુ અધૂર ન રહે ? અધૂર અને જાણી અક્ષરે લખેલી બાળતમા પણ તેમના જીવનના પૂર્ણત્વની કંઈક સૂક્ષ્મ સંક્ષિપ્ત રાખી પણ થાય તો જે કંઈક માફ છે.

“સાંગોપાંગ મુરગ વ્યંગ્ય અતિશે, ધારો ગિરા શુદ્ધરી,
પાદેપાદે, રસાગ વ્યૂથાયવતી, થાઓ સખી, ગિપતી,
જે-ગિર્વાણ, મિગ, ગણાય ગણતી, તે સ્થાન ચેશ્યો વરી,
અશ્યે શ્રેષ્ઠ સહ સખીગન યદી, એ આશ પૂરો હરિ!!

આ સાથે ત્રીજો કવિ મામળ પણ એજ યુગમાં થયો છે. એની કવિતા બહુધા-વાર્તા પદ્ધતિની લાગે છે. અને એને ગુજરાતના Scott ની વાત આપાય છે. એના સુબોધક હાથા ગુજરાતના સાહિત્યમા દીપી ગયા છે. અને તેની હાપ દલપતરામ અને તેમના અનુયાયીઓપર છે તેની ના નકિ પાડી નકાય. હજુ પણ સામાન્ય હાથ જેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ આપતા મ્હાગ એક શ્રેષ્ઠયુગે! મિત્રને પણ પોતાની બાવનાને મૂર્ત કરતાં નિદાલ્યા છે. આટલું છતાં સામાન્ય કવિતામાં અખંડ લહરી નથી. વળી તેમા જે-તેમની ખંડ લહરી યુગ કવિતામા પણ-મર્યાદાહીન નેહએ તેટલું નથી; મારેજ તે પ્રેમાનંદથી ઉતરતી પંક્તિની કવિ છે. માત્ર તરંગાનંદે! કુટંગ યુક્ત તરંગોજ કયા કામના નથી. તરંગો-તો વ્યાસ અનેવાદિમકના દે જેમાંથી પ્રયંડ મળના કરતા અમુક્ય ઇતિહાસ પરિણેમ્માં છતાં, એ ઉભય કવિઓએ, જન સમાજને હંમેસે સેવાના પ્રયત્નો એક સરખાજ આદર્યા છે. તેમનાં પત્રો હંમેસે પંક્તિનાં અને પ્રભુતામયાં લાગે છે. સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી લખે છે-તેમ The poets of this age are in one sense above the Society in which they lived. Thoro the most popular of Premchand's poems draws a social picture which even in these days is only a dream, at the best. He, in fact, created a delusion in the minds of people that he was singing of religious things and through that happy delusion, made them read and appreciate genuine poetry with a zest which religion could never have created so widely or sustained so long. For Samal we can say that no Gujarati poet is fitted to educate the masses so well as Samal is. He has been sent and unassisted till now, but his cause and mission is worthy of a following in these days, if the masses are to be educated. The men and women he creates marry without any distinction of caste and often in defiance of parental wishes. A life-long Hindu spinster is a creature of Utopia; but to Samal it is a natural idea. Concubines figure in his poems like the learned and accomplished courtesans of Athens, with whom men like pericles and even philosophers associated.”

શ્રી શિક્ષણ વિશેના મન પણ તેના ઉત્તર પદ્ધતિના છે. પ્રવાસ વર્ણન જેવું તેમા પણ છે. તેના સંસ્કૃતનાયકો પ્રવાસી છે. સંસ્કૃત કુટુંબની બાવનાઓ, લગના-વિપરીત પ્રસંગો દ્વારાદીને તેની કવિતામાં સ્થાન મળ્યું છે. જો કે આ કવિઓના-અખેલ-પ્રેમાનંદ અને સામાન્ય દાખથી કવિતામાં ધર્મનું પ્રત્યક્ષ પ્રેક્ષણ થતું આટલું, તેમજ ૧૬૬૭એને-પરમે પ્રત્યક્ષ થતી

ધર્મભાવના નેમના કાળોમાંથી તદન વિગ્ની નહિ. સંમ.જની ઉત્તરી સાથે તેના ધર્મના સિદ્ધા. ન્તો, રહમતવશ અને તેણે શિક્ષણ આપવા આ પુત્રના ત્રણ પ્રકારવના તારાઓ કર્તવ્ય જોઈ અંકાયુ ન હતું.

"They were like stars and dwelt apart :
They had a voice whose sound was like the sea
Pure as the naked heavens, majestic, free,
So didst thy travel on life's common way
In cheerful godliness and yet their hearts
The lowliest duties on themselves did lay."

એનાં કાળોમાં જન્મી પૂનર્જી, વેનાગ પચીમી, સુકા જોનેરી, અંગદ વિષ્ટિ, પદ્યાવતી, શવણ મંદોદરી સંવાદ, ઉત્તમ કર્મ સંવાદ, વિનેયટની વર્તી. મદન મોદન ઇત્યાદી મૂખ્ય છે. એનાં કાળોના જે ભાગ પડી શકે છે એક વર્ણનત્મક અને જીવે નીતિ વિષયક. અપમવ એનાં વર્ણનાત્મક કાળો મા નીતિની ભાવનાઓ છાની રહેતા નથી.

શ્રીલક્ષ્મી ભાવના પણ એની જોવા જેવી છે.

જોખનમાં દે રંગ, સંખ, હાલક તનની
બહાલપણે કરી વાત, મરડે પીડા મનની
મુખ દુઃખમાં સમભાગ, મગ રૂંડે ગુણ માતી:
સત્તુગ ચિત્ત દરનાર, માર ઉરમાં મદમાતી
વળી વદ્ધ પણ સેવા કરે, દેખ્યાથી સ્વિક દુઃખ ટળે,
એ અંતકાળે અજગી નહિ, બહુ રતેલે મારે જાણે."

એનાં કાળોમાં કાળોમાં વાર્તાઓમાં અનેક વાર્તાઓની સરમ કલ્પગુચ્છી હિતોપદેશ કે અરેખીયન નાઇટ્સ કે ડીકેમેરોન જેવી મલૂમ પડી આવે છે; સમ્પ્રયાતી નવિન સરસ હિંદી રીતની પ્રથમ ઓળખ ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેજોગ કરાવી છે. પ્રેમાનંદને તેની હસાહસીના વિચાર આદર્શો કેટલાક તેને પ્રેમાનંદનો સમકાલિન ન ગણતાં વલ્લભનો-પ્રેમાનંદનો પુત્ર સમકાલિન ગણે છે. દારણ વલ્લભે સામળ પર અનેક પ્રકારો કર્યા છે. છતાં સામળની પોતાની નીચેની કાવ્ય પંક્તિઓ—પદ્મે-પદ્મ પંક્તિઓ વંશસત્તા તે પ્રેમાનંદનો સમકાલિન હોય એમ લગાય છે:—

જાણ્યો નથી કોઇ પુરાણ દું, જાણ્યો નથી કોઇ વેદ,
રસાલંકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.
ધર ધર ગગ તાણું નહિ, પુત્ર ન સુગ ગુણ માય;
રાજ દરબારે રજગણ, મેગંચી નથી પસાય:
બાદ કાલકુને બાંડવા, લાંબી મુદી પોષ,
રીસી બલા વધા કરે, તેથી થામે મોષ:

આ 'સર્વ' માટે સામગ્રીની કાવ્ય પદ્ધતિને માટે એક વિચાર થયા વિના રહેતા નથી. બહુધા 'વર્ણનાત્મક' કવિતા ઉચ્ચ પ્રકારની ગણાતી નથી. સામગ્રીની કવિના તેવાજ પ્રકારની છે. અને તેથી તે ઉચ્ચ પ્રકારનો કવિ નથી. અને તે સાથે તેની કવિતાને ગદ્યમાં પણ ઉતારી શકાય તેમ છે કારણ તે ઘણી સરળ અને ગદ્યની વાણીને મળતી છે.

'એક ચંપાવતી' કચેને નગર હતું, ત્યાં ચંપકસેન નામે રાજા હતો. તેને પુષ્પાવતી નામે પટરાણી હતી અને પુષ્પસેન નામે છોકરો હતો. ... તે છોકરો બાર વરસનો થયો ત્યારે એક વખત ઘોડે બેસીને ફરવા નીકળ્યો.

આવી વાર્તા ગદ્યમાં કહેવાને હરકત નથી એને રમુજ ઉપરાંત તેમાં કદાચનાનો સહેજ-સાજ પ્રભાવ આવતો હોય તો એ વાર્તા સાહિત્યમાં ભણે દાખલ થાય. પરંતુ, એવી વાર્તાને ગદ્યમાં મૂકી તે કવિતા છે એવી બ્રાન્તિ કરાવવાથી શું સાર્યકય છે? કવિતાની અસૌકિકતા શું કહાણીઓ કહેવામાં શુભાવી દેવાની છે? અને આ વાર્તાને

• નગર 'એક ચંપાવતી, ચંપકસેન રાજન:-
પટરાણી પુષ્પાવતી, (તેને) પુષ્પસેન એક તન.

*

*

* *

દાદશ વર્ષનો સુત થયો, ધનુર્વિદ્યાનો ધીર,
હયે બેસીને સંચર્યો, જાણે બાવન વીર.

(પદાવતીની વાર્તા.)

આવી રીતે છંદમાં મુક્યાથી શું સુંદર કાવ્ય થાય છે કે છંદને શોભા મળે છે? 'ધનુર્વિદ્યાનો ધીર,' 'જાણે બાવન વીર' એનાં સાધારણ વાતચીતની બાધાથી કંઈક ચઢીઆતાં વાક્યો વચ્ચે, સ્થળે સ્થળે મુક્યાથી પણ મૂળ વાર્તા કવિત્વ પૂર્ણ બનતી નથી. વિચારોમાં સંગીતમય સંસ્કાર અને સંગીત વચ્ચે વલણ હોય તોજ તે છંદમાં મુકવા યોગ્ય છે એ નિયમ લક્ષમાં ન રાખ્યાથી આવાં મિથ્યા પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, વિચારો સંગીતલક્ષ હોય છે ને નથી હોતા એ ભેદનું અસ્તિત્વ જાણવું અઘરું નથી. "

(કવિતા અને સાહિત્ય):

આ અંદારમાં સૈકાના સાહિત્યમાં કવિતાક્ષેત્ર જરા વિશાળતર બન્યું. બાપામાં 'શબ્દ ભરોળ વધ્યો, વિષયોનું બાહ્ય સ્વીકારાર્થે તથા શ્રોતાને પ્રસન્ન કરવાનો તથા નવલકામે પ્રયોજેલી દલપતરામની ચાતુર્ય સૈદ્ધાંતો ઉપયોગ અત્યારથી સામગ્રીની વાણીમાં થવા લાગ્યો. બાપાને કેળવી બીજી ભાષાઓ સાથે સરખામણીમાં પાછી ન પડે તેની તેને કરવામાં અભિમાન વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ સહેતુક પ્રયત્નો થવા લાગ્યા અને ભાષાદ્વારનું કામ ઉત્ક્રાંતી, ઉત્સાહથી અને ઉદ્યમથી થવા લાગ્યું પરંતુ તે કામ પાછું મંદ પડી જઈ કેટલોક સમય વીત્યા બાદ શુન્નરાતની રાજકિય સ્થિતિને અવલંબી રહ્યું. અને અશાન્તિના એ યુગમાં સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ ઝાંખી થવા લાગી, નહિ તો અપણે કવિઓએ રોપેલાં વૃક્ષો સામાજિક, નીતિવિષયક ધાર્મિક અને ઇતર પ્રદેશમાં પોતાનો બહુરંગી ફાલ અને બહાર દાખવ્યા વિના ન રહત:

—૫—

આ, પછી નાના નાના અસંખ્ય કવિઓ ઉર્લ્યા અને તેમની કવિતા કાષ્ઠક પ્રેમાનંદને તો કાષ્ઠક સામળને તો કાષ્ઠક ઉમયને મળતી આવે છે. જોન કવિઓમાં પણ તે ઉમય શૈલી-ઓનું થોડું મિશ્રણ જણાય છે. ‘શીલવતીનો રાસ’ સામળની ‘બદ્રાભામિની’ ને કાષ્ઠક મળતો છે વા તે પરથી સ્પષ્ટ હોય તેમ માલુમ પડે છે. તે સમયની કવિતાશૈલીને સંબોધનો વસ્તુ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:

‘કામળતા કમળથી અધિક દેખાય જેમાં,
મધુ-મધા મિષ્ટ પણે હારી હારી જાય છે;
અમલતા એના જેવી નથી કાષ્ઠ ભાષા મધ્ય,
પ્રાચીન પણું તો જેનું મોટેરું મનાય છે,
નવરસની નાયિકા, સુખદાયિકા છે મિહ,
જણે નહિ નેહ એના ખોટા શુભ ગાય છે.
કકક પણું કહે છે, નથી એના માંહી રજ,
વીર અંધ, ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેહ ખાય છે.’

પૂરી રીતે જોતા પ્રેમાનંદના અનેક લિખેએ તે વર્ણવતું સાહિત્ય રૂપાવી રાખ્યું હતું. તેના સુખ્ય સુખ્ય શિષ્યોનું વર્ણન ધ્વનિરૂપે પ્રેમાનંદની નીચેની કાવ્ય પંક્તિઓમાંથી ‘જડી આવે છે જેમાં એકએકની કવિતાની દિશા પણ મધ્યવર્તી માલુમ પડે છે.

‘કિંશુક કુસુમ રક્તપીતવર્ણ વાસવનું
અનુદિન આ ગુલાબ શુદ્ધી મહામણી
ઉપવન કુસુમિત ભેદ મત ભંગ ગુંજે
અકલ પરભૂત આ વાણી કે પ્રેમતણી
સુરભીએ સહકાર પ્રૂષિત પૂર્ણ કીધા,
પ્રમુદિત દિન ગિરા સુરભિ સુકામણી:

કિંશુક એ રસની ખામી વાળો ગાયક વીરજી: મહામણી એ અનુવાદ કવિ રત્નેશ્વર: મત-ભંગ એ નિરંકર કવિ વશમ: પરભૂત એ પ્રસાદ પ્રેણીત હારકાદાસ અને સહકાર-દિન ઇત્યાદિ પ્રેમાનંદનાં નામો છે.

આ સમયમાં પણ ભક્તિ ભાવના વિરમી નથી. રત્નેશ્વર જણાવે છે કે:

રત્ન કહે યત્નથી ભક્તિને દાખવે, ભાખવે મિત્ર મુક્તિની માણો.

(આ ઉપરાંત પારસી કવિ પણ તે કાળમાં થયેલ છે તેને એ વિસરવા જેવું નથી. ‘Certain ideas, phrases, idioms, turns of language and of thought have made their Gujarati almost into a special dialect’ of the language. The poet is saturated with the religious and

ideas of his own community. The vehicle which he uses to convey them is no doubt Gujarati, but it is Gujarati clothed in an unfamiliar garb. Sanskrit and Gujarati words form the groundwork but the superstruction is composed of Zend, Pehlavi and Persian words and phrases which make it difficult for an ordinary Gujarati to follow and appreciate the beauty of the verses. Indeed but for the lucid notation of the editor, it would have been an uphill task for any one to understand the work fully.'

(Nulestoms)

આ પારસી કવિને સંસ્કૃત શરસી અવસ્થા પેહલી અને ગુજરાતી બાપાઓનું જ્ઞાન હોય તેમ જણાય છે. પોતાના ધર્મ તથા સાહિત્યનું જ્ઞાન પણ તેણે જ્યાં પ્રકારનું ધરાવ્યું હોય તેમ જણાય છે અને સાથે સાથે સંસ્કૃત સાહિત્યના તેમજ પંડોશી કિરી અને ગુજરાતી શોકોની રીતમાતના પણ બારિક અભ્યાસ અને અવલોકન આદર્યાં હોય તેમ દૃષ્ટિએ પડે છે. પ્રાચીન ધરાનની સ્ત્રીઓનાં વર્ણન જાણે આજેકુળ સંસ્કૃતમાંથીજ ન લીધાં હોય તેમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પારસી બાણીની શૈવ હિંદુ બાણીને મળતીજ દાખતી છે. આ ઉપરાંત નાયક અને નાયિકાના અનેકરંગી પાત્રત્વમાં પણ હિંદુ રીતમાતના આજાં કુંકુંન ઓપવાં માન્ય પડે છે.

‘તમ સીરા ફૂલ પુનઃ ચંદ ને અમરસી મુર
એ વેરાંન રાણીમાં એથી ધણું વરશે છે નર !!
તમ નીકાળ દીક જુદું વહેરપત ગુફર જડી !
તમ નાસકા નથ તે સગ ચેરાગ કેણે ધડી !!
તમ કાન કુંડળ જડે આ જાણે માણકને મોને !
કાઠ અમરજી પહેરાવીઆ આપ ધણીએ પોને !!
કર ચૂક પોણેંચી જાણે વીજ ચમકચમકીને જાણે !
પાએ પેગચુ તે નેવરનો જલકારજ થાણે !!

વળી-

આજાં લાડુ જલેમી ઘેરજ છે સાર !
મેના મીઠાઈ ખુઆન બરી બની મેલેઆં તેઆર !
એકશેટ શારણ તાંહાં બામેટ હુઆ પલેવ !
માખણુ ધીહી તાવેઆં તાંહાં બાણમાં જોરાઈ જીણી શેવ !!
શાલ દાલ પરીસી તાંહાં ઉપર ધીહીની નાસજ દીધી !
જનજઃ જનસી અચાર તેહની એમ વેરઅજ કીમી !!

“શ્યાવક્ષનામા” ના આ સ્તવકમાં ગુર્જર સાહિત્ય વિષયક, અનેક બાપા શાસ્ત્રી વિષયક, અને સમાજ વિષયક બાબતોનો સમાવેશ થયેલો છે અને તેથીજ તેની ઉપયુક્તા નજીવાય છે. આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરતાં એટલું, તો જાનુવર્ણ પડશે કે, અખાથી કાવ્ય ભાવનાની

દિશા બદલાઈ એ જાણત જો કે સત્ય છે તોપણ ધર્મ કે પ ગવવાસ્વરૂપ તા જમણુ તમ રહ્યુંજ: ગુજરાતી શુદ્ધ કવિઓ, જોન સાધુ કવિઓ, તથા ઉપરોક્ત પારસી કવિઓ ધર્મના ઝોક કવિતામાં ઉતારતા હતાજ. એટલેજ તદ્દાવત પડ્યો કે નરસિંહમીરાંમાં કવિત્વ રીતિજ મારી ધર્મમાં જોતજોત થયેલી હતી. અત્રે તેમ ન હોતાં 'કવિત્વરીતિ' સાંસારીક ચિત્રો આપવી પરંતુ તેમાં ધર્મનાં ગુજન અનેકશઃ ગુજવી. આપણી શ્રુતિ સ્મૃતિ જેવો કંઈક આ બેદ મણી સકાય: પુરાણમાં ચર્ચેલી બાળતો બદુધા શ્રુતિ પરથીજ મૂચીવ છે તોપણ વાર્તા-ધારે બોધનું પાન કરાવવું ધર્મના આદેશ કરવો, એજ પ્રમાણે, સાંસારીક રક્ષમય વાર્તાથી, પુરાણમાંથી લીધેલી આખ્યાયિકાઓથી, અને અહલુન પ્રસંગો, અને જીવનચરિત્રો પરથી ધર્મના સૂક્ષ્મતમ બોધ કરવો એ 'એક પ્રકાર ન્યાય' હજી પણ વિલસતો દૃષ્ટિએ પડે છે. અને તે કેટલાંક આપણા દયારામબાઈ સુધી તેવીજ સ્થિતિમાં રહેશે. અર્થાત્ ગુજરાતના દસમાં સદીથી તે ઓગણીસમાં સદી સુધીનું આપણું સાહિત્ય આજ રીતે એક પ્રકાર ન્યાયનું સચન કરતું રહેશે.

અંકારમાં શતકના આપણા સહિત્યને ગા. મા. ત્રિપાઠી 'Innocile and sectarian output.' એ નામથી ઓગળાવે છે. દેરી પૂજા, અને તેને અંગે ગચ્છાતા ગરમા તે આ કાળમાં પ્રથમ દર્શન દે છે ઉપરાંત સાંસારિક વિષયોમાં પણ તે કવિઓ નર્મદ કલ્પવ જેટલાજ હુમલા-માલુમ પડે છે. આ જીવનની દુખી સ્થિતિ, કળેડાની પિડા અને દુઃખમાં સ્મસ્ત, કળિ-દાળની સ્થિતિ એવા એવા ત્રિપાઠીનું પણ તે સમયના ગરમામાં સ્થાન છે. આનું સંબોધન અસુક દેવીને કરવામાં આવેલું હોય છે.

વૃક્ષમમટના કળેડાના, ગરમામાં નીચે, પ્રમાણે પંક્તિઓ છે:

પથ વિના વનિતા વેપમાં, હો બહુદરી, ગર્ભજ ધરે અનેક

x x x x

ગોરમાં, ધરડો કે બરચાર કે આગ્યો મુખને રે, લોહ;

ગોરમાં ધિક્ક દીધો અવવાર કે ગું કહું તુમને રે રોહા.

ધત્યાદિ, ધત્યાદિ,

આ ઉપરાંત કોઈકે કૃષ્ણની આજલીજાનાં વર્ણન પણ આદ્યાં છે.

હે જશોદાજી, આવડો લાકડવાયો લાડ ન કરીને: વત્ત.

હે વાંસલડી, વેશુ થઈ લાગીરે, વજની નારને:

તું ગોર કરે, જાતલડી તારીરે, મન વિચારને:

તેં એવડાં કામણુ યાં દીધાં?

શ્યામલીએ મુખ મુગ્ધન દીધાં,

મન મજવાસીનાં હરી લીધાં. હે વાંસલડી.

તુને દોડ કરી કૃષ્ણે જાલી,

જો નાઁ મુચી આવી યાલી,

તું વિચારને બહુ બાલી. હે વાંસલડી.

પૂરત શું કાંઈ નયો લાવી,
 'હિંદો હોજો છે આપો,
 ભગવાન તણે મન બહુ ભાવી. હે વાંસલડી.
 તે', ત્રત ત્રતાદિક શું કીધું ?
 રાખા થકી માન અતિ લીધું,
 તુને આલિંગન પ્રબુએ દીધું. હે વાંસલડી.
 . હે વાંસલડી વેરણ થઈ લાગી રે, મજની નારને.

આ ગીતમાં પણ બકિતમંત રમિકતા બાપી રહી છે.

હવે ઓગણસિમા સૈદાના પ્રથમ ભાગમાં શિવબકતો, વિષ્ણુબકતો, જૈન સાધુઓ, દેવી બકતો, અને સહજનંદ સ્વામીના બકતો, એ પ્રમાણે સર્વ બકત કવિઓ તથા ટેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પ્રમિદ્ધિમાં આવ્યા. અને આ યુગ ઠેક ૧૮૫૦ સુધી ચાલ્યો. આમાં પ્રથમ આપણે ધીરા કવિની કવિતા જોઈએ. ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે ધીરા અને ભોળો અખાના અનુયાયીઓ હતા. યોગના કરતાં જ્ઞાન તરફ તેની વૃત્તિ વિશેષ હતી; અને એ જ્ઞાન તે આત્મજાનજ હતું. અખાના ફરતાં વધારે લેહ્યાન્ય બાપામાં અને વધારે solicity of language દાખવતી ધીરાની વાણી છે. ધીરાનાં કાવ્યોમાં તેની કશીઓ બહુજ પ્રખ્યાત છે. તેનાં રણુચત્ર, મનવાદો, આત્મજોષ, જ્ઞાન કહિકા, યોગમાર્ગ, પ્રત્યક્ષ માર્ગ, અવલ વાણી, છટક પદો, ગરબીઓ અને ધોળ પણુ સરસ અને જ્ઞાનપ્રધાન કાવ્યો છે. એક અને ઉપદેશનાં તથા ઉપકોષ અને આખ્યાનાં તેના પદો પણ જોવા જેવાં છે. સંસ્કારકારનાં કુશોર્ધિ અનુમવનાં પદો તો નરસિંહની સુદ્ધમતાનું બાન કરાવે તેવાં છે, જેનો નમુનો એક પાછળ આપી ગયા છીએ: ધીરાનાં પદોમાં નીચેના મૂખ્ય છે.

(૧)

તરણાં ઓથે હુંગરે, હુંગર કાંઈ દેખે નહીં
 અભાગ્યુથ માંહેરે સમરથ ગાળે સહી તરણાં. ૨૬

(૨)

નાનપણે ધર ધધે ધામો; વૃદ્ધપણે હરિગુણ ગાવ;
 ધર લાગ્યુ ત્યારે કુંજો ખોદાવો એ અગ્નિ કેમ ઓલવાય;
 જીતી બાજી હાથોં રે, પતથરને નાવે બેડો તરવા-
 અતે સંતુને તેડાવે રે, હરિનું ભજન કરવા,

(૩)

ખજરદાર 'મનસુબાજી, ખાડાની ધારે ચડવું છે,
 હિંમત હથિયાર બાંધીરે સત્ય લાક્ષણે લાડવું છે
 સુરત નુગતને ધડા પિંગા, સુમુલ્યા ગંગા સ્નાન કોજે
 મન પવનથી મગન મંડળ ચહી, ધીરા સુધારસ પીજે,
 રાજ-પણું રીઝે રે, ભજન વડે બંધવું છે. ખજરદાર.

(૪)

જેને રામ રાખે રે, ત્હને કુંજ માગી ગયે
અવર નહિ દેખું રે, બીજીને ડોહ પ્રભુ પખે

(૫)

મન છુંહી છુંહી બેચેરે, આ સુખના જેવું તન તાર;
અચાનક હડી જશે રે, જેમ દેવતામાં દાર,
ચચળ ચિત્ત ચેતીને ચાલે, ઝાલો હરિનું નામ,
પરબ્રહ્મ ને હાલે ને સાથે કરે રહેવાનો વિશ્રામ,
ધોગ ધરાવયી રે, નથી ડોહ રહેનાર, મન.

ધીરા પળી બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ-ધીરાનોજ સિખ્ય-પ્રસિદ્ધિમાં આવેલો છે. ત્યાર પ નિરાંત ભક્તની ગણના સાહિત્યમાં થઈ છે આ ભક્તને એક મિયાં સાહેબ વરદશી માનગાથા પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અને તે બક્ષવાની કવિ તરીકે પ્રખ્યાત છે. નિરાવરને પણ ધણુ સિખ્યો હતો બક્ષની વ્યાખ્યા તેણે આ પ્રમાણે આપી છે.

રૂપ નહિ જેને શુભ નહિ, નેનાથ નહિ છે એવું;
હંધએ નહિ'ને સરવજા'તેવું' શું બીજું છે જેવું;

બાપુ સાહેબનું એક ગીત ધણું લોકપ્રિય છે—

અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા, લેજો જાણીરે,
ભાઈ અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા, લેજો જાણીરે,

× × ×
પારમ સગ થકી પતથ જોને બગડ્યો,
થયો પાગસ તે જાણે કોઈ માની રે,
તમે જગડો ને બાપુ એવા બગડ્યો
ત્યારે તો મટે ચોગશીનીજ ઘાણી રે,
સતગુરના સગ-થકી એવક જુઓ બગડ્યો,
જેણે સતનામ લીધું છે છાણી રે.

વળી સર્વ ધર્મની એમતા અને હંડી મતસહિષ્ણુતા દાખવે આ નીચેની પંક્તિઓ પણ મહેથી દીપે છે:—

રામ ને રહેમાન તમે એક બાઈએ જાણ્યો,
કૃષ્ણ ને કરીમ એક દલીએ.
નાણુ મિસમવામાં ભેદ નથી બાળ્યો,
અને અદલા અલખ એક લહીએ રે.

ત્યારપછી બોલે જગત થયા તેમના ચામળા અતિ લોકપ્રિય છે. તેને કવિતા ગણવી કે નહિ તે વિવાદાસ્પદ પ્રશ્ન છે. તેની હોરીઓ પણ નેટલીજ પ્રખ્યાત છે. વડેમતું તથા આચાર ઘેલાઇતું ચર્ણુન પણ તેનામાં ઘણું છે.

એની હોરીમાં મુખ્ય:

નાથ મોરી અરજ સુગો અવિનાશી -

હું તો જનમ જનમ તોરી દારી-નાથ:

“બેઠ હ્યો જગતના બાવા, ધર્યા છે. બેઠ ધૂતીને ખાવા:”

એ એતું પ્રસિદ્ધ પદ છે. વળી—

‘પ્રાણીઆ મહુલેને કિરવાર, આ તો રવપતું છે સંસાર’

એ તાર્કિક પદ પણ અજગ મનોહારી છે.

મોભની શૈલી વિષે નીચેનો અભિપ્રાય આપી શકાયો.

Bhoja Bhagat's language is the very reverse of classical. He having never moved in cultured society, nor studied well, it is neither refined nor smooth. It is rough and full of provincialism; it comes from the heart, and without under going any process of tempering, strikes the unagination of the reader or hearer, with the force of the blow of a steam hammer. It is rough like that of a countryman's but none the less sincere.

હવે આપણે મનોહર સ્વામીની કવિતા બોધ્યો: તે જ્ઞાની કવિ રૂપે પ્રખ્યાત છે. અખાની સાથે તેની મુક્તના કરવાનું સામાન્યતઃ મન થાય એમ છે. કારણ ઉભય સંસ્કરવાદી છે.

અખો અને મનોહર સ્વામી ઉભય અદૈવવાદી છે, તે પણ અખાની માદક વ્રત, તપ, જપ, સેવા, પૂજા, અર્ચા, ધર્મ, કર્મ, તીર્થાટન વગેરે વગેરે પર પોતાનું લક્ષ લગાડતો માદક પડતો નથી. તે કહે છે કે:

તપ તિરથ તપ સ્નાન દાન જપ, વિધ વિધ કરે ઉપાય

હૃદય મંથીતો ભેદ ન જાણે, અવગા યોસડ ખાય-

અખાને ‘આત્માર્થપણા’ ની ઉમેદ છે ત્યારે આને ‘હૃદયમંથીતો ભેદ’ ઉદ્દેશવો છે. અખાની મારફ (ગુરુ કર્યા કંઠે ગોકુળ નાથ, ઇત્યાદી) મનોહર સ્વામી જણાવે છે કે:—

કહ પાપડે પંથ ચલાવે, પ્રભુ ચમને પૂજય

શિષ્ય તણો સંશય નવ ટાળે, ધૂતીને ધન ખાય:

અખાની ભાક્ષ (સેચો હરિયુઝ સંતને મનોહર પશુ 'સદ્ગુરુ શ્રી'ની ભાવના' ગળે છે. આટલું ભતાં એનાં પ્રથમના કટલાંક કાવ્યોમાં અખા કરતાં વેદાન્તિક ભાવનાઓમાં તે ભેગક ઉતરેજ. કારણ એનામાં કેટલુંક નો દયારામની નીતિ બોધની ગરબીઓ જેવું જ લાગે છે. અને વેદાન્તના ઉપરના પટ નીચે નીતિ-નિયમક, ભાષાઓનાં વિસ્તૃત સંજ્ઞા સ્તંભી રહેલ દિસે છે. પડરિનો નાથ, શીલ, દયા, સંતોષની પ્રપ્તિ, હર્મિનો ત્રિધાસ ઇત્યાદિ ભાવો એમાં વિગેષ વિચરે છે તોપણ અદ્વૈત વેદાન્તના ચમકાર નથી તેમ નથી.

કપટી પ્રાર્થના કરનાર પર અખાના જેવોજ તેને તિરસ્કાર છે. વૈષ્ણવ અને સ્વામી નારાયણના મતોનું ખંડન કરવામાં તે ઉલ્લુખ હોય તે અદ્વૈત મતનું બક્ષ નિરપણ આફરે છે. 'જય જય જય જગન્નાથ, જગ નિવાસ સ્વામી'

એ કદયાણુ ગગનું કાવ્ય મનોહર સ્વામીની આધુનિક કાગમા ભક્તિ કાવ્યોની અને ભક્ત કવિની જેવી ગણના થયેલી છે તેવીજ રીતની કોટી i મૂલ્યા લાયક છે. એ કદયાણુ રાગની પરમ પ્રાર્થના કદયાણુજનકજ છે.

પદ ૧૫મું વાંચતાં આણેલું અખાના જેવાજ આવો માલુમ પડે છે. (ખટ શાસ્ત્રના જુજવા મતા. etc.)

ખટ શાસ્ત્રના ખોટા ગજવી, કહાડયા કગતા ફકા વાદ,

થાણું બેઠું વેદાન્ત ભપાગણું, ઉડ્યો અનહદ નોખત નાદ.

અને સમસ્ત કાવ્ય અખાના કરતાં કદાચ બાપારોલીમાં સવિગેષ આકર્ષક થઇ પડતું લાગે છે.

એનામાં વૈષ્ણવોની અગત્ય અને શ્રુતિ પ્રગટું ખંડન છે. અખામાં બને અનાવશ્યક ગણાયો છે.

"બહુ મંદિરો બનાવે જડ પૂજના રે લોલ

"વરણ બેઠ તણ બટ કરે સંધિને રે લોલ

પદ ૨૪-૨૫-૨૬-૨૭ એ ગરબીઓના રચકાજ બન્ધ છે. અખાની કિંમત બાપા આગળ આની સૌમ્ય અર્થપૂર્ણ શેકી તંગડુંદન જેવી મોજવલ મોહે છે.

"પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કયમ થાએ" એ દયારામના પ્રભુ તને પ્રસન્ન તે કયમ થાએ તલાગ દિસતું કપટ નવ જય" એ પદને કંઈક મળેલું આવે છે અથવા તો તે પદથી સ્પર્શન હોય તેમ લાગે છે.

અખાના જેવી વેદાન્તી બાનાઓની વચમાં નરસિંહના હળતા કર્મનો હું નરસિંહો, મુજને તો હરિ વહાલા રે," વૈષ્ણવ વળ તો તેને કહીએ" ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ કાવ્યોના પલટા પશુ મનોહરમા માલુમ પડે છે.

અહીં એકલા વલભ મત ખંડનની બાંનજ ઠેકાણે ઠેકાણે બહુ માલુમ પડે છે. ત્યારે અખામાં અનેક પદો અને મતોનો દંબ દેખાડી તે તરફનો પોતાનો પરમ ધિક્કાર ગૂંચાવે છે

"કૃષ્ણ કરે મન યુદ્ધિ થકી પર, આત્મ સ્વરૂપ નિહાળો રે

"કૃષ્ણ કરે જે અમે આનીએ, રાધા પાનડ કાળો રે

‘ પદ રહ સું મૂર્તિ પૂજનું ’ ખડન લલકારે છે, પરંતુ તેના ભાવોમાં આધુનિક દલીલો જેવું કંઈજ નથી ।

‘લાખો-ભણસ મૂર્તિ પૂજે, ઝોકની નવ બોલે રે:

‘લાખે ઝોક ન બોલે એવો, મારગ મૂરખ બોલે રે:

‘ ઇન્દ્રિય અને તેના દેવતાનું કથન મનોહરમાં વારંવાર દૃષ્ટિએ પડે છે. વળી તે કર્મ ને ચન ઉભય દાખરે છે.

‘ એક કર્મને જીજ્ઞે યાન છે રે તેમાં મન માને તે જાલ

‘ કર્મનો મારગ જો યદે રે તો કામનાથી મન વાળ

‘ યાન વિદ્યાનું કામ છે રે તે વૈરાગ્યાદિ મંબાળ

અખો કહે છે કે ‘ યાનીને કવિમાં ન ગણીશ ’

... અખો મગણુ જગણુ નથી જાણતા

તુક ચોક ચાતુરી ઝડ ઝમડો, અખો લલ્લા વિના નથી ગાણુતા. ”

મનોહરમાં કોઈક રાગ સાબળી તે પરથી તેજ રાગનાં પદો બનાવવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હવું. તે પોતે માધુ જાણતો ન હતો.

અખાનાં કાવ્યો વફન સ્વવંત્ર છે. તેનાપર કોઈની છતા-છાપ પડી લાગતી નથી. એનાં કાવ્યોની શૈલીજ નિરાળી છે:—

‘ બાપ ભક્તિ જેવી પંખીણી, જોહને યાન વૈરાગ્ય બે પાંખ્ય છે.

‘ ચિદાક શ મોહિ તેજ હડે, જેને સદ્યુર રૂપી આખ્ય છે

અને ‘ નેત્ર દેખ પરબ્રહ્મનાં ’ ઇત્યાદિ

ભક્તિમય આત્માનાં દર્શન. વગેરે સુંદરતમ ઉદ્વેગામી ભાવો આગળ મનોહરની સાદી સરળ કથા સામાન્યજ લાગે છે. અખાના ઉદાહરણ સાથે ત્રાયકને ઉડા ઉતરવાની જરૂર પડે છે. તે વિના તેના ભાવ કળાતા નથી. મનોહરમાં નેડું નથી અખો જ્યા Simple (સરળ) છે ત્યાજ તે Simple (અર્થ) છે. મનોહર માત્ર સરળજ છે:—

આ ઉપરાંત કેટલીક અધુના ગણ્યાની લોકપ્રિય ગરબીઓ પણ અત્રે ઉદાહરણ અરથાને નહિ ગણાય. તે ગરબીઓના ઉત્પાદક કવિઓના નામ તો ભાગ્યેજ અત્યારે લોકોમાં મશહુર છે પરંતુ તે ગરબીઓ જાતેજ ચિરંજીવ રહી જૂના સાહિત્યનો અણગુણ શણગાર બની દિપે છે. દયારામભાઈ પહેલાની આ ગરબીઓજ કદીય દયારામભાઈની સચીત ગરબીઓનું મૂળ હોઈ શકે:—

રતનદાસની:

“ ઓધવજી સદેશો કહેજો સ્થામને,
મારા સમ જો, ચૂકે મનનો એવ જો,
કનુડો કપટી રે, આવડો કેમ થયો ?
છળ કરીને છેવરીએ નહિ, દેલ જો.
આટલા દિવસ રે, આવું નવ જાણતી,
ધરથી ન જાણ્યા, ધૂતારાના દંગ જો;

ઓધવજી:

પાણીમાં પીને રે, ધર શું પૂછીએ ?

‘બાળપણમાં કીધો, એ શું સંગ લે. - ઓધવશ :

શાન્તિદાસ ની—

આવે મારે ઘેર માણવા, હોંછ રાગ,

આવો મારે ઘેર માણવા.

ધ્યાદી

ભવાનમજાની—

‘ઓ રાણાજી રામની સાથે રાગ ન રાખીએ. ધ્યાદી

રાવો ભકતની—

ખેડો બાઈ ‘જુકતો તારો રે, અંબે આઈ પાર ઉતારો રે. ધ્યાદી

ગોવિંદદાસની—

હારે નારદ સ્વર્ગશ્રુવન થકી આગ્યા :

એક પુષ્પ અનુપમ લાભ્યા રે,

નારદ સ્વર્ગશ્રુવન થકી આગ્યા :

ઉપરાંત ‘બ્રહ્માનંદ કાવ્ય’ પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે.

દેવાનંદની ‘કર પ્રભુ સંગાયે હઠ પ્રીતડી રે, મરી જવું’ મેલી ધનમાસ,

અન્તકાળે સચું નહિ કોઈનું રે :

—૬—

આ સદગ્ધનંદી કવિઓ ઉપરાંત કેટલીક કવિઓ પણ થયેલી છે. પરંતુ તેમનાં કાવ્યોમાં મીરાં જેવો ઉત્કટ ભક્તિભાવ નથી. તેમનાં અત્યુત્કટ કાવ્યોને મારે એટલું જ કહી શકાશે કે જે કાર્ય જગતના કોઈપણ સાહિત્ય વિષયક ઇતિહાસમાં આવૂં પડતું નથી તે કાર્ય નેમણે તે સમયના ઓછાવત્તા મળતા જ્ઞાનથી આદર્શ અને પોતાના વિચારો જણાવી શક્યા જેટલું સામર્થ્ય દાખવ્યું, તોપણ એટલું તો કહેવું જ પડશે કે તે કાવ્યત્વ કેવળ સાદું, સરળ, સ્પષ્ટ અને સામાન્ય લોકસ્વભાવની ભાવનાથી ભરપૂર છે ‘નથી તેના વર્ણનમાં ઉછળતો શૃંગાર કે ગંભીર શાન્ત રસ, નથી હૃદયને દ્રવીભૂત કરનાર કરુણ કે હૃદયને વિકાસી કરનાર હાસ્ય, તેનામાં એક સરખો અને ગંભીર વલ્લભ રસ રસમંત્રે પ્રતીત થયા વિના રહેતો નથી; અને એ રસ તેમાં છે મારેજ તેની કવિતામાં કાંઈ ચમત્કાર છે એમ શ્રોતાએને લાગે છે. એની ભાષા શુદ્ધ પ્રથમ યુગની છે તથા ગરબીઓ ઝટ મોઢે રહી તેની અને સરળ છે. તેમનાં કાવ્યોમાં સ્વર્ગ સ્વર્ગે સ્વર્ગે જાણી, સદામયજી અને તારી-તીતિતી નમનના આદર્શો છે’ આ ઓ કવિઓ પાંચ છે.

દિવાળીમાઈ, રાધામાઈ, કૃષ્ણમાઈ, પુરીમાઈ અને મચરીમાઈ અને એ પાંચેમાં કંઈ કંઈ ફેર તો છેજ : દિવાળીમાઈએ રામાયણ તથા રામચરિત્રની પદ્યરંગી કરી છે, ત્યારે રાધામાઈએ કૃષ્ણચરિત્રને પોતાનું મરણ છે. મહેલો બાઈ પરમેશ્વરને પ્રમત કરવાના સુખ્ય માધન તંરિકે નીતિને માને છે ત્યારે બીજી બાઈ પોતાના મૃત પ્રતિ અસાધારણ પ્રેમને માને છે પરંતુ તેમાં જે મીરાંનું Imotionalism તો નથીજ. વળી રાધામાઈની ભાષા ગુજરાતી, દોહો, અને મરાઠી ત્રણ ભાષા મળીને જાણે એક નવિન ભાષા હોય તેમ જણાય છે. કારણ તે જોને દશથી બ્રાહ્મણ હતી અને તેણે પ્રવાસ પણ ઘરો કરેલો હતો.

‘ચાતુર માસ રહી વડપુરી રે :

‘માઈ ગુજરાતી કરિના પૂરી રે

‘શુભ્ર ગાદ્ય અંગી રૂપ ભાષા રે

‘શુભ્ર ગાદ્ય અંગી હિંદ ભાષા રે

તેના પ્રવાસને લીધે તેનામાં વર્ચુન છટા હવિહાસના જેવીજ માન્ય પડે છે. તેની કવિતામાં ગતિકતા અને લોકપ્રિયતાના ચમત્કારો હેજ.

આ ઉપરાંત કૃષ્ણા, પૂર્ણ અને ગવરીની ગણનામાં પણ વધાવત છે. ‘સીતાની કાંચળી’ કૃષ્ણાખાંડની લખેલી છે. જેમાં રામ અને સીતાને સામાન્ય જનસમૂહના સ્ત્રી પુરુષ જેવાં વર્ણવ્યાં લાગે છે. તોપણ રામની ચારિત્ર્યદિપ્તિના અભાવે તેમાંથી નાશ પામવા નથી. આ ઉપરાંત તે કાવ્યમાં સીતા અને રામ વચ્ચેનો, તથા સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચેનો સંવાદ ધન્ય આપામાં હોઈ તેમાં હલીલી સ્ત્રી, તેને નમતો પતિ તથા બ્રા. ધર્મ સમજતો ભાઈ એ ત્રણેનું જીવંત ચિત્ર આપાયું દક્ષિણાચર થાય છે.

પુરીમાં એ સતીમંગળ લખેલું છે. જે સાદું છતાં ઉત્તમ છે તેના વિશેષ શુદ્ધ અને જાનવશ્યમાન ચિત્ર આપાયું છે.

ગવરીમાં પર અખાની યાયા પડી હોય તેમ લાગે છે અને જે તે સ્વતંત્ર કાવ્યો હોય તો તે જ્ઞાનન અને આત્મજ્ઞાનના વિષયમાં - અખાની સાથે જુલનામાં મુકાઈ, શકાય તિથિયો અને વારના તલ નીચે આત્મા અને જ્ઞાનના જીવ ગિવના અદેત ભાવની ચાન્ત મનહર ઝરણી ઝરતી માણ્ય પડે છે. અખાની ‘અક્ષય ગીતા’ના અને આના બાવો ધણજ સમાન માણ્ય પડે છે. ત્રણે તેનું સંક્ષિપ્ત સરખા. કા ન હોય?

દૂંધમાં આ સ્ત્રી કવિઓની કવિતાચિત્રિ તે સમયના સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય, તેમની પુરુષ કવિઓના જેટલી કવિતાની ઉંચી પદવી, પુરુષ કવિઓના જેટલીજ છૂટ, પાત્તી, વિધવા વા સાધવી વરિકે તેમનાં મીરાંની ઢગનાં પદો તથા તેમાં વિહરતી વાતસલ્ય ભરી કુમાર, સર્વ શાસ્ત્રો કરતાં સ્ત્રી શાસ્ત્ર ન્યાય છે એવી તેમની કલ્પના ને તે હારે રચાયલી તેમની કવિતા શાન્ત, સોહાગી અને સુંદર ભાવમાં વિલસતી છે.

પ્રેમાનંદ પછીથી આપોહારનું રતુલ્ય કાર્ય મંદ પડી ગયેલું તેને યુનઃ હાથમાં લેનાર, પોતાની મોહક ગરબીઓથી મુખ બનાવનાર, પોતાની તાલખંડ સંગીતક વાણીથી રસબોળ કરનાર, પોતાની નીલિબોધની ભાવનાઓથી અને સતસૈયા દન્યાદી કૃષ્ણગોપીના મનહર વૃત્તાં તોથી અજબ કરનાર ઉભોધાનવાસી દયાગમ્ભીર હતા. આ એમની ગરબીઓની અસર એવીને એવીજ પરંતુ વધારે સંસ્કૃત રીવની આપણા સાહિત્યમાં દક્ષિણાચર થાય છે. કારણ તેમાં મિહાસ, રસિકતા, સુંદરતા અને સ્વાતંત્ર્ય-વિચારના તેજજ ભાવ ચિત્રનાં અવિરામ મળી આવે છે. તેમાં મિહાસના વિચિત્ર અંશો બાદ કરીએ અને રસરાગિત અને રસોદ્યોગક સંપત્તિની સિંગર પ્રનાલિંગનું જ દર્શનમાત્ર કરીએ તો એ ગરબીઓ આપણા જૂના સાહિત્યમાં એક સ્વતંત્ર રીતે ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવેજ છે; અને વર્તમાન સાહિત્યમાં રાગનાં ભાવ રમાડવાની તેની કૃતિ અનુપમ છે એ નિઃશંક છે. નર્મદાધર્મકર, નરલરામ, નરસિંહરાવ અને નાનાલાલે તેનું અનુકરણ કરી તેને કિદુદ, સરખ આપ્યું છે ને પણ પ્રશંસનીય છે. યમુના મૈયા, વંદાવનની કુંજ, વાંખી, દાગ, ગોપીવંદ, અને ગોપાળ એ સર્વને અદ્ભુત Symbols રૂપે જેવાં એની ગરબીઓમાં અખંડ અનંત પ્રજ્વલિતર્યો રાસ રાગ જાળી રહ્યો

છે અને ether ને તેનાં પરમાણુના રાસ શો અને ખટમાસની ચંદ્રિકાની રાત્રીમા ચંદ્ર ને વારલીઓની અપૂર્વ સંગીત કેલી શો સદા સર્વદા પ્રસન્નતા બક્ષતો પિર છે. જેમ અખાતે માટે એમ કહેવાયું છે કે 'રાત્રીને કાંમા ન ગણીશ' તેમ આને માટે પણ કહી શકાય કે 'રસિકને રાત્રીમા ન ગણીશ.'

‘જ્યાં રસમય ગિરિ ગોવર્ધન રે, રસમય શ્રી જમનારાણી
રસરૂપ દેશને વેશે રે, પૃથ્વી રસમય થો જણી.’

દયારામ સર્વજ્ઞ રસતુંજ દર્શન કરે છે. રસતું પાન પીએ છે, પાય છે: તેનાં પાત્રો રસ-શક્તિ અને રસોદ્યોધક શક્તિ રૂપે નાયક નાયિકા જેવાં પ્રસન્ન મન યોધે છે, તેમને સમાગમ-ઉભયની રસકેલી-દૃઢાવનનો પરિમલવન્તી કુંજમાં થાય છે. દૃઢ તે ત્યાં રસોદ્યોધક શક્તિની -ગદ્યાની-અનુપમ રસમંધા છે અને દૃઢાવન તે એવી સુમધવન્તું નિત્ય વન છે તેજ ‘સહસ્રવન-વનવેલી’ અથવા ‘કૃષ્ણસદન’ છે. દયારામની આ ગરબીઓમાં એકલું સુંગાર શાસ્ત્રના યોગ્યપુ નથી પરંતુ રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને ગ્રેમ બંધિત શાસ્ત્ર એ ત્રણેની મેળવણી કરી કવિએ એક નવું શાસ્ત્ર વિરતાર્યું છે. રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ-ઉપરોક્ત અવયોકન કરી આપણે યોગશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તેનું અવલોકન આદરીએ વેદાન્તેના ‘બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મૈવ ભવતિ’ તેજ પ્રમાણે અને ‘રસવિદ્ રસ એવ ભવતિ’ એવું કવિ કહેતા હોય એમ જણાય છે. કેવળ યોગશાસ્ત્રના રાત્રી કવીઓ જેવાકે ધીરો વગેરે પણ ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે બંધિત માર્ગના જેવીજ પરિભાષા અને અલંકાર રચના પોતાના કુર્બોવ અનુભવને પ્રાકૃત અનુષ્ઠેત્રી શુદ્ધિમાં ઉનારના માટે થેજે છે. નેત્રને અન્તર્દૃષ્ટ કરી સુરતા લગાવવી-અર્તજ્ઞવિની ભાષામાં નેત્રદશ્ય અર્ત: પ્રત્યક્ષની એકતાનતા કરવી-જેથી નાય સ્વર આે રૂપ એમ બે ભાવે દેખાશે. એજ ભાવ એની ગરી-બીમાં જામ્યો છે.

‘જેમ નટ દમ દોરમાં પાણીકારીનું ખેડલા માંભ,
ચિત્ત પરસ્પર જાનતું, વળમું, રહે ત્યાં ત્યાપ.
તેમ મન પ્રભુમાં નિત્ય દેવું, સંસારમાં સાક્ષીવત રહેવું.
જગત જાણે એ છે જન્મણી, રાખ હદે નિકમ મું વાળી’

આ દેશની ભાષામાં યોગીઓ જેને ‘સુરતા લગાવવી’ કહે છે તેવીજ બંધિત યોગની પરિભાષામાં તેને ‘જાન પ્રીત’ કહે છે તોપણ ટેટલીક ગરબાઓ તે એ પ્રમાણે સમજાવી નહિજ શકાય:—

૧) આપોને મારે ઘેર માણવા હોજી, રાજ, આવે.ની. વગેરે:

૨) કઈ સજે લપટાણા, વાલમજી, કઈ મજે લપટાણા ? ”

૩) જગતાં વહાલમા રે, નચાળ્યાં, લલચાળ્યાં લોચન વગેરે

૪) કાચનાં ફાનસમાં, દોષકે જેવો અજકેરે

સુંદરીના વેતુમાં (? નેણનાં) તેવો રતિ રસ ક્રમકે રે

૫) તમારા તમામ પ્યારા મન માને તે કહોની. વગેરે

૬) મુજને અડચણોમાં આપા રેડા, અલભેલા છેલા અડચણો માં. વગેરે

આટલાં કાવ્યો બાદ કરતાં ખીજાં કાવ્યોને ઉપરનીજ રસશાસ્ત્ર, યોગશાસ્ત્ર અને પ્રેમ ભક્તિ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિથી જોઈ સકારો પરંતુ તે સર્વમાં ચે કામશાખાદિકમાં સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમને ઉદ્દેશી ને દશ અવસ્થાઓ કહી છે તેનુંજ નિરૂપણ કરે છે. તેજ શાસ્ત્રની પરિભાષાને સ્ત્રીકારી દયારામ આસક્તિની ત્રણ દશા-અવસ્થા, ચિત્તન અને સ્મરણ, વ્યસનની બે પાસેવન અને અર્ચન, પ્રેમની ચાર વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મ નિવેદન અને તન્મયતાની એક પ્રેમ ભક્તિ, એમ તેનાં પ્રકટ નામ આવે છે. આ રીતે તેનો 'સાસુ વહુનો સંવાદ' લોકસંમળના ત્યાગના વર્ણનનું દૃષ્ટાંત છે.

પ્રેમની પિડા તે કોને કહીએ રે, મધુકર, પ્રેમની પિડા તે કોને કહીએરે.

તેમાં ભક્ત પોતાની આધિનું વર્ણન મનુષ્ય પાસે ન કરતા મધુકર પાસે કરે છે.

૩) 'ઉમા રહો તે કહું વાવડી બિહારીલાલ' એમાં વિહ અને ઉદ્દેગ ઉભય છે.

૪) વેણુન દનાં દૃષ્ટાંત મોહક અને રમ્ય બોધક છે અને વસળીનો બોધ સંસારનો વિરોધક છે. આવી ઘણી ગરબીઓ છે. 'વેણુ માં પારો મારે આંગણે'.

૫) કેટલાંકમાં ભક્ત ચક્ષુરાગથી અને વેણુનાદથી આકર્ષાય છે 'વિકળ કરી મને વાલમે વાંકી દૃષ્ટે રે જોઈ' વગેરે. વગી વાંકુ મા જોરો વળાગીઆ, જોતામાં કાગળમાં કંઈ કંઈ થય છે.

૬) અન્યત્ર હરિ સ્વરૂપ ભક્ત કને જઈ અચીત્સુ તેન પોતા સન્નિપ્ત થોજે છે.

"હું જઈ જઈ ભરવા ત્યાં વહારો પૂઠે પૂઠે આવે,

'વગર જોલાવ્યો વહારો બહેડું ચઢાવે;

૭) જેમ ભક્ત આમ હરિથી આકર્ષાય છે તેમ હરિ પણ ભક્તથી આકર્ષાય છે. ભક્તનો અનુનય કરે છે, ભક્તને મનાવે છે, અને તેનું સરેશુ શોધે છે. હરિના અને ભક્તના પરસ્પર આકર્ષણને અંતે રસભોગ થાય છે. તેને અનેકશઃ કવિ શૃંગારશિખરની પરિભાષામાં યોજે છે. કેટલીક વખતે જ્યારે વિપરીત આવે, અતિ જામે છે ત્યારે કહેવુંજ પડે છે કે કવિ સ્થુર તરી ખાખોચીઆમાં ડૂબ્યા. He passed from the sublime into ridiculous.

આ ઉપરાંત એના સર્વ કાવ્યની કુંની અને સર્વ ભારનાઓનું હાઈ એનો રસિક વદન-મ નામે પ્રકટ થયું છે. આમ છતાં ચે એનો 'સવસેવા' એને એક સંસ્કૃત ભાષાના ઉન્નત અભ્યાસી રૂપે તથા શુદ્ધાદૈત દિલસૂરીના પ્રચારક તરિકે પ્રકાશમાં આવે છે.

આ રથેજ દયારામને નરસિંહની તુલના કર્યા વિના રહેવાશે નહિ. દયારામની ગરબીઓ પ્રાયશઃ નારકના પુર્વરંગ જેવી લાગે છે. તેમાં કૃષ્ણનું-રાધાકાન્તનું ભક્તને કષ્ટદણ્ડ દર્શન થાય છે. ભક્ત ગાંધારીની રસકેલીનો સાક્ષીજ આત્ર થાય છે ત્યારે નરસિંહમાં-તેનાથી આ-

ગળ વધી એ સ્વામીને 'કૃષ્ણ' ને સ્થાપ'થી પર એવી 'અલક્ષ્ય' સંગ્રાથી જાણખવામાં આવે છે. ને નરસિંહ તેનામા મરણ-લપ-છપે છે. તેને કૃષ્ણ દર્શન સ્પીર સેનાઈ અને શાશ્વત છે. તે સાક્ષીજ માત્ર નહિ પરંતુ ભોક્તા થઈ રહે છે અને ભક્તહૃદય તેમજ હરિહૃદય અન્યોન્યથી આકર્ષાય છે; અન્યોન્ય સુધુષા કરે છે, અન્યોન્યનો અનુનય કરે છે. અન્યોન્યનું શરણુ એધે છે. પ્રેમ મધાધિમાંથી આદિ કરી નરસિંહ આવા ઉત્સવોનો-આવા કૃષ્ણ સ્વરૂપનો માક્ષી થાય છે અંતિમ કવિની દૃષ્ટિમાં આવેા સમકાર ઉભરાયો નથી અને તેથીજ તે તેના શિષ્ય સ્થાને બેસવા યોગ્ય છે અને તોપણ આચાર્ય જો. મા. ત્રિપાઠી કહે છે તેમ આપણા આદિ કવિ અને અંતિમ કવિ જે જે જણ પોતાના પુમની વગલા દર્ષ કાળની બે પામ બકિતમાર્ગનાં બે શિખરો રચી તે ઉપર પોતાના સ્થાનક માચરી બેઠા છે તે શિખર વચ્ચે તેનાથી અર્ધી કંચાઈનું પણ શિખરે કોઈ કવિએ દેખાડ્યું નથી.

✓દયારામની નીતિ ભકિત નરસિંહના જોગજ લલિત શોભે છે. એનાં પદોમાં નરસિંહ કરતાં ૨૧ વિનીતતા વિશેષ છે અને તેથીજ ધણી વખત આધુનિક દ્રષ્ટિથી ગણાતા ભકિત કાવ્યમાં તેની ગણના થઈ શકે છે. ખુદશો બોધ પણ ઘણે ઠેકાણે છે, છતાં પોતાને લગતું ધણું છે. Emotional કાવ્યો હોઈ એ સ્વાભાવિક રસિક કાવ્યો છે. અને તેમાં કૃષ્ણ શરણુની દ્વંદ્વ ભાવના છે. એને વૈષ્ણવ ધર્મ વડાશે છે. જોકે એનાં દૃષ્ટિ, શબ્દો સભ જોવા તે ધર્મના આચાર્યોને નિંદા વિના રહ્યા નથી. યુદ્ધાદિતનું પ્રતિપાદન તેની વાણીમાં સ્થળે સ્થળે છે. તોપણ કેટલીક વખત એકેશ્વરવાદ પાશ્ચાત્ય monotheism પ્રચ્છ નેમ્. નથી તેમ નથી. સંપ્રદાયને લગતાં એનાં પદોમાં સર્વેશ્વરવાદ તથા અંશાશીવાદ ઉપરની દૃષ્ટિને કેવળ ફર કરી દેઈ માત્ર એકેશ્વર, વાદના ભગ્ન કિર્તન રૂપેજ તે ઉદ્દગાર કરે છે. નિર્વાતાનું જ્ઞાન અને ભકિતદારો પૂજન એ પાશ્ચાત્યોમા monotheism ન એકેશ્વરવાદ નામે જાણખાય છે. સંપ્રદાયમા પણ નેશ્વર અને જીવનો ભેદ સેવ્યસેવક સંબંધ ગણી આવેજ વાદ માન્યો છે. પરંતુ તેમાં જીવને છત્વરનો અંશ ગરૂયો છે અને જગત અને બ્રહ્મનું એકપ ગણેલું છે તેથી પાશ્ચાત્યોના Pantheism એટલે સર્વેશ્વરવાદમા આવેા સમાવેશ થાય છે. દયારામમાં અવતાર દશાની અને પુષ્ટિ પુરુષોત્તમની ભકિત તો એકેશ્વરવાદ તેમ સર્વેશ્વરવાદ ઉભયથી કેવળ બિન્ન છે. તેનાં કેટલાંક પદોમાં તેમજ ગંગીઓમાં કેવળ એકેશ્વરવાદની ચકાથી પ્રભુના દાસ રૂપેજ ભકિત કરાલી છે. છૂટક કાવ્યોમાં અવતાર દશાના પ્રસંગો છે અને મરખીઓના, મોટા ભાગમાં પુષ્ટિ પુરુષોત્તમ અથવા નિત્ય કૃષ્ણમાં કવિનો પ્રેમરમ સંપ્રદાય પ્રતાલિકામાં યદને નિર્ભર પ્રસાદીત થાય છે. પદો કે કાવ્યો કે ગરખીઓનાં સર્વેશ્વરવાદનાં ઉદ્દગાર કોઈકજ સ્થાને જણાય છે. અને જ્યાં તે સ્લેનસ્લાજ જણાય છે ત્યાં અતે એકેશ્વરવાદના કે કૃષ્ણલીલાના ઉદ્દગારોમાં નદીઓ, જેમ સમુદ્રમાં ભળે, તેમ તે, બળી જાય છે. નીતિ ભાવમાં તેનાં પરનારી સંસ્કૃતનાં મહી ફળ છવાડી વાંચતાં સામાન્યરૂઃ તેના વર્તનપરનો આક્ષેપ નહિ જોયો લાગે છે. અથવા તે પર સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. He has at times made confessions of his own follies, if there be any.

સંપ્રદાયની ભકિતજ ઉપર કહયું તેમ તે પ્રશંસે છે. અન્ય જ્ઞાન અને યોગ તેને મન કુંપણ માત્ર બાસે છે. ખોટી જ્ઞાન પ્રીત અને કૃષ્ણનું પ્રીત તેનો એ વશાવન સ્વભાવે છે.

સર્વ સાધન એને હીલ લાગે છે. પ્રેમ ભક્તિમાંજ એને ગમ પડી છે. ‘સંધ્યાનરનો આશરો’ એને સફળી સમર્થ જણાય છે. અનેક દ્રષ્ટાંતો ભક્તમાળા અને પુરાણમાંથી ઘટાવી ભક્તિનો સચોટ - ખ્યાલ આપવામાં તેણે ચાતુરી વાપરી છે. કેટલાક ‘ભેદના પ્રત્યે’ પણ એનાજ છે. દીનતા એ એવું બલવત્ સુકિતદાતા સત્ત્વ છે. કેટલાંક કાવ્યોના કુમારજી એવર છે.

- ૧) ‘દમાડી પ્યારી કૃષ્ણજી દહાવે, કૃષ્ણની પ્યારી આ દાસી.
રમું, રમાડું. પ્રેમે પોટું, જારી કૃષ્ણમું, નહિ તો ઉદાસી.
એ બ્યભિચાર નિત કરીએરે, એથી ભવસાગર તરીએ રે.’
- ૨) જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહે તે સ્ત્રીની સંગત તજજે રે.
- ૩) મીઠુ શશુ પડ્યાને શીદ સંતાપો ?
- ૪) ચિત્ત તું સિદ્ધને ચિન્તા કરે, કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.
- ૫) માનવી મોહન તણી, ઓ વાંસજડી રે.
- ૬) વૈષ્ણવ નથી થયો રે શીદ ગુમાનમાં ધુમે.
હરિજન નથી થયો તું રે:
- ૭) કૂલ્યો શું કરે છે રે, ભૂલ્યો ભવકૃપમાં પડ્યો,
મનુષ્ય દેહ મોઢી રે, ખોયો મલિ હાથે ચઢ્યો.
- ૮) ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને બહુ કરી.
- ૯) સાચું તે સગપણ રે, મમજ મન સ્થામ તણું.
- ૧૦) શ્રી વલ્લભ વિઠ્ઠલ શ્રીજી, સ્વામી, સામળીઆ વહાલા,
સધળું મમજે છે, અન્તરજનમી નંદવાલા રે.
- ૧૧) મજ વહાલુ રે, વૈકુંઠ નહિ આવું,
મને ન ગમે ચતુર્થજી થાવું.
- ૧૨) જે કોઈ પ્રેમ અંશ અવતરે, પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં કરે.

એ આશુ કાવ્ય ઉત્તમ છે.

દયારામભાઈ વિષે જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. એમની માઝે આપણા જૂના વા જૂના અને વચલા સમરત સાહિત્યનો વિષય પૂર્ણ થાય છે. હવે આ જૂની ‘કાવ્ય સરિતામાં આપણે શું શું જોયું તેનું અવલોકન આદરી જઈએ. શું શું તેમાં નથી અને આધુનિક શું શું ઉમેરાયું તેનું પણ યથાવકાશ દર્શન કરી લઈએ.

—૭—

આપણે જોયું તેમ ધર્મ એ જૂની દરિવાનું મુગ છે અને મુખ પચ તેમ છે. આ એક પ્રકાર ન્યાયનું ગણમુગ ભાવમયું દર્શન ઓઝસી જિજ્ઞાસુ વડે આખા યે પ્રાચીન મધ્યમ માહિત્યમાં દીપે છે તોપણ તેમાં રસ છે, દમ્પના છે, અલંકાર છે, જુરસો છે, આવેશ છે, નેમ છે. મિઠાશ, સુંદરતા કોમળતા, રીત્વ અને ચારિત્ર્ય દીપ્તિ પણ વર્ણવાં છે. પરંતુ ત્યાં દરિવા શબ્દ-પદ્ધતિની ઉચ્ચ આવના વધેલી લાગતી નથી. તેમાં આધુનિક કાળની Pastoral, lyrical, descriptive, elegiac, didactic, dra-

matic, epic or heroic આવા બિન બિન ભાવનાળી કવિતાને સ્થાન આપવાની યોજના થઈ લાગતી નથી. અલગન lyrics રૂપે તે કાળની કવિતામાં અનેકવાર આવેલાં છે. નરસિંહ મીરા અને દયારામનાં કાવ્યોએ lyrics ની ઉચ્ચતમ પદવી પ્રાપ્ત કરી છે. તેમાં પાલકોવની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એક વિચાર, એક લાંગણી અને એક સ્થિતિનું જ દર્શન માલૂમ પડે છે. પરંતુ તેમ થયું તે તેનું શાસ્ત્ર જાણી થયું હોય તેમ નથી અણગમ્યું તેમ થઈ ગયું છે અને તેથી તે વધારે સુંદર અને ભવ્ય વાગે છે 'art for art's sake', 'કવિ તે દ્રષ્ટા' અને Poets are the heralds of Philosophy' એવા એવા વિવિધતા ધ્રુવક વાળા તેમ દ્રષ્ટિમાં ઉતર્યા લાગતા નથી. પ્રેમાનંદ સામગ્રી ઇત્યાદી કવિઓનાં કાવ્યો, આખ્યાનો, તે ના કોમાં વિવિધતા માલૂમ પડી આવે છે પણ તે એક દેશીય છે. તેમાં લોક સંસ્થાના પ્રતીક પ્રજાના આશ્રમિયાપનો, ગુજરાત હિંદને દુનિયાનાં અંકુશી નવ એનનાનો પ્રભાવ પ્રકાશ પ્રતાપ નથી. તેમનામાં સ્વર્ગના મન્દેશ જેવાં કિત્સાદી ગ્રેગ્યુ બર્નાર્ડ પદ્ય શ્રેણી મળતા કથાવાળું સ્નેહો નથી. સંગીતની ખૂબી વિશેનાં કાવ્યો સ્થિતિમાં દેખાયે અને પ્રમોગે સંગીતી કરેલા ઉદ્યોગનાં કાવ્ય પણ નથી સરોવર, મધુદ, ઉપા, સંધ્યા, પર્વત, વન, વૃષ્ટિ, નદી, આકાશ, વારા, નક્ષત્ર, રાત્રિ, ચંદ્ર ચંદ્રિકા, પક્ષીઓ, બાળકો, ફૂલો, વગેરે વિષયો પરનાં કાવ્યો તે સમયમાં આધુનિક કાલન જેવાં નથીજ. બીજા દર્શનથી ઉત્પન્ન થયેલી લાગણીઓનાં આ કાવ્યો હાલના સાહિત્યમાળા દૃષ્ટિએ પડે છે. તેમાં આશા, દેશીય, ઉત્સાહ, અન્તઃક્ષેપ, સંસારમાર્ગ, કૃતજ્ઞતા, મન કિસ્મત, જીવન, ત્યાગ, એકાન્ત, આત્મશોધ, પ્રેમ, પીરત્વ, જનહિત, મનોરાગ, કથા, અવસ્થા-ભેદ, કથના, વિયોગ, મૃત્યુ, શોકોદ્યોગ, પશ્ચાત્તાપ, ઇત્યાદી વિવિધ ભાવોથી પ્રેરાવતા પ્રસૂત બર્નાર્ડ પદ્ય કાવ્યો નથી. ચિંતનને મનના વિષયમાંથી આધ્યાત્મિક વિષય તરફ ગતિ કરત અને કવિની કવિ તરિકેની કક્ષાની પ્રક્રિયાત સ્થિતિ દાખવનાં કાવ્યો પણ નથી અનંતતા, ઇશ્વર લીલા, ઇશ્વરોત્કંઠા, ધર્મ, અભેદ, પ્રભુમયતા, અને પ્રાર્થનાનાં છૂટક છૂટક કાવ્યો ત્યાં નથી. વિષયોના ફેરફાર અને પસંદા અગોચર ન રહે, એકતાનતા ઉત્પન્ન ન થાય, અને કાવ્ય આવ સચોટ અપર કરી રહે એવી પદ્ધતિ જૂનાં કાવ્યોમાં નથી નોપડું તેમની વાણીના પહેલ જોડેલા જરૂરમાં 'આપ્ત મે અભેદ' નાં વર્ણન દર્શિતોચર થાય છે. મનને આત્મિક આપવનાં પોતાની કુમળી વાણી દર્શાવવામાં અને કથાગત જમાવનામાં આપણી ગુજરાતી કવિતા કિન્દની બીજી આવાની કવિતાની તુલનામાં પ્રથમ સ્થાને રિરાજે છે. જાનમાર્ગમાં ગુજરાતી ભાવાની જૂના કવિતા છે તે થોડી. પરંતુ તે થોડી કવિતા પણ જૂના કવિઓની કીર્તિ અવિચળ રાખે તેવી છે. એ જૂના કવિઓમાં પ્રથમ વર્ગમાં એસે તેવા કવિઓ નથી તેમ નથી. પ્રેમાનંદ, દયારામ, મામગ્ર અને નરસિંહ એમ પ્રથમ વર્ગના જૂના કવિઓ દર્શિતોચર થાય છે. બીજા વર્ગના કવિઓમાં વગમ, રત્ને, કાલીદાસ, સુકતાનંદ, પ્રેમાનંદ સ્વામી, ધીરે અને જોત-કવિઓ વગેરે છે. પ્રાનમદાગ, અખે અને મનોરાગની તે ગાંધી રૂપે ત્યાં દાયે છે. સામાન્ય રીતે ગુજરાતના નાચીન કવિઓને તે તેમની કવિતાને ભક્ત કવિઓ અને ભક્ત કવિઓ તરીકે અપાય છે. તે કેટલેક અંશે ખરી અને કેટલેક અંશે ખોટી મામે છે, જે વિશે વધારે નિષ્પણ આદરો ગયાછીએ. નરિાકબીતવિષય મદદરત માં સામગ્રી પડેલ કરીએ એનાત ખરી પરંતુ તે માત્ર તરંગોજ છે.

તે કવ્યના એટલી પ્રગતિ નથી કે વ્યાસ વાલ્મીકી જેવા તેમાંથી પ્રચંડ ગર્જના કરતાં મહા-કાવ્યો ઉદભવે. હંકોમાં કલ્પભગ્ન, પ્રથરવગ્ન અને કૃષ્ણકીર્તિ એ ગુજરાતી ભાષાના જૂની કવિતાના મુખ્ય વિષય પ્રધાન રહ્યા છે. સર્વ જૂના કવિઓમાં કુદરત છે. કલા નથી. વા એાછી છે.

એ કાળના કવિઓમાંની માત્ર બેંગલ અમર આધુનિક સમયના કાવ્યોમાં ટપી રહી શકે પડી આવે છે. કવિ દલાતગમે વ્યાવહારિક અનુભવના સંગ્રહરૂપ 'પ્રારંભિક' વચનો, શબ્દો, શોષાઈ, છાંપા, વગેરે રચનાની સામગ્રીની શૈલીનું અનુસરણ કર્યું છે. અને તે શૈલી હજી સામાન્યતા સાધાવણ પકિતના પદ રચનારાઓમાં પ્રચલિત છે. દયારામભાઈની ગરબીની અસર ઉપર જણાવાઈ ગઈ છે. પ્રેમાનંદની શૈલીનાં આખ્યાય લખવાનો સમય હવે રહી ગયો છે. એક કથાનક ઉપર લાંબા લાંબા કાવ્ય લખવાનો સંપ્રદાય હાલમાં નજરે પડતો નથી. અને કદાચ પુરાણ કથાઓ પરથી વિસ્તૃત કાવ્યો રચાશે તોપણ તે સંસ્કૃત શૈલીનું અનુ-કરણ કરશે. કવિનાં હૃદયની લાગણીઓની પ્રધાનતાવાળા કાવ્યોના દાસના યુગમાં સામળ-મટની શૈલીનો ઉપયોગ પણ થઈ શકે તેમ નથી. પિંગળના છંદો, ગરબીઓ, અને સંગીતના રાગો એવાં કાવ્યોને વધારે અનુકૂળ જણાય છે.

જૂની અને નવિન કવિતા વચ્ચે જેટલો Unity અને Variety વચ્ચે તફાવત છે તેટલોજ છે. ખરૂં જોતાં બન્ને incommensurable હોય છે. કાવ્ય બન્નેનાં મુખ્ય ક્ષેત્ર, તરંગ અને કવ્યના વ્યાપાર મિત્ર મિત્ર દૃષ્ટિબિંદુનાં અને મિત્ર મિત્ર લક્ષ્ય આંદોમાં માણુપ પડે છે. પ્રેમાનંદ અને નર્મદ, વા સર્વ પ્રાચીન કવિઓ સાથે નર્મદ એકસો, એવું નવલરામભાઈનું નિત્ય, નથા મર્વ પ્રાચીન અર્વાચિન કવિઓ સાથે નરસિંહરાવ એકલા એમ કંઈક ૨૦ રમણભાઈનું નિત્ય ખરેખર ૧ ઉપદાસગ્રનકજ લાગે છે. કારણ તેમ કરતું અધુના અતિશયોક્તિજ લેખાગ્રે; અને એના એક દેશીય તુલનાત્મક ચિત્રોને બદલે હવે સર્વ દેશીય ગુણ-ગુણની તુલનાવાળાં ચિત્રો વધારે આસ્પદ્ય લાગે છે. ખરી રીતે તો જૂના અને નવા કવિઓની ને તેમની પ્રિતાની તુલના કરતા તે તે સમયના કવિઓની માંલ માંલ તુલનાજ સુંદર લાગે છે; અને ધારેતું પરિણામ લાવી આવે છે.

ઉપર દાખવેલા પ્રાચીન કવિઓનો સમય વીત્યા પછી દાસની કેળવણીના આરંભમાં દલપતરામ અને નર્મદાશંકર એ બે કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ થયા. તેમની શૈલીઓ જૂદી જૂદી હતી. એકની કવિતા શૈલી 'સભારંજની' અને બીજાની 'મરત' એ નામ પ્રસિદ્ધ પામી છે. આ બેજન વિષયનાં કાવ્ય તે સચવવા દૃષ્ટાંતરૂપ નિવડશે ધારી અત્રે ટાંકીએ છીએ:-

દેશાટન વિષે-

(દલપતરામ)

દિશમાં વિચર્યાં વિના, પેટ ન પૂર્ણ ભરાય;
પ એા પશુ પરમાત્મી, જંગલ ચરતા જાય.

વિદ્યા સદૃશનું વિનંતી, હોય અપમતા -દામ,
હરે ન પરદેશે જતાં, દેખે તે નર દામ.
પ્રણામ કરી પરદેશનાં, પરવરી લાંબે પંથ;
ઝાટિ દળા કોશરૂપના, ગુણી જન લાવો મંથ. etc.

પરદેશ ગમન- જ્યાં નહિ પરદેશ, બાઈ થવાને જોહાને,
(નર્મદાશકર) કર્યા સારથી શાસ્ત્ર, ગીત્તે નેનાદાને
જીવ્યા કવતા જોયુ, બધુ કહેનાયે જનમા
જોવાની નહિ હોસ, સુવેતો જીવતો જનમા etc

એકે રાત્રી પુણિથી અવશોક્ત ફગી, વ્યવહારપયોગી બોધ લેવાનું વિનંતુ છે ત્યારે બીજાએ તદ્દન નવિન રીતજ અદ્યુ કરી છે સ્પર્શના યાગક માફક જન્મથીજ તેનામા ગોચર થઈ અને જુસ્સો ઉદ્ભવ્યા હતા અગ્રેજી ભાષાના ચાનથી, ત્યાના સાહિત્ય બહારમા પ્રવેશ મળ્યાથી ત્યાના આવેશને જુસ્સાના ચિત્રો વાચવાથી તેના હૃદયમા ગમેગમે ક્ષોભ વ્યાપી રહ્યો હતો દમ્ભપતરામ કવિનાની જૂની ને નવી રચુલ વચ્ચેની સંયોગી કડી જેમ્સ હેબાપ્સ ત્યારે નર્મદ નવી રચુલના પિતા-તરિકે દ્રશ્યમાન થયો દમ્ભપતરામ જાને સુસારક ન હતો પરંતુ સુસારના વિચારોના પ્રવર્તક હતા નર્મદ જાતેજ સુધારક હતો દસપતની શાય પદ્ધતિ જોવાની મૂર્તિ માત્રી ધરી તે મુજમ કાવ્યકુશળતા યોજવાનાં હતી, ત્યારે નર્મદ પેવાની અનગની લાગણીયોગ દર્શાવવાની હતી દસપતના પર ભાષા કવિઓની અને સામગ્રી છાપ હતી ત્યારે નર્મદપદ અગ્રેજી સાહિત્યની છાપ હતી દસપતમા ગયા પેગય ન ગર્જાયાતુર્ રિતોન ત્યારે નર્મદમા લાગણીની તીવ્રતા અને ગંભીર ઉત્કંઠતા સોજાવવા દાખે છે નહિને મધ્ય તે પદ ઉપયોગ સાધ્ય તો દસપતને એકતુ પદ્યજ સાધ્ય છે. અને નિમગ્ન નિપોતે પશુ તે પદમા આલેખે છે દમ્ભપત્રી અસર સુખોપક સરક્ષક અને નિવિમ્બ થઈ ત્યારે વિવેકની તુનાનિનારી શૃંગારની અશ્નીલ ચિત્રો તે કવિનાની કલીષ્ટાન્વય અને ભાષા શુદ્ધિન અનાદરની નર્મદની કાવ્ય પાક્તની અમર કાષ્ઠક અશે ઉપદેશ નીચી દસપતરામ જનજીવને ઉચે લેના પ્રવલ આદરી રહ્યા ત્યારે નર્મદે તેમને માટે નવા આશયો, નવા આદેશો અને અનનસ આલેશો ખડા કર્યા 'ધીરે ધીરે સુધારાનો સાદ સ્વજન સનેહ સહિત સભાગમ્યેરે' એ દસપતની મુધારક ભાવના છે ત્યારે નર્મદની ભાવનાનું મગધાચરણ 'યાહોમ કરીને પડો કતેહ છે અગે' આ પ્રમાણેનું છે નર્મદની રચુલવાળા દસપતને 'ગળીમટ' અને 'દમ્ભપત્ર પ્રાસે બ્હાવ' એમ કહી નિદતા, પશુ ગરબી અને પ્રાસનો ઉપયોગ નર્મદે વિશેષ કર્યો છે કેટલીક જગ્યાએ તો તે ધણે બોલે ચે, થમ ગયો છે

'સુખ પુણિ થોડી, હિમત જોડી, કંથર ગોડી, મથ લડુ' જોડી રાખેનો મગધી નવસિદ્ધ ઉપયોગ નર્મદે પ્રાસની ખાતરજ કરેલો છે. જે આમજ છે તે પદી—

'આ ગુના' મદ, જોઈ સુદર, પાપે વડર, સદગ જને...' એન કહેવાના પદ્ય થુ વાધો છે ?

નર્મદની વિતાનો કે નેટો ભાગ ઉત્તમ છે સ્વતંત્રતા, લવચ્છી, કમીની દમ્ભતા અને કિડની પડતી જેવી વીરરસની કવિતા વ્યાપ્તી ગુનરતી ભાષામા છે ત્યારે ગુનર કવિઓની સ્મૃતિવાધી તે શુસાહ જાય તેમ નથી એનુ પ્રેમસંદે અને પ્રેમસંદે પ્રેમ કાવ્ય હજુ પશુ નર્મદની નિર્નિવૃત્ત જેમની તેમ દાખિમતી રાખી રહે

અસર ધણીજ થઈ જે કારણ બ્યારે પ્રજા સમુદાયના કોમળણ રાષ્ટ્રભાવનાના સિદ્ધાંતો ઉઠેલી શકવા અશક્ય હતા તે સમયે નર્મદે સ્વતંત્ર નૈસર્ગિક પ્રેરણા ॥ અને ઉત્કૃષ્ટ વિચારથી ઉન્નત માનકની અને વિચિત્ર શુદ્ધિથી અંગીકૃત કરેલા વિષયોની ને સચોટ સદૃઢ આલેખનોની છાપ હજીયે જેવીને તેવીજ વિચરતી માલૂમ પડે છે નત્રા યુગના દવિતા અને ગય ઉભયના તેઓ પિતા કહેવાય છે; અને અનેક રચણથી અનેક વિચિત્ર ટીપ્પણો નર્મદે દલપતની કવિતા પ્રતિ થાય છે છતાં ઉભયમાં દલપત કરતા નર્મદની સ્વતંત્ર અસર આપણા ગદ્યપદ્યના સાહિત્ય પર વિશેષ-અતિ વિશેષ છે, ને રહેશે, તેમા શકા રાખ્યા જેવું નથી. એણે દાખવેલા આશયો, આદેશો, અને આદર્શો પ્રજાજનનમાં સુધી પેખતા રહેશે ત્યાં સુધી તેની અસર જવાની નથીજ (આ યુગમાં—દલપત નર્મદના કાળમાં—કવિતામાં પ્રાધુર્ય, રચનાચાતુર્ય, સરળતા અને મન, ગમતી ખાતી દલપતરામે દાખલ કીધા, ત્યારે જુરસો, સૌર્યનો ઉઝળાટ, દેશદાઝની લાગણી, હૃદયની વૃત્તિઓને સચેતન કરી ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર તનમનાટ નર્મદે જગ્યામાં. રસ અને કલ્પનાએ કવિતાનું જીવન જણાવવા લાગ્યું. નર્મદ પોતાની કવિતાની ક્ષમતાઓ આકે છે ત્યાં તે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. સન ૧૮૫૫-૫૬માં નર્મદે ધારતો કે 'અર્થ અમૃતકૃતિ અને ચિત્રરૂપ વર્ણન તે કવિતા,' ૧૮૫૭-૫૮માં 'વાલ્યમ્ રસાત્મક કાવ્યમ્' ૧૮૬૬-૬૭માં 'જુરસાવાણું' અને નર્મદી રંગેશું જે કુદરતનું આણેકું વર્ણન ને કાવ્ય, ૧૮૬૮માં કુદરત ઉપરથી વર્ક અને તે પછી કુદરત અને વર્ક તે કવિતા. એકલી કલ્પના કથાજ કામની નહિ; આ સમયમાં રસવૃત્તિ કેળવાતી ગદ્ય, વર્ગવૃત્તિ જાગૃત થતી ગદ્ય, અને અર્થ ગૌરવ અને રસિકતા તથા રસગદ્યા સાથે સર્વપ્રાકીર-ત્વનાં ખીજ રોપાવા લાગ્યાં. અને પ્રાચીન કવિતામાં જે માત્ર ઇશ્વરગાન થતું વા નીતિઓધન દેવાતો તેને બદલે અમુક લાગણી વા પ્રસંગપર લખવાતું શરૂ થયું. સંગીતવિદ્યા કવિતામાં દાખલ થઈ; પ્રભાતિમાં, ઢાળ, દેશી વગેરે જતાં રહેવાં લાગ્યાં. વિદ્વાન રસિક ગંભીર મનુષ્યોએ પછી કવિતાનું કાર્ય હાથમાં લીધું અને કવિતામાં ગંભીરતા, ઉંડાણ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, ભક્તિ વગેરે દાખલ થયાં. આ તુલન કવિઓની કવિતાનો જ્યો અવગત થોડો છે પણ તેમાં શુણ્ણ-તર્ક પ્રજો થયો છે. સદૃઢ કવિઓની પોતપોતાની નિરાગી રોવી એ વલણ હવે થવા લાગ્યું છે. સૈદ્ધી કવિતાને યોગ્ય હોય તો ખસ એ વિચાર પદ્ધતિ કવિ વર્ગમાં વર્તવા લાગી છે અંગ્રેજી ભાષાના ઓગણીસમાં સૈકાના કવિઓની સંગીતમય-રામધ્વની-કવિના અને સંસ્કૃત ભાષા કાલિદાસાદિનાં મહાકાવ્યો એ બેની અસર કવિતાપર વિશેષ થવા લાગી છે. તેની સાથે દારસી ગઝલોની છાપ પણ કેટલાક કવિઓ દારા દાખલ થઈ છે. આવ પ્રધાન દ્રવ્ય કવિતા-નાટક પણ લખાતાં થયાં છે. જેમાં અદ્ભૂત Romances ને રથાન મળ્યું છે. નરસિંહરાવ, મણિસંકર, હરિલાલ, મણિલાલ, લલિત, કલાપી, ન્હાનાલાલ એ સર્વની કૃતિઓ આ નવા કવિતા યુગનું દર્શન કરાવે છે. બોળાનાયબાદની ભક્તિપરાયણ કવિતાનું સ્વરૂપ નોખું પડ્યું અને પ્રાચીન ભક્તિ કાવ્યો કરતા તેમા ભક્તિરસની ગદનતા, અનંતતા, અદ્ભૂતતા, અરપૂરતા, અમૂર્તતા, અનંતવૃત્તિનું અમૃતત્વ તરફ ઉદ્દ્યોધન દત્તાદી બાને બાપો રજા જેવામાં આભ્યા.

૧. હાલની કવિતામાં ત્રણ અસર મુખ્યત્વે કરીને દેખાય છે. તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા— અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ફારસી. તેમની અંગ્રેજી કવિતાની અસરથી અરપુર નર્મદની કવિતા જે

જે કાર્ય પોતાની કેટલીક યોડાથી કરી શકી નહિ તે કાર્ય સંપૂર્ણ રીતે નરસિંહરાવની કવિતા કરવી માન્ય પડી છે. અને તુલન કવિયુગમાં તેમને તેટલા માટે નેરસિંહ આપવામાં આવે છે. પાલમેવની ગોલ્ડન ટ્રેઝરીની અસર નરસિંહરાવનાં પ્રથમનાં કાવ્યોમાં ઓતપ્રોત થયેલી છે. જો કે વિચારો પ્રાચીન સંસ્કૃત શૈલીને મળતા છે. એમનાં 'કાળચક્ર', 'ગિરિશૃંગ', 'અમૃત તત્ત્વ સિંધુ', 'ઇત્યાદી કાવ્યો ભાવ પ્રધાન હોઇ પદ્યરેવની Lyrical પદ્ધતિને અનુકૂળ છતાં તેમની ભાવનાઓ તથા વિશેષ આકર્ષક અને ઉડી છે. પરંતુ સહિત વર્ણનનાં 'કુસુમમાળા' તથા 'હૃદયવીણા'માં આવેલેલાં કાવ્યોમાં તો તેજ પદ્ધતિની કાયમ અસરથી તદુપ ચિત્રો અંકાયલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. 'ચંદા' જેમાં અપૂર્વ કાવ્યની દીપ્તિજ્વળ ચોર લાગે છે. Soience કવિતાને સહાય આપે છે અને મેકાલે કહેનો તેમ સામન્સ વધતાં કવિતાનો-ઉચ્ચ કવિઓનો શોષ થશે તે વિચાર ભૂલ્ય જરેલો છે તેમ 'ચંદા' નામક કાવ્ય આપણને સૂચવી રહે છે. શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી કવિતા પ્રવાહની હાની છે એવું એવું કથન આ કવિતા વાંચી બેસાઠ નમાણુ લાગે છે. "ચંદાની સુંદરતમ દીપ્તિનું કારણ તેમાં પરાવાચલાં સામન્સ અને તજજન કલ્પનાવ્યાપારની રમણિયતા છે. Soience કવિતા સાથે શત્રુતા ધરતું નથી. પરંતુ તે કવિતાનું પોષક અને સંરક્ષક બળ છે એમ હવે જણાયા વિના રહેતું નથી. એમની 'હૃદયવીણા' માં તો હૃદયને કરુણાભાવથી આર્દ્ર-કરી નાંખે તેવા પ્રસંગો ઘણા છે. કલ્પનાનું ઉચ્ચગામીપ તેમાં વિશેષ છે. ગંભીરતા પણ ઘણી છે. એમનામાં વારંવાર દૃષ્ટિએ પડતો 'દિવ્ય' શબ્દ ઘણાને શંકા ઉપજાવતો કે તે કોઈ નવીન ધર્મનું ઉદઘોષન કરે છે. પરંતુ હવે તે વિચાર જતો રહ્યો લાગે છે. 'દિવ્ય' શબ્દ એકથી અનેક વાર પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોમાં વપરાયેલો છે. અને તેનો આશય સ્વર્ગીય કરતાં પણ વિશેષ ભવ્ય છે. નરસિંહરાવનાં 'દિવ્ય' શબ્દવાળા કાવ્યોમાં ઉક્ત કાવ્યત્વ ભર્યું છે એમ હવે મનાયું છે. શબ્દો પણ નવા, રચના પણ નવી, શેષનપદ્ધતિ પણ નવી, ભાવનું આલેખન અને ઉદઘાટન પણ નવુંજ. આમ તે કવિતામાં ધનું નવિનજ માલૂમ પડી આવે/છે. પરંતુ એ કવિતાની સામાયે ટીકા નથી થઇ તેમ નથી. તેની પ્રસિદ્ધિના કળમાં સુદર્શનકાર મણિલાલે તથા અધુના શ. રણછતરામ વાવાભાઈએ 'ઇસ્યુ વર્ષ' એ નામના તેમના બુદ્ધિ પ્રકાશના એક અંકમાં નરસિંહરાવની કવિતાની સારી ઝટકણા કરી છે. નરસિંહરાવ ધારે છે કે પારસી કવિ ખજરદારે તેમના કાવ્ય ભાવો લીધા છે તો નરસિંહરાવની પણ એવાજ પ્રકારની કવિતા છે એમ એ બાધનું કહેવું તે સમયે થયું હતું. કાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમના 'નુપુર અંકાર' વિષે પણ આમ કહી શકાય કે તેમાંનાં કેટલાંક અંકે ઘણાંજ કાવ્યો પાલમેવની પદ્ધતિને અનુસરતાં છે છતાં એટલું તો કહેવુંજ પડશે કે તેમાં એકના એક ભાવો-જે નરસિંહરાવની સ્મૃત્ત કવિતા શૈલીમાં જણાય છે, તેવુંજ દર્શન થયાં કરે છે. અર્થાત્ તેનાથી તેમાં એકતાનતા ઉત્પન્ન થાય છે. એ 'અંકાર' ને એમની 'કુસુમમાળા' તથા 'હૃદય વીણા' માં ઓતપ્રોત થયેલી પરંતુ હવે તેનું અનુત્તમ ગીત જાંધ કરી જતી રહેલી કવિતા દેવીના Vibrations, માત્ર લાગે છે. music ના મંદ શીકા મનદરજા સુર ગયા છે. તેની હાપજ તેના અણુકારજ હવે આ 'નુપુર અંકાર' માં અમને તો માલૂમ પડે છે. આમ જૂની જૂની સજ્જા બાંધી જૂના જૂના અભિપ્રાય અધુના વિદ્યમાન કવિઓ વિષે અપાતા ભય છે. કારણ Standard of Tasteની ભાવના હજી આપણમાં પ્રવર્તતી માલૂમ પડતી નથી. અને કદાચ ધીરે ધીરેય ના ટીકાકારની પણ આપણે અડી જેવી તેની ખોટ નથી.

“ Strong Sense, united to delicate sentiment, improved by practice, perfected by Comparison and cleared of all prejudices, can alone entitle critics to this valuable character, and the joint verdict of such, wherever they are to be found, is the true Standard of Taste and Beauty Humo). આ પ્રમાણે સૌદર્ય તથા રસઆસ્વાદનનું અમુક ધોરણ ન બંધાય ત્યાં સુધી આપણાં વિવેચનો બહુમા જિજ્ઞાસુ પ્રકારનાંજ દૃષ્ટિગોચર થશે. ‘ગંભીર વિચારના પરિણામ તરિકે જે વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવામાં તે અસમગ્રદર્શી, સ્વમતાભિમાની અને વિવેક રહિત હોય એ ધણું નિરાશાજનક અને શોચનીય છે. વિવેચન સાહિત્યની અગત્ય પ્રવીણ અંધકારના ક્ષતેજન તરિકે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મતુષ્ય વર્ગના વિચારને વ્યવસ્થિત અને નિયમિત કરે છે તે માટે આવાં વિવેચનો જ્યારે એકદેશીય થાય અને Mutual Adulation or mutual Contempt ને રૂપે દૃશ્યમાન થાય ત્યારે સાક્ષર વર્ગમાં અને તે દ્વારે સાક્ષીર પ્રકરણના સમસ્ત આખ્યાનમાં તેની કેવી વિપરીત અવસ્થા થાય તે આપણે ત્યાં અજાણ્ય નથી. પોતાના મત બતાવવા સહેલા છે, પરંતુ તે મતો ખરેખરા હેયોપાદેય અંશોજ બતાવે છે કે નહિ તે જાણવું અધુરું છે. જ્ઞાને બદલે કોઇ ટીકા જ્યારે અંધના વિષય પરથી પલટાઇ અંધના આ લેખક પર આવી પડે છે ત્યારે તો એ વિવેચન-સાહિત્ય પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે તેવી પ્રવીણી થયા વિના રહેતી નથી ! વિવેચક વાંચકાદ્વારે બહુજ સંભાળ રાખવાની છે કે આમ કરવાથી માત્ર Progress in a circle જેવુંજ સાહિત્યની બાજતમાં થાય છે. અને આથીજ નવા સાહિત્યની ફાલ અને વિકાસ અટકે એટલુંજ નહિ પરંતુ જે સાહિત્ય પ્રવર્તે છે તે પણ Spurious literature નીજ જતવું હોય છે. સ્વ. નવલરામભાઈની વિવેચક પદ્ધતિમાં ખામી ઘણી છે એમ આપણી નવી દૃષ્ટિને લાગે છે પરંતુ તેના મહાન શુભ એ હતા કે તેમાં નવા અંધકારને છુંદાઇ જવાનો બિલકુલ ભય નહોતો. આમ થવાની જરૂર છે તોજ સાહિત્ય વિકાસ બહોળો અને વૃદ્ધિગત થશે.

ગોવર્ધનરામમાં સંસ્કૃત, અસર વિશિષ્ટપણે હોવા છતાં અગ્રેજ અક્ષર નથી તેમ નથી. ‘અગ્રેજ અને સંસ્કૃતનું સમવિષય મિશ્રણ તે તેમની કવિતાનું સ્વરૂપ બંધાય ગયું છે, મારેજ:

‘તોડી વંછોડી બૂપણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને
રસ રાગ બેડી ખોઇ ખુશ, કોઠાર કીધાં ચર્ણને.’

‘કોમલને’ ‘સ્નેહનિધાન’, તથા સજ્જવારોપણ વાળાં કાવ્યો જેવાં કે ‘પ્રભાકિરને’ ‘સિંહને’ ‘ઝાકળને’ છતાં કાવ્યોમાં અગ્રેજ સંસ્કૃતનું સમ વિષય માપ મદા સર્વદા સચવાઇ રહેલું માલૂમ પડી આવે છે છતાં તે કવિતામાં પ્રવાહ નથી, શબ્દલાસિત્ય ઓછું છે, સંગીતની કોમળતા તથા મીઠી મનોહરતા નથી, પરંતુ વિચારની પ્રૌઢતા, અર્થનું ગૌરવ, તથા શૈલીની બળ્યતાથી તથા સર્વ સાચે સમાન વા અતિશય તત્ત્વ જ્ઞાનના ભારથી તેમની કાવ્યગિરા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી શકી નથી, પરંતુ એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં તો ઉપર ગણાવેલા સર્વ અંશો માલૂમ પડે છે. ‘કુમુદની સ્નેહ યાચના’ તથા ‘બુદ્ધ ત્યાગ’ એ સરસ્વતીચંદ્રના ઉંડાં કવિત્વમયોં ઉકૃયનો તથા પ્રથમ ભાગની આલેખેલી અગ્રી

ગઝલો ગોવર્ધનરામની કવિતા વિશે ઉત્તમ અભિપ્રાય બહે છે. તેમની ગઝલો માટે એમ કહી શકાય કે સરસ્વતીચંદ્ર અને રત્નેહસુદ્રાગા પ્રેમનાં ચિત્રાનું આલેખન હશે. શકે તેવા તમામ કલાકૌશલ્યથી કરેલું નજરે પડે છે. તેમની ગઝલોના રચના બન્ધ અને સરળ છે. તેમાં રસ, હર્ષ અને ઉર્ધ્વ હૃદય છે. શરસી કે ઉર્ધ્વ ભાષાના શબ્દ પ્રયોગ વિનાની તે ગઝલો મનોરંજક અને સુસ્વીષ્ટ છે.

દયારામભાઈ પેઢી એમના હૃદયને કંઈ અંશે સમરૂપ હૃદય આપણે ઉપર હજી તેમ નર્મદમાં જોઈએ છીએ. નર્મદના પરજ દયારામની ગરમીની અસર સચોટ થઈ હતી, એમ આપણે ઉપર આલેખી ગયા. નર્મદને દયારામ જેવા ચવાનો-હોવાનો પથ કોડ હતો; તે પથ એમણે આલેખેલા દયારામના મહેરાના વર્ણનપરથી જણાય છે. કવિ નર્મદ પ્રેમની ભરત અને જુરસામરી બાનીમાં 'ધરુ' ગાયો બળગ્યો અને ગુજરાતને સંભાળ્યો છે.-તેણે ગઝલ કરવાં હાવણી વધારે પસંદ કરી અને તેમાજ તેણે પોતાના વીરહભયની વીરહાક 'પ્રેમશીર્ષ' પૂરી. કવિ નર્મદના પ્રતિભાગાત્રી હૃદયેજ ગુજરાતને 'હૃદય' આપ્યું છે.-જીવન આપ્યું છે. એ બાબત આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ. રહેણ ભરિતો પાંઠ નર્મદજ ગુજરાતને પ્રથમ આપ્યો.

ગો. મા. ત્રિપાઠીમાંથી કેટલાંક પ્રાસંગિક દૃષ્ટાંત આપવા કરનાં ઉપર ગણાવેલાં તેમનાં મનોગમ કાવ્યોજ વધારે આનંદ આપશે, એમ માનવું છે. નરસિંહરાવમાંથી પણ તેમજ કરવું આવશ્યક લાગે છે. જુના કવિઓમાંથી ઉદાહરણ વધારે અપાયાં છે, તેવું પ્રયોજન માત્ર એટલુંજ છે કે તેઓ પ્રતિદિન આપણી દૃષ્ટિથી હેમ્પત થતા જાય છે તેમના પર વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવા, તેમના ચિત્તના ઉદ્ગારો પ્રતિ હૃદયે લોકનું વલય છે પરંતુ હાલના ઉછરતા લેખકો તેમને તુચ્છ ગણે છે તે બાબત જોઈ પાડી તેમના પ્રતિ તેમનો સદ્ભાવ બરવા તેમ આદર્શ છે. નવા કવિઓની કાવ્યવીણાના સુર હજી મોચુદ છે તેની અસરો જાણે અજાણે હાલના લેખકોમાં પ્રવર્તે છે, તેમના વરફ હવે વધારે સન્માન અને સદ્ભાવ વાચક વર્ગ વરફથી અપાતાં જાય છે તેમના કાવ્યોધણાને કંઈ પણ જોવામાં આવે છે. પુરોમાં આ અસર વિશેષ ક્ષાત્રી છે કે જેના વિદ્યાર્થીઓમાં તેની અસર ઘણી છે, પરંતુ સ્ત્રીઓ વૃદ્ધો અને અમરકૃત જનમમુદ્દ તો પેલી જૂની કવિતાનેજ હજી વિશેષ આદર આપતા જણાય છે તેમને કંઈ તે તેનાજ ગાન ગવાતાં જાય છે. જાને ગાનું છું કે આધુનિક લેખકોમાં પણ હવે તેના જેવાંજ ભાવો રમે છે. તેમના જનીજ મોહિની વિલસે છે, તેમના જવાજ ગાગરકોરને પહેર્યાના કોડ છે. રા. લાલત આમાંના એક છે.

સંસ્કૃત અંગ્રેજીની મંથ વિષય અસરો ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહરાવમાં પિછાની આપણે હવે શરસીની એકની અસર સ્વ. ચણિલાલમાં જોઈએ. અને છતાંયે ત્યાં મંદકૃત ભાવો નથી, એમ નથી. પર્શ્યાનના ઉપરના પટ નીચે સંસ્કૃતની અવિચલ વિગટ બાવનાનાં દસ તેમની કવિતામાં વિસસતાં દૃષ્ટિએ પડે છે. પર્શ્યાન એટલુંજ તેમાં નિરાળી ભાત પાડતું નથી, તેમાં સંસ્કૃત જાનનો ભાર છે તેની શૈલી શરમી છે તેના વિચારો સંસ્કૃત છે, 'આત્મનિમગ્ન'ની અનેક કવિતામાં શરમીની શૈલી ચોભયલી છે, પરંતુ તેના વલ નીચે ઉંડા સનમ-અસન એ વિસસતા માલૂમ પડે છે. 'આંખ ભરે' શું 'આય,' 'આંસુજ આરાં લૂવે,' 'ઉડી જા' તું 'અં'

ગામરા, 'દગ રસ ભરૂં મોરે દિલ છાઇ રડી' ઇત્યાદી તેમની કવિતા ઉંડી અસર કરનારી અને સચોટ બોલ રેખાઓ, પ્રસિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. રા. નવલરામભાઈના મુલ્યથી સાક્ષર યુગનું એક પુસ્તક પુરું થયું એમ સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી જણાવે છે. તેા એ યુગના ખીળ પુસ્તકના રચનારાઓ તરિકે આપણી દૃષ્ટિએ તે પોતેજ તથા સ્વ. મણિલાલ દૃષ્ટિએ પડે છે. જાને પુરથી-પ્રખર વિદ્વાનો વિદ્યામાં સુસંપન્ન હતા જાનેપર થયેલા અગ્રેજી સંસ્કૃતના સંસ્કારોમાં પણ બહુ ફેર ન હતો. એકના પર વિરોધમાં ફારસી અસર પણ થઇ હતી. મણીલાલની નિશ્ચીત આગ્રહી અને સમર્થ કથમે ગુજરાતને સનાતન પક્ષમાં સ્થીર કરી. સનાતન પક્ષ માટે હેતુવાદનું અનુમોદન શોધનારને તે અનુમોદન આપ્યું. અને શાકર સિદ્ધાંતના નિશ્ચય પીઠ પર ધર્મ, ગૃહ અને રાજ્યના સર્વ વ્યવહાર વિશે ઉલ્લેખી પ્રાચીન વિચાર સુરચિત દર્શો, અને નવિન ભાવનાઓની વ્યવસ્થા કરી વાલિવાદથી પ્રાચીન પક્ષનું સમર્થન અને નવિનોનું ખંડન આગ્રહથી શરૂ થયું. સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠીએ એકદમ આ માર્ગ ન લેતાં એક અન્વીક્ષણ કાર્યાધિકાગેનું કર્મ હાથમાં લીધું. અને આધારણુ ધૈર્યથી ત્રિવેણીના ત્રણે પ્રવાહોની અન્વીક્ષણ કરવાનું કામ આરંભ્યું. આપણા આચારકાંડનું, ગૃહ ધર્મ અને રાજ્ય એ ત્રણે પ્રદેશમાં આપણા વર્તનનું આપ્યું પ્રકરણ તેમણે ફરી હાઇલ પર લીધું. અને નિર્ણય થતા સુધી પૂર્વ પ્રમાણે પોતાનો આચાર કાયમ રાખી ખીળઓને તેમ કરવા ઉદ્દેશ્યું. તેમણે જાને પક્ષના પુરાવા લીધા, દલીલો નોધી, અને સરસ્વતીચંદ્ર હારા પોતાની અન્વીક્ષણનાં પરિણામો પોતાના સ્વજન આગળ એક પછી એક એમ મૂક્યાં. આ તેમની ગદ્ય લેખની અસર પદ્ય પર પણ થઇ છે અને તેથીજ અત્રે તેમનો ઉલ્લેખ આવશ્યક ગણ્યો છે. કવિતા પ્રદેશનું મોખું નેતૃપક્ષ તો રા. નરસિંહરાવનેજ આ યુગનું આપ્યું છે અને આગળ પર કહેવાશે તેમ સર્વકલાના સાર રૂપ કવિતા પ્રદેશને વિશેષ વિસ્તૃત કરવામાં અન્ય નેતૃપક્ષ રા. ન્હાનાલાલની કાવ્યગિગા ધારણ કરે છે, પરંતુ આ ખીળ પર પેલી ઉપર આસેબેલી જાણી અજાણી અસર તો છેજ એમ કહેવું અસ્થાને નહિ ગણાય.

મણિલાલને કાવ્ય સમજ જો કે બહુજ ઓછો છે તેપણુ તે કાવ્યોને પ્રમાર વિશેષ થયેલો છે. 'મરતી' અને 'દર્દ' એમણે આસેબેલી ગજયોગા પ્રધાન છે, એમના પર છાપ પાડવા મા સમકાલિન આલાશકરભાઈ હતા એમ. કાવ્ય સમજ સડીક હોઇ પોતેજ તેમાં તાર્તિક રીતે વેદાન્ત વિચારોની સમજુતી આપે છે વેદાન્ત અને સુદીવાદનો નિકટ સંબંધ તેમની કવિના પ્રકાશમાં લાવે છે. બાળાશકરનાં કાવ્યો જ્યાં કે 'હરિ પ્રેમ પંચ દશી' અને 'કલાંત કવિ' એ તેમનાં પ્રેમ કાવ્યો હરેક પ્રેમી હૃદયને મનન કરવા યોગ્ય છે, 'કલાંત કવિ'માં સુદી આશકે કૈશલી ભકિત છે. ભકિતયોગ છે. આ કાવ્યોનું ગેયત્વ અને તેના વિષય રસિકજનને અનુકુળ થઇ પડેલા છે. છતાં કેટલેક પ્રમંથે તેમાં શૃંગારની ક્ષીઅર્થી ભાવના પણ જામેલી દીકાકારો અને વાયકોને પ્રતીત થતી જણાય છે અને જો કે તેથી કવિની કુળચતામા વધરો થતો જોવામાં આવે છે ત્યારે વાયક પર તેની સૂક્ષ્મ અસર-સારી અસર પાડવામાં તેની ક્ષતિ થાય છે.

આ ઉપરાંત 'કાન્તા' નાટકમાં વપરાયેલી તેમની મીઠી રસમાની કવિતા તરિકે પ્રધાન પણે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમાં દાખવેલાં સર્વગ્રાહીત્વ, સર્વ રસિકત્વ, અને સર્વ રસજલ્પ

સચોટ અસર કરી રહે છે. અને છે તેવું પણ એ નાટક આપણા સાહિત્યમાં અનુપમ પદી
 ભોગવતું માલુમ પડે છે. જે કે એમાં કેટલાક અલંકારો દોષવાળા છે. તથા વસ્તુસંકલનમાં
 અકુશળતા અને પાત્રોમાં એકરૂપતા માલુમ પડતાં નથી, તોપણ તેમાં સુંદર દ્રશ્યનાના
 વિલાસ, સર્વદેન્દ્રિયના સુખનો ઉત્કટ અભિલાષ, અર્વાનુભવનો કુશલતાથી સ્વીકાર, વર્ણન તરફ
 વલણ અને પ્રાસની અનાવસ્થાવાનું મુગ્ધન તેમાં દૃષ્ટિએ પડી દૃશ્ય કાવ્ય તરિકે તેને શુદ્ધ
 સાહિત્યમાં સારું સ્થાન બંધાય છે.

‘મંદ મંદ સમિર હૃદે તરકુંજમાં બહુ મહાલનો,

ગિરિ ગન્ધરે અથડાઇ મીઠા રાગ મૃદ આલાપતો,

હૃદે જલમાં ચાલતી પાંદી ચુંકી, લચકાળને,

એકાગ્રતાથી મળી મળી તરપર પડે મીઠે રવે.’

કલ્યાણી-

આ ઉપરાંત ‘મંગલે આંજ પ્રેમની ઝલક છાંધે’ તથા ‘મને કાંઈ એવું બતાવો,
 જેથી એ વે અભેદનું રાગ, મને કાંઈ એવું બતાવો’ એ કાવ્યોની તો કુમારજી ઓર છે.

‘મણીમાઠ’એ આમ સંસ્કૃત કારસીનું શુદ્ધ સંમિલન નાખી કવ્યરતને ‘અલલાલ્યુ’ ત્યારે
 રવ. બાળાશંકરે તે બાપોની બંદી ગિલાસ અને મસ્તી—જે અગ્રેજી સંસ્કૃતમાં મળી શકે
 નહિ તે નાખલ કીધી. છતાંયે તેમાં સંસ્કૃત અનર છુપી રહેતી નથી. ‘મુંબરે જે શિરે તારે,
 જગતનો નાથ તે રહેજે’ એ ગઝલમાં સંસ્કૃત બ વેં અને શબ્દપ્રયોગો ઓછા થોળ્યા નથી.

આ ચાર લેખકો ઉપરાંત ગળા જગાનામાં થયેલા લેખકોમાંથી ૨૧. હરિલાલ હર્ષદરાયકુવ
 તથા ભીમરાની નોંધ લઈએ. રવ. ભીમરાવે ‘પૃથુરાજ રાસા’ નામનું સંસ્કૃત મહાકાવ્યની શૈલીને
 અતુસરતું કાવ્ય લખ્યું છે. આ મિત્રાય તેમની ‘વિગાદિતી’ નામક કાવ્ય પણ અપૂર્વ અમકાર
 દાખવે છે. હરિલાલનાં ‘કુન્નવિહાર’ અને ‘પ્રવાસ પ્રખ્યાંજલિ’ રમણિય લાગે છે. કુન્નવિહારની દિશા
 કંઈક નોંખી અને શૈલી બાર પ્રકારની છે. તેના વિલાસ અદ્ભુત નૃત્ય કરતો માલુમ પડે છે.
 તેના બુદ્ધિસા હિજાળા મારવા જણાય છે; અને નર્મદનાં શૈયબયાં ચિત્રો અપૂર્વ છાપ ચિત્ર
 ૫૨ છાપે છે. છતાં તેમનાં સમસ્ત કાવ્ય અતિ આકર્ષક નથી. શૃંગારની ઉર્મિઓ, લહરીઓ
 અને ભરતીઓમાં એમણે મેઝેરો અનુભવ્યાં લાગે છે; અને તેના આબેહુલ ચિતાર ‘દંજવિહાર’
 માં આપેલો છે. ‘પ્રવાસ પ્રખ્યાંજલિ’માં વાસ્તવિક દર્શન થયું છે. અને કાવ્ય કક્ષના વ્યાપાર
 તેમાં હોય છે તોપણ તે દિલ્લેટાન્યથે લીધે ધારેલી અસર કરી શકતાં નથી.

હવે કવિતા-લેખ વિશેષ લતાકુસુમોથી ઓપતું જણાયું. અને ઉપરુક્ત ત્રણે અસરોથી
 રસભેદ થયેલ દર્શ્યો ખુલ્લે કંઠે લલકારવા લાગ્યાં. શુદ્ધરાતનાં સજ્જન સજ્જનીઓ હવે
 તેમના ગીતના રચકા નરિન આવવી ઝીલવાં જાં. આ નાં રવ. કલાપી, કાન્ત, મકરંદ, મેહેની,
 પ્રેમભક્તિ, લલિત, મુમન ઇત્યાદી નામો પોતપોતાની શૈલી સંપ્રદાયમાં નજરે પડે છે.
 કાન્તના કાવ્યનું કમનિયત્વ કંડી ધીર અસર કરનારું થઈ પડ્યું છે. તેના સંગીતના મંદુર

દેવની પૃથ્વી ઓલંગી ભોમંગળ પામે પડેચતા માલુમ પડે છે. 'કલાપીને કવિધન' એ નામનું તેનું અપૂર્વ કૌશલ કવચી ન પડે સાક્ષી પૂરી શકવા સમર્થ છે. આ સાથે વાંચક પણ અત્યંત ઉત્તમ ભોમંગળ દૃષ્ટિએ પડે છે. 'પરંતુ હવે તેમનાં કાવ્યની અથવા કવિત્વરીતિની કંઈક અંગે ક્ષતિ થતી જણાય છે. 'કદ્ર હમે તે શું' કરીએ. પોપદંજ, કદ્ર હમે તે શું કરીએ'. એવાં કાવ્યોમાં કુઠાણમા અર્થગામિય' કદાય ધણું હોશે તેપણુ તેમાં નેમનું પોતાનું નૈસર્ગિક વ્યક્તિત્વ તો માલુમ પડતુંજ નથી. કવિતા લખનારાઓને પણ પોતપોતાનાં સમય અને યત્નઓ હોય છે અને વંદનુમાર સારી નરની કવિતા બને છે.

હવે કાન્તવી રસ ધુરીને ત્યજ આપણે કલાપીની લાગણીની કશ્યતામાં પ્રવેશ કરીએ. તેનું નિખાલસ, પાંદર્શક હૃદય તેનું પરમ કામળ 'ને ઉદાર દિવ લાગણીઓથી સહજવારમાં આદેશિત થયું જાય છે. તેને રોડી' કહેવો કે 'ડિ' કહેવો એવા એવા વિચારો પણ પ્રાદુર્ભાવ પામ્યા છે. તે 'કવિ' તો હેજ એવી ના પડી શકાશે નહિ, અને એ કવિતામાં એણે રોડના ઝોક, તેના આનંદ ને શોક, ઉભરતે રથાન આપ્યું છે. 'કલાપીને કેકારન' એ તેનો કીર્તિસ્તંભ છે, લાઠીના કાકોર મુરમિડજ એક રાજવી કવિ રૂપે—The best poet among Kings, એ James of Scotland ને આપેલી પદવી રૂપે આપણા યુગ-રાત્રમાં પ્રકાશે છે. તેમના પત્રો પણ Prose-poem 'જેવા વિલસતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાં કવિતામાં અંકાપલાં અનેક બોધવચનોને એકત્ર કરી તેને 'maxims of Kalapi' તરિકે બહાર મૂકાય તેપણુ તે અસર મરી શકે તેવા છે. એનાં દૃષ્ટાંતો, એના અલંકાર, એના રમ અને કલ્પના ઉપરાત તે સર્વ સાથે સંયુક્ત રહેલુ, એનું સરળ ગીત Simple diction વાચકને અતિશય આહ્લાદ ઉપજાવે છે. 'માલા' ને 'મુદ્રિકા' નામક તેમની Wreath and Ring નામના પુસ્તકનું ભાષાન્તર એમના પરમ માર્દવભવા અંત કરણની ઉંડી કવિતા ગાતું માલુમ પડે છે —

આ ઉપરાંત અનેક નાનામોટા કવિઓનાં-લેખકોનાં અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાય અને તેમની આકર્ષણ તરિકે ગણના જણાવી શકાય.

'હમીરક વ્ય' નામે લખેલુ નમનું સંસ્કૃત મહાપાવ્યની યૈલીને અનુમરતું કવ્ય પણ તેમન ગિતનાં નિષ્કવ ના અમકાર ઓછા કાખવતું નથી. હવર કહ્યું તે પ્રમાણે એમના પ્રત્યેક કાવ્યોમા આત્માને અસર કરે અને ચિત્તને પ્રમત્ર કરે એવા એટલેટલાં સૂત્રો છે કે તેમની એક મુત્રાવલિ જેવુ જુદુંજ અથવામા આવે તો તેમાથી પણ તેમનું કામળ અને કશ્ય વ્યક્તિત્વ ભાગ્યેજ છાનું રહી શકે. કેટલાંક દૃષ્ટાંતો ઉતારીએ:—

‘હુ માનવી, હું વિશ્વના, હું બ્રહ્માના, મુની નહીં’

* * * * *

‘નથી નથી મુજ વત્તો વિશ્વથી મેળ લેતાં
હૃદય મમ ઘડાયું અન્ય કો વિશ્વ માટે!
જગત સહ મળે છે ચર્મને હાહકા અ,

રહી જગતણી મંથી માત આ સ્થૂલ સાથે! !
 “કીર્તિ ને સુખ માનનાર સુખથી કીર્તિ બને મેંજી,
 કીર્તિમાં મુખને ન કાઢ સુખ છે, ના લોભ કીર્તિ રીણી,
 પોણું છે જગ ને નહીં જગતની પોણી કીર્તિ દિશે
 પોણું આ જગ સું ચતાં જગતની કીર્તિ સહેને મો!”

બ્રહ્માંડ આ તો ગૂઢ તાતવું છે,
 આધાર સૌને સૌનો રહો જ્યાં;
 લે છે સહુ દેં સહુને દહ દેં,
 આભાર સૌનો સહુ ઉપર છે.

મધુ, ખોવાયું, વા ઢગી ગયું કહો કે ઉડી ગયું!

બળમાં બને બૂતો લય નથી થયું એ કબુતર!

મધુ છે યુદ્ધ બ્રહ્માંડે દેવ દાનવનું મન

હણે છે કામ તો કામ રક્ષાતું કરનાર છે,

ખાણુ! આ સૌ સુખદુઃખતણી વેઠ નાખી નથી દેં,

આ તો ખોળે કુદરતલો માત કલ્યાણકારી: ઉત્પાદી જગતી. એના લાંબા કાળોમાં
 કૃતમતા, આશ્ચર્ય માતા, ત્યાગ, નહાસી જતી મૃગી અને ધનપત્રો મૃગ, પ્રવાહ, પડાડી સાધુ,
 ખાલક કનિ, નિર્દય મગગ, બરત, મહાત્મા મૃગદાસ, ચિત્ત બહેન આગા ને વીચારો મૃગ
 વૃદ્ધ ટેલીયો, સારસી, હલ્લ મિપુટી કલ્યાણી સુંદર કાળો છે.

હવે આ સર્વથી ન્યારી પદ્ધતિના લેખક રા. નંદાનાથેલ દલપતરામ કવિ છે. એક ગૃહસ્થ
 જણાવે છે કે હિંદુનું નિખાલસપણું અને ઇતિહાસ વિનાસીપણું તેમની કવિતામાં પડે પડે
 દૃષ્ટિગોચર થાય છે, અને તેમની કવિતામાં કલ્પનાના ભ્રમરો એટલા ઉંચા અને દરતા છે કે
 સદવાસ વિના તેની સાથે ઉડવું ભારે થઈ પડે છે. તેની લખાવટ સર્વ કલાના સારરૂપ લાગે
 છે. તેની શૈલી અને તેની કવિતા, તેના વિચાર બને લાગણીઓ અનેક સાહિત્યના અનેક
 સુક્રમનમ અસરથી પોષાયલાં દૃષ્ટિએ પડે છે. કામગીરા, મહાદેવતા, મધુરતા અને પ્રાંતનાતું
 આશ્ચર્યજનક સમિશ્રય તેમનાં કાવ્યોમાં થયેલું જોઈ શકાય છે. કેટલાક જુના કવિઓને તેમણે પુનઃ
 ભાષામાં સ્થાન અપાવ્યું છે. ચિત્રો પાકરાતી તેમની કાવ્યશૈલી અદ્ભૂત પ્રકારજ
 દાખવે છે. Rhy them and Rhetoric થી પ્રફુલ્લ આપતી તેમની કાવ્યગિરા
 અપૂર્વ આનંદભર્યું નૃવતર દાખવે છે એમાં પ્રકાશ, પ્રતાપ, કલ્પના અને વેગ
 આસ્વાદ્યારિતાની મોટક સમયો ભરેલી ખેરામાં આવે છે. આદિથી અંત સુધી તેમના
 કાવ્યોમાં કષ્ટક બમકમર મોહિની વિવસતી દૃષ્ટિએ પડે છે. અને એ મોહિનીજ એમની
 ભરમરી બધા સાથે સ્વસ્થ આદર્શો આપેલો, અને આદર્શો ખણ કરતી પ્રતિક્ષા જણાય છે.
 આ બધા સાથે ‘Dolight,’ ‘આંદ’ એ એ ના કાવ્યના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ ૨. D light
 and Lijury એ ના સૂચક સ્વરૂપના સ્વરૂપ ૩. જગત ન જગતના મહત્ત્વ નવલોકનના
 અંતમાં જે વખતે ટકવા છતાં અત્યંત પુનરાવર્તન થઈ શકે તેવા આ વિષય વડતાંક સુધક
 દૃષ્ટોત્થા પૂર્ણ કરે છે.

‘રા. કવિના કલાવિધાન વિષે હવે કાંઈ કહેવાતું રહેતું નથી. ‘જે કાંઈ નવું’ તે કાવ્ય,’ અને ‘જે કાંઈ નવું’ તે કવિ’ એવી નાની પરંતુ વિરાળ ભાવનાથી ‘રા. કલાવિધાન કવિ-કવિતાની આ લખેલી ભાવનાઓ સ્વીકારીશું, તો જણાશે કે પૂર્વ પશ્ચિમ અને પ્રાચીન-અર્વાચીન ને સાધનો અખંડ પૂજા રા. ન્દાનાલાલનાં કાવ્યો અને નાટકોથી આપણે અહીં અધારો છે. એ સેતુ પરથી જીવું નવું એક અમિત અદ્વિતમાં વિલસતું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કલાવિધાન એટલું તો હિત છે, સંવાદોના રણકા એટલા તો સચોટ અને અસરકારક છે, કે ક્યાદિથી અંત સુધી વાચ્યા વિના તેમના કાવ્યો અને નાટકને ચૂકવાજ ગમતા નથી... ખુશાલો-આનંદ એ રા. ન્દાનાલાલની સમસ્ત કાવ્યકલા અને આત્મકલાનું અદ્ભુત પ્રદર્શનપૂર્ણ કિરણ છે. એનાં અનુભંગી તત્વો તરિકે સૌંદર્ય-કલાનું અને કલાના ખીલતા ઉદયતા ભાવોનું પથ—અને સ્વાતંત્ર્ય કલા વિધાનનું અને વિચાર નિદર્શનનું પથ જોવામા આવે છે છતાં સુદરતાના પૂર્ણને એકલી સુદરતા માત્રથી સંતોષ વગળા નથી. એ સુદરતામા માનવ જીવનના માનવી હૃદયના કલહને વિચરોને શોકને સ્થાન મધ્યું છે, અને Pleasures with Pangs and feasts upon The Very Sudden of Joy’ એવું કાંઈ પ્રત્યક્ષ નહિ તો પરોક્ષ તો ખનીજ રહ્યું છે. ‘અહાહાહા!’ એજ રા. કવિની કલાનો મોહક મંત્ર છે. ‘અરેરે’ છે, પણ આજુ, ‘અહાહા’ ના ભાવોમાં શુપ્ત, એ વિચર અને કલહનાં ગીતોજ માનવ જીવનને ઉંડી આનંદ ભાવના પાકે છે. એ દુઃખમાંથીજ નિગૂઢ આત્માનંદ જ્વલત પ્રકાશે છે. આ સાથે એક ખીલું ‘અદ્ભુત કિરણ-સ્ત્રીત્વ-(Womanhood)’ ની અદ્ભુત પ્રતિષ્ઠિત એમનાં કાવ્યો ને નાટકોમાં રચણે રચણે જણાય છે. અને પુરુષત્વના પ્રેમસૌંદર્યના અગ્રકાર નાચે તે બતી અદ્ભુત આનંદ પાકે છે. લગ્ન લગ્નોત્સવ, પ્રેમલગ્ન, અપલગ્ન, સ્નેહલગ્ન-દરપરીનું નૈષ્ઠિક અલસર્ય દર્પાદી નાનકાળે એમનું ઉડું નિસર્ગપથ્યું સૂચવે છે. એમની પ્રતિભાસકિત સ્ત્રી પથ્ય અધુના જાહેર ઉત્તમ વિચાર સાક્ષરોમાં છે. આજનાં સાક્ષર યુગને શિખરે લેઓ તેમના વિરોધથી પ્રતી છે, એન કહેવામાં જરિયે અતિશયોક્તિ થતી નથી.

આ સિવાય રા. લલિતનાં કાવ્યો હમણાં હમણાં ગદ્ય સત્કાર પામતાં જાય છે. તેમની ‘અદ્ભુત’ની ધૂત નાના નાનાં ગામડાં ગામોમાં પણ સંસ્કારી હૃદયો ખુલ્લે કંઠે જણાવે છે; અને આનંદ પીએ પાય છે. અવિધા જેવું આજ ખાલીસે’ ગાથામની વસ્ત્રાવાળું નાનું રાજપિપળા રોટનું ગામ ત્યાં સુધી પથ્ય રા. લલિતની કાવ્યપ્રકિતની અસર વિલસતી નિહાળી આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. સામાન્ય મત એવો છે કે તેમનાં ‘લલિતના કાવ્યો’ કરતા ‘વડોદરાને વડો’ એ કાવ્યમાળા ઉતરતી પકિતની છે. પરંતુ વસ્તુતઃ ‘ગાગિક અસંલોકન કરતા જણાએ કે એ કાવ્યો સ્થાપિત ભોગવશે કારણ તેમાં પ્રજાને રચતા ભાવોની સરસ યુલયથયવી ગુંથ વામાં આવી છે masses ને નિસર્ગે નહિ એવું તે કાવ્યો બોલતા હોય એમ જણાય છે. masses ન પ્રજાના સાથે સાક્ષરેની કવિરેખ જાલન-હેજે અંતે તેમના અનુભવ ટુકડા છે. તેના પર રા. ન્દાનાલાલની છાપ વિશેષ દાય છે - રૂં પૂ. તો હમણાનાં સરસ્વ સહિયમાં તેમની (રા. ના લન્ક) રૂં પૂ (રા. દૃષ્ટિ) પડતો લાય છે. તમ કિતમ નિહાન અને ગાદ મચેના સક્ષર પથ્ય તે ન નજર નિહાજે નાચે કે એવા કં. એ આના-જણાતો અનેક છે અને ન નામકાજ, આખા દ્વિપાએ પરથી ઉપરપથ થઈ દેશે’

‘વડોદરાને વડલે’ એ કાવ્યસંગ્રહ mass literatureના જંગ તરીકેજ પ્રસિદ્ધિ પામશે. અને હોય તેમાં સાક્ષરપ્રિયતા સંપાદન કરે તેમાં કાવ્યો નથી એમ નહિ.

, નર્મદાના નીરમાં’ કાવ્ય અને ઉતારીએ છીએ.

સામ્ય ના સહચાર ધર્મ—

સૌતેજ પરિચરણ મર્મ—

યાત્રિક તપોમય સુકર્મ—

હો અમ પરિક્રમણ ધર્મ.

નર્મદા! અમ માત અમર્ત્ય!

અમ તર્પણે હો તમ!

વાંછી, વન્દયે શિશુમય,

દમ્પતી પ્રભુ કૃપાવત!

નર્મદાનાં નીર ડોલે,

જલની લક્ષ્મીને દિગોળે.

દત્તાત્રી, દત્તાત્રી.

હુ કામો ‘વડોદરાને વડલે’ માં ભગવાન કાષ્ઠરટ, ‘સુદ્ધ’, શંકર અને પદ્યગમ્મર મહમદના પ્રયોધનોની ઝવજ ઉંડી મતસદ્ધિધ્યતા દાખવી રહે છે. ઉપરાંત નડિયાદ, નરમાગી, મુંબાઈપર મોરકા, એ ગીતો રચાયા રહેશેજ. વળી હિન્દ-પ્રિયનના બાવે પણ્ય ઓપતા છે. તેમના પ્રથમના કાવ્ય સંગ્રહની પ્રસ્તાવના રા. ન્દાનાલાલે લખી છે અને તેમનાજ શબ્દોમાં તેમણે કવિત્વ નીચે પ્રમાણે આલેખ્યું છે. કોઇને મહાભારત રામાયણના હુંદુભિનાદ રૂએ છે, તો કોઇને કાલિદાસની મનોહારી સુન્દરતા કે ભવચતિની સૂક્ષ્મદર્શી સુકુમારતા ગમે છે. સિવારની રમઝટ જામી હોય ત્હેમા કોઇ આનંદ માને, તો જેમ ચિતાર ધીમે વાગે, જેમ ત્હેના તાર મન્દ ને કુમળા બોલે, જાણે જળના કણ ટપકતાં હોય એવો કુમારવાળો સમ્પદ, પવનની ધીરી લહરી સમો, સૂરે: એ કોઇને પ્રિય હોય છે. લલિતાના કાવ્યોમા હુંદુભિનાદ નથી, સુરાવલિની રમઝટ જામી નથી, પણ રનેહના સ્વામોસ્વામ રૂપી સુકુમારતા છે. વન ઘટામા ઉંડી ધેરાપણી કોકીલા ધીર-અતિ ધીર- સુકોમળ ટપકે એવો લલિતાનો કેટલાક કાવ્યોનો ટપકો છે. પર્વતમાંથી નિમોવાહ નિમોવાહ જલધરા ટપકે. તેમ એકની કાન્દારા ટપકે છે... Poets are the heralds of Philosophy એ વર્ણવ્યું સૂત્ર, ‘ગાન એ કવિતાનો આત્મા છે’ એ ગોવર્ધનરામનો મિદ્ધાત્વ, કે ‘કવિ એટલે દૃષ્ટા’ એ ગીતા ઉપનિષદમાંનું અર્ચગદસ્ય હજી લલિતાની ટિપ્પા ઉતર્પા લાગતા નથી. તોપણ તેમાં ગુજરાતને ગમતા ગૃહબાવ, કોમળતા, લાલિત્ય ને લાડ છે...

આ પ્રસ્તાવનામાં લખાયેલી ઝીણવટ ભરી રા. લલિતાની કાવ્યરંભી ઉલટે પહે રા. ન્દાનાલાલને પોતાનેજ લાગુ પડે છે. એ વાચાવિગટ ઉત્તમ સ્વરૂપ દાખવે છે. લાગણી અને વિચરની તેમનામા કુદર નથી. કદબનામાં મનોહારી કુદરને માં પ્રાપ્તતા પ્રકાશે છે. દુનિયાના સમસ્ત કાવ્યોની હારમાં ઉમરું છે એવું લલિતા લાવી પદ્યગમ્મરોની મજા ન. કવિએ

ભવ્યતા ભર્યું અસાધ્ય કાવ્યશૃંગાર શૃંગાર-છે. અને તેમાં પ્રતિભા પાડતા દિવ્યનારોને અણુમુળ સ્થાન મળે છે. “વસંતોત્સવ”ના મારા અવલોકનમાં આ વિશે યથેષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

અનેક નાનામોટા કવિઓને-શેષકોને મૂઠી દબાવે તો આમને ક્ષમા મળશે કારણ આ આખું એ અવલોકન અતિ વિસ્તારી થઈ ગયું છે. અને આમને સ્થળાસંકાયનો ભય રહે છે.

દુકામાં ઉપરોક્ત રીતિએ જૂની કવિતાની માફક ‘એક પ્રકારન્યાય’ને તાજ નવી કવિતાના શેષકો અંગ્રેજી, સંસ્કૃત તથા ફારસીની અસરથી પરિપક્વ થયેલી ગુજરાતી કવિતા લખી શક્યા છે. અને એ સુંદરતમ કળાનું કળારૂપેન મૂલ્ય પિછાન થવા લાગ્યું છે.

આ સાથે કેટલાક પારસી સફરનો પણ શુદ્ધ ગુજરાતી કવિતા લખતા થયા છે. તેમાં મી. મહાબારી તથા મી. ખજરદાર, મી. બેઝવાર અને મી. તારાપોસ્વાળા તથા મી. પાલમકોટ મંડેથી કવિતા લખે છે.

આમ જુદા જુદા લખનારાઓએ જુદા જુદા અલંકારથી ગિરાને અલંકૃત કરી છે. અને કાંઈએ વિચારંગીરવથી તો કાંઈએ કાવ્યમાધુર્યથી, કાંઈએ લાગણીના પરિપાકથી તો કાંઈએ દૃશ્યનના મહેદાર ઉડ્ડયનોથી, કાંઈએ ‘વાક્યમ્ રસાત્મક કાવ્યમ્’ એ આધારે, તો કાંઈએ ‘રમણિયાર્થ પ્રતિપાદક શબ્દ વાક્યમ્’ એ ન્યાયે, એમ અનેક કવિઓએ અનેક પ્રકારની રસમાધુરી અને રચનાચાતુરી દાખવ્યાં છે. અને વિવિધતાના પરમ પ્રદેશનું બાન કરાવ્યું છે. ‘Planet like music of Poetry,’ વિશે જણ થવા લાગી છે. Poetry is the first of arts because it best represents the infinite’ એ ભાવનાનાં પણ મૂલ્ય દર્શન આધુનિક કાવ્યકલામાં દૃશ્યમાન થાય છે. અને સર્વ કલાની દેવીઓની વચમાં વિરાજતી મધ્યસ્થ દેવી જેવી મહાકવિતા દેવી પોતાના સંગીત અને માધુર્યથી ગોપતી બેસી છે. અને કવિઓ પણ Maker, Creator, Bard, Seer, Singer હતાદિ બાવે પ્રત્યક્ષ થયેલ દીસે છે. ‘See deep and you see musically’ એ સૂત્ર રા. ન્દાનાલાલનાં કાવ્યોમાં આગેકુમ દૃશ્યમાન થઈ રહ્યું છે ‘All high poetry is Infinite’ એ ન્યાય પણ ગુજરાતમાં તેજ કવિની કવિતામાં પ્રકાશનો મારૂં પડે છે. હવેની કવિતાની અસરમાં મી. ટાંગોરની હાથ પકડી જાય છે. પરંતુ નવી કવિતા હજી જનસમૂહને આનંદ કીધી નથી. કારણ masses ને સ્પર્શ કરી શકે એવું તેમાં જોઈએ છે વા masses પણ તેટલી ઉત્પતિએ વહકો નથી, તોપણ અનેક ભણેલાઓ અને યુનીવર્સિટીની પદવી સંપાદન કરેલાઓને તો આ ગુજરાતના નવા કવિવરોનાં નામ અપરિચીત નથી. કવિઓ કરતાં કાવ્યોનોજ આપણને વધારે સંબંધ હોવાથી તેમને અમે મુકામલા માટે યોજ્યા છે.

—૧૦—

આ માટે સ્ત્રીકવિઓને જીવવા જેવું નથી. પ્રચીન અને અર્ધપ્રચીન સ્ત્રીકવિઓમાં એજ એક જ ભિન્નતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તે સમયનું પ્રકૃતિજોડું, ધર્મના આનંદાનું તાતાસરયુ વપાસડું, તેમનાં ચિંતાના જે જે ઉદ્ગારો અપાવે હિંમતી લકષ્યા છે એ તેજ યોગ્ય દર્શન પરંતુ હવે યાનની વૃદ્ધિ માથે શેષેતાના પ્રશ્ન-સાથે, જાતની વૃદ્ધિગત વચેરી બાવના સાથે આદર્શ દેવિ તરિકે, આદર્શ વૃદ્ધિજી તરિકે, આદર્શ આઠી તરિકે, આદર્શ એવિજા તરિકે, આદર્શ

યોગિની તરીકે, આદર્શ માતા અને બળિની તરિકે તેમની જોખમદારી સાહિત્યને આપે આકી છે, તેમ માર્ગને અનુસરીને હવેનાં સ્ત્રી લેખકો લખે છે, પરંતુ અફમોમની વાર્તા એટલીજ છે કે તેમના જીવન કોણ જાણે દેવેચ્છથી ચોડાનાંજ વિલાઈ જાય છે' તેમના પ્રત્યક્ષ ઉદ્દગારો ઝાઝી વખત નીકળી શકતા નથી, એટલામા તો મૃત્યુ તેમને પરવળ જનારી રહી છે. અને તેમની કવિતાની સુન્દર કથારી સુકાઈ જાય છે. સૌ સુમતિ બહેન તથા સૌ વિજયા-લક્ષ્મી ત્રિવેદી એ આંતર મૃત્યુવશ પડેલા કવિતાક્ષેત્રમાં યથેચ્છ વિચરનાર એ સ્ત્રીવિહંગ હતાં । એકમાં અંગ્રેજી સાહિત્યની છાપ છે ત્યારે બીજા બહેનમાં સર્વ કલાના સાર રૂપ ન્દાનાલાલના કાવ્યતત્વનાં કિરણ ઝળમળે છે. કેટલાંક દશાંશથી આ વાર્તા નિરોધ સુદૃઢ થશે ધારી તેમ કરીએ છીએ:—

ગુણસુન્દરી.

આદર્શમયી સુમતિ દેવી ! આપણાં હૃદયની જીવનની શ્રેષ્ઠ નેતા ! મહર્ષિ ગોવર્ધનમાઇની કમ્પનાની સુન્દર પુત્રી ! ઉત્તમ ગુણવતી આર્પા ત્રિય ગુણસુન્દરી ! ત્યારે ઉત્તમ આત્મા મહેન બહુ પ્રિય છે.

અરેરે ! હૃદય ! આર્પાવર્તના ગૂઢે ગૂઢે કથા ક્યાં ક્યાં ગુણસુન્દરીઓની ન્દાનીય પગલીઓ થયી ? આર્પા ગૂઢમન્દિરો તો ચડિકા મનોહરી(વેળમા અને અંચળથી ઉભંગાય છે । કુટુંબવત્સલ ગુણસુન્દરી ! ત્યારે જેવી ગૂઢદેવીઓ વિના અવિભક્ત કુટુંબ સર્વથા અદ્યજ છે.

પ્રત્યેક ભારતની ઉન્નતિ શો રીતે થાય ? બહાસાઓમાંજ જ્યાં વિરોધ ત્યાં આગળ શી રીતે વધાય ? સપ્તિ તરફ આજમ ઠો. અમે મૃત્યુનોક્રન્ધા માનસે રકમે સર્ગાય સુન્દરી...અમ પામર જીવને માટે તો—

જાતલ્ય દિ ધ્રુવો મૃત્યુ !

આર્પાવર્તમા રહેને અખડ જીવન અપીને નાવર્ધનરામ કૃતાર્થ થયા છે અને અર્પિ પ્રજાને અર્થ રમણીઓને પણ કૃતાર્થ કરી છે. અમે ત્યારે અવિચળ કીર્તિ આશુ અને તમ પ્રુષ્ઠ પગને ચાલશુ.

સ્વ. સૌ વિજયાનલક્ષ્મી ત્રિવેદી કૃત સુનર્ણમાલુ ગદ્યના આલેખેક્ષા ભાવો પદ્ય-કવ્યના કાખવે છે ગ. ન્દાનાલાલની છાયા પ્રત્યેક ચચ્છુમા દષ્ટિગોચર થાય છે સ્વ મે. સુમતિ બહેનનાં કાવ્યોમાં સ્વતઃકલ્પીત કાવ્ય તરિકે આ 'વિવેશ સન્ધાન કોણુ' એ છેદ્યું કાવ્ય છે.

ગરબી.

ખૂજી ધીમે મ્હે તેજસ્વી માનુમે જો,

પ્રજા કર્યો 'શુ' તે પ્રજાનો મગાન છે જો.

અતિ ઉચ્ચ દિવ્ય શ્રમ રહિત જ્યોતિ ધ્રુ જો,

આપ્ય તાપ, તેજ, જીવન, ઇશ દુન્ય શુ જો.

ઃ - ગરડ નથી પણ નીરખી સકે દુઃખ પ્રતિ જો,

મેન મડળા રોકજ રશિમની ગતિ જો.
 યોગી આપી શકે 'ત્હાર' કં દે રવી જો.
 વળી વર્ષ જતાં નાશ પામ્યું તું નહીં જો.

ધૃતિપાદી કૃત્ત્યાદી ભાવનામાં અગ્રેષ્ઠ છાપ સંપત્તિ છે

આ સર્વ પદ્ધતિ જણાવ્યું છે કે કવિતા કાલનાં પ્રાચીન અર્વાચીન સમયમા એકજ બેદ માણ્ય પડી આવે છે. એક કલા, એક વિદ્યા, એક જ્ઞાન, અને એક વિચારને બદલે હવે બિન્ન બિન્ન કલાઓ, વિદ્યાઓ, જ્ઞાનગાથાઓ અને અનેક વિચારોને કવિતામાં સ્થાન મળ્યું. ભક્તિ વા ધર્મથી રંગાયલી પ્રાચીન કવિતાને બદલે સંસાર વા આત્મથી વિલસતી, ધર્મ, ગૃહ, પ્રેમ, દેગોદાર, રાજ્ય કૃત્ત્યાદી ભાવનાઓ પ્રકટપણે દાખવતી, અનેક આશયોથી વિભૂષિત અને અનેક આદેશો, બક્ષતી, જુની જાનીને બદલે, કાલમાં એ સર્વના સંમંદરૂપ નવિન ઓજસુ ભરી જુદી જુદી કક્ષામાં જુદાં જુદાં લક્ષ્યમિન્દુથી રમતી, હસેતી, કંસોલતી કવિતાની દેવિ અતુલ્ય હાસ્યમાં રાગતી હિસે છે. એક દેશીયત્વની દિશા બદલાઈ સર્વદેશીયત્વ સ્વીકારાતું જાય છે. એકજ સ્વરૂપને બદલે અનેક સ્વરૂપો ધારણ કરતી, અવનવા ચિત્રો આકતી, ભાતભાવના પ્રવંજો દાખવતી, અનેક સુંદર ભાષા-કારોમા શોભતી, પ્રતિભાશક્તિની પ્રખરતા મૂલ્યવતી. કલ્પનાના કોડમાં લાડતી વા અલકા-રેતે-હંદ અને ગેયતા જેવા-તદનન્ન-દૂર કરતી, અધુના તે દર્શન દે છે; મંગોતેના બળ્ય ટોકા સાથે, વસન્તવેલની સુખમ સ્થૂલ સમૃદ્ધિ સાથે, આપણી કવિતા દેવીને ચરણે પાણી અનેક બિન્ન બિન્ન ફૂળ ફૂળના ફાલ-નૈવેદ્ય ધરાવાતાં જાય છે, અને માહિત્યની અતિદિન વૃદ્ધિ નિહાળી પ્રેમાનંદની પ્રજ્વલતા ભરી વાણી લલકારી રહેવાય છે કે:—

“ સંગિપાંગ સુરંગ બમ્બ અતિશે ધારો ગિરા શુર્ગરી .
 પાદે પાદે રસાળ બૂપણ્યવતી થાઓ સખી ઉપગી
 જે ગિર્વાણુ ગિરા નશામ ગણુતા, તે સ્થાન એ ત્યો વરો
 થાયે શ્રેષ્ઠ મહુસખી જન થકી, એ આશ પૂરો હરિ”

એકલી કુદરત ને આંકતી પ્રાચીન કવિતાને બદલે કુદરત ને કલાને દાખવતી નવી કવિતા રચાઈ. ઉપરાંત શ્રેયઃસાધક અધિકારીવર્ગની કવિતાઓ દોલતરામની અને અન્ય દલપત નર્મદના શિષ્યોના કવિતા-કલા વીસરવા જેવી નહીં. આમાં સર્વથી વિશેષ આદ્યહરક અને રસપૂર્ણ-અખંડલહરી યુક્ત-સંસ્કૃત કવિઓને સર્વથા અનુસરતી કવિતા તો રા. દોલતરામના મહા દાબ્ય ‘કન્દલત વધ’ માળ નજરે પડે છે.

પરિશિષ્ટ.

—૧૧—

નવા યુગની નવી કવિતાની અપૂર્વ પ્રશંસા આદર્શો બાદ તેમના કેટલાક જણાતા અંગત દોષોનો ઉદાપોદ આદરીએ. નવા યુગની નવી કવિતામાં એક વિચિત્રતા તો નજરે આવેજ છે અને તે કહેવી રહી જાય તો ધણી કહેવાતા કવિઓ પિપથગામી થતા જાય એજ તેનો હેતુ છે. Effeminacy એ કવિતાનો મોટામાં મોટો દોષ આધુનિક લેખકોમા પ્રવર્તવા માંડ્યો

છે. સ્ત્રીસમાજના વિચારો, તેમની વૃદ્ધિગત ભાવનાઓ, તેમના અનુભવ આદર્શો, તેમને માટે નવનવિન આદર્શો પ્રત્યાદિ, અલે કહેવાન અને ક્ષમા તેને માટે આખરો જરિય પ્રતિપક્ષ નથી, પરંતુ તેજ વા અન્ય વિષયો સંબંધીના વિચારો કંઈક વિચિત્ર સૌદીમાં, નામદર્દની બહેલી જાનીમાં, અને ખોટાં ખરાં Diminutives થોડાને આદરવામાં આવે તો ખરી રીતે કવિતાદર્શને અપમાનવામાં આવે છે એમ ગણી શકાય. એવા સાહિત્યથી સમાજને જરિયે કાયદો થવાનો નથી. તેમજ એવા સાહિત્યની જરિયે આવરણકતા પણ નથી. એના કરતાં સાહિત્ય ભાવના મર્યાદીત હોય તોયે સારું, અથવા યોગ્ય પ્રમાણમાંજ સાહિત્ય-પણ સત્ય સંગીન સાહિત્ય-દષ્ટિગોચર થતું હોય તો સારું; પ્રાચીન સાહિત્યમાં એવી નામદર્દની બહેલી શૈલી ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. બહિત્તરમાં શૃંગારી કાવ્યોમાં પણ તે નથી તેને બદલે Sweetness and Chastity છે. પુરુષ લેખકોમાં તો તે નથીજ પરંતુ મીરાંબાઈ, દીવાળીબાઈ ઇત્યાદી સ્ત્રી લેખકોમાં પણ એવો દોષ નજરે પડતો નથી. એ સડો બહુજ વિચિત્ર રીતે પ્રસરતો-માલુમ પડે છે અને તેના પ્રવર્તકોમાં કવિતાનું અતિ વાંચન સ્વરૂપ અર્થાત્ નહિવત્ સ્વરૂપજ દૃશ્યમાન થાય છે. એ સડો કેમ અને કયાંથી પ્રસર્યો તેનો ઇતિહાસ નથી તેમ નથી. પરંતુ એ લાંબી બાબતમાં ન ઉતરવાં તેનું વર્ણન કરવું અત્રે અરથાને છે. સંગીતની મીઠાશ, તેની કામળતા, તેની સુંદરતા અને રમ્યતા જ્યારે કાવ્યકલામાં કાંઈ અતિશય જમી જાય, તેના રાગ, તેના લપ, તેના તાલ અનિશય મોહક, અતિશય ઇન્દ્રિયશોભન, તથા અતિ સ્નિગ્ધ થવા પામે ત્યારે આવું કનિષ્ઠ સાહિત્ય Spurious Literature ઉદ્ભવે છે. એવે સમયે કવિતામાં અર્થનું ભાન રહેતું નથી. શબ્દોના શુદ્ધ દષ્ટિએ પડે છે. અને એ એકલું શબ્દમાર્જવ અતિ મોળું લાગે છે. વિચારોની ઉણપનું એ દર્શાવ છે; અને લાગણીની સમ્પત્તિ તથા વિવરણનું જાન્યતામયુગ્મિત આંકવાની કવિની ચેતનાની કુંઠળતામાં આમી છે તેની તે સાક્ષી પૂરે છે-સામીવી બક્ષે છે.

આ સાથે કલાવિધાન—ઉત્તમ કલાવિધાન પણ નવા લેખકોને સાધ્ય નથી લાગતું. માત્ર ‘અનુકરણ’ એ સિદ્ધાન્ત કવિતાની કળાને પાયો નથી. તેમ કલ્પનાનાં અનિશય ઉડપુખ્તો પણ કવિતાને સંપૂર્ણથોળનાપૂર્ણ રિયલિટીએ લાવી શકતાં નથી. અન્તઃક્ષેત્ર-અન્તઃપ્રેરણા એ કવિતાનું હાર્દ છે. તે રિયાનાં કલ્પવાને અનુકરણ નીરસ અને અપ્રાસંગિક બાસે છે. ઉપલી બન્ને બાબતોમાં આપણે અત્યારે જરા extreme પર જતા નિરંકુશ વહીએ છીએ. કેટલાકની કવિતામાં કલ્પના વિશેષ છે. અને સૃષ્ટિમાં બને તેવું, બન્યું હોય એવું, અથવા બનવું હોય તેવું કંઈક ઓછું છે. જ્યારે કેટલાકની કવિતામાં ‘અનુકરણ’ ભાગ અતિશય છે. જેને કવિતાજ ન કહેવામાં આવે તો અમને ક્ષમા મળવી જોઈએ. કલા, ઉર્મિ, આત્મ ક્ષેત્ર, ભાવના, ઇત્યાદી વિદ્યાઓ ઉપર દાખનાં તેમ સામજીકની અપાવની નગરીની રાજવાર્તા જેવાં કાવ્યો હવે જોઈએ નહિજ એ રાજમાનિક છે. બક્ષે એવાં ચિત્રો મધમાં ઘટાવાય અને તે વાણી વધારે સંબૂત કરાય. પરંતુ પદમાં તો તેની જરૂરજ લાગતી નથી. જૂના કવિઓની કેટલીક તેરી વાર્તિક કવિતાને વા નિર્વંધ કવિતાને આપણે મધમાંજ ગોઠવવાની વૃત્તિ અને ઇચ્છા ધારીએ છીએ અને તેમ કરવા પણ પ્રયત્ન યથા ચૂકેલ છે તો આ નવા યુગની નવી કવિતાઓ જમાનાઓ આધા છતાં યે એવાંજ ચિત્રોમાં-એ જગડાં બંધ ન બેસતાં અને જૂનાં કપડાં ન તરે અને સારા સારા

લેખકો પણ તેમાંની તેની વિચિત્ર ભૂલમાં સપડાય એ અમને તો કલાનિધાનની ખામી સિવાય અન્ય કંઈએ દોષ તેમના લેખનમાં લાગતો નથી અને એ દોષ જેવો તેવો નથી. કેઇ કહેશે massesની ખાતર આ આમ કરીએ છીએ, આવાં અતિ વાસ્તવિક ચિત્રો ચોંટાળે છીએ. અને તેથી massesને ભૂલવો ન જોઇએ એજ અમારું લક્ષ્ય છે. અલખત એ સત્ય છે પણ masses ભુલવો એ ન જોઇએ એ વાત પણ ખ્યાનથી ખસવી ન જોઇએ. આવાં સાહિત્યથી, આવી કવિતાથી masses કવિતાની દિશા ભૂલે છે. અને તેમના ચિત્તમાં વ્યાપી ગયેલી નવા લેખકો ને લેખોની વિપરીત ગળુના વધારે સદૃશ અને સંપૂર્ણ રૂપ ધારણ કરે છે. આથી નવા સાહિત્યને તેમજ નવી કવિતાને માન મળતું અટકે છે. અને તેની વિમાનના થઇ ગયા દિવાળીના ચુનગડીના ખાત અંકમાં પ્રમિદ્ધ થયેલા 'હું' કવિના કરતાં કેમ શીખ્યો' એવા પ્રશ્નન રૂપ લેખો ઉદ્ભવે છે જે કે અમને એ લેખકના ગદ્યાનુ રિચારો માન્ય નથી તોપણ કેટલીક તેની ખનાવેલી ટીકા આધુનિક કવિવર્ગને યથાસ્થિત લાગુ પડે છે. અને અમને આશા રહે છે કે જેના જેના તરફ એ ઉપહાસક પ્રહારો પ્રસારવામાં આવ્યા છે તેઓને તે ધડો લેવા જેવા અને ભવિષ્યમાં સાહિત્યને સત્ય માર્ગે દોરી જવા યોગ્ય થઇ પડશે; કારણ એવા નકામા નિર્માણ સાહિત્યથી પ્રાપ્ત નરિયે લાભ થવાનો સંભવ નથીજ. વસ્તુતઃ કાલાંશ્લ લખે છે તેમ:-

"No mortal has a right to wag his tongue, much less to wag his pen without saying something. He knows not what mischief he does, past computation, scattering words without meaning, to affect the whole world yet before they cease. For thistle-down flies abroad on all winds and airs of wind; shiploads of fashionable novels sentimental rhymes, tragedies, farces, tales by flood and field are swallowed monthly into the bottomless pool, still does the press toil and still in torrents rushes on the great army of publication to their final home and still oblivion, like the grave, cries, 'give! give!' How is it that of all these countless multitudes no one can produce, anything that shall endure longer than snowflake on the river! Because they are foam, because there is no reality in them, not by printing ink alone does man live. Literature, as followed at present, is but a species of brewing or cooking, where the cooks use poison and vend it by telling innumerable lies."

ખીજ એક ખામી 'ચુકભાવ' નાં દર્શનોમાં દૃષ્ટિએ પડે છે અને ઉપર કહી તેવી effeminacy નાં ચિત્રો અતિશય આપવામાં આવેલાં હોય છે. અલખત એ ભાવો ખોટા નથી, તેમ સિરસકાર કરવા યોગ્ય પણ નથીજ. પરંતુ તેમાં અતિ કોમળતા, અતિ ક્ષાન્તિ,

અને અતિ લાઠ પેદા થાય છે, ત્યારે એ ગૃહભાવ-ગૃહસ્થભાવ રહેતો નથી, પણ કવિતાનો ગૃહિણી-ભાવ થઇ જાય છે.

અન્ય એક ખાતર પણ વિચારવા યોગ્ય કે. ઇસ્લામ-સનમ, એકતા, સ્વદેશાભિમાન ઇત્યાદીના નિયમપ્રમાણો અક ઓ- પ્રકારની ખામી આપેલું. કવિતા-લાહનમાં નજરે પડે છે. નનમ-અક્ષતુ દેવન કવિતારા આપણા કવિઓ પસંધિન કાં સુફીની માફક Sufism and mysticism લલકારવાના ભાવો રાખે છે. અને તે કરતું યોગ્ય અને સાત્ય પણ ગણાય. પરંતુ તેના ભાવો જડધા જનસમાજથી અગમ્ય છે. 'સનમ-અક્ષતુ'નાં ભાન સાથે સનમ-ઇસ્કી સનમમાંજ નીતિ પ્રીતિ અને કૃતિ ધસકાઇ જાય છે. આવાં ચિત્રોથી જનસમાજ અગત્યતા ન સમજતાં વા સ્વીકારતાં જેવી દયારાગમ ઇનાં કાવ્યોની વિચિત્ર અસર લેવાઇ હતી તેવી અસર ઝીલી રહે છે. અને સનમ-ભાવ ઇસ્કી-ભાવ કવિવર્ગનાં અને સમાજનાં વધારે વધારે હન્દયલોપપનામાં વધારે કરતો જાય છે. ખેડી 'એકતા'ના ભાવો પણ કવિતામાં ઘેલ ઇની માફ પ્રવર્તતા રહે છે. 'જનસમાજ એકાકાર' એ જાયું આ 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' 'પ્રેમ' પ્રવર્તે એ Utopian વાતો આપણા પાણી કવિઓના સ્વપ્નો તરીકે જણાઇ મળે છે. પ્રેમ-ઇસ્કી જેવું એમની કવિતામાં મંત્ર રૂપ પ્રકાશે છે. અને Dandism જેવું તેમનું લખાણ આપણી હાલની સ્થિતિના Drudgism ને મિલકુવ પથ્ય તેમ અનુકૂળ થઇ પડે તેમ નથીજ.

સ્વદેશાભિમાનની કવિતા પણ લખાય છે. પરંતુ તેમાં શુદ્ધ સાચા હૈયાના સ્વદેશાભિમાનની કવિતા કરતાં 'રાજરાજેન્દ્ર' એકપક્ષે, રાજયુવરાજને સત્કાર, 'જયમંગલ પ્રિય જન્મ ભૂમિન વધારીએ,' 'મહારી ભરત ભૂમિ' દત્તારી કાવ્યો કરતા કંઇક ઓરજ દહડો, વક્રો, કાપો વગેરે ભાવોજ દિસે છે. સરકાર વરદશો આવાં કાવ્યો જલદીથી નાણુદ થયાં તેજ સાહે છે. કારણ 'What passes by the name of patriotism in these days consists of merest bigotry, and narrow mindedness exhibiting itself in national conceit and national hatred and national prejudice. Such a patriotism is amongst the greatest of curses that can befall any country.'

નવી કવિતા માન્ય નથી થતી તેમાં આ ઉપર કલાં તેવાંજ અને તેથી પણ કલાય કોઇ વધારે કારણો હશે. અને તેમાં નવા વિચારોની ટપકા એ મુખ્યત્વે કરીને લાગે છે. આપણામાં આપણા કવિવર્ગમાં એટલું તો અનેક દેશનાં વિચારોનું મિશ્રણ થઇ રહેલું છે કે તે વિચારોને પહોંચી શકવા જેટલું સામર્થ્ય આપણા લોકવર્ગની પાસે નથી. અવગત આ એક વિવિધ પ્રકાર ન્યાયનું સૂક્ષ્મ ચિર્ણુ છે અને આજ રખાય છે કે પ્રગ્ન જનની રાન-વૃદ્ધિ સાથે તેનો પણ યથેચ સત્કાર થશે. આપણા કવિઓ અને પાશ્વીન કવિઓ ઉભય આ ગામતમાં એકમેકને મળતાજ આવે છે. સમાજથી પર એવાં આદર્શ ચિત્રો આકવામાં, નવા આશયો અને આદર્શો ખડા કરવામાં, પ્રેમાનંદ સામળાદિએ પ્રયત્ન આદરેલા આપણને વિદીત છે. અને સ્વ. ગો. મા. ત્રિપાઠી લખે છે કે "Had peace allowed further development to the nation, the

lines on which progress had been commenced by this poetical Trio (રામળ પ્રેમાનંદ અને અયો) and by the 37 disciples of પ્રેમાનંદ would have proved no insignificant factor in giving a very healthy tone to Society and modern Gujarat would have been a country of healthier and truer souls than the masses now are in it. But the fortune wished it otherwise.

આ પ્રમાણે નવા કવિઓના પણ આશયો આપણને વિદીત થઇ ગયા છે. તેઓ 'સર્વ' ધાર્મિક, નીતિવિપયક, સામાજિક, રાજકીય ઇત્યાદિ સર્વ આળસોમાં નવિન ઉદ્ધારણામાર્ગ દાખવે છે.

રાજકીય કક્ષામાં આપણા જૂના કવિઓ નહોતા પડ્યા. તેમના સમયની સ્થિતિ પણ તેવી કક્ષાને મરિ અશક્ય હતી. 'The poets of Gujarat have on the whole, no doubt, have more than enough of Religion and Religious and they have supplied the Society with intellectual recreation, religious consolation and moral strength during a century of political and moral disasters.'

આ પ્રમાણે જૂના કવિઓએ અર્પેલું ખલ હજી પણ ગરીબોના એક તારા પર, ભરથરીની સારંગી પર, અને ભજનાનંદીઓના કિરર કંઠી મુખપર એના એજ પ્રકારમાં વિલસી મહેલું દૃષ્ટિએ પડે છે. નવા કવિઓના વિવિધના ભર્યા આશય રથૂળ દૃષ્ટિથી યાવ થઇ ચકવેા મૂકેલ છે. તેમની વિવિધતા એવી અને એટલી બધી છે કે તેઓએ વિવિધતાને સાધ્ય કીધી છે કે વિવિધતા તેમને મ્હાત કરી શકે છે એ એક પક્ષ થઇ પડે છે. તોપણ અનેક દૃષ્ટિશિંદુથી અંકાયલા અનેક ચિત્રોમાં ઉત્તમ કવિની કવિતામાં ધર્મ, દેશાદાર, પ્રેમ, રાજ્ય અને સંસાર એ તો મૂખ્યત્વે દૃષ્ટિઓએ થાય છેજ. વળી એક આક્ષેપ એવો આવે છે કે નવી કવિતામાં અનેક ભતની ખામીઓ છે. આ બાબત પરવૃત્તઃ માસિકોમાં પ્રકટ થતી કવિતા માટે હશે. અથવા તો અસંસ્કૃત લેખકો વિશે હશે. હાલના વિદ્વાન રસિક જનો એવી કવિતા નથી લખતા એમ અને સંપૂર્ણ માનીએ છીએ. આ રિમાર્ક આ છે: "રસમાત્રના ખાંડા વિનાની, કોઈપણ પ્રકારની અમનૃતિ વિનાની, કઈશ અને શ્રુતિકંટુ શબ્દભજની ગુથલી-વાળી, ઔચિત્ય ભંગથી દુષીત, મીમાં મહાદેવના અપૂર્વ યોગવાળી, કોઈ પણ ઢંગધડા વિનની કૃતકીક કવિતાઓ લખાય છે." તોપણ એટલું તો જણાવવાના તક લડએ છં એ કે પ્રાચીન કાવ્યો જેમ જેમ વધારે વંચાતા જશે, પ્રાચીન કવિઓ પ્રતિ જેમ જેમ વધારે ભવ, વધારે સત્કાર અને સમાગમ થતાં જશે તેમ તેમ આમારી શ્રદ્ધા છે કે પ્રાચીન અર્વાચિનના સંગેલ-નથી એક અદ્ભૂત સંગીન ફલપ્રદ સાહિત્યએજ ઝળુકશે. આ ઉપરાંત જે પ્રાચીન ગાયકગણ-માંથી અવશેષ રહેલા છે અથવા તો જે વિદ્વાનો પ્રાચીન સાહિત્યના પોષક અને પ્રશંસક છે અને જેઓ તેને મરેથી અને ઉત્સાહથી ગાક જણે છે તેઓને પણ ઉત્તેજનનો અવકાશ આ-

પવે બોધે. તેમની કનેથી સવિશેષ લાભ મળવો સંભવ છે. સાહિત્ય પરિષદ માત્ર સાક્ષરોની જ નથી, નિપજ કોષ્ટકોને માટેજ તેનું પ્રકરણ યોજાયેલું નથી, પણ સાહિત્ય પરિષદ મૂખ્યત્વે ગુજરાતના સમસ્ત પ્રજા વર્ગની છે. masses ને કહે જે સાહિત્ય, કૃત્ય વસી રહેલું છે, અને માના દુધની પેઠે જેનું પાન સમસ્ત દેહની રંગે રમમાં વ્યાપ્ત થયેલું છે તે સાહિત્યના જાણનારોએને સાહિત્ય પરિષદમાં સ્થાન અને સન્માન મળશે તો અમારું ધારવું છે કે સાક્ષરતાનાં આડંબરી માળખાંઓ એની મેળે નીકળી પડશે. અને નિર્મળા સાહિત્ય-ઉદ્ધારકોનાં પરમ પવિત્ર અંચળાઓજ દેહીપ્રમાન રહેશે. અંતમાં આ નીચેના રામદે ઉતારવા ઉચિત લાગે છે:—

“ ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીન કાવ્ય-સંપ્રદાય એક હતો, નરસિંહરાવનો સંપ્રદાય પૂરો અંગ્રેજી નહિ પણ શાકરેવની ગોશ્વન ટ્રેઝરી પૂરતો કાવ્યસંપ્રદાય હતો; પણ હવે શરસી, સંસ્કૃત ઇંગ્રેજી સહુ પરિચિત થતાં સકલસાર રૂપ કાવ્ય સંપ્રદાય એ સહુથી નિરાજો છે ” પ્રાચીન કાવ્ય સંપ્રદાયમાં ભાવનાની વિશાળતા છે, કદુપનાનુપૂર અને વેગ ઉભય મ્હેલાં છે છતાં અંગ્રેજી કવિ ટેનિસનની કલામાં જે જડિયાત્રી ગ્રીણવટ છે, પ્રત્યેક ચરચમાંના શબ્દમણિને પહેલા પાડવો-એવો આપનાનો જે કાવ્ય-વિશેષ છે તે કેટલાક નવા કવિઓની માફ જૂના કવિઓમાં નથીજ. ટૂંકામાં શબ્દશબ્દને, યોતીના શબ્દોની પેઠે, ઉજ્જવલ કરી કાવ્ય પકિતઓમાં પરોવવાની, અર્થે અર્થના આણું પરમાણુમાંના અંતર્યામી તેજ પ્રકટાવવાની કલા સુક્ષ્મતા જૂના કાવ્ય સંપ્રદાયમાં નથી. આથી તેજસ્વી આરસની છતાં યે તેમની શબ્દશિલાઓ ખડખડી રહે છે, અને કાવ્યના એક પ્રભાવતા અને મનોહર છતાં યે, કેટલેક સ્થળે ખુચે છે તે સમયના કવિઓમાં, અને તેમની કવિતામાં કુદરત છે પણ કલા નથી.] અધુના એ ઉભયનું સંલેપ સપ્રમ અને સરસ સંમિશ્રણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે પણ નવી કવિતાવિધુવના ચમકારને બદલાં આરપાર વીધી માપવા મથવું, કે નિરવધિ બહોલધિમાં ઝપલાવું સુખને પરિચિત છે, પણ તે પ્રયત્નાત્મક નથી થઈ, ને તેથી જગત ભવનોમાં ઉતરી જનનાસના ખંડખડને નથી બળવાળવી મહાકાશમાં વિચરવી તે મહાશક્તિ આજુ આકાશમાં ઉતરવાની ના પાડી દૂરજ ઉભી રહે છે.”

અંતમાં લખવાનું કે જૂનું વચ્ચું નવું એ સર્વ વિષે ધણું ધણું લખવાનું છે અને અત્રે તો તેના ઇશારા આજે કરેલા છે નવાં કાવ્યોના ચમકારોના, તેમની ખામીઓના અનેક દૃષ્ટાંતો આપી શકાવ પરંતુ તેને વાચક કાવ્યમાધુર્યમાં તેમજ અનેક અન્ય સ્થળેથી જોઈ લેશે એવીજ આશા રાખી છે. નાટકોમાં વપરાતી સંગીતલક્ષ્મીની પ્રસન્નમન સુદા વપાસવાનું કાર્ય પણ જની શક્યું નથી. સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતના નાટકકાર કલ્યાણદાસ ધોળશાસ્ત્રીનાં નાટકી ગીતા ઉમદાપણું લખવે છે એ નિર્વિવાદ છે. દસ્ય નાટકમાં તેઓ જેમ પ્રથમ છે તેમ આવ્ય નાટકમાં જૂના સાહિત્યને દીપાવનાર આપણા યુગર્જ વીર રણજીડમાઈ સાહેબ છે. પરંતુ તે દિશા હવે બદલાઈ ગઈ છે. હવે પાત્રકુદળોની ઝનક વધતી જાય છે, પણ પ્રજાને ખોરાક તરિકે તે પથ્ય જોઈ છે “કવિતામાં એ પણ ચિન્તન છે, લાગણી છે, પણ અધુના વિદ્વાત એાડી બાંધે છે. સાહિત્યની ભાવના જેટલી ઉચી થઈ છે તેટલે લેખન લેખ

નથી થયું. વિસ્તાર વધ્યો છે, પ્રમાણમાં ઉંડાણ ઓછું વધ્યું છે. હજી વિચાર દશા છે, નિષ્ક્રિય દશા નથી: Division of labour (અમ વિભાગ) ઓછો છે એટલે વિષયપરાયણ અને વિષયપારંગતતા ઓછાં છે. એ વધારે થવાની જરૂર છે. 'સર્વદેશી' થઈ શકે એવા મહાવીરને સર્વદેશી થઈ દેવાની અનુકૂળતા કરી આપવાની પણ આવશ્યકતા છે, દુકામાં કસાની અતિ પ્રસન્નતાભરી ભાવનામાં ચારિત્ર્યના એક વિસરાવવા ન જોઈએ. અલગત કસાના અધ્યયનથી મનુષ્યની આસ્વાદન શક્તિ વિકસીત થાય છે, તેના સ્વભાવને અદ્ભૂત સુંદરતા પૂજવાની મધુમય બક્ષીસ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જીવનના આડંબની વૈભવી આનંદોમાંથી મુક્ત થઈ તેવું ચારિત્ર્ય પણ મસ્કારપૂર્ણ અને ઉચ્ચતમ બને છે. તોપણ એની મહાતુભવતાનો આધાર એના મન, આત્મા અને હૃદયની વિશાળતા પર રહેયો છે નહિકે કલા અને તેના આસ્વાદન પર. અરે! કલાસાદર્શની અતિવ પૂજન મનુષ્યને કદાચ ચારિત્ર્યહીન પણ કરે! કારણ 'Art has usually flourished most during the decadence of nations when it has been hired by wealth as the minister of luxury Exquisite art and degrading Corruption were contemporary in Greece as well as in Rome. Honest courage is of greater worth than any amount of grace; purity is better than elegance, and cleanness of body mind and heart better than any amount of fine art. In fine without a solid sterling individual greatness and goodness, all the grace, elegance and art in the world would fail to save and elevate a people.' આથીજ કવિનાં કવનમાં એના પોતાના ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના ભાવો દાખવવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, એવું લેખન તેવુંજ એવું વર્વન હોય તોજ તે કવિ મમસ્ત જનસમાજનો પ્રેરક ચાલક અને શાસક બને છે, તેના પ્રેરકાક, ઉત્તેજક અને ઉદ્ધારક બને છે: તેના પયગમ્બર અને ભવિષ્યવેત્તા થઈ રહે છે. શુજરાતને આજ કવિની જરૂર છે. અને માનવું છે કે રા. નંદાનાલાલની કવિતામાં અને તેમના અંતર્ગત જીવનમાં પણ આવી ઉપરોક્ત કવિભાવનાના અંશો આપણને મળી આવે છે. પ્રભો! એ લીલા લલિત અને સુંદર, ભવ્ય અને દિગ્ધ, શાશ્વત અને સનાતન, દાખવી રહો!

સાગર સમા મર્જતો શુજરાતના કવિયો કને આજ માયના છે:—

“ સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું કંઈ તું ગા !

જીવ્યું મીઠું લાગે મને એવું કંઈ તું ગા:

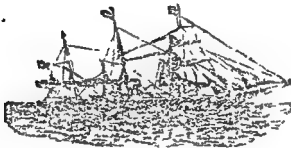
મહાભાવી તારાં ગીતડાં, ઘેરા તાનમાં ભેદો ઉંડા;

ગૂઠ અર્થ ના ઉકલી શકે, ઉકલે એવું તો ગા:

શાશ્વત રહસ્યો મર્જતી ઝમકે તારી કરતાવ,

સ્કમજી ન ત્હેનાં વાલ, કંઈ સમજી એવું તો ગા:

સહમર્થુ' ન તે મુજ દીનતા, ઘુજ વંદવો વિસ્તર, સખા !
 ન મુપ્પુ' ત્રિશેકે નાથ ! કંઈ એવું અહર્નિસ ગાઃ
 ત્હારે જગતને બોધવું, પરમાવધિ સત્ય શોધવું ; /
 હું કેણુ ? ગુરુ કર્તવ્ય આચરતો સખે ! બળ્ય ગા.
 મેષ ગાજો, કાલ ગાજો, ગાજો ચાદ બ્રહ્માંડ;
 પણ તેથી યે પર પ્રભુવર ગાજો, તે ગીત લખ લખ ગાઃ
 સાગર સખે ! મુજ કાનમાં એવું અશૌકિક ગાઃ
 છન્દુ' છન્દુ' લાગે મ્હને એવું હવે પ્રિય ગાઃ
 સાગર સખે ! મુજ પ્રાણમાં એવું અમુલ્ય ગાઃ

મંત્રી કર્મણું સીતા હરણુ.

(તેમજ—રાજાસાધ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી)

ત્રીજી માહિત્ય પરિપક્વતા પદ્મનાભ કમિના રચે. કાહ્નુંડે પ્રખંધ રજી કરતી વખતે જૂની મૂળરાતીમાં એ રીજ, શૈલીમાં લગાવવા બીજા પ્રમદો દશે કે નહિ એ રી છતાં સહિષ્ણુ થઈ હતી. કાવ્યના મરતા પ્રમદ એની જૂની પડે છે ચોટી અતિદાસિક બિના અને અદ્ભુત કાલ્પનિક બિના વધારે એની આ ગૈની કાજ એરજ મજાદ આપે છે કાહ્નુંડે પ્રખંધ અને વિમળ પ્રમદમાં આ ગૈલીના આપણને પરિચય થાય છે કાહ્નુંડે પ્રખંધમાં રજપૂતોનો ટેક, તેમજ વીરત્વ અને તેમની દાર્શનિક ભાવના, તેમજ ભ્રમ ભર્ષા સૈન્ય સ્વારિ, અને યુદ્ધના વર્ણનો એની પ્રમદ શૈલીમાં ખૂબ દીધી ગ્દે છે તેમાં મુમનમાનોની ચકાષની અતિદાસિક બિનાની સાથે દેવ દેવીઓના સ્વપ્ન અને સાક્ષાત્ દર્શનો ચમત્કારો, પૂર્વ જન્મના વૃત્તાંતો તેમજ અદ્ભુત બળ અને પરાક્રમની વાતો જોત જોત મનારી દૃષ્ટને પદ્મનાભે પોતાના પ્રમદને મનોરંજક રી દીધો છે.

લગભગ કાહ્નુંડે પ્રમદના જોટોજી જૂનો બીનો પ્રમદ મળી આવે અને અને પ્રથમ ઉદ્દેશ્ય સાહિત્ય પરિષદ મમમજી કરવનો ચોગી મળે એ આનંદ ભરેલું છે. ધણા પ્રયત્ન છતાં પણ પદ્મનાભ કરિતું મીઠું લખાણ મળ્યા ગઈયું નથી. રહ્યાત મિત્ર 'સાગર' તથા પદ્મનાભ રી છાપવાળા 'ઈસ્ટીફ' ફૂનિના મળ્યા છે, પરંતુ ભાષા રોની અને વર્ણન શક્તિ જોતા એ કવિતા આજ પદ્મનાભની છે કે એ નામનો ઠાંઠ બીજો મિત્ર એક ગયો છે એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી આ રીતે કવિનું નામ પદ્મનાભ તેમના પ્રમદમાં જગવાઈ રહેલું છે જે ફૂનિના પ્રમદ વિરે આજે હુ ઉલ્લેખ કરના ધ્રુવ હુ તેનું નામ પણ અઘાપિ જાહેરમાં આવ્યું નથી. પોતાના લખેલા પ્રમદ વડેજ આજે ચારસે અને પિરવાળીય રી મિત્ર કર્મણુંની સાથે અપચત જોગ ખાણ થાય છે જૂના કાગળો લેનાર પાસે આવેલા કવચમાંથી તપ મ કૃતા મનાર ચિ ચિત્રોમાં આ પ્રમદ મળ્યા અગ્યો છે પદ્મનાભ કરિ ઠેકાએ ઠેકાએ પેતાની નાત તેમજ પોતે એ પ્રમદ બધા અને કે. રચ્યો તે જણાવે કે ત્યારે કરિ કર્મણું પેતાના પ્રમદમાં પોતાની જાતની કશી હકીકત જણાવી નથી. ઠેકાએ ઠેકાએ છપમા 'મંત્રી કર્મણું' એમ વખી ફરિ પોતે ઠાંઠ જગ્યાના મંત્રી હતો એટલું જ માન સચન કરે.

આ પ્રમદ મંત્રી કર્મણું કાહ્નુંડે પ્રખંધ લખાવા પડી એક વર્ષ એટલે સ ૧૯૨૬માં લખ્યો છે.

મંત્રી પૂનઃ છત્રીસમ સીતાહરણુ વિચાર

મંત્રી કર્મણું તરફ, 'જે ક્ષત્રિગિ આધાર

પ્રમદનું વસ્તુ રામાયણ હોઈ દરેક દિનને જાણીતું છે કાવ્ય તરીકે કાહ્નુંડે પ્રમદના કરતા આ પ્રમદ તિરતો.

એમ છતાં એની શૈલીને સાર અને એમાં વપાવાના તમ્બો અને રૂપોને લાંબે આ પ્રમદ ધણો ઉપયોગી જણાયો છે, કાહ્નુંડે પ્રખંધમાં ગાંધી મોલ ધણા તમ્બો સીતા હરણુંમાં નજરે પડે છે જેવા કે—

દીક, ઉપાઠી પિયળ, તલાડ, પોલિપગાડ, પસાડ, વધી, મીંગડા, સખાવતિ, મુકુષા, એવ, ડિહિલી દોર આહ, કિ ટાસડ, બીજ અહિનાબ જ, ત, તુલ, મધ, કુણ્ડિ, ત

અબયો

જુ, પાહિ, જમલા, પાખલિ, જિ,
વળી કિયાપદો ૧

તવઠ, લાભઈ, મોકલ વિયાં, પાઉ ધાર,

બણીધ, દેખીમ, કહીધ સદીધ, કરેલુ, પુઢેરા, જલેજો, રાખિજો,

પૂઠ, દહી ગઠ, પુહુતલુ, કીજિમઠ, થસિજી, દેસિં, ટાવે, લાયા, બેયો ૨, વોલધ,
અને પ્રત્યયો અને પ્રત્યયોવાળા ગળદો.

સુ, હ, તુ થા, હિં, મલા, (૫ભામાં)

વળી:-- 'નાણા એણિ ભાગા,' 'વાલિ તણા પુરપા રથ બો'યા' 'બણીતી તારા,'
અગંદ આપિલિ મિટિ નધ, 'એવી એરી રથના પણ નગરે પડે છે આ પ્રમાણે આ પ્રખંધ
૧ કાલમાં પ્રચલિત બ પાને આપણને સારે ખ્યાલ આપે છે.

એકવી આ ખાતત ઉપરજ જુદો નિખંધ લખવા જેવું છે છતાં અવકાશની ખામીને
રીધે અને મહારા વિદ્વાન મિત્ર દુવની પતિયામા મત્રી કર્મણના સીતા હરજીનો સારોદાર કરવાનું
માવી જવાથી હું આ જગ્યાએ માત્ર એ વિશે સૂચનજ કરીને વિરામું છઉં.

પ્રખંધમાં કુંકાણમાં આખા રામાયણનો સાર છે છતાં કવિ જાતે પોતાના પ્રખંધને
સીતા હરજી નામ આપે છે. ઠેકાણે ઠેકાણે કવિ કથા ભાગમાં પણ ફેરફાર કરે છે.

કવિ કર્મણ અને કવિ પદ્મનાભની વર્ણન શક્તિની તુલના કરવા માટે પદ્મનાભે
જેલું ઝાંચોરનું અને કવિ કર્મણે કરેલું અયોધ્યાનું વર્ણન વાચનું અસ્થાને ગણ્યારો નહિ કવિ
કર્મણ અયોધ્યાનું વર્ણન આ પ્રમાણે કરે છે.

અયોધ્યા નગર સોદામણુ; રથડા પોલિ પગાર;
વીમ સદન્ન વિવહારિયા, ત્રાસાદ ન લાભધ પાગ; -
સૂરાસી સુહુટા ભલાં, બહુ તરિ સુધ વખાર,
વણુ અદાર તિહાં વમધ, અવગ નયર મંભારિ;
ગૂખ નરાખ નઈ માલિઆ, રથડા ઉતમ કામ,
દેવ હણુણધ અવતગિ જુ મ્હુવરિ ગમ
દશરથ રાજા ગઝિઝિ માદણુ સખિ ન પાગ,
નિતુ નિતુ કુચ્છવ પેખણા, સવિકલિ નધ સુખકાર;

વિ પદ્મનાભ ઝાંચોરને નામ વર્ણવે છે.

વસઠ નગર મિરિ ઉપર ઘણું, રથ વણુવું તલદરી તાણું ?
વેદ પુગણુ શાસ્ત્ર અબયમઠ, હરયા વિગ્ર તિહા વામિં વમઠ,
વિદ્યા વાદ વિનોદ અપાર, વનક લિવેક લહમ્મુ વિચાર
ગજવંશ વસઠ છત્રીમ, છનુ ગુણ લક્ષણુ ગત્રીમ
ચાહુઆચુ રા તેજુધ દાય, અજલા વિધ માનીધ ગાય
છત્રીશઘ દદાયુદ ધગઠ, હોણુ કર્મ નવિ દો આચરઠ
ચારે વળુ ઉતમ જારીયા, વિવહારિયા વસઠ તાણીયા
વુહરઠ, વીધઠ ચાલઠ ન્યામ, દેમાઉઠે કરઠ વિવમાધ
જલજલ થલન સિદ્ધમિ તણી, વરગુ વિનોસ આનુધ ધણી.
વીમા દમા વિગતે વિરતરી, એક આવકનિ એક મહેસરી

ફડીયા દોસી નમ જવહરી નામિ નંરિત કામિ કરી
 વિવિધ વસ્તુ હાટિ પામીય, છત્રીસમ કીયાણાં લીધાં.
 નગરિ માંડવી વાર પીઠ, આઝી ખેરા ચોલ મળડ
 પાડ સત્ર-પટ્ટા સાધરી, વુહુરિ વસ્તુ અણાવમ નવી
 કંસારાં નિ નાણુટીયા, ધરિયા ઘાટ વેચામ લોટીયા
 કાગલ કાપડ નમ હથીયાર, સાંચિ સુદાગર તેજ સાર
 તથી સખડી તોલમ માતે, નાંગવેલિ અણીઆવાં પાન
 કણી પારે વસ્તુ વિકાઈ ખરું, જં જોઈયે તે વુહુરિ સહુ
 ધડી ધડી ધડીયાલે સાન; રાત દિવસનાં લાભમ માન
 મુહુરા ચૂક ચૂનરાં મણાં, કામિ કામિ માંડયા પેખણાં
 સેરિ સાંચિ મોકલીયાંટ, નગરમાંહિ જોહ પંકિત હાટ
 ધાંચી મોચી સમ સતાર; વસમ નગરમાંહિ વણુ-અદાર
 ગોંઝા જોપા નમ તેરમો, વિવસામયા વસમ નગરમાં
 આપ આપણી કામિ રુદ, મિલમ મુહુરમ હમમ દળમ
 આઠ પુહુરિ નિત પૂજા કરમ, છડિ ધન વસા ફરહરમ
 વલતિ વારિ દુધ નિતુ જાત, નાટક નટ નચાવમ પાત
 પુરમ પ્રત્ય જે ધ્યામ લોક, જૂખ દુઃખ નમ ટાલમ શોક
 જોમ જીયાણાં કામ વિશાલ, વસહી દેહરાં નમ પોસાલ
 રગડ ઉપરિ જલ કામ વિશાલ જાલર વાવિ કુંડ જોખાલિ
 વાર વાવિ માંડહી તણી, સાહણુ વાવિ આત સાહામાણુ
 રાણી તણી વાવિ ગંભીર નવલખ વાવિ નિર્મલ નીર
 શોભિત જૂર્જ પુર્જ કાંગર નદી તરાર પ્રલવા વર
 સાહલા વાવિ કરહડી જાણી, કાન્દમેર રૂપડું વખાણી
 સાહમી વાડી તરાર અંગ રાખ તણાં છમ મંડપ રંગ
 જોણુમ જામ સમ જલહુરો કાન્દ રાજ રીદિ જમ ધન સમાન
 રાણુપોલ અતિ રણિઆમણી, ત્રિણુ પોલિ તમ હદિ તણી
 પોલિ ફટરી પાટણુ તણી, ત્રીનુડી નમ દીલી તણી
 આરી પોલિ ભલેર જાત કુંવર તણુ તલહદિ તમાર
 સુંદર નામ તલાવક જેઠ ભોલામ ભોલીઈ બેઠ
 પાણીતણી જે પરવ અપાર સહુકો માંડઈ શાહુકાર
 જે પહિંમ મુદા કાંચડી આનિધ વલિમેગી કાપડી
 દેરાન્દરી પખિઆ ભાટ અન અવારીમ પૂજમ ઘાટ
 તરવર હાંહ પરસ ચૂરટિ રાકિત રમમ નિતુ જુ વેંટમ
 નગર નાયકા રૂપ અપાર નિતુ નિતુ નવલાં કરમ સિણુગાર
 તાસ તણુમ મદિર વીસમમ, ભોગી પુરપ તેહસૂં રમમ
 વાવિ સરોવર વાડી ફૂઆ નગર નિવેસી દલમ દીપ્પા
 ગઠ મરડ જેસું કૈલાસ પુનવંતતુ ઉપરિ વામ

નિરંજુ ત્રિકુટ ટાંકણે ધડિતું, સત્ય ધાતુ કૌસીસે' જા
 ધણી ફારણી વિસમા મીર, જેણી હામિ રહ્યું જૂઝું
 જૂઝણું હારના સમદા વળી, વસમી વાટ વહ્યું ટીકલ
 ગોલા યંત્ર મગરવે તણા, અંગમ ગદ ઉપરિ છંધ ધણી
 ઉપરિ અત્ર તણા કોહાર બ્યાપારીઆ ન જાણું પાર
 માણિક મોતી સોનાં સાગ મદ માંહિ ગરથ ભરિયા ભંડાર
 ટાંકી વાવ બર્ધાં ધી તેલ વરસ લાખ પુલક્ય દીવેલ
 જૂના સાલા સુદાં ખડ ઈંધણુ બણી ધણાં લાકડ
 જાસદુર મદ વિસમું ધણુ ચાહુ આણુ રાખ તણુ બધસાહુ
 કાન્હડ દેઉ પાટનું ધણી બીજી ભૂમિ ભોગવણ ધણી
 રાત્રિ રિધિનું કિસિઈ વખાણુ ચાલ્યું પંચવર્ણ કેકાણુ
 ચરિઈ સેલડી સાકર દાખ અતિ રૂપકા છુરંગમ લાખ
 પાણીહરા પોલિઆ સમાર દાસ દીકોલી સંખ ન પાર
 શ્રી મરણુ વધમરણુ બસા સાણુહિતા મહિતા રાહિલા
 નગર તસદાર દેસ સેલરત દેહરામરિ ત્રિપ્ર પ્રેડિત

રામાયણમાં મશહર થએલા કેકેયી પ્રસંગને ગળી નાખી યુદ્ધમાં સાથે રહેલી કેકેયીએ
 દશરથના રથચક્રમાં હાથ ધાલી રથ ઉભો રાખેલો અને તે વીરરથથી પ્રસન્ન થઇ દશરથે
 બે વર આપેલા તેને બદલે કવિ કર્મણુ એક ક્ષુલ્લક પ્રસંગ આપે છે

દૂખ અંગૂઠક ઉપનું દશરથ નાવધ નીદ
 પીડ ન ભાંજીય પાપિણી રાખ કરંધ આકંદ
 કૌશલ્ય કર આંપતાં અંગૂઠક મુખિ ક્ષેડ
 મુખ ભરિ રાજા પ્રદિપા દધ મધ નધ વર દેહ
 નારી ! ગમઇ તે માગિયુ તૂઠા દશરથ રાખ
 કરંજોડી નધ વિનયું દે રવાગ લાગું પય
 વરવાંછિત અહિ માગિકં અવનં નહિ અત્ત દાન
 રામચંદ્ર વનિ મોકલું ભરથ બધસાગ રાજ

રામના વનવાસ પછી દશરથનું શત્રુ થયું. કુમાર ભગત મોસાળથી આવી રાજ છત
 ધારણુ ન કરતાં રામચંદ્રને વનવાસથી પાછા ફરવા વિનવે છે તે જાને કાઇએનો પ્રસંગ કવિ
 અ. ૧ વર્ણવે છે.

બરથેશ્વર ધણું પ્રીછનિડે, તું આંધવ અન્નેધ્યાં જાઇ
 રાજ વચન સંભવું તુમે દુઃખમ ધરિયુ માઇ
 'તુહા આગેયુ પાનડે અહિ આગુ કિયું' તાટ
 ચામિ પૂરક માધરડે દે કિમ મૂડે ખાટ
 અન્નેશ્વર રામ વાગુ ઉછમિ ત્રિણી રામ
 નગર બસીપરિ રાખિયો રૂડાં કરિન્યો કામ
 અનેક બોલ અજઇ ધણા કદિનુ ન લડે પાર
 બધા પાત્ર નાકિયા મેન સદિન પરિવાર

ચિત્રકૂટથી પંચવટી ગયા અને ત્યાં બેઠો મર્દનખાનો પ્રમંગ કવિ દીક વર્ણવે છે.

ચિત્ર કોટ ચિત્રે ઢરિજીં પિયાણું; પંચવટી વનિ ગમ્યા.

ઉત્તમ સ્થાનક દીકું લક્ષમણ; તિહાં મદી મહીયા

કરી મદી તિહા રામ પૂટેવા; બીજી સીતા રાણી

નાલિ કરે નમ્ર કેલાં મદલોં લક્ષમણ આપઠ આણી

કાવડિ કાધિ કરી નમ્ર ચાલિકિ વનફલ લિ ઉતારી

એક નારિ તિહાં જીભી દેખઠ જલ્હિજી એ ધૂતારી

વનમાંદિ વાર લણેરે લાગી બાંધવા જ્ઞેષ વાટ

ગમચ દિ મોગઠાં અણુબ્યાં આગલિ માંડીઉં પાટ -

સીતા રામ રમ્યં બિં પામિ તદમણ વનફલ સ્વાવધ

રાવણ તણી સહોદરે બાલી નિનુ નિનુ આડઠ આવધ

મર નખા સમગ્ર નર દેખી જાણી 'ન' વર વરિસાધ.

વધી વધી લક્ષમણ વાલઠ રસસી અલ્લ બાંધવ માંભલિમધ

દિષ દેરા, હસઠ ધણ સીતા રોસિ ચડી તિહા માદિ

સુપ નખા રૂપ ધરિજીં લક્ષમણ, જડી નામિકા વાદિ

પોતાના સહોદર અને બીજા રાક્ષસોના મૃત્યુથી કેધે બરાહ મર્દનખા રાવણ પાસે રાવ કરે છે:-

કોપિ ચડી નમ્ર કામિની ચાલી, લક નવર માંદિ પુકૂતી;

'ખર દખર બિ બાંધવ હજિયા, નવ કરઠ વલવવતી;

વણ અપરાધઠ ન વનરડી, માર કડ અહારી,

પંચવટી માંદિ પુકધે બિ આવ્યા, એક અપરૂવ નારી,

આ પછીના જાણીતા ગમાવણના પ્રસંગોનું કવિ સાંડે વર્ણન કરે છે. મરિચિ મૃગ થઇ આવે છે-સીતાને મૃગ મર્મની રૂ લાગે છે-આખરે રામ મૃગ મારતા જાય છે-મરિચિ મરતાં ચીસ પાડે છે તે જણા મીતા લક્ષમણને રામની સલામ કરવા જતા આગા કરે છે તેને લક્ષમણ આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપે છે:-

'મૃગ ન જોગઠ, પવન ન ફરકઠ, સાયર સલિય ન ગાજઠ?

અનેક દેવ જી આવઠ ચાલી, મમચંદ નવિ ભાજઠ.

વેદ ન વર્નઠ મૃ જી મલ કલ, મંગપૂર નવિ ચાલઠ

રામનમ્ર રાણ કુકુકો ગાજઠ, લક્ષમણ છણી પરિ બોલઠ
લક્ષમણને મીતાની આગાનુસાર અનિચ્છાએ રામને મહાય કરવા જવું પડ્યું મૃગને મારી:-

વળ્યા રામ તિહા લક્ષમણ મિલિવા 'મદી છાંડીકા આવ્યા'

તુલ આગલિ રમુ કહીઠ રામજી, સીતઠ બોલજે વાદના,

ધુરિ લગઠ તાં પડિકિ વગંસુ કહિજી નારિનું કીધું

કુક કરી નમ્ર દાનવ આવ્યા મૃગ લઠ પૂઠ દીધું

વગિ કરી એ બાંધવ આવ્યા મદી બહારિ તિહા મદિયા

સીત ન દેખઠ સુચિ હો લક્ષમણ અપનખાં છેતરિયા

જાલિજી હાર્યં કરિજી જનકી હામ મર્મ દંદુમિયા

મયુ સીત મણુકો લેધ વગણે રામ તિહાં દનિયા

લક્ષમણ આશ્વાસન કરે છે કે:-

સ્વર્ગ લોક રૂં શોધું સ્વમી મૃત્યુ લોક પાયાવ

હરી મીત કિહાં થઈ દાણવ જલ માલિ બાંધું જલ

પન માંદિ આવજિ યાવિ વિજ્યામી તુ સ્વામી? નનિ જાણું

છતી સીત જે અવણિ સાંભળું, ત્રિદુ બુવનથી આજુ

દિરુપજા નમ્ર હિરુપ કશિયુ દાણવ દેવિ વિદાપા

અનરીપ મૃદિરાજ પુરુષોત્તમ મેવક મિદિ મિધાપાં

હણી પરિ દાણુવ બહુરિ ભમાડું ત્રિહુ ભુવનવી ટાણું
કરી કોપ નહ લક્ષમણુ બોલેછ, સ્વામી સીત દું વાણું
રોષ રોષ, લક્ષમણુ બુઝવેછ, ગદિલા રામ મ ગેષ
ગદ સીત આપણિ વાલિરયુ, બીમોદ્ર મુખ ધોષ
રોયંતા નવિ છડુ રાધવ. જ પડછ તં સડીછ;
કહિ નહ દોમમ દેસુ સ્વામી ? કમં આપણા કહી છ;

x

x

x

x

x

x

બાહાર વાત પડસછ પુરુષોત્તમ અનેક રા સામલિ મધ
'એક નારી રામછ ન રખાણી દ' સ'કો કાચડ કરિસછ.
ભંડિ બડછ ભડ જિમ ગાજછ નમલ જોધ ન કહીછ
વેગિ કરી નહ પાગ ચવાવુ મ નહ મદિ રૂપુ ગદીછ
પૂર્વ પુરુપિ પુરાણુ સાભવ મગ મર્ગ થિકી આણી
ગદદા થછ નહ મુખ પખાણુ સ્વામી બધાર પાણી.

મીતાની શોધ માટે બને બાહ્યો દક્ષિણ તરફ પ્રયાણ કરે છે.

દક્ષિણ દિશિ દેવસંનરછ એ સહોદર ભાઈ
મીત તણા તિહા આબરણુ દીકા રામચંદ્ર ગ્યા ધાષ
કદણુ કડલ હાર બહિરખા લક્ષમણુ જુડિ અંગૂઠી
દ માતા બણી ચલણે લાગું બીજી પદી નવિ દીઠી
ગમ બણુછ અહિનાણુ બિલખીછ સીતતણાએ સાચા
વનમાહિ રાક્ષસ દાણુવ જો જો કામ મ કરિસિઉ કાચાં
દીઠું પખી મુખિ લોહીઆણુ જાણિજી સીત વિલાસી.
વેગિ કરી નહ બાણુ પૂરિઉં જાણિજી થસછ નામો.
દેખી બાણુ પખી 'મમ' બેસિઉ, સીત સંદેસુ કહિઉ
રામચંદ્ર નહ કહછ પારંધી રાવણુ હરી નહ ગદડ
આવી નહ તિહાં પખી પૂછિઉ 'જટાઉ તુલ્લ શવાડું'
ચોર જે કાંઈ રાવણુ રાણુ, તે જુગતિછ પાડુ
પાષ લાગી નહ કહ વીનતી સ્વામી મુગતિ દ માગું.
હાનવ સરિસાં યુદ્ધ કરંતાં પ્રાણી અલ્લ તાણું ભાગું

રામચંદ્ર તૃપત હોવાથી લક્ષમણુ પાણીની જોળમા ગળ્ય છે જ્યાં, તેને સુગ્રીવનો મેળાપ થાય છે વાનરો સૈન્ય તૈયાર કરે છે.

સેન મેલિજ; કટક અલાપ; જાગવંત તેડાડું
રાણા રાય મંડલિક મહુધા; મીત વાહાગિ સ આપુ
બહુવરિ કોડી નીજ ખખાવત જાગવંતના આલછ
છપન કોડિ સુગ્રીવ હનમંત તે વાનર વોલાવછ
બીજાં માવજ પાર ન જાણું હનમંત લેછ માગગિ
અંગદ નહ સુગ્રીવ સખાયત વેગિરય જોતરિઉ
દેસ દેસા ઉર આવિજી સહુ અનેક 'ગ' માહિ મોટા
પાણી પથા નહ ગંગાજલ કોઈ ઘોડા છુટા

સેન મિલિઆ કટક ચલાવ્યાં એહછ: સર ન સઝછ
અકછ આમલછ વાનર જૂઝવા; કહ, કાજ કિમ સીઝછ
રામે ધ વેલા લંકાના યેગ વખતે કવિ પેખણાનો પ્રમગ કમેરે છે:--
મેધાડંજર છતછ રાવણુ રા ઉમર મડાવત

રામચંદ્ર વિભીષણ પૂઠલ આજ ધરમ તા ગાદ !

મેઘ નહીં, એ મેઘાડબર, કાને કુંડલ ઝલકક, .
નારિ મદોદરી રંગ ભરિ બેલક પાપ નેકરી ખલકક
પૂરી બાણ ત્રિકલસા પડયા નારિ સર્વ તિહાં નાહી
રાણુ રાવણુ ઝાંખક દીકું ધરિ નિભાસણુ ધારી.

દરેક કાવ્યમાં પેખણું પેસિ ગયું હોય તેમ જણાય છે. કાહુન્દે પ્રખ્યાતમાં અને હમીર હુકમાં પણ આવાજ પ્રસંગો આવ્યા છે. ઘેરો ઘાતનાર લશ્કર દેખે તેમ, ઉંચે ત્રિકળશા ઉપર બેસિ રાગ રંગ થાય એવીજ પ્રથા પડી ગઇ હોય એમ જણાય છે.

ઘેરા ફરમાન રાક્ષસો રામ અને લક્ષ્મણને હરિ જાપ છે વાંનરો એમને ન જોવાથી દિલગીર અને ભયભીત થઇને મમલન કરે છે અને હનુમાન જળ જગ્યાનાં રાત્ર અહિ રાવણ મહિ રાવણને ત્યાં જઇને બન્ને ભાઇઓને લઇને આવે છે આ પ્રસંગ વિભ્રંશી આખ્યાન માં પણ આવેલો છે.

યુદ્ધમાં રાવણ ધણી ગદાદૂગીથી લડે છે અને એ ન મગવાથી રામના પૂજારી, વિભી-
ષણ રાવણને શંકરે ઓપેલા વગદાનની હદીકત કરે છે ?

મિ કર જોડી દેવ વીનવું પ્રાપ્તિ કરી તૂ પાણું
સ્વમિ જઇ નમ શંકર પૂજિત આદિ વાત સંભાવું
કરિ પૂજન નવ જોઇ માદમું ભળી ઉલ્લસ હીય
નવમ મસ્તક મેલ્યાં કાપી તંતીણુ રમિ લીણુ
બાધી હાથ નાઇનસ વળની મહાદેવ તિહાં વૂઠા
મોદ ચૂકડી ગજ બોમવું; નહીં મરે ત્રિણુ ખૂટા
લસક શ્રદ દેવ ધારિજો પીગ મમિ મ સેરસુ
માનવ લોક જે છઇ માનવી તે મુઝ વેર મ દેરસુ
બોધ બોલતાં પાકડે વરાસુ આપ ગમિક રયું કરિમક
એક શ્રદ તિહાં ધુતિ વીમારિક માનવ રૂપિ હણિ સઇ

— ઉપરે મવણુનું મુચુ થાય એ ભીતાને વધ રામ પાછા ફરે છે. પાછા વળતાં હનુમાને કરેલી સેવા બદલ એને કંઇ માગવાનું કરેતાં-એ આવાં આવાં પગામ કયાં છે એમ મનમાં બહાંકાર બાણીને હનુમાન પોતાને માટે પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું બિરત્ર માગે છે. રામ હસિને એને ગર્વ ઉતારવા એને વગડામાં એડેલા એક માચુપ પાસે જવાનું કહે છે અને એ માણુમ જો કહે તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું બિરદ આપવાની દા કહે છે. હનુમાન જઇ હાથ જોડી ઉભો રહી તેને કહે છે કે રામ તમારું વચન માને છે અને મને તેમ કહ્યો તો પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું બિરદ આપવા ખુશી છે. એ માણુમ કહે છે.-

એક કામ અઘારક અલક તે કરિયું તુ કહિરયૂ પગ્ગ
કાનિ અઘારક કુંડલ હત્ તે લાવક તુ કહિરયૂ છત્
જહીં અતિ ધણા વૃક્ષ મેલ કાદવ માહિ ખૂ તુ તેલ
જઈ પગ્ગમ હનમંત કરક તે તુ કુંડલ તાવ નિમરદ
દેવ બણક 'કાં લાગી વાર' હનુમતિ લાભરા કર અપાર
એ તુ કાંક ને આવક એવ જકિ મેલક સતિ દાણવ દેવ
સિલા લાધી મક પર્વત તણી કાચણી વાત આગ્ગ એ ધણી
દ્રાણુ ગિરિ મક ગ્રીષ્ઠ કંધિ કુંડવ દુલ્લય નાવક ગરિ
રે વાનર, નવિ જાણે બેદ, એણક વાસ્વા ચોરક વેદ
દધિ મથિક નક પરણી નાગિ તે દધ દન્ય દળવા આપાર
મહા કાદ અક જોણક મગ દિગ્મ વિનારિક નદકિ કરિ
વામન કિ ગાવ્યા લગ તિદ્દ કમિ નિકાં પૂટી લક

પગિ પગિ તિહાં વલગાવીસ તિહાં મગિ દરિ કપેતી રીસ
 એક લાખા ધરિ મંડવિ ગડયા એક દેમ વન માલિ છુ પડયા
 ફરસ રામ જ્ઞાના અવતાર આ છાડી મંસર
 જમદગિ જે કહીછ તાવ તેહની ખડગી પડુતી ઘાત
 કોપિ ચડી ફરસી કરિ ધરી સહસ ભુજ નિહા લીધા હરી
 રાવણ જંગ માંડુ મંસામિ તે કારણ લીધુ અવતાર
 આદિવાત જાણુષ બેદ જોણુષ જીવર્ષા ચાર ધ વેદ
 એક ખોલતા આણુષ સચ્ચિકિ વાલિ મળિ જહીમ હણિક
 રે વાનર જમ પાછ લાગિ; મુઠા નામ અનેઃ માગિ
 વાનર આવિકિ જ ખુ થયુ રવામી વનિ વગમધ મયુ
 પૂર્ણ પુરુષોત્તમ તુલસી નામ આવી હનમત કરંધ પ્રણામ
 તે હાથ વચણુષ તહા રામ અતલ્લી મહા તિહા દીધું નામ

અયોધ્યાની પાસે આવતાં ગમ ભરતનું હૃદય જાગૃત મારે હનુમાનને મોકલે છે:--
 હનમંત આવા અજોધ્યા જમ એક પુરુર તિહાં જે જે રહી
 ભરત તણું જે જે સુખ-ગ નુ મહિને જુ દેખુ લામ

x + x
 એક ધાયા આમલી દડવડી તાજન દોલ અનય તડવડી
 એક ધાયા ભરથશ્વર ભણી રવામી માગું વહામણી
 સાચિજ એક આછા મહાસાર તેહના રૂપ ન લાભા પાર
 ભરથશ્વર હરિખુ તેણી વાર ચાણુ ભાટ કંઈ જયકાર
 દીઠ વાનર હાડા હરખ એતો કોઇ અપૂરવ પુરવ
 રનેહ ધરી નંધ સાંધ દિજી રામ તણું જતાંત જિકેલુ
 રાજ સભા તે મિત્ર જણુ ગયા સિર નામી નધ ઉભા રહ્યાં
 રાય રાણા સીમોડા બહુ જુહર કરવા આવિજી સા
 મંદિર માલિયાં આં મોડી નડ ભરથ પૂઠના જમલા ખડ
 રામ તાજુ રખવાજુ કર ગતિ દિવમ હરિ હથડા ધરું
 એવી ઉલમ સાર વીર આગુધ, બારહી તરકમ તીર
 કોરાડયા નધ મદિર ગયા સિર નામી નધ ઉભા રહ્યા
 આયકિ કૂચર બોલધ હની મય ભરંધ વિમાસણુ કિગી
 લિકિ ન કચોલી કુંકમ તણું આવ્યા ગમ અજોધ્યા ધણી

।મયંદ્રજ અયોધ્યામા પ્રવેશ કરે છે. મંત્રી કર્નેષુ ગગ કથા વખનાતી પોતાની અ-

યોગ્યતા છે એમ કહેવાનો નિનય કરે છે

વાદ્યમીક જોણુષ, આધ્યા ગ્રંથ તે રૂપિત જા સમરંથ
 રાનધ જોણુષ લાધા બે મુખિ અવતારિયા ચારિ વેદ
 એ રામાયણુ આગાઇ હોઇ બેદ વિચાર ન જાણુષ કોઇ
 અજ વિજ્ઞાસણુ જે માનવી રામકથા કિમ જાણુષ કેડી
 લંબોદર મરસતિ આધાર દૂડા માયા કલ્યા વિચાર

છવટે મીતાની પામે પોતાની માથે આવેલાજોને “ મરંધ જીવુ કોડિ વરીમ ” એવી
 આશિષ દેવરાવી કવિ પોતાનું કાવ્ય પૂરૂ કરે છે. હુ પગુ એજ આશિષ આપી આ હુ કો
 નિમંધ પૂરો કરું છઉં.

કાયસ્થ કવિઓ અને તેહની સાહિત્ય સેવા

(લે. લીલુભાઈ ચુનીલાલ મજમુદાર.)

બાંધક સાહેબ, સાક્ષર બહેનો અને બધાઓ !

“ શુન્દ સોનાની યુગ ” એવા ગૌરવાકિત કાવ્યના કર્તા કવિ નર્મદી જન્મભૂમિમાં આજે સાક્ષર સંમેલન થયું છે. જે ભૂમિને સાક્ષર વિવેચક નવલરામભાઈ-પહેલા કાદંબરીકાર નંદશંકરભાઈ અને કવિનર પ્રેમાનંદે પોતાના પ્રાદ્યુરને પાવન કરી હતી તેજ ભૂમિની રંગને પુનઃ પાવન કરવા સામ્રાટ સમયના સાક્ષર અને કવિ મંડળનું માનવત આમમન થયું છે.

શુન્દરાતી સાહિત્ય, સાહિત્ય પરિષદ, સાહિત્ય મંત્રેલન એ કંઈ એક દેશીય નથી, જાહેરમા માન્યતા છે તેમ બાપા પ્રદેશનો મરાઠ કોઈને બક્ષીય કંઈ નથી. તે મર્વ દેશીય છે. અતઃ કલ્પનાથી, અતુવાદથી કિંવા સંગ્રહ સાધનથી સાહિત્ય એવા ગમવવા સર્વ તોઈને પરવાનો મળ્યો છે. શુન્દરાતી સાહિત્યની ખીલનણી અથે ઘણી ગાતિના કવિઓ અને લેખકોએ પ્રયાસ આદર્યા છે પણ તેહના જ્ઞાનજ્ઞ બાપા સાહિત્યને સમર્પણ કર્યા હતાં તેજ પ્રમાણે સુતસી ગણાવા શરતના લાલા લોક-કાયસ્થોએ પણ સાહિત્ય એવા ગમવો છે. મુસલમાન બાદશાહીના સમયથી સુરત કાયસ્થનું વતન ગણાય છે, અને તેવા વતનમાં આજે એકન થયેલા સાક્ષર મેળનનો અને સત્કારીઓ સમક્ષ મારા પૂર્વજોની એવા એક કાયસ્થ વસીલે હું જાહેર કરું તો તે અસ્થાનીય નહિજ લેખારો.

આજથી ચાર વર્ષ ઉપર કાયસ્થ ગાતિના સાહિત્યવિલાસી શુદ્ધ રા. રણજીવરામે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે કાયસ્થ ગાતિમાં કોઈ કરિઓ થઈ ગયા છે કે નહિ ? આ સવાલે કંઈક જાગૃતિ થઈ અને જોધખોળને, અંતે ટેટલાઈ કરિઓ હાથ લાગી આવ્યા છે તેહના “ અથો અને તેહના જીવન સંબંધી કંઈક હકીકત, “ વસત ” “ શુન્દરાત ” રાણા પત્ર ” “ સત્ય ” અને સદ્ગુ ગાતિમાં પ્રકટ થતા મામિકમા આપનામાં આવ્યા છે. આજનો પ્રયામ થીજે કંઈક નહિ પગલું પ્રેમિષ અને અપ્રસિદ્ધ વિષયોનું એકીકચ્છ કરવાને છે.

સાહિત્યના શોધનના અંતે કેમવ હરેરામ, નરસાસુત ગણપતિ, માધવદાસ મુદરદાસ, ભગવાનદાસ ઉકે લાઉ કવિ, રણસુત વટલલ કવિ એમ કવિ વર્ગ પ્રાપ્ત થયો છે. વ્યા સુધી વિશેષ હકીકત મને નહિ ત્યા સુધી કેમવ હરેરામ કાયસ્થ ઝમના આવ કવિ લેખારો અને વીંગા અનુક્રમે જણાવું.

કેમવ હરેરામ.

માધ કવિ કેસવ હરેરામ ॥ કાયમિક હકીકત કરી હતી તે મળી ચેલી નથી. તેહના જન્મ મરણની મેવ પણ દાખ નથી મેવ જે મળી આવું છે તે પછી મારા પડ છે કે કવિ પગાવ પા લુના ચીત હયા એ હરેરામના પુત્ર હતા ન તિરી ?

ભાગવત, દશમસ્કંધ સિવાય બીજી કૃતિ જાણુમાં આવી નથી, પરંતુ તેથી કંઈ કવિની એટલેજ સાહિત્ય સેવા છે એમ આની લેવાને આપણી પાસે કારણ નથી. સામાન્ય શુદ્ધિ એટલું તો કબજ કરશે કે, જે કવિએ ભાગવતનો દશમસ્કંધ ચીતર્યો તે કવિએ પહેલાં બીજાં કાવ્યો પણ લખ્યા હશે. ભાગવતના વિષયોનું અધ્યયન કરવું, તેનું રહસ્ય સમજવું અને કાવ્યમાં ચિતરવું એ પ્રથમ પ્રયાસનું પરિણામ હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે. આ કાવ્યને આતે કવિ પોતે નહિ જોવીજ બીના આપણને આપે છે.—

તિથિ સંવત નિધિ દશઠા દોય,
સંવત પંદર ઓગનત્રીશ હોય;
અશ્વિન શુક્લ પક્ષ ચરવાર,
તિથિ હાન્સી વૃત્તી નિરંધાર.

વાલમ જ્ઞાતિ વિહાયે, કુલ કેરે કાયસ્થ
તે માહે' હરશમનો, સેવક રહી તો સસ્થ
તેહનો સુત હું કેશવદાસ, કરે કીર્તન કમલા વાસ

આ કાવ્ય કવિએ ૧૫૨૯ માં અશ્વિન માસની સુદ બારેસને શરવારે સમાપ્ત કર્યું જણાય છે. તેની એક હસ્તલિખિત પૈત કચ્છ મુદ્રામાં લખાયલી. સંવત ૧૭૮૭ના છાપન કાર્યસતી સભાની માલકીની મારા જોવામાં આવી છે. સુરતના કાયસ્થો બહુધા વૈષ્ણવ માર્ગ છે. તેથી આ કવિને વૈષ્ણવોનું પવિત્ર પુસ્તક જે ભાગવત અને તેમાં પણ વિશેષ પ્રિય ગણાતી દશમ સ્કંધ જોવાનું ભાષાંતર કરવાનું મન થાય એ યોગ્યજ છે. આજ સૂધી પ્રેમા નંદનો દશમસ્કંધ આપણી જાણમાં હતો. હવે તે હકીકત કાયસ્થ કવિઓ કેશવ હરેરામ અને માધવદાસ સુદરદાસના રચાયલા ભાગવતના દશમસ્કંધથી ખોટી ફરે છે. કવિ કેશવ હરેરામને કાજી કવિવર પ્રેમાનંદથી જોસો વર્ષ પૂરેલા છે. તે સમયે તો પ્રેમાનંદનું નામ જ નિશાન પણ નહોતું. શુન્દરાતી આલમને ખ્યાલ પણ નહોતો કે પ્રેમાનંદ જેવું કવિ રત્ન શુન્દરાતી ભાપાના સાહિત્ય માટે પાકશે અને ભાપાનો ઉદ્ધાર કરશે. અને કવિ માધવદાસના ભાગવતના રચનાકારે પ્રેમાનંદ ભાગ્યે દર્શનાર વર્ષના હશે આવું છતાં પ્રેમાનંદ જાહેરમાં આવ્યા અને કેશવ હરેરામ અને માધવ કવિ અધ્યાધિપત્ય અધિકારમાં રતા તેનું કારણ એટલું જ કે પ્રેમાનંદ પોતે બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હોવાથી પોતાના કાવ્ય કથાર્થે જનમંજીને સંભળાવતા હતા, ત્યારે આ કવિઓ બ્રાહ્મણ શિવાયની જ્ઞાતિના હોવાથી કથા બદલ તરીકે ધવા કરી રાખ્યા નહિ હતા. કેશવ કવિનું ભાગવત વાંચી જોતાં તેમની ભાષા ઉચ્ચ કોટિની ગમે છે. મુસલમાન શાદશાહીના સમય છતાં અને તે વખતનો કારસો ભાષાપર કાયસ્થોના ધરાયેલા કાળ છતાં કવિ એકસરખી રીતે શુદ્ધ શુન્દરાતી ભાષામાં કાવ્ય લખે એ અરેખ્ય પ્રશંસનીય છે. કારસી ભાષાના શબ્દોની ગંધ પણ ભાગવત વાંચતાં આવતી નથી અને આપણને એમજ લાગે છે કે રખે કવિ મુસલમાન શાદશાહીના સમયમાં વિદ્યમાન નહિ ગય. તેમની ભાષા, શૈલી, શબ્દરચના અને પ્રાસ જોતાં વાંચકને સહસા લાગી આવે છે કે કવિએ મારી મચેલીને ફેંટલાક લેખણ કવિઓની માફ

દાન્ય ઉભું કીધું નથી. ખંભાતના વિષ્ણુદાસ દવિની માફક બીજા પંડિત પાસે ભાગવત સાંભળી તેણે રમ્યું નથી. સંસ્કૃત ભાષા પર ધણો સારો કાબૂ હતો અને પોતેજ સંસ્કૃત ભાગવત ગાંધી, સમજી સ્વતંત્ર રીતે દાન્ય કરવાનો દાવો કરતા હોય એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલેક સ્થળે કવિ ભાગવતના મૂળ શ્લોક પ્રમાણુ તરીકે આપે છે અને તેનુંજ ભાષાંતર ગ્રેક ભાષામાં કાવ્યના અનુસંધાનમાં ખૂબીમરી રીતે જોડી દે છે. બીમ કવિ કૃત પ્રબોધ ચુદ્રોદયમાં પણ આવીજ શૈલી નજરે પડે છે. પ્રેમાનંદના ભાગવત કરતાં એ એક નવિનતા છે. ખીજી વિશેષ નવીનતા એ છે કે પ્રેમાનંદે પિંગળમાં કોટપાણુ છંદને નહિ પદ્યકૃતો દાખ, ગરબીનો આશ્રય લઈ આખો દશમસ્કંધ કીધો છે, જ્યારે કેશવ કવિએ આશા-ગોડી, ધનાંશી, કેદારા દુપદનો મંગીતના ગગરાગણી ઉપરાંત હુકા, ચોપાઇ, ત્રોકટ અને શાહલ વિકીડીત છંદમાં નાગદમન, રાસકીલા જેવા આખાને આખા વિષય લખ્યા છે. આવું છતાં કાવ્યના માધુર્યમાં પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધ કરતાં કોઇપણ દરજ્જે ઉતરે તેમ નથી. હું જુવતો નહિ. હોઈ, તો સાક્ષરવર્ષ નરસિંહરાવે પ્રેમાનંદના નાટક મંથંધી એક એવો પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો હતો કે પ્રેમાનંદના મમય પહેલાં છંદનો વિશેષ પ્રચાર હતો નહિ. કેશવ કવિનો દશમસ્કંધ આપણને પૂરતી સાબીતી આપે છે કે તેના સમયમાં છંદનો ખજોળો પ્રચાર હોવોજ નેહળે નહિતો કવિ એવા કહિત, છંદમાં કાવ્ય, લખવાનું સાહસ કરે પણ નહિ. દશમસ્કંધ એ એક નાણા જેવી મૂડી છે, અને તે મુડી, પ્રેમાનંદને ત્યાં ગુજરાતી પ્રજાએ વ્યાજે મૂકી હતી એમ સમજી પ્રેમાનંદે મૂળ, દશમસ્કંધમાં-મૂળ સુદલમાં વ્યાજનો-કાદપનિક કથાનો વધારો કરી ગુજરાતી પ્રજાને પાછી આપે છે; જ્યારે કેશવકવિ વ્યાજ નહિ આપતા મૂળ મુદો-મુદલ ગુજરાતી આલમને આપે છે. તાત્પર્ય કે કવિ પ્રેમાનંદે પોતાના ભાગવતમાં મહાભારતના કર્તા વધબ ભટ્ટની માફક જનસમૂહને રચે એવો પોતાનો માંડતો વધારો કીધો છે જ્યારે કેશવ કવિનો તેવો આશય નથી. આ ન્યાયે ગુજરાતી પ્રજા કવિ પ્રેમાનંદને પ્રથમ પંકિતમાં મૂકે એ સંભવીત છે પ્રેમાનંદ પોતાના દશમસ્કંધમાં કડવું નામ આપી પોતાનો વિષય અક્ષાંતે છે ત્યારે કેશવ કવિએ “સર્ગ” નામ આપેયું જણાય છે. આવા સર્ગ કાવ્યમાં અદૈયા અને દૈત્યમક જેવા નવિન રાગ અને છંદ પનુ જેવામાં આવે છે. દૈત્યમક છંદનું માપ કવિએ શું રાખ્યું છે તે હજી અરામર તપાસાયું નથી; પણ અઢી ચરણના છંદને કવિએ અદૈયા નામ આપ્યું છે એ સંજ્ઞામાં મગજનજ આવે છે. આ કવિની કૃતિમાંથી કેક દાન્ય નીચે આપું છું:—

હાસરકું:—

રાગ-દુષદ:

ચાત્રો હેલી હરિને હીકોલીએ,
ભોલો હંગીયો બાનરે;
પાલગે પુત પોદાડીયે,
રૂકો ગોકુળ કદાનરે.

નાગદમન:—

કોણ કિહાંથી આવયો, તણુ માત કોણુ વાત,
કવળુ કાજ ધર્યો કાલીને, ઘેલી કીધી વાત;
ઘેલી કીધી વાત, કાલી કંથન જાગે,
રૂક ક્રમગ બાળ, વિષ કુંકારા લાગે;

નાર કહે જાઓ સદારી, બાલુ રડા રાગ,
કાલી મૂરખ જાગતા, પટકી લેઈશ પ્રાણ
(આ હંદ કુંડલીઆ છદને મળતો આવે છે)

રાસલીલા:—

શાફૂલ.

જાગી સુંદર ગોખતા શરૂના જન્મવન ઓપી દિગા,
ઉગ્યો તો હુરાજ રાજિત કલા, કણજ દીપી દિશા,
દેખી માધવમેવમધીકાજ કરણી, ટુલીત કુલી ગદી,
કીકુ મન મુરાગે રાજ રમવા, માયા માહે આશ્રયી.

x x x x

હો એક અનત પ્રીત્ય ધરતો, નદન જે નદનો,
વાલો વેણુ રચાલ બાલ વનમા, પ્રેમા બહુ ઉપતો,
મુણ્યો મુદર સાફ આનરપણે, પીયુષ પીવા વલી,
જમ્યુ અગ અનગ કોષ શુભ્યે, નારી નિશાની કલી
દોહવા દોહ વિછોહ વગહણી, ચાલીજ વદાવને,
મૂકયા બાલક ધાવતાં ગડતા, મોહી મને માનની,
મેહલી દોય પરીગતીજ પ્રીયને, કંકન પાગે ધર્યા,
આવી કોય અર્ધી પતિજ જમતી, અનન અનુગ કર્યા.

(૨)

નરસામુત ગણપતિ

સાલના અનુક્રમે કવિ નરસામુત ગણપતિ ખીળ આવે છે તે આમોદના વતની હતા.
કવિ રણવગમની મારફત તેજના જન્મ મરણની તોષ પણ મળી ચાલી નથી મતલ ૧૫૭૪માં
મુમુક્ષુદાસ, રામચંદ્ર, પ્રભાકર, સુલ્ય, લખાયાતુ તાજી શોધમા, બાસુદેવ, દેવ, જીવુ, પણુ આમોદમાં
કાયસ્થ કહેળો છે ખરા, પરંતુ કવિ તેજના કહે મના હોય એમ લાગતુ નથી, પ્રગતુ પ્રથમની
સંવત ૧૬૬૩ માં લખાયલી પ્રવ વડોદરાની મેટ્રીક લાયબ્રેરીમાં છે અને તે પ્રવમાંથી એક
ત્રિદાન ગૃહસ્થ રા. ગ. ગ્રીમનલાલ દલાયે લાયબ્રેરી મીમેવનીમાં ૧૯૧૧ના દેસુવારી ૧૧ અંકમાં કમક
હવારો આપ્યો છે, તેની વાનગી નીચે મુજબ છે:—

જિમ જિમ જામ યામિની, આવિક ઉપાગલિ,
તિમ તિમ તરણી ટલવલમ, મગી પડી જિમજાલિ.
તેલ વિદીણુક દોવડ, મૂલ વિદીણી વેલી,
પાણી વિદીણી દુદરી, જિમ હોય તિમ હેલી.
હમીદ હમીદાં પ્રમ જડયા, બાણે હીર હેમ,
અંત એક ન ત્રાગડુ ગુગર દેસિક કમ.
માધવ તુમહો મચાલસિક ગોરી અંધ શુઝ,

મહું કરાવિયિ બૂંઠરે માહિ રાખીયિ છુઝ. (૧)
 બેદી બલી પરિ બીંતુમાંહિ કંઠે ઉરડ કરેસિ, (૨)
 ભૂપ ભોલાની ભવસિદ્ધિ વાડવસિ કે વિચરેસિ, (૩)
 કહિ તુ કાલિજ આહો પૂર; રાણુ હલ્ય મુઝારિ, (૪)
 મઝનિ મહી માધના, પગડુ રૂપે પધારિ, (૫)
 અવિસ માધવક આપિમાંહા, આડિ કાજવ દેસિ, (૬)
 પછી લાગુ છડ પીડે છુઝ ગમ, બાઈસિ પરદેસિ.

આવ આરીસા માહિ; તું બંબલુ ગાંધુ કાંદિ; (૧)
 અભિપતિ પુલક પપાંકરી, કિરક ઇને છૂંક મીઠિ; (૨)
 આઈ આમોડો માહિ ધર, ઇસ લલુછાનિમંગલ; (૩)
 વિલપની વિરેદિયિ સ્વામિ મં છાંડિસિ મુઝો; (૪)
 આકાશ, શિયાળ, કવિના બીજા યથો તેમજ, તેલના, કવન, સંગવી કંઠે પથુ; (૫)
 માણુ પડે એવાં સાધન હછાપ્રાપ્ત છે, છતાં સંસારધનના અભ્યાસી-તરફથી કંઠક પ્રયોગ
 માય તો કંઠક વિશેષ બાણુવાતું, મળી આવે ખરું; (૬)
 (૭)

આવવદાસ સુદરદાસ.

કવિ માધવનું મીઠું બોલવાં આરે હેયું ઉભરાઈ આવે છે. તેની સાદિયમેવા વિપુલ છે. કાવ્યરચના આદ્યકવિ કેશવ હરેરામની અવસાન પછી કાવ્યરચકોએ 'સાદિયત્વી' શીશામાં કેમકાવી હોય તો તે કવિ માધવદાસેજ ઝગકાવી છે એમ કહેવામાં અતિશોકિત જણાયો નહિ.

પૂરવે તાત પીતા મંદસ્થાનકે, અંકેશ્વરમાંહા વાસ,
 કાવ્યરથ કંઠને વાળીક સાવિ, વેણુવસવ સુદરદાસ;
 તેહવણો સુવ કાંઈ નવ બણે, બાલકથુદ આસન;
 માધવદાસ કહે. કર બેડી, કીપા કરો હરિજન.
 હવડા વાસ અશ્વમતિનો; સુગરલપુરા (સુરત) નિરધાર;
 સુરજ દેહા ત્રાપીતટ દિપર, તલકાં કરતો વાસ.

કવિદ્રુત મહાભારત આદિપર્વના છેવટના ભાગ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે કવિના માવપિતા અંકેશ્વરમાં રહેતા હતા. પોતાનો જન્મ પણ અંકેશ્વરમાં જ થોવો જોઈએ અને પછીથી સુરત ખાતે આવેલા હોગે છે. આ કવિની આદિપર્વની એક પ્રત જોરપાડ તાલુકાના આઝરણુ ગામના કડવા કણુળી સાતિપેટક નરસી છવણુની પાસે છે. તે બેટાં માલૂમ પડે છે કે કવિએ આદિપર્વ સંવત ૧૬૭૫ ના અશ્વિન મહિનાની સુદ ચૌદમને રવિવારે લેખાપત કીધો છે. વડપરાંત માધવદાસ કવિના બીજા કાવ્યો પણ આ પ્રમાણે છે:—

- (૧) ઇમર ગીતા, (૨) ઓખાહરણ,
 (૩) કંસ વધ (૪) રાસ પંચાધ્યાયી.
 (૫) રુદ્રિમણી હરણ, (૬) લક્ષ્મણી હરણ.
 (૮) નાગદમન, (૭) મોવર્ધન કીલા.
 (૯) બલદેવ વીર્યાઈન, (૧૦) સાર્વ વધ.
 (૧૧) અશ્વમેધ (૧૨) જરાસંધ વધ.

આ ઉપરથી જાણે છે કે આ કવિ ખુબ ચૂરત વૈષ્ણવ હતા. જે જે વિષયો-કાવ્ય લખ્યા છે તે સર્વે બક્ષિતમાર્ગનાજ છે અને “બક્ષિત વધ ભગવાન” સૂત્ર તેણે જ્યાં ત્યાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. કેશવ કવિ અને પ્રેમાનંદ દશમસ્કંધ એમને, એમ આખા કાવ્યમાં લખ્યા છે; જ્યારે માધવ કવિએ તેમના મુખ્ય વિષયો લાઘવ પ્રમાણે જૂદા જૂદા કાવ્યો કર્યા છે. એટલી નવિનતા આ કવિમાં વિશેષ છે. પરંતુ દશમસ્કંધને છંદમાં ખેડવાની જે હામ કેશવ-કવિએ કરી છે તે હામ માધવ કવિની પણ જણાતી નથી. તેણે પંચ-હડવા-દાળની પદ્ધતિમાં સઘળાં કાવ્યો લખ્યાં છે. જેવી રીતે કેશવ કવિના કાવ્યમાં “અદિયા” નામનો નવિન છંદ જણાય છે, તેવી રીતે માધવ કવિના કાવ્યમાં “ડોહ”નામ છે તે તેના નામ પ્રમાણિત હોય તેમણે આપે છે. કવિ પ્રેમાનંદ “વલ્લભ” લાઘવેમ હડવાનો આરંભ કરે છે તેમ માધવ કવિ “ડોહ”નો ઉલટો લાઘવે પોતાના હડવાં ગાય છે. કવિ સંસ્કૃતના ચાતુર હતા. તેની પાસે શબ્દ ભંડોળ પણ ઠીક હતો. એટલે જુજરાતી જાણપૂર પણ તેના કાનુ ધણે સારો હોય એમ માનવાને આપણને કારણે મળી આવે છે. રસ અને અલંકારમાં પણ કવિએ એક અચ્છી જાત આવડ કરી છે. ઇમરગીતા, રાસ પંચાધ્યાયી અને નાગદમનમાં કવિએ પોતાની કલમને પૂરે પૂરી રીતે દર્શાવી છે. અને તે પાંચવાં તુલ જણાઈ આવે એમ છે. પોતાની કાવ્ય શક્તિ સર્વે જાળ-પરિજાળ કવિએ એમણે બતાવી આપી છે.

પ્રેમાનંદ કૃત.

ઓખાહરણ- કંકણું ફેરે માંથી...

મારા ચંતુર મુજલુ. બાણુદળ આબુ રે જાદવજ.
 દીસે સેન્યા ચારે પાસ, હવે શુ ધાણે જાદવજ.
 એ તો જળીયા સાંધે બાથ, નાથ કેમ બીડારે જાદવજ.
 સામો દહત છે કપાત્ર, માટે હારીને હીડારે જાદવજ.

દસ આબુ રે જળ રત, દીસે રીસે રાતા જળવંતજ;
 એકલડા અસુરને મુગે, રખે તમે જાતારે જાદવજ.

પેલી દીસે છે ધૂતી, તારણી આ શી ટેવરે રાણીજ;
 અઠો બાણુ થકી આશરથું, તો કરથું સેવરે રાણીજ.

આબ્યો બાણાસુર બૂપાળ, તેને હું માફ રે રાણીજી,
એના છેડું હાથ હનર, દગ સંહાર રે રાણીજી.

*

*

*

કદાચ કવિ પ્રેમાનંદના દયમ સ્વરૂપ છપાયા પહેલાં કવિ માધવના આ સર્વ કાવ્યો છપાયા હોતે તો આજે કવિ પ્રેમાનંદના કંઠામરણ કાવ્યોને બદલે કવિ માધવના કાવ્યો પણ ચોટે અંશે કંઠસ્થ હોતે. પ્રેમાનંદના અને માધવ કવિના કાવ્યો તો એટલા જવા મળતાં આવે છે કે જાણે એને બીજાનું કાવ્ય વાંચીને નહિ રચ્યું હોય—

આખાહરણમાંથી.

કડવું-૧૭

રાગ-હેરાખ.

હલ જોમ આવતુરે, આખા ચંતાવર થાય;
દવ સખ્યા નહીરે, આબ્યો પાપી પોતે રાય
ઉમયા વીનવુરે, તાહરો વર નવ મીથ્યા થાય;
દુઃખ સોગર પરીરે, મારી કીચી કરે પ્રભુ સદાય.
હલ આબ્યુ બરે, સમે અમ તણો નહી પાર,
અનીરધ એકસોરે, મહારો સુદર ને બંરવાર.
કોમળ કંથરે, આચૂધ વીણુ છે આપો આપ;
હવે હું કંઈ રે, પાપી કોખો માહરો બાપ.
વદન નીહાળતીરે, માહરો કંથ સકોમળ અંગ,
કુટે શું કંઈરે, રંગ વિણે સહી કીધો ભંગ
વાંક કર્ણો કરોરે, તે હું પામી બહુ સંતાપ;
આ જન્મે નહીરે, માહારે પુરવ તણું કોપાય
અનીરધ બોલીધારે, રાખા ટાળે મનથી શોક;
મુઠ એહલું કંઈરે, જેમ સહી જુએ સખયા લોક;
સાદાય કરશે સહીરે, સમર્થ સ્વામી બદવસમ;
મૂઠે જીતધુરે, મૂળને નથી એની ભરખ્યાય.
હલ તજ વાતવુરે, જેમ કાંઈ અમ ખોલરે કંઈ;
દુઃખ વજ સુદરીરે, છોડી મહેલ મનસ્વતી ગાંઠ.
આનંદ ભોર વગારે, મંદીરમાં જાઓ આખા નાર;
મેગમ મહી નદા રે, ધીરંજ રાખી વીતીધ પ્રકોર.
રોક સમે નહીરે, અજગા ચંતાવર થાય;
પેર પેર પ્રીતવેરે, જાણ્યાં અનીરધ રાયાં રાય.

ઝોખા હરણનો વિષય જન સમાજને એટલો બધો પ્રિય થઈ પડેલો છે કે કોઈ પણ કવિને તે કાવ્ય લખવા ફરતી રીતે સ્ફુરણ આવે. જુદા જુદા કવિઓથી લખાયેલા ચાર ઝોખાહરણ ગુજરાતી ભાષામાં મળી આવે છે.—

- (૧) સોળમાં સતકના પૂર્વાર્ધમાં લખાયેલું જનાર્દન રચિત.
- (૨) વિ. સં. સતરમાં સતકમાં થયેલા વડોદરાના વાણિક વીકાના પુત્ર નાકરે રચિત.
- (૩) માધવ કવિ અને (૪) પ્રેમાનંદ કવિ. નાકર કવિ ઝોખા હરણમાં શબ્દ ભંડોળ શિવાય આપણને કંઈ વિશેષ મળી આવતું નથી. જનાર્દન કવિની ભાષા સોળમાં સતકની હોવાથી હાલની ભાષાથી ઘણી જુદી પડી જાય છે. એટલે ગુજરાતી આલમને તો માધવ અને પ્રેમાનંદ કવિનાજ ઝોખા હરણ પ્રિયકર થઈ પડ્યાં છે.

આના દરતાં વિશેષ આગેદુન-એકજ મળતાપણું રાસ લીલામાં જણાય છે:—

રાગ—સામેરી.

પૂજનાર શ્રવણે શુભી વેણ, ઉલટી-ટુંખોલાં ગ્રણ,
થઈ વીહવળ સર્વે પૂજા જાલા, સુભી વેણનાદ નદલાલા.
મેઢ વ્યાખો અંગ અપાર, અંગ અંગ ઉલટયો માર.
સુધયુધ સહુ દેહની બૂઝી, હરી જોવાને મન રૂઝી.
વીસયો સહુ ધરના કામ, લેખતું ચંચળ ચીત નહિ કામ;
એક સતી બેઠી રમતી, એક બોજન બણે જમતી.
એક ધાવતી વાહરે ગાયે, એક બાલક મહેલી જાયે;
એકલી વતિ જોવર હાથ, એક જમતો મહેલી હાથ.
એક ઉઠગેથી વણ જાલા, એક આંજતી નેન અણીઆલા;
એક દીલાં ટપકાં સારે, એક આંજતી આંખ બીસારે.
એક દોહતી મહેલી ગાયે, એક દોહોણી દુધ દંગ જાયે.
એક તો પ્રીત ભૂખણુ ધરતી. એક રાંકા કાંઈ ના કરતી;
એક આંખર પહેરે કણ, એક કુંડલ ધાલતી ચણ.
એક કટિ ભૂખણુ કંઠે પહેરે, એક માલા કટિયે ધરે.
એક મહેલી દુધ ઉભરાતું, એક કામને વીસરાઈ જતું;
એક ચોલી પહેરી ગાહે, બીજી ભૂઝી ચીવ તો તાહે.
એક આંખરે ચોડણી આઢે, એક ચોડણી પહેરણુ પહેરે;
એક નહાતી કિમ્મત અંગ કરીયું, એક મરતક ખોડી બંડીયું.
એમ અમુકા ઉલટી ગાડી, તે ન રહે કાંઈની આડી;
વણ માવ પીતા બરથાર, સુવ સજન કુંડળ પરિવાર.

કવિ પ્રેમાનંદના પચાધ્યાયીમાં પણ આવો જ આગેદુન ચિતાર છે. માધવ કવિનું આદિ પર્વ સંવત ૧૬૭૫ માં લખાયેલું જણાયું છે અને ભાગવતના આ બધા પેરા કાવ્યો સંવત ૧૭૦૫ માં લખાયેલા જણાયા છે. ગરોખ્ખર ત્રીસ વર્ષનો અંતર પડે છે. ભાગવતના સાલ સં-

અધી લહીઆની ભૂલ થયલી માલુમ પડે છે, પરંતુ એ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન બાંધી શકાય કે માધવ કવિના કાવ્યોના રચના કાલે કવિ પ્રેમાનંદ ખાલ વચનાજ હશે. પ્રેમાનંદ કાવ્યમાં નિષ્ણાત હતા. તેની શક્તિ સવેપરી હતી અને તેણે સંસ્કૃત ભાગવતનું અધ્યયન પણ ધણીજ સારી રીતે કર્યું હતું એટલે ખીને કાવ્યોના વિચાર અને રીલી ચેરી લેવાને એને કંઈપણ રુઝા હતી નહિ; છતાં માધવ કવિનું ભાગવત કવિની વિચાર સંકલના, કવિની શક્તિ જાણવા ખાતર અગર વાંચનના શોખ અર્થે વાંચ્યું હોય એ જાનના જોગ છે,

(૪)

ભક્ત કવિ ભગવાનદાસ.

આ કવિનું નામ લેતાં ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતાનું પૂજ્ય રસમય થાય છે. કવિનાં પૂજ્ય પ્રસંગોના સંપ્રદાયમાં આવતા નરસિંહ મહેતાની અગ્ર ભક્તિ અને તેનો પ્રભાવ આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખસી યાય છે.

નરસિંહ મહેતાએ “ભક્તિ” અને “કાવ્ય શક્તિ” એમ બંધાવને કેળવી હતી આ કવિના સંપ્રદાયમાં પણ તેમજ જન્મ્યું છે. તેણેના દર્શન જાગે અલેખ્ય છે છતાં તેણી કાવ્ય પ્રસાદી મોગ્ય છે. તેણેનું જીવન આપણા જીવનને વિશેષ સચેત કરે છે અને લુપ્તમાં જીવનને વધારે રસમય બનાવે છે. કેશવ કવિ, અને માધવકવિના જીવનની લક્ષણી વહેંચવા સાધન મળ્યા નથી. ભક્ત કવિ ભગવાન પોતાના જીવનમાં બનેલા બનાવો કાવ્યદ્વારા આપણને માટે નોંધી ગયા છે.

કવિ ભગવાનદાસનું ખીજું નામ ભાડિ મુગજી હતું. તેણેનો જન્મ સં. ૧૬૮૧ ના શ્રાવણ વદ નોમ તે વાર ભોમ્મે થયો હતો અને સંવત ૧૭૪૬ ના આશ્વિનની અમાવાસ્યા એ એકાદો અવસાન દિનમ હતો એના માતૃપિતાની વંચારીખ આપણને મળતી નથી પણ પોતે એક ગરીબ માખાળને ત્યાં જન્મ લીધો હતો અને તેની સાખીતી તેના જ શબ્દોમાં આપણને મળી આવે છે.

કવિની રિપતિ ધણી હૃદયદ્રાવક હતી. પંદર રૂપીઆની નોકરીની ઝુંસરી પોતે માથે લીધી અને પોતાના પિતાને ઘર ખટલા ચલાવવામાં થયાશક્તિ મદદમાર થઈ પડ્યા સમય વિવતાં મહેતાવંશનાં નવાળના દરબારમાં પોતાની કાવ્ય શક્તિ પ્રકટાવી સમગ્ર દરબારને નવાજેશ કરના લાગ્યા. તેજ નવાળનો આખરે દિવાનગિનીના નહોતા એવાના આગ્યશાળી થયા. તેજ વખતે તેમણે દુગાગને કહ્યું :—

આલીનડા સેવક કરે,
સેવકકા સાહીબ;
જગતપતિકા દારમે.
એમી હમ વરડીય.

મુકલીસ નૌકર આપકા,
દાસ કવિ ભગવાન;
કયા તકદીર વાણુય હૈ,
આજ ભાષા દિવાન ! !

૧ ઇ. સ. ૧૬૬૪ માં મહાન છંદપતિ મહારાજ ગિવાણજી મુરત લૂટ્યુ તે પ્રસંગે કવિ મુરતમાં હતા. તેઓ ફારસી, અગ્રખી, મંદુકૃત, મગડી અને ગુજરાતી એમ પાંચ ભાષામાં સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તેમણે ઘણા ગ્રંથો રચ્યા હતા પરંતુ તેઓના ટટલાક સંવત ૧૮૭૩ની રેલમાં નાશ પામ્યા અને જે બાકી ગ્રંથો હતા તેઓના યોગ સં. ૧૮૯૩ ની મોટી આગને સમયે ગુમ થઇ ગયા અને તે તેઓના કાબ્યો તર્કે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશસ્કંધ, કુલગીતા, સુદામા ચરિત્ર જાણીતાં આવ્યાં. બીજા છટક વિષયે ઉપરોક્ત વૈષ્ણવ માર્ગના પોતે સાચા વૈષ્ણવ હોવાથી નિત્ય નિયમના અને ઉત્સવના પડો પણ કીધાં છે. પ્રેમ એજ સાચો માર્ગ છે, પ્રેમથીજ પ્રભુના દર્શન થાય છે અને પ્રેમથીજ મુક્તિ થાય છે એ કવિનાં સૂત્રો હતા. આજ કાલે યોગ અને જ્ઞાન કરતાં પ્રેમને પ્રાધાન્ય આપી પ્રેમના પદ વિશેષ કરીને ગ્યા છે.

પદ કેદાર બિહાગ મિશ્રીત.

પ્રેમી પ્રેમ સુખદો રાસ
પ્રેમકારન પ્રેમ વારન, પ્રેમકર બીરસ. પ્રેમી
પ્રેમ સરોવર પ્રેમ પંકજ, પ્રેમ ભર નિરાસ. પ્રેમી.
પ્રેમ હારલ પ્રેમ લકરી, પ્રેમ પ્રકરી ત્રાસ પ્રેમી.
પ્રેમ પ્રાન પતંગ દીનો, પ્રેમ જ્વેત પ્રકાશ. પ્રેમી.
પ્રેમ-દર્શન પ્રેમ પરીન, પ્રેમ પ્રેમી પાસ. પ્રેમી.
પ્રેમી ગીરીવર ધણુ પ્રીયા, પ્રેમી ભગવાનદાસ પ્રેમી.
વળી,
પ્રેમ હનારો પ્રાન હૈ, પ્રેમને પ્રીતમ જન,
પ્રાન પ્રેમ પ્રીતમ ભયો, પ્રીતમ પ્રેમ જાખાન.

પ્રેમાનંદનો રસ ભર્યો દશમસ્કંધ કોઇની ગાલું બહાર નથી, તેઓનાં કેટલાક કડયાં તો આપણી ગુજરાતી સ્ત્રીઓને કંઈક છે. તેમજ માધવકવિના દશમસ્કંધના પ્રેમની આખી ટેર ટેર ચતી રહી છે; છતાં તેઓનાં કાબ્યોમાં “પ્રેમી પ્રેમ સુખદો રાસ” જેવા પદની ખાસ ન્યૂનતા જ છે. “પ્રેમી પ્રેમ સુખદો રાસ” બોલતી વખતે કોનામાં પ્રેમની વ્યોતિ નહિ પ્રકટે ? પ્રેમને માટે ગલિદાન આપવા કેને જરૂરના નહિ ઉભવે ?

કવિનો કામ ગુમલાઈ દનો કવિ પણ દરગાહમાં બીનજતા હતા એટલે તેમણે નવ કાબ્યો દિનુસ્તાની બાષામાં જ કીધાં છે ગુજરાતીમાં લખેલાં બધાં યોગાં છે. તેમ છતાં તેઓનાં સાહિત્ય સેવાની નોંધ લીધા વગર ચાને એન નથી. ચામગમટે અને નિષ્કાનદ દિનુસ્તા

મ્હાની બાપામા કયા કાવ્યો નથી કીધા ? પ્રેમાનંદનો પ્રાથમિક પ્રયાસ પણ હિન્દુસ્થાની બાપા-
મા જ હતો, ગુજરાતી બાપામા સુદામા ચરિત્ર જે કર્મિનાં પ્રકટ થયેલાં બાલ્યમાં આવ્યાં છે.
એક નગસિંહ મહેતાકૃત અને બીજું પ્રેમાનંદ કૃત આ ગુજરાતી કાવ્યોમાં જે કાવ્યની ખૂબી
સમુચેલી છે, તેની જ ખૂબી હિન્દુસ્થાની બાપામાં રચાયેલા 'ભકત' કવિ 'ભગવાનદાસ' કૃત
સુદામા ચરિત્રમા પણ છે. હિન્દુસ્થાની બાપા સામાન્ય રીતે, ખીજા બાપા કરતા વિશેષ મીઠી
લાગે છે એટલે ગુજરાતી સુદામા ચરિત્ર મરવા જઈ હિન્દુસ્થાની સુદામા ચરિત્ર કંઈક દગળે ઉત્કૃષ્ટ
ભેખાય પણ ખરૂં આ કવિએ પણ ભીમકવિ અને નૃસિંહવિની માફક કાવ્યોમા રચે રચે
અશ્વત્થ રેનોક પ્રમાણુ તરીકે આપ્યા છે.

સુદામા ચરિત્ર

આપાદ

ગુરુ ચરણ રસાદ તે, તરીએ મ સાગ સાગર પાર લેતીએ,
ગુરુ ના લુ ગરણ જો નાધએ જેને પરમહી પાસ જઈએ

શ્લોક

મનમૂળ ગુરોર્ચયં પુન મૂળ ગુરો પદમ
ધ્યાનમૂળ ગુરોર્મૂર્તિ મોક્ષમૂળ ગુરો કૃપા ।
મોક કહ સુનાઈ એહ, ભવ રહે મો મેરા ગ્રહે
ભકત જે દેવે મો લ મે તો પ્રેમદે જુડો જેડુ ૭૫

શ્લોક

પત્ર પુષ્પ ફલ તોય યો મે ભક્તવા પ્રયચ્છતિ
તદ્દત્ત ભક્તયુક્તમશામિ પ્રવર્તાત્મન ૭૬

મીતાજી શ્લોક ૭૬ અ.

આ ઉપરથી એટલું પણ સાબીત થાય છે કે, કવિને સરશ્વત્તુ ચાન પણ સાર હતું,
અને યોગ્ય રચે જ મ્હોમની અમાન કગી દે છે નગસિંહ મહેતાની માફક કવિના જીવનમાં પણ
ચમત્કાર બન્યા છે અને તે મરે અમલકા ભકત કવિ નોધવા જ ગયા છે તેલાલુ એક દલાવ
આપણે સમજે એ ઉપરથી કવિની ભક્તિ અને કાવ્ય શક્તિ એમ બંધનનો ખ્યાલ આપણને
આવશે કવિ જ્યારે સુરત ગામના ત્યારે પ્રાણનાથના બાગમાં લિવરતા, તે વખતે કાચરો મહોટા
આધીદાર નિમાના. વિદ્ય સતોષીઆ પોતાના દુશ્મનો સાગ પોયા પર ચડે અને રાજ્ય વેભવ
ભોગવે તે ઈચ્છતા નહિ ભવત કવિ ભગવાનદાસના પ્રમગમા પણ એમ જ બન્યું એક વખત
કવિ સુરત આની પ્રાણનાથના બાગમાં તિર્યા હતા તેના વિદ્ય સતોષી અમલકારોએ તેમના

ખૂન કરવા કાવતું રચી કેટલાક નારાઓને હાથ કીધા હતા. નિર્માણ કરેલા દિવસની રાત્રીએ નારાઓએ બાગનાં મકાનમાં પ્રવેશ કીધો અને કવિ પર એકાએક હુમલો કરીને કવિ નગરે થયા પછી પોતાના વિદ્ય સંતોષીઓનું કાવતું છે એમ કવિને સ્પષ્ટ લાગ્યું. છતાં આ વખતે પોતે નિરાધાર હોવાથી નારાઓની સહાયે ચૂં ચાં કરવા જેટલું બળ નથી એમ માની પોતાનો પ્રેમ પ્રભુને કાવ્યમાં બ્રહ્મવર લાગ્યા:—

અથ મોઢો રાખતીલઓ ગોપાલ;
જેમે સુગતિ કોપ આમે, રાખે મળ બીજાલા-
અથા ગળને તુમહી રાખ્યો, દોડહી દીન દયાલા.
પંચાલીકી લગ્યા રાખી, કરણાનિધી કૃપાલા.
પરીક્ષવકું પ્રેમસો રાખ્યો, દોનો બેદ ગસાલા;
સતન સતન કોપ ન રાખ્યો, ભક્ત બચન પ્રતિપાલા
લાખા ગૃહમે પાંડવ રાખે, એક વિહારી ચાલા,
અથ દાસ ભગવાન શરણુ આયો, રાખ ગિરધારી લાલા

પદ સમાન્ત થતાં જ કવિને પોતાના પ્રેમ પ્રભુ શ્રીનાથજીના દર્શન થયાં. પોતાના પરમ ભક્ત કવિના ખૂલીતું ખૂન કરી પોતાની પાહુકાની સ્થાપના તત્કથળે કરવાની આજ્ઞા આપી ત્યાંથી સદાને માટે અતર્થમાં થઈ ગયા. પ્રેમ પ્રભુની આજ્ઞાનુસાર કવિએ પાહુકાની સ્થાપના કરી હતી, અશ્વત્થામાર નહાવા જતાં કેટલાક ભાવિકો રસ્તામાં શ્રીનાથજીની પાહુકાના ચર્ચુ સ્પર્શ લે છે તે કવિના સમયના જ હશે એમ માનવું છે.

આટલાં વિવેચન પરથી સાળીત થાય છે કે ભગવાનદાસ ઉર્ફે માડ મૂળજી એકલા કવિ નહિ હતા. સાથે સાથે ભક્તિને પણ ધણી સારી કેળવી હતી. આવા પ્રભાવશાળી-પુરુષના જન્મથી કાવ્યરથ ચાલિને ગૌરવશીલ બનાવવાને એક મજાસુત કારણુ મળે છે.

કવિ પ્રેમના પૂરા સેવક હતા એટલે કોઈ માન્યા વગર રહેરો નહિ. છતાં તેમણે શ્રીમદ્ ભાગવતનો એકાદશ સ્કંધ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા જેવા જ્ઞાનના ગહન વિષયને પણ કાવ્યમાં ચિતરવા બાકી રાખ્યા નથી. “તુલસી દોનો ના બને, ચોટ ખાતા ઓર હમના” એ કહેલી અનુસાર પ્રેમ અને જ્ઞાનના નિરાળા વિષયમાં મરખી રીતે કલમ અભિવ્યક્તિ એ એક રીતે સાહ્ય જ કહેવાય. પ્રેમાનંદ અને માધવ કવિ કે જેઓએ દશમ સ્કંધ ડોહોળી નાંખ્યો છે, તેઓએ પણ જ્ઞાન માર્ગ ખેડવા હાથ બીડી નથી. અખાના કાવ્યમાં જ્ઞાન ઝમકી ઉઠે છે જ્યારે પ્રેમનું નામ કે નિશાન નથી. આપણા ભક્ત કવિ ભગવાનદાસે પ્રેમ અને જ્ઞાન ઉભય ખેડ્યાં એજ એકની દુપટ કુશળતાનો નમુનો છે. ?

(૫)

વલ્લભ કવિ.

આ કવિ નૌસારીના મજાસુદારના કુટુંબના છે અને સંવત ૧૮૦૦માં ગાયકવાડી રાજ્યમાં મુખ્ય અમલદાર હતા. કવિના પિતાનું નામ ગંધવરાય હતું અને તેથી જ. આ પિતૃભક્ત કવિએ પોતાના નામની સાથે પોતાના પિતાનું નામ બોડી “સ્વમુવ વલ્લભ કવિ” તરીકે પોતાને ઓળખાવે છે.

કવ્યના ક્ષેત્રમાં પ્રસિદ્ધ નામે ઠીક તામના મેલવી છે (૧) પ્રેમાનંદના પુ. કવિ વલ્લભ (૨) અમદાવાદના વલ્લભભટ્ટ જેમણે મહાભારત લખ્યું છે, (૩) વડોદરા ખાસે, આવેલા રણુકા-રણુ ગામના વલ્લભકવિ અને (૪) કાવર્ય કવિ વલ્લભ કાવર્ય કવિની, કૃતિ, "ગિરહર્ય" "શિવ ભક્તો" વિગેરે માલુમ પડી છે. કાવર્યો બહુમાં વેષ્યુવ, માર્ગીય હોય છે. આગળના કવિઓ પણ વેષ્યુવજ હતા તેમણે વિવિધાન કુટુંબ પણ હજી વેષ્યુવ પણ મરજાદી-વેષ્યુવ લેખાય છે; છતાં જા કારણે કવિ ગેવમાર્ગી જોયા અને ગિરહર્ય લખવા વાલમાર થયે તે સમજાવુ નથી કાવર્ય સાતિમા ગિવમાર્ગીના આ એકજ અપવાદ છે

૮ શુદ્ધગતી: બાપામા શિવપુરાણ આગ, સુધીના જુદા જુદા કવિઓએ લખેના બધાર પડ્યા છે. (૧) કાઠીઆવાડના કવિ ભરુચકૃત (૨) લવડોશના ડુર્ગાગક, કવિકૃત (૩) કવિ શામળકૃત અને (૪) વલ્લભ કવિકૃત. પ્રથમના ત્રણ શિવપુરાણ પ્રમિદ્ધ થયવા છે

૭ પળી એક વિશેષ ગિવ પુરાણ ખંભાતના હરદેવ કવિનું જાણીતું જન્યુ છે. હરદેવ કવિનો કાળ શું છે, તે મારી જણાઈ નથી, પણ આ અને કવિની જોડે હરદેવ કવિ અને વલ્લભ કવિની હરદેવિપીત મળી આવેલી પ્રતે જોતાં સ્પષ્ટ મને માલુમ પડી આવે છે કે કાંતા હરદેવે વલ્લભના કાવ્યમાંથી ચોરી કરી છે, કિંવા વલ્લભે હરદેવના કાવ્યમાંથી ચોરી કરી છે. કવિઓના કાળ એક હોય કે નહિ છતાં શેલી અને વિચારનું એકત્રપણું થવાનો સંભવ ખરા પણ આ કવિમાં જણાય છે એટલું બધું મળતાપણું ચોરી કર્યાં શિવાય બાકી જ દીમે. આખા ચળુને ચરણ એકના બીજામાં જણાય છે.

જુઓ વલ્લભ કવિકૃત—

અધ્યાય ૧૪ શિવરહસ્ય.

શિવ ભક્તની મેલા કરીને, તર્યો દષ્ટાંત નૃપ મૂતળે;
પુનઃદીપ્ત જીવદાન તેને, એ કહેતી અજણત જો
પૂજા કરતાં શિવ શેવકની, પુન્ય તણા નહિ પારળે;
હવુદા એ મહીપતિ કેરી, કથા કહી વીસ્તાર જો.
રામ ચંદાગદની તનયા, સુખ ભોગે તેહ માથજે;
ભાગ્યશાળી ભોગ્ય ભોગવે, અહો પૂજે હિમનાથજો.
એક દિન જો કૌતક થાયું, કહુ હું તો અપેતિજો,
રામ રમણને કાથ લઇ, ગયો ગાઢવન અતિજો
રત ખીલી હતી વસંત, તેથી ખીલી રણુ એ રાનજો,
રતી પીડે અતી તે સ્થાને, સિદ્ધ સંતને સુર માનજો.

હરદેવ કૃત.

શિવ ભક્તની મેલા કરી, તાર્યા દષ્ટાંત નૃપગય;
તેહને ફરિન કીધો જીવતો, જળનાદ તહાં સંભળાય

નંબર કવિનું નામ ગ્રંથનું નામ નિવાસ સાલ વિવેચન.

- ૧ કવિ કેશવ હરિવામ શ્રીમદ્ ભાગવત દસમસ્કંધ. ગુલામ પાટણ સંવત ૧૫૦૦ના અરસામાં
શ્રીમદ્ ભાગવત દસમસ્કંધ. ૧૫૦૦ના અરસામાં
- ૨ નરસામિત ગણપતિ કામ કંદલા શોધ પ્રબંધ આગેદ અંથ રચ્યાનો સાલ વિ. સં. ૧૫૭૪
આગેદ અંથ રચ્યાનો સાલ વિ. સં. ૧૫૭૪
- ૩ માધવદાસ સુંદરદાસ આદિપર્વ, અમર ગીતા, ઝોખા હરણ, કંસવંધ, રાસપંચાધ્યાયી, રક્ષણી દરણ, લંકાશ્વા હરણ, નાગ દમન, ગોવર્ધન લીલા, બલદેવ તીર્થાટન, સાધવંધ, અમરેન્દ્ર, નરસંધ વંધ. આદિપર્વ રચ્યા સાલ વિ. સં. ૧૬૭૫. ભાગવતના પેઠા કાવ્યોના રચ્યા સાલ ક્રિ. સં. ૧૭૦૫ જણાય છે. આઠાં લલીઆની ભૂલ થયલી જણાય છે. જનમ-ગ્રાવણ વદ ૯ ક્રિ. સં. ૧૬૮૧. મરણ-અધિન અમા-વાર્યા ક્રિ. સં. ૧૭૪૬
- ૪ ભક્તકવિ ભગવાનદાસ શ્રીમદ્ ભકવદ્ ગીતા, ભાગવત-નો અંદાદશસ્કંધ, સુદામા ચરિત્ર દુષ્કગીતા વગેરે. "આદિપર્વ" જોરપાડ તાલુકાના આઝારણ આમના 'કુમા કણબી માતિ પટેલ નરસી છવણ પાસે છે. બીજી રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવલ પાસે છે અમીયા [લાલ કુણવાણ રહે છે.] આગવાદ સારંગપુરમાં આશિશ્વરમાતિનાં એક શહેરથી ચોવિંદળ દાલીદાસ ભટ્ટ પાસે ચૂગ પ્રત છે. બીજી પ્રત કવિના કુટુંબના જ એક શહેરથી રા. રા. લલુભાઈ ગોવનદાસ પાસે છે.

નજર. દર્શન નામ

મૃત્યુ નામ.

૨ રસિવ ર'વમરૂવિ

ચિત્તસ્ય, રિતમત્તે

નાના કૃત્તિ

સુન્દ

નિવાસ

સાક્ષ

નક્ષત્રી

સુવત ૧૮૦૦ના
અરુમામા

નિવેશન.

નારોમા પહે ના ચાલિમદ કાલરથ ગાળીવા
અને દરે પ્રાગુ કાચનથ રોખ ના ક મરથ
દીગલાલ પાને કં.

ખરી દકીશવ બાપુના ગેરુદન દરિદાસ
મરૂવા સવા અને કા ક બાલમી આ પના
એજ નાનિયા બદ ગલરથ ના ના ભાગવાન
દામ ફાલદાગ છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય.

(લે. કલ્યાણનાથ ન. જોશી)

સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ આ નિબંધ રજુ કરવામાં આશય માત્ર એટલોજ છે કે 'સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાધુ, બ્રહ્મચારી તથા ઇતરુ દરિદ્રજાતોએ સાહિત્ય-ક્ષેત્રમાં સારા ઉમેરો કર્યો, છૂ તેના ઉદ્દેશ્ય સાહિત્ય પરિષદને ચોપડે રહે, તો કોઇ કાળે સાહિત્ય-ક્ષેત્રના એ પુણ્યમ વિશેષ પ્રકાશ નાંખવાનું બની શકે.

આ નિબંધમાં આપેલી હકીકત બધી સંપૂર્ણ છે એવું માનવાનું નથી, તેમજ આપેલ બાતમીમાં કોઇ સ્થાને દોષ પણ રહી ગયા હશે. નિબંધને અંતે મૂકવામાં આવેલાં પરિશિષ્ટમ પુસ્તકોનો, વિષય; પુસ્તક લખ્યાની તારિખ વગેરે માહિતી ઉમેરી શકાવ પણ તે બની શક્ય નથી. સાંપ્રદાયિક સાહિત્યની શોધ જોણ વારતે ઘણી અગત્યજો હોવી થાય છે તેમાંની કેટલી અગત્યજો કામ કરનાર પોતે તે સંપ્રદાયના અનુયાયી હોય તો પડતી નથી. એવા સાહિત્ય-પ્રેમ પુરુષ કોઇ બહાર પડશે તો આ નિબંધમાં સમાયેલી માહિતીમાં ઉમેશ કરી સારા રૂપમ સંપ્રદાયના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કરાવી શકશે.

આગળીશમાં સૈકામાં ગુજરાતમાં સાહિત્ય-વિકાસ કેવા પ્રકારનો કેટલે અને કયી રીતે થયો હતો તે સંબંધી વિચાર કરનારને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ભક્ત કેવિયોની કૃતિ તરફ નજર નાંખ્યા સિવાય આશ્ચે તેમ નથી; એકલુજ નદિ પણ તે સૈકાનાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખનારને તો આ ભક્ત કેવિયોની કૃતિને પોતાના લેખમાં સંપૂર્ણ સ્થાન આપ્યા વિના કાર્ય-સાધ્ય પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી. ઇશ્વર-ભક્તિ તથા ધર્મચરણના કાર્યથી આ સંપ્રદાયના ભક્તો તરફથી ચતાં ધણાં ખર્ચાં કર્યો વડે જુદા જુદા પ્રકારની સમાજ સેવા બનવવામાં આવી છે, તેજ પ્રકારે ગુજરાતી સાહિત્યને પણ કીમતી સહાય આ સંપ્રદાયના મહાન પુરુષો તરફથી થયેલી છે. સત્ય છે કે, આ સેવાની પૂરેપૂરી જાણ સાહિત્યના અનન્ય સેવકો સિવાયના મનુષ્યોને થઇ નથી. સત્ય છે કે, તે મહાન પુરુષોએ આવી કીમતી સેવા બજાવી લોકોની ધણસા મેળવવા ઉમેદ રાખી નહોતી; બલકે એ અપૂર્વ સમાજ-સેવાની કીમતનો ખ્યાલ સરખો પણ તેમના નિર્ભય અને ઇશ્વરપરાયણ ચિત્તમાં આપ્યો નહોતો. તોપણ ભવિષ્યના સમાજસેવકો ઉત્પન્ન કરવા માટે સમાજસેવાના એક નમુના તરીકે-સેવાની પદ્ધતિના એક આદર્શ તરીકે-અને દરેક વ્યક્તિ (મમાજમાંથી ચિરકત થયેલી વ્યક્તિ પણ) કરવા ધારે તો હંમેશા પ્રકારની સમાજ-સેવા બજાવી શકે છે, તેનાં દર્શન તરીકે-આ સંપ્રદાયના ભક્ત કેવિયોની કૃતિને આધુનિક સમાજ આગળ મૂકવાની જરૂર છે. જીવન, વેદીક, પ્રગતિવાદક, અને રૂઢ કામ આ સંપ્રદાય તરફથી થતું હતું એવું માનનાર વ્યક્તિઓની દૃષ્ટિ આગળ સંપ્રદાયના સાહિત્ય સંબંધી કામને નવા જમાનાનો દોળ ચઢાવી પ્રદર્શન તરીકે મૂકવાની જરૂર છે; જુનાપર નવું બાળ્ય લેખી નવાથીજ અંગના માણસોને સંપ્રદાયના કાર્યની પરિચિત

કરવાની ખાસ અપેક્ષા છે. આવું થશે ત્યારે જ યોગ્યોગ્યતા વિચાર કરી ન્યાય આપના યશ શુભરાતી સમાજને પ્રાપ્ત થશે. ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યાના ઉપાસકોની બિન્ન બિન્ન પ્રકારની માનસિક ભૂખ પોતાના દેશમાંથી ધણીવાર તૃપ્ત થતી નથી; અને તેમને પરદેશી સાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે; એ દાહની સમાજ સ્થિતિપરથી જણાય છે, પરંતુ આ અડચણ સમાજના સાહિત્યના દૌર્બલ્યને લીધે ઉપસ્થિત થયેલી નથી. તેનો કેટલેક અંશે જુનાને છૂટું સમાજ સમજ્યાનું કળ છે; સાહિત્યના પૂજારીઓની એકદેશીય ભક્તિનું પરિણામ છે; હટ વરણ પ્રાપ્ત કરવામાં જોડતા પ્રયાસો તરફની અનાસક્તિનું સ્વરૂપ છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય તરફથી સાહિત્યની સેવા સારી રીતે થયેલી છે. આ સંપ્રદાયના પુરોહિતોએ શુભરાતી સાહિત્યના વિદ્યાસમાં પ્રત્યક્ષ તેમજ પરોક્ષ સહાય આપી છે.

પ્રત્યક્ષ સહાયમાં—

(૧) સુક્તાનંદ, (૨) અક્ષાનંદ, (૩) પ્રેમાનંદ, (૪) નિષ્કુમારનંદ, (૫) દેવાનંદ, (૬) ભૂમાનંદ, (૭) મંજુકેશનંદ, (૮) કૃષ્ણાનંદ, (૯) ગોવિંદરામ, (૧૦) મંહારામ, (૧૧) ધ્યાનાનંદ, (૧૨) શુકાનંદ, (૧૩) ચૈત્યન્યાનંદ, (૧૪) અયોધ્યાપ્રસાદ, (૧૫) ભગવતપ્રસાદ, (૧૬) કેશવપ્રસાદ, (૧૭) રઘુવીરજી, (૧૮) આધારાનંદ અને (૧૯) અમરચંદ વગેરે તરફથી પ્રાકૃત સાહિત્ય પોષાયલું છે; અને (૧) ગોપાલાનંદ (૨) નિત્યાનંદ (૩) વામુદેવાનંદ (૪) અશ્વિત્યાનંદ (૫) શતાનંદ (૬) ચોમાનંદ (૭) ઉત્તમાનંદ (૮) આખંડાનંદ અને (૯) દીનાનાથ આદિ અનેક તરફથી સંસ્કૃત સાહિત્ય સારી રીતે પોષાયેલું છે. ધણી કાળથી જોડાયેલા અને અનેક દિશામાં, સંપૂર્ણ રીતે સમૃદ્ધ થયેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ સંપ્રદાય તરફથી થયેલા, ઉમેરો ધડીબર ગણતરીમાં ન લાગે તે પાશ્વ પ્રાકૃત સાહિત્યને આપવામાં આવેલી સહાય એટલી બધી સંગીન છે કે કેટલીક બાજુમાં એમ કહેવું પડશે કે શુભરાતના સાહિત્યના કેટલાંક અંગોની ખીલવણીના આરંભનું માન આ સંપ્રદાયના લેખકોને આપવું પડે છે. સંવત ૧૮૭૬ (ઇ. સ. ૧૮૨૦) માં લખાયેલાં ‘વચનામૃતો શુ’ હાલના પ્રચલિત ગદ્યનું પ્રથમ સ્વરૂપ ન હતી શકાય ? અલગત શરૂઆતના ગદ્યમાં સર્વ પ્રકારની સુખ્યવસ્થાવાળી રૌક્ષી આપણને નથી દેખાતી; તોપણ જનમમાજમા પ્રાકૃત પ્રતોના સમાધાન વારતે લખાયેલાં વચનામૃતો બાબુપર મુદ્રી કેવળ અધ્યાત્મિક વિષયોની ચર્ચાવાળાં વચનામૃતની બાબાનું ગૌરવ તેમાં વપરાયેલા શબ્દોની શક્તિ, અને કાર્યકારણની, સાંકળ તોડ્યા વિના વપરાયેલી વાક્યસંકલના તરફ નિષ્પક્ષપાતની દૃષ્ટિથી જોતાં દરેક સાહિત્યવિવેચક વ્યક્તિને માનવું પડશે કે હાલના પ્રચલિત ગદ્યનું મૂળ સ્વરૂપ (હાલ ધીજ પણ) વચનામૃતના ગદ્યમાં છે. આવો મોટો ગદ્યનો ગ્રંથ શુભરાતી સાહિત્યમાં આ સંપ્રદાય તરફથી મેલવામાં આવ્યો છે તે સાહિત્ય વિદ્યાસની સમગ્ર દૃષ્ટિથી જોનારને નાની સ્ત્રી સેવા જણાશે નહિ.

“વચનામૃત” સિવાય “વેદરહસ્ય” નામનો ગદ્યાત્મક મોટો લેખ આચાર્ય શ્રી સહનનંદના હાથથીજ લખાયેલો મોજુદ છે. તે છપાયો નથી, પરંતુ તેની બાબા ધણી સરળ અને નાક્ય રચના તદ્દન સંસ્કૃતી છે.

આધ્યાત્મિક વિષય ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્યમાં ચર્ચાયેલો તો ગુજરાતી પ્રજાએ પહેલાં “વચનામૃત”માં જ જોયો છે. એમ કહેતાં બહુ અચકાવાની જરૂર નથી; અને લૌકિક ગ્રામ્ય વાર્તાઓ પણ પદ્યમાં જ લખી શકાય એવી માન્યતા જે કાળમાં ચાલતી હતી તેવા કાળમાં તત્ત્વવિદ્યા જેવાં ગહન વિષયને પણ સરલ ગદ્યમાં મૂકનાર તરફથી સમાજની સેવા કેટલી બધી મહત્ત્વ ગણાય ? નીચે આપેલા વચનામૃતના ઉતારા પરથી ઉપરની વાત વધારે સ્પષ્ટ-સ્પર્શી બનશે.

(૧) વચનામૃત (લોધા ગામે) સંવત ૧૮૭૭—x x x x x x x x x x x x x
 “પછે શ્રીજી મહારાજ કૃપા કરીને જોડ્યા જે આ જીવ છે તે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિ-
 દેવપણે કરીને સર્વ દેહમાં નમ શિખા પર્યંત વ્યાપીને રહ્યો છે; અને દેવતાને ઇદ્રિયુ’ રૂપે
 કરીને જીવનું બોક્તાપણું છે પણ દેવતા ઇદ્રિયુથી પૃથક્કણે બોક્તા નથી.” ત્યારે
 નિત્યાનંદ સ્વામીએ આ શંકા કરી જે “હે મહારાજ, ત્યારે એમ કહે-
 વાય છે જે જીવ જે તે સામાન્યપણે સર્વ દેહમાં વ્યાપીને વિરોધપણે હૃદયકાશમાં રહ્યો છે.
 ત્યારે સર્વ ડેકણે સરખું જાણુપણું નથી જાણુતું તેનું કેમ સમજવું ?” પછે શ્રીજી મહારાજ
 જોડ્યા જે “જેમ સૂર્ય છે તે કિરણે કરીને સર્વ પદાર્થમાં વ્યાપીને રહ્યો છે પણ આગળ જેવું
 પદાર્થ છે ત્યાં તેવો સૂર્યનો પ્રકાશ જણાય છે. કેમ જે કાચની બૂમિ હોય તથા સ્વચ્છ નિર્મળ
 પાણી હોય ત્યાં જેવી રીતે સૂર્યનો શુદ્ધ પ્રકાશ જણાય છે તેવી રીતે પાણીની બૂમિ, રેતીની
 બૂમિ તથા ડોળાયેલું પાણી તેમાં જાણુતું નથી. એવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશમાં ન્યૂન અધિકપણું
 જણાય છે તેમ એ ઇદ્રિયુ’ અતઃકરણુ ગોલક એ સર્વને વિષે જાણુતું.”

(૨) વચનામૃત (વરતાલ ગામે) સંવત ૧૮૮૨—+ + + + + + + + + + +
 “શ્રીજી મહારાજ જોડ્યા જે “અન્ય વ્યતિરેકની વાર્તા તો
 એમ છે જે ભગવાન અરધાક માયાને વિષે અન્યથ થયા છે અને અરધાક પોતાના ધામને
 વિષે વ્યતિરેક રહ્યા છે એમ નથી એ તો ભગવાનનું સ્વરૂપ જ એવું છે જે માયામાં અન્યથ
 થયા થકા પણ વ્યતિરેક જ છે. પણ ભગવાનને એમ બીક નથી જે રણે હું માયામાં જઈ અને
 અશુદ્ધ થઈ જઈ, ભગવાન તો માયાને વિષે આવે ત્યારે માયા પણ અક્ષર ધામ રૂપ થઈ
 જાય છે અને ચોવિશ તુલને વિષે આવે ત્યારે ચોવિશ તત્ત્વ પણ અક્ષરૂપ થઈ જાય છે.”
 “વચનામૃત” “વેદરહસ્ય” ઉપરાંત “સંપ્રદાયની ચોર્તા” એ નામથી પણ ગંધારનક સેખરના
 મોટા સંપ્રદાય ઉધ્ધવી સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્ય મંડારને અર્પણ થયો છે, તે સંપ્રદાય
 માં પણ દૃષ્ટાંતની ચમત્કૃતિ તથા શબ્દોની સચોટ ચક્રિતવું દર્શન સારી રીતે થાય છે.

કવિ નર્મદાશંકરને ગુજરાતી ગદ્યના પિતા કહેવામાં આવે છે તે વ્યાજબી છે તોપણ
 સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના “વચનામૃત” ગુજરાતનું આદિ ગદ્ય છે એટલું તો લોકોની નજર
 આગળ લાવવાની જરૂર છે. આ. રા. બા રમણભાઈએ પણ “ગુજરાતી સાહિત્યનું ઇતિહાસ”
 વલ્લભુ” નામના નિબંધમાં ગદ્યના વિકાસક્રમમાં આ વચનામૃતને સ્થાન આપ્યું છે, અને
 કમુલ કયું છે જે “તેની ભાષા તથા રીતી હાલના કરતાં સહેજ જુદાં છે.” (કવિતા અને
 સાહિત્ય પાન. ૭૨૪.)

મજ ભાષા અને હિંદી કવિતા.

“કવિતા તો મજ ભાષાની” એ સમજ તો જો કે પ્રમાનદ આદિ યુગરાતના શિષ્ટ કવિઓએ સમાજમાંથી દૂર કરી છે, તોપણ એ ઉક્તિની સત્યતાનું માન તો આ સંપ્રદાયના અહ્મદ, મુકતાનંદ, પ્રેમાનંદ (પ્રેમસંખી) અને જુમાનંદનાં મજ ભાષામાં લખાયેલાં કાવ્યો વાંચ્યાથી થાય તેમ છે. ઉધ્ધવી સંપ્રદાયના ભક્ત કવિઓની ભાષાની કવિતાઓ, કીર્તનો, રાસ અને બજનો એવાં તો રસપૂર્ણ અં કાવ્ય ચમત્કૃતિવાળાં છે કે એકવાર વાંચ્યા પછી સંસ્કારી જન તો ફરી ફરીને વાંચવાને તેને મુખ પાઠ કરીને વંખતોવખત ગાવાને લક્ષ્યાયા વિના રહેતાજ નથી. અંધારામાં રહેલા લોકે પ્રકાશ દેખી જે સવિસ્મય આનંદ ભોગવે છે તેવાજ આનંદનો ભાવ આ સંપ્રદાયના ભક્ત કવિઓનાં કાવ્યો વાંચી સાહિત્ય વિદ્યાર્થી અને પ્રાકૃત જનને મળે છે. દયારામની ભાષાની કવિતા લોકો વખાણે છે તેમાંના રસનું વખતે વખતે પાન કરે છે અને એના જેવી બીજી કૃતિયો મેળવવા તેમની ધ્વજા થાય છે, પણ સાહિત્યના ક્ષેત્રનો સંપૂર્ણ ભોમીયો તેમની પારં ન હોવાથી ફરી ફરીને દયારામનેજ વાંચીને પોતાની તૃપ્તિ કરે છે. તેવા લોકો માટે ઉધ્ધવ સંપ્રદાયનાં ભાષાનાં કાવ્યોની જાણ થવાની આવરપક્તા છે. દયારામ તો માત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ યુક્ત રૂંગારની ગરબીઓનું જ ભોજન લોકોને પીરસે છે જ્યારે ઉધ્ધવી સંપ્રદાયના અહ્મદ પોતાના વૈરાગ્યના ભક્તિયુક્ત રૂંગારનાં અને સચોટ કાવ્યચમત્કૃતિવાળાં બોધનાં કાવ્યોથી મુકતાનંદ, પ્રેમાનંદ, નિષ્કુજાનંદ તથા જુમાનંદ ભક્તિયુક્ત રૂંગાર રસથી ભરપૂર રાગરાગણીઓ વાળાં કાવ્યથી, સમાજના સાહિત્ય શોખીન લોકોને સત્કારે છે. અહ્મદનાં જેવું પીંગળ શાસ્ત્રીનાં યુગરાતના જુના તેમજ નવીન કવિઓએ હજી સુધી જવલ્લેજ ખતાવ્યું છે એકાદશીની રાત્રીએ અમદાવાદની પોળમાં ભાષામાં ગવાયેલી પ્રેમસંખીની ભક્તિયુક્ત રૂંગારની ગરબીઓએ અનેકવાર દયારામની ગરબીને બૂલાવી દીધી છે; અને જુમાનંદની હોરી જો કોઈ વાર ઉસ્તાદ ગવૈયાના મુખથી વાજીરના સાજ સહ ગવાતાં સાંભળી હોય તો જીંદગી પર્વત તેની લટક તથા તેજુ માફૂર્ય વિસરાતું નથી. આ કવિઓની ભાષાની કૃતિ વિશે આવી સાદી આજખાણ નીચલાં દૃષ્ટાંતોથી ખાસ થઈ શકશે.

અહ્મદનંદ—નીચિના કાવ્યમાં અહ્મદનંદે યમકના તાલના ફટકા સાથે મનુષ્યના અભિ- માનની ઝાંટેકણી ઠાઠી છે.

“ઝૂલણા”

પાથી જીંદગી બંદગી નાહિ કરી નિત્ય ખ્યાલ કાયા હમ બાજીયાંકા
મદ મોહમે તે મગરૂર શીર્ષો તન તાકતા નારિયાં તાજીયાંકા
સંચુર સાહેબકા રંગ ચઢ્યા નહિ સંગ કીમા નર માજીયાંકા
અહ્મદનંદ કહે કેમે ખાત માને તે તો આગ હે જીતીયાં ઝાઝીયાકા

હાં વેદ વીટી મોતી પેરી કાને મહા જોરસે ચૂં મેરોડતા હે
ચક્ષે દેખતા આપકી છાંયડી કું ટેકી પાધ ખાંધી તન તોડતા હે

તન અતર તેલ ^{૩૩૩૩}લગાવત નેહ 'ત્રીયા' સંગ 'જોડના' હે
અહાનંદ કેહે ખખરદાર બેઢે દેખ કાલ કીસે નેહિ છોડતા હે.

નીચેનું શબ્દાભાસવાળું મધુર/ શૃંગાર-કાવ્ય વાચી સતોર્પ, સહ માત્રિક આનંદ
ઉપજ્યા વિના રહેતો નથી.

રેખતા.

આવરે મેરે મનકે મેરમ સહુને શામરે
સહુને શામરે મેં સમરે તેરા નામ રે—આવ રે.
પહેલી પ્રીત લગાય કે મિત આરાક રો' તુમ દૂર
દૂર રહે દુખ હોત હે, મેં તરત અરંગી ખૂર રે—સહુને.
દરે દિવાની મેં શીરે મેરે પ્રકાશ વાધા રોગ
રોગકી મારી રીસમે મેં યદ્ય પેરંગી જોગ રે—સહુને.
પ્રીતમ કાલા પ્રેમકા તુમ જોર મલે ખીચ દુદ
દંદકી મારી મેં શીરે જાલ જાત હેં અહાનંદ રે—મહુને.

સંવેધા.

જ્યુ જલમાંહિ લકીર પરી મો ટલીકે ટલીકે ટલીકે ટલી હે
જ્યુ મીસરી પયમાહી પરી સો બલીકે બલીકે બલીકે બલી હે
દેનલ શીશ ચકાઇ ધજ સો હલીકે હલીકે હલીકે હલી હે
અહામુનિ ત્યુ હિ દેહકી આયુ ચલીકે ચલીકે ચલીકે ચલી હે.
વહી ર દાર સયોગ બડાકે બયોકે બયોકે બયોકે બયો હે
ખાદેકી લાર સવાર ચલો સો લલોકે લલોકે લલોકે લલો હે
ચોરનકે સગા શાહ કુ ચોર કલોકે કલોકે કલોકે કલો હે
બહામુનિ કહે યુ તન આયુ ગયોકે ગયોકે ગયોકે ગયો હે.

પ્રેમસગી—કૃષ્ણભગિના નિમેના કાબોમાં પ્રેમાનંદ ધણીજ રસિકતાનુ દર્શન કરાવ્યું છે.

કુમરી.

રે મેં કેસે છલુંગી નંદલાલ ગિના
નંદલાલ ગિના પ્રતિપાલ ગિના—રે મે
કાન પાવેજો અંધર સુધા રસ ગિરધર દીન દવાળ ગિના—રે મે.
નેના કેસે ધીર ધરે અમ, અમિયારૂપ રસાળ ગિના—રે મે.
કાનકો દરસન કરો કરી જોડે મધુરિયુ મદન ગોપાળ ગિના—રે મે.
પ્રેમાનંદકે વ્યાકેષ વળ વાનિતા, સુદર સ્વામ તમાલ ગિના—રે મે:

બતાજી મેરે કંગના નીકારી ગયો રે કદમકી કુંવરમે—

આઈ અઆનંદ નીહરે નંદકો, બલાજી મેરો પોચો પકો અલો રે—કદમકી.

કંગના નીકારી ગારી મોઢે દીની, નાહક મોઢું જખરો મચાઇ ગયો રે—કદમકી
 ધત ગોઢલ હિત મથુરા નગરી, બલાજી મેરો કેન સુને કૈયોરે—કદમકી
 પ્રેમાનંદકો નાથ સાંવરો છક્યો મદ જોખન તરન બયો રે—કદમકી.

ભૂમાનંદ—આ કવિની નીચેની “હોરી” ગવૈયાઓને અને ગાયનના સૌખીનોને તેની
 મીઠાસા અને રસિકતાને લીધે ઘેલાતુર બનાવી મૂકે છે.

—હોરી—

શામરે મોઢું રંગમેં રેરી (૨)
 ઐયાં પકરકે રંગકી ગગરીયા છીનાયકે સીર ઢોરી
 રંગમેં રસગસ કરકે મોપેં ડારી શુલાલકી ઝોરી
 લમે મુખ ગાવન હોરી—શામરે મોઢું.
 આઘ અચાનક મીઠો હે ડગરમેં, દેખકે નયસ કિશોરી
 બીડી જુનમેં મોઢું પકરકે, જીવનને બરજોરી
 માલા મોતીયનકો તોરી—શામરે મોઢું
 મુરજદા મેરી નહિ રખી, કહી એક જાવ નડોરી
 તમમેં છનકું અંખીયાં દેખાઇ, મત જનો મોઢું બોરી
 કહું તેરે ચિતકી ચોરી—શામરે મોઢું
 મેરો જોર કછુ નદિ ચાલ્યો, કંચુકી કસ તોરી;
 ભૂમાનંદ કે મોઢું પકરકે, રસિયે રંગમેં રેરી,
 ગછતી હું નંદકી પોરી—શામરે મોઢું.

મોહન મોસેં ખેલો હોરી (૨)
 મારગ દેખી રહી હું તમારો જોસી ચંદ્ર ચકોરી
 બસંત ઋતુ ખીતી જાત હે જીવન, હોંસ પૂરી કરો મોરી
 માનો મુજકું નીજ ગોરી—મોહન.
 તેરે સંગ રમત લીયે હું, પેરીમેં નવરંગ ચોરી
 મોહન તુમ ડારો મેરે પર, રંગકી ગગરીયાં ઢોરી
 બરે શુલાલકી ઝોરી—મોહન.
 સર્વે અંગ તેરે સામ સુંદર વર, કરં મેં ચદન ખોરી
 ફેર જુનમેં બીડી મોઢું બેટો, કહું તુમકું કર જોરો
 મતિ મેરી હે ચોરી—મોહન.
 ફગવાકે જલલમેં તુમકું રખુંગી, હારો તો બલદેવ જોરી;
 ભૂમાનંદકે તુમ જીતો તો, કરકે રખો મોઢું તોરી
 હાર કરે મિયા મોઢી—મોહન.

ડુંગાર ઉપરાંત જોધ અને અગિનાં કાચો પથ દયાનંદ દેવાનંદ વગેરે કવિ તરફથી
 મન દાપામાં લખાયાં છે.

દયાનંદ

વિપત્તિ કોન નિવારે નાથ મિન વિપત્તિ કોન નિવારે રે
 ઉદરમે અકળાયો પ્રાણી ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારે રે
 દુઃખીઓ 'નળી દયા આણી વાવમ આવે વારે રે—વિપત્તિ.
 ગર્ભ છોડાયો તોહિ જન્મ ધરાયો, અતંગ અગ્નિ ઝારે રે
 ત્યા યુગાધ કુધા સમાધ, અમૃત કેરે આરે રે—વિપત્તિ
 એસો હરિ ઉપકારી વિસારી, ચલીયો સંસાર લારે રે
 હેત જનાધ સરવસ ખાધ, નિશ્ચે નરકમે ડારે રે—વિપત્તિ.
 જૂઠું સગાધ અતિ દુખદાધ, ધણી મોહન સિર ધારે રે,
 દયાનંદકો શામ સહાધ, દુરત પાર ઉતારે રે—વિપત્તિ.

દેવાનંદ

મેરી મેરી કરત મત મદરે, મન્યદ દીયો વિસરાધ
 નરતના પાયો, કહુ ન કમાયો, ફેર ધર્યો જન દંદરે,—મન્ય
 જીવ અભાગી, વિધ્ય અનુરાગી, સમર્થ નહિ સુખકદરે.—મન્ય
 ત્રિવિધ તનમે, જરતહે મનમે, ગાફલ ગમર મદરે,—મન્યદ
 દેવાનંદ ભારી કહત નિચારી, જાહી જપત સુરદરે—મન્યદ.

સંપ્રદાય અને ગુજરાતી કવિતા.

આ સંપ્રદાયના કવિયો તરફથી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં ધણી ઉંચી પ્રતિના કાબ્યો લખાયા છે, અને તે બધા એકઠા કરીને પ્રસિદ્ધ કરનામાં આવે તો ગુજરાતી પ્રેસના કાબ્ય-દોહન જેવડા લગભગ ચાર ગ્રંથો ભગ્પૂર ખતે તેમ છે. આ સંપ્રદાયમાંથી શુદ્ધ ગુજરાતી કાબ્યનો ભગ્પૂર આપનાર પાંચ પુરૂષો સુખ્ય છે. (૧) મુકુન્દાનંદ, (૨) બ્રહ્માનંદ, (૩) પ્રેમાનંદ, (૪) નિષ્કુળાનંદ, (૫) દેવાનંદ. આ કવિયોની કૃતિના ખાસ વિષયોમાં ભક્તિમય શૃંગાર સમોટ વૈરાગ્ય, વ્યવહારિક સમોટ દૃષ્ટાંત યુક્ત બોધ અને પ્રાકૃત જનને સુગમ્ય થઇ શકે તેનું અધ્યાત્મ ગાન સુખ્ય છે, અને તેમની કૃતિનાં ખાસ વક્ષણો સરળ મીઠી ભાષા, વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રદેશમાંથી ચુટાયેલા દૃષ્ટાંતો, નૈસર્ગિક સબ્દ લાક્ષિત્ય, ઉંચી પ્રતિનું કાબ્ય અને રાગ રાગણીઓનું ખાલ્લુ ખાસ જ્ઞેનામાં આવે છે.

]]

સાથે જોડેલી યાદી પરથી આ સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં થયેલો વધારો સ્પષ્ટ જણાશે આ બધા ભક્ત કવિયોની કૃતિયો સાપ્રદાયિક હોવાથી કેટલાક જનોને એકદેશિય જણાતી હશે, પણ એક જ રંગનું બધી જગ્યાએ દર્શન યાપ નેના ચરમા આખપરથી કાઢી નાખી જે તપાસનામાં આવે તો આ ભક્ત કવિયોની કૃતિમાંથીજ જુદે જુદે પ્રસંગે બ્રહ્માનંદ, પ્રેમાનંદ અને ચોગ-આનંદનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ થઇ જાય છે.

આ કવિઓએ પૃથક પૃથક ગુજરાતી સાહિત્યને કેના પ્રકારે સમૃદ્ધ કર્યું છે અને ગુજરાતી સમાજપર શ્રી અમર કરી છે તે દવે સહોપમા તપાસીએ.

(૧) મુકતાનંદ—સાથે ટાકેલી યાદીપરથી તેમના કાવ્ય-સંગ્રહનો વિસ્તાર જણાય છે. આ કવિના કાવ્યોમાં “ઉદ્ભવગીતા” સંગીન ગણાય છે, અને જો આ એક જ કાવ્ય તેમના તરફથી લખાયું હોત તોપણ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓમાં જે સ્થાન હાલ તે ભોગવી શકે છે તેજ સ્થાન તેઓને મળી રહેત. તેની કવિતાની સંપૂર્ણ કદર હજી ગુજરાતમાં થઇ નથી; તોપણ નવી ગુજરાતી વાચનમાળામાં તેનું “સત્સંગ”નું કાવ્ય દાખલ થવાથી તેને ગુજરાતના એક શિષ્ટ કવિનું સ્થાન તો અપાઇ, ચુક્યું છે. તેનું “રૂકિમણી વિવાહ”નું કાવ્ય લોકોમાં અતિપ્રિય થઇ પડ્યું છે; એટલું બધું કે મહીઆવાડમાં એક પથુ લગ્નોત્સવ એવો નહિ જતો હોય કે ત્યાં મુકતાનંદનો “રૂકિમણી વિવાહ” સ્ત્રી જનોમાં ગવાયા વિના રહે. ગુજરાતમાં લગ્નોત્સવ વખતે માનનીઓ તરફથી અનેક પ્રકારના “ધવળ મંગળ” ગાવાનો, રિવાજ જીતો છે; તેની સાથે આધુનિક કાળની અસરથી વરકન્યાના પહેા તરફની માનનીઓએ સામસામા પક્ષની હાંસી અથવા મજાક ઉડાવવા વાસ્તે મસ્કરીના ગીતો (દુગ્રાણાં) ગાવાનું શરૂ કર્યું હતું, અને આવી મસ્કરીની હદ ન રહેતાં અસ્વીક્ય અર્થના ગીતો પણ ગવાતાં થયાં હતાં. આ શામ્ય પ્રચાર લોકમાંથી કાઢી નાંખી તેને સ્થાને ગાઇ શકાય તેવાં ગીતો સ્ત્રીઓ વાસ્તે મુકતાનંદ તરફથી ખાસ બનાવવામાં આવ્યાં છે. તેવાં ગીતના જે નમુના નીચે આપ્યા છે.

અવિદ્યા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભાગે જો,
એવું કશું કરે તેની સાથ, જમતું લારું ભાગે જો.
જમતું છે જખરું જોર, મારશે મોઢું બાધી જો,
બોલો છો ફાટા બોલ, આવડી શુ-આવી આંધી જો.
બુડી મરો લાગે છે લાજ, વેણ શું વાકા કાઢો જો,
પ્રભુ વિના કાઢે જો બોલ, છબડી ધરી વાઢો જો
ફરી બજતાં લાગે છે લાજ, કુડમાં કેવા રાંછ જો.
મુકતાનંદ કહે મુગ્ધ લોક, પાધમાં દીમે પાછ જો

નાની મોટી વરતીક સંભાળીને લેજો, જમના જીવનને કાષ્ટ દોષ મા દેજો.
મુરને સંભાળ્યા વિના બ્રહ્મ મતિ યારો, વિમુખ થઇને બણ ખાસડાં ખારો
મમજીને શીખ લાગે બજે અવિનાશી, મુરખ ન માને ગમે પડે જેમ ફાંસી.
પ્રભુને જો બજે તેને નાર. મુકતાનંદ કહે મુરખને મધરે અંધાર.

ભક્તિયુક્ત શૃંગારમાંથી વૈરાગ્ય પર ઉતરી જવાની મુકતાનંદની ચત્તિ નીચેના પદમાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

—કેદારે—

આહરે મંદિર અખંદ રહો માવજી તમ વિના દુઃખ તણો અંત નાવે
આવતું જોબન અનગ દુઃખ દે ધણુ તનેતેણુ, તાપને કાચુ સમાવે—માહરે,
આસ સર્વે પરદરી પ્રિત તમશું કરી વરી દૂ વેકવતી નાથ તમને
મદન રિપુ મારવા તાપને ટાળવા, અધઃ-અમૃતરસ પામે અમને—માહરે.

તમ અગ આશ, કિલસ મંસારથી, નટપર નિમખ ગદું કેમ ન્યારો,
 નયનની આખે અખંડ રહો નાથજી, વિવિધ વિનોદ કરતા, વિહારી—માદરે.
 રસીઆજી તમ સંગ લાગ્યો, ખરો, ગર્ભ નહિ જગતનો ગર્ધ મુજને -
 આજ મુક્તી નંદ આડ સર્વે ટળી, અર્ધિ, હું તનમન નાથ તુજને—માદરે.

-બ્રહ્માનંદ—આ સંપ્રદાયના કવિઓમાં ઉત્તમ કવ્ય ચળકાર તથા પિંગળશાસ્ત્રનું વિસ્તૃત જ્ઞાન બતાવવામાં બ્રહ્માનંદ અગ્રણી છે. જન્મથીજ તેઓ ચારણભાટ કુટુંબના હોવાથી તેમને વારસામાંજ કાવ્ય-શક્તિ મળી તો હતીજ. અને તે શક્તિનો મંજૂર આ સંપ્રદાયના ઉંચા શુદ્ધ જીવન અને શુદ્ધ વિચારો સાથે જોડાતાં અગ્નિ અને ધૃતતા સંયોગની પેઠે એ શક્તિ પૂર જીવસામાં બહુદી નીકળી હતી. તેનાં હિંદી કાવ્યોમાં તથા ગુજરાતી કાવ્યોમાં પદ-સાહિત્ય અને તાલ બધ-ખાસ જોવામાં આવે છે. એમના વિષે Henry George Briggs લખે છે કે—(The Cities of Gurjrashttra) ... Among these must not be forgotten the name of Brahmanand, one of the early co-adjutors and the bosom friend of the Reformer. He was a Hindu, classic Scholar of no ordinary ability, of singular mild deportment, and a benevolence of disposition, a character rarely met; he was a poet too, and his songs and allegories are still recited with enthusiasm and to the admiration of all those who can appreciate their merit, while the cadence to which they are employed is exceedingly harmonious.

સમાજ-સુધારણાના હેતુથી લખાયેલાં આ કવિના સપાટાવાળાં કાવ્યોએ ગુજરાતના લોકોપર ઇષ્ટ અસર કરી છે. આ કવિના એવા ધણા છંદક પદો છે કે જે “ઉપદેશવાચક કાવ્યો ઉત્તમ કાવ્યો હોતાં નથી” એવી સાહિત્ય-વિવેચકોની માન્યતાને ખોટી પાડવામાં સમર્થ ગયાં છે. આ કવિનું રસિકત્વ ધણુ ઓછું નથી. તેણે લખેલાં “દાણુ હરીજન” ના પદો તેની કાવ્ય-ચમત્કૃતિ અને રસિકતાનું ચોખ્ખું બોને કરાવે છે; અને આધુનિક ગિટ કરિયો સિવાયના ઇતર કવિયોના કવનથી કંટાળી ગયેલા, જુનાં કાવ્યો તરફ કંઈક પડાપાટથી જોનારા સાહિત્ય વિલાસીઓ તો બ્રહ્માનંદના કાર્યમાંથી થયેજી રસ મેળવી પોતાનો કંટાળો ધણી વાર દૂર કરતા હશે. જીવનની દાણુ અંશુરતાનું સંયોગ જ્ઞાન, ધમ્મર પચાયજી જીવન જનાવવા માટેની ઋતુનંદાળી ઉશ્કેરણી, અશુદ્ધ જીવન પ્રત્યેના કડકડતો તિરસ્કાર અને કૃત્યમક્તિમાં લીન થવા મૂટે રમિક શોધ બ્રહ્માનંદના નૈસર્ગિક પ્રતિભાવાળાં કાવ્યોની વસ્તુમાં પ્રાધાન્ય બેગવે છે. નીચેનાં દશાંતોપરથી આ મત્ય મુશિત થશે.

રે સગપણુ હરીજનું સાચું, બીજું સર્વે દાણુ અંશુર કાચું. રે મગપણ
 રે મો માથે પ્રીતિ ટાળી, રે બાગું મન મિચ્ય બાળી
 છે વરવા જેવા એક વનમાંથી રે સગપણ

રે રિથર નહિ આવરદા થોડી, 'એ' તુઝ' જાણીને આશા તોડી
 મેં જગના જીવન સાથે જોડી રે સગપણ.
 રે કોમટ ફેરા નવ ફરીએ, રે પરધર પાણી શું બરીએ
 ને વરીએ તો નટવરને વરીએ રે સગપણ.
 રે બૂધ્ધ બેટયા બમ બાગો, રે સૌ સાથે તોડયો ધાગો
 એ ગસિક રંગીલાથી રંગ લાગ્યો રે સગપણ.
 'એ' જોયું જાણીને સગપણ કીધું, મેલું તો શિર ઉપર લીધું
 'અક્ષાનંદનું' કારજ સીધું, રે સગપણ.

શ્રી કૃષ્ણ પ્રત્યેનો અનન્ય સખીભાવ નીચેનાં કાવ્યમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે.

જોયું સરવે જગત વપાસીરે રહ્યાં લાગી
 એક પુરૂષ દીકા અવિનાશી રે , ,
 બીજો અખળાની સર્વે ટોળી રે , ,
 દીકું ચોદ બુવન લગી ખોળી રે , ,
 અખળા અખળાને શુ પરણું રે , ,
 માટે ખળીઆનું લીધું શરણું રે , ,

*

સરને અનર પુરૂષ પરિહરીઆરે , ,
 અક્ષાનંદના વાલાને વરીઆરે , ,

*

સદ્ધિ-અવયોક્ત પણુ આ કમિનું તેના કાળના પ્રભાવમાં સાગર હતું; તે, એમના "ગાર
 મહિનાના વર્ણન" પરથી જણાય છે

શરદ નક્ત સોદામણી, આવ્યો આગો માસ,
 એ રતે વાલમ આવીએ, રમવો સુંદર સામ.
 નિર્મળ અખર થઈ ગયો, નિર્મળ થઈ ગયાં નીર,
 નિર્મળ નાથ પધાગીએ, હોમાળા ખળ વીગ.
 દમરા વેદળ આલીઆ, નદીએ ખાંધ્યા ધાટ;
 એ રતમાં અદબેલડા, વળી વળી જોઈ છુ વાટ.

✱ ✱ ✱ ✱ ✱ ✱ ✱

ઈન્દ્રિયોને ગાયોની ઉપમા આપી નીચેની સુંદર વ્યાખ્યાનિત અક્ષાનંદે આપણને આપી છે-
 વારંવાર વાંચતાં છતાં આપણે ધરાવતા નથી.

ગારી આવો ગાવડલી મારી, ટકો દઈ રીતે તણો ત્યારી....ત્યારી.
 મલાજો તણું છું કહેલી, અમારે હાથ નથી રહેલી,
 તમ વિના હોવા નથી દેલી ત્યારી.
 માયું જોયું ખાધ મમને, આવે છે માગવા અમને,

ટાકી થાય દેખીને તંબને.....ચારી.
 હેતે તમે પહેલી હેળાવી, છાની નથી વાત કહું છું આવી
 હવે નહિ પૂરે વટકાવી.....ચાગી.
 બે અતિ જવાળા યાગો, બારે જમ ટોડી કાઢને પાશો
 તો ગીરધરજી માણું ખાશો.....ચાગી.
 ગાંધું ખડ લીધું ત્યાં જઈને, ચારી લાવો પાણીડું પાછને
 વાસા બ્રહ્માનંદના સીધા થઈને.....ચારી.

જુની શુજરાતી વાચન માળામાં નીચેના કાવ્યને સ્થાન મળેયું હોવાથી આ કવિને પણ શિષ્ટ કવિયોની પંક્તિમાં મકાયાયું માન-આપાયું છે.

આ તન રંજીતું પતંગ સરીખો જતા વાર ન લાગેજી
 અસંખ્ય ગંધો ફૂલ ન પત મેલી, તારી નજરે આગેજી
 અંગે તેલ કુલેલ લગાવે માથે છોમાં ધાસેજી
 જોગન ધનતું જોર જણાવે છાતી કાઠી ચાસેજી.

x + x x x +

આજ કાલમાં હું તું કરતાં જમડાં પકડી જશેજી
 બ્રહ્માનંદ કહે એવ અગાની અંત ફળેતી યાગેજી.

પ્રેમાનંદ (પ્રેમસખી) આ કવિની ગરબીઓ અને રસિક કિર્તનો શુજરાતી સાહિત્યનો એક આકર્ષક તથા સાત્વિક રસરસિતો પોષક ભાગ છે. સ્વામીનારાયણને શ્રીકૃષ્ણ સમગ્ર આ કવિએ તેમના પ્રણેતા અદ્ભુત પ્રીતિતુળ્ય પોતાના મન પર એટલું તો સચોટ બેસાડ્યું હતું કે જ્યાં ત્યાં કાવ્યોમાં તેણે પોતાને “પ્રેમ સખી” સમજીને જ વ્યવહાર કરેલું છે. આશક માણસના ભાવથી-કવન કરેલું છે અને પોતાના દીક્ષિત અભિધાનને અર્થવાચક બનાવ્યું છે. એથી પોતે ઉંચી પ્રતિષ્ઠા ગણેલા હોવાથી તેમની ગરબીઓમાં ગેયતા અને તાલવું દર્શન થતું સાદું થતું છે. એમના રસિક કાવ્યોના અંગેષ્ટિર સુગંધ સુગંધ પાસે મકાલી વાણીના જરૂર છે. નેથીએ તેમનાં કાવ્યોના સ્વાદ ચાખ્યો છે, તેથી તો સાંપ્રતિક કિર્તનમંથકના પુસ્તકોમાંથી પ્રેમસખીનાં કાવ્યો વાંચી પોતાની સાત્વિક રસરસિત પોષ્યા જાય છે. નીચેના ત્રણ દૃષ્ટાંતોમાં પ્રેમાનંદની પ્રેમભક્તિ તેની મીઠી વાણી અને અર્થપૂર્ણ પદ્યધ્વજોવામાં આવે છે.

૨

૧

આંખડથી રસરંગે રાવી, રેખું માંડી રસિક મન મન્માની—આખં
 દિસોહોજી રામ સિધોલ સૌ અંગે, મોગાણા હો અનુર કેને સંગે
 રંગાણા હો અધર વજોળને રંગે સ્ત્રીબંદો
 મનસર વાગ્યાં છે મરમ ટેકણે, વિધાણા હો નટવર ને માને બાળે
 ધાયલની મત ધાયવ દોષ તે મનગે આખડથી

અમારે તો કશોએ નથી દરદારો, વમાડું મનડું માને ત્યાં બગ્યા
પ્રાણુ કહો શીદને ખોટા સમ ખાઓ. આંખડલી.
નનું દુઃખ કરની નાડીએ જણાવે, મનનું તો વેણ ખોલે ત્યાં કળાયે;
પ્રેમાનંદ કહે અંતરનું નેણું માટે આંખડલી.

૨

સગની મનડે વાળી ગાંઠ તે છોડ કેન કરી રે સોલ,
ટાળી કસમની ન ટળે રેખ કે તેમ મારે હડી રે સોલ.
મન કર્મે વચને ઝાલી હાથ, કે હાલરે જેમ લાકડી રે સોલ.
તેમજ પ્રાણુ સંગાય લીધા કે મન મોહન જડી રે સોલ.
તેલ પસાળીને વાળી જેમ ગાંઠ કે રૂડી હીરની રે સોલ,
સમજ એમ પડી મારે આંટ કે મોહન આ હીરની રે સોલ.
જોતાં કોચન નૃપત ન થાય કે એવી ઠેવ પડી રે સોલ,
મજની પ્રાણુજન જોયા વિના કે ચાલે નહિ એક ધડી રે સોલ.
રસિયા સાથે લાગી પ્રીત કે દુઃખ સર્વે દબ્યાં રે સોલ,
સગની પ્રેમ સખીનો નાથ કે અજ અદગ્ય દબ્યા રે સોલ.

[નિષ્કુળાનંદ—આ કવિમાં પણ નામ તેવાજ ગુણુ દેખ તેનું તેમના કાવ્યોપરથી જણાય છે. ‘શુભરાતી’ સાહિત્યમાં વૈરાગ્યના કાવ્યોનો સારો ઉમેરો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ભક્ત કવિઓએ કરેલો છે, તેમાંથી નિષ્કુળાનંદે વર્ણવેલો વૈરાગ્ય ધર્મોજ અસરકારક છે. ગમે તેવી પ્રવૃત્તિમાર્ગની ઘડમંથલમાં તદ્દલીન થયેલો માણસ, સર્વ પ્રકારે મુખ અને ઇન્દ્રિયોપભોગમાં ગરકાવ થયેલો માણસ પણ એક વાર જો નિષ્કુળાનંદના કાવ્યનો લહેરો અનુભવે તો આ સંસારનાં ચોકળપણાની, મનુષ્યોની આત્મીયતાની તેમજ અધમતાની પ્રતીતિ તેને થયા વિના રહેતી નથી. માત્ર વૈરાગ્યનો વિષયજ નિષ્કુળાનંદના કાવ્યની વસ્તુ નથી. શૃંગાર, વીર, અને ‘કરણ’ રસની પણ તેમના કાવ્યમાં ઉત્તમ જગવાદ થઈ છે. આ કવિના કાવ્યોનો સંગ્રહ સંપ્રદાય તંત્રથી છપાયેલો છે પણ તેને જરા વિશેષ રીતે સંશોધિત કરી, કેવળ સાંપ્રદાયિક કૃતિઓ હોય તેને ‘કદાચ ત્યજ દહને કોઈ સાક્ષર તથા રૂપમાં તે સંગ્રહને સગાજ આગળ મૂકેલો નાશુભરાતી સાહિત્યમાં હાલમાં જણાવી ખોટામાંની કેટલીક પૂરી પડે. આ કવિની કૃતિપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે તેમની વાણી વધારે સરેકારી છે, તેમનું વાચન વધારે વિશાળ છે, તેમનું મનુષ્ય-સ્વભાવનું જ્ઞાન વધારે સંગીન છે, તેમની દૃષ્ટાંત ચમત્કૃતિ વધારે હૃદયગમ છે, તેમનું પદમધન વધારે શાસ્ત્રીય છે અને તેમનું કાવ્ય-વસ્તુ વધારે વિસ્તૃત છે. સાથે રાખેલી યાદી પરથી તેમના કાવ્યોનો વિષય અને વિસ્તાર જણાશે તેમના “સ્નેહગીતા” અને “ધીરજાખ્યાન” તેમને ઉંચી પદવી આપવા માટે ખસ છે. ઉપરનો અભિપ્રાય નીચેના કેટલાંક દૃષ્ટાંતથી સમર્થ થશે.

એક અગ્રજો થાય છે ભારીરે, તેને લાજ નથી આવતી લગારી રે
લખ આગની કંકુન કુળ તાર રે, ખર મુકરમાં કેને કોણુ સાદ રે

અંડજ ઉદ્દિલજ સ્વેદજ જરાયોરે, વાર અનેક તું ઉપજ્યો મરાયો !
 ઉંચનીચમાં લોધા તેં અવતાર રે, આવ્યો શ્વપચાદિ વર્ણ અઢાર !
 એક એકને ઉદર નર આવ્યો રે, તું તો સર્વ તણો સૂત કાવ્યો રે
 તેની લાજ તુને ન આવી લેશ રે, હવે આપીએ તે શો ઉપદેશ !
 ડીકો નહિ તુજ જેવો કોઈ ડાહ્યોરે, તું તો જૂખને દુઃખથી ન કાયો રે
 કહે નિષ્કુળાનંદ એટલું રે, માન તું હજી માને તો છે બહુ !

૨

તારે માથડે આવ્યું છે મોત, જોત જાંખી જોને થાય છે રે
 તારે પક્ષડી ગયું છે પોતે, જરા આવી જીવન જાય છે રે
 તારા ડગવા લાગ્યા દોંત, કાળપ મધ વળી કેશની રે
 તોય ખુનાર થવાની ખાંત વાત ન માને ઉપદેશની રે
 તારે કાને પડી ધાક, નાક નથી વળી નકડા રે
 હવે કહેવલનો શો વાંક, સંત મળી કહે છે સામ્રા રે
 તારે થર થર ટુન્ને યુગ, કુળ માંહિ થયો કડવો રે
 તને મીઠું મેલી મૂળ, ભોંડી કહે છે એ બડવો રે
 ખડી ડગળીને થયો હુસ, મૂળ ન રહ્યો ગોડી કામનો રે
 કહે નિષ્કુળાનંદ કેમ જૂસ, લેને આશરો શ્રી રામનો રે

૩

જ્યારે હરિશ્ચંદ્રને પોતાની પત્નિ વારામતિ પર વલ્લભારનો ધા કરવાનો હુકમ તેના ગદ વરથી થાય છે ત્યારે વારામતિ બોલે છે.

રાગ સિંધુ.

રાણી વાણી જાણી તીખી કરે, કાઠ કાઠ, કાઠ કરવાલ વારી
 શ્રેલે અતિ ગાઠ, ગાઠ, ગાઠ મને, વાઠ વાઠ વાઠ વળી મુઠ મ
 રખે અડર નર ડરે ડરતો, થર થર થર કરે કરીશમાં જો
 ધરી ધીર શરીર ગરતીર વીર થઈ, નાથ હાથ વળતાં દોલે ડરીશમાં જો—રાણી.
 ત્યારે અચાનક ચાનક ચિત્તે ચડી, દડાડી ડગભરી દોટ દાધી
 અતિય કરાલ કરવાલ જવાલ જેવી કડીએ જો જૂપાલ ઉતાલ વત્કાલ લીધી—રાણી
 કાઠ ખડગ ધડક ધડક નથી, થડક થડક તે થડક ટળી
 ધડક ધડક ધડકતી નથી, ઝડક, ઝડક કહે મુને માર વળી—રાણી.
 તીખી વલવાર માર કહે, ધારે ધાર ધરે ધીરજ ન રહે
 વારે વારે તારા મણે, માર માર માર એમ સ્વમુખે કહે—રાણી

સુર નર સાથ સાથ સાથ મળ્યા, પાથ.પાથ પાથ પડે ગેરે રહ્યા .
 બિખાનંદ અનાથના નાથજી, હાથે હાથ હાથ મહી લીધોજ ત્યાં - રાણી.

૪

‘દૃષ્ટાંતનું’ બાહુલ્ય અને અમરદૃષ્ટિ.

લગ્નન નય આ શ્લોકમાં, પરસોડે પણ પહોચે નહિ
 એવી ભક્તિ આદરતાં, કહો ભાષ કમાણી સહી (શી),
 જેમ કેશરીઆં કરી કોષ ચાલે, ધાસે કાખમાં કોળી તરણી
 કામ પડે કો’ કેમ આવે, પ્રતીત એના મરણી.
 જેમ સતી ચાલી બહારે બળમા, જેના બરી લીએ જગ માટલાં
 આગ લાગે ઉડી બાગરો, હોલવી તરણના માટલા.
 એમ ભક્ત થઇ ભગવાનનો, વળી કહેવાણો સાથી ભક્ષ
 પણ શરીર સુખ રૂપી રાખીઓ, મોટો મીયાંનો ગોખયો.
 ન્યાયે વેંચી હવેલી વિત લઇ, ત્યારે આજીઆનો શો અર્થ છે
 પણ દગો છે એના દીલમાં, જે અતે દરવો અનર્થ છે.
 એવા ભમરાળા ભવ ન થાય, થાય ભક્તે અગળ કલા તવા
 ન્યારે સાવભાતની કરી સુખડી, ત્યારે ન, બગડીએ કાચરીએ વીવા.
 દીધું આંધણુ ન્યારે દૂધનું, તેહ માંહિ ‘મીઠું’ ઓરવું નહિ.
 ખાતાં ન ખવાય દૂધ નય, કહો તેમાં કમાણી સહી (ગી) ?
 ભક્તી ભક્તિ આદરી પ્રામવા પુરષોત્તમ સહી
 પછે પંડ સુખને ઈરિછવું, એ તો વાત અને નહિ.
 ખાવો ભોગ્ય જપતે ન્યારે, ત્યારે ખસવું ‘મેલવું’ અંગ
 નિપુળનંદ જેમ દીવો દેખી, પાછો ન વળે પવન.

‘દેવાનંદ’—શુંજરાતી સાહિત્યમાં કટકાવાળા ઉપદેશનાં કાવ્યોનો સંગ્રહ કવિ ભોજલ
 (ભોજનભટ્ટ) અને દેવાનંદ તરફથી જેટલો ઉમેરવામાં આવ્યો છે તેટલો સંગ્રહ બીજી કોષ
 દિશાએથી ગ્રંથો નથી. દેવાનંદના કાવ્યોનો જથ્થો પણ એક સ્વતંત્ર પુસ્તક રૂપે બહાર મૂકી
 ગકાય તેટલો છે અને આવો સંગ્રહ સમાજમાં ફેલાવવાની જરૂર કદાચ રસસાસ્ત્રીઓ નહિ જેવા
 હોયા તોપણ સમાજશાસ્ત્રીઓને, તેના સંગ્રહને લોકપ્રિય બનાવવાની આવશ્યકતા જણાયા
 વિના રહે તેમ નથી. પ્રવૃત્તિમાર્ગના પવનમાં ખેચાઇ જઇ મનુષ્યોની ઝવન નાકાઓ કઠી કઠી
 દૃસંસાર સામરના ખડકો પર અથડાઇ જતાંને જે ભય રહે છે તે ભય દૂર કરવાને દેવાનંદના
 કાવ્યો દીવાદાંડીરૂપ બની શકે તેનાં છે, અને સિદ્ધિ જતો આ કવિના કાવ્યોનો સદુપયોગ ક્યાંક
 નય છે.] જેમ બાળવર્ગને ઉપયોગી કાવ્યની શુંજરાતી સાહિત્યમાં ખોટ જણાય છે
 તેમ જૂદા મંડળ વારસે શુદ્ધ અને સિદ્ધ કાવ્યોના સંગ્રહની ખોટ પણ હાલ જણાય છે
 તે ખોટ દેવાનંદના કાવ્ય-સંગ્રહથી પૂરી પડે તેમ છે. દેવાનંદના કાવ્યોનો સંગ્રહ હજી ઉપાધ

પ્રમિદ્ધ મગે નથી તોપણ ગુન્ગવતી મહાજામ મુખ પરપત્ની એના પગે એટલા નહીં
 ફેલાઈ ગયા છે કે નિગ્ધર બિસ્ત્રીકે ગુન્ગવતી શહેની મલીએ ગલીએ ફેલાઈના પદો ગાઈ
 યજમાનેને પુશી કરી પોતાનું । ઉદરપોષણ મેળવતા જણાય છે, અને નવરત્ર જેવા ઉત્સવોમાં
 પ્રજા-ગુન્ગવતીની કેટલીક સ્ત્રીઓ દેવાન હતી ગરમીઓ ગાઈ શોક અમુકના ચિત્તનું રજન કરે છે.
 એમના કાવ્યના યોડા નમ્રતા નીચે આપ્યા છે

૧

હેવાના ફૂટપા હશે મગે હેન નં કીધું, લખ યોગમી કેડ લગડું નાચે ખાગી લીધું.
 પેટને અર્થે પાપ કંઠાં પાછું ફરી નર જોયું, ચાર દિવસના ઝગર સાર મન માયામા મોહ્યું-હેવાના.
 જન્મ મરણ દુખ ગર્ભનામતું તે નર શક્યો ટાળી
 માત પિતા સુવ જીવતી મગે પ્રિયાર્યા વનમાળીરે-હેવાના.
 આજસને અમાન અતિશે કામ બગાડ્યું તારું
 દેવાનદ કહે દેખ વિચારી માન કશું છ માર કે-હેવાના.

૨

પછી નહિ મગે રે તુને પડી નહિ મૈત્રે, કાંઈક લે લે લે લે ને ફાવ પડી નહિ મગે.
 મેલી સગે કશું લાઇ મગ્ગ ધરીયો કજો, માવતીવાતું બીજોઈ આગે રેમ રજો-કાઈક
 કનુગીને કેવડો લાઇ તેનમા લજો, નનુખ દેડ દુન પમી નિયના મગે-કાંઈક
 ખેલ અખેલા ખેલતા અતે જોગે રે રજ, એકડાચિનાના ખીડા તેમાં તાર નહિ વજો-કાંઈક
 અનેક જન્મના પાપ તો તો સસગે નજી દેવાનદ કહે ગયો ક તો થાવુ તે રજો-કાંઈક

૩

મરખ નર કરે મગે લપાય, અત્ય પાછું નહિ વજો
 તડી આગુપ તે ન મવાય, અત્ય પાછું નહિ વજો
 અરીયુ તો જોગે નહિ રે, પાપી કાઠ પાય, બાઇમધે મેળો બુકું કયું રે
 નાખ્યો નહું પડ્યો પન્તાય મૃત્યુ
 કોગી કટે ગોળાને રે સોના રપાના મણુગાર, પામે કજી સોકમા રે
 માયે જન્મ મગ્ગ બુકું વાગ મૃત્યુ
 કાસીએ જઈને કરવડ મેતાવે ને ગાગે દિમાગે રે
 બકિત વિના ભવ ન તરે રે, પામે ગજ માજ ક્ષણ તેડ મૃત્યુ
 મગ્ગ જોગાન ગાગે રે, જન્મકા પકડી જામ
 દેવાનદ કહે મી ગયા રે, વામે વાગ કાઈથી ન થાય મૃત્યુ.

જુડી ગુન્ગવતી વાચન નાગામા-“કર પ્રજા મનાતે દંડ પ્રીતડી રે” એ પા મહી દેવા
 નદનું નામ સિદ્ધ કલિયોની પક્ષિમાં મુખર્ષ ગણુ છે તે પાડ દેશવવાની જગર નથી.

મંજુકેશાનંદ—આ કવિએ સારાં બોધક કાવ્યો ગુજરાતી બાપામાં લખ્યાં છે; પરંતુ તેમનાં બધાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં નથી. કાવ્ય દોહનમાં તેનાં કેટલાક કાવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરાંત તેમણે કેટલુંક અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય હજુ “વરતાલ” માં સંગ્રહી રાખેલું છે. આ કવિની કવિતા સુધરેલા જમાનાના ઉપદેશકનું કાર્ય બજાવતી હોય તેનું જણાય છે.

સારને અસારે, વિવેક જે કોઈ ન કરે
એવા અચાની રે, લખ ચોર્યાશી ફરે
બાતું બતાવે બોળા જનતું, ધર્મ પાળે ન ભેસ
ધર્મ થકી બ્રહ્મ કરે મનુષ્યને, આપી અસત્ય ઉપદેશ
એવાને અસત્યે રે, જન્મે તે મરે.....સારને
જે નર ધન ત્રિયાના ત્યાગી, તેને સગે રાખે રોષ
નારીથી બાગે તો કયા થકી આવ્યા, એવો દેખાડી દોષ
ચોતે પરનારી રે સગે હરે ફરે.....સારને
કાશ્ય હોય તે નારીથી બાગે, પાકા ન બાગે કંથે સા
બતાવે જનને નિશ્ચે કરે મનમાં, કરે કુર્મ અપાર
એવા ખલ અચાની રે, ભવ જન્મ નહિ તરે.....સારને
અગ્નિપાસે બેસે ને તાપ ન લાગે, જળમાં શીર્ષા ન હોય
મંજુકેશાનંદ કહે નારી પાસે વિકાર કદી ન જોય
એ તો વાત બોટીરે, જે જન કરે ધારે.....સારને

ગુજરાતી સાહિત્ય પર સ્વામીનારાયણ દ્વારા પ્રદાનની પરોક્ષ અસર.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેવા પ્રકારનો કાવ્યનો ભંડાર આપી તથા માફું ગદ્ય પૂરું પાડી આ સંપ્રદાય તરફથી જે સાહિત્ય મેળા થયું છે તે પ્રત્યક્ષ છે. તે ઉપરાંત પરોક્ષ રીતે પણ આ સંપ્રદાય તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યવિકાસને એવી એવી સહાય મળેલી છે કે સુર જનોએ તે બધી મદદને સંપ્રદાય તરફની મદદ તરીકે કલ્પલ રાખવી પડશેજ. ૧ ક્ષીપી ૨ બાપા, તથા ૩ છંદ, વ્રત અને રાગ, પર આ સંપ્રદાયની યોડી ધણી જે અસર થઈ છે તે નીચે જણાવવામાં આવે છે.

જે દેવનાગરી લિપિ હિંદમાં સાર્વત્રિક કરવા કેટલાક દેશહિતચિન્તકો પ્રયાસ કરેછે અને ગુજરાતના કેટલાક શિષ્ટ પુરુષોએ જેનો ઉપયોગ કરવાનો આરંભ પણ કર્યો છે તે દેવનાગરીના ચકીલ તરીકે કોઈ પણ પ્રકારની ધોંધલ કર્યા વિના આ સંપ્રદાયે ઘણીજ ઉમદા સેવા બજાવી છે. સંપ્રદાયના જેટલાં પુસ્તકો અત્યાગ સુધીમાં છપાયા છે તે બધાં પ્રાકૃત બાપામાં લખાયેલા હોવા છતાં દેવનાગરી લિપિમાંજ છપાયાં છે; અને આ લિપિમાં લખાયેલાં પુસ્તકો સત્સંગી માત્રના વાંચવામાં આવે છે. ખેડૂત વર્ગ તથા સ્ત્રીજન પણ સત્સંગી તરીકે નાગો લિપિમાં છપાયેલાં “શિક્ષા પત્રી” અને “વચનામૃત” વાંચે છે. આ પ્રકારે ઉપગ્રથી નાની પણ વાગ્વતિક ગીતે જેવાં સંપ્રદાય સહાય સંપ્રદાય તરફથી પરોક્ષ ગીતે મળેલી છે.

ભાષા-ગુર્જર ગિગએ પોતાનું હાલનું સ્વરૂપ અનેક બોળીમાં બદલાવ્યા પછી પ્રાપ્ત થયું છે. દરેક નવું બોળીક તેની શ્રેષ્ઠતા વારતે જુનાને આર્થાસી હોવું જોઈએ, તે તો નિમ્ન થય છે. દોષયુક્ત વાક્યરચના, સંપૂર્ણ નિયાર જણાવવાને દુકા દુકા વાક્યોની પુનરુક્તિ, શબ્દોના આમ્ય પ્રયોગો, અને હયા વિચારોના ભાર ઉપાડનાર શબ્દોની ખામી, જેના જે દોષો ગુર્જરાવી ભાષામાં ઇ. સ. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં જણાતા હતા, તે દોષોમાંથી ગુર્જરાવી ભાષાને મુક્ત કરવામાં ગુર્જરાત કાઠીઆવાડના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશમાં ફગનાર આ સપ્રદાયના બ્રહ્મચારી, સાધુ અને વકતાઓ સારી રીતે મહાયભૂત અનેલા છે. ગુર્જરાતના આમ્ય શબ્દોને મધાને કાઠીઆવાડના શબ્દો, અને કાઠીઆવાડના અશુદ્ધ શબ્દોને મધાને ગુર્જરાતના શબ્દો વાપરી આ સપ્રદાયના વકતાઓ (શુશ્રુતાવીતાનંદ, આત્માનંદ, સપૂર્ણાનંદ મર્મજાનાનંદ, પરિત્રાનંદ, મય-પ્રકાશાનંદ, વગેરે વગેરે) તરફથી ગુર્જર ભાષાની આધુનિક નિરુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી આપવામાં સંપૂર્ણ સહાય મળી છે, એટલુંજ નહિ પણ આ સપ્રદાયના ભક્ત કવિઓની રમિક અને આકર્ષક કવિતાની ભાષાએ ગુર્જરાતના આધુનિક લેખકોની ભાષાપર પોતાની છાપ પાડી છે. આ દૃષ્ટિથી સપ્રદાયના સાહિત્યનો તથા આધુનિક લેખકોની કૃતિઓનો આરિક અભ્યાસ કરનારને આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા અનેક દૃષ્ટાંતો મળ્યા વિના રહેશે નહિ. “દલપત કાવ્ય” વાચનારને ડાંગે ને પગલે દલપતરામની ખાનીપર આ ભક્ત કવિઓની ભાષાની છાપ જણાશેજ. એઓ પોતે એક ચુસ્ત સત્સંગી હતા. તેથી આ કવિઓની કૃતિઓ તેમણે એક વાચેલી હોવી જ નોંધનીય છે, એટલુંજ નહિ પણ રસથી, શ્રદ્ધાથી અને અર્પણ માનપૂર્વક વાચેલી હોવી નોંધનીય. દલપતરામની કાવ્ય-શક્તિ, દૃષ્ટાંતો આદ્ય અને વાણીની મીઠામતો કેટલોક ભાગ આ કવિઓની કૃતિનાં સ્ફુર્તિ અભ્યાસના પરિણામ તો ન હોય? ને એમ હોય તો નરા જૂના યુગ વચ્ચેના પુલ્લ તરીકે ગણાતા દલપતરામ જેવા કવિની મેવા ગુર્જરાની સાહિત્યને આપી આ સપ્રદાયે પરાક્ષ ગીતે કેડી મોગી સેવા બજાવી કહેવાય? દયારામની સુદર ગગનીઓ અને પદોના ખીમા આ સપ્રદાયના કવિઓ બ્રહ્માનંદ અને પ્રેમાનંદ તરફથી તૈયાર થયા છે કે કેમ તે નોંધી કરનાની જરૂર છે. આરિક શોધ કરનારને એટલું તો જણાશેજ કે દયારામે આ કવિઓની કૃતિ વાંચી હોવી જોઈએ. વળી માણીગાગ, નહોડવી, મગમાજો પાર્વદ, મેહલગન, રદીઆજો, ફેરાગનીના, આનંદકદ, અનગળ, અકળક નાપુ, હાકવ, લોકડીઆ, ચમીઆ, સમર રસાજો, દિલનાદરિયાવ, આદિ અનેક શબ્દો રવ કલાપી તથા રા ન્હાનાલાલ વગેરે કવિઓએ પોતાના કાવ્યોમાં ફૂટથી વાપરી કાવ્યની મીઠાશમાં ઉમેરો કર્યો છે અને કરે છે, તે મધ્યે ગુર્જરાવી ભાષામાં પ્રથમ તો આ સપ્રદાયના કવિઓ તરફથીજ પ્રયોજાયેલા છે.

છંદ, વૃત્ત, રાગ, અને રાહ

બ્રહ્માનંદની છંદ રત્નાવલીમાંથી મુકવાનંદ તથા પ્રેમાનંદની ગરગીઓમાંથી, નિબંધગાનંદના પદોમાંથી, તથા ભૂમાનંદના કાવ્યોમાંથી અનેક છંદો તથા વૃત્ત ગુર્જગનને લેતા પડ્યા છે. શામળબદના ઝુલકાગદ જાદ કરીએ તો બ્રહ્માનંદ મિનય બીજા કોઈ સિદ્ધ કવિઓએ ઉત્તમ ઝુલકાનો ભડાર ગુર્જરાતને આપ્યો નથી દલપતરામના સર્વેશ કુટુંબીઆ, અને મતલબ અક્ત કવિઓનીજ પ્રસાદી છે. ગોડીઓ, ગિભાસ, મોગ, વેગડો, જકડીપર, દેગીપર, અમ

દાદરા, કાશી, હંમરી, રૈખતા, કસ્યાણુ, કુપદ, મલાર, જંગવો, ભેરવી, ગઝલ, હોરી, આશાવરી, દીપચંદી, વગેરે ઉત્તરાદી સંગીતની અનેક રાગણીઓ પણ ગુજરાતી ભાષામાં આ સપ્રદાયના કવિઓ તરફથી સારી રીતે ઉતારવાનાં આવી છે. આધુનિક નાટક મંડલીના ચાલકોએ તેમાંની 'કેટલીક રાગણીઓનું' આનુકરણ કરી લોકોનાં મન રંજન કર્યો છે.

‘પામ્યો પામ્યો પદમણી નારીરે, તેની જાણો સંજ્ઞા જાંઘાની’

અથવા

‘લાવી લાવી ખજર એક લાવી મહારાણી ખજર એક લાવી.’

આ ગીતો નાટકની રંગ ભૂમિપર બહુજ ચિત્તાકર્ષક બન્યાં હતાં તેનાં ખીજ ૩૫ પદો દેવાનંદે ગુજરાતને આપ્યાં છે.

‘આથો આથો મનુષ્ય અવતાર રે, ચાર દિવસ મીજમાના.’

રાગતુંજ આનુકરણ થયું છે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક કીર્તનોની પહેલી લીટી નાટ્ય ભૂમિપર સ્વીકારવામાં આવી છે.

સરખાવો.

૧ ‘‘તારા મુખની માયા લાગી રે, મારા શામ સોહાગી’’

(અધ્યાનંદ)

‘‘મુખડાની માયાલાગીરે.....’’

(નાટ્યભૂમિ)

૨ ‘૩ડા લાગોછો રાજેન્દ્ર મંદિર આવતા રે’’

(ત્રિમાનંદ)

‘‘૩ડા દીએછો રાજેન્દ્ર મહેલે એવતારે’’

(નાટ્યભૂમિ)

નિધુમાનંદના વેગમના અવતરણમાંના ‘જકડી પરજ’ ની છાપ ગુજરાતી સમાજ પર એટલી ખબી પડી ગઈ છે કે નાનાં અને અસંસ્કારી આગકો તથા સ્ત્રીજન પણ હંમેશાં ગણાવે છે કે

‘જંગલ વસાવ્યું જોગીએ તથા તનડાની આરાજ’’

અથવા

‘જનની જીવો ને ગોપીચંદની’—એ કાળના ગીતો પણ સાંભળીએ છીએ.

‘‘બેખરે ઉતારો રાજા ભરથરી’’

(નાટ્ય ભૂમિ)

અને

‘‘મિત્રા દીએને મળા પંગળા’’

(નાટ્ય ભૂમિ)

તે નિષ્કુળાનંદે તૈયાર કરેલાં બીજામાંથી ઉઠાવવામાં આવ્યાં છે એમ કેમ ન કહેવાય ?

નિઘમાન કવિઓમાં પંકાતા રા. ન્હાનાલાલ કવિની ઉચ્ચ પ્રતિની મનાતી ગરબી "હરિના દર્શન" જેટલી તેમાં દર્શાવેલા બાવ વાસ્તે ચિત્તાકર્ષક જની છે તેટલીજ બધે તેથી વિશેષ તેના ઢાળ વાસ્તે ચિત્તાકર્ષક જની છે એ ગરબીનો ઢાળ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કીર્તનોમાં તો ઠેકાણે ઠેકાણે આવે છે. રા. ન્હાનાલાલને એ ઢાળ કીર્તનોમાંથીજ મળેલો છે એમ કહેવામાં જરાપણ અચકાવાની જરૂર નથી. વળી તેજ કવિ વરદથી "વીરને વિદાય" નામનું જે મહાકાવ્ય રાગનું કાવ્ય લખાયું છે તે નીચે પ્રમાણે ગર થાય છે.

"મહારા કેશર લીના કંથર સીધાવોછ રણવાટ"

સરખાવો-

"મહારા કેશર લીના કાનરે ઉભા ગંગાછને તીર"

(ત્રિમાનંદ)

ઠોઠાપણુ ત્રિમાનંદ ભુદિવાળો મનુષ્ય આ દૃષ્ટાંત પરથી કયુવ કરશે કે રા. ન્હાનાલાલ પર સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓની મારી રીતે અસર થયેલી છે

ઉપસંહાર.

આવા પ્રકારના સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાની જરૂર તો પણી છે. તેવું કામ એક વ્યક્તિ કરે તેના કરતાં ઘેઘ મંડળ વધારે સારી રીતે કરી શકે. સાહિત્ય પરિષદ વરદથી સાંપ્રદાયિક સાહિત્યને અજવાળામાં લાવવા માટે જે એકાદી કમીટી નીમવામાં આવે તો કેટલુંક સંગીન કામ થઇ શકે તેવું છે. તેવા મંડળનું વજન પડવાથી એ સંપ્રદાયના તેવાઓના વિદ્યાસ સહેલાઈથી મેળવી શકાય છે. તેમના પુસ્તક ભંડારોમાંથી અનેક જાતની સામગ્રી ઉપલબ્ધ થવાનો સંભવ રહે છે. આવી કમીટી તરફથી નીચે પ્રમાણે કામ થવું જોઈએ.

૧ છપાયેલાં અને ન છપાયેલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો.

૨ સ્લેખકો અને કવિઓની ઠુંદી છપવ કથા વાસ્તે માહિતી મેળવવી,

૩ સમાજ ઉપયોગી અને શિષ્ટકૃતિની વારવણી કરવી.

૪ આવી શિષ્ટકૃતિની અનુકૂળ રૂપમાં ગોઠવણી કરવી.

૫ આવી શિષ્ટકૃતિને શિષ્ટ ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની યોજના કરવી.

આ પ્રકારનું કામ જે એકવાર કરી નાંખવામાં આવે તો તે દિશામાં બીજાર કોઇને ઉતરવું પડે નહિ અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક વિશ્વવતનીય પ્રકરણ ઉમેરાયેલું ગણાય. જેમ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના સાહિત્ય સંગ્રહી પ્રયાસ કરવાના છે તેમ જેમ સાહિત્ય માટે પણ પ્રયાસ જવાની જરૂર છે આ જે દિશા તરફના પ્રયાસ સંગીન ગીને જ્યાં સુધી થશે નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અંતરે રહેશે; અને વિના કારણ કેટલાક યુવાનોને ખોટા સારા પુરાના મેળવી ગુજરાતી સાહિત્ય વિકાસનો આડો અવગા માર્ગ મમજી વેવાની ભૂલ કરવી પડશે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના લેખકો અને તેના

લેખની માહિતી.

લેખકોનાં નામ

લેખનાં નામ.

શ્રી સહજાનંદ

૧ નંદ રહસ્ય (પાંચ પ્રકરણ) (ગવ)

પૃથ્વી ૨૫૩

૨ ગિજ્ઞાપત્રી

૩ વચનામૃત

૧

અનિલામાનંદ

૧ કીર્તનો

૨ ઝપંથા નહાત્ય

૩ અવવ વિરહ

અમેસિહજી

૧ પુ રોસમ અગ્નિ

આત્માનંદ

૧ લીલા ચિતામણિ

આવારાનંદ

૧ હરિ અગ્નિમૃત

ગોપાલનંદ (અક્ષયારી)

૧ શિક્ષા પત્રી (મતલી બાપા)

૨ વાર્તા વિવેક

૩ જાકિત મિહિ

૪ અદ્વૈત ખડન

૫ સંપ્રદાયના પાના

૬ વાતોણુ પુસ્તક

ગોપાળજી પાટે

૧ રામાયણ

જગન્ પાનનંદાસ શાસ્ત્રી

૧ ભાગવત અધ્યમ સ્કંધની ટીકા

૨ ધર્મ રતનાકર

૩ મતી ગીતા

જેગમ (અક્ષયારી)

૧ કીર્તનો

૨ શ્રી દ્વાવમનાશ્રના મેળો

મુલજરાગ

૧ ગ્રાન પત્ર

ત્યાગાર્જુનંદ (સ્વામી)

૧ કીર્તનો

ધ્યાનાર્જુનંદ

૧ શ્રી હરિગીતા

૨ ધર્મામૃત

૩ કીર્તનો

કવિ નથુ

૧ દ્વૈત ગીતા

નિત્યાનંદ મુનિ

૧ દશમ સ્કંધ પૂર્વાર્ધ

૨ ભાર્ગવ પંચમ

૩ મિહર નીતિ

૪ ભગવદ્ ગીતા

૫ કપીલ ગીતા

૬ ગુણ વિભાગ

૭ વૈકુંઠ દર્શન

૮ અવતાર ચરિત્ર

૯ નાગચણ કવચ

૧૦ નિષ્કામ શુદ્ધિ

૧ ભક્ત ચિંતામણી

૨ હરિબલ ગીતા

૩ મન મંજન

૪ વચન વિધિ

૫ ગુણ પ્રાહર

૬ ધીરમોખ્યાન

૭ હરિ વિચરણ

૮ સાર સિદ્ધિ

૯ પુન્યોત્તમ પ્રકાશ

૧૦ શ્રેષ્ઠ પ્રકાશ

૧૧ અરુ વિનય

૧૨ ભક્તિ-નિધિ

૧૩ રત્નેશ ગીતા

૧૪ મમ દડ

૧૫ ચોમક પટ્ટી

૧૬ શિક્ષાપત્રી

૧૭ દશમાણ નિર્મુલ

૧૮ હરિ-શ્રુતિ

૧૯ ગિન્હ ચિંતામણી

૨૦ અવતાર ચિંતામણી

૨૧ પુષ્પ ચિંતામણી

૨૨ લગ્ન શુકનામણી

૨૩ રત્તિ વિવાહ

૨૪ કિર્તનોનું પુસ્તક

૧ વાર્તામયક

નિષ્કામનંદ

નિર્મુલસપ્ત

૮ શિક્ષાપત્રી

૯ વૈકુંઠ ધાર્ગદર્શન

૧૦ ઉદ્ધૃત ગીતા

૧૧ નારાયણ કવચ

૧૨ વિવેક ચિંતામણિ

૧૩ સત્સંગ શિરોમણિ

૧૪ વિહંગ નીતિ (દોહા એપાઇ)

૧૫ કૃષ્ણપ્રસાદ

૧૬ મુકુટ બાધની

૧૭ સતી ગીતા

૧૮ ધામ વર્ણન ચાતુરી

૧૯ પદ્ય રતન

૨૦ નારાયણ ચરિત્ર

૨૧ ગુણ નિભાગ

૨૨ નારાયણ ગીતા

૨૩ રક્તિમણી નિનાદ

૨૪ હૃદય વિનાદ

૨૫ નૃપાયનીય શારીરિક સૂત્ર બાબરતન

મણુકેશાનંદ

૧ એકાદશી મહાત્મ્ય

૨ હરિ ગીતા

૩ એકધર્મ પ્રકાશ

૪ નામ માળા

૫ ધર્મ પ્રકાશ

૬ કીર્તનો

યોગાનંદ

૧ કૃત્તમત મગ્ગ મહાત્મ્ય

૨ હૃપબદ્ધ ગીતા

૩ પ્રજ્ઞોત્તર સાગર

૪ પ્રજ્ઞોત્તર રત્નમાલિકા

૫ રમેહ બાવની

૬ હરિ ચરિત્ર ચિંતામણિ

૭ નામ માળા

વિધાનંદ

૧ સહજાનંદ નામ વિવિધાર્થ

બ્યાખ્યાન દીપિકા

વિહારીવાસજી

૧ હરિવીમામૃત ૧ તથા ૨

૨ વિહારી વિનોદ

વિશુધ્યાનંદ	૩ આચાર્યોદ્ધમ
શુક્રાનિ	૨ વેદ સ્તુતિ
	૧ દશમ ઉત્તરાર્ધ
	૨ શુદ્ધિ પ્રકાશ
	૬ ધર્મામૃત
	૪ સત્સંગ દીપ
	૫ અકિતનો અધ્યાય
	૬ હસ્તિગીતા
	૭ પ્રાર્થના માળા
સ્વામી બ્રહ્માનંદ	૧ હરિલીલામૃત
	૨ વાશુદેવ આહારમય
	૩ વિદુર નીતિ
	૪ કંકેડા

આ યાદી સંપૂર્ણ નથી, કેમ કે કેમલે દોરે પણ રહ્યા હશે. સાદિલના ક્ષેત્રમાં કાન કરનારને ઉપકારક થઈ પડશે એવા હેતુથી તે તૈયાર કરવામાં આવી છે

પાટણના બંડારો અને ખાસ કરીને તેમાં રહેલ અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય.

(લેખક:— શ્રીમનસાલ ડાહ્યાલાલ એમ. એ.)

પાટણના બંડારો કનૈયા ટોડનાં વખતથી આ દેશનાં તેથી વિદેશી પ્રાચીન શોધખોળ રસિક વિદ્વાદર્શીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. કનૈયા ટોડે રાજસ્થાનના ઇતિહાસમાં તેમાંના પુસ્તકોને ઉપયોગ કર્યો હતો; સર અલેક્ઝાન્ડર કિન્નોક ફોર્સે રાસમાળા વાંચતે ગુજરાતનાં પ્રાચી ઇતિહાસનાં સાધનો આદી મેળવ્યાં હતાં. તદનંતર મુખ્ય સરકાર તરફથી જુના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની શોધખોળ વાંચતે નીમાયલા અમલદારો પ્રેમી ડૉ. બ્યુલર, ફિલિપ્સ, બોડારક વગેરેએ આ બંડારોના કેટલોક ભાગ તપાસ્યા હતાં. શ્રીમંત માયકચાડ સરકાર તરફથી પરસ્પરિય પ્રો. અણ્ણીલાલ પાસે એક ટીપ્પરવાલી હતી. પરંતુ આ પાટણના બંડારોનું યથાર્થ રહસ્ય-તેમાં જળવાઈ રહેલા અપ્રાપ્ય સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ગ્રંથો, અધારમાં રહેલું અપભ્રંશ સાહિત્ય અને હર્લક અપાયલું પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય-સંપત્તિ રીતે અત્યારે સુધી કોઈને જાણવામાં ન હતું. આનાં મુખ્ય કારણો એ છે કે બધાએ બંડારો સંપૂર્ણ રીતે કોઈને પર બતાવવામાં આવ્યાં ન હતાં; અને જે બતાવવામાં આવ્યાં હતાં તેનું પૂર્ણવિવેચક દ્રષ્ટિએ અવલોકન થયું ન હતું.

૧૯૧૪ના સપ્ટેમ્બર માસમાં અને શ્રીમંત સરકારના હુકમથી પાટણના બંડારમાં કેરા પુસ્તકો, ઇતિહાસ, બાપાચાત્ર તથા સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ અગત્યનાં છે તે એવલોકન કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ૧૨ અઢવાડીયાના અંદર સમસ્ત બંડારો આરીકાઈથી તપાસ્યાં તેમાં રહેલા ૬૫૮ તાકડવો તથા આશરે ૧૩૦૦૦ કાગળોનાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાક પુસ્તકો, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતને બાજુ મૂકતાં, અપણી બાપાનાં તથા સાહિત્યના ઇતિહાસને વાંચતે ધણાં અગત્યનાં છે.

પાટણના ગૂર્જર રાજ્યની સ્થાપના જનકથી થયેલી છે; અને વનરાજના સમયથી પાટણ નેતોનાં મધ્યખિંડુ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. જૈન ધર્મ તથા તેના આચાર્યોને મળતા રાખ્યા અર્થથી ૧૦ થી ૧૩ માં સતક સુધીમાં જૈન આચાર્યોએ ગુજરાતના પાટનગરમાં તથા અન્ય સ્થળોએ રહીને ધણાં અગત્યના ગ્રંથો રચીને ગુજરાતનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે. જૈન આચાર્યોએ રચેલું સાહિત્ય શ્રાદ્ધ કરીએ તો ગૂર્જરાતનું સાહિત્ય અત્યંત શુદ્ધ દેખાશે. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ પુસ્તકોનાં સંગ્રહનગર અંશક છે અને તેથી નેતોએ ચોવાના ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો પાટણ, ખંભાત વગેરેના સ્થળોના બંડારોમાં સંગ્રહિત થયાં; અને આ બંડારોના લીધેજ બૌદ્ધ તથા બ્રાહ્મણોના પ્રાચીન ગ્રંથો જે કોઈ પણ કોણેથી મળે નહીં તેવાં આદીયો ઉપલબ્ધ થયેલા છે.

કુમારપાલે ૨૧ બહારો તથા વસ્તુપાલે ૧૮ કોડના ખર્ચે મોટા ત્રણ બહારો સ્થાપેલા હતા. પરંતુ અત્યંત દિલ્હીનીની વાત છે-કે આ મંદિરના બંધારણને એક પણ પુસ્તક પાઠ્યના બંધારણને જોવાના આગળ નહીં. ને મંદિરને જે અત્યારે વિદ્યમાન હોય તે તેમાંથી આપણને એકલા ગૂંચવળના નહીં પણ સૂચક દિદ્વસ્તાનની સ્પષ્ટતાસિદ્ધિ, સાહિત્યવિષયક, દાર્શનિક, ધર્મિક વગેરે પ્રવૃત્તિઓના વધારા જ્ઞાન થાય. પરંતુ ત્યાર વસ્તુના શોધ નહીં કરતાં અત્યારે જે પુસ્તકો બંધારણમાં વિદ્યમાન છે તેની અત્યંત વધારાની છે. અહીંયા અપખચ અને જૂની ગુજરાતીના પુસ્તકોનું અવલોકન વધારે વાસ્તવિક તથા બધું જોવાનું હોવાથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોનું તો માત્ર દિગ્દર્શન કરીશ.

સંસ્કૃત ન્યાયશાસ્ત્રમાં જોદ્દના કેટલાંક પ્રાચીન ન્યાયનાં પુસ્તકો જે દિદ્વસ્તાનમાંથી નહીં થયેલા છે પરંતુ તેના ટીપ્પણ અનુવાદમાં જળવદ્ય રહેલા છે તે અહિંયા મળેલા છે. આભજોએ તથા જોનોએ તર્કભાષા રચેલી છે પરંતુ તે બંને કરતાં અનિશ્ચય પ્રાચીન જોદ્દના તર્કભાષા છે, આશરે ૧૦ આ શતકમાં થયેલા રાજજગદ્દલવિહારીય મહાપતિ મોક્ષાકર ગુપ્ત (૧) પ્રત્યક્ષ (૨) સ્વાર્થાનુમાન અને (૩) પગર્થાનુમાન એમ ત્રણ પરિચ્છેદમાં આ તર્કભાષા રચેલી છે. ન્યાયમિન્દુના કર્તાએ હેતુમિન્દુ નામનો અર્થ હેતુવાદ ઉપર રચેલો છે. ઇ. સ. ૭૮૦ના આરંભમાં તેના ઉપર વિનીતદેવે ટીકા બનાવેલી છે, નાલંદના વિશ્વવિદ્યાલયના ગુરુ શાંતર કિતના તત્ત્વસંગ્રહમાં વિવિધ દર્શનોની સમીક્ષા કરેલી છે. આના ઉપર નાલંદના વિશ્વવિદ્યાલયના મત્રશાસ્ત્રના ગુરુ કેમલશીલે (ઇ. સ. ૭૫૦) તત્ત્વમંડપજિજ્ઞા નામની ટીકા કરેલી છે. આ ઉપરાંત ન્યાયસાર ઉપર ભાસર્વજનની સ્વોપચ ન્યાયબૂધણ ટીકા, જયરાશિનો તત્ત્વોપખ્યાન, મહાવિદ્યા અનુમાન ઉપર બદવાદીન્દ્રનું મહાવિદ્યાવિદ્યાન તેના ઉપર ભુવન સુંદરની વૃત્તિ અને તે ઉપર ટિપ્પણ, પરમં પાશુપતાચાર્ય વામદેવજનો ન્યાયકુસુમાંજલિ નિર્ણયન, શિડિલ વોમિદેવ બૂધ વિની ન્યાયકુસુમાંજલિ ઉપર કુસુમાંજલિ નામની ટીકા વગેરે અર્થે પણ જ્ઞાન થાય છે.

એતિહાસિક પુસ્તકોમાં બિહલજુના વિક્રમાદિત્યચરિત્રના નાયક વિક્રમાદિત્ય (આહવમ્હ) ને અંવલંબીને અભિલપિતાર્થિયિતામણિના કર્તા અને ચગિતનાયકના પાત્ર દક્ષિણના ચાણક્ય વંશના રાજા બૂચોકમ્હ સોમેશ્વરે (ઇ. સ. ૧૧૨૭-૧૧૩૮) વિક્રમાકામ્યુદય નામનું રસમ અર્પણ કાવ્ય રચેલું છે. આ કાવ્ય ગુટક તાડપત્રમાં મળેલું હોવાથી વિક્રમાદિત્યના ચોવરાજ્ય વર્ણન લગી પ્રાપ્ત થયેલું છે.

વસ્તુપાલના સમકાલીન આચાર્ય બાલચંદ્રે વસંતવિલાસ નામનું વસ્તુપાલ ઉપર મહાકાવ્ય રચેલું છે. વસ્તુપાલના ગુરુ જિજ્ઞાસેનના શિષ્ય અને ધર્મામ્યુદય નામના સંધાધિપતિચરિત્ર કાવ્યના કર્તા ઉદયપ્રભ આચાર્યે સુકૃતકીર્તિકલ્પોદિની નામની ૧૮ સ્તોત્રની વસ્તુપાલ ઉપર પ્રશસ્તિ રચેલી છે. હમ્મીરમ્હર્દન નાટકના કર્તા જયસિંહસરિયે પણ ૧૧૩ સ્તોત્રની એ પ્રશસ્તિ બનાવેલી છે. કુમારપાલના સંબંધમાં જયસિંહસરિયેના કુમારપાલ ચરિત્ર મહાકાવ્ય ઉપરાંત ચરિત્રસુંદરનું કુમારપાલ ચરિત્ર કાવ્ય, સોમતિલકનું કુમારપાલ ચરિત્ર, સંવત ૧૮૭૬ માં ઉત્તરાયેલો કુમારપાલ પ્રબંધ એ મુખ્ય પુસ્તકો છે.

કાવ્યમંડનાદિ ૮ અધ્યાના કર્તા મંડપદ્મના પદસાવના મંત્રિ મંડનનું મહેશ્વર કવિએ રચેલું કાવ્ય મનોહર નામનું ૪ સર્ગાત્મક ચરિત્ર છે. રગવિજયની ગૂર્જરદેશબૂધાવળીમાં આરં

ગન્ધેય સુધીના ગૂર્જર ગમ્ધ્યોના વંશનું આશરે ૨૦૦ શ્લોકોના વર્ણન છે જયસોમની મંત્રિકર્મચંદ્રવંશાવલીમાં મારવાડના રાજસિંહના મંત્રિ અને ત્યારમાઠ અકબર પાદશાહના સા-
માજિકાધ્યક્ષ કર્મચંદ્રના વર્ણ તેના પૂર્વજોના સ્મૃતોત્તુ વર્ણન છે. વધુમગણિના વિજયદેવ
માહાત્મ્યમાં હીરમૌખગમ્ધ્યની પેઠે વિજયસેનસુરિના શિષ્ય વિજયદેવસૂરીશ્વરનું ચરિત્ર છે. હેમવિ-
જયની કીર્તિદ્રવ્યોલિનીમાં ત્રિજયસેનસુરિનું યશોવર્ણન કરેલું છે.

અનંકારશાસ્ત્રમાં જાલરામાયણ કપૂરમંજરી વગેરેના કર્તા પાયાવરીય રાગગોખરનો કા-
વ્યમીમાસા એક ધણો અગત્યનો લેખ છે. આ અંથ અદાર અધિકરણમાં હતો. પ્રથમ અધિક-
રણના અદાર અધ્યાય છે. પ્રથમ અધિકરણજ ૬૩૧ ઉપલબ્ધ થયેલું છે અને તે પણ જૈન
બંડારોમાંથી. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોના લોકોની ભાષા વિષે બોલતાં લાટ તથા મૌરાય
દેશોની ભાષા વાંચતે કહે છે કે—

પઠંતિ સ્ત્રમ્ લાટાઃ પ્રાકૃતં સંસ્કૃતદ્વિપઃ ।

જિહ્વા લલિતોહ્લાપલ્લવસૌંદર્યમુદયં ॥

સુરાષ્ટ્ર ચવળાદ્યા યે પઠંત્યર્પિતસૌષ્ઠં ।

અપભ્રંશાવદંશાનિ તે સંસ્કૃતવચાંસ્યપિ ॥

પાશ્વનાથચરિત્રાદિ વિશતિ પ્રબંધના કર્તા આચાર્ય વિનયચંદ્રની હાલ શિક્ષાનો વાડપત્ર
ઉપર એક અપૂર્ણ પ્રતીક છે. એથી પરિચ્છેદમાંથી પ્રતીક ત્રુટે છે. કવિ કહે છે કે અપ્પહટ્ટિ
શુરની વાણીમાં કવિશિક્ષા કહીય. (કાવ્યશિક્ષા પ્રવક્ષ્યમિ વ્યવમટ્ટિપુરોગિરા) અપ્પહટ્ટિ કાવ્ય-
શિક્ષા કહેવાતા હતા; અને તેમની રચેલી કવિશિક્ષાનો કર્તાએ પોતાના અંધમાં ઉપયોગ કર્યો
હશે. પ્રસ્તુત શિક્ષામાં તે વખતના દેશોની માહિતી આપેલી છે.

ચોગશી દેશોના નામ નીચે પ્રમાણે મળાવેલાં છે:—‘ચતુરશીતિદેશાઃ ગૌડકન્યકુન્જ-
કૌહ્લાકકલિંગઅંગવંગકુર્ગમઆચાલ્યકામાસઓપ્તૂંડૂંડીશમાલવલોહિતપશ્ચિમકાઠવાલમસૌરાષ્ટ્ર-
કુંકળલાટશ્રીમાલઅર્ધુદંમેદપાટમરુવરંદ્રયમુર્તીગંગાતીરઅંતર્વેદિમાગધમધ્યકુરુકાહલકામરૂપકાંચીઅ-
વંતીપાપાંતકકિરાતમૌઘીરૌશીરવાકાળઉત્તરાપયગુર્જરસિંયુકેવાળનેપાલકુતુરપ્કનાડકારવર્ચરજર્જ-
કાદમીરહિમાલયલોહપ્રુપશ્રીરાષ્ટ્રદક્ષિણાપર્ધામંચલચૌલકૌશલપાંડુઅર્ધવિંધ્યકર્ણાટદ્રવિદશ્રીપર્વત-
વિદર્ભધારાટરલાજીતાપીમહારાષ્ટ્રઆમીરનર્મદાતટદ્વીપદેશાશ્ચેતિ’

હીર્યાણી રૂપ્યાદિપટ્ટં । પત્તનાદિ દ્વાદશકં । માતરાદિશ્વતુર્વિંશતિઃ । વટ્, રૂપ્યાદિ પદ્મ-
શત્ । મૌલિજ્વાદિ ચત્વારિંશત્ । હર્ષપુરાદિ દ્વિપચાશત્ । શ્રીનારપ્રમૃતિ પદ્મપંચાશત્ । જંબૂમર-
પ્રમૃતિ પદ્મિઃ । પદ્મવાળપ્રમૃતિ પદ્મસતિઃ । દર્માવનીપ્રમૃતિ ચતુરશીતિઃ । પેટલાપદ્મપ્રમૃતિ
ચતુરુત્તરશતં । પદિરાલકાપ્રમૃતિ વ્દશોત્તરં શતં । મોગપુરપ્રમૃતિ પોટશોત્તરં શતં । વત્સક-

કેમપ્રભૃતિ પંચશતાનિ । માહદ્વાસાદ્યમર્ધાદ્યમશમ્ । કૌંકણપ્રભૃતિ ચતુર્દશાધિકાનિ ચતુર્દશશતાનિ ।
 ચંદ્રાવતીપ્રભૃતિ અષ્ટાદશશતાનિ દ્વાવિંશતિ શતાનિ મહીતટનવસહ્યાણિ પુરાષ્ટ્રાઃ । એકવિંશતિ
 સહ્યાણિ છાત્દેશઃ । સસતિસહ્યાણિ ગૂર્જરો દેશઃ પારતશ્ચ । અદ્વૈદશ્યાણિ બ્રાહ્મણગટકં ।
 નવલશ્યાણિ હાહલાઃ । અષ્ટાદશશ્યાણિ દ્વિનવત્યાધિકાનિ માલવો દેશઃ । ષડ્વિંશશ્યાણિ કન્ય-
 કુન્દન । અનંતમુત્તરાપયં દક્ષિણાપયં ચેતિ । પદ્મ એટલે ૭ ગામોનો સમુદાય ઇત્યાદિ .

વિનયચંદ્ર સંવત ૧૨૮૫ના અરસામાં વિદ્યમાન હતા. મલ્લધારિનચંદ્રના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભે
 વસ્તુપાલના આગ્રહથી અલંકારમહોદધિ નામનો સ્વોપન ટીકાવાળો ગ્રંથ રચ્યો છે. હેમાચાર્યના
 શિષ્ય ગમચંદ્રે ૨૦૦ શ્લોકોનો નાટ્યમદર્પણ નામનો ચાર વિવેકમા નાટ્યશાસ્ત્રનો ગ્રંથ રચ્યો
 છે. પાર્શ્વચંદ્રસનુ આગ્રહની સરસ્વતીકંઠાભરણ ઉપર પદ્યપ્રકાશ નામની અમત્યની ટીકા છે.
 પદ્ય કુર્માચે તાડપત્રનો પ્રતીક અપૂર્ણ તથા ત્રુટક છે. અપભ્રંશ સંબંધી ટીકાકાર સૂત્રોના
 ઉદાહરણ સહિત સાર સંપાદીકરણ કરેલું છે. કાવ્યપ્રકાશ ઉપર કાવ્યપ્રકાશ સકેત ઉર્દૂ કાવ્યા-
 નર્શ નામની ભારદ્વાજ ગોષ્ઠના ભટ્ટદેવકસનુ સોમેશ્વરની ટીકાના ૫-૬ ૭-૮ ૯ (અપૂર્ણ)
 અધ્યાયો તાડપત્ર ઉપર છે. પ્રતીકારેદરાજનો ઉદ્ભવલંકારસારમંથક, તોમર વંશના કાશ્મીરી
 સહદેવની વામનીપાલકારવૃત્તિ, અમરચંદ્રની કાવ્યકલ્પલતા ઉપર વિવેક નામની ટીકા, ભાવદેવનો
 અલંકારસાર, માલવાના મહામાત્ય વાગ્મટના પુત્ર દેવેશ્વરની કવિકલ્પલતા નામની કવિશિક્ષા વગેરે
 નજીવા લાયક ગ્રંથો છે.

કાવ્યોમાં ધર્મપાલવંશવિભૂષણ અને- વિક્રમચીલસંભવ પાલવંશના સુવંરાજ હારાવર્ષની
 આસાથી અમિનન્દ કવિએ રચેલા અમિનન્દ કાવ્ય (રામચરિત) ના તાડપત્ર તથા કાગળ ઉપર
 પ્રતીકા છે. ઉદ્દેશ ૪ સર્ગો (૩૭-૪૦) કાવ્યસ્થ ભીમની કૃતિ છે. વાલ્મીકી કાવ્ય સોર્ણની
 ઉદયસુંદરી નામની ચંપૂ કથા ગૂજરાતના સરેકૃત સાકિત્યમા એક અમત્યનો ગ્રંથ છે. બાણના
 ભૂતી કૃતિ રચવાની ઉત્કટ આકાંક્ષાવાળા આ કવિએ હર્ષચંદ્રિની મારક આઠ ઉચ્છ્રામમાં આ
 કાવ્ય રચેલું છે. પ્રથમ ઉચ્છ્રામમા કવિએ પોતાની જીવિની ત્વચ્છિન્ન તથા સ્વપ્નચર્ચુ વર્ણન
 કરેલું છે. કનકાયન નામના પ્રધાને અધિકારારોપિત સ્વભનિઓથી બુધિચાર દેખાડવાથી
 વલ્મીકીના રાજ્ય શિલાદિત્યને પ્રધાન બદલવાની ચિંતા થઈ. રાત્રે લક્ષ્મીએ સ્વપ્નામાં દર્શન
 આપ્યું, અને શિલાદિત્યને પોતાના ભાઈ કલદિત્યને અગાત્ય પદે નિયત કરવાને આદેશ કર્યો.
 તેણીએ કહ્યું કે તારો દનિષ્ઠ ભાતા કલાદિત્ય શિવના કાવચ નામના ગણનો અવતાર છે.
 મારે દેવતાઓએ સમુદ્રમથન કર્યું ત્યારે પ્રથમ તો હું તેમના દષ્ટિપથ આવી, પરંતુ મંદરના
 પરિભ્રમથી દૃત્પત્ર કયેલા આવર્તના સંગિવેશથી એકદમ વરતજ અતિ ગંભીર પાણીમાં ડુબી
 ગઈ. ઇત્યાદિ સર્વ દેવો તે વખતે વિષ્ણુ યજ્ઞને જુદસ્પતિને પ્રજ્ઞા લાગ્યા બુદ્ધિ તિએ કીધું કે
 શ્રી કૃષ્ણની પાસે કાવચ નામનો અતિ પ્રસિદ્ધ ગણ રહે છે. અટપ્રભૃતિ ભગવાનની જલમયી
 મૂર્તિને અધિષ્ઠિત સમુદ્રના આસનસહચરવથી કાવચને વિષે રહેલો કે કાવચ એમ કહેવાય છે.
 જલધિનું પ્રેમપાન હોવાથી તેન થી સમુદ્રમાંથી લક્ષ્મી લાવી ચકાશે.

પ્રાયશો વિદિત એવં મવતામતિપ્રસિદ્ધઃ કાશ્યસ્યો નામ ગણઃ ધ્રીકઞ્ચસન્નિષાવાસ્તે સ
 ચાષ્ટમૂર્તેર્ભગવતો જલમયીં મૂર્તિમધિષ્ઠિતસ્યામન્નમહચરત્વેન કાચે સ્થિતત્વાન્ કાચન્ય ઇતિ મૈઠ-
 રનહતશક્તેઃ પ્રણયાસ્વદમમ્બુધેરાસીત્ ।

આ કાચરથ ગણુની મદદથી દેવોએ અને સમુદ્રમાંથી કહાડી. આ કાચરથ ગણુ શિવની
 આજ્ઞાથી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલો છે અને તે તમારો ભાગ કલાદિત્ય છે અને તે પોતાનો વંશ
 સ્થાપવા પધ્ધતિ અહીં આ રહેશે. શિલાદિત્યે આથી પોતાના ભાઈને અમાત્ય પદે સ્થાપ્યો. આ
 કલાદિત્યથી વંશભીથી નંદેશો વાલ્મી નામનો કાચરયોનો વંશ ઉત્પન્ન થયો. (વંશભીચિનિર્ગત
 ઇતિ વાલ્મી નામ કાચસ્થાનાં વંશઃ)

વંશસ્ય સચ્ચરિતસારવતઃ કિમઙ્ગ । સંગીયતે સુલલિતાકુટિલસ્ય તસ્ય ।

ચેનાન્તરાવૃત્તમરેણ ધરાધિપત્યે રાજ્ઞાં જયત્યહતવિસ્તરમાતપત્રમ્ ॥

કિં વહુના । તૃતીયમકૃતોન્મેષં કાચસ્ય ઇતિ લોચનં ।

રામચર્ગો વહનેપ-મ્ભેદઞ્ચ મહેશ્વરઃ ॥

આ પ્રમાણે કવિએ કાચરયોની સ્તુતિ કરવામાં આદી રાખી નથી. આ વિરતમ સંક્ષમાં
 લાટદેશાધિષ્ઠિત ઉમેશવંશાવતીર્ણ ચંદ્રમતિને પુત્ર સાક્ષિય થયો; તેનો અનેકોપમાયુત કુલયિ-
 ભૂપણુ સુદ નામનો એક પુત્ર હતો. તેનો પંખાવતીથી પ્રથમ સોટૈલ નામનો પુત્ર થયો. તેના
 પિતા આધ્યાવરથામાં તેને મૂકીને મરણ પામ્યાથી લાટદેશનાં રાજા મગિરાજના મિત્ર પોતાના
 માતૃમ ગંગાધરથી ઉછેર્યો હતો. આધ્યાવરથાથીજ તેનામાં કવિત્વનાં ઐકુરો રૂપોં હતો.
 ચૌલુક્યકુલામરણનાયક કીર્તિરાજનો પુત્ર સિંહરાજ તેનો સદાધ્યાયી હતો અને ચંદ્ર નામનો
 વિદ્વાન્ તેનો શુરુ હતો. લાટદેશના સિંહરાજાનીય દિસપતિ (૭૨ ગામની) તથા વાહિરિકાર
 સપ્તશતક (૭૦૦ ગામની) કુલકમાગવ ધ્રુવશ્ચિ (ધ્રુવશ્ચિ) નો તે સ્વામી હતો. ચૌવનાવ
 રથમાં લાટદેશના રાજા વત્સરાજના મિત્ર કૅંકણના મુમ્મુશિરાજની રાજધાની રથાનકમાં જઈને
 રહ્યો હતો. અને ત્યાં તેને પ્રસિદ્ધ શ્રોત્રથી મુદિત મુમ્મુશિરાજે સભામાં કવિપ્રદીપ એવા નામથી
 બોલાવ્યો હતો. હિતરાજ, નાગાર્જુન અને મુમ્મુશિરાજ એ ત્રણે કૅંકણના રાજાઓએ તેનું સન્માન
 કરેલું હતું. અશોકવતી કથાના કર્તા મહાકવિ એવાંમરાચાર્ય ચંદનાચાર્ય, ખગ્ગ કાચથી
 પરિવૃત્ત નાગાર્જુનરાજે આપેલા ખગ્ગાચાર્ય એવા અપર નામવાળા વિજયસિંહ નામના શીઘ્ર-
 કવિ તથા ગ્નમંજરી ચંપૂકથાના કર્તા ભાષાત્રયના વેતા દિગંજરાચાર્ય ઇંદ્ર નામના આચાર્ય
 તેનાં મિત્રો હતા. આ ઉદયસુંદરી કથાના શુષ્ક ગતિ રીતિ વગેરેનું વર્ણન ગ્રંથમાં કવિએ પોને
 કરેલું છે. સાપામિભૂત બાણમદ્રે આ કથા વાંચીને અભિનંદી અને તેથી તેના શાપની મુક્તિ
 થઈ. બાસ, દાસિદાસ, શુભાશ્વ, કુમારદાસ, બાણ, શ્રીહર્ષ, વાકપતિરાજ, ભવભૂતિ, મુન્ન, નોજ
 વગેરે કવિઓને તેમની કવિના વાસ્તે આ કાચમાં વખાણ્યાં છે.

જ મેગિરાજ કીર્તિરાજ તથા વત્સરાજ માટે સકે ૮૩૨નું ચૌલુક્ય ત્રિલોચનપાલનું
 દાનપત્ર જુઓ.

વાગીશ્વરં હન્ત મજેમિનન્દમયેશ્વરં વાતપતિરાજમીહે ।
રસેશ્વરં સ્તૌમિ ચ કાલિદાસં વાણં તુ સર્વેશ્વરમાનતોસ્મિ ॥

ખાણુ કવિનો આદર્શ કવિ હતો. આ કથાનો નાયક શાલિવાહનના વંશનો પ્રવિશનનો મહાયવાહન રાજા છે; અને ઉદયચંદ્રીની પ્રાપ્તિને અનુલક્ષીને આ કથા રચેલી છે. અનંતપાલના સં. ૧૦૧૬ ના ત્રીપત્રમાં નાગાર્જુન તથા તેના કનિષ્ઠ ભ્રાતા મુમ્મુક્ષિ રાજતું નામ આવતું હોવાથી કવિનો સમય ઇસ્વીના અગીયારમા શતકનો પૂર્વાર્ધ નિશ્ચિત થાય છે. મુમ્મુક્ષુ પરિણયને અવલંબીને નંત્રી વસ્તુપાસે નરનારાયણાનંદ નામનું મહાકાવ્ય બનાવેલું છે મહાન જૈનમંત્રીની આ એકમ કૃતિની એકમ પ્રતિ ઉપસમ્પન્ન છે અને તે પણ ખાલિજી ધર્મના વિષય ઉપર. જૃહદ્ગચ્છના વિજયસિંહના ગુરુભાઈ હેમચંદ્રનું નાભેયનેભિદ્ધિસંધાન નામનું આદિનાથ અને નેમિનાથ સંબંધી હયામય કાવ્ય નોંધ સેરા લાયક છે. ઉદયપ્રભતું ધર્માબ્યુદય નામનું સધાધિપતિ ચરિત્ર વસ્તુપાસે સંધ કાઢ્યો તે ઉપર રચેલું છે. પ્રથમ અને છેલ્લા સર્ગમાં વસ્તુપાસ તથા તેના ગુરુ અને બીજા જૈનાચાર્યો સંબંધી અંતિહ સિક્ક વ્રતાંત છે. બાકીનો ભાગ આદિનાથ અને નેમિનાથ વગેરે તીર્થંકારોના ચરિત્રોનો છે, વિલ્લક મંજરીને કવિનામા દુઃકમા પહીવાલ કુલના લઘુ ધનપાસે કરેલી છે. નિદાસિંહ અને વેળ્લલ દેવીના પુત્ર મન્મથસિંહના સુકત રત્નાકર નામના મહાકાવ્યના ધર્માખ્ય પ્રથમ હારમાં ધર્મના મૂકો સંગ્રહેલા છે. કાવનન નૈર્ગસિંહી વૃત્તિના પ્રયોગોના ઉદાહરણરૂપ બીજાને અવલંબીને મૂલ મહાકવિએ પ્રતિજ્ઞાગોચ્ય નામનું મહાકાવ્ય રચેલું છે. મંડપ દુર્ગના પાદશાહ આલિમશાહના મંત્રિ મંડને કાવ્યમંડન (પાંડવો સંબંધી) ચંપૂમંડન (દ્રોપદીવિષયક) શાંખરી મંડન (કાંબરીસાર), શૃંગારમંડન, અલંકાર મંડન, સંગીતમંડન, ઉપસર્ગ મંડન અને ચંદ્રવિજય પ્રમથ (ચંદ્ર ઉપર) એમ આઠ અંગે રચેલા છે. મંત્રિમંડનનું શ્રવન કવિ મહેશ્વરે કાવ્યમનોહરમાં લખેલું છે.

દામોદરગુપ્તનું શુંમલીમત કાવ્યમાલામાં જોટલું છપાયેલું છે તેનાં કરતાં ૧૦૦ શ્લોક વધારે પાટલુના બંડારના વાડપત્રમાંથી મળે છે. પ્રતીકનાં છેવટનાં પાના ત્રુટિત હોવાથી અંથ પૂર્ણ કરવામાં આશરે ૧૮૦ શ્લોક ખૂટે છે. છેવટના ખંડ ઉપરથી જણાય છે કે અંથનું ૧૨૮૦ શ્લોકનું પ્રમાણ છે. જૈન નાટકોના સંબંધમા વસંતમા “શુન્દરાવતું સંસ્કૃત નાટક સાહિત્ય” નામના લેખમાં કહેવાયેલું છે. અહીંયાં અન્ય દેશનો નાટકો બતાવોયું. કાદંબરી કથાસારના કર્તા અભિનંદના પિતા વૃત્તિકાર જયંતના આગમડંબર નામના નાટકમાં પદદર્શનની સમીક્ષા કહેલી છે. સાહિત્ય દર્પણમાં ત્રિપુરદાહ અને સસુદ્રમથન નાટકોનાં નામો આપેલાં છે. આ બે નાટકોના કર્તાના આ ઉપરાંત ચાર નાટકો વાડપત્ર ઉપર લખેલા મળેલાં છે. કપૂર ચરિત્રખાણુ (ચૂતકાર કપૂરના પરાક્રમો) ઋક્ષિભીપરિણય ઇલાયૂઝ દાસ્યચૂડામણિ પ્રહસન, ત્રિપુરદાહ ડિમ, કિરાતાજીનીય વ્યાયોગ અને સસુદ્રમથન સમવકાર એ છ નાટકો કાલિંજરના પરમહિંદેવ (ઇ. સ. ૧૧૬૨-૧૨૦૩)ના અખાત્ય કવિ પત્તરાજની કૃતિઓ છે. સુરાસિનું અનર્ધરાધવ ગુજરાતમાં ધણું પ્રિય થયેલું માલૂમ પડે છે, કાવ્ય કે તેના ઉપર મત્તધારિ દેવપ્રભાચાર્યનો અનર્ધગધવ રહસ્યાદર્ગ (અંથ ૭૫૦૦) તેમના શિષ્ય નરચંદ્રાચાર્યનું સુરાસિનું પન (અંથ

૨૫૦૦) અને તપગચ્છના જયચંદ્રસુરિના શિષ્ય જિનહર્ષિની અનરોધાયત્વતિ એમ ત્રણ ટીકાઓ છે.

બ્યાકરણમાં હેમન્યાસ, સૂત્રવૃત્તિકાર મલયર્ણુરિનું શબ્દાનુશાસન, સંવત ૧૦૮૦ માં બુદ્ધિમાગર અર્થે રચેલું બુદ્ધિમાગર બ્યાકરણ, કાતન્ત્ર દોર્ગમિંહી ઉપર ગોદસણની ટીકા તથા મોક્ષશરની કૃદ્ધતિ, ત્રિશેષ્યનદાસનો કાનન્ત્રપન્નિકાવોત, બોપદેવના દરિદ્રસ્વ ઉપર રવિધર્મની ટીકા, સંવત ૧૬૮૭માં રચેલો સ્વોપગ ક્રિયાકલ્પણતા ટીકા મમેત સાધુમુદ્રનો ધાતુરત્નાંકર એ નોધવા લાયક ગ્રંથો છે.

કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના તથા તેના ઉપર ચોખમની નીતિનિર્ણય નામની ટીકાના યોડાંક પત્રો વાંડપત્રના છે.

કથાઓમાં વરુપાલની પ્રાર્થનાથી રચેલો નરચંદ્રનો કથાગ્નસાગર ૧૫ વરગોમાં છે.

શિયમદિર નિર્માણ ઉપર વૈરાગ્યનીય લક્ષણ સચુચ્ચ, મંડનનો રૂપગંડન, અને કેશવનો વારતુવિલક એ નવીન ગ્રંથો છે ત્રિભુવનમલ્લ રમેશ્વરેવના અભિલપિતાર્થચિંતામણિ ઉર્ફે માન્મોહાસમાં જૂદી જૂદી કલાઓનું શત અધ્યાયમાં વિવેચન કરેલું છે. પાટણના મંડારની પ્રત જે કે અપૂર્ણ છે તેપણુ મદ્રાસ ઝોગએટલ લાઇબ્રેરીની પ્રત કરતાં આગળ જાય છે. મલધારિ ગજશેખરના શિષ્ય સુધાકલશે સંવત ૧૩૬૦ માં સંગતિસારોદ્ધાર નામનો ગ્રંથ રચેલો છે. આ ઉપરાંત પ્રભચૂડામણિને આશ્રીને રચાયેલાં ગ્રંથ-ચંદ્રોન્મીલન મંદલક્રમણનો ચૂડામણિસાર, પાર્શ્વચંદ્રનો હસ્તકાક-માં પ્રશ્નોના અક્ષરોની ગણતરીથી નષ્ટ લાભ આપુ, મૃત્યુ, વગેરે મૃત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જાણવાની કળા આપેલી છે. ઉપાધ્યાય મેઘવિજયના વર્ષપ્રબોધમાં કૃષિકાંશે તથા બ્યાપાગિઓને જાણવા લાયક ધણી જાણતોનો સમાવેશ કરેલો છે. માણિક્યસુરિએ શકુનપારોદ્ધારમાં શકુનશાસ્ત્ર સંક્ષેપમાં કહેલું છે

પ્રાકૃત. મહેશ્વરની કથાવતી ૨૪૦૦૦ ગ્રંથ પ્રમાણનો એક મહાન પ્રાકૃત ગદ્ય ગ્રંથ છે. તેમાં હેમાચાર્યના ત્રિપદિયલાકાપુરપચગિત્રની માફક ૬૩ મહાપુરુષોના ચરિત્રો આપેલા છે. આ ઉપરાંત મહાવીર સ્વામિથી તે હગિમદ્રસરિ સુધીના આચાર્યોનો ઇતિહાસ પણ છે જ્યારે ત્રિપદિમાં હસ્ત વન્દસ્વામિ સુધીના આચાર્યોનું વર્ણન છે. આમાંથી આમ પ્રાચીન ઇતિહાસની ધણી સામગ્રી મળે તેમ છે. સવત ૧૨૪૧માં લખાયેલા એક વાંડપત્રના પુસ્તકમાં મિદ્ધમેન, પાદલક્ષ, અક્ષવાદિ અને જાંપમદિના પ્રાકૃત પદ્યમાં ચરિત્રો છે અપ્પમદિચગિત્રમાં ગોડપડોના કર્તા અપ્પમદરાયને અપ્પમદિએ લેખ જનાઓ તે વાત વર્ણવેલી છે, પ્રાકૃત ચરિત્રો પ્રાચીનહોવાથી સંસ્કૃત કરતા વધારે વિશ્વનીય છે. કુમારપાલ પ્રતિબોધ ઉર્ફે હેમકુમારચરિત્ર સવત ૧૨૪૧માં સિદ્ધરાજે કર્વોદ અને ખાતા તરોકે બ્યાદરાયેલા પ્રમિદ પોરવાડ હવિ ત્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં વિજયસિંહ સુરિના શિષ્ય મોગપ્રભાચાર્યે (સમતિનાથચરિત્રના કર્તા) દેવસ્તાવમાં, અં. ૮૮૦૦) પાટણમાં રચેલું છે. અનેકાર્થકેરકૌસુદીના કર્તા અને હેમાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્ર સગિને વાચી સંભળાવેલ હોવાથી તથા કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૬૬૮ ૧૧ વર્ષે રચેલું હોવાથી વિશ્વમની-મતાની છાપ તેના ઉપર છે. પ્રથમ ૪૦૦ ગાથામાં પાટણ તથા તેના રાજ્યો, કુમારપાલની વંશપરંપરા તથા હેમાચાર્યની ગુરુ પરંપરા તથા જન્મ તથા દીક્ષા વૃત્તાત વગેરે તથા કુમાર,

મુનિવર પરદત્તા બનાવેલા વગ્નસ્વામિ ચરિત્રની બે સંધિઓ છે. પ્રથમ સંધિમાં ૧૨ અને બીજીમાં ૫ કડવા છે. કુલ અંક ૩૦૦ છે. આ ચરિત્રના ત્રણ તાડપત્રો પાટથુમાં છે. તેમ એક ખંભાતમાં પણ છે. પ્રથમ ૪૩૫ નીચે પ્રમાણે છે.

અહો જળ નિમુણિજ્ઞત કન્તુ ધરિજ્ઞત વડ્ડસામિમુનિવરચરિત,
 સાહસં મુમ્ણોહરુ ભવિયહ સુંદર નિ જીણવયણ સમુદ્ધરિત ૧.
 સુંવવનનામિ પૂરવરુ પહાણ અર્થેથુ મરહિ વરગુણનિહાણ,
 જિણમ્મણિહિ સુંદરુ કિડ પવિત્તુ દેડંલવિહારમંદિડ પવિત્તુ. ૨
 નંદનવળસરિસરવેરેહિં રમ્મ પાલહિં નર તિય્થુ જિણંદધમ્મ,
 તિહિં નયરિ અતિય ધણુ નાડ સેદ્ધિ જો હપ્થુ ન ઉડ્ડ કસુ વિ હેદ્ધિ. ૩.
 તસુ ધળગિરિ નામિ પહાણુ પુત્તુ પુરમંડળ અતિય મુગુણેહિ જુત્તુ,
 સાવયવંસુમ્મવડ સુદ્ધમાવડ નિમ્મલગુણમંદિરુ સમિયાડ. ૪.
 ઉવસંતમોહમોફલામિલાસિ અહિલાસુ ન બંધડ ગેહવાસિ,
 જા કાવિ વરિજ્ઞડ તાસુ ચાલ નવજોન્નવરનયણવિસાલ. ૫
 પડિસેહડ સો મુનિ જેમ નારિ નિયજોયણ મ અકયત્થ હારિ,
 પવજ્ઞ રેસું નિલ્લિકામુ મડ સફલ કરેવિણુ મળયજન્મુ. ૬.
 અજ્ઞડ પમણિજ્ઞડ સુંદરિય નિયતાયનણિસ્વામોયણીય,
 હડ અવસવમિત્તણિ કરિસુ એહુ મહુ મળાહુ એહુ વરુ વેરુ. ૭
 (પત્તા) એહુ જડ ન વેરેસડ નવિ પરણેસડ તો મડ માડ મરેવડ,
 એહુ નયણસુંદરુ રુવપુરંદરુ અવસ નાહું કરેવડ. ૮.
 મુનિવરવરદત્તિ ગળહરમત્તિ વડ્ડસામિગળહરચરિત,
 સાહિજ્ઞત માર્વિ સુંવહુ પાર્વિ જિં તિહુયણ નિયગુણમરિત.

|રગસધિ-ધર્મપ્રભાચાર્યના શિષ્ય પંડિત રત્નપ્રભાની અંતરંગ અધિના નવ આપકારા
 ના) માં ભવ્ય અને અભવ્યના સંવાદ રૂપે તથા મોહમેના તથા જિનસેનાના યુદ્ધ
 વરંગ રિપુઓના વિજયનું વર્ણન છે. આની એક તાડપત્રની તથા બીજી કાગળની
 પ્રતો છે.

ચરગસધિના પાંચ કડવામાં ચાર ચરણનું વર્ણન છે. ધનપાશ પંડિતની પચમીકલા
 (મવિસત્તકલા) ૨૨ સંધિઓમાં છે. આદિનું એક કડવું ઉદાહરણ તરીકે નીચે આપેલું છે.

જીણમાસણિ સારુ ણિહુયપાવકલંકમલુ,
 મ્મત્તવિસેસુ નિમુણહ મુયપંચમિહિ ફલુ.

પળવિષ્ણુ જિણ તડ્ડોયવંચૂ દુષ્કરતરભવણિન્નુદતંધુ,
 મન્વયણપંત્યપયંગુ કયકસળમોહતિમિરોહમંગુ.
 નિસેસખરિયમુવળંતરાહુ ઉક્કયદુક્કમ્પતરુમૂલજાહુ,
 અવિસાઠ અરાઠ અકોહુ અલોહુ અણાણેઠ,
 પરમેસર પરમગુણપ્પહાણુ સંપત્તુ પરનિન્નુદિનિહાણ
 અરહંતુ અણંતુ મહંતુ સિઝ સંકંતુ સુદુમ્મુ અણાઈવંતુ,
 પરમપ્પઝ પંઢિઝ મહત્થુ પરમિટ્ઠિ પરમકારણુ કયત્થુ.
 સો હિયઈ ઘેરેવિ પવરમહાસિરિકુલ્લહરહો,
 વિત્થારમિ છોઈ કિત્તણુ મવિસગરાહિવહો.
 ઇય મવિસત્તક્રહાણ પયઢિયધમ્મત્થકામમોક્ખાણ
 વુદ્ધધણપાલકયાણ ઇત્યાદિ
 ઘતા. —

અંત

આ કથામાં કાર્તિક શુકલ પંચમી (રાત્રિપંચમી) ના ૧૬ વર્ણનરૂપ અવિષ્કાર રાત્રની કથા છે.
 હેમાચાર્યના શુરુ દેવચંદ્રનું સુલસાહ્યાન ૧૭ કડવામાં છે.

એહ સંધિ પ્રસિત્ત્યવસત્તિય દેવચંદસૂરીર્હિં સમત્તિય,
 ઈય બહુગુણભૂસિઝ જિણસુપસંસિઝ સુલસચરિત્તમ્મત્તિયહં,
 નિસુણંતપદંતહ મત્તિણ સત્તજં દેઈ મોક્ખુ મોક્ખત્તિયહં.

અરવર જિનહતાચાર્યના ઉપદેશ રસાયણની ૮૦ ગાથાઓ છે.

ઇય જિણદત્તવણસસાયણુ ઇય પરોઈય સુક્કહં માયણુ ।

કણ્ણંજલિર્હિં પિયંતિ જિ મલ્લહં તેહ યંતિ અજરામર સન્નહં ॥ ૪ ॥

ચર્ચરી નામની ૭૧વધ્ધબની સ્તુતિ પણ અપભ્રંશમાં છે.

ભાવનાસાર પ્રકરણની ૮૬ ગાથાઓ છે.

મિણસાસણિ છીણા ચઝગઈરીણા ભાવણસાર જિ સંપરહ ।

સુહસંતિપહાણા મુણિવરરાણા તાહ ગુણથુઈ ફુઢ કરર્હિં ॥ ૮૬ ॥

દિગંબર યોગીશ્વર દેવનો પરમામ પ્રસાદ બદ્ધ પ્રમાદરની વિગતિથી બનાવેલો છે. આ આધ્યાત્મિક અર્થ ૩૩૦ દ્વડામાં છે.

મદ્દપયાહરિ વિત્તવિઝ વિમલુ કરેવિણુ માવ.

દિગંબર યોગચંદ્રનો યોગસાર ૧૦૮ દ્વડામાં છે.

પંડિત ધનપાલનું સત્યપુરમદનમહારીરોગ્માહ નામનું એક ૬૫ ગાથાનું નાનું સ્તોત્ર અપભ્રંશમાં છે.

રમિ સામિ પસરંતુ મોહુ નેહુ હુય તોડહિ
મુમ્મદંમણિ નાણુ ચરણુ મહુ કોહુ વિહોડહિ ।
કરિ પસાડ સચ્ચરિ વીરુ જડ તુહું મણિ આવડ

તહ લુહડ ઘગપાલુ જાડ જહિ ગયડ ન આવડ ॥ ૧૨ ॥

દિગંબર નયનદિની આરાધના એ વિભાગમાં છે. પ્રથમ વિભાગમાં ૫૬ સંધિ છે અને બીજામાં ૫૮ સંધિઓ છે. ઉપલબ્ધ પુસ્તકમાં પ્રથમમાં ત્રીસ અને બીજામાં મતાવીસ સંધિ યોગ મળે છે.

મુણિરણયનદીસણિગપદ્મે પમિદ્ધે સયલવિહિણિહાણે એત્ય કચ્ચં મુખજ્ઞે ।

અરિહપમુહસુત્તુ વુત્તમારાહગાણે વખણિડં કુડુ સંઘી અઢ્યાવળ્લં મમેત્તિ ॥

સસિપાલકકુવમભવ પાર્શ્વનદન ધાદિલના વડમસિરિ ચરિત્રમા આર સંધિમાં ૫૬મી સતીના શીતલુ વર્ણન છે. આ ક્યારે રચાયેલું છે તે જણાવેલું નથી પરંતુ પ્રતીક સંવત ૧૧૯૧ નો છે

આદિ. ધાહિલુ દિઆદિહિ કવિ જંપડ અહુ જળરોલુ મુણવિણું સંપડ, .

નિમુણહ સાહમિ જ્ઞરસાયણુ ધમ્મકહાણડં વહુગુણમાયણુ. ,

અંત. સસિપાલકકુવમ આસિ નાહુ જમુ વિશ્લુ કિત્તિ જમિ ભમઈ સહુ,

તમુ નિમ્મલિ વંસિ સમુપ્પવેણ વડમસિરિચરિડ કિંડં ધાહિલેણ.

વવિયાસહ નંદણુ દોસવિમહણુ સુરાઈહિં મહાસઈહિં,

જિણાવલગહ મત્તડ તોયઈ પોત્તડ દિવ્વદિઠ્ઠિનિમમ્મહઈહિં.

સંદેહાસક આ સમ્રાટ પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશમાં છે. તેમાં દોહા, ગાથા, રડી, પદ્યકાંડ, ચંદ્રાવલ્લ, અર્ધ વગેરે હોય વાપરેલા છે.

પંચારસિ વહૂઓ પુવ્વપસિદ્ધો ય મિચ્છદેસોત્થિ,

તહ વિમ્પે સંમૂઓ આરહો મીરમેણસ્સ ૧૨.

તહ તળઓ કુલકમલો પાહ્યકવ્યેસુ ગીયવિમ્પેસુ,

અદ્દમાણપસિદ્ધો સન્નેહઈં રાસયં રહયં ૪.

પાશ્ચાત્ય દેશમાં સ્થેષ્ટ દેશમાં મીરસેલ્લના મંળધીનો પુત્ર અદ્દમાણ નામનો હતો. તેની ગીતવિષય પ્રાકૃત કાવ્યને નિષે પ્રાપ્તિને લીધે તેના રનેદથી આ વિરુદ્ધિયુક્ત દેશવિષયક સંદેહ રાસક રચેલું છે

તેમાં શરૂઆત અને તથા અંતમાંના પ્રારંભે રચેલા અગતિક જિનપ્રભે કેટલાક ડંકાં અથવા રચેલા છે. કેટલાક અનુચિત ઉપર રહીને બાકીયા છે.

- (૧) મદનેસ્તા સધિ ૫ : ૬૩વામાં મયજુરેહા મતીહુ, ચરિત્ર ૧૨૯૭ માં બનાવેલું છે.
 એસા મહાસદ્દ સધી સધી ૩ સંજમનિવત્સ,
 જ નમિનિત્રરિમિગા સહ સમઘરા સીરસનોગા.
 ચારહસત્તાજાણ એ વરિસે આસોઅસુદ્ધઝઢીએ,
 સિરિસવપત્થણાએ એયં લિહિયં સુધામિહિયં.
- (૨) જ્ઞાનપ્રકાશ કુલક ૧૨૬ ગાથા
 સિરિજિણપહલગ્ગા મચવગ્ગા સમગ્ગા પરમપયસુહાણ જાયઈ તે નિહાણ.
 જ્ઞાનપ્રકાશકુલક રચિતમિદ શ્રીજિન્નપ્રમચાર્યો,
 શ્રીશત્રુજયસત્તીર્યસેવિમિમેહનાશાય.
- (૩) ચતુર્વિધ ભાષના ક્ર. ૧૧ ૬૩વા,
 ઝજ્જમુ કુણ્ઠુ જિણપ્પહિ લગ્ગિઝ મોક્ખક્કયેસુ વિવેકિર્હિ જગ્ગિઝ.
- (૪) મહિચરિત્ર ૫૧ ગાથા, મત્તાજ્ઞમા ચ. ૬૬ઠી સાધ્વીની રિગામિથી રચેલું છે.
 એગુણવી સમમહિ જિણહ ચરિયં હય જયઢિઝ,
 ચંદકઠિસુપવિત્તિણીએ વિજ્ઞત્તિ વિરઢિઝ.
 સઝવિહસંયહ વેઝ લઙ્ગિઝ સગ્ગઅપગ્ગહ,
 નિરુવસગ્ગઅણુવિમ્મગગ્ગસિરિજિણપહ લગ્ગહ
 મત્તાછદવિણિમ્મયગ્ગમાણુ પન્નામ,
 ચરિઝ ગુણનસુજંતહ વિ મવિયણ પુજ્ઞહ આસ.
- (૫) જીવાણુશાસ્ત્રિ સધિ ૧૮ ગાથા
 હય વિવિહપયારિર્હિ વિહિઅણુસારિર્હિ માવિહિ જિણપહ્મણુસરહ્મ.
- (૬) નેમિનાયરામ ૧૧ ૬૩વા
 જિણપહિ લગ્ગિઝ માવઢ લીજઢ જિણવરઆણ મો વઢીજઢ,
 જ જિણઆણા નિરુપમુ તિપ્પૂ એઝ ગણરરિર્હિ કહિઝ પરમરૂ ૧૧.
- (૭) યુગાદિનિન ચરિત્ર કુલક ૨૭ ગાથા
 હય મચમાવવિમાવગગિગ કમ્મિવણુ જાલિઝ,
 કેવલનાળી જાઢ મોક્ખિલ સજ્જ પાલિઝ,
 રિસહચરિઝ સેયણ રાસિપ્પોરર્હિ ઝો ઢેઢ,
 સો સિરિજિણપહલગ્ગ સમ્મુ અપગ્મુ વિ હેઢ ૨૭.
- (૮) મવ્યચરિત્ર ૪૪ ગાથા
 જિણપદ્મેલ્લિઝ સરણુ ન કોઢ સુગુર નજં સયલુ વિ જીવલોઢ,
- (૯) મવિચરિત્ર ચરિત્ર ૩૬ ગાથા. ૭૬ ચતુષ્પદી દ્રિડી આપામાં ગવાયું છે.

ચતુષ્કવંચેણ ઇમં ભવિયકુટંબસ્સ સંતિયં ચરિયં,
સુતુજતિત્યગણં સિરિજિણપહસરિણા રહ્યં ૩૬,

(૧૦) સવંચેત્યપરિપાટિસ્વાધ્યાય

જિણપહસારહિ નો કરહુ મુ લહહ સિદ્ધિપવેસુ ।

(૧૧) સુભાષિત કુલક ૩૨ ગાથા

(૧૨) શ્રાવકવિધિપ્રકરણ ૩૨ ગાથા

इय आगमविहि सावगइ पइ दिणु किरिया सारु ।

जाणिउ जिणपहि रइ करहु जिम छिन्नहु संसार ॥ ૩૨ ॥

(૧૩) ધર્માધર્મવિચારકુલક ૧૮ ગાથા

आगमअणुमारिहि जिणपहसुरिहि धर्माधर्मवियाह किउ ॥ ૧૮ ॥

(૧૪) વચસ્વામિ ચરિત્ર ૬૦ ગાથા સં ૧૩૧૬

चंदगच्छि देवमहसुरि दरक फुरइ जिणपहसुरि समगुणलरक ।

नाणि चाणि गुणि कित्ति समद्ध देउ वकरसामि चरिउ आणंदु ॥ ૧૮ ॥

સોહગગનમહાનિહિણો ગુરુણો સિરિવચરસામિણો ચરિયં ।

તેરહસોહુત્તરણ રહ્યં સુહકારણં જયત ॥ ૬૨ ॥

(૧૫) નેમિનાય જન્માભિષેક ૧૦ ગાથા (૧૬) મુનિમુવ્રત સ્વામિ સ્તોત્ર ૧૩ ગાથા

કૃ (૧૭) છપ્પમદિશાકુમારિજન્માભિષેક ૧૫ ગાથા (૧૮) જિનસ્તુતિ ૨૪ ગાથા. આ ઉપરાંત જિનપ્રભુ નામ આપેલું નથી પણ બહુ કરીને જિન પ્રભુનાં બનાવેલાં કૃત્ત્વાંક કાવ્યો ઉપરાંતના વાંચકના પુસ્તકમાં છે. (૧) પદપંચાશદિકુમારિકા સ્તવન ૨૫ ગાથા

(૨) મહાવિર ચરિત્ર ૨૪ ગાથા.

(૩) જંતુ ચરિત્ર ૨૦ ગાથા ધન્યાશ્રી ભાષામાં ગવાય છે. સં ૧૨૫૫

बारसनस्वाणउए मदवसियपड्विगुरि समुद्धरियं ।

धन्नासीभासाए भणियव्व संघमदकए ॥ ૨૦ ॥

(૪) શ્રીજિનપ્રભુમોહરાજવિજયોક્તિ ૨૧ ગાથા (૫) જિનકલ્યાક ૪ કડયા (૧) માસરાગે,

(૨) રામાદ્યીભાષયા (૩) દેવકૃતીભાષયા (૪) શુદ્ધ કૃતીભાષયા.

(૬) મુકોશલ ચરિત્ર ૧૮ ગાથા.

સેરદુરુત્તરવરિસે સિરિવીરજિર્ણિદમોક્ષલ્હાણે ।

વહ્ણાણી કુણહ સયા પદંનગુણંતાણ મન્વાણ ॥ ૨ ॥

(૭) જિન સ્તુતિ ૨૦ ગાથા (૮) વાચરિ સ્તુતિ (વેલાલટી રાગે) ૩૬ ગાથા

(૯) ગુરુસ્તુતિ વાચરિ (ગુર્જરીરાગે) ૧૫ ગાથા

નમંદામુદરી સંધિ. જિનપ્રભ શિષ્ય ૭૧ ગાથા સં. ૧૩૫૮.

तेरससमयअडवीसे वरिसे सिरिजिणपहुपसाएण ।

। एसा संधी विहिया जिणिंदवयणाणुसारेण ॥ ७१ ॥

गौतम स्वामी चरित्र. गौतम स्वामि-जिन प्रभना शिष्य २८ गाथा सं० १३५८

गोयमसामिहि गोयमचरियं रइयं पढयंनरीए भासाए

कत्तियअमावसाए अट्टावन्नत्त वरिसत्त ॥ २८ ॥

चच्चरिउ. कर्ता सोलख ३८ गाथा.

वर जोडि सोलणु मणइ जीविउ सफल करेसु ।

तुम्हि अवधारह धम्मियउ चच्चरिउं गाएसु ॥ ३८ ॥

दुहा मातृका ५८ गाथा.

मंगलमहासिरिसरिसु सिक्कलदायगु रम्म ॥

दूहामां अक्खियइ प्रहविहिं जिणवरधम्म ॥ ५८ ॥

शालिभद्रकाक (४३६) कर्ता पडम ६८ गाथा

भलि भंनणकम्मारिकुल वीरनाहु पणमेवि ।

पउमु कहइ कक्कखरिहिं सालिभद्दगु १ केवि ॥

भतरग रास जिनसुरि ११ ४३५।

तारे जिय जिणसुरिहिं करि जिणधम्म पमाउ विणासिउ ॥

चमुविशति जिणकन्यणाक १३ ४३५, स्युलिभद्र चरित्र २ ४३५, जन्माभिपेक स्तुति १ ४३५, अवतिमुकुमार सधि ११ ४३५।

भावना सधि. शिवदेवसुरिना प्रथम शिष्य जयदेवगणिनी भावना सधिना ६ ४३५।
(५२ ५२) छे.

निम्मलगुणभूरिहिं सिवटिउसुरिहिं पढमु सीसु जयदेवगणि ।

किया भावणसंधि भवसुयंधी निमुणवि भविया घरह मणि ॥

शीलसधि-७५शेभरसुरिशिष्यदूत ३४ गाथा. १५भा सदकनां उत्तमार्थभां.

इय शीलसुसंधि भावसुयंधि जयसेहरसुरिसीसकय ।

भविअउ निमुणेविणु हियइ ठवेविणु सीलधम्म उज्जमु करहु ॥ ३४

उपदेससधि. हेमसारदूत १८ गाथा

उवएससंधि निरमलवंधि हेमसार इम रिसिक्ख ए ।

ओ पढइ पढावइ सुहमणि भावइ वसुहं सिद्धिद्विद्धि लइ ए ।

तपसधि सोमभुंइर शिष्य विशालगजसुरिशिष्यदूत ५२ गाथा १५भा सदकनां अंतभां.
। तीक्ष्ण ४५५ संवत् १५०५

सिरसोलसुंदरगुरुपुंरंदरपायपंकयहंसओ,

सिरिविसालराया सुरिराया चंद्रगच्छवतंसओ ।

પય નમીય સીસિં, તામુ સીસિં, એસ સંધિ વિનિમિત્ત,
સિવસુકુલકાર્યનુહનિવારણ, તવત્વસિંધુ વમ્મિત્ત ॥૫૧॥

ષ્ટતીતોયમ સધિ ૭૦ ગાથા, મહાસતી વર્ણન સધિ ૭૦ ગાથા.

આ સિવાય મહેશ્વરકૃત સયમ મજરી ૩૫ ગાથા, મૃગાપુત્ર કુલક ૪૦ ગાથા, વીરજિન-
પારણ ૪૭ ગાથા, કૃપમપચકલ્યાણક ૧૪, નવમારપલ ૩૦, કૃપમ ધવલ ૨૬, સીતાસતી
૨૦, આરાત્રિકનુહવળાદિ ૨૦ ચતુર્વિંશતિજિનકલ્યાણક ૩૬, ત્વગ્નિજિતશાંતિ કવિરીંગશિલ્પ ૯,
ચતુર્વિંશતિજિનપ્રતિમાકીશ ૧૧, જિનચૈત્યસ્તવન ૧૫ બુદ્ધિમુરિ (પૂર્ણિમા) પદના) સ્તુતિ,
જિનસ્તુતિ ૨૦ વીરચિરત્તિકા ૧૩, સોમમન્દિત કલ્યાણસ્તોત્ર, દર્શનરિકુલક, દગદગ, રાકુન
૩૦; ધર્મમૂર્તિગુણ, ધર્મમૂર્તિચારમાસ વગેરે પરચુરણ અંથો છે.

૧૨મા તથા ૧૩મા શતકના પ્રાકૃત કાવ્યો-દેવચંદ્રસરિંધુ શાંતિચરિત્ર વર્ધમાનચરિત્ર
કૃપમ ચરિત્ર વગેરે-માં કેટલેક ઠેકાણે અપભ્રંશ ભાગ આવે છે. રત્નપ્રભાચાર્યની ઉપદેશ મુજબ
દોષદૃષ્ટિ વૃત્તિમાં કૃપમસધિ પ્રમુતિ કેટલીક સંધિઓ છે.

ખંભાવના તાડપત્રના બંડારમા મહાવીરચરિત્ર વગેરે અભ્યુચાર ટુંકા અથવા અપભ્રંશમાં છે.
અપભ્રંશ માહિત્ય ધણું વિશાળ હોયું નોંધજે. પરંતુ ફલક્ષથી નાશ પામી ગયેલું કાવ્ય
છે. ઉપરના અંથો ઉપરાંત બૃહદ્વિપનિકામા સાગરદત્તે સં. ૧૦૭૬માં બનાવેલું જન્મ સ્વામિ
ચરિત્ર (૨૬૯૦ અથામ) તથા તેના ઉપર ટિપ્પન (૧૧૯૦ અંથામ) નોંધેલાં છે.

સમયભાવે અહીં તો અયોના નામ માત્ર થોડાક ઉતારા સાથે આપેલા છે. પરંતુ
આગળ ઉપર સમયાવકલતાએ તેમાં વપરાયેલા છંદો તથા વ્યાકરણના પ્રયોગો વિશે લખવાનું
બની શકે.

જુની ગુજરાતી ભાષાના સંપૂર્ણ અભ્યાસ માટે પાઠ્યના બંડારો ને જૂના અને
વિશ્વસનીય સાધનો પૂરા પાડે છે તેવા હિંદુસ્તાનની બીજી ઘેઘ બાપામા ભાગ્યેજ મળી શકશે
અહીંયાના જૂના પ્રતિકૃતિ વિક્રમના અગીયારમા શતકથી ગૂજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ યથાર્થ
રીતે લખી શકશે. બંડારોમાંનું ગૂજરાતી સાહિત્ય બહુજ વિશાળ છે. પરંતુ તે સમગ્રનું અહીં
વિવેચન કરવા બહુજ વિસ્તાર થાય એવા હોવામાં ફક્ત ૧૩થી ૧૫મા શતક સુધીના અંથો
તથા કેટલાક બીજા અતિ અગત્યના અંથો વપાસીશું.

જન્મસ્વામિરાસ—આ રાસ મહેશ્વરના શિષ્ય ધર્મે સંવત ૧૨૬૧માં રચેલો છે.
ગૂજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધી મળી આવેલા રાગોમાં આ સૌથી જૂનો છે. પ્રતીક
કાગળ ઉપર હોવાથી જોકે અસલની ભાષા સંપૂર્ણ રીતે સચવાયેલી લાગતી નથી તોપણ
પ્રયોગો અસલ રૂપમાં જળવાયેલા છે.

આદિ, જિણ ચઢવિસ પય નમેવિ ગુરુ ચરણ નમેવિ,
જન્મસ્વામિર્હિ તણું ચરિય મવિત નિમુજેવિ.
કરિ સાનિવ સરસત્તિદેવિ જીય રંચક દાણડ,
જન્મ સ્વામિર્હિ ગુણગહણ સંલેવિ વસણાડ

જંબુદોવ ભરહસિત્તિ તિહિ નયર પહાણડ,
 રાજગૃહ નામેળ નયર પહુવિ વલ્લભાગડ.
 રાજ કાઠ સેનીય નરિદ નરવરહં જુ સારો,
 તામુ તળડ પુત્ત બુદ્ધિમંત મંતિ અમયકુમ.રો. ૨.
 અન્નદિગંતરિ વદ્ધમાળ વિરહંત પહૂતડ,
 સેનીડ ચાલીડ બંદળડ બહુમતિ સુરતુ.
 માર્ગિ વહંતુ મહારાજ કેસડ પેલેંડ,
 ભોગવિરત્તડ પસન્નવંદ મહુ તણ તવેડ. ૩
 વીરજિગિંદહ તીર્થિ કેવલી હુડ પાડલિડ,
 પ્રમવડ બુદ્ધસારીડ પાટિ સિદ્ધિ પહુતુ જંબુસ્વામી.
 જંબુસ્વામી ચરિત પદડ ગુણડ જે સંખલડે,
 સિદ્ધિ સુલ્લવ અંણત તે નર લીલાહિ પામિસિડ. ૪
 મહિંદ સુરિ ગુરુ સીસ ધમ્મ મળેં હો ધામીડ,
 ચિંતડ રાતિ દિવસ જે સિદ્ધિ ઉમાહિયાહ. ૫.
 બારહવરસણિ કવિતુ નીપતું છાસડણ,
 સોલહ વિન્નાણવિ દુરિય પળામડ સયલસંઘ. ૬.

રેવતગિરિતોસ—આ રાસ મંત્રી વસ્તુપાલના ગુરુ વિજયએન 'સુરિએ' ૪ કડવામાં બનાવરાવેલો છે. સંમતીના પાઠના એક વાડપત્રની પોથીમાં ખીન પુસ્તકો બેગુ સત્તરપાનાનું એક નાનું વાડ પત્ર હતું, તેમાંના ૧૨ પત્રમાં આ રાસ તથા બાકીની મહેશ્વરની સંયમ મંત્રી (અપમંશ) એ બે ક્રમે છે. દરેક બહુ ઉતાવળથી લખેલા છે. જો કે લખ્યા મંવત આપેલો નથી પરંતુ ૧૪ માં શતકના આદિમાં લખાયેલું જણાય છે. રાસની રમ્યા સંવત ૫૭ આપેલી નથી પણ વસ્તુપાલે ગિરનારનો સંધ કાઢેલો તે અરસામાં રચાયેલો હોવાથી સંવત ૧૨૮૮ના અરસામાં બનાવેલો હશે. આમાં ગિરનારનું તથા ત્યાંના દેવાલયોના ઝૂંઝારનું વર્ણન કુંઠામાં કરેલું છે.

આદિ પૈરમેસર તિત્થંમરહ પયપંચ પળમેવિ;

૧) ૧૬ મળિહું રામુ રેવંતગિરે અંચિકદિવિ સુમેરેવિ. ૧.

ગમાગરપુરવળગહણસરિસપવરિ મુપણ્ણે,

દેવમૂમિ દિસિ પચ્છિમહ મગહરુ સોગઠ દેસુ. ૨.

(૧) પરમેશ્વર તીર્થકરના પદ પદ્યને પ્રભુશીને (૨) અગિયારેલીને સમરોને ગિરનારનો રાસમણીકું (૩) સુપદેશ (૪) પશ્ચિમદિશામાં.

જિણુ તહિ મંડલમંડળાઝ મરગયમઝયમહેતું,	૧.
નિમ્મલસામલસિહરમરે રેહેઈ ગિરિ રેવંતુ.	૨.
તણુ સિરિ સામિઝ સામલઝં સોહગે સુંદર સારુ,	
નિંચનાઈ વ નિમ્મલકુલતિઝઝ નિતસઈ નેમિકુમારુ.	૪.
તણું મુહદંચણું દસદિસિવિ દેસદેસંતરુ સંચ,	
આવઈ માવરસાલમળઝ હહિ રંગતરંગ.	૬.
પોરવાડકુલમંડળઝં નંદણુ આસારાય,	
વસ્તુપાલ વરમંતિ નહિં તેજપાલુ દુઈ માઈ.	૮.
ગુરજરધરધુરિધવલધીરવીરધવલદેવરાજિ,	
નિહું બંધવિ અવપારિયઝ સૂમુ દૂસમમાજિ.	૧૦.
નાકલ્લગચ્છઈ મંડળઝ વિનયસેળ સૂરિરાઝ,	
ઝવેસિહિ નિહુ નરપવરે ઘમ્મ ધરિઝ વિહુ માઝ.	૧૨.
તેજપાલિ ગિરિનારતલે તેજલપૂરુ નિયનામિ,	
કારિઝ ગદમદપવરવળુ મળહરુ ધરિ આરામિ.	૧૪.
તહિ પ્રુરિ સોહિઝ પાસજિણુ આસારાય વિહારુ,	
નિમ્મિઝ નૈમિહિ નિનજળણિ કુમરસરોવરુ ફારુ	૧૬.
તહિ નયરહ પૂરવદિસિ ઝગ્રસેળગદ્દુગ્ગુ,	
આદિજિણેસરપમુહીજળમંદિરિ મરિઝ સમગ્ગુ.	૧૮.
નાહિરિગદ્દ દાહિણદિસિહિ ચઝરિયવેહિવિસાલુ,	
લાહુકલ્લહ હિયઝ રડીય નડિપમુ ઠાઈ કરાલુ.	૨૦.
તહિ નયરહ ઝત્તરદિમિહિ સાલજ્વમસંમાર,	
મંડળ મહિમંડલ સયલ મંડવ દસ ઝપ્પમાર.	૨૨.

(૧) મરકતના સુકુટથી શોભે. (૨) નિર્મલ સ્થામ શિખરના ભારવાળો રેવંતગિરિ રાત્રે છે. (૩) તેના સુખ દર્શન વાસ્તે દશે દિશામાંથી આવથી રમયુક્ત મનવાળા સંધો દેશ દેશાંતરથી પ્રવર્ણના વરંગયુક્ત મનથી આવે છે. (૪) પોરવાડ કુળના મંડલ (૫) એ બાંધવોએ દુઃસમ કાલમાં સમકાલ અવતર્યો. (૬) નાગેન્દ્રગંજના મંડલ વિજયસેનસૂરીધરના ઉપદેશથી નરપવર બને આપણો ધર્મમાં દૃઢ સ્થાપાયા. (૭) પોતાની માતા કુમરદેવીના નામથી મોડું કુમર સરોવર 'અધ્યાય' (૮) ચોરીની વેદી.

- जोइउ जोइना भवियण^१पेणि गिरिहि दुयारी,
 दामोदरु परिघंनमउ मुनउ रेहइ उरि. १४.
- अैगुण अंजण अंबिलीय अंवाडय अंकुल्लु,
 उंवरु अंवरु आयलीय अगरु-असोय महल्लु. १५.
- करवर करपट करुणनर करबंदी करवीर,
 कुडा कडाह कयंत्र कड करन कदलि कंपीर. १६.
- वेयलु वंजलु नउल वडो वेडसं वरण विहंग,
 वासंती वीरिणि विरह वंसियाली चण चंग. १७.
- सींसमि सिंचलि सिरसमि सिंधुवारि सिरखंड,
 सरल सार साहार सय सागु तिगु सिणदंड. १८.
- पल्लवफुल्लफुल्लसिय रेहइ ताहि वणराइं,
 ताहिउज्जिलतलि धम्मियह उल्लटु अंगि न माई. १९.
- बोलावी संवहतणीय कालमेवंनरपंथि,
 मेह्वविय ताहिं दिट घणीय वस्ताराल वरमंति, प्रपमं कडवं. २०
- दुविहि गुम्जरदेसे रिउरायविहंडणु,
 कुमारपालु भूपालु जीणमासणमंडणु,
 तेण संठाविउँ सुरठदंडाहिवो अंबओ,
 सिरे सिरिमाल्कुलसंभवो,
 पाज सुविशाल तिणि नठिय.
 अन्तरे धवल पुणु परव मराविय.
 धनु सुधवलह भाउ जीणि पाग पयासिय,
 नारविसोत्तरवरसे जसु जसि दिसि वासिय,
 जीम जीम चडपं तडि कडाणि गिरनारह,
 तिम तिम ऊडई जण भवणत्तसारह,
 जीम जीम सेउजलै अग्नि पलाटण,
 तिम तिम कलिमलु सयलु ओहट्टा ये. २.

(१) अर्द्धाआथी रेवंतगिरिनी वनेराष्ट्रं पथुन शर थाय छे. (१) सोरठ (दंडाधिप.)

(३) सेतुगल.

જીમ જીમ વાઈ વાઝ તર્હિ નિજ્જનસીયલુ,
 તિમ તિમ મંદુહાહો તણિ તુઝઈ
 નિચ્છલુ કોઈલકલયલો મોરકેકારવો,
 સુમયે મહુયરમહુરુગુનાવો,
 પાન ચઢનહ સંવથાલોયલી,
 લાષારામુ દિસિ દીસયે દાહિળી ૩.

અત

આવડે જે ન ઝજિતિ ઘર ઘરડે ધધોલિયા યે,
 આવિહી યે હીયહ ન જતિ નિફફલુ જીવિડ સાસુતળુ ૧૬
 જીવિડ યે સો જી પરિ ધન્નુ તામુ સમચ્છર નિચ્છળુયે,
 સો પરિ યે માસુ પરિ ધન્નુ બલિ હીજીડ નહિ, બાસર યે. ૧૭
 જિહિ જિણુ ઝજિજલઠામિ સોહાસુદરુ સામલુ યે,
 દીસઈ યે તિહુયણસામિ નયણસલૂણઝ નેમિજિણુ ૧૮
 નીઝારણચમર ઢલતિ મેઘાઢવર સિરિ ધરીડ,
 તિત્થહ યેમઝ રેવદિ સિંહાસણિ જયડ નેમિજિણુ ૧૯
 રનિહિ યે રસડ જો રાસુ સિરિવિજયસેણિસુરિનિમ્મવિડ યે,
 નેમિજિણુ તુસડ તાસુ અવિક પુરડ મણિ રલી યે. ૨૦.

(અતુર્થ ૬૩૫)

નેમિનાથ ચતુષ્પાદિકા—સવત ૧૩૫૬-૫૮ માં લખાયેલા કાગળના પુસ્તકમાં લખેલી
 આ વિનયચંદ્રસરિની નેમિનાથ અતુષ્પાદિકાની ૪૦ ચોપાઈ છે ઉદ્યસિંહની ધર્મવિધિસિત્તે
 સંવત ૧૨૮૬ માં શોધનાર તથા કવિશિક્ષા વગેરેના અન્યાર મહાકવિ આચાર્ય વિનયચંદ્ર
 રવિવર્મા શિષ્ય હતા, અ્યારે આ વિનયચંદ્રે સરિ રત્નસિંહના શિષ્ય હતા

સોહગસુદરુ ઘણલાદન્નુ સુમરવિ સામિઝ સાપલવન્નુ,
 સલ્લિપતિ રાગલ ચઢિ ઉત્તરિય ચાર માસુ સુણિ જિમ વજ્જરિય ૧.
 નેમિકુમર સુમરવિ ગિરનારિ સિદ્ધિ રાગજ વજ્જકુમારિ,
 શ્રાવણિ સરવણિ કહુય મેહુ ગજ્જડ વિરહિ રિમ્મિજ્જડ દેહુ,
 વિજ્જુ ઢાઢકડ રક્તસિ જેવ નેમિહિ ણિણુ મહિ સહિયડ કેમ્વ ૨.
 સસી મળડ સામિણિ મન સ્સરિ દુજ્જળતણા મન વહિત પુરિ,
 ગયઝ નેમિ તઝ વિઠઝ વાઈ અઝડ અનેરા વરુ મયાડ ૩

બોલઈ રાજઠ તત્ત ઈહ વયણુ નન્ધિ નેમિસમ વરરયણુ
 ધરઈ તે જુગહરણ સવિ તોવ ગયેણિ ન ઝગઈ દિનયર જાવ ૪.
 માદ્રવિ મરિયા સર પિક્લેવિ સકરુણ રોવઈ રાજલદેવિ,
 હા એકલહી મઈ નિરધાર કિમ ઝવેપિસિ કરુણાસાર. ૫.
 નિમ્મલ કેવલ નાણૂ લહેવિ સિદ્ધિ સામિણિ રાજલદેવિ,
 રયણસિંહસુરિ પળમવિ પોય બારઈ માસ મણિયા મઈ મોઈ ૪૦.
 નેમિકુમરં સમરવિ ગિનારિ સિદ્ધિ રાજલ કન્નકુમારિ,
 વિનયચંદ્રસુરિકૃતશ્રીનેમિનાયચતુષ્પાદિકા.

સવેગમાતૃકા ૧૩૫૦ ના અરસામાં લખાયેલા વાડપત્રમાં ત્રુટક મળેલી હોવાથી કર્તાનું નામ તથા રચના સંવત્ જણાવેલા નથી. કુલ ગાથા ૧૧ છે. પ્રથમ અંશે ત્રીજાથી માતૃકા શરૂ થાય છે.

મહે મળત જાણત પરમત્યુ દુહદુ અઝવિહ સંગહ સમ્યુ
 યેત જાણેવિણુ લાઈત લિખત નિય વિઠમ્યુ ધણુ ધમ્મિ દિત.
 મીઠત મળીત કિમ કવી કહઈ મીઠાવિણુ સંસારુ જુ મમઈ,
 મીઠાતળી અજ યેવડી સક્તિ મીઠત ઘ્યાસા દુઅઈ ન મુક્તિ ૨.

માતૃકાચતુષ્પદ પથુ ઉપરનાજ વાડપત્રમાં મળે છે કર્તાનું નામ તથા રચના સંવત્ આપેલા નથી. અહીં આ પથુ ઉપરની પેઠે આશાખડીના અક્ષરો લખને ઉપદેશ આપ્યો છે.

ત્રિમુવનસરણુ સપરિ જગનાહુ જિમ કિઈ મવદવદુહદાહુ
 જિન અરિ આઠ કરમ નિદલિય નમો જિન જિમ મન્નિ નાવત વાલિય.
 આચલી, સવિ અરિહંત નમેવિ સિદ્ધ ઝવમાય સાહુ ગુણમૂરિ,
 માઈય ત્રાવન અક્ષર સાર ચતુપદેવંધિ પઠિઝ સુવિચાર,
 મહે મળેવીળ મળીઅત મળત નિહુયણમામાર હણતલઝ,
 જિન જિનવચ્ચુ જગહ આધારુ ઈતીત મૂકિત અવર અસાર,
 મીઠત પઢીઝ મવનાગમા જઝ સમકીતી લીણુ આતમા,
 જિનહ વયણિ કરિજે નિયુ ટાહુ હૃદય રહવિ તિદ્ધુણનાહુ ૩.

વટ્ટસીતસ કણ્ઠી એ આશુની તળેરીમાં ગામ છે આ રાસમાં કણ્ઠીના આચાર્યેનો ઇતિહાસ છે. આ રાસ કોરિટાવડમાં ૧૩૫૩માં રચાયેલો છે અને કણ્ઠીના આચાર્ય ઉદયસિંહની ધર્મવિધિ શ્રુતિની સંવત્ ૧૪૧૮માં કણ્ઠી પાસે લખાયેલી લખણ ઉપરની પ્રતના પ્રતે લખેલો છે. મળવડ જો જિમ દુરીઝમિઝણુ રોલવિહંઝણુ રોલનિવારણુ તિદ્ધુયમંઝણુ પળમવિ તામીઝ પાસજિણુ. સિરિમદેમરસુરિહિં વંમો મીજીવાહર ધનસુ રાસો ધન્નિય રોલ નિવારિત,

સગપંડુ જિમ મહીયાલિ જાણુ અઝારસુ દેસુ વલાણુ મોડલિ ઘનિ રમાડુડ,
 અનલકુંડસંમ પરમાર રાજુ વરડું તર્હિ છે સવિરાર.
 આનૂગિરિવરુ તર્હિ પવરો વિમલડવમહી આદિજિગંદો.
 અચલેસરુ સિરિમાસિરિવેદો તણુ તલિ નયરીય વચીયર,
 જળમળનયણહ કમ્મળમૂર્ક વછૂલી કિરિલંકાનિસાલી સરપ્રવવાયિ મળોહરીય.
 તમ્હિ નયરીય તમ્હિ નયરીય વસડું નહુ લોય,
 ચિંતામણિ જિમ દુચ્છીયહં દીહં દાનુ સવિવેય હરિસીય.
 સત્ત્વડ સીલિ વ્વહરડ કૂંડકપડે નવિ તેય જાણડું,
 ગલીડ જલુ વાઢી પીડ ધમ્મકમ્મિ અણુરત્ત.
 ઇકજીહ કિમ વચીડ કછૂલી સુપવિત્ત, વસ્તુ.
 અંત જિણસાસણિ નહચંદુ સુહગુરુ અવિયહં કટપતરો,
 તાં જિગિ જયવંત ઉમ્હાડ જાં જીગ ઝગડ સહવકરો.
 તેરત્રિસઠડ રાણુ કોરિ ટાવડિ નિમ્મિડ,
 જિણહરિ દિંત સુણંત મલ્લવંછિય સવિ પુરવડ.

ધુલિમદ્રપાણુ શૂલિમદ્રનો આ રામ ખરતરગચ્છિ આચાર્ય જિનપદમસૂરિએ ચેત્ર માસમાં
 રંગથી રમવા અને ગાવા બનાવેલો છે. જિનપદમસૂરિ વિક્રમની ૧૪ થી સદીના અંતમાં થયા હતા.

આદિ-પણમિય પાસ જિણંદપય અનુ સરસહ સમરેવી,
 ધુલિમદ્રમુણિવડ મણિસુ ફાગુબંધુ ગુણ કેવી.
 અહ સોહગસુંદરરુત્તવંતુ ગુણજિણિંધારો,
 કંચણ જિમ કલકંતકંતિ સંજમસિરિહારો.
 શૂલિમદ્રમુણિરાડ નામ મહિયલી બોહંતડ,
 નયરરાય પાહલિયમાંહિ પહૂતડ વિહરંતડ,
 નંદડ સો સિરિશૂલિમદ્ર જો જુગહ પહાણો.
 મણિડ જિણિ જગિ મલ્લ સલ્લડ વલ્લદમાણો,
 સરતરગચ્છિ જિણપદમસૂરિકિયકાગ રમેવડ,
 રેલા નાચડ ચૈત્રમાસિ રગિહિ ગાવેવડ.

વિજયમદ્ર (સં. ૧૪૧૨) આ રામ બનાવેલો છે પણ વિક્રમ માસમાં

હીઆ એની આશરે વિક્રમના ૧૫મા સંવત્સરના ઉત્તરાર્ધમાં લખાયેલી કામગની પ્રત ૭૫૨થી
૭ આપાના મિથુના તરીકે થોડો ભાગ ઉતારેલો છે.

વીરજિનેસરચરણકમલ કમલાકલાસો,
પળમવિ પયળિસ સામિલગોયમગુરુસો,
મણુ તણુ ચરણુ એકંતુ કરવિ નિસુણુ મો મવિયાં,
નિમ નિવસહ તુમ્હ વેહગેહિ ગુણવળ ગહગહિયાં,
જંબુદીવિ સિરિમરહસેત્રિ સોળીતલમંડળુ,
મગધદેશ શ્રેણીયનેરેસુ રિડલત્રલસંદળુ,
ધનવર ગુજરં નામ ગામુ જહિ ગુણગણસજ્જા,
વિષ્ણુ વસહ વસુભૂઈ તત્થ જસુ પુહવી મજ્જા.
તાણ પુત્ત સિરિ રૂંદભૂઈ મૂવલયપસિદ્ધડ
ચડદહવિદ્યાવિહરુનારીરસિ વિદ્ધડ,
વિનયવિવેકી વિચારસાર ગુણગણહ મનોહર,
સાતહાપસુપ્રમાણદેહ રુપિહિ રંમાવરુ.
નયણવયણકરચરણિ જિણ વિ પંકન જલિ પાડિયુ,
તેજિહિ તારાચંદ્રસૂ આકાસિ મમાડીય,
રુવિહિ મયણુ અનંગ કાવિ મેલ્હિત નિદાહિય,
ધીરિમ મેરુ ગંધીરિ સિન્ધુ વેગિમ ચયં વાહિય.
પિન્નસવિ નિહવમ રુસ જસસ જણ જેપઈ કંચિય,
એકાકી વંલિ મીત રૂપ ગુણ મેલ્હયા સંચિય,
અહવા નિશ્ચઈ પુત્રવનતિમ જિણવરુ રૂંજિ વંદીય,
રંમો પડમા ગરુરિ મંગ રતિ અતિ આગંદિય.

કમલાવતી રામના કર્તા વિજયમદ્ આ કે બીજા તે નક્કી થઈ શકે એવું નથી પ્રત
ક્તી આપા ૧૭મા સંવત્સરની છે.

જ્ઞાનપંચમી ચોપાદ શ્રુતપંચમીના મોહાત્મ્ય ઉપર અવિચ્છેદનથી કથાનું વર્ણન આ
ચોપાદમાં કરેલું છે. ધનપાક્ષની પંચમી કદા (અપ્રમંજ) અને મહેશ્વરચરિત્રની પંચમી કદા
(પ્રાકૃત)નો વિષય આજ છે. આ ચોપાદ મગધ દેશમાં રિદ્ધાર કરનાં જિન ઉદયગુરુના શિષ્ય
અને હરહર માધ્વેના પુત્ર વિદ્યુજ્ઞે સંવત ૧૪૨૩માં રચેલી છે. પ્રતીકમાં મૂળ આપા સાર
સચવાયેલી છે.

આદિ જિગવરસાસાણિ આઝઈ સારુ જામુ ન લખઈ અંત અપારુ,
 પદહુ ગુણહુ પૂજહુ નિસુનેહુ સિયપંચમીફલુ કહિયતુ એહુ,
 સિયપંચમીફલુ જાણઈ લોઈ જો નરુ કરઈ સો દુહિત ન હોઈ,
 સંજન મન ધરિ જો નરુ કરઈ સો નરુ નિશ્ચઈ દુત્તરુ તરઈ.
 આંકારજિણઈ ચઝવીસ સારદ સામિની કરુતુ જગીસ.
 વાહગ હંસ ચડી કર ઘીણ સો જિગસાસાણિ અઞ્જઈ લીણ
 અઞ્જલકમલઝપની નારિ જેણિ પયાસિન વેદઈ ચારિ
 સસિહરવિબુ અમિયરસ ફુરઈ નમસ્કાર તસુ વિદ્વજ કાઈ
 વિશાસાધર જવિ નરુ પાઈ ઘરઘંચલિ સંઘઈ વીસાઈ
 માતુ માકા મોહ જર કાપે પરિયતુ સદેહુ
 દીન ન દિનતુ મુનિવરજોગુ ના તપુ તપિતુ ન મોગેતુ મોગુ

સાવયઘરહિ લિયતુ સ્વતારુ અતુદિતુ મનિ ચિંતહુ નવકારુ. ૬.

તિન્નિ રયણિ જો ધ્રાણહં ગઈ તિસુ જિતન રયાણ કંઘહુ જાઈ. ૭.

મવિયહ મુનિવર કઈતુ મુનેહુ સિયપંચમીફલુ કહિયતુ એહુ.

ચઝદહસઈ તેહસા સાર મંડલ મગધ નયરવિહાર ૮.

કિયતુ કવિતુ હરિષે આપને વહુફલુ હોઈ પંચમી સુને,

કન્નુ દેઈ કરિ નિસુનેહુ લોઈ જંબુદીપ પસિદ્ધતસોઈ. ૯.

અંત ઠવકાર માલ્હેપ્પતુ વિદ્વજ પમણઈ સુદ્ધમણી હરણિહિ લાગતુ ચીત
 ચઝદહસઈ તેવીસમણ,

સિય માઘવડગ્યાસિ ગુરુવાસરિ ઈહુ ઝપનતુ નયરવિહારમઝારિ

પચમીફલુ ઈમ્બ ગાઈયતુ. ૪૬

નંદતુ ચઝવિહ સંતુ નંદતુ સિરિજિણઝડ્યગુરો

જિમ્બ તારાયણ ચંરુ જિમ્બ જલનિહીં ગુરુગિરિપવરો,

ઈહ સિયપંચમી તેમિ ચિરુ જંદતુ સંસારમહિ,

તે નર સિવપુરિ જાઈ પદાઈ ગુણાઈ જે સમઝઈ. ૬૪૮.

ચિત્રગતિની વેટ—ચિત્રગતિની વેળેના કર્તા વસ્તિગ છે ૨૫મા સંવત આપેલી નથી
 ૫૫ પ્રતીક સ. ૧૪૬૨મા લખાયેલો છે

આદિ. શેત્રુંજ વંદિઅ તીરયરાડ ગુરુયા ગણહર કરડ. પસાડ
 વાગવાણિ હડં સમરજં દેવિ ચિહ્નગતિગમણ કહૂ સંલેવી ૪.
 ચિહ્ન ગતિમાંહિ કાફ નચ્છી સાર દીસદ દુરકતણ મંડર,
 ચિહ્ન ગતિતણ તીહાં તરીં કોઈ મંથુ જિહિ ચિત્તિ એક વમડે જિણધમ્મુ
 અંત. રામતિનો છડ મૂ ઘણી ટેવ ગુરુયા સંધની નિતુ કરુ સેવ,
 અજ્ઞાનપણ આસાતન કીચ વસ્તિન લામદ શ્રીસંવવાય ૫.

આ ચિહ્નગતિની વેલતું બીજું નામ ચતુર્ભવિ ચતુર્ભદી છે. બીજી પ્રતમા પ્રથમ
 કીટી નીચે પ્રમાણે છે,—

શેત્રુંજ વંદિય તીરયરાડ પ્રમરત્ના ગુરં કરં પસાડ

આ ઉપરથી કર્તાના ચુરુનું નામ પ્રમરતન અથવા રતનપ્રમ હશે પણ વિશેષ હકીકત
 નહીં આપેલી હોવાથી તે કારે થયા તે કહી શકાય નહીં.

ત્રીમુખનદીપક પ્રવચન—જયરોખર સુગિના ત્રિભુવન દીપક પ્રગલ્ભ ઉર્ધ્વ પરમહંસ
 પ્રગલ્ભમા જૂના જૂના હો—વસ્તુ, હુકા, ચુપક, બોલી, દુષ્ટ, દાસ, ધર્મ વગેરે—વાપરેલા છે
 જયશેખર-સુરિ, મ. ૧૪૬૦ ના અર્ચનામાં વિધમાન હતાં.

આદિ (ધુરિ દુહા રાગ ઘનાસી) યે પહિલડ પરમેશ્વર નમી અવિકૃત અવિચલ ચિત્તિ

સમરિસું સમરસ ફીલતી હંસાસણિ સરસતિ. ૧

માનસિસરિજાં નિમ્મલદ્ કરદ વતૂહલ હંસુ,
 તાં સરસતિ રાગદ રહદ જોગી જાણદ હંસુ. ૨

ઘાળી પાણિ સામિળી મન સરસતી સંમરી,
 દીસદ દુયણદુયંગમી મીડે મુયણ દુયારી. ૩

હિવ વન્તુ નામિ મંડલ ૨ મૂલિ જે કંદુ તિણિ સુત્તિ જગાવિય,
 મૂલવવળું જુત્તિહિ નિરંધિય,

તડ તહિય પવળવલિ અહમગિ સસિપાણલુદિય,
 પેલી દેવી સરિસ મદ દિટ્ટી દમમ દુયારિ,

વગિસિડં કવિન સોહામણું તેહ સરપતિ આધારિ. ૪

જયશેખર સુરિ એક પ્રખ્યાત અધિકાર હતા અને તેમનો રચેલો આ પ્રગલ્ભ મનોહર
 હોય તેમાં તવાહ નથી પ્રગલ્ભની તથા પ્રતો પાટનુમાં છે. પરંતુ જે પ્રતીમાંથી ઉપરનું ત્તા-
 રવામાં આવેલું છે તે વધારે બીજો હોય તથા બાપા સારી જગતપેલી છે

વિદ્યાવિલાસ રાસ—પોપજગતના વારંપ્રમ સુગિના સિમ્ધ દીગજદ સુરિએ આ વિદ્યાવિલાસ
 નરેન્દ્રનો પચાડો મં. ૧૪૮૬ માં રચેલો છે.

પહેનું પ્રણમિયં પદમજિનેસર મિતુંનય અગ્તાર,
 હથિયાણાડરિ શ્રીશાંતિજિનેસર ઉજ્જલિ નેમિકુમાર. ૧
 જીરાડલિ શ્રી પાસજિનેસર સાચ ડરિ વર્ધમાન,
 કાસમીરગુરિ સરમતી સામિણિ દિડ મગ્ન નિતૂ વરદાન. ૨
 પીપલગચ્છિહિ ગિરુઆ ગગર સિરિવીરપ્પહ સુરિ,
 નામિય લીવડ જામ તળડ સવિ પાપ પળામદ દૂરિ. ૩
 તામતળા પય પળમાય બોલીસું વિદ્યાવિલાસહ ચરિય,
 મળડ હીરાળંદ મવિયા નિમ્બળડ હીયહર હરણ ધરીય ૪
 વિદ્યાવિલાસ નરિંદવવાહડ હિયહામીતરિ જાળી.
 અંતરાય વિણુ કરડ તુમ્હિ માવ ઘણેરડ આણિ, ૫

આ રાસમાં વસ્તુ દુષ્ટ, દુહા, ચોપડ, દેગાખ, વપત, ધન્યાખી, આંચલી, આંકણી વગેરે
 ૭ દો. તથા રાગો વાપરેલા છે પ્રતીક બહુ જૂનો નથી.

દશાનંદરાસ—હીરાણુ દમ્ભિકૃત દશાનંદરાસ બહુજ દુઃક છે. પિપ્પલપગળના હીરાણુ
 મૂરિનો વિદ્યાવિલાસ ખવાડો સ. ૧૪૮૬માં રચાયેલો છે.

વીરજિનેસર પય નમીએ સમરીય સમરીય સરસતિ દેવિ કિ.
 દશનમદ્રગુણ ગાડસિડ એ હિયહરહર,
 હિયહરહર હરય ધરેવિ કિ વીરજિનેસર પય નમીએ. ૧
 પય નમીય વીરહ દશનમદ્ર ચરિય રચિસિ સોહામણું
 જંબુદીવિહિં ભરહણંડહિ દશનપૂરુ રલિયામણું,
 દશનમદ્ર તિહિ રાન પાલડ હંડનામલિ જાળીએ,
 દશનગિરિવનિ વીર પુહુતા મ્મવમરણ વપાળીએ ૨
 અંત. ર્ણિપિરિ જિગવર ગુણ યુગળ નાસળ નામળ કપમલપૂરિ કિ,
 બોલડ બોલડ હીરાળંદ સુરિ કિ ર્ણિપિરિ જિગવર વાંદનાં એ,

નેમિનાયકાગ—ધન્દે ન ગણિનો આ સમ્પૂર્ણ પ્રાકૃત તથા શુભરાતી એમ ત્રણ આયામ
 સુરંગાભિધ ન નેમિરામ સવત ૧૫૦૭ માં રચાયેલો છે

નત્વાનંતગુણાન્મકં સુરનતં સંસારનિસ્તારકમ્
 વિદ્યાનદવિધાયક જિનપતિં શ્રીઆદિદેવં પ્રમુમ્ ।

સ્તુત્વા શ્રી સુતદેવતા જનનતા નિ શેષનાઝ્વાપહામ્
 શ્રીનેમેરતુલં કરોમિ સફલં ફાગ સુરગામિધમ્ ।

પ્રાકૃત કાવ્ય । દેવી દેવિ નચી કચીશ્વરતણી વાળી અમીસારણી
 વિદ્યાસાયરતાણી મલ ઘણી હંવાસણી સામિણી ।
 ચંદ્રા દીપતિ જીપતિ સરસતિ મહ વીનચી વીનતી
 વોહું નેમિકુમાર કોલિની રતિ ફાગિદું કરી રંજતી ।
 સરસતિ મુગ્ર મતિ દેવીઅ દેવીઅ તું જગિ સારરે ।
 નીલજમલદલસામલ મિનવર વરણતું નેમિકુમારરે ॥ ૩ ॥
 કામિત ફલદાતાર સામી નેમિકુમાર
 હારમનોહરુ એ મુગતિ રમણિવરુ ॥ ૫ ॥

અંત ફાગ-જ્ઞાન ઉપતું જાણીય રાણીય રાઝમહ રંગી
 ગિરિસિરિ સામીય નીરસ્ત્રીય હરમ્બીમ સા નિજઅંગિ ॥ ૧ ॥
 સામી કેવલ કામિની કરિ ઘરી રાજીમતી નાદરી
 મા સારી નિજકાજ રાજકુમરી મુગતિદું ગઈ સા ઘરી ।
 જે રેવૈગિરિરાયઝપરિ ગમદું શ્રીનેમિપાયે નમદું
 તે પામદું સુલસિદ્ધિરિદ્ધિહિ રમદું શ્રી શાશ્વતી મોગવદું ॥ ૩ ॥

• ઇતિ શ્રીસુરંગામિષો નેમિકાગઃ સંપૂર્ણઃ સંવત ૧૫૦૨ વર્ષે કૃત્તો ધનદેવગણિના

• વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ—આ રાસના કર્તાનું નામ જ્યોત્સુવેતું નથી. બહુજ નાનો હોવાથી તેમાં વસ્તુપાલના કૃત્ત ધર્મકૃત્યોનું કુલ વર્ણન કરેલું છે. ગત જૂનો હોવાથી તેમાં વસ્તુપાલ અને તેજપાલના વસ્તિગ અને તેજગ એવા નામો આપેલા છે જે તેમના ખરાં લૌકિક પ્રત્યારના નામ હોવાં જોઈએ. ચિદુગતિની વેલના કર્તાનું નામ પણ વસ્તિગ છે.

આદિ • વીર જિણેસર નમીય પાય અનદું ગોચમસામી
 • સરસતિતણદું પમાડલદું એ કહિસિડ સિરનામી ॥ ૧ ॥
 વસ્તુપાલતંત્રિગતણડ અમ્હે વોલિસ રાસો
 મરતપેત ધૂરિ ગુનરાત અનહિલપુર વાસો ॥ ૨ ॥
 અનહિલવાડડ નયર જાણિ પુલ્લુવિપરસિદ્ધડ ॥
 ગજમડમંદિરવોલિવાવિ સરવરદું સમિદ્ધડ ॥

• મેનિકાગસ—આ રાસના કર્તા જ્યોત્સુવેતું નથી. પણ ૧૬ રાત્રીમાં રચાયેલો હોતો જોઈએ. પ્રવીક સંવત ૧૫૨૬ નો છે.

આદિ • સોહોષા સિરિવિરજિણપયપંચય પગમેવિ
 એળી ડમયકુમાર ચરિતું હડ સંલેવિ મળેલું ॥ ૧ ॥

શ્રેણી૩મયકુમારચરી સરસતિવિણુ ન ક્હાઈ

પળમય વીટિડ વાઝલઝો વાળી સંઘપસાઈ ॥ ૨ ॥

મંગલકલસ ચોપાઈ—આ ગાસના દર્તા સર્વાનંદ સુરિ દીયા ગચ્છના હતા અને તેમણે આ રાસ ક્યારે રચ્યો તે બજાણું નથી. એક સર્વાનંદસુરિએ સં. ૧૩૦૨ માં ચંદ્રપ્રભચારિત્ર રચ્યું છે આ ચોપાઈમાં વસંત, સામેરી, દુષદ વગેરે રાગો વાપરેલા છે.

સયલ મંગલ સયલમંગલમૂલુ મુણિનાહ

આનુગિરિ આદિનિણુ પાયપડમ પળમેવિ માવિણુ

કલ્હોલીમુલમંહણુ પાસનાહુ ઝરવરિ ધરેવિણુ ॥

વાગુવાણિ સુભવયણ લે અવતરી અક્ષરમાલ

મંગલકલમુચસ્તિ હિવ મળસિડ રલિઅ રસાલ ॥ ૧ ॥

(દૂહા) રલિઅ રસાલ નિસુણર્તા મંગલકલસચરિત્ત

મવિઆં માવિડ સંમલુ કરીડ સુનિચલ ચિત્તુ ॥ ૨ ॥

નિશ્ચલચિત્તપસાડલઈ વિધન વિલીનઈ દુરિ ।

સુલલિત્તવાળી ઇમ મળઈ શ્રી સર્વાનંદ સૂરિ ॥-૩ ॥

પેથડાસ—વિક્રમના ૧૩ શતકમાં થયેલા, પોતવાડ વંશના પેથડાશાહના સુદૃતો આ દર્તાના નામ વગરના રાસમાં સંક્ષેપમાં વર્ણવેલા છે. રાસ ૧૫ શતકના આત્મિમાં રચાયેલો લાગે છે, પેથડાના વિશેષ વર્ણન માટે સુદૃતસાગર દાખ્ય થુઓ.

આદિ

વિનયિ વયણિ વીનવડ દેવિ સામિળી વામેસરિ ।

હંસગમણિ આકાશમમણિ તિહુયણિ પરમેસરિ ।

ધીરનિર્ણંદહ નમીય ચલણ ચઝવિહુ શ્રીસંઘિહિ ।

કશ્વટિન્નવલ્લ જજલાધિરાજ સમરીય યનરંગિહિ ॥ ૧ ॥

કોઢીય નયરમિવાસિણીય વંદડ અંધિકદેવી ।

શાસનદેવતિ મન ધરીય ગુરુચલ્લણ નમેવિ ॥ ૨ ॥

રાસ રમેવડ જિણવવણિ તાલમેલ ટથિ પાડ

સંવ તજાયન રોપીડ એ સપગિરિવિમગિરિ વેવિ ॥ ૩ ॥

સપ્તપતિ સુમરસિદ્ધરાસના દર્તા નાગેન્દ્રચંડના ખાસદસુન્નિના સિધ્ધ અખંદેવ છે. સંપત્તિ સુમરસિંદ હો સમરાએ કેટલાંક રચયોના બનાવેલા છે. સંવત ૧૪૭૧માં તેણે શત્રુબ્ધ ઉપર અપભ્રંશની મર્તિ બેસાડી હતી. આ રાસ પણ તે અરસામાં રચાયેલો છે; અને તેમાં સમરાના વિવિધ કૃત્યો વિરતાયેલાં છે. સમરસિંદ એસગણ હતા અને તેના ઉપર અસપખાનની મહેરમની હતી.

આદિ

પહિલુ પ્રણમિત દેવ આદિસુ સેતુજ્ઞસિંહે ।

અનુ અરિહત સન્નેવિ આરાહુત વહુમત્તિમે ॥

તત સરસતિ સુમેરેવિ સારદસિંહરમિમ્મલીય ।

જસુ પયકપલ્પસાય મુલુ માણહ મન રલીય ॥ ૨ ॥

સત્પતિદેસલ્પત્તુ મણિમુ ચરિત સમરાતનુ એ ।

વમ્મિયરોલુનિવારિ નિસુણુ શ્રવણિ સુહાવણુ એ ॥ ૩ ॥

અત

પાસડસૂરિહિં ગણહરહ નેડઅગચ્છનિવાસો

તસુ સીસિહિ અન્નેવસૂરિહિં રચિત એહુ સમરાસો ॥

એહુ રામુ જો પઢ્ઢ ગુણહ નાચિત ઝિણહરિ દેહ ।

શ્રવણિ સુણહ સો ચયઠુ એ તોરયજાત્રફલુ લેહ ॥

મુદયવત્સવીરચરિત્ર—સત્વેત સાવનિગાની લોક કથાનુ આ જૂનું કાવ્ય છે કતી નેતર
બીમ છે તેના નિરો ક । વિશેષ જણાવુ નથી પ્રાકૃત વધા જૂની ગૂઝ-ગીતીમાં રચાયેલા આ
કાવ્યમાં ૧૭૨ ગાથાઓ છે અથાથ ૧૦૧૧ છે કનિએ પ્રાધી, હરપય, પરવ, દોહા,
ચંદ્રપદ બગેરે હોવા વાપરેલા છે પ્રગથ સોલમાં શવકના આગળ પ્રનાવેસો લાગે છે ।

માઈમહામાઈમહો વાવનવત્સ ની સારો ।

સો વિન્દુ ઓઠારો ઓઠારેણ નમોઠારો ॥ ૧ ॥

ઝિણહ રચિય નિગમઆગમપુરાણસર અવત્તરાણ વિત્થારો ।

સા વહ્તાળી વાળી પય પળમવિ સુપય મયગેસુ ॥ ૨ ॥

મદ્યવ્યથ મત્તરિન્દણ સેવયમુહકરણ અમુહઅવહરણો ।

વહુબુદ્ધિસિદ્ધિદાયક ગણનાયક પદમ પળમેસુ ॥ ૩ ॥

ગુરુ લહુ અ જિ કેવિ વવિયણ સરસમુઅત્થા સુન્દવધયરા

એ વઠઠાણિ સન્ને કરજુઅલ જોડિ પળિમામિ ॥ ૪ ॥

સિંગારહાસવરુણા રથે વીરો મયાન વીમત્થો ।

અદ્મુતશત નવહ રસિ જસુ જપિસુ મુદયવત્સ ॥ ૫ ॥

(ઉપ્પય) માલવદેસસમગ્રારિ નયર ઉજેળી અળેપપ

પહુ પહુવચ્છ નરિદિ નારિ વહુલચ્છિત્ત લચ્છિત્તમ

તિહ સુય મુદયકુમાર સવલ સામલિમત્તારહ ।

સાહસિ જાસિ પવરાસિ પ્રાસદ્ધ જગિ જયત જૂઆર

સ્વિત્તતણિ સ્વિત્તિય સોહ કર રાયરીતિ વીર જિ વિશુદ્ધ
 રૂપ મણિ મીમં તુઅ ગુણ યુણિમુ જો રસિ ધીવર લઘ્વ ॥ ૬ ॥

ઉજ્જેણિ અવણિમદ્જ્ઞે નયરીનયરસયલ્મિગારો

• તિણિ પદ્ પદ્મચ્છો પત્થંતય પૂરણ અત્ય ॥ ૭ ॥

વિપ્પવયણિ રાડ રંજિડ પુચ્છદ્ વલિ અવિગત્તિ ।

કવણ કલાગુણ તંઅનણદ્ કવણ તુન્ન કુલપિત્તિ ॥ ૧૪ ॥

(વત્તુ) વિપ્પ જંપદ્ વિપ્પ જંપદ્ નિસુણિ નરનાહ

જયવંતી જ્યોતિપકલા કુલકમ્મિ અમ્હ અછદ્ અગદ્ ।

વત્તારડ સંવન્નરહ નટ્ટજન્મ નવિ ત્તિ લગદ્ ।

જં સુરપુરિ જં નરસુવણિ જં જં દુદ્ પાઆલિ ।

નરવર નિજમંદિરથિરૂ તં જાણં તિણિ કાલિ ॥ ૧૫ ॥

આ શિવાય જંનોએ પશુ આ કથા કવિતામાં રચી છે સંસ્કૃતમાં રત્નશેખરના શિષ્ય હર્ષવર્ધન ગણિએ સદયવાસ કથા ગદ્યમાં રચેલી છે.

સાગરદત્તરાસ—પ્રાનમહાત્મ્ય ઉપર રચાયેલા આ ૧૩૭ ગાથાના રાસના કર્તા સંકેતગચ્છના આમદેવચરિના શિષ્ય શાતિચરિ છે પ્રાકૃત અપભ્રંશ તથા ગૂજરાતીમાં રચાયેલો આ રાસ ખરેખર રસમય હોઈ તેમાં ગાથા, રાસડ, કુંડલિઓ, ધાત '(પતા), અડપદ, માલનીરૂપક, છંપપદ, પાંચડી (પદ્ધિકા) રાસાળયે વગેરે વિવિધ છંદો વાપરેલા છે.

છંદંતરકલ્પોલં વજ્રનલં સંતિસૂરિણાં મહિયં ।

સાયરચરિઅં સાયરસરિસં સરસં નિસામેહ ॥

કર્તાનાં શિષ્ય હર્ષચરિએ સં. ૫૫૬૧ માં લલિતાંગચરિ નામનો તેવોજ રાસ બનાવેલો છે. સાગરદત્ત રાસમાંથી થોડો ભાગ નીચે ઉતારેલો છે.

તર્હિ રાત્રુ કરદ્ રાગા જયંતુ રાણીનયમાલાતણુ વંતુ ।

વયરિયવિસવિસહરપંચિરાડ વયરિયપંચાણણઅટ્ટપાડ ॥ ૭ ॥

વયરિયમયમયંગલંગંવહત્થિ વયરિયસાયરસોસણઅગત્થિ ।

અટ્ટમેસરુ દાને સુજાણુ મહિમંડલે ઝગિડ અંર માણુ ॥ ૮ ॥

અટ્ટિહ—ગંમિહમગુણનિજ્ઞિયસાયરુ નિયવાણત્તપાવિત્તદિસાયરુ ।

દુત્થિયલોચસફલપ્રાસાયરુ સત્થવાહુ તર્હિ નિવસદ્ સાયરુ ॥ ૯ ॥

પ્રાણીનીરૂપક । નવનેહનિહાણસમૃદ્ધસિયં રિસયં તિહતિક્કુવરુત્તવિયવ્રણયંનળયં ।

સિંગારસાલતરં અહસં અરેહર માણિણિજ્વળયં તળયં ॥ ૧૧ ॥

છબ્બય

સસિવયણીસહયારુ વાહુ સાસોવમ-માસડ
વિટલુ નિયંત્રહ ત્રિંબુ ચોરુ થુહુ દાળ પયામડ ।

અંગુલિઅસાહંતરડ નયણવરપત્ત લહકડ ।

નહફુલિહિં ફુલિયડ અહરમંજરી મહકડ ।

ઘણપીળપઓહરઅંત્રહલ વેહુ લસુરવરડ રસમરિય ।

દિટ્ટર મણુ કલ્પસં ન ઉલ્લસડ પડ વસંતસંપડ વરિય ॥ ૧૨ ॥

લલિતાંગચરિત્ર—સાગરદત્તરામના કર્તા શાંતિચરિત્રના શિષ્ય ઈશ્વરચરિત્રે મ'૧૫૬૬ના પાઠશાલ્યામુદીતના પુત્ર નાસીરના મધ્યમાં (ઇ. સ. ૧૪૯૮-૧૫૧૨) માલિક માસરના ષટ્થે થયેલા સોનાગય છત્રનના પુત્ર ત્રિપુજની પ્રાર્થનાથી સં ૧૫૬૧માં વિવિધ હંદોમાં રચેલું છે. સાગરદત્ત રાસની પેઠે આ યશુ પ્રકૃત, અપ્રજ્ઞ વધા ગૂંચરાતીમાં છે. કાવ્યમાં વાપરેલા હંદોનાં નામ છેવટે આપેલા છે.

સાલંકારસમત્યં સચ્ચંદ્રં સરસમુગુણસંજુતં ।

લલિયંગકુમરચરિયં લટણાલલિયન્ન નિસુણેહ ॥

આમ કવિએ પાતાના કાવ્યનું વર્ણન કરીને તેને સપનાસચિત્રની સાથે સરખાવ્યું છે. સાગરદત્ત રાસ અને પ્રસ્તુતચરિત્ર અરેબર દુઅયપ્રતિના કાવ્યોહોઇ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કાવ્યોની સાથે સરખામણીમાં સારી ગીતે ઉભા રહી શકે તેા છે.

મહિમહિત માલવદેશ ઘણજળચલચ્ચિન્નિવેસ ।

તિહં નયર મંહવનુગ કહિનવડ જાણ કિ સગ ॥ ૬૭

તિહં અતુલજલ ગુણવંત શ્રીગ્યાસસુત જયવંત ।

સમરથ સાહસધીર શ્રીવાનવાહ નિર્તીર ॥ ૬૮ ॥

તમુ રજ્જિ સકાશ્રધાન ગુલ્લુત્તરયણનિતાન ।

હિંદુઆ રાયવજીર શ્રીપુંજ મયણહ વીર ॥ ૬૯ ॥

સિરિમાલવંશચંસ માનિનીમાનસહંમ ।

સોનારાજીવનપુત્ત વહુપુત્તપરિવારજુત્ત ॥ ૭૦ ॥

શ્રીમલિન્માફરપટ્ટિ હયગયમુહડનુનટ્ટિ ।

શ્રીપુંજ પુંજ નરિંદ વહુકવિત કેલિપુટ્ટંડ ॥ ૭૧ ॥

નવરસવિલામડલોલ નવગાહગેયકલોલ ।

નિયવૃદ્ધિ બહુઅ વિનાણિ ગુરુમ્મફલ બહુ જાણિ ॥ ૭૨ ॥

ઇય પુણ્યચરિયપ્રનંધ લલિતંગનૃપસંબંધ ।

પદુપાસચરિયહ ચિત્ત ઉદ્ધરિય એક ચરિત્ત । કુલક ॥ ૭૩ ॥

દશપુરહ નયરમઝારિ શ્રીસંતળદ આધારિ ।

શ્રીશાંતિસુરિસુપસાદ દુહદુરીય દૂર પલાદ ॥ ૭૪ ॥

જં કિમવિ અલિયમસાર ગુરુલદુઅર્ણવિચાર ।

કવિ કવિડ ईશ્વરસુરિ તં મડ બહુગુણ સૂરિ ॥ ૭૫ ॥

સસિરસુ (૬૧) વિક્રમકલિ એ ચરીય રચિડ રમાઝ ।

જાં ધ્રુન રવિ સસિ મેર તા જડ ગચ્ડ સંઢેર ॥ ૭૬ ॥

વાચંત વીરચરિન વિત્પરડ જગિ જયકિત્તિ ।

તસુ મણુઅમવ ધન્ન ધન્ન શ્રીપાસનાહ પ્રસન્ન ॥ ૭૭ ॥

इति श्रीललितांगनरेश्वरचरित्रं समाप्तं । तस्मिन्समाप्ते समाप्तोयं रासकचूडामणि पुण्य-
प्रनंघ तथात्र रासके श्रीललितांगचरित्रे प्रथमं गाथा १ दुहा २ रामाटक ३ पदपद ४ कुड
ब्बिया ५ रसाउला ६ कस्तु ७ इन्द्रजोपेन्द्रवज्रास्त्रान्य ८ अदिल्ल ९ मदिल्ल १० काव्या-
र्धनोली ११ अदिल्लार्धनोली १२ सूडनोली १३ वर्णनवोली १४ यमकनोली १५ छप्पय
१६ सोरठी । संवत् १५६१ वर्षे.

નદવત્રીશ્રી જતુષ્પદી—તપગચ્ડના ન્યાયશીલના શિષ્ય સધકુને નદવત્રીશ્રી ૧૫૨ ચોપાઇ
આમા સવત્ ૧૫૧૦ (?) માં રચેલી છે.

તપગચ્ડનાયક એહ મુર્ખિંદ જય શ્રીહેર્મવિમલમુર્ખિંદ

ન્યાયશીલ પંદિત સુવિચાર સીમ વહી ચૂપડ ઉદાર ॥ ૬૦ ॥

સંવત્ પતર સાઢા મઝારિ ચૈત્રહિ સુદિ તેરસમઝારિ

જે નર વિદુર વિશેષડ સુણડ મુનિવર સંઘકુલ હમ મળદ ॥ ૬૧ ॥

નિદનર્ણવચાનિકા પ ચોપાઇ—આ મધ્ય ગુરુગતમા મળતી બિહલસુ પંચાશિકા (પૂર્વાર્ધ
અને ઉત્તર્ગર્ધ) નો દુહા ચોપાઇમાં અનુસાર છે. આ ચોપાઇને દર્તા પછુ છેવટના બાગ ઉપરથી
બિહલસુ નામનો કોઇ પાંચવ લાગે છે. આ સવત્ આપેલી નથી પણ પાછળના પ્રતીકનો
લખ્યા સંવત્ ૧૫૫૫ હોઇ પ્રતીકની આપા બેતા તેથી પૂર્વે ૧૬ માં સતકમાં આ મધ્ય
ચોપાઇ લાગે છે.

મકરધ્વજ મહીપતિ વર્ણનું જેહનું રૂપ અવનીઅભિનું ।
 કુસુમવાળ કરી કુંજરી ચડઈ જાસ પ્રયાણિ ધરાં ઘડહઢઈ ॥ ૧ ॥
 કોદંડ કામિનીતણું ટંકાર આગલિ આલિગ્રામ્રા ફંકાર ।
 પાલાલિ કોઈલિ કલરવ કરઈ નિર્પલ છત્ર શ્વેન શિર ધરઈ ॥ ૨ ॥
 ત્રિમુવનમાંહિ પદાવડ સાદ છઈ કો સુર નર માંડઈ વાદ ।
 અવલા સૈનિ સત્તલ પેરેવરિયું હીડે મન્મથ મચ્છરિ મરિતું ॥ ૩ ॥
 માધવ માસ સોહઈ સાર્મત જાસ તળઈ જરુનિધિ સુતમંત ।
 દૂતપણું મલયાનિલ કમ્પ સુરનરપત્રમ આળા વરઈ ॥ ૪ ॥
 તાસતળા પય હું અનુસરી સરસતિ સામિણિ હવડઈ ધરી ।
 પરિહું કંદર્પ કરી પ્રણામ ગિરુડ ગ્રંથ રચિસિ અભિરામ ॥ ૫ ॥

૫૬ પંચાશતી ગિદ્વલ્યુ તથા શશિકલાનો વૃત્તાંત આપેલો છે. ૫૭ મીથી પંચાશિકાના
 ૬૧ સર થાય છે.

(અગાપિ તાં કનકચંપકદામગૌરી

આજ અમ્હારઈ મનિ માનિની ચિંતુ ચંપકસોવનવની ।
 ગૌરિદામસરિમ્બી સાર મુલ અંબુજ વિકસિન આકાર ॥ ૧૭ ॥
 નાહના રોમ ન આવડ નયણિ સુતી ઊઠી માતાચયણી ।
 સંભારઈ વિદ્યા વીસરી તિમ હું સમરુ એ સુંદરી ॥ ૧૮ ॥
 એત મળઈ બિહલ્લગ મમ વાણિ એહ જ્ઞાન તળદરસિ રાતડ તેહ ।
 इति कविचक्रचूडामणिश्रीविहङ्गपंडिताविरचिन विहङ्ग
 પંચાશિકાગ્રંથોપદ સંપૂર્ણ ।

સંવત્ ૧૬૫૫ માં લખેલી પાટશુના જુહારની પ્રતમાં ૨૦૫ ચોપાઇ છે; જ્યારે
 ૧૭૩૩માં લખાયેલી બીજી પ્રાચીન પ્રતમાં ૨૦૬ ચોપાઇ છે, અને ૫મી શશિકલાના
 હૃદયપ્રગાપતું તથા તેણીના ગિદ્વલ્યુ સાથે પરિણ્યત ૧૨૩ ચોપાઇમાં વૃત્તાંત છે.

કર્પૂરમંજરીચંપક—સિદ્ધરાજના રૂદ્રમાલની કર્પૂરમંજરી નામની પૂતળીની મૂળ કર્પૂર
 વરી પ્રેમની વાત છે. અભિપ્રારે (નૈનેતરે) સં. ૧૬૦૫ માં ૨૦૪ ચંપકમાં આ કથા
 લી છે.

પ્રથમ ગુણવતિ વીનનું ગિવરિષ્ટર ઉદાર ।

લક્ષ્મી જામ જે પુત્રવડ દેવિ સવિ હું પ્રતિહાર ॥ ૧ ॥

સેવંત્રી જસ મુગટખર સિંદુરિ સોહર શરીર ।

સિદ્ધિબુદ્ધિનું મરતાર જે બુદ્ધિદાતા વઢવીર ॥ ૨ ॥

કાસ્મીરપુરનિઝાસિની સરસતિ સમરુ માત ।

જેહ તળાઈ મુપસાટલઈ બુદ્ધિ પામિ કવિરાય ॥ ૩ ॥

તે સવિ હું આયસ લહી મંડિસ કયા રસાલ ।

રૂમાલઈ જે પૂનલી કર્પૂરમંજરી સુવિસાલ ॥ ૫ ॥

અંત કર્પૂરમંજરી કયા અમિનવી સંવત્ સોલપંચોત્તરી કવી ।

ચૈત્રવદિ અમ્યારમિ ગુરુદાર બોલઈ કવિ પંદિત મતિસાર ॥ ૬ ॥

ગુજરાતીગદ્યના નમૂના પથ્થુ અંકડાઓમાંથી ધણી મળી આવે છે. ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં આપણા આપાતું ગદ્ય કેવું હતું તે વાડપત્રના પુસ્તકોમાંથી બરાબર જણાઈ આવે છે. ૧૬ મા વધા ૧૭ મા શવકના ગદ્યના નમૂના તો ધણા છે. પરંતુ તે પહેલાના કવચિત્ કોવાથી આડીઆ તેવા કેટલાક બતાવેલા છે.

સંવત્ ૧૩૩૦ માં લખાયેલા વાડપત્રમાં આલોપથ્યાના ગુજરાતી અર્થ આપેલા છે તેમાંથી થોડુંક નીચે ઉતારેલું છે.

પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર જિનશાસનિ સાર ચતુર્દશપૂર્વસમુદ્ધાર સંપાદિ તસકલકલ્યાણસંમાર વિહિતદુરિતાપહાર કુદ્રોપદ્રવપર્વતવજ્રાપહાર લીલાદલિતસંસાર સુ તુમ્હિ અનુસરહુ । જિનિ કારણિ ચતુર્દશે પૂર્વધર ચતુર્દશપૂર્વસંબંધિઝ ધ્યાનું પરિત્યજિઝ પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કાર સ્મરહુ તઝ તુમ્હિ વિશેષિ સ્મરેવઝ અનઈ પરમેશ્વરિ તીર્થકરદેવિ સસઝ અર્પ મળિયઝ અઝઈ અનઈ સંસાર તળઝ પ્રતિમઝ મ કરિસઝ અનઈ ઋદ્ધિ નમસ્કાર રહ લોકિ સંપાદિયઈ ।

સંવત્ ૧૩૩૦ વર્ષે આશ્વિનમુદિ ૫ ગુરાવચ્છેહ આશા પલ્લ્યામ્
તેટલાજ અરમામાં લઘાયેલા તાટપત્રમાં અતિચારના અર્થમાંથી:—

વિનયહીણુ બહુમાનહીણુ ઉપધાનહીણુ ગુરુનિરવ અનૈરાકળહં અનૈરકંઠહં વ્યંજનકુટુ અર્થકુટુ તદ્દમપકુટુ કૂટુઝ અસરુ કાનઈ માત્ર આગલઈ ઓછઝ દેવવંદનવાંદનઈ પાઙ્કિમળઈ સઝગાઝ કરતાં પદતાં ગુણનાં હુયઈ અર્થકુટુ વહઈ હુઝ સૂત્રુ અર્થુ યેઝ કુટાં વહાં હુઈ જ્ઞાનોપકરણ પટી પોતી કમલી સંપુઝ સાંપુટી આશાતન પગુ લાગઝ યંકુ લાગઝ પટતાં પ્રદેપ મચ્છરુ અંતરાઈ હેતુ કીષઝ હુઈ તથા જ્ઞાનદ્રવ્યુ મશ્તિઝ ઉપેક્ષિતુ પ્રજ્ઞાપરામિ વિણામ્યં વિણાસતઝ ઉવેચ્યં હુંતી સક્તિસાર સંમાલ નહી કીધિયઈ । અનૈરઝ જ્ઞાનાનારિ ઝુ કોઈ અતિચાર હુઝ મૂઢમ વાદરુ મનિ વચનિ વાઈ પશ્ચદિવસમાહિ તેહ સર્વહિ મિચ્છા મિ દુષ્કંઠ.

સંવત્ ૧૩૬૨ માં લક્ષ્મણેલા તાલપત્રમાં અતિવારના અર્થમાંથી:—

મૃપાવાદિ મહાસાત્કારિ આલુ અમ્યાલ્યાલુ દીધતુ રહમ મંત્ર મેદુ કીવતુ મૃપાપદેસુ
દીધતુ ક્રુદતુ લેલતુ લિલિતુ કૂડી સાલિ થાપણિ મોસતુ કુળેહં સત રાહિ મેહિ વલહુ
વિદાવિદિ જુ કોઈ અનિચારમૃપાવાદિ વ્રતિ મત્ત સગલહમાહિ હુડ ત્રિવિધિ ત્રિવિધિ મિચ્છામિ
દુક્કડં । અદનાદાનિ પિરાહતં છાનતં ફીતુતં લીવતં દીધતં વાવરિત ધરિ વાવરિત સેત્રિ પચ્છં.

નવતાર વ્યાખ્યાન. સંવત્ ૧૩૫૭ માં લખાયેલા કાગળના પુસ્તકમાં નવતારના અર્થમાંથી:—

ઈણિ પંચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારિ મહાંભંતિ સુમરીતહ હુંતહ (પાપચળત) કસ હોચહ ઈણિ
સંસારિ દધિચંદનદૂર્વાદિક મંગલીક મળીચહ તીહ મંગલિક સર્વહીમાહિ પ્રયમુ મંગલુ પહુ ।
ઈણ કારણિ શુભ કાર્ય અદિ પરિહત સુમરેત મિલિતિ કાર્યપહ તળહ પ્રમાવઈ વૃદ્ધિમતા હુચહ ।
યત નમસ્કાર અતીતઅના તત્તત્તવીસઆગિજિનોક્તપારુ સુ તુમ્હે વિમેપહહ હિયડાનગદ પ્રસ્તાવિ
અર્થયુક્તુ ધ્યેયુ ધ્યાતયુ ગુણેવત પદેવતં.. ઈણિ નવતારિ નવપદ પાવ અધિકાર સદે અસર
તીહમાહિ હ મારી ફરુપદિ લુહુ ફસત-નમસ્કારતળતં મહાત્મ્યુ ॥

ગણિતસાર શ્રીધરાચાર્યનો ગણિતસાર ગુજરાતી અર્થ સાથે આમાં આપેલો છે. પ્રતીક
પાટણમાં દફનખાનના રાજ્યમાં શિકારસાહના વ્યાપારમાં સં. ૧૪૪૮માં મોટા શાલિના કુટુંબ
વારતે રાજકીર્તિમિત્રે લખેલો છે સંવત્ ૧૪૪૮ના જૂના જાનેવર ગુજરાતી ગદ્યના નખા
મોટા ધણો ઉપયોગી છે. થેડાક આવ નીચે ઉતારેલો છે.

શિશુ મળીઈ દેવાધિદેવ મદારકુ મહેશ્વર કિસુ જુ પરમેશ્વર કૈલાસશિવમંડલ પાર્વતી
હરદયમણુ વિશ્વનાથ જિણ વિશ્વ નીપનાવિંતં તમુ નમસ્કાર કરીત ચાલાવચોનારુ ચાલમળીઈ
અજ્ઞાન તીહં વિહિં અવચોચ જાણિવાતળહ અર્થિ આત્મીયયશોરુદ્ધચર્ય શ્રેયસ્કારણાર્થ શ્રીધરા
ચાર્યુ ગણિત પ્રસ્ટાવિતુ ॥

અંનસં ૧૪૪૯ વર્ષે વૈશાલ વદિ ૧૧ રવૌ શ્રીપદ્મજિલ્હરપતને સમસ્તરાજાવત્રીવ-
મલંકુતશ્રીદફનજાનારજ્યે મલિકશ્રીશિલાસાહે વ્યાપ્રિયમાણે સતિ શ્રીમોદજ્ઞાતિઠં ગીગાનુ-
તઠં અમાસીહસુતયિસ્પાલદૂંગરવશરસિંહપ્રમૃતિસમસ્તઅર્તુવર્ગેભ્યઃ આતુપુત્રાણા પઠનાર્થ પિતૃ-
વ્યવાણારી રાજકીર્તિમિત્રે- સૂતપુસ્તિકા લિખિતા ।

સંમહાદેવી ખાલાવબોધ તપાગરના આચાર્ય રત્નમિંદસરિના શિષ્ય ઉદયસિંહના
સં. ૧૪૮૭માં રચેલા સંમહાદેવી ખાલાવબોધની સવત ૧૫૪૮માં લખાયેલી પ્રત્યક્ષ માં:—

અંત સદ્ગુરુકન્હલિ પૂત્રી વિશેષ અર્થતું પ્રહણ કરવિંતં । જે મત્ત જોત નહ તેહનડં
દ સંચયણિતું વિચાર વહનાં કર્મસય હોઈ તેહનગદ મત્તનીવદ એ વિચાર જોડુ નાળિતુ નિમ

તે મન્ય જીવનદ્વિવૃદ્ધિ હોઈ । એ બાલાવબોધ સામાન્ય સાધુ સુશ્રાવક શ્રાવિકાન્દ
અર્થનું લવલેશ જાણવાનું સંવત્ ૧૪૯૭ ચતુર્દશમીતી શ્રાવણસુદિ ચતુર્દસિ શુક્રવારિતિગિ
દિનિ તપાગચ્છ મેઢારકશ્રીરત્નસિંહસૂરિનં પંડિત ઉદયસિંહિ એ બાલાવબોધ રચિત સમસ્તમા-
સાલિકનં અર્થિ હોત ॥

ઔત્તિકાં.

આચાર મુખી કુલમંડનનું મુખ્યાવબોધ (સં. ૧૪૬૯) અને ઉદયધર્મનું વાક્ય પ્રકાશ
(સં. ૧૫૦૭) એ બે ઔત્તિકાં જણાવેલા હતાં. પરંતુ બીજા ત્રણ પ્રાચીન ઔત્તિકાં મંડારો-
માથી મળી આવેલાં છે. ઔત્તિકાં સળધી વસંતમા મેં આગળ લખેલું હોવાથી અહીંયા
પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. મુખ્યાવબોધની આચારે ૬ પ્રતો મંડારમાં છે, જે છપાવેલી
આવૃત્તિની બુદ્ધિ સુધારવામાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

ઔત્તિકાં આ ઔત્તિકાંનાં ૬૮૧ મંદારક સોમપ્રભાસરિ કીયા ગંગના હતા તે તે ક્યારે થયા
તે જણાવેલું નથી. એક સોમપ્રભાસરિ સં. ૧૨૪૧મા કુમારપાલ પ્રતિબોધ તથા સુમતિનાથ
ચરિત્ર રચેલું છે. બીજા શતાર્થિક સોમપ્રભાસરિ તપાગચ્છમાં ૧૪મા શતકનાઉત્તરાર્ધમાં થયા
હતા તેમની કૃતિ સિંદુરપ્રકર પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રણમ્ય શ્રીજિનં વીરં બાલાનામુક્તિમુક્તયે ।

ક્રિયાકારકસંવેષસંગ્રહં મચ્ચિ નિચન ॥ ૧ ॥

શબ્દક્રિયાસ્વાત્ક્રવદ્ધિતાલ્યસમાવક્ષાઃ ।

પદ્ધત્કારકાણિ સંવેષો વાચ્યા વિમત્કયોત્ર ॥ ૨ ॥

એડ કરઈ તડ કરઈ લેઈ રૂપ્યાદિ હડ કરડ લિડ દિડ રૂપ્યાદિ તથા કરાવઈ લિલ્લાઈ
દિવરાવઈ યથા હમાઈ હમયતિ સંપાદયતિ ઉતાઈ ઉત્તારયતિ હડ કીમડ તીળ કીમડ
યથા દેશદત્તિ તઈ મઈ હુઈ અઈસુઈ અઈનઈસઈ યથા સેહિ અવશ્યકુ પઢિડ એડ સવેહિ રાજિ
જાણીઈ તથા કરતડ લેતડ દેતડ રૂપ્યાદિ તથા ગુરિ અણુનાણિડ ચેલુ વ્યાક્ષણુ પઢત

ઉક્તિસંગ્રહ દેવભદ્રના શિષ્ય તિલક પંડિતે બનાવેલો છે. દેવભદ્ર કીયા ગંગના હતા તે
જણાવેલું નથી. આગમિક દેવભદ્ર ૧૩માં શતકમાં થયેલા હતા

વાચા કાયેન મનસા શ્રુત્વા વાચં વિધીયતે ।

બાલાર્થમુક્તિસંસ્કારઃ શાસ્ત્રાન્વેષણદર્પણઃ ॥

નમઃ શ્રીદેવમત્રેમ્યો ગુરુમ્યથ નિરંતરમ્ ।

યેવાં પ્રમાદમાપાઞ્ય કુષાયંતે નદા અપિ ॥ ૨ ॥

જૈનોનું પ્રાચીન ગદ્યસાહિત્ય.

(લેખક—રા. છવણચંદ સાકરચંદ ઝવેરી.)

પ્રમુખ સાહેબ, સુશિલ લગિનીઓ અને બધુગ્રા,

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદો ભરાવા માંડ્યા બાદ જેમ અન્ય સાહિત્યનો ઉદ્ધાર સંસ્કર આરંભાયો છે તેમ, જૈનિય સાહિત્યના ઉદ્ધાર અને મુ.શુ માટે પણ ધણી ચલવલ સારા પાયા ઉપર થવા માંડી છે. આવી ચલવલને અંગે ગૂજરાતી જૈની પદ્ય સાહિત્યનો અપૂરત અને અમૂલ્ય ખજાનો જૂઠાં જૂઠાં રચયોના જ્ઞાન ભાંડારોમાંથી સ્પર્કિરણો જોવા ભાગ્યશાળી બન્યો, એમ જ નહિ, પણ સેંકડો પ્રતિયો છપાઈ લોકોમાં તેનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. આજુબીજીની પદ્યસાહિત્ય કેવું, કેટલું, અને ક્યાં ક્યાં છે તે વગેરે અંગત અન્ય મહાશયોદ્ધાર ધણી વખત કહેવાયું છે, અને ધણીઓના તો જોવામાં પણ તે આવી ગયું છે. જો કે અત્રે ભરાનારા પ્રદર્શનમાં તો, નહિ જોવા જણાવામાં આવેલ તેવું ઘણું પ્રાચીન સાહિત્ય મુકવામાં આવનાર છે, તેથી વધી અત્યાર સુધીમાં જણાયાં થયેલાં કરતાં પણ ઘણું વિશેષ શોધીને અને જણાવવા મળશે તેવું માનવું છે.

એક વખતે બનારસના પ્રખ્યાત ધુરંધર શાસ્ત્રી-શ્રી મંગાધર શાસ્ત્રી-ના એક શિષ્ય શ્રીકૃષ્ણ શાસ્ત્રી સાથે પુસ્તકોને લગતો કેટલોક વાર્તાવાપ થતાં તેઓ તરફથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યું કે—‘તમારા જૈનોમાં ઘણા કાવ્ય-પદ્યઅન્યોજ ગૂજરાતી, માગધી અને સંસ્કૃત ભાષામાં છે, પરંતુ અમારા લોકની માફક ગદ્યમાં લખાયેલાં કોઈ પણ અન્યો જૈનોએ લખ્યા હોય તેવું મારા જોવામાં આવ્યું નથી. અમારામાં તો ઘણા અન્યો ગદ્યઅન્ય લખાયેલા છે, ત્યારે તમારામાં-જૈનોમાં એવા અન્યો, સ્વયંની ખામી છે એવું જણાય છે.—કત્યાદિ”

તેમજ પહેલાંના ઠાળમાં ગૂજરાતી ભાષામાં-અત્રે ગૂજરાતી સાહિત્ય સંબંધે હોવાથી તેનીજ વાત કરીશું—ગદ્ય સાહિત્ય હજીજ નહિ એવું કેટલાક વિદ્વાન ધારે છે, તેમ હું પણ એમ ધારતો હતો કે જૈનોમાં આગાવબોધ અને ટીકા સિવાય સ્વતંત્ર ગદ્ય અન્યો રચાયેલા હોવા નહોત્યે. પણ શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડમાંથી પ્રાચીન પદ્યઅન્યો શ્રીઆનંદ કાવ્ય મહોદધિના મોહિતકરૂપે જાહેર પડવા લાગ્યા, તે અંગે શોધ કરતાં કેટલાક ગદ્યઅન્યો મારાં જોવામાં આવ્યા. જો કે એક-પુણસો કરતાં જોઈએ કે ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલ સ્વતંત્ર અન્ય હોય, કે પછી ટીકા હોય, કે જોઈએ તો આગાવબોધ હોય પરંતુ તે સર્વ જૈનોમાં તો ‘આગાવબોધ’ અથવા ‘પ્રાકૃત’ એ નામથીજ ઓળખાય છે. કાંચુ કે સંસ્કૃત-માગધી અને સ્વતંત્ર પ્રવર્તિ પ્રાકૃતભાષા નહિ જણનાર જાણજીનો માટે આવા માફ ગૂજરાતીમાં લખાયેલાં અન્યોને લેતે ‘આગાવબોધ’ કે ‘પ્રાકૃતના નામથીજ ઓળખે છે. ગૂજરાતી-માગધી પ્રાકૃત કહેવામાં આવે છે તે અને સ્વતંત્ર પ્રવર્તિ પ્રાકૃત એ બેમાં મેહું અંદર અને બિલકુલ અલગ છે.

બાપા નિર્ણયનો વિવાદ ન હોવાથી તે વાત પડતી મેલું છું. જરૂર જણાયેથી અને જની શકે તો એ ઉપર પણ ભવિષ્યમાં કોઈ વખતે ઉલ્લેખ કરવા ઉમેદ રાખું છું, ન્યારે પાર પાડી કંદરવને હાથ છે.

ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાક ગદ્યગ્રન્થો જોવામાં આવ્યા તેમાંથી બન્યા તેટલાનાં અમે ઉતારા આપ્યા છે, લેખ મોટો ન થાય તે પર વિચાર કરીને. ઉપર કહ્યું તેમ વપાસ કરતાં એક સ્વતંત્ર ટીકા રૂપે લખાયેલો ગદ્યગ્રન્થ મારા જોવામાં આવ્યો એવું નામ ‘શ્રીસમ્યક્ત્વ પરીક્ષા’ અથવા ‘શ્રીસમ્યક્ત્વ પરીક્ષા’ એવું છે. આવે ગદ્યગ્રન્થ અને તેમાં પણ વગી ધાર્મિક વિષયથી પરિપૂર્ણ હોવાથી છપાવી લેવાની ઇચ્છાએ તે ગ્રન્થને હું મારી પાસે લાવ્યો પરંતુ અપ્રકાશની ઝાંઝાશને લીધે હજુ તે છપાવી શક્યો નથી.

એ ગ્રન્થ અને શ્રીમન્મોહનલાલજી મહારાજના શિષ્ય પંન્યાસ શ્રીરિદ્ધિસુનિ પાસેથી તેઓના સુરવના ભંડારમાંથી પ્રાપ્ત થયો હતો. અને સમ્પૂર્ણ જોવાની ઇચ્છાવાલાને સુગમ થાય તેવું ધારીને આ પરિપદ્ અંગે ભરાનારા પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં પણ આવ્યો છે.

આ ગ્રન્થ તપગચ્છની વિમલની શાખામાં થયેલાં શ્રીવિષ્ણુધર્મિભલ સૂરિએ વિક્રમસંવત ૧૮૧૩ માં રચ્યો છે આનો સંસ્કૃત ભાગ પણ આશરે દોઢસો શ્લોક પ્રમાણુ પોતેજ રચી તે ઉપર ગૂજરાતીમાં ટીકા રૂપે આ રચ્યો છે છતાં પણ જાને સ્વતંત્ર અર્થે તરીકે જોલખાય છે. ગ્રન્થ આશરે સવાસો વર્ષ ઉપર રચાયેલો છે તેથી હમણાં ૧૧ અને સવાસો વર્ષ ઉપરની બાપામાં કેવો ફેરફાર હોનો તે પણ આ ઉતારા ઉપરથી જણવાતું જાતી આવે તેવું છે.

આથી બાળાવબોધ (ગૂજરાતી ગદ્ય) ટીકાઓ અને ટપા (ગૂજરાતી શબ્દર્થ) બો ધણા ગ્રન્થો ઉપર રચાયેલાં જોવામાં આવે છે, અને એ મોટે ભાગે યતિયે, સાધ્વીઓ, અને કેટલાક કાળ વચ્ચેના સંસ્કૃત-ગામધી નહિ જણનાર એવા સાધુઓ કરતાં હતાં તેવું મારું માનવું છે. આ સ્વતંત્ર ટીકા ગ્રન્થની, ટપાઓની, અને બાળાવબોધની ભાષાઓની સરખામણી સારે ચોડાક ટપાઓના ઉતારા પણ અને આપ્યા છે. સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા સ્વતંત્ર ગ્રન્થ વા ટીકા છતાં બાળાવબોધના નામે પણ જોળખાય છે એ ફરી જણાવવું ઉપ-યોગી લાગ્યું છે. કારણ કે તે સમયમાં ગૂજરાતી ગ્રન્થોને બાલાવબોધ તરીકેજ જોળખવામાં આવતા હતા. કર્તાએ પોતે પણ બાળાવબોધજ સમયને અનુસરીને લેલો છે. ગુજો—

“एह प्रपञ्च नाम सम्यक्त्वपरीक्षानो बालवबोध जाणवो” એવું અંશકારે લખ્યું છે.

આપવામાં આવેલા ઉતારા પ્રાચીન પ્રતિયો પ્રમાણુ અક્ષરે અક્ષર આપ્યા છે.

શ્રી સમ્યક્ત્વ પરીક્ષામાંથી ગુજરાતી સાહિત્યના ઉતારા—

અંદર આવેલા મૂલ તથા પ્રક્ષિત સંસ્કૃત શ્લોકોના ઉતારા કરવામાં આવ્યા નથી, માત્ર બાલાવબોધ ગુજરાતી ટીકાનું ઉતારવામાં આવી છે:

‘પ્રપંચ’ શબ્દનાં પ્રણામ કરીને : તે સ્વા પ્રતિ ? ‘પાર્શ્વનાગેશ’ પાર્શ્વ નામ નર હા । શ્રી પાર્શ્વનાથ તીર્થકર ભગવંતના શાસનનો અધિષ્ઠાયક થયે છે । તેહનું નામ પ્રાર્શ્વનાથ છે. નાથ તે યોગ ક્ષેમ કરણકાર છે. યોગ તે-આગતી વસ્તુનું પામવું; અને ક્ષેમ

તે-છતી વસ્તુનું ચતુર્થ ક્રીને ગણવું. તે બિંદુ વસ્તુનો કરણહાર તે નાથ કહીએ. તે પાદ્ય નાથા યક્ષ તે નાથ છે. તે ભવ્ય જીવને જ્ઞાનઙ્ગન ચારિત્ર માહિં જે કોષ વિધન ઉપજે, તેહને ઠાલવે કરીને, તે યક્ષ પાર્શ્વનાથા ચોગણેમ કણેહાર છે, 'સૌ આટે' યક્ષને, પણ પાર્શ્વનાથજ કહીએ. તેહનો ધ્ય તે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન તીર્થકરને પાર્શ્વનાથેય તે પ્રતિ પ્રણામ કરીને, તથા ગુરુણા ચરણાવુજ કહતા શુચાર્દિના ચરણકમલ પ્રતિ પ્રણામ કરીને તથા ભવ્ય જીવોપકારાય કહતાં ભવ્ય જીવને ઉપકારને કાળે સમ્યક્ ચોષોં વ્રિતન્યતે કંઠ સમ્યક્ સમ્યક્ત્વ કહીએ, તેહનો બોધ કં જ્ઞાન કહીએ. વિસ્તારીએ છે એવે નિમ બાલકને બોધ થાય તિમ વિસ્તારીશું. એહ અન્યનું નામ સમ્યક્ત્વપરીક્ષાનો બાલાવબોધ જાણવો. તેહ બાલાવબોધ વિસ્તારીશું. નિમ બાલકને બોધ થાય, થોડી જુદિના ધણીને પણ જ્ઞાન થાય, તિમ વિસ્તારીએ છે; એહ ભવ્ય-જીવના ઉપકારને કાળે, એહ શ્લોકાર્ય એહ શ્લોકનો બાવાર્ય લિખિએ છે. જે સમ્યગ્દષ્ટિજીવ હોએ, તે પહેલે લક્ષણે કરીને જોલવાએ, તે સમ્યગ્દષ્ટિના લક્ષણાદિક કહીશું. જે લક્ષણે કરીને મિથ્યાદષ્ટિ જીવ જોલવાય તે મિથ્યાદષ્ટિના લક્ષણે કરીશું. પ્રથમ તો, મિથ્યાત્વના બેહ કહવા. જેક મિથ્યાત્વનું હોએ તેહ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ કહીએ. તેહથી વિપરીત તે સમ્યગ્દષ્ટિજીવ જાણવો. એ સર્વે બ્યવહાર નયની અપેક્ષાઈ જાણવું બ્યવહારનય છે તે બલિષ્ઠ છે, જે માટે અય સાધુ, ધ્ય સાધવી, અયશ્રાવકઃ ધ્યશ્રાવિકા ધ્યાદિક જે તીર્થનો બ્યવહાર પ્રવર્તે છે, સર્વે બ્યવહાર-નયની પ્રવૃત્તિ જાણવી. જે જુદાં બ્યવહાર નયનાં તેણે-તીર્થનો ઉચ્છેદ કર્યો. યદુક્ત નિયુક્તો x x x તે કારણ માટે બ્યવહારનય તે બલિષ્ઠ છે. જે બ્યવહારનય પ્રવર્તતા સાધ્યાદિક સંધને ભક્તિ; બહુમાનતા કર્યે, તેહને મહાનિર્જરા પુણ્યાનુબધિ પુણ્ય પ્રવૃત્તિ. બંધાય તેહ મધનું મૂલ કારણ તે સમ્યક્ત્વ છે. તેહ સમ્યક્ત્વ તો પરિક્ષાઈ કરીનઈ જણાય. તે સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા તો આગમને અનુમારે થાય. તે અગમ તો પર પરા થકી જણાય. યદુક્ત શ્રી અનુયોગ દ્વાર x x x તે માટે શુદ્ધ પરપરાગત આગમથી સમ્યક્ત્વની પરીક્ષા કરવી. તેહ, શુદ્ધ પરીક્ષા કરીને; શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ હોએ, તેહ અગીઠાર કર્યું પણ કોઈના મન ઉપર પક્ષાપતિ ગણવે નહીં જેહ સાચી વસ્તુ હોય તેહ આજ્ઞવી કરીને મનુષ્યપણુ દુર્લભ છે. અય વહી થકા પગમદુર્લભ છે. યદુક્ત શ્રી ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રના ત્રીજા અખ્યયન વિષે x x x એહ ગાથાનો અર્થ:—

‘માઘ્ય’ કહતાં કદાચિત્ કોષક દિને ‘સવળ’ કં સિદ્ધાંતનું સાંભલવું ‘લુહ’ કં પામીને સિદ્ધાંતની આસ્વા ઉત્કૃષ્ટ દુર્લભ દુખે પામ્યું જાએ મનુષ્યપણુ દુર્લભ છે, સેત્ત સિદ્ધાંતનું સાંભલવું, તેહ પણ દુર્લભ છે તેહ થકી આ ધણુજ દુર્લભ છે; જે મૂલ સિદ્ધાંત સાંભલીને પણ, જેહ હક કદાચિત્ મૂલવો તે ધણુજ દુર્લભ છે, તે હતો શ્રીગોતમ સ્વામી મરણ હોએ તેહજ મુક્યે. જે સિદ્ધાંત મામલી અગીકાર કર્યો તેહસ્યા પ્રતિતો વપરયા ખારમેદઈ ક્ષમા તે કોષનો વિનાન ક્યે છ કાપના જીની હિંમા વરે. એહ સિદ્ધાંત, સાંભલીને ચારિત્ર તત્કાલ ચારિત્ર અગીકાર કર્યે. એહ ગાથાર્ય

અંતના થોડાક માંગનો ઉત્તારો.

‘ઇત સમાપ્તો’ કં એહ અન્ય મંપૂર્ણ થયો, તે નચુરધિકારે કંચાર અધિકાર કરીને મંપૂર્ણ થયો, પ્રથમ મિથ્યાત્વનો અધિકાર ૧. જીને સમ્યક્ત્વના, સ્વરૂપનો અધિકાર ત્રીજે

નયપ્રમાણનો અધિકાર ૨૦. ચોથી સમ્યક્ત્વ સ્થિરકરણનો અધિકાર ૪. એહ આગ અધિકારી કરને
 'ચોથી અધિકાર નહ વિષે સમ્યક્ત્વ સ્થિર કરવાને' અર્થે ઇ ચૈત્યને નિષેધ કરયેછા જે ચૈત્ય
 દ્વહતાં શ્રી વીતરાંગની પ્રતિમા કહીએ તેહના નિષેધના કરનારાનું સ્વરૂપ દેખાંડીને' શ્રી વીતરામ
 ભગવંતની પ્રતિમાની પરીક્ષાસોનાની પેરી કરી. જમક- (જેમકે) ઘસ્યે ૧, છેદન સોનાને છેદી બુએ ૨,
 ત્રીજી પરીક્ષા આગમાંહિ તપાવી બુએ ૩, ચોથી પરીક્ષા આગમાંહિ થકી કાઢીને' કુટયે અને' ભાગી
 નાએ નહીં ૪. વમજ (તેમજ) શ્રી વીતરાંગની પ્રતિમાની પણ આર પરીક્ષા કરી. *
 ૧૩૬. શ્લોકાંક.

૧૩૭. અથા ગુરુ પરંપરાની પ્રશસ્તિ વિખીએ છે. જે સિદ્ધાંતના અર્થ પરંપરા ગત હોય, તેક
 સત્ય જાણુઆ, તેહજ ગુરુની પરંપરા જે છે, તેહ સમ્યક્ત્વનું મૂલ કારણુ છે. તે માટે ગુરુ
 પરંપરાની પ્રશસ્તિ લિખવી યોગ્ય છે. * * ૧૩૭

૧૩૮. 'દાકે,' કં. શ્રી શાસિવાહન રાજાઈ પ્રવર્તીએ જે શાકે સંવત્ ૧૬૭૯ ના
 વર્ષે; એટલે સંવત્ ૧૭૧૩ ના વર્ષે જ્યેષ્ઠ માસને' વિષે વીર વિક્રમાદિત્યના સંવત્ કરને શ્રી
 ગ્રંથ અથા સંપૂર્ણ થયો. ૧૪૨ આર્યાયે:

૧૪૩. 'ગુરુપદાવ્યોદયો' કં. ગુરુપદાવ્યો વિષે ગુરુને વિષે ગુરુ તેરસીને વિષે સમગ્ર: સમાનો
 કં. એહ પ્રત્યક્ષમતઃ સમ્યક્ત્વપરિક્ષાશ્ચ ગ્રંથ 'સમાપ્ત' સંપૂર્ણ થયો: સાધુ ભાનુવિમલના
 અ.અહ 'થકી એહ ગ્રંથ કર્યો.' 'માલાવદાધો' કં. બાળકને અવગ્રોધનું કારણુ છે. જે બાલિ
 મોક્ષગામી જીવને' તો સુખનો કરનાર્યો એહ ગ્રંથ છે. કદાચ કોઈ અગ્રિ જીવને એહ ગ્રંથ
 દુઃખદાયી પણ હસ્યે, તેહના દોષને ઉદ્યમ કરીને. પણ એહ ગ્રંથનો દોષ ન જાણ્યો. જ્યે
 કિતમ જીવને 'સુખદાયી છે, તો ગદો કદ્યાણુ કાણુ છે. ૧૪૩ આર્યાયે:

૧૪૪. જે કાંઈ સિદ્ધાંત-શ્રી આવશ્યક પ્રશુભ સિદ્ધાંત થકી જે કાંઈ વિરૂદ્ધ લિખાણુ હોય,
 ઉપયોગ રહિત પણે કાંઈ વિરૂદ્ધ લિખાણુ હોય, તે શોધનું, પંડિત, એહ ઉપગાર કર્યો
 નહિન તેકનઈજ કહીએ, જે પરંપરાગર વર્ષે! મુઝને જે દુઃખ જે પાપ જે ઉત્પત્ત કાંઈ અ
 ઉપયોગઈ વિખાણુ હોય, તેહનું જે પાપ ફાટ અસ્તુ ફાટ ધાન્યો જે છડાં. ગ્રંથને વિખ
 નાણુને તો મિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ લિખ્યું નથી, પણ અજાણુતા કાંઈ લિખાણુ હોય તો તેહ વિચા
 રીનઈ શોધ્યો, પંડિત હોય તેહ! મુઝને તો મિચ્છામિ દુઃખ હોજ્યો! મંગલમસ્તુ: ૧૪૪ આર્યાયે.

હતિ શ્રી સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા સમાપ્ત. સંવત્ ૧૮૧૪ના વર્ષે ફાગણ વદિ (૬૬મું નથી.)
 વાર વૃદ્ધસ્પત દિને લિખિત. શ્રી નૌરંગાગાદ મધ્યે. શ્રી રસ્તુ શ્રી

શ્રીદેવચંદ્રનીકૃત ચોવીશીના બાળાવગ્રોધમાંથી થોડોક ઉતારો.—શ્રીદેવચંદ્રની વિક્રમના
 ૧૮ મા સૈકાના છેક અવમાગમાં વિચયનું હવા.—આ ચોવીશી પોતે ગૂજરાતી વચ્ચે રચેની
 છે અને તેડપર બાલાવગ્રોધ વળ ગૂજરાતીમાં શ્રીદેવચંદ્રનીજ કરેલો છે. x

પીઠીકામાંથી થોડોક ઉતારો.—

એ સંસારી જીવ દેવત્વ અને ધર્મત્વની બૂજે અનાદિને સંસાર ચક્રમાંહિ બંધી રહો છે. થકી
 ઇદ્રિય સુખ પરિગ્રહ તેને હિલકારી માન્યા છે, અને પોતાનું આત્મસ્વરૂપ અનાંતાનંદમય વિકારી
 મૂક્યું છે, તે સંભારતોજ નથી પણ મંત્રી પચેડિયણું પામીને અને પોતાને શુદ્ધ ધર્મ તથા

૧: આ પુસ્તક દાહ વિજાપુસ્તાળા થા. મુસ્તંદ સ્વરૂપતંદ તરફથી છપાઇ પબ્લીશ થયું છે.

શુદ્ધ ધર્મના કારણે સેત્રે નહીં તે આત્મા સ્વાત્ સ્વમ્ પદા કેમ પામે ! તે માટે ઉપકારી જગાદીતકારી શ્રીનીતરાગ પરમાત્મા પરમપુરુષોત્તમ એવા ઔચરિકતની સ્તવના તથા સેત્રા કરવી. પણ રાગ વિના પ્રભુની સેવના થાય તહીં તે કારણથી પ્રથમ શ્રીકૃપમદેવજીની સ્તવના કરતાં શ્રીનીતરાગ ઉપર પ્રીતિ કરવી. તે રીત કહે છે. પ્રથમ ધર્મના ચાર આવરણ કહ્યાં છે. ૧ પ્રીતિ, ૨ ભક્તિ, ૩ ધ્યેય, ૪ અસંગ. તેમાં પ્રીતિનું લક્ષણ પોડશક ત્રીણથી બાબતું. x x x x

અંતભાગમાંથી ઉતારો.—

એટલે એ ચોવીસ સ્તવન થયાં. પોતાનાં બાણપણા પ્રમાણે પરમેશ્વરની શુભચામે સ્તવના કરી તે માંહે જે યથાર્થ તેહ પ્રમાણે અને અવચાર્યનું મિચ્છામિ ફુંકડું. ગીનાથે શુચીએ, દોષ ત્રણે, મેં ભદ્રકર્તાએ એ રચના કરી છે. — મોહટા પુરે ક્ષમા રાણી શુભી દેવા. ૭ ધતિ મહાવીર જિન સ્તવન. ૨૪.

કલશરૂપ પચીસમાં સ્તવનમાંથી.—

શ્રીકૃપમદેવથી માંડીને મહાવીર પર્વત અવસરિષેણી કામે સામ્રતના નામક, શુશ્રુતાકર, મહામાહલ, મહાગોપ, માહા વેદ, એકવા ચોવીસ તીર્થકર થયા, તેહને 'મારવે' કહેતાં શુભચામ કરીએ, અને પોતાનાં તરવસ્ત્રપને ધ્યાપીએ, તેહને ધ્યાને તરની એકાગ્રતા પામીએ તેહથી પરમાનંદ અવિનાશીપદ પામીએ. વળી અક્ષય અવિનાશી એકબું ક્ષાયિક યાન, તે 'અવુપ' કેતાં અદ્ભુત પામીએ. ૧ ધતિ પ્રથમ ગાથાર્થ:

આહીના પ્રદર્શનમાં એક પ્રાચીન ગુટકો અમારા તરફથી મૂકવામાં આવ્યો છે તેમાં 'સ્વંદાજોયણવિચાર' અર્થાત્ 'જંબુદ્વીપનો કિંચિત્માત્ર વિચાર' તથા બીજો 'તેત્તીશ્ચોલનો થોકદો' એવા બે ગ્રન્થો ગદ્યવચ્ચ લખેલાં છે તેમાંથી 'સ્વંદાજોયણ વિચારમાંથી' કેટલાક ઉતારા મૂકું છું. ૧ 'સ્વંદાજોયણ વિચારમાં' જૂદા જૂદા વિચારના દેશદ્વાર—લખડ આપવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બે ત્રણ નાના દ્વારનાજ ઉતારા આવ્યા છે—

કહિતા જંબુદ્વીપમાંહી ૪૬૭ કૂટ છે. તે કિમ ? ૩૪ દીર્ધ વેતાડ ઉપર વિનયે પ્રભુ ગંગદેવતા તીપડ નીલવંત ઉપર ભાલવંત ગંગદેવતા મેરુ પર્વતને વિપય એનમે ૩૯ પર્વત ઉપર નવ નવ કૂટ છે. એવાં ૩૫૧ થયા. ચૂન હેમવંત: સિપરી એ બ્રેડ પર્વત ઉપર અમારા ગ્યાસ કૂટ છે, એવાં ૨૨ થયાં. ૧૬ વપારા પર્વત ઉપર ચાર ચાર કૂટ છે સો. માનસ ગંધ માદન એહ વિદે ગંગદેવતા પર્વત ઉપર સાવ સાત કૂટ છે. રૂપી મહા હેમવંત પર્વત ઉપર આડ આડ કૂટ છે. એટલે ૬૧ પર્વત ઉપર સર્વ ૪૨૭ કૂટ છે. ધતિ પાંચગો દ્વાર સંપૂર્ણ પ. તીર્થ કહિતા જંબુદ્વીપ વિષે ૧૦૨ તીરથ છે. તે કિમ ? એક એક ગીર્જાને વિષે ત્રીન ત્રીન તીર્થ છે, તેહના નામ ગાયધ ૧, વસ્તામ ૨, પ્રભાસ ૩, એવાં સર્વ ચોવીસ વિનય કરીને ૧૦૨ તીર્થ છે ધતિ પદમદાર સંપૂર્ણ ૬.

'સરી' કહિતા જંબુદ્વીપ માંહે ૧૩૬ શ્રેણ છે. તે કિમ ? એક વેતાડ પર્વત ઉપર ચાર ચાર શ્રેણ છે એકવા ચોવીસ છે વેતાડ કરીને ૧૩૬ શ્રેણ છે. ૨ શ્રેણ વિદ્યાધરની છે. ૨

શ્રેણ અભિયોગી દેવતાની છે, ૧૦ જોજન જોયા નાહએ તિહા વિદ્યાધરાની શ્રેણ છે ૧૦ જો જન જોયા નાહએ તિહા અભિયોગીયાની શ્રેણ છે. સમ્મોહાર સંપૂર્ણ. ૭ x x

ઇતિથી ખંડા જોયન સંપૂર્ણ. સંવત ૧૬૫૧ (એકાવન કે એકાલ્પ એ બરાબર ઉકેલી શકાયું નથી.) ચૈત્રવદી ૧૨ ગુરવાર દિપતમ્ ગુસાંઈ ગંગારામ રામનગ્રેહ ઉપાશ્રે મધ્યે પદનાથ લખ્યા મલઓસવાલ પસસર મધ્યે શુભ., કલ્યાણ બવતિ.

ટવાઓના ઉતારા ટવાઓ કેવી રીતે લખાય છે તે જોવા માટે એક મૂલ શ્લોકઆપી તે ઉપરનો ટ્વો, અને બાકીના ટવાઓ વિનાશ્લોકે આપ્યા છે. કારણ માત્ર ગદ્યાત્મક ગૂંચરાતીજ એત્રે જણાવાની જરૂર છે. શ્રીયશોભદ્રકૃત શ્રીવંગચૂલિયા અધ્યયન ઉપર આ ટ્વો મરવામાં આવેલો છે અને તેની પ્રત પળ પ્રદર્શનમાં જોવા માટે મૂકવામાં આવેલી છે, કઈ સાલમાં ટ્વો મરાયો ? કોણે મર્યો, ? તે કાંઈ પ્રતિ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું નથી.—

ટ્વો:—

બકિતનો સમોહ કરીને પ્રધાન દેવતાના મસ્તકે મુગટ તેહની આભા-
નમ્યા દેવતા મનુષ્ય, કાંતિકિરણે રચિત સોભિત;

મૂલ:—મત્તિમરનગિયમુસુર,

સિરિસેહરકિરણરંડ્યસત્સિરિયં:

ટ્વો:—

એહવા શ્રી વીરનાં ચરણ કહીસ હું શ્રુતહેજનાંણી
કમલપ્રતે નમીને, ઉત્પત્તી. ૧૦

મૂલ:—નમિત શ્રીવીરપયં, વૃત્યં સુયહીલગુંપીત્ત. ૧

માત્ર ટ્વો:—

શ્રી વીરના નિર્વાણથકી વીસમે વરસે, શ્રીમુખર્મા સ્વામીના નિર્વાણ થયો; તિવાર પછી ચુ'ભાલી વરસે સિદ્ધ પાંખમાં, શ્રી જંથુ સ્વામી છેલ્લા કેવલયાની ૨. તિવાર પછી એચાર વરસે. શ્રીપ્રભવસૂરી સ્વર્ગે ગયાં મહાજસતુ' ધર એહવાં; ત્રેવિશ વરસે શ્રી શંખ. બવ સ્વામી સ્વર્ગે વિષે પોહવાં. ૩. તેહના સીધ્ધ જસોભદ્ર સરિ ગુર તે ફેહવા, તે શ્રી સિધ્ધ બવસૂરીનાં શિષ્ય કહેવા છે ? આગમના જાણુ છે; શ્રીજસોભદ્રસૂરી પ્રથવીને વિષે વિહાર કરવાં, સાવથી નગરીનાં કોષ્ટક નામે ઉદ્યાને સમોસરયા. ૪. શ્રી ભદ્ર જાહ સ્વામી સંશુદ્ધ વિજય એ એ' શ્રી જસોભદ્રના શિષ્ય, દ્વાદશાંગી દ્વાદશાંગીના ધરણહાર; સદા કાષ્ઠે પાસે નિરંતર નિત્ય ગુરની સન્નિધા, સેવાના કરણહાર. ૫. હવે શ્રીભદ્રબાહુનાં સીધ્ધ, ત્રિધુલા નગરીઈ શ્રી અમિદત્ત નામા તે મીથુલા નગરીનાં, લક્ષ્મીવન નામા ઉદ્યાનને વિષે, પ્રતિભાઈ રહ્યા વિંહા વપ ઉચરે. ૬૦ એહવે સમે જાવીસ પ્રરૂપ, ગોઠીલ બેગા યદને મદ માંસના. આહાર ક્યાંથી પરંવસ થયાં થકાં; કાંમલતા નામે ગણીકા તેહને વિષે રકત ક્યાં ક્યાં,

૧ સવં અને મવ, સયમવ, સ્વામી.

વિચરે' સદા દાસ ઉદાનને વિશે. ૭, વિહાં સાધુ અગ્નિદત્ત પ્રતિભાંઈ રહ્યા છે' તેહને દેખીને,
૨૨ પુરૂષ મધ માંસે કરીન અધ થકા પાપના દરનારા, અતી વીધા સંત્ર હાથમાં લેધને,
સમકાસે સાધુને હજુવા દોડયા. ૮

અંતવાગમાંથી—

હવે અગ્નિદત્ત સાધુ, કરીને પૂજે ચરના કલા પ્રભાણે; હે આર્જ ! કહો' તં, શ્રુતહેલનાં
કિવારે' ધાર્યે, એમ પૂછ્યું ૧ તિવારે કહે છે જસોભદ્ર સરિ, શ્રુતને ઉપજેગે' કરીને હે અગ્નિ-
દત્ત મુનિ! મોઢા ભાગ્યનાં ધણી! સાંભળો તે, શ્રુતહેલનાનો ઉત્ત. ૨ શ્રીવીર પ્રભુ નિર્વાણુધી
બિંસે' એકાણું ઉપરે અધિકતે વયે સંપ્રવીનામે રાગ જિન પડિમાં ભરાવશે ૩ તિવાર પછી
સોહસે' નવાણુ વયે પછી શ્રુતહેલનાં થામે' દુષ્ટ વાંણીયા અપમાન કરમે' ૪. તે સમયે અગ્નિદત્ત !
સંધને શ્રુતરાશી નક્ષત્ર, આડનીસમે' દુષ્ટગ્રહ, ધુમ્રકેતુ નામે બેડો ૫ તેહની યિતિ ત્રિણુસે'
તેનિસવયે એક રાશિ ભોગવસે; તીવાર પછી સંધનો વથા શ્રુતનો ઉત્ત થાસે' ૬. એમ શ્રી
જસોભદ્રા ચરનો વચન સાંભળીને મુનિ વૈરાગ પાંમે; પ્રદક્ષાના દેધને' વારંવાર તે વદના કરે ૭.
એ આચાર્જને પૂજીને, સુચર બદખાડું સંભુવજિનયને પૂછીને, સંધેવના કરે, તે અગ્નિદત્ત
સાધુ (ગયો પ્રથમ કથે) ૮. એ શ્રુતહેલનાનો ઉપાધુક્ક સધલા ફલ ગણીને; જસોભદ્રચરને
જિન ધર્મને વિશે દંઠ ચિત્ત કરે. ૯. ઇતિ શ્રી વંશ ચુલિયા અધ્યયન સપૂર્ણ

શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત શ્રીલલુપસંગ્રહણી, -ઉપરનાટવાના ઉતારા. આર્મ્થન્યની ઋણ પ્રતિ મને પ્રાપ્ત
પડે-છે, અને તે ઋણ પ્રતિના ઉપર જૂડી જૂડી જાતના ટ્વા ભરવામાં આવેલા છે જેથી તે ઋણ
પ્રતિના ટવાનો ઉતારો અત્ર આપ્યો છે. જેમાંની એક સચિત્ર પ્રતિ અત્રે પ્રદરશનમાં, મૂકવામાં
આવી છે. ઋણે પ્રતિના ટવાના ઉતારા લેવાથી વિસ્તાર વધી પડે માટે માત્ર શરૂઆતના
પોઢાંક શ્લોકનાંજ ટવા અત્રે ઉતાર્યાં છે.

પ્રદરશનમાં મુકી છે તેનો ઉતારો—

નમરકાર કરીનઇ અરિહત સિદ્ધાદિક સર્વેનઈ, આદિ' થી સાધુ લેવા 'સ્થિતિ' કહતાં
આઉયું 'મવન' ૬૦ ધર ચરીર પ્રમાણુ એ સર્વ પ્રત્યેકિ, ૨. દેવતાનુ અને નારકીનુ' દારે એવલા
બોલ કલા. મનુષ્યને' વિર્યેચનાં ધરપાયે એહુને' વાસ અરિચરવતી. ૧

એ પૂરોકિત બોલના ઉપપાત વિરહ એક સમય કેટલાક ઉપજ આનિ એક સમય કેટલા
મવન તેહનું વિરહ બોલીસ ખેડે ગતિ આપતિ ૮. હિને પ્રથમ આઉપાતુ' દાર કહે છે. દસ
સદસ વર્ષનું આઉયું ભવનપતિની જઘન્ય સ્થિતિ કહી ૨

ચમરેંદ્રનું સાગરોપમ ૧ આયુ; જયેંદ્રનું સાગરોપમ ઝાઝેરો. ચમરેંદ્રની દેવીનું આઉયું
તણુ પત્યોપમનું, જયેંદ્રની દેવીનું સત્યાચાર પત્યોપમ આઉયું. રોષ થાકવી નવનિકાયનુ આઉ-
પાતુ' કહિ ૭૪. ૩.

દક્ષિણુ શ્રેણિના દેવને દોષ પત્યોપમનું આઉયું ઉત્તર શ્રેણિના દેવને બે (પ)ત્યોપમ કાંઈક

ઠેલુ આપુ કહ્યું તેહ દક્ષિણ એણિના દેની દેનીનું અર્ધ પાંચ ઉત્તર એણિની દેનીનું કાંક
 ઠેલુ એક પાંચોપમ આયુ ૪

બીજી પ્રતિના ટવના ઉત્તારો—

નમસ્કાર કરીને અરિહ વાદિ પચ પરમેષ્વરને, 'ચિત' આયુ. ૭૬૨યુ. 'ભનન' કહ્યું
 આનંદના હેહમાન ૭૬૨ પ્રત્યેક પ્રત્યેક દેવતાને નાગકીને 'તુચ' ૭૬૨ હતા ૭૬૨ નહિ મનુષ્યને
 વિર્યચને ભનન નિના ચેપદાર, કહ્યું ભનન ની મીઠી, અમ્બરતા મટે ૧ ૪

ઉપગવાનો વિ-હકાલ ૪, ચવવાનો વિ-હકાલ ૫, એક સમયે ઉપગવાની સખ્યા ૬, એક
 સમયે ચવન સખ્યા ૭, ગતિ ૮, આગતિ ૮, એક ૩૪ દારા કહ્યું. હવે પ્રથમ દેવતાના
 રિથતિ દાર કહે છે દશહબાર વસ ભનનપતિ દેવતાનેજ જવ વપણે દગ હબાર નવ
 રિથતિ આપાની ૬૬ ૨

દક્ષિણ દિશના અસુરકુમાર ચમરેદ્ર. એક સામરોપમ. આપુ ૬૬ અને ઉત્તર દિશના
 અસુરકુમાર હલિદ્ર. એક સામરોપમ ઝાએર હૃ તેહ ચમરેદ્રની દેવીનું સાદાનિપચ પથોપમ
 આકૃષ્ટ હુમ અને પલદ્રની દેવીને સાદાનિપચ પથોપમ આકૃષ્ટ ૬૬ હવે ભનનપતિની શેષ
 નવનિકાયનું આયુ કહે છે.

દક્ષિણ દિશના ભનનપતિ નવનિકાયના દેવતાને ૭૬૫ પથોપમ આકૃષ્ટ ૬૬ અને ઉત્તર
 દિશના ભનનપતિની નવનિકાયને ૭૬૫ એ પથોપમ આકૃષ્ટ છે, અને ઉત્તર દિશના દક્ષિણ દિશના
 નવનિકાયની દેવીનું અર્ધ પથોપમ આયુ છે ઉત્તર દિશના નવનિકાયની દેવીને ૭૬૫ પથોપમ
 આયુ છે. ૪

ત્રીજી પ્રતિના ટવનો ઉત્તારો—

'નમિટ' કહેતા નમસ્કાર કરીને અરિહ વસિહ આચાર્ય ઉપાધ્યાયાદિકનું, દેવતાદિની
 રિથતિ ૧, દેવતાદિકના ભનન ૬૬૨. ૧, દેવતા નાગકી મનુષ્ય વિર્યચની હેહમાન કહિરૂ ૩
 પ્રત્યેક ૨ દેવતાનો (કિલી શક્ય નથી તેથી મૂલ આપ્યું છે—સુરનારયાણનુચ સુર અને નાગકીની)
 રિથતિ કહિરૂ. મનુષ્ય વિર્યચના ટાલીને ભવણ કહિરૂ

ઉપપાત વિ-હ ૧, ચવણ વિ-હ ૨, એક સમયે ઉપપાત સખ્યા ૩, એક સમયે
 ચવણ સખ્યા ૪ પ્રત્યેક ૭ કહિરૂ ગતિ કહિરૂ આગમ ૮ કહિરૂ ૮ દમચદ્ર ૧૦૦૦૦ વાં
 આપુ દમે ૧૦ દકાર ભનનપતિ નવનિકાયની કહી ૭

ચમરેદ્ર ૧ સામરોપમ આપે ૬૬ ૧ મનેદ્રનો એક સામરોપમ સાવિક આકૃષ્ટ. વીધા
 ચમરેદ્રની મનેદ્રની (ત્રીની) આપે ચમરેદ્રની દેવીનો પથોપમ ૩ આપે ૧ મનેદ્રની દેવીનો
 સાદાનિપચ ૪૧ પથોપમનો આપે. સેપ થાકરા ધરણેદ્ર પ્રમુખ નવનિકાયનો આગલિ કહિરૂ

મેર થકી દક્ષણ શ્રેણિ નવનિકાયાનો દોઢ ૧૫૫ પર્યોપમનો આવેલો. મેર થકી ઉત્તર શ્રેણિના બનનપતીઓનો ૨ જે પર્યોપમ ઓછો દેસ એ કંઈ કહો. નિયાં દક્ષણ શ્રેણિ મનનપતીનો ૩૬ પર્યોપમનો આવેલો. વિષા ઉત્તર શ્રેણિ બનનપતી દેવીનો ૮મે ઉણો પર્યોપમનો કહો. ૪

(આ ત્રણે પ્રતિઓના ટળની ભાષામાં બિનનવાપણું છે. તે જાણવાનાં આવે એટલા માટે શ્રેણીના ઉત્તર માત્ર ચાર ચાર શ્લોકના ટળના આખ્યા. મૂલ આપવા વિચાર હતો, પરંતુ વિસ્તારભયથી નથી આપ્યું)

આ પ્રતોમાંથી એમા ચિત્રો છે, જેમાંથી એક ઘણા સાસ ચિત્રોવાળી પ્રત અને પ્રદર્શનમાં મૂકી છે, અને બીજી જે ચિત્રોવાળી પ્રત છે તેમાંના ચિત્રો પર કેટલાંક ચૂંચરાતી કે વાક્યો ચિત્રોની સમજના આપ્યા છે તે પણ ભાષા જાણવા લાયક હોવાથી તેના કેટલાક ઉત્તર ટાંકું છું.—

જળક્રીપ માહે પ્રવ તારા જે છંદ ટેવયેં ગયે પુત્રાચામે ચ્યારિ પૂરે કલા છે. પાષનીકા વારા દુકડા તે દુકડા ફરિ તે ફરિ ફિરવા રહં એ સ્થિતિ જાણવી સદા.

કરવતરપૂં વેહરં, ધાણી માહે પીલઈ, વ્યાધ ઉપસર્ગ સ્વાન પાઈ, ફરસીયેં છેદેં રથ જોથરે, અગ્નિ ઉપર ટેરં, ગ્રંથ પંખી ચૂંટં; નેવેતરણી પાંચી પાવેં, સાદમંદ વક્ષ પટ્ટાની પેરેં છેદેં, શિલ્લા ઉપરિ ધોવેં, પટ્ટા કરી છેદઈ, કુહાડેં કરી છેદઈ, લોહની પૂતલી ઉખ કરી સોવાવેં, ત્રિશૂલ ઉપરિ પરાંવડ.

પહિલી નરકે સીમત ઉપવર જોજન ૪૫ લાય પ્રમાંણુ વિહાં એટલી વેદના સહવી. પ્રમાધામિકની કીધી તે વેદના જાણવી.

સૂચી ઉપરી આઠ.

સોતમી પૃથ્વી x x x + તિહાં સૂધી ઉપરિ સાંકા સોલહસાગરોપમ એકજુપાસહ સાદા ૧૬૫ મોલ માગરોપમ બીજાઈ પામે વેદના સહવી ઇતિ પ્રમાણુ.

આ વિગતો નારકીના દુખ દેખાડનારા ચિત્રો પર આપેલી છે.

સમાશ્રંગાર નામા સત્તરમા શતકના ઉત્તરાર્દમાં રચાયેલાના અનુમાનવાલો ગ્રંથ, જેમાં કર્તાત્તું નામ જોવામાં આવ્યું નથી. માત્ર નમસ્કાર ઉપરથી સત્તરમાનો ઉત્તરાર્દ હોવાનું અનુમાન થયું છે. આ સમાશ્રંગાર ગ્રંથ બહુ રમૂજી અને આનંદ આપનારો છે તેથી ઇના પળ કેટલાક ઉત્તરો અર્પું છું.—

મહોપાધ્યાય શ્રી લાવણ્યવિજય ગણિ ગુરુઓ નમ!

અથ મહાગા ગા વિખ્યતે. વન તે જે વૃક્ષવંત, નદી તે જે નીરવંત, કટક તે જે વીરવંત, સરોવર તે જે કમવંત, મેર તે જે સમાવંત, મહાત્મા તે જે ક્ષમાવંત, દેશ તે જે પ્રજાવંત, પ્રાસાદ તે જે ધ્વજવંત, વાટ તે જે નસવંત, હાટ તે જે વસ્તુવંત, ૧૫૮ તે જે

x સમયવત+રસના સીધે, -દુકાનો. ૧ આનો અર્થ જે પ્રકારે થાય છે ઘાટ-દાગીનો તેજ કે જે સુવર્ણ-સોનાનો હોય (૧), ઘાટ-ઓવારો-આગ તેજ કે જે સુવર્ણ-શાભા યુક્ત અધાયેનો હોય (૨)

સુવર્ણવંત, ભાટ તે જે વચનવંત, મઠ તે જે મુનિવંત, ગઢ તે જે અભંગવંત, હરિત તે જે
 ભદ્ર જાતિવંત, પ્રધાન તે જે યુદ્ધિવંત, દેવ તે જે આરાગવંત, શુરુ તે જે ક્રિયાવંત, વચન
 તે જે સત્યવંત શિષ્ય તે જે વિનયવંત, મનુષ્ય તે જે ધર્મવંત બધુ તે જે હેજવંત,^૧ તુર-
 ગમ તે જે તેજવંત. રાજા તે જે ન્યાયવંત, વિવહારીયા તે જે મયાવંત,^૨ ધર્મ તે જે દયા-
 વંત, સતી તે જે શીલવંત, હરત તે જે દાનવંત, અહો ! મહાતુભાવો ! હિંમ્બાન
 ભોયને જાણુ, જે તુમહારો શુરુ તાપમ તે તો પણ, જે ફલ ફલ ત્રોટઈ, કંદમૂલ ન
 છોડઈ, વૃક્ષ રોપઈ ધર્મ ભોપઈ મૃગ વાધયર્મ પહિરઈ, ધર્મ વિહનઈ, વદકાનિ કાજઈ વૃક્ષની
 ત્વયા ઊતારઈ. x x x x

જન્મસ્થુ હાથિનો કાન, પાપલતું પાન, ગહિલાની સાન, નીચતું માન, શુંગોતુ ગાન,
સંધ્યાનું રાંગ, ભમરીનું પાગ, આકડતું વઘરાગ, જિરસા બહુબોલા માણસના બોલ, જિરસા
સમુદના કલ્લોલ, વિજનો ઝગડુ, કમલપત્રિં જલનુ ટપકુ, ધ્વજનું અંચલ, તિસ્તુ
મંસાર ચચલ છઠ. કિમી કુલત્રિ, ચાલતી કહિય. સાચી અલગિજ, આતમ કુટંબ
જાંજય, પગચત રજક, વિપય પગિપુટ આતાહ અનિટ, બોલતો મન ઉતારઈ, રિસઈ છાર
મારઈ, ઝખઈ જવ દોલઈ, અલવિ અવંબદ બેલઈ, બગાઈ કરવી ગોદડું ગલઈ, ધર
વીત્રાડઈ, કરી પાહિર-મીલઈ, બોલાવી બેનિ, હાથ ધસિ કૂંટી સાપિણી, ચાલતી વ્યં-
વરી, પુણ્ય હારવછી આગલ, નગરવછી ભાગલ, જિસી મીરીતચી ઉગટિ, મહા ધટી પા-
લતી આગિ, જિસી દાયગવરિની ગહિન, ઇસી સંતાપ કારી તો સંપજઈ નારી, ને શવે
પાપકર્મ ભારી, અનિ જુ હુઈ સુકલ ઓ જઈ પોતઈ પુણ્ય પત્રિં કિસી તે? સુસીલા સદાચાર,
ઉદાર સત્યવંતી, વિનયવંતી, વિવેકવંતી, બોલતી સુમણ મહુર વાણી, દેવશુરવણુક વિપયઈ ભક્ત
ધર્મકાજિ આસકત, સહજિ સુલાવણ્ય, ઇસિ કલત તો સંપજઈ ને પુનઈ પુણ્યઈ. x x x

સાપ અનંત થ'ખાણુ, કાદવ અનિ' કંટાસો, વરસ મેઢ અનિ' રાતિ અંધારી, કૃદિ રાખ અનિ' માણિ કંસારી, જપની રોટી નિ' કાવા બોટી, અમામણિ રાંદિ નિ ખાઈ માટી, કાલા નિ' મશિ લાઇ ડાકિણુ નંધ રાઉલવાંધ, ઉખરલી ખાઈ નિ' કામિ વણી, સાંસ જુદી નિ નજુદ ધણી, વડપણુ નંધ ફેફસ ધુટે, અતીસાર નંધ આસણુ ઊંટ, દુખ અનંત ડાકીણી ખાધું, આ-ગણુધ કૂઉને કુટંબ આંધું, પાંતર નંધ વીધી ખાધું, આગી નીચ ની' નીધાન લાધુ સાપણી નંધ વ્યાધ, ધરમંઈ ખાવા નંધી યાધ, કાલી નંધ રીસાલી, પાંઝીણી નંધ વીરુપી બેલી - સરડી ૯ ને શ્લેષમણી. + + + x

अंतभागमांथी १५ वर्णनः—

અથ રથ વર્ણન—યપથ તુરંગમ' ૧૭ શ્લોકો, 'સુખધિ' સુખદ આસન, માહિ' બાહ્ય નદીઃસ્રતા, છત્રીસ દંડાયુષે ભરીયા, વાયુ વેગિ માંચરીયા, ધડહડારી ધરામંડળ ધધોલિ, રજમાહિ રત્નિખિખ બોલલ, ઉપરિ ધ્વજ લહલહલ, જાણે દેવ સુખધીયા વિમાન ગહગહલ, ધૂરિમાંદ વાજિ, વયરીના બડવાય ભાજલ, મૃતિવત હંમતમનો રથ, હરયા અનેક સાંચરિયા રથ. * ધર્મિ શ્રી રથ વર્ણનમ્. છ.

૧. હેતુવાળા ૨. માયાવાળા ૩ મીજાળીનો. ૪ નકારી સ્ત્રી ૫ 'ને' હોયુ નોંધયે ૬. સારી સ્ત્રી. ૭ વિશે. ૮ કાંટાપુત્ર. ૯ સરદી-ઠંડી અને વડી શ્વેભ-સહૈયમવાલી. ૧૦ નોંડવા

* આમાં ધણા વાકો એવી સુંદરવાદી રચનામાં આવ્યા છે કે જાણે ગદ્ય કાવ્યના ના
 ૩... ૦ નાના નાના 'જવાપિ કાવ્ય જેવું' માધુર્ય અંદર સમાયું છે.

પાશ્વિક આલોચન વિધિ ગ્રન્થ પંદરમા શતકના પૂર્વાર્દ્ધમાં લખાયેલો—માપા ઉપરથી અનુમાન—આમાં પણ કર્તાનું નથી, કારણકે ‘પાશ્વિક અતિચાર’ છે x x માત્ર પંદરમા શતકની માપાના નમૂના રૂપે અત્રે ટાંક્યો છે:—

ધેન્ધાકારેણ સર્વિસદ્ ભગવત્ । ચક્રમાસિય આલાકં ? ચક્રમાસિ પડિશેહણ કીધી જઈ
કાંઈ રહી વીસરી હુઈ તલિ મિત્યથુગિ દુઃકરુ । ચક્રમાસિ મહિ માનાચારિ-કાલે વિણવ વહુમાણ,
વહાણે તહય હોઈ નિન્હવાણે; વજ્રણ અત્ય તદુમણ, અઢવિહો નાળ આયરો. ૧. કાલિતિ-વેલાં
અણોઝઈ ‘છતઈ ધરિયાવહી અણુપડિકમી અણુપડિશેહી ભૂગિકા સિદ્ધાંત. વાંચિક,
ભણિક, શુણિક, આવેયાં સૂતપોરિસિ અર્થપોરિસિ કીધી. વેલાં ન કીધી. વિશુચાન્તિ-આપાણા
નત્યાદિ અહમર તલિ શુરુ રહઈ વિનયુ વેચાવચ્ચુ કરતાં હાથુ પથુ સાસુ લાગઈ, આલાપિ
સંલાપિક ન કીધઈ, ધારિ મધગી શુરુ શુરુણી તણી અવશેહણુ આસાવના કીધી, આસણિ
ઉપગરણિ પથુ લાગાડિક, વેચાવચ્ચુ કરતાં હાથુ પથુ સાસુ લાગઈ, આલાપિ સંલાપિ ઉચ્ચસણિ
સમાસણિ અંતરભાસાં કરી દોયુ ઉપનઈ, ઉવડાંતણુક વચનુ વાલિકં વડાં ઉપરી અવગા કીધી,
વડાંતણુ આદેસ પાખઈ નિયયુ અભિગ્રહુ લીધઈ, પચ્ચક્રમાણુ પડન પાડન વિહારાદિક કુકાજ
કીધાં, વડાંતણુક આધઈ પાછઈ બોલિકં, આપાનુ ભણાવિકં પાનુ ન ભણાવિકં. વિનય પાખઈ
વાંદણુક ખમાસમણિ અણુદીધઈ સનુ અર્થુ પૂછિકં. x x x x x x x x x

અંત ભાગ—

શ્રીવીતરાગિ જે નિધિધ્યાં ધર્મ તે કીધાં, મહાત્માયોગ્ય જે કરણીય તે કીધાં નહીં, આગમ-
વચન સદ્દેશ્યા નહી, અથવા વિપરિત પ્રરુપિયાં હુઈ, એવં જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર તપવીર્યાચાર માહિ
જા આલોકિં તરસ મિત્થામ દુષ્ટુ. સબ્ધ સવિ પાક્ષીન દતિ પાક્ષીન આલોચન વિધિ: હા
પ્રત્યક્ષ ગણુન્યા શ્લોકા: સાર્દ પંચાશત્પર.

આ વિના એક પ્રતિ ‘આંચલિયામચ્છની ચર્ચા સંત્રેધિની’ મલી આવી છે. તેમાં ગ્રન્થનું
નામ આપવામાં આવ્યું નથી, માત્ર ચર્ચારૂપે કોઈકે લખેલો છે તેમાંથી સહજ ઉતારો આવીશ—

અથ નિષ્કપતગિતિ શ્રીપૂજ્યની આરતા ધરતા ચિકા શ્રીપૂજ્યનઈ પ્રશ્ન કીછઈ છઈ સં-
વત ૧૧૬૯ અગ્યારિસિં ઉગણુકતરિ અંચલપક્ષની ઉત્પતિ વિધિપક્ષ દસિકં નામ સ્થાપના હતી.
અનેરા મુખ વસ્ત્રિકા સ્થાપક, સકલ ગચ્છ અવિધિચાલઈ, અવિધિ પ્રરુપઈ છઈ. અંચલગચ્છીય
ગીતાર્થ સુદ્ધ વિધિમાર્ગ સ્થાપક, એ આત્મીય ગચ્છની વચન કલ્પના, તત્રાર્થે પ્રશ્ન એ અંચલ-
પક્ષનુ ધર્મ ૧૧૬૯ પ્રવર્તિકં તાં પહિણુ ધર્મ કિમ હતુ ? સ્વામીનુધર્મ દ્વસમાચારા પર્યંત અબ્ધ-
વચિત્ર બોલિકં છઈ. ચત: x x x x x

સ્વામીનઈ ધર્મ એટલા કાલ લગઈ વિદિત નહી પાગઈ, તુ જે કહઈ છઈ સંવત ૧૧૬૯
પહિણુ વિધિ-ધર્મ ન હિંતુ પછઈ અંચલ ગચ્છીય ગીતાર્થ ઉદ્ધરિકં, વિધિ પક્ષનામસ્થાપના
કીધી તેહનઈ મહાંત દ્રવણુ લાગઈ છઈ જેઠ વલી કિહાંત વિધિ ધર્મ વ્યવચ્છેદ પાખાવણુ
પંચાંગી માવિ અક્ષર હંધતુ.

જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય.

લે :- રા. રા. ચોપટલાલ કેવળચંદ શાહ - રાજકોટ

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆતનો કાળ ક્યો મજબૂતો તે વિષે કંઈક મતભેદ છે પરંતુ સ્વ. સા. ચૌવલ્લનરામભાઈ અને સ્વ. સા. નર્મદાશંકર કવિનાં લખાણો વાંચનાથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતમાં મુમુક્ષુભાની રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારથી ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત થયાનું ગણી શકાય.

ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆતથી તે આજસુધી એ સાહિત્યની એવા જંગોએ ધણી મારી રીતે બળતી છે. શરૂઆતમાં અને ત્યાર પછીના સૈદ્ધાંતોમાં તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ધણા અંશે લખ્યા છે.

સં. ૧૩૨૭ માં સમ્પત દ્વેષી રાસ, સં. ૧૩૪૭ માં પ્રમુદ ચિંતામણિ અને એ આરસમાં ઉપદેશમાળા નામના અંશે જોનાનાજ રચેલા છે. વિસ્તાર બધા અને વળા આગલી સાહિત્ય પરિવર્તોમાં જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે માગ તરફથી તેમજ બાગ બંધુઓ તરફથી ધણું કહેવાઈ ગયેલું હોવાથી આ નાનકડા નિબંધમાં તે માત્ર રૂપેણ દેવવાલુ લક્ષમાં રાખ્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ રોપવામાં, સાહિત્ય વૃક્ષને ઉગવા દેવામાં અને છેવટ તેને પરિપુષ્ટ બનાવવામાં જૈનોએ કેટલું કહ્યું છે તે તેના આશરે પાંચમે રાસો કહી આપશે.

હાલ આપણે જોને ગુજરાત કહીએ છીએ તેનો શરૂઆતમાં ઉત્તર તરફ વિસ્તાર વિશેષ હતો. ઉત્તર તરફ આતુર્ભાસ કરીને પણ જૈન મુનિઓએ કેટલાક અંશે લખ્યા છે.

તેમના અંશેમાં રાસ બહુ જોવામાં આવે છે. કેટલાક રાસો તો નારસ યુક્ત વર્ણનથી રસ અને અલંકારથી છલકાઈ જાય છે. રસના આર્પણ, ઉદીપન, વિમાન વગેરે સાધનોના ભ્યાં જોવો ઘટે તેવો ઉપયોગ કરી એ વર્ણનો વાગવામાં આવે આવે એવા રમભરિત કર્યા અને તેથી એવાં રમિક આખ્યાનોને તેમણે રામ નામ આપ્યું હોય એમ જણાય છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવામાં જૈન અંશેએ બહુ સારો રાજો આપ્યો છે અને એ ઇતિહાસ અનેક આખ્યાનિકરૂઢીઓ, પ્રચલિત કર્તવ્યમાં તેમણે સારો આજ્ઞા લીધો છે.

૧૫મા તથા ૧૬મા સેકામાં તેમના તરફથી ધણા અંશે લખાયા છે તેમાંના કેટલાકના ભાવતથા સાલ આનીએ આપ્યા છે. ૧૪મા સેકામાં તો લગભગ સઘળા અંશે તેમણે જ લખ્યા છે.

૧ ક્ષેત્રપ્રકાશ.	સં. ૧૪૧૦ ની આમપામ	કર્તા જ્ઞાનંદસરિ
૨ ભરતબાહુબલિ.	"	શુભુત્તસરિ.
૩ શીલ રામ.	૧૪૧૧	વિજયભદ્ર (કલ્પવંત)
૪ હંસરાજ વચ્છરાજ.	૧૪૧૧	
૫ ગૌતમરાસ.	૧૪૧૨	
૬ શાંત રાસ.	૧૪૬૦	મુનિમુંદર
૭ ભરતબાહુબલિ રાસ	૧૫મો સેકા	સેજવર્ધન.
૮ સુદર્શન શેઠ	૧૫૦૧	મુનિમુંદર.
૯ શુભાવધિ.	૧૫૧૪	જન્મકુસલ.

૧૦ ધના ચરિત્ર.	૧૫૧૪	મતિશેખર.
૧૧ સિદ્ધચક્ર રાસ.	૧૫૨૧	ગાનસાગર.
૧૨ ચિત્રસેન પદ્માવતી.	૧૫૨૨	ભક્તિવિજય.
૧૩ શ્રીપાલરાસ.	૧૫૩૧	ગાનસાગર.
૧૪ સિંહામત્ત અત્રીશી.	૧૫૩૬	હીરકળશ.
૧૫ કુરંગડું.	૧૫૩૭	મતિશેખર.
૧૬ મદન રેખા.	૧૫૩૭	"
૧૭ સારશીખામણ.	૧૫૪૮	જયસુંદર શિષ્ય.
૧૮ વસુદેવ.	૧૫૫૭	હર્ષકુશળ.
૧૯ શ્રીપાળ.	"	લખિંધસાગર.
૨૦ બોહાનો રાસ.	૧૫૬૦	લાવણ્યસમય.
૨૧ વજ્રસ્વામી.	૧૫૬૩	ધર્મદેવગણિ.
૨૨ ઝવિહસા.	૧૫૬૯	દેવકુલમિંહ.
૨૩ ગૌતમસ્વામીનો રાસ.	૧૫૭૦	લાવણ્યસમય.
૨૪ ગૌતમ પુચ્છા.	"	"
૨૫ પ્રદેશી રાગ.	૧૫૮૦	મહાજયસુંદર.
૨૬ સુગા સાહેલી.	૧૫૮૫	"
૨૭ ચંદ રાગ.	૧૫૮૬	મોહનવિજય
૨૮ વસ્તુપાળ તેજપાળ.	૧૫૯૭	પાર્શ્વચંદ્ર.

* ગુજરાતી બાપામાં જૈનોએ લખેલાં પુસ્તકો ઉપરાંત સંસ્કૃત બાપામાં તેમણે ગુજરાતમાં રહી જૈને પુસ્તકો લખ્યાં છે તેનાં નામ માત્ર ટિપ તરીકે આ નીચે આપ્યાં છે.

ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જૈનોનો ફાળો.

“ગુજરાત” માં વિકાસરથી માંડીને દક્ષિણમાં સુરત સુધી અને પૂર્વમાં ઉડ્ડિયિનીથી માંડીને પશ્ચિમમાં દારિકા સુધીનો ભાગ લીધો છે. ત્રિપથી શલાકા પુરુષચરિત્ર, યોગશાસ્ત્ર, રામાયણ, ખંડવચરિત્ર, દાશ્રય, કુમારમાળ પ્રબંધ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ, પ્રબંધ ચિંતામણિ, વિક્રમચરિત્ર, શત્રુજય મહાત્મ્ય, જગદ્ ચરિત્ર, કુમાર સંભવ, મેઘહૂતમ, નેમિહૂતમ, ગુર્વાવલિ, હરિવિક્રમ ચરિત્ર, સુકૃતસંકીર્તન, સુલસા ચરિત્ર, ષડ્દશૈન સંમુચ્ચય, સ્વાદ્વાદમંજરિ, લોકતત્ત્વ હરિવિક્રમ ચરિત્ર, સુકૃતસંકીર્તન, સુલસા ચરિત્ર, ષડ્દશૈન સંમુચ્ચય, સ્વાદ્વાદમંજરિ, લોકતત્ત્વ નિર્ણય, તત્ત્વાર્થધિગમ, ગુણસ્થાન કમારોહ, કર્મચંદ્ર, દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા, બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ, નિર્ણય, તત્ત્વાર્થધિગમ, ગુણસ્થાન કમારોહ, કર્મચંદ્ર, દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા, બૃહદ્દ્રવ્યસંગ્રહ, પંચાસ્તિકાયા, અધ્યાત્મસાર, યોગમિંદુ, યાનાર્ણવ, સમાધિસત્ક, શાંત સુધારસ, અધ્યાત્મ કષ્ટપદ્મ, અધ્યાત્મોપનિષદ. ગાનસાર, લોકપ્રકાશ, જંબુદ્વીપ, અહંજીતિ, બુદ્ધિસાગર, નિર્ણય, ભીમવ્યાયોગ, કરુણા વજ્રયુદ્ધ, ભદ્રાહુસહિતા, વિવેક વિલાસ, ચતુઃશરણુ, આતુર નિર્ણય, ભીમવ્યાયોગ, કરુણા વજ્રયુદ્ધ, ભદ્રાહુસહિતા, વિવેક વિલાસ, ચતુઃશરણુ, આતુર પ્રત્યાખ્યાન, સંબોધસત્તરી, ઉપદેશમાળા, વેદાંશતક, શૃંગારવૈરાગ્યવરંગિણી, ઉપમિત-ભવપ્રબંધ, પ્રબોધ ચિંતામણિ, સમરાદિત્ય ચરિત્ર, ધર્મમિંદુ, પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય, શ્રાવક પ્રશ્નપિત, પ્રશમરતિ, ધર્મરત્ન પ્રકરણુ, શ્રાદ્ધ વિધિ, આચાર પ્રદીપ, આચાર દિનકર, છત્યાદિ અનેક સંસ્કૃત ગ્રંથોની દીપ, કોન્કરમં આદિસ તરફથી બહાર પડેલી જૈન ગ્રંથાવલિ ઉપરથી ઉપજીવી શકાય તેમ છે. એક બીજો સ્થળેથી પણ નીચે પ્રમાણે તારવણી કરી શકાય તેમ છે

૧૭ મા મેકાના જૈન કવિઓ તરફ નમ્ર કરીએ. કુશળ લાભ, ભીમ ભાવસાર, સાંગુ સુત ઋષભદાસ, સોમવિમલ, વિન્યદેવ સુરિ, પ્રીતિ વિમલ, ભાવરત્ન, હીરાચંદ્ર ઓવક, ગુણ-શીલ, પુણ્યસાગર, મમય સુંદર, જયવિજય ગણિ, પુણ્યકીર્તિ, ઋષભદાસ, ગુણસાગર, દર્શન કવિ, નયવિમલ, સોમવિમલ, કર્મસિંહ, નયસુંદર, પુણ્યરત્ન, દર્શવિજય, ક્રાંતિવિજય, નયસુંદર, જયસોમ, સકળચંદ્ર, ચંદ્રકીર્તિ, સુરવિજય, ગુણસોભાગ, સંધવિજય, હીરસુરિ, જનચંદ્ર, મતિસાગર, સગરચંદ્ર, હીરમુનિ, બાગકવિ, અલ્પર્ષિ, ઋષભકવિ, વિવેકચંદ્ર, કીર્તિવર્ધન, કનકસુંદર, ધનવિજય, જ્યોત્સ્નાસુરિ વગેરે કવિઓ એ સૈકામાં થયા.

હંસરાજ વચ્છરાજ રાસ, હીરવિજય સુરિ, હિતશિક્ષા, હરિગેણુ શ્રીગેણુ, હરિચંદ્ર, હરિવંશ (હાલસાગર), સ્તૂતિભદ્ર, સંધવજી રાસ, સુસદ, સદેવંતી સાવલીંગ, સુરસુંદરી, સુરપાલ, સુમિત્રકુમાર, સુમતિ નાગિલ, સીતા, સાગરદત્ત, સમ્યક્ત સાગર, શ્રેણિક, સનત કુમાર, શ્રેણિક રાસ, શાશિ-ભદ્ર, શાંખ પ્રક્રમ્ભ, ચાંતિનાથ, ચતુર્જયકીર્ત્તાર, ચતુર્જયતીર્થમાળા, વીરચર્યાનક, વિજય તિલકસુરિ, વિચારમંજરિ, વસ્તુપાળ-નેજપાળ, અપિદતા, રત્નપાળ, વમલકરાસ, મૃગાવતી, ભરત આહુમ્ભિ, ખાર વ્રત, ખાર ભાવના, પ્રેમસા લગ્ન, પ્રિયમેલક, પ્રભાવતી, પ્રાપ્તિ, પ્રત્યેક શુદ્ધ, પુણ્યાખ્ય, નેમિનાથ, નવતત્ત્વ રાસ, નળ ચરિત્ર, નળ દમયંતી, નર્મદા સુંદરી, નય પ્રકાશ, નમિરાજર્ણિ, ધર્મિલ કુમાર, ધના ચરિત્ર, ત્રિવિક્રમ, તેજસાર, જ્યોત્સ્નામિ, ચંદ્રાવન, ચંપકશ્રેણિ, જોતમ પૂજા, કૃતપુણ્યસેક, કુમારપાળ, કુમારમુનિ, કલ્યાણ વિજય, કનક શ્રેણિ, અંજના સતિ, ઉપદેશ રાસ, આપાઠ ભૂતિ, અવંતિ સુક્રમલ, અભયકુમાર, અગડદત્ત વગેરે રાસ અને કવિતાના કથાનક અથો સત્તરમા સૈકામાં રચાયા છે.

વિસ્તાર બધી દુઃકામાં જણાવવાનું કે કવિ પ્રેમાનંદના અથો જે ઠમે ગુજરાતના સામુ-રાજે તપાસ્યા છે તે ઠમે જૈન લેખકોના અથો તપાસવામાં આવશે તો જણાઈ આવશે કે તેમણે ગુજરાતી સાહિત્યની બધી દિશામાં ધણી ઉપયોગી સેવા બજાવી છે.

અશોકના વખતથી તે વિક્રમની આઠમી સદીની અધવચ સુધીમાં, શિલાલેખાદિ પ્રમાણથી જ-ણાય છે કે તે વખતમાં જૈન, બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણ એ ત્રણ ધર્મનું આપણા ગુજરાતમાં ધણું જોર હતું. સકળ જૈનોનાં જાણનાં છે કે સ્મરણ શક્તિ કમજોર થતી જાય છે એવું જાણી પશ્ચિમીપુરમાં સં. ૧૧૦માં દેવદર્શિ ક્ષમાશ્રમણે સુખ પાઠે હતાં તે જૈન શાસ્ત્રો પુસ્તકાર્થ કરા-વ્યાં, આ સર્વે માન્ય થયલાં પુસ્તકો માગધીમાં હતાં તેમાંના કેટલાક ઉપર આઠમા સૈકામાં શીલાંગાચાર્યે અને ૧૧મા સૈકામાં અભયદેવ સારંગે સંસ્કૃત ભાષામાં દીક્ષિતો-વ્યાખ્યાઓ લખી.

“સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના આદ્યકવિ માધ” નિમ્નમાળ શ્રીમાળ નામે ગુજરાતના પાટનગરના રહેવાશી હતા. કહે છે કે તેઓ જૈનોના ઝોર હતા. એક વૈષ્ણવ શૈલ પાસેથી ધન લઈ કાઢ બ્રાહ્મણે એ વૈષ્ણવ શૈલને નામે પોતાનું એ કાવ્યચતુર્વીદીધુ. સં ૧૩૩૪-૩૫માં શ્રી પ્રભાચંદ્ર પ્રભાવક ચરિત્ર લખ્યું. ધનેશ્વર સુરિએ રમેશ્વર ચતુર્જય માહાત્મ્ય નામનું કાવ્ય કહે છે કે ટેક શિલાલિપ્યના વખતમા રચાયું છે ને તેથી તે જુનુ કાવ્ય મણાય છે ત્રી હેમાચાર્યજીના શબ્દાનુસાસન, કચ્છાનુસાસન તથા બીજા વ્યાકરણના અથો વગેરે સુપ-સિદ્ધ છે. વિશાળદેવ વાઘેલાની સભામાં અમરચંદ્રસુરિ પાંડિત હતા તેમણે જાલભારત નામનો અંથ લખ્યો છે. દેવ નિદલગણી નામે જન નાંડિતે વીરસૌભાગ્ય નામનું મહા કાવ્ય રચ્યું છે યશોવિજયજીએ ન્યાયરહસ્ય, ન્યાયલેક ખંડન ખાદ્ય, આદિ અંથ લખ્યા છે. ૧૪મા શતકમાં વિજયલક્ષ્મીસુરિ વગેરે જન આચાર્યોએ ઉપદેશપ્રસાદિ અથો રચ્યા છે.

જૈન ગુજરાતી ભાષા એ શુ ગુજરાતી ભાષાથી જુદી ભાષા છે ?

સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત અને પછી અપભ્રંશ ભાષા થઇ અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી થઇ. ગુજરાતી ભાષાના સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉપરાંત ખીજા દેશ્ય શબ્દો પણ ઉમેરાયા છે.

ઔસકદેના પ્રોફેસર આર્થર એન્ગેકેડાનલ જણાવે છે કે “ ખ્રિસ્તિ સંવતના આરંભથી માંડીને ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના મહાવમાં મધ્ય કાલી । પ્રાકૃત સમસ્તરૂપની રહી, તથાપિ આર જુદીજુદી બોલીમાં વહેંચાઇ ગઇ. પશ્ચિમમાં સિંધુ નદીની ખીણમાં અપભ્રંશ ઉદ્ભવી. મથુરા જેવું મધ્ય મિંદુ છે એવા હોઆખના પ્રદેશમાં શૌર સેની ઉદ્ભવી. એ શૌરસેનીના ગાર્ગરી (ગુજરાતી), અિવન્તી (પશ્ચિમ રાજપુતાની) અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વ રાજપુતાની) એવાં નણુ પેટા રૂપ થયાં.

અપભ્રંશ પરથી મિંધી, પશ્ચિમ પંજાબી અને કાશ્મીરી ભાષા ઉત્પન્ન થયાતું કેટલાક વિદ્વાનો જણાવે છે. પંડિત હેમાચાર્યજીની અપ્રાધ્યાયી અપભ્રંશ ભાષામાં હોવાનું કહેવાય છે તો તે અપભ્રંશ ભાષા તે કઈ ? કેટલાકનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતમાંથી જમડેલું રૂપ તે અપભ્રંશ અને પોતા-પોતાના પ્રદેશના અપભ્રંશ પરથી તે તે પ્રદેશની હલ્લી ભાષાઓ થી છે. પ્રોફેસર એન્ગેકેડાનલ જણાવે છે કે શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થઇ છે તો શૌરસેની અને અપભ્રંશને શા સંબંધ છે તે જોઈએ.

પ્રાકૃત, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપ્રશાચી, શૌરસેની અને અપભ્રંશ એ છ ભાષાતું વર્ણન હેમાચાર્ય પોતાના વ્યાકરણમાં કહે છે. સં. ૧૨૮૧માં કાવ્ય કલ્પતત્તો લખનાર નીચે પ્રમાણે ભાષા કહે છે.

સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવ શૌરસેની ત્ર માગધી ।

પૈશાચિકી ચાપભ્રંશં વજ્રમાપા પરિકીર્તિતાઃ ॥

જેટલે બનેલાં શૌરસેની અને અપભ્રંશને જુદી બનાવવામાં આવી છે. જુદો બતાવ્યા છતાં પંડિત હેમાચાર્ય કહે છે કે

અવભ્રંશો પ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ ત્રાયં ભવતિ ।

અપભ્રંશમાં ધણું કરીને શૌરસેની પ્રમાણે બહુ કાર્ય થાય છે. દેશ વિશેષને લઈને અપભ્રંશ ભાષા બહુ બેદનાશી છે એમ રૂદ્ર અલંકારના ટિપ્પણના નીચેના લખાણપરથી જણાય છે.

પ્રાકૃત સંસ્કૃત માગધ વિગાધ માપાશ્ચ શૌરસેની ચ વષ્ઠો, મૂરિ મેદો દેશ વિરોધાવપ્રવેશઃ ।

અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એમ કહેવામાં કરો બાધ નથી.

હવે કયા સૈકા સુધીની ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષાને અપભ્રંશ કહેવી અને કયા સૈકાથી ગુજરાતી કહેવી તે નક્કી કરવાની જરૂર છે. ખીજા સાહિત્યપરિપક્વ પ્રમુખસ્થાનેથી આ વિષે ધણુ કહેવામાં આવ્યું છે

હેમાચાર્યની ભાષાને ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે માટે કરો આગ્રહ નથી પણ ચાદમા સૈકાથી ભાષાએ જે વલણ પકડ્યું છે તે વલણ પરથી તેને આપણે ગુજરાતી ‘ભાષા કહીએ તો તેમાં કશું બોટું નથી.

કવિ નર્મદાશંકર લખે છે કે “ સં. ૧૩૫૬ પછી મુઘલમીની હાકમીમાં ગુજરાતની તે ગુજરાતી, એવી રીતે ગુજરાતી ભાષા પ્રમિદ્ધિમાં આવી. આદાણુ ને જૈન સાધુઓ એમાંએ સંસ્કૃત ટાળી ગુજરાતીમાં આખ્યાન તથા વાર્તા અને રાસ લખ્યા. ત્રિશેષે પદ્ય, પણ ગદ્ય પણ ખરું.

એ ગુજરાતી ભાષાનાં આજ લગીનાં મુખ્ય ત્રણ સ્વરૂપ થયાં છે. સં. ૧૩૫૬થી તે સં. ૧૬૫૬ સુધીનું એક, સં. ૧૬૫૬ થી તે સં. ૧૮૫૬ સુધીનું બીજું ને પછી ત્રીજું. પહેલું તે મોખ્ખું ને બીજું તે બૃહદ્ ઘટ રૂપાંતર પામતું છે.”

કવિ નરમંજરાકર એ પ્રભાણુ-લખે છે, પણ તેઓ એ લખાણમાં જૈનોની ગુજરાતી ભાષા જુદી છે એવું જણાવતા નથી તેમજ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ લખનાર શાસ્ત્રી વ્રજલાલજી પણ ગુજરાતી ભાષામાં જૈન ગુજરાતી એવો ભેદ પાડતા જણાયા નથી.

જૈન અને જૈનેતર જુના લખાણોની વાનગી આજે બોલાતી ગુજરાતી ભાષા સાથે સરખામણી કરવાના હેતુથી આપી છે અને એ વાનગીઓ તપાસવાથી જણાશે કે જૈન ગુજરાતી એવો ભેદ કરવા કરતાં એ સાહિત્યને ખુદ ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તપાસવામાં આવશે તો સાહિત્ય ક્ષેત્રને લાભ થશે, એ ક્ષેત્ર વિસ્તારાણું બનશે, નુકસાન ભેદો ટળી જશે અને કૌટુંબી સાહિત્યકાર્ય દોષી હશે.

જૈનેતર જુનો ગુજરાતીનાં લખાણોની વાનગી.

પ્રસિદ્ધ સાક્ષર નવલગમભાઈ લખે છે કે ‘ધણના ધારવામાં એમ છે કે ગુજરાતી ભાષા હાલ જેમ છે તેમજ નરમંજરા મહેતાના વખતથી બોલાતી આવે છે; પણ એ દેખીતીજ બૂલ છે. એટલાં વર્ષ સુધી ભાષા રિકાર ન પામે એ જન સ્વભાવ અને સવગા દેશની ભાષાઓના ઇતિહાસથી ઉલટું છે.” આ ઉપરથી જણાશે કે નરમંજરા મહેતાથી આજ સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં જાણવાજોગ ફેરફાર થયો નથી એમ માની લેવું એ વાસ્તવિક નથી. કેટલાક વિદ્વાનોએ ગુજરાતના જુના કવિઓ તથા લેખકો તરફ ગુજરાતી આલમનું લક્ષ દોરવા માન કર્યો પણ જુની ગુજરાતીના થોડા પરિચયને લીધે જૈન લખાણોની ભાષા તેમને વિચિત્ર લાગી હશે તેથી કે બીજા ગમે તે કારણથી જૈન લખાણ તરફ ગુજરાતીના પ્રાગનું લક્ષ ખેંચવાનું તેમને આદરણીય નહિ લાગ્યું હોય.

જૈન સિવાયના બીજા લખનારાઓ તરફનાં જુની ગુજરાતીનાં જે લખાણો હાથ આવ્યાં છે તેમાંથી થોડા ઉતારા નમુના તરીકે તપાસી જઈશું તો પછી જન લખાણોની ભાષા વિચિત્ર કે તરેહવાર છે એમ વાંચનારને નહિ લાગે.

કાન્દકરે પ્રબંધ નામનું એક વીરસ કાવ્ય વિસલનગરા નાગરસાતિના આદ્યકવિ પદ્મનાભે સં. ૧૫૧૨માં એટલે જૈન કવિ હવેવંત મુનિ તરફથી ગૌતમ રાસ રચાયા પછી બરાબર સો વર્ષો રચ્યું છે, તે પ્રસિદ્ધ ડૉ. સુરેન્દ્રના હાથમાં આવવાથી તેમણે ૨૬ નવલગમભાઈને મોકલેલું તેમાંની લીટીઓ આ નીચે આપી છે.

તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાય કરણુ દેવ નામિ બોલાયા ।

તિણિ અવગણિકિ માધવ ખંભ તાહિં લગઈ વિચક આરબ ૥૧૩૥

રીસાઈ મૂવશુ પરધાનુ કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન ।

ગૂજરાતિનું સોજન કરે જુ તરકાણું આપ્યું અર ૥૧૪૥

માધવ મહિતઈ કર્યો અધર્મે નવિ છૂટઈ જુ આગિદયાં કર્મ ।

જિહાં પૂછ જઈ શાસ્ત્રિઆમ જહાં જાપીજી હરિનું નામ ૥૧૫૥

જિણિ દેમિ સદ તીગથ જાઈ રચિતિ પુરાણુ નઈ માનઈ ગાય ।

જિણિ દોસ કરાયઈ જાગ જિહાં ખટ દ્યૈન દીજઈ ત્યાગ ૥૧૬૥

જિહાં ખીડ તળશી પુજઈ વેદ પુરાણુ ધર્મે ગુઝીઈ ।

નૂત્ર ખડે અપ કીરતિ રહી માધવિ મ્હેન્જ આશિઆ તહીં ૥૧૭૥

માનવી તૂઝનિ કિમ કેલિ । જેહનિ ન ભણે વેદ ।
સુદામુ સખી નહીં । દોહિલિ તે દીહાડા બાપિ ।
એક બ્રાહ્મણ ત્યાંહાં વસિ । સુદામાનિ પાસિ ।

સં. ૧૬૪૦માં લખેલા વૈષ્ણવ આહનિકમાંથી પાંચેક લીટી તપાસીયે.

પૂર્વાભિમુખ મિશી માથું ઉઠોલી નિહાય પખાલોજે । શરીર નવછિદ્ર સદા શ્રવિ । નિદ્રા
મહિ વિશેષુ સદા શ્રવિ । તે માહિ પ્રાતઃસ્નાન વસ્ત્ર કરવું । અચકત પુરયે ન કરવું એહવું માન
સ્નાન કીજી... કોઠડી પ્રિદ્ધિવી દીજિ । પાટલો પઠિ વાલીજે.

હવે ગદ્ય કથા સંપ્રદમાંથી તુલાગ્રાહી વણિકની વાત જોઈએ. કુકિન નગરિ-બૂધર વણિક
મુત્ર । તેહનિ પુરપના ક્ષયતુ ધનતુ ક્ષય હોલિ । ધનના ક્ષય તુ સગે સહુક છાડયું । ગત માન હોલિ ।
પોતિ ધણા દિવસની લોહ તુલ્યા હુંતી । તે અને રાત્રિ ધરિ મૂકી નિદેશઃ તરિ ગયું । કે તમે
દિવસિ વલી ઉપાર્જિ આવ્યુ । નગરિ આત્રી આપણી લેહતુલા માગી । જેહનિ ધર મૂકી તિણિ
દોભી મૂખે થેનિ કહ । તાહરી લોહ તુલા ગદિરિ ખાધી ।.....

સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાંની બે લીટી જોઈએ

“જેહનમ શિયાલના શરીખી જાંગ હુધ તે નિર્ધન હુધ અનમ્, માછલાના શરીખી હુધ તે
લક્ષ્મી પામમ્... જેહનમ કાવું તાવું હુધ તે કુલનાશ કરમ કમલ સરીખુ હુધ તે ભુપતિ હુધ.

જૈન લખાણોની વાનગી.

સં. ૧૪૧૨માં લખાયેલા ગ્રાંતમ રાસમાંથી થોડી લીટીઓ લઈએ
ત્રિભુવન ગુરે સંહાસણુ બધો । તતખિણુ મોહ દિગતે પધો ।

કોષ માન માયા મદ પુરો નજે નાંકા જિમ દિન ચોરા ।

દેવ કુંડલિ આકાશે વાજી । ધરમ નરેસર આવીઓ ગાજી ।

બણવિ વહમાણુ જિણુ પાયા । સુરનર કિનર આવે રાયા ।

સિરિ ગોયમ ગણહાર । પંથ સયા મુનિ પરીવરિય ।

ભુમિય કરમ વિહાર । ભરિયાં જન પડિ બોહય ।

સમવસરણુ મઝાર । જે જે સંસા ઉપજમએ ।

તે તે પર ઉપગાર । કારણુ પુછમ્ મુનિયવરે ।

ગ્રાંતમ ગણુધરના વખાણુ કરતા કવિ ઉદયવંત જૈન મુનિ લખે છે

જિમ સહકારે કોયલ ટહુકે જિમ કુસુમા વને પરિમલ મહકે ।

જિમ ચંદન સુગંધ નિધિ ।

જિમ ગંગા જલ લહરે લહકે । જિમ કળ્યાણમલ તે જે ઝલકે ।

તિમ ગેયમ સોહાય નિધિ ।

પુનિય નિસિ જિમ સસી અર સોડે । સુરતર મહિમા જિમ જગ મોડે

પુરવ દિસિ જિમ સહસ કરે ।

જિમ ભૂમિ પતિ ભુયમલ અમકે । જિમ જિમ મંદિર ધંટારણુકે ।

તિમ ગોયમ લખિ મહ મહેએ ।

સં. ૧૬૩૮ ના શાસિભદ્રરાસમાંથી થોડીક લીટી લઈએ.

શાસનનાયક સમરિયે વર્ધમાન જિન ચંદ્ર

અલિયુ નિધન દૂરે હરે આપમ પરમાણુદ

સહુકો નિઆવર સારીખા પણુ તીરથ ધણી નિરેય

પરણુધ તેને ગામએ લોક રીતિ મંચેખ

શાસિભદ્ર સુખ સંપદ પાલી દાન પસાય

વાસ ચરિત વખાણુનાં પાતિક દૂર પલાય.

સં. ૧૬૯૭ માં લખાયેલા હારચંદ્ર રામના રાસમાંથી લઈએ

તાપમ આપેરે હોડતો રે હરણી મારી કેણુ
બરમ કડં નરકે ધરં રે વીંધી મૃગલી જેણુ
ધુળે રાજા ધડહડે રે હા હા કરે હરિ મંદ
ખિહું આંખે આસુ ઝરે રે નામે શિવ નરીંદ

રાજા હરિચંદ સાંહસી સતી સુ તાગ નારિ
સીલ સતં તેનાં ચરિત્ર સાબળજો નર નારિ
ગાંઠ ગરથ લેખાં ધ્યેયં પ્રગટી હીગખાળુ
લાખ જિલી કુંજ મોલવે એવો અવસર જાણ
સં ૧૭૨૧મા લખાયેલા કવચના શાહના રાસમા સુઝાને સંબોધે છે કે
તીલી તારી પાખ હોરે હા ચાંચ રાતી તીખી તાહરી-શુવરીયા.
ફૂડી થારી આંખ હોરે હાં રાતી માતી રંગ વાટલી
કહે જે મુઝ મંદેશ „ અખલા તુમ ધર એકલી „
વિરહિણીને વેશ „ ઝુરી ઝુરી ઝંખર મંખરી „
તોડયા હીર ચીર હાર , લાગે શણગાર અંગાર સાગીખા „
નિરહા કવલ ધાર „ રસકસ ખારા વીપ હુવા „
એક આખ્યાં દીકાં દહે વાલા દહે વિદેશ
સર્જન દુર્જન ખીહું દહે હિયડા કાહુ કરેશ
ઉપર આખા મોરિયા તળે નિઝરણાં ઝરંત
સાજન માખે દીહડા તાકા તોલી તપંત.
છાતી માંહી સાલ ખિણખિણમે ખટકે ધણાં.
કરત્યાં કવણુ હવાલ, બલિયાં વિણ મઠજો નહિ.

ધર્મલુદિ પાપલુદિનો રાસ કે જે ઉપલા રાસના અગસામાં રચાયો છે તેમાં શ્રોતા વક્તાના
સંબંધમાં લખે છે કે

વક્તા વચનામૃત જરી શ્રોતા ઉપર ખેત
ખીજ વાવ્યું જામે ખડી તિહાં કિમ ઉપજે દેત
શ્રોતા જહાં રસ વેલડી વક્તા વાણી નીર
સુખતિ નીકે કરી સ્તંભતાં થાયે ગહેર ગંબીર.
સં. ૧૭૪૬ના કાનડ કહીઆરાના રાસમાથી થોડી નીટી લખજો.
લાખ જોયણુ, જંબુ પગિમાણુ, હાહણુ બરત પુરન દિસિ જાણ
નયરિ અયોધ્યા અતિહિ પ્રધાન અગર પુરી કેડં ઉપમાન
દુંદાલા દુંદાલા શાહ અનમર લે લખખોનો લાહ
દેવલ દંડ નાહ નર લોચ તર્કે નિના તીહા વાદ ન લોચ
વેણી બંધન નવી દીસે સાવ માર વચન શોકે નવિ આવ -
ભોગી બમર અ છે સહુ કોય તોપણુ પગ માંડે છે જોય

આ પ્રમાણે ઘણા રાસોમાંથી નમુના તારવી રાકાય તેમ છે પણુ વિસ્તાર બમથી આટ-
લાજ દુઃકાણુમાં આપ્યા છે.

આ સમજા લખાણુ ઉપરથી જણારો કે જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો સારો ફાળો
આપ્યો છે અને જેન ગુજરાતીને પારસી ગુજરાતી પેઠે ગુજરાતી બાપાથી જુદી ગણ-
વાની જરૂર નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યવડતી વૃદ્ધિ યાજ્યો અને સાહિત્ય પરીપદનો શ્રમ સફળ હો એટલા
આશીર્વાદ સાથે હવે આ લખાણુ પૂર્ણ કરું છું.

શ્રાવક-કવિ કપલદાસ.

(લેખક — રા. મોહનલાલ દલીગંદ શાહ)

કવિ શ્રી પ્રેમાનંદની પૂર્વે-છ. ૪ સતગ્રા મેઘના પ્રાગંભમાં એક સમર્થ જોન શ્રાવક કવિ કપલદાસનો પરિચય કરાવવા માટે દ્રુષ્ટક થયો 'પુ'. તે ખંભાત નિવાસી હતા અને તેમણે ખંભાતમાં જ રહી અનેક શુભગતી કાવ્ય કૃતિઓ-રાસાઓ, લખી ગૂજરાતી સાહિત્યમાં સમૃદ્ધ ફાળો આપ વિશિષ્ટ ધ્યાન મેળવ્યું છે.

મૂળગામ ખંભાત

કવિ કપલદાસ પોતાના નિવાસસ્થાન તરીકે ખંભાત જણાવીને જ અટકતા નથી પરંતુ પોતાની લગભગ બધી એટી કૃતિઓમાં તેનું સુંદર વર્ણન આપે છે. હિતશિક્ષા ગમ, ભરતેશ્વર બાહુબલિ ગમ, ક્ષીરવિજય ગ્રીર રામ અને કુમારપાલ રાસ એ સર્વમાં તેનું વર્ણન ન્યૂનાધિક્તા સહિત લગભગ એકમરુપે આવે છે, અને તે અતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી હોવાથી અત્ર તેનો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય થશે મંવત સત્તરમા સદીના ખંભાતનો ખ્યાલ તેથી આપી શકે છે.

શુર નામિં મુઝ પે હોવી આસ, ત્ર ગારતીમા કીયો ગમ,
સકલ નગર નગરીમાહિ જોય, ત્ર ગાનની તે અધિકી હોઇ
સકલ દેશ તણો શિશુગાર, શુભગ દેમ નર પડિત સાર.
શુભગ દેસના પડિત બન, ખંભાયતિ અગવિ હારઇ સદ.
જિહાં વિવેક વિચાર અપાર, વમઝ લોક જિહાં વર્ણ અદાર,
ઐલપાઇ જિહાં વરણાવરણ, સાધુ પુરુષના પૂજવ ચરણ,
વસઇ લોક પાર ધનવત, પદિગઇ પડોલા નર શુભવંત,
કનક તણા કદોરા જડયા, ત્રિષ્વ આગને તે પુરુલા ધડયા.
હીર તણો કદોરો વલઇ, કનક તણા માનીઓ મલઇ,
રૂપક સાંકલિડો ખી ખી, સોનન સાંકલિડો મલિ ઠાતરી.
વડા વાણીઆ જિહાં દાતા, સાવ પાધરી બાધી માર,
લાળી ગજ બાળુ પાત્રીમ, માધતા હરપઇ કઠ મીસ
બકરવની એગતાઇ જ્યાહિ, જીણા ઝગા પડિયા તે માહિ;
છટી કેમમી રકહિહિ ભજ, નન ગજ લમ મરા તે ગત,
જાપરિ કાલિડે બાધઇ દાઇ, ચાર ગવઆનુ તે નેઠ,
કેઇ પઢેવડી કોઇ પામરી, રસાહિ અપઠઆની તે ખરી.

૧-૫ આને બદલે મુદ્રિત હિતશિક્ષાના નમના લોકજી સુધારી જે શબ્દો આપ્યા છે તે જવા દઈએ તેણે પાઠાંતર આ પ્રમાણે આપ્યા છે — ૧ નગરન ૨ બાધી ખલખલવી હાથે ખરી, ૩ વ્યવહારી, ૪ ત્રીસ, ૫ નિત્ય હી વદે અણુગાર.

હિરિ રેશમી જોડ કભાય, એક શવ રુષ્યા તે થાઇ,	૪૯
કાથે બહિરપા બહુ મુદ્રિકા, આળ્યા નર બાણું સ્વર્ગ થકા.	
પગે વાણુહી અતિ સુકમાલ, શ્યામ વર્ણ સગથી તે બલ,	૫૦
તેલ ફૂલ મુગધ સનાંન, અંગિ વિવેચન નિલક નિ પાંન,	
એહવા પુરુષ વસિં જોણિ હાહિ, સ્ત્રીની શોભા કહી ન જાય,	૫૧
રૂપિં રંભા બહુ શણુગાર, પૂરેરી ઉત્તર નાપઈ ભરવાર.	
અસ્થું નગર તે ત્રંગાવતી, સામગ્ર લહિરિ જિહાં આવતી,	૫૨
વીહાંણુ વપારિ વણો નહિ પાર, હાટે લોક કરિં વ્યાપાર	
નગરકોટ નિ ત્રયોલીઈ, માણિક્યોક બહુ માણસ મથ્યું,	૫૩
બોહોરઈ કુંહી ડોડી મેર, આલછ દોકડા તેહના તેર.	
ભોગી લોક અસ્થા જિહાં વસઇ દાંન વરઇ પીછ નવિ પસઇ,	
ભોગી પુરુષ નિ કરજાવંત વાણિગ છોડિ તુ બાંધ્યા જવં	૫૪
પગુ પુરુષની પીડા હગિ, માંદા નરનિં સાજ કરિ,	
અન મહીપની કરિ સંભાલ, આવક છવદયા પ્રતિપાલ.	૫૫
પંચાસી જિનના પ્રાસાદ, રૂઢવજ તોરણુ સિહાં ધંટાનાદ,	
રૂપતાલીસ જિહાં પોપધસાલ, કરિ વપાણુ મુની વાચાલ	૫૬
પડિક્રમાણું પોપધ પૂજન, પુણ્ય કરતાં ધાંડા જન,	
પ્રભાવના વ્યાખ્યાનિં જ્યાંહિં, શાહામી વાતમશ્ય હોઈ પ્રાંહિં.	૫૭
જિપાશરો દેહરં નિ હાટ, અત્યંત દૂર નહિ તે વાટ,	
હંડિલ ગોચરી સોહિયા આંહિં, મુની અહિં રહિયા હોંડિ પ્રાંહિં.	૫૮
અસ્થું નગર ત્રંગાવતી વાસ, હીરવણો તિહાં જોડ્યો રાસ,	
પાવશા પુરમ નગરનો ધણી, ન્યાય નીતિ તેહનિં અતિ ધણી.	૫૯
વાસ અમલિ દીધો મિં રાસ, સાંગજુ સુવ કવી ત્રાપમવાસ.	
સંવત સોળ પંચાસીછો જસિં, આગો આસ દસમી દિન તસિં.	૬૦
શુરવારિ મિં દીધો અબ્બાસ, મુઝ મન ડેરી મુહોલી આસ,	
શ્રી મુરનામિં અતી આનંદ, વટે વિજયાનંદ મૂરંદ.	૬૧

—હીરવિજયગુરિ રાસ. રચ્યા સં. ૧૬૮૫

હિતશિક્ષા ગમની મુદિત પ્રત મરજાવતાં x ગિહવાળી પૃષ્ઠ-૫૫ જે કડીઓ, તથા ૫૭ થી ૬૧ સુધીની કડીઓ તેમાં નથી. અને તેના કરતાં હીરવિજય ગુરિ રાસમાં વધુ છે, બાકી બધું સરખું છે. એવો કડી એવી જ કે “એ નગનીની ઉપમા ધણી, જહાંગીર પાદશાહ જેહનો ધણી, એ ત્રંગાવતી માંહે રાસ, જેહંતા મુજ પડેતો આગ” અને પાશંતરમાં ૧ ઈશ્વરીયું કરતા વાદ. ૨ પોપધસાલા જિહાં બહુ વાલ, એ પ્રમાણે છે.

*આ રાસની હસ્ત લિખિત પ્રત સંવત ૧૭૭૪ ના બાદવા મુદિ ૮ શુક્રવારની મુનિ

આ રીતે ખંભાત સંબંધી વર્ણન પ્રાપ્ત કર્યા પછી ભરત-ભાઈમલિના રાસમાં જુદીજ રીતે વર્ણન કર્યું છે તે જોઈએ.

ધનાશ્રી.

- જિહ્વાં બહુ માનવનો વાસો, પહોંચે સહુ કોની આરો;
ભૂખ્યો કો નવિ જાય, ઘેરે ઘોડા ગજ ગાય. ૧
- મંદિર મોટાં છે આંહિ, બહુ મદદ દીસે છે ત્યાંહિ;
ધંદ્રિ સરીખા તે લોકો, કરતા પાવનો પેળો. ૨
- ધર ધર સુંદર નારી, દેખી રંભા એ હારી;
વસે વ્યવહારીઆ બહોળા પહોંચે મન તણા ડોહળા. ૩
- વાહાણુ વખાર વ્યાપરી, વૃથામ વહેલ તે સારી;
સામર તણા જળ કાળાં, આવે મોતી પરવાળાં. ૪
- નગર ત્રંબાવતી સારો, દુખિયા નરનો આધારો;
નિજ પુર સુકીઅ આવે, તે અહીં, બહુ ધન પાવે. ૫
- કષ્ટ અનુપમ ગામ, જેલનાં બહુ છે નામ;
ત્રંબાવતી પિણુ કહિયે, ખંબનગર વિણુ લહિયે. ૬
- લોગવતી પિણુ હોય, નગર લીલાવતી જોય;
કર્ણાવતી પિણુ જાણું, ગઢ મઢ મંદિર વખાણું. ૭
- નગર ચોરાસી ચહુટાં, શોભત હાટ તે મોટાં;
ઝવેરી પારખ સારા, એસે દોસી દંતારા. ૮
- વિવિધ વ્યાપારિયા નિરજો, જોઈ ત્રપાળિયો હરજો,
મોટી માંડવી કુરજો, દાણચોરી તિહાં-વજો. ૯
- નગરી (નાં) લોક વિવેકી, પાપ તણી મતિ છેકી,
પૂજે જિનવર પાપ, સાધુ તણાં ગુણુ ગાય. ૧૦
- નહી કોઈને વિપવાદ, પંચ્યાલી જિન પ્રાસાદ;
મોટી પોપધશાળ, સંખ્યા તેહની ખેતાળ. ૧૧
- બહુ હરી મંદિર જોય, અહીં પર દત્તન હોય;
નહી કોઈને રાગદ્વેષ, વસતા લોક અનેક. ૧૨

હુહો.

જન અનેક પુરમાં વમે, નહીં નિંધાની વાત,
બહુ ધન ધાન્યે તે ભરી, વગુ અનુપમ સાત.

૧

સરવિજયે સાદડી નગરમાં લખેલી પ્રાપ્ત થઈ છે તેમાંથી અક્ષરશઃ આ ઉદ્દેશ્ય મૂકેલો છે. :
પ્રાચીન જોડણી સમજી શકાશે. અને ખરે પ વરીકે મૂકાતો, ને અને એવા એકારાંત સંપદો
ધિકારાંત તરીકે મૂકાતા હતા. કડીનો નંબર પણ તેમાં છે તે પ્રમાણે મૂક્યો છે

વહેલ વરખોડો વાંઝણો, મંદિર જાણિ ભાત,
બોજન દાળ ને ચૂડ્યો, એ સાને ખંભાત.

ખડુ વરિનથી દીપતું, અગરાપુર તે હોય,
શાહ જહાંગીરખ પાવશાહ, નાથ નગરનો જેય.

નગર ભણું ગયાવતી, દિન દિન ચઢતો વાસ,
નડપખ કહે તિહાં જોડીઓ, બરતેશ્વરનો રાસ.

૪ x

ભારતખાલુખિ રાસ રચ્યા સં. ૧૬૭૮.

હાલ જ્યારે ખંભાત નામ કેમ પડ્યું તેને માટે ગુજરાતી સાહિત્યનાં માસિકોમાં જૂઠા જૂઠા વિદ્વાનો તરફથી ચર્ચા ચાલી હતી, ત્યારે ખંભાતની સંવત સત્તરમા સૈકામાં રચના કેવી હતી, ત્યાં જનસ્થિતિ, રાજસ્થિતિ, લોકાનો પહેરવેશ તે વખતે કેવા પ્રકારનાં હતાં તે જાણવું વિશેષ ઉપયોગી થશે. ઉપરનાં વર્ણનો વાદ્ય અને કવિરૂપનાજન્ય અતિરાયોક્તિથી રહિત છે. જનસ્થિતિ જણાવતાં કવિ લોકો કેવી જાતનાં ધરેણાં (પટોળાં, ત્રણ આંગળ પહોળા એવા કંદોરા, સોનાનાં માદળીઆં, સોનારૂપાની સાંકળી, હાથમાં વાંગી ને જેરખા વગેરે) પહેરતા હતાં, લૂગડાં (ઝીણા જંગા—જંગા, કંઠે રેશમી દોરા-છલી, તે ઉપર પછેડી અગર કાળીધું અગર પાંખરી, ઓઢવાની શાલ, માથે ખાંધવાની પાંત્રીશ ગજ લાંબી પાધડી વગેરે) પહેરતા, પગે કાળા ચામડાના સૂવાળા જોડા પહેરતા—એ સઘળું યથાસ્થિત દર્શાવે છે. ધરો જળી વાળાં હતાં. ખંભાત પાસે દરિયો હોય અને મોતી પરવાળાં ઉપરાંત અનેક જાતનો માલ વહાણો મારફત આવતો અને જતો—આથી વેપારીઓ યુક્તજ હોઈ દુકાનો અને વખાર ધણી રાખતા. વેપારીઓમાં ઝવેરી, પારખ દોરી વગેરે હતા. સિક્કામાં રૂપિયા અને દોકડા વપરાતા, નગરને ત્રણ પોળ—દરવાજા વાળો કોંઠે હતો તેમાં ચોરાશી ચોટાં હતાં અને વચમાં મોટો ચોક હતો કે જે ‘માણેકચોક’ તરીકે ઓળખાતો ગાલતું દાણુ લેવા માટે મોટી માંડવી હતી અને મંદર હોવાથી મજબૂત કુત્તો બાંધેલ હતો. જેનોની વન્તી ધણી હતી એ તેમાં ૮૫ દેરાસરો અને ૪૩૬૬ ૪૫ પોપધણા—કુપાથય હતો એ વાત પરથીજ જણાય તેમ છે, આ સિવાય અન્ય ધર્મોનાં—હરિમંદિરો ધણાં હતાં અને જૂદાં જૂદાં દર્ગના પંડિતો પણ હતા—અરસપરસ રાગદ્વેષ નહિ હતો—પ્રેમ હતો. જેનોગાં ધનાડ્યો ધણા હતા અને તેથી પ્રાચી ધણાં ‘સ્ત્રીમીવા-ત્સત્ત’ (જમણુવાર) થતાં, તેમજ વરા—વિશાહ કારજ આદિ પ્રમંજો પર અને દાન કરવામાં અતિ ધન ખર્ચતા. તે આવડો ધાર્મિક ક્રિયા ધણી કરતા અને મુનિઓના રાગી હોઈ તેમનો બ્યાખ્યાન—ઉપદેશ પ્રેમથી અવલુ કરતા. ન્યાયી લોકપ્રિય જહાંગીર ખાદશાહ (સને ૧૬૦૫ થી સને ૧૬૨૭) નો શાંત અમલ હતો તેથી દેશવ ધણી સુખી હતી, વસ્તુની મોંધારત સારી હતી અને વેપાર ધીંકતો હોઈ ખંભાત ‘દિન દિન ચઢતો વાસ’—આજ્ઞાદ થતું જતું હતું. ખંભાતની જે સાવ ચીજ વખાણાવી તે જણાવે છે કે—

x આ ઉતારો આનંદકાવ્યમહોદયિ મંકિતક ૩ છુ—એ નામથી મુદ્રિત થયેલ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ૧૦૫ માંથી લીધેલો છે.

પહેલ તરબોરા વીંજળો, મંદીર માલિ ...
બોબન દાસને ચૂંટ્યો, એ સાતે ખંભાવડ

આ નગરનાં ખંભનગર, વૃંજાતી, લોભાવતી, લીલાવતી, કંચુવતી, -એ બધાં મૂડાં નામ છે તે વાત પણ ઐતિહાસિક મિનામાં વધારો કે છે: આખો જંગલની નગરી અને તેમાંના ખાણિકોક વિષેની લેકવર્તઓ ધણી સામળી છે. નો તે જનકચાતું વર્ગન કંદાય આ ખંભાત નગરની અપેક્ષાએ હોય.

આ સ્થિતિ માટે વર્તમાન સ્થિતિ સગખાલીએ તો મહાનર દેખાય છે એક વખતનું આખાદ ખંભાત ખંદર પવન પામી હાલ કંગાલ શહેર જણાય છે.

■ આ વર્તુલના સમયેનમ ખીન ઇતિહાસમાથી ખંભાતની આ સમયની સ્થિતિ પગને જે જણાવેલ છે તે અન નોધવું અસ્થાને નહિ થાય.

મુકરમખાન નામનો હકીમ અકબર બાદશાહની ફવા કરતો હતો. તેને જહાંગીરે અમીર ખનાઓ હતો. આ ઇસમ ઇ. સ. ૧૫૦૬ (અ. ૧૬૬૮)વી મુગલ અથવા ખંભાતની હાકેમી કરતો હતો. ઇ. ૧૬૭૬ (અ. ૧૬૭૦)મા બાદશાહે તેને મુજરાવનો સુમદગ નીમ્યો અને મદમ્મદ સરીને તેનો ત્રિશન નિમ્યો. ખીજે વર્ષે (૧૬૧૭) જહાંગીર બાદશાહ દોહદના જંગલમાં હાથીનો શિકાર કરતા મુજરાવ આંચે. આડી ધીચ હોવાથી માત્ર બાર હાથી પકડ્યા, પછી ત્યાંથી બાદશાહ પોતાનાં નોંધમા લખે છે કે ખંભાતના જંદરનાં માત્ર નાના વહાણ આવી શકે છે ખંભાત મુકામે બાદશાહે સોનાની મંદોર કરતાં વીસમણા વજનના સોના અને રૂપાના ટાક પકવાનો હુકમ કર્યો.

—મુજરાવનો અર્ચામીન ઇતિહાસ. પૃ. ૯૫

ખંભાત વિષે સત્તરમા સેક્રના યુરોપિયન સુમારો નીચે પ્રમાણે લખી ગયા છે. ખંભાત (સને ૧૫૯૮)મા વેપાર એટલો બધો છે કે જે મે તે જાતે જોયો ન હોત તો એટલો વેપાર ત્યા હોય એમ હું માનત નીકિ (સાડરફે ક્રડ); (સને ૧૬૦૩)માં એ શહેર ધમ્મીજ વસ્તી ૧૧૫૦ અને ઘણા મોટાં પરાંવાળું છે અને ત્યાં વહાણ ઘણાં એકઠા થાય છે—[ડીલાવેલી] [સને ૧૬૦૮ મા] મુસ્ત માથે સરખામણી થાય નહિ એટલું અહીં મુસ્તથી મોટું ખંભાત છે—[મિન્ડે હરવો]; સને ૧૬૬૩—૧૬૭૧ મા મુગલથી અમલું મોટું ખંભાત હતું [એડીયમ]

—મુજરાવનો અર્ચામીન ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૩—

ખંભાત કાગળ એક જમન પ્રવાસી રિકેનટેવ ૨ અને ૧૭૫૧ મા તેની સ્થિતિ જોઇ નીચે પ્રમાણે આપે છે

Tieffentaller reached Kambay 200 7' on 14th January 1751 and found the once flourishing city much decayed, and he gives the reason for it. "Everyone knows"—so he tells us—"that seven years ago the highwater used to rush under fleeing away at full speed. But now it advances quite smoothly and beats very gently against the ships except at spring tide or in the monsoon. This wonderful cha-

૫૨૫૨૫૨૫

કવિ ઋષભદાસ પોતે પ્રાગ્વંશીય (પોરવાડ) વણિક હતા. તેમનો જન્મ ખંભાતમાં માતા સરપાદે અને પિતા સાંગલથી થયો હતો. તેના પિતામહનું નામ મહિરાજ હતું. મહિરાજ વિસલનગર કે જે રાજ્ય વિસલદેવે (સં. ૧૩૦૦ થી સંવત્ ૧૨૬૧ સુધી શુભરાતપર રાજ્ય કરનાર) વસાવ્યું હતું ત્યાંના મૂલ્ય વતની હતા, અને પછી તેના પુત્ર સાંગલુ ત્રાંબાવટી (ખંભાત) આ આવી વચ્ચે અને સમૃદ્ધિ પામ્યા,

દીપ જાગ્યું મહિં વેત્ર લગ્ન થિં બધું, દેરા શુભરાતિન્હાં સોમ ગાયરધું,
રામ વિસલ વડો ચતુર જે વાવડો, નનર વિસલ તેણુધં વેગે વારધું. ૨૩
મોય નયરિ વસિં, પ્રાગવસિં વડો, મહિરાજનો સુવ તે સીદ સરિયો,
તેલ ત્રાંબાવટી નગરવાસં રહ્યા, નામ તસ સંધવી સરંગલુ પેરો. ૨૪
તેહનિં નંદનિં ઋષભદાસિં કવ્યો, નગર ત્રાંબાવટા મહિં ગાયો,
કુમર નરેસજી 'રાજનકપિ' બિન્દધન, નામથી નવનિધિ પાયો. ૨૫

—કુમારપાલનો મોટો રાસ. ૨૨મા સં. ૧૬૭૦ "

પિતામહ મહિરાજ સંધવી કવિ જાણાવે છે કે:—

પ્રાગવંશે સંધવી મહિરાજો, તેલ કરતો જિન શાસન કાળો—
'સંધવતિ' તિલક ધરાવતો સારો, શૈત્રુલય પૂજી કરે સફલ અવતારો.
મગદિન શુદ્ધ તવ બાળનો ધારી, જિનવર પૂજા કરે નિત્ય સારી,
દાન દયા ઉપર રાજ, તેલ સાધે નર મુક્તિનો માર્ગ.

—હિત શિક્ષા રાસ }
—હારવિનયસરિ રાસ }

એટલે મહિરાજ પોતે સપ કાઢી રાજ્ય (પાલીતાણા) ની નાજા કરી હતી અને હંમેશાં પૂજા કરનાર પોતે ચુરત આવક હતા.

પોતાના પિતાશ્રી સાંગલે પણ 'સંધવી' તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી એટલે તેણે પણ સંધ કાઢ્યો હતો અને તે પણ આવક વરીકેની ધાર્મિક દિવા કરનાર અર્હદ્ભક્ત હતા.

nga is due to the disappearance of a sandbank at the entrance, which used to pile up, for a time, the flood coming from the south, until the waves, thus increased in force and volume, wheeled round the bank into the harbour. Since then the harbour has become sandlocked and the ships which formerly came right upto the city walls, must now moor half a coss outside the town. Kambay was thus doomed as a seaport and its population was dwindling away.—East and West Vol. V No. 53 p. 270.

* આ સંવત ૧૮૧૫ના વર્ષે જાણવા વધે ૨ ભોમે શ્રી પાટલ નગરે લખેલી દસ્ત પ્રતપદ્ધી તિરેડું છે.

પિતામહ અને પિતા સંઘવી થયા છે, તે પરથી જણાય છે કે તેમની આર્થિક સંપત્તિ ઘણી સારી હોવાનો દેખાયે.

- (૧) મહિરાજને સુત સંઘવી સાંગણુ, પ્રાગ્વંશીય પ્રસિધ્ધારે.—
દાન શીળ વપ્ બાવના બાવે, શ્રી જિનના ગુણુ ગાવે,
સાંતુ પુરપને શીય નમાવે, જિન વચને ચિત લાવેરે—
દાદરા વત વણા તે ધારી, જિન પૂજે પ્રણુ દાળ, .
પોપધ પકિમણાં પુન્ય કરતા, જીવદયા 'પ્રતિપાળેરે—
સંઘવી સાંગણુનો સુન કવિ છે, નામ તસ તસપભજદાસ,
જનની સરપાદને શિર નામી, જોડ્યો જરતનો રાસરે—

—ભરત જાહુબલિ રાસ. સં. ૧૧૭૮

- (૨) મહિરાજ વણો સુત અભિરામ, સંઘવી સાંગણુ તેહનું નામ,
સમકિત સાર ને વ્રત જસગાર, પાસ પૂજ કરે મરણ અવનાર.

—હિત શિક્ષા રામ.

આમાંથી જનની—માતૃગ્રીનું નામ સરપાદે હતું એ નિશ્ચિન થાય છે.

કવિ પોતે.

કવિ પોતે જે જણાવે છે તે પરથી તે પરમ આવક હતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. આવકના જે આચાર જૈન શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે, તે ઘણી દંડવાદી પાળતા, મુનિઓની શુશ્રૂષા કરી તેમની પાસથી બોધ લેતા, અને જિનની પૂજા મંદિરમાં જઈ હમેશ કરતા. આ સર્વ જણાવવામાં આત્મસ્તુતિનો દોષ ન બહારતમાં લઘુતા દર્શાવે છે અને તેમાં એ હેતુ જણાવે છે કે 'આવા મારા-આચાર અને મનના પરિણામ જણી કેાઇ આચરશે—આત્મકામી સારશે તો મને પુણ્ય થશે—પરોપકારનો હું ભાગી થઈશ અને તે પરોપકારાર્થે આ સ્વચ્છત (આત્મ પ્રશંસાનો દોષ હોય તો તે બહારી લાખે) જણાવું છું.'

સંઘવી સાંગણુનો, સુત વાંદ, ધર્મ આરાધનો શક્તિજ સાર,
ઋપભ 'કવિ' તસ નામ કહાયે, પ્રદ હી ગુણુ વીરના ગાવે.
સમજ્યો શાસ્ત્ર તણાજ વિચારો, સમકિત શુ વ્રત પાલનો ખારો,
પ્રદ હી મીઠાભાવું કરતો જે આમણું વ્રત તે અંગે ધરતો.
મંદહે નિયમ સંભારી સંધેપું, વીરવચન રમે અંગ મુક લેપું,
નિન્ય દશ દેશં જિન વણાં જીહારે, અક્ષત મૂઢી નિજ આવમ તારે.

આત્મ પાખી પોપધમાહિ, દિવસ રાતિ સર્ગ્ય કરે ત્યાહિ.

૧૮

વીર વચન મુણી મનમા 'જોડું'. પ્રાયે વનરપતિ નવિ ચ્યૂડું.

૧૯

મૂપા અદાત પ્રાય નહિ પાપ, શીલ પાણું મનવચ કાય આર,

૨૦

પાપ પરિચડે ન મિલું માંહિ, દિશિતણું માન ધરું મનમાહિ.

૨૧

અભક્ષ્ય જાનીસ ને દર્માદાન, પ્રાયે ન જાવે ત્યાં મુજ ધ્યાન.

૨૨

આનરથઁડ ટાતુ હ આપ, ગજાદિકના નાંક મુજ પાપ	૨૩
સામાયિક દિશિમાન પણ કગિયે, પાપધ અતિશ્રિદ્ધમ નિભાગ તત ધગિયે	૨૪
માત ક્ષેન પોરી પુણ્ય લેઈ, છત્રકાગે ધન થોકુક નંક	૨૫
ધમ પાલુ આવક આચારો, કહિતાં લધુતા હોયે અપાગે	૨૬
પણ મુજ મન તણો એક પરિણામ, પ્રાક મુણિ કંટે આવગ મ	૨૭
પુણ્યવિભાગ હોયે તિજા મહારે, ઇચ્છુઅ કાલ મિ આ નિસારે	૨૮
પર ઉપકાર કાળ દહિ વાત, ધર્મ કરે તે દોરો મનાથ	૨૯
સાતભાગે એ નેહિયો સમો, સથ મ લ તણી પગેની આગો	૩૦

—હિતવિભાગો રામ

ઉપગી ૧૧ થી તે ૨૮ ગીતે બદલ હીરવિજયમગીના નમમા નીચે પી કહીઓ
આપેથી છે —

નિત્ય નામુ તુ આધનિ સાસો, થાનિ આનધ્યા ને વલી સમો	૮૮
વચઆનોયણુ ગુરુ કન્દુધ લધી, આદમિ છરિ મુધિ આવમિ પીધી	૮૯
સોનજ ગિગિનારિ સપેસર યાત્રો સુવસાપા બણા પા બકુ છત્રો	૯૦
સુખ માત્રો મનીત મપુ દોષ, એક પગિ જિન આગનિ મોષ	૯૧
નીતિય મણુ વીસ તો રનાની, ઉભા ન્મો અન્દિત નિહાલી	૯૨

—હીરવિજયમગી રામ

આ ઉપરાંત પોતાના મનોરથ જણાવે છે,—

નૈલાએક એવની દષ્ટા કીજવ, દ્રવ્ય કુષ્ઠ તો દાવ બકુ દીનક	૧૫
ગ્રી નિન મનિ બિ નારાવુ, મિગ પુલિય પોદી કાવુ	૮૬
સાતિ તિલક ભાત વગતુ, નમ પરમ અમારિ કંગેવુ	૮૭
પ્રથમ ગુણુ માયુ નિ નરકનો, કરે પુણ્ય મહિન નર જોઈ ઠિ હીતો	૮૮
એમ પાત્રો પાઠ જન આચાર, કહિતાં સુત તો હોઈ અપારા	૮૯
પણિ મુઝ માતજો એક પ્રધામો, કોઈક મુણિ મરિ આવમકામો	૧૦૦
પુણ્ય નિભાગ હુજ વન મહાનંદ, અગ્યો નમન કરિ આપ વિચારમ	૧૦૧
પર દાગાન મરિ ની માત, મો તગો મરે, પણિ નાત	૧૦૨

—હીરવિજયમગી ૧૧

આ ઉપ થી જણાવે છે તે પછી અર્જુનનું ક્રિયાતીત્ર આનંદ હતા તેણે રોગુજય, ગિરિ-
નાથ અને શમેસર પાર્શ્વનાથની યાત્રા મીલી હતી, અને ઘણા વિદ્યાર્થિઓને તેણે ભણાવ્યા હતા.
તે કહિ આગે મહુ ગુન આપવાની ની મર રી નવ

કવિ સંબંધે કેટલીક સાંસારિક વિગતો,

અપભ્રંશનાં શુક સુખ દયા હતાં તે નેમના નંચેના કથન પરથી જણાય છે:

ટાલ મનગોહનાં રાગ ગોડી.

કુમારપાલના નામથી મનગોહનાં 'સુખ ધર્મ મગન ચ્યાર' લાલં,	મનગોહના
મનદ મનોરથ સુઝ શ્લોકો, મં, નામિં જય જયકાર	લા. મ. ૬૯
સુંદર ધણી શોભતી, મં, બહિન બાંધવ જોડિ	લા. મ. .
બલ મંભિં જડુ આરંધિ મં, કુટુંબ તણી કંઈ કોડિ,	લા. મ. ૭૦
ગાય મરિધી દુઝવાં મં સુવરે ફક્કીઓ બારિ,	લા. મ.
મકલ પારથ નામથી મં ચિર ચંદ્ર લછી નારિ	લા. મ. ૭૧

તેમને સુખક્ષત્રી પત્ની, એન બંધવ અને એકથી વધારે બાળકો હતાં; તેમ ગાય, બેસ ફરતી હતી અને લક્ષ્મી પણ પ્રસન્ન હતા.

પાલકોના પુત્રો વિગત હતા, અને કુટુંબમાં નવ સારો હતો. એનેમાં અને મન્યમાં કવિની સારી પ્રતિષ્ઠા હતી તે ઘેર ગાડાં રાખના નહિ—આ વાત નીચેના કથન પરથી જણાય છે:—

૧. દશે દિન શિક્ષાનો રાસ, પડેલી મનકા વણી આન,
મંદિર કમલાનો વાસ, ઉત્સવ હોયે બારે માસ.
સુણતાં સુખ જડુ થાય, માને મહોટાએ રાય,
મંધ જડુ મદિરમાય, લહે હમય વૃષભો ને ગાય
પુત્ર વિનીત ધરે જડુના, સીધરતી ભડી વડુના,
શકલ ધણાં ધરે ન હુઆ, કીરતિ કરે જન સહુના.
એ હિત શિક્ષાનો રાસ, સુણવાં સગવ ઉવાસ
કર્ષો અભાવતમા રાસ, જિહા જડુ માનવ વામ,

—હિત શિક્ષા રામ. મં ૧૬૮૨ પ. ૨૧૫

આના રપટ જણાવે છે, કે બેહિન બંધવ જોડિ, તેને હતી, આનો અર્થ એ બહિન અને એ બંધવ અને ખેતની જોડી, અર એક બહેન અને એક બંધવ નાખાને એક જોડી—એમ છે પ્રકાર થઈ શકે, હતા તેમને જોખના જોધુ એક બહેન અને એક બંધવ હતા. એટલું તો નિશ્ચયપણે લાઘવશાય. જાણ બહેનના નામ આપ્યાં નથી, તોપણ મનુમાનને આધારે બાધનું નામ નીચેના વક્તવ્ય પરથી 'વિક્રમ' હતું એમ કહી શકાય.

સંસ્કૃતમાં 'નેમિદ્રત અથવા નેમિયગિ' એ નામનું ૧૨૫ શ્લોક વાળું કાવ્ય છે કે જેમાં 'કવિહરણપણ થી કાલિદાસના 'મેયદ્રત' નામના પ્રવિભાશાલી કાવ્યના દરેક શ્લોકનું ચાલુ ચરણ લઈ ઘેટાવું છે. આ વાત આ કાવ્યના ૧૨૬ શ્લોકમાં કહી પોતાનો આગળાણ દુકામાં એજ આપે છે કે સાંગણ હુત વિક્રમ. ને શ્લોક આ પાઠાએ છે.

તદદુઃસ્વાદં પ્રવરકવિતુઃ કાલિદાસસ્ય કાવ્ય-
 દન્ત્યં પાદં સુપદારચિતાન્મેવદૂતાદ્ ગૃહીત્વા ।
 શ્રીમન્નેમેશ્ચરિતવિશદં સાંગણસ્પાંગજન્મા
 ચક્રે નાવ્યં બુધજનમનઃપ્રીતયોવિક્રપાસ્ત્યઃ ॥

—કવિવર કાલિદાસના નિર્માણ કરેલા અને સુંદર પદોથી રચેલા મેઘદૂત કાવ્યના એવા ચરણોને લઈને સાંગિણના પુત્ર વિક્રમ કવિએ બુદ્ધિમાનોના વિત્ત પ્રસન્ન કરવા અર્થે આ શ્રી નેમિનાથનું નિર્મલ ચરિત રચ્યું કે જે રાજ્યમતિના દુઃખથી આર્ત્ર છે. x

—નેમિચરિત x પૃ. ૫૮-૫૯

[આમાં 'સંવત વર્ષ' નથી આપેલ તેથી ચોક્કસ કહી શકાતું નથી, છતાં સાંગિણ સુવ વિક્રમ એવી ઓળખાણપદ્ધતિ તે આવડે હોવાનું માલુમ પડે છે વદુપસત ઋષભદાસ કવિ પોતે સંસ્કૃત ભાષાના નિપુણ જાણકાર હતા, એ તેમણે પોતાની ગુજરાતી કૃતિઓ માટે વસ્તુઓ સંસ્કૃત કાવ્યોપરથી તેમજ સંસ્કૃત ગદ્યપરથી લીધેલ છે તેથી પ્રતિનિધિ થાય છે, તેમજ તેને બંધવ હતો એ પણ ઉપર કહેવાઈ ગયું, તેમજ જાનેના પિતાનું નામ સાંગિણ જે. તેથી તેમજ ઋષભદાસે પણ નેમિનાથ સંબંધે ગુજરાતીમાં 'નવરસો' જનાવેલ છે તે પરથી સમલ અનુમાન થઈ શકે કે ઋષભદાસ અને વિક્રમ જાને સગા ભાઈઓ હતા. વિક્રમ એ નામપર એ કૃતિઓ નામે નેમિનાથ ચરિત તથા નેમિદૂત જેન અંશાવલિના પૃ. ૨૪૩ અને ૩૩૧ પૃષ્ઠપર માલુમ પડે છે તો તે જાને કૃતિઓ કદાચ એક હોઈ શકે, કારણ કે ઉત્તરકાલ પુસ્તક નેમિદૂતને બદલે નેમિચરિત એ નામથી પ્રગટ થયું છે, વળી (મંત્રી) વિક્રમદૂત 'મેઘદૂત' નામની કૃતિ પણ તેજ પુસ્તકના પૃ. ૩૩૨ પર માલુમ પડે છે તો તે (મંત્રી) વિક્રમ જૂના હોવાનો નંભવ છે.]

વળી ઋષભદાસ પોતાને 'સંધવી' એ તરીકે કાચિત્ કાચિત્ ઓળખાવે છે—ઉદા. હરણુ તરીકે.

સંધવી ઋષભદાસ એમ ભાષે, ભગતનું નામ પવિત્ર રે

ભગતબાહુળિભાસ પૃ. ૧૦૫

તે પોતેના પિતામહ અને પિતા સંધ કાઢવાથી મંધવી કહેવાયા તેથી તેના પુત્ર તરીકે પોતે સંધવી એ આડનામ રાખ્યું હોય અગર તો પોતે પણ સંધ કાઢ્યો હોય તે કારણે પોતાના નામની આગળ 'સંધવી' મકયુ હોય એન એ પ્રકારે અનુમાન થાય કે, છતાં પહેલું અનુમાન વિશેષ સંભવિત છે. કારણકે પોતાના મનોરથોમાનો એક મનોરથ જણાવ્યો છે કે 'માત્રી મામે દ્રવ્ય હોય તો 'સંધપતિ તિલક બહુજ કરાવુ'—તેથી પોતે સંધ કાઢ્યો નાંદ હોય. કહી તરીકે

'કવિ'નું ઉપનામ પોતાના નામ આગળ ઋષભદાસ કોઈ વખતજ આપે છે ('પુણ્ય-વિભાગ દ્વધ તવ મગગ્ધ, અસ્યો ઋષભ મવિ અપ રિચાગ્ન—હીરનિયમસૂરિ રાસ), પરંતુ

x પ્રકાશક—શ્રી જૈન મથ મનાકર કાયાકવ્ય-કીરાણાગ મંબલ મૂલ્ય ૪૫ આગામ.

સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે ખરો કવિ અને દહેવાદી કવિમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે. જુઓ:—

આનંદ બોલે કવી નામથીએ,

તુમ કવી મોટા હોય:

કવિપદ પૂજિયે એ.

હું મરખ તુમ આગળે એ, તુમ બુદ્ધિસાગર બોય— કવિપદ. ૧

ક્યા હવિ ક્યાં વાંછડો એ, ક્યાં ખાસર ને ચીર.

ક્યાં બંદી ॥ રાગડી, ક્યાં ધૂત સાકર ખીર— કવિપદ. ૨

ન મળે સીપ ને ચંદ્રમા એ, ન મળે ખજુઓ સૂર.

ક્યા કષ્ટદુઃખ ખીજડો એ, વાહું ગંગા પર, કવિપદ. ૩

નામે સરીખા બેહુ જણાએ, બેહુના કવિયો નામ,

નામે અર્થ ન નીપજે એ, જગમાં ઝાઝા ગમ. કવિપદ. ૪

ગજકંઠે ઘંટા ભલીએ, રૂપમ ગળે ઘંટાય,

તિલુ કારણે રૂપનો વળી એ, ગજની તોન ન થાય— કવિપદ. ૫

ચંદન બાછ વક્ષ સરીએ, અંતર ગહુ તે માફિ,

ગરક ચીડી બેહુ પંખીઆ એ, પ્રાકમ સરખું ક્યાંહિ ?— કવિપદ. ૬

મહાનગર ને ગામડું એ, બેહુને કહિયે ગામ,

હેમ પીતળ પીમાં સહીએ, જુજુઆ છે ગુણગામ— કવિપદ. ૭

તીર્થંકર નર અવરને એ, માનવ સહી કહેવય,

વસ્ત્રધાન વિચારીએ એ, તવ ગહુ અવર થાય— કવિપદ. ૮

લકાગરે અન્ય નગરના એ, બેહુને કહિયે ઢોઢ,

બેહુમાં અંતર આતિ ઘણીએ, જિમ ધડું બાગર લોટ— કવિપદ. ૯

હેમોઆર્ય પ્રમુખ કવીએ, મહાકવી વસન્તામ,

સિદ્ધમેન દિવાકર એ, જિણે કીધા ગહુ દોમ— કવિપદ. ૧૦

વિક્રમગત્ય પ્રતિભોષિયો એ, ગહુ વરવતો દાન,

કસા કવિપદોરુકા એ, હું નહીં તેલ સમાન— કવિપદ. ૧૧

પ્રસા કવિના વચનથી એ, મુલ્યત હુઓ કાષ્ઠ જાણ,

બોલ વિચાર હરખે ક્યું એ કરી કવિજન પ્રણામ— કવિપદ. ૧૨

—સરતેશ્વર ગાહુમળી રાસ પ. ૮૭-૮૮

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિનો ઉચ્ચ પગલ તપમદાસને પણ પળે પળે હતો. 'વિષુધ કવીના નામથી, હુઓ મુજ અતિ આનંદ' એમ જણાવી કવિના નામથી પોતે 'કવિ' વરીકે ઓળખાઈ આનંદ લેવમાં આવતો. આમાં કુમારપાળ ગજના પ્રત્યોધક મહેમયં.

* હેમચંદ્રાચાર્ય—“અપભ્રંશ કિંવા પ્રાચીન ગૂઝરાતીનાં વ્યાકરણ આદિ પ્રવર્તક અને પ્રાકૃત બોલીઓના પાં નિઃ એ સમર્થ ગૂઝર ગ્રંથકાગ્રો મયમ ક. સ. ૧૦૮૮-૧૧૭૨ છે.” તેઓ ગુજરાતના ગજન મિદ્ધરજના સમયમાં હતા, પછીના કુમારપાળ ગજના ગુરુ હતા(સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર માટે જુઓ ગોમંથાચાર્યના આગળના પાના ૨૫૩ નજરમાં પદાગિત થયેલ અંથ.)

આચાર્ય અને વિક્રમ ગમના પ્રતિભોધક ૧ સિદ્ધેન દિશકર નામના સંસ્કૃતમાં જૈન, મહા કવિઓ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલાને વખાણ્યા છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પોતાના પૂર્વકાલીન જૈન શુભરાતી કવિઓ પૈકી કેટલાકનાં નામ આતી તે પાસે પોતાની લઘુતા દર્શાવી છે.

આગિં જે મોટા કવિગણ, તુ સ ચરણુજ્જ સમમાણ,
લાવણ્ય લીંબો ખીમો ખમે, સકલ મિત્રી કીર્તિ કરો. ૫૩
હંસરાજ વાછો દેપાલ, માલ હેમની બુદ્ધિ વિગાલ,
સુસાધુ હંસ સમશેરો ? સુરચંદ, ગીતન ત્યજે જિમ સારથ્યંદ, ૫૪
જે કવિ મોટા બુદ્ધિ વિગાલ તે આગસિ હું સુગળ જાણ,
સાચર આગસિ સરોવર નીર કમી તેડિ આવણ નિ ખીગ. ૫૫
ધીર પાઠ ધૂન સ રયા તેહ, હું એવક મુઝ કાકર તેહ,
તેડનાં નામ તણુખંજ પસાય, રતવીઓ કુમારપાલ નરરાય ૫૬
—કુમારપાલ રાસ.

આમાં પૂર્વ સમયનો જૈન શુભરાતી કવિઓનાં નામ મળી આવે છે:—૨ લાવણ્ય લીંબો, અ. ખીમો, સકલચંદ, હંસરાજ, વાછો (લચ્છ), દેપાલ માલ

૧. સિદ્ધસેન દિશકર—ઉજ્જવિનીના રાજા વિક્રમાદિત્યના પ્રતિભોધક આચાર્ય તેમણે જૈન ન્યાયને પ્રથમ પદ્ધતિપુરસ્કર મુક્યું; કેદના માનવા પ્રમાણે નવરતનમાંના કાપણુક તે એ દેવતા. તેમણે ન્યાયાવવા, સંભતિ વર્ધ અદિ ન્યાયના ગ્રંથો અને કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર રચ્યા છે.
૨. લાવણ્યસમય—તેનો વિમલપ્રબંધ રા. શ્રી મણિલાલ જકારભાઈ વ્યાસે હમણાં સુદ્રિવ કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. જન્મ મં. ૧૫૨૧, દીક્ષા ૧૫૨૫, પંડિતપદ સં. ૧૫૫૫; તેમણે સં. ૧૫૮૭માં રાજગણના સપ્તમોદ્ધારની પ્રકાશિત લખી તેની કૃતિઓ વચ્ચરાજદેવરાજ રાસ (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ મોક્ષિવંદ ઉત્તમો સુદ્રિવ) વગેરે અનેક છે. વિસ્તાર માટે જુઓ વિમલપ્રબંધ, તથા આનંદ મો. ઉગની પ્રસ્તાવના.

૩. અ. ખીમો—જે શ્રાવક કવિ લાગે છે. તેણે બનવેલ એક ચતુષ્વંદન હસ્ત લેખમાં હાથ લાગ્યું છે.

૩ સકલચંદ—(જિજ્ઞાસિદ્ધ મુરિનો શિષ્ય મુનિ) કે જેમણે ઘણી સમ્રાથો, રતવનાદિ, દાનાદિ રાસ રચ્યા, છે.

૪ વાછો—આ વચ્ચ બંડગી હોય. નો ના નહિ તેણે નવપદ્યવ પાર્શ્વનાથ કલ્પ સત્ત-રમેદી પૂજામાં રચ્યો છે, તેની પ્રશન્નિનાં એણે છે કે

‘ધૂમ ભૂણે વચ્ચ બંડગી નિયદેન, ગમ મન એ અનિલંત.

એકના નીલવરણ નવરંગ નિતેસર ન્યે ન્યે ન્યતંત.’

૫ દેપાલ—આર્દ્રકમારજી મુક્યું ના કવિઓ રચ્યું કે તે જેવાં તેની જાણ થયી પ્રાચીન લાગે છે. ઉપરે જણાવે છે કે.

દેપાલ બખી સોઝ મઠલા મુગલિ નાણી માનવી, સકલ સમલ સંધ પ્રસન.

૬ માલ—માલમુનિ કાવ્ય હોય તેની વટલીક સજાગે આવૂમ પડી છે.

(મુનિ ?), હેમ, મુસાધ, હંસ, સમયસુદર (?), મુરચંદ વગેરે. આ સર્વને બુદ્ધિ, વિશાલ જણોવી તેમની પાસે પોતે મૂર્ખ બાલક છે એવું કહી વિનય સાચવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સરસ્વતી દેવીને સ્તુતિ કે જે પોતાના દરેક ગ્રંથમાં કરે છે તે કરતા તેમની સહાયના. માંગના પોતાની અંતિશય દીનતા, લઘુતા, અને અજ્ઞાનતા દર્શાવે છે:—

સમરં સરસતિ ભગવતી, સમર્પાં કરન્ને સાર,
હું મરિખ મતિ કેલવું, તે તાહરો, આધાર.
પિંગલ ભેદ ન એણાણું વ્યક્તિ નહી બાકણું,
મમિખમંડગુ માંનવી, હું સેવું તુજ મચણું.

—કુમારપાલ ગસ.

કવિની કૃતિઓ.—

કવિઓની કૃતિઓ ઘણી હોવી જોઈએ એવું ઉપલબ્ધ કૃતિઓ તથા જૂના જૂના મંત્રો રોની દીપો પરથી માલૂમ પડતું હતું, પરંતુ તેનું સંપૂર્ણ 'ક્લિસ્ટ' નહિ મળતું. હવે તેની સંખ્યા કેટલી છે તે હોરવિજયમુરિ ગસપરથી સુમાર્યે મળી આવે છે:—

તથા અદાવન ચોત્રીસ રાગો, પુણ્ય પસંચો દીધ બહુ મુખવામો,
ગીત યુધ નમસ્કાર બહુ કીધાં, પુણ્ય માટિ લખી માધુનિ દીધા.

આ પરથી જણાય છે કે તેણે ૫૮ સ્તવન, ૩૪ રાગાઓ રચ્યાં હતાં અને તે ઉપરાંત ગીત, સ્તુતિ, નમસ્કાર વગેરે અનેક જનાબ્યાં હતાં. આ સર્વ પુણ્યાર્થે લખી સાધુઓને આપી દીધાં હતાં.

આ પર વિશેષ શોધ કરતા ગ. અશ્વિલાલ ખટ્ટરબાઈ બાસ પામેથી હોરવિજયમુરિના ખારખોલના રામની તેમણે ઉતારેલી પ્રત મળી કે જેની અંતે તેની કૃતિની માથાવાર દીપ નીચે પ્રમાણે આપેલ છે:—(આમાં માવસંવન મલ જોઈને તથા ખીજ આધારથી મેં પૂર્યા છે.)

૨ "સંધ્યા રીધિમદુત નસતી દીપ લખ્યાં છે:—

૧ સમયસુદર ખરવર જિનચંદ્ર મુરિના શિષ્યથી મકલચંદ મુનિના શિષ્ય. તેઓ અપભ્રંશના સમકાલીન હતા. તેની જૂનામાં જૂની કૃતિ સં. ૧૬૫૯ની નામે સાળે પ્રધુમ્નરામ મળી આવે છે, ખીજી કૃતિઓ નામે પ્રિયમેલકરાસ સં. ૧૬૭૨, નલદમયંતી રાસ સં. ૧૬૭૩, વત્કલ્લીચીરી ચોપાઈ (રાસ) સં. ૧૬૮૧, દાનદીપ તપાવના ગસ સં. ૧૬૮૨, ચૈતુન્ય ગસ સં. ૧૬૮૨, વગેરે માલૂમ પડે છે. તેમનો મુખ્યત્વે વિદ્યાર મઠદેગમાં થયો છે.

૨ શ્રેણિક રાસની એક પ્રતમાં પણ દીપ આપી છે તેમાં જે રામના નામનો જ્ઞેષ્ય નથી અને આ દીપમાં છે તેના નામ; અવિનાથ રાસ, હોરવિજયમુરિના રામ, પુણ્યપ્રસંસા રામ ગીત, હરિયાલો, અને શ્રેણિકરાસની દીપમાં છે અને આ દીપમાં નથી તે રોહિનીબાગ ગસ, ગાથા ૨૫૦૦, તીર્થંકર-૨૪ના કવિન છે

૨મ્યા સંવત.

૧ શ્રી રીપબ્લિકનો રાસ	ગાથા ૧૨૭૧	
૨ શ્રી ભરતેશ્વરનો રાસ	ગાથા ૧૧૧૬	૧૬૭૮ પોસ્ટ શુદ્ધ ૧૦ (મુ. દિ. આનંદ
૩ „ જીવવિચારનો રાસ	„ ૫૦૨	૧૬૭૬ (કાવ્ય મહોદધિ મૌ. ૩)
૪ „ ક્ષેત્રપ્રકાશ	„ ૫૮૪	
૫ અનાપુર ગંસ	ગાથા ૫૫૯	સં. ૧૬૭૭
૬ શેત્રુજય રાસ	ગાથા ૩૦૧	
૭ સમકીર્ત ગંસ	„ ૮૭૯	સં. ૧૬૭૮ જેઠ માસ શુદ્ધ ૨ ગુરવાર
૮ સમકસરૂપ (સમયસ્વરૂપ) રાસ	ગાથા ૭૫૧	
૯ દેવસરૂપ ગંસ	ગાથા ૭૮૫	
૧૦ નવતરુપ રાસ	ગાથા ૮૧૧	સં. ૧૬૭૬ કાર્તિક વદ ૦)) રવિવાર
૧૧ યૂલ્લીભદ્ર રાસ	ગાથા ૭૨૮	સં. ૧૬૬૮ કાર્તિક વદ ૦)) દોવાળી
૧૨ ત્રતવિચાર રાસ	ગાથા ૮૬૨	
૧૩ સુમિત્રગંજ રાસ	ગાથા ૪૨૬	સં. ૧૬૬૮ પોસ્ટ શુદ્ધ ૨ ગુરવાર
૧૪ કુમારપાલ રાસ	ગાથા ૪૫૦૬	સં. ૧૬૭૦ બાદ્રપદ શુદ્ધ ૨
૧૫ કુમારપાલનો નાનો રાસ	ગાથા ૨૧૯૨	
૧૬ જીવન સ્વામીનો રાસ	ગાથા ૨૨૩	
૧૭ ઉપદેશમાલા	ગાથા ૭૧૨	
૧૮ શ્રાદ્ધવિધિ રાસ	ગાથા ૧૬૧૬	
૧૯ હિતશિક્ષા રાસ	ગાથા ૧૮૪૫	સં. ૧૬૮૨ (મુદ્રિત શા. ભીમશી માણેક
૨૦ પૂજાવિધિ રાસ	ગાથા ૫૭૧	અહક સુખ)
૨૧ આદ્રકુમાર રાસ	ગાથા ૯૭૨	
૨૨ શ્રેણિક રાસ	ગાથા ૧૮૩૯	

સ્તવન ૩૩, નમસ્કાંત ૩૨૨, યોગ્યો (સ્તુતિઓ) ૪૨૭, સુમાધિત ૫૪૦૦, ગીત ૪૧, હરિયાલી ૫.

૨૩ હીરવિજયમરિ રાસ	ગાથા	સં. ૧૬૬૫ આસો શુદ્ધ ૧૦
૨૪ ગદ્દિલનાથ રાસ	ગાથા ૨૯૫	
૨૫ પુણ્યપ્રશંસા રાસ	ગાથા ૩૨૮	
૨૬ કમ્પવજાનો રાસ	ગાથા ૨૮૪૬	
૨૭ વીરમેનનો રાસ	ગાથા ૪૪૫૭	

*નં. ૭, ૧૩ અને ૩૦ અનુક્રમે ડેક્કન ફોલિંગ લાયબ્રેરીમાં છે, તેના ત્યાંના નંબર ૧૪૯૪ પત્ર ૪૪ સંગ્રહ ૧૮૮૭ થી ૯૧ સુધી by R. G. Bhandarkar, નં. ૯૦૦ પત્ર ૧૧ સંગ્રહ ૧૮૯૨ થી ૯૫ સુધી by P. Peterson, અને નં. ૧૫૭૭ પત્ર ૪૮ સંગ્રહ ૯૧ થી ૯૫ સુધી by A. V. Kathavate છે.

૧-૭ શ્રેણિક રાસમાં કવિની કૃતિઓની ટીપ આપી છે તેમાં ગાથા સંખ્યે નોંધે છે તે આ પ્રમાણે છે:—

૧, ૨૨૩; ૨, ૧૯૦; ૩, ૧૨; ૪, ૭; ૫, ૩૭૯; ૬, ૫૨૭; ૭, ૫૨૭,

[આ ઉપરાંત બે રાસ ઉમેરી શકાય એક તો જોમાં આ ટીપ છે તે નામે:—

૨૮ હીરવિનયસરિના પ્રારબોલ રાસ સંવત ૧૬૮૪ આવણ વદ ૨, ગુરવાઃ
અને બીજા એક રાસનું નામ શ્રેણિક રાસની એક પ્રત કે જે 'સંવત' ૧૬૯૭ માધ
વદિ ૮ રવિવાસરે સા. પદા, વીરાનાં પાનાં આછીની ઉતારો છે, લખીત ગંધી માધવસુત
વર્ધમાન પદનાર્થ સમજી એ શબ્દોથી સમાપ્ત થયેલી છે તેમા જાપેલી ટીપપરથી માલુમ
પડતું નીચેનું છે:—

૨૯ શેહિલુઆનો રાસ ગાથા ૨૫૦૦ (મં. ૧૬૮૮) અને વીર્યકંદ ૨૪ ના કવિત છે,
અને તે ઉપરાંત બંડારાની ટીપ વગેરે પરથી.

૩૦ અભયકુમાર રાસ. સં. ૧૬૮૪ કાર્તિક શુદ્ધ ૯ ગુરવાર

૩૧ વીશરથાનક તપ રાસ સં. ૧૬૮૫

૩૨ સિદ્ધશિક્ષા (?) રાસ પાટણ ત્રીજા બંડારમાં છે.

સ્તવનમાં સં. ૧૬૬૭ પોષ શુદ્ધ ૨ ગુરવારે પૂર્ણ કરેલા નેમનાથ રાજમતિ સ્તવન
(નેમિનાથનવરસો); વિનયસેનસરિના વગેરે વખતમાં કરેલ 'આદિનાથ વિવાહનો' વિગેરે.

કાવ્યની પરીક્ષા તેમાં રહેલાં વસ્તુ, પાત્ર, અને રસ એ ત્રણથી સામાન્ય અંશે થાય છે.
રસ સંબંધે જણાવીએ તો આ કવિના ઉપરોક્ત સર્વ કાવ્યો ઉપલબ્ધ થયાં નથી તેથી સર્વ
સંબંધે કંઈપણ કહી ન શકાય, છતાં મને જે ઉપલબ્ધ થયાં છે તે પરથી જણાય છે કે
કવિએ-રસની જમાવટ કરવામાં જે આતુર્ષ, આધુર્ય, કદ્વપના, શુદ્ધ પ્રયોગ, અને વર્ણન રીતી
વાપરેલ છે તે જોતાં તેમણે સરલતા મેળવી છે, અને સત્તરમા સંક્રાન્તિના એક પ્રતિષ્ઠિત અને
સમર્થ કવિ તરીકે ગણનામાં ચૂકવા લાયકનું સામર્થ્ય જતાવ્યું છે. તેની કેટલીક કૃતિઓ સં-
સ્કૃત પરથી અનુવાદ છે, છતાં તે એટલી બધી ઉત્તમ છે કે વાચતાં જણાય તેમ નથી કે તે
અનુવાદ છે.

(૧) કુમારપાળ રાસ તે જિનમંડળગણિના કુમારપાળપ્રબંધ પરથી (૨) હીરવિનય-
સરિના રાસ તે દેવવિમલ ગણિકૃત હીરનીમાળ્ય નામના સંસ્કૃત મહાકાવ્ય પરથી અને (૩)
ભારતેશ્વર બાહુમલી રાસ તે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત ત્રિપથિ શલાકા પુરુષ ચરિત્રમાંના ઋણમરિચ
ચરિત્રપરથી રચેલ છે, છતાં ફરેકમાં પોતાની કલ્પના, વર્ણન સુદરતા, પ્રતીયમાન છે.

(૧) પૂર્વધ જે મહાપંડિત હવો, મરિ સોમ પંડિત અમિનવો,

પેંચાસમિં પાટિ તે કલો, તવગઠ સિરિ કોટો થયો. ૫૮

તેહનો શિષ્ય સુપુરુષ કહિવાય, જિનમંડલ નામિ ઉવગ્રાય,

કુમારપાલ પ્રબંધજ ક્યો, મેણુવોં નરનારી ચિત ક્યો. ૫૯

શાસ્ત્ર સખ્યા બાહુસો, ગ્રંથ ક્યોં ગુરનામી સીસ

સંવત ચઉદ બાણુઓ બયો, કુમારપાલ ગાયો ગુણુ નીલો. ૬૦

કાવ્ય શ્લોક ગદ્ય બુનાં જેહ, દેવાએક માંહિ આપ્યા તેહ,

કેતાએક ભાવ ગુરુમુખી લલો, તે મિં જોડી વીરરી કલા. ૬૧

સોય ગ્રંથ હવણા વંચાય, મનમાં મન રાખોં શકાય,

તે પ્રબંધ માંહિ છે જસ્યુ, ઋણમ કહે મેં આપ્યુ લસ્યુ. ૬૨

*આતું ગુજરાતી બાપાંતર વડોદરા ગાયકવાડ સરકાર તરથી, ૨૨૦ રા૦ મગનલાલ
સુનિલાલ વંદે કરેલું પ્રસિદ્ધ યદ્ય મર્થ છે.

કેતાએક ગંભીર બોલ, વિહાં મધં નાણા જેલે,
 કેતાએક પરંપરાઈ વાત તે જોડી આણ્યાં અવદાત. ૧૩
 જિનશાસ્ત્ર અનેરાં ભલાં વિહાંથી વચન મુખ્યાં કેતલા,
 રાસ મંથે આણ્યાં તેહ, આણ્યું નિતિશાસ્ત્ર વહી તેહ. ૧૪
 હેનુ મુક્તિ દાંતાંતહ જેલે, શાસ્ત્ર અનુસારિ આણ્યા તેહ,
 વચન વિરૂદ્ધ કહ્યું હોય જેલે, મિચ્છા દુષ્ટ ભાણું તેહ. ૧૫
 કવિત કાવ્ય શ્લોક નિ દહા, કર્યાં કવિ જે આગમં દુઆ.
 સરસ મુકોમલ આણ્યા તેહ, રાસમાહિ લેખ આણ્યા તેહ. ૧૬
 એણિપરિ બોલ ધણા મન ધરી, રાજઝાપિ ગુણમાલા કરી,
 સિદ્ધકામકાજ માલીય વરી, બહુસુવાઈ સાર મુઝ કરી, ૧૭
 —કુમારપાલ રાસ.

(૨) પૂરવિ જ્વવિમલ પંચાસ, સંભલ સરગ તેણિ કીધા ખાસ,
 ત્રિપ્ત સહસ નિ પંચ દાવ્ય, કરજોડી કીધા તેણિ બાવ્ય.
 પાંચ હજાર નિ સઘં પાચ, એકાવન ગાથા વતપત્તો સંચ,
 નવહજાર સાતસઘં પીરનાલ, કરિ અથ નર બુદ્ધિ વિદ્યાલ.
 વિકટ બાવ છિ તેહના સહી માહિતી બુદ્ધિ કાંઈ તેહવી નહિં,
 મધં કીધો તેજોઇ રાસ, બોજ શસ્ત્રનો કરી અભ્યાસ,
 મોટા વચન મુણી જે વાત, તે જોડી આણ્યા અવદાત,
 —હીરવિજયસરિ રાસ.

(૩) હેમ ચરિત્ર કરે ઝપમળું, એ આણી મન ઉલ્લાસ,
 ત્રોય મુણી વળી એ રચ્યો એ, ભરતેશ્વર વંષ રાસ—ભરતેશ્વર રાસ

આ ત્રણે રાસ પૈકી ભરતેશ્વર રાસમાં જૈન પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવના પુત્રો ભરત અને બાહુબલિયું ચરિત્ર ધર્મ કથાનક રૂપે છે, બ્યારે ગૂજરાતના રાજા કુમારપાલ, અને આકબર બાદશાહેના પ્રતિબોધક હીરવિજયસરિ—એ અને ઐતિહાસિક પુરૂષોનાં ચરિત્રો તેમના નામાભિધાનના જે રાસમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

હિવ શિક્ષાના રાસમાં જૈન શ્રાવકની ધર્મકરણી આપી છે, અને હીરવિજયસરિના ૧૨ બોલના રાસમાં હીરવિજયસરિએ પોતાના સમયમાંના વિદ્વાન સાંતુ અને આચાર્યની સંમતિથી ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય નામના વિદ્વાન પરંતુ હિં અરબાત્રી સાધુએ રચેલા ખીન જૈન પંથોના ખંડનાત્મક ગ્રંથ નામે 'કુમવિ કુંડાલ' થી ધણે બજાબજાટ યથો હતો તેથી તેને જલશરણુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે બજાબજાટ અટકાવવા માટે બાર બોલ લખી તેને જૂદા જૂદા રચયોએ પગાવળ માટે મોકલારી આપ્યા હતાં તેનું વર્ણન છે.

ઋષભદેવ અને અહિલનાથ એ જૈનના વર્તમાન ૨૪ તીર્થંકરો પૈકી પહેલા અને ઝોગ-જીશિખા તીર્થંકર છે તેના ચરિત્રો તેના નામના રાસમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ત્રિપિઃ શલાકા પુત્ર ચિત્રા નામના યજ્ઞના અનુસારે રાખ્યા હોવા જોઈએ. શ્રેષ્ઠિક એ મહાવીરના સમયમાં મળેલો રાસ હતો કે તેનું મિશ્રિતગાર એ નામ બાદ ગ્રંથોમાં લેવાય છે. અનનકુમાર એ તેના કુમાર અને મંત્રી હોઈ તેનાં ચરિત્રો તે તે રાસમાં આપ્યાં છે; મધુલિખત એ નવમા

નંદના શકડાલ મંત્રીનો પુત્ર હતો. આમ પુત્ર, કપ્તવન્ના, વીરમેન, સમિત્ર રાજા જૈનના કથા સાહિત્યમાં દર્શાવેલ પુરૂષો છે. આદ્રકુમાર એ ઉત્તર અમલકુમારથી પ્રતિયોધિત અનાયી રાજાનો પુત્ર હતો. આમ ચરિત્રો કાવ્યમાં નિરૂપણ કરી 'વાર્તાના ચમત્કારના ભોગી શ્રોતાઓની, રચિતે પોષતું સાહિત્ય' કવિએ પૂરું પાડ્યું છે. તે સિવાય વિધિ, ઉપદેશ, બોધ સંગ્રહે સંસ્કૃત અને માગધી ગ્રંથો નામે શ્રાદ્ધવિધિ (સ્ત્રાગેષ્વર સુરિ કૃત, વિરચિત સં. ૧૫૭૬), અને ઉપદેશમાલા કે જેના રચનાર તરીકે મહાવીર હસ્ત દીક્ષિત શિષ્ય ધર્મદાન ગણિ કહેવાય છે, તે પરથી સ્વતંત્ર અનુવાદ રૂપે શ્રાદ્ધવિધિ અને ઉપદેશમાલા રાસ કવિએ રચ્યા હાગે છે. શ્રાદ્ધવિધિમાં શ્રાદ્ધ—શ્રાવકોના સંપૂર્ણ આચાર આજીવેલા છે અને ઉપદેશમાલામાં સાધુના આચાર—ચરિત્ર પાસે, મૂકેલા છે. તે સિવાય સમ્યગ્દષ્ટિ (બોધિ—પ્રજ્ઞા) શું છે, એ સમજાવવા સમક્ષિત સાર રામ રચ્યો છે અને જગતમાં જીવ અને અજીવ એ બે તરવો પરથી પાપ, પુણ્ય, -આમત્વ [કર્મદાર], સંવર [કર્મનિરોધ], નિર્ગતિ [કર્મનો અરાતઃ ક્ષય] અને મોક્ષ [કર્મનો આત્મતિક ક્ષય] એમ સાત તરવો થાય છે તે મળી નવતરવોનું સ્વરૂપ સમજાવવા નવ તરવ એ નામનો પ્રકરણ ગ્રંથ કવિએ નવતરત્ત્વસરૂપે અનુવાદ કર્યો હાગે છે, અને બાર ત્રત [પંચમહાત્રત અને સાત શુદ્ધત્રત મળી બાર ત્રતઃ નામે અહિંસા, અસ્તેય, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ, દિગ્પરિમાણ, દેશાવકાશિક, ભોગો-પ્રભોગ પરિમાણ, અર્નથ દંડ, સામાયિક, પાપધ, અતિથિ ચ વિભાગોનું સ્વરૂપ, દેવ અને સમય એટલે શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ, સમજાવવા અને જૈન તીર્થોમાં મહાત્ર તીર્થ નામે પાલીતાણાના શત્રુંજય પર્વતના તીર્થનું મેહાત્મ્ય, અને પુણ્યની પ્રશંસા કરવા રૂપે અનુક્રમે ત્રત વિચાર, દેવ સ્વરૂપ, સમય સ્વરૂપ, શત્રુંજય રાસ, અને પુણ્યપ્રશંસા રાસ કવિએ રચ્યા છે. આ શિવાય કવિએ અનેક રતવનો રતુતિઓ અને નમસ્કારો રચ્યા છે કે જે હાલ પણ ઘણા બાવથી શ્રાવકો પ્રભુ રતુતિ કરતાં બોલે છે. તેમજ વિશેષમાં એ નોંધવું છે કે શ્રી ઋષભદાસ કૃત કુમારપાળ રાસપરથી સંવત્ ૧૭૪૨ આસો શુદ્ધિ ૧૦ (વિજ્યાદશમી) ને દિને જિનહર્ષ ગણિ નામના (ખરતર ગચ્છીય) સાધુએ કુમારપાળ પર સંક્ષિપ્તમાં રાસ રચેલા છે. (કે જે ઉપરની દીપમાં કુમારપાળનો નાનો રાસ કદાચ હોય નહિ એવી શંકા રહે છે.) તે શ્રી જિનહર્ષ જણાવે છે કે:-

રૂપભ કીયો મેં રાસ નિહાળી, વિસ્તર માંહિથી ટાળી હો,

રામ રચ્યો નિજ મતિ સંભાળી, રસના પવિત્ર પખાળી હો,

—મોભાગી બવિયણુ! ધર્મગ્યુ હો ચિત લામ્હે.

૧૨

આ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે, કે જૈન સાધુ અને શ્રાવકોમાં ઋષભદાસે પોતાના આચાર અને વિચારથી અતિ ઉત્તમ છાપ પાડી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

કવિના શુર.

કવિ જૈન શ્વેતાંશ્વર સંપ્રદાયના વપા ગચ્છના હતા, અને તેના સમયમાં તે ગચ્છની પટ્ટની ગાદી પર ઋહીરવિજય સુરિ પ્રથમ હતા કે જેનો સ્વર્ગવાસ સ. ૧૫૫૨ના

ઋહીરવિજય સુરિ—અકબર બાદશાહને જૈન ધર્મનો બે ધ આપનાર. જન્મ સં. ૧૫૮૩ માર્ગશીર્ષ શુદ્ધિ ૯ પ્રહલાદનપુર (પાહલપુર), દીક્ષા પાટણમાં સ. ૧૫૯૬ કાર્તિક વાદ ૨, વાચક—ઉપાધ્યાયપદ નારદપુરિમાં સં. ૧૬૦૮ના માઘ શુદ્ધિ ૫, સુરિપદ શિરોહીમાં સં. ૧૬૧૦, સ્વર્ગવાસ ઉમ્નામાં સં. ૧૬૫૨ બાદપદ શુદ્ધિ ૧૧. આનું ચરિત્ર શુદ્ધિ-હીરસામાગ્ય કાવ્યમાં છે.

ભાદ્રપદ શુદ્ધિ ૧૨ ને દિને ઉમ્ના (અગર ઉત્તર) — હાલના ઉના ગામમાં થયો હતો. ત્યાર પછી તેના પદ્ધર. વિજયમેન સુરિ થયા. તેઓના સમયમાં કવિએ આદિનાથ વિવાહલો અને તેમનાથ રાજમતિ સ્તવન (સં. ૧૬૬૭ તુ) રચેલ છે. તેમા તેમનું નામ આપ્યું છે. તેઓએ ઋષભદાસને શિષ્ય તરીકે ઘણું શાસ્ત્રાધ્યયન કરાવી તેના પર પરમ ઉપકાર કર્યો જણાય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેની કૃતિ પણ જોઈ તપાસી શોધી આપેલ છે. કુમારપાલ રાસને અતે દાનિ પોતે જણાવે છે કે:—

‘સોલ મંવઠરિ જાણિ વર્ષ સિતરિ’ ભાદ્રવા શુદ્ધિ ગુબ જીજ સારી,

વાર ગુર ગુણુ બર્ષો રામ ઋષમિ કર્યો શ્રી ગુર સોવિં જહુ ગુદ્ધિ વિચારી. ૨૨ પુ.
ઋષભદાસે પણ તેમનેજ પેતાના ગુર તરીકે સીકાર્યા છે. તે ગુરનું વર્ણન આપી પોતે કહે છે કે, તે જયસિંહ ગુર માહારે રે. આમા જયસિંહ તે વિજયસેન સુરિનું અપરનામ યા મૂલનામ છે. [જુઓ વિજય પ્રસરિત, હીરચંબાગ્ય વગેરે.] તેમનું વર્ણન આ પ્રમાણે આવે છે:—

હીરતણો પાટે હવો, જયસિંહજી ગુણુવંત,
જિણે અકબરશાહ જુઝળ્યો, દિલીપતિ જળવંત,

જિણે દિલીપતિ દેખવારે, જુત્યો વાહ વિવેક,
શાહ અકબર રંજીઆરે, હાર્યા વાદી અનેક.
શાહ અકબર એમ કહેરે, હીર તણો શિષ્ય સાચ,
રોહણાચળનો ઉપનોરે, તે નામ વળી કાચ.
જગગુરનો શિષ્ય એ ખસારે, દીસે જહુ ગુણુગ્રામ.
ત્યાં દિલીપતિ થાપતોરે, સુરિ ‘સવાઈ’રે નામ.
ઋષભ કહે તે ભણારે, રાખે પિનાતું નામ,
શ્રી આદીશ્વર કુળ જુઓરે, હસત વધારે મામ.
વસુદેવ કુળે કૃષ્ણજીરે દશરથકુળે શ્રી રામ,
નૃપ પાંડુકુળે પાંડવારે, જિણે કર્યો ઉત્તમ કામ.
કૃષ્ણ દધાંતે જાણુવોરે, તે ચેક્ષે જગસાર,
નિજ ગુર મામ વધારતોરે, સંભારે તે વારંવાર.

* વિજયસેન સુરિ—પાગમજીની ૫૪ મી પાટે પિતા કર્મશા, માતા કોડમદે. જન્મ સં. ૧૬૦૪ નારદપુરીમાં, દીક્ષા ૧૬૧૩. આદ્યશાહ અકબરે તેમને ‘કાલિ સરસ્વતી’ એ ગિરદ આપ્યું. સ્વર્ગગમન સં. ૧૬૭૧ જ્યેષ્ઠ વર્ષ ૧૨ સ્તંભતીથે (ઋષભદાસનાજ વતનમાં) થયું. અકબર આદ્યશાહે સર્વ દર્શનની પરીવા માટે તે તે દાર્શનિકને જોલાવ્યા તેમા વિજયસેને જય મેળવ્યો એટલે પાદશાહે કહ્યું કે ‘હીરવિજય ને ગુર, અને આ સવાઈ ગુર’—એટલે ગુરથી શિષ્ય અધિક છે.

૫૪ તપા મન્થ પાદિં પ્રભુ યગદીઓ, શ્રી વિજયમેન સુરિ પુરિ આસો;
ઋષભના નામથી સકલ ગુણ પામીઓ, કહવ કવિના નરે ઋષભદાસો.

વીરવચન અશુભાગતો, ગૌતમ બ્રાહ્મણ મન,
 તો તેહના ગુણ વિરત્યારે, નામ જપેરે પ્રભાત.
 હીર વચન દીપાવતોરે, જ્યસિંહ પુરૂષ ગંભીર,
 જિણે ગચ્છ સંઘ વધારિયો, ગયો ન બળ્યોરે હીર.
 જિંબ પ્રતિષ્ઠા બહુ થકરે, બહુ ભગવારે મિંબ,
 શ્રી જિનગુણ ગોટાં થયારે, ગચ્છ વાધ્યો બહુ લંબ.

વિજયમેન સુરિએ અનેક જિન ગિરિ બધારી તેમાં અનેક જિન જિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે તે હાલના મોબુદ શિલા લેખો પરથી મારૂમ પડે છે. આની પછી કવિ કહે છે કે વિજયવિલક સુરિ પાટે આપ્યા (તે જ્યસિંહ ગુરૂ માહારોરે, વિજયવિલક તસ પાટ), જ્યારે તપગચ્છની પદાવલીમા વિજયદેવ સુરિ આપ્યા એમ જણાવ્યું છે તો તે બંને ખરૂં છે, એટલે વિજયમેન સુરિની પાટે બે આચાર્યો થયા (૧) વિજયદેવ સુરિ, (૨) વિજયવિલક સુરિ; અને તે આ પ્રમાણે:—

“વાચક શિરોમણિ શ્રીમાન ધર્મસાગરજી ઉપાધ્યાયે ‘કુમતિકુદાલ’ નામનો ગ્રંથ ધણી સમૃદ્ધ ભાષામાં રચ્યો હોવાથી તેને અપ્રમાણ ગણી વિજયમેન સુરિએ ધર્મસાગરજીને ત્રણ પેઢી સુધી ગચ્છ બહાર કર્યા હતા. વિજયદેવ સુરિ ગૃહસ્થાવસ્થામાં ધર્મસાગરજીના ભાણેજ થતા હતા અને અરસ્તર બનેને પ્રેમ હતો તેથી ગચ્છ બહારની હકીકતને પત્ર ધર્મસાગર વિજયદેવ સુરિને લખ્યો કે જેતા ઉત્તરમાં વિજયદેવ સુરિએ પત્રની અંદર જણાવ્યું કે ‘કશી ચિંતા ન કરશો. ગુરૂનું નિર્વાણ થયે તમને ગચ્છમાં લેઈ લઈશું, આ પત્ર મારૂસ સાથે મોકલ્યો, તેણે બૂલથી તે વિજયમેનના હાથમાં આપ્યો, વાંચતા હૃદયમાં ચોતાના શિખને માટે આધાત થયો અને બીજા કોઇને ગચ્છપતિ નીમવા વિચાર રાખ્યો. વિહાર કરતાં ખંભાત આપ્યા. સં. ૧૬૭૧, આ સ્તોત્રે જવા ‘પહેલાં આઈ વાચક (ઉપાધ્યાય) અને આરમે મુનિના પરિવારને/બોલાવી જણાવ્યું કે ‘એક વખત તમે વિજયદેવસુરિ પામે જઈ માફ વચન માન્ય રાખવા કહેજો. જો માન્ય કરે તો પછીર તેનેજ સ્થાપજો, નહિ તો બીજા કોઇ યોગ્ય મુનિને સ્થાપજો એમ કહી સઘ સમક્ષ તે આઈ ઉપાધ્યાયોને સુમિત્ર આપ્યો.

આડે વાચકેએ વિજયદેવ સુરિ પામે અમદવાદ આવી સ્વર્ગસ્થ આચાર્યનો અંતિમ સદેશ કહ્યો, પણ તેમણે તેનો અસ્વિકાર કર્યો એટલે વિજયમેનની માદીપર વિજયવિલક સુરિને સ્થાપિત કર્યા. તે ત્રણ વર્ષ પછી સ્વર્ગસ્થ થયા. સં. ૧૬૭૪. આગને કવિએ આચાર્ય તરીકે માન્ય રાખ્યા * ”

તે જ્યસિંહ ગુરૂ માહારોરે, વિજય વિલક તસ પાટ,
 સમતા ગીગ વિદ્યા ધણીરે, દેખાડે શુભ મુતિ વાટ.

* વિજયદેવસુરિ—જન્મ ઇસ્વરમા સં. ૧૬૩૮, દીક્ષા વિજયમેન સુરિ પામે સં. ૧૬૪૩, પંચાસ પદ સં. ૧૬૫૫, સુગિપદ સં. ૧૬૫૬. તેમણે ઇસ્વરના ગળ કલ્યાણમંડલને પ્રતિબોધ્યો હતો, અને જહાંગીર બહાદુરે તેને ‘મહાનપા’ એ તિર્કા આપ્યું હતું. સ્વર્ગગામ કિન્ના નગરમાં સં. ૧૭૧૩ના આપાટ શુદ્ધિ ૧૧ ને દીને.

+ દીપવિજય દૃત સોહમકુલ પદાવલી રાસપરથી.

તેમની પછી x વિજયાણુંદ સુરિ થયા અને તેનો કનિએ ગુરુ તેરીકે અંગીકાર કર્યો.
તેહને 'પાટે' વળી પ્રમદીઓરે, કલ્પવરનો કંદ,
વિજયાનંદ સુરીશ્વરે, દોડે અતિરે આનંદ.
જેહની મધુરી દેશનાં, સુરિ ગુણુ રે છત્રીશ,
ગુણુ સત્તાવીસ સાધુનારે, સત્તર બેઠ સયમ કરીશ.
હીર હાથે દીક્ષા વરે રે, હુઓ તપગજ્જનો રે નાથ,
ઝપભ તણો ગુરુ તે સહીરે, તેહનો મરતકે હાથ.

—ભરતેશ્વર ગમ સં. ૧૬૭૮.

શ્રી હીરવિજય સુરિના રાસમાં પ્રથમ કવિ કહે છે કે:—

વંદ્ય વિજયાણુંદ સુરિસાધ, નામ જપતાં સુખ સખણું યાધ.
તંત્ર ગજ નાયક ગુણુ નહિ પારો, પ્રાગવંશે દુઓ પુરુષ અપારો.
સાહ શ્રીવંત કુલે હંસ ગયદો, હંધોતકારી જિન દિનકર ચંદો,
લાલખાધ સુત સીંહ સરીખો, ભવિક લોક સુખ ગુરવણો નિરખો,
ગુરુ નામે સુઝ પોહોતી આસો, હીરવિજયમરિના કર્યો રાસો.

—સં. ૧૬૮૫.

૮૨૦ જન રાસકાર પોતાની કૃતિમાં ચોડા ધણો પણ પરિચય આપવા ઉપરોત પોતાની રચનાની મિતિ આપે છે, તેજ પ્રમાણે ઝપભદાસે પોતાની કૃતિઓમાં પોતાના સંખંધે પરિચય કટકે કટકે પ્રથમ અન્યની અપેક્ષાએ વિશેષ આપ્યો છે અને તે પરથીજ આ લેખક ધડી શકાયો છે. હજી તેમની સર્ગ કૃતિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, નહિ તો આ કરતાં પણ વિશેષ હકીકત મળવા સંભવ છે. ઉપરની હકીકત સંખંધે શમશ્યાનો આધાર લઈ હીરવિજય મરિના રાસમાં જણાવે છે કે:—

કવણુ દેસિં થયો કવણુ ગામિં દહો, કવણુ સંખંધ લલો એહ રાસો,
કવણુ પુત્રકં કર્યો કવણુ કવિતા બયો, કવણુ સંવજર કવણુ માયો.
કવણુ દિન નીપનો કવણુ વારિ ગુરિ, કરીઅ શમશ્યા મડુ બોલ આણુધ,
મડુ આણુ અવશ સોય સુધ સમજસ્યધ, નિપુણ પંડિત નર તેહ જાણુધ.

x વિજયાણુંદ સુરિ—મરદેશના વરરાહ ગામમાં પ્રાણવંશી પિતા શ્રીવંત અને માતા ગંગારેથી સં. ૧૬૪૨માં જન્મ, મુંદનામ દસો, હીરવિજયસુરિ પાસે દીક્ષા સં. ૧૬૫૧, દીક્ષા નામ કમલવિજય, વિજયવિલક મુરિએ શિરોહીમાં સુરિપદ આપ્યું. સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૧૧ આપાટ ગુદિ પૂણિમાં, ખંભાવમાં. વિજયાણુંદસુરિ હીર વિજયના શિષ્ય દેવાથી વિજયદેવના કાકા ગુરુ થતા હતા. તે બપરે અગદાવાદમાં હતા ત્યારે વિજયદેવસુરિ મળવા માટે અમદાવાદ આવ્યા. અરસપર પ્રીતિથી બનેલી સંગતિ પૂર્વક ગજાધિપત્ય ત્રણ વર્ષ ગાંધ્યું. બાવી ચોગે ચોધા વર્ષથી વિજયદેવ સુરિએ પોતાના નામનો પત્રો મુનિએ માટે લખ્યો; આ સાંભળી આણુંદ મુરિએ પણ પોતાના નામનો પત્રો લખ્યો, આ દારણથી એકજ કુળમાં જે આવ્યાં તેના નામથી જે ગજ થયા એકજ નામ દેવસુરિ; અને જીનનું નામ આણુંદસુરિ. સાગર ગજની દિપતિ પણ આ સમયમાં થય. (આ માટે જુઓ તેનું અનિવાર્ય રાસમાંજ પુષ્પ ૧ ૬)

કયા દેશમાં 'કયા ગામમાં' કેના રાજ્યમાં, કેના પુત્રે, દોષે, કયે વર્ણે, કયે-ભાસે, કયે દિને-વારે, રાસકારે રાસ રચ્યો છે એ વાતો પ્રશ્નચક્રની છે-કે જે મદ-અમ્મન નદિ બાજે, પણ નિપુણ નર, જાણી ગઈશે.

દેશ, આદિ દરેક સંગઘે નીચેની ગમગ્યા આપે છે.

પાટણ માહિ હુઆ નર જેહ, નાનિ યોગમી પોપછ તેહ,

મેગે પુઝા જાગે તેહ કહેમ, તેહની નાતિનિ નાનિ, દેશ.

—ગુર્જર દેશ. x

ગામ

આત્રિ અધ્યર વિન ખીબા, જોય, મધ્ય વિના સહુ કીનિ હોય,

અત્ય અક્ષર વિન બુવન મજારી, દેખી નગર નામ વિચાર.

—ખંભાતિ.

રાજા

ખડા ધુરિ તણો અધ્યર સેહ, અધ્યર, ધરમતો ખીતો જોહ,

ત્રીજો કુસુમ તણો તે ગ્રહી, નગરી નામક કીજીય સહી.

—મુરમ પાતશા.

પિતા

નિસાણુ તણો શુઝ આયર સેહ, લખુ દેણ ગણપતિના જેહ,

લોકી નામ મધુ જે થાય, તે કવી કરો કહુ પિતાવ.

—સાંગણુ.

કવિ

વંદ અધ્યર નાપિ ધરથી સેહ, મેપલા તણો નવજુમાં જેહ,

અધ્યર ભવનમો સાલિમદ તણો, કુસુમમતો વેદમે ભણો,

સહી અધ્યર જાણમો, જેડી નામ કરો કાં ખમે,

ગ્રાગક મોચ ગસની પાવ, પ્રાગવલ વાસો વિખ્યાત.

—નકપલેદાસ.

(આમાં વળ પણ 'વીમા પોરનાડ' છે એમ આડી મધુ.)

વર્ધ

દિગ આગલિ લેઈ છંદુ ધરો, કાલ સોય તે પાછવે કરો,

કવણુ સંવર ધાયે વહી, ત્યારે રામ ક્યો મન રહી.

—સં. ૧૬૮૫.

x એક રચણે હુંકમા ગુર્જર દેશમાં કેટલો વરસાદ આવે છે ને સંગઘે દુપમા જીમને આપતા કવિ જણાવે છે કે—

ગુર્જર દેશ પુષિવી પરે મેહ, માસ પાક લેવનો મેં ત્રેહ,

વિણ બહુ કાળ ન લીયો રહો, ઘાવક પંચમ ચોહવો કહો.

—અનંતરાવ ગણ ૧૧ ૧૦૦

માસ-તીથી.

૧૬ મહિં વડો કહેવાય, જોણી હાથે નરે દુષ્ટ પલાય.
તે તર અરનિ નામે માસ, કીધો પુણ્ય તણો અભ્યાસ.

—આશો.

આદિ અખર વિન કો મમ કરો, મધ્ય વિનાસ હુમ આરો,
અંતે વિના સિરિ રાવણુ જોય, અણુઆલી તથિ તે પશુ હોય.

—શુદ્ધ ૧૦

ગુરુ

સકલ દેવ તણો ગુરુ જોહ, કદાચી કેડે નૃપ એકો તેહ,
એકું મલી હુમ ગુરુનું નામ, સમયે સીજે સઘલાં કામ.

—વિજયાનંદ સુરિ.

ગુરુ નામે મુઠ પોહોતી આસ, ત્રાંખાવતીમાં કીવો નામ.

જનશ્રુતિ. સરસ્વતિની પ્રસન્નતા.

એવું કહેવાય છે કે કવિએ વિજયસેને સુરિ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા શરૂ - રાખ્યું હતું. એક રાત્રે ગુરુએ પોતાના શિષ્ય સાર સરસ્વતિ દેવીને પ્રસન્ન કરીને પ્રસાદ મેળવ્યો હતો, કે જે પ્રસાદ રાત્રિએ ઉપાશ્રયમાંજ સ્પષ્ટ રહેલા અપભ્રંશના નળુવામાં આવતાં તેણે પોતેજ આરોગી કીધો અને મહાન વિદ્વાન થયો. આના પરિણામે ઉપર જણાવેલી સંખ્યાબંધ કૃતિઓ તે રચી શક્યો. આથી દંતકથા છે (આનંદ કાવ્ય મહોદધિ શૈક્ષિક ૩ પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૬ પછીનું પહેલું-ખીનું પૃષ્ઠ.)

આ દંતકથામાં કેટલું સત્ય છે તે કહી શકાતું નથી, છતાં આટલું તો સત્ય છે કે દરેક કૃતિમાં કવિ સરસ્વતિ દેવીની સ્તુતિ કરવા ઉપરાંત તેનો પાડ, પ્રભાવ સ્વીકારે છે. સરસ્વતી દેવીનું મંગલાચરણ દરેકમાં કરી તેમની સહાયતા માગે છે. એક સ્થલે નમ્રતાથી જણાવ્યું છે કે:—

“સમઃ સરસ્વતા ભગવતી, સમર્થા કન્ઠે સાર,

હું શ્રદ્ધા મતિ. કેલયું, તે તાહારો આપાડ.

પિંગલ-બેદ ન જોલણું, બ્યક્તિ નહીં વ્યાકર્ણ,

અરિય મંથલુ માંનવી, હું સેતું તુઝ ચરણ.

—કુમારપાલ રાસ.

સાર વચન ઘો સરસ્વતી, તું છે અલ્પસુવાય,

તું મુજ મુખ આવી રમે, જગમતિ નિર્મળ યાય.

તું ભગવતી તું ભારતી, તાહારાં નામ અનેક,

દંમગામિની ચારદા, તુજમાં ઘણો વિવેક.

બ્રહ્માણી અલ્પચારિણી, દેવકુમારી નામ,

પર દર્શનમાં તું સહી, સદુ જોસે ગુણગ્રામ.

વિદ્યોત્તમી માતા સહી, વાગેશ્વરી તું હોય,

તું ત્રિપુરા અલ્પવાદિની, નામ જપે સદુ કોય,

હંસવાહની તું સહી. વાણી ભાષા નામ,
તું આવી મુજ મુખ વમે જિમ હોય વાંછિત કામ.
કરમે માતા વાંછયું કામ, પ્રથમ વડુ હું વાહારું નામ,
તું મુજ માતા રાખે નામ. બોલું ભરત વણા ગુણગામ.

—હારનેશ્વર રાસ.

દરેક અંતની અંતે પણ પ્રાયઃ સરસ્વતીનો ઉપકાર તેની સમાપ્તિ થયે તે માટે સ્વીકારે છે:—

કવિજન કેરી પોહોતી આસ, હીર તણો મિ જોડ્યો રાસ,
ઋષભદેવ ગણધર મહિમાય, વૃંદી શારદા બ્રહ્મસુતાય.

x

x

x

x

x

સરસતી શ્રી ગુરુ નામથી નીપતો, એ રહો જિહા રવિચંદ ધન્વી.

—હીરગિરિય મુરિ રાસ.

જહાંગીર બાદશાહના રાજ્યની શાંતિ.

દિલીપતિ જહાંગીર બાદશાહ (ગળ્યકાળ ઇ. સ. ૧૬૦૫ થી ઇ. સ. ૧૬૨૭) ના રાજ્યની સીમા આગ્રહથી પંજાબ અને કાશ્મીર સુધી અને માળવાથી ગુજરાત સુધીની હતી.

“અકબર અને જહાંગીરની રાજકીય નીતિ ધણુક વિષયોમાં મળતી આવે છે. હિંદુ અને મુસલમાન બંનેને નરખા હઠ આપવામાં બંને ઉપર એકજ સરખી રાજનીતિ ચલાવવા બંને એક સરખા મન ધરાવતા હતા, પરંતુ અકબરનું એવું ધારવું હતું કે, હિંદુ, મુસલમાન બંનેને એકજ પંક્તિ પર મુકવા માટે, તેમના ધર્મને ઉત્તેજન આપના અર્થે, માણસે પોતાનો ધાર્મિક જુરસો અને ધાર્મિક લાગણીઓને સમાવી દેવી જોઈએ અને ધાર્મિક ભાવનાથી ખીલતા આત્મિક રંગને ઓછો કરી નાંખવો જોઈએ. અકબરને દરેક ધર્મ ઉપર આરથા હતી; ત્યારે જહાંગીર એમ સમજતો હતો કે ત્રોધ પણ માણસ પોતાના ધર્મમાં રહીને, તેમાં પૂર્ણ માન્યતા રાખીને પોતાના ધર્મની કિચ્કો પાળીને પણ પારકા ધર્મવાળા વરેદ માનની લાગણીથી જોધ શકે છે.

“અકબરનો અમલ ધણેજ સુવેદબારેલો હતો તેવું મુખ્ય કારણ એ હતું કે તેણે પંજા અને કળથી પોતાનો હિંદુ પ્રજાના મન મેગરી લીધાં દનાં દેશી સરખાનો સાથે હાગનો સંબંધ વધારી તેમની વિદ્યા અને તેમના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમભાવના બતાવી, તેમના પર પૂર્ણ ભર મોં રાખી, તેમને મોટા મોટા ઓહાઓ આપી તેમનો અતિ ઉપયોગી પ્રેમ સપાદન કરી, તેમને રાજ્યમાં મદદગાર કરી લીધા હતા. જહાંગીરે રાજ્યાભિષેક થયા પછી પોતાના પિતાના પગચેજ ચાનાના નિશ્ચય કર્યો હતો નરખુપર્યંત ન નિશ્ચય નેખ પાડ્યો પણ ખરો.

“જહાંગીરને નાનપણથી વિદ્યા તરફ ધણો પ્રેમ હતો. જહાંગીરના સમયમાં જહાંગીર નામે એક વિદ્વાન જી હિન્દુના પાસે આવેલી એક ઉજ્જવળ પઢાઈની ગુરામાં રહેતો હતો. અહિંઆ ત્રણ માઇલ સુધી રસારી જમ શકે તેવું સ્થાન નહેાતું, હતા પણ જહાંગીર વારં-વાર પગે ચાલી તેની જામે જતો અને તેની સાથે વાદનિવાદ કરવામાં પોતાનો અમુક વખત સુભરતો. તે ત્યારે જહાંગીરનું વર્ણન કરે છે ત્યારે તેના દાખલે બનાવી આપે છે કે

નદેશ પ્રત્યે શુદ્ધ અંતઃકરણનો ભાવ રાખતો. છ' છ કલાક સુધી તેની સોખતમાં જહાંગીર રહ્યો છે.

“જહાંગીરનો અદલ ન્યાય, તેનો પ્રજા તરફનો પ્રેમ અને તેમના કટ્યાણાથે લેવામાં આવતા ઉપાયોમાં મહાન અકબર સિવાય કેઇપણ રાજા તેની ખરોખરી કરી શકે તેમ નથી.”

—જહાંગીર અને તુઝક જહાંગીર

[વસંત શ્રાવણ ૧૯૧૭]

ઉપસંહાર.

હું કેમાં અકબર બાદશાહના વખતમાં ગુજરાત સર્વતઃ શુભાયુ, અને શાંતિ દેલાઈને જહાંગીરના વખતમાં લગભગ જામી ગઈ હતી. આવા વખતમાં કાવ્યધારા ઉછળે એ સ્વાભાવિક છે એમ ધણાનો મત છે, + તો અત્ર જણાવવું યોગ્ય થઈ પડે કે કવિ ઋષભદાસ ખંભાતમાં રહીને આટલી જાંબી સંખ્યાજંધ કાવ્ય કૃતિઓ કરી શક્યા એ શાંતિનું ચિન્હ સૂચવે છે. આના સમયમાં અનેક જૈન કવિઓ નામે સમયસુદર, કુશલલાભ, જયસુદર, હીરાચંદ શ્રાવક, બ્રહ્મન્નપિ, વગેરે થઈ ગયા છે અને આખો સત્તરમો સદેકો લઇશું તો અનેક મળી આવે તેમ છે. +

ઋષભદાસની સર્વ કૃતિઓ તપાસી નિરીક્ષવા યોગ્ય છે. તેનાં મુખાપિતો હાથ લાગ્યાં નથી તેમજ બીજી ધણી કૃતિઓ હજી જોવામાં આવી શકી નથી, છતાં તે પેઢી જેટલી મળે તેટલી-શેક દેવચંદ લાડભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ કે અન્ય સંસ્થાએ મુદ્રિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે. તેની કૃતિઓનો સંગ્રહ એકજ પુસ્તકાકારે છપાવ તો તે વિશેષ અતુભેદનીય છે. આમ થશે ત્યારે આ કવિ, પ્રેમાનંદ અને તેના જેવા કવિઓની, સાથે પોતાનું સુયોગ્ય સ્થાન લેશે એ નિર્વિવાદ હું ગણું છું.

જૈન ગૂર્જર સાહિત્યનો કંધાર-આરંભ થયો તેના સંગ્રહમાં સ્વ. સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામ : માધવરામ ત્રિપાઠી નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—

“પૂર્વ હરદિયું” શતક. જૈન કવિતાનો પ્રથમ ઉદય.

(આ) જૈન કવિ ઉદયરત્ન.

જૈન કવિતાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમ ઉદય-અન્ય કવિઓથી જુદો પ્રકાર અને ઉક્ત પ્રકારની જૈન શૈલીના વિરક્તિના ગુણોથી ભરેલો-પણ તત્ત્વખા જેવોજ.” *

આ કથન જૈન ગુજરાતી સાહિત્યના અનંતશાખિત્વ, વિસ્તારની અનભિગ્રહાને લઈને થયું છે એમ સ્વીકાર્યા વગર રહી શકાતું નથી, અને જેથી કિત્ત સ્વમંદિર સાક્ષરશ્રીને કપડો કે દોષ આપીએ તો અન્યાય ગણાયો. વાસ્તવિક રીતે જે સમયમાં આદિ ગૂર્જર સાહિત્યનાં બીજા ગુજરાતમાં અમુક મથરે ગેપાર્ષ પ્રગટ થયાં છે એવું દિગ્દત સાક્ષર જણાવે છે એટલે ઇ. સ. ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુધારે, તેથી અગાઉનું જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય હસ્ત લેખોમાં મળ્યા

+ અને કે જર્મન શિલ્પકૃત ‘નીમી’ નો મત જુલો છે કે પુદના-મહાન કલાકરના પ્રસંગોમાં પ્રતિભાશાલી રચનાઓ બને છે અને ખેન કૃતિઓ પ્રગટે છે.

x જુઓ જૈન રામગાળા (પ્રેયોજન. રો. મનઃમુખલાલ કિ. મહેતા) અને મારી તેના પરની પૂરવણી. [પ્રકાશક—જૈન સ્વેદાંશર ડાન્ડરનસ, પાપડુની—મુંબઈ.]

* જુઓ પ્રથમ સાહિત્ય પરિવહનો વિશેષ પૃ. ૧૯.

આવેલું જેવામાં આવ્યું છે. સત્તરમા સૈકામાં-ગ્રીક્સનું ભરણું એક બાજુ રાખી કહીએ તો-
 શ્રી પ્રેમાનંદ શર કરે તે પહેલાંના આ ઋષભદાસ નામના આવક કવિ એકલાએ લગભગ
 દશહજાર ગાથા ઉપરાંત કાવ્યસાહિત્ય રચ્યું છે, અને અરાધમા સૈકામાં તેનો વિસ્તાર
 વિશેષ છે તો પછી તેને તનખા કહી શકાશે નહિ. ઓગણીશમા શતકમાં
 પણ જૈન કવિઓ ઓછા નથી થયા. તે માટે ઉક્તા સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ જણાવે
 છે કે 'ચોથો ભાગ-જૈન કવિઓ, બે ચારેક, હરાદમાં શતક પેઠે"-એ કથન દેરવવા વગર છૂટકો
 નથી. માફ આ વક્તવ્ય જનોના ગૂર્જર સાહિત્ય યથોત્તો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે અને જેમ
 જેમ વધુ જૈન સાહિત્ય પ્રગટ થતું જશે તેમ તેમ યોગ્ય છે કે, નહિ તે પ્રતીત થાય તેમ છે.

અત્યાર સુધી જૈન ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિમાં નથી આવ્યું તેનું કારણ એ છે કે મોટે
 ભાગે અને પ્રાયઃ તેના સૃષ્ટાઓ જૈન મુનિઓ હતા. (૧) તેઓ પ્રેતાત્મી કૃતિઓ તથા યોતાના
 પૂર્વકાલીનની કૃતિઓ ધર્મસ્થાનમાંજ-કપાથયમાંજ રહી વાંચતા અને સંભળાવતા, જ્યારે
 આજણ કવિઓ ગામના ચોરામાં કે બે ત્રણ શેગઓ ભેગી થતી હોય તેવા ચોગાનમાં
 વાંચતા યા માણગોળાવાળા બની લોકને સંભળાવતા. (૨) જૈન અને જૈનેતર બંને કવિઓ
 જૂદી જૂદી જાતની કથાઓ રચી લખતા, પરંતુ તે લખેલા ગ્રંથો ખીમને આપતાં યા ગમે
 ત્યાં મૂકતાં રખેને તેને 'આશાતના' થાય, તે માટે બહુ કાળજી રાખતા, જ્યારે જૈનેતરનો તેવા
 અભિપ્રાય રહેતો નહિ. વળી આ ઉપરાંત હાલના જૈનો મળે એવા અભિપ્રાયના હતા કે પુરવકા
 પ્રસિદ્ધ કરવાથી લાભને બદલે ગેરલાભ વધુ થાય છે, જાતની આશાતના થવાનો સંભવ છે,
 પાત્રને બદલે અપાત્રને હરતે જવાથી જ્ઞાનતો દુરપયોગ થાય તેમ છે, તે ધીમે ધીમે છપાવવાની
 વલણવાળા થતાં જૈનશાસ્ત્રના પ્રકરણ ગ્રંથો અને સંસ્કૃત ભાષાનાં ગ્રંથો સુદ્રિત કરાવવા
 લાગ્યા તેથી પ્રાચીન ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રત્યે બહુ લક્ષ ન રતું; તેમ કેલવણીનો બહુ ઓછો
 પ્રચાર, તેથી સાહિત્યની કિંમત સમજાઈ નહિ અને તેથી જે કંઈ તે પ્રત્યે થયું તે પ્રમાણમાં
 ઘણું ઓછું હોવા ઉપરાંત અધરામા પૂર્વે ચિંથરીઆ કાગળમાં પ્રગટ થયું હવે સુચિન્દ
 જણાવા લાગ્યાં છે કે કંઈ કંઈ પ્રયત્ન સારી દિશામાં થવા લાગ્યા છે.

ઋષભદાસ કવિની કારકીર્દી સં. ૧૬૬૨થી એટલે ઇસવી સનના સત્તરમા સૈકાના પ્રારં-
 ભથી શરૂ થાય છે. એટલે ગૂર્જર પ્રાચીન કવિ શિરોમણિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ પ્રેમાનંદ,
 શામળ અને અખાની પૂર્વના હોવાનું તેને માન છે, એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેની વર્ણનશૈલી,
 શબ્દ અભરૂતિ, ભાષા ગારવ તે કવિઓની સરખામણીમાં ઉતરતા હોઈ શકે તેમ નથી.

રાગ રામથી.

રહન કરેરે અતેડરી, તોડે કંઠના હારે,
 નાખે બીડીરે પાનની, દૂણુ કરસી અમ સારે:
 રહો રહો ભરવ નરેશ્વર!

રહો રહો ભરવ નરેશ્વર, તુમ કિયુ અન્ય તે રાજરે,
 ઇંદ્ર સરાખોરે દેવતા, માન જોડેના લાગરે.

મસ્તક વેણીને વિકારતી, ફાડે કંચુકિ ચીર રે	
મોતીહાર ત્રુટયા પરે, નયણે ગળે વળી નર રે.	રહો. ૩
નાટિક ગાન તે પરિહરે, મૂકે સકલ શણગાર રે,	
ભૂમિ ખડી એક વળવળે, કિયું ક્યું કરતાર રે.	રહો. ૪
પાછા વળિયેરે પુરધણી, મઠી ન જાણે અનાથ રે,	
સૂર સંભાળ ન મૂકીયે, જેહનો ઝાલ્યો હાથરે.	રહો. ૫
નારી વનનીરે વેલડી, જળ વિણ તેહ સુકાય રે,	
તુમો જળ સરીખા રે નાથજી, જેતાં વેલડી કરમાય રે.	રહો. ૬
જળ વિણ ન રહે માછલી, સૂકે પોયણ પાન રે,	
તુમ વિણ નિલસેરે મારતું, કંઈ નિના જિમ ગાન રે.	રહો. ૭
નાર નિરખી પાછા વળો, રાખો અમારી તે મામ રે,	
તુમ વિણ શનાંરે માળિયાં, ગનો શખ્યાનો કામ રે	રહો. ૮
ધમ વળવળતીરે પ્રેમદા, આસુડા લુહે તે હાથ રે;	
તુમ વિણ વાસર કિમ જશે, તુમ વિણ દોહીલી રાત રે.	રહો. ૯

ભરતેશ્વર રામ

આ રાજ ભરત ચક્રવર્તીને વૈરાગ્ય થતા તેના રાજત્યાગ વખતે તેની રાણીનો વિલાપ તે સાથે નક્કરાનજી તથા દીધેલી વૈદર્ભી પાસે વનમા એકલી છે તે વખતે જે વિલાપ પ્રેમાનંદે કરાવ્યો છે—વૈદર્ભી વનમા વલ્લભજી—જે સરખાવે.

હવે બીજો વિષય જોઈએ. લગ્ન પ્રસંગે થતી વિધિમાં વપરાતી સામગ્રી વૈરાગ્ય વૈાસિતને શું સૂચવે છે તેવું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે:—

અમાવ તાવ મોઢે પરણાવે, ચિત કુંવરતણે નર ભાવે,	
અંગે પીડી જન ચોળાવે, ભાવે આતમા કરમે લેપાજે.	૧
નહાતાં શિરે ભાવે સોય, સંસારનાં ફળ કટુ હોય;	
ખૂંપ ભરંવા આતમ ભાવે, સંસારે જીવ તણાવે.	૨
વળી ચિતે ભૂપણુ બાર, ગળે સાકળ ચિતે દાર	
હાથે શ્રીફળ લેતાં ભાવે, જીવ નારી કિંદર થાવે.	૩
વરધોડો મટીઓ જામ, ચિતે દુર્ગતિ વાહન નામ,	
ખડુ વાળિંત્ર બળવે, મન ચિતે મુજ ચેતાવે.	૪
વરગેરેથી છતાં, મન હેડી ગતિ મંભારે;	
પૂજે 'પુમર' વેગે આણી, સંયાર ધુનંદની એધાણી.	૫
ત્રાક દેખી કરે વિચાર, જીવ વિધારે નિરધાર,	
દેખી મૃગજી મનમાં આવે, જીવ સંસારમોઢે ખંડાવે.	૬
અર્ધ દેતાં જ્ઞાને જોય, સહી પૂર્વ પુન્ય મુજ ધોય;	
શ્રાવસપટ જાવ અંપાવે, વિવેક કોડીયા મુજ બંબાવે.	૭

આનંદ કાવ્ય મોહાદિધિ—મોહિતક ૩ શ્લોક. ૧. ૮૬.

૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦

નાક સાદીને વેગે તાણે, સંસારે વણાવું જાણે;
 કન્યા છાંટે નવતંબોળ, કહે છવ હશે એમ રોળ. ૧૦
 કંઠે ન ધરી એ વરમાળ, ગળે દોર ધરે છે બાળ;
 પછી ઝડે તે કન્યા હાથ, તે તો દુર્ગતિ સાકું થાવ. ૧૧
 લોક વિસક કરે તે માટે, જાવું દુર્ગતિ કેરી પાટે;
 ગાડે પડતાં સહી અંધાણે, દોહિલું છુટવું છે અડી જાણે. ૧૨
 અગ્નિ મુજ આણે વંશ જ્યારે, નર ચિતા રે સંભારી ત્યારે,
 ફેરા દેતો જોણી વાર, ચિતે ફગવું સહી ગતિ ચાર. ૧૩
 ચોરી ચારે મમ જાણુ, એ દેખાડે ચકુ જાણુ,
 એમ આતમભાવના ભાવે, શુભ ધ્યાને કેવળી થાવે. ૧૪

ભરતેશ્વર રામ.

[આમાં હમણાની લગ્નવિધિ સાધેનું સામ્ય ધણું પરખાય છે]

ભરતની ત્વીનું વર્ણન કવિ જાે પ્રમાણે કરે છે:—
 દંવ જિસા દાઢમકળી, અધર પ્રવાળી રંગ,
 એર ધણી દહી, પાતળી, સમળ સુકેમળ અંગ.
 કનકદંબ દેવે ધડમાં, તાસ પયોધર હોય,
 કમળ નાળ સરખી દહી; નારી બાહુડી હોય. ૧
 પગ પંદજતું જોડલું, જંઘા કદળી સ્તંભ,
 હંસગતિ આસે મહી, રૂપે જાણું દંભ.
 દેવકુમારી પદ્મિની, અંગ રિખૂંપણ સોળ,
 પડેરણ અંધા-ચૂંદડી, કાયા કુંકુમ લોળ
 મરણે નેવર વાજતાં, કટિમેખળ ખલકંઠ,
 રચણુ ઝાંઝ કાને સહી, વાણી મધુર અત્યંત.
 માગ વસ્તુ જગમાં ધણી, લીધું તેણું સાગ,
 નારી ગત નિપાદયું, વિશે ભગ્ન ભગ્તાગ.

—૫, ૩૬—૪૦

આમાં અનેક જાતનાં વર્ણન મળી સકાશે. હાલ વિસ્તારના બયથી આધન સમયના અભાવે જેનેતર કવિઓનાં કાવ્ય સાથે ઋષ્યબદાસનાં કાવ્યોની સરખામણી મુલતવી રાખવી યોગ્ય છે. અત્ર કવિ સંખ્યાથી ઉપયુક્ત માહિતીઓજ મુખ્યત્વે કરી એકઠી કરી મુકવામાં આવી છે.

બાપા સંજંઘમાં આ કવિ તળપદ ખંભાવનો રહીશ આવક હોવાથી જૈનમુનિમાં રહેતા તેમના જમણકાળથી જન્મેશ બાપાએદ અને બાપાસાંકર્ષનો દોષ-આક્ષેપ તેના પર મૂકી મકાશે કારણકે તેણે પોતાની સર્વ કૃતિઓ ખંભાવમાંજ ગીતે કરી છે. આથી તેની બાપાનો અન્યાસ ખંભાવના આસપાસના પ્રદેશમાં અને મુજરાવમાં છે. સ. સનરના સત્વકના પ્રારંભથી શ્વે પ્રકારની બાપા પ્રચલિત હતી તેના ઘણા સારા અને અત્ય ખ્યાલ આપી શકે તેમ છે.

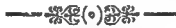
છેલ્લે જૈન સાહિત્ય હજી અપ્રકટ છે તે બહાર લાક્ષણા વિશેષ પ્રયત્ન થશે તો સમાજ સ્થિતિ, રાજ્યના ઇતિહાસ, દર્શનની વર્કજળ, ધર્મની ભાવના, અને તત્વજ્ઞાનગ્રંથ આનંદના ચિત્રો પ્રાપ્ત થઈ શકશે એવું જણાવી નીચેની અંગ્રેજી કડીઓના કે જેમાં જૈન અને જૈનેતર એ શબ્દો પૂર્વ અને પશ્ચિમે બદલે મદદલા છે તે કડી વિરમું છું:—

"Time has drawn near

When Jains and Non-Jains, without a breath,
Will mix their dim lights like life and death
To broaden into boundless day "

પ્રિન્સેસ રફ્રીટ
મુંબઈ, વા ૧૦-૫-૧૫.

—મોહનલાલ દલાલેન્દ દેશાઈ
બી. એ. એસ. એલ. બી.

પરિચિટ.

પાઠશુભ વર્ણન.

૧. બાર ગાન ફિરનો વિસ્તાર, ગઢ મઢ મંદિર પ્રોક્ષ પગાર
ચક્રરાક્ષી ચોટુઈ ચહશાહ, સોના રૂપાની ટંકશાહ.
૨. દંતારો દોસોનાં હાટ, વેચાઈ સાર પટોલાં પાટ,
વેચાઈ શાલૂ સપરાં ચીંગ, જેણુછ લખ્યાં છઈ બાવન વીર.
૩. માણિક ચક્ર મોતી તોલાય, નાણુવટિ નાણું પરપાય,
ગાંધીને હાટે મંધીઆણુ, વધદિ જિહાં બહુ મધસિધ જાણુ.
૪. માણી વખોલી મણીદાર, વેચાઈ તેજ સુગંધ સાર,
વસઈ કોહલીઆ સોનાર, ધીઆ તળો નવિ લાખઈ પ્રાર.
૫. વિવહારી બહુ વાસઈ વસઈ, દ્વાદિ દંટોલખ બહુદા દમઈ,
વાહણુ તણી વહી કરતા વાત, પણિ કોણુ કરઈ પરચી તાતિ.
૬. દ્વીઆ સાયરીઆ પરતાગ, રસ્તીઆ બહુ આલાપઈ રાગ,
ચોટુઈ બહુવા ચારણુ બાટ, ચિકોલીઈ નાગઈ નટ નાટ.
૭. વર્ગ અટાર નજો વિલા વાસ, કો દહઈની નિકાં ન કરઈ આસ,
વિવહાર-શુદ્ધિ સહુ પાસઈ ખરી, ન લીધ કો દહઈનું ધન દરી.
૮. રાજ્યુવન નીપાયાં વિહાં, બહુ રચના કીધીછઈ જિહાં,
હયર મજની સાલા કરઈ, જોતા નરનારી ચિત દરઈ.
૯. આયુધશાલા રંચના દામ, લેખકશાલા વિદ્યાં અભિરામ.
કરઈ માંડવી રામ મુળજી, વિવિધ વસ્ત વિદ્યાં લાગઈ મંજુ.

x અત્ર મારા રમેદી એવી જીવજીવંદ સાકરચંદ-એરીએ કૃમારપણરામ અને હીરવિજયમુરિની પ્રત મેગવી આપી અને શ્રીયુત મણિવાલ બકારમાઈ બ્યામે હીરવિજયમુરિના ૧૨ બોલના રાસની પ્રત દિવારી મોકલાવી આપી તે માટે તે બંનેના નું કૃપકાર માનું છું.

હાલ આખ્યાનની [વાસુ જિન પુણ્ય પ્રકરણો—એ દેશી]

રાગ આસાકરી સિંધુઓ.

સૂય શકેલા તનઇ બપરવ મસર, શાલુ અતલકનો નહીં પાર,
ચીર ચુંડી મોલિ પિતાનર, હીર ચીનીડ સાર.
હીંગ મરી નઈ તરવું સીસું, સાકર નઇ સોપારી,
મોટી માંડવી પાટણ કેરી, આવઈ કુલ બ્યાપારી,
લવિંગ એલચી કપુર બરાસ, જયકલ જવની,
દાણુ માંડવી મહાજન આવઈ, બહા મહામતી મંત્રી.
પાંડ ટોપરાં અબધ-પાસ, સિંધોડ નઇ કાપ
પાટણ માંડવીઈ બહુ આવઇ, દાણુ રંકાના લાખ.

ફંદા:

લખ દાણુ લોકન દીધ, કરક સજાલ બ્યાપાર,
પુણ્યક્ષેત્ર પાટણ તણો, સુણયો સહુ વિસ્તાર.

અહિંપઇ.

વિસ્તાર કહકહું પાટણ તણો, બ્યાપારી વણુજારો ધણો,
અનેક પુરવ, તિહો આવઇ જાઇ, વિવિધ વસ્ત તિહો વેચાય.
પુણ્ય તણી શાલા તિહો સુદ, માગઇ જલનઈ પાંચ દુધે,
દાંન માંન અનઇ વસરાંમ, અતિ શોભઇ પીટણ પુર. ગાંમ.
શી જિનના પોદા પ્રાસાદ, ઇંદ્ર પુરીયું કરતા વાદ.
પોપધશાલાં પુણ્યના હામ, વાડી વન દીસઇ અભિરામ.
ચતુરસિંહની શોભા, મણી, કમળા મંદન. મરેપર નેણી.
કમલ બહુ જલ, મીઠક માંહિ, હંસ મોર બગ ઝીલઇ તિહો,
મચ્છ દુઢ મંહુક બહુ વેરઇ, સુકવાકી જલકીડ કરઇ,
શિરવાં વાડી વન આંરામ, નાલિ કેવિ આંગા અભિરામ.
ચંપુગ નાગે અનઇ પુનાગ, વાલુ-તમાલ અનઇ વર શાગ,
જાંબુ દાડીમ દીસઇ ધણાં, ચંદન વૃક્ષ બહુ-રલીઆમણા.
કૂપ કુંડ બહુ લાલ્યો ધણી, અમત બરધ સ્ત્રી સોદાસણિ,
કુશ કીડા કરતાં બહુ લોક, ધરિ ધરિ મંડલ પથિ નહીં શોક.
બાંત્રન વત્તા જસ નગર મઝારિ, એક ચિતઇ સુણયો નરનારિ.
પાટણ નગર તણી વિપમા, કવિર્ષ ફેલવો આંધયા વવા.
વાડી વન નઇ વાચો ધણી, વાલો વેત્રિ વેનિવાસરિ ધણી,
વિવેક વિચાર બ્યાખ્યાન નચા લાલિ હીર માગે નરિ મઝાર

વેણી વસ વેથાના વાસ, વિષ વ્યામ ગામ શુભ રાસ,
 વહુરા વાંછીઆ વસત વપારિ, વ્યાપારી વડ ગામ મજારિ.
 વેદ વાસના વિષ્ણુવ ધણા, વિષ્ણુ વામ તે રહ્યા તણા,
 વર્ણ અઢાર તણો તિહા વાસ, વૃષભ જૂત અનોખમ પાસ.
 વિષ્ણુ મૂરતિ અનંત વેદીઆ, વેપારી નંદ મહુ વરવીઆ
 વિચિત્ર વિવહારી વસા, વિનહાર ચૂક નવિ ચૂકઈ દસા.
 વચ્ચુ શુદ્ધ નંદ વિવાવંત, વચ્ચુર તણો ન લાભ અંત.
 વસન દાન શીલ તપ ધણી, વિચિત્રાઈ વરધોડા તણી.
 વાજ વહુલ અનંત વીજણા, વાનર વાધ રામ અંગણિ ધણા,
 વિદુમ વૃક્ષ નંદ નિર્મલ વારિ, છાટઈ રાજને દરબાર.
 વાજન વેધાસિ જહુ મવઈ, વ્યાકરણી વચને નવિ પલઈ,
 વયરાગીતું કર વખાણ, વમઈ લોક પર વેદ ન જાણ.
 વિવિધ વરત જાલી જિહા મલઈ, નર સમુદ્ર પાટણ કુણુ કસઈ.
 એકવાર એક સ્ત્રી બરતાર, જેવા પાટણનો વિસ્તાર,
 સાજી સાંચઈ ચોડુઈ ચઢ્યા, કર્મ સયોગજ ભૂલાં પડ્યા.
 રાતી રડવડતી સાનારી, પુહતી ભૂપતિ ભુવન મજારિ,
 વેગઈ તિહાં વીનવીઈ રાય, કામની ભાષિઈ કર્મ કથાય.
 સ્વામી વાહરા નગર મજારિ, ભૂલા પડ્યાં અહો નરનારી,
 સોધો સ્વામી પશિ નવિ જડયો, વિશુભરતન જિમ સાથર પડ્યો.
 સ્વમી નામઈ રાણો એહ, ડાગી આપઈ કાંણો તેહ,
 એમઈ ધંધાણે મુઝ જરવાર, રાય કરો મુઝ નરની સાર.
 રાઈ વેગઈ વળવ્યો પદો, રાણા કાણા આરી ચઢો,
 સકલ એકઠા થાઓ આજ, નૃપનઈ કોઈ પુહયાનું કામ.
 રાણાકાંણા દાગી આંધિ, ન વસઈ નનાણુ ભાપિ
 નિહ્યા એકઠા નૃપ દરબારિ, ભૂપઈ તેડવી માનારિ.
 સોધી સિંહં છું વાહર ધણી, છૂઝ કારણિ પપ દીધી ધણી,
 નૃપ વચને તે સોધઈ નારિ, પુરવ ન દીસઈ તેણુઈ કારિ.
 સાંભી એહનાં નહીં મુઝ કંત, રાય વિનોદ તિહાં થયો અત્યંત,
 દિગી પદો વળવ્યો જસઈ, રાણો આવ્યો તસઈ.
 નારિ જોલેણી લિંઈ બંવાર, પાંડવ કવિઆણુ દરઈ વિચાર,
 નર સમુદ્ર એ પાટણ સહી, નર નાગી સંખ્યા નવિ લડી.
 જોણું નરંઈ દઈ ન દિક વૃત્ત, પંડિત જન પાંગળં જહુ વૃત્ત.
 રાસ રાઈ તિહાં જાણ્યા, હર મોહી રહઈ રંગ થયા.
 પાંત ફૂલ વણા જોગઆ, જોણું નંગરિ કો નહીં રોગીઆ,
 કમિની કંતમાં સખો મેમ, મર ધરિ ઈંદ્ર ઈંદ્રણી જમ.

બમર ભોગ પુરંદર ધણી, વાસ બહુ લાલુ માલિણી તણી,
 મૃગનયણી નારિ પદ્મની, વસંધં હસ્તની નઈ ચિત્તણી
 જ્યાંથી જિહ્વાં ગડધ નિજાંણુ, વમધ લોક પરવેદ ન જાણુ.
 મપગલ માતા નઈ મદ બર્મા, ધુધર ધંટ સિલુમાર્થા કર્યા.
 અસી નગરની ઉપમા કહું, ઈંદ્રપુરીથી અધિકી લહું,
 જેહનો રવામી નૃપ વનરાજિ, ત્રિણિ ભુવન જસ માંનઈ લાજ.
 જેહનઈ ગજ રેથ ઘોડા બહુ, જેહનઈ સીસ નમાવઈ સહુ,
 જેહનઈ ઝાઝી અંતેહિરી, જેહનઈ ધરિ બહુ લક્ષ્મી ભરી.
 નમર અનોપમ વાસું ગામ, ગોવાલીઆનું રાખું નામ,
 અણુહસવાહું પાટણુ ગામ, વસંધં લોક વાર અભિરામ.

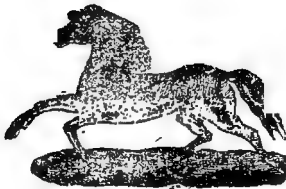
x

x

x

x

—કુંભારપાસ રાસ.

ગૂજરાતનું વૈદિક સાહિત્ય

(લેખક-રા. રા. હર્ગશંકર કેવલરામ શાસ્ત્રી-મુંબઈ.)

રા. રા. શ્રીયુત રણજીતરામ વાવાભાઈએ ગૂજરાતનું વૈદિક સાહિત્ય અંગે ત્રિપા ઉપર સાહિત્ય પરિષદ માટે એક નિબંધ લખવાની સચવા કરી, ત્યારે મેં એ તરત સ્વીકારી લીધી. પાછળથી એ વિષયમાં વધારે હંડા ઉતરતા જણાયું કે વૈદિકા અન્યમાં અન્યકારના નામ સિવાય એને રિપે ખીલુ હકીકત ભાગ્યેજ લખી હોય છે, એટલે કયો અંકાર કયા, દેશકાળમાં થઈ ગયો એ જાણવાનાં સાક્ષાર્ત સાધનો પ્રાયઃ મળતાં નથી. ખીજું, વૈદિકા ઘણાં અથવા હજી ઘણાં ન હોવાથી તેથી હસ્તલિખિત પ્રતો મોટે ભાગે દુર્લભ હોવાથી કેટલાક અથવા જોવાનું ભારાથી બની શક્યું નથી. એટલે જો થોડી હકીકત એકઠી થઈ શકી છે, તે જોડી છે તેવી આ સરસ્વતી દેવીના પદકમળમાં નમ્ર ભાવથી અર્પણ કરું છું.

જૂગોળના કેટલા ભાગને ગૂજરાત ગણવે, એ પ્રશ્ન મ્હોટે છે. પણ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વંચાયલા 'ગૂજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય' એ વિષયના પોતાના નિબંધ ગૂજરાતની મર્યાદા. ધર્મ રા. ગ. સાક્ષરવર્ચ આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવે ઉપલા પ્રશ્નને જે તોડ કાઢ્યો છે, તેમાં અનેક મુશ્કેલીઓ રહેજે દૂર થતી હોવાથી ગૂજરાતની વર્તમાન મર્યાદાનેજ, જૂતકાળ માટે પણ, સ્વીકારીને હું આગળ આવું છું. ગૂજરાતના જૂતકાળના ઇતિહાસમાં દર દષ્ટિ નાખતાં સાહિત્ય તરફ ગૂજરાતીઓની જૂતકાળમાં સાહિત્ય-ઉપેક્ષા ઇતિ રુપદ દેખાય છે. ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા શતકમાં પણ ની ઉપેક્ષા ગૂજરાત પોતાના બદરો, મારેત, દૂર દેશાવરો સાથે વેપાર કરતું દેખાય છે. અને તે પછીના ૨૪૦૦ વર્ષોમાં, પણ ગૂજરાતે વેપારી

તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે. પણ વેપારમાં અગ્રેસર ગૂજરાત સાહિત્યમાં પાછળ રહી ગયું છે. એ જૂના કાળમાં બ્યારે આર્યવર્તમાં જીવત સાહિત્યનો સર્વ દિશામાં અપૂર્વ વિકાસ થતો હતો ત્યારે ગૂજરાતે આ દેશની અક્ષર સેવા ખીતકુલ કરી નથી અને તે પછી પણ ગૂજરાતે જોડવી લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી છે તેટલી સરસ્વતીની કરી નથી ઇ. સ. ના ૬ઠ્ઠા શતકથી ગૂજરાત સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ભાગ લેતું દેખાય છે. પણ વૈદિક સાહિત્યમાં તો ઇ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગૂજરાતમાં વેર અધકાર દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૨ માં શતક ઇ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગૂજરાતમાં લખાવેલો વેદનો કોઈ પહેલાં ગૂજરાતમાં અંક મળતો નથી, મટે તે પહેલાં અહિં વેદો નહિ હોય એમ વેદક સાહિત્યનો કહેવાનો આશય નથી, વેદો હશે, પણ એઓએ કંઈ લખ્યું નહિ અભાવ હોય, અથવા એમનું લખેલું 'કાલમહોદધિ' માં લખ્યું ગયું હશે

મહાગળ અગોકના શિવાલેખોમાં એક એવો ઉદ્દેશ છે કે 'દેવાના પ્રિયદર્શી રાત્રિએ પોતાના રાજ્યમાં અને મિલોન, સતીતપુત્ર, કેરતપુત્ર વગેરે પાડેલી ઇ. સ. પુર્વે ત્રીજા શ-રાજ્યોમાં મર્વત મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સા સ્થાનો (ઈન્સિપાત્સો) તકમાં ગૂજરાતમાં વૈ-નજાવ્યા હતા અને દનાઓ મળાવીને રાખી રવી તથા રેખાવી વોનો સંભા. હતી' મોરાર દેશ અગોકના રાજ્યમાં હતો અને ગિરિનગરમાં રહેતા પ્રિયદર્શી મહાગળના પ્રતિનિધિએ સુ-ર્યન તમાવતી નહેરો ખધાવી

હતી એમ રૂઢિદામના લેખથી જણાય છે. પાડોશીના રાજ્યમાં પણ ઇસ્પતાસો ખંધાવનારે સૌરાષ્ટ્રમાં નહેરો ખંધાવી તેમ ઇસ્પતાસો નહિ ખંધાવી હોય એમ કહી શકાયું નથી અને જે ઇસ્પતાસો હોય તો વૈદો પણ હોવા જોઈએ. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકનું વૈદક સાહિત્ય ચરક, સુશ્રુત અને બેઝમાં સમાધિ ગયું છે એટલે એ કાળના ગૂંજરાતના વૈદોનું અક્ષર જીવન જોઈ શકાયું નથી.

તે પછી ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને વલ્લભી રાજ્યના સમય માટે અરોહના વખત માટે જે કશું લેખી જૂદું કંઈ કહેવાયું નથી. સાતમા અને આઠમા શતકમાં સિંધમાં વાગમટ તીસટ અને ચંદ્રદેવે હાથે વૈદના મોટા ગ્રંથો લખાયા છે; અને આઠમાથી ૧૧ મા શક સુત્રીમાં ખંગાળામાં માધવચક્ર, શંક અને ચક્રદત્ત દ્વારા વૈદનો પ્રદેશ અનેકધા ખેડાય છે. પણ ગુજરાતમાં જેનાં દેશકાળ સંસ્થિત છે એવી એક વ્યક્તિ સિવાય વૈદક સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઈ દેખાયું નથી.

બૌદ્ધ સાહિત્યમાં, જૈન સાહિત્યમાં અને વૈદક સાહિત્યમાં મિદ્ધ નાગાર્જુન એક પાઠાન આચાર્ય, રસવૈદ્ય અને મહાપુરુષ ગણાય છે. પણ આ ત્રણે સાહિત્યમાં કહેલા નાગાર્જુન એક કે ભિન્ન ભિન્ન એ કહી શકાયું નથી.

વૈદક સાહિત્યમાં જોઈએ તો સુશ્રુતના ટીકાકાર હરહણ “સુશ્રુતના પ્રમિદ્ધકર્તા નાગાર્જુન જ છે.” એમ કહે છે. રસ સંપ્રદાયમાં નાગાર્જુન એક રસમિદ્ધ મનાય છે. શંક અને ચક્રપાણી ‘અમુક પાડો નાગાર્જુને કલા છે’ એમ કહે છે. નાગાર્જુનના આરોગ્યમંજરી નામના ગ્રંથમાંથી માધવના ટીકાકાર વિજયપરક્ષિત ઉતારો કરે છે. નાગાર્જુનના ગણાતા રસરતનાકર નામના ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મળી છે, અને આ બે ઉપરાંત કક્ષપુટ તંત્ર નામનો ત્રીજો ગ્રંથ નાગાર્જુનનો ગણાય છે. હવે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં મહાયાન શાખાના એક આચાર્ય તરીકે બોધિસત્વ નાગાર્જુનની કીર્તિ ધણીજ છે. જૈન સાહિત્યમાં પણ પાર્શ્વ ખાચાર્યના શિષ્ય નાગાર્જુન પ્રસિદ્ધ છે અને જેની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે.

૧૧ મા શતકના પ્રથમ ભાગમાં આ દેશમાં રહી જનાર એશ્વીરીની એક નાગાર્જુન માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે—“રસવિદ્યાના નાગાર્જુન નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય હતા જે સોમનાથ પાસે દેહકર્મા રહેતા હતા. એ રસવિદ્યામાં પ્રવીણ હતા અને એમણે એ વિષયનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે. અમારા વખત પહેલાં ૧૦૦ વર્ષ ઉપર એ થઈ ગયા છે.” જે એશ્વીરીનીનું કહેવું ખરું હોય તો ૮ મા શતકના અન્તમાં અને ૧૦ મા શતકના પ્રથમ ભાગમાં ગૂંજરાતમાં એક નાગાર્જુન થઈ ગયા હોવા જોઈએ.

હવે એશ્વીરીનીથી ૪૦૦ વર્ષ પર્વે હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી કરનાર ચીનાઈ મુસાફર હીયોન્થીસીંગ આયુર્વેદમાં પારંગત અને સાતરાહન રાજાના મિત્ર બોધિસત્વ નાગાર્જુનનું બહુ માન પૂર્વક રમણ કરે છે. એ મુસાફરના મમકાલિન ગાય કવિ પણ એને ટેકા આપે છે. નાગાર્જુન નામના બે મહાપુરુષો જુદા જુદા કાળમાં થઈ ગયા હોય તો જ હીયોન્થીસીંગ અને એશ્વીરીનીનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો મત્ત હોઈ શકે. આમાંથી હીયોન્થીસીંગના બોધિસત્વ નાગાર્જુન એજ સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા હોવાનો સંજ્ઞર છે. હીયોન્થીસીંગ એ નાગાર્જુનને આયુર્વેદમાં પારંગત ગણે છે. આ પહેલાં સાતરાહનના મિત્ર નાગાર્જુન ઇ. સ. ના બીજા શ્વેતકથી અર્ધચીન હોય એમ લાગ્યું નથી. અને એશ્વીરીનીના નાગાર્જુન તે રસવિદ્યાના

મહાત્મ ઉપદેશક અને રસરત્નાકર કે એવાજ બીજા કોઈ અંથના લેખક હોવાનો સંભવ છે. જે આ તર્ક ખરો હોય તો બીજા નાગાર્જુન માટે ગૂજરાત, સામિમાન દાવો કરી શકે. પ્રભાવ ચરિત વગેરે જૈન ગ્રંથોમાં જે નાગાર્જુનની વાત છે તે આ ગૂજરાતના નાગાર્જુન વિષે હોવાને સંભવ છે. પણ નાગાર્જુનના વ્યક્તિત્વ માટે તથા એનાં દેશકાળ માટે ચોક્કસ પ્રમાણોથી નિષ્ક્રિય ન થાય ત્યાં સુધી એમને માટે વધારે વિચાર કરવો અસ્થાને છે. નાગાર્જુનના ગણિતો રસરત્નાકર વગેરે ગ્રંથો સંપૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થઈ જાય તો કદાચ આ વિષય ઉપર કાંઈક અજવાળું પડે.

અલ્પહિસપુર પાટણમાં ગૂજરાતની રાજ્યધાની સ્થપાયા પછીના આ દેશના ઇતિહાસમાં જોતાં જણાય છે કે મહારાજાધિરાજ મિહરાજ જયસિંહના વખતથી આરંભીને ઠરણ ઘેલાન વખતમાં ગૂજરાત હુલ્લાયું ત્યાં સુધીના કાળમાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાની હોરેમાં મહાક્ષેતા ગૂજરાતના જહોજલાલી સ્પદસ્વીય હતી. એ અપૂર્વ જહોજલાલીના સમયમાં જ ગૂજરાતમાં આયુર્વેદને સ્પદ પ્રતાપ શરૂ થયો છે. એ શરૂઆતના પ્રવાહમાં એ વખતની દૌષ્યમાન સ્ફૂર્તિ સ્પદ દેખાય છે. ઇ. સ. ના ખારમાં શતકથી ગૂજરાતમાં વૈદ્ય સાહિત્યનો જે સ્થિતિ પ્રવાહ શરૂ થયો છે તે ઇ. સ. ના ૧૭ માં શતક સુધી અવિચિત્ત રીતે વહે છે આ શતકની શરૂઆતથી જ

‘કલિકાલ સર્વેસ હેમચંદ્રના પ્રકાશથી ગૂજરાત દૌષ્યમાન દેખાય છે’ હેમચંદ્ર ઇ. સ. ૧૦૮૯થી ૧૧૦૩. એ સર્વેસ ગિરધારી મહાપુરુષનું અક્ષરચત્રન ધણું વિશાળ છે, પણ એમાં વૈદ્યને સમાવેશ થયો છે. એમણે નિષ્કર્ષરૂપે નામનો એક વૈદ્યનો કોપ લખ્યો છે. આ કોપ છપાઇ ગયો છે. હેમચંદ્રનું જીવન એટલું જાણીતું છે કે એ વિષે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અને આ કોપ વૈદ્યના બીજા નિષ્કર્ષને જોવાળ છે, એમાં ખાસ તરુ કાંઈ નથી. પણ જે પ્રતાપ આવા સમયે પુરુષની પુદ્ગિમાંથી પ્રગટ થયો તે પ્રવાહમાં એમની તેજસી દૃષ્ટિો પ્રભાવ આપ્યો છે, એમ હવે પછીના અવલોકનથી દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

ઇ. સ. ના ખારમાં શતકમાં જ વૈદ્ય સોદન થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હેમચંદ્ર પેઠે સોદનને વૈદ્ય ગણ્યું ન હતું. સોદન તો વૈદ્યન હતા. છતાં સોદન ઇ. સ. ૧૨ હેમચંદ્ર પેઠે સોદનની પુદ્ગિ પણ સર્વગ્રાહી હતી. હેમચંદ્રની દૃષ્ટિ મુ’ શતક. જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યના મર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે, તેમ સોદનની દૃષ્ટિ આયુર્વેદના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે અને આયુર્વેદના અગ્રાધ મુદ્રમાંથી ગૂજરાતના સધારણ વૈદ્યોને ઉપયોગી સર્વ વિધ્યોના નિષ્કર્ષ કાઢી લાઇને એમણે એક સંગ્રહ ગ્રંથ લખ્યો છે અને આયુર્વેદમાં માધારણ રીતે વપરાતી વનસ્પતિઓ ઉપરાંત ગૂજરાતમાં થતી વનસ્પતિઓનો શોધ તથા અભ્યાસ કરીને એક નિષ્કર્ષ લખ્યો છે.

આ વૈદ્ય સોદન નંદન વૈદ્યનું તથા વત્તમગોત્રી ગયકવાળ બ્રાહ્મણ હતા, એટલી હદીકત એમણે પોતે ગ્રન્થાન્તે ગોષ્ઠી છે. ગયકવાળ બ્રાહ્મણોની વસ્તી ખોટા ખાગે ગૂજરાતમાં હોવાથી સોદન ગૂજરાતી હોવા બોધે એમ મર્વનચંદના પ્રકાશક મિહરાજ વૈદ્યરાજ નાદરજ નિકમજ આચાર્ય સહેતુક તર્ક કરે છે. સોદનના યુગ્મચંદ્ર નામના નિષ્કર્ષમાં બીજા નિષ્કર્ષોમાં ન લખેલી એટી ગૂજરાતમાં ઉત્પન્ન થતી અનેક વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે. આ ગૂજરાતની વનસ્પતિઓનાં નામો પણ હાલમાં પ્રચલિત નામોને મળતાં આવે છે. આ આંતર પ્રમાણથી વૈદ્યરાજ નાદરજબાઈના તર્કને જાગવાનું ટેકો મળે છે અને

સોદસના ગૂજરાતીપણા માટે કોઈ જાતની શંકા રહેતી નથી. મોઢસના કાળનિર્ણય માટે કંઈ બાહ્ય સાધન મળતું નથી. પણ એના ગદનિઘ્નમાંથી ૧૬મા શતકના ભાવમિત્રે તથા ૧૪મા શાફીઘરે અનેક ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એ ૧૪મા શતક પહેલાં હોવા નોંધએ. વળી શાફીઘરે તથા એના પૂર્વજ ૧૩મા શતકના યશોધરે અરીશુ વાપર્યું છે; મોઢવે એ નથી વાપર્યું. વળી ૧૩મા ૧૪મા શતકના અંધકરોએ વૈદ્યા રસોનો બ્હોળો ઉપયોગ કર્યો છે. ગદનિઘ્નમાં રમે નથી. ગદનિઘ્નનો પ્રયોગખંડ શાફીઘરના મધ્યમ ખંડ જેવોજ છે. બેચમા ચૂલ્લે ગુટિકા અવશેષ વગેરે બનાવટોના અધ્યાયો છે. પણ શાફીઘરના ૧૨મા રમસત્રકના અધ્યાયને મળતે! રસાધિકાર ગદનિઘ્નમાં નથી. સર્વ રીતે નિચાર કરતાં આયુર્વેદના સાહિત્યમાં ગદનિઘ્નના કર્તાનું સ્થાન શાફીઘરના પૂર્વ કાળમાં દેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ ૧૩મા શતકના યશોધરથી અરીશુ અને રસો ન વાપરનાર સોઢસ પ્રાચીન હોવા નોંધએ. બીજી ગાણુથી ૧૧મા શતકના ચક્રદત્તાના અથમાંથી મોઢસે ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એથી અર્વાચીન છે. ૧૩મા શતકથી પ્રાચીન અને ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન સોઢસ ૧૨ શતકમા થયા હોવા નોંધએ. બંગાળના બંગમેન અને ગૂજરાતના સોઢસ સમકાલિન હોવા નોંધએ એમ એ બેયના અથો જોતાં જણાય છે પણ બંગમેન કરતાં સોઢસનો ગદનિઘ્ન વધારે બધરિયત અને ધણી રીતે ચડીયાતો છે.

વૈદ્ય સોઢસે ગૂજરાતની અપૂર્વ વૈદ્ય સેવા કરી છે. એણે ગદનિઘ્ન નામના મોટા અથમાં પ્રયોગ દાયચિકિત્સા, શલ્ય, શાલાક્ય, ભૂતવિદ્યા, ખાંચતંત્ર, રમાયન, વાજકર્ણ, વિપતંત્ર અને પચકર્મ એ રીતે ૧૦ ખંડો પાડીને વૈદ્યાના સર્વ નિપયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. અન્યના વિભાગની આ પદ્ધતિ આયુર્વેદના સાહિત્યમાં નવીનજ છે. જો કે મોઢવે આ વિભાગ પાડવામાં ફેટલીક ગડમડ કરી નાખી છે. જેમંદે અસ્મગી, હર, વગેરે શલ્યતંત્રના રોગોને દાયચિકિત્સામાં નાખી દીધા છે. પણ એની અન્ય વિભાગની આ નવી કલ્પના ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વળી મોઢસે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં બીજી નવિનતા એ દાખલ કરી છે કે પ્રયોગોને ચિકિત્સાથી જૂદા પાડી નાખ્યા છે. શારીર, નિદાન વગેરે વિષયોને બાદ કરીને માત્ર ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ તો તીમટ ઘૂંટ વગેરેથી શરૂ થઈ હતી. પણ એ જાણએ જરૂર ચિકિત્સા, રક્તપિત્ત ચિકિત્સા એમ રોગગ્રસ્ત પ્રકરણો પ્રાપ્ત છે. પણ મોઢસે દાયચિકિત્સા વગેરેમાં જૂનું ધોરણ રાખ્યું છે. તો પ્રયોગખંડમાં ચૂર્ન, ગોળા, અવશેષ, ઘૂત, તેલ, આસવ વગેરે બનાવટોને અનુસરીને પ્રસ્તુતો પ્રાપ્ત છે. આ રીતે બનાવટ અનુમાર પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે મોઢસ ખેલાં કોણએ એ જાતનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ પછી શાફીઘર વગેરેએ એ દિશામા મુગ્ધા વધાગવળા પ્રયામો કર્યા છે. દવા બનાવવામાં આ ધોરણ અનુકૂળ છે અને એ જ કાળથી શાર્ક-ગધગ શોકપ્રિય થયા છે. પણ શાફીઘર પહેલાંનો ગૂજરાતનો ગદનિઘ્ન જન્મભૂમિ પર કેમ અધારામા રહી ગયો એ સમજાતું નથી. એનો અભાવ કદાચ કારણ હોય. આ રીતે પ્રયોગખંડ Pharmacopoea ના પ્રચારની શરૂઆત કરવાનું માન ગૂજરાતને છે. મોઢસે પ્રયોગખંડમાં સંગ્રહેલા પ્રયોગો માગ છે અને ફેટલાક તો બીજે મળતા નથી.

સોઢસનો બીજો અન્ય ગુણસંગ્રહ નામનો નિષ્કંટ છે. આમા પણ મોઢસે પોતાની નિરોપના દાખલ કરી છે. સપ્તારણ રીતે બીજા નિષ્કંટકોએ જૂના અથોમાં વપરાયેલી દવાઓના ગુણો

લખ્યા છે. જ્યારે સોઢવે એ ઉપરાંત પોતાના દેશમાં થતી જૂના ગ્રંથોમાં અપ્રયુક્ત છતાં લોકોમાં પ્રચલિત ૧૦૦ ની વનસ્પતિઓના ગુણો લખ્યા છે. સોઢવનો મદનિગ્રંથ છપાઇ રહેતા આવ્યો છે. એનો નિર્ધટ હજી છપાયો નથી; પણ ગૂજરાતનાજ રૂઝવાયજી ઇંદ્રિય પોતાના નિર્ધટ સંગ્રહમાં સોઢલ નિર્ધટમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યો છે.

૧૨ માં શતકમાં બીજો કોઇ વૈદક ગ્રંથકાર થયો હોય એમ જણાતું નથી. આ શતકમાં હેમચંદ્રે અને મોદયે ગૂજરાતમાં આયુર્વેદનો પ્રચાર કર્યો જોવિંદાચાર્ય ત્યારે ઇ. સ. ના ૧૩ માં શતકમાં જોવિંદાચાર્ય અને યશોધર ઇ. સ. ૧૩ મું શતક. ગૂજરાતમાં રસવિદ્યાનો પ્રચાર કરે છે. આમાંથી જોવિંદાચાર્ય કાળક્રમમાં યશોધરના પૂર્વજ લાગે છે અને વૈદ્યાના વિકાસક્રમમાં તો પૂર્વજ છે જ. એમણે રસસાર નામનો રસશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથના અન્તમાં અન્યકારે પોતાને માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.—

મોદજ્ઞાતિમમુલ્લજ્ઞ આચાર્ય સહદેવક.
તદુત્પન્નસ્તુ યઃ સુતુ. સુરાદિત્યઃ કૃતી ભુવિ
તત્સંમવઃ સુત. રુયાતો ગોવિન્દઃ શિવવન્દકઃ
શિષ્યઃ શ્રીધીરદેવસ્ય રસ કર્મસુ કોવિદઃ

આ શ્લોકો ઉપરથી જણાય છે કે જોવિંદાચાર્ય આચાર્ય સહદેવના પૌત્ર; સુરાદિત્યના પુત્ર શ્રીધીરદેવના શિષ્ય અને મોદ જાનિના શિવભક્ત બ્રાહ્મણ હતા. પોતાના ગુરુ ધીરદેવ માટે, એઓ અભયપાલના પુત્ર નવા અંતર્વેદી-ગંગાધરના મધ્ય પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. એટલી ઓળખાણ જોવિંદાચાર્યે આપી છે. તથા પોતે એ ગુરુની પ્રસાદીથીજ રસશાસ્ત્રનો અનુભવ લીધો છે એમ મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે.—અમૂત ચ યત્તસ્ય ધીરદેવપ્રસાદતઃ ॥

પોતાના ગુરુની જન્મભૂમિનું સ્મરણ કરનાર જોવિંદાચાર્યે પોતાની જન્મભૂમિનું સ્મરણ કર્યું નથી. પણ મોઢ બ્રાહ્મણોની વસ્તી, ગૂજરાતમાંજ છે માટે એ ગૂજરાતનાજ હોવા જોઈએ એમ રસસારના પ્રકાશક વૈદ્યાજી જણાવજી ત્રીકમજી આચાર્યે સ્વીકારણ તર્ક કર્યો છે.

આચાર્ય જોવિદના સમય નિર્ણય માટે કાંઈ ખાણ સાધન નથી. પણ એના ગ્રંથમાં ધાતુશાસ્ત્ર-(Chemistry) નુંજ મુખ્ય વર્ણન છે માટે આ ગ્રંથ રસવિદ્યાનો વૈદ્યામાં ખડોળો ઉપયોગ થવા લાગ્યો તે પહેલાંનો-એટલે રસશાસ્ત્રના વિકાસક્રમમાં તાંત્રિક સમયનો છે. અર્થાત્ ઇ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસના રસરત્નસમુચ્ચયની પહેલાંનો છે, અને આમાં અદીચુનું વર્ણન છે માટે ઇ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો છે. હિંદુસ્થાનમાં અદીચુ મુસલમાનો સાથે આવ્યું છે; અને ૧૩ માં શતક પહેલાંના કોઈ ગ્રંથમાં અદીચુનું વર્ણન મળતું નથી.

હવે ૧૪ માં શતક પહેલાંના ગૂજરાતનાજ યશોધરને અદીચુનો સારો પરિચય દેખાય છે.

જ્યારે ગોવિંદાચાર્યને અધીણ શું ચીજ છે અને ક્યાં થાય છે એની ખબર નથી. માટે ગોવિંદાચાર્ય યશોધર પહેલાં ગાથાત્ ૧૩ શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયા હોવા જોઈએ. ડા. પ્રફુલ્લચંદ્રરાય પશુ ગોવિંદાચાર્યને ૧૩ શતકમાં મુકે છે. ગોવિંદાચાર્ય એ પોતેજ કહે છે તેમ જૂનાં તંત્રોમાંથી ધાતુવાદનો વિષય લઇને એક નવો સંગ્રહગ્રંથ રચ્યો છે. એણે કાંઈ નવો શોધ કર્યો નથી કે એના ગ્રંથની રચનામાં કાંઈ નવીનતા નથી. પણ જૂનરાતમાં એ જાનનો એ પહેલો ગ્રંથ છે. ગોવિંદાચાર્યના વખતમાં ટીબેટ જૂતાન વગેરે પ્રદેશના બૌદ્ધોમાં રસનિધાનો વધારે પ્રચાર હતો એમ એના એક એ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે.

एतद्बौद्धा विज्ञानन्ति मोट्देशनिवासिनः

बौद्धं मतं तथा ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥

યશોધર ૧૩ મું શતક—યશોધર ૧૩. મા શતકના પાછલા ભાગમાં યથેલા જુનાગઢના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા, એમ એમણે પોતેજ કહ્યું છે. રસપ્રકાશ સુધાકરના અંતમાં યશોધર પોતાની ઝોળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

देशानां सुरराष्ट्रमुत्तमतं तत्रापिजीर्णमिवः

प्राकारोऽस्ति स वेदशास्त्रनिरतैर्विप्रेश्च संशोभितः ।

तस्मिन्विष्णुपदारविन्दरतिकृच्छ्रीपद्मनामः स्वयं

तत्પુત્રેણ યશોધરેણ કવિના ગ્રંથઃ સ્વયં નિર્મિતઃ ॥

અર્થ—દેશોમાં સુરરાષ્ટ્ર-સોરઠ-ઉત્તમ છે, અને તેમાં પણ એક જીર્ણ નામનો ગઢ છે, જે વેદશાસ્ત્રમાં પ્રીતિવાળા વિપ્રોથી સુશોભિત છે. ત્યાં વિષ્ણુના ચરણકમળમાં પ્રીતિવાળા શ્રી પદ્મનાભ રહે છે. તેના પુત્ર કવિ યશોધરે આ ગ્રંથ રચ્યો છે.

આ શ્લોકમાં કહેલો જીર્ણ પ્રાકાર તે જુનાગઢજ એમાં કાંઈ સંકા નથી. આ યશોધર શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતેજ બીજા શ્લોકમાં લખ્યું છે—

श्रीगोढान्वदपद्मनामसुधिगः

રસપ્રકાશ સુધાકરના અંતમાં લખેલા ઉપલા તથા બીજા એ શ્લોકોમાંથી અંથકાર માટે નીચેની હકીકત મળે છે, કે યશોધર સોરઠમાં જુનાગઢમાં રહેતા હતા. એમના પિતાનું નામ પદ્મનામ હતું. એઓ શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને વિષ્ણુભક્ત હતા.

આ યશોધરના સમય માટે કાંઈ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી. પણ ૧૪મા શતકમાં રચાયેલા રસરતનસુમચ્ચયના આરંભમાં આપેલાં ૨૭ રસસિદ્ધાંતોના નામોમાં એક યશોધન નામ છે. આ યશોધન નહિ પણ યશોધર હોવું જોઈએ, એમ પ્રખ્યાત રસાયનશાસ્ત્રી પ્રફુલ્લચંદ્રરાય મહાશય ધારે છે. તે ગમે તેમ હો પણ આજુ યશોધરના રસપ્રકાશસુધાકરમાંથી

ધણે ભાગ રમરત સમુચ્ચયમાં ઉતરેલો છે; એ નિર્વિનદ છે. માટે પ્રસ્તુત અંથકાર ૧૪મા શતક પહેલાં થયા હોવા જોઈએ. અને યશોધરે અગ્રીણ વાપર્યું છે માટે ઇ. સ. ૧૨૦૦ થી અર્વાચીન છે. હવે એજ શતકના ગોવિંદચાર્યની તથા રસેન્દ્ર ચૂડામણિકાર સોમદેવી પછી યશોધર થયા છે, માટે ઇ. સ.ના ૧૩મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયા હોવા જોઈએ.

યશોધરે પોતાના રસ પ્રકાશ સુધાકરમાં પાગના ૧૮ સંસ્કાર, તેની બન્ધન ક્રિયા તથા ભસ્મ ક્રિયા, સુવર્ણ, રૌપ્ય, લોહ, નાગ, બ'ગ, વગેરે ધાતુઓ, અમ્લક, માક્ષિક, વૈકાન્ત, વગેરે આદિ મહારસો તથા હરિતાલ, મણિશિલ, અન્નન વગેરે આદિ ઉપરસો, એ સર્વનાં શોધન મારણ્ય, વગેરે તથા યન્ત્રો, મુદ્રા, પુટ, વગેરેનાં લક્ષણો વગેરે રસ શાસ્ત્રના સર્વ વિષયોનું સાદું વિવેચન કર્યું છે. તે ઉપરાંત ૧૦૦ રસ પ્રયોગો અને કેટલાક વાજકરણના યોગો પણ લખ્યા છે. રસા-ર્ણવ રસેન્દ્ર ચૂડામણિ, વગેરે જૂના તાંત્રિક ગ્રંથોમાંથી યશોધરે ઘણા વિષય લીધા છે. છતાં કેટલાક શોધ પોતે કર્યો છે, એમ એ કહે છે.

સ્વહસ્તેન કૃતં સમ્યક્ જારણં ન શ્ચા મયા,

અને એનો એ દાવો ખોટો નથી, એમ એની પહેવાના તથા પછીના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે. રસરત સમુચ્ચય જેવો અંથ લખનારે જસતની કાચી ધાતુ (રસ્ક), માંથી જસત કાઢવાની રીત આ અન્થકારના અન્થમાંથી લીધી છે. આ રીત ઉપર વિવેચન કરતાં આ દેશના રસાયનશાસ્ત્રોના કૃતિહાસ લખનાર મહાશય પ્રદુલચંદ્રશય કહે છે કે “ એ વર્ણન એવું આખા છે કે હાલના રસાયનશાસ્ત્રના કોઇ પણ ગ્રંથમાં લગભગ અક્ષરશઃ સુકી શકાય.

૧૪ મા શતકમાં ગૂઝરાતમાં શાંતિ ન હતી, અને રાજ્ય વિખતના એ દારૂ સમયમાં સાહિત્યની આશા રાખવી એ ખોટી છે છતાં એ સમયમાં વૈદક પ્રવૃત્તિ સર્વિધ બંધ પડી નહોતી. ઇ. સ. ૧૪૨૦ માં લખાયેલી બંગાલેસની એક પ્રત પાટણના બંદારમાંથી મળી છે. પણ એ વખતે અન્મત લખાયેલા અન્યો ઉતારવાની અને બણવાનીજ પ્રવૃત્તિ ગૂઝરાતમાં થઇ છે અને નવા ગ્રંથો લખવાની પ્રવૃત્તિ બીજકેવ નથી થઇ એવું કાંઇ નથી.

૧૪ મું શતક-દેવદત્ત નામના એક અંથકાર, એ શતકમાં થયા હોય એવું અનુમાન છે અને ગૂઝરાતની એ વખતની સ્થિતિ જોતાં ૧૪ મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયા હોવાનો સંભવ છે. આ દેવદત્તે ધાતુ રત્નમાળા નામનો એક ન્દાનો અંથ લખ્યો છે, જેમાં ટુંકામાં પાંચ પાંચ ૭ ૭ શ્રોકોમાંજ રૌપ્ય, સુવર્ણ, તામ્ર, નાગ, બ'ગ, લોહ, ખર્પર, અમ્લક, મૌક્રિક, પ્રવાલ, હરિતાલ, મણિશિલ, માક્ષિક, મધક, પારો, અને હીરો, એટલા પદાર્થોની મારણ્ય ક્રિયાનું વર્ણન કર્યું છે આ ગ્રંથમાં ખર્પરને જસતનો પર્વાય ગણ્યો છે.

जगत्यां गुर्जरी खंडे देवदत्तो हि धर्मवित्

हरेर्नामभिधानस्य सुतस्नस्य पिपावः

तेन शास्त्रविधिज्ञेन कृता रत्नस्य मालिका ।

આ શ્લોકો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ધાતુ રત્નમાળાના કર્તા ગૂજરાતના રહેવાશી અને હરિના પુત્ર હતા. એના અન્યની રચના, અન્યનો વિષય તથા રસ વિદ્યાના વિકાસ ક્રમમાં એનું સ્થાન એ બધા ઉપરથી એ ૧૪મા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ રસ શાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્રાચ કહે છે. આ અન્ય મરાઠી ભાષાંતર સાથે છપાઇ ગયો છે. આ અન્યના પ્રકાશક પાસે શકે ૧૭૨૩ ની પ્રત હતી.

આ દેવદત્તના પિતા હરિવૈદ્ય રસરત્નમાળા નામનો એક અન્ય લખ્યો છે જેની એક સુદિત પ્રત સ્વર્ગસ્થ રસશાસ્ત્રજ્ઞ વૈદ્ય ત્ર્યંબક ગુરુનાથ કાલે પાસે હતી. આ પછી ઇ. સ. ના ૧૫ મા શતકમાં ગૂજરાતમાં શાંતિ પસરેલી દેખાય છે. અમદાવાદમાં મુસલમાની રાજધાની થતાં એજ શહેરમાં વિધાકળા પણ ફાલે છે અને ગૂજરાત આખામાં સાહિત્યનો પ્રવાહ જોરથી વહેવા માંડે છે.

લક્ષ્મી નૃસિંહ-૧૫ મું શતક—ઇ. સ ના ૧૫ મા શતકમાં અમદાવાદમાં લક્ષ્મી-નૃસિંહ નામના એક સારા વૈદ્ય હતા. એમણે કોઇ અન્ય લખ્યો જણાતો નથી. પણ એમણે વાગ્મટની સર્વોગ્મદરા ટીકા અમદાવાદમાં સંવત્ ૧૫૪૪ ઇ. સ. ૧૪૮૬ માં મહમદ-આદશાહના વખતમાં પોતાને માટે ઉત્તરારેલી એમ એ ટીકાની એક હસ્તલિખિત પ્રતના અન્તમાં લખેલું મળે છે. ત્યાં આ લક્ષ્મીનૃસિંહને સર્વ શાસ્ત્રાર્થવિત્ ભિષક્ કહેલા છે.

નારાયણ-૧૫ મું શતક—આજ સૈકામાં, ઇન્દ્રમાધવની શ્રીકૃતે રચેલી વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકાની પૂર્તિ કરનાર નારાયણ વૈદ્ય થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. કારણ કે વ્યાખ્યા કુસુમાવલીના અન્તમાં નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા મળે છે:—

શ્રીકંઠદત્તમિપજા ગ્રન્થવિસ્તરપીરુણા

ટીકાયાં કુસુમાવલીયાં વ્યાખ્યા મુક્તા ક્વચિત્ ક્વચિત્

રત્ન નાગરવંશસ્ય મિપગમામલેનન્દનઃ

નારાયણો દ્વિજવરો મિપજાં હિતકામ્યયા ।

ટીકાપૂર્તિ ષ્યધાત્મસ્મૃત્તેન નન્દન્તુ સાવયઃ ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે કે વૈદ્ય શ્રીકૃષ્ણે અન્ય મોટો થઇ જવાની બીકથી વ્યાખ્યા કુસુમાવલી નામની ટીકામાં કેટલેક સ્થળે ટીકા મુકી દીધેલી, તે નાગરવંશના રત્ન અને ભામદેવના પુત્ર વૈદ્ય નારાયણે પૂરી કરી. વ્યાખ્યા કુસુમાવલીની ટીકા પૂર્તિ કરનાર આ નારાયણ કયારે થયા એ ચોક્કસ જણાયું નથી. પણ શ્રીકૃષ્ણે ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં થયા છે માટે નારાયણ ૧૩મા શતક પછી હોના જોઇએ અને શક ૧૫૫૮ એટલે ઇ. સ. ૧૬૩૦ની હસ્તલિખિત પ્રત મળે છે. માટે એ પહેલાંના છે. શ્રીકૃષ્ણની ટીકાને ગૂજરાતમાં આવતાં કાંઇક વખત લાગવો જોઇએ તેમ શ્રીકૃષ્ણની ટીકા સાથે આ પૂર્તિને ગણી જવા માટે એ બે વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો ન હોવો જોઇએ એ તોતાં ૧૩ મા અને ૧૪મા શતકની મધ્યમાં એટલે ઇ. સ.ના ૧૫મા શતકમાં નારાયણ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં લખાયેલી વાગ્મટની ટીકાનો ૧૫મા શતકમાં ગૂજરાતમાં અન્ય સ થયો હતો એ આપણે

ઉપર જોયું છે. તેજ રીતે વૃન્દ માધવની ટીકનો જેજ સમયમાં અભ્યાસ થતો હોય અને તેમાં જણુની ઉણપ પૂરવાનો કોઇએ પ્રયામ કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. આ નારાયણ નાગર હોવાથી ગૂજરાતી હોવા જોઇએ એમ અનુમાન છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની આટલી બધી ટીકઓ છે તેમાંથી કોઈ ગૂજરાતમાં લખાયેલી નથી, માટે આ ટીકા પુર્તિ કરનાર નારાયણુ ગૂજરાતના વૈદક સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન છે.

શાર્ફધર-૧૫ મું શતક—ત્રિશતીના કર્તા દિવરાજના પુત્ર શાર્ફધર પણ આજ શતકમાં થયા હોય એમ લાગે છે. કારણકે ત્રિશતીના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે સંવત્ ૧૬૮૬ (ઇ. સ. ૧૬૩૦) માં લખાયેલી ત્રિશતીની એક હસ્તલિખિત પ્રત હતી. એટલે ૧૭ મા શતકની શરૂઆત પહેલાંનો આ ગ્રંથ હોવો જોઇએ. પણ ૧૬ મા શતકમાં મહાન અકબરના સભ્યકાળમાં થઇ ગયેલા ભાવમિત્રે પોતાના ભાવપ્રકાશમાં આ ગ્રંથમાંથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે. માટે આ ગ્રંથકાર ભાવમિત્ર પહેલાના છે. ભાવમિત્રપર્યંત આ ન્હાના ગ્રંથને પહોંચવા માટે અને એ મ્હોટા ગ્રંથમાં સ્થાન પામવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઇક વખત લાગવો જોઇએ. એ જોતાં આ શાર્ફધર ૧૬ મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઇએ. આ શાર્ફધર પ્રખ્યાત શાર્ફધર સહિતાના કર્તા દામોદરના પુત્ર શાર્ફધરથી જુદા છે, એ તો એ બેયના પિતાના નામ ઉપરથીજ જણાય છે. બેય શાર્ફધરોએ અમુક રોગો ઉપર આરીણ અને રસો વાપર્યા છે. માટે બેય ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન હોવા જોઇએ.

સહિતાકાર શાર્ફધર ૧૪ મા શતકમાં થઇ ગયા છે, એ નિશ્ચિત છે. હવે ત્રિશતીકાર શાર્ફધરે સનિષાતોત્ત્વ જે વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરથી એઓ સહિતાકારથી અર્વાચીન કાળમાં એટલે ૧૫ મા શતકમાં થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. આ શાર્ફધરે ગ્રંથાન્તે પોતાની નીચે પ્રમાણે ઓળખાણ આપી છે:—

મુધીરમૂત્સંસદિ ભૂપતીનાં ।

તન્માન્માક્ નાગરવંશજન્મા ॥

દોષજ્ઞમાન્યઃ સુકવિઃ કલાવાન્ ।

દયાનિવાનં મુવિ દેવરાજઃ ॥

તર્યાત્મજઃ શાર્દૂલશ્ચિત્તોક્તી ।

પતિ ત્રિનેત્રં ત્રિપુરાં ચ શશ્વત્ ॥

ધ્યાયન્નિમાં વૈદ્યમુદે ત્રિદોષ ।

જ્વરચિદ્દે ચ ત્રિશતીં ચકાર ॥

इति श्रीमद्यतिवरवैकुण्ठाश्रमश्रीचरणशिन्येण राउल्शार्ङ्गवरेण कृता त्रिशती संपूर्णा ॥

આ અન્તિગોષ્ઠિથી નીચેની હમીકત માણુમ પડે છે કે શાર્ફધર યતિવર વૈકુણ્ઠાશ્રમના શિષ્ય હતા અને સિા પાર્વતીના ભક્ત રાવળકુળના નામર હતા. નામર હોવાથી ગૂજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. આ નામર વૈદ્ય પોતે નવા રમેજા ૩૨૮ શ્લોકોમાં જવગ્ની નિદાન સહિત ચિકિત્સા લખી છે. જવરના દરેક બેદનાં લક્ષણોજુદાં જુદા આખાં છે અને ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી લખી છે. વળી મંત્રિખાત જવરના એ જાતના ૧૩, ૧૩ બેદો આ ગ્રંથમાં લક્ષણ

સાથે વર્ણવેલા છે અને એ દરેકની જુદી જુદી ચિકિત્સા લખી છે. ભાવમિત્રે જ્યાર પ્રકરણનો ઘણો ભાગ આ ત્રિશતીમાંથી અક્ષરશ્ચઃ બનાવી લીધો છે. વળી ત્રિશતીના શ્લોકો નવા છે, જ્યારે ભાવમિત્રે સંગ્રહ કર્યો છે આ નાગર વૈદ્યની કવિતા પણ સારી છે. એ પોતે પણ પોતાના અન્યનો આદર થવા માટે કવિતા ઉપર કંઈક આધાર રાખે છે—

કવિત્વશ્રુતિકૌતુકાત્ આદિયધ્વં મનોરગામ્

શુભરાતમાં આ વખતમાં કવિત્વ શક્તિવાળા અને રાજસભાઓમાં માન ભોગવતા નાગરો વૈદ્ય પણ કરતા એમ આ અંચકારના કહેવાથી જણાય છે. શાર્દૂલધરના પિતા દેવરાજ પણ સારા વૈદ્ય હતા.

રણકેશરી નામનો બીજા એક નાગર વૈદ્ય જેના સમય નિર્ણય માટે કંઈજ સાધન રણકેશરી. મળતું નથી તેને વિષે ઉપરના એ નાગરોના અનુસંધાનમાં અહિંજ

ખોલસું અનુચિત નહિં ગણાય. આ નાગરે અન્યના આરભમાં

પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.

ગણેશ્વરં તામપિ હંમગમિનીં વિરચ્ચિનારાયણપાર્વતીપતિં

ઘનન્નરિં સુશ્રુતવાગ્મટાદીન્ પ્રણમ્ય સમ્યક્કરમપ્રમોદાત્

તતઃ પરં સમુદ્ઘૃત્ય સુશ્રુતાદપિ વાગ્મટાત્

હારીતાદગ્નિવેશાન્ ચ વરિષ્ઠ્યે યોગદીપિકામ્

નાગરાન્વયસંભૂતો સુવૈદ્યો રણકેશરી

વિલોકયાનેકતંત્રાણિ પળિટનો વદતિ સ્ફુટમ્

આ શ્લોકો ઉપરથી આ રણકેશરી નાગર હતા અને એમણે સુશ્રુત, અમિવેશ, વાગ્મટ વગેરેના અન્યોમાંથી સમુદ્ધાર કરીને યોગદીપિકા કરી છે એટલી હદીકત મળે છે. આ નાગર વૈદ્યે ત્રિમૂર્તિને પ્રણામ કર્યા છે એટલે એઓ સ્માર્ત હતા એમ અનુમાન થાય છે. યોગદીપિકામાં એક એક જગ્યાએ શ્લોકોના નિદાન અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર શ્લોકોમાં દરેક રોગની ચિકિત્સા લખી છે. કુલ ૩૯૦ શ્લોકો છે શતાનિ ત્રીણિ નવતિ કુલેય યોગદીપિકા રોગના નિદાનના શ્લોકો આધવનિદાનમાંથી હતાં છે. ચિકિત્સાના કેટલાક શ્લોકો નવા છે. ઉપર ગણાવ્યા છે તે સિવાય બીજા કોઈ અંચકારનું નામ અહિં આપતું નથી. બીજા અંચોમાંથી કાગમ્બરક ઉતારાઓ પણ નથી. અંચમાં ૨૫ ચિકિત્સા બીજાકુલ નથી. અશીય પણ નથી દેખાતું, માત્ર ઔષધચિકિત્સાજ છે. આ ઉપરથી તો અંચ ૧૩ માં શતક પહેલાંનો ઠરે; પણ માત્ર આ એન ન્યાય—Argumentum ex silentio ઉપરથીજ સમયનો ખરો નિર્ણય ન થઈ શકે કેમકે આવા ન્હાના અંચમાં તો જાણી કરીને પણ રસ ચિકિત્સા ન લખી હોય એમ સંભવે; તેમ પૂર્વકાલિન અંચમાં અમુક વસ્તુ હોય અને પશ્ચાત્કાલિન અંચમાં એ ન હોય એવા ધણા દાખલાઓ છે.

૧૫ માં શતકમાં નાગરોએ વૈદ્યમાં ધણી પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા ૧૮ માં શતક પછી આવા ન્હાના યોગ સંગ્રહો વધારે થયા છે. એ સામ્ય ઉપરથી નાગર વૈદ્ય રણકેશરીને અહિં મુક્યા છે, આ યોગદીપિકાની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ જાડવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે.

૪. સ. હું ૧૬ મું શવક પણ તદન મૃતું નથી. મંગાધર ચર્તીદ્રની લખેલી યોગ રત્ન-
માળાની અમદાવાદમાં લખાયેલી એક પ્રતમા સંવત્ ૧૬૩૦ (૪. સ. ૧૫૭૪) ની સાલ
લખેલી છે. એ પ્રમાણે ઇન્ડીયા ઓરીમની લાઇબ્રેરીના કેટલોગમાં નોંધ છે. આ ગ્રન્થ
છપાયો નથી તેમ જ કેટલોગની નોંધ ઉપરથી મંગાધર ચર્તીદ્ર ક્યાંના હતા તથા ક્યારે થઇ
ગયા એ બાબત કાંઇ પતો લાગતો નથી. પણ ૪. સ. ૧૭૫૪માં વેદાનો એક ગ્રન્થ ઉતાર-
વામાં આવ્યો હતો એ તો નિઃમદ્દેહ અને તો એ નોંધ ઉપરથી એ સાલ* ગ્રન્થ ઉતાર્યાની
નહિં પણ રચાયેલી લાગે છે પણ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ માટે એને હું અહિં
ગણતો નથી.

ઉપરની સાલ પછી ૧૪ વર્ષ સવત્ ૧૬૪૪ (૪. સ. ૧૫૮૮)માં એક બાલવત્ર નામનો
હૃદયાણુ ૪. સ. ૧૬૪૮* ગ્રન્થ રચાયો છે જેના કર્તાના દેશકાળ માટે ચંકાતું કાંઇ કારણ
શતક. નથી. આ બાલવત્રના કર્તા કલ્યાણુ વેદ ગ્રંથાને પોતાનો પરિચય
નીચેના શ્લોકોમાં આપે છે—

અહિઃપ્રાન્વયે જાતઃ પંડિતૈકશિરોમણિઃ ।

રામચંદ્રાર્ચનરતો રામદાસઃ સનાં પ્રિયઃ ॥

વિદ્વજ્જનાલ્હાદકરો મનસ્વી મહીધરઃ સર્વનનામિવંધઃ ।

લક્ષ્મીનૃસિંહાગ્રિસરોજમૃગસ્તદાત્મજો ડમૃદ્વિદિતાગમાર્ષઃ ॥

કલ્યાણ કલ્પદ્રુતનામધેયસ્તદાત્મજો ગ્રંથવરાન્વિલોક્ય ।

પરોપકારાય વંધં તત્રં સતાં સમાલોકનયોગ્યમેતત્ ॥

યુગવેદરસાઘારમિતે વર્ષે નમે રવૌ ।

પૃથિમાર્ગં ચક્રારેદં નિલેસ ચ શિવાલયે ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે.—“આ ગ્રંથના કર્તા કલ્યાણના પિતાતું નામ
મહીધર હતું અને એઓ લક્ષ્મીનસિંહના ઉપાસક તથા વેદાનો અર્થ જાણનાર હતા.
એમના પિતાતું નામ રામદાસ હતું. અને એઓ રામચંદ્રના ભક્ત હતા” છેલ્લા શ્લોકમાં એ
રચ્યાની સાલ આપી છે એટલે આ ગ્રંથકારના મમય માટે તો કાંઇ જાતની શંકા રહેતી નથી
એમના થી કૃષ્ણદામ તરફથી છપાયેલા બાળવત્રમાં અહિંસા શબ્દ છે પણ એ જૂન છે.
અહિંસા જેમને મારણકે આ કલ્યાણના પિતા મહીધરે અન્યત્ર અહિંસાજ લખેલ છે. આ
મહીધરાચાર્યે કાશીમાં રહીને અનેક ગ્રંથો લખ્યાં છે. શુદ્ધ મનુવેદનું વેદોપ નામનું બાપ્ય
લખનાર એક મહીધર પ્રસિદ્ધ છે તે અને આ કલ્યાણના પિતા મહીધર એક કે ભિન્ન ભિન્ન
એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ મંગ મહોદયિ વગેરેના મર્તા મહીધર અને આ કલ્યાણના પિતા
મહીધર તે તો એકજ પુરુષ એમ મંગ મહોદયિના અન્યમાં લખેલા શ્લોકોથી ચોક્કસ જણાય છે.

અહિઃપ્રો દ્વિનપ્રો વત્તગોત્રમુદ્ધવઃ

આસીદ્રત્નારો નામ વિદ્વાન્સ્યાતો ધરાનલે

તત્તત્તુજો રામમત્તઃ

મહીધર સ્તુત્વજ્ઞઃ સંમાસારતાં વિદન્
 નિજદેશં પરિત્યજ્ય ગતો વાગળર્ષી પુરિં
 સેવમાનો નરહરિં તત્ર ગ્રન્થ મિમં વ્યવાત
 કલ્યાણામિષ્વપુત્રેણ તથાન્યૈર્દ્વિજમત્તમૈઃ
 સંપ્રાર્થિતઃ સ્વમત્યાસૌ નામ્ના મંત્રમહોદધિઃ
 અવ્દે વિક્રમતો જાતે વેદજાળનૃપૈર્મિતે
 જ્યેષ્ઠાષ્ટમ્યાં શિવસ્યાગ્રે પૂર્ણો મન્ત્રમહોદધિઃ

આ શ્લોકોથી કલ્યાણના કથનને ટેકા મળે છે કે મહીધર વૃસિંહના ઉપાસક હતા તથા એના પિતા રામભક્ત હતા તે ઉપરાંત મહીધર ભટ્ટ જાતે જ સ્વદેશ છોડીને કાશીએ આવેલા એટલી નવી હકીકત મળી છે. મહીધરે ૧૬૪૫ માં મંત્ર મહોદધિ પૂરો કર્યો અને એ ગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા કરનાર પુત્ર કલ્યાણે ૧૬૪૪માં બાલતંત્ર પુર્ણ કર્યું. આ રીતે પિતા પુત્ર બન્ને એકજ સમયે સાહિત્યસેવા કરતા હતા. બન્નેએ પોતાના ગ્રંથો શિવાલયમાંજ લખ્યા છે. આ મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ મદાચાર્ય કવિ વેણીદત્તે ૪૦ સ. ૧૭૧૮માં રસતરંગિણીની રસિક રંજની નામની ટીકા લખી છે તથા અલંકાર ચંદ્રોદય નામનો અલંકારનો ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથના અંતમાં આપેલી વંશાવળીમાંથી નીચે પ્રમાણે મહીધરની પુત્ર પરંપરા મળે છે. મહીધરના પુત્ર કલ્યાણ તેના પુત્ર આનંદરામ તેના પુત્ર લક્ષ્મણ તેના પુત્ર વીરેશ્વર અને તેના પુત્ર વેણીદત્ત. આ વેણીદત્ત પણ પોતાને વત્સગોત્રી અદિચ્છત્ર કહે છે. એ કાળમાં અનેક બ્રાહ્મણો સ્વદેશ છોડી મોક્ષની કે નિધાની ઇચ્છાથી કાશીએ જતા અને પછી ત્યાંજ સ્થાયી રહી જતા તેમ મહીધર ભટ્ટ કાશીએ ગયા અને ત્યાંજ રિધર થઇ ગયા. પણ એમનો સ્વદેશ કોયો? એમણે પોતે કાંઇ લખ્યું નથી. પણ કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં વસતા પ્રસ્નોરા નાગર બ્રાહ્મણો હાલમાં પોતાને અદિચ્છત્ર કહેવરાવે છે. એજ રીતે ૫૦ વર્ષ પહેલાંના પ્રસ્નોરાઓ કહેવરાવતા અને ઇ. સ. ૧૭૩૮માં ગૂજરાતીમાં ગરબો લખનાર બ્રાહ્મણ લાલજી પ્રસ્નોરા પોતાને અદિચ્છત્ર કહે છે. ‘અદિચ્છત્ર’ ઉચ્ચારી નાવ’ એ રીતે ‘એ પોતાની નાત કહે છે. જો ઇ. સ. ૧૭૩૮માં પ્રસ્નોરા પોતાને અદિચ્છત્ર કહેતા હોય તો તે પહેલાં ૨૦ વર્ષેજ પોતાને અદિચ્છત્ર કહેનાર વેણીદત્ત પ્રસ્નોરા ન હોય તો કોણ હોય ? બાલમાંજ નારાયણેશ્વર નામના મદાદેવના મંદીરના લેખમાં પ્રસ્નોરા માટે અદિચ્છત્ર શબ્દ વાપર્યો છે. જુનાકાળના પ્રસ્નોરા પોતાને મોટે ભાગે અદિચ્છત્ર કહે છે અને હિંદુસ્થાનમાં શ્રીજી કોઇ નાતવું અદિચ્છત્ર નામ પ્રમિદ્ધ નથી માટે આ વેણીદત્ત અને તેના વૃદ્ધ પ્રપિતામહ મહીધર ભટ્ટ પ્રસ્નોરા હતા એ નિઃસંશય. પ્રસ્નોરાની વસતી કાઠિયાવાડ ગૂજરાતમાં વધારે છે અને જયપુર વગેરે સ્થળે જે પ્રસ્નોરાઓ હાલમાં વસે છે તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગૂજરાતમાંથીજ ગયા છે. એજ રીતે કાશીએ પણ ગૂજરાતમાંથીજ ગયેલા વળી આ વેણીદત્ત અને મહીધર માટે જુનાગઢ જામનગરના વત્સગોત્રના પ્રસ્નોરામાં એવી ફતકથા ચાલે છે કે એ મહીધર એમના પૂર્વજ હતા અને જુનેમદથીજ કાશીએ ગયા હતા. આ મહીધરનો વેણીદત્ત મુધી દેખાતો વેણો હાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને કાશીમાં જે એકજ

છે તો, મહીધરના પુત્ર કસ્યાણને- પશુ આપણે ગુજરાતી મંત્રી શકીએ. કસ્યાણ વૈદ્ય બાલતંત્રમાં બાળકોના રોગો તથા એની ચિકિત્સા લખી છે. સુશ્રુતમાં બાળકોના રોગોમાં અહ બાધાઓ વધારે છે અને કસ્યાણે પણ એનોજ, વિસ્તાર વધારે કર્યો છે. એક બાધાની ચિકિત્સામાં સુશ્રુતમાં ન લખેલી શાંતિઓ લખી છે, અને એ પ્રસંગે મંત્રમહોદધિ લખનારના પુત્રે મંત્રશાસ્ત્રનો તથા જ્યોતિષનો ધણો પરિચય પ્રગટ કર્યો છે. અહ બાધાઓ ઉપરાંત ઝાડા, અર્શ, ઉધરજ વગેરે બાળકોના રોગોનું, પણ વર્ણન કર્યું છે. માત્ર, બાળકોનીજ ચિકિત્સાના જુદા અથો સંસ્કૃતમાં એ ચાન્ડ, છે અને તેમાં આ ગૂજરાતીનો લખેલો અંથ મુખ્ય છે. એ રિપયનો એ એકજ અંથ હપાયો છે. પ્રત્યોગઓ હાથમાં રંગે ભાગે વેદ કરે છે અને પોતે વૈદ્યનીજ નાત હોય એવો દાવો કરે છે પણ પ્રશ્નોરતો લખેલો ધરતો આ એકજ અંથ મને મળ્યો છે.

ગૂજરાતમાં વૈદ્ય-શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ ૧૨ મા અને ૧૩ મા સદામા જોરથી ચર થઈ હતી. ૧૪ મા ૧૫ મા અને ૧૬ મા સદામાં એ પ્રવૃત્તિ મંદ-મંદ ચાલતી હતી તે ૧૭ મા

સદામાં વળી પ્રજ્વળી ઉઠે છે. ૧૬ મા શતકના અંતમાં જેમ ખાસ દેવેશ્વર ૧૭ મું શતક બાલવિપયક બાલતંત્ર રચાયું છે તેમ એજ અંશમા કો એ પછી

થોડે વખતે ૧૭ મા સદાના આરંભમાં ખાસ સ્ત્રીવિપયક સ્ત્રીવિજ્ઞાસ નામનો અન્ય લખાયો છે. માત્ર એજ વિષયોને જ અર્થનારાં વૈદ્યનાં પુસ્તકો 'સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મહાપ્રાગ્ધ્યાન છે. એટલે આ સ્ત્રી વિજ્ઞાનનું ખાસ રચાન છે એ અન્યના કરતાં દેવેશ્વરે વૈદાના અધ્યોમાંથી, કામશાસ્ત્રના અધ્યોમાંથી અને તાંત્રિક અધ્યોમાંથી સ્ત્રીઓને લગતો વિષય એકઠો કરીને આ અન્ય રચ્યો છે. આ અન્યની એક હસ્તનિખિત પ્રત કેન્ન કોલેજની લાઈબ્રેરીમાં છે. આ અન્યમાં કુલ સાત તરંગો છે. પ્રકર, મુદગર્ભ વગેરે સ્ત્રીઓનાં દુરદો અને વાહકરણ વગેરે વિષયો એ જગાનાના પ્રબાણમાં ઠીક ચર્ચા છે. કેટલાક પ્રયોગો તોતદન નવા છે. પ્રત્યેક તરંગના અંતમાં આ અન્યના કર્તાજી પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે. 'હિત શ્રી ગૌડજાતીય મુગરિ. સનુ ઉપાધ્યાય દેવેશ્વર કુને સ્ત્રીવિજ્ઞાને આ અંત વાક્ય ઉપરથી દેવેશ્વર માટે શ્રીગોડ અને મુગરિના પુત્ર હતા એટલી હકીકત મને છે. શ્રીગોડ હોવાથી ગૂજરાતી હશે એજ આનુસાર શપ છે અને મુદગર્ભ માટે એજ જ્ઞાતિપત્ની માટે જરાતી ભણે ગૂજરાતી શબ્દોના ઉપયોગથી એમના ગૂજરાતીપણાની ખાત્રી થાય છે. અન્યાને હાંધ માસ લખી નથી. પ્રત લખાવાની પણ સાચ નથી. એટલે અન્યકારના મમય માટે સાક્ષાત્ પ્રમાણ મળતું નથી. અન્યના આરંભમાં સુશ્રુત, વાગભટ્ટ, અન્નિ, ચરક, ઉડીચત્ર, પુસ્કત બાળ (શિશુભાગ) યોગિનીમન, વૃંદ, બંગ, રસાણીવ અને ચક્ર એટલા અંથકારો કે અન્યોનું સ્મરણ કર્યું છે. એ ઉપરથી ૧૩ મા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે. કેટલાક પ્રયોગો રમ સનસમુચ્ચયમાંથી લીધેલા છે અને અચીયનો તથા રંગોનો બ્હેળો ઉપયોગ કર્યો છે ૧૪ મા શતકથી અર્ચાચીન છે. પણ ૧૪ મા ૧૫ મા શતક જેટલી પ્રાચીનતા આ અન્ય માટે મનારી કડક છે. કારણ કે એમાં ગૂજરાતી શબ્દો પુષ્કળ વપરાયા છે. મુદ ગર્ભ માટે હાલમાં કડિયાડમાં હોડ શબ્દ વપરાય છે. એ શબ્દ ૧૭ મા શતકના અંત ભાગના એક ગૂજરાતી વૈદ્ય અંથમાં વાપરેલો દેખાય છે. પણ મંદકૃત વૈદ્ય અંથોમાં વપરાયો દેખાતો નથી એ એકજ શબ્દથી આ અન્ય ૧૭ મા શતકથી પ્રાચીન નહિ હોય એમ જાણાય છે. ૧૬ મા શતકના

બાલતંત્ર, ભાવપ્રકાશ કોરે ગ્રંથોમાં આ વિષયનું કંઈક કંઈક વર્ણન છે છતાં આ સ્ત્રીવિલાસનો પરિચય દેખાતો નથી. એ ઉપરથી પણ ઉપરના અનુમાનને ટેકો મળે છે. આજ અન્યકારના રસોદ્ગરતકાલ નામના બીજા ગ્રંથની એક દસ્તલિખિત પ્રત પુણેના રાજવેંદ પામે છે.

આયુર્વેદ પ્રકાશના તથા બ્રહ્મપ્રકાશના કર્તા ઉપાધ્યાય માધવ પણ આ ૧૭ માં શતકમાં જ યજ્ઞ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. આયુર્વેદ પ્રકાશ આયુર્વેદ ઉપાધ્યાય માધવ ગ્રંથમાળાના સંપાદક ગ. ગ. ભટ્ટવજ્ર ત્રિકમજી આચાર્ય તરફથી છપાઇ ગયો ૧૭ મું શતક. છે અને બીજા ગ્રંથ હજી છપાયો નથી. સંસ્કૃત માહિતના જુદા જુદા પ્રદેશમાં પ્રવૃત્ત કરનારા માધવ નામના ધણા પુરુષો જૂતકાળમાં યજ્ઞ ગયા છે, અને નામના એકથી ઘણા જોડાણો થયો છે. આ ઉપાધ્યાય માધવ નિદાનકાર ઇન્દુકરના પુત્ર માધવકરથી તથા વેદનાં બાળ્યો રચનાર સમર્થ માધવાચાર્યની બિન અને આધુનિક છે. વેદ બાળ્ય રચનાર માધવાચાર્ય અને નિદાનકાર માધવ એકજ છે એમ હજી ઘણા વેદી માને છે. પણ વેદોનાં બાળ્યો લખનાર માધવાચાર્ય વિજયનગરના મહાગજ પહેલ! વીરબુક્ક (ઇ. સ. ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૧) ના પ્રધાન હતા એમ એમણે પોતેજ લખ્યું છે. આ ઉપરથી એઓ ૧૪ માં શતકમાં દક્ષિણમાં યજ્ઞ ગયા છે એમ નિશ્ચય થાય છે.

જ્યારે નિદાનકાર માધવકર જંગાળામાં ઇ. સ. ૮૦૦ પહેલાં યજ્ઞ ગયા છે એટલે આ બે માધવ વચ્ચે દેશકાળનું જગજ્ઞ અંતર છે, અને આ ઉપાધ્યાય માધવ તો સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં ૧૬ માં શતક પછી યજ્ઞ ગયા છે. સૌરાષ્ટ્રદેશોદ્ભવ એમ એમણે પોતેજ લખ્યું છે અને ભાવપ્રકાશ વગેરે ૧૬ માં શતકના ગ્રંથોમાંથી એમણે નામ સાથે ઉદાહરણો આપ્યાં છે એટલે એમના દેશકાળ માટે કાંઈ શંકા રહેતી નથી. છતાં જોડેના કેટલોગસ કેટલોગમમાં માધવ નામ નીચે જિવનિશ્ચય (નિદાન) અને આયુર્વેદ પ્રકાશ બેય ગ્રંથોનાં નામો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાય માધવ મારસ્ત્રન બ્રાહ્મજ હતા અને કાશીએ જન્મને રહેલા એમ એમણે પોતેજ લખ્યું છે. इति श्री सौगवृद्धेशोद्भवसावस्वतमुज्ज्वलसकाशीनिवामीउपाध्यायमाधवविरचित आयुर्वेदप्रकाशे.

આયુર્વેદ પ્રકાશમાં માધવે રસના સંસ્કારો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ, મહારસો, મણિઓ વગેરેનાં શોધન મારણ તથા વિષ, ઉપવિષનાં જાતિ લક્ષણ અને પરિહાર વગેરે રસશાસ્ત્રના સર્વ વિષયો સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યાં છે. એ પરંપરામાં આ ગ્રંથ છેલ્લો હોવાથી એમાં ઘણા ગ્રંથોનો સાર પાછળથી થયેલા મુધારા વચારા સાથે બેસાડ આપ્યો છે. ઉપાધ્યાય માધવમાં બીજાથી વિલક્ષણ એક ખાસ ખૂબી છે, જૂના કાળના ઘણા ગ્રંથકારોએ પોતાથી પૂર્વ કાલિન ગ્રંથોમાંથી અક્ષરસઃ ઉતારાઓ કરીનેજ આખા ગ્રંથો રચ્યા છે, છતાં એ લોકો કયાંય ભૂળની સૂચના કરતા નથી. જ્યારે ઉપાધ્યાય માધવે ગ્રંથકારનાં કે ગ્રંથનાં સ્પષ્ટ સૂચન સાથે ઉતારાઓ કર્યાં છે. આ રીતે માધવે, રસ પદ્ધતિ, વાગ્મટ, રસરત્નાકર (નિવનનાથ રચિત) ભાસ્કર, રસ ચિન્તામણી, મહેશ્વર, રસાર્ણવ તંત્ર, જૃહ્લસિદ્ધ પુરાણ, રસરાજ લક્ષ્મી, શાર્ફધર ત્રિવિક્રમ, સિદ્ધ લક્ષ્મીધરતંત્ર, ભગવદ્ગોવિન્દપાદ, રસચિન્તામણી, આત્રેય, રમનંજરી, વર્તિકકાર, ભાવપ્રકાશ, લઘુ યોગતરંગિણી, રાજનિર્ધક, રામરાજ, બાલુકિ, હારીત અગ્નિવેશ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ગૌરીમત એટલાં નામો લખ્યાં છે.

૧૭ માં શતકના વેદક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખનારાઓએ શ્લોકોમાં ગૂંજરાતી શબ્દો વાપર્યાં છે, એમ ઉપર દેવેશ્વરના પ્રસંગમાં કહ્યું છે. આ ઉપાધ્યાય માધવે પણ ગૂંજરાતી

શબ્દો વાપર્યા છે. એણે લખેયો વીંછીનું વિષ ઉતારવાનો એક ગૂઝરાની મંત્ર નમૂના તરીકે બોલાવેલો છે. —

ૐ કાશો વિંધુ કર્તરીવાક્ષો મેનાની ચાંચે રૂપાને પત્તારો ગિણુ ઉતરે તો કિનાર નતો
ગરક મો હંકારું. આવેગો મેર આવેગો તોડ મિંછુ વિનરે તો હાકે હલોલા કરે મેગે ભક્તિ
ગુરૂ શક્તિ પુરો મંત્ર ઇશ્વરોવાચ. ”

આજ રીતકમાં ગૂઝરાની બાપામાં લખાયેલો એક વૈદાનો અન્ય મળ્યો છે. અંચળ-
ગચ્છની એક શાખાના આચાર્ય જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય નયનશેખર
નયનશેખર નામના એક જ્ઞેને સંવત્ ૧૭૩૬ (ધ. સ. ૧૬૮૦) માં યોગરત્નાકર
ધ. સ. ૧૬૮૦. નામનો અંચ લખ્યો છે. અંચકારે અન્યાન્તે પોતાની હકીકત તીચેના
શબ્દોમાં લખી છે:—

છુટક યોગ હતા તે ઠગ્યા ચોપાઇ માંહે કીધા સામટા
ચૂચૂઆ ગુરના મુખયા સાંભળી તેહની ચોપાઇ કીધી
સંવત્ સત્તર છતસો જાણુ ઉતમ આવણુ માસ વખાણુ
શુકલપક્ષ તિથિ તૃતીયાવલી પુષ્કર શુભ વેળા બલી
શ્રી અંચલ ગચ્છ ગીરખા ગચ્છપતિ મહામુનીશ્વર મોટા યતિ
શ્રી અમરસાગર સૂરીશ્વર જાણુ ઉતમ આવણુ માસ વખાણુ
યુગ પ્રધાન ગિરદ જ્ઞેને રાયરાણા માને તેહનઇ
તાંસ તણી પખી શાખા ધણી એ કરમાહે આધેકી બણી
તે શાખામાંહે અતિભલિ પાલી તાણા શાખા ગુણુનીલી
પાક્ષિતાચાર્ય હોય તે હુઆ ગચ્છપતિ જે ગુણુજેહ
અગુકમે તેહને પાટે જાણુ શ્રી પુણ્ય તિલક સૂરીસ વખાણુ
તેહને સોલમઇ પાટેજાણુ સુમતિ શેખર વાચક ગુણુધાર
તામ શિષ્ય છે વાચક પટે સોભાગશેખર પુણ્યવંદરિદે
તામ ચરણાંજુજ સેવે જેહ જ્ઞાનશેખર વાચક ગુણુજેહ
સતાવીસ ગુણુ અભિરામ જ્ઞાનશેખર વાચક પ્રધાન
તે સહી ગુરનો લહીપસાય હીપડે સમરી સરસ્વતીમાય
યોગરત્નાકર નામ ચોપાઇ નમણુશેખર સુની ધણુપર કહી
હોહો અધિકો અક્ષર જેહ પંડિત હાસ્ય મ કરજે તેહ

ધ. સ. ના ૧૭ મા સંક્રાંતી બાપાના નમૂના તરીકે આ લખાણે ઉતારો કર્યો છે. આ
અન્ય સામાન્ય સાહિત્યનો નહિ પણ વૈદાનો હોવાથી એ વખતની બાપામાં જળવાઈ રહ્યો
િય એ સંબંધિત છે.

આ યોગ રત્નાકર મોટો અંચ છે. એમાં વૈદાના સર્વ વિષયો મમાન્યા છે. તમા આ
યકાર જૈન હોવાથી જૈન વૈદામાં પ્રચલિત ઘણા નવા પ્રયોગો એણે લખ્યા છે તેમજ દર્શન
માં પ્રચલિત મુનાની દવાઓનો પણ એણે સંગ્રહ કર્યો છે.

હિતોપદેશના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ, રસાવતારના કર્તા ભાણિંક દેવ, યોગચિંતામણિના કર્તા હર્ષદી-
સિરિ વગેરે અનેક જૈનોએ વૈદાના સંસ્કૃત અન્યો લખ્યા છે. જેમાંના કેટલાએક

તો ઇલાક ગયા છે. પણ જેનો ગૂજરાતની ખ્દાર ધણે રમણે રહેતા અને રહે છે એટલે જેન હોય એ ઉપરથી એના દેશ માટે કાંઈ અનુમાન ન નીકળે, વળી ધણા જેનોએ ગૂજરાતી ભાષામાં નાના મોટા વેદાના અન્યો લખ્યા હશે પણ એનું અસ્તિત્વ મને જણાયું નથી, મને જેનોનો લખેલો ગૂજરાતી ભાષાનો ઉપર કહેલો યોગરત્નાકર નામનો એકજ અન્ય મળ્યો છે. જેકે અન્યકાર પોતે "અથ સમુદ્ર અણેપાર, તેડતણે નવિ લીજ્નેપાર, તેહ અથ થરી ઉપરી પ્રાકૃત ભાષા એલાઇ કરી." એ રીતે પોતે કાંઈ નવું નથી કહ્યું એમ કહે છે પણ એ યોગ રત્નાકર એ વિષયના ગૂજરાતી જેન સાહિત્યનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. આ અન્યની એક હસ્તલિખિત પ્રત વેદરાજ જલ્દવજ ત્રિકમજ આચાર્ય પાસે છે. જેનોની વેદક પદ્ધતિ જેને જોવી હોય તેણે જોયા જેવો આ અથ છે.

ઉપર કહેલા ગૂજરાતના જેને જેમ વેદનો ગૂજરાતી અથ લખ્યો છે તેમ કચ્છના જેને ગોરજ ભોતીચદે વેદમંજરી નામનો એક સંસ્કૃત અથ લખ્યો છે. જેન ગોરજ ભોતીચદે જેમાં મરહોનો ઉપાય લખ્યો છે એમ ઇ. સ. ૧૮૦૮ ના એક 'વિકલ્પતરમા નાંધ' ગેલી છે. આ અથ ઇલાકો નથી. મેં જોયો પણ નથી. એ ક્યારે લખાયો એ માટે અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.

સંસ્કૃતમાં ગૂજરાતીને કાચે લખાયેલા યોગસમુચ્ચય નામના એક ન્દાના વેદકઅંથની એક તુટિત હસ્તલિખિત પ્રત રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરામ ત્રિપાઠી પાસે છે. એ લેખના લેખક માધવ પોતેજ કહે છે તેમ સુશ્રુતમાંથી યોગસમુચ્ચયમાંથી, ત્રિગદગ્રશાસ્ત્રમાંથી, બોપદેવમાંથી અને શાર્ફશાસ્ત્રમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિભલ પછી થયેલા આ માધવ ૧૭ મા શતકના અંતમાં કે ૧૮મા શતકની શરૂઆતમાં થયો હશે. એઓ વટપત્તના રહેવારી ગોપછેતના પૈત્ર અને હરિરામના પુત્ર તથા શ્રીગોડ બ્રહ્મણ હતા એમ એમણે પોતેજ અંધારાએ કહ્યું છે. આ માધવના પિતા હરિરામ પણ સારા વેદ હતા એમ માધવ કહે છે.

૧૮ મું શતક ઇ. સ. ૧૭૦૭ માં જોરંગજેમના અન્ત સાથે કિંદુરથાનની શાંતિનો પણ અસ્ત થાય છે. ઇ. સ. ના ૧૮ મા શતકના આરંભથીજ ગૂજરાતમાં પણ એવી અધ્યાધુની વ્યાપક થઇ જાય છે કે એ વખતે સાહિત્ય અસંભવિત લાગે છે. ૧૮ મા શતકનોજ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવો કોઇ વેદનો અન્ય મને મળ્યો નથી પણ એ શતકમાંજ કાઠિયાવાડ ગૂજરાતના ધણા વેદ કુટુંબોમાં વેદનો અવતાર થયો છે. કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ મહાપુરુષ ઝંડુ ભટ્ટજના કુટુંબમાં વેદનો પ્રવેશ એ શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો છે. દિલ્હી તરફથી ગોઇ શાહજા સાથે આ વરદ આવેલા દિનમણી નામના વેદે ઝંડુભટ્ટજના પ્રપિતામહ રણુગોડજ ભટ્ટને વેદ જણાવ્યું તે દિવસથી આજસુધી એ કુટુંબમાં વેદ અવિચ્છિન્ન ચાલે છે. એજ રીતે સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળાના કર્તા કૃષ્ણરામ શર્માના પ્રપિતામહ લક્ષ્મીરામ પણ એ વખતના ૧૮ મા શતકના સારા વેદ હતા. એઓ અમદાવાદના મેવાડા બ્રાહ્મણ હતા અને મહારાજાધિરાજ પ્રતાપસિંહના વખતમાં એઓ જયપુર ગયા તથા ત્યાં સાર માન મેળવ્યું. એમના પ્રપૈત્ર કૃષ્ણરામ શર્મા જયપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક હતા. એમણે ઉપર કહેલો સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળા નામનો અથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે. ૧૯ મી સદીમાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલા વેદાના અન્યોમાં આ ઉત્તમ છે.

૫. સ. ના ૧૯ મા સતકમાં ક્ષીટીશ દ્વાજ્ય નીચે ફરી શાંતિ સ્થપાતાં દેશમાં નવી જાગૃતિ આવી છે. ગુજરાતમાં સારા વૈદ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને અનેક વર્તમાનકાળ. નિરનિરાળી વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે. આ પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાએ સાહિત્યને ઉત્તેજક હોવાથી અહીં ગણ્યા ગણ્યા છે.

એ વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓની વિવિધતા અને વિસ્તીર્ણતા જોતાં એ સર્વત્ર સવિસ્તર અવલોકન, અહિં અશક્ય છે. તેમ ૧૯ મા સતકના પાછલા ભાગની પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. માટે ગઈ સદીના પહેલા ભાગના મને જાણીતા એ ચાર મોટા વૈદ્યોની પ્રવૃત્તિઓ તથા એ સદીના પાછલા ભાગના વૈદ્યોની સાહિત્ય વિષયક સેવાના માત્ર પ્રકારો જ ગણાવી જઈશ. આમાં ધણા સારા વૈદ્યો રહી જશે, કારણ કે એઓને જાણવાનું કંઈ સાધન નથી, પણ હું જેને વિશે એ સમ્પ્રદાય કહેવા માગું છું તેઓ એ વખતના વૈદ્યોમાં પહેલા વર્ગના વૈદ્યો હતા. છતાં મારા અજ્ઞાનથી કેટલી અન્યાય મળે તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. જેના કુટુંબમાં જુના કાળમાં સારા વૈદ્યો થયા હોય એઓ જે પોતાના પૂર્વજોની હકીકત બહાર પાડે તો મહારાજોને ક્ષમા માગનારો પ્રસંગ ન આવે. મુંબાઈમાં અને અન્યત્ર ધણા સેકે પોતાને જામનગરના વૈદ્ય કહેવરાવવા ખાસ હચ્છે છે. અત્યારે જામનગરના વૈદ્યોની સ્થિતિ ગમે તે હોય પણ આવી વાસના જગાડે એવી જામનગરની પ્રતિષ્ઠા જે વૈદ્યોને લીધે બંધાઈ તેને વિશે કુંકમાં બોલવા હચ્છે છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં મહારાજા રણમલજીમની કારકીર્દીમાં ઝડું વિઠ્ઠલ ભટ્ટની પ્રવૃત્તિ બદ્દજના પિતા વિઠ્ઠલ ભટ્ટ એક સારા રાજવૈદ્ય ગણાતા. એ ઇ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ વખતે જામનગરમાં જીવ્યા વૈદ્યો હશે પણ આમની કીર્તિ ધણી હતી. વિઠ્ઠલ ભટ્ટ એ જમાનામાં વિદ્વાન વૈદ્ય ગણાતા. એમના વખતમાં વિદ્વાતાનું માપ આજના જેટલું ઉંચું નહતું. એ વખતે વૈદ્યાના આટલા ગ્રંથો પ્રકાશમાં નહોતા આવ્યા અને વિદ્યા મેળવવા માટે આટલી સગવડો નહતી ત્યારે ભાવપ્રકાશને શાર્કુંધર જાણનારા વિદ્વાન ગણાતા. આજે ચરક સુશ્રુત ન જાણનાર વિદ્વાન ગણાતા થી. માટે આજની દૃષ્ટિથી વિઠ્ઠલ ભટ્ટની વિદ્વાતા જોવાની નથી. એઓ સાગ પૌરાણિક થા કવિ હતા. એમની રાગ પારખવાની શક્તિ ઘણી વખણાતી. એમની ખ્યાતિ બહાર સરવાથી ધણા વિદ્યાર્થીઓ બહારગામથી વૈદ્ય શીખવા એમની પાસે આવતા. તેમાંથી ચાર વૈદ્યો ગઈ સદીના પાછલા ભાગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. વિઠ્ઠલ ભટ્ટજના પુત્ર રણાશંકર ઉર્ફે ઝડુંભટ્ટ જૂનાગઢના પ્રમોદરા રૂઝાચંદ્ર ઉર્ફે, જામનગરના નાગર ચંદ્રસેન વેળવણશંકર ઉર્ફે બાવાભાઈ અચળજી તથા પોરણદરના પ્રમોદરા ચંદ્રસેન પ્રજુરામ જીવનરામ ને ચારે વિઠ્ઠલભટ્ટજના શિષ્યો. એમને ગુરૂ પાસેથી કાંઈક એવી પ્રસાદી મળી કે એ ચારેયે વૈદ્યાના પ્રદેશમાં જુડું જુડું કાર્ય કરીને એ વખતને દીપાવ્યો હતો. અને એ વખતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી હતી.

૫. સ. ૧૮૩૧ માં જન્મેલા ઝડું ભટ્ટજે ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી પોતાની પરંપરાનો વૈદ્યક ધર્મો સ્વીકાર્યો હતો અને એ વખતથી તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ ઝડુંભટ્ટજ ઇ. સ. માં પોતે સર્જસથ થયા ત્યાં સુધી એમણે અધ્યાગ્રામ થ્રમ કર્યો અને ૧૮૩૧ થી ૧૮૪૮. તેનમન ધનનો અનેકધા ભોગ આપ્યો. એમણે ઇ. સ. ૧૮૬૫ માં પદ્મવિભૂષણ દેશી દ્વારે બનાવવા માટે જામનગરમાં રસશાળા ધાવી. અત્યારે દવાઓ બનાવવાનાં આ દેશમાં અનેક કારખાનાંઓ છે તેમાં જૂનામાં જૂનું

દવાઓ બનાવવાનું મરખાનું આ જામનગરની રસશાળા છે. ઝડું બઢી જામનગરના મદારાજ વિભા જામના રાજવેંદ હતા, પણ ગરીબોની ચિકિત્સા કરવાને અર્પૂર ઉત્પાદ રાખતા ગરીબોને મફત દવાઓ આપતા જેલુજ નહિ પણ ૧૨૩ પડે તો ગરીબ દુદરદીને ખાનાનું પહોચાડતા અને વારવાર પોતાનું ઘેર રાખીને પથ્થ પગાવી દવા કરતા ૧૩ ઝડું બઢી પોતાના ન્હાના બાઇઓને, બત્રીજાઓને તથા ઘણા પ્રસ્તોગઓને પોતાની પામે નખીને વૈદ શીખવ્યું હતું, એમના બાઇઓએ કાઠિયાનાડના જુદા જુદા નાજ્યોમાં તથા મુઝમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

વેદરાજ જાનાબાઇ પણ જામનગરના મહારાજા વિભા જામના રાજવેંદ હતા અને એમણે કાઠિયાવાડ ઉપરાંત કચ્છ, ઉદ્દેગ વગેરે ગળસ્થાનામાં પણ ખાવાભાઈ અચળાજી રખ્યાની મેળવી હતી એમણે એક જે થયો લખ્યા છે પણ એ ૭૭ ઇ. સ ૧૮૨૪થી ૧૮૬૩ પ્રસિદ્ધ થયા નથી એમણે પણ રસશાળાને અનુસંગી છે. સ ૧૮૭૧ માં નાજકોટમાં રૂપ પ્રાસાદ આપધાલય સ્થાપ્યું હતું. એમના પુત્રો લાલભાઈ જુદે જુદે મથળે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક નંદુ કરે છે.

વેદરાજ પ્રભુરામ જીવનરામે મુળમ્માં વેદામાં મારી ખ્યાતિ મેળવી અને પછી આયુરે દનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ વડે એવી ઇચ્છાથી મુળમ્માં એ આયુર્વેદ પ્રભુરામ જીવનરામ નિવાનખની સ્થાપના કરી જે નિવાલયમાંએ એક ઇસ્પતાય હોવાથી ઇ. સ ૧૮૭૬થી ૧૯૨૨ વિદ્યાર્થીઓને આજ સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળી શક્યું આ નશે દુબોના સક્ષિમ ચરિત્રો અંગેસર જુર્જ ચિનાનળી વગેરે થયેલા પ્રસિદ્ધ થઇ ચુક્યા છે.

ઉપર કહેલા ૧૯ મી સદીના નશે વ્યોએ નદાના પ્રદેશમાં ધણું કાર્ય કર્યું છે પણ વેદક સાહિત્ય માટે કાંઈ કર્યું નથી, ત્યારે એવા રૂગનાથજી ઇર- રૂગનાથજી ઇરજી જીએ વેદક સાહિત્યમાં મારો ફાગો આપ્યો છે. વેદરાજ રૂગનાથજી ઇરજીને વનસ્પતિ વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને એઓ જૂનાગઢમાં ગેહતા હોવાથી ગીરનારના જગતોમાં ફરી ફરીને એમણે વનસ્પતિ રાખ્યું ઘણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું એમના વખતના બીજા કોઈ પણ વેંદ કરતા એઓ વનસ્પતિઓને વધારે ઓળખી શકતા એમણે ઉપયોગી વનસ્પતિઓના તાજા નમૂનાઓનો એક મોગો સંગ્રહ કર્યો હતો જે હાનમાં અયોગ્ય સ્થાને પડ્યો કે આ રૂગનાથજી ઇરજીએ પોને મેળવેના જ્ઞાનને લોડને લાભ આપવાની ઇચ્છાથી નિષ્ઠ સંગ્રહ નામનો એક નિષ્ઠ ઇ. સ ૧૮૬૩માં રચીને ખહાર પાડ્યો છે નિષ્ઠાભી જાતને આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને નવોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે. જો કે હજી એ પ્રદેશમાં ઘણું કરવાનું બાકી છે પણ એ વખતના પ્રમાણમાં એમણે એક મોટું કાર્ય કર્યું છે આ ગ્રંથમાં એઓ જૂના ઘણા ન છપાયેલા નિવંટોમાંથી જડું મહેનત મરીને સંગ્રહ કર્યો છે આ રૂગનાથજી ઇરજી બાઇ જૂના શોધજોગ માટે મુરોષ પર્યટ પ્રખ્યાત થયેલ પડિત જગનાનનાલ ઇરજી પણ વનસ્પતિ રાખતું સારું જ્ઞાન ધરાવતા અને વૈદ પણ કરતા.

છેલ્લા પચીસ વર્ષોમાં ગૂજરાતમાં ઘણા વેદા ખહાર આવ્યા છે જેમાંથી કેટલાક તો ઉપર કહેલા ચારમાંથી કાંઈએકની ન પરાગા ઉઠેલા છે એ સમયમાં વેદક સાહિત્ય સં- બધી અનેક પ્રવૃત્તિઓ થઈ ચક છે તેમાં મુખ્ય મુખ્ય ત્રિયે ગણાય છે.

ઇંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી ભાષાંતર રૂપે કે સારાદારરૂપે પાશ્ચાત્ય વૈદક ગૂજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ દિશામાં જંગાળામાં જે કાર્ય થયું છે તેનો ચતોર્થ પશુ ગૂજરાતમાં થયો નથી. આ જાનનાં માત્ર એ ચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. પશુ ઇંગ્રેજી તથા દેશી વૈદ્યમાંથી વેદોને સાધારણ રીતે ઉપયોગી અનેક રિપોર્ટો એકત્ર. સંગ્રહ કરાંને કેટલાક થયો લખા-યા છે. આ જાનના સાહિત્યમાં ડાક્ટર ત્રિભુવનદાસનું 'શારીર' અને વૈદક અને વૈદરાજ નંદાસંકર લીલાધરનું 'ધરવૈદ્ય' એ બે વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે.

હાલના ધણા નવા વૈદ્યો એ ઉપરથી વૈદ્ય કરે છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો કરવાની પ્રવૃત્તિ ધણા વખતથી ચાલુ થઈ છે અને હજી ચાલે છે પણ સારાં ભાષાન્તરો ઓક બેજ થયાં છે. આ દિશામાં પણ હજી ધણું કરવાનું બાકી છે. ધણા ગ્રંથો હજી ભાષાંતર થયા વગરના છે પણ ખોટાં-ભાષાંતરો થાય એ કરતાં તો ભાષાંતરો ન હોય એ સારું; કારણ કે વૈદ્યોમાં જીવની ભેખભની વાત છે,

૧ વૈદક માસિકોદ્ધાર લોકમાં એ વિષયનો રમ ફેલાયો છે. રસેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન નામનું એક માસિક 'રસવૈદ્ય મણિસંકર ત્રિભુવન' તરફથી ધણાં વર્ષો પહેલાં 'તીક્ષ્ણ' હતું પણ એ થોડા વખત ચાલીને બંધ થઈ ગયું. એ પછી અનેક માસિકો નીકળ્યાં છે. એ મર્મમાં ૨૧ વર્ષથી ચાલતું 'વૈદ્યકદ્વય' અગ્રમુખ્ય છે. એણે સારી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. ધન્યવતરી પણ ઠીક ચાલે છે અને આપુર્વેદ રહસ્યાર્ક હ મહિનાથી નીકળ્યું છે. (હાલ જન્મ થયું છે-૧૯૨૬.)

અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ગ્રંથોને પ્રકાશિત કરવામાં જંગાળાએ, ઉત્તર હિંદુસ્થાને અને મદારાજે ધણી પ્રવૃત્તિ કરી છે. ગૂજરાતે હમણાં સુધી એ દિશામાં કંઈજ કર્યું નહતું. પણ હેતુલાં ત્રણ ચાર વર્ષથી વૈદરાજ નંદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય અત્યંત શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરીને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોને બહાર પાડે છે. ગ્રંથોના સંગોધનના પ્રયત્નોની રીતના અને શ્રમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

ઇંગ્રેજી રીતે દેશી ઔષધોનું રસાયણશાસ્ત્ર લખવાનો પણ પ્રયાસ થયો છે. આ જાનના સાહિત્યમાં ડો.વીરજી ઝીણા રાવજીનું 'ઔષધશાસ્ત્ર લોકપ્રિય છે. વનસ્પતિ શાસ્ત્રના વિષયમાં બરડાની જીડીયુટી અથવા બરડામાં થતી વનસ્પતિઓનું વનસ્પતિ શાસ્ત્ર એ ગૂજરાતી ભાષામાં લખાયેલા એ જાનના ગ્રંથોમાં નિઃશંક શ્રેષ્ઠ છે એ જાનનાં બીજાં બે ચાર પુસ્તકો છે પણ આ વનસ્પતિ શાસ્ત્રનું સ્થાન ધણું ઉચું છે. એ ગ્રંથનાં કર્તા રા. રા. જયકૃષ્ણદેવજી જેવો વનસ્પતિશાસ્ત્ર Botany નો અભ્યાસી ગૂજરાતમાં ખીજો નથી. ઇંગ્રેજી Floristની દબથી ઉપરોક્ત વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખાયું છે. અને તેમાં દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન જાતે જોઈને કરેલું છે.

આ ઉપરાંત જેટલાં પચીસ વર્ષોમાં અનેક નાના મોટા વૈદક ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. ઓટલે એ સર્વનું વિવેચન તો થું પણ એની સાદા રીતે આપવાને પણ હું સમર્થ નથી પણ આ ગ્રંથોનો મોટો ભાગ ગૂજરાતી સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા આપે એવો નથી.

સાહિત્યની આટલી પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી જાનની વૈદક પ્રવૃત્તિ પણ ધણી થઈ છે અમદાવાદની ગૂજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી, જે હવેની રસશાળા અને સુંગઠનું ઝંડુ કાર્મસ્યુટિકલ વર્કસ વગેરે દવાઓ બનાવવાનાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે.

આ કારખાનાંઓની સેવા માટે વધારે બોલવાનું આ સ્થાન નથી. વળી સુંગઠ વૈદ્યમંડા, ભારતીય વૈદ્યમંડળ અને અમદાવાદની વૈદ્ય સભા વગેરે સમાજો પણ કેટલાક વર્ષથી ચાલે છે.

આ રીતે ઈ. સ. ના આરંભ શતકથી આરંભી વર્તમાનકાળ પર્વતના ગૂજરાતી વેદક
વિકાસનું હુકું અવસોકન કર્યું. આ અવસોકનમાં સાધનોના
ઉપસંહાર. અગાવથી, મારા અજ્ઞાનથી અને બીજાં અનેક કારણોને
લીધે ઘણું રહી ગયું હશે હાલના ઘણા પરંપરાગત વેદો

પાસે પોતાના હુકુંખમાં વપરાતા પ્રયોગની સંસ્કૃત કે ગૂજરાતીમાં લખેલી નોટો હશે. શુકલવી-
ર્યના અધ્યાર આશાગમ નાગેશ્વરના વડવા વલ્લભરામ નિત્યારામે લખેલા વૈદાના એક પુસ્તક
માંથી હાલમાં છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે બહાર પાડેલા 'વેદક વિલાસ'માં ઘણા દુચ્છાઓનો
સંગ્રહ કરેલો છે. આ ભતતુ ઘણુ સાહિત્ય ઘણા વૈદાના ઘરમાં પડ્યું હશે પણ એ મળવું
કઠણ છે તેમ એમાં કંઈ નવું હોવાનો સંભવ નથી.

આટલા અવસોકનથી આપને લાગ્યું હશે કે ગૂજરાતના વૈદોએ જો કે પહેલાં પ્રમાણ
રાખ્યો ખરો પણ પાછળથી વેદક સાહિત્યના ઘણા ખરા પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. પ્રાચીન,
આધુર્વેદીય ચિકિત્સાનો સંગ્રહ, રસ વિદ્યા, સ્ત્રીરોગ બાહ્યરોગ વગેરે વિષયો ઉપર લખા-
યેલા છુટા છુટા ગ્રંથો ગૂજરાતમાં મળે છે. વેદક સાહિત્યમાં આ રીતે ગૂજરાતે જે ભાગ લીધો
છે તે જો કે પંજાબ, પૂર્વ, અને બંગાળ કરતાં ઓછો છે પણ મહાગણ અને મદ્રાસ
સાથે સગવડ સરખાવી શકાય એટલો છે. પંજાબ અને પૂર્વનો તો હવિતાસજ્જ લાંબો છે.
એની સાથે સરખામણી અશક્ય છે. પણ બંગાળાએ ભૂતકાળમાં પણ વધારે કામ કર્યું છે.
અને વર્તમાનમાં વધારે કરે છે. બંગાળામાં બી. એ અને એમ. એ થયા પછી પણ ઘણા
વેદુ કરે છે. એટલુંજ નહિ પણ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા પછી પણ કેટલાક દેશી
વેદુ કરે છે. અહિંના દેશી દાકતરોને દેશી વેદાં તરફ જે મૂગ છે તે સાથે બંગાળાની
ઉપલી સ્થિતિ સરખાવવાથી દેશી વૈદાની ત્યાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ આવશે બંગા-
ળામાં જેટલા અને જેવા વિદ્વાન વેદો છે તેટલા અને તેવા ગૂજરાતમાં નથી. શારીર અપાતંક્ય
જેવા વિષયને પ્રાચીન પરિભાષાને અનુસરતી સુદર સંસ્કૃત ભાષામાં ઉતારનાર દ્વિરાજ ગણના-
ચંદ્રેન એમ. એ. એલ. એમ એન્ડ એસ. બંગાળી છે. એ દ્વિરાજનો જોરો આખા હિંદુસ્થા-
નમાં નથી. બંગાળાની આ ઉત્તર સ્થિતિનાં અનેક કારણો હશે પણ મને નીચેની સ્થિતિ
એક મોટું કારણ લાગે છે. બંગાળામાં જૂના કાળથી વૈદોની એક નાત છે. વૈદાના ધંધાની
ગુરૂ પરંપરા એ નાતમાં જળવાઈ રહી છે. બીજા કાંઈ પ્રાંતમાં વૈદોની એવી નાત નથી.
દાખલા તરીકે ગૂજરાતમાં એક રાયકવાળ, બે શ્રીગોડ, ત્રણ નાગર એક મોઢ, એક
પ્રમોદરા, બે જૈન, એક સારસ્વત એ રીતે વૈદો જુદી જુદી નાતોમાં બહે-
ચાઈ ગયા છે. આ જમાનામાં નાતનો કિસ્સો બંધાય એ સંભવિત નથી તેમ છતાં પણ
નથી. પણ ગૂજરાતે બંગાળા સાથે હરિદ્વાર કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એટલી સૂચના
અયોગ્ય નહિ ગણાય.

છેવટ મને આ કાર્યમાં મદદ કરનારાઓનો ઉપકાર માનીને સભાષ કરું છું. પ્રથમ તો
રા. રા. રણજીતરામભાઈએ આ વિષય લખવાની પ્રેરણા કરી અને પછી એક યાદી મોકલી
અને વારંવાર પ્રોત્સાહન આપ્યું એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છું. પછી વૈદ્યરાજ ભટ્ટવજ્ર
ત્રિકમજી આચાર્ય પોતાની પાસેના હસ્તલિખિત ગ્રંથો જોવા આપી તથા અનેક ઉપયોગી
સૂચનાઓ કરી મને ઘણી મદદ કરી છે એ માટે એમનો તથા પોતાના સંગ્રહનો ઉપયોગ કરતા
દીધો તથા અનેક સૂચનાઓ કરી. રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠીએ જે મદદ કરી
છે તે માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું. કાળગણનાના વિષયમાં પ્ર. ચં. રાયના 'હોસ્ટર્સ
ઓફ હિંદુ કેમીસ્ટ્રી' નામના ગ્રંથમાંથી મને થયેલી મદદ માટે એ પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રીનો
આભાર માનું છું.

રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય.

(લે ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક)

“સાહિત્ય” પુસ્તક કેન કલ્પનાનો નિવાસ નથી, કે કોઈ ઉત્ક્રાંતિના મગજનો તરંગ નથી; પણ તે સમકાલીન રીત રીવાજોનો ઉનારો છે, અને શુદ્ધિનો એક પ્રકારનો નમુનો છે. એવું ધારવામાં આવ્યું કે સાહિત્યના અંધ ઉપરથી પાઠ્યો સેકડો વર્ષ સુધીની મનુષ્યની લાગ-ણીઓ અને વિચારોની રેખા દોરી શકાય. એવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો અને તે સફળ થયો.”

ટેમ્પનો ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.

યુરોપમાં અઢારમી સદી જેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો જન્મનો હતો, તેમ યોગણીસમી સદી એ ગણતંત્ર્યનો યુગ હતો. પહેલી બાવનાનું વધારેમાં વધારે ગભીર પરિણામ ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન બન્યું; પણ જ્યારે ૧૮૧૫માં વોટર્ડના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ રણક્ષેત્ર ઉપર યુરોપની પ્રજાઓએ તે દીલ્લાસનું અને તેના રાક્ષસી પ્રતિનિધિનું શબન કર્યું, ત્યારે તોપની મર્જનાઓ અને શિવરની નદીઓમાંથી “શાશ્વત શીનીકસ” ની માર્ક ગણતંત્ર્યની બાવના ઉદય પામી. યુરોપમાં સુધાન્ત્રી રાની આગેવાની કરનાર ક્રાન્તિએ જે ત્રણ વાર પોતાના રાજ્યોનું સિદ્ધામન ડોલાવ્યા પછી છેવટે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્વીકાર્યું. વેપારી અને રાજ્યકુશળ ઇંગ્લાંડમાં પણ પ્રજાકીય જીત્સો પ્રસરી, જેથી પણ રિક્ષિર્મ ખીન પસાર કરી તેજે મધ્યમ અને મજૂર વર્ગના લોકોને મજાકીય હક આપ્યા. ઇંગ્લાંડ અને રશિયાની સહાયથી ગ્રીસે ટુર્કિસ્તાન સામે ખંડ ઉઠાવ્યું, અને છેવટે તેની જીત્સી ધુસળી ફેંકી દધને સ્વતંત્ર બન્યું. પરંતુ જે જે દેશોમાં નરી બાવનાએ વીજળીક ત્વરણથી અંજલિ પરિવર્તન કર્યું તે તો ઇટાલી અને જર્મની હતા. અદરના વિરોધો અને પરદેશી શત્રુઓની સામે યદ્યપે દેશોએ લગભગ એકજ સમયે રાષ્ટ્રીય એકતા પ્રાપ્ત કરી. તેપે-લીઅનના ધુનગરથી જાગેલું ઇટાલી જે ત્રણ નિષ્ફળ પ્રયત્નો પછી ઓસ્ટ્રીયાથી સ્વતંત્ર બન્યું, અને જર્મનીએ મેકાઓથી પોતાના ઉપર પડતી ઓસ્ટ્રીયાની ઝેરી છાયાને દૂર કરી. અને યો-

* “It was perceived that a work of literature is not a mere play of imagination a solitary caprice of a heated brain- but a transcript of contemporary manners, a type of a certain kind of mind. It was concluded that one might trace from monuments of literature the style of man's feelings and thoughts for centuries back. The attempt was made, and it succeeded.”

Taine's History of English Literature,

આમ જો લેખકો ખરા રાષ્ટ્રીય આગેવાનો છે, તો સાહિત્યનો ઇતિહાસ એ ખરા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ છે. મનુષ્યનું ખરું જીવન એ તેના શરીરનું નહિ, પણ મનનું—મનુષ્યનો ખરા ઇતિહાસ એ તેના વ્યાવહારિક સંયોગોનો નહિ, પણ તેના માનસિક આપારોનો. રાજ્યોનાં પરિવર્તન, ઉભરાવોના કંઠક, લશ્કરના રણજંગ, એ અલગત ઇતિહાસજ છે. પરંતુ સામાન્ય જનસમુદાય કુટુંબમાં અને ન્યાતજ્વલમાં, ગામડાઓના ચોરામાં કે શહેરના જબરોમાં, પંચની સભાઓમાં કે મહાજનના મંડળોમાં, કેવું જીવન ગાળે છે, કયા વિચારો અને ભાવનાઓ તેમના જીવનને પ્રેરે છે અને પ્રકુલ્લ બનાવે છે, એ જ્યાં સુધી સમગ્રનું નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાનો ઇતિહાસ અપૂર્ણજ કહેવાય. આ ઉપયોગી માહિતી આપણને સાહિત્યજ આપે છે. સૈકાઓની રાત્રિમાં વારંવારની માફક ચમકતા લેખકો પોતાની દિવ્યબળા લોકજીવન ઉપર વર્ણવતા હોવાથી તેમના પુસ્તકોમાંથી ઘણો વાસ્તવિક ઇતિહાસ ધડી શકાય. હોમર અને એરિસ્ટોટલથી માંડી આપરન અને ગીરી સુધી યુરોપના મોટા લેખકોના ત્રયો વાંચતા આપણી દૃષ્ટિસમિષ યુરોપનો માનસિક ઇતિહાસ તાદશ થાય છે. યુરોપમાં કરતાં પણ આપણા દેશને અને ખાસ કરીને તેના અર્વાચિન યુગને આ હકીકત વધારે લાગુ પડે છે; કારણ કે યુરોપમાં સાહિત્ય અને રાજ્ય વચ્ચે જે નિકટ સંબંધ સત્યવાયો છે તે મુસલમાનોના હુમલા પછી આપણા દેશમાં તુટી ગયો છે. તે પછી અનેક દેશી અને પરદેશી રાજાઓના રાજ્યભાર નીચે આપણો દેશ ચગદાયો, અને હિન્દુ પ્રકૃતિ અને ગામડાની પંચાયતોને ધન્ય છે કે આપણી પ્રજાએ પોતાનું કંઈપણ વ્યક્તિત્વ સાચવી રાખ્યું. પુગલુના કાળમાં પણ જે કાંઈ સત્ય હિન્દુસમાજને શોભાવતું હતું તે પણ ક્રમે ક્રમે નષ્ટ થયું, અને તેથીજ રજપુતોના રાક્ષા અને રામદાસનાં દાખોષ શિવાય જુલમના મર્મભેદક પોકારો કે સ્વતંત્રતાના કાદર્પનિક ગીતો આપણને સાહિત્યમાં જડતાં નથી. પરિણામે જે ધાર્મિક, નિરાશ, અને નિર્બળ જીવન આપણા લોકોએ ગાળ્યું છે, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન સાહિત્યમાં આપણને થાય છે. પહેલા અરસામાં નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈએ જીજ્ઞાસામાં, ચંડીદાસ અને વિદ્યાપતિએ ખંભાળામાં, તુકારામ અને નામદેવે દક્ષિણમાં, અને તુલસીદાસે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ધર્મની અને ખાસ કરીને ભકિતમાર્ગની કવિતા ગાઈ. એ યુગ કેમજ ધાર્મિક શ્રદ્ધાનો હતો પછીથી કવિની કલ્પનાને અને મનુષ્યના જીવનને ધર્મની સીમાઓ સાંકડી લાગી, અને જીજ્ઞાસામાં પ્રિમાન્દ અને સામગ્ર, અને ખંભાળામાં સુકુંદરામ અને રામપ્રસાદે સાંસારિક વાર્તાઓ રચી. ઐગણીસમા સૈકાની શરૂઆત સુધીમાં જે બીજા લેખકો થયા, તેમણે નિર્ધન અને પરાધીન રિયલિતને કંઈક રસમય બનાવવાને માટે એજ દીશાઓમાં થંધ રચ્યા હોય તેમ જણાય છે. ઇંગ્રેજ કેળવણીના પ્રચારથી સમગ્ર હિન્દના સાહિત્યમાં નવો યુગ શરૂ થયો છે, અને દુરીથી રાષ્ટ્રીય રિયલિત અને સાહિત્ય વચ્ચે સંબંધ નિકટ બને છે. ઇશ્વરચંદ્ર, વિદ્યાસાગર અને બંદીચંદ્ર ચેટરજી, નર્મદાચંદ્ર અને ગોવર્ધનરામ એ પ્રથમના સંસ્કારોથી સુધરતા અને મુજાતા હિન્દના પ્રતિનિધિઓ છે.

આમ આપણે જોયું કે ઉત્તમ સાહિત્ય સર્વજન રાષ્ટ્રીય તત્વથી ભરપૂર છે; અને છતાં આ વાતની પ્રતીતિ સ્વારંજ થાય છે, કે જ્યારે આપણે સાહિત્યનું અવલોકન રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી કરીએ છીએ ત્યારે. ઐગણીસમા સતક પહેલાં વેદ અને મહાભારત, શંકરપીઠર અને મીરાંદને, જનસમાજનાં દલ્લ ઉપર ઉંડા સંસ્કાર પાડ્યા છે; અને પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રજાઓને જુસ્સાદાર અને વેગવતી બનાવી છે. છતાં તેનું રાષ્ટ્રીય સત્ત્વ તે વખતે

સંપૂર્ણ રીતે સમગ્રન્યુ હવું એમ ભાગ્યેજ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનું ખરું સ્વરૂપ તે સાહિત્ય કરતાં પણ રાષ્ટ્રીય દષ્ટીમાં રહેલું છે, અને આ જમાનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના પૂજની હોવાથીજ રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને ધણું પ્રાધાન્ય મળ્યું છે. સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય તત્વોની માફક જન-સમાજની વિવિધ ભાવનાઓ અને વૃત્તિઓના તરંગો દષ્ટિગોચર થાય છે. પરંતુ પહેલાના યુગમાં જે સામણી ધણીમાંની એક હતી, તેને હવે એક એવી જીવંત ભાવનાનું પદ મળ્યું છે, કે જે વિચાર અને જીવનના સમગ્ર ક્ષેત્ર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તા મોગવે. કુદરતે મનુષ્યમાં ધણી વૃત્તિઓ અને લક્ષણો મુકેલાં છે; પણ તે બધાં એકજ વખતે મિલ્લ થતાં નથી-થઈ શકેજ નહિ. નિર-વધિ કાલસાગરના જીદા જીદા તરંગો અચુક અચુક ભાવનાઓને-કોઇ વખતે ધાર્મિક તો કોઇ વખતે સાંસારિક, કોઇ વખતે વ્યક્તિત્વની તો કોઇ વખતે રાષ્ટ્રીયત્વની ભાવનાઓને-પોતાની મગફળી ટોચ ઉપર ઝીંબે છે, અને આપણા જમાનાએ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને તારવી કાઢેલી હોવા-થીજ આપણે તે દૈવિય સાહિત્ય તરફ નજર કરીએ છીએ.

તે દૈવિય તે કઈ? રાષ્ટ્રીયત્વમાં સ્વદેશાભિમાનનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ તેનો અર્થ વધારે વિશાળ છે; તેમ દેશના મહાપુરુષોને માન આપવું, કે ઐતિહાસિક સ્થળોને ગંભીર ભાવથી નીરખવાં, એમાંજ રાષ્ટ્રીય અસમાપ્ત નથી ઇતિહાસ અને સાહિત્યે જમાનાઓથી જમાવેલાં પડોળોને તોડીને રાષ્ટ્રીયત્વ ઉડું ઉતરે છે-લોકધર્મ અને સમાજ સંસ્થાઓની પશુ પેલી મેર તે જીએ છે-સમાજના કહેવાતાં લક્ષણો અને સ્વભાવથી પણ તે સંતોષ પામતું નથી. પણ જ્યારે સમાજના અંતર્ગત હૃદયને-આશા અને લાગણીથી ધબકતા હૃદયને તે નીહાળે છે અને સ્વાધ્યે છે ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ બને છે તે ઉડું અંતઃકરણ (genius of the nation) સમાજના મૂળ તત્વરૂપે સમગ્રાય છે; ધર્મ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય એ ગૌણ લેખાય છે અને મૂળતત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે એટલે અંશે તે રાષ્ટ્રીયત્વ પ્રિય છે. રાષ્ટ્રીય ભાવના જેણે ધર્મરૂપે સ્વીકારી છે, એવો રાષ્ટ્રભક્ત પોતાના દેશ અને દેશ સાથે સંબંધ ધરાવતી સર્વ વસ્તુઓને-વ્યક્તિઓને તેમજ સંસ્થાઓને, નીરસ તત્વગણને તેમજ રસિક કવિતાને, સુંદર કુદરતને તેમજ ઐતિહાસિક અવશેષોને, ઉભરાતા અંતઃકરણના મસ્ત ઉત્સાહથી ચઢાય છે. કહેવાની જરૂર નથી કે વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિને કેવલ છુટ્ટી અને અલગ નહિ પણ તેના જૂઠાણ અને બિવિધના સંબંધમાંજ તે નીહાળે છે. જે માતૃશ્રામનું પોતે સંતાન છે તેને સદ્ભાગ્યના શિખર ઉપર સ્થાપનાર, કે ચડતી પડતીના કાળ-અકાળમાં અંપસાવનાર જૂઠાણને તે ગંભીર ભાવથી પૂજે છે; તેમ તેના અણુદાઠા પણ આશાજનક બિવિધ ઉપર તે પોતાના ઉત્સાહી હૃદયને ટેકવે છે. ઐતિહાસિક ખડેરાથી માંડીને અમલદારી વીરપુરુષો સુધી અને યુરાતન કાળના અંધકારમાંથી નીકળતા દેશના પ્રારંભકાળથી માંડીને ભાવભરી કવિના સંચારે તેની દુસ્તી બિવિધ રેખાઓ સુધી દેશને સંપૂર્ણ રીતે સ્થાનાર દેશમ-કતોનાજ એ આવેશમયો ઉદ્ભાવ છે, કે

જનની જન્મભૂમિસ્વ સ્વર્ગદિપિ ગરીયસી ।

રાષ્ટ્રીય દૈવિય સાહિત્યનું અવલોકન કરેલા વિષે એક શબ્દે જોલવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો સાહિત્યને રાષ્ટ્રીય વસ્તુ આપના માટે એ જરૂરનું છે, કે સાહિત્ય અને લોકજીવન વચ્ચે સંબંધ પારીકાષ્ઠથી તપાસવો જોઈએ, અને પ્રજાની સ્વહતી પડતી તથા આશાનિરાશાના પડા સાહિ-ત્યમાં સંબળાવા જોઈએ. પણ આટલુંજ બસ નથી. ગ્રો. ટેકન જેવો પરદેશી વિદ્વાન ઇંગ્લાંડના

સાહિત્યમાં ઇંગ્લેન્ડનાં પ્રજાકીય લક્ષણો ગમે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી પારખે, તોપણ ઇંગ્લાંડનો ક્યો સાચો પુત્ર, તે ઇતિહાસથી સતોપ પામશે ? પોતાની સમાજનાં જે ચિત્રોથી હેતુ' હૃદય ઉઠાશે, હેતુ' તાદરશ પણ ભાવહીન વર્ણન તે ઇતિહાસમાં વાંચશે; જે કવિઓનાં કાવ્ય વાંચતાં તેની નાડી ધમકશે તેવું વિદ્વાતભર્યું પણ નોરસ વિવેચન તે ઇતિહાસમાં તેને દેખાશે. આ ઉપરથી જણાશે કે સાહિત્યની ખરી સમાલોચના તેજ ગણાવ કે જે મમતાભરી દેશભક્તિથી કરવામાં આવે. સમાજ અને સાહિત્યનો નિકટ સંબંધ સમજાવવો જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ તે સમાજ અને સાહિત્ય મારા છે, એ ભાવ દ્વિપી નીકળવો જોઈએ. જે શુદ્ધ વિદ્વાનોને આવા આવા અવલોકનમાં સત્યનું રખણ થતું હાશે, હેમનો ભાવહીન અભ્યાસ અને તિર્થંક વિદ્વાત હેમને સુખારક છે. તેમણે સમજવાની જરૂર છે, કે સર્વ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ આપણા મનથીજ ઘડાય છે, અને પોતાનાથી જુદી દૃષ્ટિએ જોનારને આંધળો અથવા કાંણો કહેવો, એ મનની સંકુચિતતા સૂચવે છે. વધારામાં હમે પૂછીશું કે આપણા કુટુંબીઓ અને રોહીઓ તરફ આપણે આદ્રેશાવધી જોઈએ છીએ તોયે શું તેમના વિષે આપણા અભિપ્રાયો અસત્ય કે એકમાર્ગી હોય છે? જેમ આપણા રોહીઓના તેમ આપણી જન સમાજના સદગુણોને આપણે સાતમે આકાશ ચડાવીએ તેમ તેના દોષને પણ આપણે જોઈ શકીએ અને તે દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરીએ—પણ તટસ્થ મનુષ્યના થંડા સંપ્રદાયી નહિ પણ રોહીના મમતાભર્યા વચનોથી. આ કહેવાની ખાસ જરૂર એટલા માટે છે કે શુજરાતી સાહિત્ય પ્રભાણમાં યોક્ષું નિકસેલું હોનાથી તે વિષે જરાપણ ઉત્સાહ દર્શાવે એ કેટલાક મંડળોમાં પાપરૂપ ગણાય છે. પરંતુ તેઓ જુદી જાત છે કે તે જેવું છે તેવું આપણા પૂર્વજો—આપણું છે; અને તેવું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી શુજરાતના ઇતિહાસપટ ઉપર ઝમકેલા થોડા દોષને જાળવવામાં કરવા એ આપણો પરિત્ર ધર્મ છે.

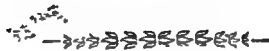
આટલું સાહિત્યમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિ વિષે પણ જો આપણે ફરીથી યુરોપના યોગણીસમાર્શતક તરફ દૃષ્ટિ કરીશું, તો આપણને જણાશે કે, પાછલા સાહિત્યનું અવલોકન કરીનેજ લેખકો સતોપ પામ્યા ન હતા. અને સતોપ પામે પણ કેમ ? જે યુગનો મહામંત્ર, રાષ્ટ્રીયત્વ હતો, તે યુગના સાહિત્યને પાને પાને તે મંત્ર આવેખાય એમાં શી નવાહ ? આપણે રમરણમાં રાખવું જોઈએ કે તે સમયમાં ધણાં નાજ્યોનાં પરિવર્તન થયાં, અને ધણી પ્રજાઓ રવતંત્ર બની. આ અંબીર દિલ્લયાઓમાં સાહિત્ય કેટલે અમે મહાપશૂત થયું, તે ઇતિહાસના વાંચકો જાણે છે. લેખકોને કેળવે હૃદયના ઉમરાં દાઢાના નહોતા; તેમને પ્રજામાં રાષ્ટ્રીય ચેતન જગાડવાનું હતું, અને રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ સાધવાની હતી. રાષ્ટ્રીય એકતા અને રાષ્ટ્રીય મહત્તાના મંત્રિ પ્રજાના મનમાં ગળાવવામાં નથી રાખી તેમણે લેખનચાતુર્ય મણા, કે નથી દાખવી તેમણે જુસ્સાની કમીના ! અનેક રિમાગોમાં તુટી ગયેલા દેશને એકત્ર બનાવવા અને મધ્યકાળી જડનામાથી મુક્ત કરી તેને રાકિતમાન અને આત્માભિમાની બનાવવા, તેમણે એક પાસથી દુનિયામના બંધ બંડાર ખાલી કર્યા અને બીજી પાસથી પોતાના પ્રજાવચ્ચાડી મગજનું અજુદ ધન તેમણે ખુરાડ્યું. હેમની કલમમાંથી વર્ષો સુધી ચેતનમય અગ્નિ ઝળે, અને તેના તાપથી પ્રજા મશગી ઉઠી,—કદી પણ ન ઉઘવાને દે-મેરાતે માટે જાગી.

આગતદુષ્ટ અસરતું રહત્ય જોવું બહુ મુશ્કેલ નથી લેખકોએ પોતાના દેશને ધણી/ક-
ગાળ અને પતિત રીતિતિમાં જોયો. પણ રાજની 'સત્તાથી' ન ડરીને અને સોકોના નિરંતરોદ્ધેથી
ન ગમરાધને લેખણે રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોતાના ધર્મરૂપે રચાવી. તે જોવમાનો પ્રચાર કરવા તે-
મણે ઇતિહાસના રમણીય પ્રસંગો અને વીરનરોનાં જીવનચરિત્રોને કવિતા, નાટક, નવલકથા
વગેરે સાહિત્યનાં અનેક રૂપમાં ઉતાર્યાં. તેમ બીજા દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ જે ઇંદાં ઉત્તેજક
અને પ્રેરણાદાયક વસ્તુ લેખને મળી, તે તેમણે પોતાની મર્મબદ્ધ લેખિનીમાં ઉતારી. જ્યારે એ-
તિહાસિક હકીકત તેમને અપૂર્ણ લાગી ત્યારે લેખણે પોતાની કલ્પનાને આશ્રય લીધો. ભવિષ્યનાં
દૃશ્ય સ્વપ્નને આકર્ષક રંગોમાં ચીતરી, અને હયાત વસ્તુરિતિ સાથે તેનો વિરોધ દર્શાવી
લેખણે પ્રજામાં અસંતોષ અને આવેશ વધારી મૂક્યાં. બપ્પર ચણસેરો અને નિર્જન મહેલો-
માંથી નીકળતું મર્મદારક સંગીત લેખણે દેશજનુઓને સંભળાવ્યું. આકાશના નક્ષત્રોમાં અને
સમુદ્રનાં તરંગોમાં, પર્વતની ઉડી ગુફાઓમાં, અને નેની પાસે વહેતા શાન્ત જળાશયોમાં
દેશની મહત્તાના ભણકારા લેખણે લોકોને સંભળાવ્યા આમ નિર્બીજ અને પત્રો, માપણો અને
ઉપદેશો, કવિતા અને સંગીત, એ બધાંથી તેમણે જે કર્યું તે વિસ્તારથી વર્ણવવા અમે માગતા
નથી. જેમના હૃદયમાં એક મ્હોટો વિચાર જન્મ્યો છે, તે તેઓ કેવી રીતે પ્રસારશે, તે કહી
શકાતું નથી. પણ અટલું તો નિઃસંશય કે પોતાની હેતુસિદ્ધિને અર્થે તેમણે જૂતકાળમાં અવનવા
વિષયો અને વિવિધ લેખનપદ્ધતિઓ ચોણ છે, તેમ ભવિષ્યમાં પણ ચેજશે.

આમ રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાને સાહિત્યનું રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી અવલોકન કરવાની, અને
રાષ્ટ્રીય જ્યોતિ જળાવે એવું નવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની ધર્મી-જરૂર છે. આપણા સાહિત્યમાં
આ કાર્ય કેટલે અંશે થયું છે, એ વિચાર કરતાં સર્વે દેશ ભરતોને ખેદ થયા શિવાય રહેશે
નહિ. રોમેશચંદ્ર દત્તાના "પ્રાચીન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ" (History of the Ancient
Civilisation) અને "બંગાળનું સાહિત્ય," (Literature of Bengal)ની હારમાં શોધે
એવું ગુજરાતી સાહિત્યનું કયું દિગ્દર્શન આપણી પાસે છે કે જે વાંચતાં ગુજરાત અને ગુજ-
રાતીઓ માટે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય ? અને જે આમ અવલોકનમાં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિને પ્રયોગ
કરવામાં આવ્યો નથી, તો દેશાભિમાની હૃદયના ઉજળતા ઉદ્ગારો સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગ્યર
ક્યાંથીજ થાય ? જે એક એ મુખ્ય અપવાદો છે, તે આ રોચનીય દાન્યતાને
વધારે પ્રગટ કરે છે. ગુજરાતના જે એ મશરૂબ લેખકોનું આપણે વારંવાર સ્મરણ કરીએ
છીએ, તેમણે-એકે રસિક સંવાદોમાં અને બીજાએ સચકત ગ્રંથોમાં આપણી સમાજના ધણા
સિદ્ધાંતો સંગળવ્યા છે. છતાં-લેખના સમયમાં પણ સુરેન્દ્રનાથ જેનજી જેવા વક્તાઓની જી-
ભમાંથી અને બંકીમચંદ્ર ચૌધરી જેવા-લેખકોની કલમમાંથી દેશાભિમાનને જે જુરસો વહેતો
હતો, તે તેમના ચિંતનશીલ મગજને સ્પર્શ કરવા અમર્થ નિવડ્યો, અને પરીણામે તેમનાં
આકર્ષક અને સુંદર લખાણોમાં પણ રાષ્ટ્રીય ચેતનને પાસ જોડણે એવો લાગતો નથી.

પરંતુ જે મહાન કાર્ય ગુજરાતના પાછલા લેખકોએ કર્યું નથી, તે ગુજરાતનું નવું લેખક
મંડળ હાથ ધરશે. નવાં સંકલ્પ પ્રભાત થતાં નવું જીવન દેશોમાં સ્ફુર્તું છે, અને ગુજરાત તે
જીવન આતુરપણે ઝીંટે છે. રાષ્ટ્રીય આવેશમાં પ્રેરાયલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતની કમજોર છતાં

બુદ્ધિશાળી અને વ્હેમી છતાં વ્યાવહારિક પ્રશ્નને પોતાની ગણી ચલાવે, અને ગુજરાતી માહિત્ય કૃતિઓને ચોમેર જામેલા અધિકારમાં પ્રમથતા થોડા દીવા ગણી તેને માટે મગરૂર થશે એ જ્ઞાત તથા હિન્દના ઇતિહાસના દર્શક પાના ઉઘાડી પ્રશ્નને ફરીથી મહત્વાકાંક્ષી અને મહાન તેઓ બનાવશે,—સાગણીભર્યા વિચારોથી અને પ્રોત્સાહક કલ્પનાથી હિન્દના ઉદયનો દિવસ મનીષમાં સારશે !

હાલના ગુર્જર સાહિત્યને શાની જરૂર છે ?

(લેખક:-મુરેન્દ્ર લાલચંદ્ર પાઠકજી)

માન્યવર પ્રેમી સાહેબ, સુઘ સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !

આપણી પાઠની શક્તિના સમયે આપણી જ્ઞાતના મગજ ગીત
આપ સર્વે વિદુષી મન્નારીઓ અને નિદાન સદ્ગૃહસ્થોની પવિત્ર મમક્ષ આપણા પુરાણમા
વર્ણવાયલા ગોવર્ધનધારણુને પ્રેસંગે જે ઇન્છાથી સર્વે ગોપાલકો પોતાની બનહીન જ્યેષ્ઠિકા
શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને તેમના ગોવર્ધનધારણુના મહત્ત્વ કાર્યમા સાદામ દરવાના શુભ હેતુથી ધરી
રહ્યા હતા, તેનીજ જાતની કોઈક ઇન્છાથી પશ્ચિમેવા આ'નિબંધ રૂપી માગી બલહીન લાધુ
જ્યેષ્ઠિકા જે હ આ પરિપત્તા મહત્ત્વ કાર્યમા ધરવાનો પ્રયત્ન કરતા જઈ તો આ પરિપદમા
એકત્ર થયલા આપ સર્વે સન્નારીઓ અને સજ્જનો અને ક્ષમા કરશોજ એરી આશા રાખી હું
મારો નિમંધ શરૂ કરીશ

ધણી દિવગીરીની વાત છે કે આધુનિક મમયમા સાહિત્ય શબ્દનો અર્થ ધણો સક્રિય
થઈ ગયો છે, અને માન કોઇ પણ જાતના લાગણીદર્શક અથવા લાગણી ઉત્પાદક લખાણમા
મમાઈ રહેલો આપણા જોવામા આવે છે આધુનિક સમયની આપણી આ ગોગ પાઠવી શક્તિ
એજ જ્યારે આપણે પોતે બયાનેક રસમા તણાઈએ છીએ, ત્યારે શૃંગાર, હારય અને કરુણા
રસની વાર્તા કરવી એ શુ એાણુ ભયપ્રદ છે ? દયાનમના શૃંગારપદોની ગ્સચતા, શામળની
કદવના, પ્રેમાનંદની કવિત્વશક્તિ, નગસિંહ મહેતા અને મીરાના ભક્તિ પદોના રમતી વાર્તા
કરી જ્યા છાનનેડણીના ફાફ ત્યા ભાવાનેડણીની સાથે માથાકુટ એ શુ એાણુ ભયપ્રદ
છે ? આ સમય આખા હિન્દુસ્થાનની વસ્તીને એકવાગ પેટપુરતુ ખાનાતુ પણ મગતુ નથી,
તેવે સમયે સુવર્ણભૂમિ હિન્દુસ્થાનના કેન્દ્ર રૂપ ગુજરાત જેવા રિલા, કના, દ્રાવિ, બ્યાપાગ.
ઉદ્યોગ અને હુન્નરમા એકવાર ઘણાજ આગળ વધેના પ્રાન્તના મા'નાહિત, પખવાડિક, માસિક
અને ત્રૈમાસિક પત્રમા મારા જ્ઞદમા 'અમર' લખનારે 'હકાર' લખનાર ઉપર હુમલા કરે
અને 'શક્તિમાન લખનારે શક્તિવાન લખનારને ખોટા દરાનસ પ્રયત્ન કરે
અને તેની ગચાંજો એ પત્રકાગે ખુલીથી પોતાના પત્રમા એકય, આપણને પ્રજા તરીકે બગ

આપનારા, વિદ્યા, કલા, કૃષિ, વ્યાપાર, ઉદ્યોગ, કે હુનરને લગતા ક્ષેત્રોને બદલે દાખલ કરે એ શું
ભયપ્રદ, હાસ્યપ્રદ, કે શોકપ્રદ છે તે સહેલાઈથી સમજાય એવું છે ?

હાલનાં ગુજરાતી સાહિત્યનાં ગદ્ય પદ્ય અને નાટકો કેવાં છે ? હાલના સાહિત્યમાં બ્યારે
વીરરમતું-પ્રાધાન્ય હોયુ જોઈએ ત્યારે તે કેટલો ગૌણ થઈ જઈ ગુર્જર સાહિત્યના કોઈકોઈ
ખુણા સિવાય બીજો ક્યાંય મળી આવે છે ? હાલના સાહિત્યમાં કહેવાતા ટ્રેમરસ, ટૂંગાર, બી-
ભત્સ, હાસ્ય અને કરુણારમે પ્રધાનપદ લીધું છે, અને તેનેજ લીધે આપણી દિન પ્રતિદિન
અવનતિ થતી જાય છે. આધુનિક સમયના ગુર્જર સાહિત્યના નાટક અને નવલકથાનું અવસો-
કન કરતાં આપણને શું માણુમ પડે છે ? હાલના નાટક અને નવલકથામાં માત્ર તેમાં આવતાં
નાયક અને નાયિકાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો ટૂંગાર, તેમની ઘેસાઈ અને ચૂર્ણતાથી પરિણમતો
હાસ્ય અથવા બીભત્સ અથવા નાયકનાયિકાના વિયોગથી એક અથવા બન્નેએ લીધેલો સ-
ન્ધાસ અને તેથી ઉત્પન્ન થતો કરુણારમ અને નાટક અથવા નવલકથાના અંતમાં નાયક ના-
યિકાનો સંયોગ, બન્નેનો વિયોગ અને એક અથવા બન્નેનાં ત્રાહિત પાત્ર સાથે લગ્નથી તેઓનું
મુખ અથવા દુઃખ સિવાય મીઠું કશું જણાતું નથી.

• કેટલાંક પ્રતિષ્ઠિત ગણ્યાતાં નાટક અને નવલકથાનાં પુસ્તકોમાં નાયક અને નાયિકાના
સદ્ભાવ અને ઉચ્ચ ગુણોપરે કાંઈક વિવેચન હોય છે, પણ તે કેટલું ? બહુજ થોડું. સદ્ભ-
રીતે નિરીક્ષણ કરતાં આપણને તરતજ માણુમ પડશે કે તેમાં પણ મોટે ભાગે શુદ્ધ અને સરળ
બાણના પ્રયત્ન પ્રવાહ નીચે ગુલાબી અને આસમાની સુરખીરાગાં ગોળમટોળ સ્વચ્છ પાણીદાર
આપણા ઐહિક અને પારલૌકિક વિચાર રૂપ મોતીને બદલે અધોગતિમાં ધસડી જનાર, બીભત્સ
રસનો અધિકારમય કાળો કીટોજ કરેલો માણુમ પડશે. આધુનિક કાવ્યોમાં પ્રજા માત્ર પુરાણી
થઈ ગયલી, કમળ, બ્રમર, ચંદ્ર, કુબુદ, અને એવી ઘણી બીજી પુરાણી ઉપમાઓ અને સહિ-
સૌંદર્ય તેમજ કુદરતને જુદાંજુદાં રૂપ આપી આ સ્થૂલ પૃથ્વીપર હાથેલીમાં ચંદ્ર બતાવનાર
હૃદયનામ્ર સર્વજ્ઞમિ, ગાંધર્વનગર, કંઠપત્ર અને એવા એવા બીજા અનેક હૃદયના અંધ ઉપર
સ્વાર થયલા દવિના દંયામાંનાં બંધા ઉપરાંત બીજું કશું જણાતું નથી. એ શું આણું શાય-
નીય છે ? જયશિખર, વનરાજ અને કરુણે પાણી ચઢાવનાર કાવ્યનો વીરરસ હાલના કાવ્યોમાં
શોધ્યો જડતો નથી, સ્વદેશભિમાન અને રાજ્યભક્તિનાં કાવ્યો નમાલા અસરરહિત ફરી
ચૂક્યાં છે. હાલનાં કાવ્યોમાંથી હોલવધ ગયલા દીપકને ફરી પ્રગટાવનાર દીપક અને સ્વચ્છ
આદારમાં વાદળાં ઘેરી આકાશમાંથી વર્ષાની ધાર ચલાવનાર મદ્દહારનું સંગીત ક્યાં ઉડી
ગયું છે ! ક્યાં ઉડી ગઈ છે સંસ્કૃત કાવ્યરૂપ મત્રોની સખ્દરચના ! ! અને ક્યાં ઉડી ગયું એ
મત્રોનું દવામાં ઇષ્ટિત આદોલનો ચલાવી ઇષ્ટિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવનારું સંગીત ! ! દસ્ય

અને શ્રાવ્ય નાટકનો બેદ સપજી તથા તે સાચી ભરતનાટ્યપ્રયોગને આધારે વસ્તુ, પ્રવેશક, વિષ્કંભક સંધિ, ભાવ, રસ, સંગીત ઉપપ્રયોગ, ભાષણો અને ઉચ્ચવૃત્તિવાળાં આદર્શ પાત્રોવાળાં હાલનાં નાટકોમાંના કેટલાં નાટકો લખાયલાં છે ? દાવની ઘણી નવલકથાઓ દ્રક્ત નવલકથાકાર તરીકે લોકોમાં પ્રખ્યાત થવાનાજ મહત્ત્વ અભિલાપથીજ લખાયેલી છે. આ નવલકથાઓમાં સારી નવલકથાનાં ગુણ્ય લક્ષણો, વસ્તુસંઘટના, ભાષા, શૈલી, કૃતક્રમયત્વ, કલાવિધાન, ભાવ, રસ, અને ઉચ્ચાશય બહુજ થોડા નવલકથાકારોએ સાચવવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો હશે અને તેનેજ લીધે ગુર્જર પ્રજા અણુસમગ્ર અણુપક લેખ વાંચવાથી થતી માહી અસરને લીધે નીપજતાં બપ હર પરિણામો ભોગવવાના ભયમાં આવી પડી છે.

ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યનાં આ કાવ્યો, આ નાટકો અને આ નવલકથાઓ ઉપરાંત કેટલાંક મોટે ભાગે સંસ્કૃત કાવ્યો પુરાણ અને અંગ્રેજી જંગલી દારસી અને હિન્દી નવલકથાઓ, કાવ્યો અને નાટકોના અનુવાદ અને એ સિવાય ખીજ ઘોડાક અનુવાદો છે, પણ એ શુદ્ધ ગુજરાતી લખાનાના ખપુખવત્ પ્રયાસને લીધે અસરવિહીન નિર્માણ અને મૂળ પ્રેરના સસ તત્ત્વરહિત અનુવાદો થયેલા છે. આ અનુવાદ ઉપરાંત ગુજરાતી ભાષાની હાલની કુસ્તિત શાળાપયોગી વાચનમાળા અને ખીજ કેટલાંક મહાપદાત્મક મોટે ભાગે ટીકા અને કટાક્ષના રૂપમાં લેખો છે. એ કટાક્ષમય લેખો પણ કેટલાં મલિન સક્રિય અને ધર્ષાવાળા હૃદયથી લખાયલાં છે ? ગુજરાતી પુસ્તકોના અવલોકનના પણ કેટલાંક લેખો દ્રક્ત વ્યક્તિગત ટીકા અને આગળથીજ નિશ્ચિત કરી રાખેલા શબ્દોમા છે. તે અવલોકનો એવાં છે કે સરસ્વતી ચંદ્ર જેવી નવલકથાથી માંડી રા. રા. કવિથી 'અ' ના હિંદુલીલોળા પુરાણના ૧૦૦-૧૨૫ લીટીના કાવ્યના અવલોકન તરીકે પણ જેમના તેમજ મુકી શકાય આ સિવાયના કેટલાંક અવલોકનના લેખો અદોષ્ટ અદોષ્ટિનિઃ ની નીતિને બેરોબર ધ્યાનમાં રાખી લખાયલા છે. આવાં અવલોકનો ઉપર કષ્ટ જનનું અને કેટલું વજન રાખવું ? ઘણી દીક્ષગીરીની વાત છે કે આપણા ઔદિક ઉત્કર્ષના સાધનનું ગુર્જર સાહિત્ય આવું છે. આપ કહેવાની મતલબ એની નથી કે ગુર્જર સાહિત્યમા અલારે કાંઈ નથી. હૃદયવીણા, કુસુમમાળા, વસંતોત્સવ, કવિતા અને સાહિત્ય, રાધનો પર્વત, ઇંદુકમાર, જ્યાનચંદ, કુસુમાવલી, કાદંબરી ઇત્યાદી મહાપદાત્મક લેખોની શૈલી વેગવતી, અને અસર કરે તેવી છે. વળી આ ગુર્જર સાહિત્યના અઘાટ રેતીના ગરબમાં, સ્વચ્છ, નિર્મળ, પાણીનાં ઝરણવાળાં સુંદર પુખ્તવેલી અને સ્પષ્ટમિષ્ટ ફળોનાં વૃક્ષવૃક્ષાં કેટલાંક છુટકછુટક રચાનો જેવા આ માહિયમા મહુમ સાક્ષરોના લખણો પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. પણ આવું સારું ગુર્જર સાહિત્યમાં બહુજ થોડું છે, અને સડી ગયેલું કાઢી નાંખવા જેવું સારાના પ્રમાણમાં ઘણું ઘણું વધારે છે. એ ઉપરાંત આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષના ગુર્જર સાહિત્યમાં પંચદશી, યોગવાસિષ્ઠ, ભગવદગીતા, ઇત્યાદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ભાષાંતરો અને

પ્રાણાયામ, પ્રાણવિનિમય, અંદકાંત, સ્પર્શકાંત ધ્યાની ભાષા એવી છે કે સામાન્ય જનસમાજને ન સમજાય અને સંસ્કૃત યોગશૂદ્ધ શબ્દોનો મૂળ અંથગાંથીજ જન્મના તેમ જન પશુ સમજીતી વગર ગોદેરી દીધા છે એટલે તે નકામાં જેવાંજ છે, અને મંઝૂહમય એવાનો વદન સામાન્ય ડોંટિના ગાણસો કરતાં સહજ ચડતી ડોંટિના ગાણસોને માટે રચાયા હોય તેના છે. એટલે તે પશુ જેની યુદ્ધિ અને તંદ્રા જરા પણ ખીટ્યાં હોય તેને માટે નકામાં થઇ પડ્યાં છે. જે સિવાય નિર્ણયદીપક, નિર્ણયમિધુ, વ્રતરાજ, પ્રાયશ્ચિનચદ્રિકા અને એનાં એવાં ધીન્ન પુસ્તકોનાં માત્ર પેટભરા બ્રાહ્મણોએ પોતાના ઉદરપોષણાર્થેજ ભાષાતરો કર્યાં છે.

હવે આ ડોંટી ધોવાનું કામ બંધ કરી એમાથી નીકળતો કાદવ રહેના દધ ગુર્જર પ્રજાને તેના ઐદિક વાંસોદિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના શબ્દોમાં કહીએ તો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને સાંરૂં કેવા સાહિત્યની જરૂર છે, અને સાહિત્યના એ વિસ્તૃત અર્થમા શાનો શાનો સમાવેશ થવો જોઈએ તે તરફ હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીએ.

પ્રથમ તો આપણો ઐદિક ઉત્કર્ષ કેને કહેવો તે નક્કી કરી તે પછી તે કુદરતીજ રીતે શી રીતે સુધાય અને સાધવાને શાંશાં સાહિત્યની જરૂર છે તે ચિંતે વિચાર કરીશું.

હવે ઐદિક ઉત્કર્ષ એટલે આપણી દુનિયામાં પ્રભુ તરીકે ગણના, માન, અને એ ગણના થવાને માટે જોઈતું પુરતું કેવદેશાભિમાન, સ્વમાન અને રાજ્યભક્તિ છે. આ ગુણો હોવાને માટે પ્રજાના શરીર, મન અને યુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને દૃઢ હોવાં જોઈએ. હવે શરીર, મન અને યુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા અને દૃઢતાને માટે કુદરતીજ રીતે મનના વલગુથી પડેલા પ્રજાના શરીરરૂપ ક્ષત્રિવર્ગનો, મનરૂપ વૈશ્યવર્ગનો અને યુદ્ધિરૂપ બ્રાહ્મણ વર્ગનો વ્યક્તિગત ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ અને એ વ્યક્તિગત ઉત્કર્ષ થવાને માટે હેઠે બાધ્યાવસ્થાથી માંડી મનુષ્યની શુદ્ધાવસ્થા સુધીના વધતા જતા વધને બિન્નબિન્ન ઢાળે મનની મિત્ર મિત્ર નૈર્ભર્ગિક પ્રધાન વૃત્તિઓને અનુસરતાં પુરતકો રચાઈ તેના હાથમાં મુકવાની જરૂર છે ઉદાહરણાર્થ મનુષ્યની બાધ્યાવસ્થામાંજ તેની નૈર્ભર્ગિક પ્રેમવૃત્તિઓ પોપાઈ તે નિશ્ચયેથી થાય અને વિનયી, વિવેકી, દર્શનશીલ, સદ્વિષ્ણુતાવાળો, ચારિત્રવાન અને ઉદાત્ત અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય થાય એવાં પુરતકો તેના હાથમાં મુકવાં જોઈએ, તેની યુવાવસ્થાની શરૂઆતમાંજ તેને રાગેગિક જળ, આગેગ્યતા અને મલ્લચર્યનો શોષ લાગે એવાં પુરતકો અને સાત્ત્વિક અગ વધારવાને, વ્યાયામને લગતાં, આરોગ્ય વિધાને લગતાં, અને બ્રહ્મચર્યથી થતા ક્ષયદા દર્શાવના પુસ્તકો તેને અપાવવ જોઈએ એ ઉપરાંત તેની યુવાવસ્થા જન્મજન્મ પરિપન્ન થતી જાય તેમ તેમ તે એક મદ્ગદસ્થ આદર્શ રૂપ ગૃહપતિ તરીકેનો અને એક પ્રજાના અંગ તરીકેનો આગે આરોગ્ય અને પુટ પ્રભુ ઉત્તમ કરવાનો ધર્મ મળતો અને પોતાનો ધર્મ જાન ન પાવન કરી રહે તે માટે તે જાતન કામમાં આતનાં દિનો શી રીતે

દૂર કરી શકાય અને તેનું પાલન કરવાને શુ' શુ' અમત્યનું છે તે સમજાવનારાં પુસ્તકો તેના હાથમાં મુકવાં જોઈએ.

આવી જાતનાં પુસ્તકો આખી શુદ્ધ-પ્રજાને સામાન્ય રીતે આદ્ય, ક્ષત્રિ અને વૈશ્ય ત્રણે વર્ણને માટે જરૂરનાં છે. આ ઉપરાંત ઉપર આવી ગયેલાં પાછલા વિભાગનાં પુસ્તકોની સાથે સાથેજ મનુષ્યને પોતાની યુદ્ધિ તીક્ષ્ણ અને વિસ્તૃત કરવાનું મન થાય એવાં પુસ્તકો અને તેની વર્ણ તથા મનનું વલણ તપાસી જો ક્ષત્રિ હોય તો રાજ-વિદ્યા, અસ્ત્રવિદ્યા અને રાજ્યનીતિનાં; અને જો વૈશ્ય હોય તો કૃષિશાસ્ત્ર, વાણિજ્યશાસ્ત્ર, શિશ્યશાસ્ત્ર, સુધાર, લુહાર, કંસાર અને કડીઆ કાર્મને લગતાં પુસ્તકો અને એ સિવાય અકગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ, અને જ્યોત્સનાવિદ્યાના અને સૂત્રવિદ્યાના ઉદ્યોગને લગતા ભિન્નભિન્ન વલણે પ્રમાણેના ભિન્નભિન્ન પુસ્તકો અને જો આદ્ય હોય તેના વૈદક-શાસ્ત્ર, અર્ચશાસ્ત્ર, આરોગ્યવિદ્યા, ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષવિદ્યા, જૂસ્ત-વિદ્યા, જ્યોત્સનાવિદ્યા અને એ ઉપરાંત દુનિયાનાં હઠાપણના બંદારરૂપ ઇતિહાસના ગ્રંથો તથા મનુષ્ય માનને સામાન્ય કેલવણી ખીણે તે માટે રસશાસ્ત્રને લગતા ઉચ્ચભાવવાળાં કાવ્ય, નાટક, નવલકથાનાં પુસ્તકો અને શુદ્ધજીવન સર્વ સુખમહાનાં પુસ્તકો હંકારમાં જોજો વર્ણને પોતાના ધંધામાં જોજો પ્રકારનાં પુસ્તકોની જરૂર હોય તે તે પ્રકારનાં પુસ્તકો તે તે મનુષ્યના હાથમાં મુકવાં જોઈએ. આ પ્રમાણેના ઉપર જતાવેલા પ્રકારનાં પુસ્તકોથી જે પ્રજાનાં ક્ષત્રિ, વૈશ્ય અને આદ્ય વર્ણનાં શરીર, મન અને યુદ્ધિ કેળવાયેલાં છે, તે પ્રજામાં સહજજ તે પ્રજાનાં ઐદિક ઉત્કર્ષના મૂળ રૂપ, બળ, લક્ષ્મી અને તેજનો આવિર્ભાવ થય, દિનપ્રતિદિન તે વૃદ્ધિગત થતાં જાય છે. હવે આવી જાતનાં પુસ્તકોનો લોકો સહેલાઈથી ઝાંઝો ઉપયોગ કરી શકે, માટે ભિન્નભિન્ન મહોદ્દાઓમાં તેની, વસ્તીને ઉપયોગી મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયો સ્થાપે સ્થાપે સ્થાપવાં જરૂરનાં છે.

આપણે આ ઐદિક ઉત્કર્ષ દુનિયાના દરેક દરેક મહાન ધર્મોના દરમિયાન પ્રમાણે આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ વિના નકામો અને ન માંધી શકાય એવો છે. તો તે આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ જોડતો શુ' ? અને તે સાધવાને પ્રયત્ન કરવાને ક્યાં ને કેવાં સાહિત્યની જરૂર છે તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ જોડે સર્વના મૂળ ઝરણ રૂપ સર્વશક્તિમાન વિશ્વગ્રાપી જે એક મહાન શક્તિ છે, તેમાં મૂલ્ય પછી ભળી જતું અને આ જીવનમાં દિ'દુઆની પરમહંસ અને મુસલમાન બાઈઓની જોડીઆની સ્થિતિએ પહોંચવું તે એ સ્થિતિએ પહોંચવાને મોગશાસ્ત્રને લગતાં માનમ શાસ્ત્ર, પ્રાણવિનિયમ, સમાધિ અને આસનને લગતાં પુસ્તકો, પૂર્વના પ્રાચીન વેદો ને અસ્ત્રવિદ્યા અને શંકર, ગમાનુભદિ આચાર્યોનાં લખેલાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો તેમજ ખ્રીસ્તીનાં વિદ્યારંભાદિ જેના વિદ્વજનોના તરફાનના ગ્રંથો, તેમજ પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન સોક્રેટીસ અને પ્લેટો જેના અને અર્વાચીન મથયના વિદ્વાનોના લખેલાં તત્ત્વજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના ગ્રંથોનું શુદ્ધ સરળ

બાધામાં રૂઢ શબ્દોની સુમળ્યતાવાળું ભાષાંતર કરી તેના બહેજો પ્રચાર કરવો. જોઈએ; અને ધૃતિ, ક્ષમા, હમ, અસ્તેય, શૈય, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, ધી, વિદ્યા, સત્ય, અને અક્રોધ એ દરેક પર હાલના સુઘ્ર અધિકારી સાક્ષરોએ ગ્રંથો લખી લોકોને એ વિષય ઉપર બાપણુદારા બોધ આપી એ શાશ્વત સનાતન સર્વ ધર્મોએ માન્ય કરેલા મહાન ધર્મને પોતાના વર્તનમાં મુકી આપણા આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષનું સાહિત્ય વધારવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત આપણા પોતાના, આપણી પ્રજાના, આપણા રાજ્યોના અને આપણા શાસ્ત્ર, વિદ્યા, કલા, ઉદ્યોગ, હુનર, વ્યાપાર, કૃષિ આદિના ઇતિહાસનું સંશોધન કરી ગુર્જર પ્રજાની ઉન્નતિને માટે તે પ્રકાશમાં લાવવાની ખાસ જરૂર છે.

આપણા દેશમાં, ક્યાંક્યાં સ્થલોની હવા ઉત્તમ છે અને ક્યાં ક્યાં સ્થલોના ઝરણો નીચે; ક્યાંક્યાં ખનિજો છે અને તેને લીધે તે પાણીની શીશી અમર છે અને ક્યાં ક્યાં ખનિજોની ખાણો છે તે શોધી આપણા દેશની ભૂગોળ, પુરાણો અને પર્યટન દ્વારા સંશોધન કરી આપણા રાજ્ય મહારાજાઓ અને શેઠીઆઓના હાથમાં મુકાવી જોઈએ, કે તેઓ તેવાંતેવાં સ્થલોનો ઉદ્ધાર કરી ગુર્જર પ્રજાના લાભને માટે તે સ્થલો ખુલ્લાં મુકે.

એ ઉપરાંત આપણી સ્ત્રીઓને માટે પાકશાસ્ત્ર, ગુચલુકલા, ભરતકલા, ગાયનકલા, વાદનકલા, અને સંગીતશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો પણ આપણાં ગુર્જર સાહિત્યમાં હોવાં જોઈએ.

આધુનિક સમયમાં આખી હિંદી પ્રજા માંહેમાંહેના કુસંપ, કુંડી દષ્ટિ, બાપા કરતા હતા અને દીકરાં કરે છે અને તેમજ કરતા રહેશે એવી ઇતિ રાખવાની દેવ અથવા તેા ધરેડાં ઝંધેડાં છે અને પૂર્વનું સધાનું નકાર અને પશ્ચિમનું સચળું સાર, જીવનું તે સર્વ સાથે વગેરે વિચારો રાખી અને કેળવણીનાં અભાવે વિદેશમાં કુલી અને મકુલી ઉપનામ પ્રાપ્ત કરવાની સ્થિતિએ પહોંચી છે. અને એવી અવનત દશાએ પહોંચેલી હિંદી પ્રજાની એક વિભાગ જેવી ગુર્જર પ્રજાની એથી પણ વધુ અધોગતિ થઈ એ અવનત હિંદી પ્રજામાં પણ ગુજરાતી મથુએ કામ એ સ્થિતિને પહોંચી છે. આમ થવાનું મુખ્ય કારણ ગુર્જર સાહિત્યની ગરીબાઈ અને કેળવણીનો અભાવજ છે, અને કુસંપ વગેરે ખીજાં ગૌણ કારણો છે. આપણી કેળવણીનું અવલોકન કરતાં, માલુમ પડે છે કે આપણી કેળવણી બહુજ બહુજ પછાત છે, અને પુરુષ વર્ગમાં માત્ર સોએ બાર અને સ્ત્રી વર્ગમાં સોએ એકથી પણ ઓછાં વાંચી લખી શકે તેવાં છે. ગુર્જર પ્રજા કેળવણીમાં આટલી પછાત છે, તેનું કારણ શોધતાં આપણને માલુમ પડશે કે આપણા કેળવણી વર્ગની એવી કાંઈક પ્રજા નથી અને આધુનિક કેળવણીથી એવો કોઈ પણ ખાસ લાભ નથી, કે તેથી આપણે ખીનકેળવણી પ્રજા કેળવણી લેવા લાગ્યા. એ ઉપરાંત હાલની પાશ્ચાત્ય પોલી કેળવણી લેવામાં તન, મન અને પૈસાનું પાણી થઈ જાય

છે. એનું ફળશ્રુતિમાં માત્ર મોહું મીડુંજ મળે છે. આવી શોકજનક સ્થિતિમાં ગુર્જર પ્રુજના ઉત્કર્ષને માટે ગુર્જર સાહિત્ય એવું યવું જોઈએ કે તેનો લાભ સર્વ કાષ્ઠ સહેલાઈથી લઈ શકે, અને તેની ઉપયોગિતાને લીધેજ શોકોને વધારે નહિ તો પ્રાથમિક કેળવણી લેવાનું મન થાય, અને તેમ થવાને સારું ગુર્જર સાહિત્યના પુસ્તકોની ભાષા સરળ, સદૃઢ કાષ્ઠ સહેલાઈથી સમજી શકે અને સરકારી હોવી જોઈએ. જો આટલાં જાહેરાતો સાહિત્યને માટે એવી ભાષા લખવાને ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દકોષ નાનો પડે, તો જેવી રીતે અન્ય ભાષાઓના શબ્દકોષ ભિન્નભિન્ન ભાષાના શબ્દોથી તત્ત્વગર થયા છે, તેવીજ રીતે આપણા ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોષમાં અન્ય ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવા એમાં કંઈ પણ શરમાવા જેવું કે અચકાવા જેવું નથી. આવી રીતની ભાષાવાળાં ધણીજ ઉત્તમ અને લોકોપયોગી પુસ્તકોથી જો ગુર્જર સાહિત્ય અન્ય ભાષાના કરતાં વિશેષ તત્ત્વગર હશે, તો કાષ્ઠક કાષ્ઠે ધણીજ દૂર દૂરની ઝીણીઝીણી જાંખી એવી પણ આશા રાખી શકાય કે ગુર્જરગિરા દુનિયાના મોટા ભાગની કલ્યાય માત્ર ભાષા પણ થાય, અને એ આશા રાખવાનો પ્રસંગ જલદી જલદી પ્રાપ્ત થાય, અને એ આશા ફલીભૂત થાય તે માટે સર્વ શક્તિમાન દયાળુ પ્રજુની પ્રાર્થના કરી હું આ નિબંધ બંધ કરીશ.

સુરેન્દ્ર ભાલચંદ્ર પાઠકજી.

બાબારાજ.

— ❀ —

“માતૃદેવો મર્યાદા પિતૃદેવો મર્યાદા.”

ઉપનિષદ

(વેદ — ૧ મેગિન્ગમ વિપ્રહૃગમ મહેતા, બી. એ.)

ઉત્તમોત્તમ કુળમાં જન્મવળા ૧ મને જોતવમાં રાખનામાં આવે, તેના જીવનનો નિર્માદ કરનાર સર્વ પ્રકારની સામગ્રી તેના અગ્રણી રજુ કરનામાં આવે પણ તેને જીવનની સુધી કોઈપણ પ્રાણીનો સંગ કરવા દેનામાં આવે નહિ તો તે બાળક મોટું થતાં કેવા ગુણવાળુ થાય એ વિચારથી પણ આપણે શુભાશંકા જાહેર છે એ તેજ પ્રમણે મુદ્ધિત તદ્દન દારાન, મનુષ્ય-મંદિ કરતાં પાપાણુમંદિને વધારે મળતુ બાળક સાક્ષાત્ સાગીશ્વરી દેવી કે નાયરપતિ દેવના અરણ્યકમળમાં અર્પણ કરનામાં આવે તો તે મોટું થતાં કેવા કેવા સરકારને પ્રેરે છે એને કેવું પગલું કરી બતાવે એ વિચારથી પણ આપણને મતિસન્નિધિ થાય છે પ્રથમ પક્ષમાં આપણને શુભની અને ઝેળપણીના સાધનોની મહત્તા સમજાય છે તો બીજા પક્ષમાં શિષ્યને અને અધિકારમાંથી મહિમા આપાડુ બાળક એવું છે ઉત્તમ ગિરિમાં ઉત્તમ શુભનો યોગ થવાથી ઉત્તમ-ફળ નિપજે છે, એમાં તો મહત્તે સદેહ નથી વસિતના ઉપદેશથી રામચંદ્ર કૃતાર્થ થયા, અને શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી અર્જુનનો મોહ હરી ગયો, તથા અધિકારથી ઘેરાયના તેનું કર્તવ્યમાર્ગ-ઉપર ધાર્મિક પ્રકાશન બાળકો એ બાલિકા કરી આપણે સારી રીતે સમજી રાખીએ છીએ ઝેળપણીમાંથી કનક વાર્તા એક એ છે કે વસિષ્ઠ અને શ્રીકૃષ્ણસમાન બાલિકા તેમજ રામચંદ્ર અને અર્જુનસમાન બાલિકા દુર્લભ છે, અને એના અસાધારણ પુરુષો વનો યોગ તો ગતિ વિરલ છે એમાં કહેવું જ શું ? બીજી કાણુ વાર્તા એ છે કે આપણે ત્યાં ઝેળપણીના બાળક પીંગળાનું કમ જોનામાં આવેના નેતા એ મહાપ્રજાનું ઉત્તમ મામલો જતાં જવાગદાર ગણાતા અને પક્ષે પોતાપોતાની જવાબદારીથી જીવે જવા માગે છે ધન્યા માતાપિતાઓ એમ માને છે કે અગામી સતતિ મુખ્ય જના સામામાં તેને દ્વિપાત્ર બનાવી દેવામાં આવે છે, તો બીજી પક્ષે ઘણા શિક્ષકોનું એવું મત થ છે કે કાણુ પાનમાં રેડ થયુ આગળ અનૂય શિક્ષણમુલ્ય એવું નહું જાય છે માતાપિતા એવી દલીલ કરે છે કે શિક્ષકોને સુગિસિત કરના જોઈએ ત્યારે શિક્ષકો એવી દરખાસ્ત રજુ કરે છે કે માતાપિતાની ગરદન ઉપર પણ તેમના જરની કેળવણીની ધુસરી લગાવવી જોઈએ આજકાલ શિક્ષકને પોતાના શિષ્ય સગથી ફિકર નથી એવો આરોગ માતાપિતા શિષ્ય ઉપર મુકે છે તેનો અર્થો શિક્ષક એમ કહી વાળે કે એ આજકાલ માતાપિતાની પોતાની સતતિત બાલિકામાંથી જે રમની અરણ્યનીય અને અતિ શોચનીય છે હાઈ-ડાન્સ અને અમિસજન એ વાસુધૃમના મેળાપ વિના જેમ જગની ઉત્પત્તિ થતી નથી તેમ ધર અને આગ એ જો નીચેના હૃદયમાં સગમ વિના કોઈ પણ જનસમાજની કદાપિ

વાસ્તવિક અને સ્થાયી ઉત્પત્તિ થનાર નથી. સહ વીર્ય કમવાવું એ પુણ્ય મંત્રનું રહેલું અર્થ પશુ આપણને સમજાય છે. કેમ પશુ પક્ષ પ્રમાણે વણ થઈ પોતાની જવાબદારીથી છટકી જવા માગે, અથવા ને. ઉન્નતતાના આવેશમાં પોતાનેજ સર્વ પ્રકારે સમર્થ માને એ દેશના પરમ દુર્દૃવની નિશાની છે. “હું મારું કર્તવ્ય કરીશ, તમે પણ કૃપા કરી તમારું કર્તવ્ય કરી મારી પીઠ ચામડો, પછી જુઓ કેવું સુંદર રૂળ જામે છે!” એ પ્રકારની બંને પક્ષની સહકારિતાની લાગણી સાચવ દેશોદયને સચ્ચવનાર આત્મિકતામાં ફરફરતી રમણીય માંગલિક પલાકા છે. આ પ્રકારની સહકારિતા ધર અને શાળા એ બંને ક્ષેત્રોમાં છે, અને ન હોય તો સિદ્ધ કરવા બંનેની ઉન્નત ઇચ્છા છે એટલું આ લઘુ લેખ આરંભમાં સ્વીકારી લે છે.

ગૃહ અને શાળા એ ઉભયતું નિશાન બાળકતું હિત છે એ વિષે મતભેદને અવકાશ નથી. હવે બાળકતું હિત શી રીતે સિદ્ધ કરવું એ મોટો સવાલ છે, અને કેળવણીની અનેક પદ્ધતિઓની આ રથે પ્રયત્ન મારામારી છે. પરંતુ ઘણે પ્રસંગે એમ બને છે કે લોહી નિકળ્યા પછી અને હાડકું ભાંગ્યા પછી બંને પક્ષને સમજાય છે કે કોઈ હુદ્દા ગેરસમજદરખને ગજતું સ્વરૂપ આપી દેવથી મારામારીને ઉદ્ભવ થયો છે, અને શરૂઆતમાં જ ને તે ગેરસમજની બે દાડ ફેરી નાંખવામાં આવી હોત તો તેવો અનર્થ ઉત્પન્ન થાત નહિ. કેળવણીની બાબતમાં પણ એમ છે. અનેક પદ્ધતિઓ ઉપરચોટિયા અવલોકનથી આપણને તદ્દન ભિન્ન જણાય છે, પરંતુ સહજ હંડા ઉતરી વિચાર કરવાથી તેમાં આપણને અનેક સમાનતાના અંશો જડી આવે છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ વાર આપણે આશ્ચર્યમૂલક યથ જથ ઉદ્ગાર કાઢીએ છીએ કે કેળવણીની પદ્ધતિઓમાં વસ્તુતઃ કશુંજ નવીન નથી, અર્વાચીન ગણાતી સર્વ શિક્ષણપદ્ધતિઓનાં બીજ પ્રાચીન શિક્ષણપ્રબંધોમાં રહેલાં નેવામાં આવે છે, અને બીજી રીતે હેમ પણ કેમ ચડે, ફરજે એવાં પણ વાક્ય નથી કે “સૂર્યાવદમસૌ ધાતા યદાપૂર્વમકતપયત્.” “એનો કબીરજી કહી ગયા છે,” “There is nothing new under the sun?”

શિક્ષણપદ્ધતિઓનો ઉદ્દેશ બાળકતું હિત છે એટલું સ્વીકારવામાં આવે છે તો પછી બીજું એટલું સ્વીકારવામાં આવે એવો નોંધ એ નહિ કે જે બાલકતું આપણે હિત કરવા માગતા હોઈએ તેની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન આપણે જેમ બને તેમ મેળવવું નોંધએ; વિશેષ પ્રમાણમાં નહિ તો થોડું પણ સાચીન જ્ઞાન તો આપણને હોવું જ નોંધએ. હવે એટલું તો નક્કી છે કે દુનિયામાં બાળકોનો પ્રાદુર્ભાવ કંઈ વીસમી સદીમાં પહેલીવાર થયો નથી. બ્યારથી મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે ત્યારથી બાળકો પણ અવતરતા આવ્યાં છે, અર્થાત્ લાખો નહિ તો હજારો વર્ષથી બાળકો કેળવણી આવ્યાં છે. એ લાંબા વખતનો બાળ-કેળવણીનો અનુભવ આપણને જે ઉપલબ્ધ થાય તો તે કેટલો બધો લાભકર્તા થઈ પડે! આપણા સદ્માત્રના ઉદ્દેશથી આપણે હાંધેલા ગતી જઈએ. પરંતુ એ અનુભવ મળે કયાંથી, કારણ કે કેળવણી-શાસ્ત્રની સેકંડો પાનાંની પોથાઓ તો હેઠ અર્વાચીન કાળમાં છે. આ વાત સત્ય છે, પરંતુ તે સાથે એટલું પણ સત્ય છે કે એ બહેનો અનુભવ નહિ ને એ અનુભવનો અર્ક મેળવવા આપણે શક્તિમાન થઈએ તોપણ આપણે બાળ્ય જોઈું કહી શકાય નહિ, અને યોડાં ઘણાં દીપાં પણ આપણા ગળામાં જાય તો આપણે આપણું જીવન યશસ્વી માનીએ.

એ પ્રાચીન શિક્ષણાનુભવના અર્જનાં થોડાં બધાં પણ ટીપાં આપણને ઉપલબ્ધ છે. જે સમયમા અનુભવ મોટાં મોટાં પુસ્તકરૂપે પ્રકટ થતા નથી, તે સમયે તે નાનાં નાનાં વાક્યરૂપે બહાર આવે છે, અને જે સમયે મનુષ્યની 'પાવડે પગ અને બલ્લ ઉપદેશ' જેવી સ્થિતિ હોય છે તે સમયે અનુભવ જનકથનરૂપે વામન વચનમાં અથવા તો તેથી પણ વામન એવાર શબ્દોમાં ગડમાય છે, અને એવો દૈવી પ્રકાશ ચોમેર વિસ્તારે છે કે તે પ્રકાશમાં આપણને જણાય છે પેટાસોદસી, જણાય છે કમલ, અને જણાય છે આપણી આંખ આંગળ અગમગતી મોન્ટેસોરી ।

સર્વ પ્રસંગે સર્વ વ્યક્તિઓના અનુભવ કંઈ એકસરખા હોતા નથી, તેથી આજકાલ વિદ્યાર્થિઓની અનેક જાતોમાં જેમ મતભેદ હોય છે તેમ અનુભવના વ્યવસ્થાને લીધે અનુભવના અર્જરૂપ જનકથનો એકસરખાં હોતાં નથી, પરંતુ જેમ મનનશીલ મનુષ્ય અનેક જાતોમાં વિવેકનો પરિહર કરી શકે છે, તેમ વિચારશીલ પુરુષ અનેક અનુભવોની અને જનકથનોની એકવાચ્યતા કરી શકે છે. “આપ સમાન જળ નહિ અને મેઘ સમાન જળ નહિ” એવી એક કહેવત છે તો બીજી છે કે બીજી કહેવત છે કે “વાડ વિના વેશે ચઢે નહિ.” પહેલી કહેવત સ્વામ્યનો મહિમા જણાવે છે અને ઉત્તમ અધિકારીને માટે છે તો બીજી કહેવત પરાશ્રમની ઉપયોગિતા સૂચવે છે અને ઉત્તરતા અધિકારીને ઉત્તરીને છે, અથવા તો જે પુરુષ મુખ્યત્વે કરીને સ્વામ્યથી હોય છે એવાને પણ કેટલેક અંશે પરાશ્રમ સ્વીકારવો પડે છે એમ એ સંયુક્ત કહેવતોનું શિક્ષણ છે. મનુષ્યશરીરમાં જેમ કલ્પ લાડકાં અને કામજા માંસં તથા ચરખી સહવાસ કરીને રહ્યાં છે તેમ જનસમાજમાં પણ ઉત્તમ અધિકારીઓ અને ઉત્તરતા અધિકારીઓ સાથે સ્થિતિ કરીને રહે છે, અને તેમણે સંપાદન કરવા, યોગ્ય સદ્યુક્તિની દિશા કોઈ કોઈ સમયે મિલ હોય એમા આશ્ચર્ય પામવા સરખું નથી.

કેળવણીસમયમાં આપણા જુદોના અનુભવઅર્જના ટીપાં મેળવવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું તો તે પ્રયત્ન વ્યર્થ જશે નહિ. ઉપર કલા પ્રમાણે પ્રાચીન શાળુપણ કેટલીક વખતે એ ચાર શબ્દોમાં સંક્ષેપમાં હોય છે તેમ અહિં જોવામાં આવે છે. રાજ શબ્દ મુખ્યત્વે કરીને પ્રજાપાલક પૃથ્વીપતિને લગાડવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યવહારમાં જોઈશું તો અનેક વ્યક્તિઓ સાથે એ શબ્દ જોડાય છે. વરને વરરાજા અને જમાઈને જમાઈરાજ કહેવામાં આવે છે, તથા યોગીનું મહારાજ શબ્દથી સંબોધન કરવામાં આવે છે. વર તથા જમાઈ મતાધારી છે એમ સર્વ કાંઈ માને છે, અને યોગીમા અમાનુષ સામર્થ્ય રહેલું હોય છે એમ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યો સ્વીકારે છે. પરંતુ આપણા નિયમ સાથે સંબંધ ધરાવનાર જળકને પણ એ મહાપદની ખક્ષી આપણા પૂર્વજો પોતાનું અમાધ કહાપણ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. “જાળારાજ” એ એ શબ્દમાં અદ્ભુત મન્ત્રસામર્થ્ય રહેલું છે. મનન કરવાથી જેમ મન્ત્ર ઉપાસકનું રક્ષણ કરે છે તેમ વિચાર કરવાથી જાળારાજ એ શબ્દયુગલ શિક્ષકને કૃતાર્થ કરે છે. જાળારાજ એ શબ્દો શિક્ષણમહાલયના અનેક અટપટા દરવાજા ઉઘાડનાર ઉઘાડી છતાં અધારામાં રહેલી મહાસમર્થ કુચી છે. વેદના સમગ્ર અર્થ જેમ પરમેશ્વર જાણે છે તેમ જાળારાજનો નિરોધ, મહિમા મણિ વિસ્તરિ એકલાજ પિગળે છે.

એ અર્થ મદાન અર્થના ફેરલાક અંશેા ઉદેલવાના પ્રયાસથી આપણી ખાતરી થયે કે કેળવણીમંઘમાં ફેરલાક અર્થો અનર્થ આનુકાલ આપણા હાથથી થય છે, અરે કેવું મોર પાપ આપણે આચરીએ છીએ. ગ્વન ગન્દન અર્થના આપણે જરા પણ કંડા ઉતરીશું તો આપણને સમન્તમે કે મામાન્ય રીતે ગમ્મને ચાનન્નાના નીન અમિલાય હોય છે, ગમ્મની કન્નજાઓ ધણે પ્રસન્ન બીજા મનુષ્યોની કન્ન પ્રમાણે સિદ્ધ નિયમને વચ્ચે હોતી નથી, ગમ્મનુ વસણ બીજાંગોને પ્રસન્ન કન્વાનુ આકુ હોય છે, પરન્તુ ગમ્મને પ્રમત કરવાની હરીદાઈ બીજાં એમાં પ્રસન્ન હોય છે, ગમ્મની નિગ્રાસા વિગ્રાજ હોય છે, અને વિગેરમાં કંડીએ તો ગમ્મની કંડ પણ બચાંકર અને માનનીય હોય છે. હરે આપણા બાજારાજ સગધી આપણે ચિચાર કરીશું તો આપણને જણાશે કે ઉપર કહેલાં ગમ્મના વગમ લક્ષણો તેનાના પાપ વધતે એછે અંશે ધટે છે. બાજક પોતે યાકતું નથી અને બીજાને જટ થકરી નાખે છે, ધમ્મે નચવી મુકે છે, લાણમાં હમે છે તો લાણમાં રહે છે, હમણા અમુક રંગકું માગે છે તો યોડીયર પછી બીજા રમકું માગે, તેના વચાંકરણથી જુવાન અને રહ તેની આસપાસ નિટગાયલાને વિંટગાયલા રહે છે, તેના અતર્પણીય અવઃકાલના વિનોદને માટે સેંકડો વસ્તુઓ પણ બગ થતી નથી, તેની નિગ્રાસા પાર વિનાતી, નિસ્વરેકી હોય છે, અને તેની કંડ પણ બીજા છતાં પ્રેદાણીય હોય છે. બાજકનાં ફેરલાંક અવર્ણનીય લક્ષણોને જેમને અનુભવ થયો છે, તેઓ તો આગળ વધી છાતી ડોડી દહે છે કે બાજકને રાજની ઉપમા આપવી એ એક લીંપમા આપવા બગજર છે. જેમના પુપ્પ નામમાત્રજ ઉચ્ચારણ લાખો બકેનેતી, આંખમાથો ભક્તિનાં આંસુ ખેરે છે, તે શ્રીગણકૃષ્ણની ઉપમાજ બાજકને આપવા યોગ્ય છે, એમ હમ્મરો માતા પિતાના વસન્વદાથી છક્કતા અવઃકરણ સાક્ષી પૂરે છે, એટલુંજ નહિ પણ વિગ્લ વિગ્લોનાં પ્રેમપૂર્ણ હૃદય પ્રત્યેક બાજકશિષ્યને “કામણગારો કાનુડો” કોખી થનગન નાચી રહે છે.

બાજકપ્રકૃતિના આ સ્થૂળ વર્ણનથી આપણને બાજકશિષ્યોના ધોની રરતો મૂકી આવે છે. લાલચેત વચ વર્ષાળિ એ વાક્યમાં કિન્દરગાર્દન પદવિતું રહ્ય અની નય છે. બાજક સાથેતો ઉત્તમ વ્યવહાર તેતું લાલન છે. બાજકને ખૂબ રમાડો એટલે તે ખૂબ ખીમગે, બાજકને છટથી હરવા હરવા હો એટલે તે મળજીવ થશે, અને અનેક અનુભવો પોતાની મેળે મેળવશે, હોડવા બાજક સાથે હોડો, ફૂંટા બાજક સાથે ફૂંટો, અને તેના વીંવંત ચિત્તપ્રવાહનું ચેતન વમારામાં પણ રેકાશે; બાજકને અનેક વાર્તાઓ કહેા, અને તે કોઇવાર વડલીન ચિત્તથી સામળી અથવા તો કોઇવાર ભમિત ચિત્તથી ઉડાવી દઇ મનોહર રીતે કંઈ કંઈ સરકારો મંદણ કરશે; બાજકના ચરણમાં શિક્ષણ સાગ્રીના ભંડાર રજી કરો અને તે રૂતે રૂતે થોડું થોડું કરી સરવાળે મહું ઘાન સંપાદન કરશે, તેના નરેકવાર મનાલના જવાબ પ્રસન્નતાથી હો તથા તેની નની નની શુચ ઉડેા, અને તેના નેત્રમાં ચાતુર્યની દેવી ચમકતું વર્મન દર્શન થશે.

બાજક એ માયાના પ્રદેશમાં વાજેતર પચેશ પ્રામેયુ પ્રાણી છે અને માયાનું મનોહર પુતળું છે. વેદાન્તશાસ્ત્ર પ્રમાણે મામા આપણાં માતા છે અને પરમાત્મા આપણા પિતા છે, અને કિન્દરગાર્દનનો એક મહાસિદ્ધાન્ત વ્યકત કરતા હોય એમ મહર્ષિ મનુ કહે છે સદૃશ તુ પિતૃન માતા મૌરોજાતિરિયને માનાનું મૌરવ હમ્મર પિતાઓના મૌરવથી પણ

ચઢિયાતુ છે. આ કારણથી પુરાતન ઉપદેશ છે કે માલુએ મવ । પિતદેવો મવ । માતાને દેન સમાન પૂજ્ય ગણુ પિતાને દેન સમાન પૂજ્ય ગણુ. પ્રથમ ગુરુ પદ માતાનું છે બીજું ગુરુ-પદ પિતાનું છે પિતાનું વદન પહેલા કવુ અને માતાનું વદન પછીથી કરવુ એ વિપરીત ક્રમ છે માતાનો શાપ ચયાના વિલક્ષણ ઉદ્ઘરણો આપણા પવિત્ર યથોમા છે માતા કદાપિ તાપ દે નહિ એમ માનનરા એ ઉદ્ઘરણોને કપોલકપિત કહેજે પરંતુ કેળવણીમા તો માતાના શાપથી આપણી પ્રજાની સાતમા પાતાળ જેટલી અધોગતિ ચયક્ષી છે એમ સિદ્ધ કવુ સહેન છે

પ્રત્યેક પ્રાણી માયાનું સત્તાન છે અને માયાના ધાવણુ ઉપર નહીનની લેનાય એવો પવિત્ર હક ધરાવે છે માયા શક્તિના દુર્ગદ તરફે એ હક તેણે વાપર્યો નેષ્ટએ એ હક બ્યારે તે જતો કંઈ છે ત્યારે માયાશક્તિના મનમા ઓડુ આવે છે માયાશક્તિને પૂજ્ય માની પ્રસન્ન રાખનાં એ તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય ને તે કંઈ નથી તો માયાશક્તિ દુઃખ છે, અને તેમની આતરડીને કકળાટ અનર્થ ઉપજાયા વિના ગ્હેતો નથી

માયાના અનેક લક્ષણોમાથી દ્રેગનજી પરત્વે માયાનું મુખ્ય લક્ષણ પૃથ્વ્યન જેટલે વિભાગ પાડનાર શક્તિ એ બધમેસતુ આવે હ શરીરમા નેષ્ટુ તો એ વિભાગ પડાવના પ્રાથમિક સાધન તેની હિરિયો છે. ધાગે કે કોષ માણુસ સાબળી શકતો નથી, પદાર્થોને આડકી ઓળખી શકતો નથી, દેખી શકતો નથી, ચાખી શકતો નથી, અી સુધી શકતો નથી, વગી ધારો કે તેના હાથમા કંઈ પણ લેવાની કે આપવાની શક્તિ નથી, તેના પગમા હરવા ફરવાની શક્તિ નથી અને તેની વાણીમા એકે શબ્દ ઉચ્ચાર કરવાની શક્તિ નથી, તેમ છતાં ધારોએ એ મનુખ્ય ખાધ શકે છે, એની નાડીમા લોરી ફગી શકે છે, એતુ જરૂર અન્ન પચાની શકે છે, એતુ રક્તાશય લોહી સવગી તથા વહેલી શકે છે, અને એના ફેફસા વયુને ચૂમી તથા બહાર કાઢી શકે છે આવી વ્યક્તિને મનુખ્યનુ નામ આપવા કળા ધમણુ એ નામ આપવુ આપણને વિશેષ ઉચિત લાગશે બીજે ખલે એમ ધારો કે કોષ શ્રીમાન પુરપ જમના ગેહો છે, જમતી વખતે ખુલ્લી મુકેલી સુદર પેગીમાથી મોહક સગીતનો કુવારો કુટતો રલો, છે નીની નોકરો વાળાના પખાથી મદ મદ પનન નાખતા રલા છે, રપાની યાળા વાડકા વગેરે અનેક રમણીય દ્રવ્યો તેની નજર હારી નલા છે, ખાવાના પદાર્થોની અવિરચાદિત વિવિધ વાનીઓ લાજુભગ પૃથ્વી અને સ્વર્ગનું ખતર તેના અંતગ્રામી ભૂસી ગ્હી છે, અને સુગંધમય વૂપ તથા પુષ્પો ખલેક ખલેક થઇ રલા છે પ્રથમ મનુખ્યના પ્રમાણમા બીજા મનુ યતુ જનન આપણને પૂર્ણ અને અતિ અપૂરણીય લાગે છે પ્રથમ ઉદ્ઘરણમા બ્યારે પાયે જાનેન્દ્રિયોનો અગત છે ત્યારે બીજા ઉદ્ઘરણમા તે હન્દ્રિયોનો મનહર વિનાસ નેવામા આવે છે હવે એ હન્દ્રિયોમાથી એક પણ હન્દ્રિય ઓઢી થરી અથવા દત થરી એને આપણે આપણુ મરમ દુઃખાગ્ય માનીએ છીએ તો પગી આપણી જાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો આપણા જનનમા એક અતિ મહત્વનો ભાગ સજવે છે એમ કહેવામા જરા પણ અનિશયોક્તિ નથી

અતિ પરિચયથી અનુદા થાય છે અતિ પરિચયને લાંબે મલમ પર્વત ઉપર રહેતા સ્ત્રીઆ ચલનના અડને બાવલજીવરી વાપરે કે, અને અતિ પરિચયને લાંબે પ્રજાભવરીમા રહેતા શોક

ક્રવાના પાણીથી નહાય છે. આપણી બિચારી ઇન્દ્રિયોની પણ એ દુર્દશા થઇ છે. ઇન્દ્રિયો આપણને પ્રાપ્ત છે તેથી આપણે એ બાબત યોગ્ય રહીએ છીએ. પરંતુ ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિ એ કંઈ ઇન્દ્રિયની શક્તિ નથી. આપણું કામ શક્તિ સાથે છે, પ્રાપ્તિ સાથે નથી. ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત હોય છતાં તેને સમર્થ કરવા માટે કેળવવાની જરૂર છે, એ ઉપદેશ મનુષ્યજીવનને પહેલે પગથીએ જ કુદરત આપે છે. બાળકને પોતાના હાથથી પોતાનો અંગુઠો પકડવું કહેલું નોંધું નથી ? એ અતિ નરમશીય દ્રવ્ય ઉપલક્ષિયા દૃષ્ટિથી આપણને સારું લાગે છે પણ તે માદું નથી. અંગુઠાની આસપાસ વધતે ઓછે અંતરે દશે દિશામાં ફેરવેલી, ફેરવેલી બાળક અતિ પોતાના હાથથી અંગુઠાને પકડવા સમર્થ થયું છે. અર્થ જન્મેલા કોઈ કોઈ માણસો તેમના સ્વભાગે શસ્ત્રોપચારથી જ્યારે નેત્રરત્ન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેમની અતિ કઠંગી સ્થિતિ જોવામાં આવે છે. જે પદાર્થો પૂર્વે અડકવાથી ઓળખાયા હતા તેને જોવાથી ઓળખવાનું કાર્ય તેમને બહુ મુશ્કેલ થઇ પડે છે. તેઓ પાઘડી સામા નજર માંડીને જોતા હોય છતાં તેમને ખબર પડે કે નહિ કે આ તે પાઘડી છે કે બિલાડી કે ચોપડી કે ખુરસી. પરંતુ તેમનો હાથ પાઘડી ઉપર ફરે છે કે વરત તેઓ તે વસ્તુ ઓળખી શકે છે. ચાલતી વખતે પગની ગતિ ઉપર તેમની નજર પડવાથી તેમને ચાલવું ક્ષમણું નથી. આંખ છતાં પહેલાંની પેઠે આંખ મીચી દોડવું એમને વિરોધ સરસ પડે છે. ધીરે ધીરે દર્શનશક્તિનો પ્રયોગ છતાં તે નિયમમાં આવી જાય છે, અને બીજી ઇન્દ્રિયોને પ્રતિમંધક થવાને બદલે તેમને સહાયક થઇ પડે છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ માત્ર ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યનું માપ નથી.

: બાળકની ઇન્દ્રિયો વિકાસ માટે વલણ છે અને તેથી જે બાળશિક્ષણમંદિર, ઇન્દ્રિય-વિકાસના સુદૃઢ પાયા ઉપર રચાયેલું નથી તે તોપને ગે.જે એકદમ જમીનહોસ્ત કરવા લાયક છે. બાળકની ઇન્દ્રિય પોતપોતાના સ્વાદિષ્ટ ખોરાક માટે પોષકાર કરે છે, આકર્ષક કરે છે. એ પોષકાર તથા આકર્ષકને ન મમજી અથવા સમજી તેની ઉપેક્ષા કરી જે શિક્ષણપદ્ધતિ ખોરાકને બદલે યાચક શિશુને પોષાક આપે છે તેને જૂખમરાથી વડકદૂરીમાં મારતી તે ઇન્દ્રિયોના વિકસાસ શાપ લાગે છે. બાળક પોતાની મેળે પોતાના પગના જોરથી પર્વતનાં પગથિયાં ચઢી યાત્રા કરવા થનગન થઇ રહ્યું છે તેને કેડે લઇ તેનો આનંદ લૂંટી લેનારાઓ દેશને ભિખારી બનાવી દઇ તેની સંપત્તિ ધોળે દહાડે લૂંટાવી દે છે. બાળકને એક સમર્થ ભાવી પુરુષ અથવા સ્ત્રી વરીકે માનનીય ન લેખતાં આદા ઉઠાવનાર દાસ તરીકે અથવા દાસી તરીકે તુચ્છ પંક્તિના જે લેખે છે તેમની દૃષ્ટિનો અધિકાર સદા પૃથ્વીનાંજ દર્શન કરવાનો છે, ગમનની ઝાખી કરવાનો કદાપિ નથી.

બાળશિક્ષણનો આદર્શ કેટલો બધો ઉચ્ચ હોઇ શકે તેનો ખ્યાલ આપણું પવિત્ર પ્રાચીન પુસ્તકોના સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી આપણને આવી શકે છે. રાગાયણના અયોધ્યા કાંડમાં ભરદ્વાજ મુનિએ રામચંદ્રાદિનો સત્કાર કરી તેમને ચિત્રકૂટ પર્વતનો નિર્દેશ કર્યા પછી તે સ્થાને પહોંચવા માટે માર્ગમાં યમુના નદી ઓળંગવાની જરૂર પડે છે. એ પ્રસંગે રામ અને લક્ષ્મણ હાથ જોડી જોસી રહેતા નથી પરંતુ આસપાસ જંગલમાં ઉગતાં લાકડાંનો તરાપો બનાવે છે, અને નદી પાર ઉતરે છે. રામ અને લક્ષ્મણને વનમાં તરાપો બનાવતાં એકદમ આવડી ગયો

એમ માનના ક્રતાં તગપો બનાવવામાં ઉપયોગી થઇ પડે એવી અનેક કળાઓનું રીતસર શિક્ષણ તેમને આળપણથી મળ્યું હતું એમ માનવું એ વિશેષ યોગ્ય છે. પર્ણકૃદી બનાવવામાં લક્ષમણની કુશળતાનું કારણ પણ એજ હેતું જોઇએ. ત્યારે પતિવ્રતિ સીતા શું આપો દહાડો બગાસાં ખાયાં ક્રતાં હશે ? પોતાના પ્રાણપતિ સાથે વનપ્રભાણને પોતાનો અંતગત નિશ્ચય જાણવવા સાથે મહાપતિવ્રતા સીતાએ પોતાનો કેટલોક કાર્યક્રમ પણ જાણવા દીધો હતો કે—“હે નાથ ! હું તમને અધીન રહી તમારી નિરંતર સેવા કરીશ, તમને દુઃખ દધશ નહિ. પર્વતો, તળાવો, સરોવરો, કમળો, હંઓ, સુગંધિ પુષ્પોથી મધમધતાં વનો એ મર્વ આપની સાથે રહી જોવાની અને પ્રતક્ષ હજી છે.” અને સીતા વત્યાં છે પણ તે પ્રભાણેજ.

एकैकं पादपं गुरुमं लतां वा पुष्पशालिनीम् ।

अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साऽबला ॥

रमणीयान् बहुविधान् पादपान् कुसुमोत्करान् ।

सीतावचनसंग्रह आनयामास लक्ष्मणः ॥

“પ્રત્યેક વૃક્ષ, પ્રત્યેક ગુલ્મ, અને ફૂલથી શોભતી પૂર્વે ન જોયેલી એવી લતા જોઇ સીતા રામને પૂછતા કે ‘આ શું છે ?’ મીતાના વચનથી હાહલા શંખલા થઇ લક્ષમણ ફૂલના ઢગવાળા અનેક સુંદર વૃક્ષોને તેમના આગળ રજી કરતા” સીતાની તીવ્ર જિજ્ઞાસાના આ એક આખા દૃષ્ટાંત છે. ‘આ શું છે ?’ એમ પ્રશ્ન કરી બાહ્યાવસ્થામાં પોતાના પિતાને ઘેર જે માન સીતાએ સંપાદન કર્યું હતું તે તેમનું માન સાસરે જનાથી કદાચ મળ્યું નહતું, એટલુંજ નહિ પણ વિવાહિત સ્થિતિમાં પણ વનવાસ દરમ્યાન એજ પ્રશ્ન કરી એઓ તે માનને સમૃદ્ધ કરતાં રહ્યાં હતાં. લક્ષ્મણશ્રમે જતા રસ્તામાં સુલક્ષિયારાણીને દિલીપગળ અનેક વનવૃક્ષો ઓળખાવે છે એવું જે વર્ણન રણુવશમાં કાલિદાસે કર્યું છે તે આ સીતારામના વનપ્રસંગના અનુવાદરૂપ તો નહિ હોય એવી શંકા આપણને મહજ થાય છે. મહામાતૃત આપણે વાંચીશું તો કેળવણીના પાયાનું સંગીનપણું સ્થળે સ્થળે અપણને જણાશે. એકજ દૃષ્ટાંત બસ કરો. બાણાવલિ અર્જુન શમ્ભુવેધ કરી શકતો હતો એટલે શું ? એટલે એ કે અર્જુનની આખનું કામ પ્રસંગે એના કાન કરી શકતા હતા. પાશ્ચાત્ય નવીન પદ્ધતિઓમાં સ્પર્શદર્શનનું પ્રાધાન્ય જોવામાં આવે છે, એટલે આંખનું કામ પ્રસંગે ત્વચાને મોખવામાં આવે છે. આંખે પાટા બાંધ્યા છતાં અડકવાથી અમુક વસ્તુ શું છે તે શિક્ષિત બાળક કહી શકે છે.

હિન્દીઓની નિયમિત કેળવણીથી કેવી અસાધારણ શક્તિઓ મનુષ્યને વરે તેના જ્ઞપ્ત ઉદાહરણ રૂપ આજની આગળ વધેલી પ્રજાઓ છે. રસ્તે ચાલનાં સામેથી પૂર જોસથી દોડી આવતી માડીમાં ખેડેલા માણસને જોઇ તેના પોશાકની ઝીણી બાબતનું વર્ણન કરવું એ આજના ભારત સંતાનને અશક્ય સરખું લાગે છે, પરંતુ ગોરી પ્રજાઓમાં લાખો મનુષ્ય એ શક્તિ આજે ધગવે છે. એક અમેરિકન વિદ્વાન લખે છે—

“ મારા એક મિત્ર, જેની સર્વ ઇન્દ્રિયો સામીન છે, તે પોતાની એ ઇન્દ્રિયોને મનોહર રીતે તાલીમ આપે છે તે પક્ષીનો અભ્યાસ કરે છે. તે અભ્યાસની સાથે અવલોકનથી પક્ષીઓ પારખવાની તેની શક્તિ વીર્ય થવી જાય છે અને તેની અવલોકનશક્તિનું સામર્થ્ય પણ વધતું જાય છે. માથા ઉપર હડતું કેાષપણ પક્ષી તેની નજરે પડે છે અને તે પક્ષીનો સ્વર તેને કાને પડે છે કે તરત તે પક્ષી કયું છે તે તે કહી શકે છે. કેટલીક વાર તેની હાવાની રીતથી, કેટલીક વાર તેની પાંખ, છાતી કે પુચ્છ બાગના રંગથી, કેટલીક વાર તેના આકારથી અને કેટલીક વાર તેના ઠંધી તે પક્ષીને પાચે છે.....તેની સાથે ફગનારાથી પોતાની આંખ, આગળ સરી જતો એક રંગનો ટુકડો અથવા તો ઝાડના શિખર ઉપર ઝાંસા ખાવી એક નાની સરખી આકૃતિજ જોઈ શકે છે. પરંતુ શિક્ષિત આખ જેટલું જોઈ શકે તેટલું મારા મિત્રને જણાય છે, અને તે તે રંગના ટુકડાને તથા તે નાની મરખી આકૃતિને તેનું યથાર્થ નામ આપી શકે છે જે તેનાથી જોઈ શકાયું નથી તે ધણીવાર તે સાંભળે છે. કોઈ વિશાળ વૃક્ષની હાયામા તે ખેસે છે અને સ્વર કારે પડતાં તે પક્ષીનું નામ કહી દે છે, એટલુંજ નહિ પણ પક્ષીનો સ્વર પોતાના પ્રિય કે પોતાની પ્રિયા તરફ યુગાંગને છે, કે પોતાનાં જમ્મા તરફ વાતસલ્યનો છે કે જોખમનું સાંનિધ્ય જણાવનાર સાવચેતીનો છે તે પણ કહી શકે છે. જે જે પક્ષીને એ વિદ્યાર્થી જુએ છે અથવા સાંભળે છે તેની નોંધ તે રાખે છે. હાલ જૂન મહિનાની શરૂઆત છે, અને જન્યુઆરી મહિનાથી તે આજ સુધી તેના હાજરીપત્રકમાં ૧૭૩ જુદાં જુદાં પક્ષીઓ નોંધાઈ ચુક્યાં છે, કેટલાંક પક્ષીઓને તેણે જોઈને, તે કેટલાંકને, માબળીને, તેણે જાણખ્યાં છે, પરંતુ તેણે જે પોતાની આંખને તથા કાને તાલીમ આપી ન હત તો હાજરીપત્રકનું કામ પાર પડત નહિ.”

પોતાના એ-મિત્રનો દૃષ્ટાંત આપી એ વિદ્વાન સિદ્ધાન્ત રચાપે છે કે -

‘મનુષ્ય પક્ષીઓને નિરખતો હોય અથવા તો ટિકિટો, સિડકાઓ કે ચિત્રોનો સંબંધ કરતો હોય, તે હાલાર હોય, ધર્મોપદેશક હોય, સુચાર હોય, વધીલ હોય, વેપારી હોય, છાપાનો તંત્રી હોય, ખાસાસી હોય કે છાપા વેચનાર હોય-સર્વત્ર માલમ પડશે કે તાલીમ પામેલી ઇન્દ્રિયો વિજયશ્ચ ક્ષત દેશને પહોંચાડનાર સાધન છે.”

આના પ્રમાણમાં આપણાં યાનનો કેટલો ખર્ચ અંશ પોષણ અને ખનાવટી લાગે છે ! હૃદયમુનિના આશ્રમનું અનુમાન કરતા અમિજ્ઞાનશત્રુન્તલામાં દુષ્કર્ત કહે છે કે પથરા તળે છંદાયલાં ઇંગ્રિયાનાં ફળ અહિં જોવામા આવે છે. ઇંગ્રિયાનાં ફળનો જોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નથી તેને એ વર્ણનની ખૂબી શી રીતે સમજશે ? તેજ પ્રમાણે પત્ર નૈવ વદા કતીરવિટપે દોષો વસતસ્યુક્તિસ્ (કેરના છોડને પાંદડાં હોતાં નથી એ શું વસંતનો દોષ છે ?) એ ભર્તૃહરિની પંકિત ૧૬ વર્ષની વયથી મને યાદ છે, પરંતુ જ્યારે મેં પાદડા વિનાનો, કાંટાવાળો, ચાદી ચુંકી નાનુક ડાળીવાળો, રાતાં ફૂલવાળો, અને ગોળ તીળા તુરાં ફળવાળો, એ છોડ ૩૭ વર્ષની ઉંમરે નજરે જોયો ત્યારે હું ભર્તૃહરિના વચન ઉપર રિદા થઈ ગયો, અને મારી કલ્પનામુષ્ટિ મૂર્તિમંત

અનવાંચી મને અવલુન્નીય હર્ષ થયો. એક મારા વિદ્વાન દક્ષિણી મિત્રને એ છોડ બ્યારે મેં ઓળખાવ્યો ત્યારે તેમને પણ તેટલોજ આનંદ થયો. એટલુંજ નહિ પણ વધારે પડતા શબ્દોમાં મારો ઉપકાર માની તેઓ મને યરમાવવા લાગ્યા એ ઉપરથી મને સમજાયું કે એ બ્યર્તિકરને એઓ તુચ્છ કોટિનો ગણતા નહતા. જે વસ્તુને આપણે પ્રત્યક્ષ કરી શકીએ તે વસ્તુને પ્રત્યક્ષ ન કરેવાથી અને કલ્પનાના તાંતણા મિથ્યા તોણવાથી આપણા મર્મજનો કેટલો બધો ભાગ પડતર રહે છે અને કેટલા બધા આનંદથી આપણુ નિમુખ રહીએ છીએ એ એ દૃષ્ટાંત ઉપરથી આપણને સમજાશે.

પરંતુ અધિધની નમુનેદાર નિશાળમાંથી આ વિપરીત ક્રમને કેશનિકાલ કરવામાં આવશે. એ નમુનેદાર નિશાળમાં પદ અને પદાર્થનો નિત્ય સંબંધ લક્ષમાં રાખી બાળકને જ્ઞાન આપવામાં આવશે; હાંથી પદાર્થ બતાવી હાંથી શબ્દ અને શિશ્નિંગ પદાર્થ બતાવી શિશ્નિંગ શબ્દ તેને શિખવવામાં આવશે; અનિવાર્ય અગવડના કારણે અસહ્ય પદાર્થને અભાવે પદાર્થની નકલ, નહિ તો છેવટે પદાર્થજનું ચિત્ર, બાળકને બતાવવામાં આવશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો આજે નિશાળમાં મળતા જ્ઞાન ઉપરાંત, જંજીથી બાર વર્ષની ઉંમરમાં સુંદર ચપળ ગતિથી ચાલી શકશે; અનેક કલાક, ટાર બેગી તથા ઉમાં રહી શકશે; પાંચ સાત માઇલ વિહાર કરી શકશે; કસરત અને ક્વાયતનાં મુખ્ય અંગો સિદ્ધ કરશે; દેશી રમતા સાથે ક્રિકેટ અને કુટબોલ જેવી વિદેશી રમવાની રમતો રમી શકશે; ઘોડે બેસી શકશે; તંત્રી શકશે; ગોલ્ફ મારવામાં, તીરકામના પ્રયોગમાં, લાલ લાકડી વાપરવામાં કુશળતા સંપાદન કરશે; ખેરાક, હવા, પાણી, આરામ નિદ્રા આદિ આરોગ્યના મુખ્ય વિષયસંબંધી બ્યર્તિકારોપયોગી જ્ઞાન મેળવશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો અનેક ધનુઓને અને પશ્ચીઓને ઓળખશે તથા તેમની બોલીની સુંદર નકલ કરી શકશે; અનેક જુએને જોઈને, તથા ધનુપ્પદ્ધતના સ્પર્શથી પારખી શકશે; સંગીતના સખત સ્વરને સિદ્ધ કરશે અને મુખ્ય લાગે નાઇ શકશે; શીતકષ્ણ, સુવાળું ખડખડું એ બેદા ત્વચાવડે મુદ્દમતાથી સમજી શકશે; અનેક કુદરતી દ્રવ્યોની, ચિત્રોની, પુતળોની તથા મકાનોની કારીગરીની મુખ્ય ધુમીઓ પિછાની શકશે; મુખ્ય રંગોતું તથા વિવિધ પેટારંગોતું, બોજનની બાત બાતની વાનીઓના રસોતું, તથા અનેક જાતનાં ફલ તથા અત્તરના સુગંધનું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન ધરાવશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળકો વસ્તુઓના વચ્ચનો, લંબાઇ, પર્વળાઇ, ઉંચાઇ, ઉંડાઇનો, આંધે પાસેના અંતરનો અને સંખ્યાનો વિગ્રહાણુ રીતે ઝટ અંદાજ કરી શકશે; ચિત્રકામ તથા મૂર્તિવિધાનમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરશે; હાર કલાગી બનાવી શકશે; વાતાં લખી શકશે; મુખ્ય યંત્રોની રચના સમજી શકશે; કારખાનોનો પરિચય ધરાવશે; રોજની રમેઇ રાધી શકશે; કપડાંને માંધી તથા ડિગડા મારી શકશે; અનેક જાતનાં કાપડ, અનેક જાતની ધાતુઓ, અનેક જાતનાં લાકડાં વગેરે ઓળખી શકશે. નમુનેદાર નિશાળનાં બાળક ભૂગોળ, પરત્વે પોતાના ગામની, શહેરની તથા પ્રાંતની ખાસિયતસંબંધી જ્ઞાન ધરાવશે; સ્વદેશપ્રેમ, સાહસ, સંહનશક્તિ, સેવાધર્મ, સ્વસંરક્ષણ, સંલક્ષરિતાઆદિ અનેક સદ્ગુણો ઇતિહાસ તથા જીવનવૃત્તાંતમાંથી શ્રદ્ધા કરશે; સત્સંગથી, પ્રવાસથી, તથા વિશાળ વાચનથી મોંઘા જ્ઞાન-બંધાર અંતરમાં ભરશે; દુઃખાણમાં આપણા દેશના આધુનિક ભલભલા વિદ્વાનો જે વિષય

પરવે ધોર અધકારમાં છે એા અનેક વિષયોનું વંદનીય ચોક્કસ જ્ઞાન ભવિષ્યની નમુનેદાર નિશાળનાં બાળક ધરાવશે.

હવે આ સમગ્ર વિષયને ઉડાંની દેવાના હેતુથી કોઇ એમ શંકા કરે કે ઇન્દ્રિયકેળવણી-રૂપ બાળશિક્ષણનો પાયો જાતેજ રેતીયા રચાયેલો છે, કારણકે તાલીમથી ઇન્દ્રિયો સમર્થ થાય છે એ જો કે સત્ય છે, છતાં આતિ સમર્થ ઇન્દ્રિયવાળા બીજા, કુળી, વાઘરીઓની કેવી સ્થિતિ જોવામા આવે છે ? અગેરિકાનો જગતી ઇન્ડિયન અમામની ગને છેટેથી મન્થ ઉપરથી દહીં શકે છે કે સામે આવતો માણસ પોતાની જાતનો છે, કે યુરોપિયન છે, કે દબસી છે. એ સમર્થ ઇન્દ્રિયવાળા લોકોની સ્થિતિ કેવી દીન અને પરાધીન જોવામાં આવે છે. તેઓ બીજાના ધણી છે કે બીજા તેમના ધણી છે ? અર્થાત્ ઇન્દ્રિયસામર્થ્યના સિદ્ધાંતની કિંમત કોડીની પણ નથી. આ આલેખ તદ્દન અયુક્ત છે, કારણકે સમાજશાસ્ત્રની પેટે કેળવણીનું પશુ સૂત્ર છે કે આશ્રમાશ્રમ ગચ્છેત્ । પ્રસિદ્ધ ચાર આશ્રમોમાં એક પછી બીજાનો જેમ આશ્રમ લેવામાં આવે છે તેમ કેળવણીના પણ ચાર આશ્રમો છે. પ્રથમ આશ્રમ ઇન્દ્રિયની તાલીમનો છે, જેનું સમર્થન કરવા આ લઘુ લેખની પ્રવૃત્તિ છે. બીજો આશ્રમ મનની તાલીમનો છે. એ આશ્રમમાં ઇન્દ્રિયોએ આલેખી સામગ્રી ઉપર મન વ્યાપાર કરી કંઈ કંઈ વસ્તુ સમાન છે, કંઈ કંઈ વસ્તુ ભિન્ન છે, કંઈ કંઈ વસ્તુ કાર્યકારણભાવથી સંલગ્ન થયેલી છે એ બંધા વિચાર કરે છે. ત્રીજો આશ્રમમાં નિવિધ વિજ્ઞાનોમાં કયાં કયાં સત્ય વ્યાપક છે, અને વિવિધ અનુભવોમાં કયાં કયાં તત્ત્વો અનુસ્પૃત રહ્યાં છે એ બાબત બુદ્ધિ શોધ ચલાવે છે. જંગલી પ્રજાઓ ઇન્દ્રિયનું સામર્થ્ય સંપાદન કરે છે, પગ્તુ તે પહેલાં આશ્રમમાં પડી રહે છે, અને સડયા કરે છે. મન અને બુદ્ધિના નિયમિત વ્યાપારના અભાવને લીધે એવી પ્રજાઓનું છૂંકું છૂંકું જ્ઞાન કોઇ પણ મહાકાર્ય કરવા સમર્થ થતું નથી. સુધરેલી પ્રજાઓમાં ઇન્દ્રિયજ્ઞાન-ઉપરાંત જ્ઞાનનું સંકલન અને એકીકરણ થતુ હોવાથી તે પ્રજા તરતી ને તરતી રહે છે, અને જંગલી પ્રજાઓને દગાતી અને દગાતી રાખે છે. સુધરેલી પ્રજાઓમાં પણ કંઈ સર્વત્ર બંધુભાવ ઉભરાઈ જતો નથી એ આપણી આગળનો યુરોપનો મહાભારત મોરચો સિદ્ધ કરી આપે છે. એ પ્રજાઓમાં પણ બીજી બાબતો જો સમાન હોય તો ઇન્દ્રિયની તાલીમનો પાયો જે પ્રજાનો સઉથી સંગીન હોય છે તેની ટકા રહેવાની યોગ્યતા વિશેષ સમજાય છે.

આપણા બાળકો નમુનેદાર ભારતસંતાન અને અને દુનિયાની કોઇપણ પ્રજાનાં બાળકથી ઉતરતા ગણાય નહિ એવી પ્રજા હજી જો આપણને હોય તો બાળશાસ્ત્રજ્ઞોની કેળવણીનો ઉપર કહેલો રાજમાર્ગ છે. એ રાજમાર્ગે નિર્મિત પ્રયાણ કરવા અર્થે લક્ષ્મીની, અને તેપણ પુષ્કળ લક્ષ્મીની, પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. પગ્તુ એ લક્ષ્મીજ આપણું નાક કપાઇ જતું અટકાવી આખરે આપણી લક્ષ્મી-શોભા રાખશે. એ રાજમાર્ગ છોડી બીજે રસ્તે ચલી જવાથી ભ્રમણાનાં મો તો થુ પણ સોગુળ્યાં મો વર્ષ સુધી પણ આપણા દેશનો ઉદ્ધાર થનાર નથી. મનબુદ્ધિના પ્રેરક શ્રીકૃષ્ણ ઇન્દ્રિયરૂપ અર્જુનના આગધિ જની ભારતરથને ઉન્નતિશિખરે લેમકુશળ પહોંચાડે એ અંતમા પ્રાર્થના છે.

જેરાલ્ડ આંજીયર.

(લેખક-રૂસ્તમજી પેસતનજી કુન્ઠરયા.)

આ સુરત શહેરની ઇંગ્લેન્ડની તવારીખમાં જેરાલ્ડ આંજીયરનું નામ ધણું મશહૂર છે. એ નર ઇંગ્લેન્ડની અંગ્રેની કોઠીનો વડો હતો અને જ્યારે ૧૬૬૮માં મુંબઈનો ટાપુ ધરતર ડિયાં કંપની હસ્તક આવ્યો, ત્યારે એ નામીયા ટાપુ લેવા વિષેની સઘળી ગોઠવણ કરવાનું મેને સોંપાયું હતું. એ વખતે સુરતની કોઠી જે ૧૬૧૩માં સ્થાપવામાં આવી હતી, તે આ મા પશ્ચિમ કોસ્ટા ઉપરની જેલુદી જેલુદી ઇંગ્લેન્ડ કોઠીઓમાં વડી હતી; અને તેઓના સઘળા કારબાર ઉપર એ કોઠીનો વડો નજર રાખતો હતો. જ્યારે મુંબઈનો ટાપુ ઇંગ્લેન્ડની કંપનીને હાથ આવ્યો, ત્યારે તેને પણ સુરતની કોઠીના તાબા હેઠળ મકવામાં આવ્યો; અને કેટલાંક વર્ષો પછી મુંબઈનો ટાપુ સુરતનાં વડપણ હેઠળ મુકાયેલો હતો. સુરતની કોઠીનો વડો ૧૬૮૭ સુધી મુંબઈ ઉપર પણ હકમત ચલાવતો હતો. અને એ હકમત પોતે સુરત ખાને રહી મુંબઈમાં પોતાને ગણેના અમલદાર જે 'ડેપુટી ગવર્નર' તરીકે ઓળખાતો હતો, તેની મારફતે ચલાવતો હતો. એ ર્ષમાં વડું મથક સુરતથી ઉઠાવી મુંબઈ લઈ જવામાં આવ્યું હતું; અને ત્યાર પછી સઘળા રહિવટ સુરતથી નહીં પણ મુંબઈથી ચાલતો થયો.

જેરાલ્ડ આંજીયર એ ફરફારની અગાઉ થઈ ગયો છે, અને તેને તાબે સુરતની કોઠી તેમજ મુંબઈનો ટાપુ હતો. એ અમલદાર મુંબઈ, કંપનીને હસ્તક આવ્યા પછી થોડાક માસમાં મુંબઈનો હાકેમ થયો હતો. જે કે આપણે ઉપર કહ્યું, તેમ ધણે ખરો વખત સુરત ખાતેજ રહી એ પોતાના ડેપુટી મારફતે રહિવટ ચલાવતો હતો, તોપણ મુંબઈમાં તે અત્યારવાર આવી સઘળું નક્કી કરતો હતો. મુંબઈ ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યું ત્યારે તે એક માત્ર નાનું મુખ્ય કરોને માછીમારોથી વસાવણું ગમડું હતું. પાછળથી ત્યાં જે વસ્તી વધી અને એક શહેર વરસું, તે ખરેખર આ ફરફારના હાકેમના પ્રતાપથીજ હતું. જેવો આ ટાપુ પોતાના હાથમાં આવ્યો કે તરતજ આંજીયરે ત્યાં વસ્તી વધારવાના ઉપાયો લેવા માંડ્યા; અને એક નવું શહેર ત્યાં બાધી વસવાનો પોતાના ધરદો બહાર કર્યો. સઘળા ધર્મે કાઠ પણ અડચણ વગર ત્યાં પાળવામાં આવશે, એવી ખાતરી તેણે લોકોને આપી, અને હિંદુઓના ધર્મ અંગતર રીતે રીતે જળવાય, એ માટે તેણે ષ્ટલીક ખાસ સગવડો કરો. એ ભલાં પગલાંને લીધે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનાં ધણે કેકાણેથી, મોગલાઈ અમલની સખ્તાઈથી કંટાળી ગયેલા બહુ લોકો મુંબઈ જઈ વસ્યા, અને આ સુરત શહેરથી તેમજ કાઠિયાવાડનાં જંદોરોથી ધણા હિંદુઓ મુંબઈ જઈ રહ્યાં. પારસીઓ, આગળ જ્યારે મુંબઈ પોર્ટુગીઝ અમલ તથે હતું, ત્યારે ત્યાં બહુ જુલ્મ સખ્યામાં હતા. માત્ર એ ત્રણ કુટુંબો સિવાય તેઓની વસ્તી ત્યાં નહોતી; પણ આંજીયરે તેઓને સુરત ખાતેથી ત્યાં જઈ વસવા માટે ધણું ઉત્તેજન આપ્યું. તેઓનાં ધર્મ માટેના મકાનો પણ બંધાયા, તે માટે કાળજી દેખાડી અને મહેલું પારસી દોખમું તેમજ હરેહમદેર સમ્રાજ્ય

અગિયારી મુંબઈમાં એનાજ અમલમાં ઉભા થયાં. મુંબઈનાં ન્યાયનું ખાતું એનાજ વખતમાં ઉભું થયું. અને 'માપલાની પોળ' તરીકે જણાયલી ત્યાના કેટ માંહેની કુશાદે જગ્યા ઉપર પડેલ વડેનું ન્યાય મંદીર એનાજયરે શોકાને અદલ ઇન્સાફ આપવા માટે ઉભું કર્યું હતું. ખીજી ધણી રીતે મુંબઈના ટાપુને ખીલવવા માટે એ જાણ હાકેમે શ્રમ ખેંચ્યો હતો; અને તેનાં પરિણામમાં એની વસ્તી યોડાક હજાર ઉપરથી વધી પોણા લાખ જેટલી થઈ હતી. એનો અમલ ઝાંઝો લખાયો નહીં; નહિતર તે વધુ કાયદો કર્યા વગર રહેત નહીં. ૧૬૭૭ના જૂન માસને છેડે એનું સુરત મધે મરણ નિપજ્યું.

એનાજયર સુરત શહેરમાં મરણ પામ્યો, એ બાબત શકમંદ હતી. ઇતિહાસ કર્તાઓ માટે ભાગે લખી ગયા હતા કે એનું મરણ મુંબઈમાં નિપજ્યું હતું. એ મુંબઈના હાકેમ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેઓએ માની લીધું હતું કે તે મુંબઈમાંજ રહેતા હોવા જોઈએ, અને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. ફીલીપ એન્ડર્સન નામનો જાણીનો મુંબઈના ઇતિહાસકર્તા જેણે પોતાના ઇતિહાસમાં સરકારી દસ્તાવેજોનો છુટથી ઉપયોગ કર્યો છે, તે પણ ખાત્રીથી કહે છે કે જેર૨૬ એનાજયર મુંબઈમાંજ મરણ પામ્યો હતો, પણ આ બાબતમાં આ ઇતિહાસ કર્તા જે ગઈ સદીના મધ્ય ભાગમાં મુંબઈમાં થઈ ગયો છે, તેની ભૂલ છે; અને ખરેખર તો એનાજયર સુરત માટેજ ગુજર પામ્યો હતો. આજી ઉપર જોઈએ, તેમ તે મુંબઈના ગવર્નર યા હાકેમ હોવા ઉપરાંત સુરતની કોઠીનો વડો હતો; અને સુરતના વાખમાં તે વેળા મુંબઈના ટાપુ હતો. એનાજયર મુંબઈ કોઈ કોઈ વેળા આવતો હતો, પણ તેનું મુખ્ય સ્થળ સુરતમાંજ હતું. સુરતના તે વખતના સરકારી દસ્તાવેજો પાછળથી મુંબઈ લાઈ જવામાં આવ્યા હતા; અને ત્યાં સેક્રેટરિયટમાં તેઓને ધણી સંભાળથી જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે. તે દસ્તાવેજોમાંથી ડેટલીક ચુટી કાઢેલી બાબતો સર જયેન્દ્ર દેસ૨ જેઓ આગળ મુંબઈના એલ્ડીનેટ્સ કે લેન્ડમાં પ્રોફેસર હતા, તેઓએ કેટલાક વર્ષો ઉપરગ્રગટ કરી હતી. અને એમના પુસ્તક ઉપરથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે કે એનાજયરનું મરણ તા. ૩૦ મી જૂન ૧૬૭૭ ને દિને સુરતમાંજ નિપજ્યું હતું.

હવે આવા નામીયા હાકેમ જેણે ઇંગ્લેન્ડે માટે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ધણો શ્રમ ખેંચ્યો હતો અને અકસર કરીને મુંબઈના ટાપુને ખીલવવા માટે ધણી દુર અંદેશી વાપરી વર્ષો સુધી મહેનત કાઢી હતી, તેની બધી યાદ કોઈ સંગીન રીતે જળવાયલી રહે, તે માટે તેના જાતભાઈઓએ કાંઈ ઉપાય લીધેલા હોવા જોઈએ, પણ હાલ જો આપણે પૂછીશું, કે એનાજયરની યાદગારી તેના જાતભાઈઓએ કેવી રીતે જાળવી છે, તો કોઈ તેના ખાત્રીથી જવાબ આપી શકશે નહીં. એ નામીયા નરને કંઈ જગ્યા ઉપર દાટવામાં આવ્યો હતો અને તેની કબર હાલ ક્યાં છે, તે બાબતો પણ શકમંદ રહી છે. ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ કર્તા એન્ડર્સન જણાવે છે કે એનાજયરને ક્યાં દાટવામાં આવ્યો હતો, તે મિલકત માલમ પડતું નથી; અને એની પાછળ થઈ ગયેલા સમજા લખનારા મો એજ મીસાલ લખી ગયા છે, તેથી હાલ આપણને માલમ નથી કે એ મહાન નગ્ની કબર હરવીમાં છે કે નહિ? અને હોય, તો તે ક્યાં છે?

કબર સિવાય ઓનજીયરની બીજી સંગીત યાદગારી શકતે એકજ હાલ રહી છે, પણ તે જાહેર પ્રજા માટે ખુલ્લી ન હોવાથી લોકોની જાણમાં આવી નથી. ઓનજીયર પોતાના ધર્મ ઉપર ધણી સુસ્ત હતો, અને તે બીના તેણે લખેલા મરકારી દસ્તાવેજો ઉપરથી ખસખસ રીતે માલમ પડી આવે છે. એમાં તે વારંવાર બાઈબલના વાક્યો દાખલ છે; અને ખ્રીસ્તી ધર્મ અને પોતાના જોડયા અમલદારોમાં સારી રીતે ખાળવામાં આવેલો ન દેખવાથી તેમણે સુખતો હતો; અને પોતાના વિલાપત માહેલા રોડોને અને પોતાના જાતબાપજોને સુધારવા અને ધર્મસંબંધી શિક્ષણ આપવા માટે ખાદરીઓ મોકલી આપવા વારંવાર એ દસ્તાવેજોમાં આગ્રહ કરતો અને આપણે જોઈએ છીએ. આવો ધર્મસુસ્ત હોવાથી તેની ખ્રીસ્તી દેવળ ઉપર આરથા કુદરતી રીતે ધણી હતી. મુખ્યત્વે મોટું ખ્રીસ્તી દેવળ જે ‘સેન્ટ થોમસ કંધીડલ’ તરીકે ઓળખાય છે, તે બંધાવવાનું ઓનજીયરના વખતમાં અને એના આગ્રહને લીધેજ શરૂ થયું હતું, પણ તેના કવચતના નિષ્ફળતાં મરણ પછી ધર્મ વિષે ડોહને ઝાઝી દરકાર ન હોવાથી એ દેવળનું કામ થોડુંક ચાલી ૪૦ વર્ષ સુધી બંધ પડ્યું હતું અને એ દેવળ છેક ૧૭૧૦નાં સાલમાં ગવર્નર મુનના અમલ હેઠળ બંધાઈ તૈયાર થયું હતું. જે દેવળ ઓનજીયરના વખતમાં તૈયાર થયું ન હતું, તોપણ એ હાલે બંધી માટે લોકોને ભેગા મળવાદાન એક મેરોડો, એરડો મુખ્યત્વે ક્રિસ્તીમાં અલાઈને કાઢ્યો હતો; અને ત્યાં પ્રાર્થના માટે ભેગા મળતા હતા. એ વખતે કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરવા માટે એણે આદાનું એક મોટું વાસણ જેને ‘એલીથ’ તરીકે કહેવામાં આવે છે તે ભેટ આપ્યું હતું અને એ વાસણે હજી લગભગ અરધી સદી થવા છતાં મોજુદ છે. એ વાસણ પ્રાજણથી જ્યારે દેવળ બંધાયું, ત્યારે ત્યાં મુકવામાં આવ્યું હતું અને લાંબાં તે હાલ સુધી રાખી મેલવામાં આવ્યું છે. એના ઉપર ઓનજીયરે પોતાનું નામ કોતરવેલું છે; અને તેથી તેની યાદગારી જાણી રહી છે, પણ આ વાસણની દેખાતી માત્ર જુજ લોકોનેજ ખબર છે. જાહેર પ્રજા એ વિષે કશું જાણતી નથી.

જાહેર પ્રજા ઓનજીયરને ધણી ઓલાદો સુધી પોતાની યાદમાંથી ખસેડે નહીં, તે વિષેની દરકાર એના જોડયા અમલદારોએ ન લીધી હતી, એમ નથી. તેઓએ તો એનાં મરણ બાદ તુરતજ એની ઘેર ઉપર એક ભવનદાર અને સુંદર મકાન ઉજી કરવાનો ફરાવ કર્યો હતો અને તે ફરાવ અમલમાં પણ મુકવામાં આવ્યો હતો. એ જમાનામાં સુરત શહેર માહેલી યુરોપિયન કોહીવાળાઓ પોતાના વડાઓ જેઓ ત્યાં મરણ પામતા, તેઓની કબર ધણી ભવન બંનેલી ‘રીને’ બાંધવાને એકમેક સાથે હરીશાહ ચલાવતા હતા. વલદા લોકોએ પોતાની કોહીના વડા માટે એક ભવનબંધેલું મકાન બાંધી એ હરીશાહ શરૂ કરી હતી. તેના જવાબમાં ઇંગ્લેન્ડ લોકોએ પોતાની કોહીનો વડો સર જ્યોર્જ આકસેન્ડેન જ્યારે ૧૬૬૯માં મરણ પામ્યો, ત્યારે તેની કબર ધણી ભવ્ય રીતે બાંધી પોતાની શ્રેષ્ઠતા બતાવી હતી. આકસેન્ડેનની કબરવાળું મકાન હજી સુધી ઉભેલું છે અને તે જે મરનાર શખ્સની યાદ માટે બાંધવામાં આવ્યું હતું, તેની યાદ તે બરાબર રીતે હજી સાચે છે, કારણકે તેની ઉપર તેનાં નામની વખતી હજી મોજુદ છે, જેથી તે ઓળખાય છે.

આઈસેન્ડેન પછી ૮ વર્ષે જ્યારે જોનજીવર મરણ પામ્યો, ત્યારે તેની પછી યાદ તેવીજ રીતે તેની કબર ઉપર મોઢું મકાન બાંધી જાળવી રાખી હતી. એ બાબે કશો શક નથી. હવે એ મકાન હાલ ક્યાં છે, તેની આપણે તપાસ કરીશું. આઈસેન્ડેનની કબરની જોડમાળ તેના જેવુંજ એક સુદર મકાન હાલમાં છે, પણ તે મકાન કોના સંબંધમાં બાંધવામાં આવ્યું હતું, તે માલમ પડતું નથી. કારણ કે તેના ઉપર કોઈનાં પણ નામની તખ્તી મેલેલી નથી; પણ આજ મકાન મર્નર જોનજીવરની કબર છે, તે મારે મનથી તો નક્કી છે. પણ એના આગળ તખ્તી મેલવામાં આવેલી હોવીજ જોઈએ, એવું એ મકાનની મેં જારીકીથી લીધેલી તપાસ ઉપરથી સાચ માલમ પડે છે. એ મકાનની બદરની દીવાલોની અવગચ્છે એક ગોખલા જેવી જગ્યા છે, જેની બંદર નામની તખ્તી પહેલાં મકાયલી હોવીજ જોઈએ. પાછળથી કોઈ મંજોગોને લીધે એ તખ્તી હાલ ડંગ છે, તે માલમ પડતું નથી. એ પુષ્કળ વર્ષો થયાં શુભાઈ ગઈ છે, તે બાબે શક નથી રહેતો, કારણ કે ૬૫ વર્ષ ઉપર જ્યારે એક 'બેલાસીસ' નામના સુરવના ઇંગ્લેન્ડ અમલદારે એ કવારગામવાલું ઇંગ્લેન્ડ કબ્રસ્તાન તપાસી તેના હેવાલ સુબાઈની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટી માટે ૧૮૬૦માં લખ્યો હતો; તેમાં તખ્તી વિષે કંઈ પણ ધસારો નથી; અને તે વખત પહેલા પણ તે શુભ થયેલી હતી.

હવે જો તખ્તી હયાત હતે, તો જોનજીવરની યાદગારીનાં મકાન બાબે કંઈ પણ શક રહેતે નહીં; તોપણ તખ્તીની ગેરહાજરીને લીધે આ મકાન કોની યાદમાં બાંધવામાં આવ્યું છે, તે ખીના તદ્દન અધારામાં રહી નથી, તો જો કે આજસુધી સધળે ઠેકાણે એમજ માનવામાં આવે છે કે જોનજીવરની કબરની હસ્તી વિષે કોઈને ખાતરી નથી.

પણ તખ્તીના જેવોજ એક મજબુત પુરાવો મને કેટલુંક થયું મળી આવ્યો છે, જે વિષે મેં થોડુંક ઉપર "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા" મારફતે તેમજ બીજી રીતે સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું; અને આ લેખ લખી સાહિત્ય પરિષદ મારફતે પ્રગટું આ ઇતિહાસીક ખાખત ઉપર ધ્યાન ખેંચવા હું આશુ છું. જે પુરાવો મને જડ્યો હતો, તે એક ૧૭ મી સદીના છેડેના ભાગના પ્રગટ થયેલા એક પ્રવાસીનાં પુસ્તકમાં આવેલો છે. આ લગાર નવાઈ જેવું છે કે જ્યારે સર્જે મરમર જેવા સંગીન પથ્થર ઉપર કોતરેલી શહાદત શુભ થઈ ગઈ છે, અને યાદગીરી જાળવવાની ક્ષેત્ર બળવવામાં નિષ્ફળ નિવડી છે, ત્યારે એક માત્ર પાતળાં કાગળ ઉપર છપાયેલી ખીના શહાદત વરીકે આપણી મદદ આવી છે.

જોર્જિન નામનો એક પાદરી ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાના ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો માટે અગ્રે મોકલી આપ્યો હતો અને તે પાદરીએ સુરત અને સુબાઈ કેટલોક વખત વસી પોતાના પ્રવાસનો હેવાલ એક પુસ્તકમાં ૧૬૯૬માં પ્રગટ કર્યો હતો. એ પુસ્તકમાં સુરત શહેરનું જાણવા જોગ વર્ણન લખાણથી જોર્જિનને આપેલું છે અને વળી અહિંયા વસતી શુદ્ધ શુદ્ધ ધર્મની પ્રત્યેક વિશે પણ એણે ઘણું વાગવા ક્લાયક વિવેચન કર્યું છે. જોનજીવરના મરણ પછી ૧૨ વર્ષે એ

સુરત ખાતે આઠમો હતો અને એ ગાર વર્ષની મુદતમાં ઓનશ્યરની કચર ઉપર કંપનીના અમલદારોએ એક બબ્બ મકાન બંધાવ્યું હતું, એમ એવિંકેટનનાં પુસ્તક ઉપરથી ખુસ્તું માલમ પડે છે. ઇંગ્લેન્ડનાં કચ્છસ્તાનનો હેવાસ આપતાં તે જાણીએ છે કે એમાં સઘળાઓની અંદર બે મકાનો પોતાના ઉંચા મિનારા અને ગુંબજોથી લગી રજાં છે અને જોનારું ધ્યાન પોતાના વરફ ખડું ખેંચે છે.

એક તો એ લખે છે કે સર જોન ઓક્સેન્ડેનની કચર છે અને ખીજું તે જાણીએ છે કે ગવર્નર ઓનશ્યરની યાદમાં ઉલું કીધેલું છે.

હવે હાલ પછી આ કચ્છસ્તાનમાં એજ મકાનો એવીજ રીતે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સર જોન ઓક્સેન્ડેનવાળું મકાન સઘળાઓને જાણીતું છે. દારજુલે તેની ઉપર તેનાં નામનો લેખ જડેલો છે, ત્યારે ખીજું મકાન જે આપણું ધ્યાન પહેલાંના જોટકુંજ ખેંચે છે, તે ગવર્નર ઓનશ્યરનું જ હોયું જોઈએ.

એવિંકેટનનાં પુસ્તકમાંથી મેં જતાવેલી આ ચકાદત ગવર્નર ઓનશ્યરની કચરનાં મકાન યાને હજારા રિપે ધણે ખાત્રી બરેલો ખુલાસો આપણને પૂરો પાડે છે અને હું જોઈને ધણો ખુસી છું કે થોડા માસ ઉપર મેં એ ચકાદત રજુ કર્યાથી ઘટતે ઠેકાણે એ વિષે ખાત્રી થઈ છે અને એ ઓનશ્યરનાં હજારા ઉપર તેનાં નામની એક નવી વખતી કાતરાવી મકાવાની છે.

જેરલ્ડ ઓનશ્યર જે કે અહાંયા ધરત ઇંડિયા કંપનીની નોકરીમાં આગ્યો હતો તોપણ તે એક ખાનદાની પુરુષ હતો અને તેનો પિતામહ એક ઉમરાવ હતો. જોનો ખેતામ હોર્ડ ઓનશ્યર એજ હોગર્ડ હતો. એ ઉમરાવનો છોકરો એમજોઝ ઓનશ્યર મોટો ધર્મશૂર હતો અને કબજીનના આર્ય ખીગપતું ઉંચું પદ તે પામ્યો હતો. એમજોઝનો પેડા ટીકરે, ખાત્રીમાં, ઓનશ્યર પાછાથી પોતાનાં પિતામહનાં ઉમરાવ પદ ઉપર આગ્યો હતો. જે જેરલ્ડ ઓનશ્યર ૧૮૭૭માં ૨૨જી પામ્યો નહીં હતો, તો પોતાના બાપ કાન્સીસનું ઉમરાવપદ એને મળતે, દારજુ કે કાન્સીસને કાંઈ સંતાન હતાં નહીં; અને તે જ્યારે ૧૭૦૦માં મરણ પામ્યો ત્યારે જેરલ્ડ કરતાં પછી નાનો બાપ હયાત હોવાથી તે ઉમરાવ બન્યો.

ચિત્રિત પત્ર શિક્ષણ.

(લેખક:— દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.)

“ચિત્રવાળાં પત્રો વંડે ઇતિહાસિક વિષય-શિખરવાની રીતને—” ચિત્રિત પત્ર શિક્ષણ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. કેમકે એમાં ચિત્રવાળાં પાનાં (પત્રો) નો ઉપયોગ કરવાનો છે.

આ રીતે હાનાં બાળકને રમત ગમત મध्ये શિક્ષણ આપી શકાય છે, વારતે તે “ક્રિડા ગાર્ટન પદ્ધતિ” ને મળતી છે, એમ કહેવામાં કશો પાધ નથી. વળી આ રીત નવીન નથી પણ આપણાં દેશમાં રમતો વેળા જૂના સમયથી પ્રચલિત છે. એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી સહેજ ધ્યાનમાં આવશે.

૧. આપણા દેશમાં ગુરૂર કાન્યને આધારે કથા કરનાર કથામંદ કે માણસને ચોમાસામાં કથા કહેવા નીકળતા ત્યાર સાથે મહાભારત અને રામાયણનાં પાત્રોનાં અને જુદા પ્રસંગોનાં ચિત્રવાળા કોગળનાં જૂગળાં રાખતા અને તેમાંનાં ચિત્રોનું વર્ણન રમુજ રમત સાથે બંધી કહેતા. એ વખતે આંગળી કે સોટી વડે અમુક વ્યક્તિ જાણખાતી સમજાવતા. એમકે પાંડવોના ચિત્રમાં પ્રયં કાયા અને મોટી મહાબળા બીમને જતાવીને હસતે મુખે કહેતા કે “આ મોટા બીમ સવા ફળશીનો ખીચડો ખાઈ સમ્ર જમ, તોય તેનાં આ કુંવાણ કહેશે. કેન્નારો બીમ જૂખ્યો રહ્યો હશે.” એજ પ્રમાણે રાવણ કુંભકર્ણ માટે હાસ્યજનક ઉકિત કરી તેના ગુણવશુ પ્રદર્શિત કરતા. એ વાત સાં કોઇ જુદા માણસોતે જાત હશે.

૨. સિવાય હકીકત જાતના લોકો સાધુનો વેશ ધારણ કરી પેટી જેવું લાઇ ગામે ગામ શેરીઓમાં તથા ખજાવાડમાં ફરતા ફરે છે. અને લોકોને દારકા, અયોધ્યા, પંચવટી વગેરે સ્થળ તથા રામકૃષ્ણાદિ અવતારનાં ચિત્ર પેટી ઉપરના કાચમાં મોં રખાવી જતાવે છે. એ પ્રશ્ન ધણાંએ જોયું હ.

૩. વળી માત્રાણુ લોકોને જાનનાથ, શ્રી નાથજી, રણછોડજી વગેરેની છબીઓ આપવામાં આવે છે, એમાં ધર્મભાવના સાથે સુચરિતનો આદર્શ રાજ સન્મુખ રાખી શિક્ષણ આપવાનો હોય. આમજી હશે એમ જાણે છે.

૪. એ ઉપરાંત દક્ષિણમાં બહુ પ્રચલિત દશાવતાર નો જાણખાનાનો, મંજુલો, જોલો, જોલો હશે, તેને આજમ હશે કે તેમાં ત્રિષુના દશ અવતાર તેમનાં સંખ્યકાદિ આપુધ અને ગાય-ધોડા-વગેરેનાં ૧૨૦ પાનાં હોય છે. એ વડે રમત રમાય છે, ને જાનાં બાળકોને અવતારની ડુંકી રમુજ વાતો કહેવાનું જની આવે તેવું છે.

ઉપરનાં બધાં સાધન માટે શિક્ષકની દૃષ્ટિએ વિચારીએ, તો ઇતિહાસ અને જૂગળનાં અમુક અંશે અસહી રીતે જ્ઞાન અપાતું, એમ લાગે છે. પરંતુ સોડોમાં ધર્મભાવના પ્રયત્ન હોવાથી શિક્ષણનો આન્તરભાવ દેખાતો નથી. વળી નવી સરકારી નિશાળો ઉઘડ્યા પછી નવાં સાધન મળવાથી શિક્ષણમાં પ્રથમનાં સાધનનો ઉપયોગ થતો નથી, વારતે આજુ સમયનાં સાધન વરંદ દર્શિ કરીએ.

૧ એ કોગળનાં જૂગળાં અને પાધડીમાં રોજેલાં ચિત્રવાળાં ટીચી ઉપરથી તેને જૂગળ-મંદ કે મોગળમંદીયા કહેતા.

વર્તમાન સમયમાં યુરોપના દેશોમાંથી ગ્રામજો અને મેહાપુરુષોના ચિત્રોના કાર્ડ આવે છે, અને તે માથે તેટલાજ કદના પત્તામાં કુટ્ટી વિગત પણ ઇંગ્રેજીમાં છપેલી આવે છે. એ તો ધણુના જોવામાં આવેલ હશે. આવી રચના કરવાનું કારણ માત્ર એજ છે કે-ચિત્રોથી બાળકનું મન તે જોવા સારૂ ખેંચાય છે, અને આ શું છે ? કોણ છે ? વગેરે જાણવાની વૃત્તિ પાનાં જોઇ જાય ત્યાં ત્યાં હાથમાં લઇ પૂછપરછ કરવા મંડી જાય છે. આ વખતે ધીરેથી ધ્યાન દઇ ઝમ પુગસર નામ ઠામ ને વિગત કહેવામાં આવે, તો તે બહુજ સારી રીતે-માદ. થઈ જાય છે અને ઉત્તમ અસર કરે છે. આમ કરવાથી બાલુવરનો ખાર ન જણાતાં એ માધુમ રીતે આનંદ અને ઉત્સાહથી કેટલુંક શીખી જાય છે, વળી એથી ગોખણુ પડીને વંદન રૂપસં મળે છે, વાસ્તે આ રીત આદરણીય છે, અને શિક્ષણમાં તેનો બહોળો ઉપયોગ થવાની જરૂર છે.

ઉપરની રચનાનું અનુકરણ કરીને સને ૧૮૯૧ માં મિનાખ્યા બ્યંકાખ્યાએ “સચિત્ર અક્ષર પાનાનો ખેલ” નામે ગ્રંથકો છપાવી ‘અલ્પલિપિના અક્ષર તેમાં દાખલ કર્યા હતા, તે વડે અક્ષરજ્ઞાન કરાવી બ્યંકરણ શિખવવાની ધારણા રાખેલી, પણ દાખલમાં તે ઉપલબ્ધ થતો નથી, ત્યારપછી પુના ચિત્રશાળા તરફથી મૂળાક્ષર, ચિત્ર અને દલાવર વગેરેના દાણા સંકલિત ગ્રંથકો છપાયો છે, પરંતુ સગરે “બાળપોથી” છપાવ્યાથી તેનો ઉપયોગ બંધ પડ્યો છે.

હાલમાં રંગાકૃતિની પેટીમાં મૂળાક્ષરનાં પત્તાં હોય છે. પણ બાળપોથીની મૂચના પ્રમાણે કામ કરવાનું હોવાથી શિક્ષક સાદા મૂળાક્ષરનાં પત્તાનો ઉપયોગ કરતા નથી! પરંતુ એ પેટી અને બાળપોથીની રચના પરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે બાળકને માટે મૂળાક્ષરનાં પત્તાં રંગીલ, ચિત્રિત, અતિહાસિક અને રમતની સંકલનાવાળા હોય તો વધારે ઉપયોગી થાય એમાં શક નથી. જો કે બાળપોથીની રચના ધણી સારી છે, પણ તે વડે રમત દગલ નહિ, તેમ ચોપડીના રૂપને લીધે તેનો ઉપયોગ થઇ ગયે નહિ વાસ્તે પ્રારંભમાં કલા પ્રગણેનું સાધન અત્યુત્તમ જણાય, એમ સૌ શિક્ષણાનુભવી જનો કબૂલ કરશે.

ઉપરના હેતુથીજ બધા ગ્રંથકો કરતાં વધારે સૌંદર્યવાળો રંગીત અને મનોહર તેમજ ઘણા વિષય શિખવવામાં કામ લાગે, એવો ગ્રંથકો બાનનમરના હાલના વિદ્યાગસિક અને કિંડરગાર્દન પદ્ધતિના ભાવિક મહારાજ સાહેબ સંરે બાવસિંહજી બહાદુરે બહાર પાડ્યો છે, તે જોઇ આખાલ ‘વૃદ્ધ આનંદ’ પામે છે. વળી સાહિત્ય પ્રેમી જનોનું એ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય ખેંચાય એવું છે કેમકે દેશી સાહિત્યની પ્રગતિ તથા ઉન્નતિ કરવાના સમયમાં એ એક ઉત્તમ માધ્યમ બહાર પાડીને નામદાર મહારાજ સાહેબે સાહિત્યના બહોળા ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય વધારો કર્યો છે. એ જાણી વિદ્યાર્થીમાં હર્ષ પામે એ સ્વાભાવિક છે.

એમાં જૂના વખતની એક લગ્નનાં ચિત્રો જુદા જુદા પત્તામાં છે. તે ઉપરથી તે વખતનો પોશાક, હથિઆર, વ્યુહરચના, ગરવીરોના જુરસા, વગેરેનો આગેદુમ ચિતાર નમરે પડે છે. એટલે જૂનાં ચિત્રના નમુના તરીકે પણ ઉપયોગી છે, તે આ સાથે મોકલેલા નમુના પરથી સહેજ ધ્યાનમાં આપશે.

૧ પાનાની એક બાજુએ મધ્યે ચિત્ર, અને ફરતી કારણમાં આઠ લિપિના અક્ષર (ગુજરાતી, નાગરી, દક્ષિણી, બંગાળી, દ્રાવીડી, તેલુગુ, ઉર્દુ અને અંગ્રેજી.)

ખીનું-એ વડે કિંદરગાર્ટન પદ્ધતિએ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અક્ષર, વાચન આદિ વિષયો ન્હાનાં બાળકને શીખવી શકાય એવો ઉદ્દેશ રાખી રચના કરવામાં આવી છે. જેમ શિશુ શિક્ષણાચાર્ય દેખેલની એક બક્ષીસ ઉપરથી જુદા જુદા વિષય પર જનાય છે, તેમ આ રચનાથી ત્રણે પ્રકારની કેળવણી આપવાનું બની શકે તેવું છે, માટે આને “દેશી બક્ષીસ” અથવા “ભાવિક બક્ષીસ” કહીએ, તો ચાહે. એનું પ્રથમ રચના વર્ણન અને પછી શિક્ષણનો ક્રમ આપવામાં આવે છે.

એ ગ્રંથક્રમાં^૧ ૪૧ પત્તા રંગીન ચિત્રવાળાં છે. ચિત્રની ડેરપર અંગ્રેજીમાં નામ છે અને ખૂણા ઉપર સંકેતિક અક્ષર તથા તે નીચે નંબર આપેલા છે. સાથેના એક પાનામાં રમતનું અને બીજા બેમાં લકાઇનું વર્ણન ૨ અંગ્રેજીમાં છપાવ્યું છે ઉપરાંત સ્ટેટનો સુદર નકશો પણ મુકાવેયો છે. નંબરો નીચે પ્રમાણે છે:—I (લ.) ના ૧૯, II (મ.) ના ૧૪ અને N (ન) ના ૫. એ ચિત્રામ નંબર વગરનાં ૩ પત્તાં મળી કુલ ૪૧ થાય છે.^૨ પાઠ્યની બાબતોએ R, B, T, નો ૩ મોનોગ્રામ છે, તે ચોજકની નામદર્શક નિશાની છે. રમત નવા પ્રકારે દર્શાવી છે, પરંતુ મુળ ઉદ્દેશ શિક્ષણનો છે, અને તેથીજ એનું કચર ઉપર નામ “હિસ્ટોરિકલ પીકચર્સ” (એતિહાસિક ચિત્રો) એવું આપવામાં આવ્યું છે. વાસ્તે તે વડે વિષય કેમ શિખવવા તે બાબત માત્ર હુકમા મરસમાર્ગની ઝાંખી (યથામતિ લખીને) કમીશન^૩ કેમકે પત્તાં ધસ્યાં છે, ને તે દરેકને માટે જુદા જુદા અનેક પ્રશ્ન હોઈ શકે. વળી શીખનાર પાત્ર પરત્વે પણ સરલ, કલ્પિત અથવા સૂચક કે તર્કના પ્રશ્નો કરવા પડે, એ બાબતી રિમત આપવા વિષય વંચી જન, વાસ્તે હુકમાં સામાન્ય વિચાર આપવાની ધારણા ગમી છે.

આ પ્રસંગે કહેવું જોઈએ કે સ્ટીરીઓટોપ, મેલ્ડ લેટર્ન, સીનેમેટોગ્રાફ વગેરેથી ધણું શીખવી શકાય, પણ તે રમકડાની માફક દરેક ઘરમાં હોય નહિ, નેમ દરેક શાળામાં હોય, તો બાળકના સ્વાધીનમાં મૂકાય નહિ, વાસ્તે આવાં છટાં ચિત્રવાળાં પાનાંની અમલ રીકારી છે. બીજી પૃથક્ શિક્ષણ તથા સમૂહ શિક્ષણમાં દરેક સ્થળે સૌ જોઈ વાપરી શકે તેવું છે, અને ન્હાના મોટાને “એક પંથ દો કાજ” એ નીને લાભ મળી શકે તેમ છે, વધારે સ્પષ્ટતાથી કહીએ, તો આના અધિકારી પ્રાથમિક શાળામાં બાણતો ચોથા ધોરણ સુધીના સૂરે વિદ્યાર્થીઓ

^૧ એમાં બીજા ૧૧ પત્તા ઉમેરીને કુલ ૫૨ પત્તાં કરવાની યોજના થઈ ચૂકે છે.

^૨ અક્ષર ઉમેરી તેને ‘પણ’ નંબર આપી. વળી દરેક પત્તાની પગાડે મૂળાક્ષર તથા આંકડા મૂકી આંક પણ શીખનાય તેમ કરેલું છે. છિત્રણમાં ૫૨ પાનાંને ઉપયોગ છે એમ ધ્યાનમાં રાખી ક્રમ આપેલો છે. આવી રચના ગુરુત્વાત કે દિલ્લે ઇતિહાસ માટે પણ થાય.

^૩ નવી યોજનામાં ગુર્જર ભાષાનો પણ ઉપયોગ થવાનો છે.

^૪ ત્રણે અક્ષર ભેગા છે. ને તે દરગારવી ગે મુકાવેલ છે.

૪ એક બાળકને તેની યોગ્યતા નિચારી કેળવણી આપવી તે પૃથક્ નિદાન અને શાળામાં આખા વર્ગને એક સાથે મરખુ શિખવવું તે સમૂહ શિક્ષણ ત્યારે શાળાના પ્રમુખગણ વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને અમળવે છે, ત્યારે તે પૃથક્ શિક્ષણનો પ્રકાર ગણાય.

અને પોતાના ધર્માંથી ગરક થઈને દરેક જુરસદે પાને રમનામ માણસો છે. આ હવેના નવા તંથી રમકે મમળગે. એમાં રમત રમવાની વિગત એને “ચિત્રિતપત્રખેત્ર” કહેવામાં આવ્યું છે, તે વાત ગામ્પર નાની શિક્ષણનુક્રમ ઉપર આવીએ.

પગથીઉં પહેલું.

● છેક ન્હાનાં-ધોરણ બહારના બાળક માટે—

૧. બાળકને કવર ‘ખોલવું’ ને પત્તાં કહાડી પત્તાનો આકાર રંગ વગેરે બતાવવું.
૨. પત્તામાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ, બખ્ત વગેરે જાનવર હોય તે જાણખાવવાં.
૩. એ જાનવરોનો આકાર-અવયવ પૂછવા ને સમજાવવા. તેમના ધ્વનીનાં નામ-ઉંટનું ‘ગાંગરવું’, ઘોડાનું ‘હણહણવું’, ભેંશનું ‘રણવું’ વગેરે.
૪. માણસોમાં ગજા, કારભારી, મિપાઇ, જમીનદારની જાણખ.
૫. સૌંદર્યના આકાર-ફૂલ, બાજી, શેતરંજી, ઉવેચ, ધગ, પૂલ વગેરે કરાવવા.
૬. રંગનાં એ ત્રણ નામ
- ૭ ઘોડાની પેઠે દોડે, ક્રે, હલંગ મારે, ઉંટની પેઠે ઉઠમેશ કરે વગેરે કસરત

પગથીઉં બીજું બાળવર્ગ.

૧. પાલક, હમદગ, વાળવાળા, તોપચી ને પંખાચીની જાણખ. તેમનાં કાગ ‘ગડે’ કુંડામાં કહેવં. (એ સખ્તોથી.)
૨. પોશાકમાં—પાઘડી, ટોપી, બખ્તર, ચોરણ, ધોતીઆં કોણે પહેવાં છે? તે વધા બખ્તર શેના થાય, તે બતાવવું.
૩. હથિયાર-કાલ, તરવાર, ભાલા, બંદુક વગેરેમાં નામને વર્ગમાં બતાવવાં.
૪. દશ એકડાને મૂળાક્ષરનું જ્ઞાન, પંચી મૂળાક્ષરના સખ્તો.
૫. રંગના નામ—તેવા પદાર્થોની જાણખાણ. ફળ, ફૂલ, અનાજના રંગ.
૬. વાર્તા—ટુંકી ને જોધક વાર્તા પત્તામાંના પાત્ર પરત્વે કહેવી. જેમકે વિજય ક્ષમા, તપતેજનું ઓદાર્ય, ભાવેશનું વીરત્વ ને નિર્બંધની શબ્દ.

ત્રીજું પગથીઉં-પહેલા ને બીજા ધોરણ માટે:-

૧. એક બાળકને પત્તાં આપે, શિક્ષક જાત જાણખાવે. હિંદુ, મુસલમાન કાઠી વગેરે.
૨. જુના ને હાલના અમલદારોના કામ, બનાવને અંગે કહેવો. થાણદાર, મુખી, ફોજદાર, વડોદરા વગેરેના કામ
૩. L, M, N, K, એ અલગે લીલીઆ મહુવા, ભાવનગર અને કુંડલા માટે છે

૧. પાનાં આપવાં પડે તો કિં. ગાર્ટનની જાડીસના દડા માફક વિવેકથી ને કમવાર લેવાય દેવાય તેમ કરવું.

૨. એ વર્ગનાં વાર્તાનો વિષય છે, તેથી મુખ્ય મહેતાજીએ ઇતિહાસમાંથી જનશ્રુતિથી અને પરિચયિત ઉપરથી કહેતી,

તે સ્થળે નકશામાં ગતાવસાં મુખ્યત્વે પ્રખ્યાતિ કહેતી.

૪. મૂળને મિશ્રરંગનાં નામ-સુશોભ વગેરે.

૫. કસરત-કવાયદ, દેશી રમત ચક્રભીદ્યુ જેવી બે પક્ષ બાધીને (આમાં કાંઈ અને રંગ પૂરના પક્ષ કરવા.)

ચોથું પગથીઉ.

ત્રીજા અને ચોથા ધોરણ માટે (જે બેઉ ધોરણમાં લગભગ સરખી વય અને શક્તિના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે વળી ૧૬મી રાજ્યનો સરકારના વાર ઇતિહાસ ધણે સ્થળે ત્રીજા ધોરણમાં વાર્તારૂપે ચલવાય છે તેથી આ સ્થળે નીચેના વિષય રાખ્યા છે.)

૧. દેશી રાજ્યનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ.

૨. સ્વસ્થાનની ભૂગોળ, ઐતિહાસિક સ્થળોના અનુસંધાન સાથે

૩. અક્ષર ઉપરથી વ્યાકરણ-દેવ, વ્યંજનના ભેદ, નામ, સર્નામ વિશેષણ તથા ક્રિયાપદનું જોઈતું મુખ્ય જ્ઞાન સાદી વાક્ય રચના.

૪. કસરતો-ધોડેરવાર થતાં ગિખવવું. પટ્ટા ખેલવા, મર્દાની કસરતો. બે પક્ષના મુખ્ય સેનાપતિ દ્વારા ૬૬ યુદ્ધ (એક બીજા શક્તિ અનુસાર જુદી જુદી રમતો રમે.)

ઉપરના ક્રમમાંથી ઇતિહાસનો વિષય પ્રથમ લઈએ. કાગળ કે મુખ્ય વિષય તે હોઈને પાના સાથે વિશેષ સબધ ધરાવે છે વારને તેને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે

ઇતિહાસ.

૧. "જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવું" એ સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખીને કામ લેવું, પાના ટેમલ ઉપર ગોઠવવા. તેમાંથી હાલના મહારાજાની છબી સોંધાવવી. છોકરાં તુર્ત શોધી દેશે. વળી આગળ પ્રથમ બીજા પાનાની પથ સંચા કે રૂપની માહિતી હોય, તે વાંચ કરાવી જવી

૨. પછી ગાદીપતિની રાજનીતિ, પ્રજાહિતના કામ, સદગુણ વિશે કહેવું ને પૂછવું. અને રાજ પ્રજા વચ્ચે હોય આવડતનો મર્મ સમજાવવો.

૩. વર્તમાન બનાવ પરથી ભૂતકાળના પ્રસંગો પર જતાં દરેક પૂર્વજની છબી કે રાજધાની બતાવી તેના બનાવ, લોક રીત, ઐતિહાસિક-પૃત્તિ-વૃત્તિ રીતે કહેવું.

૪. રાજ્ય સ્થાપના, વધારના, ને સુધારના ગભ, મનીઓ, મહા પુરોને બાબતોની વાતો પણ પ્રસંગરૂપ કહેવી. સારો ગોખાવવાની જરૂર નથી.

૫. વર્ષનમાં ફાલ, કરિત્ત, કહેરતનો ઉપયોગ કરવો. ચાત્રડા ચરિત્ર, પૃથુરાજ રામો, પ્રતાપ નાટક એવી કવિતાઓ પ્રથમ જોઈ કહેવી, જેમકે-

૧ ધણે સ્થળે દેશી રાજ્યનો કે તેની પ્રજાનો ઇતિહાસ રીખસતો નથી, એ પદ્ધતિ અને અનુભવથી દિઠક છે યુરોપ અને બીજા દેશની વાતો જાણે અને યોદાના, ગદ્ય કે સંસ્થાનની વાત ન જાણે એ કેવી રીતે કહેવાય ?

અ. M નં ૧ તું પતું મહારાજ ૧૫૫૮સિંહજી છે. તે બતાવી વર્ણવવું કે=તેમણે
 'ગોટાં પરાક્રમ કરી રાજ્ય વધાર્યું, ને તાણે કર્યું. ભવ્યમૂર્તિને મારકણી આંખથી શત્રુ
 કાંપતા. હામ દામ ને હામ તણે, ઘણાં હતાં-હાડાઇમાં પાણી પાની કરી નથી. ચરતીર-
 તાતું લોહી પ્રભમાં ઉપજાવ્યું હતું. બ્રાહ્મણ-વાણીયા પણ લડતા. એક કવિએ કહ્યું છે કે-

“ધરતીને ન્હોતો ધણી, ત્યારે નિત્ય કરતી નકતા

• વરી તને વખતા, આંગત અખમાલ રાકિત-” ૧

જાણે કવિ પરાક્રમ વર્ણવે છે કે—

‘કુચા વાજસુરહાદા, હુધ ગયા હાકા જાકા,
 નાથ પેરમરે ઘેર, છતરા નિશાન જાગે.’

ધત્તાદિથી કીર્તિ શક્તિ બતાવાય તેઓ સિંહની આશક ચોટ કરી લડતા.

બ. એમની ઘોડી “સિંહણ” ઉપરથી કેમરી, માણકી, ફૂલમાળ બહેરી, શીંગાળી વગેરે
 જાતો યાદ કરાવી કાઢીઆવાડી ઘોડીનાં વખાણ કરેલાં.

ક. ઘોડીચાર માતા પ્રત્યે આસ્થા; ને કુળદેવી તરીકે માન, તથા ધાર્મિક કામ.

હું મુદ્દ આતુર્ય, શત્રુપર દયા, કવિ પંડિતને આશ્રય, વગેરે કહેવું. એજ પ્રમાણે L નં.
 ૧૦ મો. ભાદેવાણી વિષે-દેવાણી કહેજના વડા. હાલમાં રાજ્યના કમોન્ડર ઇન્ચીફ
 એ. જોરાવરસિંહજીના પૂર્વજ જેના નામથી ભાવનગરમાં ભાદેવાણીની શેરી, ભાતો
 દરબાર ધ્યાદિ સ્મારક સ્થળો છે. એમણે મુદ્દ ભાવથી મુદ્દમાં હરેક વખતે ભાંગ લીધો
 છે. ચિતળ વગેરેની લડાઇમાં સેનાપતિ હતા. પોતાના એક લોહીઆ લડવૈયા
 બાયાતનું લશ્કર હમેશા તૈયારજ રાખતા તેમણે બહુ લાજ-આગર મેળવી હતી.
 રાજના પિત્રાઇ છતાં શુભચવા ને વશદારી ઉત્તમ હતી.

વળી-L નં. ૧૭ “૩૫૭ દેશાઇ આગળ પડી લાડે છે.” એમ લખ્યું છે. ૩૫૭ દેશાઇ
 પોતાનું બાહ્ય આગળ જીતે કેટલાં, તોપતળાને ઉઠેરે છે, એવો ભાવ છે. એ પોતે નાગર
 ગૃહસ્થ છે. પોતાનો મનિક્ષર્મ બળવી કૃપા મેળવી હતી. નાગરોનો પેશો. “કલમ, કાઢી ને બરછી”
 એમાં પ્રવીણ હોઇ પહેલે નંબરે આવ્યા હતા. મેનાપતિ અને મંત્રી એ બેજીતું કામ વશદારી
 અને બાહોશીયા ચલાવના બાદ ચારણો તારીફ કરતા. ઇત્યાદિ.

૬. પોશાક:—રાત્ર, સિપાઇ, આશર ધોરેસ્તાર વગેરેનો બતાવવો. બખ્તર શેનાં થાય?
 તેનું કારણ શું? પાવડી, ફેરા, ને રોપીનો શુકાગરો, રાજની ખાંધણી (માથે ખાંધ-
 વાની) તું અતુકરણ મોટે ભાગે નવ જુવાનીઆ કરે છે. “દેશ મુકીએ પંચ
 વેશ ન મુકીએ” એ સમજાવતું.

૧ ખડું નામ બખ્તસિંહ. બખ્ત=નકીમ અથવા જાગ્ય અને એજ ઉપરથી સીધકવિ
 જગન્નાથે સંસ્કૃત માગ્ય મહોદય કાવ્યોમાં જાગ્યસિંહ નામ રાખ્યું છે

૨ જેમ જય શિખરોતો સેનાપતિ તુરપાગ હતો, તેમ વખ્તસિંહજી પામે તે રહેવા, એવી
 ચોગ્ય ઉપમા અપાય.

૩ એના વંશમાં દેશ ઇ સુલાજાય ગોવિંદરામ બી. એ. એલ. એસ. બી. ઉત્તમ વસતા છે.

- ૭ હથિયાર ને વાજાના પ્રકાર—“વાગ, આશ્વી ને ધુઆકો” એ ત્રણ જાતનાં હથિયાર હોય. હાલની રાક્ષસી તેવો, અને મનજોડો તથા ચિમાન ત્રિે કહેવું. વાજામાં ઢોલ, શર-ણુધ, ભૂંગમાં ને ગંખ, ગ્લુર્ગમાં ત્રપરાવાં હાલની પડખમનો ઢોલ સાથે-સુકાળસો. શર ચડાવવામાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. (નમુના ખાતર વ્યાખ્યાનને ખોલાવી ‘શખ રણુશીથ’ વગડાવી દેખાડવાં)
૮. મળ પુગના વંશના કે એમુકના જેવા ગુણધાળા કે શરીરતા ચિન્હવાળા વિદ્યાર્થી હોય, તે તેની ઉપમા આપવી હાલની ને તે વખતની રિથવિતો સુકાળવો. જેમકે, એક ક્યાંખે બાકો તે ગ્લુહતમિંહ. પગે લૂવો, તે સંગ રાણો. જગરો. જોગવર તે-જીમ. વગેરે. એવું જ્ઞાતને લગતુ હોય તો તે કહેવાય
૯. દસાડીઆ સિપાઈની વાતો. જોવાળાયા કાગી, આરમ, દિગંગીની જોળખાણુ અને તે જાતની ખાસીયતો કહેવી.
૧૦. ‘યથા રાજા તથા પ્રજા’ એ વાક્યની સાર્થકતા યિતિ પરત્વે કહેવી. રાજાએ સ્વધર્મ, ન્યાય, નીતિ, અને સદ્ વર્તનથી પ્રજાને પ્રેમ મેળવવો અને પ્રજા કલ્યાણમાં તત્પર રહેવું. જેમ મહારાજ ભાવસિંહજી, મહારાજ ગાયકવાડ, સમહિતરાવ, ઇત્યાદિ. જે જે જ્યાં હોય, તે વિષે વર્ણન કરવું.
૧૧. લડાઈમાં દયા અને નીતિ ધર્મ બૂલમાં નહિ જતાએલા શત્રુ પર દયા કરવી. “અવ-ગુણુ પર ગુણુ કરવો” તેના દાખલા દેવા. સાંતિના વખતમાં વિદ્યા, કળા, હુન્નર અને વેપાર કવિંગતી જુદી કરવી. ને તેને વાસ્તે ઘટતું વખતોવખત ઉત્તેજન આપવું.
૧૨. સ્વદેશ પ્રેમ, સુસંધ, દયા, લાભ આપવો, બ્રાતુભાઈ અને વીરત્વ વધે અને શુદ્ધ તથા વિશાળ હૃદયના બાળકો થાય, તેના પરિણામ તરફ લક્ષ રાખવું. એ પ્રમાણે શીખવધ દેલા પછી પ્રત્યોત્તર રીલીએ પરીક્ષા, વગર લખ્યે કરવી. પાતું ખતાવી જવાળ લેવા અથવા નામ આપી જનાળ લેવા, નામ દખાવીને પણ પૂછાય. ભૂપ કરનાર જીવરે. પરસ્પર સંભાવણુ કરાવવા પ્રયોગ કરવા ને બાળકો ઉત્તમ ચરિત્ર-શાક્ષી થાય, તેમ કણજી, રાખી ‘અતુસરો, ખર્તો, જોતે દોરો’, એ મહાશ્વરનો ઉપયોગ કરવો, જેથી કર્તવ્ય સિદ્ધિ થાય

ભૂગોળ (વધ.)

ઇતિહાસ અને ભૂગોળનો નિકટ સંબંધ છે એ તો સૌ વિદ્વાનો જાણે છે. આમાં કેટલાંક પેતાં ત્રયજી દર્શક છે. જેમકે સિંહારનો દેખાવ, ચિત્રગનો દવાળો, રાણપુર, પેરમખેટ, બાવનગર બંદર વગેરે. તે વિષે નીચે પ્રમાણે સમજાવાય

૧. સરેયા—સ્વદેશ પ્રેમી રાજ્ય ભંડને સખીલાં સહુ બાળ બને, એ કારણથી ઇતિહાસનો લેખ લખ્યો છે શુદ્ધ મને, ધર્મ નીતિ ને પ્રજા પ્રેમનાં ઉદાહરણુ જ્યાં થયું વરતાય, એવાદેશ તથા ઇતિહાસે કોણુ સુઝ જન નહિ દરખાયા, ૧, ૧, ૧

૧. ભાવનગર કોણે વસાવ્યું ? કેટલાં વર્ષ થયાં ? ખંદર કેવું છે ? વગેરે
 ૨. રાણપુર હાલ કોને તાબે છે ? અંગ્રેજ સરકારને તાબે છતાં આવ્યું ? અંગ્રેજ સર-
 કારનો દેશ કયો ? ત્યાં સર્વોપરી રાજ્ય કોણ છે ? સમ્રાટનું ચિત્ર બતાવવું. દિલ્હી
 ૩. દરબાર બખતે-આંદ મળેલા, તે યાદ દેવું.

૪. ચિતળ-ઢાઢીયાવાડના મધ્ય ભાગમાં છે. એ નામ કેમ પડ્યું ? તેમાં યાત્રાનું સૌથી
 મોટું ધામ ઢાગકા. બીજું પ્રભાસપાટણ. નેતો મહિમા, ઇ. સ. ૧૦૨૪ની મહમદની
 સ્વારી. દારકા ને કાકારનો સંબંધ હાલ ગુજરાતની રાજધાની વગેરે.—
 ૫. હયા પાણી વેપારનાં સાધન. રેલ્વે રસ્તા. એ મુસાફરીની મુગમતા. પરસ્પર રથજોનો
 સંબંધ વગેરે.

૬. રાજના કે પ્રખ્યાત પુરણના નામથી શહેરનાં નામ સમજાવવાં. તેમ અહમદે વસાવેલું તે
 અહમદાવાદ. મહમદે વસાવ્યું તે મહેદાવાદ. દામાજીએ વસાવ્યું તે દામનગર.

૭. વંરેત્ર બતાવી ક્યાં બને છે ? તે પૂછવું—મહુવાનાં રમકડાં, કુડલાના કાંટા વગેરે.
 ૮. પૃથ્વી તેમાં ખંડ, દેશ, ઇલાકા પ્રાંત ને તેમાં સરંચાન. એથી ઉશ્કડું, સરંચાનથી
 પૃથ્વી સુધી વિભાગ સમજાવવા. (શક્તિ પરત્વે કહેવું.)

૯. ભૂ રચના—નદીઓ, પર્વત, દરિયા, સરોવર મુખ્ય મુખ્ય કહેવાં.
 ૧૦. રે. રે. મુખના પ્રશ્નો—બાહ્યીઓનાં બોલોયાં વાળું ગામ ? (ચુકા.)

૧૧. જાહેને નામે ગામ—આંબા, લીંબડા, પીંપરાળી, વડનગર ઇત્યાદિ.
 ૧૨. બગડો, હાથ, કાન, પેટને લગતા કામ ને જગ્યા બગડો પર્વત, હાથબ, કાનપુર
 પેટલાદ ઇત્યાદિ. તેમજ જનાવરનાં નામ ઉપરથી રચાન ? વાધનગર, સિંહપુર, શિયાળ-
 બેટ, બેંસાણ, હસ્તિનાપુર, થોડાસર.

૧૩. હ. વર્ગમાં સોમનાથ, અહમદ કે રામનાથ હોય તો તેના નામને લગતાં ગામ પણ પૂછાય—જે
 પ્રથમ કહેનાઇ ગયો તે.

૧૪. ૬ વર્ગમાં કન્યાઓનાં નામ નર્મદા, તાપી, ગંગા વગેરે હોય તો તેમના નામની નદીઓ.
 ૧૫. ગંગા મોટી કે નર્મદા ? નર્મદા ક્યાં દિશામાં ચાલી ? એ બેનાં મૂળ અને મુખ
 બતાવો ? પોતાનું મોં બતાવે, તો નકલમાં જોવા કહેવું અને મૂળ તથા મુખની
 જગ્યા સમજાવવી

૧૬. ઐતહાસિક બાજોનો સંબંધ જોડવો. મિહોર મૂળરાજે બ્રાહ્મણોને જ્ઞાનમાં આપ્યું
 હતું. ત્યાંના બ્રહ્મકુંડમાં નહાવાથી મિહરાજનો કોદ મટ્યો હતો. ગોરા—ખીરમ ઉપર
 મહમદ ગાંડાએ સ્વારી કરી હતી. “લંકાની લાડી ને ગોધાનો વર” એજ ગોધા
 ઘણું પ્રાચીન ખંદર છે. વગેરે.

એ પ્રમાણે ભૂગોળ ઇતિહાસ વિષે કલા પછી પતામાંના મુજાફર અને અંક બાજત
 વિચાર દર્શાવીશ. જે કે બધા એકજ રીતે કામ કરના નથી, છતાં જેને જે રીતે અનુકૂળતા

૧ ભૂગોળની વ્યાખ્યાઓ સમજાવવામાં ને પ્રારંભ કરવામાં “મૂર્તિ ચિત્રણ” નો લેખ
 વાંચવો. શળાપત્ર ૧૮૯૭ના મે જુનના અંક જોવા. જમીન ઉપર દુર્વાથી દેશના નકશા પ્રમાણે
 હદ બતાવી પર્વત, નદી, બેટ વગેરેની રચના કરવી. એથી બહુ આનંદ આવશે,

લાગે, તે પ્રમાણે પ્રારંભમાં કામ કરે છે. તોપણ સગ્ગ અને ઉપયોગી માર્ગ ચેતાને જણાયો હોય, તે દર્શાવેલો. એમ ધારી આ સ્થળે પણ સુક્તિ અને અનુભવથી અપમતિ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે.

મૂળાક્ષર વિષે

૧. બીજા પગથોઆમાં આપણે મૂળાક્ષરનું સ્થાન પતાવે આપણનું સંખ્યું છે. તે સમયે બાળકની સમિતિ વિચારી કામ લેવું. પ્રથમ એકથી દશ સુધી મેળાઈ શિખવવી. આંગળાં, લખોટા કે ગોડીઓથી ગણાવવું ને દશ સુધી અંક પાકા કરાવવા. એકડા લખવાનું કામ તે પછી શરૂ કરવું. આચેજ લખાવવાની બહુ જરૂર નથી, પણ એટલું ખડકે દશ એકડા લખતાં વાંચતાં આવડ્યા પછી મૂળાક્ષર પર જનાનું સહેલું પડશે. એકડા વખતે પણ બાળકોથીમાં કહેલા ખંડ, અનાજ, દોરી, કાડી, કે કચૂકા વગેરેનો ઉપયોગ કરવો અને તે વડે આક્ષર પાકા કરાવવો.

૨. પછી સમજાવવું કે બગડેલું તે “ર.” પાંચડો “પ.” છગડો “દ.” વગેરે. વળી ચોગડાને પડખે ઉભી લીટી દોરીએ તે “મ.” આઠડાથી “ત” નવડાથી “લ” વગેરે અને. પાત્રી-આમાં તેમ કરી બતાવવું ને પત્તામાં બતાવવું.

૩. આંકડાની મારફત અક્ષર પણ માલીના, સાથીઆ પૂરે તેમ અનાજના, ને રેલી, ગણાવ કે ચીરોડીના ભૂકામાં લીટા કરી જોળખાવતા, ને કરાવવા.

૪. ર, ઘ, છ, ષ, પ, સ, જ, વગેરેના ઉચ્ચાર બગાળી કરાવતા. તોલકા કે ઉભાવળીઆ વિદ્યાર્થી ખોટા ઉચ્ચાર કરે, તો ખાસ સુધરાવવા.

૫. આ રીતે પકડતા થયા પછી વર્તમા મેજપર કે કપડાપર પત્તાં પાથરીને અમુક અક્ષર માગવો. ને બમ્મે અક્ષરનાં પત્તાં પાસે પામે મૂકાવીને હળ, તલ, મગ, ધર, વન એમ શબ્દ કરાવવા.

અથવા હળ, કળ, નળ, હળ-શબ્દ કંઈક વાગે દરેલી એક છોકરો બંધાવ્ય; ને “ળ” અક્ષરવાગો ત્યાજ ઉગે રહે એમ કહી જાણવું લાવવી.

૬. ત્રણ ચાર કે પાંચ અક્ષરના શબ્દ કરતા. જેમકે કલમ, ચલમ, મનમ વગેરે અક્ષરો શીખે. તેમાં પહેલો નળર-બદલાય ને બીજા બે થાયથી કલમમાં કલા પ્રમાણે ઉભા રહે. એજ પ્રમાણે હળદર, ગરમર ચણતર, નટાર, દલપત, અહમદ, મદમદ, વડનગર, અહમદનગર વગેરે.

૧ શુભરાત્રી ભાષણ ૩ વપરાતો નથી એટલે કાલ શીખવવું નથી. પછી હાથરૂકામાં કે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સરેકુંલ શીખે, તે વેળા પણ ખરો ઉચ્ચાર કરી રાકાનો નથી “ અંગ” બોલે છે !! ઝૂં પણ પાંચગથીજ શીખે છે. અને એક પત્તામાં તે લખાવ કર્યો છે.

૧૪ પછી પાથરવાને બદલે વહેંચી જીને નીચે પ્રમાણે કામ કરાય.

અ. એક "મ" રૂંકે "મલમ" બનાવો. એટલે એકજણુ "મ" તું પાતું ઉતરે (નીચે મૂકે) પછી "લ" વાળો ઉતરે અને તે પછી ત્રીજો જણુ "મ" ઊતરે. છેલ્લે ઉતરનાર ત્રણે પાનાં લઇ જાય, પણ ચોથો જણુ "લ" ઊતરીને "મલમલ" શબ્દ કરી આપે, તો ચારે પાનાં તેને મળે. આથી શબ્દ રચનાની શક્તિ આવશે.

બ. એક શબ્દમાંથી બીજા શબ્દ બનાવવા. જેમકે "કલમ" એનાં પાનાં બદલી કમલ, તથા કલ, મલ, કમ વગેરે. તેમજ "નગર" ઉપરથી નગ, રગ, નર, ગર ઇત્યાદિ. (એ શબ્દના અર્થ કહેવા.) એ પછી વાક્ય-રચના ઉપર જવાય; પણ આરાક્ષરી વિનાનાં વાક્ય પ્રથમ લેવાં.

કમ પ્રમાણે પાનાંની વહેંચણી થયા બાદ હારખંધ બાળક ઊભાં રાખવાં.

૧. એક કહે કે "નટર" શબ્દ તૈયાર કરો. એ અક્ષરવાળા અનુક્રમે સામા ઊભા રહે. ને હાથ ઉચો કરી પોતાનાં પાનાંનો અક્ષર બતાવે.

૨. એજ પ્રમાણે "ઉતર" શબ્દ માટે ત્રણ બાળક પોતાના પાનાં પ્રમાણે અનુક્રમે પહેલી કલમમાં કહેલા ચારની પડખે ઊભા રહે. પછી એ સાતે અક્ષરની લાઇન વંચાવવી. "નટર ઉતર" એમ વંચારો. પછી નટર નામના-છોકરાને ઉતરવો. કિંવા પાતું ઉતરવા કહેવું.

૩. ઉપરની બે કલમમાં કલા પ્રમાણે અનેક વાક્ય બનાવાય, જેમકે-મગન કલમ ધડ, ઉગમ હળદર દળ, ચમન કમળ કર. ઇત્યાદિ. એમાં પણ પ્રથમની બે કલમમાં કલા પ્રમાણે ટુકડીઓ પાડી કવાયદ સાથે વાક્ય રચના કરાવ્યા કરવી. (આગળ ઉપર એમાંથી દર્તા, ક્રિયાપદ (ક્રિયા) સમજાવી શકાશે.)

મૂળાક્ષર પાકા થયા પછી આરાક્ષરી ચલાવવી. કાનો, અજણુ, વરડુ, મામા વગેરેનાં ચિહ્ન પણ પત્તામાં છે. તે ચિહ્નોનાં પત્તાં અક્ષર નજીક મૂકવાથી જે રૂપ થાય, તેનો ઉચ્ચાર શીખવવો. તેમાં જેમ સ્વરાનુક્રમ પ્રમાણેજ રાખવો. એટલે પ્રથમ કાનો મેળવવો. પછી અજણુ વગેરે. જેમકે કાકા દાદા મામા એમ કથી જ કુધીના અક્ષરમાં કાનો મેળવી દેખાડવો. ને તેનાં વાક્યોનો રૂપાક્ર આપ, તેમ વર્ગમાં કમ લેવું.

બા વલ બા, કાકા અડદ લાવ. મામા મગ બા. ઇત્યાદિ.

૧ એ ત્રણ ગંજકા સાથે રાખવા જોઈએ.

૨ મિ. સુંદરજી મૂળજી દૃવ પહેલી ચોપડીમાં એજ કમ લઇ રચનાં ફરી, હતી, ને નવી બાળકોનીમાં પણ એ કમ છે. ફેર માત્ર એ છે કે-આપણે ચોપડીને બદલે પત્તાનો ઉપયોગ બાળ સ્વભાવને અનુકૂળ જોઈને રાખ્યો છે. વિજ્ઞાનમાં પણ બહુ ન્હાનાં બાળક માટે ચોપડીનું સાધન હોવું નથી,

જેન પ્રમાણે દરેક સ્વર જોડાવીને વાગ્યો શબ્દ વડે બનાવતા એક એક દિવસને પાઠ
પાખરાથી આનંદથી જાણકો વાચતા શીખશે પછી મેં(ડા) અક્ષરની ચોપડીઓમાંથી, બહાર
મખરોમાંથી શબ્દ વચાવવા, જેથી જાગરને હોય વધે એ પ્રમાણે કરાવે શિક્ષકના ચતુરાઈ
કેસાહ અને ખત જોઈએ. અને એ હોય તોજ એક માવન ને અનેક રિત ૨મુજી રીતે
શીખતી શકાય એમાં શક નથી.

એકાદશ વિચાર

હવે ચિત્રિતપત્રને શિક્ષણની પેઠે બીજો ઉપયોગ છે, તે વિશે એકાદિ ગીત દર્શાવનામાં
આવે છે જેને “ચિત્રિતપત્રએન” કહેવામાં આવ્યું છે આ જામવમાં પણ ધણુ લખવાતું
છે, પરંતુ વિસ્તાર બધે અપ જોયુંજ લખુ છું.

પદાની ૧૨મત દરેક સ્વરે ધણા માણ્યો લાગી સુદૃઢથી જાણે છે, ને રમે છે તે સુખમ
આમાય રમી શકારો, પણ ને કાઈ નહીનવડા છે, તેમ જણાવના મત્ત કર્યો છે.

ધારે કે ગમ, લક્ષમણ, ભરત અને રાનુન એ ચાર જણુ રમનાંએમ છે.

૧ પ્રથમ સાધારણ રીતે જેમ પોતા ચીપાવ છે (ઉર નીચે કરાય છે) તેમ ચીપીને
દરેક સરખે ભાગે વડેચી દેવા દરેકને ભાગે ૧૩ તેર આપમે.

૨ પછી રામ ભરતને કહે કે- અમુક નમરતુ પાતુ આપો. પોતાને આવેલા પાનામાં
જે અક્ષરતુ, જે નમરતુ પાતુ ખૂટતુ હોય, તે માંગુ જોઈએ, જે ભગવ પામે
અમે માંગેડું પાતુ હોય, તે ભરતે દુરત આપી દેવું જોઈએ.

૩ પછી રામ બીજા પાસે પાતુ ભાગે ધાગે કે લક્ષમણને કહે કે- પાતુ દિ હું પાતુ લાવો.
જો લક્ષમણ પામે તે ન હોય તો ગમનો માંગણી કરવતો હક રહે નહિ.

૪ હવે લક્ષમણ બીજા ત્રણ બાઈઓમાંથી ગમે તે એકને કહે, બીજા કદમમાં કહ્યા
પ્રમાણે રામને કહે કે- પા નો હ મો નમર લાવો જે તે પાતુ રામ પાસે ન હોય
તો લક્ષમણનો પણ હક ગમે સમજવો.

૫ ઉપરથી કલમમાં કહ્યા પ્રમાણે વારા દરતી આગણી કરીને એક અક્ષરના નમરવાર
બધા પાના પોતાની પામે એકઠા મી લેવા જેને તે મજા જાય, તેને દરારેલા

૧ એ રમતના જેવા આમાં ચિત્રો નથી, પણ આકાશ ઉપરથી એવો સકેવ રાખ્યો છે
કે-૧ થી ૬૫ સુધીના અક્ષરો એમ્ડો તે એકા, બપોરો તે દુડી એમ ૬૫ સુધી સમજના.
પછી ૧૧=એલામ ૧૨=રાણી ૧૩=ગાદશાહ ચાર અક્ષર તે ચાર જણનો પ્રકાર એમ સમજવાતું છે.

૧ માઁ મળ N ના ૧૬, M ના ૧૪, L ના ૧૨ અને K ના ૮ મળા કુલ ૫૦ માક છે

૬ આ રમતમા ખરે ધ્યાન એ રાખવાનું છે કે-આપણે કરતી વખતે કયું પાતું કયા રાખસ પાસે ગયું છે ? તે માટે રાખી પોતાવારો આવ્યે માગી લેવું જેના કુલ ૫૦ માક વહેલા થાય તે જીત્યો ગણાય —

ખીઝીકમા પણ આ પત્તાનો-ગજકનો-ઉપયોગ થઇ શકે એ તો સુરપદ છે સાદી રમતમા હુકમ કોનો ગણવો ? એ સવાલ રહેશે. પરંતુ બાવનગર, મૂવા, કુડલા, લીલીયા વગેરેના સાંવિક અક્ષરો છે તે ઉપરથી જહેવાય કે-“ બાવનગરનો હુકમ ” “ કુડલાનો હુકમ નમી થઇ ચૂક્યો ” વગેરે

આ ઝીતે ખેલન નિયમમા રમતની ઝીત આપતા એટલું જણાવવા રજા લઉં છું કે- આની નિર્દોશ રમતો કુરસદને વખતે આનંદની ખાતર બાળકને યુવક જે, એ હજીવા સમુદાય છે વળી રમતવંધી પરનારી નિયમિત રીતે વખતસર ધધાદાગી પુરો રમે તો તેમનો શ્રમિત મગજ આનંદ પમે, એમા શક નથી,

વહેાની હજી થાય નો તેમણે જાનબાજ રેવનજ વગેરે પ્રાદતા વાળી રત તાજવાર રમતી બાકી તેમણે તો પુરવઠાના પાના તેના કર્તાના વિચાર સાથે ખેનવા અને “જાદ્યાનદધિનોદન કાલો ગચ્છતિ ધીમતામ ” એ ધ્યાનમા રાખી આનંદ કરવો અને કરાવવો

પ્રિય વાચનાર ! આ બધું બાળબેલ જેવું લખાણ અવલોકન અને અનુભવને આધારે લખ્યું છે તેમા કટપનાનો અંશ અને હોપ પણ દેખાશે, તે વંદ્ય દેહકાવધી જેવું સારાબાદી થવા નિનતિ છે જે પાત્રોને માટે એ લખાયું છે, તેનું અનુકૂળ અર્થે ઉપયુક્ત છે. કે જેમ ? એ તરફ કૃપા કરી જોશો. અને ખાતરી છે કે-આમા લખ્યા પ્રમાણે કામ કરવાને લાયક શિક્ષક તથા સંસ્કાર ને સુદર સાધન પૂર્ણ પાડવાને માયાણ સંગઠન અને દર ૧૦ રીતી ખાસ ૫ નાનગી અને પૂર્ણ ઉત્તેજન હશે, તો સંકલ્પતા થશે

પ્રભુ દુપાથી આવા સાહિત્યની ખલવણીના પ્રમગમા તેમજ રાજરાજેદ્ર કૃપાણુ સમાહતી પ્રાથમિક ઝળચણી તરફ મમતાભગી લાગણી અને મોગી મહામને લીધે આના સાધન પ્રત્યેક શાળામા છટથી વપરાશે, તો બાળ ઝળચણીના અમૃતમય ફલ અવિધ્યની પ્રગતિ ઉત્તમ ગમા સ્વાદ અપાશે પગમાત્રા એવી સત્યવૃત્તિમા સર્વથા સર્વત મંગલિત્રેએ તથાસ્તુ

૧ નામ ૧૦ મહારાજ ધીમ આપવી રીતેમાની આ એક હજીવા અનુવાદ રમે છે તેમા મને ૩ અક્ષર કે નેથી તેના L, M ને N ના અનુક્રમે ૧૦, ૮ ને ૫ માક રાખેા છે (માથેનું જમીન પાક અવ નિવેનું નેવું)

ઈસ્લામી નીતિશાસ્ત્ર.

(લેખક:—માગરોલની પીરની ગાદીવાળા પીરબદા મોટામીયાં)

મુસલમાનોને મસ્જિદ કહેવા કેમલે દરજ્જે વ્યાખ્યાની છે.

જ્યાં સુધી ઇસ્લામની બાબતોનો ખર્ગ જીગરથી અભ્યાસ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમાં શું શું ખુબીઓ છે તે સમજવામાં આવવું ઘણું મુશ્કેલ છે મકાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સદ્અમે જે શિક્ષણ આપ્યું છે તે ઉપર ખરા અંતઃકરણથી ધ્યાન ન લગાડતાં ઉપસક નજરે તે તરફ જોવાથી ઇસ્લામને અન્ય લોકો તરફથી કેટલો ગેર ઇનવાદ મળેલો છે તે અત્રે કહેવાની જરૂર નથી. લોકોને ઇમલામના વિરોધીઓ તરફથી એમ સમજવામાં આવ્યું છે કે ઇસ્લામ એ “કરાન અગર તો તલવાર” એ બેમાંથી ગમે તે એક પસંદ કરી પોતાની જીંદગીના દિવસો પૂરા કરવાનું ફરમાવે છે. કદાચ કોઇ મુસલમાન રાજકર્તાએ કાંઈ જીલ્લમ કર્યો તો તે સઘળું ઇસ્લામ કરે છે એમ જાહેર કરવામાં આવે છે પણ ખરી જીના, તરફ ધણા યોદ્ધાજ નજર કરે છે. ઇસ્લામ વિષે લોકોના મનમાં એટલી બધી ગેરસમજૂતી પેસી ગઈ છે કે ઇસ્લામનું નામ સાંણિજાતોજ લોકો એકે છે અને તેને એક વિકાળ રાક્ષસ જેવો ગણે છે. કારણકે નાનપણથીજ તેમને ઇસ્લામ વિષે એવું શીખાડવામાં આવે છે કે મૂર્તિ પૂજના વિરોધીના ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? પણનો વધ કરનારાઓનો ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? તલવાર પકડનારા ખુનીઓનો ધર્મ સારોજ હોયજ ક્યાંથી; દુકામાં “મસ્જિદ” “યવન” અને કસાઇનો ધર્મ સારો હોયજ ક્યાંથી? એવા પડ્યા તો અન્ય ધર્મના બાગદોના કાનમાં નાનપણથીજ પડ્યા લાગે છે એટલે મોટા, યતાં તે મુસલમાનના ધર્મને ઘગોળ હલકો ગણવા લાગે છે એટલુંજ નહીં પણ એ ધર્મના માનનારની સોજવને પણ હલકી ગણે છે. આ એથીજ મુસલમાનો મારે “યવન” અને “મસ્જિદ”. જેવા શબ્દોને ઉપયોગ લોકો નિશંકપણે કરતા જણાય છે. સાધારણ શુદ્ધિના માણસોજ આ શબ્દો વાપરે છે એવું કાંઈ નથી પણ સારા સારા કેળવાયેલા શખ્સોએ પણ તેનો પોતાના પુસ્તકોમાં ઉપયોગ કરેલો લાગે છે. હાલ જમાનો કેળવણી અને સુધારાનો અભ્યાસ છે, છતાં પણ તેના ઉપયોગ કાંઈ એછા થતા જણાતા નથી એથી માલમ પડે છે કે આવા જમાનામાં પણ લોકોનાં મનમાંથી ઇસ્લામ વિષેની ગેર સમજૂતી દૂર થઈ નથી. ઇસ્લામ ધાતકીપણું અને જમરી શિવાય બીજું કાંઈ શીખવતો નથી એ ખાસ નેમનાં મનમાં નાનપણથીજ તેમના વડીલોના કહેવાથી ઘર કરી જમ છે. આ તે હમેશાં કાયમ રહે છે. કારણ કે તેને ખસેડવાની કોઇપણ કોશિષ કરતું નથી. જૈન વાણીયાઓ અને યોદ્ધા ધણા બીજા હીંદુઓ શીવાય તમામ જાતના હીંદુઓ પશુઓનો વધ કરે, માંસ ખાય, તલવાર પકડી ખુન કરે, જીવતા શિકારને ભાલા ભોકે જેવા કે-રજપુત, મરાઠા, ક્ષત્રી, બીહ, કોળી વિગેરે કરે છે તેપણ તે “યવન” અને મસ્જિદ ગણાય નહીં પણ માત્ર મુસલમાનોજ તેવા ગણાય કારણકે તે કદી સૌરા હોયજ નહિ અને પોને સાગ ન હોય તો પછી તેમનો ધર્મ તો સારો હોયજ ક્યાંથી? પણ આ તકે મારે કહેવું જોઈએ કે તેમાં કહેનારાઓનો દોષ નથી. કારણ કે તેમને મુળથીજ એવું શીખાડવામાં આવે છે, હવે જમાનો જદલાયો છે. લોકોની લણ

જુદા જુદા ધર્મના સિદ્ધાંતો એવા માણવા તરફ લાગી છે એટલે હવે ઇસ્લામી આમનો તરફ પણ તેઓ નજર કરશે અને તેનો અભ્યાસ કરી પોતાના મનની ખાત્રી કરશે કે ઇસ્લામી ધર્મ કંઈ બીજા ધર્મ કરતા ઉત્તરતો નથી. તેણે શીખાડેલી ખુદાની વેદવાનીયત (અદૈત) સમ્યાક અને બધા મનુષ્યોનું સરખાપણું એ શુભ તેમાં એવા સમાવશ છે કે જેની જાતે જેવાથીજ ખાત્રી થાય એમ છે. બધાં માણસો સરખાં છે એવું જેવી રીતે ઇસ્લામ ગણે છે તેવું બીજા ધર્મ ગણતો હોય એમ જણાતું નથી. એક હલકી કામનો માણસ મુસલમાન થયો તો તે એકદમ દુનિયાના બીજા કસોડ મુસલમાનોનો ભાઈ થઈ જાય છે, તે મુસલમાનોની સાથે બેસીને જમી શકે છે એટલુંજ નહીં પણ તે મસ્જિદમાં પણ જઈને નમાજ પઢી શકે છે તથા તેમની સાથે બેટી વહેવાર કરી શકે છે. કેટલાક ખોટા રીવાજોને સુધારાના હિમાયતીઓ હમણા હમણા વળોડવા લાગ્યા છે પણ ઇસ્લામે તો તેમને સવા તેરસો વરસથી વખોડી કાઢ્યા છે ત્યારે આવો ધર્મ શું તદ્દન હસી કાઢવા જેવો છે ? ના એમ હોયજ નહીં. આપણે તેની નીતિની કેટલીક બાબતો અત્રે આપીશું. અને અન્ય ધર્મવાળાઓને વિનંતી કરીશું કે તેમણે તે તરફ ઇ-સાફની નજરે જોવું અને નિષ્પક્ષપાતે તોલ કરવો કે શું ઇસ્લામ રાક્ષસી ધર્મ છે ?

ઇસ્લામના ફરમાન

માણસ જાત ॥ સેવા આકરી કરવી અને તેનું બહું કરવું એને ઇસ્લામમાં બંદગી બરાબર ગણે છે. એકલા આકીનથીજ કાંઈ કામ સરતું નથી, તેની માથે કોશિય. પ્રત્યક્ષ કામ પણ કરવું જોઈએ. “આ હંદગી આકેબત (આવવી હંદગી) માટે એક બેતી છે ” તેટલા માટે વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે “વાવજો તેવું લણુશો ” મુસલમાન થયા એટલે પાતું એવું કાંઈ નથી પણ ખરા અલણથી રહેવું જોઈએ, તેની હંદગી એક “કોશિયની હંદગી ” થવી જોઈએ, જે વતે વારા ખુદાની સનમુખ જવાની ઈચ્છા હોય તો સારાં કામ કર કારણ કે આડે મારે આલવાથી કરી તેની પાસે જઈ-શકાતું નથી. “માણસમાં પશુનો અને ફરિશ્તાનો એવા બે પ્રકારના સ્વભાવ છે, જ્યારે તે પશુનો હલકો સ્વભાવ છોડી દે છે ત્યારે તે ફરિશ્તાના સ્વભાવવાળોજ થઈ રહે છે બદકે તેનાથી પણ ચડતા થાય છે સારી ખરી અને શુદ્ધ બાબતોની કોશિય કરવાને માટે ‘ફર-માવ્યું’ છે કે કોશિય કરવી એ ખુદાનું ખાસ ફરમાન છે અને જે ખુદાએ ફરમાવ્યું છે તે માત્ર કોશિયથી મળી શકે છે.

ફરાંતે શરીફની ચોથી સુરતમાં ફરમાવ્યું છે કે “આવ, હું તને વારા ખુદાના હુકમો દલી સંબળાવું, તારે તેની સાથે કોઈને શરીફ ભાગીઓ ગણવો નહીં. ઇસ્લામની નીતિનો વારે વારા આગાપો સાથે સારી રીતે વર્તવું. અને વારે સુરલીસીની સાર. બીકને લીધે તારાં બાળકોને મારી નાંખવાં નહીં. વારે માટે અને તેમને માટે અમે ખાવાનું આપીશું. અને તારે ઉઘાડી કે ઢાંડી અપવિત્ર બાબત તરફ જવું નહિં. જે છવ મારવાનો વતે હક હોય તે ચિવાય વારે કોઈ છવ મારવો નહિં x x x x તારે મવીમ-અનાથ બાળકની મુશ્કેલ પાસે તેને સુધારવાના હેતુ ચિવાય જવું નહીં. તેને કોઈને વિરો કાંઈ ફેંસલો આપવાનો હોય તો તે તારા સગાનું કામ

હોય તોપણ તારે ખરા ન્યાય સિવાય કંઈ બોલવું નહીં. તારે ખુદાનો હુકમ ખરાબર માથે ચઢાડાવો. ખરેખર આ મારો ખરો રસ્તો છે તે પ્રમાણે તું ચાલજે.

વળી ફરમાવ્યું છે કે “ નેકે બખત માણુમો એજ છે કે જે ઇમાન લાવ્યા છે અને ખુદાનો નમ્રતાથી ઉપકાર માને છે x x x x હમેશા ખેડત કરે છે, પોતાની પવિત્રતા જાળવી રાખે છે અને પોતાના વચનમાં સાચા છે x x x x ખરેખર ખુદા તમને ઇનસાફ અને ભડું કરવાનું અને સગાં વહાલાંને તેમના હક અદા કરવાનું ફરમાવે છે. વળી તે તમને પાપ કરવાનું ખોટું કરવાનું અને જીલમ કરવાનું મના કરે છે ”

જે માણુમ ખુદા વત્સ બોલાવે છે તેનાથી ખીન્ને કોણ સારું કહેનારો અને ભડું કરનારો છે. x x x x ભડું અને યુરં એ સરખું ગણવામાં આવનાર નથી, જે સારું હોય તેના જળથી ખોટું કાઢી નાંખ.

વળી સ્વર્ગ વિષે તેમાં ફરમાવ્યું છે કે “ તે ખુદાવાળા માણુસ માટે પોતાના ભક્ષા અને યુરો દીવસોમાં ખેરાત કરનારા માટે અને પોતાનો ગુસ્સો પી જનાર અને માફી આપનાર માટે છે. કારણ કે ખુદા સખી પરાપકારી માણુસને ચાહે છે. ”

આપણે જાણીએ છીએ કે લોકોના ઉપર જ્યારે ક્રોધ પડે છે ત્યારે ગમે તેવી યામત પણ તમને સહન કરવી પડે છે પણ જ્યારે માણુસ સુખી હોય અને તેને ટોણ વક્લીફ આપે ત્યારે તે કેટલે દરજે સહન કરી શકે છે તે ઉપર તેની ભલામની સધળો આધાર રહે છે કારણ કે સુખી દીવસોમાં તે ધારે તે કરી શકે છે એવી તેને સત્તા હોય છે. કહે છે કે મકાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સાઅમની પવિત્ર દીકરી ખીજી કાતમાના દીકરા હજરત હમામ હુસેન આ એક દીવસ જમના ખેઠા હતા તેવામાં તેમના એક નોકરના હાથથી તેમના ઉપર ગરમ ગરમ ખાત્રાનું ઢળી ગયું જેથી પેલા નોકરને લાગ્યું કે હજરત કાતમા હશે. અને મને હમણાં વઢશે તેથી તે કુરાન શરીફનું એક વાક્ય બોલવા લાગ્યો કે “ જે માણુમો પોતાનો ગુસ્સો પી જાય છે તેમને માટે સ્વર્ગ છે. ” હજરત હમામ હુસેને કહ્યું કે “ મને આથી કાંઈ પણ ગુસ્સો લાગ્યો નથી તું ગભરાઇશ નહીં ” પેલા નોકર આગલ ચાલતાં બોલવા લાગ્યો કે “ અને જે લોકો માણુસોને માફી આપે છે તેમને સ્વર્ગ છે. ” તે ઉપરથી પોતે કહ્યું ‘ હું તને માફ કરી ચુક્યો છું. ” નોકરે આગલ ચાલતાં વાક્ય પુરું કર્યું કે “ ખુદા પરાપકારીને ચાહે છે ” હજરત હમામ હુસેને કહ્યું કે “ જા હું વને વારી નોકરી માફ કરું છું, અને ઉપરથી ચારસો રૂપા મોહોર આપું છું. ”

“ ફરશાફ ” પુસ્તકનો કર્તા લખે છે કે જે નને કાઢી ચુકે તેને ફરી બેઠો બેઠો જા. જે તારું પડાવો લે તેને બોલાવીને આપ વને જે ઇમાન કરે તેને માફી આપ કારણ કે ખુદા એવું ચાહે છે કે તું તેની કમાલીયત સંપૂર્ણતાની જડ વારા આત્માના અવરપદમાં નાખ.

કોઈ માણુમ અપકાર કરે તો તે ઉપર ઉપકાર કરવાનું ઇસ્લામમા દરેક કેડાણે લખેલું છે. “ દરેક જણના ભલાનો ખ્યાલ કર. વને જે હાની થઈ છે તેજ માત્ર જે અપકાર ઉપર ઉપકાર નહિ. ખીજને તુરત ક્ષમા આપ અને જવાબ માફ કર જે શખસ પોતાનો ગુસ્સો સમાવે છે અને પોતાના હુમ્મનેને માફી આપે છે તેનું રહેણાણ એક સારી જગાએ થશે. અકાઈ ઉપર ભલાઈ કર. ”

એક ગરીબ અરુણ મસ્તેશીના બળેલ આત્માને શાંત કરવા સારુ ખુદ તાલ્લાની મીઠી નગરનો સંદેશો આવ્યો કે “દીવસના પ્રકાશ અને રાત્રિના અધિકારના સોગંદ પૂર્વક કહું છું કે તારો ખુદા તને ભુલી ગયો નથી કે તારાથી નારાજ થયો નથી. ખરેખર મયા વખત કરતાં આવતો વખત તારે માટે સારો છે અને આખરે ખુદા તારી ઉપર પ્રસન્ન થશે. અને તને સંતોષ થશે. શું તને ખબર પડી નહોતી કે તું ચતીમ અનાથ હતો. અને તેણે શું તને રહેવાને ઘર આપ્યું નહોતું? તું- ભુલાવામાં હતો ત્યારે શું તને રસતો બતાવ્યો નહોતો? તું ગરીબ હતો ત્યારે શું તેણે તને સાધનો પુરાં પાડ્યાં નહોતાં? ત્યારે ચતીમ અનાથને ઇજા પહોંચાડ નહિ. અને જે કાંઈ તારી પાસે માગવા આવે તેને ખોટો શુકન ન કાઢ અને તારા માલીકની મહેરબાનીઓના ગુણ મા.” શું તું એ ખ્યાલ કરતો હતો કે અમે તને ખાલી ખેલ માટે બનાવ્યો છે અને તુને કદી અમારી પાસે પાછો લાવવામાં નહીં આવે.

ખરાં જીમરથી પચાતાપ કરી ખુદા તરફ પાછા આવનાર: અને તેની દયા માંગનારા પાતકો એટલુંજ કહે કે “હિ અમાગ માલીક, અમે જે ભુલી ગયા હોઈએ અને પાપમાં પડ્યા હોઈએ તો પણ તું અમને સજા કરીશ નહિં. હે પ્રભુ! અમારા પાપ નિવારુ કર અને અમને ક્ષમા કર તોપણ તેમને માટે એ વચન તૈયાર છે કે ‘પાછો આવ, પાછો આવ, તું ગમે તેવો છે તો પાછો આવ; શું તું મને માનતો નહોતો અને મને મુકીને બીજાને પુજતો હતો અથવા મારા હુકમનો ભંગ કરતો હતો? ચાલ પાછો આવ, મારો દરવાજો ના ઉમેદોનો દરવાજો નથી. જે તું પોતાને ભુલી ગયો હોય તો ખરા જીમરથી તોળા પચાતાપ કરી પાછો આવ

ખરું કહું છે કે “ના ધર્મ રિયેનો નેક ખ્યાલ પોતાને જે દરજ્જા બનાવવાની છે તે સમજામાં અને દયાની બાંધીતી બજાવોમાં રહેશે છે.

નેક માણસ તે છે જે પોતે શુદ્ધ થવા માટે પોતાની પુંજ આપી દે છે અને બદલો મેળવવાની આશાથી કાંઈના ઉપર ઉપકાર કરતો નથી પણ ફક્ત પરમપાણી માલીકના સનમુખ જવાની ઇચ્છાથી કરે છે.

જે માણસો પોતે બુખ્યાં છતાં પોતાને ખોરાક ગરીબોને ચતીમોને અને કેદમાં પડેલાં-જાને આપી દે અને કહે કે “અમે તમને ખુદાને વારસે ખવડાવીએ છીએ, અમારે વગારી પાસેથી તેના કાંઈ બદલો નોંધતો નથી, તો તેવા માણસો ધણા નેક બને છે.

દક્ષ ખુદા તાલ નીજ અંદગી કર. સગાંવડાણાં નોંધર ચતીમ અને ગરીબ ઉપર દયા રાખ, માણસો સાથે નેકીથી વાત કર. નમાઝ પઢ અને ખેરાત કર.

તારા માળાઓનું નમ્રતાથી સન્માન નાખ, ગરીબાણ અને નરમાશથી ખુદા આગળ તેમને માટે અન્ન કર કે જે પરત દાગાર, તેમના ઉપર દયા કર. હું નાનપણમાં નિરાધાર હતો ત્યારથી તેમણે મને ઉછેરને મોટા કર્યો છે.

જુના વખતનાં અચેર કબ્ર, ખુની વેર અને ગાળડત્યા છોડી દો અને એક કોડી થઇ મળે.

બાહુર અગર છાને ગમે તે નીને ખેરાત કરે કારણ કે તેમ કરવું ઘણું સાફ છે.

હયામતનો દીવસ આવશે કે જે દીવસે લેવડદેવડ દોરતી કે ભલામણ કાંઈ કામમાં આવશે નહીં. તેવો દીવસ આવે તે પહેલાં તમને જે ખુદાએ આપ્યું છે તેમાંથી ખેરાત કરો.

ભારે રસ્તો પસાર કરવાનું તારે શીખવું હોય તો બંદીવાનના બંધ છોડાવ, ભુખ્યાને સંજોધીને ચતીમને તથા જે છુળમાં મળી ગયેલો હોય તેને ખાવાનું આપ, જે લોખંડી બીજને ખાસ મદદ કરનારા અને તેમની ઉપર દયા કરનારા હોય તેમાંનો તું પણ થઈ.

અકસોસ છે એ લોકો ઉપર કે જે ધર્મિષ્ઠ હોવાનો ડોલ દેખાડે છે અને ગરીબની વારે ચઢવા આનાકાની કરે છે.

તમારી ખેરાત કપડો દબને અને તુકસાન પહોંચાડીને ગરબાદ ના કરો, માણસને દુખ દબને તેને કાંઈ આપવું એ કરતાં તેના ઉપર દયા કરી અને તેની સાથે હસ્તે એકરે વાંત કરવી એ વધારે સારું છે.

બ્યાજ તકન હરામ છે. જે માણસ પોતાની પુણ્ય લોકોને દેખાડવા ખરચે તે માણસ એવો છે કે જાણે એક થોડી માટીમા દબાએલો પથ્થરનો ખડક કે જ્યારે તેના ઉપર વરસાદ પડે છે તોપણ તે નરમ થતો નથી, પણ સખ્તનો સખ્ત રહે છે અને તેમાંથી કાંઈ ઉગતું નથી. પણ જે માણસ પોતાની પુણ્ય ખુદાને રાજી રાખવા અને પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરવા માટે ખરચે છે તે એક ટેકરી ઉપરના બગીચાની માફક છે કે જે વરસાદ વરસે છે ત્યારે બમણો મેવો આપે છે અને વરસાદ ન આવે તોપણ ઝાકળથી તે લીસો રહે છે.

માણસની પરીક્ષા તેની સચ્ચાઈથી કર અને તું તારા (નરસ) મનોવિકારનાં કહેના પ્રમાણ ન ચાલ, નહીં તો તું ખુદાના માર્ગમાં ખત્તા ખાધ બેસીશ.

“ખુદાએ બીજને જે આપ્યું હોય તેની તું લાલચ ન રાખ.”

પૂર્વ કે પશ્ચિમ દિશા તરફ મોઢું રાખવામાં ભક્તિ રહેતી છે એવું કાંઈ નથી. પણ માત્ર ખુદાનો હુકમ માથે ચઢાવવામાં અને ભયું કરામાં રહેલી છે. બધી વસ્તુઓને ગનીમત (શાયદકારક) જણાવવાનું વરદ વલણ રાખ અને મુખાંધ બરેલી વાતો છોડી દે, અને જો શેતાન વને ખોટું માર્ગ લઈ જવાનું કરે તો ખુદાનો આશ્રય માગ “ચતીમો અનાથ બાળ બકોના માલને હાથ લગાડ નહિં. વચનનો પાકો રહે અને દુનિયામાં વાકો થઈને ચાલ નહીં.” છોકરી થવાનું સાંજખતાંજ માણસના મોઢાં કાળાં પડી જાય છે * * * * * તમને કાંઈ સાધન નહીં મળે એ બીજથી તમે તમારા બાળકોની હત્યા કરો નહિં. તમારા બધાની અમે કાળજી રાખનાર છીએ. ખરેખર તેમને મારી નાંખવું એ એક મોટામાં મોટું પાપ છે. “ખુદાએ તમને સ્ત્રીઓ આપી છે કે તમે તમારી અને તેમની વચ્ચે પ્રાણિ અને મહોબત વધારો.

“દાર અને જુગાર એ બંને બારે પાપ છે.

“વ્યભિચારથી વદન દુર રહેા કારણ કે તે એક નાપાક ચીજ અને ખોટો રસ્તો છે.

‘ખાત્રીથી સમજો કે આ દુનિયાની જીવંતી એક ઠગાઇ રૂપ છે. ધન દોલત અને છોકરાં હયાતો વધારો એ માત્ર એવો છે કે જેમ વરમાદ પડી છોડવા ઉગી નીકળે છે અને વાવનારને ખુશ કરી પાડળથી પોળા પડી કરમાઇ જાય છે. આવતી દુનિયામા સમૃદ્ધ સમૃદ્ધ છે. માત્ર ખુદાની માફી અને તેની રહેમનગર સિવાય દાહડો વળનાનો નથી.

“તારી ખોટાઇ અને એના જેવો એવો બીજો દેખાવ કાઢી નાખ. ખરેખર જે લોકોએ ગેરહત્ત-સાફ ઉપર કમ્મર બાધી છે તેમને માવમ પડશે કે પોતે શું કર્યાયા છે.” જે લોકો અમિમાનથી અવગ ગહે છે. જે લોકો પોતાનું મન વરા રાખે છે, જે લોકો સખાવત કરે છે, જે લોકો ખુદાની બદલી કરે છે અને જે લોકો પોતાના વચન અને સખુન પાળે છે તે લોકો નિરવર સુખના વારસ થાના છે, વાગ માળાપમાના એક કે બંને ધરડાં થાય તો પણ તુ તેમની સાથે માયા મહોનવથી ચાપ અને તેગને કદી તોછડો શબ્દ કહે નહિ કે તેમને હપકો આપ નહિ. પણ તેમની સાથે સન્માન પુરેક અને નન્મામથી વાત કર અને તારો કોઈ સજો હોય કે બીજો કોઈ ગરીબ માણસ હોય કે કોઈ રસ્તે જનાર મુસાફર હોય તોપણ તેનો જે હક પહોંચતો હોય તે તું તેને આપ પણ નકામો ખગ્ય કરતો ના.

‘તું તારો હાથ તારી ગરદન આથે બાધી દેતો ના (એટલે તું કશુંસ થતો ના) તેમજ તેને તુ વદન છુટા સુકી દેતો ના (એટલે ઉગાઉ થતો ના) નહિ તો નિર્ધનવાને લીધે તારે હપકો વેદવો પડશે.

“તારા નોકરને મામાજીપણે વાત કરવાનું શીખા

“સારાના બગથી નકાર કાઢી નાખ

“કયામવના દીવમે ખરો તોલ અમે (ખુદ) કરીશું. કોઇને પણ અમે ગેર ઇનસાફ આપવાના નથી, રાઇનાં દાણા જેટલી બાગવ હમે તોપણ તેને આગળ લારી તેનો અમે તોલ કરીશું” અને અમે લેખા લઇશું એટલે ખમ છે

“વાગ પરવટીગારને માફી માટે અગર કર અને તેના વગર નગર કર. ખરેખર મ લીક ઘણો રેહો નગરવાળો અને દયાળુ છે અને વમાગે માલીક કહે છે કે મને પાદ કર. હું તું જે દેહશે તે મ બાગીસ. કહે હે મારા જાગરો (એવકો), વમે ગુન્દા કમીને પોતાનેજ નુકસાન કરું છે તોપણ તમે ખુદાની મેદરયાનીથી નાકમેદ થાઓ નહિ. કાણ કે ખુદા સધળા પાપ નિસારણ કરી રહે છે. તે ઘણો દયાળુ અને રહેમનવાળો છે. “નેક વાત્રી તેના સુધી પહોંચી શકે છે અને નેક કામને તે મોટાઇ આપનારો છે”. ખરેખર મારા માર્શકે ઉઠાક કે દાકુ કાંપણ અનામ કરવાનું ગેરહત્ત-સાફ કરવાનું, અને નાદક નેગ જુલમ કરવાનું ના કરેનું છે

તાગ ખુલતે નમ્રતાથી અને સુપકીટીથી માફ કર, કારણ કે ખુદા દદ ઝોળંગનારને ચાહતો નથી. અને દુનિયામાં વ્યવસ્થા (શાંતિ) ચાલતી હોય ત્યારે નકામી ધાંધલ કર નહિ. અને ખુદાને તેનો હર રાખીને ખરાં જીગરથી યાદ કર. ખરેખર ખુદાની રહેમ નેક માણસો વરદ હોય છે.”

એ ઉપરાંત અમે માણસને પોતાના માગાપ સાચે માયાથી વર્તવાનું ‘દરમાનેલું’ છે. તે પેટમાં હતો ત્યારે તેની માને ઘણું દુઃખ પડેલું છે. અને પેદા થયો ત્યારે પણ ઘણું દુઃખ પડેલું છે અને તે કહે છે કે હે મારા અદલાહ, જે મેહેઝાનીઓ તે’ મારા અને મારાં માઆપો ઉપર કરી છે તેનો ઉપકાર દર્શાવવાને અને જેથી તું રાજ થાય તેવાં સારાં કામ કરવાને મને હીદાયત (મતિ) આપ. અને મને ખાલગચ્ચે સુખી કર હું તારી પાસે આવ્યો છું અને તારી મરજીને શરણે છું

તેમને માટે ખુદા પાસે આરામની જગા છે અને તેમણે જે સારાં કામ કર્યાં છે તેના જલ્લામાં ખુદા તેમનું રક્ષણ કરનાર છે. “જે લોકોએ સુખાંઈ કરી જલ્લાત (અવાનતા) થી પોતાનાં બાળકોને મારી નાંખ્યાં અને ખુદાના ઉપર અસત્ય જોડી તેણે તેમને જે ખોરાક આપ્યો છે તે એ બાળકોને આપવાની તેમણે ના કહી છે તેમનો કદી છુટકારો થવાનો નથી. આ વખતે તેઓ જુદા છે અને તેમને સીધા રસ્તો મળ્યો નથી

જે લોકો પોતાની પુંજ ખુદાના માર્ગમાં ખરચ કરે છે તેમની મીમાલ એક અનાજના દાણા-જેની છે કે જેમાંથી મોત ઉખીઓ નીકળે છે. અને દરેક ઉખીમાંથી સો સો દાણા પેદા થાય છે. જે લોકો પોતાની પુંજ ખુદાના માર્ગે ખરચે છે અને ખેરાત કરતી વખતે કોઈને કડવા સુખન કહેતા નથી કે તુકસાન કરવા નથી, તેનો ખાલો તેમને તેમના પુગ પાસેથી મળવાનો છે. તેમને કાંઈ દરવાનું નથી કે દીલગીર થવાનું નથી. x x x x x માયાણુપણે વાત કરવી અને લોકો ઉપર દયા કરવી એ કોઈનું મન કુખાવી દાન આપવા કરતાં સારું છે.

“ખુદા કોઈ જીવ ઉપર તે ઉઠાવી ન શકે એવો બોલો નાંખતો નથી. તેણે જે સારી કમાઈ કરી હશે તો તે મળહ કરશે અને નફારી કરી હશે તો તેનું ફળ લોગવલુ પડશે” x x x x x

“હું પરવર દિગાર અને ભુલથાપ ખાઈ જઈએ કે પાપમાં પડીએ તો પણ તું અમને તેની સજા કરીશ નહિ” હે અમારા ખુદા, અમારા પેહેલાં જે માણસો થયા હતા તેમના ઉપર જે બોલો તે’ નાંખ્યો હતો તે અમારી ઉપર નાંખીશ નહિ. હે ખુદા, જે સહન કરવાની અમારમાં શક્તિ નથી તે તું અમારા ઉપર નાંખીશ નહિ. પણ તું અમારા પાપ નિવારણ કર, અમને માફી આપ, અને અમારા ઉપર દયા કર.

“ધીરજ રાખી સજીરી પકડનાર, સાચું બોલનાર, ગરીબ, પરાંપકાર કરનાર, દરેક પરાંડીએ ખુદાની માફી માગનાર, x x x x x પોતાની ચટતીન દીવમેગાં ખેરાત કરનાર પોતાના ગુસ્સાને કાણુમાં રાખનાર અને બીજા ઉપર દયા કરનાર એવાં ગ્રંથાં બહાં કામ કરનાર માણસો છે” (તેમનું રહેણાણ ખુદા પોતાની નજદીક કરશે)

“હિ અમારા પરવર દીગાર, ત્યાં હવે અમારા મુન્ડા માફ કર અમારાં ખોટાં કામ અમારામાંથી કાઢી નાંખ અને નેક માણુઓ સાથે અમારું મોત કર તે ઉપરથી ખુદ ફરમાવે છે, “તમારામાંના સ્ત્રી કે પુરુષ કોઇનું કામ પણ હું નકામું જરા દેવાનો નથી. કારણ કે તમારામાંથી એ અને એમનામાંથી તમે પેદા થએલા છો.”

“અને તમે ખુદનો ડર રાખો, તેની પાસે તમે એક બીજાનાં સુખ માગો અને તમારી માની ધણી બદલ કરો. જન્ન (સ્વર્ગ) તેમના પગ નીચે છે.

“ખુદએ કોઇને મારી સારી ન્યામતો આપી બીજા કરતાં મોટા બનાવ્યો હોય તો તે પ્રમાણે થવાની તું ક્ષાલ્ય રાખીશ નહિ,”

“માઆપો સાથે, સગાંવહાલાં સાથે, યતીમો અનાથ બાલકો સાથે, રસ્તે જનાર સાથે અને શુલાઓ કે જેમની ઉપર તમારો જમણો હાથ કાપુ ધરાવે છે તેમની સાથે માયા મોહબતથી આશો. ખરેખર ખુદા મગર માણુસ અને ખોટા પવરાજોરને આહતો નથી.”

“જે કોઇ શખસ માણુસો માણુસોમાં બલાઇ કરવા માટે વચ્ચે પડશે તેનો બદલો તેને સારો મળશે પણ જે કોઇ તેમનામાં પુરાઇ કગવવા વચ્ચે પડશે તેને તેવુંજ ફળ મળશે કારણ કે ખુદા દરેક બીજા ઉપર નજર રાખે છે.

“હે મુસલમાનો, ખુદાને હાજર નાજર ગણી શાક્ષી આપો, જે કે તે શાક્ષી તમારી વિશ્વ હોય, તમારા માઆપો વિશ્વ હોય, તમારા સગાંવહાલા વિશ્વ હોય, પક્ષકાર પેસાદાર હોય કે ગરીબ હોય તોપણ બરાબર ઇન્સાફથી આપ જે, ખુદા તમારા કરતાં બંને પક્ષકારોની વધારે નજદીક છે. તેથી શેતાનના કહેવા પ્રમાણે આકરો નહિ, નહીં નો સત્પથી છોટા પડી જશો.

બ્રાતૃભાવ રાખવા અને એક બીજાને મદદ કરવા મુસલમાની શાસ્ત્રમાં ઘણું કહેવું છે. ફરમાવ્યું છે કે મુસલમાનો એક બીજાના દીની (ધર્મના) બાઇ છે.

બ્રાતૃભાવ અને એકે તેથી તેમણે એક બીજા ઉપર જુલમ કરવો બેધએ નહિ, એક બીજાને મદદ. બીજાને મદદ કરવા આનાકાની કરવી બેધએ નહીં કે એક બીજાનો તુચ્છકાર કરવો નહિ, નેકીનું સ્થાન દીલ-અંત-કરણ છે તેથી દીલ

જે નેકીવાનું છે તે મુસલમાનને કદી હલકો ગણવું નથી. મુસલમાનને હવકો ગણવો એ બહુ ખોટું છે. કોઇ મુસલમાનનું ખુદ કરવું, તેની માલ મિલકત પકાવી લેવી કે તેની આખરને નુકશાન પહોંચાડવું એની સઘળી બાબતો મુસલમાન ઉપર હરામ (બના) છે ! તેણે કોઇ મુસલમાનનું ખુદ રોકાય અને તેના માલને કે તેની આખરને નુકશાન થાય એવું કાંઇ કામ કરવું નહિ કે એવો કાંઇ સુખન વાપરવો નહિ

“ત્રણ શખસો જન્નતમાં (સ્વર્ગમાં) જશે.

૧ પોતાની રૈયતનું બહુ કરનાર અને સદ્ગુણવાળો ન્યાયી સભ્ય.

૨ પોતાના સગાંવહાલા અને બીજાઓ સાથે નરમ દીલથી ચાલનાર માયાળુ શખસ.

૩ સદ્ગુણી માણુસ

વળી મુસલમાનોએ એક બીજા સાથે કેવી ફરજ અદા કરી જોઈએ - એ વિષે જ્યારે કોઈએ મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર, સલ્લઅલ્લેએં આલેહિં વાલેએં, ત્યારે મુસલમાનોની એક બીજા સાથે ફરમાવ્યું કે આ પાગલો મુસલમાનોએ ખાસ અમલ કરવા જ સાથેની ફરજ જેવી છે. (૧) કોઈ મુસલમાન મળે તો તેને સલામ કરવી. (૨) કોઈ મુસલમાન ખાતો તેડે તો તેનું ઈજ્જત કબુલ કરવું. (૩) જ્યારે તે કોઈ સલાહ પુછે તો તે બરાબર બતાવવી. (૪) જ્યારે તે બીમાર પડે તો તેને જોવા જવું. (૫) જ્યારે તે મરી જાય તો તેની અંધતામાં જવું.

પણ હુખી અને લાચાર માણસ ગમે તે હોય તો તેને પણ મદદ કરવા પાછા હકમાં નથી. કોઈ પણ માણસ જીવ હવર જીવન થયો હોય તો તેને મદદ કરવી એ બરા મુસલમાનોની ફરજ છે. ખરેખર ક્યામતના દહાડે ખુદા ફરમાવશે કે હું બની આદમ (આદમના દીકરા) હું શીમાર હતો, તો પણ હું મારી ખજર લેવા આગ્યો નહિ. માણસ કહેશે કે હું અપને સા-અવનાર ખુદા! અમે તને કેવી રીતે મળવા આવી શકીએ છીએ તો આખા જગતનો માલીક છે. તને કોઈ બીમારી થઈ શકતી નથી ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે હું માણસ! શું હું જાણતો નહોતો કે મારો ફલાણો બંદો (સેવક) બીમાર હતો? તને ખજર પડી હતી છતાં તું તેને જો ન ગયો નહિ. શું હું જાણતો નહોતો કે હું તેને જોવા જશે તો હું વારાથી ધણી રાજ થઈશ અને તને ન્યાલ કરીશ? વળી ખુદા ક્યામતના દીવસે ફરમાવશે કે હું માણસ! મેં વારી પાસે ખાવાનું માગ્યું હતું પણ તે બંને આપ્યું નહિ. માણસ કહેશે હું મારા માલીક! હું જ અપને અંધાને ખાવાનું આપે છે ત્યારે મારું શું ગમ્યું કે હું તને આપી શકું? વળી તને ભુખ નથી કે હું ખાતો નથી તો મારાથી તે આપાવજ કેમ, ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે શું અમારા ફલાણા બંદાએ વારી પાસે ફેલ્લી માગી નહોતી? પણ તે આપી નહિ. શું હું એમ નહોતો જાણતો કે જો હું તેને ખાવાનું આપશે તો હું તેનો બદલો તને આપીશ! વળી ખુદા વાલા ફરમાવશે કે હું માણસ! મેં વારી પાસે પોવાનું પાણી માગ્યું હતું છતાં તે આપ્યું નહોતું ત્યારે માણસ કહેશે હું માલીક! હું જ આખા જગતને પાણી પુરું પાડનારો છું ત્યારે હું તને શું આપી શકું? વળી તને વરસ નથી કે હું કોઈ દહાડે કોઈ પીવો નથી તો પછી હું આપું શી રીતે? ત્યારે ખુદા ફરમાવશે કે શું મારો ફલાણો બંદો વારી પાસે પોવાનું પાણી માગ્યું નહોતું? પણ તે આપ્યું નહિ. શું હું જાણતો નહોતો કે હું તેને પાણી આપશે તો હું રાજ થઈશ અને તને બદલો આપીશ?

જે સખસ ખુદાને વાસ્તે વારાથી અગર બીજા કોઈથી ડરીને વારા આશ્રયમાં આવે તો તેને આશ્રય આપ અને જે સખસ અવસ્થાદને વાસ્તે વારી પાસે ગરીબને મદદ. કોઈ માગે તો હું તે આપ અને જે સખસ વતે ખાવા બોલાવે તેને હું સારું ગણુ અને તેનું નોવરું હું કબુલ કર અને જે સખસ વાજે બહુ કરે અને તને શયદો કરી આપે તો તેનો બદલો હું તેને વાળી આપ એટલે હું પણ તેનું બહુ કર, પણ જો વારી પાસે બદલો વાળી આપવાનું સાધન ન હોય તો જ્યાં સુધી તને એમ લાગે કે મેં તેને માટે ખુબ આશીર્વાદ માગ્યો છે અને મેં તેના વરસ અમરી પુરી કરવા બાબતે છે ત્યાં સુધી તેને માટે આગળ દોઆ માગ.

એવું કહેતો ના કે લોકો અમારું બધું કરશે તો અમે પણ તેમનું બધું કરીશું અને અમારા ઉપર જીલમ કરશે તો અમે પણ તેમના ઉપર જીલમ કરીશું પણ ઉલ્ટો એમ કહે કે જે તેઓ અમાની ઉપર જીલમ કરશે તોપણ અમે તેમના ઉપર જીલમ કરીશું નહિ

જે રાખમ ખુદાના પ્રાણીઓ તરફ દયા ભાવ રાખે છે તેના ઉપર ખુદા પણ દયા ભાવ રાખે છે, તેથી માણસ ગમે તેવો સારો કે નહારો હોય તોપણ તેના માણસ જાત તરફ ઉપર દયા ભાવ રાખવો જોઈએ. નહારા ઉપર દયા ભાવ રાખવો એ દયા ભાવ તેને નહાગપણાથી રોકવા બરાબર છે અને તેથી સ્વર્ગમાંના લોકો દયાભાવ રાખનારથી ઘણા રાજ થાય છે”

“ સદૃશ્ય અને સન્યાસમાં આગળ વધવા હમેશાં કોશિય કર, ”

“ દરેકને મોટાં દીલથી અને બકિતપૂર્વક મદદ કર જે કોઈ પોતાના મનુષ્ય બાદશીને મદદ કરે છે અને તેમના બધાં માટે કોશિય કરે છે તેમને મનુષ્યને થતી હાની દુર કરનારને જોડેથી મવાય (પુન્ય) મળે છે તેટલોજ સવાય મળે છે.

“ ખુદાની બધી મખયુક (સદિ) એ તેનું એક કુદૃષ્ય છે માટે જે કોઈ તેના પ્રાણીનું વિશેષ બધું કરશે તે ખુદાનો વિશેષ વહાલો ગણાશે.

“ જે સખસથી માણસ જાતને સદ્દથી વધારે કમવદો પહોંચે છે તેજ ખુદાની નજરમાં સદ્દથી સરસ માણસ છે.

“ જે માણસ પોતાના બાદશી તંગીઓ દુર કરવાની કોશિય કરે છે તેને પછી તેમાં તે ફતેહમંદ થાય કે ન થાય તોપણ ખુદા તેના સમગ્રા શુન્હા માફ કરે છે.”

“ જે રાખમ પોતાના બાદશી મદદ કરે છે તેને ખુદા દયામતના દીવસે મદદ કરશે.”

“ કોઈએ મહાન હકરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સત્અમને પ્રહયું કે ખુદાને સદ્દથી વધારે કોણ વહાલું છે ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે જેણે મખયુક (સદિ) નું સાચી વધારે બધું કર્યું હોય તે. વળી કોઈએ પ્રહયું કે દયાં દાત મૌથી વધારે સારાં ગણાય છે ? ત્યારે પોતે ફરમાવ્યું કે માણસનું મન રાજી ગમવું, બુખ્યાને ખવગમવું, આક્રતમાં આવી પડેલાને મદદ કરવી, દુખીઆઓના દુઃખ મટાડવાં અને જીલમમાં સપગએલાંઓને છોડાવવાં. જે રાખમ પોતાના મનુષ્ય બાદશીને ખગ વખતે મદદ કરે છે અને જીલમના ભોગ થઈ પડેલાઓની વધારે ચરે છે તેને ખુદા દયામવના દીવસે જરૂર મદદ કરશે.

“ ખુદા ફરમાવે છે કે તું જીવતાં જીવત માગ ઉપર બરેઓ રાખ દારણ કે હું એકલોજ બસ છું. લોભ ન કર. અને વારા જાતી બાપ્તઓના માલની લાલચ ન રાખ. તું જે ચીજ વારે માટે પસંદ કરતો હોય તે તેમને માટે પણ પસંદ કર. વાગ શુસ્ત્રા મનોવિદાર અને લોભથી પોતાને બચાવ દારણ કે એ ખગમમાં ખગમ ચીજ છે.

જે શખસ પોતાના નફસ (પાપી મન) ને અને પોતાની ખાહીશો (ઇચ્છાઓ) ને તામે થાય છે અને તેમા મપડાઈને બીજાઓ તરફની પોતાની ફરજો બુઝી જાય છે તે ખુદાની નજરમા સૌથી ખરાબ અને નબળો છે.

‘લડા કામ પાછલ મંડયો રહે’

“ થાકેલાતુ મન રાજી કરવું” અતે દુઃખમા આની પડેલાઓતુ દુઃખ મટાડવું, એના બ દલાઓ કાઢ જુદાજ છે દુખના દીનસમા સાગ કામનો ખ્યાલ એક ધાધની પેટે આરે, છે અને આપણો બોલને ઘસડી જાય છે

“ જે શખસ બોલીમા, કામમાં અને વિચારમા સાચો છે તેના શીનાય ખરી ‘રીતે’ જોતા બીજો કોઈ માયો નથી ”

“ જે શખસ પોતાના બાઈતુ’ તેની હાજરીમા કે એઘાજરીમા રક્ષણ કરે છે તેજ ખરો છે.

“ હમાનદારી અને સન્માહ, પવિત્રતા અને નરમાસ પરોપકાર અને મીઠાશ એ માણસના સૌથી સારામા મારા ગુણુ છે” ઇસ્લામના ધર્મગુરુઓના કેટલાક વચન એના છે કે જે વાચવાથી એમ માલમ પડે છે કે બેશક તેમને ખુબ તાલાએ દરબજાને લખ્યક બનાવના હતા.

જેના તરફ પોતાની ફરજ બજાવવાની છે તેની તરફ જે શખસ પોતાની ખરી દરજ બજાવે છે એ બધા કરતા ડાહ્યો છે, x x x x જે મોથી વધારે હવમ પકતો હોય તેના ચલણુ સૌથી સારા હોવા જોઈએ જે સૌથી વધારે હુશીયાર હોય છે તે વધારે સદગુણી હોવો જોઈએ. x x x લોભ કરતા બીજી કોઈચીજ વધારે ખરાબ નથી “ ત્યા કરી એ સૌથી સારામા સારો ગુણુ છે. જુદું બોલતુ સૌથી મોટામા મોટા ફગુણુ છે જે શખસ પોતાનું કહેતુ પાળે છે તે ખુદાનો સૌથી સારામા સારો મદો (સેવક) છે ”

“ ખરાબ રનમાવ એ સૌથી જમરામા જખરી આત છે ”

‘ નાપાકીથી અવગ રહેતુ એ મોથી ઉમદા બક્ષિત જે ખરાબ કામથી દુર રહેતુ એ ઉમદામા ઉમદા કામ છે ”

“ જે શખસ પોતાની ખામીઓ જુએ છે તે મોથી ડાહ્યામા ડાહ્યો છે જે પોતાને બીજા કરતા હુશીયાર સમજે છે તે સાથી વધારે એવકુફ છે ”

“ માણસ જાત ઉપર ઉપકાર કર્યા વગર ખુદાની મદદી કરી એ રણુની રેતીમા પાણી નાખ્યા ખરાબર છે.”

‘ હમાનદારી એ એક એવી રેતીની છે કે જે જનત (સ્વર્ગ) સુડીનો રસ્તો મેળવ કરી આપે છે ”

“અમલ (વર્તન) વગરનો ઇલામ કાઢ કાઢતો નથી. રેહેણી વગર રહેણીથી ફાયદો થતો નથી

“મનુષ્ય જાઈઓની-ભુજો દગ્ગુજર કરવી એ એક સખાવતું કામ છે.

“જ્યારે ખેતો ત્યારે ખરું ખોલો. જ્યારે વમો મોટા હોદા ઉપર હોવો ત્યારે વમારા હાથ નીચેનાઓ સાંધે નરમાશ અને મેહેરયાનીથી વતો. જ્યારે આદતમાં આવી પડો ત્યારે ધીરજ ધરો. જ્યારે કોઈને સમજ કરવાનો વખત આવે ત્યારે દયા વાપરો. જ્યારે કાંઈ ભુલ થાય ત્યારે માફી માગો. જ્યારે ઇ સાથે ઉપર બેસો ત્યારે ખરો ન્યાય કરો. જ્યારે કાંઈ ગુન્હો (પાપ) થાય ત્યારે શરમા ગો. જ્યારે કોઈના ઉપર જુલમ થતો જુઓ ત્યારે તેને મદદ કરો.”

જેનાથી વમને ફાયદો પહેાચે તેનો ગુણ માનો. આજીજી (નમ્રતા) અખત્યાર કરવાથી વમારી કદર વધે છે. ખુદાને યાદ કરવાથી તેની મહેરબાની થાય છે.

“જે ઇલામતું શિક્ષણ આપે છે તે હમેશાં અમર રહે છે.”

“ખોલનાર માણસ તમ્બ જોવતું નથી, પણ જે તે ખોલે છે તે તરફ જોવાનું છે.

“હસદ કરનાર (અદેખા) માણસને કદી ચેન હોતું નથી. જ્યાં હસદ હોય ત્યાં ખરી દોસ્તી મહી શકની નથી.

“જુઠા શખસને શરમ હોતી નથી.”

“પરહેજગારી અને આ દુનિઆમાં બધાં કામ કરવા કરતાં (આકેજન આવની દુનિયા માટે) ખીજું કાંઈ વંચાડે મારું ભાયું નથી.”

જે શખસ પોતાના નફસનો ગુલામ છે તે ખરાબમાં ખરાબ ગુલામગીરી કરનારો છે માણસનો તેના નફસ કરતાં કોઈ ખીજો વધારે કડો દુસ્મન નથી.

નૈયત (દાનત) સારી ન હોય ત્યાં મુંઝી કાંઈ કામ સારું ગણાતું નથી. તેમજ શુદ્ધ અમલ (ચલણ) ન હોય ત્યાં મુંઝી ખોલનારનો સુખન શુદ્ધ ગણાતો નથી.”

“મનની ખગલ ખાહેશો (ઇચ્છાઓ) કરતા ખીજ કાંઈ ખગમી ભારે નથી.”

“જોખ માચને માગે નાંખે છે.

“જ્ઞાન એ માથી મોટો પ્રમાણ (ન્યાયત) છે.”

“મનની પરિવ્રતા એ સંયમ સદગુણનો માવો છે.”

“જાહેવપણું (અજ્ઞાનતા) એ ખગલમાં ખરાબ નિર્ધનતા છે.”

“દુષકાર કરતા મેહેરયાની અને ગિનય એ આગાં છે.”

“ખીજની ખુશો દગ્ગુજર કરવી એ ખેગત કરવા કરતાં વંચાડે સાર છે.”

“જ્યારે ખેતો લેવાની મતા હોય ત્યારે માફી આપવી. અને કોઈ સતાવે ત્યારે તેમની વંદ આડના નાખરી એ ધણા કમદા ગુણો છે.”

“લોકો એ પરહેઝગારીનું સંત્યાનાશ વાળનાર છે. ખેરાત કરીને ઉપકારનો ભાર મુકવો એ ખેરાતને હાનીકર્તા છે. મરજ (સ્વાર્થ) એ ક્ષાપણને ધુળમાં મેળવનાર છે.

જે કોઈ તમે નેકી કરો છો તેજ તમારી સાથે આવનાર છે. નેક કામ એ ખુદા સુધી પહોંચવાનાં પગથીયાં છે.”

“ખને દુનિયાની સલામતી દોસ્તો ઉપર મહોળત અને દુસ્મનો ઉપર ઉપકાર એ ખને ખાખતો ઉપરની વખર્ચ (ટીકા) છે.”

“મારા દિલની વખતી ઉપર મારા પવિત્ર પિતાના વચનો કટલાંક દોતરાઈ ગયાં છે. તેઓ ફરમાવતા કે દીકરા ! તું જો દુટ્ટી પડેલા (પડતીમાં આવી ગયેલા) લોકો સાથે મળે તો તેમની જોડે એઅદબ (હદત) થતો ના. અને તેમની વરફ હલકી નજરથી જોતો ના. જો તું આ દુનિયામાં એક પણ દીલ ગણ ન કરી શકે તો ભલે, પણ એક હલકામાં હલકા આમાને પણ તું નારજ કરીશ નહિ.”

“હે માણસ ! મારા માઠા બનાવોથી તે સુખ દુઃખનો અનુભવ લીધો છે અને પરિણામે તે ઉપકાર માગ્યો છે, તેમજ શરમાવો કરી છે પણ તું હંચા ટેકરે ચઢીને બેસતો ના, નહીં નો વારી કોશીશ કોઈ કામમાં આવવાની નથી. ધાસના જેવો થઈ જા કે જે રવનની સામે રહી શકે અથવા ધાસના બારા જેવો કે જે લોકો ખભે હપાડી શકે,”

બચ્ચાંઓ ઉપર હેતુ રાખવા અને મોટી ઉમરના માણસોની અદબ કરવા મુસલમાની શાસ્ત્રમાં ધણું કહેલું છે. હજરત પેગમ્બર સઅમ ફરમાવે છે કે જે બચ્ચાંઓ ઉપર હેતુ માણુમ બચ્ચાંઓની સાથે મહોળત ગણતો નથી અને જે મોટી અને મોટાની મર્યાદા ઉમરના માણસોની અદબ કરતો નથી તે આપણામાનો નથી. તેમજ જે માણસ હલાલ (યોગ્ય) ચીજ કરવાનું અને હરામ (અયોગ્ય) ચીજ નહિ કરવાનું કહેતો નથી તે પણ આપણામાનો નથી.

વળી પેગમ્બર સઅમ ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ જુવાન માણસ ધરડા માણસનું તેની ઉમરને લીધે સન્માન રાખે છે તેનું પણ તેની ધરડી ઉમરમાં સન્માન રાખવા ખુદા બીજા જુવાનીઆ પેદા કરશે. વળી પોતે ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ શખસ માયાથી કોઈ ચતીમ-અનાથ બાળકના માથે હાથ ફેરવશે તો તે બનીમના જોડલા વાળને તેનો હાથ અડકવો હશે તેટલા તેને ખુદાના આશીર્વાદ મળશે. અને જે કોઈ યતીમ છોકરા છોકરી સાથે નેકી કરશે તો તે અને હું જન્મવંમાં એક બીજાની પાસે રહીશું.”

વળી પોતે ફરમાવ્યું છે કે જે કોઈ અનાથ બાળકને રહેવા માટે જગ્યા અને ખાવા પીવાનું આપશે તો ખુદા તેને સ્વર્ગમાં એક જગ્યા દુનાયન કરશે અને તેના ગુન્દા માફ કરશે. જે શખસ ખુદા તાલાની મખપુક અને પોતાનાં બાળકો સાથે મહોળત નહિ રાખે તો ખુદા તેની સાથે મહોળત ગણવાનો નથી.”

દુખીઓ ઉપર દયા કરવાની અને આશરગા પ્રમેલા અને નિરાધાર તરફ દીલસોજી કરવાની દુખી ઉપર દયા. દરલામ ખાસ બલામગુ કરે છે.

“જે માણસ ખુદાના પ્રાણીઓ ઉપર દયા કરે છે તેમના ઉપર ખુદા દયા કરે છે.”

“બીજાના ગુન્દા માફ કર કે તારા પણ માફ થાવ જે તારે દયાનો ખેપ દોષ તો મનુષ્ય જાત ઉપર પડતા મંકડો માટે દીલગીરી જાહેર કર

“જે શખસ યતીમ જાળક ઉપર દયા કરે છે તેના ઉપર ક્યામતના દીવસે ખુદાલાલ દયા કરશે.”

“ખરેખર માણસને છોકરાંઓ ખુદાએ આપેલી ન્યામત (બેટ) છે.”

“જે બીજા ઉપર રહેમ કરે છે તેના ઉપર આપોઆપ રહેમ થશે. જે બીજા ઉપર આપવાની વખતે દયા કરે છે તેના ઉપર જગતકર્તા પોતે દયા કરશે.”

“જે શખસ બીજાને માફી આપતો નથી તેને કદી માફી મળતી નથી.” -

ખુદા ફરમાવે છે “હે મારા બંદાઓ ! જે તમારે મારી રહેમની જરૂર હોય તેના મારા પ્રાણીઓ ઉપર રહેમ કરો.

“જુલમમાર માટે કોઇ દોસ્ત અને કોઇ મદદગાર નથી.”

“આરામવાળી જગ્યામાં એજ લોકો જવાના છે કે જેમા મન સંત્યા શુદ્ધ અને દયાવાળી છે.”

જે ખેરાત ખરાં છગચી આપવામાં આવે છે અને જે સખુન દુઃખીઆના ધા રચવા માટે છબમાંથી કાઢવામાં આવે છે તેજ ખરી ખેરાત છે.”

“વિનય અને પવિત્રતા એ ઇમાનના ભાગ છે.

“જે કોઇ વિનયવાળો અને પવિત્રતાવાળો હશે તેની કોઇ એજ કાઢશે નહિ.”

ખરે વિનય એ સર્વ સદ્ગુણનું મુળ છે.

આજીજી (નમ્રતા) અને માણસાઇ (પરહેજગારી) એ ભક્તિના કામ છે.

બીજાઓને માફી આપ અને બધાને બધું કરવા તથા યુરાધથી દુર રહેવા જાગૃત કર.

ખોટા કર્મ કરનાર, નકામી મોટી મોટી વાતો કરનાર અને જુઠું બોલનારથી આઘો રહે.

જે શખસ પોતાને શરૂઆતે અઢે તેને પો જાન્ય છે, લોકોને માફી આપે છે, જે ખરું હોય તે

છે અને ધર્મ પ્રમણે પરહેજગારીથી ચાલે છે તેને ખુદા ચાહે છે.

ધીરજવાળા, ગમ ખાનારા અને પોતે સગ કરી શકે તેવા શુદ્ધ માફ કરનારા માણસોને ખુદાલાલ ખદશો આપનાર છે.

ખુદા ફરમાવે છે કે જે લોકો મુસીબત (સંકટ) ના વખતમા સમર કરે છે (ધીરજ રાખે છે) અને પોતાના ઉપર શુભરેલી મખવાઇ માટે મારી આપે છે તે ઉમદા નેદીનાં કામ કરનારા છે.”

‘નીમકહલાલ એજ લોકો છે કે જે પોતાને મોખેનું કામ જરાજર અડા કરે છે. પોતાના વચનના સાચા રહેવું. મુખનથી પાછા હઠના નથી અને પોતાનું વચન જરાજર પાળે છે.

હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સદ્ગુમ ફરમાવે છે કે જે માણસ બોલવા બેમે છે ત્યારે જુઠું બોલે છે અને જે માણસ વચન આપે છે પણ તેના બગ કરે છે અને કોઇ વાત કહી હોય તો તે ઉપર કાયમ રહી ચકતો નથી, તો તે મારામાંનો નથી પણ અદરખાને ફરેલ છે.

ખેરાત વિશે મહાન હજરત મોહમ્મદ પેગમ્બર સદ્ગુમે ધણીજ વાકીદ કરી છે. પોતે ફરમાવ્યું છે કે દરેક બધું કામ એ ખેરાત છે. તમારા બાઇના માથું હસતે ચેહેરે નજર કરવી એ પણ ખેરાત છે અને તમારા નવિ બાઇઓને નેક કામ કરવા બોધ કરવો એ પણ દાન આપવા જરાજર છે.

ખેરાત.

ખુદા પહેલાને રસ્તો દેખાડે એ પછી બગત કે આપવાને મંદ કરી એ પણ ખેરાત છે.

રસ્તામાં પર્યટર અને કોંટા પડેલા હોય અને સોકોને તેથી કનકમત થતી હોય તો તે ત્યાંથી ખસેડી નાંખવા એ પણ ખેરાત છે. અને તરસ્યાને પાણી આપવું એ પણ ખેરાત છે.

માણસ આ દુનિયામાં પોતાના જાતિબાધનું બહું કરે છે તે આક્રમક (આવૃત્તી દુનિયા) માટે તેની ખરી ખુંજ છે.

જો કોઈ માણસ તને માણ દે અને તારામાં જો એમ હોય તે ઉધાડે તોપણ તારે તેની એમ ઉધાડવા તૈયાર થવું નહિ. એ કંરશે તો એનો ગુન્હો ગણાયો. સગાંને ખેરાત કરવી એ ઠાંધી કિતમ છે. ગરીબને ખેરાત કરવાથી એક તરેહનો સવાળ મળે છે; પણ સગાંને ખેરાત કરવાથી એ તરેહના સવાળ મળે છે; એક તો ખેરાતનો બદલો અને બીજો સગાઈનો બદલો. લખેલું છે કે છુપી ખેરાતથી ખુદાની નારાજી દૂર થઈ જાય છે સાથી ઉમદા ખેરાત એ છે કે જમણો હાથ આપે અને ડાબો હાથ ન જાયો.”

“તું ચાહે તેવું ઝવેરાત પેહેરે પણ આજીજી (નમ્રતા) વગર તેનો ચળકાટ કદી આવવાનો નથી. એ એવો અમકાર છે કે તેની આગળ સ્વર્ગ પણ પોતાના આજીજી પારણાં ઉધાડાં કરી નાંખે છે અને માણસ પણ પોતાનું દિલ ખોલી દે છે. બધાના મનને મોટો માણસ એજ છે કે જેને નમ્રતાએ મોટો કર્યો છે. તેનું નમવું એવું છે કે જાણે એક ફળથી નમેલી સુશોભિત ઝાળા.”

“કુરાન શરીરમાં ફરમાવ્યું છે કે ‘અને તું તારા’ મોં સોકોથી મરડ ના અને જમીન ઉપર મલકાથી ડુલાઈને ચાલ ના. ખરેખર ખુદા દરેક આડંબરથી ચાલનાર અને આપ વાણ કરનારને ચાહતો નથી.’ વળી ફરમાવ્યું છે કે શું માણસ જોતો નથી કે અમે તેને મની (વીર્ય) માંથી પેદા કર્યો છે! પછી ત્યારે તે એક ચોખ્ખો તકરારી છે’

“આ દુનીયાની જીંદગી માન જુજ ભોગવડો” છે પણ ખરેખર આવૃત્તી જીંદગી એજ હંમેશાનું રહેલાય છે.”

વળી ફરમાવ્યું છે કે “અને જો મોમેનોમાંથી એ દુકડીઓ એક બીજા સાથે લડે તો નીંદા. તમે બંને વચ્ચે સલાહ કરવો.

x x x x x એક કોમે બીજી કોમની ખસડી કરવી જોઈએ નહીં x x x તમે પોતાના ધર્મ (ભાઈઓ) ની ખાની કાંદો નહિ” અને તમે એક બીજાને ખરાબ ઇતકાવથી ખોલાવો નહિ x x x તમારે એક બીજાની નીંદા કરવી જોઈએ નહિ. શું તમામમાંનો કોઈ એવું ઇચ્છે કે તે પોતાના મુવેલા બાઈનું ગોરન ખાય? માટે તમે તે કામ ચિકારો અને ખુદાને દર રાખો. ખુદા તોખા-પશ્ચાતાપ કમ્બલ કરનાર અને રહેમ વાળો છે.

ઉપર પ્રમાણે ઉસલામી ધર્મના ફરમાનો છે જે જોવાથી ખાતરી થશે કે એવા ધર્મના માણસોને “વતન” — જંગલી અગ્નિ “મયેચ” — કસાઈ કહી બોલાવવા અને તેમની તરફ હલકી નજરે જોવું એ કેટલું ગેરમાનની

ગુજરાતમાં ઈસ્લામી ઉપદેશકો.

લેખક:—રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ એ. એલએલ. બી,

ઈસ્લામને માથે સાધારણ રીતે એવો દોષ મૂકવામાં આવે છે કે પોતાના ધર્મમાં વટલાવવા માટે કાફરો ઉપર ગમે તેવી રીતે જીલમ કરવો, ધર્મપિદેશ માટે એવું હંઝરત મહમદનું મુમલમાનોને ફરમાન હતું, પરંતુ એ વાત કોરાનનું ફરમાન. ખોટી છે. કોરાને શરીફમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એવાં વચન છે કે ખરા મુસલિમની ફરજ તો એ છે કે જે પરધર્મનો હોય તેને સમજાવી સાચો માર્ગ બતાવવો, જો તે સમજે તો ઠીક છે ને ન સમજે તો અસ્લાહ તેને જોઈ લેશે. આવાં ફરમાનમાંથી માત્ર દાખલા તરીકે એકજ અન્ને ઉતારી લીધું છે. કોરાને શરીફના ત્રીજા પ્રકરણમાં (૩, ૧૯) માં હંઝરત મહમદ કહે છે કે “જેઓ અમલુ (અને આગાની) છે તેઓને કહે કે તમે મુસલમાન થશો ? (એટલે કે તમે ઇસ્લામ ધર્મ ખાનો) પછી તેઓ મુસલમાન થાય તો તેઓએ ખરેખર સીધા રસ્તા મેળવ્યો છે, અને જો તેઓ પોતાની પાઠ ફરવે તો તારી ઉપર માત્ર સદેશો પહોંચાડવાનું (કામ) છે, અને ખુદ પોતાના જંદાગીને જોનાર છે.”

એક તરફ કોરાન અને ખીજી તરફ શમશેર, મતલબ કે કાં તો મુસલમાની ધર્મમાં આવે અથવા તો મુસ્લિમે શરણ થાવ, એવો જીલમ પાછવા વખતમાં સમજ આપી ધર્મનાં જનૂની ઇસ્લામીઓને હાથે થતો હતો, તેને માટે ખુદ કોરાને શરીફમાં તર કરાવવું, જીલમથી કોઈ પણ રીતનું ફરમાન નથી મળતું, તેમજ હંઝરત મહમદની નહિ.

આખી જંદગી એ વાતને ખોટી પાડે છે, એઓ પોતે કહે છે કે “ધર્મ સંબંધે કાંઈ દયાણુ કરવાનું નથી.” (પ્રકરણ ૨. ૨૫૬).

એઓ પોતાને ખુદના રસલ એટલે પરમેશ્વરના કામદ કહેવડાવતા હતા, અને તેના તરફથી મળેલો સંદેશો પહોંચાડવો, એટલીજ પોતાની ફરજ સમજતા હતા. શરઆતમાં ઇસ્લામમાં જે જે પુરૂષ અને સ્ત્રી વટલેલાં તે એમનાં સગામાંથી અથવા તો સ્નેહીઓમાંથી હતાં. તે વખતે એમની પામે કશી સત્તા નહોતી કે જેને જોરે તેમને પોતે વટલાવી શકે, તેમજ જ્યારે એમના મતને અનુમરનામની સંખ્યા સેંકડોની ને હજારોની થઈ, ત્યારે પણ તેમણે તો પોતાની અસલ સમજાવટ (Persuasion) ની પદ્ધતિજ ચાલુ રાખેલી. એમણે કોઈને કડવો શુકન થા કોઈનું વચન કહેવું નહોં તો પછી કા કોરાન કબૂલ કરો કાં તો મોત કબૂલ કરો, એવી જીલમી વર્તણૂક તો ક્યાથીજ ચલાવી હોય. અંગ્રિજમાં આપણે જેને Missionary અથવા (ધર્મ) પ્રચારક કહીએ છીએ તેનું જ કામ એમણે કરેલું અને પોતાની પાછળ થનારાઓને પણ તેજ કામ કરવાનો બોધ આપેલો, છતાં જનૂને આગળ જતાં વધારે જોર પકડવું અને શાંતિથી સમજાવીને લોકોને ધર્મના ફરફાર કરાવવાની નીતિને પડતી નાંખી, સત્તાવાન મુમલમાનોએ શમશેર અને જોરગુલમને અગાડી કરી, હંઝરત મહમદના આપેલા અસલ સંદેશને નિષ્કર નાંખી, આખી દુનીયામાં ઇસ્લામને એક માત્રો, ફૂર ધર્મ તરીકે જાણાવ્યો.

શુભરાતમાં, બધે આખા હિન્દુસ્તાનમાં ખ્રીસ્તી ધર્મનો એ રીતે અથવા તો ત્રણ

પ્રચાર થયો છે, એક સમજવટથી (Persuasion), બીજો સ્વાધ
ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રચારની ને અગે અને ત્રીજો ભેદબુલમથી (Persecution). દાખલા તરીકે
ત્રણ રીતિ. ગોવાના સેન્ટ એવીએરે સમજાવીને અને પોતાના મોજેઝા-અમદાર

(Miracles) થી લોકોને કેથલીક બનાવ્યા એ પહેલી રીત. વળી
ધણા લોકો ખ્રીસ્તી થવાથી પોતાની દલકી ન્યાત તણ, સરકારમાં વધારે માન મળે, નોકરી
મળે, એવી મતલબથી પોતાનો ધર્મ છોડી દેતા હતા એ બીજી રીત; જેવા કે ઢેક, લાલીઆ,
આથવા મદ્રસ તરફના પારીઆ, અને બીજા અત્યંત. હેલો પોરમુગોઝ પ્રગતો પૂર દોર
ગાલતો હતો ત્યારે તેના પાદરીઓએ વમઇ તરફનાં આખાં ગામને ગામ, નિર્દોષ હિન્દુઓનાં
છાપરાંપર અને તેમનાં યાતિભોજન વખતે અથવા તેમના મહેલોના કુચમાં માંસના કટકો
નાંખી અને બીજી રીતે ભેદબુલમ કરી વટલાવેલા, એ ત્રીજી રીત. શુભરાતમાં ઇસ્લામનો ફેલાવો
થવામાં પણ એ ત્રણે રીત કામમાં આવી છે.

ઇ. સ. ના તેરમા શૈદમા સેકા સુધીમાં જો કે લગભગ બસે ત્રણસે વર્ષ થયાં મુસલમાનોના

હુમલા સામે ટકકર ઝીલી હિન્દુઓ જોખરા થઇ ગયા હતા તોપણ

તેવીજ ઇસ્લામી. મુસલમાનોને તેમણે શુભરાતમાં પગમર થવા દીધેલા નહી, અને તેમ
હોવાથી ત્યાર સુધીમાં સત્તાને ભેરે બૂલમથી. હિન્દુઓને વટલાવવાના
તેમને જાણ પ્રસંગો મળેલા નહો. અલગત છૂટી છવાઇ તક મળતી હતી, પરંતુ મારીને
મુસલમાન કરવાના (Persecution) દાખલા ત્યાં સુધીમાં યોડાજ મળી આવે
છે. તે ઉપરાંત આ લેખનો આશય ભેદબુલમથી વટાળ થયેલા તે બતાવવાનો નથી,
પરંતુ લોકોના મગજ ઉપર અસર કરી, તેમને સમજાવી યા તેમની બુદ્ધિ તે તરફ
વાળી, રાજપુત્રીથી, ઇસ્લામી ધર્મપ્રચારકોએ કેવી રીતે હિન્દુને મુસલમાન બનાવ્યા
તે બતાવવાનો છે. કેટલાક રાજાઓ, દાખલા તરીકે ફીરોજસાહ તુઘલખ (ઇ. સ. ૧૩૫૧-૧૩૯૮)
પોતાની હિન્દુ પ્રજાને એવી લાલચ આપતા કે તમે મુસલમાન થાઓ તો તેમને જગીઆ
કરમાથી મુક્ત કરીશું, યા તો તમને મોટા એ દા આપીશું, અને સરકારી નોકરીમાં દાખલ
કરીશું વગેરે અને તેને લીધે હજારો માણસો ઇસ્લામ ઇપ્તીઆર કરતા, એ ઉપર જણાવેલી
ત્રણ રીતમાંની બીજી રીત છે, પરંતુ તે પણ અને પડતી મૂકી, માત્ર પહેલી રીતપરજ ધ્યાન
આપવામાં આવ્યું છે.

અસલના વખતમાં આરબો ધણા મોટા વેપારીઓ હતા, અને વેપારને અંગે ધણા

પ્રદેશોમાં તેઓ જઇ રહેતા હતા. ઇ. સ. ના સાતમા આદમા સૈકામાં

હિન્દુસ્તાનમાં ધણા આરબો એજ કામ માટે મલબારના કિનારા ઉપર આવીને
ઇસ્લામની શરૂઆત, વળેલા અને ધરબાર કરીને રહેલા, અને જેમ વખત જતો ગયો તેમ
તેમ તેમના ધર્મપ્રચારકોએ પણ ત્યાં આવવા માંડ્યું. તે ભાગના
રાજાઓ એ આરબ વેપારીઓની કીમત સમજતા હતા, તેમ પોતાના રાજ્યમાં પોતાની પ્રજાને
જો ધર્મ પાળતો હોય તે પાળવા દેવો, એ પોતાની દરજ સમજતા હતા. તેથી મુસલમાનોના
ધર્મનો અથવા તો ધર્મના પ્રચારની આડે તેઓ આવતા નહો. આવું પરિણામ એ આવ્યું
કે, મલબારમાં માપલા મુસલમાનોની એક મોટી જાત હસ્તીમાં આવી.

૪. સ. ના સાતમા-આઠમાં સૈકામાં મુસલમાનો તરફથી સિંધ, કાઠીઆવાડ, ખંભાત, ભરૂચ વિગેરે દરીઆ કીનારાપર આવેલા પ્રદેશ અને શહેરો પર હુમલા ગુજરાતમાં ઇસ્લામી કરવામાં આવેલા. તેમાં સિંધમાં તેમનો વિશેષ પગપેસારો થયેલો અને એનો પગપેસારો. તેથી મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોના કેટલાકના પ્રચારની અસર સિંધ, મુઘતાનને રસ્તે દરમિયાન ગુજરાતમાં થયેલી. દાખલા તરીકે, બગદાદના રહેવાશી સૈયદ યુનુસદિની કાદરીના (ઇ. સ. ૧૪૨૧) વ્યાખ્યાનો તથા અદ્દલુત કામે નેહ આશરે દશ વર્ષમાં સાતસે હિન્દુ હાહાણા કુટુંબો મુસલમાન પંથ તરફ વળ્યાં, તેમજ ખોળખોના મહાન પીર, પીર સદરદિની પશુ પોતાનું કાર્ય ત્યાંજ શરૂ કરેલું. પાછળથી દીલ્લી, અબ્દુલ વગેરે પ્રસિદ્ધ મુસલમાની રાજધાનીઓમાં થઇ ગયેલા મોટા મોટા પીર અને ખાળખોના પ્રધાનની અસર પશુ ગુજરાતના હિન્દુઓ પર થયેલી અને તેઓએ પોતાનો ધર્મ છોડી દીધેલો.

ગુજરાતમાં એ પ્રચારકો ફાવેલા તેનું મુખ્ય કારણ ગુજરાતના તે વખતના હિન્દુ રાજાઓનો પોતાની પ્રજાપર સમાનભાવ રાખવાનો પ્રયત્નસાધુકતા ગુજરાતમાં ઇસ્લામ સદ્ગુણ હતો; ઇ. સ. ના દસમા આઠમા સૈકા સુધીના ખુદ કેમ જાણીએ મુસલમાન મુસાફરો લાખી ગયા છે કે ગુજરાતનાં મુખ્ય શહેરો અમુલીયવાડ, ખંભાત વગેરેમાં હજારો મુસલમાનો વસતા હતા, અને વગર અડચણે પોતાની મસ્જિદો બાંધી તેમાં નિમાજ પઢતા હતા. સિદ્દરાજ જયસિંહ (ઇ. સ. ૧૦૯૪-૧૧૪૩) માટે તો એવું કહેવાય છે કે એક વખતે ખંભાતમાં હિન્દુ, પારસી અને મુસલમાનને વકરાર થતાં જૈન તથા પારસીઓએ મુસલમાનની મસ્જિદ બાગી નાંખી. મુસલમાનોએ તે બાબતની ફરીઆદ સિદ્દરાજને કરતાં તેણે જૈન તથા પારસીઓને સજા કરા, પોતાની મસ્જિદ ફરી બાંધરા તેમને થોડા પૈસા સુધાં આપ્યા. આ મુસલમાનો તે તે વખતના આર્ય તથા ધરાની વેવારીઓ હતા એટલુજ નહીં પણ તે વખતના રાજાઓના લશ્કરમાં નોકરી કરતા કેટલાક સૈનિકો પણ ખરા.

મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોમાં ત્રણ ચાર ધણીજ નામનાવાળા થઇ ગયા છે, અને બાકીનાં બીજા નાના નાના તો ધણાજ છે. ખોળખ મધુતુદીન ચીસ્તી (ઇ. સ. ૧૧૫૫), જેની દરગાહ અજમેરમાં છે, અને જેના ઓરસપર લાખો હિન્દુ અને મુસલમાનો એકઠા થાય છે, તેમના ઉત્તરધિકારી, અજમર, શેખ જલાલ હુમાયુન અને સૈયદ મકમલ બુઆનપુરી એવા એવા કેટલાક મોટા પીરોએ વગર જુલમે હિન્દુઓને મુસલમાન બનાવેલા. શાહ આલમ, શાહ તાહેર વગેરે નાના નાના પીર તો એટલા બધા છે કે ગુજરાતના લગભગ દરેક ગામમાં તેઓના કોઇને કેઇની દરગાહ નીકળશે.

મલેક અબ્દુલ લતીફ ઉર્દૂ દાવલશાહ પીર નામના પીરને કચ્છમાં જઇ મુસલમાનો માને આપે છે, તે પીર પણ આજ વર્ગના હતા.

પ્રખ્યાત ફારસી દલિલાસ લેખક ફિરસ્તાની તારીખને અંતે તેણે ઘણા પીર અને શેખ અને બીજા મુસલમાન ધર્મપ્રચારકોનાં ચરિત્ર આપ્યાં છે, તેમાં નાથી વાંચાં ખાતર મધુતુદીન

ચીરની અને ગંજશકરનાં છે. અલગત તેમાં તેમનાં પરક્રમો-અદ્દે તેમણે બતાવેલા ચમત્કારો-ની ધર્મી અદ્ભુત માતો લખી છે કે જે માન શકાવાન ગાણમેજ સાચી માની શકે, પરંતુ તેમની પવિત્ર શુદ્ધી અને તેમના વ્યાખ્યાનોની એવા સ્વેદ અસર સહજમા થઈ જતી કે એકદો હિન્દુએ પોતાનો ધર્મ તથા તેમના અનુયાયીઓ થઈ જતા બિરાતે અમદમદી નામના ગુજરાતના કારસી ઇલિહ મને છેડે પણ ગુજરાતના એના ઘણા પીઠ તથા શેખનાં વૃત્તાત આપ્યાં છે. જેવી ગીતે એ ધર્મનો પ્રચાર ગુજરાતમાં થયો તેનીજ રીતે કાઠીઆવાડમાં પણ એજ પ્રચારકોને લીધે થયો છે.

એ પ્રમાણે વટજેલી લગભગ એ સી જતો છે, એમ કહેવામા આવે છે. તેમાંની મુખ્ય ચાર પાત્ર છે. મેમણ, ખેળ, વોરા, ચતીઆ અથવા આઠીઆ, મોલે વટજેલી હિંદુ સંભામ, કસબાતી અને મલેક. બાકીની કેટલીક એવી જાતો છે કે જાતિઓ. જે હિન્દુ તથા મુસલમાન બન્નેમાં જોવામા આવે છે. તાઇ, રંગારા, દુધવાળા, પખાલી, હળમ, હીજડા, ખાટકી, નાલમધ, સલાટ, સોની, રણીઆર, લુહાર, સુતાર વગેરે.

આમાંથી મુખ્ય જાતિઓ શી રીતે હિન્દુ ધર્મ તથા મુસલમાન ધર્મમાં વટણી તેની હુદમાજ અને રૂપરેખા ચીતરી છે

મેમણ—અસલ શબ્દ મોઅમિન, એટલે ધર્માન લાવનાર અથવા માનનાર છે. એમ કહેવાય છે કે ખેળએ અસલ બાઠીઆ હતા અને મેમણે અસલ લોહાણા હતા. બંને જાતો ઉત્તરમા પંજાબમાંથી સિંધમા આવી ત્યાંથી કચ્છ મધ્ય કાઠીઆવાડમાં પેહી અને પછી ગુજરાતમાં અને ત્યાંથી દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પથરાઇ ગઇ ઈ. સ. ૧૧૯૫ માં બમહાદના એક મહોટામાં મહોટા પીર નામે મોલાના અમલદાર કાફર મોહીકદ્દીન ગીનાની મરણ પામ્યા તે વખતે તેમણે પોતાના એક પુત્ર તાજહીદીનને એવી ઇચ્છા દર્શાવી કે તારે હિન્દુસ્તાનમાં જઇ, ત્યાં રહેવું અને ઇસ્લામનું નૂર લોકોમાં ફેલાવવું. તેના પાત્રમાં વશજ અયદ અસદહીદીનને પરમેશ્વરે સ્વપ્નામાં પ્રેરણા કરી કે તારે સિંધ જવું, અને ત્યાંના રહેવાશીઓને સાચે માર્ગે ચઢાવવા. તે મુજબ ઇ. સ. ૧૪૫૪ ના અરસામાં સેદ અસદે સિંધના મુખ્ય શહેર નગર હટ્ટામાં પગ મૂક્યો, અને તે વખતના ત્યાંના રાજા જેનું નામ ગયરાયધજી અને ખેતામ મુકુનખાન હતા એમ ધારવામાં આવે છે તેણે તેના મત્કાર કર્યો, અને અયદના સમજવવાથી મુસલમાન ધર્મ કબુલ રાખ્યો. તે વખતે મોણેજી નામના એક લોહાણાનું ત્યાંની દરગાહમાં ધણું ચલણ હતું, તેણે તથા તેની પછાડે સાતસે લોહાણા કુટુબોએ પોતાના રાજાનું અનુકરણ કરી ઇસ્લામ રીકાર્યો. આ બધાએને લોહાણાને બદલે મોઅમિન-મેમણ મહેનામાં આવ્યા. હવે સુધી લોહાણા અને મેમણોની કેટલીએક બાબતોમાં માન્યતા એટલે તરેહની છે. ઉડેરાલાન, દરવાલાલ અથવા લાલસાધને જેટલું લોહાણા માન આપે છે તેટલુંજ મેમણો આપે છે સિવામાં નરસપુરમાં દરિયારવાનની જગ્યામાં હિન્દુ પૂજારી અને મુસલમાન મુન્શર રહે છે. ઉડેરાલાલ સપરબખારમાં પ્રગટ થયા હતા ત્યાં મિન્ધુ નદીની વચ્ચે એમનું સ્થાન બતાવેલું છે, તેને જેઠા પીરને નામે બંને કામ માને છે. ગોપીચંદને નામે જેને પૂજે છે, તેને મુસલમાનો પકો પીર કહી પૂજે છે. કાઠીઆવાડના કેટલાક કાઠીઆ પણ મેમણ થયા છે અને આગળ જતા તેમનાં કંઈ

અને દોશાધ એવા બે મોટા વિભાગો પડ્યા. પોતાનું કામ કરી યુનુકલિદીન પાછા ધરાન તરફ ચાલ્યા ગયા પણ તેના વંશજો હજુ સુધી ૩૨૭ મુદ્રામાં પોતાની ગાદી બળેલી રહ્યા છે.

ખોળ-ખોળ કામના મુરશદ નામદર આગાખાનના પૂર્વાધિકારીઓનો ઇતિહાસ બાધીતો છે. હુમનસયાહ, શેખ ઉલજંગલ નામની એક વ્યક્તિએ પોતાની વાહોશીથી ધગન મિસર વગેરે દેશોમાં રાજકિય ઉચ્છવાયલનો લાભ લઈ પોતે કેવી રીતે સત્તા પ્રાપ્ત કરી તે બે કામને લખના દરેક ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે. વળી હંઝરત મહમ્મદના જમાઈ હંઝરત આશીના મોત પછી મુમલમાન કામના સુન્ની અને શિયા એવા બે વિભાગ પડી ગયા અને હંઝરતઅલી અને ખીખી ફાનમાના પુત્રો હુસન હુસેન પર કેવો કેર ગુજર્યો અને તેમના વંશજો ઇમામ થઈ કેવી રીતે શિયા કામપર કાબુ મેળવતા થયા, તે પણ અત્રે જણાવવું જરૂરનું નથી. એ ઇમામમાં સાતમા ઇમામ ઇમામખાન નામે હતો, અને તેમને કેટલાએક છેલ્લા ઇમામ માને છે. આવી માન્યતાવાળા ઇસમાઇલી કહેવાય છે અને એ પંથવાળાઓએ પોતાની ખલાફત મિસર દેશના કેરો શહેરમાં સ્થાપી. એ ખતીફાઓ બની ફાતમા (ફાનમાના વંશજો) કહેવાય છે. એ ઇમામખલી પથને લગતી બાબતોનો અભ્યાસ મિસર દેશમાં કરી, હુસન સમજાડે ધરાનમાં પાછા આવી અલમોતના કીલામાં પોતાની ગાદી સ્થાપી, અને એ ગાદીના સિલ સિલાબંધ વારસ હાલના નામદાર આગાખાન છે. એ પંથના એક ઇમામ નામે હુસન ઝકરીયાએ એક પ્રચારક ઉપદેશક-દાષ * (missionary) જેનું નામ તુરમત શૂર (તુરદીન) આપવામાં આવે છે. તેને ઇ. સ. ૧૦૦૨ માં હિન્દુસ્તાન તરફ મોકલ્યો. તેણે પંજાબી, કાશ્મીરી, અને ગીરાલી લોકોને ઇસ્માઇલી બનાવ્યા. વળી પીર શમ્સ નામના શખે કાશ્મીરીઓને પણ એજ પંથમાં આવ્યા. કેટલાએક કહે છે તે નૂર સુતાગરે અથવા પીર સત્તગર નૂર પાટણમાં લીમ સોલંકીને ખાનગીમાં વટલાવ્યો હતો, કોઈ કહે છે તેમ કરી તે ધરાન પાછો જતો રહ્યો અને ફરી આવી નવસારોના રાજ સરચંદની છોકરી વેરે લગન કર્યો. એને એના એલાઓએ મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી પીર શમ્સુદીન અને પીર સદ્દુદીન પોતાનો ઉપદેશ આપુ રાખ્યો, ખરેખરી રીતે બેળઓની કામની સમ્પ્રદાયો જોર-પીર સદ્દુદીનના વખતથી (ઇ. સ. ૧૪૩૦) વધવા લાગ્યું. ઇસમાઇલી પંથ ફેલાવવામાં બે નિયમ પાળવામાં આવતા હતા.

૧. પોતાના ધર્મના વિચારો છૂપા રાખવા.

૨. જોએને પોતાના ધર્મમાં લાવવા માગતા હોય તેમના ધર્મનો મોટો ભાગ પોતાનો કહી કબૂલ રાખવો.

આ મુજબ સદ્દુદીને હિન્દુ ધર્મનો ઘણો બાલિ અભ્યાસ કર્યો, પોતાનું નામ સદ્દુદેવ અથવા હુરચંદ રાખ્યું, હિન્દુ ધર્મના અષા અવતર કબૂલ રાખી માત્ર છેલ્લો કલકી-અવતાર તે હંઝરત અલીનો છે એવી રીતનો ઉપદેશ આપ્યો. આ પ્રમાણે પારકા ધર્મમાં બળી જઈ, પોતાને હિન્દુ કહેવડાવી, કેટલાક ખ્રીસ્તી ઉપદેશકોએ પણ હિન્દુઓને જમમાં નાંખી વટાવ્યા છે. મદ્રાસ તરફના પ્રખ્યાત પાદરી ડોબી કયુઓ (Abbe DuBoise) ના પુસ્તકમાંથી એવા દાખવા મળી આવે

* ઉપદેશ કરી અથવા તો જીલમ કરી, ગમે તે રીતે ઇસ્લામમાં વટલાવાનું આમંત્રણ તેને દાવત રહે છે, અને ઉપદેશ કરી વટલાવવા જે માણસ આવે છે તેને દાષ એટલે ગમુક ગીન માગનાર અને ને ઉપરથી ઉપદેશક પ્રચારક, કહે છે.

છે. જેમ નૂર સતાગર અને પાંદળથી ખીળ પીરોએ હિન્દુઓને લાયક થઇ પડે તેવાં મળતો વગેરે રચી પોતાના કામમાં મદદ મેળવેલી, તેવી એ પાદરીઓએ તે પ્રદેશની ભાષામાં પુરાણો લખી ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવામાં મદદ લીધેલી. એવા એક પુરાણ વિષે દા. કુન્હાએ *Origin of Bombay* નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે. પુરાણકારનું નામ ફાધર ગીમારીસ (*Father Guimaraes*) છે. એ પુરાણ ઈ. સ. ના સોળમાં સૈકામાં લખાયેલું, અને તેમાં ધણ ખ્રીસ્તની જીંદગીનો અહેવાલ છે. એને કાઠરસ્ટ પુરાણ કહે છે. નમુના તરીકે બે ચાર શ્લોકો અત્રે આપેલા છે -

ત્રિસ્તાઓ વદો આફ્રિકા તુમી

એકે ચિંતીમ કયા સાદ્વિણીચી

*

*

*

આમાચીઆં નહિ બગાવે તીલા

મનુષ્ય અસુન અમંગૈર દિસ્તે સવાઈ

x

x

x

માતા પૃથ્વીએ માને છે કે નકલક (કલંકો) અનંતાર સાથે પાંચ પાંડવો આવશે. એ વાતને ઈસમાઈલી ઉપદેશકોએ કેવી ખૂબીથી પોતાના લાભાર્થે પોતાના કાવ્યોમાં બોલી દીધી છે. તે નવેની પંક્તિઓ પરથી સમજાશે.

અન પાણીના તનગરા લેશે,

હુથ પાણીના દિસાખ લેશે,

ખરા ખેડાના પટંતરા લેશે,

લાખ ટકો દધ્યાવો પાટ ધારશે,

તુગરાને ધાલી ધાલી પીલશે,

એણે સમે પાંચ પાંડવ આવશે,

પાંચ પાંડવનાં નામ ધરાવશે,

ઇસો ને આલખદીન,

ખોજે ને કમલદીન,

મંકરદીન

વળા ખીળ ભળનમાં કહ્યું છે કે,—

“જુરે ભાઇ આજ કલયુગના ઇશ્વર આદમ નામ ભણાયાં,

“જુરે બ્રહ્મા તે નખી મહમદ કહાળ્યા, હોજુરે ભાઇ,

“જુરે ભાઇ એ પ્રથમ ઉત્તમ વિષ્ણુજી અહીં રૂપે નામ ભણાયાં,

“તે તો નામ રખીસરે ધાર્યા, હોજુરે ભાઇ.”

ખોજાએની દશાવતાર નામની ચોપડી તથા મોખીન ચેનામણીમાંથી આવા ધણ દાખલા જોડી આવે છે. પાછલી ચોપડીમાં દરેક શ્લોકને “ચેતામણ” કહ્યો છે. તેમાંથી એક “ચેતામણ” અત્રે આપી છે.

એજ તેજી (નુમ્મત ગુરૂરે) બોધીને બોળ કગીઆ,
અને આપીઓ તે ધરમ આચાર;
ત્યંથી સત પંથ ચાલીઓ,
હોંદ તણું વહેવાર:—

ચેતા: ૨૦૦

પીર સદ્ગદીને પોતાનું થાણું સિંધના કોટલ ગામમાં કર્યું હતું. એ થાણાને જમાત-
માનું અથવા ખાના કહે છે.

વોરા—ધરમાધર્મી પંથના નજારી નામના ફાંટામાંથી બોળ કોમને હસ્તીમાં લાવનાર
ઉપદેશકો નીકળ્યા, તેમ એજ પંથના મુસ્તઅલી નામના ફાંટામાંથી વોરા કોમ ઉદ્ભવી. વોરા
કોમના બે મ્હોટા વિભાગ છે, એક દાઉદી ને બીજો સુયેમાની. વોરા કોમની શરૂઆત અમ-
દાવા નામના એક જણીતા ઉપદેશકને હાથે (ઈ. સ. ૧૦૬૭માં) થયેલી કહેવાય છે. એ અમ-
દાવાનું મુખ્ય મથક અરમસ્તાનમાં થમન શહેર હતું, ત્યાંથી સુન્ની શિયાના અવધાને લીધે એ
પંથના ઉપદેશકોને બિસર નાસી જવું પડેલું, ત્યાંથી સિંધ વગેરે પ્રદેશો પર ધીમે ધીમે
એમની સત્તા વ્યાપતી ગઇ અને હિન્દુઓ વટળતા ગયા. મૂળ ખાંભાતના બંદરમાં
એમના ઉપદેશકે પગપેસારો કરેલો, અને એવું કહેવાય છે કે કેટલાક મુસ્લિમ પંખાડે એવા
અમદારો ખતાવી રાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરાવ્યો, અને પછી
વખત જતાં વોરાઓની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો. પરંતુ હિન્દુ રાજાઓના રાજ્યમાં જે
હુખ વોરાઓને સહન ન કરવા પડેલાં તે હુખ સુન્ની મતવાળા મુસલમાન માદશાહોના
વખતમાં તેમને સોસવાં પડ્યાં. એમના વડા મુખાંજી ગાદી પહેલાં યમનગાં હતી તે પાછળથી
(ઈ. સ. ૧૫૩૯માં) ગુજરાતમાં આણુવામાં આવી. હીજરી સને ૧૨૯૮માં લખાવેલા એક
વોરાઓના ગ્રંથ નામે મૈસમે બહાર—માં એ કોમનો અહેવાલ ધણા વિસ્તારથી આપવામાં
આવ્યો છે. ઠેક હુજરત મદમ્દના વખતથી માંડી, સિદ્ધપુર અને મુસ્તઅલી તેમજ માગવા,
ઉજ્જવન વગેરે જગાના મ્હોટા મ્હોટા મુખાંજી અને વિકાનોને અહેવાલ તવાગીખી રસમપર
લખવામાં આવ્યો છે. એ ચોપડીની લિપિ ફારસી ને બાબા-વોરામાઇ ગુજરાતી છે અને
તેમાંથી વોરા કોમ અંબધી ધણી માહિતી મળે છે. એમાં વર્ણવેલી બાબાને નમૂનો-ગદ્ય ને
પદ્યનો નીચે આપ્યો છે.

બેત.

અલીના નામમે અલિમ પડે છે,
અલીના નામમે લોકુ ગયે છે,
અલીના નામમે દુસ્મન જ્યે છે.
અલીના નામમે મુસ્કેવ રજે છે.
અલીના નામ નિજનના કિયારા,
અલીના નામ છે રજના પિયારા.

ગદ્ય—અકબર એ અખબાર કુતુબે અખબાર કુતુબે અરબો મા લુગને ફારમીમાંદી હોય
છે, અને અખબાર તો અનવાર છે. દિયેસે અનસઅ અને અદમામની કસાફતને ધુબે છે,
તે વાસ્તે અગર એ અખબાર રાતદીન જે અજવામના મહાવરની ઝમાન છે. તેમાંદી નકલ

અખ મા રના દારવ । સમાય, નો અવગત મરવા એ

અનવારસે મુનાફેલે હાસલ કરે

ગદિ અને સુલેખા ॥ વારાઓનો મુખ્ય ભાગ વેષારમાં રાખાયો છે, એ સિવાય શુન-
રાતમાં એટલે ભાર્ય-સુરત વિગેરે જીવંતોમાં ગામડીયા વેરાઓ, અથવા જેઓ ખેતીનું
કામ કરે છે, તે વેરાઓ ને કે બોલીચાલી, રીતરિવાજ અને પહેરવેશમાં તદ્દન હિન્દુઓ
જેવા છે, તે વેરા સુખી મતના છે. એ વેરાઓ તે જોર જીવનથી વટજેલા ધણા ખરા ઉત-
રતી કોમના હિન્દુઓ. પહેલા અરુદમદશાહ અને સુલતાન મહમૂદ બેગડાના વખતમાં હિન્દુઓને
સુસલમાન બનાવવા માટે જે રાજકીય સત્તા વાપરવામાં આવી હતી, તેનું પરિણામ તે એ જન.

મતીઆ—જે ઇસ્માઈલી પંથના સદરહીને હિન્દુઓને બલકે બાટીઆઓને વટસારી
ખોળ બનાવ્યા તેજ સદરહીનના કુતખુશીનના પુત્ર હજારત હજામશાહ બાવાએ મુમતાનથી
શુનરાતમાં આવી ધણા હિન્દુઓને—હમ્મ તથા નય—બંનેને મુસલમાન બનાવ્યાં. એ ઇમામશાહ
અમદાવાદ પાસે પીરાણા ગામમાં રહેતા હતા અને એમની કચર ગીરમહામાં છે એમ કહેવાય
છે. કેટલાએક કહે છે કે એ સૈયદ ઇમામ શાહને હારી જે બ્રાહ્મણ તથા લોકાણું વટસાર્યા તે
ખોળ કહેવાયા. “શ્રી ઇમામશાહ બાવાના પ્રછ” એ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે,

પ્રખેષ દીધો પ્રેમથી, જનોઈ [હુવાણાએ અને બ્રાહ્મણોએ] ઉતારી છે ત્યાંયછ,

નામરૂપી જનોઈ પહેરે એ એવું બોધ્યા સૌ ત્યાંયછ.

પ્રગટ પ્રછેરે ગોર ઇમામનો. ૯૪

સર્વે જનોઈયું ઉતારીયું, ઉતગમણ તે સવાએછ,

ત્યાંથી મૈએ ગોર થાપીઆ, એવક બન્યા મૈ ત્યાંયછ.

પ્રગટ પ્રછેરે ગોર ઇમામનો. ૯૫

ગોરે સૌ સેવક તણા, ખોળ રકર ધરાબાં નામછ,

જગતતારણુ છે રે જણીતો, ધણી મારો કેવાં કે કામછ,

પ્રગટ પ્રછેરે ગોર ઇમામનો. ૯૬

પંજે ગોરનો કાયમ છે, નાના રોગની મંદેછ,

હાલ જનોઈ છે કાયમ તહીં જુઓ મૈ વારંવારછ,

પ્રગટ પ્રછેરે ગોર ઇમામનો ૯૭

મતીઆ અને ખોળઓના ધર્મ સંગ્રહી મત તથા આચાર્યાગ કેટલેક બંને મળતા
આવે છે. મિરાતે અરુદમદીના લેખકનું મત એવું છે કે આ મતીઆ, અથવા મોમમ અથવા
આઠીઆ પંથમાંથી એક સાખા તરીકે ખોળ થયેલા. ‘મતીઆમાંથી’ ધર્મોએક કહ્યોમાંથી
(જલાલપોર, ગારડોલી તરફના) વટજેલા અને કેટલાક અમદાવાદ તરફના કાઠીઆઓ
ને કે ખીજ બધી ગેર હિન્દુ રીતરિવાજ તથા ધર્મને વળગા રવાં છે, તેપણ પીરાણું
રોગ તથા ઇમ. [] છે, અને પોતાનાં મુદ્દાને બાળની વખત જમણા હાથના
અંગુઠા પાનેની આંગળીનું ટેરવું કાપી લેધું એ રોગની નજદીકમાં દાટવા માટે રાખી મૂકે છે.

પીરાણાવાળા સંપ્રદાયમાં સૈયદ એટલે ઇમામશાહના વંશને ધર્મગુરુના દરજ્જે ભોગવે છે.
નામના તેમના મતાનુયાયીઓ ખોળઓના મુખી એટલે નાણાં સંગ્રહી કારભાર કરવાનું

કામ કરે છે અને સુરીદ-શિષ્યવર્ગ-જેમાં મુસલમાનો (જેને મોમલુ કહે છે) અને હિન્દુ (ધણો ભાગ અમદાવાદ તરફના કાળીઆઓના) અને આવી ભય છે, તેા અમુક પ્રકારનો કર આપી સમદોનું તથા રોજની મરામત, ઉત્તવારી વગેરેનું ખર્ચ પૂરું કરે છે. ઇ. સ. ૧૬૯૧ના અરસામાં મતીઆના સેવદ નામે શાહજને તે વખતના અમદાવાદના કાંઈ સાહેબને મળવાનું ફરમાન થયેલું. મરે જોતાં એમની રીતમાત તે વખતના સુન્ની બાદશાહને ગમતી ન હોવાથી તેમને ઇપકો આપવા માટે બાદશાહના હુકમથી કાંઈએ તકીવેલા. તેમને મળવા જતા શાહજનું મોત થયું. કાંઈ કહે છે કે તેમણે પોતે ઝરે ખાધું, કાંઈ કહે છે કે, રામના કાંઈ માથુસે ખવડાવ્યું. પરંતુ તે ઉપરથી મતીઆએ તે ધણો ગુસ્સો ચડ્યો, અને તેમણે બાદશાહ સામે બંડ ઉઠાવી ભડચનો કિસ્સો સર કર્યો. એ બંડ દેખાવી દેતા બાદશાહને ધણો ગ્રમ પડ્યો. એ બંડની હકીકત કહેવામાં જ મિરાતે અહમદીના લેખકને લગભગ બાર પાનાં ભરતાં પડ્યા છે, એવું જલુની બંડ એ હતું.

બાહરઅલી નામના પીરાણના સેવદ ઇ. સ. ૧૮૪૩-૪૪ નાં ગુજરી ગયા. તેમણે જાણી જો બોધ કર્યો તે પ્રમાણે હિંદુઓને અહમદ તે બહાનો અને અલી તે વિષ્ણુનો અવતાર કહેવાય છે. પોતે પોતાને સતગુરુ અથવા ઇમામ (અથવા અગત્ય) કહેવડાવતા અને એક કાકાના કહેવા મુજબ બાહરઅલી રામ અને પોતે ભક્તમણનો અવતાર હતા. એમનો પ્રવર્તાવેલો મત કેટલેક ભાગે વેદાંતને મળતો આવે છે, જે કે કથમો પદાથી પાપ ધોવાઈ જાય છે, એવું એમનું શિક્ષણ તો હતું જ. એ પંથના હિન્દુઓ ગુમી (ગુમ, રીતે મુસલમાન અને ખદારથી હિન્દુ) કહેવાય છે અને મુમલમાનો પ્રગટી (એટલે ખુદશી રીતે મુસલમાની ધર્મ પાળનારા) કહેવાય છે.

મોલેસલામ કસબાતીઓ—અરે જોતાં ધર્મના ઉપદેશને લીધે મુસલમાન ધર્મમાં બળેલા નહીં, પરંતુ સ્વલતાન અહમદશાહ પહેલા અને અહમદ એગ-મોલેસલામ કસબા-ડાના જુલમ તથા ત્રાસથી જે રબપૂતો વટક્યા તે મોલેસલામ તીઓ, અને મલેક. કસબાતી કહેવાયા, અને કેટલાક કપીલ બ્રાહ્મણો વટક્યા તે મલેક કહેવાયા. સેવદ અહમદ જોનપુરી નામના એક ઉપદેશકે મહેદવી (એટલે હેલા ઇમામ મહેદી જે હતું) પ્રગટ થવાના છે તેના નામનો) પંથ ચલાવ્યો હતો, પોતેજ મહેદવી હોવાનો દાવો કર્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૪૮૭) એ પંથને પણ હિન્દુ ધર્મમાંથી નીકળી જઈ મુસલમાન બની ટેકા આપનારા નીકળ્યા. એ પંથ મહેદવી નામે પ્રખ્યાત છે, અને તેને લગતું થોડું બ્યાન સને ૧૮૧૪ ના ડીસેમ્બરના “ગુજરાતી” ન્યુસપેપરના અંકમાં એક મહેદવીએ લખેલું હતું. સેવદ અહમદ જોનપૂરીના ચત્રકારનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન મિરાતે સિદ્દી નામના ઇતિહાસમાં આપેલું છે. મરેલાને જીવતલાન, આધર્મને આંખ, મુઠાને વાચા આપી શકવાનો પોતે દાવો કરતા હતા. પાલણપોરમાં મહેદવીનો દાવો એટલે પીરખદા અથવા સેવદની ગાદી છે. એકરંગજેનના વખતમાં મહેદવીઓ ઉપર ધણો જુલમ ગુજરવામાં આવેલો.

માંચીવોરા—આ ઉપરાંત જે લોકો માંચીવોરા કહેવાય છે તે પણ વટલેલા દિલ્હી છે, અને મનસૂરીપથના હોષ વળી ખીલ મુસલમાનોને ધિક્કારે છે.

ઉપર જણાવેલો દ્રુકે અહવાલ નીચેના પુસ્તકોની મદદ લઈ ઉપજાવી કાઢ્યો છે.

(૧) ધી ભોમે ગેઝીટીઅર પ્રસ્ટેક નવમુ અને મુજરાતના 'અધ્યાના' ખીલ' ગેઝીટીઅર

(૨) Bird's History of Gujarat

Brigg's Cities of Gujarat

(૪) લોહાણા યાત્રિની ઉત્પત્તિ અને તેનો ઇતિહાસ, લખનાર ઠક્કર ઉદવજી તુવસીદાસ તમા

(૫) ખોળ-કોમનો ઇતિહાસ, લખનાર, મહંમ જાફરભાઈ રહેમતુલા. બા. એ. લો.

(૬) મિરાતે સિફંદરી (ઇ. સ. ૧૮૩૧ની મુબાઇમાં છપાયેલી નકલ)

(૭) મિરાતે અહમદી (ઇ. સ. ૧૩૦૭માં મુબઇમાં છપાયેલી નકલ.)

(૮) માસમે બહાર-વોરા ઉપદેશકોનો ઇતિહાસ.

(૯) અમદાવાદની ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટનો દીવાની મુકદ્દમો ના. ૭-૧૯૦૫ તેમજ પીરાણાની વિષે આપેલો મી. જ્યારામ ગોંડુભવનો રેસલો.

(૧૦) The Preaching of Islam by T. W. Arnold.

(૧૧) સીધતુ ગેઝીટીઅર.

(૧૨) રાસમાળા.

(૧૩) તારીખે ફિરસતા.

(૧૪) રોખ મહમદ ઇસ્કાનીનું 'કોગાને ગઝીકન ગાજરતી ભાષાંતર

મુબ, }
કેબ્રુઆર્ગ ૧૯૧૫. }

➔ ❧ કલાનો આદર્શ. ❧ ➔

લેખક:—રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર. બારીસ્ટર-એટ-લૉ.

Art is not a pleasure, a solace, or an amusement art is a great matter. Art is an organ of human life, transmitting man's reasonable perception in to feeling.—Tolstoy.

“Nothing less than the creation of man and nature is its end.”
Emerson.

જ્યાં મનુષ્યજીવન છે ત્યાં કલા છે, અને તેથી મનુષ્યના જીવન જેટલો કલાનો પ્રદેશ વિસ્તીર્ણ અને વ્યાપક છે. પરમાત્માની વિભૂતિ કુદરત છે તે કલાનું કાર્યક્ષેત્ર. મનુષ્યની વિભૂતિ કલા છે. તેથી જેમ કુદરતની વ્યાખ્યા બાંધવાના પ્રયત્નો નિષ્ફળ છે તેમ મનુષ્ય લોકોની મર્યાદા નિર્મિત કરવી અશક્ય છે. તથાપિ અનેક લોકોએ કલાને વર્ણવાને ફાંદાં આપ્યાં છે. કોઇ કહે છે કે કલાનો હેતુ સૌંદર્ય છે; કોઇ કહે છે કે કલા એ મનુષ્યની વધારે પડતી શક્તિનો આવિર્ભાવ છે; કોઇ કહે છે કે કલા એ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ આ સર્વ વર્ણનોથી કલાનો આદર્શ શો એ પ્રશ્નનું નિગદ્ય થઇ શકતું નથી તેને માટે તો કલાનાં મૂલ તરતે જિજ્ઞાસવા બેઠાં છે અને જીવન સાથે કલાનો સંબંધ સમજવા બેઠાં છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે એક મનુષ્યના હૃદયમાં અમુક લાગણી ઊભી થાય અને તે લાગણીનો અનુભવ તે અન્યને કરાવી શકે તેના ઉપર કલાનું કાર્યક્ષેત્ર અવલમ્બે છે. પરંતુ, એક જણ હસે તેથી બીજાને હસવું આવે, એક જણ રડે તેથી બીજાને ખેદ થાય, એક જણ ગુસ્સો ખેંચે તેથી બીજામાં વીરત્વ પેદા થાય, એ પ્રભાવો એક જણની માનસિક સ્થિતિના સાક્ષાત્કારથી બીજાના મનને અસર થતી એ કલા નથી. કલા ત્યારેજ કહેવાય કે જ્યારે એક મનુષ્ય અમુક લાગણીનો અનુભવ કર્યા પછી એ લાગણીમાં અન્યને ભાગીદાર કરવાને પોતાની બાહ્ય કૃતિઓથી પ્રયત્ન કરે અને તે પ્રયત્નમાં બિનમ મેળને દૃષ્ટાંત તરીકે, જોતમ બુદ્ધ પોતે સંસારનો ત્યાગ કરતી વખતે પ્રેક્ષક ઉપર જે કહ્યુંમય અસર કરે તેને આપણે કલા કહેતા નથી પરંતુ એ ત્યાગ થઈ ગયા પછી તે હકીકત બુદ્ધ પોતે કે અન્ય કોઇ બીજાએ સંભળાવે અથવા તો રંગભૂમિનાં વખતો ઉપર ભજવી જતાવે, અને તે દ્વારા બુદ્ધનું આત્મમંથન, બુદ્ધનાં પ્રહારોગિતો પ્રેમ, બુદ્ધનો મહાન આત્મત્યાગ યશોધરનો વિલાપ, સંસારના બંધનો, સારથિની વશાદારી, આદિ અનેક સ્થિતિઓનો ચિતાર આવી પ્રેક્ષકનું હૃદય ભીંતું મનાવે તો એ કૃતિ કલાના નામથી ઓળખી શકાય, પ્રેક્ષકને ધાવલ કરનારી લાગણી ગમે તે પ્રકારની હોય શકે. લાગણી નમ્રથી હોય કે ગલ્લવતી હોય મર્થક હોય કે વ્યર્થ હોય, દુષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ હોય, સ્વદેશાભિમાની હોય કે હૃદયપ્રીતિની હોય, દપતી પ્રેમની હોય કે વાત્સલ્યની

હોય, વીરરત્નની હોય કે હાસ્યની હોય, કંફલુની હોય કે ત્રાસની હોય, માનની હોય કે અનાદરની હોય તેવી જ રીતે આ લાગણીઓનો અનુભવ કલાકાર અનેક પ્રકારની કૃતિઓ દ્વારા કરાવી શકે. ચિત્રથી કે તિલ્પથી, સંગીતથી કે અભિનયથી, ભાષણથી, કે લેખનથી, આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે કલા એ મનુષ્ય લીલાને પુનર્જીવન અર્પનાર અથવા અમર કરનાર જાડું છે. અને કલા એ પુરાણી લાગણીઓની સોનેરી સાંકળો વડે મનુષ્યને મનુષ્ય સાથે જોડનાર એક અને એકજ સાધન છે. કલા ન હોય તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનો આત્મિક વ્યવહાર અશક્ય થઈ જાય, કલા ન હોય તો લાખો વર્ષો થયા ખર્ચાતી આવતી માનુષિક શક્તિનો વારસો સંભવેજ નહિ, કલા ન હોય તો ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ મનુષ્યના જીવનપથમાંથી હમેશને માથે અદૃશ્ય થાય, કલા ન હોય તો વર્તમાનકાળ અગમ્ય અને અસત્ય થઈ પડે; સંલેખના, કલા ન હોય તો મનુષ્ય પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોઈ ખેડે.

પરંતુ આબકાલ કલાનો સક્રિય અર્થ કરવામાં આવે છે નાગો, કાબો, નવલકથાઓ ચિત્રો અને બાવલાઓની બહાર દેખાતું ક્ષેત્ર હોઈ શકેજ નહિ એમ કેટલાકો માને છે આ સાંકડી નજરને લીધે કલા આત્માની જરૂરિયતને બદલે એક પ્રકારની મોજશોખ મનાય છે. સુશિક્ષિતો પણ બૂલી જાય છે, જે જ્યાં મનુષ્યના હૃદયલાપ છે ત્યાં ત્યાં કલા છે. તેઓ જાણતા નથી કે મજુરના કંઠાળ હુપડાથી માડીને જાગ્ય વાગ્યમહેલ પર્ષત, પારણામાં મૂલતી કિશોર બાળકના મીઠા ક્લરનથી માડીને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગીતાંજલિ પર્ષત, અને ટોર્સ રજા ઓશરીમાં ચિતરાવલા સાથિયાથી માડીને પારીસના બબ્બ હુવમાં કે પ્રસોનસની આઈ ગેલરિમાં વિરાજવા શકાયેલ અને માઈકલ એન્જેલોના જગપ્રસિદ્ધ ચિત્રો પર્ષત કલાનો પ્રદેશ પથરાયેલો છે. જેમ મનુષ્યની લાગણીઓ અમર્યાદ છે તેમ કલાનો પ્રદેશ પણ અમર્યાદ છે. જીવન કલામય છે અને કલા જીવનમય છે કલા સક્રિય થવાથીજ જીવન સક્રિય થાય છે. કલા અને જીવન વચ્ચે વિરોધ હતપત્ત કરવાથીજ જીવન શુષ્ક, રમહીન, જડ અને પાપી બને છે. કલાને માત્ર આંબૂપણરૂપ અથવા આનંદનું કે સમય ગાળવાનું સાધન માની લેવાથીજ કલા કલુષિત થઈ છે. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે કલા ધર્મની દુસ્મન તરીકે ગણાતી હતી, અને તેથી સર્વ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી કલાને દેશવટો મળતો હતો. આજે હવે કલાને જીવનમાંથી દેશવટો મળ્યો છે, અને માત્ર મુઠ્ઠીભર માણસોની મોજશોખ તૃપ્ત કરવાના સાધન તરીકેજ કલાનો આદર થાય છે પરંતુ કલા ધર્મનો પ્રાણ છે અને જીવનનો ધર્મ છે કલાથી વિલાસોઓને આનંદ હોય તો તે આનંદ તેઓને મુમારક છે, પરંતુ એટલુંજ સ્મરણમાં રાખવાનું કે તેથી વધારે વિશાળ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર છે કે જ્યાં કલા જીવન અને કુદરત એકએકમા ઓત પ્રોત બની જાય છે.

પરંતુ, જેમ કલાનું કાર્યક્ષેત્ર સમજવું સહેલ છે તેમ કલાનો આદર્શ સમજવો સહેલ નથી. મિત્ર મિત્ર રચિના મનુષ્યો માટે એકજ આદર્શ શોધી રચિ અને આદર્શ. કાઢવો તે બહુ કઠિન છે. કારણ કે જો એક જાણુને ખોર પસંદ હોય અને બીજાને દોર પસંદ હોય તો ખોરનો અને દોરનો એ જ ખામ એવો આદર્શ ક્યાંથી લાવવો ? વળી, દુર્ભાગે કલાની કિમ્મત જીવનમાં તેની

ઉપયાગતા અને સાર્થકતા ઉપર આંકાની નથી, પરંતુ કાંઈ કહેવાતાં કલાકારની અથવા કલાના ગ્રાહકની પસંદગી ઉપર આકાંક્ષા જોવામાં આવે છે હવે, જો મલાનો આદર્શ મનુષ્યની રચિત પ્રમાણે રૂપાંતર પામે તો પછી એ આદર્શની સાર્થકતા શી ? આદર્શ નિરસ્થાપી અને સર્વમાન્ય હોવો જોઈએ, ત્યારે રચિત ક્ષણિક અને વ્યક્તિ વ્યક્તિએ જુદી હોય છે. તેટલા માટે એટલું તો પ્રતાપ થાય છે કે કલાનો આદર્શ શોધવો હોય તો રચિત ધર્મીયર વિષયો જ નથી જોઈએ કલાનો આદર્શ મનુષ્યની મિત્ર મિત્ર રચિત ઉપર આધાર નથી રાખતો પરંતુ મનુષ્યના જીવન આદર્શ ઉપર આધાર રાખે છે, અને એ રીતે કલા એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે હવે, દરેક યુગમાં સત્ અસતની, ઇષ્ટ-અનિષ્ટની, વિદ્યા-અવિદ્યાની એક સર્વમાન્ય ભાવના હોય છે આ ભાવના પ્રમાણે કલાએ દરેક મનુષ્ય વર્ગીકરણ કરેલું ન હોય તોપણ સામાન્ય સમજદારી અને સરસ ધરાવનાર દરેક સ્ત્રી પુરુષના અંતરના હિડાણમાં એ ભાવના પડેલી છે અને તેથી જ દુરાચારી લોકો પણ ધણીવાર સમજી શકે છે કે કયું કાર્ય ઉત્તમ છે અને કયું કાર્ય અધમ છે, કયું વર્તન સ્વાર્થમય છે અને કયું પરમાર્થમય છે, કયું જીવન પૂર્ણતીય છે અને કયું નિરસકારને પાત્ર છે, કયો માર્ગ લોકહિતનો છે અને કયો અધોગતિ તરફ દોરી જનારો છે જો આ સમજને કિંમત આપવાને જોઈએ છતાં ઇચ્છાશક્તિ હોય તો જીવન એ ભાવનાને અનુરૂપ થઈ શકે છે આ પ્રમાણે જો જુદા જુદા જીવન ગળનારા મનુષ્યો આદર્શજીવન માની શકે તેમજ આજીવી શકે તો જુદા જુદા રચિતો લોકો માટે કલાનો પણ એક જ આદર્શ હોઈ શકે તે આપોઆપ નિષ્પન્ન થાય છે.

જો જીવનનો આદર્શ અવગણી શકે તો કલા પણ અધમજ થવાની જો જીવન મહાન વાસનાઓથી મુક્ત હશે તો કલાની ભૂમિકા આપોઆપ ઉચ્ચ થશે કલાની ખાતર કલા. આ અનિવાર્ય હકીકતનું નિરમરણ થવાથી જ આપણે ત્યાં કલાને નામે પુષ્કળ કચરો પેદા થતો જાય છે જીવન અને કલા વચ્ચેનો સંબંધ સ્વીકાર્યા વિના કલા સળધી ચર્ચાઓ અને ફલીતો અર્થ છે કલાનો આદર્શ બ્રહ્મ બનવાનું પ્રધાન કારણ એ છે કે “કલાની ખાતર કલા” નામનો, નવો પદ જોઈ શકાતા જીવનની ખાતર કલા એ મહાન સત્ય ભૂતી જવાય છે “કલાની ખાતર કલા”નો દાવો કરનારના મગજમાં એમ ઉતરતું જ નથી કે કુદરત જેમ કંઈકની લીલા હોવાની ખાતર નથી પણ કંઈક દેવી હેતુથી છે તેમ મનુષ્યની લીલા લીલાની ખાતર નથી પરંતુ મનુષ્યના ઉત્કર્ષ અર્થે છે. કલા જો લાગણીઓનો આનંદમય હોય તો તે આનંદમય સાર્થક હોવો જોઈએ, અને એ સાર્થકતા એક હૃદયને યીજી અનેક હૃદયો સાથે જોડવામાં સમાયેલી છે આ મુવી આ હેતુ સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી લાગણીઓનો આનંદમય નિષ્ફળ છે. અને તેથી તે હાલ પ્રકાર થતાં કલા પણ નિષ્ફળ છે કલાની સફળતા અન્યને હાલ કરનારી તેની સમિતિ ઉપરજ. અવસર છે કદાચ પ્રથમ થશે કે લોકોના દિલને ધણીવાર અધમ લાગણીઓથી પણ માલસ કરી શકાય છે, તો પછી બ્રહ્મ લાગણીઓનો પણ કલામાં સમાવેશ થઈ શકે ખરો ? ઉત્તરમાં એમનું કહી શકાય કે કલા કહેવાયવાને માટે કલામાં નીતિનું તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ એમ નથી અસંજ્ઞા, અનીતિ ફેલાવનાર કૃતિને કલા ન કહેવી હોય તો તમે મુજબાર છો, પરંતુ કલા સંજ્ઞાને જે પ્રયોગ પ્રચલિત છે તે સમજવો હોય તો કલામાં અનિવાર્ય રીતે નૈતિક વસ્તુ હોવું જ જોઈએ

એમ સ્વીકારાતું નથી. નીતિમય અને અનીતિમય-કલા એ પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં કરી શકાય નથી. પરંતુ કલા એટલેજ આદર્શ કલા એમ માન્યતા હોય તો પછી કલાનો આદર્શ એવો પ્રયોગ નિર્ણયક પુનઃક્રિતિ કરેવાય. એટલા માટે આપણે કૃતો, અર્થ એવોજ અર્થ ભ્રષ્ટ્ર કે ધાયલ કરવાની શક્તિ એટલુંજ કલાનું આવશ્યક વસ્તુ છે. પછી કલાનો પ્રવાહ નીતિમય હોય શકે તેમજ અનીતિમય પણ હોય શકે.

હવે કલાકારની ધાયલ કરવાની શક્તિની અસર ધણે અંશે કલાના મૂલ્યક થવાની શક્તિ

ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેથીજ મનુષ્યહૃદયની નૈસર્ગિક ધાયલ કરવાની અને ધાયલ એકતા છતાં અસખ્ય સંલોભને લીધે એ એકતામાં અનેકવિધ થવાની, શક્તિનો પરસ્પર વિભત્તાનો અનુભવ થાય છે, અને ભિન્નતાના પરિણામે શુદ્ધ સંબંધ શુદ્ધ માણ્યો ઉપર કલાની શુદ્ધ શુદ્ધ અસર થાય છે. એકને

જે વસ્તુથી હર્ષનાં આંસુ આવે છે તેથી બીજાને શોકનાં આંસુ આવે છે. એકનું હૃદય વીરરસજ ઝંલી શકે છે તો બીજાના હૃદયમાં કરુણાજ પ્રવેશ કરી શકે છે. તથાપિ આ ભિન્નતા મૂલ્યગામી અને ચિરસ્થાયી નથી. જે ગ્રાહકની મૂલ્ય શક્તિ અવિચ્છિન્ન રહેલી હોય છે તો કલાકાર તેના ઉપર પારેલી અસર કરી શકે છે. આ નૈસર્ગિક મૂલ્યશક્તિ નષ્ટ ત્યારેજ થાય છે કે જ્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણથી અને અંતરના ભાવોને દબાવી દેવાના અજ્ઞાસથી લાગણીઓને કુદિત અને જડ જાનારી દેવામાં આવી હોય એ અતિ શોચનીય દશીકતા છે કે આ નવા યુગમાં લાખો મનુષ્યોના હૃદયો આ પ્રમાણે કુદિત અને જડ થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. તેથી, જ્યારે કુદરતની લીલાતું વર્ણન સાંભળી કુદરતનું 'ખરું' બાગેઝ ખુશ ખુશ થઈ જાય છે, ત્યારે કૃત્રિમ વાતાવરણમાં ઉછરેલાં અનેક મનુષ્યોને તેથી કરી પણ અસર થતી નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ કેટલીકવાર તેઓને અનિવર્તનીય ત્રાસ ઉપજે છે ! મનુષ્યહૃદયના આ વિપર્યાસથી કલા લાચાર બની જાય તે સ્વાભાવિક છે. બીજાઓનું સુખ જોઈ સુખી થવું, બીજાઓના શોકથી દુઃખ પામવું, બીજાઓના આત્મામાં પોતાના આત્માને ગાળી દેવો, એ મનુષ્યના હૃદયની પુરાણી પ્રકૃતિ છે. સૌદર્ય, ચેતન અને સત્ય જોઈ પ્રકુદ્ધ થવું, અને કુરૂપતા, જડતા અને અસત્ય જોઈ ખિન્ન થવું એ મનુષ્યના આત્માનો અનાદિ ગુણ છે. પરંતુ આ નૈસર્ગિક ગુણને અનેક લોકોએ શુભાવી દીધા છે અને બીજા અનેક શુભાવતા જાય છે.

આ જમાનામાં અસખ્ય સ્ત્રી પ્રાપ્તને સરલ હૃદયના લાગણીભર ઉભરાઓ ગમતા નથી,

કુલાની ખરી કસોટી
કાણ કરી શકે ?

જ્યારે શુદ્ધ મગજમાંથી મારી મચડીને કાઢવામાં આવતી કૃત્રિમ કૃતિઓ પાછળ તેઓ ધેવાં બની જાય છે. કુદરતની પડોશમાં રહેનારો ખેડૂત પોતાના બેતર ઉપર મજૂરી કરતાં કરતાં રનેહ, પત્રિતતા અને સૌદર્ય જોતાં સમજી શકે છે તેનો હજારો બાગ

આપણા જંગલોમાંથી શોખોનો અને મોટરકારમાં સર કરનારા મુમારો નથી સમજી શકતા તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. કારણ કે કલા સર્જવાની તેમજ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હૃદયની લાગણી ઉપર આધાર રાખે છે, અને નહિ કે આર્ટ ગેલરિમાં અને પ્રદર્શનમાં મપકાથી કરવાની આ

નુકૂલતા ઉપર અથવા તો 'કવિ' 'કવિતા' આદિની ચર્ચામાં ઉતરવાની । ... ,
ચિત્રકલા-કે શિલ્પકલાની ચર્ચામાં તમે રીમના ગીમ કામજો બગાડો તેથી તમારા દિલની
મહાશક્તિ વધી જવાની નથી તેણી માટે કલાની ખરી કસોટી દૂરમાંથી પૂડા કાઢવાની શક્તિ
ધરાવનાર સાક્ષરો અથવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં ગણાતા નિરક્ષરો કરી શકે તેમ નથી કલાના
ખરા પરીક્ષક તેમજ કર્તા તો તેઓજ હોઈ શકે કે જેઓમાં અવરના કુરતી આવે જીવત
હોય આ આદર્શ અનુસાર ઉત્પન્ન થયેલી કલાજ ચિરજીવ અને લોકમાન્ય , થઈ શકે છે
તેથીજ સમાધાન અને મહામારત કલાના ઉત્તમ નમુનાઓ તમકે સર્જન સ્વીકારાય છે અને
હિંદુસ્તાનમાં ઘેરઘેર વચાય છે તેથીજ પ્રાચીન ગ્રીસમાં હોમરનાં મરણ કાવ્યો સામગવા
હજારો માણસો ટોળે મળતા હતા, અને તેથીજ ગ્રીસમાં ગાઇનની ગાથાઓ ઉપર સામાન્ય
વર્ગનો અવર્ણનીય પ્રેમ જોવામાં આવે છે

જેમ કલાને કુદરતથી વિષુદ્ધ પાડી ન જોઈએ તેમ વર્તમાન કામમાં સુખડ ખોટી પણ
તેને અલગ રાખવી ન જોઈએ-કલા કૃત્રિમ હોવી ન જોઈએ
સંસારના કેનવાસ ઉપરજ એટલે એમ સમજવાનું નથી કે જીવનની હમેશની મુશ્કેલીઓ,
જલા ચિતરવી જોઈએ લડતો, આરાઓ, અને નિરાશાઓ સાથે કલાને કશું લેવાવેલા
નથી નહિ, કલા નિર્જન જગતમાં અથવા તો કલાકાગ્ના
ખામ "સ્ટુડિઓ" માં પાકવી નથી કલા સંસારની બાવી-ઓખાથીજ ઉત્પન્ન થવી જોઈએ,
સંસારના કેનવાસ ઉપરજ કલા ચિતરવાની જોઈએ, સંસારસાગરજ કલાની ખરી / પચાઈશ્મિ
હોઈ શકે, જીવન એજ મોડમાં મોટી કુદરત છે, અને એમાંજ કલાના સર્વ સાહિચો-રંગ,
પિછી અને કેનવાસનો સંપૂર્ણ સમાવેશ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ જે કલા તમારા જીવ
નની હમેશની હારજીતનો મર્મ સમજાવી ન શકે અને તમારા હૃદયના નહાનામોટા ભાવો
સમજ ન શકે તે કલા કાનાના નામને કલકિત કરનારી છે સરોવરો અને પર્વતો, ખેતરો
અને ખીણો, આકાશ અને સમુદ્ર, ચંદ્ર અને સૂર્ય, આ કુદરતનો મહિમાજ કલાનો વિષય હોઈ
શકે એમ કેટલાક લોકોની વિચિત્ર માયતા છે તેથી તેઓ ધણીયાર નવા સુગની વીંચવડી
બાનનાઓ અને કંપનાઓ સમજી લાગતા નથી જ્યારે આપણા દેશની કલા માટે નિરાશા નહોત
કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પોતાનો પુગલો જ્યાં ગળુ કરે છે કે 'શું કરીએ ? આપણે
નિર્જળ છીએ-કમવાકાત છીએ, આ આરામારીના જમાનામાં હવે આપણે કુદરતને ખોળે શી
રિતે જઈ શકીએ ? અને ખેડૂતનું સાડુ, સરળ જીવન શી રીતે પાછું લાવી શકીએ ? અને
તેમ ન થાય ત્યાં સુધી આદર્શ શી રિતે ઉપજાવી શકીએ ?" આ "નિર્જળ" અને "કમવાકાત"
ગણા જુદો, એટલે કે જુદા બુદ્ધિ ધરાવનારા નહિ કે ખાસ કરીને વયોજુદ, એમ માને છે કે
સરદ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ કોઈ સરોવર તરીકે કોઈ કાગિનીનું મનુસંગીતજ કલાનો નિયમ હોઈ
શકે । હકાલુનો અને અનુભવનો આડનર કરનાર આ રસિકોને મારે નમ્રતા પૂર્વક કહવું
જોઈએ કે માત્ર મિષ્ટન આરાગીને તથા પાનપટ્ટી મ્હઠારીને પચારીમાં આજોડતા સુખીજીવન-
કાઓજ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે અને તેઓજ તેનો રસ લઈ શકે એમ માનવું એ ખૂબાઈની
પરાકાષા છે ખરો કલાકાર જીવનની મોજસોખ કરતા પણ જીવનની હાડમારીમાંથી આરામ
કરતા પણ પ્રજ્ઞિમાંથી, વધારે સુદર અને વધારે આદર્શરૂપ કલા ઉત્પન્ન કરી શકે છે તેની

સક્રમ છતાં વ્યાપક દષ્ટિ-કારખાનાઓમાં, દુકાનોમાં, વ્યાપારમાં, મળૂરીમાં હાડમારી, ગદાવેત-
રામાં, સર્વત્ર કલાનો-વિષય શોધી કાઢે છે, અને તેનું ઉદાર, નિઃસ્વાર્થ, બીનું જીવન સર્વ
કલાને દિશાસો પહોંચાડે છે.

આર્થિક મારામારી આપણા કરતાં પશ્ચિમમાં હળવરમણી વિશેષ છે તે છતાં ત્યાં
કલાનો આદર્શ આપણા કરતાં ઉચ્ચતર છે, અને ઉત્તમ કલાની
લાગણીની તીવ્રતા ઉપર કૃતિએ અનેક ગણી વધારે છે. જેમ ત્યાં સ્થૂલ પ્રકૃતિનું સાત્તાત્મ્ય
કલાનો આધાર છે તેમ ત્યાં સૂક્ષ્મ, ઉન્નત ભાવનાઓ પણ અચર્યાને છે. કારણ
કે એ પ્રજાઓનાં જીવન આપણી પેઠે બિનાશીન, શુષ્ક
રસહીન, લાગણી વિનાનાં થઈ ગયાં નથી. કદાચ ત્યાં હલકી વાસનાઓ આપણા
કરતા બળવત્તર હશે તો ત્યાં ઉદાર લાગણીઓ પણ આપણા કરતાં વધારે જોવાળી,
વધારે વિશાળ, વધારે ચેતનવતી અને વધારે વેગવતી જોવામાં આવે છે. કદાચ પશ્ચિમમાં
રજસુ વધારે હશે તો આપણે ત્યાં તમસ્ વધારે છે. એ તમસને સત્વ માની લેવાથીજ આપણી
અને આપણી કલાની કૃદ્દશા થઈ છે. આપણે ત્યાં આસપાસ દુઃખની આગ લાગી છે અને
વેગવતી લાગણીના જલની જરૂર છે ત્યારે આપણે પાણીની અને નીરોની મારફત વ્યાકરણ,
સારંગી, પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્ર, અને “કમતાકાવ” ના પાડો નિરાંતે વાજે છતાં હરીએ છીએ, અને
જેઓ આ દિશામાં વધારે ઉત્સાહ બતાવે છે તેઓને હાથ ઝાલ્યાને નીચે બેસાડી દઈને સંબોધીએ
છીએ, કે “ઉતાવળા ન થાઓ, ભાવનાઓ અને આદર્શોની વાતો છોડી દીઓ. અમે પુરાણીઓ
અને સફારો જે રસ્તે ચાલીએ છીએ તે રસ્તે ચાલ્યા આવો. આપણે જે કાંઈ કહ્યું છે તે
ખણું કહ્યું છે ! રા. રા. અમુકભાષણે રા. રા. તમુકભાષણે કાંઈ જોવી તેવી સેવા કરી છે ?
નથી કેળવણીએ તમને શુભકેને ઉદ્ધવ જનાવ્યા છે. નવો યુગ ટીકાત્મક અને ચર્ચાત્મક થઈ
પડ્યો છે. પરંતુ અમે કેવાં કેવાં પરાક્રમે જીવનકાળમાં કર્યાં છે તે તો તપાસો ! અમે ભૂતકાળમાં
અટકું બધું કહ્યું છે કે હવે વર્તમાનમાં કે ભવિષ્યમાં તમારે કે અમારે કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી.
તમારો ઉત્સાહ એ આજુ જમાનાના ખાત્રી અને વાહીર છે. મારે ટીકા કરો માં, અમારી મારફત
સોડ તાણીને સુધ રહે. છતાં બોલશો તો સાંભળશું, પણ કરશું તો અમારું જ ધાધું જ.”
આ પ્રકારનાં લાખા ભાષણો ઠેક ઠેકણે સોંધું મુરખીવટ ધારણ કરનારાઓ આખી રહ્યા છે,
અને પોતાનાં જનાં બોલણોને પણ કંડા માટલાં જનાવવાને પોતાની લેખિની અને પોતાના
અખને દુરપયોગ કરી રહ્યા છે. છતાં લોકો જીવનના આનંદોની તીવ્રતા અથવા દુઃખોની
તીવ્રતા અનુભવી શકતા નથી. ત્યાં કલા નિર્જીવ, રસહીન અને નિર્માત્ર્ય રહે તેમાં આશ્ચર્ય શું ?

આપણી “ગરવી” ગુજરિ ગિગમાં બહાર પડેલાં પુસ્તકો વપસો. તેમાં કેટલા લેખકોએ
હૃદયના ઉડાણુમાંથી લખ્યું છે તે અવશેષો. કેટલાં લખાણો
ગુજરિ સાહિત્યકલાની સાર્થક છે અને કેટલા નિર્થક છે તેનું પૃથક્કરણ કરો. મારી
રિચિતિ. ખાત્રી છે કે તેમાં નિરાસા સિવાય બીજો અનુભવ નહિ થાય.
બહુ જુગ અપવરો બાદ કરીએ તો લાગણીનું જોસબેર વેદન
કાંઈ પણ કૃતિમાં પડેલું નથી. જે લેખકો દમેશના સાદા જીવનના અમૂલ્ય જનાવોમાંથી કલાનો

એક પશુ વિષય મોઘો શકતા નથી તેઓ શુ 'તપને તેઓ ના અનુભવની બહાની સુઘિભાથી આર્થ કના ઉત્પન્ન કરી આપશે ? જેઓને કલાના વિષય માટે ગિરિક્ષાઓ અસરોએ અને સ્વર્ગની શોધમાં જવું પડે છે તેઓ શુ તમારા કારખાનાઓના હાથે, ચીરી કલાની સામગ્રી અદર પહોંચાડી શકશે ? ગુજરાતના સાચા જુદો જેવા દેખાતા ગૃહસ્થોને માટે મને સંપૂર્ણ આદર છે હું પણ આશાવાદમાં યોગ્ય હિસ્સાને દાવો ધરાવું છું. પરંતુ મારો આશાવાદ ભવિષ્યને ઉદ્દેશીને છે, ત્યારે કેટલાક ગંભીર મુખાકૃતિવાદી અને જુદા મુદ્દિવાળા વિદ્વાનોને આશાવાદ ભૂતકાળને ઉદ્દેશીને છે હું ભવિષ્ય ઉજળું દર્શી થકુ છું, તેઓ ભૂતકાળ ઉપર આધારીન છે અને વર્તમાન નિરાશાજનક લાગે છે તેથી ગુજરાતે ભવિષ્ય માટે કમર કસવાની જરૂર છે એમ કહું છું ત્યારે અમારા બાળવર્ગને શિખામણ આપનાર વડીલ મહેતાજીઓ વર્તમાનના ધુરંદો મિત્રામ જેટલે કે યુવાન ભોળા ધરાનનારા સિત્તાય સર્વ સાસા વાના છે એમ ખાની આપે છે, અને તેથી આપણા જૂના અધ્યાત્મિક યોદ્ધાઓનાં શુશ્રુષાન ગાવા ઉપરાંત ભવિષ્યમાં બીજી કશું કરતેવું નહીં એમ સીધું તેમજ પરાજિત સૂચન કરે છે કમનસીમી આ શિક્ષાગુરુઓના વિચારો પ્રજાકારની માફક ગુજરાતમાં પૂળાય છે તેથી નમ્ર ભૂમિકાના નમ્ર માણસોના નમ્ર વિચારો ઉનાવગિયા, કહાપણ રિનાના અને અનુભવક્ષીન, ગણાય છે

આટલા વિષયોવર થનાને સુદો એટલેજ હતો કે આપણે ત્યાં ઉચ્ચ ઉદ્યોગ લોગણીઓને દુષ્કાળ છે આપણું વાતાવરણજ એવું છે કે એવી લોગણીઓ 'કલાતુ' પ્રભાવસ્થાન જ્યાં હોય ત્યાં પણ કરમાઈ જાય તેટલા માટે ઉચ્ચ કલા ખીનવની હોય એટલે કે રેલમાં ઉચ્ચ લોગણીઓનો પ્રવાહ નિરંતર વહેવરાવે. હોય તો એ પ્રવાહના માર્ગમાં આવનારા સર્વ વિધો નુકસાન બેઠાએ કલાના ક્ષેત્રમાં પૂરતી સ્વતંત્રતા મળી કલાનો વિકાસ થઈ શકે. અશક્ય છે અને ભૂતકાળના કલાકારોની વધારે પડતી પૂજા તે એક મોટામાં મોટું બંધન છે કલાકારના અત્ત હોય નિના કલાની અસર શય સમજનાની છે અને અત્ત હોય જીવનના મથાર્થ અનુભવ વડેજ ઉત્પન્ન થશે કૃત્રિમ દર્પનાઓથી અને બીજાઓના અનુકરણથી. સેપ્તિની ક્ષોભ થઈ શકશે, પરંતુ અત્ત હોયનો આવાર તો જીવનની સ્વાભાવિકતા, મથાર્થતા અને સત્યતા ઉપરજ રહેશે છે આ, સ્વાભાવિકતા, મથાર્થતા અને સત્યતા મારો નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે 'કનિહદય' 'દિવ્યભૂમિ' કે 'અમરનગરી' કરતાં આપણા કૃપકાઓમાં, વિદ્યાલયોમાં કારખાનાઓમાં અને ગણભૂમિ ઉપર વધારે પથગયેલી છે, અને ત્યાજ કલાનુ પ્રમુખ વ્યથાન છે

કાન્યુ કે જે લોગણીથી કલાકારનું હૃદય બીનુ થયું ન હોય તે લોગણીથી બીજાઓના દિવને બીના કરવાની શક્તિ તેનામાં સમજેજ શી રીતે ? જુદ-શાસ્ત્ર અને કલા. બીમાં કુદરતની લીલા રસપૂર્વક નિરખીજ ન હોય અને કુદરતના સાચા મોટા વણીને આપવા એ અતિ હસનીય ધૂષ્ટતા છે દરવી પ્રેમનો અનુભવ તો શુ પરંતુ તેની મથાર્થ કલ્પના પણ કળાની એક પથ તક ન મળી

હોય છતાં તેના ઉપર 'દલ્લત' લખવા તે અતિ પ્રગલ્ભ મૂર્ખતા છે. સ્વદેશાભિમાન કે શોકસેવાનાં રસમ પશુ નાચ્યાં હોય તોપણ તેના ઉપર ભાષણો અને કાવ્યોના કુંગરો રચવા તે જંગમતા કચરત્તા ઉમેરો કરવા અર્થેજ સંભવી શકે. કદાચ આ પ્રકારની કૃતિઓ શાસ્ત્ર હોઈ શકે, પણ તેને કલા કહેવી તે કલા શબ્દનો માધ ન કરી શકે તેવો દુરપયોગ છે. શાસ્ત્ર કોઈ નીતે કલાથી ઉતરતું છે એમ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ શાસ્ત્ર તથા કલાની વચ્ચે જે ભિન્નતા છે તે નહિ સમજાવી ઉભય ક્ષેત્રમાં નિષ્પજતા મળવાનો સંભવ છે. અમુક સમયે અમુક સમાજમાં જે જ્ઞાન અને સત્યો સૌથી ઉપયોગી હોય તે શોકોની બુદ્ધિમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો તે શાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર છે, ત્યારે તે જ્ઞાન અને સત્યો જનમમૂકની બુદ્ધિથી ગ્રાહ્ય કરાવવાને બદલે તેઓની લાગણીથી ગ્રાહ્ય કરાવવાના પ્રયત્નો કલાના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ પામે છે. કલા અને શાસ્ત્ર વચ્ચેના આ ભેદ ઉપરથી સમગ્ર શકાગ્રે કે આજકાલના આપણાં કાવ્યો, નાટકો, નવલકથાઓ, અદિમાં જે શબ્દગત, જે ભૂતબૃથમણી, જે શુચો, અને જે દલીલ પરંપરા નેવામાં આવે છે તે કલાકરતાં શાસ્ત્રને લખતી રીતેય છે, અને, તેથીજ આપણી કલા તેટલે દરજ્જે કલાના નામને લાયક નથી, જો કે નેથી તેમાં શાસ્ત્રની ખરી ઝીણવટ અને સંગીતતા આવે છે એમ પણ કહી શકાશે નહિ. શાસ્ત્ર રચવામાં બુદ્ધિની ચપલતા, અભ્યાસ અને જ્ઞાનનો બંડોળ આવશ્યક છે. ચોક્કસ કરેલા અમુક નિયમો અને સાબીત કથેલાં સિદ્ધાંતો ઉપરજ શાસ્ત્ર અતલબે છે. સમજવાની શક્તિ અમુક જ્ઞાન, અમુક મોનસિક તૈયાગી, અમુક બુદ્ધિના વિકાસ ઉપર આધાર રાખે છે. ત્યારે કલાથી ધાયલ કરવાની તેમજ થવાની શક્તિનો આધાર મનુષ્યની બુદ્ધિ કે પડિતાઈ ઉપર નથી. પરંતુ તેના હૃદયવિકાસ ઉપર છે, ગમે તેવો અભણ માણસ પણ, જો કૃત્રિમ જીવનથી તેની રમજતિ અને લાગણી કૃત્રિમ અને જડ બની ગઈ ન હોય તો, કલાનું આરાદન કરી શકે છે, સૌંદર્ય તથા પવિત્રતાના અદર્શો સમજવાને તથા હલકી અને ઉચ્ચ કલાનાં ભેદો પારખવાને પડિતાઈ કરતાં હૃદયની વિપુલતા વિશેષ આવશ્યક છે તેથીજ આપણા કહેતાતા કલાકારોની કૃતિઓ તેઓનાં મિત્રમંડળમાં વ્યથવા તેઓના જેવા મતવાદીઓમાં પ્રસંસાને પાત્ર થાય તે ઉપરથી તેઓની કલાનું માપ કરવું ને અર્થરહિત છે. કાગળ કે આ પરસ્પર પ્રસંસકોમાં હૃદયની વિપુલતા કરતાં પડિનાઇ વિશેષ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને પડિતાઈના માપથીજ તેઓ કલાની તુલના કરે છે. પરંતુ આદર્શ કલા કોને કહેવી? જેની માત્ર “ચૂંટી દદિલા” મડળમાં તાહવાહ બોલાય તેને કે જે મનુષ્ય મનુષ્યને, દેશ દેશને અને યુગયુગને સામાન્ય લાગણીની સોનેરી સાંકળથી જોડી શકે તેને? આટલી વ્યાપક અને જાડી અક્ષર કરવી એજ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. જે લાગણીઓથી શોકોમાં બહુભાવ વૃદ્ધિગત થાય, જે લાગણીઓથી લોકોમાં સત્ય, ન્યાય અને મૌંદર્ય માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય; જે લાગણીઓથી આત્મિક અને પવિત્ર જીવન ગાળવાને શોકો દોરાય. અને છતાં જે લાગણીઓ સર્વ કોઈ ઝીલી શકે, તે લાગણીઓનો પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવો અને જેમ અને તેમ વિશાળ ક્ષેત્રમાં પ્રવાહ પ્રસરાવવો એમાં કલાની કાર્યસિદ્ધિ અને ફલફલતા છે

આ હ'ટ લાગણીઓ પોતાના દેશને અને કાયને અનુસરીને તેમજ જેઓમા તે કલારવાની દેશ, કાલ, અને આત્માની કલામાં યોજવાની છે. દેશ અને કાળનું, આ તત્ત્વ કોઈ પણ જરૂરિયતને કલાએ અનુ- કલાકાર પોતાની કળામાંથી તદ્દન છૂટું કરી શકશે નહિ. તેનામાં સરવું જોઈએ. ગમે તેટલી વર્તકશક્તિ, ગમે તેટલી અપૂર્ણતા, અને ગમે તેટલી

નવીનતા હશે, તો પણ ઇચ્છાએ કે આનંદાએ જે હવા તે એનો હોય જે શોકોનાં સુખદુઃખમાં તેનો ભાગ હોય, જે ભૂમિમા તેની મમતા હોય, જે શીત- ભાન તેના છાનમાં વરષા મધ હોય, જે ભાવનાઓ તેના આત્મા સાથે એતપ્રેત થક મધ હોય, દૂંકામાં જે વાતાવરણમાં તેનું આપું જીવન વ્યતીત થયું હોય, તે સર્વ પાસે તેને નમ્યા વિના છટકાજ નથી, રે! તેની અસરને આધીન થયા વિના તે એક પણ ડગલું આ- ગળ જઈ શકશે નહિ. આ કુદરતી બળથીજ કલાકારની ઊંચી કે પિછી કે લેખિની સુંદરમાં સુંદર અને સર્વમાન્ય કલા ઉપગમવી શકશે, કારણ કે જે વસ્તુ કલાકારના અનેક વર્ષના અનુ- ભવ ભંડારમાંથી આપોઆપ ન નીકળે તે અસ્વાભાવિક, નિર્જળ, અગ્રાણ અથવા નિર્ધરકજ મીવડવાની. આત્માની જરૂરિયતને લીધે અને હૃદય લાગણીને લીધે જે કલા ઉદ્ભવે તેજ કલા છે, બીજી સર્વ કૃતિઓ નિષ્ક્રમતા છે. સ્વીદ્રનાથ ટાંગેર જગપ્રસિદ્ધ થાય અને ગુજરાતના કહેવાતા કવિઓને તેઓનાં વતનનાં માથુંસો પણ ન જોગળે તેનો અર્થ શો? આશ્વાસનની આતર તેનો અર્થ ગમે તે કરવામાં આવે, પરંતુ વસ્તુતઃ સ્વીદ્રનાથની કલામાં તેનો આત્મા જોતો છે. ત્યારે આપણી કલામાં આપણું લેખિની—યંત્ર જોલે છે. કવિતા લખવી, નાટક લખવું, નવવાદ્ય લખવી, તેને આપણે સોંધામાં સોંધી અને સરળમાં સરળ વસ્તુ લેખીએ છીએ. તેજ કહી-ખતાવે છે કે આપણે ત્યાં સાહિત્ય કલાનો આદર્શ કેટલો હલકો છે. હૃદયના સંદેશ વિના વીર્યવતી ભાવનાઓ અને કદવનાઓ હૈયામાં કદિ પણ ઉભરાયા વિના, જે કેળવણીથી, જે અનુભવથી, જે અધ્યયનથી, જે પ્રયત્નથી અને અવલોકનથી આત્મા સંસ્કારો અને અને હૃદય ઉચ્ચ લાગણીઓથી છંટાઈ જાય, તે કેળવણી, તે અનુભવ, તે અધ્યયન, તે પ્રયત્ન કે તે અવલોકન સાથે જીવનનો ચત્કિચિત્ત સંપર્ક રાખ્યા વિના, આપણે સર્વ કવિ, નાટકકાર, નવલકથાકાર અને કલાકાર થઈએ. અભિલાષ રાખી બેઠા છીએ! અને જ્યારે જોખકોની કૃતિઓ, ઉદ્ભવને આધીન થયા માટે છે ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે અમારી કલા અતિ ઉચ્ચ કલા છે, તેથી સામાન્ય શોકો સમજી શકતા નથી. પરંતુ ઉત્તમ કલા શોકોનો મોટો ભાગ સમજી ન શકે તે ઉત્તમ જોખન શોકોનો મોટો ભાગ જગી ન શકે એના જેનીજ ફલીલ છે. સંડોલો ખોરાક અથવા અતિશય વામશિક કે રાજસિક ખોરાક કેટલીકવાર જેઓની રેગરતિ બગડેલી હોય છે તેઓનેજ પમંદ આવે છે, અને બીજાઓને પસંદ નથી આવતો તે મગજર છે પરંતુ, સ્વાદિષ્ટ, સાર્વિક, ઉત્તમ ખોરાક માંદાં માણુમ સિવાય સર્વને શા માટે પસંદ ન આવે? તેવીજ રીતે હલકા ભાવની અથવા અસ્વાભાવિકતાથી ભરેલી કલા કદાચ યોગ્ય બગડેલી રચનામાં મનુષ્યોને ગમે અને મોટા ભાગને ન ગમે તે મથાર્થ છે, પરંતુ ઉત્તમ ભાવથી શરૂપૂર, સ્વાભાવિક, આદર્શ કલાથી મર્વ મનુષ્યો કેમ ન રોજે તે સમજી શકાવું નથી

તમાગે કહેતાની કલા માત્ર ચુટી કાઢેલાં મુઠ્ઠીબર માણુમોજ સમજી શકે છે તેનું કાન્ધ

કલા સમજાવવાના અસર કરી શકતી નથી ? જે અસર મિત્રમંડળ ઉપર કરી શકે છે તે ખીનાઓ ઉપર કેમ થઇ ન શકે ? તેઓને તમાગે કલા સમજાવવાને શા માટે તમે શીખવતા નથી ? પરંતુ હકીકત એ છે કે કલાની સમજ કાઢી શીખવી શીખવાતી નથી

કલા સમજાવવાના શિક્ષણવર્ગો ખોલી શકાતા નથી કારણ કે એ વાત અશક્ય છે, છતાં એમ કહેવામા આવે છે કે “અમારી કલા સમજવા તમે ફરીફરીને અવલોકો, અવલોકો. અને અનલોકો જ્યારે તમે ટેવાઇ જાઓ ત્યારે તમે પણ અમારી કલામા રસ લઇ શકશો.” છેવટે આનો નિષ્કર્ષ એટલોજ કે તમારી કલાને ટેવાયા વિના તમે અસર કરી શકો તેમ નથી પરંતુ ટેવથી તો મને તેવી અધમ વસ્તુને આહવા સીખો શકાય છે. તામસિક ખોસક, દાઝ, તમાકુ, ચારીણ, આદિ સર્વ વસ્તુ અભ્યાસથી રસાદ્યુર્ધક હર્ષ ગદા છે, તેથી શુ આ સર્વ વસ્તુની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે ખરી ? હકીકત એ છે કે કલાના ઉત્તમપણાને લીધે સામાન્ય જનસમૂહના તે આદરને પાત્ર નથી થતી એમ નથી, પરંતુ કલામાં કલાત્મની ખામીને લીધેજ તે લોકપ્રિય થઇ શકતી નથ.

પરંતુ ઉત્તમ કલા લોકપ્રિય હોવીજ જોઇએ એ ઉપરથી એમ ફક્ત થતું નથી કે, જે જે કલા અધિક વર્ગમાં લોકપ્રિય હોય તે તે ઉત્તમ હોવીજ શું લોકપ્રિય કલા જોઇએ. જાણના, જે લોકોની અભિરુચિ અધમ બનાવવાનાં ઉત્તમ હોવીજ જોઇએ ? સાધનો યોગ્યતા ન હવ, અને અધમ રસજીવિવાળાં મનુષ્યો ન હવ તો આ નિયમ સત્ય હરત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણી મધ્યમાં એવાં અનેક સાધનો હયાતી ધરાવે છે, અને તેથી અનેક લોકોની કચિ હવણ થવા ખામી છે તેટલા માટે સમકારગઢિત લેખકો કે કલાકારોની અધમ કૃતિઓ તેઓમા આદરને પાત્ર થાય તે ઉપરથી ને ઉત્તમ કલાના નમુના વરીકે લેખી નહિ શકાય દટાત વરીકે, આપણી રમજમિ લીઓ. આજકાલ જે સખ્યાજી નાટકો જાજવાય છે તેમાના કેટલા ઉત્તમ કલાના નમુના તરીકે ગણી શકાશે ? છતાં એવા અનેક ગ્રૂપ્સ, રસહીન પ્રેક્ષકો છે કે જેઓ આદરને લીધે કલાના નામને લજ્જાનાની આ કલામા રસ લઇ શકે છે વિશેષ અજ્ઞોસની વાત તો એ છે કે જ્યારે આ કલાની ખામીઓ બતાવવાનો કોઇ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે ખામીઓ મુખાન્નાને બદલે ઉત્તર આપવામા આવે છે કે “લોકોને પસંદ ન હોય તો અમારે ગાડુ ચામેજ નહિ.” પરંતુ આ ઉત્તર આપનારાઓ જૂલી જાય છે કે લોકોની અભિરુચી બગડેલી છે તેથીજ તેઓ આ રી અધમ કલાને ઉત્તેજન આપે છે. વળી, એટલું પણ સમજી રાખવાનું છે કે જ્યાં સર્વજન ઉત્તરતા પ્રકારની કૃતિઓ હોય ત્યાં પડી કદક આગમ, આનંદ, અથવા વૈવિધ્યની ખાતર નાદક ડેમજો તો ગયા વિના ગાયતુજ નથી, તેથી એ આગમ આનંદ કે વૈવિધ્યની સામગ્રી પૂરી પાડવાને મહત્ત્વનાનું નથી, કે લોકો તેની કલા ઉપર પ્રવ્ર ચુચ થઇ ગયા છે મારી કલાની ખામીને લીધેજ આ વખાણો જોવાને શ્રેય મેને મળે છે. જે કોઇ ઉત્તમ વ્યાકારની કૃતિ ગદાગ પડે છે તો મને તેના અમળ અને નામાન્ય લોકો તુરંતજ અપરાધ છે

આદતને લીધે લોકોની રૂચિ ગમે તેટલી વિકૃત થઇ ગઇ હશે તોપણ કલાનો ખરો જાણકાર લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ એમજ, માની બેસા છે કે આ બનાવ અશક્યજ છે.

નિકટ કલા ઉત્પત્તિ કરવી તે બહુ મુશ્કેલ નહિ હોવાથી પાંચદશ નવલકથાઓ નાટકો કે કાવ્યો હરકોઇ માણસ ધારે તો સહેલાઇથી ધમડી શકે છે. સામાન્ય લેખકો પ્રસિદ્ધિને અને આબકારી યોગ્યતા અને આવડત કરતાં કદ અને સંખ્યા કેમ પામે છે ? કલાનાં સર્ટિફિકેટ હોવાથી લેખકો, સાક્ષર શીખત, કવિથી, વિદ્વાર, સાહિત્યશિરોમણી, આદિ વિશેષણોથી સત્વર પ્રસિદ્ધિ પામે છે. દાખલા તરીકે, કવિતા લખનાર યોડા નિયમો ધ્યાનમાં રાખે ને મુકાવે તો પછી તેનામાં સંસ્કાર, બુદ્ધિ કે હૃદયની વિપુલતા અથવા કવિત્વની ગંધ પણ નહિ હોય તોપણ યોડાં બેક-થાંઓ તૈયાર કરવામાં તેને વાંધો નહિ આવે. એ નિયમો શા છે તે આપણી કવિતાઓનું અવલોકન કરવાથી આપોઆપ જણાશે. એજ પ્રમાણે નવલકથા લખનાર યોડા નિયમો યાદ રાખે તો ગસ છે:—સૂર્ય, ચંદ્ર, સંધ્યા, જંગમ, નદી કે સમુદ્રનાં સાચાખોટાં વર્ણનથી દરેક પ્રકરણ શરૂ થાય તો તે ઉત્તમ કહેવાય. જિજ્ઞાસારમ અને વસ્તુ સંકલ્પનાનાં મદદ ભેદની હોય તો ઢેકઢેકાણે દેવોને ઉભા કરવા અથવા મોટા અકસ્માતો ગોઠવવા, અથવા તો નાયક રંકનો રાજા અને રાજાનો રંક થઇ ભ્રમ એવો માર્ગ કાઢવો. પાત્રોના સ્વાભાવિક વિકાસની જરૂર રહેતી નથી. મનુષ્યસ્વભાવનો ખુલ્લો વિખર્ચાસ દેખાય તો વાલો નથી. પરંતુ છેડે બધાં પાત્રોનો શત્રુમેળો ગમે તેમ કરી ભેળો કરવો, અને 'ધર્મનો જય, પાપનો ક્ષય' એ નીતિસૂત્ર તાણીવૃંદાને પણ બહાર લઇ આવવું, અને છેવટે બહાર નજ આવે તો એ સૂત્ર સમાપ્તિમાં લખીને વિરામવું.

નાટકોમાં પણ બહુ વિશેષ તકલીફ લેવાતું કારણ નથી. સૂત્રધાર અને નટીનો તો કોઇ નાટકકારથી કોપીરાઇટ લઇ શકાય તેમ નથી. એટલે દરેક નાટકની શરૂઆત આ પાત્રોથી સહેલાઇથી થઇ શકે. વિવિધતા ખાતર કદાચ એકને બદલે બે, ત્રણ, ચાર નટીઓ ગોઠવી શકાય, અને હર્વ એક કરતાં વધારે સૂત્રધારો ગોઠવવામાં આવે તો જોર રંગ ભરે. નવલકથા કરતાં નાટક કેટલેક અંશે મુશ્કેલ છે તેમ સરળ પણ છે. દાખલા તરીકે, બધાં કંઇક અર્થવાળો સંવાદ કે બાપણ લખાવી ન શકાય ત્યાં જાપન ટોકી દેવું એટલે પીડા પતી. ગાયનોમાં ન થા-ફૂટ કરવાનું પ્રયોજન નથી. જે વાત ગલ્પમા કહેવી હોય તે બહુ સંક્ષેપમાં પદના આકારમાં કહી દેવી એટલે વાંચકરચના ખોટી હશે તો ચાલશે. કોઇ વાક્યનો અર્થ નહિ નિકળે તો 'ધ્યાનિ કાવ્ય' તરીકે ગણી શકાશે. એકજ શબ્દમાં જે કહેવાઇ જાય તેવું હશે તે એ ને એજ અર્થના દશ શબ્દોમાં યોજી શકાશે. આ ઉપરાંત રસોનો ભાવ ચિતરવાની લેખકની જવાબ-દારી છેજ નહિ. કારણ કે ધારો કે શૂંગારમાં ગમે તેટલું શુષ્ક અને અર્થ રહિત લખ્યું હોય તો પણ તે ભજવનારાં પાત્રો પોતાના નખરાંથી સંગારનો દેખાવ કરી જતાવશે. તેવીજ રીતે હાસ્યમાં બે ઘેલા અને મૂર્ખ માણસોનો સંવાદ ગમે ત્યાં ધુસાડી દેશે, પછી પાત્રો પોતે હાસ્ય રસ બનવે છે એમ પ્રેક્ષકોને બતાવી શકશે. હસવા જેવું નહિ હોય તો પણ પાત્રો દૂંદરો,

નાચશે, પાવડી ઉઠાવશે, તોવડું બોલશે, એક ખીજને ખાસડાનો માર મારશે ત્રિચિત્ર મતા પાડશે, બીજામ શન્દોના ફાગ ઉડાડશે, ડચકારા કરશે, અથવા ટીનાંટપકા કરી લાવ પોણુ, કે દાણુ મ્હોડું રમી, અથવા ફાટેલ દૂટેલ અને રગમેરગી ત્રિચિત્ર કપડાઓ પહેરે પ્રેક્ષકોને હસાવના પ્રયત્ન કરશે, અને છતાં ધારેલી અમર નહિ થાય તો છેવટે મ્હોડેથી કહે કે આ હાથ્યરસ છે માટે હોના તે ૮ પ્રમાણે વીરસ લેખમા આનનાની જરૂર નથી એ તે મળજીવ દેશ્વરમાથાગા અને ૧૦૧૨ પાત્રો હશે તો આપોઆપ જાણુધ આનશે મોગા અનાજ વીરસ નહિ હોય ત્યા ઉત્પન્ન થશે, અને જ્યા લેખકની કવચ કામ નહિ કરે ત્યા દર પદ ઉપડનાજ મોટા ફટામાના અવાજો, તેમજ કોઇ માધ વાર જાણાઓ, બદ્ધે, પદ્ધાગાણ, વિશે ધારેનું કામ કરી આપશે રગભૂમિ ઉપર દોડાદોડી અને આગભારી કરી એ મુશ્કેલ નર્મ અને આ બધી ધામધૂમ છતાં પ્રેક્ષકોને કદાચ વીરરસનો અનુભવ નો થશેજ, અને એમ થા તોયે નાટકકારની એક જવાબદારી ઓછી થઇ સમજાવી

આહા ! કલાને અનુપયોગી સર્વઉપાધિઓ પાછળ આપણે ત્યા અત્યંત શ્રમ લેવાય છે, પરંતુ જે વસ્તુ કલાને ખરો અત્યા છે તે તરફ કોઇ દૃષ્ટિ સે પ સૌંદર્ય એ તમાગ પશુ કરતું નથી ! જીવનની ઉચ્ચમા ઉચ્ચ ભાવનાઓ હૃદયમા આત્માનો યજ્ઞ ઉતારવા અને એ ભાવનાઓની અન્યના હૃદયમા સંક્રાંતિ કરે એ કલાની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજી બધી ખામતોમા આ

પણ કહેવાતા કલાકારો મશગૂલ છે આમયામ જે સૌંદર્ય ઉત્તરાર્થ રહ્યું છે તે વરદ કલાન ઉપાસકો તદ્દન મેદરકા છે અને જે દિશામા એ વસ્તુનો સંપૂર્ણ અભાવ છે તે દિશામા નય ફાફા મારી રહ્યા છે કુદરત અને કલા પરમાત્માની એકજ વિભૂતિ છે, અને તથા જે કુદરતે જોળખી શકે છે તે કલાને પણ પિઝાણી શકે છે, જે કુદરતને અનુકૂળ થઇ શકે છે તેને કળ અનુકૂળ થાય છે, જે કુદરતનો આત્મા હાથ કરે છે તે કલાનો સ્વામી અને છે કાશ્મીરમા સુ સાફરી કરો કે આત્મ પર્વત જોળગો, સ્વિટઝર્લ્ડના સરોવરોમા સફર કરો કે રફોર્ટલેન્ડનું મૃદ્ધિસૌંદર્ય નિહાળો, સંક્ષેપમા હુનિઆના કોઇ પણ સુદરમા સુદર સ્થાનમા વિહરો, પરંતુ જે તમે સૌંદર્યને તમારી સાથે લઇને ફરવા નહિ હો તો કયામ પણ સૌંદર્ય જોઇ શકવાના નથી સૌંદર્ય એ તમારા આત્માનો યજ્ઞ છે, નહિ કે બાહ્ય પ્રકૃતિનો સૌંદર્ય મનુષ્ય હૃદયના ઉડછામા જોલી મુદ્દમા મુદ્દમ શકિત છે જ્યા એ શકિતનો અભાવ હશે ત્યા બહારની ઉપાધિઓ ની મદદ હશે તો પણ તેથી કલા ચેતનનહી થઇ શકશે નહિ પાથર ઉપર, કૅનનાસ ઉપર દાગળ ઉપર, કે મિત્તા ઉપર સૌંદર્યને નચાવવું તે નચાવનારનું અતઃ સૌંદર્યની લાગ છૂટીથી આદોષિત થયા વિના થવું અશક્ય છે જ્યા સૂત્રી વમે વગી કલા માટે અવગના અમે ૫ જાવોનો અર્થ કરો નહિ ત્યા સૂત્રી તમારી કલા તમાગ શ્રમનો હબનમે આગ પણ બદ્ધો લાવનાની નથી જ્યા સૂત્રી વમે તમાગી કલાને તમારી લાગણીઓથી ધાવલ કરો નહિ ત્યા સૂત્રી તમાગી કલા બીજાઓને ધાવવ દની શકવાની નથી. જ્યા સૂત્રી વમે તમાગી બીની લાગણીઓ વગી સ્વામા ઉનારો નહિ ત્યા સૂત્રી તમાગી કલા બીજાઓના હૃદયોને શી રીતે બીના ૫ નાની ગજાની હતી ? જ્યા સૂત્રી તમાગી જીવનના ઉચ્ચ અર્થો, વગળા ઉડછા ઉતાર બાવનાઓ, અને તમાગ અવની દિ ૧૦ ૧૦ ઓથી વગી કલાને જાત કરી શકો

નહિ ત્યાં સૂચી વમારી કલા બીજાંઓનાં જીવનને ઉન્નત અને આદર્શરૂપ શી રીતે કરી શકવાની હતી ?

કલાનો આદર્શ સમજવો હોય તો આસપાસની ઉપાધિઓ ધડીઘર ભૂલી જાઓ, કલા સંજોગો સાચીય મારામારીને વિસારી મૂકો, કલાના પાલક કલા જીવે નથી અને જોળિયાને વળગી ન રહે, પરંતુ તેના આત્માને જોળવો. ખાવ જીવો, ચિત્રો દેવજો, મહાલજો, નાટકો, નવલકથાઓ, કવિતાઓ, આદિના ગીત જંગલમા ભૂલાં પડેલું ન હોય તો સર્વ તરફ દેરી જતો, સીધો, સરળ, શાહ રસ્તો પકડી લીજો આ શાહ રસ્તો તે હૃદય છે. અને એજ આ જંગલની જૂંહજૂંહામણીમાંથી વખતે બચાવશે. અંગ્રેજીમા એક કહેવત છે કે "There is no royal road to learning" (જ્ઞાનને મારે કોઈ શાહ રસ્તો નિર્મિત થયો નથી) આ સિદ્ધાંત કદાચ જ્ઞાનના વિષયને લાગુ પડતો હશે, પરંતુ કલાના વિષયમાં શાહ રસ્તો છે એટલુંજ નહિ પણ તે એકજ રસ્તો છે. યાદ રાખો કે કલા વાંકાચૂકા માર્ગથી હાથ ધર શકતી નથી કલાને અને વિવેચનને બંધન નથી; કલા અને પૃથક્કરણ વચ્ચે વેર છે; કલાને દલીલની લેખદેવા નથી. કલાના અને પંથ, ભાવિ કે વિચલના મંદ જગત નથી; કલા એ મોજશોખ નથી; કલા એ કોઈનો દંડનરો નથી; કલા એ નવરસોને અથવા શ્રીમતોને વખત માળવાતું સાધુન નથી; કલા એ માનસિક અજીર્ણ નથી; કલા એ દીવાનાપણું નથી; કલા એ કુદરતની કુસ્મન નથી; કલા એ પ્રકૃતિનો નચુનો નથી. પરંતુ કલા એ જીવંતોનો નચુનો છે; શુદ્ધ, સારિત્વ, સરળ જીવનનું ચેતનાય પ્રતિબિંબ છે; જીવનમા રાધે જીવનમાનો મીઠો હાથ લાપ છે- ઉછળતાં-હાથોતું અનેરું આલિંગન છે; ચાર આંખોતું મધુરું મીસન છે; સુખદુઃખ, આશાનિરાશા બરતીઓટનું અર્થપૂર્ણ પુરાણ છે; વિવેચનના અંત લાવનાર સિદ્ધાંત છે; પૃથક્કરણનું એકીકરણ કરનાર જાદુ છે; દલીલોનો સરવાળો કરનાર ચુકાદો છે; પંથો, ભાવિઓ અને વિચલોની સંધિ કરાવી આપનાર પારસમણિ છે; કલા એ જીવંતોની અનિવાર્ય જરૂરિયત છે; કલા જે પોતાની કરે તેની છે; કલા એ સમયની પશ્ચાદ્ભૂમિ છે, સમય કલાની નહિ; કલા એ માનસિક પાથનરસ છે; કલા એ મુખ્યની શુદ્ધિનો એકજ પૂરાવો છે; કલા એ કુદરતની એકજ સાહેલી છે.

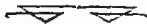
કોઈપણ કલાકારે પોતાના કાર્યમાં વિજય મેળવવો હોય તો તેણે બીજાઓનું અનુકરણ કરવા પછળ સમય અને શક્તિનો વ્યય કરવાની જરૂર નથી. કલાને મારે વરતુ કદ ત દરેક ક્ષણ સાદર્શથી, અપૂર્વતાથી, નવીનતાથી હાથકારી જાય છે; તેમાંથી જે જેટલું જેણે તેટલું તેતું છે. એક વાર એક કલાકાર જે ખજાનો લઈ ગયો તે ખજાનો બીજા કલાકારને પાછો મળવો મુશ્કેલ છે. પરંતુ તેના કરતા બીજા વધારે ક્ષિપ્રી ખજાનાઓ કુદરતના ગર્ભમાં અપ્પટ છે. અને કલાકાર જો કલાનો આદર્શ સમજતો હશે તો તેમાંથી તે ધણું પોતાનું કરી શકશે. હજારો માહસના દિમાવચનું એક નહાનું ગિબર હજારો કલાકારને નવનવીન માર્ગની નવનવીન કલ્પનાઓ

પૂરી પાડવાને બસ છે. લાગે એકર ઉપર પદારથેલાં ઝુંપડાંઓમાંની એક નહાની મદૂલીમાંથી સેંકડો કલાકારોની કૃતિઓ ઉદ્ભવી શકે તેમ છે. સેંકડો માઇલ વહેતા ગંગાપ્રવાહમાંથી નીકળતું એક નહાતું ઝરણું અનેક કંવઓની લેખિની અને અનેક ચિત્રકારોની પિછી કામે લગાડવાને પૂરતું છે. કલાકારની લાગણીઓ જાગૃત અને જીવંત હશે તો કલાને માટે વસ્તુની ખામી તેને કદિ પણ જણાશે નહિ. કલાકારના જીવનના જોસ પ્રમાણે તેની કલા હશે પામશે. તેના હૃદયના ભાવ, ખતાવવાની તેને ખરેખર જરૂરિયત હશે તો તે પરથરમાથી પુષ્પની કામળતા ઉત્પન્ન કરી શકશે અને પૃથ્વીને સ્વર્ગમાં ફેરવી શકશે.

જેમ વસ્તુની શોધમાં કલાકારે પોતાની આસપાસ ઉભરાની કુદરતી અને માનુષિક લીલાની ગહાર જવાની જરૂર નથી, તેમ પોતાની કલોની અદ્ભુતતા અદ્ભુતતા શામાં છે? અર્થે તેણે આંખ આંજ નાંખે તેવો ઝગઝગાટ કલામાં મૂકવાની આવશ્યકતા નથી. તેના સરળ હૃદયની સરળતા એજ પરમ અદ્ભુતતા છે. પ્રકૃતિથી વિંટાયેલો આત્મા પોતાને પિછાણે એ જેટલું અનિવાર્ય છે તેટલું અદ્ભુત છે. અભાવનું દર્શન કાવવા કરતાં ભાવની સ્પર્શ કરાવવામાં અદ્ભુતતા વિશેષ છે. મનુષ્યને અમાનુષિક સૃષ્ટિમાં લાઇ જવા કરતાં તેના મનુષ્યત્વનું જ્ઞાન કરાવવું એમાંજ અપૂર્વતા છે. આંખને આંજ નાંખવામાં કલાની સફલતા નથી, પરંતુ આંખને શાંત કરવામાં છે. સામાન્ય યુદ્ધિ અને સરલ હૃદય જેવી કાંઇ પણ વસ્તુ વિચલ નથી. “તું” અને “હું” નું, જ્ઞાન કરાવવામાં જેટલી વિશેષતા છે તેટલી વિશેષતા ‘તે’ની વાતો કરવામાં નથી. મનુષ્યના હૃદય ઉપર જેટલી પગિયિત વસ્તુઓ અસર કરી શકશે તેટલી અપરિચિત વસ્તુઓ અર્પે કરી નહિ શકે. વાર્ અને ગદ્ય જેટલે દરજ્જે મનુષ્યની લાગણીઓ ઉત્કેરી શકશે તેટલે દરજ્જે પારકાંતું ઉત્કેરી નહિ શકે. વસ્તુતઃ મનુષ્યને જેટલો રસ સંસારમાં છે તેટલો સ્વર્ગમાં નથી; જેટલો રસ ખેતરમાં છે તેટલો પારીસના યુવાકમાં નથી; જેટલો રસ ઝુંપડાંમાં છે તેટલો વરસેલના રાજ્ય-હેલમાં નથી; જેટલો રસ મોતાના આંગણુના કૂવામાં છે તેટલો નામગરાના ધોધમાં નથી; જેટલો રસ મજૂરનાં હમેશના વૈતરામાં છે તેટલો રાજાઓના દરબારોમાં નથી. જેટલો રસ શ્રદ્ધાળુમાં છે તેટલો દંદ્રની અપ્સરામાં નથી; જેટલો રસ જીવંતીની હમેશની ભરતીમાં છે તેટલો મદ્યના આકરમાં “કે” દેવની બાદુમીરીમાં નથી; સંસેપમાં જેટલો રસ જીવનના સાદા ખનાવોમાં છે તેટલો અસાધારણ કલ્પનાઓમાં નથી, અને મનુષ્યના હૃદયમાં જે વૃત્તો દરજ્જે ઉછળી રહ્યા છે તે વરગોમાં પ્રવેશ કરવો, અને વિદ્યાનું તેમજ અભ્યાસ, શીમંત તેમજ ગરીબ, પાળક તેમજ વૃદ્ધ, વધા સ્ત્રી તેમજ પુરુષને આનંદ અને આશનો સંદેશો પહોંચાડવો, એ કલાનો હેતુ અને એ કલાનું કાર્ય છે. કુદરત અને મનુષ્યને સૌંદર્યમય, આનંદમય, ચેતનમય અને નવીનતામય બનાવવાં એ કલાનો આદર્શ છે.

સૌંદર્ય અને ઉપયોગિતા પણ કલાનો હેતુ અને આદર્શ છે. કારણ કે ઉપયોગિતા વિનાનું સૌંદર્ય મનુષ્યને અધોગતિની આક્રમાં ફેંકનારું ચંચલ છે, અને સૌંદર્ય વિનાની ઉપયોગિતા મનુષ્યના આત્માને ચીમગાવી નાંખનાર ઔપધિ છે. જે કલા ઉપયોગી નથી તે વસ્તુનું સુંદર હોય શકેજ નહિ, અને જે કલા સુંદર નથી તે ઉપયોગી સંભવેજ નહિ. ઉપયોગિતા અને સૌંદર્ય વચ્ચે ભેદ ઉત્પન્ન કરવો તે જીવનને શુદ્ધ

અને મૃત્યુને કવિતામય બનાવવા જેવું છે. આવા અર્થરહિત બેદને, લીધેજ કલાને ઇલાગે પાડવામાં આવી છે. તેથીજ આપણા સસારમાં, આપણા શૃંગારમાં, આપણી રીતમાલમાં, આપણા પહેરવેશમાં, આપણા ખાનગી તેમજ બહાર જીવનમાં શુષ્કતા કઠોરતા તેમજ જડતા વ્યાપી રહી છે. તેથીજ આપણા સમસ્ત જીવનમાં એક પ્રકારનો પક્ષાધાત ઉત્પન્ન થયો છે. અને યોડા સમય પહેલાં લખાયેલા મહારા પોતાના શબ્દમાંજ ફરીથી કહું તો “એ પક્ષાધાતને લીધે મજૂરને મજૂરીમાં રસ રહ્યો નથી, કલાકારને કલામાં રસ નથી, વિદ્વાનેને વિદ્યામાં રસ નથી અને શહેરીપણામાં રસ નથી. એ પક્ષાધાતને લીધે યંત્રો અને કલા વચ્ચે વિષમતા ઉત્પન્ન થઈ છે. ઉપયોગિતા સૌંદર્યથી છટી પડી છે, સૌંદર્યનો સ્વચ્છતાથી વિરોધ થયો છે, કુદરત અને આપણિ વચ્ચે વિરોધ થયો છે, અને વન, ખન, ધન અને જીવનની એકતાનો શોષ થયો છે. એ પક્ષાધાતને લીધેજ અર્થશાસ્ત્રનો નીતિશાસ્ત્ર માથે સંબંધ ભૂલી જવાયો છે, વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંધનનાં સુખ તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે, સુખ અને સુખનાં સાધનો વચ્ચે ગોટાળો થયો છે, અને જીવન કરતા ઉપાર્જન પાછળ વધારે વલણ મરાયાં છે” કલાકારો ભૂલી જાય છે કે કલા એ કુદરતનું પ્રતિબિંબ છે અને કુદરતની અંદર સર્વસુંદર અને ઉપયોગી છે. જે કાંઈ સુંદર છે તે જીવંત, અર્થપૂર્ણ અને ઉપયોગી હોવાથીજ સુંદર છે. જે કાંઈ ઉપયોગી છે તે નિષ્ક્રિય, તાલમય, મનોરંજક અને સુંદર હોવાથીજ ઉપયોગી છે સૌંદર્ય કાવ્યકાવી સત્તાથી કે બહુ છાંયડીથી-ઉદભવતું નથી, પરંતુ જ્યાં જ્યાં વારંવાર, યથાર્થ આદર્શ જીવન છે ત્યાં ત્યાં જીવનનાં અનિર્ગમ્ય તરંગ તરીકે આપોઆપ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી કલાનો આદર્શ હાથ કરવો હોય તો કૃત્રિમ, કલ્પનામય, જડ સ્વપ્નામાં જમણું કરવાનો બદલો સ્વાભાવિક, સાત્ય એવનમય જીવનનો આદર્શ હાથ કરો. સ્મરણમાં રાખો કે કુદરતની વિરૂદ્ધ થા। કરતાં કુદરતને અનુરૂપ થવામાંજ કલાનો વિજય છે. અને કુદરત તથા આદર્શ જીવન જૂઠાં નથી, એ મહાન સાત્ય અંતરમાં આરૂઢ દરો, તો આપોઆપ આદર્શ કલા ઉત્પન્ન થશે. કુદરતનાં અને જીવનનાં સાત્યો સમજનાર કલાકાર જગતને અને કુદરતને સૌંદર્યમય તથા પવિત્ર બનાવી શકશે. જ્યાં જ્યાં તેના હૃદયનું લોહચુંબક સ્પર્શ કરશે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા, પવિત્રતા અને ઉપયોગિતા પ્રકાશી નીકળશે. એ લોહચુંબક પામે માત્ર નહીં અને સમુદ્ર, ગંદ્ર અને મૂર્ખ, પહાડો અને વનસ્પતિ. કેકિલા અને મધુરી, કે માનસરોવર અને નંદનવનજ કલામય બની નહિ જાય, પરંતુ તે ઉપરાંત ખેતરો અને કારખાનાંઓ, રેલ્વે અને સ્ટીમરો, ગૃહભૂમિ અને કેળાનાંઓ, ફક્તો અને ઝુંપડાઓ, સર્વ કલામય બની જશે. એ કલા માત્ર મુઠ્ઠીભર વિદ્વાનો કે અંગત મિત્રોનેજ રીઝવશે નહિ, પરંતુ સહેરે સહેરે અને ઘેરેઘેર આદર્શ કલા તરીકે ઓળખાશે, સ્વીકારાશે, પૂજાશે.

ગુજરાતનું સ્થાપત્ય.

(લેખક—રા. ગજનન વિદ્યનાથ પાઠક)

સ્થાપત્ય શિક્ષક, કલ્યાણનગર, વડોદરા.

૧. મનુષ્ય જ્યારે પૂર્ણ આનંદમાં હોય ત્યારે તે આનંદને તે મૂર્ત સ્વરૂપમાં મૂકે છે તે
 ૨. સ્વરૂપ તે કલા જ્યારે તે આનંદમાં હોય ત્યારે ગાય, નાયે, જો
 કળાનું સ્વરૂપ તેને તે આનંદને ગમ્મોથી બનાવના આનંદનું હોય તો તે કાવ્ય અને
 ૩. લખાણથી (કાવ્યમાંથી) તે આનંદ બહાર આવે, મૂર્તિમાન થાય
 આવી રીતે આનંદમાંથી કલ્પના થયેલું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ હમેશા પ્રેક્ષકને આનંદ પમાડનાર હોય
 છે તે જે ભાવનામાં મૂર્તિમાન થયું હોય તે ભાવના પ્રેક્ષકને ખડી થાય છે અને પ્રેક્ષક તેને તરૂપ
 અને છે આવી આનંદોત્પાદક સમય ભાવનાના સ્વરૂપને આ નામ અપાય
 ૪. સ્થાપત્ય આ કળાઓમાંની એક છે, એ છે એટલુંજ નહિ પણ તે સર્વોત્તમ છે,
 કારણકે તે આખા જન સમૂહ, પ્રજાજનોના આનંદની મૂર્તિ છે એટલે તે એક
 સ્થાપત્ય તે કળા છે. વ્યક્તિની નહિ હોવા દેશની કળા છે Nation's art તેમાં પ્રજાના
 બાવ છે તેમાં ખીજ કેટલીક કળાઓ સમાઈ જાય છે વળી સ્થાપત્ય
 (architecture) એટલે સ્થપતિ (architect) ની બાંવના તે સમગ્ર સ્થાપકમાં રહેલું
 તે ધાતુ પરથી થયે છે જે પુરૂષની ચિત્ત બાંવનાની ક્રિયા ઉભી રહે છે, ધણી સમય સુધી
 જોનારને આકર્ષી રહે છે, તે ક્રિયા તે સ્થાપત્ય, અને તે પુરૂષ તે સ્થપતિ-વિશ્વકર્મા architect
 સ્થાપત્ય (architecture) તેની બાંવનાનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે તે ધણી લાંબા વખત સુધી ટકી
 રહે તેની ધણી ફેરફારોમાં પસાર થતી પોતાનું સ્વરૂપ અખંડ જાળવી રાખનારી અને જન
 સમયનું ચિત્ત બાંવનાની જાણે જીવતી કળા છે આ કળા એકજ માણસના પ્રયત્નનું ફળ
 નથી તેમાં સમૂહ કામે લાગે છે, તેમાં કામે લાગેલી દરેક વ્યક્તિ જ્યારે એકજ બાંવનામાં
 લીન થાય છે ત્યારે તે, તેનું સ્વરૂપ સ્થાપત્ય આમાં પરિણમે છે આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલા
 કામમાં એક એવું તો જાણ, અને ભાવના સમગ્રમાન થાય છે કે તે પોતાના અસ્તિત્વમાં સ્થિતિપર
 પોતાની ભાવનાની અદ્વિતીય છાપ પાડી ગ્રહે છે આવી કૃતિમાં કળા તે કલાની જોતવા
 ' (Mother of arts)' છે

કાવ્યમાં-જેમ સરવતા, સ્વાભાવિકતા, ઉચ્ચતા, નમ્રતા, રંગેરે બાંવનાઓ દીપી નીકળે
 છે તેમ આ કલામાં પણ તે બાંવનાઓ દીપી નીકળે છે એ સાદું
 સાહિત્ય સાથે ગુપ્ત જોનારને સાદાઈ અને નમ્રતાનો ભાવ પેદા કરે છે એક મન
 સ્થાપત્યની સર- બક્તિનો અને પવિત્રતાનો ભાવ પેા કરે છે જેમ કવિતા તેના
 ખામણી બા। પ્રમલે સગલ કે કિયટ ગમ્મોથી ગચ્ચાચી હોય અને તેમાં જેમ
 કોઈ અસ્થાને આવેતો સમગ્ર કવિતાનો ખોલો ગસ છિન્નગિત કરી
 નાખે છે, તેમ આમાં પણ જુદા જુદા અવયવોના એકથી એક અમડભાવ જાગૃત થઈ જા-

છે, અને તેમ નહિ થવાથી તે કેવળ નીરસ થાય છે, આની રીતે આ ભાવનામય કલા ખીજ કળાઓની સાથે સંબંધ રાખનારી છે એટલુંજ નહિ પણ સર્વોત્તમ છે.

આ કળાં પર કુદરતી ધાર્મિક, સામાજિક અને ઐતિહાસિક અસરો થાય છે હિંદુસ્થાનની અને ખાસ કરીને ગુજરાતની પુરાણી આ કલા ઉપર ગુજરાતના સ્થાપત્યનો ભાવ. તની રસાળતાની છાપ પાડી છે અને તેને લીધે તે હિંદની ખીજ જગાપરના સ્થાપત્ય કરતાં વધારે સુંદર અને ગ્રૌઢ જણાય છે. તેના પ્રત્યેક અવયવમાંથી નમ્રતા સાદાઈ અને રસાળતા (રસમયતા)

માલૂમ પડે છે. આવા ભાવો હવેના મકાનો પર આવી શકતા નથી, કારણકે લોકોમાં આ ભાવનાની શક્તિ ઓછી થતી જાય છે. પુરાણા મકાનો જીર્ણોદ્ધાર બોગવતાં બોગવતાં અંતની ધડી પસાર કરે છે. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા કે તેમને તેવીજ સ્થિતિમાં રાખવાને થોડા પ્રયત્નો થતા નથી. તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે, તેમાં દેખાઈ આવતો અખંડભાવ કારણે સાથે સમજી આપણે તેનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઉંચી નીચી અને કારીગરી (નક્સી કામ) થી ભરપૂર સપાટીથી થયેલાં આપણાં આ ઇતિહાસની મૂર્તિરૂપ મકાનો હજુ પણ સુંદર લાગે છે તેવું કારણ શું ? કારણ એ કે તે ઉત્તમ નિયમથી અને દરેક વ્યક્તિના મનના એકેજ જાતના વલણથી બનેલાં છે.

આપણે આ નિયમન શોધી કાઢવાં જોઈએ, આ ભાવ સમજવો જોઈએ. આ કલાનાં આ બધા નિયમો બતાવનારાં આપણાં શાસ્ત્રો બધાં આપણી પાસે હમણાં નથી. સ્થાપત્યનાં શાસ્ત્રો. જ્યારે તે કલા તેની પૂર્ણ ટોચે ચઢેલી હતી ત્યારે તેના પર લખાયેલાં સંસ્કૃત પુસ્તકો આપણી પાસે ધણાં હતાં, તેમાંનાં યોગ્યેષિક મુસલમાનોના હુમલાઓમાં ક્યાંઈ તજાઈ ગયાં હશે, અને યોગ્યેષિક તે પશ્ચિમની પ્રજા લાઇ ગઇ છે. અને વપાસ કરતાં તેની સંખ્યા લગભગ ૪૭ જેટલી જણાઈ છે. જર્મનીની પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત લાઇબ્રેરીમાં અને ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રીજની લાઇબ્રેરીમાં પડ્યાં પડ્યાં ત્યાંની પ્રજાને મદદ રૂપ થઇ પડ્યાં છે. એટલેથીજ ખસ નહિ હોતાં, આપણા સ્થાપત્યના કેટલાક ઉત્તમોત્તમ નમૂનાઓ હમણાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં રહેલા છે. તે પરથી ત્યાંની કલાને કેટલો ફાયદો થયો થશે અને તે જે અર્થિ હોત તો આપણી કલાને કેટલો લાભ થાત તેનો ખ્યાલ અભ્યાસીનેજ સમજાય, ૩. આપણે તેને જોઇને મગફર બનવ એટલુંજ નહિ પણ તે સમજીને આપણે જુરસો તો કાયમ રહેવ !!

આ કલાની પડતીનાં કારણોમાંનું એક કારણ પરદેશીઓએ તેનો વગર સમજે કરેલો અભ્યાસ છે. એ તો સ્વભાવિકજ છે કે પરદેશીઓ આપણાં તેનો સ્થાપત્યની હમણાંની આપણા જેવાં નજ સમજી શકે તેમના આ અભ્યાસથી અને તેના સ્થિતિ અને તેનાં ફેલાવાથી જનસમૂહમાં આપણા સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ યથાસ્થિત ન સમજાયું. વળી આ કલાના કારીગરો સલાટ લોકો હોય જ અને તે ઝાઝું બણેલા નહિ હોઇ માત્ર અનુભવથી અને વંશપરંપરાથી ચાલતી

આવેલી રૂઢિ સમજ્યા વિના અમલમાં મૂકે છે. એથી રૂપાંતર પામતાં પામતાં આ કલા અનિષ્ટ રૂપ પકડતી આવે છે. છતાં પણ મારે કહેવું પડે છે કે પરદેશી તેનો અભ્યાસ કરી તેને જે રૂપમાં મૂકે છે તેના કરતાં આ કારીગરો હજુ પણ સાંચે રૂપ આપી શકે છે. !!

અમુક વખતપર હિંદુસ્થાનના સ્થાપત્ય વિશેના ગ્રન્થો જેનો પાસે હતા, અને હજુ પશુ 'પ્રાસાદ વચબ' અને 'રાજ વચબ' જેવા ગ્રંથો સાચવી રાખવાનું માન તેઓનેજ ઘટે છે તેઓ દેવળને લગતાં પુસ્તકોલયો રાખતા, કે જેના આધારે હાલના સલાટોમાં આ વિધાનો કંઈક અંશ ટકી રહ્યા છે. આ પુસ્તકના ક્યાંક ક્યાંક ખરાં ખોટા ભાષાન્તરો પણ થયા છે. અંગ્રેજીમાં તેનાં જે ચારેક પુસ્તકો સખાયાં છે. વળી સરકારે અમુક વખતપર એક મંડળી સ્થાપી હતી જેનું કામ હિંદમાં જુદી જુદી જગ્યાપર આવતાં સ્થાપત્યના નમુનાઓ લેવાનું હતું. પણ જ્યાં સુધી આ કલાનો આત્મા જાણ્યા વિના અભ્યાસ થાય ત્યાં સુધી તેને યોગ્ય ન્યાય મળ્યો ન કહેવાય.

લોકોના એકત્ર જુસ્સાથી અને આ કલા સર્વ કોઈ કરતાં વધારે ખર્ચાળ હોઈ રાખ્યોની મદદથી સજીવન થાય તેમ છે. વડોદરાના મહારાજા સ્થાપત્યને રાજ્ય ગાયકવાડ સરકારનો આ કળાને પુનર્જીવન આપવાનો પ્રયત્ન તરફથી મળતી રાખ્યું છે. તેઓશ્રીએ પોતાના રાજ્યમાં તેને પહેલું સ્થળ આપ્યું છે. મદદ પણ કહેવું પડે તેમ છે કે તે પ્રયત્ન હજુ પૂર્ણ અંશે ફતેહમંદ ઉતર્યો હોય એમ ઘાગણું નથી. નામદાર બ્રિટિશ સરકારનું પણ તેના તરફ વલણ થતું જાય છે. મુંબઈ ગવર્નમેન્ટનો તે સમર્થનો પ્રયત્ન ઘણું અંશે ફતેહમંદ ઉતરતો જાય છે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે પહેલાંના જેવી સ્થિતિએ તે આવી જાય.

એક વખતથી સાહિત્ય પરિષદમાં આ વિષયને સ્થાન મળે છે તે પણ એક તેનો પુનરુદ્ધાર થવાનું ચિન્હ છે. પશ્ચિમની પ્રજાના સાક્ષરો પોતાની આ કલા સમજી તેની જેમ યોગ્ય કદર કરી જન સમૂહમાં જાગૃતિ ફાટાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આપણા સાક્ષરો પણ કરે અને તોજ સાક્ષરોને શુભરાતના સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો આ લખનારનો પ્રયત્ન શક્તિમત્ત થયો ગણાય.

હિંદુસ્થાનના સ્થાપત્યના સંમર્ષમાં પશ્ચિમના લેખકો અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે વિભાગ કરે છે—બૌદ્ધી, જૈની, બ્રાહ્મી (હિંદુ) અને મુસલમાની. અહીં યુરોપીયનોના હિંદનાં સ્થાપત્યના સહવાસ પડી ચયેલા વધારાને આપણે યુરોપીયન નામ આપવું પડશે. મુખ્ય વિભાગો

બૌદ્ધી સ્થાપત્ય.

સરઆતમાં એટલે કે યુદ્ધના વખત પહેલાંના મકાનો આપણી નજરે પડતા નથી. પણ બૌદ્ધનો નકશી કામ અને રચનારોલી પરથી તે મકાનો લાકડાનાં થયાં હશે, એવું અનુમાન થાય છે. હજુપણ યામલાપર દોરડાના બંધના જેવી આકૃતિ દેખાય છે, તે એમ ખતાવી આપે છે કે સરઆતમાં લાકડાં એક બીજા માથે બાંધીને મોડવા જેવું કરતા હશે વળી પુરા-

છોમાં પણ ત્રણિઓના આશ્રમમાં ગાંધીજી કુટ્ટીઓ લાકડાં અને પાંદડાંની હશે તેમ માલમ પડે છે. હાજરાં શીખમાં ટોપાની સૂપડીઓને રૂપે તે નજરે પડે છે.

ગોદાંડી સ્થાપત્ય ધણી જુદી જુદી રીતે આપણને દેખાય આવે છે. ગુરાઓ, (ચૈલ) વિહાર કીર્તિસ્થભો, સ્તુપ (ટોપ), કોડા (Raills) અને તેના Relics બાદી સ્થાપત્યના અવશેષને સાચવનારા નકરી કામવાળા કાળકા તથા સ્થાયી મકાનો લાલ આપણને મળી આવે છે. પાશ્ચિમાત્યોનું એવું ધારવું છે કે સરઆતમાં બુદ્ધ ધર્મનો પશ્ચિમ વરદ પ્રસાર થયો હતો. જ્યારે સિકંદર બાદશાહ હિંદ ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે હિંદનો મંત્ર ધરાન નેડે થયો. ધરાનમાં ઇ. સ. પૂર્વે પાચમી કે છઠ્ઠી સદીના રાજાઓ પવેતની ગુફાઓમાં ધર્મ મંદિરો કાતરીને તેમાં પત્થરનાં બારી બારણાં કરતા હતા આ રીતનું અનુકરણ બુદ્ધ લોકોએ કર્યું, અને તેઓએ પણ તેમની માફક પર્વતોમાં પોતાનાં મંદિરો કાતરી કાઢ્યાં. આ બુદ્ધનો ગુફાના આકારનાં અને સભાસ્થાન જેવાં દેખાય છે. તેને ખત્ય કહે છે. તે એક ચોરડાના આકારમાં કોતરેલાં હોય છે તે તેમાં ઉપરની જમીનને ટેકાવનાર થાંભલાઓની હારો માલમ પડે છે. આ થાંભલા પ્લાનમાં નિયમિત આકારના છે. તેની કુંભી (બેક) ગોળાકાર ચુકલીના જેવી અને શર (top) મથાણુ ઢાંધા ચુકલા ધંટના આકારમાં હોય છે. કોઇ શરપર હાથીઓ બેસાડેલા હોય છે. અને તેના પરથી ગોળ કમાનનો આકાર કરી ગોળ લાંકણવાળી કેટલીક ગુફા કરેલી છે. ચોરડાના આકારની ગુફા આપણા ગુજરાતમાં ગિરનાર અને ગેત્રુંગ પર્વત પર હજુ પણ છે. આ ગુફાઓની કેટલીક કોઇ જગ્યાએ અંદર નાના નાના ચોરડાવાળી સંખ્યાબંધ મળી આવે છે. તેને વિહાર કહે છે. વળી તેમાં પાણીનાં ટાંકાં પણ રાખવામાં આવે છે. તેના આગળનાં ભાગમાં આશરી જેવું હોય છે. તેમાં સાંત્રું લોકો રહેતા અને મુખ્ય મોટા હોલમાં શ્રવણ કરવાને માટે બેગા થતા. આ મોટા હોલને ચૈત્ય અને રહેવાને માટે કરેલાં ચોરડાને વિહાર કહેવામાં આવે છે. આવા વિહાર ગુફાઓને રહેવાને માટે છે. આ આપણી અસંલની શારદા પીઠા અને રેસીડન્સી છે. મને જણાય છે કે આપણાં જુનાં ધરોના ચોરડાની વ્યવસ્થા આ વિહારોપરથી થઇ છે. આગળના ખંડ પાછળ ચોરડાઓ અને ચોક તથા ટાંકાની વ્યવસ્થા એ મને તેવું રૂપક લાગે છે. આપણા ધરો વિશે હું આગળ લખવાનો છું.

કીર્તિસ્થભો એ તેવું બીજું રૂપક છે. તે ચોખ્ખા થાંભલાઓ છે. અને તેનાપર તે વખતના રાજાઓનાં કાર્યો કે ધર્મવેતાના આદેશો લખેલા હોય છે. આવા 'કીર્તિસ્થભો' ગુજરાતમાં નથી માલમ પડતા. પણ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ વર્ષ ઉપર અશોકના વખતનો એક શિલાલેખ ગિરનાર પર છે. તેમાં અમુક રાજાના વખતમાં થયેલાં બાધકામોનું વર્ણન લખ્યું છે, જે પરથી તે વખત પરની યંત્રકલાનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. આ અશોક રાજાએ પોતે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એટલુંજ નહિ પણ તેણે તે દેશ ધર્મ તરીકે પણ સ્થાપ્યો હતો. તેના વખતમાં બૌદ્ધધર્મ ઘણો પ્રસાર્યો. આ વખતના શિલાલેખો સિવાય બીજું મળી આવતું નથી.

ત્રીજું રૂપ સ્તૂપનું છે. સ્તૂપ એટલે ટોપ. અમુક કાલે જ્યારે દેવોની મૂર્તિઓ બનાવવાની મના હતી ત્યારે મૂર્તિ બદલે એક મુચક ચિન્હ (Symbol) તરીકે બુદ્ધ ભગવાનના કરેલાં

બોધકોમાં. તે સિલોન; અલ્બેનિયા, સાંચી વિગેરે સ્થળોએ જંડી આવે છે. આમાં ધુધી જાગવાનના અવશેષો પણ સચવાતા. આ અવશેષને સાચવી રાખવાનું બૌદ્ધધર્મમાં ક્યોંથી અને શી રીતે માનવામાં આવ્યું તે વિચારવા જેવું છે. આપણામાં મૃત-દેહને અગ્નિદાહ કરવાનો પ્રચાર છે. આત્મા અમર છે એ ભાવનાને આ અવશેષ સાચવી રાખવાની રીત સાથે સંબંધ જણાતો નથી. ગમે તેમ હોય પણ આ કાર્ય પાછળ તે લોકોએ ઘણી મહેનત અને દ્રવ્યવ્યય કર્યો છે.

આ સ્તૂપની આસપાસ અત્યુક અંતરે કંઠોડા (કમ્પાઉન્ડ) કરેલો હોય છે. આને અંગ્રેજીમાં Railik કહે છે. આ કંઠોડા પથ્થરના છે. અને એક પથ્થર બીજા પથ્થરની અંદરથી સંસિરો કાઢેલો છે. તે એવા તો મળ્યુંત હોય છે, કે, તે એક જગાએથી ખસેડવા ઘણી મહેનત કરી પણ ખરયા નહિં. આવા કંઠોડા અને સ્તૂપ ગુજરાતમાં નથી.

બુદ્ધના અવશેષને સાચવી રાખવાને હાબદાઓ પણ થયા છે. તેમાંના કેટલાક તો ધર્મશીલ સરસ કારીગીરીના છે. મુબંઈના ટાઉન હોલમાં તેનો એકાદ નમૂનો છે.

જૈની સ્થાપત્ય:

ગુજરાતમાં બુદ્ધની ગુફાઓ અને ઝરોડના લેખ સિવાય બુદ્ધના વખતનું બીજું સ્થાપત્ય મળતું નથી આ પછી જૈન પદ્ધતિનાં મંદિરો આપણને મળે છે. જૈન ધર્મની તેના સ્થાપત્ય પરની અસર.

જૈન ધર્મની તેના સ્થાપત્ય પરની અસર. તે સ્વતંત્ર છે. આતું સ્થાપત્ય બુદ્ધના સ્થાપત્યથી બહુ ધીમે ધીમે જુદું પડે છે. તેનામાં પણ પહેલાં ગુફાઓ થયેલી છે. બૌદ્ધધર્મના તેવા બુદ્ધભગવાન એકજ ગણાતા, પણ આમાં ચોવીસ તિર્થંકરો છે. જૈનમાં દિગંબર અને શ્વેતાંબર એવાં બે મુખ્ય ભાગ છે. દિગંબર એટલે દિશાઓ, અંબર=કપડાં છે જેનાં, એવો નગન. અને શ્વેતાંબર એટલે ધોળાં વસ્ત્રવાળો આ ચોવીસ તિર્થંકરોમાંની કેટલીક મૂર્તિ નગનાવસ્થામાં અને કેટલીકને કૌપીન કે વસ્ત્ર જેવું હોય છે. ઉપરાંત તેમને ઓળખવા માટે ચિન્હો મૂક્યાં હોય છે. તે લોકો એક છધરને માનતા નથી, પુનર્જન્મ માને છે અને સર્વ પ્રાણી પદાર્થમાં જીવને કહે છે. તિર્થંકરો જન્મવતી માયાનો પાર પામી નિર્વાણ પદ પામ્યા કહેવાય છે. અને તેમને જ જૈનધર્મમાં બધે પૂજ્ય ગણ્યા છે. બુદ્ધધર્મમાં જન્મ અવશેષની માન્યતા હતી તેમ આમાં નથી. પણ તેઓ પોતાના સાધુ સંન્યાસીઓને બહુ માનથી જૂએ છે. તેઓ દેરાસર ચણાવવાથી મોક્ષ મળે છે તેમ માનનારા હોય છે.

ઘણે જાગે જૈન લોકો વેપારીજ હોય છે. ગુજરાતમાં તેમની સંખ્યા ઘણી છે. અને તેથી કરીને ગુજરાતના સ્થાપત્યપર તેમની સ્થાપત્ય શૈલીની અસર ગુજરાતના સ્થાપત્ય બહુ થઈ છે. દક્ષિણ અને ઉત્તરના હિંદના ચાલવાં સ્થાપત્યમાં તેઓએ પર જૈનની અસર. કેટલોક સુધારો કર્યો છે. અને પછી તો તેમના બહોળા દેસાવાથી તે કાયમ થઈ ગુજરાતમાં હિંદુ મિશ્રિત પદ્ધતિ સ્થપાઈ. આપુ પર્વત પદ્ધતિ ૧૧માં મંદિરો અને ગિરનાર પરનાં તેમનાં દેરાઓપર નજર કરીશું તો તે આપણને લાંગા

અતુભવ પછીના અને નાના નાના અવયવોથી પૂર્ણ થયેલાં માલૂમ પડશે. આટલી કક્ષાએ પહોંચ્યા પછી તે પદ્ધતિ વધારે કોતરકામવાળી થતાં પૂર્ણતામાં ખામીવાળી જણાય છે. તે પછીના બે સંક્રામાં તેમાં તેવા તેવા ફેરફારો થતાં મુમલમાનેના હાથમાં તે આવે છે.

જૈન અને બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાંત સાથે તે બન્નેના સ્થાપત્યમાં પણ એવું તો સામ્ય માલૂમ પડે છે, કે જો આપણે ૧૦૦૦ વર્ષથી પાછળ દૃષ્ટિ નાંખતાં ૭૦૦ બુદ્ધ અને જૈન સ્થાપત્ય સુધી જઈશું તો તે વખતની શુદ્ધિ બૌદ્ધ કે જૈની છે તે જાણ પાત્યતું સામ્ય ખતું મુશ્કેલ થશે. તેમજ બૌદ્ધ પદ્ધતિને ૬૦૦થી કે ૭૦૦થી વિકાસવાર જોઈશું તો આપણે ૧૦૦૦માં આખૂ પર્વતના દેહરા પર આવી જઈશું. આ બન્ને ધર્મોની મૂર્તિઓના સંબંધમાં જૈનની મૂર્તિઓ ચિહ્નોવાળી હોઈ કેટલેક અંશે આ જોળખવાની મુશ્કેલ જોઈ થાય છે. અને એ રીતે વપાસતાં તળાખની અને ગિરનારની શુદ્ધિ જૈનની છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

શુદ્ધિમાં અવલોકન કરી રહ્યા પછી આપણે હવે જૈનોના દેવગ વરણીશું. શુદ્ધિમાં આથી આવું સ્વતંત્ર બાંધકામ શી રીતે થયું હશે તે વિચાર કરાવે શુદ્ધિમાં મંદિર. તેવું છે. કેટલાએક આ બાંધકામની રચના જૈનોની સ્વયંકલ્પિત ની કલ્પના માને છે, પણ તેમ નહિ હોતાં યોગ્ય અભ્યાસથી માલૂમ પડે છે કે તે બૌદ્ધના સમયમાં પર્વતોથી ચારે બાજુ કોતરેલાં કામો પરથી ઉભી થઈ છે. બૌદ્ધના સ્તૂપો ઉપરથી પણ આની કલ્પના થઈ હોય.

ઈ. સ. ૬૦૦ પરતું બુદ્ધ મયા આગળ એક દેવળ છે, અને તેને બુદ્ધતું ગણવામાં આવ્યું છે. આ અને બીજાં દ્રાવીડિયન દેવળો પરથી પણ તે લોકોએ નક્કી કરી હોવી જોઈએ ધારવાડ જાણમાં મડગથી ૭ માઈલ ઉપરના લંબુડી ગામે આગળ એક જૈન દેવળ છે. તે ચોખ્ખું દ્રવિડી પદ્ધતિપરથી થયું હોય એમ લાગે છે એટલે તે સ્વયંકલ્પિત તો નથીજ. તો પણ સમૂહમાં દેવળો બાંધવાં અને Cities of temples “મંદિર ગ્રામ” રચવાની તેમની કક્ષા સે કોઈ મંદિરની રચના પદ્ધતિથી ચક્રે છે.

તેમનામાં દેવળ બાધી માત્ર બેસાડવી એ એક બહુજ પ્રુષ્ઠ કાર્ય ગણાય છે અને તેઓ તેને એક દરજ્જા સમજે છે. વળી દેવળ બાંધવાથી મોક્ષ મળે છે તેવી માન્યતાથી વ્યક્તિ પરતે દેવળો થઈ તેઓ કદમાં નાનાં નાનાં પણ સમૂહમાં બંધાય છે. અને દરેક વ્યક્તિ પોતાનાં બંધાવેલા દેવળને નાતું હોય છતાં કારીગીરીથી ભરપૂર કરી દેવા ઉત્સુક હોય છે. આથી તેનામાં જે ભયમતા Grandeur આવવી જોઈએ તે નથી આવવી. વળી આવો દેવળનો સમૂહ પર્વતો પર એકાંત જગાએએ હોય છે. તે પરથી તેઓ એકાંત સ્થળ વધારે પસંદ કરતા હોવા જોઈએ. શેતુંજે, ગિરનાર, તળાખ, આખૂ પર્વત વિગેરે સ્થળોએ તેઓએ એવી સારી જગા પસંદ કરી છે કે જ્યાં ચોમાસાતું પાણી ન ભરાય. એનાં બાંધકામ એવાં તો મજામુત કંપા છે કે કુદરતની અડચણોની મામે તેઓ ઘણાં વર્ષોથી ટકર મારી રહ્યાં છે.

જૈન દેવળોને ૧ લાનમાં પદ્માસને બેસાડેલી તીર્થંકરોની મૂર્તિવાળું વિમાન હોય છે, જેના પર પિરામિડના આકારનું શિખર ચઢાવવામાં આવે છે. આગળના જૈન દેવળોની રચના. ભાગમાં થાંભલાવાળો મંડપ હોય છે અને તેના ઉપર ઝાંઝા થરેવાળો ધ્રુમટ ચઢાવય છે આ ધ્રુમટ ચોરસપર અષ્ટકોણમાં મૂકાયલા પહેલા ચર પરથી ગોળાકારમાં થતાં થતાં મથાળે મધ્યમાં ભેગો થાય છે. જ્યાંથી એક લોક કરી નાંખવામાં આવે છે. આ ધ્રુમટને ટેકવનારા થાંભલા ઉપગતે ચોકડી આકારનાં થાંભલા વધારાના મૂકીને મંડપ મોટો કરે છે.

આટલું મુખ્ય દેવળ હોય છે. ક્યાંક ક્યાંક આ દેવળની આસપાસ નાની નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. આવા દેહેરાંઓ-ગિરનાર પર્વત અને આણુ પર્વત-પર છે. વળી કેટલાંક દેવળો પર્વત પર હોવાથી ત્યાંની કુદરતી સુંદરતાથી તેમની રમણીયતામાં વધારો થાય છે. મંડપ પરના શિખરમાં માંળ બનાવવામાં આવે છે. તે ત્રિકોણાકારમાં ઉભો થાય છે, બાજુઓ જરાક ગોળ હોય છે. તેમાં પણ આડા થરો મૂકેલા છે. બહારની રેયા અંદરની રેયા ક્રાંધે સમાન્તરજ લેવામાં આવે છે. મંડપ પરનાં ધ્રુમટો ભાગ્યેજ ૩૦ ફૂટથી વધારે વ્યાસના હોય છે. આ શિખરો અને ધ્રુમટો આડા થરોનાં ફોર્મ કોષ્ટકોનું નતવનાં આકાર તોના પાયાની બાહાર પડતા નથી, તેથી તે ધણું વરમો લગી ટકી રહે તેવાં હોય છે.

મંડપના થાંભલાઓ ધણા જુદી જુદી નતવની હોવા છતાં દરેક સારા આગરનાજ હોય છે. તેના પરનું શરૂઆત બાજુ ટેકાવાળું (Bracketed) હોઈ ઉપર આવતા પાટાનો બાર સારી રીતે ઝીલી શકે તેવું હોય છે.

નકથી કામમાં જૈન દેવળો સાથી ચડે તેમાં છે. ભૌમિતિક આકારો, વેલ, પૂતળાં વિગેરે આ પદ્ધતિમાં ધણું જોવામાં આવે છે આપણામા રસત્ર પૂતળા કામ બાગ્યેજ જોવામાં આવે છે. મૂર્તિઓની પછવાડે કાષ્ઠક ઓટીંગણ=ટેકણ જેવું દરેકમાં જોવામાં આવે છે. તિર્થંકરોની મૂર્તિઓ પદ્માસને બેઠેલી અને પાછળ પીઠને આધારે રહેલી જોવામાં આવે છે. અસલનાં આ પૂતળાઓમાં જે ગાંભીર્યભાવ આપણને પ્રતીત થાય છે તે હવેનાં પૂતળાં પર નથી આવતો, અને તેટલે અંશે હવેની તે કળા અધોગતિ પામેલી છે. વળી આ તિર્થંકરોને ઓળખવાને માટે ચિન્હો પણ કરેલાં છે દાથી, થોડા, વરથોડા વગેરે આ પદ્ધતિમાં ધણું જતાવવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ખાસતોમાં (popularity) જરા અપવાદ રૂપ પણ નવિનતાવાળાં પાલિટાણુનાં જૈન મંદિરો છે. ત્યાંના કેટલાંક દેવળો ૧૧ મા સૈકા જેટલા જૂનાં છે. ૧૪, ૧૫ સૈકામાં મુસલમાનોના અપાટામાં જે આ દેવળો ન આવ્યાં હોત તો આપણને તેમાં ધણું જોવાનું મળી શકત. તોપણ ૧૬ મા સૈકાના છેલ્લા અડધમાં જૈન લોકોએ ત્યાંના કેટલાંક દેવળો ફરી વાર ચણાવ્યાં, ત્યારથી મંદિરો થવા લાગ્યાં, તે ઠેક અત્યાર સુધી થયાં. તેમાં પણ છેલ્લાં ૭૦ વરસોમાં પુર જોસમાં બંધોષાં છે, પણ આ પછવાડે બંધોષેલાંમાંથી મૂર્તિદામના કેટલાંક અવધવો બહુ સારા નથી થયા.

શેત્રુજના દેવજોના ઘણા પ્રકાર પડી શકે છે. આમાંનું મુખ્ય દેવજ મૂળ નામક શ્રી આદિત્યર નકશલ દેવજ છે. મુખ્ય દ્વારપર લખ્યા પ્રમાણે તેને સાતમી પાલીતાણાના જૈન વાર રીપેર કર્યું હતું. અને તે ક્ષામ ચિતોડના, રત્નસિંહ, રામના દેવજો. રૂપલદેવ. કારભારી કર્મસિંહે ઈ. સ. ૧૫૩૦માં કરેલું. આ સમારકામ પરથી જણાય છે કે મુખ્ય દેવજ ઇ. સ. ૧૦૧૭ બાંધાયેલું. મુખ્ય દેવજ બે માળનું અને ઉંચા શિખરવાળું છે. તેની આસપાસ નાની નાની દેરીઓ આવી રહેલી છે કે, જે જૈન દેવજની ખાસ ખાસીયત જણાય છે.

આ દેવજનાં જગ્યાની આસપાસ મુસલમાની દગી એક ઉંચી દિવાલ બાંધેલી છે, જેનું કારણ એ હશે કે મુસલમાનો તેને પોતાનું બધકામ ધારીને ઝડપમાં ન લે. આ દેવજો કેટલાક ચોમુખ આકૃતિનાં અને આદિનાથ ભગવાનની પાંદડાવાળા છે. સન ૧૫૩૦માં કર્મસિંહે બાંધાવેલ નકશલ દેવજ દેવજ એક રામચુના ઝાડ નીચે છે, જ્યાં એમ માનવામાં આવે છે કે, નકશલદેવને ત્યાં મોક્ષ મળ્યો છે.

જેનોએ આ દેવજોના સમુદ્ધોના અધિક રીતસર ભાગો કર્યા છે, જેને કુંક કહે છે. આવી એક નંદીશ્વરદ્વીપ દ્વંદ્વમાં એજનામનું એક અદ્વિતીય રચનાવાળું દેવલ છે. તે અમદાવાદના નગરશેઠે ૧૮૪૦ માં બાંધાવ્યું. તે એક ડર ફૂટના ચોરસમાં આવેલું છે, અને તેને ડરવી પાંચ દીઠની ચોસરી ચારે બાજુ આવેલી છે. આનું બોંય વળીયું. પાલીતાણાનું ૯ ચોરસમાં બનાવેલું છે અને તેમાં મુખ્ય બાર થાંભલાઓ છે. ઉપ-નંદીશ્વરનું દેવજ. રના ધુમટ અને છાપરાં આ થાંભલાઓથી ટેકવેલાં છે. ખહારની અને અદરની દિવાલો સોંસન (આરપાર) કોતરકામ કરી જમી જેવી કરીનાંખી છે. મુખ્ય દ્વાર પશ્ચિમ તરફ હોઈ બાજુઓમાં પણ માધારણ દ્વારો રાખેલાં છે. મુખ્ય દ્વાર આગળ એક નાનો સરખો બહાર પડતો મંડપ કરેલો છે. ૯ ચોરસમાંના અંદર પાંચ જે ચોકડીના આકારના રહ્યા તેના પર દરેકપર શિખરો ચઢાવવામાં આવ્યાં છે. અને તેની ચારે બાજુપર તીર્થકરોની મૂર્તિઓ બેમાડેલી છે. આવા ચાર બાજુથી ખુલ્લાં મુખ્ય દ્વારોવાળાં દેવજોને ચોમુખ કહે છે. મધ્યેના ચોરસપર મોટું શિખર ચઢાવ્યું છે અને તેની બાજુ પરના ચોરસ પર નાનાં નાનાં શિખરો છે. આવી રીતે આ થયેલાં મુખ્ય પાંચ શિખરો કોઈક પૈદા-શ્ચિક હેતુ બતાવે છે. મધ્યેનું મોટું શિખર શેત્રુજના પર્વતની જગાએ જણાય છે. આવી રીતે આ દેવજ કંઈક ભર્મવાળું હોઈ મોથી મરસ છે.

આ પછીના થયેલાં દેવજો ઘણે ભાગે એકજીમના અનુકરણવાળાં છે. અને તેમાં બહુ નવિનતા જોવામાં આવતી નથી. શેત્રુજનાં આટલાં દેવજોને અવલોક્યા પછી આપણે હવે ગિરનાર તરફ વળીશું.

ગિરનાર પર આવેલાં દેવજો પાલીતાણાનાં જેનાં સુગોમિત અને રાણકદાર નથી. જુદા જુદા કાળમાં થયેલા મકાનોમાં જે વિવિધ ભવ્યતા જોવાય તે એનામાં ગિરનાર પરનાં દેવજો. જોવાની નથી. તોપણ આ દેવજો પ્લાનમાં જુદાં જુદાં પડનાં હોઈ કોઈક નવિનતાવાળાં લાગે છે. જેનોએ આ ગિરનાર રથજ પવિત્ર ગણ્યું છે, અને તેને નેમિતાથને અર્પણ કર્યું છે. શેત્રુજ કરતાં ગિરનાર તેના પરના લેખો

મળી આવવાથી જુનો ઇતિહાસ ખતાવી આપે છે. શહેરની બહાર જુનો કેડ છે. તેમાં ઇ. સ. પૂર્વ ૨૫૦ નો એક લેખ મળી આવે છે. બધું જોતાં ગિરનાર અગાઉ એક મોટું એતિહાસિક સ્થળ છે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે.

૧. વળી ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં ઇ. સ. ૧૮૮૯માં એક સ્તુપ જડી આવ્યો છે. બ્યારે યુઆંગ ચંગે ઇ. મ. ૧૪૦માં આ જગાની યુવાકાવ લીધી ત્યારે તેના કહેવા પ્રમાણે ત્યાં લગભગ પચાસ તો મઠો હતા, આમાંનું હાલમાં કંઈ જોવામા આવતું નથી.

૨. દરિયાની સપાટીથી લગભગ ૩૦૦૦ ફૂટની ઉંચાઈપર જોનાએ પોતાનાં દેવળ આ પર્વત પર બાંધ્યાં છે. તે તેમની ધર્મપરની આસ્થા બતાવી આપે છે. તેમાં નેમીનાથજી દેવળ. સૌથી મોટું અને જૂનું દેવળ નેમિનાથજી છે. તેના લેખ પછી તેને ૧૨૭૮માં રીપેર કરવામાં આવ્યું છે તેમ લાગે છે. આ રીપેર કામથી જો કે અસહ તેનો દેખાવ કેવો હતો તે જણાઈ શકતું નથી, પણ તે પ્લાનમાં હતું તેમજ રાખવામાં આવ્યું છે. આ દેવળ ૧૯૫૪-૬૩૦ ફીટના કમ્પાઉન્ડમાં ઉભું રહેલું છે તેની આસપાસ લગભગ ૭૦ નાની નાની દેહરીઓ છે, અને તેને ફરતી ઓછી છે. આથી તેમના દેખાવમાં જે વિશાળતાની ખામી હતી તે કેટલેક અંશે ઓછી થાય છે. આ દરેક દેહરીમાં તિર્થંકરોની મૂર્તિઓ પક્ષાસને એસાડેલી છે હિંદુઓમાં પણ આવી દેહરીઓવાળાં મંદિરો છે. આ મંદિરમાં મંડપની બહારની રેખાઓ તેના વિમાનની સાથે મળતી આવે છે. વિમાનપરતું શિખર અને મંડપપરતું આગ્રહન પણ તે પ્રમાણે છે.

૩. નેમિનાથના મૂળદાર ખાસે વસ્તુપાળ તેજપાળનાં દેવળો આવેલાં છે. પ્લાનની વ્યવસ્થામાં અને આ સર્વ કાંઈ કરતાં સાગં લાગે છે. એક મુખ્ય મંડપની ત્રણ વસ્તુપાળ તેજપાળજી. ખાજૂર વિખાનો ચોકવેલાં છે, અને તેને ફરતો ઓટશે છે. Symmetry સમમાનત્વથી આ દેવળો ધણાં ભવ્ય લાગે છે, આ દેવળ ઇ. સ. ૧૨૩૦માં થયું છે. સામેના વિમાનમાં મરિનાથ તિર્થંકરની મૂર્તિ છે. અને બાજુમાં એકમાં ચોરસ બાંધકામ છે, જેને “મેજ સુગેર” પર્વત કહે છે અને બીજામાં ગોળાકારમાં બાંધકામ કર્યું છે તેને મેવેલ શિખર કહે છે.

૪. આ ઉપરાંતનાં કેટલાંક દેવળો માત્ર પુગણાં છે. તેનામા કાંઈ ખામ સ્થાપત્ય કલાની નવિનતા નથી લાગતી

ગુજરાતના જૈન સ્થાપત્યનું આટલું અવલોકન કર્યા પછી જો આપણે તેની પૂર્ણતા જોવી હોય તો આજુ પર્વતપરનાં દેવચાકાનાં મંદિરોની યુવાકાવ લેવી પડશે. આજુ પર્વત. જો કે તે હાલ ગુજરાતની હતી બાહારના ભારતીય દેશમાં આવેલાં છે, તોપણ આ પદ્ધતિની પૂર્ણતાની ઝાંખી કર્યા વિના તેના ખરા અને ઇષ્ટ-સ્વરૂપનું આપણને જ્ઞાન થાય તેમ નથી.

આ આપુ પર્વત મારવાડના મેદાનમાંથી એકએક ૪૦૦૦ ફૂટ ઊંચો ઉભો થાય છે તે તેના મધ્યાગા ૧૬ અને ૨ માઇલનું એક મેદાન લગભગ એક સરખું છે તે અનેક જાતની વનસ્પતિ અને પર્વતની ખીણોથી સુશોભિત લાગે છે. તેના પરનું 'નખી તળાવ' તેની જાતમાં સૌ કોઇથી ચઢે તેનું અને સુન્દર છે અને ત્યાંથી લગભગ દોઢેક માઇલ છેડે દેવવાડનાં જૈનનાં દેવજો આવી રહેલાં છે. પર્વતપર ચઢનાનો મુશ્કેલ માર્ગ તેમજ તે એક ખૂણામાં એટલે કે દે- નોની વસ્તીથી દૂર હોવાથી, ત્યાંના તિર્થનું આહારમય ગિરનાર મેનુંજ કરતાં કદાચ ઓછું હોય પણ ત્યાંના જે દેવજનું કામ હિંદુસ્થાનના કોઇપણ હિંદુ અધિકાર કરતાં ચઢે તેમ છે. તે વદન ધોળા આરસના છે, જેની ખાણો તે જગા કરતાં ૨૦ કે ૩૦ માઇલથી પણ દૂર છે. આ આર- સને તેટલે દૂરથી અહિં ચઢી દેવજો ખાંધવા તે કેટલું કઠિણ કામ છે તે જોનારને સહેજ જણાઈ આવે તેવું છે.

ગિરનારપરનાં જે દેવજો વસ્તુવાળા, તેજવાળા નામના જે બાઇઓએ ખંધાવ્યાં છે તેમ જે જણાવે અહિં પણ ઇ. સ. ૧૨૩૦માં જે દેવજો ખંધાવ્યાં છે, અને નેમિનાથનું દેવજો. તેમણે નેમિનાથનેજ અર્પણ કર્યાં છે.

ખ્રી. પૂ. ઇ. સ. ૧૦૩૧માં રાજા ભીમદેવના કારભારી વિમળશાએ 'ખંધાવ્યું' છે. આ દેવજો પ્રેક્ષકને તેના અણીસુદ્ધ નક્ષી કામથી રિચારમાં ગરૂક કરી દે છે. તેના વિમળશાહનું આદિ- ખ્યાલમાં આ મનુષ્ય કૃતિ આવી શકતી નથી 'એ એટલાં તો પૂર્ણ છે નાથનું' દેવજો. કે તેમાં કાંઈ પણ ફેરફાર કરી નજર શકાય. દહેરાના પ્લાનની વ્યવસ્થા

ચાલે બાજુ દહેરીએ અને વચમાં સુખ્ય મંદિર 'હોઇ ગિરનારપરનાં દેવજોના જેવીજ છે. પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે, અને આ મંડપની આગળ ૬ થાંભલા- વાળો એક લંગચોરેસ ઓગડો છે, જેની અંદર હાથી ઉપર અંબાડીમાં બેઠેલા 'વિમળશા પો- તાના કુટુંબને મંદિર વગ્ન લઈ જતાં ગતવામાં આગા છે. આ હાથીનાં પૂતળાં કદમાં ન્હાનાં પણ પ્રમાણપૂર્વક છે, અને અંબાડીનું કામ પણ ધણું સારું કર્યું છે.' અંદરનાં માણસોનાં પુતળાંનું કામ સુમત્રામાનોએ નાજ કર્યું છે. આ 'મદનિ અંદરથી જાડુજ સુશોભિત અને કા- રીગીરીથી ભરપૂર છતાં જાદારથી વદન સાદા તે એવાં કે તેને જાદારથી જોઈને મિલકુલ કદી ન રાખય કે તે આટલાં બધાં અંદરથી સુશોભિત હશે. આનો સુખ્ય હેતુ સુસહમાનોની નજરમાં તે ન ચઢે તે હરો. અને એટલા માટેજ સુખ્ય વિમાનની અંદરનાં આમળનાં દારમાંથી અજવાળું આવવા દેઇ બીજી બાજુથી તે ખંધ જેવું છે. અલગત તેમાં અધાર છે. આ વિમાનમાં ઝપ- બદેન અથવા આદિનાથની પદ્મામને બેસાડેલી મૂર્તિ છે. આનાપાનું ચિખર પણ જાડુજ નંચું અને જાદારથી દટંગુ કરેલું છે. વદન આમળના ભાગના મંડપનું કામ પણ ધણું સરસ છે.

મંડપ અને વિમાન વચ્ચે ગર્ભગૃહ રાખ્યું છે. આ મંડપ પ્રમાણસર ઉંચાઇનો અને તેની અંદર વાપરેલા સેફ આરસપરના નક્ષી કામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક તો સ્તબ્ધ જાતી જાય છે. ઉપરનો ધુમટ અટકોણમાં આવેલા 'થાંભલાપર ઉંચકામાં' આ થો છે. ને તેના ઘેરા અંદરથી જુની જુની નક્ષી કામમાં દારેલા છે. આ નક્ષી કામનાં આલેખન કરવાંજ સાક્ષના બનાવમાં માણસોની ધીજ ન ચડે તેવાં છે. આ

દરેક થરપરતું કામ એવું તો એક ખીજને ધરતું હતું છે કે તેમાં કે.છ પણ જાતનો ફેરફાર થતે નહિ. લગભગ દરેક યુરોપિયન પ્રવાસી તો આને જોઈને પોતાનું અભિમાન કોરે મૂકી દે છે. અને તેજ વખતે તે આ કામની શ્રેષ્ઠતા પોતાના મનમાં લાવે છે અને સ્વીકારે છે. આ મુખ્ય મહાનની આસપાસ થોડે છેડે ચારે બાજુ ભેવડાં થાંભલાની હારોવાળી ઓશરી છે, તે તેમાં ચારે બાજુ નાની નાની દહેરીઓ છે. આ ઓશરી પર અમાસી છે. થાંભલાપર એક ચોરસની અંદર ખીજને ચોરસ જેના ખૂણાઓ પહેલાની બાજુના મધ્ય પર પડે તેવી આકૃતિથી પતથરો ગોઠવ્યા છે અને તે દરેક ખાતામાં જુદાં જુદાં કાષ્ઠનિક ચિત્રો કરેલાં છે. કોઈમાં ભૌમિતિક આકૃતિઓ તો કોઈમાં વેશો, તો કોઈમાં દેવેન્દ્રીઓનાં ચિત્રો કરેલાં છે. ૧૯૧૨માં અમારી સ્ફુલ્લમાંથી થોડાક છોકરાઓને ત્યાં લઈ જવામાં આયા હતા, ત્યારે આ ફરતી ઓગરીમાંના એક થાંભલાનું મેં આલેખન કર્યું હતું, અને તે પશ્ચિમ પંચોશમાં મુક્યું છે. આંતું મહુ વર્ણન કરતાં લખાણ લાંબું થવાની બહીરે હું હવે તેનાં એક ખીજ દેવળની વાત કરી પછી આર્ય (હિંદુ) સ્થાપત્યની વાત કરીશ.

આ ખીજનું દેવળ તેજપાળનું છે. તે ઉપરના દેવળના ઉત્તર પૂર્વના ખૂણાપર આવેલું છે અને તે પશ્ચિમાભિમુખ છે. તેના પ્લાનની વ્યવસ્થા વિમળશાના દેવળ જેવીજ છે. પણ પૂર્વ તરફ ઓશરીમાં દહેરીઓને ગદ્દો સ્થાપનારના કડુંગનો વધોડો વસ્તુપાળ તેજપાળનું દેવળ બતાવ્યો છે. અને આ ભાગ મુખ્ય મંદિરથી જુદો કરવા, વગ્ગે કોતરકામવાળી બાંધ છે. આ કોતરકામ નાના નાના ચોરસનું કરેલું છે આખું મકાન ૧૫૫'x૯૨' વાળા લંબચોરસમાં હોઈ

વિમળશાના દેવળ કરતાં જરા મોટું છે. તેના મંડપના થાંભલાઓ વધારે ઉંચા છે. અને તે આક જુદી જુદી જાતના છે, જ્યારે વિમળશાના દેવળમાં ૧૨ મા સંક્રાંત થાંભલાને ગધે રાખવામાં આવેલા છે. મંડપપરનો ધુમટ તેમજ ઉચકવામાં આવ્યો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશી કામ પહેલાના કરતાં ચીલીયાતું છે. ધુમટના બીજા થરથી ૧૬ બેઠકપર વિદ્યારેવી (સરસ્વતી) ની જુદી જુદી સ્થિતિમાં પૂવળીઓ કરી છે. આ ધુમટની ગરદાન મધ્યમાં ફરથી એક લોલક હતું છે, જે ગરદાન સરસ ગણાય છે. ને ગરદાન કોળ છે ગુલાબના મોટા કુખને તેની દાંડીથી ચતું પાડીએ ને જે આકાર થા. તે આકાર આવે છે. આ લોલકના પ્રભાણમાં ઈલાંડના ૭ મા હેનરીના વેસ્ટ મિનિસ્ટરમાંના લોલકો પ્રભાણ વિનાનાં અને બારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને મુકમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે દેવાથીજ આવે.

આવી રીતે આ જાને દેવળો તેના પૂર્ણતાવાળા અને અર્થવાળા અવસ્થોથી પૂર્ણ અને અર્થવંળાં છે. તેમાંના કોઈ પણ અવસ્થા આપણને અસ્થાને નહિ આ બન્ને દેવળોનું લાગે. હાલનાં કેટલાંક અનુકરણ કરેલાં મહાનોમાં આવી પૂર્ણતા શ્રેષ્ઠત્વ નથી આવી શકતી!!

આ ઉપરાંત હજુ બીજાં બે દેવળો છે પણ તેનું વર્ણન કરવા જેવું નથી.

હિંદી બ્રાહ્મી (સ્થાપત્ય.)

આ પદ્ધતિના ત્રણ ભાગ પડ્યા છે. ૧ ઉત્તર હિંદ અગર બ્રાહ્મણી પદ્ધતિ ઇ. સ. ૬૦૦ થી આજ સુધી. ૨ ચાલુક્ય પદ્ધતિ અથવા મધ્યહિંદ ૧૧૦૦થી ૧૩૦૦ સુધી. ૩ દ્રાવિડી ૧૩૫૦થી ૧૭૫૦ સુધી. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ત્રણ ભાગોની અંદર મુખ્ય વિભાગ. હિંદુ પદ્ધતિ બે-ચાઇ બધ છે. આ ત્રણેમાં પ્લાનની વ્યવસ્થા, કોતરકામ અને પુતળો કામમાં ઘણું સામ્ય છે. એના દેખાવનો આધાર આખા દેવળની બાહ્યરેખા અને બહારની હસપાટીયોના કોતરકામ ઉપર છે ઉત્તરની પદ્ધતિમાં દેવસ્થાન એટલે કે વિમાન ઉપરનું શિખર માળ વિનાનું વક્ર બાહ્યરેખાવાળું છે. અને તેની આગળનો મંડપ જોનોના દેવળની મારફત થાંભલાઓ વાળો અને ખુલ્લો નહિ હોતાં ચારે બાજુથી ઢંકાયેલો છે.

ચાલુક્ય પદ્ધતિ ઉત્તર અને દક્ષિણની પદ્ધતિની અસરવાળી છે, તેનું શિખર પણ ઉત્તરની બ્રાહ્મણી પદ્ધતિના જેવું જ છે. પણ પ્લાનમાં તેનાં મંદિરો ચોકડીના આકારનાં (Star shaped) હોય છે.

દ્રાવિડી પદ્ધતિમાં વિમાન ઉપર માળવાળાં આડાં થરોવાળાં શિખર થાય છે, અને તે દરેક માળમાં ત્રિવિંઓ એસાડેલી હોય છે, અને આ મંદિરોના અગ્ર ભાગમાં ઇજ્જતના પાયા-લંસતુ (pylons) સ્મરણ કરાવતા મોટા મોટા દરવાજાઓ કોઇ કોઇ જગ્યાએ કરેલા હોય છે.

આ મુખ્ય ત્રણ પદ્ધતિમાંની કોઇ પણ સ્વતંત્ર રીતે યુગરાતમાં દેખાતી નથી. વચલી ચાલુક્ય પદ્ધતિ કંઇક અંશે દેખાય છે. આવી ઉત્તર અને દક્ષિણ યુગરાતમાં તેના પદ્ધતિમાં થોડાંએક ફેરફાર કરીને જોનાં પોતાનાં દેવળો ઠેર ઠેર બાંધ્યાં. ને તેથી તેની અસર આ બ્રાહ્મી પદ્ધતિપર ઘણી દેખાય છે. એટલે આ જગ્યાએ જે હિંદુ પદ્ધતિ નામ આપવામાં આવે છે તે ગ્રામ્ય પણ સરળીને નહિ પણ હિંદુ લોકોએ બાંધેલાં બાંધકામોને જ હિંદની પદ્ધતિમાં લેવાં પડે છે.

આનાં બાંધકામ સિદ્ધપુર, મોડેરા, અણહિલવાડ પાટણ, વડનગર આદિ સ્થળોએ મળી આવે છે.

સરસ્વતિ નદીપરનું સિદ્ધપુર શહેર એક વખત સોલંકી રાજાઓના વખતમાં મોટું શહેર હતું. નદીના તીર પર ઉંચી જમીનપર તે વસેલું છે. સરસ્વતિ એટલે કે વિદ્યાદેવી તેનીપાસે. વહેતી હોવાને લીધે પૂર્વે આ સ્થળનું માહાત્મ્ય ઘણું હતું અને યુગરાતી બ્રાહ્મણોને રાજાઓને ત્યાં સારો આશ્રય હતો. પહેલાં આ નગરનું નામ શ્રી સ્થળ—શ્રી સ્થળક હતું, અને એમ અનુમાન થઇ શકે કે ભૂજરાજ સોલંકીએ ઉત્તરમાંથી લાવેલા બ્રાહ્મણોએ પછી તેનું નામ સિદ્ધપુર પાડ્યું હોય. અગર તો કદાચ યુવરાજના વખતમાં આરંભાયેલું સિદ્ધગર પૂર્ણ કર્યા બદલ તેના માનમાં તેનું નામ સિદ્ધપુર પડ્યું હોય.

સિદ્ધપુર.

મળરાજ સોલંકીએ ગાદીનશીન થયા પછી પોતાનું ચરેર રમણીય કરવા માટે રૂદ્રમહાનંદનને પાંચે નાંખ્યો. ઇ. ૯૪૪. પણ વચમાં મુસલમાનોના હુમલાથી તેમાં ઘણી વાર અડચણ આવી. મળરાજ તેના મામા સામનસિંહને મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તેને મોતાની પાછળની ઝંઙીમાં બહુ પથ્થરાવાપ થવા લાગ્યો. આથી તેણે બ્રાહ્મણોની સલાહ લેઈ ધર્મદાન કરવા શરૂ કર્યું અને છેવટે પોતાના પુત્ર ચામુંડને રાજગાદી સોંપી મરણ પૂર્વે સત્સંગમાં વખતે ગાળ્યો.

આ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંગે રૂદ્રમહાલયનું કામ હાથમાં લીધું. તેણે તેમાં ઘણા સુધારા કર્યા, એવડું તો માટા પાયા પર કામ ચરૂ કર્યું કે તે ઇ. સ. ૧૧૪૩માં તેની મરણ સુધીમાં પણ પૂર્ણ ન થઈ શક્યું. આ રૂદ્રમહાલય-રૂદ્રમાળાના હાલમાં છૂટા છવાયા કડકાજ પડેલા છે. પણ તેમાંથી તેની અસલની ભાવનાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. તે પરથી જણાય છે કે તે ૨૩૦'x૩૦૦' ના મેદાનમાં હતું. વચમાં બે ત્રણ માળનું ત્રણ બાજુ ૫૦' ચોરસ મંડપવાળું શેવાલય ઉભું કરેલું. પૂર્વ તરફ નદીના કિનારા પર તેનું મુખ્ય દ્વાર છે. અને ત્યાંથી નદીનાં પાણી સુધી ઘાટ બાંધેલો છે. જૈન દેવળોની પેઠે આની આસપાસ પણ નાની નાની દહેરીઓ દ્વાર હશે. આ દેવળનાં ખંડીઓ હજુ પણ સુંદર લાગે છે. જ્યારે તે આખું હશે ત્યારે નદીના વીરપર તે કેટલું ભવ્ય લાગતું હશે તે ખ્યાલમાં આવી શકે. ઇ. ૧૨૯૭-૯૮માં ઉલ્કજીખાંએ અને પછી તે ૧૪૧૯માં અહમદશાહે તેનો નાશ કરી નાંખ્યો. અને હવે તો માત્ર તેના ઉત્તર તરફના મંડપના ચાર ચાંબલાઓ, અને પૂર્વ તરફનાં મંડપના પાંચ ચાંબલાઓ જેમાંના બે દરવાજાના રૂપમાં સુંદર તોરણ સાથે હજુ ઉભા છે. આ શિવાલયમાંથી કેટલાક લેખો જડી આવ્યા છે. જેમાં મળરાજ, સિદ્ધરાજના વખતની જાહેજલાલી અને તેમનાં બંધાવેલાં મકાનનું અસરકારક લખાણ છે.

આ ઉપરાંત રહેલા બાગના પથરાઓ જેવા પથરા ગુજરાતમાં જીજ્ઞે ક્યાંય મળતા નથી. ૧૮૮૬-૮૭ અને ૧૮૮૯-૯૦માં જ્યારે જીનાં મકાનોનાં માપસર આલેખન કરનાર સરકારી ખાતાના મી. કેસેન્સે આ જગ્યાની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના એક સલાટ પાસે આ જગ્યાનો ફરી નકશો દર્શાવ્યો હતો. તેના કહેવા પ્રમાણે જૂનું સિખર ૧૨૦' થી જરાજ નીચું હતું. અને મંડપ પણ ત્રણ માળ જેટલો ઉંચો હતો. સિખરની બાજુ ઉપર ગોળો મકેલા હતા.

મંદિરના આગળના ભાગપર આવેલા મંડપની ઉત્તરબાજુમાં એક બીજો કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ હજુ ઉભું છે. આ અને બીજા બંધાવણો મંદિરની બંને બાજુએ સરખે અંતરે એવાં તો પ્રમાણસર આવી રહેલાં છે કે જ્યારે તે બંધુ હયાતિમાં હશે ત્યારે બહુજ ભવ્ય લાગતું હશે. આ કીર્તિસ્તંભ જમીનથી ૩૨' ઉંચો છે. અને તે ચોખ્ખી હિન્દુ પદ્ધતિમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેનાં માપ બહુજ પ્રમાણસર છે, અને યુરોપીય સ્થાપત્યમાં જેવાં પ્રમાણ આવી સુંદર કમાનો કરવાને નક્કી થયાં છે, તેને તે બહુજ મળતાં આવવાથી હું તો તેને બહુજ ઉત્તમ કહીશ.

આ પછી મુસલમાનોના હાથમાં સિદ્ધપુર આવ્યા પછી ત્યાંના અવશેષમાંના ચાંબલાઓનો ઉપયોગ કરીને મુસલમાનોએ તેમને જોડતી વ્યવસ્થામાં જુમામસ્જિદ ત્રિગેરે બાંધ્યાં. એટલે

તેમના કામોમાં હિંદુઓના યાંત્રિકા અને તેમની વિદ્યાળતા મળીને વિદ્યાળ પ્રકારનો, થયાં. સિદ્ધ-
પૂરના આ અવશેષો પરથી ત્યાંની બંધનતાનો ખ્યાલ થેઈ આપણે અણુહિલવાડના પાટણના
મંત્રકલા કોશરજી પ્રતાપનારાં રાણીની વાવ અને સહઅલિંગ તળાવ તરફ નજર કરીએ.

આ રાણીની વાવ પાટણથી ઉત્તર પશ્ચિમમાં સહઅલિંગ તળાવથી થોડે છેડે આવી છે.
તે ભીમદેવની રાણી ઉદયમતિએ ૧૦૧૨-૧૩માં બંધાવી છે હમણાં
અણુહિલવાડ પાટણના તેના અવશેષ પરથી જણાય છે કે તે ૫૫૫' લાંબી છે. કર્નલ-
ની રાણીની વાવ. ટોડનો રિપોર્ટ કહે છે કે "ત્યાંના પદાર્થો હમણાંના શહેર પાસેનો નવો
કુવો બંધાવામાં વાપરેલા છે. હમણાં તેના માપનું અનુમાન કરતાં
અને રહેલી તકસી કામ વિચારતાં તે તેના વખતમાં શુજરાતમાં સાથી રસ હશે. કુવાની બિંતો
બાહારથી પથ્થરની અને અંદરથી ઈંટોની છે. તેમાંથી ટેકણો કાઢીને ફરતી ગેરેરી કાઢેલી
છે. આ ટેકણો (એકેટસ) અડુજ ઉત્તમ રીતે કોરેલાં છે. અને તેમને હમોઇના અને ઝીંઝુડાકાના
કોટના દરવાજામાં વાપરેલા એકેટસની પેઠેજ વાપર્યા છે. તેના ધાંબલાઓની ઢગ બરોગર આપુ
પર્યંત પરના વિભગશાહે બંધાવેલા દેવળના યાંત્રિકા જેવી છે. ઇ. સ ૧૦૩૨. આમ હિંદુ રાજ-
પત્ય પર જૈનસ્થાપત્યની કેવી અસર થયેલી છે તે સમજી શકાયો.

સિદ્ધરાજ જયસિંહનું બંધાવેલું આ તળાવ શુજરાતમાં સર્વ કાંઈ કરતાં મોટું છે. તેને
ફરતાં પગથિયાં પર ૧૦૦૦ શિવલિંગો મૂકાયલાં હોઈ તેનું નામ સહઅલિંગ તળાવ પડ્યું છે.
તેના બરોગર મધ્યમાં શ્વેતરત્ન દેવળ બંધાવેલું હતું. પણ પાછળથી
સહઅલિંગ તળાવ. મુસલમાનોએ તેને કાઢી નાંખીને તેની જગ્યાએ તેમને કાવનો રોજો
હમો કરી દીધો. હવે તો આ જાણ નાશ પામી ગયા જેવું થઈ
ગયું છે. તળાવની જગ્યાએ ખેતર થઈ ગયું છે. ફરતાં પગથિયાંપરના પથ્થરોનો નીકળી જઈ
છટા ત્યુલ્લી દેખાય છે અને ઘણાં લિંગો ઉપડી ગયાં છે, અને કેટલાંક જમીનથી અને
ધાંસથી દટાઈ ગયાં છે. વીરમગામનું મુનસર (મુનસર) તળાવ જે સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું
ગણાય છે, તે આ મોટાં સહઅલિંગ તળાવનું ભાન કરાવે. તેમ છે. વીરમગામના મુનસર
તળાવને ફરતાં સધળી બાબતોએ પગથિયાં આવેલાં છે. એવાંસના સાથી ઉપરના પરચાર
પર દેહરીઓની હારો છે આ દેહરીઓમાં શિવલિંગની સ્થાપના કરેલી કહેવામાં આવે છે
પ્રત્યેક દેહરીના શિખર નીચે આરપાર ભોંક (કાણું) રાખી તેમાંથી દોર પસાર કરવામાં
આવેલો હતો અને તે દોરને લગાડીને દેહરીઓની અંદર ઘટડીઓ
વિરમગામનું મુન- બંધાવવામાં આવેલી હતી. આ નાના ઘટ જ્યારે મુખ્ય મંદિરમાં
સર તળાવ. આરાવિકા કરતી વખતે ઘટ વગાડવામાં આવે ત્યારે આ મુખ્ય દોર
ખેંચવાથી કુદળી ઘટાઓ નાદ કરે તળાવની પશ્ચિમ બાજુએ
ખાતાંનું સરસ મંદિર બનાવેલું છે. લોકોને નહાવાનાં એવાંસના ભાગે પર અમુક અમુક
ઢેકાણે દોર વિગેરેને પાણી પીવાની વ્યવસ્થા માટે ઢાળ કરેલા છે ત્યાં નાનાં પણ દેહરીઓથી
મોટાં દેવળો બંધાવેલાં છે. ત્યાં સ્નાન કર્યા પછી પ્રગ્ગળન. ખેતાની. બક્તિબાવના. પ્રમાણે
દર્શન કરી ઘેર જાય. વિશેષ જોવાનું તો એ છે કે આ તળાવના ઉત્તર પૂર્વ-બાજીની

ખાનગીએ મંજૂરકર્તાની મલામતદાર સ્ત્રીએને માટે સ્નાન કરવાની સવક કરવામાં આવી છે, જ્યાં સ્નાન કરતાં આજીઆજીના માણસોની દૃષ્ટિ જમ્મસકે નહિ. આ સરોવરમાં, પાણીના સંચય માટે હાલની પદ્ધતિને મળતીજ ગરનાળાં વિગેરે યુક્તિસર ખાધી વ્યવસ્થા સમયામાં આવી છે. આ સર્વ જ્યારે પૂર્ણ વ્યવસ્થામાં હશે ત્યારે કેવો રમ્ય, દેખાવ, લાગતો, હશે તેની કલ્પના ન થઈ શકે તેવું દેખાય છે.

આગળ જતાં મુસલમાનોના હાથમાં આ જગા આવેતાં ત્યાં મુસલમાનોનાં બાધકામ થયા. આ, મોઢેરાનું ગામનું ક્ષેત્ર નદીને મળનારી પુખ્તિવાતી નદી પર આવેલું છે, અને હમણાં ત્યાં થોડાએક કુપડા કરતા વધારે સખ્યામાં ધરો નથી. તોપણ ત્યાંના મોઢેરા ઉભા રહેવાં પુગતીની મકાનોથી આપણને તે સ્થળ ઉપરોગનું છે. મોઢેરા, તે મોઢેરાપુર કે મોઢેરા જ્યાં પહેલાં મોઢેરા બ્રાહ્મણ રહેતા અને જે બ્રાહ્મણો હાલ મોઢેરા વાણિયાના ગોરા છે.

આ ગામની પશ્ચિમે એક મોટું તળાવ છે જેને ફરતાં પગથીયાં હાલ તો ઉખડી ગયાં છે, તેનાથી કતાર પૂર્વમાં એક અઢાર ચાલલાઓવાળી હિંદી પદ્ધતિની સૂર્યનારાયણનું મંદિર છે. ત્યાંથીજ પશ્ચિમમાંજ આગળ જતાં આગળની ભોમમાં લખચોરસ આકાશના કુડવાણ સૂર્યનારાયણનું દેવળ છે. આપણે ત્યાંજ અટકવનું છે કોઈ પણ પુરાણા મકાનનો અણિ શુદ્ધ ભાગ આપણને જેવો હોય તો આ સૂર્યનારાયણના મંદિરનો મડય છે કેનલ મોનીયર વિશ્વમ્મ મયે જનરલે આની મુખાકાવ લીધી છે, અને તેને જોતા તે નીચે પ્રમાણે ઉગાર કાઢે છે— “ પુરાણા હિંદ સ્થાપત્યનો મર્વોત્તમ દાખલો મેં ક્યાંયે જોયો હોય તો તે આ મોઢેરામાં છે. હાલ તો ચિર રમ્યણિય હુદના પાગોડાના જેવો છતાં એવી તો હુનિમારીથી ગણુગારવામાં આવેલો છે કે સદજ સમજી શકાય, તે તેના બાધનારની ઘતિ તેને મનુષ્ય જેટલું કમ શકે તેટલું શણુગારવાની હોની જોઈએ તેમાં વપરાયલાં ચામલાઓ ઘણાજ સુદર છે અને તેને આજીઆજીની લગાડેલી નકશીથી વધારે સુશોભિત કર્યાં છે. આની સુદરતા અને સદાઈ હાલના સુધરેલા જમાનાના વયણ (taste) નો મુખ્યત્વે ગિલકલ ઉલ્લેખવાળી નથી અને તે બહુજ દુશિયાર મનુષ્યની કૃતિનું પરિણામ છે.

ચામલાઓ ની કુબી અસખ્ય પુતળાથી શણુગારેલી છે. અને આ બધાં દેવેલીઓ છે તેના ઉપગના ઘૂમટ મુમનાનોની તોપોથી ઉડી ગયા છે, પણ તેના નીચેના થરો હજી ગયા છે, જેઓ બહુજ મદાસથી ડોતરેલા છે.

આ પાગોડાના અગ્ર ભાગમાં ૬૦'x૭૦' તારનું એક પરચરનું બાંધેલું તળાવ છે, અને તેમાં પગધિયાં પર નોની ફેડેરિઓ બાની રહેલી છે આ તળાવમાં હમણાં તો ધામડગી નીકળ્યું છે અને પાણી પણ ખગાળ છે.

મને યાદ નથી કે હિંદુસ્તાનમાં જેના પૃથ્વરો પર કાળની ખરેખરી અમર જણાઈ આવે એવું મેં આ પાગોડા જોવું મકાન બીજે કંઈ જોવું હોય. અમે બીજી ધણી જગ્યાઓ ફરી ફરીને જોઈ પણ જોઈશો. વખત આના અવલોકનમાં ગાળ્યો તેટલો બીજે કંઈ ગાળ્યો નથી. એનાં ધણાં ખર્ચાં પૂર્વગાંઓ તો દેવોનાં અને પરમ પુરુષોની છાંદમીનાં ચિત્રો બતાવે છે. મકાનની બાહાર લગભગ ૧૮ આંગળના ફરતા પોડોળા પાંખાં પુરો, સ્ત્રીઓ, ઘોડાઓ, અને બીજાં પ્રાણીઓ પોતાનો કંઈ પરમ પવિત્ર ઇતિહાસ બતાવતાં હેય તેમ કહેલાં છે. આ પટાની નીચે અને લગભગ જનીનની પાસે વગી એક હાથીઓનો પટો છે. ”

જ્યારે એક પરદેશી આ મકાનને જોઈ ઉપરના ઉદ્ગાર કાઢે છે, ત્યારે હું નથી ધારતો કે કોઈ પણ હિંદુ તેને જોઈને મગર થયા વિના રહે

હવે આપણે તેની અંદરના પ્લાનની વ્યવસ્થા જોઈને વડનગરની ઉભી રહેલી તોરણોવાળી કમાનો કે કીર્તિસ્થંભો જોઈએ.

મુખ્ય દેવળ પૂર્વાભિમુખે છે. મૂર્તિસ્થાનની આગળ એક ગર્ભ છે, અને તેના આગળ એક ગર્ભ છે, અને તેના આગળ એક મોટો મંડપ છે, તે સમામંડપ કે મંદિરની રચના. રંગમંડપ. તેની બાજુમાં એક નાનકડો કુંડ છે અને તેને રામકુંડ કહે છે, એક શિષ્યસાસ્ત્રીના કહેવા પ્રમાણે તે મંદિર શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના બાગો હોઈ ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. આખું દેવળ ૫૧' અને ૯ આંગળનું લાંબું અને ૨૫' ફૂટ અને ૮ આંગળ પોહોળું હોઈ તેમાં પોહોળાઈ કરતાં લગભગ લગભગ બમણી થાય છે, જે કહેવાય પ્રમાણુપર હોવાનો નિયમ હશે. મૂર્તિસ્થાન આગળના ભાગમાં જ દાર હોઈ ત્રણ બાજુથી ગંધ છે, અને તેને ફરતો પ્રદક્ષિણા બ્રમ માટે માર્ગ રાખી બાહાર ફિલાલ રહી છે. આ માર્ગને છાપરાથી ઢાંક્યો છે. મંડપનું છાપર આંસ મુખ્ય થાંભલા જેની લંબાઈ ૧૩'-૬ (આંગળ) છે તેનાથી ઉચકાયું છે. અને તે આડમાના આડી અને ઉભી દારમાંના થાંભલા સામે તેવાજ બીજા ચારે મુકોને ચોકડીનો આકારમાં મંડપને મોટો કર્યો છે. સૌથી આગળના પૂરે તરફના બે થાંભલા આગળ બે દારપાળની જગા સાવવતા જરા મોટા કંના કિર્તિસ્થંભના આરોપ થાંભલા આ છે, અને તેની વચ્ચેથી સામે બરોમર મધ્યમાં આવી રહેલા કુંડમાં જરાનાં પગવિયાં શરૂ થાય છે. આમ આ આખી જગા બંને બાજુથી સરખે અંતરે થયેલાં બાવમય બાંધકામથી બહુજ રમણીય લાગે છે.

આ દેવળના બાંધકામની ઘટના પરથી એમ કહી શકાય કે તે ૧૧ મા મેકામાં થયેલું હોવું જોઈએ. વર્ષ ૧૦૩૨ માં આખૂ પૂર્વ પરના વિભજનાડે અધાવેલાં દેવળને તેની સૌથી મગની આવવી હોવાને લીધે, અને તેના પર ત્રિકમ સંવત ૧૦૮૩ એવું લખેલું એક પૃથ્વર, પર જડી આવતાં ઉપરનું અનુમાન ખર્ચ પડે છે.

૩. વડનગર.

વડનગરને પહેલાં આનંદપુર કહેતા. તે સિદ્ધપુરથી ૧૯ માઇલ અને ત્રિશલનગરથી ૮ માઇલ છે. હમણાં તે એક ઉજડ ગામડા જેવું છે. એ જો પહેલાનું આનંદપુર હોય તો તે એક સારી સ્વતંત્રતા મોટું શહેર ગણાવવું હશે. વડનગર પ્રથમ વડનગરા નાગરની નાતિ થઇ છે. સરગસ્થ દલપતરામ શાહાબાદીઓવાના નાતિ નિયંત્રિમાં નજીવે છે કે મુસ્લિમ સંવત ૨૮૩ માં એટલે કે ઇ. સ. ૧૬૦૨માં આનંદપુરમાં નાગરની પ્રવૃત્તિ થયી હતી. આ પહેલાં ૧૬૦૨ માં તે જગ્યાએ કોઈ ગામ નહોતું. તે જગ્યાએ ૧૬૦૨ માં તે જગ્યાએ કોઈ ગામ નહોતું.

ગમે તેમ હોય તો પ્રાચીન ઐતિહાસિક કથન તો ખરું. સાતમા સદીમાં મહિ: અને શાખરમતી વચ્ચેના પ્રદેશ વજ્રમી રાજાઓના વાજામાં હતા તે આઠમા સદી સુધી તો તેમ- ને રજા: ને વસુભીનું રાજ્ય ગમે તેમ પણ ઉત્તર ગુંગરાત વંશ વધુ હોય તો જે એમ કહેવાય છે તે ઇ. સ. ૭૬૬માં સતિમાં શિલાદિત્યે આનંદપુર પાસેથી છાનમાં એક ગામડું કીધું. તે તે આ વડનગર હશે. વળી અયુર્વેદજ્ઞ પોતાના આમને અંકુશમાં નજીવે છે કે વડનગરને ત્રણ હજાર પાંચસો હતા અને તે દરેકને માટે એક એક વંગાવ હતું. તેમાં મુખ્ય વંશની પ્રાસથાની છે. આ પાંચાસની ગણતરી ને કે વધારે પડતી છે પણ એમ તો એમણે નજીવે અર્થાત્ કે ત્યાં એક વંશવેદ મંથનું દેવાલયો હશે, અને તે વળી ૧૬૦૨માં સૈફ સુધી. હજી પણ આપણને હાટકેશ્વર, સોમનાથ મહાદેવ, માહાકાલેશ્વર, નજેશ્વર, અંજાપાળી, ધાનેશ્વર મહાદેવ, અંજાહાવા, અને આશાપુરી માતા ઉપરાંત બે જૈન દેવતા અને હમણાં રક્ષામિત્રાશયેનું મંદિર મળી આવે છે.

આ ગામડું નાનું હતું રમણિયું છે. તેની પાસે ગોળાકારમાં સપમેટા નામનું વંગાવ છે. કે જે આકારમાં અત્યાર સુધી આપણાં જોયેલાં વંગાવોમાં અપવાદ રૂપ છે. તેના પશ્ચિમે છેડા પર એ એક ઉંચી જગા પર પંચેશ્વર છે અને તેના પર ચંદ્રવાને લગભગ ૩૬૦ જેટલાં પંગથિયાં છે.

જુના મકાનોમાં આપણને સૌથી સારો દાખલો ત્યાંના બચ્ચ દીર્ઘસ્થાનના મળે છે. આ દરવાજાના રૂપમાં કમાનો છે, અને અગ્રેજ સ્થાપત્યની Grillog- કીર્તિસ્થંભ.

પ્રાચીન દાખલ આર્યના (દીર્ઘ સ્થાપત્ય દરવાજા) જેવી છે, તે શહેરના ઉત્તર ભાગમાં આવેલી છે, અને તેની કંપના ઉત્તમ પ્રકારની છે. માંના પૂર્વ તરફના બે જાડુ સારી હાલતમાં છે. સિદ્ધપુરના ઉદ્યાનના મંડપને આ મેળવા ને જાણીતી ૩૫-૬" ઉંચા છે, પ્રીણા અને લાલ પથ્થરના બનેલા છે અને તેમાં ચુનો મકલ વાપર્યો નથી. તેને મજાસુત જનારના માટે થાંભલાને લગભગ ૭-૮" જાનૂ વાળી રસા કંભી બેસાડેલી છે. એ થાંભલા પર સપાટ માટી સઘવેલા છે, અને તેના પર પૂતળાંથી પર એવું ત્રિકોણકારમાં અથાણું કર્યું છે, જેને અગ્રેજમાં 'પેરિમેન્ટ' કહે છે. મને અત્યાર એમ ખબર નહોતી કે આપણાં પેરિમેન્ટ હશે. થાંભલા પરથી ચાટણના વળીઓના મધ્ય ભાગે તેની રીતે અર્ધ ગોળાકારમાં મંદર તોરવું શક્ય છે.

આ કીર્તિસ્થભો શહેરથી મોટા શિવાલયનાં માર્ગ પર છે અને તે ઇશ્વરના પાય લન્સતું સ્મરણ કાવે છે. તેનો વાપરવાનો હેતુ સારો છે. કપડવાણુમાં પણ આવો કીર્તિસ્થભ છે.

આપણાં આ દેવળો જૈનોના ઉત્તમ દેવળોની માફક જોડે આસપડાણનાં મંથી પ્રધાન્યો, તોપણ તેની બાહરેયા (outline) જાહેર ઘાટવાળી છે. દાખલા જૈન અને બ્રાહ્મી વગેરે મંદિરના છત્ત ઉપરથી શિખરની બને બાજુએ થોડે ઉપર સ્થાપત્યને સુધી સમાનતરે જમ પછી ગોળાકારમાં મળવા જાય છે, અને તે જ્યાં મળે છે ત્યાં ઉપરના કળાની ટોચ ભેગી થાય છે.

વળી મને આપણા શિવાલયોમાં ધણી જગોએ પ્રચંડતાનો ભાગ દ્રશ્યમાન થાય છે. જૈનોના દેવળોમાં જેમ ફરતી દેહરોચોથી, વિશાળતા, આવે, છે, તેમ આમાં સુખ્ય મંદિરના અક્ષભાગથી સરખે અંતરે અને બાજુએ આવી રહેલા નાનાં નાનાં, દેહરોચોથી, કુડોથી અને કીર્તિસ્થભોથી વિશાળતાની સાથે સમીચિતતા ડબી થાય છે, વળી આપણામાં-મને કુંડની મળ તો આરજ લાગે છે. ચંત્રકલા, શાસ્ત્ર બતાવનારાં કુંડો, વળાવો, નદીના ધારો, વાવો એવું સ્થાપત્ય જ આપણામાં વિકાસ પામ્યું છે. જ્યાં અહિંસા ધર્મને પ્રાધાન્ય છે, ત્યાં આ જગ્યા શયોને સ્થાનો છે.

દેવાલયોના આ ભાવોનો આધાર તે જૈનો તેના ઉપર દેવ ઉપર રહે છે. આપણા દેવાલય પર શકતી, સૂર્યની અને દેવ દેવીઓની ઉચ્ચતા અને પ્રચંડતાનો ભાવ એ રીતે આવ્યો છે જેને ઇંગ્લીશમાં 'પ્રીઝર્વેન્સ' ફોર્સ કહે છે તે ગ્રેસ અને આપણા સ્થાપત્ય ઉપર વધારે પ્રતિવ થાય છે. જૈનોના દેવળની બહારની સાદાઈ, અદરની ભવ્યતા તીર્થંકની મૂર્તિનું ગાભીય એ સર્વનો ભાવ તેમને અવલર્બનિજ રહેલો છે. વળી જૈનોના દેવળની માફક આપણાં દેવળો માત્ર અંદરથી જ બપડાદાર નહિ હોવાં બહારથી પણ ઘાટવાળા હોય પ્રવાસીનું ધ્યાન ખેંચે તેવા છે.

સુસલમાની સ્થાપત્ય.

આ ગીતે ગુજરાતમાં આપણે લગભગ ૧૨ મા સેકા સુધીનું સ્થાપત્ય જોયું છે. પછી ૧૩ મા સેકામાં સુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના ગુજરાતમાં થતાં તેમની એતિહાસિક જરૂરીયાતો પ્રમાણે હિંદુ કારીગરોએ તેમને મટે મકાનો બાધ્યા છે. આ સુસલમાનોના ટોળાં ઉત્તરમાંથી હિંદમા આવ્યાં અને પહેલાં ઉત્તર હિંદમા પથરાતા પથરોવાં અને ચકાઈ કરી દેશો જતતાં છૂતવાં ૧૩ મા સેકામાં ગુજરાતમાં પણ આવી પહોંચ્યાં. આ આવેલા સુસલમાનો જે તે દેશમાં રહ્યાથી ત્યાં ત્યાંની અસરો અને વલણવાળા ધર્મ જ્યારે તેઓ ગુજરાતમાં આવ્યા ત્યારે દંધ નવી નવી ક્રમવાળા ઉભી થઈ. તેથી તેમનાં વખતના ગુજરાતમાં બધાયેલા સ્થાપત્ય ઉપર નેની અસર થિનાં તે બહુજ સુંદર અને પ્રમાણવાળા રૂપમાં આપણને દેખાન આવે છે.

હિન્દીના પહેલા સંક્રાંતિ મુસલમાનોએ સિંધ અને ગુજરાત જીતવા ચઢાઈ કરી, પણ તેમાં તેઓ ન ફાળ્યા, પણ ૧૧૯૬માં મહમદ ગીજની ચઢી આવ્યો અને તે વખતે દિલ્હીની પડતી થયા છતાં ગુજરાતને લગભગ એક સૈફો ચાલુ લડાઈમાં જાગ્યો પડ્યો એટલામા ૧૨૯૭મા તો અણકીની ખીલજીએ કરણ વાધેલા પાનેથી ગુજરાત લઈ લ્યા સુધાઓ પણ નીમી દીધા. વળી ૧૩૬૨માં ત્રીજા મહમદશાહે મુગલરાજાને વાઘસરોય તરફે નીમ્યો. આ બધું તેમણેની ગતિ ચક્રાઈની સમાપ્તિ પર થયું. તેવામાં મુ ૧૨૨૨રે રાવત્ર ચઢી ગુજરાતમા પોતની સત્તા સ્થાપી. આ બે સંક્રાંતિ બે કે અહમદશાહી વશ રાજપાદી ભોગવતો હતો તોપણ તેમને તાબાના રાજ્યો સાથે ઝઘડા, તો થતાજ આવી મૂળ સત્તા રાજધાની પગ રહી અને, આમ પામના મુલકમા તો, હિંદુ રાજાઓને જોર હતું. આ વખતે રાજધાની અમદાવાદમા હતી અને તેને સ્થાપનાર અહમદશાહે તેને પૂરતી સુસજ્જિત કરવાને શ્રમ લીધો. હિંદુઓ પોતાનો ધર્મ બચાવ રીતે પાળતા હતા, અને જો કે દાખલો, મહેમદશાહ રિગેરે મોટાં ગામમાં મુસલમાનોએ પોતાનાં મસ્જિદ વીગેરે બાંધ્યાં છતાં હિંદુ મંદિરો પણ તેટલાજ જોખમાં બધાં અને આંધી કરીને ઉપરોક્ત મુસલમાની બાંધકામોમા પણ હિંદુ કારીગરો લાગેલા હોય એમના બાંધકામો પર હિંદુ સ્થાપત્યની છાયા આવીજ

આ નવા મુસલમાની બાંધકામોમાં મુસલમાની-સત્ત જોડુ છે. તેમણે આપણા હિંદુના ધર્મસલાઓ અને મંડપના ધૂમયે લીધા. નિર્ભય અરગસ્તાનના સમગ્ર મુસલમાની સ્થા- લુવાળા મુસલમાનોએ જ્યારે આપણા પાણીના કૂડો જોયા ત્યારે પત્ય તે આપણા- તેમને તે બહુ જલ્ય લાગ્યા પોતાની દરેક મમજીમાં આને જરૂ- નોજ વિકાસ છે. -રતું અગ પાણીને સ્થાન આપ્યું.

અરગસ્તાનમાંથી તેમનો ધર્મ ઉદભવ્યો છે. તેમના ધર્મનું મુખ્ય સૂત્ર છે એ કે ઇશ્વરે એક છે, અને 'મહમદ એનો પેગમર' છે. ઇશ્વરની કૃતિ મનુષ્યોથી નજ થાય તેરી માન્યતા હોવાથી તેમનાં બાંધકામોમાં પ્રાણીઓનાં પુતળાંનું અને નકશીનું કામ ન થયું. અરગસ્તાનના ઉત્તર મેકાનમાં ચોખ્ખા સપાટી જેવા આકાશમા કુદરતી દેખાવ જેવા કે સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને ચંપાક કપાક આકાશમાં જાણ ઉપાધી નહિ હોવાને લીધે સ્પષ્ટ જાણ રેવાવળી આકૃતિમા દેખાતા અને તેથી તેમનાં કીડ છત્રોમાં સપાટી પરના ચિત્રો સ્પષ્ટ રેવાવાળા અને સદાઈવાળાં થયા, આજ એમનો, દરેક પદાર્થ સ્પષ્ટ દેવામાં જતાવસાનો અતિમ ઉદ્દેશ લાગે છે. નાનામા નાની કારીગરીનાં વાસણો તેમનાં કપડાં રિગેરે હમેશમાં ઉપયોગમા આવતી મીઠી પરંતુ નકશી કામ બહુજ સ્પષ્ટ લીટીઓથી જોવામાં આવે છે. તેમજ તેમના વખતના ચિત્રો તેમજ સ્થા- પત્ય પરંતુ નકશી કામ પણ તેજુજ ચોખ્ખું દેખાય છે.

આપણાં દેવો જોમ પૂર્વાભિમુખે છે, તેમ તેમનામાં મહમદનું સ્થાન મક્કા પશ્ચિમ તરફ હોય મસ્જિદ પૂર્વાભિમુખે થયું, અને તેમનામાં એક સાથે જેમી નિર્માણ પદ્ધતિના નિયમ હોવાથી મસ્જિદો કદમાં મોટી થઈ આપણા મડપોની રચનાનોજ આમાં ઉપયોગ થયો છે અને જેરી રીતે મડપનો અગ્રિમ ધૂમટ દેવાવના યાત્રાઓમા આપણે વધારે યાત્રા કરેલી મોટા

કરીએ છીએ, તેમજ આ મસિદાને પણ મોટી કરી છે. ફરતી દેહરીએતુ પણ અંતુકરણ આ મસિદામાં થયું છે.

મસિદા મોટી થવાની સાથે તેના ખારણાંએને પણ મોટાં કરવાની જરૂર જણાઈ અને તેથી કરીને કમાનોનો જન્મ થયો. આ કમાનો ઉપરથી આણીવાળી

ઉપરથી આણીવાળી કમાનો પણ કમાનો મુસલમાનોની સ્થપકસ્થિત છે; અને તેમજ દિંદુએને આપણીજ છે. શાખવી છે. પણ હમણાંના નવા લખનાર મી. હોનેસે સિદ્ધ કર્યું છે કે કમાન તો શું પણ હાલમાં જે કંઈ મુસલમાની સ્થાપલમાં આપણને નહીં લાગે છે તે નહીં ન હોતાં આપણાં બીજાં જ છે. આપણાં સ્થાપલનો વિકાસ છે. આગળ કહેવાઈ ગયું છે કે મુસલમાનો ઉત્તર દિશામાં ફરતા ફરતા સાંતી ચીત્રે લેતા આગ્યા છે. એ તરફ બિહાર ચોરિસા પાસે બુદ્ધ ગયામાં જુનું દેવળ છે કે જેમાં આવી આણીવાળી કમાન દાહમાં આવે છે. એનો મુસલમાનોએ દાખલો લીધો. જુનરાતમાં આગ્યા પછી જુનાં દેટલાંક કામોમાં તો આવી કમાનો વપરાતી નહોતી, પણ પાછળથી એ કમાનો વપરાવા લાગી.

જુનરાતમાં એ કમાનો દિંદુ સ્થાપલમાં કમ ન વપરાઈ તેનું કારણ તો એ છે કે પૂરવાં જોઈએ તેટલી લંબાઈનાં લોકડાં અને પથ્થરો મળી શકતાં અને આપણા દેવલોમાં ખારણાં વધારે પોહોળાં ગંજવાની જરૂર નહોતી, કારણ કે આપણે કાંઈ ઓઝી સંખ્યામાં એક સાથે મુજ કરવા જતા નહિ કે જ્યાં કરીને મસિદા મોટાં કરીને ખારણાંએ પણ મોટાં કરવા પડે. મુસલમાનોમાં મસિદાની વિશાળતાના પ્રમાણમાં ખારણાંએ પણ મોટાં રાખવા પડ્યાં, અને તેથી કમાનોની જરૂર જણાઈ.

જે કે એટલું તો ખરું કે જુદાં વખતના પહેલાં પૂર્વ ઇસ્લામમાં અને એશિયા મોહનિરમાં કમાનો વપરાતી અને એનું પણ અંતુકરણ હોઈ શકે, પણ મસિદાની સામેની બીવમાં જે કમાનને તેઓ પુજે છે; તે કમાનો તો આપણી કમાનો પરથીજ થયું છે. જ્યારે આરંભ લોકોએ આપણા દિંદુપર ચંદાઈ કરવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે જે જે જુદાની ગુફાઓ તેમનાં હાથમાં આવી, તેમાંની આપણી મર્તિઓ ઉચકી લઈને બાકી રહેલાં કમાનના જેના ગોળાને તેઓ પૂજવા લાગ્યા. આવા ગોળાઓ

દરેક મસિદામાં જોવામાં આવે છે. તેને તેઓ 'મહિરાજ' કહે છે. વળી જુદાની સાથે આ ધરલામાં ધર્મના સંબંધને વધારે ટેકા આપે એવી બાબત તો એ છે કે મુરિશ સ્થાપત્યમાં જે યોગના ખરીની આંકારની (હાથ શું) કમાન દેખાય છે તે ચોખ્ખી જુદાની જોગનાની ગુફાઓમાંની જેની છે. આ કમાનો પહેલાં ઇસ્લામમાં હતી, અને તે જુદાની જસર છે તેમ પ્રો. ફ્લીન્કર્સ પેટ્રીએ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વળી આરંભે ગોનાના દેવોને 'બાહ્યાના' કહે છે તે ચોખ્ખું બાહ્યાના નનો અંતુકરણ છે.

વળી તેઓએ જે ઘૂમટો વાળ્યા છે તે પણ આપણાં દરે છે. જૈન દેવળો ઉપરના જે ઘૂમટો ઉપર બેઠા ઘાટના રાંકે આકારનું આશ્ચર્ય હતું તેમ ગોળ ઘૂમટો તે આપ- આશ્ચર્ય આ મુસલમાનના વખતમાં ગોળાકારમાં દેખાવ આપે છે. ગુર્જ છે. મુસલમાની વળી જૂની-ગુફાઓમાં મૂર્તિપર પાણીના પરપોટા જેવા આકારના ગોળ સ્થાપત્યની છાયા. ઘૂમટો મૂકતા, અને હિંદુ સ્થાપત્યપર લખાયેલા રામ રાજના પુસ્તકમાં આવા ઘૂમટો માટે નિયમો પણ જણાવ્યા છે. આ બધું જોતાં આપણા સ્થાપત્ય પર મુસલમાની અસર માત્ર વિશાળતામાં, ભૌમિતિક આકારમાં અને સ્પષ્ટ લીટીઓના મપાટીપરના આલેખનોપરજ થઈ છે. હવે આપણે સૈકાવાર મકાનો જોઈએ.

૧૩૧૧માં જ્યારે મુઝફ્ફરશાહની સત્તા નીચે ગુજરાત આવ્યું ત્યારે ગુજરાતમાં આધેલ્લાં સુંદર મકાનોના અવશેષો હયાત હતા, જેવા કે મોઢેરા, હમોઈ વગેરે. મસીદમાં હિંદુનાં ૧૩૨૫માં અંભાતમાં બધાયેલી જુમામસિદનો ઘણાંખેરો ભાગ મોઢે-રેવળનું અનુકરણ. રાના મંડપ જેવોજ છે, અને ઘોળકતની છેલ્લાલખાનના કાજની મસિદ અને તેમાંની ટાંક મિદિ પણ એજ પદ્ધતિનાં જણાય છે. આ મસિદોમાં થામલાઓ અને ઘૂમટો બરોબર હિંદુ દેવળના જેવાજ છે. એવીજ રીતે અમદાવાદની આમખાસનાં તે વખતે બંધાયેલાં મકાનોની પદ્ધતિ હિંદુઓના દેવળને એકસરખી રીતે મળતી આવે છે. ખુદ અમદાવાદમાં પણ હિંદી સ્થાપત્યની અસર ઠેરઠેર, લાલમ પડી આવે છે. મસિદો પણ હિંદુ પદ્ધતિની છે. માત્ર જ્યાં ત્યાં કમાનો દાખલ કરી છે, એટલેજ ભેદ છે.

ગુજરાતની પેહેલી રાજધાની અજીહિલવાડ પાટણમાં હતી. આપણે ત્યાંનું અવશેષકન કરી ગયા છીએ. અહમદશાહ બીજાએ પોતાની રાજધાની ત્યાંથી ફેરવીને અમદાવાદની પ્રખ્યાત હાલનું અહમદશાહ જે તે વખતનું કલ્યાવતી હતું ત્યાં ફેરવી અને જુમામસીદ અને રા-એણે પોતાની રાજધાની મકાનો બાંધી મુશોભિત કરવા માંડી. આ-ણપુરનું જૈન મંદિર. માંથી મુખ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવી જુમામસિદ છે. એજ વખતે અમદા-વાદની ૬૦ માંછેલ દર આવેલા રાણપુર ગામના ત્યાંના કુંભરાણુએ જૈન દેવળો બંધાવ્યાં છે. આ બન્ને મકાનો સમકાલિન હોવા છતાં એ જૈન દેવળ આ મસિદનાં કરતાં વધારે સારું અને ભવ્ય લાગે છે. કારણ કે તેમાં બરેબરી કળા છે. જ્યારે બીજામાં બધું કાષ્ઠ લાગે છે આ જુમામસિદમાં આગળના દૈનનાં પાચ ખાતાં પાડેલાં છે. એનાં જે છેડાઓમાંથી વચ્ચેની ઉચ્ચાઈએ બળે તેવી રીતે બે લીટીઓ દોરતાં ત્રિકોણાકારમાં રૂપેયા બં-ધાય છે, જે હિંદુ સ્થાપત્યની ખામીયત છે. એમાં વપરાયેલી નાની નાની કમાનો તે હિંદુઓના તોરણોનું રૂપાંતર છે અને મોટી ખૂણાવાળી કમાનો તે ઉત્તર હિંદમાંથી આ જાગૂ આવેલી છે. આ તથા મોટી કમાનોની બરાબર ટોચના (lopy) પથ્થર પર પાંચ વજ્ર કોરેયું છે. કે જે હિંદુ પૌરાણિક ચિહ્ન છે. જે મિનારનો કરવામા આવી છે, તે પણ મુસલમાની મતની નહિ હોતા ચિતોડના કીર્તિસ્થંભનું અનુકરણ છે. આ જુમામસિદનું સૌન્દર્ય અંદરના નકશી કામમાં વધારે છે, જે ચોખ્ખું હિંદુ છે. અને મુખ્ય મહેરાજ પણ તેની કમાન કાઢી લેતાં હિંદી દાર થઈ ગયે છે. મુખ્ય મસિદ જેને પિત્તાન કહે છે તેના થામલાઓની અવરથા ધરોવર હિંદુ

મડપોના જેવી છે, અને ઘૂમટોની રચના પણ તેવીજ છે. આના ઉપર પદ્મ ઘૂમટ છે. આ ઉપરાંત ધોલકાની જુમામસિદ્ધ એ એક ખીચે દાખલો છે, અને ધોળકાની અલીફખાનની ઇંટના બાંધકામવાળી મસિદ્ધ જે ૧૪૫૦ માં બનાવેલી હોય એમ લાગે છે. તે એના ઉપરના પ્લાસ્ટરના ફેવરકામ માટે વખાણના લાવક છે. મુખ્ય દિનામે ઇંટની છે અને - પાહા. સ્થી કોઇ જગાએ પથ્થરથી, પ્લાસ્ટરથી અને આગસથી છાન દીધી છે. અલીફખાન મસિદ્ધ જે દાર છે તે ખાસ જોવા જેવું છે.

અમદાવાદની પામેના સરખેજનો રોજો અને મસિદ્ધો આજ મેકામા થયેલા છે, અને તે એની સોસરી ડોતરણી માટે પ્રખ્યાત છે. આ ડોતરણી બીજી કોઈ સરખેજના રોજોઓ જ નહિ પણ જે આપણે આજુ પર્વત પરના દેવજોમા જોઈ ગયા છીએ તેજ, પણ સ્થાને બારીકાઈથી કરેલી છે. આ સરખેજની કબરોમાં એક મહમદશાહની કબર છે, જે અહમદ જગમજને માટની છે. આ બધાની પદ્ધતિ, એક ચોરસમા થાભલાઓથી મુખ્ય ઘૂમટને ઉપાડેલા હોય તેવી છે. થામવાઓ ચોરસ છે અને એનાં શરા (capitals) હિંદુઓના જેવા હોય છે.

આ કબરોમા બીજી એક સૈયદ ઉસ્માનની અમદાવાદ પામેની છે, અને તે એના ઘૂમટની રચના માટે જાણના જેવી છે. તેના ઘૂમટ અટકાણુમા ઉભો નહિ થતા દાદરોણુમા ઉભો થાય છે. આ કબર ૧૪૬૦ માં થયેલી છે, તેજ વખતે અમદાવાદમા મહમદ બેગડાના કારભારી સૈયદમુબારકની કબર થયેલી છે. આ કબર એની ઘૂમટની રચના માટે જાણના જેવી છે. આપાર સુધીમા થયેલા ઘૂમટો અટકાણુદૃતિમા મુકાયેલા આડા પાટડાઓથી ઉચકવામાં આવતા, પણ આ ગ્રથે તે ઘૂમટને અટકાણુ આદૃતિમા કમાનો કરી ઉચકવામા આવ્યો છે. વળી અગાશીપરથી મુખ્ય ઘૂમટને જગ ઉચો લેધને તેમાથી અજવાણુ આવવાને માટે બારીઓ મૂકેલી છે, જે અસલના બીજેનકાઇન સ્થાપત્યનુ બાન કમવે તેવું છે.

ગુજરાતમાં ૧૬ માં સૈકાનું સ્થાપત્ય.

ગુજરાતનો પદ્મજો સૈકો મુસલમાન અને હિંદુ રાજની લડાઈમા પમાળ થઇ ગયો. ૧૪૪૧-૪૨ માં અહમદશાહ પહીના આનગ માણસો તે બાઈ ખીને હિંદુ દેવજોનો નાશ કરવા લાગેલા જણાય છે. મોગમા મેકાની શરૂઆતમા ગુજરાતના મહમદશાહ બેગડાની નીચે “અમદાવાદ એ હિંદુસ્થાનનુ મહુજ રંમણીય તરેંગ થઇ ગયું” ઇ સ ૧૪૮૪ માં મહમદે ચાપાનેંગો હુમ્મી કિંને સર કર્યો, એ વખતે ત્યાં જયસીદ પતાઇ ગનસ રાજ્ય કરતો હતો, તે ધાવલ થયો અને પકડાયો, પણ તેણે છત્રામ ધર્મ માન્ય કરના કરતાં મરુ પમદ કર્યું, મહમદે ત્યાં રાજ્યમાની કડી ૧૫૧૧ માં એના મળુ પેડેલા ધણા દિમતી મકાનો બાધ્યાં. એમાની જુમા મસિદ્ધ તે વખતના તેની જતના માનોમા માંથી ઉત્તમ છે. દિલ્હીની જુમા મસિદ્ધ કરતાં બે ૮ તે નાની છે પણ એવું દોન ધણુજ પ્રમાણમર છે તેના દેક અ વ્યવમાંથી ધરવામાં ધર્મનુ બાગ બજુકે છે, અને એની અદની જોમા ઉત્તમ ગણાવી એની

બીજાના પદવિધી પણ ચલતી છે. ગુજરાતના બાંધનારાઓએ ચાંપાનેરની જુમા અમદાવાદમાં લગભગ એક સદીમાં મેળવેલા અનુભવથી કંપાનોનો મસીદા ઉપયોગ બહુ સારી રીતે અહીંયાં કર્યો છે. આનો પ્રયોગ ચોક્કસ બાંધકાર છે, અને આનો સુખ્ય "ત્રિકોણાકાર" દેખાવ રાણપુરના દેવળને વધારે મળતો છે. મસિદની પછાડેની દિવાલ પર બહુ સારી જાતની બારીઓ મૂકેલી છે. આગળનું સુખ્ય દ્વાર એક ધૂમટંગાના ડાંપની આગળ છે. સિવાનનું દર્શન બહુ જ હોશિયારીથી તૈયાર કરેલું છે. સિવાનની ઉપર ૧૧ ધૂમટો છે. ચાર ચાર આગળ પાછળ અને ત્રણ ઉપર દક્ષિણની લાઈનમાં મધ્યમાં મૂકેલા છે. વચ્ચેના સુખ્ય ધૂમટ અષ્ટકોણાકૃતિ પર ઉભો થાય છે તે બીજાઓના કરતાં ડાંચો છે. તેને અંદરના ભાગમાં ૩૬ આંસો (Ribs) કરેલા છે. સિવાનની સામેની દિવાલ પર સાત મહેરાય મૂકેલા છે જેમાંની વચ્ચેના વધારે મોટા અને સુંદર છે. ત્યાંની પછી બીજો નર્ગર મૂળીનાહી મસિદ છે. તેની અંદરનું બારીઓનું કોતરકામ વધારે ચઢતું. સુખ્ય દરવાજા પાસે જુમા મસિદનો નેવાજો એ મોટા ઉંચા મિનારા છે, બાકી ઘણા ખરા ભાગ જુમા મસિદન અગ્રતો છે. ચાંપાનેરમાં રાજગાદી આવ્યા છતાં પણ જુની રાજધાની અમદાવાદમાં હોઈ કોઈ કોઈ મકાનો આજુબાજુ હતાં. આમાં એક રાણી રૂપવતીની મસિદ થઈ. એના સિવાનની બહારના મિનારાની ઉંચાઈ ઉડી જતાં દર્શનમાં જરા ખામી લાગે છે. પણ તે નહિ જોવી છે. અમદાવાદની બીજી બધી મસિદો કરતાં એનો પ્રવેશ ક્ષેત્ર મહેલ જેવો છે. એ જુમા મસિદ કરતાં નાની છે, અને હાથમાં માત્ર સિવાનનું જુમ રહેલું છે. સિવાનની બહારના ગોળા કે જે હિંદુ દેવળોના ગોળાના અનુકૂળ છે તે બહુ જ સંભાળપૂર્વક કોતરેલા છે. આ મસિદની પાસે રાણી રૂપવતીની કબર પણ છે તે બહુ જ (સામેટીકલ) સમિત્વ અને કષ્ટ એવી કરેલી છે કે બહુ જ સુંદર અને મોંઘડા લાગે છે અને આવાર સુનીમાં થયેલી કબરોમાં અસંસ્કારન લે છે. થાંભલાઓ અને નાનાનાં અવયવો હિંદુઓના છે, પણ કબરો સ્થાપત્યનું હિંદુઓમાં નહોતું એટલે જ અંશે આપણે તેને મુસલમાનનું કહીશું.

આ પછી આપણે રાણી સીતરીની મસજિદ જોઈએ તે પણ આજ વખતમાં થયેલી છે. એની પૂણાકૃતિની વારીમાં તેના લખાણ પ્રમાણે ૧૫૧૨ની છે. મહેમંદશાહ રાણી સીપરીની એમડાની એક રાણીએ તેના અશુભાની નામના દિવસની પાંદગીરીમાં મસિદ તેને બંધાવી છે. આ મસિદ બહુ નાની છે. સિવાન માત્ર ૪૮×૧૬ ફુટ છે, અને તેમાં કોઈ પણ આજે નહીં, વપરાયેલી હોઈને જોવા જોવી છે. એનો એકંદર દેખાવ બહુ સમૃદ્ધિય છે. એના બધા અવયવો એક જ દિશા તરફ કામ કરતા દેખાય છે, જે સારા સ્થાપત્યનો ગુણ છે. એના મિનારા સમઘાણ છે.

મસિદો, કબરો, અને મહેલોના માત્ર આ સોળમાં સૈફાની વસ્તુઓ હોવા ઉપરાંત દાદાહરિની પાવ સાંભાજક મુઠો, કેવાળો, ખોદકામ, નહાવાની જગ્યાઓ વિગેરે બીજા બહુ વસ્તુ જોવાનું છે. પાસે કરીને ગુજરાત મોટા કુવાને માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ આપણાં સાર્વજનિક કામો છે. જેમાં દાદાહરિની ત્રણ મહેમંદશાહ એમડાની બાંધ શ્રી હરિરાયે બંધાવેલી છે. જુની હિંદુની વાવોના જેવા જ તેનો આકાર છે. અને તેના પાણીનો ઉપયોગ ખેતરના તેમજ ઘરના ઉપયોગ માટે છે. કુવાની પાસે એક ટાંકું બેઠાયેલું છે કે જ્યાં

પાણી નહાવાના તેમજ ધોવાના ઉપયોગ માટે, માકાડ એ મુમટનાળી ઝત્રી છે કે જ્યાંથી કુનામાં ઉતરવાના પગથીયા શરૂ થાય છે. તેથી ૧૮૩૬ થી લઈ આજે. તેમાં સુરણે, મરુણે અંતરે મરથાર (landing places) છે ત્યાં ધામણાઓ મૂકીને તેના ઉપર આગળન કરી દીધેલું છે, જેથી ઉપરની ઉંચી દિવાલો પરસ્પર જોડાયેલ છે. આની અડધનું સુંદર નકશી કામ જોતાં એમ મનમાં થયા વિના નહિ રહે કે આપણેની જુદી મુમિદ ધામણાઓનો જુદો આમાં પ્રવિત થાય છે. હિંદુ ધર્મના ધામણાઓને કવો બાંધેલો છે, મોઢી બાંધેલો છે તેથી પૂન્યશાળી કામ ગણાતું તેથી આ વાવની કાગીમતમાં કાંઈ ઉલ્લેખ રખાઈ નથી. એના અંદરના લેખમાં લખેલું છે કે તેનું ખર્ચ ૩૨૮૦૦૦ થયેલું છે એ લેખને ગુલમનાર સિના સાલતા હતા અને તે ૨૪ મિલકાના હાલના ૧૩ રૂપિયા થોડા જોડે આનું અર્થ ૪૮૪૦૦ રૂપિયા થાય આ ઉપરાંત અડાલજની વાવ, જેહી મુજાહની વાવ, તથા માતરબાનાની વાવો છે.

મુગલ રાજાની નીચે સ્થપતિનું સ્વરૂપ

મુગલ રાજા મુજાહરશાહ ૩ જાની સત્તાનીચે ૧૫૨૨ સુધી સ્થુ એ પછી જેનું રાજા મોગલ સરકારના સ્વાધીનમાં આવ્યું. અને તે દરમિયાન આપણી કલા ઉપર ધરાનની, અરમસતાનની અને મુગલ પુરસ્કારની યોડી ધણી અસર થઈ. જાગરે રાણી મંગલે હુસારીને ચિતોડ લીધું. પછી ૧૫૨૪ માં અધિકારીએ જંગાળા ઉપર હુસારીને, તે ૧૫૩૧ માં સમી ગયો. જાગરે પોતાની નીતના ધધાનો ગોખ હતો. અને તેને ખાસ કરીને કવિતાઓ, કાવ્ય અને ગાયનનો શોખ હતો જે એના પાત્ર અકબર જેવો રીયોમોશર નહોતો એવું

હુસૌરના કોન્સ્ટાન્ટીનોપલથી કેટલાક સ્થપતિઓ મોલાબ્યા અને આ

પેરેશી સ્થપતિને મીતે કોન્સ્ટાન્ટીનોપલની કળાની અસર આપણા ઉપર થઈ. તે એવી આર્મીટર, તેમના ન થઈ કે આપણી કળામાંથી આર્મીટર થાયું જન્ય, પણ આપણે સ્થાપત્યની અસર, ઉપર બીજાના વલો લઈને આર્મીટરને ચલા કર્યાં. જાગરના વખતના અને આર્મીટરને જે એક જે મકાનો આપણે મીતેને ડીઝે તેના ઉપર બીલકુલ અસર પડ્યા નથી તેની પહેલાં અગો પચ પોતાના વખતમાં

પગમીપોલીમમાંથી કાગીમતો મગાવ્યા હતા, તે વખતે પણ આપણી

આર્મીટર કલા જાગરના રીડો પણ હોડો એનો પામુ પ્રસીધાને જો. પછી કનીક રામજી પ. મીમ અને ગેમમાંથી કાગીમતો મગાવ્યા હતા. એજો પચ મોહીના કેટલાક સત્તો લઈ ગયા તેના મિત્રશુધી લેવેનીક કલાના નામથી તે ઝીમમા સ્થપાઈ જાગર, હુમાયુ, અને અગર અગરનાન, હમિન અને ઝીનમાંથી કાગીમતો મોલાબ્યા પણ તેથી હિંદી સ્થાપત્ય પર અસર થઈ નહીં પણ જેને હમણા મોહાવ કવા કરેલા છે તે જોગજોમે નાન કરી ત્યાં રૂપી તો આર્મીટર નહિ આસી મીતે આપણી કલા આર્મીટર મગાવી રીડી પ. તે પછીના પાદરાટોએ હમિની કેટલોને વધારે માન આપ્યું, અને એડી કનીને વધારીગના વખતના મગાવો પર હંધક અંગે કાગીમતો અસર થઈ આથી જાગરમાં ગમીયાનો જન્મ મો, એના કવિમતોને આપ્યો પોતાના માનિયો ઉપરથી જાગર ૧. આપણી

પહેલાંની બગીચાઓ (ઉપવન) કુદરતે વધારે મળતા હતા, અને તેમાં ઇશ્વરના દેખાતું હતું. પરંપરા સ્થાપત્યમાં મકાનના વિભાગો એકબીજાથી પ્રમાણસર નહોતા કારણકે તેના બાંધનારનું ચિત્ત નાના નાના ભાગો જુદા જુદા રંગથી અને કોંવરજીથી ભરી દેવામાં રોકાયું હતું. આપણે આ નકશી 'કામ લીધું', આ 'રંગ લીધા', અને પ્રમાણસર વિભાગમાં ગોઠાવી દીધા, આથી આપણી આ કલા વધારે સુંદર રીતે વિકાસ પામી. આગળ જતાં ઇરાનની અસર અહીં થતાં કૃત્રિમતાનો ખાસ રહ્યો કે જે આપણે હુમાયુની કબરમાં જોઈએ છીએ. આ 'ખુર' દિલ્હીની આસપાસના હોઠને ગુજરાતમાં ઇરાની કલાની અમર થઈ નથી. શુભગતમાં તો તે 'અમિયાન' ખગળ થયેલાં મોંઢિંગોનાં ઘણાંદાર થયે, અને 'કેટલાંક' સૌન્દર્યનિષ્ઠ કામો જેની કે ધર્મશાળા વગેરે પ્રધાન. હમણાં પણ ઉમાં ગેલેલાં શુભગતનાં મકાનો 'યાન' ખેંચે તેના છે તેનું કાચુ ઇરાની કલાની છાયા તેમનાં પર નથી આવી તે છે.

જોરગદગીના અંતે પછી આ મુસલમાની સ્થાપત્ય લગભગ બંધ થયું એટલે આપણા હિંદુ કારીગરને રજપુત રાજાઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો. રજપુતોએ રજપુત સત્તા નીચે એ વખતે મહેલો બનાવ્યા જેના કે ઉદયપુર, વિકાનેર, જોધપુર વગેરે. તે સ્થાપત્ય. અત્યાર સુધી આપણા હિંદુ કારીગરને પોતાના ક્ષેત્રમાં છૂટેલી-ધુમ્મસ દેવામાં આવતા અને એનાં પરિણામમાં આપણી દેશનાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગાંધી-અદારમા સેકાની આખરે હિંદુસ્તાનમાં યુરોપિયન કલાએ દેખાય દીધી. લખનૌમાં નવાબને ત્યાં અંગ્રેજ સ્થપતિ લીં માર્ટીનર આવ્યા ત્યારથી આપણાં કારીગરને પશ્ચિમના વિચારોને અનુસરીને કામ કરવું પડ્યું એ વખતે થયેલા લખનૌ વગેરે સ્થળના રાજમહેલોમાં યુરોપીય કલાનું મિશ્રણ જોઈએ. તેનાથી દેખાય આવે છે. કેટલેક દોષ જોગોએ આ મિશ્રણ અપ્રમાણ રૂપમાં દેખાય છે.

હમણાંનું રજપુત સ્થાપત્ય ૧૭૨૮ થી ૧૮૫૭ના મકાનોમાં બાંધકામ સાથે-જઈ થયું. હહેવાય. અદારમા સેકામા રજપુત સત્તા નીચે થયેલાં મકાનો બહુ જયપુરની બાંધણી. સત્તા દાખલા રૂપ છે. એ વખતના જયપુર ગઢેરનો પ્લાન હાલના તે 'રામરાજ' ની યુરોપીય શાસ્ત્રના ગોઠવેને બગેર મળતો આવે છે ન્યારે એ પ્લાન કટપના પ્રમાણે તો આપણા એક જુના સિદ્ધપ્રસાદનાં મુસ્તકને આધારે રચવામાં આવ્યો છે. રામરાજ એક આવેળ પ્લાન તૈયાર કરેલો છે અને

તેનું નામ 'પ્રતાર' કહ્યું છે. આપણામાં એવા ગ્રામ ગના પર લખાયલા લેખો છે. એ શાસ્ત્રો જે કે હમણાં તો વહેમથી ભરેલાં ગણી દેલાં હશે પણ એની અંદરની બાબતો એટલી બધી મજબુત અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગર રચાયલી છે કે તે કદાચ હાલના નવા ગોઠવેને ઉપયોગી થઈ પડે. પશ્ચિમના જુદાજ આગળ પડતાં ગણતરી શાસ્ત્રો પણ હિંદુસ્તાનની જૂની ગ્રામ રચનાને પહેંચી રાખ્યાં નથી. 'માનસાર' માં જણાવેલું છે કે પહેલ પહેલાં ન્યાં ગ્રામ રચવું સાથ ત્યારે તે જગતની પરીક્ષા થવી જોઈએ.

(૧) તે જગા ઉંચી ટકરા પર હોવી જોઈએ અને તેનો ઢાળ પૂર્વ વરદ હોવો જોઈએ કે જેથી ઉગતાં સૂર્યનાં કિરણોનો લાભ લેઈ શકાય.

(૨) જમીનને રંગથી, મધથી, સ્વાદથી, અને દેખાવથી પાદખરી નાખ્યો તે કદી જ અને સુવાસિષ્ઠ અને કળકૃષ્ણ હોવી જોઈએ. જમીનને પાગખવા માટે તેને એકાદ સાથ ઉડી જોડીને તે જોડાયલા ભાગથી તેને ખાછી ઠેરી દેવી, અને જે એનાથી તે ખાડો જોળવ સપાટીમાં ન ભરાય, જુદા રંગનો દેખાય તો જમીન ખગળ. આ અને એવા ઘણા નિયમો

છે જે લખવાથી બહુ લંબાણ થઈ જાય. માટે એટલું જ કહેવાનું કે આપણામાં આ કંડાને માટે પણ સાધનો હતાં. આપણામાં બીજીગ વાચ લોક પણ હતા. તે પણ માનસારેજ લખેલા છે. તેના થોડાએક નિયમો જાણવા જેવા છે.

- આપણી મ્યુનિસી- (૧) સાળાના અને ધર્મના મકાનો મામથી બહુજ આધેના ખૂણા પર થાય.
- માલીટી અને બાંધ- (૨) ધર્મશાળા અને સુગાદરોની પાખીની સગવડ મામથી નેતૃત્વ કામના નિયમો. ખૂણામાં થાય.
- (૩) ખાનગી ઘરો કે મહેલો એટલી તે નવ માળ સુધી ચડે શુદ્ધ જાતિએ એક માળથી વધારે ઉંચું ઘર કરવું નહિ.
- (૪) અને ત્યાં સુધી એકજ રસ્તા પરનાં ઘરોની ઉંચાઈ સરખી હોવી જોઈએ, તેમજ તેમના માળો પણ સરખી ઉંચાઈએ રાખવા.
- (૫) ઘરનાં બારી બારણાંના મથાળા ઘરના ભોંયતળીઆથી સરખી ઉંચાઈમાં જોઈએ વગેરે.

આવાજ પણ હાલના જગાને અનુસરતા સુગંધની મ્યુનિસીપાલીટીએ નિયમો બંધ્યા છે.

૪ થો અને ૫ મો નિયમ તો હાલ પણ તેમજ રાખેલા છે. આ

આપણાં ઘરો અને ઉપરથી આપણે અગાઉ કેટલા સુધરેલા હતા તે નક્કી થઈ શકશે. તેનું રાજ.

આનાથી વધારે વિસ્તાર પૂરક લખતાં બહુ લંબાણ થઈ જાય.

Furniture. આપણાં ઘરોની વ્યવસ્થા માટે હું ઉપર-કહી ગયા છું કે મને તો શુદ્ધજોની નકલજ લાગે છે. ગુરામાં પણ આગળથી અજવાળું આવ

વવા દે છે અને બહુ ઉંડી થઈ જતાં વચમાં ચોક્ક રાખે છે. અમદાવાદનાં, વડોદરાનાં, અને તેની આસપાસની જગાઓનાં ઘર આ-રીતનાં છે. દરેક માત્ર ઓરડાઓની સંખ્યામાં ફરક હોય છે. મુખ્ય આગળનો ઓરડો કે હહેલી, પછી ચોક્ક, પછી ઓરડો, તેની પાછળ ઓરડો, પછી આગળની હહેલી પર માળ, જેમાં પુરોની એક રહે અને તેમજ પાછળના ઓરડાઓ પર પણ માળ ચઢાવવામાં આવે. આ આપણાં સાધારણ ઘરોની વ્યવસ્થા છે. વચ્ચેના ચોક્ક મોટા થઈ બાજુ પર ઓરડાઓ ગોઠવવા તેને આપણે વાડો કહીએ છીએ. વડોદરામાં આવા વાડા ઠીક છે. આપણા ઘરમાં અંદરની વ્યવસ્થા જોઈએ. ભીંતના વાકાંની આપણી વ્યવસ્થા ધણીજ સારી અને સગવડવાળી છે. આ વ્યવસ્થા પાશ્વર્યના સ્થાપત્યમાં જેવામાં આવતી નથી, ઘર પર અગાધી કદવી તે આપણી હિંદનીજ વ્યવસ્થા છે. ઇંગ્લેંડમાં તેના જન્મજ નથી. આપણાં રાજમાં કેટલીક એવી તો ચીજો છે, કે જે આપણી નજરમાં આપણે રાખતા નથી. જેવાં કે:—સમઢને ખેસવાની પાટો, ખાટ, પાટલાઓ, પટારાઓ, અને દાણા ભરવાની કોડીઓ. આ કોડીઓ જો કે જોડાળ હોય છે, પણ મહેં કેટલીક ધણા સારા ઘાટની જોઈ છે આ માટીની હોય તેમાં દણો બહુ સારી રીતે રહી શકે છે. આપણાં નળીયાંની કલ્પના ધણીજ કિતમ ગણાય છે. હાલનાં મેંમેરોલી નળીયાં કરતાં તે દેખાવમાં, અને ઉપયોગમાં સારાં છે. આ નળીયાંના નાનામાં નાનો કડકો પણ આપણે ઢાંકણ વરીકે વાપરીએ છીએ, બ્યારે વિદાયવી નળીયાંનો કડકો થતાં તે નકમોજ થઈ પડે છે. હીંચકા તે ધણુંજ આનંદદાયક રાજ છે. તેની સાંકળો પરતું નક્કી કામ બહુજ સારી જાતનું કોખવાર દરવામાં આવે છે. આપણાં રાજો વધારે ટકાઉ તો થાય છેજ. આપણામાં ખુરશી નહોતી, પણ સિંહાસનો હતાં. આપણા પોશાકને લઇને આપણે નીચેજ ખેસતા હોવાથી ખુરશીને સ્થાન નથી મળ્યું. પટારા ધણી

મળ્યું છે. તે હાલની ત્રિજેરીજ છે. આપણા અને તેમનાં રાયમાં ફેર એટલો કે આપણાં ભારે, મળ્યું અને ઉપર નક્કી કામચાણાં, તેમનાં હથકાં, કામગી, અને ઉપરથી તદ્દન લીસાં. મારું એટલુંજ કહેવાનું છે, કેનું રાય જોવામાં વધારે વખત જરૂર અને કયું પ્રેક્ષકનું ધ્યાન રોકશે ? કળા તેનું નામ કે પ્રેક્ષકને બે ઘડી આનંદ આપે, અને તેનું ધ્યાન ખેંચે.

તેમજ આપણાં કમાડોને હાલમાં અન્યાય મળે છે. હું એમ કહું છું કે, તે સર્વ કાષ્ટ બીજાં સ્થાપત્યનાં કરતાં, વધારે મળ્યું, કીમતી અને દેખાવવાળાં થાય છે. હાલનાં મળ્યું ગણાતાં બાંધકામોમાં પણ પાતળાં “ પેનકડ ડોર ” કરે છે તે કેવાં નમાસાં થાય છે ? વડોદરાના સ્વામિનારાયણના મંદિરનું મહેં કમાડ જોયું, તો હું તો તેના પરની કારીગરીથીજ સ્તબ્ધ થઇ ગયો, તેના કડાની કંપના ધણીજ સારી. આ કમાડો ધણીજ મળ્યું છે, સમ્રાણું છે. મને તો હાલની પોલીસ યીજે પરની કળા કરતાં આવી ધણી વરસ ટકી રહે તેવી યીજે પરની કળા વધારે સારી લાગે છે. આપણાં પોલીસીગ નહોતું, તે કાંઈ નહતુંજ તેમ નહિ. આપણે તેને સાફ ગણ્યુંજ નથી. બહારથી પોલીસ અને અંદરથી અરામ (હલકા) હોવાનુંજ આપણને-આર્થને-ગમતું નથી. આપણે ઉદેશ, કળાને બાંધ્યાં સમય મૂવી ચાલે તેવા પદાર્થ પર કરવાનો છે. મળ્યું લાકડાં પર, ભીતો પર, પથર પર, આપણે આપણી કળા સેંકડો વર્ષ પરની જોઈએ છીએ. તે જો કાગળ પરની હોય તો આપણને તેનો પતો મળત નહિ. વળી આપણાં મ્યુનિસીપાલીટી પણ હવે અને તેમાં સમાસદોની ચૂંટણી કરવાનાં કાયદા પણ હતા. જેવા કે:-

(૧) તેની પાસે ૬ કર બરી શકે તેથી વધારે જમીન હોવી જોઈએ. પણ બ્રાહ્મણની

ગાયતમાં જોઈ એક વેદ અને ચાર ભાષ્યોનું અધ્યયન કર્યું

મ્યુનિસીપાલીટીના હાથ તેની પાસે ૬ કર જેટલી જમીન હશે તો ચાલશે. (૨) એને

અથ સભાસદોની પોતાનું ઘર હોવું જોઈએ. (૩) તેની ઉંમર ૩૫ અને ૭૦ વર્ષની વચ્ચે

ચૂંટણીના નિયમો. હોવી જોઈએ, (૪) તે, બ્રાહ્મણને મંત્રો શીખવી શકે તેવા વિદ્વાન

હોવો જોઈએ. આ બધા પરથી એ તો ચોક્કસ થાય છેજ કે આ-

પણે જ્યારે કાષ્ટ દેશ ચડીઆતો નહોતો ત્યારે આપણે તેવા હતા.

આવી ઉત્તમ રાષ્ટ્રોથી ચાલવી આવેલી કળા રજપુતોના આશ્રય નાચે ઉત્તેજન પામવી

હતી. એટલામાં તો આજથી લગભગ ૫૦ વરસ પહેલાંથી હિંદના

યુરોપીય રાજા નીચેનું કારીગરને પશ્ચિમના સ્થપતિની ઇચ્છા મુજબ કામ કર્યું પડે છે. આ

સ્થાપત્ય. સ્થપતિઓ યુરોપની કળા શીખીને અહિં આવેલા હોય છે. તેઓ

અહિંના આપણાં સુંદર મકાનોનો અન્યાસ તેના હેતુઓ જળવા વિના

કરે છે, તેથી આપણી કળાના ચાર્ય સ્વરૂપને સમજી શકતા નથી. એટલે કુદરતી રીતે-

જ સાર્વજનિક બાંધકામો યુરોપીય પદ્ધતિમાં થાય છે ને આપણા કારીગરોને ચોખ્ખા પ્રોત્સાહન

પામ્યું મળતું નથી. આ કળાને માટે તૈયાર કરેલા પ્લાનો અને તેના અવયવોના મોટાં આવેળોના

પરથી, સેકડો વર્ગથી પોતાની કળામાં સ્વંચ્છથી અને આનંદથી નૃમનારો આપણો કારીગર

કામ કરે છે. આ પ્લાનો તૈયાર થયા પછી તેના બર્જનું અદાજ ૫૧ રજુ થાય છે. તેપરથી

કોન્ટ્રાક્ટરને કામ સોંપાય છે, અને કોન્ટ્રાક્ટર જેમ પોતાને લાભ થાય તેમ કામ કરેજ, એટલે

આવા સકાચ અને પ્રતિગઘેમાંથી ઉત્પન્ન થતું સ્થાપત્ય નિરૂત્સાહી જણાય છે. મારે એટલુંજ

કહેવાનું કે છેલ્લા બે ચારેક સ્થપતિઓનાં કામો બાદ કરતા, બીજાં કામોને જો આપણે પુરાતની

કારીગરોનાં હાથથી થયેલાં કામો સાથે સરખાવીશું તો એમ થવા વિના નહિ રહે કે આ પુરાતની મકાનો

જનસેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ

(લેખક એ ગતિદાગૌરી સાળચંદ્ર પાઠકજી)

પૃથ્વીના પટ ઉપર અનેક મતના માણુઓ રહે છે તેઓ જુદાજુદા ધર્મ પાત્રે છે, અને વિચાર વાણી તથા વર્તનથી પવિત્ર રહી પ્રજાપ્રાપ્તિ માટે મરે છે પરંતુ આવા આસ્તિક માણુઓ સિવાય ખ્રીસ્ત ટેલકાક પ્રજાના અસ્તિત્વને પશુ ન રચીકારનારા-પરમજ્ઞાની તેમજ કેવળ મૂર્ખ એવા પશુ છે આવા કેવળ વિરુદ્ધ મનના માણુઓને પશુ રહે એવો ટાંક ધર્મ હોય તો તે જનસેવાનોજ છે એ ધર્મની મુખ્ય અધિકારી તે સ્ત્રી છે

માણુસને જે શક્તિઓ મળી છે તે બધીનો ઉપયોગ પોતાનું સુખ વધારવામાજ નહીં પણ ખ્રીજનું હિત કરનામા પણ થઈ શકે છે, એ વાત માને નહીંતી છે સમારમા સુખ એ નિયમ છે અને દુખ એ અપરાદ છે, એમ આગામીઓની સાથે કદાચ આપણે પણ કલ્પન કરીએ તોપણ જગતમા દુખ નથીજ એમ તો કોઈ માનશે નહીં. નિરાશાવાદથી લાભ નથી એ રચીકાર્યા પછી પણ જગતમા દુખ છે તેની કોઈથી પણ ના પાડી શકાતી નથી હવે પરમેશ્વર કૃપાનિધિ અને દયાસાગર છે તે જામા દુખ જગતમા હજી રહેવા દેતો હશે એનો વિચાર કરીએ, તો કોઈ એમ કહેશે કે 'જેવી કરણી તેવી બરણી,' કમ કરે તેવું ફળ પામે, વારે તેવું લાભે મળે જન્મે સારું કર્યું હોય તો આ જન્મે સુખી થવાય આ જવાન સારો છે, લાભકારક પણ છે, કેમકે તેથી માણુસ માત્રને સારા કામ કરવાનું વલણ થવાના સંભવ છે પણ ટાંક નાર મને એવો વિચાર થાય છે, કે આપણી શક્તિઓના વિકાસ માટે મનુષ્યના પ્રત્યેક માણુમા જાતજ રીતે ખોલી નીખે તે વારતે તો પ્રજાએ અહીંજ દુખ આવું નબ તજે' એવી વ્યવસ્થા કરી નહીં હોય? જગતમા દુખ મોકની જે પ્રમુખે સેવા કર રાતો પ્રસંગ ઉભો કીધો છે પ્રમથ ના મળે ત્યાંસુધી શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહીં જે કામ માટે લાયક જનવું હોય તે કામ કરવું, એટલે તે કરવાની શક્તિ અને ચોખ્ખતા બને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે આ મિદ્ધાત મહુ પ્રાચીન મળથી ચાલતો આવ્યો છે 'લખતા લહીઓ થાય' એ કવિતાની પદિમા પણ એજ રહસ્ય રહ્યું છે શૌર્ય મતાવવાના પ્રસંગ વિના શર થવાતું નથી, ગાયા વગર ગાતા આવડતું નથી, અંગે સેના કર્યા વિના સેવા કરવાતું આવડતું નથી હવે જો દુખ જગતમા હોય નહીં, તો એના કરવાના પ્રસંગ જુદું બોલાય પણ જન્ય સેવા કરીને જગતમા નજરે પડતું દુખ દૂર કરવાતું છે, અને આ કામ જેની સારી રીતે સ્ત્રી કરી શકે, તેની રીતે પુરુષથી થાય કે કેમ એ મોટી શકા છે

પુરુષ બુદ્ધિમા કદાચ સ્ત્રી કરતા ચઢતો ગણી શકાય, પરંતુ નીતિમા, હૃદયમળમા, આત્મસંયમમા તો સ્ત્રીને તોને પુરુષ આવી શકે તેમ નથી નિર્મળ હોવા છતાં જળ ખતાવવાનો પ્રસંગ આવતા સ્ત્રી શુ જામી રાખે છે? દુખને પ્રસંગે કેટલું ધૈર્ય સ્ત્રી

આગળ આ કાંઈ દિસાજનાં નથી !! ક્યાં આપણું આગ પવેતનાં દહેરાઓ, મોટેરાતું સર્વના-
નયણતું મંદિર, વડનગરનો કીર્તિસ્થંભ, સિદ્ધપુરનો રૂઢાળ અને ક્યાં હાલની આપણી કોલેજો,
પોસ્ટ ઓફીસો, સ્ટેશનો !! ક્યાં આપણી સાર્વજનિક વાવો, કુવાઓ, ધર્મશાળાઓ, અને
ક્યાં હમણાંનાં દવાખાનાં, ગેસ્ટ હાઉસો, મ્યુઝીયમો !

પણ હજી નિરાશ થવાની જરૂર નથી હું આગળજ જણાવી ગયો છું કે નામદાર ઇસ્ટિય
સરકારતું આ વરંદ લક્ષ દોરાયું છે. આ વરંદેજ જૂનાં બાંધકામો સાચી રાખવાને એક ખાતું
ઉઘાડ્યું છે. વળી વધારે ખુશી થવા જેવું તો એ છે કે દિંદની સરકારના સ્થપતિ મી. જે.
બેગ્ગે, એફ. આર. બી. એ, અને સુબ્રહ્મણ્યમના સ્થપતિ મી. વીરેન્દ્રને આપણી કલાનો કોળ
છે, અને તેઓએ તે કલાને સ્થાન આપીને મુખ્ય જનરલ પોસ્ટઓફિસ અને નવું મ્યુઝીયમ
આપણી પદ્ધતિમાં બધાવ્યા છે. તેમનો તે જાને મકાનોનો પ્રયત્ન સર્વાંશે લગભગ હસેહમંદ
છે. અમદાવાદની આર. સી. હાઇસ્કૂલનો ડીઝાઇન મી. બેગ્ગેનો છે તેમા જે ગાંભીર્ય, અને
સ્થાપ્ત ભાવ આવે એમ એમને તે આવે છે. વળી તે સ્થાનિક પદાર્થોની જ બનેલી છે. નિરાશમાં
જેમણે હવા અજવાળાં. તેમાં બરેબર આવે છે. મકાનમાં જે ગુણો હોવા જોઈએ તે તેનામાં
દેખાય છે. ત્યાંની યુજનાવ કોલેજ પણ દાંક છે. મી. વિરેન્દ્રની મુળાનના નવા મ્યુઝીયમની કલ્પના
સર્વાંશે દુર્ગમ છે. શ્રીમાન સમ્રાટ પાંચમા જ્યોર્જ રાજા જ્યારે યુગ્મ પદાર્થો ત્યારે તેઓશ્રીના
માનાયે ઉભા કરેલા મોડવાઓ બધા હિંદુ પદ્ધતિમાં હતા, અને મિથણ ધાતુ સાથે હતું. તે
માટે મી. વિરેન્દ્રને બહુજ માન મળ્યું છે. વળી તેઓ સર. જે. જે. સ્કેલમાં સ્થાપત્ય વિષયના
પ્રેક્ટિસર છે, અને એમ માનવામાં આવે છે, કે તેમના વસવાટ દરમિયાન આપણી
કળાનો ઉદય થશે. વળી છેલ્લાં બેએક વર્ષોથી આ વિષય શીખવવાને સારી સ્કોલશીપો કહાડી
છે, પણ તે કોઈ સાક્ષર હિંદુને મળતી રહે, તો આપણી કળા હેતુ પુરઃસર શીખાય.

વડોદરાના મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવે પણ સ્ટેટનાં મુખ્ય મુખ્ય મકાનો આ પદ્ધ-
તિમાં બધાવ્યાં છે. તેમાં માધી જળીભૂત પ્રયત્ન મને તો કોલેજનો
વડોદરાના નામદાર લાગે છે. આ જૂના અગ્રેજ સ્થપતિ મી. સ્પીઝમની કલ્પના પ્રમાણે
મહારાજ શ્રીસયાજી થયેલી છે. તેના દેખાવમાં ગંભીરતા, અવયવોની એકતા અને સપ્ર-
શયના સ્તુત્ય ઉદ્દેશ. માણતા દેખાય છે. એ પછીનો તોજ સ્થપતિની કલ્પના પ્રમાણેનો
લખીવિલાસનો પેલેમ છે. જૂના રાજમહેલોની વ્યવસ્થા બહુ સારી
રીતે આમાં ગોઠવેલી છે. પાછળથી કેટલાક ભાગો ઉમેરાવાથી તેમાં બને જાગ્યું સામ્ય
માલમ પડતું નથી અને તેની લંબાઈ ઉત્તર દક્ષિણ હોવાથી, આખો મહેલ વડકાથી વધી રહે
છે, જે કદાચ બૂલ ગણાય. રાજમાર્ગ પરતું મ્યુનિસિપાલ મિલ્ડીંગ મને અપ્રમાણ લાગે છે.
તેમા દાળલ થતો દરવાજો ઉમેરના દરવાજાનું અનુકરણ છે, જે અસ્થાને છે. નામદાર
મહારાજ સાહેબ પોતાનું લક્ષ આ જાળવ પર દોરાયું છે, અને તેના પરિણામમાં નવા
બધાવા કલાજીવનનું મકાન સાદું થશે. તેની કલ્પના હાલના અર્ધિના સ્થપતિ મી. કોઈલની
છે. તેમનો પણ આ કળાનો અભ્યાસ દીક છે. વળી ના. મહારાજશ્રીના બીજો સ્તુત્ય પ્રયત્ન
અહિંનાં જૂની બાંધણીના દેવળા આચારી ગણાતો છે. પણ કોઈ સાક્ષર હિંદુ યુવકને, આ
કળાનો હેતુ પુરઃસર અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થાય, તો જનસમૂહમાં આ કળાની લાગણી
જાગૃત થાય, નો કાયમ રી આ કળાનું ઇતર દેખ પમાય. ગારુ

જનસેવામાં સ્ત્રીઓનો ભાગ.

(લેખક સૌ. રતિદાગૌરી ભાળચંદ્ર પાઠકજી.)

પૃથ્વીના પટ ઉપર અનેક મતનાં માણસો નમે છે. તેઓ જૂદાજૂદા ધર્મ પાળે છે, અને વિચાર વાણી તથા વર્તનથી પવિત્ર રહી પ્રભુશક્તિ માટે મથે છે; પરંતુ આવા આસ્તિક માણસો સિવાય બીજા કેટલાંક પ્રભુનાં આસ્તિકવને પણ ન સ્વીકારનારા-પરમગાંભી તેમજ દેવળ મૂર્તિ એવા પણ છે. આવાં દેવળ વિરુદ્ધ મનનાં માણસોને પણ રૂએ એવો કોઇ ધર્મ હોય તો તે જનસેવાનોજ છે. એ ધર્મની મુખ્ય અધિકારી સ્ત્રી છે.

માણસને જે શક્તિઓ મળી છે તે બધીનો ઉપયોગ પોતાનું સુખ વધારવામાંજ નહીં પણ બીજાનું હિત કરવામાં પણ થઇ શકે છે, એ વાત માને જાણીતી છે. સંસારમાં સુખ એ નિયમ છે અને દુઃખ એ અપવાદ છે, એમ આશાવાદીઓની સાથે કદાચ આપણે પણ કબુલ કરીએ તોપણ જગતમાં દુઃખ નથીજ, એમ તો કોઇ માનશે નહીં. નિરાશાવાદથી લાભ નથી એ સ્વીકાર્યા પછી પણ જગતમાં દુઃખ છે તેની કોઇથી પણ ના પાડી શકાતી નથી, હવે પરમેશ્વર કૃપાનિધિ અને દયાસાગર છે તે શાખાટે દુઃખ જગતમાં હજી નહેવા દેતો હશે એનો વિચાર કરીએ, તો કોઇ એમ કહેશે કે 'જેવી કરણી તેવી ભરણી,' કંઈ કરે તેધું ફળ પામે, વાવે તેધું લણે, ગમે જન્મે સારું કર્યું હોય તો આ જન્મે સુખી થવાય. આ જવાબ સારો છે, લાભકારક પણ છે, કેમકે તેથી માણસ માત્રને સારાં કામ કરવાનું વલણ થવાનો સંભવ છે. પણ કોઇ વાર મને એવો વિચાર થાય છે, કે આપણી શક્તિઓના વિકાસ માટે મનુષ્યત્વ પ્રત્યેક માણસમાં સ્વતંત્ર રીતે ખીની નીકળે તે વારતે તો પ્રભુએ 'અહીંજ દુઃખ આવું નભ તજે' એવી વ્યવસ્થા કરી નહીં હોય? જગતમાં દુઃખ મોકલીને પ્રભુએ સેવા કરવાનો પ્રસંગ લેખો દીધો છે. પ્રસંગ ના મળે ત્યાંસુધી શક્તિઓનો વિકાસ થાય નહીં. જે કામ માટે લાયક બનવું હોય તે કામ કરવું, એટલે તે કરવાની શક્તિ અને યોગ્યતા બંને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ મિદ્ધાંત ખડુ પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવ્યો છે, 'લાખતાં લહીઓ થાય' એ કવિતાની પંક્તિમાં પણ એજ રહસ્ય રહ્યું છે. જોઈએ બતાવવાના પ્રસંગ વિના શર થવાનું નથી, ગાયા વગર ગાતાં આવડતું નથી, અને સેવા કર્યા વિના સેવા કરવાનું આવડતું નથી. હવે જો દુઃખ જગતમાં હોય નહીં, તો સેવા કરવાના પ્રસંગ ખડુ ઓછ થઇ જાય. મેવા કરીને જગતમાં નગરે પડતું દુઃખ દૂર કરવાનું છે, અને આ કામ જેની સારી રીતે સ્ત્રી કરી શકે, તેની રીતે પુરુષથી થાય કે કેમ એ મોટી શંકા છે.

પુરુષ બુદ્ધિમાં કદાચ સ્ત્રી કરતાં ચઢતો ગણી શકાય, પરંતુ નીતિમાં, હૃદયબળમાં, આત્મસંયમમાં તો સ્ત્રીને તોણે પુરુષ આવી શકે તેમ નથી નિર્ભળ હોવા છતાં બળ બતાવવાનો પ્રસંગ આવતાં સ્ત્રી યુગ પાડી રાખે છે? દુઃખને પ્રસંગે કેટલું ધૈર્ય સ્ત્રી

રાખી શકે છે? જોન ઓફ આર્થ્રાઈસની જે મેવા 'બર્મની,' તે કોઈ પુરુષ તે વખતે બર્મની શક્યો નહીં. લુક્રેચ્યુર્મની રાષ્ટ્રીય જર્મન સરકારને પોતાની મોટોરથી રોકવાનો ને પ્રયાસ કર્યો તે બધે કોઈને ગંડા લાગે, પરંતુ સ્ત્રીત્વના એક અપૂર્વ કિરણનો તે પ્રકાશ પ્રકટ કરે છે. સ્વર્ગસ્થ સૌ.-મહેન ઉર્મિલાની ઉપાનંદિની ચોપડી પાંચતાં કેવી રીતે રાગને સ્ત્રી ભવિત ઉપર તેનાથી દૂર રહેનારી પત્નીએ પુનઃ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો, તેનું ભાન થાય છે. દુઃખમાં સ્ત્રી કેવી રીતે પુરુષના ઉપર વિજય મેળવી શકે છે તે સમજાય છે.

આ વિજય કેવા પ્રકારનો છે તે સહેજ જોઈએ. શું તે લક્ષ્યમાં રુધિર પીવા માટે મેળવેલો વિજય છે? નમણી પ્રજાનાં ધરમાર રંભાડવા માટે મેળવેલો છે? અમશ્ય અને ખીન-કેળવાયલાઓને શુભામ બતાવવા માટેનો છે? અમે કેવા બળવાન છીએ, જેઓ હમેરી બહાદુરી "એમ જગતમાં ખોટી કીર્તિ મેળવવા માટે છે? ના. આ વિજય તો સેવા કરીને શાંત રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે. એવા પરમ ઉપકારક વિજય મેળવવાનું પુરુષના નરીમમાં લખ્યાનું જણાવું નથી. એ તો સ્ત્રીજ કરી શકે. જુઓ તમારી હોસ્પિટલો, શિશુશિક્ષણશાળાઓ, અને અનાયાશ્રમો, ત્યાં તમને કોણ કામ કરવું જણાય છે? સ્ત્રી જો ન હોય તો આમાંનું અર્થ પશ્ય તમે જોઈ શકો ખરા કે? એક સાદું સુખી કુટુંબ જુઓ. પુરુષની મહેનતથી પ્રાપ્ત થયેલું જે કાંઈ હશે તેની સુંદર બ્યવસ્થા કોણ કરી શકે છે? સ્ત્રીની સેવા વિના કશું કુટુંબસુખ તમે જુઓ છો?

"નારી વિષ્ણુ ધર આ દુનિયામાં સ્મશાન તુલ્ય બાસે છે", એ વાક્યમાં કેટલો બધો અર્થ છે? અને તેમાં કેવું ઉંડું સાત્ત્વ સમાયેલું છે? માતાની સેવા વિના કટુએ કેવું દેખારો? કડીઆઓ ને ધર બાંધે છે, તે તો સ્થૂળ જડ છે. ધર-ખર ધર-તો સ્ત્રી બાંધે છે જડ હાંપ-શાંતે સ્ત્રી. હવંત બનાવે છે, અને તે પોતાની સેવાથી.

મરદ તો લોહીની નદી જોઈ કીર્તિને વરવા માટે હાથ ઉઠા કરી વધારે લોહી રેડે છે કે બહેવરાવે છે; પરંતુ તે નદીમાં હુમતા દુઃખી આત્માઓને શાંતિ કોણ આપે છે? સ્ત્રીજ, પુરુષ જ્યાં દુઃખ જગાડે છે, ત્યાં સ્ત્રી સેવારૂડે સુખ વરસાવે છે. બાલ્યો તમને ખોડું-લગાડવા હું કહેતી નથી, પુરુષ તો વિચાર કરીને જુદાં-જુદાં પ્રવર્તે એમ થવા લાગે છે, તેમ કરવું જોઈએ છે, એવા અનેક તરંગો બાંધે છે, પરંતુ બ્યાંસુધી એઓની બાવનાનું રહસ્ય સ્ત્રીના મનમાં ઉતર્યું નથી, ત્યાંસુધી પુરુષના તરંગ પાછા સમાઈ જાય છે. મનમાં આવેલો વિચાર પુરુષ અંમલમાં મૂકી શકતો નથી. તે વિચારને આચારમાં ચૂકવાની તેનામાં શક્તિ નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈપણ વિચારનું ખરું સ્વરૂપ સ્ત્રીના સમજનામાં આવે છે ત્યારે તે અંમલમાં મૂકી જોવાને સ્ત્રી આતુર હોય છે. આથીજ સુધારકો, સ્ત્રીને કેળવવાની જરૂર છે, અને નવીન બાવનાઓનું રહસ્ય સ્ત્રીને સમજવવાની જરૂર છે, એમ કહે છે.

સેવાકરવી એ વિચારનો પ્રદેશ નથી, આચારનો છે. બ્યવહારદષ્ટિએ સ્ત્રી બાવનાથીજ જોઈ શકે છે. સુદામાની વાતમાં કવિ તેની પત્ની પાસે ઋષિને કહેવરાવે છે, કે

" મારું જડ થયું છે મન લાગું પાયજરે;
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી ઋષિરાયજરે.
 રૂએ બાળક લાવો એમ લાગું પાયજરે;
 અન્ન વિના ચાલે નહીં ઋષિરાયજરે.
 મોટા ભેગેશ્વર હરિભક્ત લાગું પાયજરે;
 અન્ન વિના-ભજન મુઝે નહીં ઋષિરાયજરે.
 જીવે અન્ને આખું જન્મ લાગું પાયજરે. વગેરે

એમાં સુદામાનું ઉડું તત્ત્વજ્ઞાન તે ખપતું નથી, પરંતુ પોતાને આવી પડેલી વિટંબણા દૂર કરવાની જરૂર છે એમ કહેવાની મતલબ છે. આ સંદોષ બોધ પણ આપણે સૌએ હજી લીધો હોય એમ જણાતું નથી. જેની જરૂર ન હોય તેના કરતાં જે અત્યંત અવશ્યમતું છે, તે પહેલાં થવું જોઈએ. પેટની પૂજા થયા વગર પ્રભુની પૂજા પણ થઈ શકતી નથી. એ જ્ઞાન ઋષિને ઋષિપત્ની તંત્રીથી મળે છે, આપણી કુળવધૂઓ આ વાત તેમના પતિઓને શીખવે તો મહાન સેવા ગણવી શકે એમ હું માનું છું. હું તો અંગ્રેજી ભણી નથી, પરંતુ મેં સાંભળ્યું છે કે સ્ત્રીએ શાંત રીતે કરેલી સેવા એટલી મોટી છે કે પુરુષ તે જોઈને ચૂપજ ચૂપ જાય. સીતા ન હોત તો રામાયણ ક્યાં હોત ? રામ, રાવણને કોણ જીત્યો ? રાક્ષસોનો ત્રાસ ક્યાંથી દૂર થાત ? ને રાવણનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાત ? આજ કારણથી જન્મના દુઃખ દૂર કરી સંજ્ઞા તોતું રક્ષણ કરનાર આદ્યશક્તિને સ્ત્રી રૂપે લોકો પૂજે છે. તે શક્તિએ પણ પુરુષથી ન થયેલી સેવા બળવી હતી. આવી માનવજાતની સેવા કરવાની યોગ્યતા પ્રભુએ મારી બહેનોમાં મૂકી છે, તેનો ઉપયોગ નહીં કરે ?

શેત્રંજની રમતની ઉત્પત્તિ તથા ખીલવાણી.

લખનાર—પ્રદહાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી. એમ એ., ગેલ, એલ. એમ.

આજ એ દરો વર્ષોથી શેત્રંજની રમત હિંદુસ્થાનના દરેક દરેક ભાગમાં તેમજ એશીયા ખંડના ખીજ દેશો જોરા કે, ઈરાન, અરબસ્તાન, ચીન, જાપાન વગેરેમાં, યુરોપખંડના ઘણા ખૂબ દેશોમાં અને અમેરીકા ખંડમાં મુખ્ય જાતિનો નરસનો વપત માનવાનું મારામાં સાચું અને ધાર્મિક પ્રકારનું સાધન થઈ પડી છે એ રમતના પ્રચાર વિશે લખતા પ્રો. મેકડોનલ્ડ લખે છે કે “જો જો દેશોમાં એ રમત ગમ્યા છે તે તે દેશોમાં એક નકશો કાઢ્યો હોય તો પૃથ્વિનો નકશો બાગ્યેજ અધુરો રહે ” અગાઉના વખતમાં ધર્મુખર એ રમતના ડાનીનું રમત ગણાતી દારૂગદ એ કૃત્રિમ લડવનો ચિતાર હોવાને લીધે, મુખ્યત્વે કરીને રાજા હોમ અને દરબારીઓજ એમાં ખાસ આનંદ માતા તેથી કરીને, શેત્રંજના હતિહાસમાં, હિંદના રાજાઓમાં ધૃમિર, પોગમ, શ્રીકર્ણ, હુમાયુ અ-મગ, વગેરે, હિંદ મિરાય : ખીજ “ગો એટલે કે, ઇરાન, એમીતોન, અરબસ્તાન, વગેરેના રાજાઓમાં, અવનમીદ, હસન, અથ મામન, મહમદ ગઝની, તેમજતેન વગેરે, યુરોપના રાજાઓમાં ચાર્લેમેન, કેન્નુટ, મિલિયમ ધી ફેન્કરર, એડવર્ડ ધી પ્રસ્ટ, એડવર્ડ ધી ફર્થ, ચાર્લ્સ ધી ફર્સ્ટ, હેન્રી ધી મેન-થ, હેન્રી ધી એઈથ ઇન્ફાન્ટેરી, એડવર્ડ ધી ફર્સ્ટ, લીનીઅર્સ ધી ફર્સ્ટ વગેરેના નામે હુશી માર ગમનારાઓ વસી પ્રસિદ્ધ છે. પાશ્ચાત્ય ધર્મી મીર એ રમત સામાન્ય જન સમૂહમાં પણ ધણીજ પ્રમદી ગઈ-હતી મધ્ય કાગમાં, ઇંગ્લાન્ડમાં ખીજ ખીજ દેશોમાં, મેનજલુ જાન હોલુ એ ‘નાઈટો’ (સરદારો) નો એક ખાસ શુભ જેખા ને અને હાન એક દોડ નેકામી તો એનો પ્રચાર એટલો તો વધી પડેને, છે કે એખવા ઇંગ્લાન્ડમાં શેત્રંજની ૧૦૦ ઉપગત હતો છે તેમાં કટબીક તા મા ૧૭૭૦ વર્ષનીજ છે. આપણા દેશમાં પણ અસલ બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓ એ રમત-વસ્તુ ધણો પ્રેમ રાખતો હતો, અને હાલ જો કે આપણા દેશમાં હજી કદામો વગેરેનો પ્રચાર જાગમાં નથી પણ શેત્રંજના જુદા જુદા ધાટના અને જુદી જુદી વસ્તુઓમાંથી આપણા, સાનતનડી વગેરે દેશોએ ખન વેલા મ્હારાઓનો મ્હોજો ખપવ છે તે ઉપગથી લાગે છે એ રમત આપણામાંથી નાનું થયેલી નથી, એટલુજ નહીં પરંતુ તે હજી પૂર જોયમાં આપુ છે આવી લોકપ્રિય અને ચિત્તાકર્ષક રમત ક્યા અને ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ અને તેને કરી રીતે ખીનવવામાં આવી તે જાણવાની આકાંક્ષા હુદ્દિમાન રમનારને તો હોયજ પરંતુ એ રમતમાં આનંદ માનનાગ હૈમ રનુખ્યને થોડે ધણે અને રોનાનો સખા ઇ, તે અને તેમને અરો તમ કરનાના હેતુથી તેજ્જ હતિદાસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓના અભ્યાસીઓને મનન કરવાનો એ-નવો વિષય જુજરાતિ સાહિત્યમાં દાખવ કરવાના હેતુથી આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે

આ સવાયના ચર્ચા, યુરોપખંડ કે બ્યાના લેખ માત્ર રમુરીજ તમ થઈને એમી ન મ્હોવા તે મ્યારે અને કમ ઉત્પન્ન થઈ અને શરૂઆતથી તે અમુક મળી નહીં તો તેમાં શુ શુ

કેરફારે થયા તે જાણવાની તીવ્ર આકાંક્ષાવાળા હોય છે, તેઓ ધણા લાગુ ટાળવા દરવા આપ્યા છે. તેમાં જે જુદા જુદા દેશોને શેત્રંજની રમતનાં ઉત્પત્તિ સ્થાનતું માન હોવા વિશે સંપ્રમાણ મતો દર્શાવવામાં આવે છે તે મિશર, ચીન, ઇરાન અને હિંદુસ્થાન છે.

મિશર.

મિશર દેશમાં શેત્રંજની પ્રથમ ઉત્પત્તિ થઇ અને ત્યાંથી જુદા જુદા દેશોમાં તે લઇ જવામાં આવ્યો એવું તો કોઇએ પણ સિદ્ધ કર્યું નથી પરંતુ જે આધાર ઉપરથી ત્યાં એ રમતની હસ્તિ સામિત કરવામાં આવે છે તે ઘણો જુનો હોવાથી તે ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે અનુમાન કરવામાં આવે છે તે આધાર એ કે તે દેશમાં, થીબીસ, શહેરમાં મદીનત અમુ નામનો જુનો મહેલ છે તેની દિવાલ ઉપર એક જાતની રમત રમતું એક રાજા રાણીનું નેહું કોતરેલું છે. તે વિષે ડીકરાયલી પોતાના 'આલશય' નામના પુસ્તકના ૧૬મા પ્રકરણ ઉપર ટિપ્પણ કરતાં જણાવે છે કે તે મહેલ રાજા અમીનોશ-ખીનએ બાંધ્યો હતો અને તે દેશનું વિચક પહેલાં ઘણો વખત અગાક ગળ્ય કરતો હતો. જે કે મિશર દેશને લગતી કાળની ગણતરી વિશે એક મત નથી હતા. એવાક, માને છે તે પ્રમાણે અમીનોશ ખીનએ જો એ મહેલ બાંધ્યો તેય તો તે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૬૮૭થી ૧૬૫૭ લગીમાં બંધાવ્યો હોવો જોઇએ અને ખીનએ માને છે તે પ્રમાણે જો એ રામમીસ મોથાએ બાંધ્યો તેય તો ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫૯થી ૧૪૮૩ લગીમાં તે બન્યું હોવું જોઇએ. આ પ્રમાણે મત અત્યંત રચાતા હતા તેવામાં સર ગાર્ડીનર બિલ્ડીનસન જે ઇજીપ્તને લગતી જાણતોમાં મોટો પ્રમાણસર લેખક, ગણાય છે તેણે એ કોતરણીની બારીક તપાસ કરી જોઈને કહ્યું કે ત્યાં કોતરેલું મહેલના આકાર તથા માપ કાઢીને મળતો આવે છે તે ઉપરથી એમ માનવું બાજબી છે કે એ રમત 'શેત્રંજ'ની નહીં પરંતુ કાઢીની હોવી જોઇએ. બીજી એક વાત એવી છે કે શેત્રંજ પહેલાની ઠીકરી રાણી હતી જે મરુનો વેશ પહેરીને રાજ્યકારનાર ચલાવતી હતી, તેણે એ રમત ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૭૮ થી ૧૭૭૧ સુધીમાં કાંઈ વખત બનાવી કાઢી હતી, પરંતુ આ વાતને કાંઈ બહુ વજન આપવામાં આવતું હોય એમ લાગતું નથી કમ્પ્યુટે એના અસંખ્ય વિશે કાંઈ પ્રમાણ મળી આવતું નથી.

ચીન

જે રમતની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં પ્રથમ થઇ એના મતના સમર્થન માટે, એમ કહેવામાં આવે છે કે ત્યાંના શહેનગર યાહો જે આશરે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૩૦૦ ના વરસમાં ગળ્ય કરતો હતો તેણે જે 'ચોરકી' નામની રમત કાઢી હતી તે આ શેત્રંજનો પૂર્વ છે તે રમત ૩૬૦ મહેલોથી રમતી હતી. પરંતુ એ અને હાલની ૬૪ ખાનાં અને ૩૨ મહેલોની રમતમાં કાંઈ મળતાપણું નથી એ દેખીતું છે. બીજી વાત એવી છે કે કોન્ફુસીયસ જે ચીનનો પ્રખ્યાત શિક્ષક અને ધર્મપ્રવર્તક થઇ ગયો છે તેના વખત પછી ૩૭૫ વરસ સુધી એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૭૨ના વરસમાં દીઆંગનનના રાજા કોચુએ શેન્સી નામનો સુનક જીતતા મોક-યેલા પોતાના લશ્કરને શીઆંગમાં કામ કરવાનું ન હોવાથી થતી ગમગીની દૂર કરવા આવડ

એવી રમત શોધી કાઢી હતી. એ રમતને ત્યાં 'ચીંગડી' એટલે બાદશાહી રમત અથવા 'સીઆગડી' એટલે 'હાથીની રમત' કહે છે. એમાં ૧૪ ખાનાં, વચ્ચે ખડો, અને પરના એ વિભાગ કરનારી નદી હોય છે. દરેક ખાનુના લક્ષરમાં ૯ ખેડોરા, ૨ દારંગોળા ફાડનારા -એકરા, અને પાંચ ખાનાં હોય છે. આજ રમતને વિશે 'હાથથીન' નામના સ્ત્રીનાં કાશમાં જણાવેલું છે કે એ રમત 'વોટી'ના વપતમાં એટલે સુમારે ઇ. સ. ૫૩૭ના વરસમાં તેમને તે હોંદુઓ તરફથી મળેલી છે. વળી એને માટે એક ત્રીજી પણ ગાથા છે, તે એ કે વાવંગ નમના માણસે ઇ. સ. પૂર્વ ૧૧૧૨માં એ શોધી કાઢી હતી. આ ત્રણ વાતોમાંથી પહેલી એને વિશે વિગત મળેલી હોવાથી તે વિશે કાંઈ વિચાર થઈ ગયે એમ છે. તેમાંની પહેલી શેત્રંજના સાહિત્યના ધણા ખરા લેખકોને અજાણી છે. કારણ કે તે પ્રથમ મી. ઇસીસ ઈસ્વીન નામનો માણસ જે હિંદુસ્થાનમાં ઘણો વખત રહ્યો હતો તેણે આદિશીપ સોસાયટીને મોકલેલા પોતાના એક લેખમાં દાખવ કાઢી હતી અને તે સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખો રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી મારફતના લેખોની મરખામણીમાં ધણા અંધારામાં રહેલા છે. સામાન્ય રીતે શેત્રંજ જાણુવાળા તેમજ પાર્શ્વિક સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે લખનારા લેખકો ખીજી વાતને સપ્રમાણ ગણે છે. કારણ કે એક મોટા કોશમાં તે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, અને ખીજી તરફથી પણ તેને સમર્થન મળે છે. તેથી જો આપણે એમું નિર્ણય ઉપર આવીએ કે સ્ત્રીના લોકોની પોતાની કમુલવ પ્રમાણે એ રમત હિંદુસ્થાન તરફથી તેમને મળી હતી, તો તે અવિશ્વાસ્ય ગણાશે નહીં. માત્ર ત્યાંની 'સીઆગડી' અને આ દેશની મુગ રમત વચ્ચે જે ભેદ દેખાય છે તે, એટલે સ્ત્રીનાં પડમાં નદીનું દાખલ થવું અને મ્હોગમાં દારંગોળા ફાડનારા ઓકરાઓનું દાખલ થવું, તે કદારે થયા તેજ માત્ર સંશોધનનો વિષય રહે છે. તે માટે જોઈતી સામગ્રી અંગ્રેજી ભાષામાંના એ રમતને લગતા સાહિત્યમાંથી ન મળી આવતી હોવાને લીધે તે હાલ તુરત ખતી શકે એવું નથી.

ધરાન.

નીચે દેશ ધરાન છે. ઇ. સ. ૫૩૭ી ૮મા સદીમાં શેત્રંજ આરબો મારફતે યુરોપ ખંડમાં દાખલ થયો હતો, એ વાત નિર્ણય છે. તે લોકો જે કે એ રમતમાં ધણા હુશીઆર અને આગળ વધેલા હતા. તેમણે તેની ઉત્પત્તિનાં આનંદો વિશે તેઓ પોતે દાવો કરના નહોતા પરંતુ તેમણે કમુલ કીધું હતું અને પાછળથી પણ અરબી ભાષામાં એ જાણવા જે લેખો લખાવેલા છે તેમાં પણ કમુલ કરેલું છે કે એ રમત તેમને ધરાનીઓ તરફથી મળેલી હતી, અને ધરાનીઓને તે હિંદુસ્થાન તરફથી મળી હતી, અને તેજ દેશમાં તે મોઢી કાટરમાં આવી હતી એ પ્રમાણે પણ અરબી અંધકર્તાઓ, થાકુતી (ઇ. સ. ૮૮૦), અને મમૂની (ઇ. સ. ૯૮૦), ખુસ્દે ખુસ્દું જણાવે છે. એક ત્રીજો અરબી અંધ "હુજદતુ અરમાખીલ ઉકલ્લીલ (ફીસ) શત્રંજલ મનકુલ" (શેત્રંજની રમતના ખ્યાનમાં અક્ષરવાનનો આનંદ) એ નામનો છે તેનો લખનાર કોણ છે તે જણાતું નથી. તેમાં શેત્રંજની રમતની ધણી જાતો દેખાડેલી છે. તેનો મુખ્ય આધાર અલઅદલી નામના લેખકના અરબી અંધ ઉપર છે એ એમાંથી કોઈનો પણ વખત જાણી શકાતો નથી.

કારણે લેખોમાં પ્રથમ શીરુશી કવિત્વ 'સાહનામા' નામનું પુસ્તક જે તેજ આજ ઇ. સ. ૧૦૦૦ના વર્ષમાં પૂરું થયું તે છે. તેમાં પણ ચોખ્ખો ચોખ્ખો જણાયેલો

એ રમત ધરાનમાં હિંદુસ્થાનથી ગત હતી બીજો ફાગની લેખ 'અનમુદ્રાજ ઉત્પત્તિ' નામનો છે જે ઈ.સ. ૧૪૪૬માં દરવામાં આવી હતી, તે ઉપરથી જણાય છે. ત્રીજી પુસ્તક શાંતિના હુમાયુને માટે 'અલ મન્દાજ ફી ઈંદ મીન (ઇલમીશ) 'એજન્' (શેત્રજના રાનનો માર્ગ દર્શક) નમના અમુ મહમદ ખીન મોમર કંઠનાના અરખી પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કે લુ મહમદ હસમુલેલ તુ' છે તે બન્નેમાં પણ એ રમતની હિંદુમાજ ઉત્પત્તિ થયેલી જણાવી છે.

પરંતુ શેત્રજની રમતની ઉત્પત્તિ વિશે માહિતી આપનારો હિંદુસ્થાનની બહાનનો જુનામ જુનો પહેલવી ભાષાનો લેખ ' દરજુ પેરોતને મુખધમા ધ' સ ૧૮૮૫માં અગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાવર માથે પ્રસિદ્ધ કીધો હતો નોરડી નામનો એક જર્મન યેષ્ઠ એમ માને છે એ આ નાતુ પહેલવી પુસ્તક યાત્રીના અરખી પુસ્તક એટલે આ બોલે રગનને પુરેપુર જાણુ તે પછી લખાયતુ હશે તેમાં શેત્રજનુજ હિંદુમાં થયેતુ મળત તથા તેનો ૬૪ ખાનાનો પદ, બન્ને બાજુએ ૧૬-૧૬ મળી ૩૨ મ્હોરો વગેરે રિપયોતુ વિસ્તાર પૂરક વર્ણન છે.

ધરાનમાં શેત્રજનું દાખલ થવું

એ રમત ધરાનમાં કેવી રીતે દાખલ થયું તેના બે જુદા જુદા દેવાલ શ્રીરુશીના શાહ નામામાં આપેના છે. એક એવો છે કે હિંદના જાતની કણોજથી મોટા એનચીખાના તથા ઉમતા હનીઓ, દાથીઓની લગાર, તથા ધણોજ બાર ભરેલા ૧૦૦૦ હટ અને તે બધાનું રક્ષણ કરનાર ગુરવીર સીધી પોડેસ્વારની દુકાની સાથે ઉઘો લાખાને માથે તથા નિતમ અને માણેકના શેત્રજના મોરારા દગલના ગળા હાલ નશીરાન જેને ન્યાયી કોસરોજ કીમગ વગેરે નામે આપનામાં આવે છે તેન વખતમાં ભે, તરીકે આપ્યા હતા જોડે એક પત્ર હતો તેમાં હિંદના નામએ લખ્યું. તુ કે આપ આપના દગારના ડાલા અને અજલવાન પુરપો સન્મુખ આ રમત જુ કગ્ગે, અને તેઓ જો એ વિચિત્ર રમત રમવાની શોધી મારશે તો હું એમ માનીશ કે તમે અક્રમાં અમાગ સરખી પદવીના હો અને જેમ બાજ લગી હું ખડણી આપતો આવ્યો છું તેમ ખડણી આપતો રહીશ પરંતુ જો તે લેખ તે શોધી નહી નકે તો હું એમ માનીશ કે તમે અમાગથી હલકી પ્તીના હો અને જેટની ખડણી હું વમને આપુ તુ તેની ખડણી હું વમાગી પામેથી લગ, આ બાલ ઉપર ધણો વિચાર કરીને નવીવાનના પ્રધાન જુજર્જ મિહરે સાલ દિનમાં વખત માંગો હતો અને તેને હોડે-તેજે મર્વ સમાની અગમચી વચ્ચે એ રમત રમવાની નીત મવાડી હતી, જેથી નગરથી તેને ભરે શીખાવ આપ્યો હતો બીજો હેવાન એવો છે કે નાગ નવીવાને પેતાના દગીમ બોરજુ અથવા બોરજુયા, અથવા બોરજુરીઆને પ્રાણજોગી તા દીવ એ વ. તથા કમક દનમીમસ નામનો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ગોધી લખ આપના હિંદુસ્થાન મોકલો હતો તેને પુણ્યોએ તે દેશીતા ન દગના નામના પુસ્તક માટેની મામથી જેમાં શેત્રજનું પણ વર્ણન હતું તે લખ આપેલો હતો આપ બાલવર કન્વામાં હુજર્જમિહરે તેને મદદ દીધી હતી ઉપરના પાલ્લા હેવાલને મજદૂર મી દરજુરે પ્રસિદ્ધ કરેલો પહેલવી પુસ્તકના કર્તાનો પણ આધાર છે તેમાં પણ ધરાનમાં શેત્રજના

દાખલ-થવાના પ્રસંગ એજ જણાવેલા છે, ફરક માત્ર એટલોજ કે શેરદુશીએ-હિંદના-રાજાના નામ આપ્યું નથી અને આ પુસ્તકમાં તેનું નામ 'દેવસર્મ' (સંસ્કૃત દેવસર્મન) તરીકે જણાવેલું છે. એ રાજા નશીવાનિ ધરાનમા મ. સ. ૫૩૧ થી ૫૭૯ સુધી રાજ્ય કીધું હતું,

એ રમતની ઉત્પત્તિ વિષેની કથાઓ.

તેની ઉત્પત્તિ વિષે ઉપરના શરસી અને અરબી લેખોમાં, બધા મળીને ત્રણ હેતુએ આપેલા છે. 'શાહનામામાં એમ જણાવેલું છે કે હિંદનો એક કબીર નામનો રાજા લડાઇને ધણીજ શીખીને હતો. તેને જીતવાને કાંઈ દેસ ન રહેલો હોવાથી સરસા ખીન-દહર નામના તેના પ્રધાને હરમીસ નામના થીક રૂપીયે જતાવેલી ૫૬ મ્હોરો અને ૧૧૨ ખાનાંવાળી રમત મેળવી તેની મુશ્કેલી ફર કરવા માં તેને સંક્ષિપ્ત કરી ૩૨ મ્હોરોથી રમાવી ૬૮ ખાનાની રમત બનાવી રાજા આગળ તે રમ્મ કરે હતી. બીજો હેતુલ એ છે કે હિંદના રાજા ફૂરે (સંસ્કૃત, પૌરસ, મહાન, સિદ્ધરનો સમકાલીન) ધણીદેશો જીત્યા હતા અને તેનો પુત્ર બાળક હતો તેવામાં તે ગુજરી ગયો, તેથી રાજ્ય મં ભાગવા માટે જંગેરીઆત દુશીઆરી આવે તે ખાતર તથા લડાઇમાં જરૂરી બાહોશીને તેને ખ્યાલ આવે તે હેતુથી તેના પ્રધાન સરસા ખીન દહરે તેને મેત્રંજની રમત બનાવી કઢી નીખવી હતી. ત્રીજો હેતુલ એવો છે કે કાશ્મીર પ્રાંતમાં સંદલી સહેરમા બીધુગી પછી ગાય-મદરનામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જ્યારે તે ગુજરી ગયો ત્યારે તેના ભાઇ 'માઇ' ને ગાર્દ નશીન કરવાગા આવ્યો. એના મરણ પછી એના બે દીકરા ધાન અને તાસાયંદ વચ્ચે ગાદી વિશે વકરાર પડી અને આખરે તેઓ લડ્યા તેમાં તાસાયંદ કપાઇ મુગ્ધો. તેની માને એ સાંભળી ધણી શોક થઈ લાગ્યો તે ફર કરવા માટે આ રમત તેના પ્રધાને ગોધી કાઢીને તેને શીખવી હતી. આ બધી વાતો કથાંથી તેઓએ એકઠી કીધી હશે, તે જણવું મુશ્કેલ છે. ગમે ત્યાંથી મેળવી હોય તોપણ એટલું તો નક્કીજ છે કે સીરસા, કે.સરસા, ખીન દહર અથવા નસર એવું નામ કહી-હિંદ પ્રધાનતું હોઇ શકે નહીં મી. ખ્વાન્ડ પોતાના નિબંધમાં લખે છે એ નામ 'એટલું' બનાવટી અને દેખીતી રીતે અરબી બાપાનું લાગે છે કે ઐતિહાસિક પુરાવા વરીકે આમાંની એક પણ વાત રમ્મ થઇ શકે એવી નથી. એમ ચોખ્ખું દેખાય છે કે બેગી લોનના ઈવીલ મિરોડક નામના રાજાના સમયના વર્તમાનના 'ઝરકમીસ' નામના એ સર્વ અપત્રશો છે. ધૂરોપમાં પણ કેટલીક એવી દંતકથાઓ આવે છે કે એ નામના-માણસે શેતજ ગોધી કાઢ્યો હતો. તે, અને હિંદુસ્થાનને કાંઇ સંબંધ હોઇ શકે નહીં એ સ્પષ્ટ છે.

એનો ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે થઇ હોય પરંતુ ઉપરના શરસી તથા અરબી લેખોના પુનરાધી એટલું તો આપણે જાનવાને કાંઈ વાંધો નથી કે એ રમત ધરાનમાં કાંઈજે શોધી કાઢેલી નહીં પણ ત્યાં તે હિંદુસ્થાનથી ઇ. સ. ના ૬ઠ્ઠા મેકામાં ગયેલી. અને મગદર પહેલથી લેખ સિવાયનાં શરસી અને અરબી પુસ્તકો ઉપરથીજ હા. હાઇડ, સર વિલિયમ જેન્સ, અને સર ફ્રેડેરીક મેડન એવા અભિપ્રાય ઉપર આવી ગયા હતા. પરંતુ તે વાંચીને મી. ખ્વાન્ડ નામના એક અગ્રેજ લેખકનું નાક ચઢી ગયું અને તેણે બીજાં શરસી અને અરબી પુસ્તકો

માંથી સંશોધન કરી, એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કીધો^૧ કે શેત્રંગની મૂળ રમત જે ૧૧૨ ખાનાના માર્યાપર રમાતી^૨ પર મ્હોરાની રમત છે તે ધરાનમાં શોધી કાઢવામાં આવી હતી અને હાલની જે રમત છે તે તેનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. જે કે શેત્રંગની રમત ઉપર બીજી કોઇપણ રમત કરતાં વધારે સાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં લખવામાં આવ્યું છે છતાં સારા સાગ લેખકોમાંના કોઇએ પણ અગાઉ રજૂ કરવામાં આવેલા સર્વ વિરૂદ્ધ પક્ષના મતોની નોંધ લઇ તેને તોડીને પોતાનો મન સ્થાપિત કરવાનો પ્રયત્ન કીધેલો જણાતો નથી. દરેક જણ પોતે જે મત વરદ વધણુ ધરાવતો હોય તેનું સમર્થન કરનાર પૂર્વગામી લેખકોને વિરોધ સારો કરે છે. મી. એચ. ઇ. બર્ડ નામનો “ એક્સ ટ્રિસ્ટરી એન્ડ રિપ્રિનિસ-સીસ ” નામના પુસ્તકનો લેખક રાસ્ત્રાત્તમાંજ આ બાબતની ફરીઆદ કરે છે અને તેના પછી^૩ ૭ વર્ષ ગીતે પ્રો. એ. એ. મેકડોનલ્ડના રાયલ એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલમાં પ્રસિદ્ધ કરેલા “ ધી એશીયન એન્ડ અર્લા હિસ્ટરી ઓફ ચેમ ” એ વિષય ઉપરના નિબંધથી ઉપરની ટીકાનું સમર્થન થાય છે. અસ્તુ ! આ પ્રમાણે હોવાને બીધે મી. બર્ડના નિબંધની કોઇ પાછલા લેખકે નોંધ લીધી નથી તેથી એના સંશોધન વિરોધ લેખક વર્ગનો કેવો અભિપ્રાય છે તે જાણી શકાતું નથી. પરંતુ સામાપક્ષે શું કહેવાતું છે તે જાણવા નિવાય નિર્ણય કીધેલો એક પક્ષી મણાય માટે આપણે તેની નોંધ ટુંકમાં લઇશું.

મી. બર્ડનો, પોતાના પ્રિય સિદ્ધાન્ત માટે મુખ્ય આધાર મેજર પ્રાઇસે રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી ઓફ ગ્રેટ બ્રિટન એન્ડ આયર્લેન્ડે ભેટ આપેલો, પુસ્તક અને કતાં બંનેનાં નામ વગરનો, એક શરમી હસ્ત લેખ છે. તેનો નવામો^૪ કતાં લખે છે કે શેત્રંગની રમત હિંદુસ્થાન વરદથી ધરાવેને મળી નહોતી પરંતુ તે તે દેશની સ્વદેશી રમત છે. તેનું મૂળ સ્વરૂપ એવું હતું કે ૧૧-૧૧ ખાનાની દશ હારથી ચલેલા ૧૧૦ ખાના અને તે ઉપરાંત ઉપર તથા નીચે બીજી હારના પાસામાં એક એક વધારે ખાતું મળી ૧૧૨ ખાનાના પદ ઉપર ૫૬ મ્હોરાંથી રમાતી રમત હતી. તેને એ શેત્રંગ કોમીસ અથવા પૂર્ણ શેત્રંગ કહે છે. ઉપર જણાવેલા શેત્રંગની ઉત્પત્તિ વિષેના હેવાયો તેને સંક્ષિપ્ત કરવા વિષેના છે એમ તે મંથકર્તા માને છે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આ લેખ કોણે અને ક્યારે લખ્યો હશે તે માલમ પડતું નથી પરંતુ એમાં એમ જણાવેલું છે કે તૈમૂરગેન નાનાં શેત્રંગની નહીં પણ આ પૂર્ણ શેત્રંગની રમત રમતો હતો. તે ઉપરથી એટલું તો અત્યુમાન સજ્જાનિથી ખાંધી શકાય કે તેના કાળ પછી અથવા વહેલામાં વહેલો તેના પોતાના સમયમાં, એટલે ઇ. સ. ના ૧૪મા સદીમાં એ લેખ લખાયેલો હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણે એ લેખનો કાળ અનિશ્ચિત

૧ (રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી જર્નલ વોલ્યુમ ૧૩માં પા. ૧ થી ૬૬ સુધીમાં ધરાનની શેત્રંગની રમત એ વિષય ઉપર નિબંધ).

૨. (એ પુસ્તક ક્યારે લખાયેલું છે તે તેમાં લખેલું નથી પરંતુ કે. ઇ. મ. ૧૮૮૨ની એક્સ ટુનિમેંટની વાતો એમાં લખેલી છે તે ઉપરથી અને ઇ. સ. ૧૮૬૮ ને વિરોધ લખતાં અભિપ્રાય કાળનો ઉપયોગ કીધેલો હોવાથી લાગે છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે ઇ. મ. ૧૮૮૨ના પાછલા ભાગમાં લખાયેલું હોવું જોઈએ.)

હોવાને લીધે અને તે બીજાં બધાં આગળ જણાવેલાં પુસ્તકો કરતાં વધારે, આધુનિક હોવાનો વધારે સંભવ હોવાને લીધે. તેનો પુરાવો સતોપકારક નથી એમ મી. બ્રૅન્ડને પણ લાગ્યું હોય એમ દેખાય છે કારણ કે બીજાં કયા કયા પુસ્તકોમાં આ શેત્રંજ કામીલનું વર્ણન છે તે તપાસવા માટે તે બીજાં ચાર પુસ્તકો તપાસે છે પરંતુ તેમાંનું એક જે સહેનશાહ હુમાયુ માટે ‘અલ મન્હજી શીઈતઝીસ (ઈલિઝીસ) શેત્રંજ’ નામના અરબી પુસ્તક ઉપરથી મહમદ હસમુદ્દોલા નામના માણસે તૈયાર કરેલો ફારસી હસ્તલેખ છે તે તો દેખીતી રીતેજ ૧૫મા સદીનો હોવો જોઈએ અને તેમાં શેત્રંજ કામીલનું વર્ણન પણ આપેલું નથી બીજું “નઝહુતુ અરબાબીસ ઉકૂલ-ફીસ ? (ફીસ) શેત્રંજલ મનકુલ- (શેત્રંજની રમતના પ્લાનમાં અક્ષરવાનનો આનંદ) એ નામનું અરબી પુસ્તક છે. તેમાં અલ અન્ફી નામના એક આગળના લેખકના આધાર ઉપરથી શેત્રંજ રમવાની જુદી જુદી રીતો દેખાડેલી છે. તેમાં શેત્રંજ કામીલ પણ આવી જાય છે. તે પણ ક્યારે લખવામાં આવ્યો હશે તે જણાવેલું નથી. તેમ તેમાં શેત્રંજની ઉત્પત્તિ વિષે અથવા કોયે શેત્રંજ મળતો અને કોયે પાછળનો તે જણાવેલું નથી. ત્રીજો લેખ ‘અનસુઝાજ ઉલ કતાલ’ નામનો ફારસી બાપમાં લખેલો છે, તે ઉપર જણાવેલા અરબી લેખને આધારે લખેલો છે તેમા પૂર્વ શેત્રંજનું વર્ણન છે. તેની નકલ જે મી. બ્રૅન્ડને મળી આવી હતી તે ઇ. સ. ૧૪૪૬માં લખેલી હતી પરંતુ મૂળ લેખ ક્યારનો હશે તે એણે નક્કી કીધું નથી. ચોથો ગ્રંથ “નિફાઈસ ઉલકુતુબ” યાને વિદ્યાઓનો ભંડાર એ નામનું છે. તેમાં પાંચ જુદી જુદી ભતના શેત્રંજનું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં શેત્રંજ કામીલ પણ છે તેનું નામ ત્યાં શેત્રંજ કબીર એટલે મોટો શેત્રંજ એ આપેલું છે. એ પુસ્તક મહમદ બીન મહમદ અવ અમુમી નામના માણસે લખેલું છે પણ તે કયા કાળમાં હશે તે તેણે નક્કી કીધું નથી.

આ લેખોમાંના પણ જેનો કાગ નક્કી થઈ શકે એવું ન હોવાને લીધે અને ખાકીના બે ચોખ્ખી રીતે ૧૫મા સદીના હોવાને લીધે મી. બ્રૅન્ડને પોતાને એમ લાગ્યું હશે કે મારા સિદ્ધાન્તને માટે સંતોષકારક પુરાવો મળી આવતો નથી તે ઉપરથી તે લખે છે કે “એજર પ્રાઇસવાગો હસ્તલેખમાનું લખાણ મને તેટલું ચોક્કસવાર હોય તોપણ બીજી દલીલોથી સમર્થિત થયેલો તે પુગવે પ્રચલિત મત સામે ટકી શકે એમ છે” અને તે બીજા પુરાવા તરીકે પ્રથમ તો તે પ્રચલિત મતનું ખંડન કરવા માટે છે.^૧ તે કહે છે કે હાલની રમતનું મૂળ સ્વરૂપ હિંદુસ્થાનનો અતુરંગ છે, એવો મત પહેલાં વહેતો સર વિલિયમ જેન્સે રજુ કર્યો હતો. પરંતુ અતુરંગ અને આપણા એટલે યુરોપના શેત્રંજમાં જે મળતાપણ છે, તે ઉપરથી એમ બાગેજ અતુગાન થઈ શકે કે તેમાંનો એક બીજાની વિરૂ્ધિ હોય. દેખાવમાં તેમજ નિયમોમાં તે બેમાં મહત્વને ભેદ છે અને એમ સહેજ સરખામણી ઉપરથી તો ચીના લોકના ‘સીઆંગાઈ’ને પણ યુરોપીઅન શેત્રંજના પૂર્વજ હોવાનું માન હોવાનો દાવો કરી શકાય. જે કે વ્યુત્પત્તિ તરીકે ‘અતુરંગ’ એ નામ ટકી શકે એવું છે તોપણ અર્થમાં તે ઉપરોગી નથી અને માત્ર અવાજના મળતાપણા ઉપરથી, જે બીજા ફારસી અને અરબી શબ્દો સુચવવામાં આવે છે તેના કરતાં તે વધારે બંધબેસતું છે એમ કહી શકાય નહીં. બીજું સર

૧. (રોયલ એશીઆટીસ સોસાયટી જર્નલ વો. ૧૩. પા. ૧૩.)

‘નિ. જોન્ને ચતુરંગ અને શેરંગની મરખામણી બતાવવા જણાવ્યું હતું કે હિંદુસ્થાનમાં ચતુરંગી સેનાના અંગ તરીકે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવદન ગણાય છે. જેમાંના ‘રથ’ રંગ પાછળથી રમીમાં ‘રૂક’ થયો હતો અને તેજ નામે યુરોપમાં પણ એક મહોર- હથ પથ જાળખાય છે. તે વિષે લખનાં મી. બ્લેન્ડ જણાવે છે કે બીજા મહોરનાં નહીં ને માત્ર ‘રથ’ નામજ અપભ્રંશ થઇને એમને એમ રહ્યું એ વાત માનવા જોગ નથી. એ પોતે એમ કહે છે કે ‘રૂક’ એક પ્રાણી અને તેનું વર્ણન ‘હીપોપોટમ’ને મળતું આવે છે. આવું પ્રાણી ગેરંગમાં કયાંથી દાખલ થયું એ સવાલના જવાબમાં તે લખે છે જેમ ‘ઝરાફ’ જેનું મળ ‘ઝરાફ’ નામનું પ્રાણી છે, તે તેમાં દાખલ થયું તેમ આ પ્રાણી પણ આવ્યું હોય.

આ પ્રમાણે મી. બ્લેન્ડ પતિપક્ષનું ખંડન કર્યા પછી પોતાના મતનું ખંડન કરવા માટે છે. જો મહે છે? કે શાહનામાં જે પટનું વર્ણન કરેલું છે તેમાં ૧૦૦ ખાનાં છે અને, તે રમત ૪૦ મહોરથી રમાય છે. તે ખાખતને કાંઈએ જોઈએ તેટલી મહત્વની ગણી નથી, તે ઉપરથી એમ પ્રતિત થાય છે કે તૈમૂરના કાળ પહેલાં ૪૦૦ વરસ ઉપર એક મોટી અને વધારે શક્તિ વાળાં મહોરોની રમત હસ્તિ ધરાવતી હતી અને શેરંગ કામીલને મળતી આવતી એક મોટી રમત અગાઉ હોવાનું એથી સાબીત થઈ શકે કે નહીં તે સંશોધન કરવા ‘માટે’ એક સારો મુદ્દો છે. તેમાં જે બે વધારાનાં મહોરો એટલે કે જે તરફ ઉઠે છે તે પૂર્ણ ગેરંગમાંના વધારાના મહોરો પૈકીજ છે. અને તેમની શક્તિ પણ શેરંગ કામીલમાંની મહોરો ‘(જમણ)ની શક્તિને મળતી આવતી છે. પ્રીટુશીએ કરેલું વર્ણન સમગ્રમાં હોય, ત્યાં કદિપતે ‘હોય તોપથ તે ઉપરથી એટલું’ તો સંતોષકારક રીતે સાબિત થઈ શકે કે મોટી રમત શોધી કાઢવાનું માન જે તૈમૂરને આપવામાં આવે છે તે તેણે શોધી કાઢી નહોતી, જે કે એમ અન્યોત્તેજ છે કે એ રમતનો તે બારે શોખાન હોવાને લીધે વખરાસમાંથી જતી રહેલી તે રમતને તેણે સમજવા પડી હોય. તેથી કરીને ફક્ત એટલેજ સવાલ રહે છે કે મોટી અને નાની રમત એ બેમાંથી વધુ પ્રાચીન કયી અને કયા સંજોગમાં તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને તે ઉપર કેટલેક અંશે આધાર રાખતો. બીજો સવાલ એ છે કે અસલ રમત કયા સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થઈ. બીજા આધાર તરીકે મી. બ્લેન્ડ જણાવે છે ઇ. મ. ૧૮૦૦ના વરસમાં સુજાધમાં એક ‘વિલાસ મશ્હૂ મંજરી’ નામના સમકાલીન સંસ્કૃત પુસ્તકનો અંગ્રેજી તર્જુમો ત્રીવેન્દ્રાચાર્ય શાસ્ત્રી નામના માણે પ્રકટ કર્યો હતો તેમાંના રમવાના નિયમો મોમાં નજાણું ટકા આપણે હાલ જે પ્રમાણે રમીએ છીએ તેને મળતા આવે છે તે ઉપરથી એ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે શેરંગના ઇતિહાસમાંથી લીધેલા સર્વ પુરાવા ઉપરથી જોય જણાય છે કે જાન મોટી રમતમાંના મોટામાં મોટા આકાર અને વધારેમાં વધારે શક્તિમાં ધીરે ધીરે ઘટાડા મળી હાલ રમીએ છીએ તે શેરંગ બન્યો હશે. અને તે ફેરફારનાં વચલા પગથીમાં વરીને કદાચ પ્રીટુશીએ વર્ણવેલો શેરંગ અને સુજાધના પુસ્તકમાંનો શેરંગ હોય. આ પ્રમાણે વર્તમાન જતો ફેરફાર, તેની ફરી ગયેલી આકૃતિ ઉપરથી, મહોરોની વાચો ઉપરથી, તથા જ્યારે મુસ્કેલીમાં આવે ત્યારની તેની ખાસ ચાલ ઉપરથી જણાય છે.

આ પ્રમાણે લાકડેમાંકડું વળગાડનામાં તે ક્ષેત્રમાંથી થયો નથી એમ મી. બ્લેન્ડને પોતાના નેજા લાગ્યું હતો તે ઉપરથી તે છેવટે લખે છે “પરંતુ હિંદુઓના ચતુર્થ્ય દેવને કુનીઆના બધા હાલપણું - ઉત્પત્તિસ્થાન ગણવા પહેલાં, નિચેના ત્રણ સવાલોને સંતોષકારક રીતે જવાબ મળવાની જરૂર છે. તે એ કે:-

(૧) જો એ રમત હિંદુસ્થાનનાં ચોથી કાદવામાં આવી હોય તો તે રીતેનાં ત્યાંના જુના ઐતિહાસિક અથવા પૌરાણીક ગ્રંથો કયાં છે ?

(૨) જો હિંદુઓ જો રમત ખીબા દેશોમાં પ્રસરી હોય અને ‘ચતુરંગ’ જો તેના પૂર્વજ હોય તો રમતનું નામજ નામ રહીને મોહરોઓની સંગ્રા કેમ વધતું ફેરવાઈ ગયું માત્ર ‘રથ’ અથવા ‘દ્વાથ’ એજ શબ્દનું બાયાંતર કરવું કેમ રહી ગયું ?

(૩) જો ‘ચતુરંગ’ પૂર્વેવરફની રમતનું મૂળ હોય તો હાલ જે ફારસી લેખાશમાં તે આપણી નજરે પડે છે તેને માટે જરૂરીઆત ફેરફારો કયારે અને ક્યાં થયા ? શું તે વખતે ‘ચતુરંગ’ શુદ્ધ સ્થિતિમાં હતો અને ‘શેત્રંગ’ એ તેના ફરના પૂર્વકે માટે આવનાર થયો.

મી. બ્લેન્ડે પોતાનો લેખ ૪. સ. ૧૮૫૦ માં લખ્યો ત્યારપછી ઈંગ્લાંડમાં મી. ડબ્લ્યુ. ફ્રાન્સે એક ૪૦૦ પાનાનું પુસ્તક ‘હિસ્ટરી ઓફ ચેસ’ એ નામનું લખેલું છે. ત્યારપછી થોડા સમયમાં જર્મનીમાં મી. વેમરે પણ એ બાબતની ચર્ચા ચલાવી હતી. અને છેવટે પ્રો. એ. એ. મેકડોનલ્ડે ઇ. સ. ૧૮૯૮માં ‘શેત્રંગ ઉપર એક નિમંધ લખ્યો હતો પરંતુ તેમાંના કોઈએ પશ્ચીમી. બ્લેન્ડના મતનું ખંડન કરવાનું અથવા તેના સવાલોને જવાબ આપવાનું બાબતી ધ્યાનમાં લેવાનું નથી. પરંતુ તેઓએ પોતાના મના સમર્થન માટેજ જે જે પુરાવા રજૂ કરેલા છે તેનાંથી તેના સવાલોને થોડો ધણો જવાબ મળી નવ્ય છે. તે બધાનો એનો એકમત છે કે ‘શેત્રંગ’ની રમતની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં થઈ હતી અને તેનું મૂળ સ્વરૂપ ‘ચતુરંગ’ છે. આ પ્રમાણે અન્ય દેશોને માટે કરવામાં આવતા દાવા ૧૧ ખરબણા ત્રિણે વિચાર કરી છેવટે આપણે આપણી માન્યતા તરફ વળીએ.

હિંદુસ્થાન.

સંસ્કૃત ભાષામાં ‘શેત્રંગ’ને ‘ચતુરંગ’ કહે છે. તે શબ્દનો અર્થ એવો થાય છે કે ચાર અંગ છે જેનાં એકું સૈન્ય. આ દેશનાં વીરરસનાં કાવ્યો, રામાયણ તથા મહાભારતમાં એ શબ્દ સેનાના વિરોધી તરીકે અને તેનીજ સંગ્રા તરીકે કોઈ કોઈ વખત વપરાયેલા માલમ પડે છે. તેજ મંથાના આધાર ઉપરથી તેજ અમરકોશ ઉપરથી જણાય છે કે સેનાનાં ચાર અંગો તરીકે ‘હાથી, ઘોડા, રથ અને પાવણ.’ એ ગણનાં હતાં. ‘ચતુરંગ’ શબ્દ આવી રીતે લક્ષ્મી સંગ્રા હોવાને લીધે, બ્યારે કૃત્રિમ લક્ષણના વિચાર આપનારો રમત બનાવી કાદવામાં આવી હોય ત્યારે તે તેજ નામથી જાણપાવવા લાગી હોય એ બાબત છે. સરચિ. જો-સે સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ચતુરંગની રમતને માટે આધાર ચોથી કાદવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૮૪ થી ૧૭૮૪ સગી કલકત્તાની સૂરીમ કોમિશનર હતા તેવામાં તે બંગાળના સારા

સારા સંસ્કૃત પંડિતોના સમાગમમાં આવતો હતો. એવા એક રાધાકાન્ત નામના પંડિતને પૂછવાથી એને માલમ પડ્યું કે 'ચતુરંગ' નામની રમત હિંદુસ્થાનમાં ધણા કાળથી રમતી હતી. તેના પોતાના પિતા તથા ગુરુ જગન્નાથ પંડિતે એ રમત બે બ્રાહ્મણોને શિખરી હતી. જનનગરના રાજાના આમંત્રણ ઉપરથી તેમને ત્યાં મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા જ્યાં તેમને સારાં પારિતોષિકો આપવામાં આવ્યાં હતા. આ ઉપરથી જણાય છે કે ચતુરંગની રમત ધ. સ. ના ૧૮મા સૈકામાં હિંદુસ્થાનમાં ચાલુ હતી. તે ઉત્પત્તિ વિષે તપાસ કરતાં તેણે એમ જણાવ્યું હતું કે જ્યારે ત્રેતા યુગમાં શ્રી રામચંદ્રે લંકાને ઘેરું ઘાલ્યો હતો ત્યારે રાવણનું મન રંજન કરવા ખાતર તેની સ્ત્રી (૧ મ હોદરી) એ આ રમત બતાવી કાઢી હતી. તેના ક્ષેપી આધાર વિષે પૂછતાં તેણે જણાવ્યું હતું કે ભવિષ્ય પુરાણમાં એ રમતનું વર્ણન અથવા તે રમવાના નિયમો આપેલા છે અને તેમાંના એક અધ્યાય લાવીને તેણે રજૂ કર્યો હતો. તેમાં એ રમતને 'ચતુરંગ' અથવા ધણી વખત 'ચતુરાણ' કહેલી છે કારણ કે તેમાં ચાર રાજાઓ અને તેનાં એ-એ ગોઠવવામાં આવે છે. તે દરેક સૈન્યના જે ચાર વિભાગ હોય છે તે હાથી, ઘોડા, નૌકા અને પાયદળ છે. તેમાંનું એકેકું રાજા સહિતનાં ચાર મહારાજો આપવામાં આવેલું હોય છે. આવી રીતે ૪ દિશાનાં ૮-૮ મહારાજાં મળી એ રમતમાં ૩૨ મહારાજાં હોય છે અને તે રમવાનો પટ ૬૪ જુખાનો હોય છે, જે ઉપર દરેક દિશામાં એકેકું સૈન્ય ગોઠવવામાં આવે છે. જે કે આમાં સૈન્ય ચાર હોવાને કીધે રમનાર ચાર હોય છે, છતાં બધાં જણા બીરૂ થઈને રમે છે, તેથી કરીને પક્ષ બેજ હોય છે. આ રમતની ઉત્પત્તિ વિષે ભવિષ્ય પુરાણમાં એમ જણાવેલું છે કે લંકાથી એ રમત હિંદુસ્થાનમાં આવેલી છે અને તેને વિષે મૂળ આધાર ગૌતમ રૂપિના ધર્મશાસ્ત્રમાંથી મળી આવે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે મજુર પુસ્તકના આધારેજ આમાંનું વર્ણન લખવામાં આવ્યું હશે. સર વિલિયમ જેન્સ જણાવે છે કે એ પુસ્તક મેળવવા માટે મેં તબવીજ કીધી છે. પરંતુ પાછળથી તેણે અથવા કોઈ બીજાએ એ બાબતમાં ખતથી મહેનત કીધી હોય એમ જણાવું નથી. સેકેડ યુક્તિસ ઓફ ધી ઇસ્ટ સીરીઝના બીજા વોલ્યુમમાં ગૌતમનાં ધર્મશાસ્ત્રનું ભાષાંતર પ્રગટ થયેલું છે તેમાં તપાસ કરતા માલમ પડે છે કે તેમાં તો 'ચતુરંગ' એવો શબ્દ પણ કોઈ વખતે આવતા નહીં હોય અને એવી કોઈ રમતને વિષે તો તેમાં ઇશારો નથીજ એ ચોક્કસ વાત છે. જે ડૉ. બુલર ધારે છે તે પ્રમાણે અનેક ગૌતમ થઈ ગયા હોય તો જેનું ધર્મ-સૂત્ર હાથ લાગ્યું છે તે શિવાય કોઈ બીજા ગૌતમના સૂત્રમાં આ રમત વિષે કદાચ ઉલ્લેખ હોય. જેમ હોય તેમ પરંતુ હાલ તો આપણે નિરાશ થઈને બેસવાનું છે. અસ્તુ ચતુરંગ સેનામાં ત્રીણું અંગ 'રથ' છે તેને બદલે કવાંચી આમાં નૌકા દાખલ થઈ તે સ્વાલના જવાબમાં પંડિત રાધાકાન્તે એમ જણાવ્યું હતું કે ૧ લક્ષ્મીને વળતો વખત નદીઓ ઓળંગવા માટે અને ખોરાક હથીઆર વગેરે નદી પાર લઈ જવા માટે વહાણની જરૂર પડે છે તેથી તેને તેનાં અંગ તરીકે અહીં દાખલ કીધેલું છે પરંતુ આ જવાબ સર વિ. જેન્સ^૨

(૧) સેકેડ યુક્તિસ ઓફ ધી ઇસ્ટ સીરીઝ વો. ૨ નું ગૌતમના ઉપોદ્ધત પાનું ૪૮.

(૨) લોર્ડ ટેમ્પનાઉએ લખેલા સર વિ. જેન્સની 'લાઇફ એન્ડ વર્ક્સ' નામના પુસ્તકનું ૧૨૫ પાનું.

સંતોષકારક ન મળતાં લખે છે કે ચીનાઈ 'શીઆંગડી'માં જેમ નદી પર ઉપર દેખાડેલી હોય છે તેમ હિંદુ 'ચતુર્ગ'માં દેખાડેલી ન હોવાને લીધે નૌકા ત્યાં અસ્થાને છે પરંતુ તેની આ રીકા વ્યાજ્ઞી લાગતી નથી કારણકે મનુસ્મૃતિ જેના હાથની પ્રત હો. યુલરના અભિપ્રાય પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ. સ. પછી ૨૦૦ લગીમાં લખાયેલી હોતી જોઈએ તેના ૭ મા અધ્યાયના ૧૬૨ મા શ્લોકમાં છ ભતનાં મૈત્ર્ય જણાવેલાં છે તે શ્લોક નિચે પ્રમાણે છે:-
 "સપાટ ભૂમીમાં રથ અને ઘોડાવડે યુદ્ધ કરવું, પાણીવાળા પ્રદેશોમાં નૌકા અને હાથી વડે યુદ્ધ કરવું અને ઝાડો તથા લતાઓથી ઘેરાયેલા પ્રદેશોમાં જાણુ, વલગાર, ઢાલ વગેરે આંધુધોથી યુદ્ધ કરવું" આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે રાધ કાન્તે કહ્યું તેમ લશ્કર અથવા તેની ભોગડી ક્ષેત્ર જવાનેજ માત્ર નદી પરંતુ ખરેખરી લઢાઈમાં પણ નૌકાઓનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, છતાં એ સવાલનો ઉત્તર રહે છે કે 'રથ' કાઢીને 'નૌકા' કેમ અને ક્યારે લખાઈ ગઈ હતી. તેમ જ ભવિષ્ય પુરાણ પણ ક્યારે લખાયું હતો તે જાણતો કાંઈ મતોપકારક પુરાવો નથી. જે હાથપણ છે તેમાં કેટલુંક અકસ્માત લગીની વાતો આવે છે તે ઉપરથી કેટલુંક એમ માની શકાય કે વહેલમાં વહેણું તે ઇ. સ. ૧૬માં સેકામાં લખવામાં આવ્યું હતો.

આજ 'ચતુર્ગ' ની રમત જેમાં હેલ્લા ખાનામાં અસલના વર્ણન પ્રમાણે રથ છે તેનું વર્ણન, મી. બ્લેન્ડે એકત્રીકેલા કારસી અને અરખી લેખોમાંનો "જનકપુત્ર અરવાળીક ઉકલ દીક (ટીક) "શત્રુજ્ઞ મનકલ" નામનો એક અરખી અંથ જેમાં અક્ષ અક્ષી નામના આગળના લખનારના પુસ્તકને આધારે શત્રુજ્ઞ રમવની જુદી જુદી રીતો જણાવેલી છે, તેમાં છે ત્યાં એનો માયો અને એનાં શ્લોકોં જોઈવાની રીત એ અને દેખાડેલા છે પરંતુ આ બંનેમાંથી કોઈપણ અંથ ક્યારે લખાયો હતો તે જણાવેલું ન હોવાને લીધે તે પુરાવો ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે એવો નથી.

સર. વિ. જોન્સ પદ્મી જે અંગ્રેજ પૌર્વાત્ય ભાષાના અભ્યાસીઓએ એ જાણતમાં લખાણ દીધું છે તેમાંના સર ફ્રેડ્રીક મેડન અને પ્રો. ડન્કન ફોર્બ્સ એઓએ ભવિષ્ય પુરાણનો પુરાવો સંતોષકારક ગણ્યો હતો અને પ્રો. ફોર્બ્સે તો એટલે લખી દિખત બીડી છે કે પોતાની 'હિસ્ટ્રી ઓફ ચીન' નાં ૪૩મા પાનામાં તે લખે છે "પણ છેલ્લે હું ધારું છું કે મેં

(૧) ભવિષ્ય પુરાણ એ અરાધ ઉપપુરાણો પૈકી એક છે. જે કે હાલ જે પુરાણો મળ્યા આવે છે તે તો ધણા યોગ્ય વખત ઉપરજન લખાયેલાં હોવાં જોઈએ એમ સર્વ પૂર્વે જાણા વેતાઓનું માનવું છે છતાં બ્રાહ્મણોમાં, ઉપનિષદોમાં તથા ધર્મ સૂત્રોમાં વખતો વખત 'પુરાણ' વિશે ઘસારા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે અગાઉ એક અથવા અનેક પુરાણો હશે અને તેને આધારે પાછળથી હાલ જે ગ્રંથો પુરાણોને નામે પ્રસિદ્ધ છે તે લખાયેલાં હશે. આપસ્તમ્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં તો એક જગ્યાએ ભવિષ્ય પુરાણ નામના ગ્રંથમાંથી આધાર ટંકેલો છે (આ. ધે. ૨. ૯. ૨૪.૬.) છતાં જે શ્લોક તેમાંથી લીધેલો જણાવવામાં આવ્યો છે તે આપણી રમતની માફક હાલના ભવિષ્ય પુરાણમાંથી મળી આવતો નથી તે ઉપરથી જેમ ડૉ. યુલર કહે છે તેમ અનુમાન થઈ શકે કે હાલના વિષય માટેના આધાર જુના ભવિષ્ય પુરાણમાંથી લીધાં હશે.

વાંચનાર આગળ જે જે પુરાવાઓ રજુ કર્યા છે તે ઉપરથી હું સહિસલામત પણે શ્લોકો શ્રી
 કે શ્રેષ્ઠની રમત પાંડુ અને તેના પાત્ર હોદ્દાના વખતથી તે આપણી માયાળુ રાણી વિક્રો-
 રીઆ (જે હાલ તેજ પૂર્વ તરફના મૂલક પર રાજ્ય કરે છે) તેના ગાંધ્ય મૂકી 'એટલે કે
 ૫૦૦૦ વર્ષથી દિંદુરથાનના ચાલતી આવી છે અને આ અતિપુગણી રમત આ લાંબા
 સમય દરમ્યાન બ્રાહ્મણોની પત્રિય ભાષામાં પોતાનું અસલ અર્થમૂલક નામ - 'ચતુરંગ'
 રાખી રહી છે.' ઓ. ફોર્બ્સની પછીના કુરોપના વિદ્વાનોએ આથી સંતોષ ન માનતાં સંશો-
 ધન આગળ ચલાવ્યું હતું. તેમાં પ્રથમ જર્મનીનો ઓ. વેગર જેનું નામ સંસ્કૃત સાહિત્યના
 ઇતિહાસમાં સારી રીતે જાણીતું છે તેણે કીધી હતી તેને એમ માલમ પડ્યું હતું કે
 'ચતુરંગ' વિશે જે જુનામાં જુના સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી આધાર મળી આવે છે તે ટીકાકાર હાલ
 યુધનો ગ્રંથ છે. તેમાં તે કેટલાક ઇતોમાંના ગણેની સમ્પ્રદાનો દાખલો આપતાં દેડે છે કે
 "ચતુરંગની રમતમાં ૬૪ ચોકડાંનું કોષ્ટક હોય છે તેનું કોષ્ટક દોરો." એ લખનાર
 ઇ. સ. ના ૧૦મા સદ્કામાં થઇ ગયો હશે એમ ઓ. વેગરનું માનવું છે અને ઓ. મેકડોનલ તે
 કયુલક રાખે છે. એના પછીનો ઓ. જે. જે. એફ. યુક્સ ઓફ ધી ઇસ્ટ સીરીઝના ૪૫મા
 વોલ્યુમ (જનનમૂલક પા. ૩૦૩) માં લખે છે કે "દિંદુરથાનના સહિયમ ચતુરંગની રમત
 વિશેનો જુનામાં જુના કાળનો ઇશારો મારી જણાવે છે એક કાશમીરી કવિ રતનાકર જે
 ઇ. સ. ૮૫૦ના અરસામાં થઇ ગયો એમ માનિત કરવામાં આવેલું છે તેના ગ્રંથમાં છે તેના
 જે શ્લોકમાં તે મળી આવે છે તે દ્વિ અર્થ છે. તેના એક અર્થ પ્રમાણે શિવના એક ભક્તની
 રજુસંધામ પરની હુશીઆરી અને બીજા અર્થ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠની રમતમાં હુશીઆરીનું વર્ણન
 તેમાં છે. તેમાં શ્રેષ્ઠના ચાર વિભાગનું નામ ચાર તરફ ચોકડેલાં સે-યે, વધા 'અટપાદ'
 જે શબ્દ પડતે માટે વપરાયેલા છે તે બધાં જણાવેલાં છે. ઓ. જે. જે. એફ. ને પી. જે. ટેકેણે
 ચતુરંગ વિશે ઇશારો મળી આવ્યો છે તે પણ રૂઢ નામના એક કાશમીરી કવિના ગ્રંથમાં
 છે તે પણ હમા સંકાના મધ્ય ભાગમાં થઇ ગયેલો ગણાય છે. જે હતેપનામમાંથી તે મળી
 આવે છે તેમાં જુદી જુદી વસ્તુઓ જેવી કે ચક્ર, તલવાર, ધનુષ્ય, ભાસો, શિશુળ અને હળ
 વગેરેને મળના આવતા શ્લોક જેને વાંચવાની રીત ચતુરંગપીક પંક્તિ રથ, ઘોડા અને
 હાથીઓની ચાલ પ્રમાણે છે તેના જનાવી સદાય એમ જણાવેલું છે. એમ ધારવામાં આવેલું
 છે કે શ્રેષ્ઠના ૩૨ ખાનાના અઠધા ૫૮ ઉપર ૩૨ મથુનો અઠ શ્લોક લખેલો છે તે વાચ-
 વાની રીત એવી અટપટી છે કે ચતુરંગનાં મેદાનોની જુદી જુદી ચાલો પ્રમાણે જે તે વાંચે
 હોય તે જાણે સીધી લાંટીમાં લખેલો કાશ્ય બુદ્ધી બગડી જાયું લખી વચ્ચેના સાધારણ
 રીતે લખેલો શ્લોક હોય તવી રીતે ન ગે દવા ન્યા છે. આ પૂરામાં ઉપરથી એવા મહત્વની
 વાત નિકળી આવે છે કે ઘોડાની ચાલ આજથી ૧૦૦૦ વર્ષ ૫૫૨ પણ તેવીજ હતી અને
 રથ જે આપણા હાથની જગાએ છે તે સીધી લાંટીમાં દેડે ખાના ઉપર ૧૬ ચક્રો હતા અને હાથી
 જે આપણા ઉંટને મળતો આવે છે તે એક ધર સીચો અથવા તેડો ચાલી ચક્રો દેતો. પ્રખ્યાત આર્ય
 મુસાફર આલ્બેર્ટની જે ઇ. સ. ૧૮૩૦ના અરસામાં પંજાબમાં આવ્યો હતો, અને ત્યાં મણાં વસ રહીને
 પોતાને થયેલી તે દેશની માહિતિને હેવાલ મૂકી ગયા છે, તેમાં તે જે આ જાનનામાં લખે છે તેને
 રૂઢતું લખાણ થયું મળતું આવે છે. આલ્બેર્ટની દેડે છે કે "દિંદુરથા શ્લોકો શ્રેષ્ઠ રમતની
 વખતે હાથીને 'માનની માદક એક' ની ખાંધો નાવે છે, જે પાંચુને ગાલડા નથી. અને

ચાર ખુણા ઉપર પણ ફરજીન (વજર)ની માદક ચાલે છે. તેઓ કહે છે કે આ પાંચ ખાનાં હાથીની આકૃતિ ચાર પગ અને સુંઠની મૂચના કરે છે.”

સૌથી છેલ્લામાં છેલ્લું ગ્રા. મેકડોનલ્ડે “એથીનીઅમ” નામના ચોપાનીખાની ૧૮૯૭ના જુલાઈ મહીનાની ૨૪ મી તારીખના અંકમાં જણાવ્યું હતું કે ઉપરના ગ્રંથ કરતાં પણ જે જુના લેખમાં ચતુરંગ વિષે ઇશારો છે તે બાણ કવિતુ હૃદયસ્થિત છે. તે ધૃ. સ. ના ૭મા સંકાના પહેલા ભાગમાં થઈ ગયો હતો એ વાત ચોક્કસ છે. તેમાં શ્રી હર્ષ જે કન્યાકુબ્જમાં ઇ. સ. ૬૧૦ થી, ૬૫૦ લગી રાજ્ય કરતો હતો, તેણે કીધેલાં કામોતું વર્ણન કીધેલું છે. તેના એક ઇન્તેખાબ જે મુશ્કેલીભર્યું છે તેમાં લખેલું છે કે આ રાજ્યના વખતમાં ઝાંઝળ એકઠી કરવામાં માત્ર માખીઓ લટકી હતી, જે કોઈના પગ કાપી નાખવામાં આવતા હતા તે માત્ર વૃતોજ હતો, અપપાદોજ માત્ર ચતુરંગની સ્થિતિ સુચવતાં હતાં, ” વગેરે. વળી ‘અષ્ટપાદ’ એ શબ્દ એજ પુસ્તકના બીજા ઇન્તેખાબમાં દોષેલ અને થોમસના ભાષાંતરને ૬ કે તથા ૨૬૬મે પાને અને કાદબરી (નિષ્કૃષ્ટ સાગર છાપખાનાની)ને ૧૮૦ મે પાને આવે છે ત્યાં પણ તેના અર્થ “ચતુરંગનો માચો” એજ થતો હોવો જોઈએ, તદ્દી કે “ચોપાટનો માચો.” આ ગ્રંથોમાં શેત્રંગનો માચો અને રમત ચોખ્ખા શબ્દોમાં જણાવેલા છે, તે ઉપરથી નિઃશંકપણે એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે એ રમત હિંદુસ્થાનમાં મોડામાં મોડી ૬ઠ્ઠા સંકાના મધ્ય ભાગમાં રમાતી હશે.

ઉપલી વપાસ-કરતાં એમ માલમ પડે છે કે હિંદુસ્થાનના અથવા હિંદુસ્થાન વિષે લખનારાઓ એકંદર ત્રણ જાતની એક એકને મળતી આવતી રમતને હિંદુસ્થાનના ચતુરંગના નામથી ઓળખાવે છે; એક આઠ આઠ મ્હોરો ચાર દિશામાં ગોઠવવાથી રમાતી જેમાં દરે દિશાના ખુણામાં ‘રથ’ આવે છે, બીજી પણ તેટલાંજ મ્હોરો તેજાજ ગોઠવવાથી રમાતી પૃથ જેમાં ખુણામાં નૌકા આવે છે, ત્રીજી ૧૬-૧૬ મ્હોરો હાલની પહેમ ગોઠવવાથી રમાતી રમત આખી પહેલી બે પાસાથી રમાય છે, અને ત્રીજી માત્ર અક્ષલો ઉપયોગ કર્યાથી રમાય છે. પહેલી બેમાં રાજ શિવાય હાથી, મોડો, રથ અથવા નૌકા અને પાદો મળી આઠ મ્હોરો તું એક નૈમ્ય બનેલું હોય છે. અને બીજી રમતના બીજી થઈને રમે છે. ત્રીજામાં દરેક બાજુએ રાજ શિવાય એક મન્ત્રી, બે હાથી, બે મોડો, બે રથ અને આઠ પાદો મળી ૧૬ મ્હોરો હોય છે. આ ત્રણમાં વધુમાં વધુ પ્રાચીન કથી તે વિચાર કરાની વાત છે. આગળ આપણે જોઈ ગયા કે નૌકાવાળી રમતને માટે હાલ તુરત તો ભાવિય ખુરાણથી બંને કોઈ જુનો આધાર મળતો નથી, અને તે ૧૬માં સંકાથી વધારે જુના કાળમાં લખાયેલું હોય એમ માની શકાય એવું નથી. એટલે અસલની રથવાલી રમતમાં પાછળથી તેને બદલે નૌકા ગોઠવવામાં આવતી થઈ હશે એમ અનુમાન થઈ શકે છે. હવે રથવાળી ૪ સૈન્યની રમત અને મંત્રીવાળી બે સૈન્યની રમત વચ્ચે પ્રાચીનતાનો સવાલ રહે છે. તેમાં આગલીને વિશેષરૂત લેખકોમાંથી જુનામાં જુનો આધાર રચુનંદ જે ૧૫ મી સદીના પાછલા ભાગમાં અને ૧૬ મીના પહેલા ભાગમાં થઈ ગયો છે તે છે. તે શિવાય જહારના લખનારાઓમાં ‘નઝહતુ’ અરબાબીલ

ઉકલ ફીલ શત્રુજ્ઞ મનદૃલ' નામના અરબી પુસ્તકના લખનારનો છે. તેણે પોતે અલે અલી નામના આગળના લેખકના આધારપરથી તેનું વર્ણન અને નમુનો આપેલો છે. એ છેલ્લો લેખક ક્યારે થઈ ગયો તે જણાવ્યું નથી તેથી એમાંથી મળતો પુરાવો બહુ સખળ ગણી શકાય નહીં. ખીજો લખનાર મજકુર આલ્ખેરની છે. તે પોતાના પુસ્તકમાં 'જણાવે છે કે ઇ. સ. ના ૧૧માં સદકમાં હિંદુસ્થાનમાં એ જાતના શત્રુજ્ઞ રમાતા હતા. જેમાંનો એક, હાથી (એટલે આપણાં ઉટ)ની ચાલ શિવાય, અરબી (અને આપણો હાલનો) જેવોજ હતો અને ખીજો જેને માટે તે લખે છે કે અરબસ્થાનના લોકોને તે અજાણ્યો હતો. આ પાછલો "૪ માણસો એ પાસાથી રમતા હતા," એમ કરીને જેણે જે વર્ણન આપેલું છે તે 'રથવાળા ચતુરંગ'ને મળતું છે. આલ્ખેરનીથી આગળના વખતના કોઈ લેખકનો આધાર આ રમતને માટે હજી મળી આવ્યો નથી. પરંતુ 'મંત્રી'વાળી સોળ મહોરાંની રમત માટે એવો એક આધાર મળી આવે છે અને તે ઉપર કહેલા કાશ્મીરી કૃત્રી રૂઢનો છે. મી. મેકડોનલ ઉપસેજ દેકાણે છાતી કાઢીને કહે છે કે અરબી શત્રુજ્ઞને મળતી રમત જે આલ્ખેરનીએ હિંદુસ્થાનમાં રમાતી જણાવી છે તે અને રૂઢને વર્ણવેલો શત્રુજ્ઞ, એ બે એકજ છે.

.. જો કે આ પ્રમાણે રથવાળા આઠ આઠ મહોરાંના ચતુરંગ માટે આલ્ખેરની (૧૧મા સદક) કરતાં અગાઉનો ઐતિહાસિક પુરાવો મળતો નથી તોપણ છેવટના નિર્ણય ઉપર આવતા પહેલાં આપણે બીજી કેટલીક દલીલોનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. 'ચતુરંગ' એ નામ સૈન્યનાં ચાર અંગ સૂચવે છે અને તે હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ એજ ચાર છે તે વિષે મહાભારત, રામાયણ, અમરકોશ, અને 'ધી ઇન્વેઝન ઓફ ઇન્ડિયા બાઇ એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ' નામના મેકડોનલના ૧૮૯૩માં ઓફે લેખો ઉપરથી લખેલા પુસ્તકના પુરાવા છે. હવે જો મંત્રીવાળી સોળ સોળ મહોરાંની રમતને વધુ પ્રાચીન માનીએ તો વાંધો એ આવે છે કે તેને 'ચતુરંગ' એ નામ બંધાયેલું આવતું નથી, કારણ કે મંત્રી, હાથી, ઘોડા, રથ અને પાયદળ મળી પાંચ અંગ થઈ જાય છે, અને જો એમ માનીએ કે રથવાળી આઠ આઠ મહોરાંની રમતને જે નામ પ્રથમથી સૈન્યના અનુકરણ ખાતર આપવામાં આવ્યું હોય તે તેમાં વિકૃતિ થયા છતાં સાહુ રહ્યું તો તે સ્વાભાવિક લાગે છે. બીજું, પ્રથમ, બે સૈન્યની અને વળી પાસા અમર રમાતી રમત હોય તેમાંથી ચાર સૈન્યવાળી પાસાવાળી રમત થવા રૂપી સુધારો થવો એ જાતવાલેગ' નથી. તેને ખસે એ બ્યાલની લાગે છે કે પ્રથમ ચાર માણસની રમત બખ્ખે જણા બીકે થઈને તો રમવાન હતા તેને બદલે પછગથી બેજ માણસ બેવડું બેવડું સૈન્ય લઈ રમતા થયા હોય. ફેર માત્ર એટલેજ પડ્યો કે મહોરાંમાંથી બખ્ખે રાગને બદલે તેમાંનો એક કાઠી નાંખી તેને બંદલે મંત્રી દાખલ કરી; તે શિવાય બે જણનાં બે હાથી, બે ઘોડા, બે રથ, અને આઠ ખાદાં તો તેમને તેમજ રલાં અને પાસા કાઠી નાંખવામાં આવ્યા અને તેને બદલે અડકલનોજ ઉપયોગ કરી એ નવી રમત શેકે રમવા લાગ્યા. આ કારણો ઉપરથી મારો પોતાનો નહિ અભિપ્રાય એવો થાય છે કે પ્રથમ આઠ આઠ મહોરાંવાળી ચતુરંગની રમત હતી અને પાછળથી તેમાં સુધારો થઈ રૂઢે વર્ણવેલી રમત હસ્તિમાં આવી હશે. પ્રો. જેકેલી જો કે આ નિર્ણયને મળતો આવે છે તોપણ તેની દલીલ વળી જુદીજ છે. તે કહે છે

કે નીતિ શાસ્ત્રના સંસ્કૃત લખાણોમાં હમેશાં ચાર ભવનના રાજ્યો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે, એક ત્રિવિંગીયુ તેના પ્રતિપક્ષી, ઉદાસીન, અને મધ્યમ, અનુસ્મૃતિના ૭ મા અધ્યાયના ૧૫૯માં શ્લોકમાં પણ આ ચાર ભવનના રાજ્યો ઉપર આસં ધ્યાન રાખવા સૂચવવામાં આવ્યું છે. આથી ઉપરના મતનું મમર્થન થાય છે. આ ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે આઠ આઠ મહોરવાળી ચતુરંગની રમત સૌથી પ્રાચીન હતી.

હવે તેમાંથી ૩૬૮ વાળી રમત ચારે થઈ હશે તે બીજો સવાલ છે. આશ્મેરની લખે છે કે પહેલી રમત આરખોને માલુમ નહોતી. અને આરખોને શેત્રંગની રમત ઇ. સ. ૬૫૨માં ધરાનની છત્ર પૂરી કરવા પછી તે દેશમાંથી મળેલી એમપૂરવાર મથેયું હોવાથી ધરાનીઓને પણ જે રમત શાહનામાં અને ઉપર જણાવેલા પહેલની પુસ્તકના હેવાલ પ્રમાણે હિંદુસ્થાન વરદથી મળેલી તે પણ આઠ આઠ મહોરવાળી ચતુરંગની રમત નહીં પણ ૩૬૮વાળી મંત્રી સહિત ૧૬-૧૬ મહોરોની રમત હોવી જોઈએ, એટલે કે ચતુરંગ ફેરવાઈને જે રમત પાછળથી થયેલી તે ધરાનમાં નહીં પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં જ થયેલી અને ધરાનમાં તે ઇ. સ.ના ૧૬૩ સૈકાના મધ્ય ભાગમાં ગયેલી એ નિર્ણય છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે ફેરફાર તે કાળ પહેલાં થયો હોવો જોઈએ, તે થવા પછી પણ અગાઉની રમત કોઈ કોઈ રમનારાની પાસા ઉપર આસક્તિ હોવાને લીધે એકની એક જગ્યાએ અથવા બીજા ભાગેમાં તે ફેરફારની માહિતી ન હોવાને લીધે જુદા જુદા ભાગોમાં જાને રમતો ચાલુ રહી હશે.

હજી જે એક બાજતનો આપણે વિચાર કરવાનો છે તે મહોરોની ચાલો ત્રિપે છે. ૩૬૮ દરિયે જે ચાલો દેખાડી છે તેમાંની (ઇ. સ. ૮૫૦ના વરસની) હાથી (આપણા ઉટે)^૨ શિવાયનાં બીજા મહોરોની ચાલો આશ્મેરનીના હેવાલ પ્રમાણે ૧૧માં સૈકા સુધી રહેલી એમ બનને સરખાવવાથી માલુમ પડે છે. અને આશ્મેરનીનું 'શેત્રંગનું' જ્ઞાન દારની રમત પ્રમાણેનું હતું એટલે એ ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે ધરાનમાં શેત્રંગ હાખલ થયો ત્યારથી એટલે મોડામાં મોડું ઇ. સ. ના ૬ હા સૈકાના મધ્ય ભાગથી તે ૩૬૮ દરિયા કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ૮૫૦ સુધી, અને ત્યારથી તે આશ્મેરનીના કાળ સુધી એટલે ઇ. સ. ના ૧૧મા સૈકાના પહેલા અડધીઆ મધી, શેત્રંગનાં મહોરોની ચાલો તેની તેજ રહેલી. હવે તેમાં પ્રથમ મંત્રી અથવા વહરની ચાલ, ચારે દિશામાં તેડું એક ધર, છિંટની ચાલ, તેડાં એ ધર, ઘોડીની ચાલ, બીડી ધર, હાથી અથવા રૂખની ચાલ, સીધી લીટીમાં બધી જાણુએ ખાતી હોય, તેટલા ધર, રાજની ચાલ આઠે દિશામાં એક એક ધર, અને પ્યાદાની, સામું એક ધર, અને આરતી વખતે તેડું એક ધર, એ પ્રમાણે ચાલો હતી. આ ચાલોમાં અને આપણી હાલની ચાલોમાં કેટલુંક મળતાપણું છે અને કેટલાક ફેર છે. રાજ, પ્યાદા અને ઘોડીની ચાલો તો હેક શેત્રંગ (વેરે જ્યારથી લેખી પુરાવો મળ્યાં આવે છે ત્યારથી અત્યાર સુધી તેની તેજ રહેલી છે. હાથીની ચાલમાં પણ કોઈ ફેરફાર થયો હોય એમ જણાવું નથી કારણ કે ૩૬૮ જોને 'રથ' રહે છે. તે શબ્દાર્થમાં ચરખી રમતનો 'રૂખ' છે, અને હાલ જોને

(૧) મજકુર પુસ્તક પાનું ૧૩૦

(૨) મજકુર પુસ્તક પાનું ૧૩૮

આપણે હાથી કહીએ છીએ તે પણ તેજ છે. તે એની માદકન મીઠી લીટીમાં જંબી તન્ન ચાલી શકે છે. પાછી રહ્યામાં માત્ર વછર અને ઉંટ છે. ઇ. સ. ના ૧૧મા સદીમાં વછર માત્ર તેડું એક ધર ચાલતો હતો અને ઉંટ જે શરસી અને અરબી રમતના શીલની જગાએ છે તે તેજ પ્રમાણે બે ધર ચાલતું હતું તેની ચાલમાં મોટે સુધારો પાછળથી થયેલો મહત્ત્વ પડે છે. જે રી રીને અહીં તે બે મહોરોની ચાલો મર્યાદિત હતી તેવીજ રીને યુરોપ કે જ્યાં કેટલાકના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ના ૭મા અથવા ૮મા મેકામાં અને ખ્રીષ્ઠાના માનના પ્રમાણે ઇ. સ. ના ૧૧ મા મેકામાં રોમનની રમત દાખલ થયેલી ત્યાં પણ તેજ હતી. ત્યારે મેં એવી માન્યતા છે કે એ બે મહોરોની ગાલોમાં ઇ. સ. ૧૫૦૦ના વરસમાં હાલના જેવા સુમારે કરવામાં આવ્યો હતો અને તે પોર્ટુગલ, ફ્રાન્સ અથવા મગલોડ જ્યાંના વેપારીઓ ઇ. સ. ના ૧૬મા સદીથી દિલ્હીમાં આવવા લાગ્યા હતા તેમની કાષ્ઠની મારતે આ દેશમાં ગળની કિસમની ચાલ, જે પ્રથમ દર્શનીજ અગ્રેજ સુધારો છે અને જે હાલમાં પણ કેટલાકોએ મરહુ કીધેલો છે તેની સાથે આ દેશમાં દાખલ થયેલી હોવી જોઈએ.

આપણી હાલની મહોરો ગોઠવવાની રીતમાં પણ કેટલોક ફેરફાર થયેલો છે. ફારસી અને અરબી અથવા યુરોપીય રોમનમાં પણ મહોરોની ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—૩મ, અથવા ૨થ તે આપણા હાથની જગાએ, પછી ઘોડી, પછી શીલ અથવા હાથી તે આપણા ઉંટની જગાએ, પછી વછર, રાખ, અને ખીજાં શીલ, ઘોડી અને ૨થ એ બે ગોઠવણમાં જે ફેરફાર પડે છે તે સ 'અધમાં નિલકંઠ ભેદ' જે ઇ. સ. ના. ૧૬ મા મેકામાં થયેલો છે તેના નીતિ મયુખમાંથી મૂલના મળી આવે છે. ત્યાં મહોરો ગોઠવવાની રીત જે હાલ ચાલુ છે, એટલે કે હાથી, ઘોડા, ઉંટ, વછર, રાખ, ઉંટ, ઘોડા અને હાથી, પહેલી હારમાં અને આઠ પ્યાઠાં ખીજા હારમાં, તેજ દેખાડેલી છે. આમાંથી આપણે બે બાબતોનો પુરાવો મળી આવે છે, એક તો એકે અસલની રમતમાં જે '૨થ' હતો તે નામનું એકેક મહાજન નથી, પણ તેના જેવીજ ચાલતું ખીજું મોજ 'ઉંટ' જે હાલ છે, તે આવેલું છે પણ તેને '૨થ'ની જગા નહીં પણ શીલ (હાથી)ની જગા આવેલી છે અને ખીજું એ કે હાથની રાખ વછરની પામેથી ખસેડી '૨થ' ની ખાલી પડેલી જગા આવવામાં આવી છે. આ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે હાલ જે મહોરોનાં નામો અને તેને ગોઠવવા રીત પ્રચલિત છે તે મેકામાં મોડી ઇ. સ. ના ૧૬મા સદીમાં દાખલ થયેલી હોવી જોઈએ અને તે અને આગળના વખતનાં નામો અને રીત વચ્ચેનો ફેરફાર ઇ. સ. ના ૧૧મા સદીના આગેદનીનો વેળ છે તેના કાળથી તે નિલકંઠ ભેદે નીતિ મયુખ આશરે ઇ. સ. ના ૧૬મા સદીમાં લખ્યો બે કાળના મધ્ય ભાગમાં કોઈક વખતે થયો હોવો જોઈએ, '૨થ' નીકળીને 'ઉંટ' પેડું છે ત્રી મેકડોનલના માનના પ્રમાણે ઇરાની (સુમલ-લમાન) લોકોના સહવાસનું પરિણામ હોય એ ખનવા :જેગ છે. કારણકે તેમની અસર આ બાબતમાં કાંઈક વહેમ ભરી હોય તોપણ રોમનની પરિભાષાના શબ્દો 'માત', અને 'શેલ' અથવા કિસ્ત' માં તો તદ્દન રપટ છે. આપણી બાબાઓમાં એ સ્થિતિએને માટે અસલ કમા શબ્દો વપરાતા હશે તેવું કોઈને ભાન પણ નથી.

(૧) એગ. ઇ. જર્ડની ચેસ ક્રિસ્ટરી પા. ૧૭

(૨) મજકર પુસ્તક પાનું ૨૭ તા. ગેયલ એશીઆટીક મેસાયટી જર્નલ પાનું ૧૦૭.

આ સર્વ પ્રાંતવાળા અને સ્ત્રીઓ ઉપરથી આપણે એ નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે હાલ જે રમત શેત્રંગના નામથી ઓળખાય છે તેનો પ્રવૃત્ત 'ચતુરંગ' હિંદુસ્થાનમાં જન્મ્યો હતો પણ તે બનાવ કયા અમુક વખતે જન્મે તે બાબત તો જ્યાં લગી અવિષ્ય પુરાણમાં જણાવેલો જોતમનો લેખ ન મળી આવે, અથવા લંકા કે જ્યાંથી ચતુરંગ અર્ધના લોકોને મળ્યો એમ અવિષ્ય પુરાણમાં લખેલું છે ત્યાંના પાલી પુસ્તકોમાંથી અથવા મહાભારત મહા-સાગરના કોઈ ખુણામાંથી આધાર ન મળી આવે ત્યાં લગી અનિશ્ચિત રહેશે. 'ચતુરંગ' માં જુદે જુદે વખતે જે અનેક અનેક ઝીણ ફેરફાર થયા છે તેમાં આપણી પોતાની જ નહીં પણ પરદેશીઓ, એટલે સુસલમાન અને યુરોપીઅન લોકોની જુદીએ પણ ભાવ બજાવ્યો છે અને છેલ્લે ઈ. સ. ના ૧૬ મા સદીથી તે આજ સદી કાંઈપણ ફેરફાર વગર હજુ મુઘી એ રમત પૂર્ણ ઉત્પાદથી રમાતી ચાલી આવે છે.

શેત્રંગની હિંદુસ્થાનમાં થયેલા ખીલવણી.

શેત્રંગના શીખીતોમાંના પણ ખરાને ખરા હશે કે તે રમત આ દેશમાં જોરી અને નજોરી એમ બે રીતે રમી શકાય છે. સાધારણ રીતે નજોરી જ્યાં ૧૦૦માં ૮૦ ટકા લોકો રમે છે એવીઆ ખંડના ખીજ દેશોમાં અને યુરોપ અને અમેરીકામાં તો જોરી જાણીતી ધણીને ખજર પણ હોતી નથી. તે નાપસંદ પડવાનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય માત્રનો સ્વભાવ થોડે ધણે અંશે ઉતાવળીએ હોય છે; રમવા બેઠા કે જેમ અને તેમ જાણ જલદી પુરી કરી નાંખવાની હેતુ ફરકને હોય છે, તેથી જોરી જ્યાં કે જ્યાં જે મહેરાં પાછળ કોઈપણ મહેરાંનું જોર, પછી તે હલકામાં હલકું એટલે પ્યાદાનું પણ, હોય તો તે મારી શકાય નહીં અને તે નિર્માત્તપણે આગળ વધી શકાય તેમાં કોઈ કોઈ વખતે જાણ કે 'કસ' થઈ જાય છે. એટલે જ્યાં ચાલ કરવી તે કેટલીક વખતે મોટો પ્રશ્ન થઈ પડે છે. પરંતુ એમાંજ આકર્ષણ પરખરે ઉપયોગ કરવાનો છે. નકલસ મહેરાંને મારી નાખ્યા શિવામ પોતાનું સૈન્ય આગળ કેમ વધારી શકાય એ એમાંથી સીખી શકાય છે. એ શેત્રંગનું ધર્મચુદ્ધ છે.

આ શિવામ શેત્રંગમાં જે એક ખીજે સુધારે આ દેશમાં થયેલો હોય એમ જણાય છે તે તેના પર અને મહેરાંમાં વધારો કરી બતાવેલી જોરફાની રમત છે. આમાં ૧૦-૧૦ હારનાં ૧૦-૧૦ ખાનાં મળી ૧૦૦ ખાનાં હોય છે અને તે ઉપર બન્ને આશુએ ૨૨-૨૨ મહેરાં મળી એકંદર ૪૪ મહેરાં જોડવામાં આવે છે. એ મહેરાંઓમાંના ૧૬-૧૬ મહેરાં તો મળ શેત્રંગના છે તેજ છે અને તે શિવામનાં ૬-૬ મહેરાંમાં એક 'જોરફા' (સેનાપતિ) બે ડુબ, એક પાંગો, અને બે પ્યાદાં છે તે આ રમત આ લેખકના કુટુંબમાં ૩-૪ પેઢીથી ચાલી

(૧) આ મહેરાંનું ખર્ નામ શું હશે તે બાબત નક્કી થઈ શકે એવી નથી. આજ એ ત્રણ પેઢીથી એ મારું એજ નામથી આ લેખકના કુટુંબમાં ઓળખાય છે અને તેની ચાલને મળતું કોઈ મહેરાં જીજી જાતની રમતમાં ન હોવાથી એનું અસલ નામ ક્યું હશે તે શોધી શકાય એમ નથી. કદાચ તેનું નામ સુનસી હોય કારણકે એનીજ એક ખીજી મોટા શેત્રંગની રમત આ લખનારની જાણમાં આ નિર્મલ લખાયા પછી આવી છે તેમાં એવીજ ચાલતા મહેરાંને 'મનદી' એ નામથી ઓળખાય છે.

આવે છે અને સરવના નવામ અને તેના ગીગ્મ મુસલમાન અમલદારોની સાથેના લેખકના પૂર્વજોના ધાડા પરિચયને લીધે તે તેમની જાણમાં આવી હશે એમ તેની માન્યતા છે, ધણે ધણે ટેકાણે ધણા ધણા લોકોને પૃથ્વીમાં જણાય છે કે તે બહુ જ થોડાં માણસોને જાણીતી છે, મુમુક્ષુમાન લોકોમાં અથવા ઉત્તર દિશામાં તે સારી રીતે જાણીતી છે કે કેમ તે જાણતી ખરૂં જોઈ શકાઈ નથી. જે જે ફારસી તથા અરબી બાપાના લેખોમાંની શૈત્રંજમાંથી બનાવી કાઢેલી રમતો જાણમાં આવી તેમાં પણ કાંઈ આવી જણાતી નથી.

આ રમત અને મી. બેલ્ડના એશીઆટીક સોસાયટીના જર્નલ ના ૧૩ મા વૉલ્યુમમાં લખેલા નિબંધમાં જણાવેલી મેજર પ્રાઇસવાળા ફારસી હસ્તલેખમાં વર્ણવેલી 'શૈત્રંજ કામીલ'ની રમત, જે બંને વચ્ચે રહેજસાજ મળતાપણું છે. તે એ છે કે આમાંના બે નવાં મ્હોરો જોરદો અને હુખનાં નામ. તેમાંના બે મ્હોરો 'ઝગદ' અને 'દુખખાબદ' ને મળતાં છે. પરંતુ તે નામ માત્ર બે સરખામણું છે. કારણકે ગોઠવવાની બાબતમાં તેમજ ચાલમા મહત્વનો ભેદ છે. તે એકે 'જોરદો'ની રમતમાં 'ઝગદ' જે મિથ ચાલતું ઉચ્ચાં ઉચ્ચાં મ્હોર છે તે ચાલતું તેમાં એકે મ્હોર જ નથી અને 'જોરદો' વધારની બધી ચાલ શિવાય ધોમની ચાલ પણ ચાલે છે. વળી 'હુખ' માત્ર તેમાં બે ધર અસલના 'શીલ'ની માફક ચાલે છે અને 'દુખખાબદ' બે ધર સીધાં ચાલે છે. પાગળો આ રમતની માફક આડે દિશામાં ચાલે છે. ધર ચાલે છે.

હવે શાહનામાં ૬૪ ખાનાની રમત ગિવાય જે એક ખીજ ૧૦૦ ખાનાની રમત વર્ણવેલી છે તેની સાથે આ રમતને સરખાવતાં તે બેમાં એટલું મળતાપણું જણાય છે કે બંનેના માથા સો-મે ખાનાના જ છે, પણ મળતાપણું એટલેથી જ અટકે છે. આમાં જે મુખ્ય મ્હોર 'જોરદો' જેથી એવું જુદું નામ પડે છે તે નામનું અથવા બીજા કોઈ નામનું તેની ચાલવાળું કોઈ મ્હોર તેમાં નથી; તેજ પ્રમાણે 'હુખ' અને 'પાંગળા' ને મળતું કોઈ મ્હોર તેમાં જણાતું નથી. મ્હોરોની સંખ્યા અને તેને ગોઠવવાની રીતમાં પણ મહત્વનો ફેર છે.

આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે જોરદોની રમત ઉપર જણાવેલી કોઈ રમતમાંથી સુધારો વધારો કરીને કરેલી નહીં હોય, પરંતુ જેમ તે બે શૈત્રંજમાંથી થઈ તેમ આ પણ સ્વતંત્ર રીતે તે ઉપરથી કોઈએ બનાવી કાઢી હશે. જોરદો એ શબ્દો અરબી બાપાનો છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે તે રમત બનાવી શાહનાર પણ કોઈ મદમદનો અનુયાયી હશે.

તેની ઇરાન અને અરબસ્તાનમાં થયેલી ખીલવણી.

આ શિવાય ઇરાન દેશમાં જૈત્રંજની રમતની ખીજ ધણી રીતે ખીલવણી કરવામાં આવી છે.

(૧) એક તો મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્ત લેખમાં 'શૈત્રંજ કામીલ' છે. આગળ અભિપ્રાય જણાવેલો છે તેને નિષે થોડી ધણી માહિતી બીજા ફારસી અને અરબી લેખો ઉપરથી પણ મળી આવે છે. જે કે ઉપરનો હસ્ત લેખનો નવાનો કર્યા તો એમ મનાવવા માંગે છે કે અસલ તેજ રમત હતી અને તેમાંથી ઘટાડો થઈને હાલની રમત થઈ છે પરંતુ તેનાં નામ અને મ્હોરો એનાં નામ ઉપરથી તે ખરૂં લાગતું નથી કારણકે 'શૈત્રંજ કામીલ' એટલે પૂર્ણ શૈત્રંજ અથવા

શેત્રંજ કમીર' એટલે મહા શેત્રંજ એ શબ્દો સૂચવે છે કે અગાઉ કોઈ એવી રમત હોત નોંધણે કે જેમાંથી અને જોળખના માટે તેને "પૂર્ણ" અથવા "મોટા" એવું વિશેષણ લગાડવાની જરૂર પડી હોય; બીજું એવાના મહેરાંઓનાં નામના, 'ઝરાફા, 'દમ્માલદ' 'જમલ 'તલીઅહ' એ શબ્દો, ખચર કાઢનાં, શરમી કાપમાંથી નહીં પરંતુ ચારખી કાશોમાંથી મળ આવે છે તેમ 'શાહ,' 'રખ,' 'અરથ,' 'પિયાદહ' વગેરે શબ્દો ફારસીજ છે તે ઉપરથી એ અનુમાન બાંધવાને કારણ મળી આવે છે કે ચારખીએ ઇ. સ. ૬૫૨માં ઈરન જીત્યું ત્યાર પછી તેમાંના કોઈએ ત્યાંથી ખજેલી રમતમાં સુંધારો વધારો કરી એ રમત બનાવી કાઢી હશે (૨) શેત્રંજની બીજી 'એસીઆ ખંડમાં થયેલી વિકૃતિઓ 'નજહતુ ચરમાખીલ ઉકલ શી' શત્રંજલ મનકુખ 'અને 'નિકાઇસ ઉદા કુવત' નામના પુસ્તકોમાં વર્ણવેલી 'શત્રંજ' મેમફદાહ અને 'શત્રંજ રૂમીઆ' અને 'શત્રંજ ઝન' ઉપ હુમન' કે. પ્રથમની જાનના માથો લાંચયોર આકારનો હોય છે. તેમાં પણ મહેરા ગોઠવવાની જુદી જુદી રીતને લીધે એ જાત છે. પાસાથી રમાય છે. મહેરાની ચાલોમાં કાંઈ વિશેષતા હોય તે તે જણાતું નથી. બીજી જાતને પટ વળેળ આકારનો છે તે બધો પણ કાંઈ વિશેષ માહિતી મળી આવતી નથી. ત્રીજી જાતને પટ ૧૦-૧૦ હારો ૧૦-૧૦ ખાનાં મળી ૧૦૦ અને ચાર ખુણે ચાર જેને 'કિમન' એટલે કિલ્લ કહે છે અને રાજાને સંકટના સમયમાં જરૂર જવા માટે જે ઉપયોગી આવે છે તે મળ ૧૦૪ ખાનાનો હોય છે. આમાં વધાનાનાં મહેરાં તનીકે બન્ને બાજુએ જમ્મે 'દમ્માલદ' હોય છે. જેની ચાલ 'રખ' (આપણા હાથી) જેવી છે, આ બધી પ્રવૃત્તિઓ અને વિકૃતિઓ ચાર જોના હાથમાં શેત્રંજ ગયો ત્યાર પછી થયેલી હોય એમ લાગે છે. (૩) વળી બીજી એ બાબતમાં ચારખી આગળ વધ્યા હોય એમ લાગે છે કે તેઓ ૩૨ મહેરાં, ૬૪ ખાનામાં જુદી જુદી સ્થિતિઓમાં મુકવાયાં તેની શીશી ખુબી આવે છે તે પણ તપાસી જોઈ જે સારી સારી લાગે તેવાના પુસ્તકોમાં નોંધ કરતા હતા, તથા અમુક સ્થિતિમાં અમુક સંખ્યામાં મહેરાં ગોઠવી એક રાજાને અમુકજ ચાલનાં માવ કરવો એવા કૂટ પ્રશ્નો (પ્રોબ્લેમ્સ) શેત્રંજના ખાખી કાઢવા હતા એવી સ્થિતિઓ અને કૂટ પ્રશ્નો મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમ ધણું આપેલાં છે, (૪) તે ઉપરાંત પાટા બાધીને રમત રમવાનો હુમર પણ મુશ્કેલીનાં એ શોર્ધ કાઢ્યો હતો અને તેમાં તેઓ ધણા આગળ વધ્યા હતા. એ વિશેષ માહિતી મેકમહ હુસર દૌલા નામના માણસે શહેનશાહ હુમાયુ માટે તૈયાર કરેલા લેખમાંથી અને મેજર પ્રાઇસવાળા હસ્તલેખમાંથી મળી આવે છે. પાછલા પુસ્તકનો કર્તા લખે છે કે "હું પંદર વરસની ઉંમરે એ રમત રમતો આવ્યો છું. મેં જુદા જુદા દેશોનાં રાજાને ત્યાંના રમનારાઓને માવ કીધા છે. વળી પાટા બાધીને રમવાની કિકમત પણ મેં સારી રીતે મપાદન કરી છે. એક સામટા ચાર માંચ માણસ મારે પાટા બાંધીને રમવું અને વચ્ચે વાતો કરવી અથવા કનિતા બોલવી એ પણ મને આવડે છે." બીજો એક આવી રમત રમનાર અલમ્મલી નામનો માણસ જે ઇ. સ. ૯૪૬માં ગુજરી ગયો હતો તે હતો. ત્રીજો તૈમુરસેનના દરબારમાં (ઇ. સ. ૧૩૭૭) એક અબી શત્રંજ' નામનો માણસ પણ આ પ્રમાણે રમવામાં ધણોજ હુસીઆર હતો.

તેની યુરોપમાં થયેલી ખીલવણી.

હવે આપણે યુરોપમાં શેત્રંજની થયેલી ખીલવણી તરફ નજર નાખીએ. આગળ જગ્યાએ માણે કેટલાકના મત પ્રમાણે જમા અથવા દમા ચૌક અને કેટલાકના મત પ્રમાણે અગીઆરમા

સૈકામાં તે સ્પેનમાં આરણ વેપારીઓ મારણને દાખલ થયો હતો. એટલે પાછળથી જે કાંઈ મુદ્દારા વધારા થયેલા તે આગળ લેખાને ૧૨મીઓ તરફથી મળેલા શેત્રંજ ઉપર ચણેલી ધમા-
રત છે. ઇ. સ. ના ૧૨મા સૈકામાં તે યુગેપના જુદા જુદા દેશોમાં પ્રસારી ગઈ હતી. તેને
લગતો યુરોપીયન ભાષામાંના જુનામાં જુનો લેખ ઇ. સ. ૧૨૮૩નો છે. ૧૪માં જે જે મ્હોરારાં
ઓનાં નામ સમજી શકાય એવાં હતાં તેનાં એટલે કે રાજા, ધોડી અને પાવદળના નામોનો
સ્પેનિશ ભાષામાં તરજુમો ણિધેલો જણાય છે અને બાકીનાં ત્રણ, ‘અલફીલ’ (ઉંટ), ‘અલફરજી’
(વઝર) અને ‘ઈખ’ (હાથા)નાં નામો તેમને તેમ અદલુ કરવામાં આવેલા છે. તેની સાથે
પણ આરબી શેત્રંજ જેવીજ લાંબા કાળસુધી ચાલુ રહી હતી. મધ્યકાળ વિશે પ્રો. મેટ્ટોનલ
લખે છે કે:—ઇ. સ. ૧૨૫૦ થી ૧૪૫૦ સુધીના વખત યુરોપમાં શેત્રંજનો સત્યયુગ હતો.
આ કાળમાં શેત્રંજના કૃંટ પ્રશ્નોનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો અને ઇ. સ. ૧૩૦૦ ના કાળથી
આગળના વખતમાં તેના સંગ્રહો પહેલા સ્પેનમાં, પછી ઈટાલીમાં, અને તે પછી ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ
અને જર્મનીમાં કરવામાં આવ્યા હતા ઇ. સ. ૧૫૦૦ના વરસના અરસામાં શેત્રંજની તવારિ-
ખમાં નવોયુગ પ્રેરો હતો. તેની નિશાની મ્હોરારાંની ચાલોમાં થયેલા ફેરફારો છે તેને પરિણામે
જુની જે આકૃતિઓ (અલફીલ અને અલફરજી) અદલ થઈ અને રમતની જાતમાં જાણવાજોગ
ફેરફાર થયો. ” તે ફેરફાર એ હતો કે કપીન અથવા વઝરની ચાલ જે માત્ર તેડા એક ધરની
હતી, ખીશપ અથવા ફીલ જેની ચાલ તેડાં જે ધરની હતી તે બદલાઈ તે મ્હોરારાંની હાલની
ચાલો થઈ અને ઈખ જેની આકૃતિ જે મ્હોરારાંના પ્રાણીની હતી તે બદલાઈને
હાથીના માથાપર યુરજવાળી થઈ. એ ફેરફારો કયા સંજોગોમાં થયા હશે તે
બાબતની આપણી જાણસા તૃપ્ત થઈ શકે એમ નથી, કારણ કે કે.ઈ પણ લેખમાંથી તે
બાબતની માહિતી મળી આવતી નથી. માત્ર ‘ઈખ’ની આકૃતિ વિશે એમ કહેવામાં આવ્યું છે
કે ઇ. સ. ૧૫૨૫માં ઈટાલીના રહેવાસી વીકાએ લંગીન ભાષામાં ‘લ્યુડસ’ રોકોરમ’ નામનું
એક પુસ્તક લખ્યું હતું તેમાં ‘ઈખને હાથીના માથા ઉપર યુરજ’ એવી રીતે વર્ણવ્યો હતો,
તે પુસ્તકનાં જુદી જુદી ભાષામાં તરજુમાઓ થયા તેથી એ મ્હોરારાંની તેવી ‘આકૃતિ’ તે તે
દેશોના લોકોની જાણમાં આવી તેને પરિણામે ઇ. સ. ૧૫૬૨માં ‘ક્રિસલ’ એ શબ્દ ‘ઈખ’ની
સંજ્ઞા તરીકે દાખલ થયો હતો. અને ત્યાર પછીજ હાલ જે રાજાના ખાસ ક્રિસલની ચાલ છે
તે પણ ચાલુ થઈ હશે એમ અનુમાન કરવું ખોટું નથી કારણ કે લોપેઝના ઇ. સ. ૧૫૬૧ની
સાક્ષના લેખમાં એ રાજાને સંકટને વખતે એ ચાલ નહીં પરંતુ પૂર્વ તરફની રમતમાંની
અડીધરની ચાલ જણાવેલી છે. ૩ વળી સોળમાં સૈકામાંજ શેત્રંજના પહેલી હારનાં મ્હોરારાં
માટે માર્ગ કેવી રીતે ખુલ્લો થઈ શકે તે ઉપર લંબાણ વિવેચનો થવા લાગ્યાં તેમાં મુખ્ય ભાગ
લેનાર ઈટાલીનો રહેવાસી પોલીરીઓએ તેના પછી થોડે વખતે તેના વધુ પ્રખ્યાત શિષ્ય મીકો
એઓ હતા. પાછળથી થતા દાયદા સાર અસુક મ્હોરારાંનો ભોગ આપવો, જેને અગ્રેજમાં
‘ગેમ્પીટ’ કહે છે તેનો જુનામાં જુનો પૂર્વો ઈટાલીમાંથી ૧૬મા સૈકાનો મળી આવે છે. આ

(૧) મજકર પુસ્તક પાનું ૨૫૦

(૨) મજકર પુસ્તક પાનું ૩૬૦

(૩) એચ સ્ટેન્ટનની ચેસ પ્લેયર્સની હેન્ડ બુકને પાના ૨૬ નીચે દિપ્તિ.

સંક્રાન્તા છેડાના ભાગમાં સંખ્યાબંધ 'ચેસ ટુનિંગ' (શેનંગ યુદ્ધ વિહારો) રોન અને ઇટાલીના રમનારાઓ વચ્ચે થયાં હતાં. તેમાં પાછલા વધારે વિગત યથા હતા. તે બામતમાં ઉપર જણાવ્યા છે, તે સિવાયનાં રોનના લેખકો વીનેઝ અને હ્યુમેના (ઇ. સ. ૧૪૮૮) પોર્ટુગલના લેખક ડેમી-એનો (૧૫૧૨) અને રોનના લેખક લોપેઝ, (૧૫૨૧) એટલાનાં પુસ્તકો મળી આવે છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણ દિશાઓ (૧) ફૂટ પ્રતોનાં વિવેચન, (૨) મ્હોરાં માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવાની રીતો અને (૩) યુદ્ધ વિહારો, એમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જતી હતી. ધીરે ધીરે માસિકોમાં એ બામતો ચર્ચાવા લાગી તેમાંના કેટલાંએક 'ચેસકોનીકલ' જેવાં એ વિષયને માટે ખાસ ચાલુ કરવામાં આવ્યાં હતાં, અને કેટલાંએકમાં અમુક પાનાં એને માટે ખાસ રહેવા દેવામાં આવતાં હતાં. આ પ્રથા હજુ ચાલુ છે એટલું જ નહીં પણ એમ કહેવાય છે કે શેનંગની રમતને લગતું જેટલું સાહિત્ય બહાર પડે છે તેટલું ફનીશની ખીછ કોઈ પણ રમતનાં સંબંધમાં બહાર પડતું નથી. વળી એના સંબંધમાં ઘણાં અતિવિહારો ભરેલાં પુસ્તકો પણ લખવામાં આવેલાં છે. દાખલા તરીકે ઇ. સ.ના ૧૭માં સંક્રાન્તા પાછળના અડધીઆમાં ડૉ. હાઇડે અરબ્બી પુસ્તકોમાંથી સંશોધન કરીને લેટીન ભાષામાં શેનંગનો ઇતિહાસ બહાર પાડ્યો હતો. પછી ઇ. સ. ૧૭૬૩માં સર વિ. જોન્સ, ૧૭૬૪માં ફેવર-ડે આર. જેમ્સ, ૧૭૮૭માં ડો. ડેન્સ એરીંગટન, ૧૭૯૭માં એચ. ફ્રેન્ક, ૧૮૩૨માં સર ફ્રેડ્રીક બેંડન અને ૧૮૫૩માં મી. જોમ. બ્લેન્ડ, એઓએ અરબ્બી, શરક્ષી અને સંસ્કૃત ભાષામાંથી સંશોધન કરીને શેનંગના ઉત્પત્તિ અને પ્રસાર વિષે ઉત્તમ સેવો લખ્યા હતા. છેવટે ઇ. સ. ૧૮૬૦માં પ્રો. હન્કન ફ્રેમ્સે એક મોટું ૪૦૦ પાનાનું શેનંગના ઇતિહાસનું પુસ્તક લખી તે રમતની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્થાનમાં થયેલી એવું નિર્ણયપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું. ત્યાર પછી જર્મનીમાં પ્રો. વેગ્નરે વળી બીજું સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરથી તેજ મતનું સમર્થન કરી આપ્યું હતું. એ બામતમાં છેલ્લો સપ્રમાણ લેખ પ્રો. એ. જી. મેકડોનલ્ડે ઇ. સ. ૧૮૯૭માં 'એથીલીઝમ' નામના ચોપાનીઆમાં લખ્યો હતો અને વરસેક દિવસ પછી તેમાંનીજ દલીલો સાથે ખીછ એક નવી શોધ દાખલ કરી એથીઆદીક મોસામદીના જર્નલમાં તેણે એક લેખ લખ્યો હતો કે જેઆ નિબંધ માટે મુખ્ય આધારો પૈકી એક યદ્યપિ પડ્યો છે. તે ઉપરાંત મી. હાવર્ડ રેડન્ટન, અને મી. લોવેન્થલ, જેવા જગપ્રસિદ્ધ રમનારાઓએ મુશ્કેલીમાં પ્રચલિત રીતીના સંબંધમાં ખાસ પુસ્તકો લખેલાં છે. તેમાં મ્હોરાં માટે રસ્તો ખુલ્લો કરવાની જુદી જુદી રીતો વિષે વિવેચન કીધેલું છે એટલું જ નહીં પરંતુ છેવટે અમુક અમુક મ્હોરાં રહે ત્યારે શી શી રીતે રમવું તે બામતો ઘણી સ્પષ્ટતાથી ઘણા વરસના લાંબા અનુભવને આધારે સમજાવેલી છે. તેમજ શેનંગ જે કે આખરે કૃત્રિમ યુદ્ધ છે છતાં ખરેખરી યુદ્ધ કળાની માફક તેના ઉપર ચાર ચાર પાંચ વિભાગમાં પુસ્તકો લખાયેલાં છે. જે જે ફૂટ પ્રતોનાં વિવેચન અને દાખલાઓ તેમાં આપેલા છે, તે ત્રણ ગતના હોય છે. તેમાં (૧) સામાન્ય ફૂટ પ્રતો એટલે અમુક સ્થિતિમાં મ્હોરાં હોય તેમાંથી સફેદ મ્હોરાવાળો પહેલી ચાલ ચાલે છે અને ત્રણ, ચાર, પાંચ એમ અમુકજ ચાલોમાં કાળા રાખને માત કદે છે; (૨) આત્મઘાતક ફૂટ પ્રતો એટલે અમુક સ્થિતિમાં મ્હોરાંવાળો પહેલી ચાલ ચાલે છે અને અમુક ચાલોમાં પોતાના રાખને માત કરવાની સામા આદર્શને ફરજ પાડે છે, જે કે આ બહુ કદંબ લાગે છે તોપણ ખરેખરી રીતે એ રમત ઘણી ખુબીદાર હોય છે. એ પણ અકલનો એક નમુનો છે, (૩) 'ચેસ સ્ટડીઝ' એટલે શેનંગની જુદી જુદી

સ્થિતિઓનો વિચાર, આમાં અમુક સ્થિતિમાં મ્હોરોં હોય ત્યારે બાજુ જુડવજ નય, અમુક સ્થિતિમાં હોય ત્યારે અમુકજ પક્ષનો વિજય થાય, વગેરે બાજતો દૃષ્ટાન્તથી સમજાવેલી હોય છે. ઉપર જણાવેલી ત્રણ દિશાઓ શિવાય જે એક નવીજ દિશામાં યુરોપખંડમાં ૧૯માં સદ્કામાં ત્યાનાં લોકો શરૂઆત કરી આગળ વધ્યા હતા તે આગળ જણાવેલી માયો જેવા વગર અને આંખે પાટા બાંધીને શેત્રંજ રમવાની રીતની છે. ત્યા સૌથી પહેલાં ધ્રીલીડોર નામના મહાન શેત્રંજવીરે આંખે પાટા બાંધીને એક સામટી બે જણુ બેઠે રમત રમીને પ્રેક્ષકોને મોહ પમાડ્યો હતો. પરંતુ પાછળથી એને આટી નાખે એવા માણુઓ નિકળી આવ્યા હતા. આમાંના જે ત્રણ માણુઓનાં નામો શેત્રંજના ઇતિહાસમાં મોટે અક્ષરે લખવા લાયક છે તે મી પૉલ-સન, મી. મર્ફી, અને મી. બ્રૂક્લેન્ડ હતા. તેઓ મ. સ. ૧૮૫૬, અને ૧૮૫૭ અને ૧૮૬૨ ના વરસોમાં દશ દશ રમત એક સામટી રમ્યા હતા. આમાંનો છેલ્લો બ્રૂક્લેન્ડ જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૬૨માં પોતાની હુશીઆરીનો નમુનો દેખાડવા આગળ પડ્યો હતો ત્યારે માત્ર ૧૯ વરસની કાચી ઉંમરનો હતો. આ બધી શિવાય જે એક તદ્દન નવીજ બાબત કે જેથી શેત્રંજની રમતમાં એક નવોજ ઉત્સાહ પેદા થયો છે, તેની શિરાઓમાં એક નવોજ જીવનરસ રેડાયો છે, અને તેથી તેનું જીવન અમૃતમય અને તેનો આત્મા અમર થયો છે તે એ છે કે તેને લોકપ્રિય કરાના હેતુથી તેમજ સારા સારા શેત્રંજ રણવીરોનો એકમેક સાથે સમાગમ થાય તે હેતુથી યુરોપનાં ઘણાં ઘણાં મોટાં તેમજ ન્હાનાં-શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં પણ શેત્રંજની અનેક મંડળો અને ક્લબો સ્થપાયેલી છે. તેમના મકાનોમાં જે જે સજ્જોને જ્યારે જ્યારે નવરાસ હોય ત્યારે ત્યારે તે તે જાય છે અને જુદા જુદા રમનારાઓ સાથે પોતાની આવડતની સરખામણી કરવાની તકો લે છે. તેમના તરફથી વખતો વખત 'એસ હુનમિટ' યાને યુદ્ધ વિન્હારો પણ અમુક અમુક વ્યક્તિઓ વચ્ચે તેમજ અમુક અમુક ક્લબો વચ્ચે ગોઠવવામાં આવે છે અને વિજયી રમનારાઓને પારિતોષિકો આપવામાં આવે છે. એ યુદ્ધ વિહારે પણ બે જાતનાં ગોઠવવામાં આવે છે. એક તો 'ઓર્ડીનરા' એટલે સામાન્ય, જેમાં અમુક સંખ્યાના રમનારાઓની જોડીઓ બાંધી દેવામાં આવે છે અને તે દરેકમાં જે જીતે છે તેની વળા ફરી પાછી જોડીઓ બંધાય છે અને જ્યાં સુધી છેવટે એક જોડી રહે તેમાંના વિજયી રમનારને પારિતોષિકનો અધિકારી થયેલો ગણવામાં આવે છે, અને બીજાં 'હિન્ડીકેપ હુનમિટ' યાને લાભદાન યુદ્ધવિહાર છે જેમાં એક હુશીઆર અને એક સાધારણ એવા બન્ને માણુઓની જોડીઓ બાંધવામાં આવે છે તેમાંથી બીજની જોડી આવડતને લીધે પહેલાં તેને કાંઈકે લાભ આપે છે, એવી રીતે કે પહેલી એકને બદલે ચાર ચાલ ચાલવા દેવી, પોતાનું કાંઈ એક મ્હોર મરી ગયું હોય તેમ શરૂઆતથીજ ઉઠાવી લેવું વગેરે.

ઉપરના યુરોપખંડમાંના શેત્રંજના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પરથી વાંચનાર સહજ ખ્યાલ કરી શકશે કે ત્યાંની ખતીલી અને તીક્ષ્ણ ગુદિવાળી પ્રજાએ શેત્રંજને એક શાસ્ત્રની પદવી પર લાવી મુક્યો છે. તેનાં જુદાં જુદાં મ્હોરોંની શી શી ઉપયોગીતા છે, તેની શી શી ખુશીઓ છે, અમુક અમુક વખતે ક્યાં ક્યાં મ્હોરોં ચલાવવાથી ફાયદો અથવા ગેરફાયદો થાય છે, અમુક અમુક સાધારણ મુશ્કેલીઓ કેવી કેવી રીતે દૂર થઈ શકે છે, પટની કપ કપ જગાઓ રાખીને માટે સલામ જારેલી, અને કપ કપ દહેશત ખરેલી છે, અમુક સંજોગોમાંકેને બદલે કયું મ્હોર આપવું ફાયદાકારક છે

વગેરે વગેરે બાજતો લાંબા કાળના અનુભવ પરથી સિદ્ધ થયેલી, તેઓએ પાછળના જમાનાને ઉપયોગી થઇ પડે તે હેતુથી નોંધી રાખી છે અને લીધેજ તે ત્યાં અતિ લોકપ્રિય થઇ પડી છે. તેનાં મૂળ યુરોપના જનસમાજના બંધારણમાં ધણાંજ ઉંડા ગયેલાં છે. અને જ્યાં સુધી તે બંધારણ કાયમ રહેશે ત્યાં લગી આ રમત ત્યાં હયાત રહેશે અમાં લેશમાત્ર પણ શંકા નથી. અશ્વોસની વાત છે કે એ રમત, ઉપર સાબિત કરી દેખાડ્યું છે તે પ્રમાણે આ દેશમાંજ જન્મેલી હોવા છતાં તેને લગતું એક પણ સંસ્કૃત બાપાનું એવું પુસ્તક મળી આવતું નથી કે જેમાંથી એવો ખ્યાલ આવે કે તેમાં અમુક દરજ્જા સુધી અહીંના લોકો આગળ વધ્યા હતા. જે છૂટાં છવાયાં લખાણો મળી આવે છે તે ઉપરથી તે રમતની હિંદમાં થયેલી ઉત્પત્તિ અને તેનાં મ્હોરોં અમુક અમુક વખતે અમુક અમુક રીતે ચલાવાં હતાં તે શિવાય બીજું કંઈપણ સિદ્ધ થઇ શકતું નથી. તેની સ્વદેશી પરિભાષા વૈદ્યન સ્મૃતિગદ્યાર જતી રહી છે તેવું મુખ્ય કારણ આવી શેખી નોંધતો અભાવજ હોય એમ લાગે છે. સુસલમાનોની ચઢતી ઢળાને વખતે તેમની પરિભાષા અને કેટલીક ચાલો આપણી રમતમાં દાખલ થઇ ગઇ અને હાલ અંગ્રેજોના સામ્રાજ્યમાં તેમની કેટલીક ખાસ ચાલો અને પરિભાષા ધીરે ધીરે દાખલ થતી જાય છે. મુંબાઈમાં અંગ્રેજ શૈવજની એક ક્લબ તો સ્થપાઈ છે અને તેના ઉત્સાહી કાર્યવાહકોના પ્રયત્નોથી તે વધુ ને વધુ લોકપ્રિય થતી જાય છે. હાલના જેવી જો સ્થિતિ આદ્યાં કરે તો એની અનેક ક્લબો ઠેક ઠેકાણે સ્થપાય અને તેથી જેમ ક્રિકેટ, ટેનીસ, પોલો વગેરે મેદાનમાં રમવાની વિલાયતી રમતોના પ્રચાર વધવાથી આ દેશની તે જાતની રમતોનું થયું છે તેમ દેશી રમત દેશના પુત્રોના મગજમાંથી નીકળી જઇ ઇતિહાસનાં પાનામાં પણ હયાત રહે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે. માટે એ રમતના શોખીનોમાંથી કોઇક આગસ કાઢી, એનો પુનરુદ્ધાર કરવા માટે ઉત્સાહ પૂર્વક યોગ્ય ઉપાયો યોજવા આગળ પડી મહેનત કરે એ ખાસ જરૂરનું છે. તેમનું મુખ્ય કર્તવ્ય એક તો એ છે કે જે એમાં પ્રવિષ્ટ હોય તેવા માણસોને સમજાવી તેમની ક્લબો સ્થાપવી કે જેથી કરીને તેમની સાથે રમવાં બીજા ઉત્સુક નરોને તેમની હુશીઆરીનો લાભ મળે અને બીજાનું એ કે એવા માણસોની પોતાની પાસે દેશી ભાષામાં પુસ્તકો અથવા નિર્ગંધો લખાવવા જેથી એક તો તેમને પોતાને ખ્યાતી મળે અને બીજાઓને તેમના જ્ઞાનનો લાભ મળે. આ કામમાં વર્તમાનપત્રોના અધિકારીઓની તેમજ શ્રીમંત વર્ગની મદદની ખાસ જરૂર છે. આશા છે કે એવા કોઇ ઉત્સાહી નરો આગળ આવશે અને તેમને જોઇતું ઉત્તેજન યોગ્ય પ્રદર્યોત્સુકથી મળશે. ક્વિતિ સિવમ્ ।

પારસીઓ અને હિંદુઓ.

હિંદુ ભાઈઓને એક નમ્ર વિનંતી.

(લેખક—રૂસ્તમજી નમન્વાનજી મુનશી)

સાહિત્ય પરિષદની ૬ સ ૧૮૦મા બ્યાગથી પ્રથમ બેઠક મળી ત્યારથી શુન્દરાવી ભાગ અને તે માથ તાનુકો ધરાવતા બી ન બી ન રિયો મ ૧૬૫ નુ ચર્ચા થતી આવેલી ગાપણે જોઈએ છીએ શુન્દરાવી ભાષામાં લેખો પ્રસિદ્ધ થયા પોષી વખતે આનો હોષ્ણ પરત્વે ભાષામાં, અ, ભાષાના પ્રથમ ગાનિયા-હિંદુઓમાં તથા જે ભાષાને વર્ગેલી કાષ્ટ ચર્ચામાં ઉલ્લત અને ઉત્સાહ લેનાને ઉમગ અને વોમ તો ગાન હે વા આદે વરંધીન મને ઉભો થયો છે કે જ્યારે પત્નિદ્વી બીજી બેઠક મુ ૧૬૫ મરે ધ મ ૧૦૭મા મળી હતી તે વખતથી હિંદુ પ્રજામાં, તેમની શુન્દર ભાષામાં અને તેના સાહિત્યમાં હુ રસ લેતા રહ્યા હુ અને જે, મારા સખ ધે નમ્ર છે તે બીજા બહુભાષા બામમા બોનુ હોવુ જોઈએ જે તેમને હોય તો અને તેમ છે એવી માની ખાતરી છે તો પછી વગારી સાહિત્ય પત્નિદ્વુ એ એ પ્રથમ પરાક્રમજ ગણાય એક રૂડ પરિણામજ લેખાય-એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિનો આક્ષેપ મારા ઉપર મુકર કરી શકારો નહી

ત્યારે આ આમ લખવે કે સાહિત્ય પરિષદ જેની જોડ સસ્થાની હતી બીજામાં શુન્દરાવી ભાષા અને સાહિત્ય પ્રત્યે ઉત્સાહ અને પ્રેમ જે અત કમળમાં છુપાયનાજ હોય છે તેમને સંજ્ઞા (100188) કરના સમર્થ છે

શુન્દરાવી ભાષા—જો આ અર્થનો રેખ જે ભાષામાં લખાર છે તે શુન્દરાવી ભાષા છે એમ યોગ્ય સિવાય ધણા કહેવાને તથા થયે તે બાબતમાં હિંદુ ભાઈઓનીજ નથી પાર સીઓ, એ, ભાગમાં, યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા કરે. મેરેમેદા. પ્રજા, એનાથી અત્યંત ન. હુમ, વાળી, ફેર લાક રૂઝેને પણ તે જાણતા હશે પરતુ આ સર્વ મોઢ એ ભાષાને જ્ઞાનમાં હિંદુ પ્રજામાં વિશેષ-ખત્તે તેટલાજ-કુમળ છે એમ તો કહેનાઇ રામયજ નથી એમ કહેનાનો કાવો કોષ્ટ એ કથોજ નથી અને વરતુ એ નથી હિંદુઓની એ માનુષ્યા છે અને તેમાં તેઓ પ્રવિણતા લખવે એ સ્વાભાવિક છે, પણ જે જોનાવુ છે તે એ કે એની પ્રવિણતાને ખ્યાલ અભિમાન અને ગર્વ ઉભા કરવા ન હોય. આ બધુ ખેદ્યુમ છે કે યોક્ત-સ માક્ષ વર્ગમાં આવુ અભિ માન ઉભુ થયુ છે જેથી કરી પારસીઓને તે વર્ગ હીણતો આ થો છે, એટલુજ નહી પરતુ તેવા આવેશમાં ખુદ પોતાની શુન્દર ભાષા જે માટે તે યોગ્ય ગીતે મગરર થઇ શકે તેને પણ અગત્યમાંથી પાકના જેવુ યાચ એ લગત ખેત્યુક્ત છે

પણ અભિમાનમાં મસ્ત બનેલા આ નિબાન સામ્ય વર્ગના ખુ સ્વદેશ સાથ પારસીઓને કાલ આજકાલનો મમથ નથી કદામ દરાનીઓને મ્મ સ પૂર્વે ૧૨૦૦ની આગમજ,

એટલે આજથી આશરે ૩૧૦૦ વર્ષની પણ આગમન, હિંદુસ્તાનનો મુલ્ક જણાયેલો હતો, વંદીદાદ એક રીતે પારસીઓના કાયદા કાનુનો અને રિવાજોને લગતું ધાર્મિક પુસ્તક છે. એની પહેલી પરગદમાં હિંદુસ્તાનના મુલ્ક માટે જે નામ જડે છે તે 'હન્દહિષ્ટુ' છે. એ હપ્ત હિંદુ તે સંસ્કૃત 'સપ્તસિંહુ' છે. ડા. હાઉગ પ્રમાણે એ વંદીદાદ ઇ. સ. ૧૨૦૦ની પૂર્વે લખાયેલી હોવી જોઈએ. પણ વંદીદાદ કાંઈ એકલું પુસ્તક નથી કે જેમા હિંદુસ્તાનના મુલ્ક વિષે આમ ઇર્સીરો આવતો હોય. ખીજા પણ ધર્મ પુસ્તકો છે જેમાથી એ બાબેના ઇસારા મળી આવે છે.

અંદરૂપત હિંદુસ્તાનનો પહેલ વહેલો હિંદુ શાહાનશાહ ગણાય છે. પરંતુ તે અગાઉ હિંદુસ્તાન ઉપર જે કોઈ પહેલો શાહાનશાહ હકુમત ભોગવી ગયો હોય તો તે એક પારસી શાહાનશાહજ હતો અને તે શાહાનશાહ દારાયસ હતો. દારાયસના જમાનાથી એક બહુ 'લાંબો ભૂરૂંકો' મોરી આપણે ઇ. સ. ૮ મી સદી ઉપર આવીશું. કારણ કે તે વખતથી પારસીઓ હિંદુ ભૂમી ઉપર હિંદુઓની મહેરબાનીથી ઠરીદામ થાય છે. ઇરાન મધેના પાતાનાં શાહાનશાહત અને રાજપાત ઇ. સ. ૬૫૧માં શુમાવી દીધા પછી, અનેક હાદેસાના આચાર્ય તેઓ દિવં બંદેરે આવી ત્યાં ૧૯ વર્ષ રહ્યા બાદ ઇ. સ. ૭૮૫માં સંજણ ભૂમી ઉપર તેઓ પહેલ વહેલો પગ મુકે છે. સંજણના નાદી રાણા(૧)એ આ લડાયક શખ્સોની નાની ટોળીને સંજણ ભૂમી ઉપર પગ મુકવો રોકી અને જે તેઓ કેટલીક સર્તો કમુલ કરે તોજ તેમને આશરો આપવા માંગ્યો. ધરેખાર. રાજપાત અને વતનથી નિષ્ણુતા તથા તળયલા આ ગઝવીર વતનીઓએ મર્વ સર્તો મંજુર રાખી. તે સમજી અત્રે વર્ણવાની જરૂર નથી. પણ એ સર્તોમાંની એક જે આ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે આ પરાયા દેશની ભાષા બોલવાની ઉપલા પઞ્દેશીઓને ફર્ન પાડવાને લગતી સર્ત હતી. આપણે ઉપર જોઇ ગયા હીએ તેમ હિંદુસ્તાન દેશ આ પારસીઓને ૩૧૦૦ વર્ષ આગમનનો જણાયેલો હતો પણ એ દેશની ભાષા સાથેના તેમનો સંબંધ ઇ. સ. ૭૮૫ પછીથી શરૂ થયેલો હોવો જોઈએ, એટલે કે આજ લગમગ ૧૧૩૦ વર્ષો થયાં પારસીઓ હિંદુઓની ભાષા જણુતા, બોલતા અને લખતા થયા છે.

આ સાદી અને સુતરી ઇતિહાસીક તોંધ ઉપરથી આપણે જોઈએ હીએ કે પારસીઓ હિંદુ પ્રજા જેટલા ગુજરાવી ભાષામાં પ્રવિણ હોઇ શકે નહીં એ સમજાય એવું છે. પણ તેટલાંજ કારણ થકી તેમના તર્ફ અળખામણી નજરથી જોવું એ ન્યાયી નથી. જે પારસીઓ ગુર્જર ભાષામાં ગુજરાવીઓનાં એલા જેવા હોય તો તેમના ગુર્જરોનો ખાસ ધર્મ તો આ હોવો

(૧) નાદી રાણા તે સંજણનો સ્થાનિક હાકેમ હોવો જોઈએ. ક્રીસ્ટે સંજણ ગુજબ, આ પારસીઓ સંજણ ઉત્તરી તેના હાકેમ આગળ ગયા હતા. આ હાકેમ તે આખાં ગુજરાતનો હિંદુ રાજા હોવો જોઈએ નહીં કે જેની ગજબાની તો પાટણ ખાતે હતી અને તે તો સંજણથી ૧૫૦ મૈલથી પણ વધુ છેડે હતી. આ નાદી રાણા તે કોઇ હિંદુ રાજાનું પુત્ર નામ હોય નહીં પણ હાકેર મા રાવ જેવી કોઇ મંજા હોય (જુઓ ડા. નવમન જ. મોદીની A few events in the Early History of the Parsis and their Dates, 1905, p. 11.)

જોઈએ કે પોતાના શિષ્યોનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેમને વધારે ખચકાર બનાવવાનો પ્રયાસ કરવો ઘટે છે. જો તેમ ન કરી શકાતું હોય તો ન થઈ શકતું હોય તો, શરૂપદ નકાસું ગણાય કે કેમ તે વિચારવા જોઈ સલાહ થઈ પડે છે.

હવે હિંદુ આવા વર્યા બાદ પારસીઓએ હિંદુઓ કનેથી ઘણુંક મહત્ત્વ ક્યું છે. ઘણાક રેવાઓ અને વહેમો જે આજે પારસીઓમાં દાઢામાં આવે છે તે તેમને હિંદુઓ તરફથી મળ્યા છે. પ્રાચીન કાળથી જે હિંદુઓની ભાષા તે તેમની થતી આવી છે અને તેમાં વખ્ખો-વખ્ખો કેરકાર અને વધવધ થતી રહી છે. પણ જેમ જેમ વર્ષો વેહતાં ગયાં તેમ તેમ પશ્ચિમ ભણીના મુધારા વધારાએ આ પારસીઓ ઉપર અસર કરવા માંડી. ઇંગ્રેજ ભાષાએ અને ઇંગ્રેજ આચાર વિચારે એમની રહેણી કરણી ઉપર કાંઈ નાની જેની અસર કરી નથી. પાશ્ચિમ ય મુધારા વધારાના હરેક વિભાગમાં—ભાષા, સાહિત્ય, ડેગવણી, વિદ્યા દુનર, કળા કાશાય, રમત ગમત વગેરેમાં—તેઓ હરોવના સ્થાને રહેલા આજે મનાય છે, પ્રશ્ન આ સર્વ છતાં, સદીઓ અગાઉ જાદી રાણાને આપેલા કોઝને આ પારસીઓ આજ સુધી ત્યાંથી અને સાચું નિવડ્યા છે. ખીજી કોણે બેગા, ગુજરાતી ભાષા બાળેનો કોય પંજુ તેઓએ વધારીથી નિભાવ્યો છે. આજે પણ આ મુઠ્ઠીમર નાની કોમની ભાષા તો જે ગુજરાતીઓની છે તેજ છે તો જો કે તેમાં કાંઈ ફેર હોય અને કાંઈક અગુદ્ગત પણ જોશમાં આવતી હશે એ નિર્વિવાદ છે.

હિંદુસ્તાનમાં મૌથી પહેલવહેલું ગુજરાતી છાપખાતું પ્રખ્યાત મોએફ ફરદુનશ મર્ફ. ખાનજીએ કેટલીક મહેનત તથા કોશીસથી પોતે પોતાને હાથેજ ટાઇપ, મોડક વગેરે અસખાખ બનાવી ઇ. સ. ૧૮૧૨માં ઉધાડ્યું હતું. એ છાપખાતામાંથી એ વર્ષ પછી એકાદે ઇ. સ. ૧૮૧૪માં પહેલવહેલું ગુજરાતી પંચામ શ. બેની કિંમતે એમણે બાહર પાડ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની તવારીખમાં મોએફ ફરદુનશ મર્ફખાનજીનું આ પંચામ સીધી પહેલવહેલું છાપેયું પુસ્તક છે. ત્યાર પછી ૧૮૧૫માં ખોરદેહ અવસ્તાની કેનામ છાપા બાહર. પડી હતી. પરંતુ આ છાપખાતા સંજોઈ જે મૌથી મેનેજર અને અમલતુ કામ આ બણેલા અને સાહસીક મોએફ સાહેબે આરંભ્યું તે પોતાના તંત્રીપદ હેઠળ ઇ. સ. ૧૮૨૨ની ટાં. ૧ લી જુલાઈથી “મુજબના મખાચાર” નામનું અઠવાડિક ગુજરાતી વર્તમાન પત્ર પ્રગટ કરવાને લગતું હતું. મર્ફમ ખા. ૦ આ. ૦ બહમનજી બેકસમજ પડેને પોતાના મુપ્રસિદ્ધ “પારસી પ્રકાશ” માં એ બાબે નિચે પ્રમાણે નોંધ લીધેલી છે.—

‘ મુજબ ઇલાકામાં ગુજરાતી ભાષામાં પેહલવેલું આજે વર્તમાનપત્ર નિશ્ચય હતું, અને હિંદુસ્તાનના દેશીઓમાં પેહલ વેહલો વર્તમાન પત્રનો પાયો નાખનાર એવણ હતા ’ ૧
સાબાએ કહો કે દુર્ભાએ કહો—પરંતુ એવું બનવા પામ્યું છે કે પારસીઓ તરફથી ગુજરાતી ભાષાના મારિત્યના કેટલોક આણેચાન હીરસો લેયનો રતો છે. જો આ નીમ્સાને કાંઈક સેવા લેખનામાં આવતી હોય તો ને મર્વતું એક પારસી લેખકેજ અને નિરપચ દરતું એ હીક દીરતું નથી.

જેમ 'પુરુ' શુન્દરાતીઓની 'પોતાની ભાષામાં' કાંજકાળ અને 'પેળી' કહેવનું છે - કે 'ભર
ગાંધિએ' ખોલી કરે' તેમ 'વધવટ' અને ફેરફાર થતા રહ્યા છે તેમ પારસીઓની શુન્દરાતી ભાષામાં
પણ વધવટ અને ફેરફાર વખતના વેલવા સાથે થયા છે. ધણે 'હર નેહી' જતાં, મુંબઈ
સુભાષરના ઇ. સ. ૧૮૨૨નાં રાક્ષની પહેલી કામ્રત, મધેથી તે જમાનાની શુન્દરાતી ભાષાને
એક નમુનો તપાસો અને એજ પત્રની આજની ભાષા જુઓ અને તમને ખ્યાલ આવશે કે
પારસીઓ શુન્દરાતી ભાષા અને તેના સાહિત્યમાં આગળ અને આગળજ વધતા ગયા છે.

જો સુધારે શુન્દરાતી ભાષામાં પારસીઓ કરી રાક્યા છે તેને દોષપાત્ર તેઓજ ફરારી શકે
શકે કે નેઓ પારસીઓની કંઈક સેવાનો સ્વિકાર દરવાનું મોટું મન ધરાવતા ન હોય.

આગલા જમાનાના પારસીઓના સંસ્કૃત ભાષાનાં રાતથી હિંદુભાષાઓ અંગતજીવન હોય.
મોખેદ, નેશિયો સંગ ધવલ, અકો અંધીઆર, દીનીદાઝ બહુમન અને મોખેદ ચાંદા અને એવાજ
ખીજી અસલી પારસીઓ હિંદુઓની સંસ્કૃત ભાષામાં ધણાં પહોંચ્યા હતા. તેઓએ પારસી
ધર્મ, પુસ્તકોના મંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યા છે. વળી આજનો જમાના ઉપર આવતાં મામલો
તેવોજ મગર ફરારી છે. આજે પણ ધણાંક પારસીઓ મંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે. એરવ
ગેહરપારજી દાદાભાઈ ભચ્યા, દસ્તુર ડા. માણેકજી નરશવાનજી ધાસા, એમ. એ. પી. એચ. ડી., દસ્તુર
કેકેખાદ આદરખાદ, શેઠ મનચેરજી પેસ્તનજી ખરેગાત, આઈ. સી. એસ., શેઠ શાપુરજી કાવસંજી
હેડીવાલા, બી. એ., ડા. માણેકજી ખમનજી દાવર, એમ. એ., પી એચ. ડી.; ડા. એરથ
જેહાંગીર સોદાજી, બી. એ., પી એચ. ડી., એરવદ નોમેરવાનજી ખરેજી દેશાઈ, શેઠ અર
દેશર ખરેજી વેસાવેલાલા, બી એ. ઉપરાંત આજે ધણાંક પારસી અભ્યાસીઓ કેવળ શાખ
ખીજી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરે છે. જોઈ પહેલ્લીના અભ્યાસ જોગો સંસ્કૃતનો પણ અભ્યાસ
કરવા અર્થે; પારસી પંચાયતના માનવંત તરફી સાહેબો વરચથી સર જમશેદજી જીજીભાઈ
જરવોરતી મદ્રેસામાં એક ખાસ સંસ્કૃત વર્ગની જોગવાઈ કરી આપવામાં આવી છે. જો
ધણાંક પારસીઓ જોઈ પહેલ્લીના અભ્યાસની સંગાતે સંસ્કૃત ભાષાનો પણ અભ્યાસ કરે છે.
અને તેમાં ધનામો, આદો અને સ્કોલરશીપ જોળવે છે. જ્યારે આજે કેટલાક શુન્દરાતીઓ શુન્દર
ભાષામાં રૂઢ થયેલા એવા ફાર્સિ શબ્દો પોતાની ભાષામાંથી હર કરી સંસ્કૃત શબ્દોનો બારોબાર
ઉપયોગ કરવા મંડયા છે ત્યારે પારસીઓ તો સંસ્કૃત ભાષાને સાંવતાથી અભ્યાસ કરે
છે! આ સ્થિતિ મહાન દુર્વિ શેક્ષપીયરના હેમલેટના નાટક મધેની પેળી પ્રમિદ લીટીડું અમને
સ્મરૂ કરાવે છે કે

"Look' here upon this picture and on this."

જો પારસીઓ સંસ્કૃત ભાષાને અભ્યાસ કરતા હોય તો તે આમ સાબિતે કરવાને છ
સમર્થ નથી કે તેઓ પોતાની હમેનની દુર મનોવૃત્તિથી શુન્દરાતી ભાષાને પોતાના અંગતો
એક ભાગજ ગણે છે? જેમ પારસીઓએ મંસ્કૃતનો અભ્યાસ કર્યો છે અને સંસ્કૃત પુસ્તકો

* જુઓ Collected Sanskrit writings of the Parsis, Part I

by Ervad Sheriarji Dadabhoj Bhambha, 1906, Pref. p 2.

1 Shakespeare, Hamlet, Act III, Scene IV.

રચ્યા છે તથા હાલ એ અભ્યાસ ચાલુ રાખવામા આવ્યો છે તેમ હિંદુઓએ આવસ્તી, પ્રદે-
શ્વતિના અભ્યાસ કર્યો છે કે કેમ તે જાણવું અગત્યનું થઈ પડશે

૧૧૨ વર્ગી પારસીઓના એક દોષ એ કહેવાય છે કે તેઓ પોતાના સંસ્કૃતમાં ગુજ-
રાતીનો ભારેભાર ઉપયોગ નહીં કરતા, ગુજરાતી ભાષામા રૂઢ થઈ ગયલા એના શર્સિ
શબ્દોનો ઉપયોગ કરે છે અને તેમ કરી શર્સિ શબ્દોને જોમકાટ કરવાની ટેવલાક હિંદુ સેખ
કોની યોગ્યતાને તોડી પાડના જેવું કરે છે.

૧૧૩ હવે આ શર્સિ શબ્દો જેને ડેટલાક ગુજરાતી સેખમાં ગુર્જર ભાષામાંથી કાઢના
પાછળ મથ્યા છે તે એ ભાષામા ક્યારે અને કેમ દાખલ થયા તે બાબે આપણને માધારણ
દીતે. એમ જણાવવામા આવે છે કે ઇ સ ૧૩મી સદીથી ગુજરાતમાં મુસલમાનોનાં અમલ
ચાલુ થયો ત્યારથી ગુજરાતી ભાષામા શર્સિ શબ્દોનો પ્રવેશ થવા માડ્યો છે. હવે પારસીઓનો
હિંદુ મંથેનો વસવાટ તો તો તેની પણ પૂર્વેનો છે જ્યારે પારસીઓએ ૮મી સદીથી હિંદુમા
વસવાટ કરવા માડ્યો ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે પોતાની ભાષા લાવ્યા હતા હિંદુઓ સાથના
ધારા પરિચયમા આવતા જેમ તેઓએ તેમની ભાષા ગ્રહણ કરી હતી તેમ ખુદ તેઓએ
પોતાની ભાષાના ધણાક શબ્દો હિંદુઓને આપેલા હોવા જોઈએ આવી અરમખરમની આપ-તે
એમ તો ખુદ સંસ્કૃત ભાષાના સંગે પણ ક્યા નથી થઈ? આર્થ ટોળાનો એક ભાગ જેમ
ધરાનમાં ગયો હતો તેમ બીજો ભાગ પળખતે આર્થે હિંદુસ્તાનમા દાખલ થયો હતો આ
બીજો ટોળો તે હિંદુ આર્યોના ટોળો હતો જે હિંદુના અસલ વતનીઓ દ્રાવિડ્યનો સાથ સમા-
ગમમાં આવ્યો હતો અને તેમની બોલીનો તેમને અભ્યાસ થતો જનાથી તેમની સંસ્કૃત ભાષામા
આનાર્થ ભાષાના ધણા શબ્દો ઉમેરવા હતા કવિ નર્મદાશંકર એક ઠેકાણે લખે છે કે “સંસ્કૃતમા
કેટલાએક પર ભાષાના શબ્દો છેજ (ને મે એક ઠેકાણે વાચ્ય છે કે મૂર્ધારિયાની વર્ણોથી
આરંભાતા શબ્દો મૂળ વાસ્તવ્ય શોઠના છે)”

ગુજરાતી ભાષામા શર્સિ શબ્દો ક્યા કાળથી પ્રવેશ કરતા ગયા તે સવાલ બાજુએ મુકતા,
ગુજરાતી સાહિત્યના દતિહાસમાં આપણે એવા ધણાક કવિઓને જોઈએ છોએ કે જેઓના
કાવ્યોમા શર્સિ ઉપત્તિના શબ્દો નજરે પડે છે મીરાબાઈ (ઇ સ ૧૪૦૩-૧૪૭૦) અને
નરસિંહ મહેતા (ઇ. સ ૧૪૧૫-૧૪૮૧) જેવા શરઆતના પહેલા કવિઓના કાવ્યો શર્સિ
શબ્દોથી મુક્ત નથી. ૫મી સામગ માટે કહે છે કે તે શર્સિ ભાષા જાણતો હતો. અને એના
કાવ્યોમા જો ૦૪ શર્સિ ભાષા નજરે પડે છે ૨ નર્મદાશંકર પોતાના પ્રખ્યાત “નર્મદાશ”
ની મુખ્ય મુદ્દામા જણાવે છે કે દર ૧૦૦ ગુજરાતી શબ્દોમા ૨૩ સંસ્કૃત, ૧૬ અપભ્રંશ તે
૧૧* પરભાષાના શબ્દો આવે છે ઇ સ ૧૮૭૩મા એમણે આ ગણતરી કાઢી છે પરંતુ જે

૧ જુઓ ‘નર્મદાશ’ સદેય

૨ જુઓ મી. ક્રિષ્ણલાલ એમ ઝવેરીની ‘Milestones in Gujarati Literature’,
1914, pp. 96 and 1૮4

* એ ૧૧ પરભાષાના શબ્દોમા કવિ નર્મદાશંકર ૮ ‘શબ્દો શર્સિ, આરબીના જણાવે છે.

નર્મદાશંકર આજે હૈયાત હોત તો એ ગણત્રીમાં એમણે ફેરફાર કરવો અડચણ હોત અને પર-
બાપાના શબ્દોનું પ્રમાણ ૧૧ ટકા કરતા ઘણું વધારે હોવાનું કમુદ્યા વિના ચાલત નહીં. આ
શર્તિ સંપ્તો માટે ઉપલા કવિ લખે છે કે “ગુજરાતીમાં કેટલીક ફારસી આરમી એવા તો ૨૬
યંધ રહ્યા છે કે” તે કદાપિ ટાળ્યા ટળવાના નથી.”

શુઆ વિસ્મય પ્રમાણમાં જેવું નથી કે, જેઓ ગુજરાતી બાષામાંથી ફાર્સિ શબ્દો કે
થયલા જોવા આંતર છે તેઓ ખુદ પોતાના દેશનું નામ ફેરવવા માટે તો જરાએ ઉત્સાહ
ધરાવતા નથી? તેમના દેશનું નામ હિંદુસ્તાન છે. જે મહાન દેશમાં હિંદુઓ ભેગા પાર-
સીઓ વસે છે તે ભારત દેશ છે. હિંદુ શાસ્ત્રોમાં તે સિદ્ધસ્થાનને નામે જણાવેલો હિંદુઓનો મુદ્દ
છે. હિંદુઓનો દેશ છતાં તેનું નામ તો ફાર્સિ છે. પારસીઓ તેને હિંદુસ્તાન કહે છે, ઇંગ્લેન્ડ
ઈસ્લામીઓ અર્બ એમજ જોયે છે અને હિંદુઓ પણ પોતાના મુદ્દને સમ્પ્રસિદ્ધ, સિદ્ધસ્થાન
આ એવાં બીજાં હિંદુ નામથી નહીં પણ ‘હિંદુસ્તાન’ નાં ફાર્સિ નામથીજ જાણખે છે, જોનાં
છે અને જોલાવે છે.”

જે કેટલાક ગુજરાતી સાક્ષરો બાષામાંથી ૨૬ થયલા એવા ફાર્સિ શબ્દોને હાંકી, મેલ
તેની, જગાએ સંસ્કૃત, શબ્દો દાખલ કરવા માગે છે તેઓ એમ સમજતા નથી કે તેમન
તેવા પ્રમાણથી ગુજરાતી સાહિત્યનો વાંચક વર્ગ જોગે થતો નય છે. ‘સુન્દરી સુમેધ’નાં એ
અંકમાં મૈ., દક્ષા મહેના નામના એક હિંદુ સ્ત્રી લેખક ગુજરાતી લેખકોની અધરી સંસ્કૃતમય
ગુજરાતી બાષાના સંબંધમાં ટીકા કરતા લખે છે કે “એવા લેખકો વાચનારનો ૨૨૨ તુટી જઈ
એવો વિચારજ રાખતા હોય એમ લાગતું નથી, પોતાની પંડીતાઈ ખતાવતી એ વધારે અગ-
ત્યનું, તેમને લાગે છે, અને એવી ‘સુપડે ટોપલે’ ઉમંગતી અરસિક ગુજરાતી વાર્તા કરતા
મને તો પારસી (અંગ્રેજી) વાર્તાઓ વધારે ગમે છે.”

ગુજરાતી બાષાને સંસ્કૃતમય બનાવવા માગતા સાક્ષરો શુ ઇચ્છે છે? - ગુજરાતી બાષાને
સરળ અને સહેલ રાખી તેના ફેલાવો વિશેષ જોડળો થયેલો જોવાને તેઓ રાજી થશે કે એ
બાષાને અધરી અને ટેટલા માટે ન સમજાય એવી બનાવી ઘણા ચોડા જણાને તેના લાભ
આપી ધીમે ધીમે તેમની સંખ્યા પણ જોડી કરી એ બાષા જુવાઇ નય તે જોવાને તેઓ
ઇચ્છે છે?

જે કેટલાક હિંદુ સાક્ષરો ગુજરાતી બાષામાંથી ફાર્સિ શબ્દોને હાંકી, કાઢવા મથ્યા
છે તેઓ તેમ કરી જણે ગુજરાતી બાષામાંથી પારસીઓને આહો હડમેલી મેલતા હોય
એમ જણાય છે. બસે તેઓ પોતાનો એ અયોગ્ય અને અન્યાયી પ્રયોગ જરૂરી
રાખે પરંતુ અમે પારસીઓ-તેમને-જણાવી દઈશું કે જેટલા જાણી તેઓ અમને
પાછળ હટાડી તેના કરતાં વિરોધ જણથી અમે તેના પડખે અને સોડમાંજ

૧. જુઓ જ્ઞાનર્ધક, નવેમ્બર ૧૯૧૪ સ્કે ૪૯૭-૮

૨. જુઓ ‘સુન્દરી સુમેધ’ નો આગસ્ટ ૧૯૧૪નો અંક મ્દે ૪૮૫ તેમજ ‘જનવર્ધક’
નો ડીસેમ્બર ૧૯૧૪નો અંક, મ્દે ૫૪૮.

રહીશું. અમો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ જોમ અને તેમ લાન ફાવતાં ક્યેં છીએ અને કરતા નહીશું. ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની ખીલવણીમાં અમારો કમીનો હોરસો જોમ અમે આગળ આપ્યો છે તેમ હજી પણ આપતા રહીશું. તમો હિંદુ બાધ્યોનાં મંડળોમાં અને સંસ્થાઓમાં અમો નિત્ય પ્રવેશ કરીશું; બધે અમને ઇજન હોય या ન હોય. તમારી ભાષામાં ૩૮ થયલા એવા ફાર્સિ શબ્દોનો બધે તમો વિસ્ફાર કરી ત્યાગ કરો જોઇએ તો જર્મન ટોપને મેડિ ત્રાસદાયક ગોળાઓથી અમને સત્વર ઉરાડી મેલો-પરંતુ કવિ નર્મદાશંકરના શબ્દોમાં બોલ્યે તો અમે તમો બાધ્યોની સોડમાંથી તો “ટાળ્યા ટળવાના” નથીજ. બધે ધર્મે આપણે જુદા હોઇએ પરંતુ બાધાથી તો આપણે એકજ છીએ. આપણું બંનેને અર્થક વિર્તો ચાલવાતું નથી. તમારી જે ભાષા તે અમારી છે અને તેથી અમારું શુભ ચિન્તન નિત્ય ખાજ છે કે ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ મત્વરે થાઓ અને તે સાથ, કરિ નર્મદાશંકર જોડે, અમો પ્રાર્થના ક્યેં છીએ કે.

“ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજે.”

મોટે હે પ્રિય બંધુઓ, અમારી સાથ હાથએ હાથ મિલાવો, અમને પ્રેમ ભાવથી આ-
સિંગન કરો અને અમારી સાથે, હે બંધુઓ, તમો પણ બોલો કે.

જય જય ગરવી ગુજરાત

જય જય ગરવી ગુજરાત.

ગુજરાતી ભાષાના જયશ્રીરંગ વિરાજે.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રદર્શન.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરીષદની પાંચમી બેઠક આ વર્ષ મુરતમાં થવાની છે. તેની સાથે એક પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમાં નીચે લખેલી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવા યોજના છે.

(૧) ગ્રંથવિભાગ.

(ક) ગુજરાતી ભાષાના હાથનાં લખેલાં પ્રાચીન પુસ્તકો-પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં જૂનાં પુસ્તકો તેમજ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકોની જુદા જુદા વખતની લખેલી પ્રતો, તાલપત્રો, વગેરે વગેરે. આમાં વૈદિક જૈન, મત પંથના, પારસી તથા મુસલમાન લોકોના-દરેક પ્રકારનાં પુસ્તકોનો અભાવેશ થાય છે.

(ખ) ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતા પ્રસિદ્ધ ન થયેલા તામ્રલેખ (તાંબાના પતરાંપરના લેખ,) શિલાલેખ. દસ્તાવેજો સનદો, શિક્ષાઓ, વગેરે વગેરે શિલાલેખ મૂળના કરતાં તેની નકલ (રર્ખીંગ) વગેરે ઠીક પડશે.

(ગ) અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તેમજ ગુજરાતીઓએ રચેલાં હિંદી તેમજ બીજી કોઈપણ ભાષાનાં પુસ્તકો.

(૨) ચિત્ર વિભાગ.

(ક) ગુજરાતના પ્રાચીન મકાનો, મંદિરો મસ્જીદો, મૂર્તિઓ, વગેરેની છબીઓ તથા ચિત્રો. કાચપર, કાગળપર, હાથી કાંતપર લાકડાં ઉપર અથવા બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર પાડેલાં જૂનાં ચિત્રો-ચિત્રવાણાં હાથના લખેલાં પુસ્તકો તથા જન્મોત્તરીઓ, જે ચિત્ર ભીંત ઉપર હોય અથવા મોકલી શકાય એમ ન હોય તેની છબીઓ પણ સ્વીકારાશે. દરેક ચિત્રની નીચે તેની બાબત બેગ હકીકતની એક ચીટી ચોંટાડવી.

(ખ) ગુજરાતીઓને હાથે ચિત્રાયેલાં નવાં ચિત્રો-ગુજરાતનાં જંગલો નદીઓ પર્વતો, ગામડાંઓ વગેરે સીનસીનરી તેમજ ફળ, ફુલ, ઝાડ, પશુ પંખી વગેરેના ચિત્રો. જુદી જુદી બતના પુરૂષ સ્ત્રી, બાળકો જેવાં કે પ્રાદાણો, ન્વાણીયા ખેડુત, રણારી ભરખાડ, દુબળા મુસલમાન પારસી વગેરેના છુટા અથવા તહેવારના પ્રસંગના ચિત્રો. ગુજરાતના હિંદુ, મુસલમાન, મરાઠા અને ખ્રીષ્ટીય રાજ્યના વખતના મહાન યોદ્ધાઓ જેવા કે દરબારો, સવારીઓ, લડાઈઓ વગેરેના ચિત્રો. ગુજરાતી જૂના અને હાલનાં પુસ્તકો જેવાં કે નળાખ્યાન, એખાહરણ, સરસ્વતીચંદ્ર એમાં વર્ણવેલા કોઈ પ્રસંગનાં ચિત્રો, સંસ્કૃત પુસ્તકો જેવાં કે રામાયણ, મહાભારત, શકુન્તલા, મેઘદૂત કાદંબરી, એમાં વર્ણવેલા પ્રસંગો. ચિત્રોની બાબતમાં નેચે પ્રગણે સૂચના કરવાની છે.—

૧ ચિત્રોમાં પહેરવેશ કેકાણું, વગેરે બને ત્યાં સુધી ગુજરાતના રાખવા અથેળ, દક્ષિણી કે બંગાળી નહીં.

૨ ચિત્રો બિભત્સ અથવા કોઈની લાગણી દુખાય એવાં ન હોવાં જોઈએ.

૩ ચિતરનારની સહી ગુજરાતીમાં નીચે કરવી

૪ ચિત્રની હકીકત એક ચીટીમાં દર્શાવી તે તેની નીચે ચોટવી.

ચિત્રો તેલના કે પાણીના રંગના, કોલસા કે પેનસીલ, જેણે વતી દોર્યા હોય તે ચાલશે. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનાં ચિત્રોને બદલે છબીઓ કે ફોટોગ્રાફ હશે તો તેનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવશે.

(૩) વસ્તુ વિભાગ.

(ક) ચારમ પહાણુ. પ્લાર્ટર બોર્ડ પેરીસ, કોઈપણ ધાતુ, માટી વગેરે કોઈ જાનનાં પુતળાંઓ, મૂર્તિઓ વગેરે. વગેરે.

(ખ) ફાઈફાઈન. મુખડ, લાકડાંનું કોતર કામ, ત્રાંખા, પીત્તળ, મોના ચાંદીનું કોતરકામ.

(ગ) ચીનાઈ તથા માટીનાં તથા ધાતુનાં વાસણો વગેરે.

(ઘ) ભરતકામ, ફેશમી, ગરમ તથા સુતરાઈ સાડીઓ, લુગડાં, વગેરે, વગેરે પહેરવેશની વસ્તુઓ.

(ડ) સોના, ચાંદી, ઝવેરાતનાં હાળીનાંઓ.

(ઞ) રાચ રચીલાંની વસ્તુઓ તથા શ્રેત્રંજ, ચોપાટ. વગેરે રમત ગમતનાં સાધનોને લગતી વસ્તુઓ.

(ટ) સતાર. સારંગી, વીણા, તાઉસ, દિલરૂખા, મૃદંગ. તળલાં વગેરે દરેક જાનનાં દેશી વાદ્યોત્રો.

(જ) ઉપર જણાવી ગયેલાં વિલગમાં ન આવતી હોય એવી જે જે જુની વસ્તુઓ ગુજરાતના આગલા વખતનો ચિત્તાર આપણી આગળ રજુ કરે તેમજ જે જે નવી વસ્તુઓ ગુજરાતના લોકોની રમિકતા કેળવવામાં કામ લાગે એવી દરેક વસ્તુઓ.

ગુજરાતના સર્વ સજ્જન ગૃહસ્થોને વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓને ત્યાં જૂનાં પુસ્તકો, ચિત્રો તેમજ જે કાંઈ જૂની વસ્તુઓ પ્રદર્શનમાં મુકવા લાયક હોય તે, તેમજ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નવાં ચિત્રો કે વસ્તુઓ તૈયાર કરાવી મોકલી આપવી. આપણા ગાપદાદાનાં વખતનાં જૂનાં સાહિત્યનો નથા જૂનાં ચિત્રો તેમજ જૂની વસ્તુઓનો ઉદ્ધાર કરવાને માટે આ પ્રદર્શન ભરવાની યોજના કરવામાં આવી છે તો તે બર લાવવામાં તેઓ પશ્વિદ્ મંડળને યોગ્ય સહાય આપશે.

જે કાંઈ પ્રદર્શનમાં મૂકવા મોકલવામાં આવશે તેની પહોંચ આપવામાં આવશે અને પ્રદર્શનનું કામ પૂરું થયે પાશ્વર સુધત કરવામાં આવશે દરમ્યાન તેની પૂરતી મંજૂરાઈ રાખવામાં આવશે.

પ્રદર્શનમાં મૂકેલાં માલ વેચવાનો હોય તો દશ ટકા કમીશને લઈ વેચવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

બહારગામના માલ મોકલનારને જેલે તરફથી સસ્તા ભાડાની સગવડ મળે એટલા સારૂ ગોઠાવસ્ત કરવામાં આવે છે તે થઈ જતાં તે લાભ તેઓને મળશે.

પ્રદર્શનમાં માલ મૂકનાર ગૃહસ્થ નીચે પ્રમાણેનું જ એક ફારમ - લરી નાં ૧૦મી મે મુધીમાં મોકલી આપવું કે જેથી કરીને તેઓના માલને વાસ્તે યોગ્ય

મળવડ કરવામાં આવે. માલ ના. ૧૮મી કે મુધીમાં મોકલી આપવો. આ તારીખ પછી મળેલા માલને પ્રદર્શનમાં મૂકવાને વાસ્તે અધિકારીઓ બંધાતા નથી.

મોકલનારનું નામ.	વસ્તુનું નામ.	વિભાગ તથા પેટા વિભાગ.	પૂરેપૂરું સિરનામું.

પ્રદર્શનને અંગે સુરત નિવાસી શેઠ બગુલાઈ રસિકદાસ તરફથી પ્રદર્શનમાં બહેચવા માટે રૂ. ૩૦૦) ત્રણસોના ચાંદ નીચે પ્રમાણે આપવાની જાહેરાત થઈ છે. સોનાનો ચાંદ. મોનાનો ચાંદ. રૂપાનો ચાંદ.

કિંમત	કિંમત	કિંમત	(૧) સર્વ પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ ગુજરાતી ગદ્યપદ્ય સાહિત્ય માટે.
રૂ. ૫૦	રૂ. ૨૫	રૂ. ૫	(ક) સપ્રદાયો અને પંથોનું સાહિત્ય.
		૫	(ખ) જૈન સાહિત્ય.
		૫	(ગ) પારસી, મુસલમાન વગેરે લેખકોએ લખેલું સાહિત્ય.
	૨૫	૫	(૨) લોકગીત, લગ્નગીત, ફુલ, કહાણીઓ વગેરેના સંગ્રહ માટે.
૫૦	૨૫	૫	(૩) ઉત્તમોત્તમ ઐતિહાસિક લેખ.
		૫	શિક્ષક, તામિલ, ખત, શિક્ષાલેખ,
		૫	
૪૦	૧૫	૫	(૪) અપ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી ઉત્તમોત્તમ સંગ્રહ, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી લેખકોના હિંદી અથવા બીજા ભાષાના લેખકોની સર્વ પ્રકારના મેથો માટે.
	૨૫	૫	(૫) વધારેના વધારે મેથો રજુ કરનારો.

ચિત્ર તથા વસ્તુ વિભાગમાં બહેચવા માટે પદ્માના નામદાર મહારાણી માહેળાઓન. મી. જરદીસ લક્ષ્મીલાલ શાહ. અર ચીનુલાલ માધવલાલ બેદેનેટ, શ્રીમંત સંપતરાવ ગાયકવાડ. માળીઆના કુમારશ્રી ગુમાનસિંહજી, વગેરે તરફથી દશ ચાંદો મળી ગયા છે અને તે ઉપરાંત બીજા મેળવવા પ્રયાસ ચાલે છે.

જાને વિભાગમાં ગાંધે ઉપરાંત ત્રીંપ્રીકેટો આપવાની યોજના કરી છે.

પ્રદર્શનને લગતો તમામ પત્રવહેવાર સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી. વાહીકૃષ્ણા, સુરત. એ સરનામે કરવો.

વાહીકૃષ્ણા,
સુરત.
તા. ૨૬-૪-૧૯૧૫

મધુવચ્ચરામ બળવચ્ચરામ હોરા.
પરિષદના કાર્યભારી મંડળના પ્રમુખ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

ગ્રંથપ્રદર્શન.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

ગ્રંથપ્રદર્શન.

મંત્રીનો રિપોર્ટ.

પરિષદની સાથે અથપ્રદર્શન કરવાનો વિવાજ આગલી પરિષદાએ શરૂ કર્યો હતો. અહીં એ રિનાજને અનુસરવાનો ફરવ થયો, પણ એ ફરવ પ્રમાણે કામ કરવાનો વખત અમને બહુ ઓછો મળ્યો. મેં મહિનાની આખર તારીખોમા પરિષદ બરવાનો ફરવ થયો હતો; પણ તે વખતે સુરવમાં પ્લેગ ચાલતો હોવાથી છેક તા. ૧૦ મેં સુધી પરિષદ બરાશે કે મુસતરી રાખવી પડશે, એનો કશો નિર્ધાર થતો નહોતો. જે કે મને સોપેલું કામ ઘણા લાંબા વખતથી મેં ચાલવું કશું હતું; પણ પરિષદ બરવાતું નહીં થયા વગર લોકોને ત્યાંથી અથો લાવીને કરવું શું? મૂળમા અથો મેળવવાની મુશ્કેલી, પછી અનિશ્ચિત મુદત સુધી નાખી મૂકવાને માટે આપે-પણ-કાણુ? આ-ચુકવણુમા-એમારો-લણુ વખત નહામો ગયો.

સારા ભાથે પરિષદનાં કાર્યવાહકે મંત્રી શ્રીમાન મનહરરામ હરિહરરામ મહેતા એમની મને પૂર્ણ સહાય હતી. મારે જોતી કરેક પ્રકારની અવકૂલતા કની આપવા તે હંમેશ તત્પર રહેતા. દરકોઈ રીતે પ્રદર્શન સારામાંસાર થાય એ તેમની ઇચ્છા હતી. શ્રીમાન રણછતરામ વાવામાધની પ્રેરણા અને મંત્રીની સહાયએથી હું ઉત્તેજિત થયો. શહેરમાંથી અથો મેળવવામાં કા. ઇચ્છરલાલ ગોરીશંકર અને વૈદ્યભૂપણ ધીરજરામ કાશીનાથ પાંડે મારી સાથે ફરીને પ્રયાસ ચાલતો રાખ્યો. મારા મિત્ર યીગનલ લ પુશાકચંદ મોદી તો માગ જમણા હાથ રૂપે મારા કામમાં રાત દહાડો મદદમાર થઇ રહ્યા શેક બચુભાઈ રસિકદાસ સદાવાળા એમણે ર. ૩૦૦ જેવી ઉદાર રકમ અંથપ્રદર્શન માટે આપવાતું જાહેર કરીને લોકોના ઉત્સાહમાં બધારો કર્યો. દિગંબર જૈનના વંત્રી શા. મુળચંદ કસનદાસ અને સરેયા જગનલાલ ઉત્તમચંદ એમણે દિગંબર જૈનોની વરતીવાળાં અનેક સ્થળોએ શરીને એમના સપ્રાપના સાહિત્યનો ખહોળો સંબંધ આણી આપ્યો. જૈન કોન્ગ્રેસ હેરલ્ડના વિકાન વંત્રી રા. મોહનલાલ દલોચંદ દેશાઈ અને શેક-જીવણચંદ મામરચંદ એમણે તો મને મદદ કરવા મારા જેટલાજ વખતથી પ્રયાસ ચાલતો કર્યો હતો. એમના તન્દથી જૈનસાહિત્યનો બહુ હપયોમી સંબંધ મને મળ્યો. સાહિત્યના અભ્યાસી મુનિમદારાજ વિવાચિનચણુએ ઉદેપુરથી કીમતી સંબંધ મોકલી આપ્યો. આમોદમાં મુયેચંદ વડીલ જમણતરામ બાણે પોતાનો લાગવગ વાપરીને જશાળાંથ અથો મને મેળવતી આપ્યા. આમ મિત્રોની મદાયથી યોગ વખતમાં હું ધણું કામ કરવા શક્તિમાન થયો.

પણ મારા કામમાં એક તુટી ગઈ ગઇ ને એ માટે મને બહુ અસતોષ થયો. પ્રદર્શન જોનાર સાક્ષોના હાથમાં પ્રદર્શનના ચેખોનો વિગતનાર હેલાલ છાપોને આપી રાખ્યો હોવ તો

જોનાર સાક્ષરોને તે દિવસોગી થઈ પડત. આમ કરવાની અંભારી ધન્યતા હતી; પણ તેને માટે મને પૂરતો વખત મળ્યો નહિ. થોડાં વખતમાં જ્યાંય અથો વપાસીને તેનો વિગતવાર હેતુકે તૈયાર કરવો એ મારે માટે બહુ કઠણ કામ હતું. ભાઈ રણુજીવરામ, રા. ધર્મચંદ્રાલ બહેચરસાલ પટેલ શ્રી. એ, અને મારતર, દયાશંકર ભાગ્યશંકર શુક્લ મને મદદ કરતા હતા; પણ જુની લિપિ વાંચવાનો તેમને મહાવરો ન હોવાથી દરેક લેખની પાછળ મારે જાતે ધ્યાન આપ્યા વગર છુટકો નહોતો. આ સ્થિતિને લીધે બહારથી અથો મેળવવાનું કામ થોડી દધને મારે કંઈ અત્યુવરવાળા કામમાં ગુંથાઈ રહેવું પડ્યું અને તે છતાંજે મારાથી પાંચાં પંચાગેતુ કામ થઈ શક્યું ત્રિહિનન.

પ્રદર્શનને માટે મેળવવાનાં લેખો સંબંધી અમે એવી કારણો રાખી હતી કે કોઈ પાંચુ જાહેર સંસ્થામાં સંચાલિત લેખો લાવીને તેવું પ્રદર્શન કરવું, એ કંઈ આસ કામ થયું ગણાય નહિ; પણ લોકોને ત્યાં પડી રહીને નાચ પામતા થોડાં ધણાં અથો પણ બહાર લોકો શકાય તો તે ખાસ કામ થયું ગણાય. આથી અમે અપ્રસિદ્ધ રચના રહેલાં લેખો મેળવવા યત્ન કર્યો. અમારો કાર્ય પ્રદેશ ખોસ ગુજરાતી વાંદ્યવનો છે, એ ધ્યાનમાં રાખ્યા છતાં અમે એટલી છટ મેળવવી જરૂરી ધારી હતી કે ગુજરાતી નહિ એવા વાંદ્યવનો છતાં વિદ્યાને લાભતા કે.છ અપ્રસિદ્ધ અને મહત્વના અથો આ પ્રદર્શન દ્વારા બહાર આવતા હોય તો તે સંધિ નિષ્કળ જવા દેવી નહિ. આથી અમે થોડાંએક સંસ્કૃત અને હિંદીના અથો પણ લીધા હતા. વૈદ્યક અને જ્યોતિષને લાભતા થોડાંએક અપ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી અથો અમે મેળવી શક્યા હતા.

ગુજરાતી વાંદ્યવમાં આજ સુધી નહિ જોવામાં આવેલું એવું ધણું સાહિત્ય આ પ્રદર્શનથી અજવાળામાં આવ્યું છે. ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધીના ધણાં ભ્રમ દૂર થઈ શકે તેવા ધણાં લેખો અહીં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે. પ્રદર્શનમાં મુકાયેલા લેખો જે સિદ્ધાંત બનાવતા હતા તેમ સિદ્ધાંતને પુટ કરનારો રા. સ. ગીમનલાલ દલાલનો પ્રાટ્યુના જૈન બંદારીની તપાસણીનો રિપોર્ટ આ પરિપક્વ પ્રસંગે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો એ ખાસ ધ્યાન જેએ તેવો પ્રસંગ હતો. અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી વાંદ્યવને લગતી રિપોર્ટમાં જે નોંધો હતી તેથી નોંધો પ્રત્યક્ષ જોવા ઇચ્છનારને મારે આ બહુ અનુકૂળ સંયોગ હતો.

દિગંબર જૈનોનું ગુજરાતી સાહિત્ય જેને માટે ગુજરાતનાં વિદ્વાનો આજ સુધી કંઈ જાણતા નથી, તે આ પ્રદર્શન વડે બહુ મારા રૂપમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું. ગુજરાતમાં એમની વસ્તી ધણી થોડી છે અને એમના સાહિત્યને વિદ્વાનોની દષ્ટિ સમક્ષ લાવનારો કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નહોતો, એથી એમનું વિશાળ સાહિત્ય આજ સુધી છેક અંધારામાં રહ્યું હતું. આ પ્રદર્શન વડે જોઈ શકાયું કે શ્વેતાંબર જૈનોના જેવુંજ આબેહુજ એમનું સાહિત્ય પણ છે. કદાચ અપભ્રંશ ભાષામાં તો શ્વેતાંબરનાં કરવાંને વધારે અથો નેમનામાં છે.

લિપિ પર પ્રકાશ પાડનાર સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં પૂરતું રહ્યું થયું હતું. તેમજ સન્નેદરા અને ધમપાણનાં વામપરોએ ગુજરાતના ઇતિહાસને માટે ઉપયોગી અંશો પૂરા પાડ્યા છે.

આ સંગ્રહ શોધવાને અને તેનો અખ્યાત કરવાને માં જેટલો સમય મળ્યો છે તેટલો સમય પ્રેક્ષકોને મળે નહિ, ને તેને લીધે સંગ્રહનાં ગુણવત્તે વધાર મારે જેટલું ધ્યાન એમાંય

છે તેટલું ધ્યાન તેમનું જોવાય નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આથી મારા અવલોકનની થોડી એક તોંધા અહીં આપની ઉપયોગી થઇ પડશે એમ મેં ધાર્યું છે. હું આરા રાખું છું કે વિદ્વાનોને તે ઉપયોગી થઇ પડશે.

આ નોંધ પૂરી કરતાં આચંદ્ર દુઃખઃ અંતઃકરણથી એક શોકજનક યનાવનો ઉદ્ભવ કરવો પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કાર્યવાહક અને ગુજરાતી સાક્ષરોના ભૂપણ્ય શ્રીમાન્ રણુદતરામ વાવાભાઈ બી. એ. એમની સલાહ, મદદ અને થમ વડે હું આ સંગ્રહ આ સ્થિતિમાં લાવી શક્યો. આ સંગ્રહ આ રીતે પ્રસિદ્ધ કરવો એ પશુ તેમના આશ્રય પરિણામ છે, એમનું અકાળ અવસાન જોઈયું એમના કુટુંબીઓને, એમના મિત્રોને અને મને દુઃખકારક નીવડ્યું છે, તેટલુંજ તે ગુજરાતી સાહિત્યને કાવ્યમની ગ્રોહરૂપ નીવડ્યું છે. એમના નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યનિષ્ઠ રાગ ઉપર ગુજરાતના સર્વ સાક્ષરોએ આંસુ પાડ્યાં છે. મારે માટે તો એમની સ્મૃતિ અને મારાં આંસુ, સદાએ રાધે રહેશે. એમના મરણ માટે આથી વધારે શીઘ્રો લખવા જોઈયું મારા અંતઃકરણમાં ઘેર્ નથી. પરમાત્મા એમને સદ્ગતિ આપે !

મણિલાલ બકોરભાઈ વ્યાસ,
મંત્રી અંધપ્રદર્શન.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન.

પ્રાચીન સાહિત્યનો સંગ્રહ કરતાં અને તેને પ્રસિદ્ધ કરતાં એમ પૃથગામાં આવે છે કે “તમે આ કયરો બેગો કરી કરોને કરશો શું ? શું તમે હજી એમ ઇચ્છો છો કે લોકો કૃષ્ણગોપીનો વિલાસ ગાયા કરે ? એ કયરો લોકોના ઘરમાં ખૂશખેલસમાં સડીને નાચ પામે છે, તે ગધાવા યોધાને તેની વાગળી બચસથાએ પહોંચતાં બહાર કાઢીને તમે કરશો શું ? લોકો હવે એવું સાહિત્ય બાવતું નથી અને બાવતું હોય તો પણ એ સાહિત્ય હવે જેટલું વહેંચું આદર્ય થઈ જાય તેટલું વધારે સારું છે. નાહક તમે તમારો વખત બચાવ કરો છો, નાણાંની ખુતારી કરો છો અને લોકોને ઉલટા આડે મારો દોરાવો છો.” પ્રાચીન સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારે આ પ્રશ્નોનો જવાબ અવસ્ય આપવો જોઈએ. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ કરનારને માથે બહુ મોટી જવાબદારી રહી છે એ વાત કદી ભૂલવી જોઈએ નહિ. જંગાળમાં વેંચને કવિ કહે છે, તેમ આપણે કવિને વેંચ કહીએ તો તે બહુ ખેડું નથી. જાનેનું કામ પ્રજાના જળ બુદ્ધિ અને આરોગ્ય આયુષ્યનો વધારો કરવાનું છે. જાનેને દેશકાળ સ્થિતિ જોઈને પ્રવૃત્ત થવાનું છે. એકાદ ઉંટવેંચ લોકોને માટે જેટલો ભયંકર છે, તેના કરતાં એકાદ અવિચારી સાહિત્યપ્રવર્તક લોકોને માટે વધારે ભયંકર છે. ઉંટવેંચ બહુ તો પાંચ પચાસ માણસની જીંદગી જગાડીને અટકશે; પણ અવિચારી સાહિત્યપ્રવર્તક તો હજારો લોકોની પરંપરાને ખરાબીના માર્ગ પર દોરશે. આથી સાહિત્યપ્રવર્તક એ અવશ્ય જોવું જોઈએ કે આ સાહિત્ય જનસમાજને હિતકર છે કે નહિ ? વેંચ જેમ રોગીની નાડી જોઈને તેના શરીરમાં કયાં તત્ત્વો વધારે જોઈએ છે તે સમજે છે અને જે વસ્તુ પ્રભાણ કરતાં વધારે હોય તેને જોઈને કરવા વધા જે તત્ત્વો પ્રભાણ કરતાં જોઈને હોય તેને વધારવા યોગ્ય ઔષધ આપે છે; તેમ સાહિત્યપ્રવર્તક જનસમૂહની સ્થિતિ જોઈને તેમનામાં જે શુભો મંદ પડતા હોય તેને ઉત્તેજિત કરવા અને જે દુર્ગુણો વધતા જણાતા હોય તેને જોઈને કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. કવિ જે આગસુ, મુખ અને બેદરકાર લોકો પાસે વેરાગ્યનું સાહિત્ય મૂકે, જળવાન, કૂર અને લોભી લોકોના હાથમાં મહાત્માશાસ્ત્રનું સાહિત્ય આપે અને રોગી, નિર્જળ, વધા વિલાસી લોકો પાસે શૃંગારનું સાહિત્ય મૂકે તો એવા સાહિત્યપ્રવર્તકને ઉંટ વેંચના જેવું જ બીજું કોઈ નામ આપવું પડે.

ખરી વાત છે કે આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય મોટે ભાગે કથાવાર્તા રૂપ અને ધણુંખરું એકેશિય છે. અત્યારની પ્રજાને જીવનકલહની અસાધારણ દરીશાઈ વચ્ચે જમાનાના જરના માણસ દવા જે શુભોની ખાસ આશર્યકતા છે, તેવા શુભોનું પોષણ કરવાની શક્તિ પ્રાચીન સાહિત્યમાં બહુ અદ્ય છે, અથવા તે મૂળથી હેજ નહિ એમ કહીએ તો ચારે. પ્રાચીન સાહિત્યને આગે નિષ્ક્રિયતા બહુ જ જોઈ છે અને તેને કાળની પ્રજાના જેટલું દોષોથી પરિપૂર્ણ છે; પણ આટલા કારણથી તે નિષ્ક્રિયોગી કે નાચ કરી દેના જેવું છે, એમ માની લેતા પડેલાં જરા નિશીય વિચાર કરશે જોઈએ.

પ્રાચીને સાહિત્યનો વિચાર કરતાં સૌથી પહેલાં એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તે આપણા પૂર્વજોનું સાહિત્ય છે. સાહિત્ય અને પ્રજા હમેશાં સાથે સાથે ચાલે છે. જેવી પ્રજા તેવું તેનું સાહિત્ય હોય છે, અને જેવું સાહિત્ય હોય તેવી પ્રજા હોય છે. આપણા ઐતિહાસિક પૂર્વજોની આબેહુમ છાંયે આપણે જોવી હોય તો તે તેમણે નિર્માણ કરેલા સાહિત્યમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આપણા પ્રજાસંમૂહમાં હાલ જે પ્રદારનું જીવન પ્રવર્તે છે, તે જીવન આવું કેમ છે, એનો ખરો ખુલાસો આપણને આ સાહિત્યમાથી મળે છે. આપણે હાલ સંધિ-કાળ-માંથી પસાર થઈએ છીએ. આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોના આચારવિચાર અને જીવન વ્યવહારના પ્રત્યક્ષ નમુના હજી આપણે જોઈ શકીએ છીએ, પણ આ સંધિકાળ પછીના વખતમાં થનારી આપણી પ્રજાને પોતાના સમાજ જંધારણના મળ કંઈ ભૂમિકામાં થઈને આવેલા છે, તે પ્રત્યક્ષ જોવાનું મળશે નહિ. એમને એમનું આત્મજ્ઞાન થવાને માટે જે સાધનો ખાસ જરૂરનાં છે, તે સાધનો આ સાહિત્ય પૂરાં પાડે છે, ને તેથી આ સાહિત્યનો વિચાર કરતાં એકદમ હાલની ઉપયોગિતાનીજ દૃષ્ટિએ નહિ, પણ તે ઐતિહાસિક વસ્તુ છે, ને તેથી તે જેમ ભૂતકાળની પ્રજાનું ધન છે તેમ તે ભવિષ્ય કાળની પ્રજાનો ચારસો છે એ આપણે ભૂલવું જોઈએ નહિ. આપણે સારી પેઠે સમજવું જોઈએ કે આપણા પૂર્વજોની કૃતિને નષ્ટ કરવી એ તેમની હયાતીને નષ્ટ કરવા જેવું છે.

કચરામાં પડેલી અને સડીને નાશ પામતી આપણા પૂર્વજોની કૃતિ આપણને આચાર નિર્માણ લાગે છે, પણ જેમણે તે કૃતિ કરી છે તેમને પોતાને તો તે પોતાની પ્રાચુર્ય વસ્તુ હતી. તેમના જમાનાના માણસોને માટે પણ તે તેની જહૂમૂપ વસ્તુ હતી. જે કાળે હજાર-માણસની વસ્તીવાળા એક મામમા એક કે બે માણસો ભાગ્યે કામગીરી લખી શકે એટલું જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે કાળે કવિ થવું અને સંસ્કૃત ગ્રંથો ઉપરથી સાર લઈને પોતાની ભાષામાં લોકપ્રિય રચના કરવી, એ કામ કેટલું કઠણ હતું, તેનો ખરો ખ્યાલ આપણને આવેલાં શક્ય નથી. દેવની કૃપા, ગુરૂની કૃપા અને દત્તિઓની કૃપા માગીને પ્રાપ્ત કરેલી એમની એ કૃતિ આપણને વહન નિરૂપયોગી હોય તોપણ જુનાકાળી પ્રજાનું એ મહા ધન હતું, એટલા પ્રદર્શનને ખાતર પણ આપણે તેને સંરક્ષિત અને સુરક્ષિત રાખવી જોઈએ.

પ્રદર્શનને ખાતર રાખવી હોય તો તે યજુર રખાઈ મંત્ર છે, ધનું પ્રાચીન કાવ્ય છપાઈ ગયાં છે અને ઘણા ગ્રંથો સંરક્ષણ ચૂક્યા છે, એટલે હવે વધારે કચરા ભેગા કરવાની જરૂર નથી; એમ કહેવામાં આવે તો તેનો જવાબ એ છે કે જનસમૂહના વિવિધ વર્ગોમાં કેટલા પ્રદારની જાવનાઓનું ટેટું પ્રગળ હતું, એનો ખરો ખ્યાલ આપણને ત્યારેજ આવે કે જ્યારે તે તે દરેક જાવનાઓનું સાહિત્ય સંપૂર્ણ સંરક્ષાયું હોય. ઉપસક ઉપસક થોડા ધણા દત્તિઓ અને થોડાં ધણાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધિમાં આવે તેટલા ઉપરથી ઐતિહાસિક સાધનો ખરો ખ્યાલ આવે નહિ.

પણ પ્રાચીન સાહિત્ય એકલું પ્રદર્શન પૂરતું જ કામનું નથી; તેનો ઉપયોગ જહૂ વધારે છે. સાધારણ સમજવા માણસોને માટે તો કૃતિના મહત્ત્વ પદાર્થો પણ સાધારણ છે; પણ

જેઓ વસ્તુમાત્રમાંથી તાત્ત્વિકસાર જુએ છે, તેમને પ્રાચીન સાહિત્ય એ આપણા જનસંમાજને ઓળખવાનો મહાન્ કીર્મવી ખજાનો છે એમ લાગ્યા વગર રહે તેવું નથી એ ખાતરને જેટલો વધારે પૂર્ણ હોય તેટલો તે વધારે ફળદાયી થાય. - - -

સાહિત્યનાં ત્રિવિધ અંગોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ થાય અને તેના માર્મિક અંશોનું સુસ્મ અવરોહન થાય તો જનસમાજની દૃષ્ટિ સમક્ષ અકલ્પિત અદ્ભુત રચના ખડી થાય. આપણે અને આપણો આખો સમૂહ કયા ચક્ર પર ચડીને અટવાઈએ છીએ તે ભૂતકાળનાં સાધનો જોયા-મીજ આપણને પ્રસન્ન થાય. ભૂત કાળને બરાબર સમજીએ તોજ આપણે આપણને જાણતા (આત્મજ્ઞાની) થઈએ. આપણે કોણ અને આપણે હાલ છીએ તેવા કેમ થયા, એનો ખુલાસો આપણા ભૂતકાળમાંથીજ આપણને મળે. આપણે આપણો ભૂતકાળ સમજીને વર્તમાનને ઓળખતા થઈએ તોજ આપણા ભવિષ્યને સુધારવાની કૃત્રી આપણા હાથમાં આવે. પૂરાવાના સંગ્રહ સિવાય આમાંનું કંઈ પણ થવું શક્ય નથી.

૫૮

પૂરાવો પ્રત્યક્ષ જોયા વગર જે કંઈ કલ્પના કરવામાં આવે તે ઉપરચોટીયા અને ખરા-પણુને બદલે ફેવજ તર્ક ઉપરજ આધાર રાખનારી નીવડે. આપણા દેશનાં ઇતિહાસનાં સાધનો શોધનાર પરદેશી શોધકોએ પોતાની કલ્પનામિશ્રિત જે ઇતિહાસ આપણને આપ્યો છે, તેજ ઇતિહાસને આપણે ખરો માનીને ચાલીએ છીએ. અને - તેમના અભિપ્રાયની એકાદ બાજુ પકડીને તે ઉપર મનરવી ઇમારતો ચણીએ છીએ, પણ જો ઇતિહાસનાં સાધનો—જે સાધનો વડે તે પરદેશી શોધકો ઇતિહાસકાર થયા તે સાધનો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ પડ્યાં હોય, અને આપણે પોતે તે સાધનોનો અભ્યાસ કરીને ઐતિહાસિક વસ્તુ સમજવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ તો આપણે પોતે ઇતિહાસકાર થઈ શકીએ. ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે ઇતિહાસકાર થઈએ, પણ ઇતિહાસનાં સાધનોનો અભ્યાસ કરવાથી તો આપણે ઇતિહાસકાર થઈ શકીએ. સાહિત્યનાં સાધનોનો સંગ્રહ અને અભ્યાસ આટલા માટે જરૂરનો છે. થોડા પણ સંગ્રહથી વસ્તુચિત્રનું યથાર્થ દર્શન થઈ શકે નહિ. કયા કાળે કેવા પ્રકારની કલ્પનાઓનું કેટલું જોર હતું, તે એ સંગ્રહ જેટલો વધારે પૂર્ણ હોય તેટલું વધારે સારી રીતે સમજાય. કંઈ કલ્પનામાંથી કંઈ કલ્પના જન્મ પામી, નવી કલ્પનાને પોષક સાવને કયાં મળવાથી તે સળગે થઈ, કંઈ કલ્પનાઓ પોષણને અમાને નિર્જીવ રહી અથવા નાશ પામી, તે આ સંગ્રહની પૂર્ણતાથી આપણને સમજાય. સર્વ કોઈ આ સંગ્રહના અભ્યાસી થઈ શકે નહિ, તે સર્વ કોઈને આ સંગ્રહ ઉપયોગી થઈ શકે નહિ પણ હમણે કે લાગેમાં એક જે આનો અભ્યાસ કરે તે બીજા હમણે કે લાગેને દિવ્યજ્ઞ આપો શકે. સંગ્રહ મૂળમાંજ ન હોય તો આપણને કોઈ જર્મને કે ઇટાલિયન જે કોઈ પરદેશી અભ્યાસી કરે તે “બાબા વાક્ય પ્રમાણ” માનીને ચાલવું પડે.

આપણી હાલની જરૂરીયાતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો હવે આપણો મોટો સમદ કેળવ અમળ છે. જનસમાજનો અર્ધાઅર્ધ બાજુ - સ્ત્રી સમૂહ એ અવસ્થામાં છે. એમનાથી ચોટી ઉતરતી સંખ્યા અમળ અને અધિકચરા (ચોડું પાડું ભરવા) લોકોની છે અને જેમને કેળવા-

યક્ષા કહેવામાં આવે એવા લોકો એકે દેશ પાસે છે નહિ. આ સિગ્નિનાં મમયુ વગેરે ધર્મમાં શ્રદ્ધાભક્તિવાળા 'સાખનાર, એ લોકોના જીવનને દુરસ્થ બધું કરનાર અને તેમને 'અનેક નેક પ્રકારનું' સુધારણાનું શિક્ષણ આપનાર 'જે કંઈ સાધન છે તે મોટે ભાગે આ પ્રાચીન કાવ્યો છે. પ્રાચીન કાવ્યોને એ લોકો 'અધ્યાત્મિકતાથી આરાધે' છે. પ્રાચીન કાવ્યો એજ એમનું ગાયન ભજન અને શિક્ષણ છે. કેટલાક લોકો તેમાંના અમુક ભાગનો નિર્ણય પાક કરે છે. પ્રભાતીર્ણા, નાલા પછીનાં સ્તુતિસ્તોત્ર, સંધ્યા સમયની વંદના, રાત્રિનાં ભજન, પાર વહેરવારના ઉત્સવનાં પદો એ બધામાં આ પ્રાચીન કાવ્યો એજ આ લોકનું આલંબન છે. શું આ બધું તેમની પાસેથી લઇ લેવું જોઈએ ? લઇ લઇએ તો તેમનું જીવન વધારે જડ નહિ થાય ? નહું સાદિત્ય જે કેળવાયેલા લોકોની પાસે પડ્યું છે તે તેમને બાવતું હોય તો તેનો ઉપભોગ કરવાને તેમને કોઈ રોકતું નથી, પણ તે તેમને બાવતું નથી. તેમને તે સાદું નથી અને બળ જાણીથી કંઈ થઇ શકે એવું નથી. એટલે એમને જે પ્રિય છે તેજ તેમની પાસે વધારે સારા જગ્યામાં હોય તો તેમાંથી તેઓ સારામાં સારું પસંદ કરી શકે. પ્રાચીન સાદિત્ય બહોળું અને વિવિધ ભાવનાઓને પોષણ આપનારું જેટલું વિશેષ હોય તેમનું તે જુદી જુદી જાતિના લોકોને, દિવદારક થઇ પડે.

• કેળવાયેલા લોકોનાં વિચાર કરીએ તો તેમને માટે પણ પ્રાચીન સાદિત્ય બાહ્ય ઉપયોગી નથી. હાલના કેળવાયેલા સમુદાયના જીવનનો અભ્યાસ કરનાર કોઇ પણ વિચક્ષણ માણસ કમુલ કરશે કે કેળવાયેલા લોકોના જીવનમાંથી રસજાતિ તદ્દન ઉડી ગઇ છે. રસ-જે માણસના જીવનને આનંદમય કરી મક્કનારી વસ્તુ છે, જે જીવનમાં ચેતન્ય પ્રેરનારી વસ્તુ છે અને જે જીવન વ્યવહારના અનેક પ્રકારના ખારને ફૂલના દહા જેવા દલકા અને મનોહર બનાવનારી વસ્તુ છે તે આ સમુદાયના જીવનમાંથી ઉડી ગયા જેવી થઇ ગઇ છે. કારણે મને તે હો, પણ એટલું નિઃસંશય છે કે જીવનને પોષણ આપનારી આ વસ્તુના અભાવે કેળવાયેલા લોકોનાં જીવન નીરસ-શુષ્ક થઇ ગયાં છે. તેમના અહેસ અને એમનાં કાવ્યોમાં એમના આ આંતર જીવનનું અલેખન સ્પષ્ટ થાય છે. કેળવાયેલા લોકોના કાવ્યો તેમના જીવન અને વ્યવહારની પેઠે કૃત્રિમ અને રસ વગરનાં છે. નીરસ ગોખણો ગોખનારની રસજાતિ પોષાય નહિ એ તદ્દન દેખીતું છે. વર્તમાન અને ડહાપણની ધાનેા કંઈ રસજાતિનું પોષણ કરી શકે નહિ. ડહાપણનો ભાર તો ઉમટો રસજાતિને કચરી નાખે છે. શરીરની અને મનની કળાએ કળા ખીલી ઉઠે, જીવન ઉલ્લાસ ભાવથી ભરપૂર બન્ય, અને વ્યવહાર રમકડા કે ફૂલની પેઠે વગર ભાર લાગે ઉપાડી લેવાય એવી રસિકતા રક્ત કોલેજોના શિક્ષણથી મળી શકે નહિ. જીવનમાંથીજ રમ, રળી શકે, જીવતાં સમાજ અને તેના સાદિત્યમાં એજીવ ચવાથીજ રસનો પ્રદર્શન થઇ શકે. આપણો સમાજ-આપણો લોકસમુદાય અજાણ, અજ્ઞાન અને મૂર્ખ છે, એની ભાવના કેળવાયેલા લોકોના મનપર સજ્જડ થઇ ગયેલી હોય છે ને તેથી લોક સમુદાયના જીવનમાં તેમનું જીવન એકાદાર થઇ શકતું નથી. આ મિત્રતાને લીધે લોકસમુદાયની રસિક ભાવનાઓનો પટ તેમના અંતઃકરણ પર એસેનો નથી. અંગ્રેજ જનસમાજ અને અંગ્રેજ સાદિત્ય વડે એક અંગ્રેજી રસજાતિનું જેવું પોષણ થાય તેવું આપણી જાતિનું પોષણ થતું નથી, કારણ કે આપણે જે શિક્ષણ લઇએ તે કેળવણી વગરની લીધેલું હોય છે.

અમુક પ્રદાનના વિચારે જનમખાજને અત્યંત દિનકાર હોય. પણ જાંસુધી એ વિચારે હોખને ભાવતી મીતે તેમના આગળ મુકામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેમનાથી તે અકબી કરી શકાય નહિ. ખરું કહીએ તો સાહિત્ય નિર્માણ કરન રતું કામ ચતુર મૃદિણીના જેવું છે. ધરનાં નાનાંમોટા મર્વ હોસે હોસે ખાય અને સર્વને આયુષ્ય આરોગ્ય અને અસર્વત્ર યજ્ઞ પડે તેવી વાનીઓ તેણે જનારવી જોઈએ. નરી વૃક્ષમાં તેવી આપણને હજુ આવી નથી. સાગ, સ્વાદવાળા અને પુષ્ટિકારક વાનીઓ જનારવાનું કામ મા પામેથી કે ધરનાં સાસુજી પામેથી તે શીખી નથી. વલ્લભ વ્યું અને મજુતીયું જનારવાનું નિજામોં તે શીખી છે; પણ ધરનાં તે તે ભાવતુંએ નથી અને પરથ પડતું પણ નથી.

પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલક્ષ ઉપલક્ષ જોઈજનારને જ્યાં ત્યાં પદ્યપદ્ય સિદ્ધાંત ખીજું કંઈ નજરે પડે એવું નથી. ગુજરાતી સુકીને સંસ્કૃત સાહિત્ય મધ્ય અને પદ્ય. તરફ જુએ તો પણ વાચી જરાની દિનકાર પણ બીડી ન શકાય એવા પુરાણોના ચોક્કસ તેમજ મહાભારત અને રામાયણનાં મહાન કાવ્યો એ પદ્યમા છે. નોટકો અને કાવ્યોમાં અપવાદરૂપ ચોક્કસ બાદ કરીએ તો બાકી બધું પદ્યમય છે. જ્યોતિષ અને વૈદક તરફ જુએ તો તે પણ પદ્યમય છે. જ્યાં ત્યાં બધું પદ્યજ નજરે પડતું જોનારને એમ લાગે કે પ્રાચીન કાળે ગદ્યવ્યવહાર થઈ નથી, જે કંઈ લખતું તે બધું પદ્યમય લખાતું. ઉપલક્ષ અભ્યાસ કરનારાઓએ ધણીવાર આવાં અનુમાન કર્યાં છે વાસ્તવિક જોઈએ તો ગદ્યવ્યવહાર એ જનમખાજની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. બાળકે બોલનાં શીખે છે ત્યારથી અને લખનાં વાંચનાં થાય છે ત્યારે પણ ગદ્યવ્યવહાર એ તેની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ હોય છે. ગદ્ય સ્વાભાવિક છે ને પદ્ય અમમાધ્ય છે. ગદ્યનો વ્યાપાર સર્વ કોઈ કરી શકે પણ પદ્યનો વ્યાપાર તો ખામ એ દિશામાં પ્રવલ્ન કરનારજ કરી શકે. આમ ગદ્યની પ્રવૃત્તિ સ્વભાવસિદ્ધ છે; વળી તે સ્વનાગને અને વાચનારને બેઠને સમગ્ર પડતું છે અને સાહિત્યવિકાસને માટે ગદ્યનો આશ્રય હોવો એ જરૂર છે; તો પછી પ્રાચીન કાળના લેખકોએ ગદ્યને મદદે પદ્યનું અનુમરણ કેમ કર્યું? આખા પ્રાચીન મંત્રકમાં ગદ્ય જેવું તો કંઈ નજરેજ પડતું નથી અને બધું પદ્યપદ્ય એમ કેમ છે? આ અજ્ઞનો જરામ એ છે કે આપણે હાલ છાપખાનાના જમાનામાં હોવાથી પ્રાચીન કાળના સાહિત્યપત્ર અને સાહિત્યસંપ્રદની મુશ્કેલીઓ ધણીવાર ભૂતી જમએ છીએ. અત્યારે આપણે એકાંતમાં બેસીને વાંચીએ છીએ એટલે પ્રાચીનકાળે પણ એમજ વાચતા હશે એમ આપણને લાગે છે. એકાંતમાં બેસીને જેવું મનન કરવા જેમ મર્યાદા તો પ્રાચીનકાળે પણ ગદ્યમાંજ રચાતા હતા. કાવ્ય, પુરાણ, યજુર્વેદ, જ્યોતિષ કે વૈદક કોષ્ટાક પ્રકારના મંથ બહુવા ધરનારાઓ માટે પુસ્તકકાલે ગદ્યની ટીકાઓ અને ટીપ્પણી કરામાં આવતાં. બહુનારાઓ અને એકાંતમાં મનન કરનારઓ એકચિત્તે આ વિશાળ વિવેચનના ઉત્તરતા અને તેના અભ્યાસ કરતા. પર્શન અને ત્યાયના મર્યાદા તેમજ ઉપનિષદવિવેકાંત મર્યાદા એકાંતમાં અમળ મનન કરતા જેવા હોવાથી એ મર્યાદા ગદ્યમાંજ રચાયા છે. સંસ્કૃતની પેઠે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ લોકો પયોગી બધા સંસ્કૃત મર્યાદા આપાંતરે ગુજરાતી ગદ્યમાજ થયા છે. * જેનમર્યાદા જેવી

* શ્રી કાર્તિક ગુજરાતીસમા તરફથી પ્રાચીન સાહિત્યશોધનું કામ કરતાં આવા પણ મર્યાદા મારા જોવામાં આવ્યા છે. ભાગવત, મહાભારત, પંચોપાખ્યાન, મીરાં, જ્યોતિષ

ધર્મના સત્ત્વનિર્ણયના અર્થો છે. તે મૂળ. પ્રાકૃતભાષામાં મુદ્રણ છે, તેના ઉપર જૂની ગુજરાતી ભાષાના કાળે ટપાઓ અને વનિકો રચાયા છે. એ વાર્તિકાને 'બાલાવબોધ' કહેવામાં આવે છે. આ બાલાવબોધ ગદ્યમાં છે. ટપા એટલે 'શબ્દાર્થ'. શબ્દાર્થ તો પદમાં હોય શકે નહિ એ દેખીતું છે. આમ સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીભાષામાં પ્રાચીન કાળે પણ જે કંઈ અભ્યાસ કરવા જેવું-એકાંતમાં વાંચીને સમજવા જેવું હતું તે તો ગદ્યમાં જ લખાતું હતું. જ્યોતિષ વેદક વગેરે અભ્યાસ કરવા જેવા વિષયો મૂળમાં પદમાં રચાયા છે તેવું કારણ એ છે કે એ અથોની એ પ્રમાણેની રચના ના હોત તો તે ગોખીને મોઢે કરનારાઓ માટે અનુકૂળ થાત નહિ. જે કંઈ વિષય શીખવામાં આવે તે ગોખીને મોઢે કરવાની રીત છે. વેદકાળથી આપણા લોકોમાં આદતી આવી છે. આ રીતે લીધેલ વેદ જેવા અતિ પ્રાચીન મંથો અત્યાર સુધી જળવાય રહ્યા છે જે કાળે લેખનકળા હતી કે નહિ એ પણ આપણે નક્કી કરી શકીએ એવું નથી, તે કાળથી ચલતી આવેલી રીત પ્રમાણે આપણા પૂર્વજો ભણવા જેવા બધા વિષયો મોઢે કરી લેતા. મોઢે કરી લેવાતું અનુકૂળ થાય એટલા માટે. બીજી શૈલી સુધી દરેક વિષયને પદમય અથવા સ્તરૂપ કરી લેવા પડતા. સૂત્રો અને પદો થોડા શ્રમે મોઢે ચઢી જતાં અને તે જીંદગી સુધી યાદ રહેતાં. *

પ્રાચીન કાળે લખવાનાં સાધન પણ હાલના જેટલાં વિપુલ નહોતાં. કાગળ ઉપરનો જૂનામાં જૂનો લેખ મારા જોવામાં આવ્યો છે તે સંવત્ ૧૩૫૦ નો હતો. સંવત્ ૧૨૦૦ ની લગભગમાં આપણા દેશમાં કાગળ વપરાતા થયા. એ પહેલાં અંધલેખનને માટે તાડપત્રો એજ મુખ્ય સાધન હતું. લાખો સમય સુધી જળવાય રહે એવા લેખો કાપડ ઉપર કે તાંબાના પત્રા ઉપર લખવામાં આવતાં અને લોકસમૂહની જાણમાં રહે એવા લેખો પથર પર કાતરીને તે પથર નહેર જગાએ ચોટાડવામાં આવતા. તાડપત્રો સાચવી રાખવાનું કાંમ બહુ મુશ્કેલ હતું. જરાએક મરડાના ભાગી. જાળ્ય એવી એ વસ્તુ હોવાથી બહુ સંભાળથી તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો તાડપત્રમાં ખીજે એક દોષ એ હતો કે લખો વખત પડ્યાં રહે તો તેને ઉર્ધ્ધ (જંઘ) લાગી જતી. જૂનામાં જૂના તાડપત્રના અંથો આપણને રજા છે તે સંવત્ ૧૧૦૦ની લગભગમાં હોય છે. એથી વધારે જૂના તાડપત્રના અંથો મળતા નથી. જે કાંઈ વાંચી શકે તે બધાથી સારા મરોડદાર અક્ષરે કાચમ જળવાય રહે તેવા અંથો લખવાતું બની શકે એ શક્ય નથી. આથી, પ્રાચીનકાળે લખાના ખાસ કામ પર સેંકડો લોકો લાગી રહેતા. સારા મરોડદાર અક્ષરે તેમાં લખતા અને લોકો તે અંથો વંચપરંપરા જાળવી રાખતા. પુસ્તક એ પ્રાચીન કાળે એક મીલકતરૂપ વસ્તુ હતી. હિંદુઓને લખવાના બદલામાં દર હજાર રોડે એ, તણ, ચાર, પાચ કે તેથી પણ વધારે રૂપિયા આપવાં પડતા. મંત્રીમ

સામુદ્રિક, વેદક, વારણસા અને બીજા અનેક વિષયના અંથોનાં ગુજરાતી ગદ્ય ભાષા ૧૨ સંવત્ ૧૬૦૦ ની લગભગમાં થયાં છે.

* હાલની કેળવણીની પદ્ધતિમાં મોઢે કરવા જેવા વિષયો પણ પદમાં હોવાને બદલે ગદ્યમાં હોય છે. આ વિષયો મોઢે કરી લેવાં વિદ્યાર્થીઓને કટંગ. અપ પડે તે જેમણે જોયું અથવા અનુભવ્યું હોય તેજ જાણે. અતિ પરિશ્રમે મોઢે કરેલા વિષયો પણ પાછળથી બૂવા જવાય છે. પદ-રચનાથી આ બેકે મુશ્કેલીઓ ઓછી થઈ જાય છે.

અસરનો એક શ્લોક ગણાતો. દરેક ગ્રંથને છે એ ગ્રંથ કેટલા શ્લોકોને છે તે લખવામાં આવતું ને. એ ગણતરી પ્રમાણે લલિતઆજો પૈસા લેતો. લખવાની આવી મુશ્કેલીને લઈ લખાણુ જેમ અને તેમ 'હું' કરવું એ જરૂરનું હતું. પણ રચનામાં રચનારો હંમેશા મર્યાદિત રહેવું પડે છે ને તેથી તે અને તેટલું સંક્ષિપ્તમાં લખાય છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યમય હોવાનાં આ કારણો ઉપરાંત બીજું એક વધારે સમલ કારણ એ હતું કે એ કાળનું વાંચન હાલના વાંચન જેવું આત્મનુભૂતિનું ગાયન નહિ પણ પ્રેર પ્રસન્નતાનું—સમારંજનનું ગાયન હતું. મહાભારતનાં આખ્યાનો કે સદેવંત સારલોભાની વાર્તા, ઉત્સવનાં ખેલ કે વિવાદનાં ધોળમંગલ, વિયોગાવરધાના દુઃખ કે પ્રાતઃસ્મૃતિનાં પ્રભાતીઆં જે કંઈ હતું તે બધું પોતાની અંતઃતૃપ્તિને માટે નહિ પણ સામાન સંભળાવવા અને તેમને પ્રસન્ન કરવાને માટે રચાયેલું હતું. એના રચનારાઓએ લોકપ્રસન્નતાનો ઉદ્દેશ આત્મમાં રાખીને તે રચ્યું હતું. પ્રાચીન કાવ્યો છંદોગ્રંથ ધણાં યોગ્ય છે ને રાગરાગણીમય ધણાં છે તેનું કારણ પણ આ છે. પ્રાચીન કાવ્ય રચનારાઓ ધણેમાટે કપાકરો. હતા અથવા કથાકારોને માટે તે રચવામાં આગ્રહ હતો. કથાકારોને એ કાવ્યો વાંચના; અને બીજા જે-શ્રેષ્ઠ વાંચતા તે પણ પોતાના ધરનાં અને આડોશીપાડોશીઓને ભેગાં કરીને તેમની વચ્ચે બેસી વાંચતા. સુવંત છંદનાં ગાંભડાંનાં ખેડુતોના ધરમાંથી મળતા ગ્રંથો વિપ્લુગસતુ રામાયણ, વિષ્ણુદાસ; બાહિ, તાડર વગેરેનાં મહાભારતનાં પર્વો, સામગ્રમંત્રી વાર્તાઓ અને વાર વહેવારના ઉત્સવનાં ખેલ એ બધું તેમણે પોતાને માટે લખાવેલું હોવાની એ મર્યાદા ઉપર નોંધ હોય છે. ચોમાસામાં જ્યારે ખેતરોમાં કામ કરી શકાય એવું ન હોય તેવા દિવસોમાં ગામમાં એકાદ બે ભણેલા હોય તે આ ચોપડા કાઢીને વાંચતા આ આડોશીપાડોશી ભેગાં થઈને તે સંભળતા. આમ પ્રાચીન કાળના વાચનનું લક્ષગિદ્દ હાલના વાચન કરતાં જુદા પ્રકારનું હોવાથી એ કાળને માટે પદ્યરચના એ જ જરૂરની વસ્તુ હતી. ચાલના પ્રચાર કરવાનો માર્ગજ એ હતો. એ કાળે હાલની પેઠે ધેર ધેર ભણેલા નોકરા, તેમ હાલની પેઠે જાનરમાં નંધને કે કાકાં લખીને પુસ્તક મંગાવી શકાય એમ પણ હતું નહિ; એટલે-યે-કાથી ધણું કામ થઈ શકે એવો પદ્ય રચનાનો માર્ગ તેમણે લીધો હતો.

હિંદુ પ્રજાના સમાજ અને સ્વભાવ બંધારણથી અનુસર્યો કાષ્ઠ પરદેશી યુજ્જરાતી ભાષાનું ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષનું પાછલું સાહિત્ય જુએ તો તે તો આશ્ચર્યજનક પ્રાચીન સાહિત્યનું વલણ ગરકાવ ધર જાય. તેને આ વાતનો ખુલ્લોજ નડે નહિ કે જે કાળે દેશમાં સર્વત્ર અશાન્તિ, જુલમ, મારામારી, દુરદશા અને દુર્મહેયથી લોકો ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યા હતા, જે કાળે સેંકડો દેવો અને દેવમૂર્તિઓ ભાગીને તેના વડે મસીદો બનાવવામાં આવતી હતી, જે કાળે મોટાં મોટાં રાજકુળો નષ્ટ થઈ કરી વટલાવી મારવામાં આવતાં હતાં, જે કાળે સેંકડો અપુરુષોને જોરજુલમથી ધર્મશ્રષ્ટ કરવામાં આવતાં હતાં, જે કાળે ધર્મ અને આચરના રક્ષણ માટે લોકોને ધર ગામ છોડી એકથી બીજા અને બીજાથી ત્રીજા પ્રાંતમાં નાસતા રહેવું પડ્યું હતું. તે કાળનું સાહિત્ય ગુરસા અને અવસાની ઉમરાવ હતું હોવાને જાહેર જાણે કંઈ અનુજ ન હોય એમ હું મ શોકનો એક કહુ માર સરખો પણ નહિ અને ઉલટું જ્યાં ત્યાં બચનકોર્ન અને રંગરાગ

આવતા રહ્યા જણાય છે એનું કારણ શું હશે ? હિંદુ પ્રજાના બંધારણથી અંજણ્યા માણસને આ ભેદ સમજાય એવો નથી, પણ આપણે તે સહજ સમજી શકીએ. હિંદુ પ્રજામાં વર્ણબંધ વસ્થા, યજ્ઞ યજ્ઞ ગયા પછી રજપુતો સિવાયની બીજી ત્રણ વર્ણની પ્રજા શત્રુનાં શત્રુકોથી એવા વિચાર ધરાવતી આતી છે કે ગંજડીય બાપતમાં ગુરુમાથી કે બળપૂર્વક કંઈ કરવા જેવું આપણે માટે તો છેજ નહિ રાજાએ પ્રજાને પોતાના પુત્રની પેઠે પાળતી જોઈએ, પ્રજાની હરકતો જાણી લેવા રાજાએ અખંડ ઉદ્યુક્ત રહી તેનું નિવારણ કરવું જોઈએ અને લોકોએ રાજાની અગા શિરમાન કરીને ચાલવું જોઈએ. રાજાનું કોઈ કામ પ્રજાને અગુગમતું હોય અથવા પ્રજાની કોઈ દુરિયાદ રાજા સુધી પહોંચતી ન હોય તો પ્રજાએ અરજી કરીને અથવા બહુ તો હડતાળ પાડીને પોતાના પોકાર રાજાના કાન સુધી પહોંચાડવો. આટલું ક્યો છતાં પણ જો રાજા ન માને તો પછી 'રાજાનો કોઈ રાજા છે ?' જો કંઈ થાય તે સહન કરી લેવું એ મિત્રાઈ બીજી ઉપાયજ નથી, આવી માન્યતા લોકોમાં. દહ યજ્ઞ ગયે પછી ત્રણ વર્ણની પ્રજાએ હથિયાર છોડ્યા ત્યાંથી તેમનો આત્મરક્ષણનો દુક પથ તેમણે છોડી દીધો હતો કરોડો હિંદુઓથી વસાયેલો દેશ સુડીમર પરદેશી મુસલમાનોએ આવીને હાથ કરી લીધો અને હાથ કરી લીધો એટલુંજ નહિ પણ લોકોને ત્રણ ત્રણ પોકારા દીધા તે પ્રજા સમૂહના ત્રણ ભાગની આ માઠી સ્થિતિને લીધે હતું.

મ્હેન્ડોના પ્રાદુર્ભાવે આપણા પૂર્વજો દેવકોપ માનતા હતા. મ્હેન્ડો એમણે આંખોને ઉજડ કર્યું અને ત્યાંના રજપુત રજપુતો અંત આણ્યો તે ત્યાંના રાજા ઉપર ક્રોધિત માતાનો કોપ થયો તેને લીધે હતું. જુનાગઢના રાજાને મુસલમાન ક્યો તે તે રાજાને એક ચારણ સ્ત્રીએ દીધેલા શાપથી થયું. આવાં આવા કારણો શોધી કાઢીને દેવકોપ રામાવવા માટે તેઓ દેવોની માનતા અને બાધાઆખડીઓ કરવામાં મન વાળતા. "પરમેશ્વર કરે તે ખરું." "હજાર હાથનો ધણી કરે તે ખરું," એવા નિગાહના ઉર્દગાજ જેવા તેના મોંમાં સાધારણ યજ્ઞ ગયા હતા. એમનાં શરીરે આપણી હાલની પ્રજાના કરતા વધારે સુંદર હતાં, હથિયાર પકડવાને એમને હાલના જેવી હાથાની બધી નહોતી, હથિયાર મેળવવાં એ પણ કંઈ બહુ મુશ્કેલ નહોતું, તેઓ ધારે તો બળપૂર્વક પોતાના દુસ્ત્રનેનો પ્રતિકાર કરી શકે એવાં સર્વ સાધન લેખને અમુકજ હતાં; પણ લાંબા કાળના પ્રાર્થાઈની વિચારો તેમનો અંતઃકરણ ઉપર એટલા સ્પર્શક થોડો બેઠો હતા કે જુલમનો પ્રતિગર કરવાની જ્ઞતિ કે કિંમત તેઓ કરતાજ નરોવા.

જુલમની સામે નિરરકાર અને તેના પ્રતિકાર કરવાની તત્તારતા એ ગુણ રજપુતોમાં હતા. એમના એ ગુણોનું પોષણ કરનાર સાહિત્ય ધણા લાંબા સાહ્યારંભોનું સાહિત્ય કાળથી ચાલતું આવેલું અને મર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતું. એમને માટે નવીન સાહિત્ય પણ રચાતું હતું; પણ એ સાહિત્ય ધણે ભાગે દેશની વ્યાપક ભાષા અપભ્રંશ કે હિંદીમાં રચાતું હતું. પાટણના રજપુતરાજ્યનો કાળ એ ધણુંખરું આખા દેશમાં રજપુતોની જાહોજલાલીનો કાળ હતો, ને તેથી એ કાળે એમનું સાહિત્ય પણ પૂરતું ખર્ચેલું હતું. જાટચારણો એ એ સાહિત્યના પ્રવર્ધક હતા. રજપુતોમાં તેમજ રાજકિય પુરોગામી સર્વત્ર તેમનો મોટો સ્થાન થતો હતો. આ કાળે તે અપભ્રંશ ભાષાનો કાળ મુસલમાનો આવના એક પછી એક રજપુત રાજ્ય લગ પામતાં ગયા અને અપભ્રંશ

માયા પણ બદલાઈ ગઈ. વિદ્યા, વેદો અને વહન એ ત્રણેય એ નિયમ છે કે જેમ, જેમ, તેમ
ધારે વધારે પોપણ મળતું જાય તેમ તેમ તે વધારે વધારે ખીલનાં અને આગળ વધનાં જાય
મેથી ઉત્પન્ન છે એમને પોપણ મળતું બંધ થાય તો તે આગળ વધતાં ચૂકી જાય અને જ
ઈ જાય કે સૂકાઈ જાય. રજપુત રાજ્યોની પડોની સાથે ભાટ ચારણોને મળતો ઉદાર આશ્ર
ણ આપો થતો. ગમે અને એમની કવિતા પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડી ગઈ. જુમાંતોની સાથે
સંસ્કૃત એવાં અંતઃકરણનો વિકાસ નહિ અને પાછલા કાળનો ઉચ્ચ પ્રકારનો કાવ્યસંગ્રહ વિ
લ એટલે નવી ભાષાના કાવ્યે ભાષાને અત્યંત નવાં કાવ્ય કરવાને બદલે તેઓ જૂની, વીર મરો
ચાળી અને બહાણી સંગ્રહવાળી અપભ્રંશ ભાષાને વળગી રહ્યા. ભાટ, ચારણ, મીર અને
હી એ આ કાળના રજપુતોના કવિ હતા. બહુધા તેઓ પ્રાચીન કાવ્યો મેળે, કરીને કો
રવાનો સ્ત્રી કોઈ કોઈ જૂના પદ્ય પર નવો રંગ ચઢાવીને દીપાવતા. યાચો તો એકને માં
ચાલેજી ખીજને સંભળાવતી મંખતે ખીજનું નેત્રીજને સંભળાવતાં ત્રીજનું નામ દાખલ કરી
ને કહી સંભળાવતા. વખત જતો ગયો તેમ તેમ તેમનામાં માગણ તરીકેના ફરિયાદો વધત
યા અને સૌથી કે પરાક્રમનાં વખાણ ગાવાને બદલે જેઓ તેમને આપે તેમને વખાણ અને
જેઓ તેમને ઉછા રાખે તેમને વળોડે એ એમના સ્વમાર્ગ સાધારણ વલણ થઈ પડ્યું
એ કાળના ભાટ ચારણોનાં કાવ્યો બહુધા અપભ્રંશની છાયાવાળાં છતાં અપભ્રંશ શબ્દો
મરડી નાખીને પોતાને મનમગતા મરોડાર જનાની લીધેલા છે. ધીમે ધીમે હિંદીની છાયા
તેના પર પડતી ગઈ છે. તેમની ભાષા જાણે સ્વતંત્ર ભાષા હોય તેવી, અને ધણુપણ તેમના
પોતાના સિવાય ખીજની અર્થ સમજ નહિ થકાય તેવી ગૂઢ અર્થવાળી છે. એ કાળની જૂન
પરરાવી ભાષા સાથે મેળવતાં તે કંઈક મળતી આવે તેવી છે; પણ હાલની સુજરાતી અને પ્રાચીન
ભાટ ચારણોનાં કાવ્ય એ એના વચ્ચે તો બહુ લાંબુ અંતર પડી ગયું છે.

મુગલાઈ અમલ પછીના ભાટ ચારણોનાં કાવ્ય ધણુ માત્રે હિંદીની અસરવાળાં છે, એટલે
એ કાવ્યો પણ સુજરાતી ભાષાના કાવ્ય તરીકે ગણી શકાય તેવું નથી. એમનાં કાવ્યો
ઐતિહાસિક પ્રસંગો અને ઐતિહાસિક પુરોષોને ઉદેશીને રચાયેલાં હોવાથી ઇતિહાસમાં ઉપયોગી
થાય તેવા ધણુ અંશ તેમાંથી મળી શકે એવું છે; પણ હાલના ભાટ ચારણના વંશને ઉપેક્ષ
સિવાય ખીજ કોઈના ઉપર ઉદાર ચામ તેવા નથી. હજી જાણે તેમના કાવ્યોની કીમત
અંકાવાર કોઈ નવો જાના આપનાનો હોય તેમ તેઓ પ્રાચીન સંગ્રહને પેટીમાં પૂરી
રાખે છે.

મહાભારત અને રામાયણ એ હિંદુ પ્રજામાં અત્યંત પ્રિય અને આખા દેશમાં સર્વત્ર
પ્રચલિત ગયે છે. પ્રાચીન સાહિત્યનો મોટો ભાગ આ પ્રકારના
કથાવાર્તાનું સાહિત્ય. સાહિત્યનો છે. મહાભારત એ કથાઓનો મંડાર છે. એમાંનું
હરકોષ એક વસ્તુ લખને જુદા જુદા કવિઓએ જુદી
રચના કરી છે. આને આખ્યાનો કહે છે. આ આખ્યાનો રચવાનું કામ જૂની સુજરાતી
ભાષાના વખતમાં પણ ચાલતું હતું. જે કે સંવત્ ૧૬૦૦ પહેલાંના આખ્યાનોના અંધ બહુ
ઓછા મળે છે, પણ બાલણ, ભીમ, શ્રીધર વગેરેનાં કાવ્યો જેતાં એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એ કાળે
પણ ચાલતી હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે. સંવત્ ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીમાં તો મહાભારતનાં

લગભગ બધાંજ શ્રેષ્ઠ પ્રિય આખ્યાનો ગુજરાતી કાવ્યમાં હિતરી મયાં છે. આખ્યાનોની રચનામાં પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોએ ખીજાં બધાં આખ્યાનો અંખા પાડી દીધા છે. જૂની ગુજરાતીના કાવ્યે રચાયેલાં કવનો સંવત ૧૭૦૦ પછીના કાવ્યે લગભગ નકામા જેવા થયે પડ્યાં હતાં. કારણ એ વખતે જે ભાષા ચાલતી હતી તે ભાષા અને સંવત ૧૭૦૦ પછીની ભાષા વચ્ચે બહુ મોટું અંતર પડી ગયું. આથી જે કાવ્યોમાં સ્વેદ સખ્દો ધણા વધારે હતા અને સંસ્કૃત સખ્દો ઓછા હતા તેમાં કાવ્યો આ વખતે તદ્દન નકામાં રહી પડ્યા ને તેથી તે ધીમે ધીમે નાશ પામી ગયાં. જે કાવ્યોં હૃદય કાટિના અને સંસ્કૃતના વિશેષ વલ્લુવાળા હતા તેજ માત્ર આ વખત પછી ચાલતાં રહ્યાં. સંવત ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીનો સમય તે જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી વચ્ચેના સંધિસત્ક્રમે સમય છે. આથી આ શતકની ભાષા એ પછીના શતકની ભાષા કરતાં બહુ જુદા પ્રકારની નથી. વિષ્ણુદાસના મહાભારતના પર્વ અને રામાયણ છેક અત્યાર સુધી શ્રેષ્ઠ કાવ્યોમાં ચાલતાં રહ્યાં છે, તે તેની બધામાં રહેલા આ મળતાપણને લીધે છે. કથાવાર્તાના સાહિત્યમાં વિષ્ણુદાસનો પરિશ્રમ ખીજાં બધાના કરતાં ચઢી જાય તેવો છે. એ પોતે “કવિતા તાતિ મકરકુળ મહે” મુગરના કુળનો અર્થાત મોઢી હોવા છતાં તેણે બ્રાહ્મણ પાસેથી સંસ્કૃત કથાઓ સામળી લઈને બધી કથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારી લીધી એ એનો ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર જેવોતેવો ઉપકાર નથી. મહાભારતના પર્વો એણે જેટલાં રચ્યાં છે તેટલાં જીજ્ઞ કાષ્ઠએ રચ્યાં નથી. આખું મહાભારત તેણે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે ગુજરાતી ભાષામાં રામાયણ ઉતારનાર તો ધણા લાંબા કાળ સુધી તે શ્રેષ્ઠ કાવ્ય હતા. ગિરધર પાઠશા સતકમાં રામાયણ રચ્યું, પણ એવું રામાયણ વડોદરાની બહાર બહુ લાખો દેશવાસી પામે તે પહેલાં નવી કેળવણીનો મુગ આવી પહોંચ્યો, એટલે સુરત જુદાના બેટોમાં તો અત્યાર સુધી વિષ્ણુદાસનું રામાયણ ચાલતું રહ્યું છે.

વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોમાં સાદા ભાષાંતર ઉપરાંત કાવ્ય જેવું ખીજું કંઈ નથી. ખીજો કાષ્ઠ હિંમત પણ ન કરે તેટલી મહેનત એણે કરી છે અને અનેક આખ્યાનો, આખું મહાભારત, રામાયણ, આગવત અને ધણાં છૂટાં પદ્ય એણે રચ્યાં છે.

મહાભારતનાં પર્વો જુદા જુદા ધણા કવિઓએ રચ્યાં છે. કાષ્ઠએ એક, કાષ્ઠએ બે, કાષ્ઠએ ત્રણ, એમ જેનાથી જેટલું બન્યું તેટલું તેણે રચ્યું છે. મહાભારતની કથા અત્યંત શ્રેષ્ઠ પ્રિય હતી, તેથી જ્યાં ત્યાં એજ કથા કહેવામાં આવતી. આ કથા પૂરેપૂરી કહેવાની નહિ. એમાંના રસિક ભાગજ આસ કરીને કહેવામાં આવે. તેથી - આદિપર્વ, વનપર્વ, વિરાટપર્વ, એ વગેરે રસિક વસ્તુનાં પર્વો ધણાઓએ રચ્યાં છે. એ રચના કરનારાઓમાં નીકરનો નંબર સાચી પડેલો છે. સંવત ૧૬૦૦નાં એણે એ પ્રવૃત્તિ ચાલવી કરી હતી.

રત્નેશ્વર એ આ વર્ગના કવિઓમાં આમ તરતો કવિ છે, એનાં કાવ્ય ખીજાં બધાના કાવ્ય કરતાં ભાષા, રસ અને રચનામાં ચઢી જાય છે.

આ કાળના શ્રેષ્ઠ કથા વાર્તાને શાસ્ત્રવલ્લુ માનતા હતા. શાસ્ત્ર એને કથા એ બે જુદું હોય એની સાધારણ લોચને કલ્પના નહોતી. કથામાં જે એમના સામગ્રામાં આવે તે ઉપરથી શાસ્ત્રમાં આમ કહ્યું છે ને આમ નથી કહ્યું. એમ તેઓ

માનવી. કથા કહેવાનું કામ બહુધા સંસ્કૃત નહિ જાણનાર શાસ્ત્રજ્ઞ કરતા. સંસ્કૃત જાણતા તે ભાગવત અથવા શિવપુરાણ વાંચતા આવી કથાઓ ઘણુંખરં યોગાસાના આગળ મદિનામાં થતી. દરેક મોટા ગામે આવજુ ગાંધી ૧૦૦ કથા વાંચનાર પુણી નિયત થઈ ગયા હતા. એ પુગણીઓ વંશપરંપરેના હક ભોગવતા આવજું. રંદિનામાં જમીનની વખતે કોઈ મંદિર અથવા ધર્મશાળામાં ગામના વૃદ્ધ અને સંભાવિત લોકો, કથા સાંભળવા ભેગા થતા. પુરાણી મહારાજ એક શ્લોક બોલે અને, પછી તેનો અર્થ કરી બતાવે એ પ્રમાણે એ કથા કહેવામાં આવતી. કથા પૂરી થતાં ગાંધાત ફડમાંથી અથવા લોકો અંદર અંદર લાખણી (ફંડ) કરીને તેમને દક્ષિણની રકમ કરી આપતા. મહાભારત અને રામાયણની કથા કહેનાર વ્યામજીઓ પુરાણીના જોટલા પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નહિ. જો કે તેમની કથા પુગણીની કથા કરતાં વધારે રસિક થતી ને તેથી તેમના સાંભળનારાઓ પી મધ્યા પછુ વધારે થતી, પછુ તેઓ પુરાણી જેવા વિદ્વાન નથી એમ લોકો જાણતા હતા. આવી કથાઓ ઘણુંખરં રાતની વખતે થતી. રસ્તા વચ્ચેના કોઈ યોગાનમાં વ્યાસજી કથા કરવા એમતા હતા. કથા સાંભળનાર આસપાસના ઓટલા ઉપર અને રસ્તામાં ઘણ પર એસીને કથા સાંભળતા. વાલ, નરધાં અને તંબાની માણુ એ તેમનાં સાંજ હતાં છેલ્લાં ચારસેં વર્ષથી ચાલતી જણાતી આ પ્રથા હજુ પણ ધણે કોણે ચાલે છે. હમણાંના વ્યાસજીએ હામોનિયમ અને સીનારતો પણ ઉપયોગ કરે છે અને જૂના રાગ રામણીની જગાએ હાવના નાટકોના રાગમાં કથા રહે છે.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ ઘણું વિશાળ છે. નરસિંહ મહેતા એ માર્ગના અગ્રણી છે. એમનાં કાવ્યમાં શુભાન્તરસ છલોછલ બરાબો છે. એ વર્ગના ભજન કીર્તનનું સાહિત્ય ખીજ બધા કવિઓ ઘણુંખરં નમિદ મહેતાને પરસે ચાલ્યા છે. ગદ્યાગ્રંથના વિહાર, રાસલીલા, દાણુલીલા અને કૃષ્ણગોપીઓનો વિરહ એ ત્રે આ સાહિત્યની રચના થઈ છે. અવલોકન કરનારને શંકા થાય કે શૃંગારિક કાવ્યોને ભજન અને ભક્તિ કેમ કહેવાય ? વિરહ અથવા વિહાર એમાં ભજન શું અને ભક્તિ કેવી ? આ બાવનાઓ આગ મરખોં સી રીતે આવી ? આ શંકાઓના જવાબ બહુ શુચવજુ બધાં છે. આર્યપ્રવ્ત્તના ધાર્મિક રિત્વનેનું બહેણું પર્યાયોચન કયાં પગર આ શંકાના પુત્રામાં જુદિચાલુ થાય તેવા નથી. સ્વયં વિચારનારને માર્ગદર્શક થઈ શકે તેવા થેડા વિગર આપીએ તો તે એ છે કે આર્યપ્રવ્ત્તને સનાતન વેદધર્મ વિકૃત થતાં થતાં તેણે વાગાર્ગર્થ ૨૫ પારજુ કંઈ હતું. એ માર્ગનું આદિસ્થાન જંગાળો અને તેની દક્ષિણને પહેરા છે. આર્યપ્રજા ગંગાના કુખ તરફ અને તેની દક્ષિણમાં આગળ વધતી મઈ તેમ તેમ તે આ પ્રદેશના અનાર્થ લોકો મથે મંગડનમાં આવતી થઈ. આ લોકોના આચાર વિચાર અને ધર્મન વેદધર્મમાં બળ્યા અને વેદધર્મ વાગમાર્ગર્થ ૨૫ પારખો. જૈનધર્મના તીર્થંકર મહાવીર રાગી અને બોદ્ધમતના પ્રવર્તક ગૌતમચુદ્ધ એમના જન્મસ્થાન વામનાર્ગના વ્યાપક પ્રદેશમાં હોવાથી તેમને આ મતનો પૂરેપૂરો અનુભવ થયો. ધર્મને નામે નિર્દોષ પ્રાણીઓનો વધ થયો અંટકાવવા એમણે પોતાનાં જીવન નમરૂપ કયાં. બહુ બહોલો સ્વયં એમને આવી મળ્યો અને વાગમાર્ગર્થ પરિણીત થયેનો વેદધર્મ મરૂ રથજો વિરરકારને પાદ થઈ પડ્યો. ક્રાંતજોએ સ્થાપેલા જાનિએ અને વર્ગવચ્ચા જોતો અને ઓલોએ તોડી ના-

પ્રધા અને ત્રણ વર્ણ તથા એ વર્ણમાં મળતી આવે તે ભતિઓ એકત્રિત કરીને “સુધ” એ નામથી ઝોળખાતો તથા સર્વની સાથે સમાન વ્યવહાર કરતો નવો સમૂહ ઉભો થયો. વેદધર્મ નષ્ટ થતો જોઈને બ્રાહ્મણોએ પેટની માન્યતાઓ નવા રૂપમાં પ્રકટ કરવા માંડી. વેદિક માન્યતાઓ વામમર્ગીના કાળે જે રૂપ પામી હતી તે રૂપમાંથી ફેરવીને હવે તેને લોકરચિતે અનુકૂળ નહું રૂપ આપ્યું. માંડ્યું. આ પરિવર્તનમાં જે સ્વરૂપ પ્રકટ થયાં તે હાલના હિંદુ ધર્મનાં આદિ સ્વરૂપ થયાં એ સ્વરૂપોને પાછળથી કેટલીક નવી કસોટીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે. કેટલીક માન્યતાઓ અપ્રિય થઈને નષ્ટ થઈ ગઈ છે. કેટલીક માન્યતાઓ નવી દાખલ થઈને બહોળો વિસ્તાર પામી છે અને કેટલીક માન્યતાઓ નવો પોશાક ધરીને નવા રૂપમાં પૂર્ણ પામતી થઈ છે. ધર્મને માગે આપારે જે માન્યતાઓને આપણે અનુમરીએ છીએ તે આ છે.

મારવાડમાં સાદડી ગોમતી પાસે રાણકપુરનું જૈન દેહરામર ગઢુ જોવા લાયક છે એ દેહરામરની સામે હળર ખારમે વર્ષ પહેલાંનું એક જૂનું દેહરું છે, અત્યારે તેમાં જૈનતીર્થંકરની મૂર્તિ પધરાવી છે, પણ મૂળમાં તે મૂર્તિનું મંદિર હતું એમ કહેવાય છે. એ દેહરા ઉપર જે કંઈ પૂતળાં ગોઠવ્યાં છે તે જોઈએ તો તેમાં તદન બિભત્સ સ્વરૂપે કોકના ચોરાસી બાંસનો ગોઠવ્યાં છે. જોનાર આશ્ચર્ય ચકિત થાય કે ધર્મના દેવળ ઉપર આ શું ? આવું આ એક જ દેહરા ઉપર હોય એમ પણ નથી, જૂનાં અનેક દેહરાં આવાં વિવિધ-મદાયાં છે. આ સ્થિતિ કયાંથી ઉત્પન્ન થઈ ?

અંબાજીમાતા સર્વ વર્ણ અને સર્વ ધર્મના હિંદુ લોકોથી પૂજતી સર્વથી મોટી દેવી છે. એ દેવીના દેવળમાં સર્વ લોકોના દેખતાં બકરાં અને પાડાનો વધ થાય છે. મધનો પ્યસો એ સર્વ દેવીઓનું પ્રિય પાન છે. જે કોઈ દેવીને પ્રસન્ન કરવા આહવા હેય તેણે દેવીને મધ અને માસનું બલિદાન આપવું જોઈએ.

દરેક કુળમાં કુળદેવી તરીકે કોઈએક દેવી પૂજાં છે અને દરેક ગામમાં ગામનું રક્ષક કરનારી દેવી તરીકે કોઈએક દેવી સ્થપાય છે આ દેવીને હરકંઠેગ નહિ તો મહામારી જેવા ઉપદ્રવ વખતે તો અવશ્ય બકરા કે પાડાનો ભોગ જોઈતો હોય. ભોગ લીધા સિવાય તેની તૃપ્તિ થતી નહોતી. આ બધું કયાથી દાખલ થયું ? ધર્મધર્મના સારિક વાતાવરણમાં મધ માંય કયાંથી ભળ્યાં ? આપણે વામમર્ગમાંથી છુટ્યાં છીએ, પણ તેનો ધણી અવશેષ અને ઉપાત્તર હજી આપણામાં પ્રવેશ છે. બગાળા તરફ તો હજી આખા દેશનાં પ્રસિદ્ધ રીતે વામમર્ગી છે. વામમર્ગીને બાહ્યાર સાથે કેવો સંબંધ છે તે જોવાને માટે એટલું જ જાણવું બસ થશે કે કચ્છકામા વેશ્યાઓની સખ્યા જેટલી છે તેટલી બીજા કોઈ શહેરમાં નથી.

વામમર્ગી બૌદ્ધધર્મ અને જુદા જુદા મતપંથોની ખેચતાણ એ કારણો વડે, આપણો ધર્મ એવો જર્જરિત થઈ ગયો કે તેનાથી હાલના પુલ્કિતાદના જમાનામાં જવાબ દઈ શકાય નહિ. એટલી શૃંગારિક નહિ, બળિયારો બાનનાઓ સુદા બળનકીર્તનને નામે ગવાઈ છે.

કાઠિયાવાડ અને કચ્છમાં બીજા મર્ગ એ નામનો એક પંથ ચાલે છે. આ પંથજાનાં જોનાં બળન તેમના સાધુ અને સાધુ નામથી ઝોળખાતી તેમની સ્ત્રીઓ સાથે મળીને વાલ

તથા સાથે ગાય છે આ બળગતોમાં એવેવાનું આપ્તવાન, કાચમાકાચપણા વિધામ, તોયારે અને દંસલને સંધાઈ, ગુરુભક્તિ અને આત્માનો જોળખવાના પદ હોય છે એના બનાવનારા એ પથના ગાદીપતિ અને તેમના સાધુઓ છે. એ પાત્રી બાણમા, ગુન્ડાતી, કમ્બી, મારવાડી, હિંદી બધું બેળમેળ હોય છે બળત ગાનાનું એમનામાંથી કાઢિયાસાના લોનામાં ઉતરું ને ત્યાંથી આગળ વધતી તે ગુન્ડાતના પીઝ ભાગોમાં પણ ફેલાયું છે.

હિંમતમ ભગવતપીરન ગીરાનો ચાપ બધી વર્ણના લોખામાં અને સર્વ ગામોમાં ચાલતો હતો. ખામ કરીને ચોમાસાના વનવૃક્ષવને દિવસે ચોરો ભોગ ચક્રને દીર્ઘ ગાના કાસીજ્વેદ અને પખાજ સાથે ગાનામાં આવતો. એક બે બોલનાર એક દુક બોલે ને પીઝ બધા તેને ઝીલે. આ રિવાજને લીધે નાના ગામડામાં પણ રાજરાગણીથી ગાઈ શકે તેના માણસો મળતા.

વંધવી મુપ્રદાયના મદિગેમાં કીર્તનો ગુરુ કંચી પક્તિપર પહેલાં હતા. દરેક ગામગણી તેમના યોગ્ય કાગે આધોષતા હતા એ મુપ્રદાયના ભાવિક ભક્તોએ રાધાકૃષ્ણના વિદગ બહુ સ્તમ્ભગી રીતે કીર્તનોમાં ઉતારા હતા કીર્તન કરનારાઓને મદિગે ન કંચી ખાસ ગજ મળતી હતી, આથી જુદા જુદા રાજરાગણી સારી રીતે ગાયા અને બળવવાના કામમાં પ્રવીણતા મેળવનારી તેમને જરૂર પડતી. તેમના પંદા બહુધા હિંદીમાં છે એટલે તે કીર્તનો દ્વારા લોનામાં હિંદીનો આગ થતો હતો.

જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રસાદ વધતો જાય દરેક શતકમાં ચાલતો રહ્યો છે. નગસિંહ મહેતા જેવા આજ બકતને પણ છેવટે એમ 'લાગવા માડે છે કે "બ્યા

જ્ઞાનમાર્ગનું સાહિત્ય. લગી જ્ઞાનમાં તરવ ચિંત્યો નહિ ત્યાં લગી સાધના સર્વ જૂની."

નાઈ પણ માર્ગ પ્રવૃત્ત કરીને શુદ્ધિપૂર્વક આગળ વધે તો તે છેવટે જ્ઞાન ઉપરજ નહિ પહેલે બાવણ અને નગસિંહ મહેતાના સમયના કાવ્ય આપણને વિશેષ મળતા નથી, પણ જે મળ્યા છે તેટલા ઉપરથી પણ એમ જણાઈ આવે છે કે જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રસાદ આ કાળે પણ ચાલતો હતો એની પૃષ્ઠીના ટાળમાં તો ગુગ, વસ્તો, રામબક્ત, નગસિંહ, વગેરે અનેક જાનીઓ એ માર્ગનો વિનાશ વધારવા પર લાગી રહ્યા છે અને તે સિદ્ધાન્ત—

"વહાવપણુ વડાનાને વડાય,
તોષ તોષને તોષ મે તો—
વહાવપણુ વડાનાને વડાયુ."

વહાવપણુ વર્ણવગનો છે અને ટુંકુગોપીઓના નામે વહાવપણું વર્ણવતા ઉધારો વ્યભિચાર ગાના મંડી ગયો છે, તો પણ તે જ્ઞાનમાર્ગ પર આવતાં પીઝ બધાને જુદું જણાતી જ્ઞાનનેજ સર્વ શ્રેષ્ઠ મતે છે રામબક્તના કાવ્ય બહુ અસરકારક છે જ્ઞાનમાર્ગના ધણા અથ એટલે રચ્યા છે. એની પછી ચોધાર ખડગ ફેરવતો અખોભક્ત આવે છે દાદપથના કવિઓ જીવનરામ, પ્રાગદાસ વગેરેએ પણ આ માર્ગના સાહિત્યમાં સારો વધારો કર્યો છે ભોજો ભક્ત, ધીરભક્ત, બાપુ, પ્રીતમ, કુબેરભક્ત વગેરે અનેક ભક્તોએ આ માર્ગનું સાહિત્ય વધાર્યું છે આ સાહિત્ય અતઃકરણને આનંદ અને બળ આપે તેવું છે તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સિદ્ધાન્તો તેમાં ગુચ્છાયો છે. કુબેરપથના રચાવક કુબેરભક્ત જેવા અબણ કોળીને એક તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવો વાદ કરતા આપણે તોષએ છીએ, તે આજ સાહિત્યનો પ્રતાપ છે.

આ સાહિત્યમાં શુર પ્રત્યેના ભક્તિમાન વધાવ્યા ધણે ઠંકણે પ્રયાસ કર્યો છે, પ્રીતમે તો ગુરુભક્તિની હદ ત્યાં સુધી વધારી દીધી છે કે—

“શુરે વિના નમરો શ્રે નર જો, મુઆ પછી રા: અતરે તે.”

“શુરની નિંદા મુજે નિધો, સીસું ગાળી રહે અણ મોઝાર.”

પોતાના માનના પોતાનામાં અચળ શક્તિ રાખે, પોતાના બંધનમાંથી જરા પણ મક્કર પામે નહિ તેને માટે શીત્ત બધાઓએ જોડા ઉપાય લઈ રાખ્યા છે તેવાજ ઉપાય આ પંથવાળાઓએ પણ લીધા છે.

જૈન સમુદ્ધમાં સ્વેતાંબર, દિગંબર અને દુદિયા એ ત્રણ વિભાગ છે; ને તેથી જૈનધર્મનું સાહિત્ય પણ આ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. દુદિયા એ જૈનોનું સાહિત્ય. જો કે મૂળ સ્વેતાંબર આશ્વાયના છે, પણ તેમની માન્યતાઓ સ્વેતાંબરોની માન્યતાથી એટલી બધી જુદા પ્રકારની છે કે એ બેનો કોઈ રીતે યોગ થઈ શકે તેવું નથી. વિક્રમ સંસ્કૃત સોળમા શતકમાં અમરવાદમાં લોકશાસ્ત્ર

* દુદિયા એ શબ્દ ગૌરવ રહિત છે એમ સમજીને હમણું હમણું એ સંપ્રદાયને “સ્થાન કવાસી” એ નામે ઓળખાતો કરવામાં આવ્યો છે. મૂર્તિપૂજક શ્રાવકો દેહરાવાસી કહેવાય છે, તેથી આમણે પોતાને માટે સ્થાનકવાસી એ નામ પોતે પોતે પસંદ કર્યું છે, પણ આ નવા નામમાં કંઈ અર્થ કે કંઈ ગૌરવ કંઈ પણ નથી. દેહરાવાસી શબ્દમાં તો કંઈક પણ અર્થ છે, પણ સ્થાનકવાસી એ તો કેવલ અર્થવગરનો શબ્દ છે. દેહરાવાસી શ્રાવકોએ દેહરાં પાછળ એટલા પૈસા ખર્ચ્યા છે કે દેહરાં એ શબ્દ બોલતાની સાથેજ તેમના તરફ ધ્યાન ખેંચાયું. યુરોપ અમેરિકાનો કોઈ મુસાફર હિંદુસ્થાન જઈ ગયા પછી તેની આગળ આવક એ શબ્દ બોલવામાં આવે તો કદાચ તે ના પણ ઓળખે; પણ જો તેને એમ કહેવામાં આવે કે આમુ ગિરનારનાં દેહરાં બંધાવનારા શોકો, તો જરૂર તે એમને ઓળખના વગર રહે નહિ. અનર્થનું દ્રવ્ય ખર્ચીને દેહરાંને તેમણે દર્શનિક વસ્તુ બનાવી છે. આ વિશિષ્ટતાના કારણે દેહરાંવાળા તરફ તેઓ આગળાપ એ યથાયોગ્ય છે.

દેહરાવાસી શબ્દનો અર્થ દેહરામાં વસે છે તેને માનનાર, એવો કરીએ તો તે પણ યુક્ત છે. તેઓ મૂર્તિપૂજક છે ને મૂર્તિ નિરંતર દેહરામજ પૂજાય છે, એટલે મૂર્તિપૂજક એ શબ્દના પર્યાય તરફ દેહરાવાસી શબ્દ હોય તો તે સચુકિત છે. સ્થાનકવાસી શબ્દમાં આવો કોઈ અર્થ સમાનો નથી. સ્થાનક (કિષાત્રય) એજ કંઈ એમના ધર્મની તાર્કિક વસ્તુ નથી. સ્થાનકમાં સાધુઓ વસે છે ને અમે મૂર્તિને નહિ પણ સાધુને માનનારા છીએ તેથી સ્થાનકવાસી એ શબ્દ યુક્ત છે, એમ કહેવામાં આવે તો તે પણ સંગતિ રહિત છે. મૂર્તિની પેઠે સાધુઓ કંઈ ચોર્ડસે કલાક સ્થાનકમાં રહેતા નથી. સાધુઓ ન રહેતા હોય તે વખતે સ્થાનકને તાણ મારી મુકવામાં આવે છે. બીજું સાધુઓ સ્થાનકમાં હોય તોજ પૂજાય ને બહાર ના પૂજાય એમ પણ નથી. મારા માનવા પ્રમાણે પોતાના ધર્મની ઓળખ આપતાં સ્થાનકને આગળ ધરવા જેવું એક પણ કારણ નથી. મારવાડ માળવામાં એ સંપ્રદાયવાળા “સાધુમાર્ગી” (સાધુમાર્ગી) એ નામે ઓળખાય છે ને તે નામ ઘણું ગૌરવવાળું છે; પણ દુદિયા શબ્દ કંઈ ગૌરવ રહિત શબ્દ નથી. હેમાચાર્યના વ્યાકરણની કીટો “દુદિકા” એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. એ દુદિકાનો અપભ્રંસ તેજ દુદિયા. દુદિયા એટલે સંશયન કરનાર, સંશયન કરેલો શુદ્ધ સિદ્ધાંત માનનાર આવો અર્થ આ શબ્દમાં સમાવેલો છે. આવો અર્થવાળો શબ્દ છોડી દઈ સ્થાનકવાસી એ નવું નામ પાડવું એ યુક્ત નથી. દુદિયા શબ્દ એ વાતો છે તે તો એટલાજ માટે કે જૈન નહિ એવા લોકો સ્થાનકવાસી કે સાધુમાર્ગી શબ્દ વડે તેમને ઓળખી શકે નથી.

નામના શ્રાવકે શ્વેતાશ્વર આગના માથી છટા પડીને આ નવો સંપ્રદાય સ્થાપન કર્યો આ સંપ્રદાયને માનના ના હોકો ગુજરાત, દક્ષિણવાડ, મારવાડ, મધ્યના, પંચજન્ય અને બીજા બધા ભાગમાં રહે છે. લોકાગાહ ગુજરાતની હતા એટલે તેમના સંપ્રદાયની ભાષા ગુજરાતીજ રહી છે. જો કે જૈન ધર્મના મુળ સૂત્રો પ્રાકૃતમાં છે અને તે સૂત્રોને શ્વેતાશ્વરે પેડે તેઓ પશુ પ્રમાણુવત માને છે, પણ એ સૂત્રોટમાં દીપણુ વગર સર્વ ડોષ સાધુસાધીથી સમજી શકાય તેવા નથી; તેથી એ સૂત્રો ઉપર લોકાગાહના સમયમાં ગુજરાતી ભાષામાં રીકાઓ લખાઈ છે ને તેજ રીકાઓએ સંવદાપના સર્વ સાધુ સાધીઓમાં અત્યાર સુધી વંચાય છે. આ રીતે મારવાડ, માળવા, પંચજન્ય, વગેરે સર્વ સ્થળે હુંદિયા શ્રાવકોમાં ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર ચાલેલો રહ્યો છે.

ટયા દીપણે બાદ કરીએ તો આ મંપ્રદાયનું ગુજરાતી સાહિત્ય બહુ અપ છે. એ સંવદાપના સાધુઓની બનાવેલી નેટીક સજ્જાઓ છે, પણ તે આ પ્રશ્નમાં અડી નથી.

દિગંબર જેનોની વસ્તી ગુજરાતમાં બહુ થોડી છે. તળ ગુજરાત (અમદાવાદથી ઉત્તરનો ભાગ) એમાં તો અત્યારે પણ તેમની વસ્તી નથી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં શ્વેતાશ્વર દિગંબર વચ્ચે વાદ થયો હતો. એ વાદની સરત પ્રમાણે દિગંબરો ગુજરાતની કદ બહાર થયા હતા. ગુજરાતની દક્ષિણ (લાઠેગ)માં કોઈ ડોષ ઠેકાણે તેમની વસ્તી છે, પણ તે પ્રમાણમાં બહુ જુદા છે. ગુજરાતી ભાષામાં એમનું કંઈ સાહિત્ય હશે એવું આજ સુધી તો ડોષના ગાણુવામાં પણ નહોતું. આ પ્રદર્શન વડે એ સાહિત્ય સારા સ્વરૂપમાં બહાર આવ્યું છે. આ સાહિત્યનું ઉપલક્ષ અવલોકન કરી જતાં એમ જણાય છે કે ધર્મપ્રચારની પેડે સાહિત્ય નિર્માણ કરવામાં પણ શ્વેતાશ્વર સાધુઓ અને દિગંબર સાધુઓ એક બીજાની સ્પર્ધા કરતા હતા. શ્વેતાશ્વરોએ અંજનાસુંદરીના રામ બનાવ્યો છે એવું જણાયામાં આવતાજ અંજનાસુંદરીનો રાસ દિગંબરોને ત્યાં પણ તૈયાર થઈ જતા. શ્વેતાશ્વરે અંજનાસુંદરીને 'શ્વેતાશ્વર' સંપ્રદાયની ખતાવે તેમ દિગંબરો દિગંબરી સંપ્રદાયની ઠારાવે. આદિપુરાણ વગેરે ગ્રંથો જોતા એમ કહેવું જોઈએ કે શ્વેતાશ્વરે કરતા દિગંબરોએ વધારે મોટા ગ્રંથો રચ્યા છે. અપભ્રંશ કાવ્યોના અથ પણ એમનામાંથી બહુ સારા મળ્યા છે.

બ્રાહ્મણ વૈષ્ણવ સાથે હરિશ્ચંદ્ર તો શ્વેતાશ્વર દિગંબર બેઠો હતો. બ્રાહ્મણવર્ગનાં કવિઓ આપ્પાનો અને કથાઓ રચના એકલે થોડાજ વખતમાં એ આપ્પાન વેશ બળ્લીને હોત કથાતુક થઈ જતું. જૈન કાવ્યોનું બ્રાહ્મણો પણ હરણુ કરી લેતા, શિવદાસ, વીરજી, ગામગા એ વગેરે જૈન કાવ્યોના અનુયાયી છે. જૈનકાવ્યો પ્રસિદ્ધીમાં લાભવાનો પ્રયત્ન બહુ મોટો શરૂ થયો છે, પણ એ મોટો મોટોએ ઘણો આવકારદાયક છે. બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓ કરતા જૈનધર્મના કવિઓના કાવ્યો જૈન ભંડારોમાં વધારે જગ્યાપાઈ રહ્યા છે. એમાંના ઘણાખરા તો જે કાવ્યો તે રચાયા છે તેજ કાવ્યો લખાયેલા પણ મળી આવે છે, એથી ગુજરાતી ભાષાના તે તે ગતકના સ્વરૂપ ઉપર પ્રકાશ પાડવાને તે વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધીમાં લાવવાની પ્રવૃત્તિ જૈન વિદ્વાનો, જૈન ગ્રંથરેજા અને જૈન સાધુઓ સરખે ઉપાડી લીધી છે. શ્રીમાન આચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિએ પ્રસિદ્ધ દરેલા ઐતિહાસિક ગ્રંથમાહાત્મા અંકતર જોનાર હરકોઈ એમ કહી શકે કે પાઠમાં શનકોની શોદરિયતિતુ' ખરેખર ચિત્ર આ કાવ્યોમ આવેલાયું છે.

લૌકિકમાહિત્ય રચનાનું માન વાજળી રીતે ગામગમતને આપવામાં આવે છે; પણ ગામગમતે એ સાહિત્ય કંઈ નવું રચ્યું નથી. ગામગમતના લૌકિક સાહિત્ય. પહેલાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષથી ગુજરાતીમાં લૌકિકમાહિત્ય ધરાવતી આરી હતી. જેન સાધુઓ અને બ્રાહ્મણવર્ગના કવિઓએ

ખેડતું એ તરફ લક્ષ્ય ખેંચાયું હતું અને બ્રાહ્મણવર્ગમાં બાલલુકન કાંઈ બગી, ભીમકન...નરપતિ કન વિક્રમચરિત્ર, શ્રીધનકન રાવણમંદોદરી સંગ્રહ, મધુસૂદનકન વિક્રમચરિત્રની વાના, માર્ગલુકન ઉખાણા, શિવદાસ અને વીરજીકન કામાવતીની કથા એ વગેરે ગ્રંથો રચાયા હતા. પંચોપાખ્યાનનું ગદ્ય ભાષાનર થઈ ગયું હતું અને પ્રાચીન દુષ્ટો સર્વત્ર પ્રચલિત હતા. જેન સાધુઓએ પણ વિક્રમચરિત્ર, વિક્રમચરિત્રની વાના, નંદમત્રીસીની વાના, વૈતાલ પચીસીની વાના, શુક્રબહોદરી, સંસ્કૃત સાવળીગાની વાના, દોવામારની વાના, કામકંદલા અને માધવાનગની વાના, એમ અનેક વાનાઓ રચી હતી. પંચોપાખ્યાન એમણે ગુજરાતીમાં પદ્ય ધ ક્યું હતું. આમ ગામગમતની વાનાઓનું વસ્તુતત્ત્વ જૂનું હતું. જૂનો ભંગા બને તેવું નવાં રાજાઓ. આ પ્રદેશ એવું અદ્ભુત થયું કે મુળ માધ જૂનો છે એમ કહીએ તો કોઈ માને પણ નહિ. આ કારીગરીના કારણથી એ પ્રકારના માહિત્યપ્રવર્તકોમાં ગામગમ સર્વનો મુખી થયો. આ પ્રકારના સાહિત્યે લોકવર્ગના તદ્દન અબણ અને કેવળ ગામડાના લોકો ઉપર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે. એ લોકોમાં ગાનપ્રચારનું માધન મુખ્યત્વે એ વાનાઓ હતી. પ્રેમાનંદનાં કાવ્ય એમને વંચન અને સમજવામાં કામ આવે એવા નહોતા, તેમ વિષ્ણુગામનું ભોત કે ભાગવત એ પણ એમના ઉપયોગમાં આવે તેવું નહોતું. એમને જેવું જોઈએ તેવું સાહિત્ય પુરું પાડવાનું કામ શામળે ક્યું. શામળ થયો ના હોત તો આ વર્ગના લોકોમાં બ્યવસ્થિત રાજાના સંસ્કાર થયે ભાગે નહ થઈ ગયા હોત. ગામગમના હોત તો એ લોકોને મનોવિલાસનું સાધન કંઈજ મળ્યું ન હોત અથવા મળ્યું હોત તો તે આના કરતાં ઘણું નીચા પ્રકારનું મળ્યું હોત. ગાનપ્રચારનું કામ બધાં ખીળ કોઈથી થઈ શકે એવું નહોતું ત્યાં તેણે કામ કર્યું, એ એનો કામનું પાસ મકર છે. ગામડાના કોળીવર્ગમાંથી જે કંઈ જૂનાં પુસ્તક મળે છે તે ગામગમતની વાનાઓનાંજ હોય છે.

લૌકિક સાહિત્યમાં માડણના ઉખાણા એ ખામ ધ્યાન ખેંચનારો ગ્રંથ છે. આ પ્રદર્શન વગેરે એ ગ્રંથ બહાર આવ્યા પ્રાચ્યો છે. એ ગ્રંથની ભાષા જોતા સં. ૧૬૦૦ની લગભગમાં એ ગ્રંથ રચાયેલો હોય એમ લાગે છે. એમાં શુધેલી કહેવતોનો જયો બહુ મોટો છે અને તેમાં જનસમાજના મનોમાવના ખરેખરું દર્શ્ય છે.

મંવત ૧૫૬૫માં જૂનાગઢના મોડ શ્રીધરે રચેલો રાવણ મંદોદરી સંગ્રહ એ પણ ઉખાણાનો સંગ્રહ ગ્રંથ છે. ગામગમતે અંગવિદિમાં જેવી ઉખાણાની યાજના કરી છે, તેવી શ્રીધરે આ ગ્રંથમાં ઉખાણાની યાજના કરી છે. ઉખાણાને લગતા બેક ગ્રંથો મહત્વના છે.

લોકોમાં જનતા બનાવે ઉપરથી પ્રેમજન કાવ્ય રચના કરવામાં આવી હોય એવું સાહિત્ય ક્યુબીના મહિના, શલોક, મુરતમાં થયેલા સતીમાનનો ગરબો, મુરતની આગને ગરબો, વગેરે જુગ છે. આનાં કાવ્યો જટલા વધારે મળે તેવું લોકસ્થિતિનું દર્શન વધારે સ્પષ્ટ થાય.

મુસલમાનો સાથેનાં સંસ્ર્ગ વધતાં શર્સી વાનાઓ ગુજરાતીમાં ઉતરવા લાગી હતી. પારસી

ભનાઈતુ સાહિત્ય એ કઈ બહુ વિશાળ સાહિત્ય નથી, પણ સાહિત્યની વિશર કરતા એ સાહિત્યને જૂની જઈ રાકાન એતુ નવી જનમમાજ ઉતર તેગે ખામ ભવાઈતુ' સાહિત્ય.

કાર્ય કર્યું છે અમરૂત નાના મન પર સચોટ અમર પડે ચા હનાઝ એ માધન હતુ જે કે ભનાયા અમલ હના ઓ તેમની વાચકશક્તિએ તેમનામા પ્રેઈ ઉચ્ચ આર્ગ હોરા દીડુ નહોતુ, તોપણ એહના, ગોર્ધના ઓ દનાચારના ચિત્રો બ જ અસરમારક રીતે તેઓ લો આગળ રજુ કરતા હતા જ્ય મુધાણાના ઈ મન્કાગ પહોચી શે એતુ નહોતુ, તના તેઓ મેનારેના પણ કઈક આર્ગ રજુ કરતા હતા ભનાઇ થઈ ગયા પડી મહિનાઓ મુંધી લો મોઢે ચીગેલી દુને વાર વાર ગાના અને આનદ મેગરનાના રેશમાથી અજણપણે કઈ કઈ અસર પામના

'મુણી નો વણ ના યુ મુણમી વહાલી જાતુ' એ તદન ખડ હતુ ગમકાના દેાને ભનાઈ એ મુ પ્રિય દા હતુ

(૧) ભનાની જાનિ યકા ગુજાનમા ને એમના ઉત્તર ગુજાનમાજ છે, (૨) ભનાઇ જેની શુ રાનમ ચા. ૭ તેરી બજે ગેઇ કેમજે થતી નવી, (૩) ભનાઇતુ સાહિત્ય ઘણખડ જૂની ગુજરાતીમા છે, (૪) ભનાઇમ જે વે. ૧ જનરામા આવે છે તે બધા (પાસાણિક વેગો બા વરીએ તો) ગુજાનને લગના ઓ સિદ્ધાજ જ્યસિદ્ધ પછી થયેલા પારોના છે, અને (૫) ભનાઈમા મરાના ગીતકવિન સિદ્ધાજની વખતના તેમજ તે પછીના ગુજરાતી પ્રવિઓના બનાવેલા છે, એ મધા કા નો ઉપથી એમ લાગે છે ભનાઇ એ સિદ્ધાજ જ્યમિદ્ધના વખતમા આવતી થઈ છે જૈન કથાનમા એરી વાત આવે છે કે એ વાર સિદ્ધાજ નાટક જેના મેા હના મોરે આ નાટક તેજ ભનાઇતુ મૂળ આમ લોને માગે હમેશા ઠેકાણે આગ ખર્ચે ઓ સહેનાઈની ભજરી રાકાન એતુ ૩૫ આપતા નાટકે આ ૩૫ લીડુ જે કે નાટક કરવાની કયા તો આપણામા ઘણા પ્રાચીનકાળથી ચાલતી આવી છે, પણ અત્યારે આસજે જેને ભનાઇ એ નામે ઓગખીએ છીએ તેતુ નાટક સિદ્ધરાજના વખતથી ચાલુ થયુ એમ માન્યો ઉપ ના કારણે આપણને દાખે છે સિદ્ધરાજના વખતમા ગુજરાતનો વૈભવ અગકિકે થઈ પડ્યો હતો વિદ્યાને ઉત્તેજન આપનામા એ રાજરાજેશ્વરે દક્ષી કયાળ રાખી નહોતી, તેથી વિદ્યાની સાથે કયાનો પણ સત્કર કરનામા આનો હોય ને નાટકને આમરૂપે ચાનતુ કરા યુ હોય તો તે શક્ય છે

૨ા સા મહીપતરામે "ભવાઈ સંગ્રહ" પ્રસિદ્ધ કર્યું તે પડી એ વિચયતુ સાહિત્ય મેગરના અને પ્રસિદ્ધ કરા કઈ જાણુરા જેવો પ્રયામ થયો તથી જૂના ભનાઇ સંગ્રમા મુધાગે થવાની અને અધુગે સંગ્ર પૂરે પ્રસિદ્ધ થવાની જરૂર છે

ભનાઈના ખેન રામચ, શ્વેશામચ, વ્રમિ સીમોઈઓ, હેનમગઈ, જદો એ બધા સિદ્ધરાજની પછી થયેલા છે, શ્વેશામચના નામતુ ગામ અનેતુ છે શિનોરથી બે ગાઉ ઉપર નર્મદા કાંઠે આ ગામ છે શ્વેશામચ રહોડ જાતિનો રજપુત હતો શ્વેશામચ ગામમા અને તેની આસપાસના ખીમ ગામોમા પણ રહોડ જાતિનાજ રજપુતો રમેલા છે હવે માત્ર તેઓ મુમય માન થયેલા છે પણ તેમની સાખ્ય તો ગોડનીજ ચાનતી આવી છે

ભનાઈમા પ્રવાચક ધપય જદ મિના છે જદ કવિ બાગેઈ હતો ને તે સિદ્ધરાજના દમ્યાનો

પારાઈ-હતો. એવું તેણે રચેલાં કાવ્યો પરથી સમજાય છે. એનાં કેટલાંક કાવ્યમાં એના સમયનો ભાષા બરાબર જણવાઈ રહી છે.

કવિ પીંગળ એ પણ એજ કાળનો કવિ છે. એનું રચેલું પીંગળ મળે છે. ભાષા કાવ્યનો આદિ કવિ પીંગલ ગણાય છે.

આસાદિન તે સંસ્કૃત આગાદિયનું અપભ્રંશરૂપ છે. આ આસાદિત તે કોઈ ત્રાગણો હતા કે કેમ તે નક્કી કહી શકાય એવું નથી, કારણ કે આસાદિન એ નામનો એક જૈન કવિ થયો છે, જેનું બનાવેલું “વૃષ્ણરાજ હંસરાજ ચોપાઈ” પ્રદર્શનમાં મુદ્રાય છે.

ગદ કવિ જેવા પ્રાચીન કવિઓના કાવ્ય અબ બવાપાઓમાં એકથી બીજાને બીજાથી ત્રીજાને મોઢે ચઢતા ચઢતા બહુ ચિંત્ત થઈ ગયા છે. હા પાખડુ નવુ ચોટાડયું છે તો કોઈ તાણી તોડીને લાખતોનળું કરી મકયુ છે. કંઈકે એકનું બીજાને ચોટાડયુ છે તો કંઈક તૂટીને લંગડું થઈ ગયું છે. જે હાલ જેનાર અને બજવાનારના તેજ હાલ તેમને હાથ પડેલા સાહિત્યના.

ભવાઈ એ જો કે લોગના મનોરજ નવુ સાધન છે, પણ તેને એકલા તે સાધન તરીકે જ રહેવા દેવામાં આવી નહોતી. સર્વ લોકો તેને જરૂરની માને અને તેની સામે કોઈથી અભાવ ધરાવી શકાય નહિ એટલા માટે તેને ધર્મિકરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ભવાઈ એ તો માતા-હની નતર છે, ભવાઈ કરાવવાથી માતાઈ પ્રસન્ન રહે છે, ભવાઈ એ માતાઈના ખેળા છે, અને ભવાઈ કરાવવામાં ન આવે તો માતાઈને ફેડું પડે, એવા રિવાજો લોકોમાં દાખલ થઈ જવાથી ગામેગામ દરસાલ ભવાઈ કરાવી એ એક જરૂરની વાત થઈ પડી હતી. ચોમાસું પૂરં ચાય એટલે ભવાઈ કરનાર દરેક ટોળું પોતપોતાની માની લીધેલી દેવીને પાંદે જઈને પ્રથમ ત્રણ દિવસ ત્યાં ભવાઈ કરે, અને તે પછી ખાંજે ગમે ત્યાં ભવાઈ કરવા જાય; એવા રિવાજ હજી સુધી દરેક ટોળામાં ચાલે છે. અંબાઈ, બહેચરાઈ, વગેરે મોટી મોટી દેવીઓના દરસાલ સંધ્ય કાંઠનાર નાગરો, કંસારા, મેલી વગેરે ભવાઈના ધંધા નહિ કરનારા લોકો પણ માતાઈના સંધમાં જાય ત્યાં ધર્મભાવથી પોને ભવાઈ કરતા હતા. નવરાત્રિમાં ગામેગામ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો ગહેર માંડવી કરીને માતાઈના ગરબા માતા અને ધણે ગામે ભવાઈ પણ કરતા. ભવાઈ કરતાં ધણું બિલસ બોલવામાં આવે છે, પોતાની બેન દીકરી જેવા બેડી હોય તોપણ ભવાઈ કરનારા આ પ્રમાણે બોલે છે, તેઓ એમ સમજે છે કે માતાઈના આમળ બધી વાનની છૂટ છે. હજી સુધી ધણે ટંકણે આ રિવાજ ચાલે છે, પણ હવે તે દરસાલ ઓછો થતો જાય છે. શહેરોમાં તો ભવાઈ નું સ્થાન નાટકોએ લીધું છે. ભવાઈના ધંધામાં હવે પહેલાંના જેવો ફસ નથી એમ જણીને ભવાઈના છોડરા નાટક કંપનીઓમાં નોકર રહે છે. નાટકો મનોરંજનને માટે છે તેને ધર્મની સાથે કશો સંબંધ નથી, એ વિષે નાટક કરનારા કે જોનારા કોઈના મનને કશો અદેશ નથી.

આ પ્રકારનું સાહિત્ય પણ ઘણું છે. ત્રણ ચાર શતકોની પૂર્વના સમય તરફ જોઈએ

તો એ વખતે વિયોગાવસ્થાનું સાહિત્ય મોટે ભાગે હુદા સોરામાં

વિરહવાદનું સાહિત્ય.

રચાયેલું હતું. આ હુદા સોરા બહુ ભર્મવેધક છે. એ પછીના

કાળે કૃષ્ણગોપીઓના વિરહને નામે આ સાહિત્ય ઘણું રચાયું

છે. મહિના, માનવાર, તિથિઓ એમ અનેક સંકેતનાએ કંઈને આ સાહિત્યની મુદ્રણી કરવામાં આવી છે. આ સાહિત્ય વિશેષ થવાનું એ કાળે કારણ હતું. એ, કાળે વિયોગાવસ્થામાં બૂનનાં સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા બહુ વધારે હતી. બાટ, બવાપા, ચારણ, જોગી, જનિ, લકોયા, વહેવારી

(વલ્લભરા) અને બીજા અનેક પ્રકારના ધંધાકારી લોકોને દરમિયાન બદલ કરવું પડતું. દેશમાં એકથી બીજા છેડા સુધી તેઓ ફરતા અને ઘણી લાંબી મુદત ઘેર આવતા. પાછલા કાળનાં લોકો કરતાં અત્યારના લોકો નોકરીઘરોમાં માટે પરદેશ વધારે ફરે છે, પૂર્વે જે દેશો વિશે લોકોને પુરી માહિતી પણ ન હોતી, તેવા દૂરના દેશોમાં સેંકડો લોકો જઈ વસે છે, છતાં પાછલા કાળે લોકોને જેવી વિયોગાવસ્થા ભોગવવી પડતી તેવી કટકાધૂન અવસ્થામાં અનુભવ અત્યારના લોકોને ભોગવેલ કરવો પડે છે. અત્યારની નવી દુનિયાના લોકોને પાછલા કાળના લોકોની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવવો એ મુશ્કેલ છે.

અત્યારે મુંબઈ, અમદાવાદ, કે પાટણના રહેનાર મુંબઈ કે પુનામાં નોકરી કે ધંધા માટે રહેના હોય તો છ દહાડા સુધી પોતાના કામમાં લાગતા રહેને શનિવારની રાત્રે મેઘમાં નીકળી રવિવારે પોતાના કુટુંબ ભેગા થઈ શકે. અને સોમવારે પાછા પાછા વળીને પોતાના કામ પહોંચી જાય. આવી સવડ પાછલા કાળના લોકોને નહોતી. અત્યારે એક ગાંઠને છેટે કે હળ ગાંઠને છેટે જ્યાં પોતાને રહેવું હોય ત્યાં પોતાના બૈરાંછોકરો સાથે લઈને જઈ શકાય છે, એ સગવડ પણ પાછલા કાળના લોકોને નહોતી. લૂંટકાટ અને જોરજુલમનો ત્રાસ સર્વેના મન પ એટલો સફળ થઈ ગયો હતો કે બૈરાંછોકરો સાથે લઈ જતા લાવવાની કોઈની હિંમત આવે નહિ. પાછલા કાળે મુસાફરીનાં સાધન પણ બહુ મેંઘાં અને બહુ વખત ગુન્નરનારાં હતાં એટલે મુસાફરી કરનારને વારંવાર ઘેર જતા આવવાનું પાલવે એવું પણ નહોતું. આથી “જેને પિયુ પરદેશ” હોય તેને મહિનાઓના મહિના અને વર્ષોનાં વર્ષ વિયોગાવસ્થામાં રીખાવું પડતું કૃષ્ણગોપીઓનાં વિયોગાવસ્થાનાં કાવ્ય લોકોને ભાવતાં આવતાં તે પોતાને થતા આ પ્રકારના અનુભવને લીધે હતું. વિયોગાવસ્થાના અનુભવ કરનારા સ્વાભાવિક રીતે પોતાના ઉભરા બહાર કાઢવા પ્રેરાતા. આ ઉભરા વગર સંકોચે કાઢી શકાય, તે નિર્દોષ ગણાય અને લોકોમાં માન્ય ગણાય એટલા માટે તેઓ કૃષ્ણગોપીઓ કે એવા બીજા લોકોમાંથી પાતવું આલેખન કરતા.

આવા પ્રકારનું સાહિત્ય વિશેષ થવાનું બીજું કારણ એ હતું કે અત્યારે મનોવિલાસનું માટે જેવું વિવિધ પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રચાર પામ્યું છે, તેવું વિવિધ વિષયોનું સાહિત્ય તે કાળે હતું નહિ. શૃંગાર ભક્તિ અને વાર્તાઓ સિવાય સ્વાધારણ લોકોને માટે મનોવિલાસનું બીજું સાધન હતું નહિ. જાકિત વર્ણનાં જુદાં જુદાં જાતનાં અને શૃંગાર સંબંધે ત્રિપ્ત લખાતો જાકિતનાં જુદાં જુદાં ગદ્યોએ ભક્તિને પણ શૃંગારના રંગે રંગી દીધી હતી.

સાહિત્ય નિર્માણના કામમાં સ્ત્રીઓ જાણવા જેવું કંઈ ફરી શકે નથી. કારણ કેખીતું છે. પુરુષોને માટે વિદ્યા એ દુર્લભ હતી તો પછી સ્ત્રીઓને વિદ્યા સ્ત્રીઓ અને સાહિત્ય. બ્યાસ કરવાનું તો હોયજ ક્યાંથી! સ્ત્રીઓ માણસ છે, એવું લોકો જાણતા હતા ખરા, પણ માણસ તરીકે જીવવાનો હક્ક મુદ્દાં તેઓ પૂરા પાલવે ભોગવવી શકતી નહોતી. ઘણી વાર તેને પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ કુટુંબીઓના ચિત્તાભિમાનને વશ થઈને બીજા મરવું પડતું. સર્વ લોકોમાં એ એકજ ભાવના તરતી હતી કે સ્ત્રીઓ એ પુરુષની ભોગ્ય વસ્તુ છે. સ્ત્રીઓ પણ એમજ સમજતી હતી કે અમારું જીવન પુરુષના ભોગવિલાસ માટે છે. પુરુષને ભાવતા થવા માટે બનીકાની ધરખૂણે બેસી રહેવું એજ તેમની નિત્યકથ હતો. લોકોની રસવૃત્તિ કેવળ મલીન થઈ ગઈ હતી. અનેક સ્ત્રીઓ કરવાના રિવાજને લીધે ઘર એ નિરંતર કલહનું સ્થાન થઈ પડતું. શોકોની હરીશ્ચંદ્રમાં જે નિષ્પળ થાય તેને પોતાની વાસનાઓ મુંગળાવી મારવાની

૫૨૦ પડતી. ભાટ બવાયા વહેવારી અને લકરરી નોકરી કરનાર રબરુન શોધોની સ્ત્રીઓને લાંબા કાળ સુધી વિયોગાવસ્થામાં દિવસ ગુઝરવા પડતા. સ્ત્રીસમૂહના ચિંતનમાં ભોગવિલાસ સિવાય ખીલે કોઈ વિષય ન હોવાથી સાધારણ રીતેજ તેમનાં મન અખંડ વિષયશોધુપ રહેતાં. આવી અવસ્થામાં શોકપના કારણથી તબ્બએલી, વિધવાવસ્થા ભોગવતી અને વિયોગ દુઃખ ભોગવતી સ્ત્રીઓ પ્રપંચ પરાયણ સ્ત્રીઓ હતાં. અનીતિને માર્ગે વળે એ તદ્દન દેખીતું છે. આવી સ્થિતિને માટે સ્ત્રીઓ પોતે નહિ, પણ જે પરિસ્થિતિમાં તેઓ મુકાય છે તે પરિસ્થિતિનેજ દોષપાત્ર ગણવી જોઈએ. પણ એ ન્યાય તે કાળની સ્ત્રીઓ માટે અલબ્ધ હતો. ઉપદેશકવર્ગના લોકો વિશેષે કરીને ત્યાગી હોવાને લીધે તેઓ નિરંતર સ્ત્રીઓના ઉપરજ સર્વ દોષનો ભાર નાખી દેતા. સ્ત્રી એ નર્કની ખાણ અને સ્ત્રી એ પુરુષને અધોગતિએ પહેલાડનારી, એજ વિચાર પડિતો ઓ મૂર્ખ સર્વના મનમાં જરાજાઈ મથો હતો. શામળખટે સ્ત્રીઓની ભગ્નૂર નિંદા કરી છે, સ્ત્રીચરિત્ર ઉપરજ તેણે વાર્તાઓનું મહાણ કર્યું છે, પણ આમાં શામળે પોતે ખાસ કરીને તેમ કર્યું હોય એવું કંઈ નથી. એ કાળના લોકસમૂહમાં સ્ત્રીઓ માટે જે વિચાર દૃઢ થઈ ગયા હતા, તેજ માત્ર શામળખટે વ્યક્ત કર્યા છે. એની વાર્તાઓનું વસ્તુ ત્રણે પોતે નંદુ' રમ્યું નહોતું; પણ એની પહેલાના કવિઓએ જે કંઈ ગોઠવ્યું હતું તે બધું જેમનું તેમ ઉપાડી લઈને અહીં તેણે નવી રચના કરી હતી. વસ્તુની જગ્યાદારી જનસમાજની છે.

નવરાત્રિમાં અને વારતહેવારના પ્રસંગોએ શરીને ગાવાના ગરમા, લગ્નાદિ માંમસિક પ્રસંગે ગાવાનાં ધોળમંગળ, મુઆ પાઝા ગવાના રાજવા, ધંટીએ જોસીને ગાવાનાં ગીત અને બાળકોના હાલા એ સ્ત્રીઓના ઉપયોગમાં આવતું સાહિત્ય હતું. આ સાહિત્ય તેમજ પોતે રચેલું હોય કે પુરૂષે રચેલું હોય, પણ તે તેમને આવડતું અને તેમના માનસિક બંધારણ સાથે એકરૂપ થતું સાહિત્ય હતું. આ સાહિત્ય આપણે જોઈએ એટલે તે કાળની સ્ત્રીઓના મનોભાવ આપણે જોઈ શકીએ.

મુસલમાન ઓ પારસી કવિઓનાં જૂતાં કાવ્ય પ્રતિદીપ્તિ આવ્યાં નથી. ગુજરાતમાં મુસલમાનોની વસ્તી બહુ યોરી છે. એ કાળે કાવ્ય લખવાને આચીન સાહિત્ય અને મુખ્ય વિષયધર્મ હતો. મુસલમાની ધર્મના ગાના મીયાં મોખરીઓ - મુસલમાનો. હુઈ ફાર્સી બધાને પોતાની બારા માનના એથી ગુજરાતીમાં કાવ્ય-રચનાને તેમના તન્દુથી નિશેષ પ્રયત્ન થયો નથી. જોગજ વગેરે જે લોકો મુસલમાન થયા છતાં બારા વગેરેમાં હિંદુ આચારોને વળગી રહ્યા હતા તેમને માટે તેમજ શેખ વગેરે જે લોકો હિંદુ હોવા છતાં મુસલમાન ધર્મ પાળના હતા તેમને માટે ગુજરાતી બાવાના ૫૬ જનાવામાં આવ્યાં છે; પણ તે કાવ્ય ગ્રમપંથનાં હોવાથી "પ્રસિદ્ધમાં લગાય નહિ" એવું તેમના ધર્મગુરૂઓ માને છે.

પારસી મંથપરોએ જુના જમાનામાં ધર્મી વાર્તાનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારવા નિશેષ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાઈ આવે છે. પારસી કવિઓનાં કાવ્યો કાવ્ય લાગનાં નથી, પણ તેમણે બાલાંતર કરેલી વાર્તાઓની વળી નકલો મળી શકે છે. એ ઉપરથી એમ અનુમાન થઈ શકે છે કે એમના ધર્મનાં બનુનર તેની મૂળ જાણમાં બાવાના હોવાથી તે ગુજરાતી બાવામાં ઉતર્યાં નથી, તેમ ગુજરાતી ધર્મનાં કાવ્ય (કથાવાર્તા) તેમને ઉપયોગી ન હોવાથી

ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્ય સાથે એમનો અગ્રુત જોડો સંજવ બંધાયો નથી એમના ધર્મના બેલુતર ગુજરાતી વિધિમાં ઉતારી લીધેલાં મળે છે, તેમ તેમના હાથની લખેલી ગુજરાતી વેદક નોંધો પણ મળે છે. બહુધા એમની લખવાની પદ્ધતિ દરેક શબ્દ છુટા પાડીને લખેલાં એ હતી. શબ્દ બરાબર છુટા રહે એટલા માટે દરેક શબ્દની વચ્ચે-ચોડાં મીડાં મુકીને પછી બીજો શબ્દ લખતા. એમની ભાષા એમની આમવામ વસતાં સુગ્ધ જાણના એકાંતી ભાષાએ અનુરૂપ થઈ છે.

પ્રાચીન સાહિત્યનું વિષયદર્શન કરી ગયા પછી હવે આપણે જોઈએ કે એ સાહિત્યની શૃદ્ધિ ક્યાં કેમ થઈ છે.

આ પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલા ઉતારા અને પાટણના બંડારોનો રિપેટ જોનાં જણાય છે કે

આપણને જૂનામાં જૂનાં લોકભાષાનાં કવનો મળે છે તે સંવત

ગુજરાતી સાહિત્યનો ૧૧૦૦ પછીનો છે. અલગત એ પહેલાંનાં પણ કંઈ કંઈ કવનો

આરંભ કાળ. મળે છે અને તે પહેલાંનાં છે એવી ખાત્રી પણ થાય

છે, પણ તે ગુજરાતમાં જ રચાયાં હોય એવી ખાત્રીનાં બહુ અર્થ

છે. મં. ૧૧૦૦ પછી આપણે જેમ જેમ નીચે ઉતારતા જઈએ તેમ તેમ આપણને

છુટક છુટક કાવ્ય મળતું મળતું જાય છે આ સંગ્રહ વિશેષે કરીને : જૈનકાવ્યોનો છે. જૈન

ગ્રંથો પહેલેથીજ લોકભાષામાં ગ્યાતા હોવાને લીધે જૈન માધુર્યો પોતાના દેવગુરુની રત્નિનાં

સ્તોત્ર તેમજ લૈકિક કથા વાર્તાઓ પોતાની સ્વભાષામાં રચે એ સ્વાભાવિક છે. આ ભાષા

તે નિઃસંશય અપભ્રંશ ભાષા છે. એના વિભક્તિ પ્રત્યયો અપભ્રંશ છે ને તેથી આપણે તેને

અપભ્રંશ બધા કહીએ એજ યોગ્ય છે. મં. ૧૩૦૦ પછી અને ખામ કરીને ગુજરાતમાં

મુસલમાની રાજ્યખમ્લ સર થયા પછી ગુજરાત શબ્દની વ્યાપ્તિ વધી ને લાટ, મોરડ, તથા વાગડ

દેશ પણ ગુજરાતમાં ગણાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે હાલ ગુજરાત નામે એજાખ તો પ્રદેશ

ગુજરાત એ નામે એજાખાનો થયો ત્યારથી એ પ્રદેશની ભાષા ગુજરાતી ભાષા તરીકે એજાખાની

થઈ છે. એટલે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભકાળ મં. ૧૩૦૦ પછી થેનો ગણાય.

આ સમયની લોકભાષાના ધણી લેખ દ્રવ્ય મળ્યા નથી; પણ જૈન ગુરુઓએ પોતાના

શિષ્યો માટે લખેલી ટીકાઓ અને કંઈ કંઈ કાવ્યો મળે છે, તે જોઈએ તો ધણી રીતે તે અપ-

ભ્રંસથી જુદાં પડે છે, તેમ ધણી ગીતે તે હાલની ગુજરાતી ભાષાથી પણ જુદાં પડે છે. આથી

આપણે તેને જૂની ગુજરાતી ભાષા કહીએ છીએ. સં. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીના, ધણી

લેખો આપણને મળે છે તે બધા આ પ્રકારના છે. અને સંવત ૧૫૦૦ થી ૧૬૦૦ સુધીના

સમયાવધ ગદ્યપદ્ય લેખો મળે છે તે પણ બહુધા આ પ્રકારનાજ વલ્લભાંગ છે. ફર માત્ર

એટલોજ છે કે જેમ જેમ નીચે ઉતરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ અપભ્રંશ ભાષાનું રૂપ એજાખ

થતું જાય છે ને ગુજરાતી ભાષાનું રૂપ વધારે વધારે સ્પષ્ટ થતું જાય છે.

ગુજરાતીની પેઠે મરાઠી વગેરે બીજી દેશભાષાઓના સાહિત્યનો વિકાસ પણ ધણું

ખરું મુસલમાની રાજ્યકાળ પછીજ થયો છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે અગાડિના રખપુત

રાજ્યકાળે સંસ્કૃત વિદ્યાને બહુ ઉત્તેજન મળતું હતું. પંડિતોને વંશપરંપરાનાં ગામગરામ

મળતા હતા. દરેક ગામે કેટલોક જમીન ખામ આ ખાતે પથતી હતી. આવા ઉત્તેજનને લીધે મ-

રફૂત બાણુવાની લોકોમાં હોસ ઉડેરાતી. અત્યારે અગ્રેજી બજોલાને મોટા પમાર, મેડું માન

અને મોટાં પ્રતિજ્ઞાવાં હામે મળે છે તેથી

તેમ તે કાળે સંસ્કૃત ભણનારને માનપ્રાપ્તિ આપતી કુમાળી મળતી હોવાથી શાસ્ત્રો સિવાયના લોકો પણ એ વિદ્યા ભણવા લાગ્યાતા હતા. આથી કથાવાર્તા કે ધર્મજાતની લોકોની જ નાસા પૂર્નાર પંથિનો સર્વ રથને સહેલાઈથી મળી ચકતા. મુસલમાની રાજ્ય થતાં આ અધી રિથિત ઉલટાઈ ગઈ, સંસ્કૃતને ઉત્તેજન મળતું બંધ થયું ને તેથી એ વિદ્યા સર્વત્ર સંકોચાતી ગઈ. ધર્મજ્ઞાન અને કથાવાર્તાની લોકોની હોંસતું પોપણ કરવા હવે એ વરતુએ લોકભાષામાં ઉતારી લેવાની જરૂર ભણાઈ પડેલી લોકભાષામાં માત્ર લૌકિક સાહિત્ય જ ગમતું હતું અને શાસ્ત્રિય સાહિત્ય સંસ્કૃત હતા મળતું હતું તે રિથિત હવે બદલાવા માંડી અને લૌકિક તેમ શાસ્ત્રિય બધું એકજ ભાષામાંથી મળતું થયું. જેમ જેમ વંખત જતો ગયો તેમ તેમ સંસ્કૃત સાહિત્ય વધારે વધારે ઉતારાતું ગયું. સંવત ૧૬૦૦ સુધીમાં આવી રચના થઈ છે તે બહુધા છુટક છુટક છે. એ પછીના કાળે લેખકોનું એ તરફ વધારે લક્ષ લાગ્યું અને તેમણે મંડ્યા રહીને બધું સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી લીધું. જરૂર સમજતાં અને જરૂરના કામ પર લાગી જતાં લગભગ તે થતક એટલે દશ પેઢી ગુજરી ગઈ.

જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય હેક હેકલા દશકામાં વિશેષ બહાર આવ્યું છે. એ પહેલાં એ સાહિત્ય વિષે ગુજરાતના સાધારણ વાચકો - ખડકા જૂની ગુજરાતી ભાષાનું અજાણ હતા. એ સાદિત્ય ધણું મનોરંજક છે. અપ્રત્યક્ષ સાહિત્ય. સંસ્કૃતિની ઝાંખી ઝાંખી છાપ તેના ઉપર પડેલી છે ને તેથી તે દેહલીક રીતે સુંદર છે. અમદાવાદના સુવર્ણાનેનો અમદાવાદ પૂરો થયો ને ગુજરાતમાં મુગલાઈ અમલ ચાલે ત્યો ત્યાં સુધીના કાળ તે જૂની ગુજરાતીના કાળ છે. એ કાળે પછી ભાષાએ જે વલણ લીધું તે વલણ રફ્ટ થતાં થતાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બની છે.

હાલની ગુજરાતી ભાષા અને અજાણ સંપ્રાકૃત ભાષા એ એ વચ્ચેના આ મધ્યા વચ્ચે ફર્ક દરીએ તો ભાષાના કલિદાસમાં અને વર્તુરિથિતિના રવાબારિક કામમાં તૂટી પડે, તેમ ભાષાના ધણા ગૂઢ મર્મ અધારામાં ગઈ જાય. દાખલા તરીકે દાઉડી વહેરાને લોકો "લોટીઆ વહેરા" એ નામે ઓળખે છે; પણ લેટીઆ નામ પડવાનું કારણ શું છે, એના દરો મુલાસો થઈ શકતો નથી. જૂની ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય આનો અને આવા આવા અનેક લેહોનો રાષ્ટ્ર ખુલાસો કરે છે. અત્યારે વપરાતો "લોટીઆ" શબ્દ એ કાળના ગ્રંથોમાં "લોહહટ્ટીઆ" "સંઘ્યા" ને બદલે "સુરહીઆ" "પરતાગિયા" ને બદલે "પત્રસાગિયા" "ગઢરી" ને બદલે "ગઢવઢ" (સં. ગઢવતિ), "તડરીને" બદલે તડવઢ (મં. વઢવતિ), "સંઘવો" ને બદલે "સંઘવઢ" (મં. સંઘવતિ), આવા આવા અનેક મર્મોનાં ગૂઢ આ સાહિત્યથી ઉઠે છે.

આ દતક જૂની ગુજરાતી અને નવી ગુજરાતી ભાષા વચ્ચેનું સંપિચનક છે. ભાષાનો નવો મુખ પ્રવર્તવાને દળુ વાર હતી, એટલે આ સમયના લેખકોના પ્રયામ નવા મુખનો અમલ ચાલે ત્યો દલાઈ જવા સંગ્રહેયો હતો. આ થતકમાં ધણા કવિઓ થયા છે અને ધણા કવિઓની કૃતિ ઉપેક્ષના મોમાં ચલાવી પાછી બેસી લઈને આપણે અજાણમાં આખી છે; પણ આ પ્રયાસના જન્યેશમાં કંઈ એવા ગ્રંથ પડ્યા છે કે તે ચિરંજીવ રહેવાને માગ્ય

ચાળી ધાય નહિ. મહેનત કરનામાં આ ચતુરના કવિઓએ કરી કયાશ ગમી નથી. કયા પાત્રાનું આપું સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતી બાષામાં. ઉતારી લેવાનો પ્રયાસ આ ચતુરના લેખકોએ કર્યો છે અને ગુજરાતી છંદાસુઓએ ઘણા લાંબા વખત સુધી એમના પર્વિત પ્રયાસનો લાભ લીધો છે.

આ ચતુરના આગળ પડતા કવિઓમાં ચતુરના આગે થયેલો કાવ નાકર છે. ચતુરના મધ્ય ભાગના કવિઓમાં મોથી પરેલું પદ ભોગવતો વિષ્ણુદાસ, પછી કૂદો, મધવદાસ, શિવદાસ, દેવીદાસ રાજે, વરતો વગેરે છે. આ ચતુરના જૈન કવિઓએ પણ સંસ્કૃત સાહિત્ય ગુજરાતી બાષામાં ઉતારી લેવાને અથાગ મહેનત કરી છે. પં. ગુણગેરના શિષ્યે પયોપાખ્યાનનું પદ્યમંથ બાષાંતર કર્યું છે. સમયસુંદર લોકપ્રસિદ્ધ કવિ છે. વૈષ્ણવધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતીમાં ઉતારી લેવાને જેમ ખંભાતમાં વિષ્ણુદાસ મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો, તેમ જૈન ધર્મનું સાહિત્ય ગુજરાતી બાષામાં ઉતારી લેવાને ઋષભદાસ મહાભારત પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. ધ હનુગર્ગના કવિઓમાં વિષ્ણુદાસના જેટલી મહેનત ખીજ કોઇએ કરી નથી, તેમ જૈન વર્ગના કવિઓમાં ઋષભદાસના જેટલી મહેનત ખીજ કોઇએ કરી નથી.

કવિત્વ એ ગુણ અમુક વ્યક્તિમાં પ્રાસાદિક હોય છે, ને હોય છે તો તે જરૂર બોધી હોય તેટલા કારણને માટે કંઈ દેખાઈ રહેતો નથી, તેમ તે નહોતો જો જરૂર હોય તેટલા માટે કંઈ નવા પ્રકટ થતો નથી, એ વાત ખરી હોય તોપણ વસ્તુના ઉદભવને માટે જરૂરીયાત એ બહુ અગત્યની વાત છે. જે અમુક વાત જરૂરની છે એવું જોને તેને દેખાતું હોય તો તે જરૂર પૂરી પાડવાને માટે પ્રયાસ કરવાનું ઘણાને મન થાય અને ઘણા ઉમેદવાર હોય તેમાં બિદાવપણ સ્ફુર્ણતા પ્રાપ્ત કરે. એથી ઉલટું જરૂર ઉત્પન્ન થઈજ ન હોય અથવા જરૂરની વાતનું કોઇને બાનજ ન હોય તો તેથી જરૂર પૂરી પાડવાનો પ્રયાસ આરંભવાનો વિચાર ઘણા યોદ્ધાને થાય છે. આ સિદ્ધાંત જે કબુલ કરીએ તો આ ચતુરના કવિઓની કૃતિમાં કવિત્વ બહુ ઓછું છે એનો ખુલાસો સહજ થઈ જાય. આ ચતુરમાં બાષાનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું હતું અને જનસમુદાયથી કેળવણીના સંસ્કાર વદન નહ થઈ ગયા હતા. રાજકીય ઉપલપાયલોને લીધે ધર, ગામ, દેશ અને ખીજું બંધું અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું હતું, એટલે જનસમુદાયી જીતામાં વૃત્ત કરવા એવું સાહિત્ય પૂરું પાડવાની જરૂર સર્વને પ્રત્યક્ષ થતી હતી. ચાવનંદાર મંરૂતમાં છે એની સર્વને પ્રતીતિ હતી એટલે સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં બાષાંતર કરી લેવું એજ આ જમાનાના લેખકોને આવરણકે દેતીજ દેખાતું. ચાવનંદાર ચિત્તાર્પક થવાને માટે કંઈક અસાધારણ રચના કરી અને રમણગાન કંઈક ઝનકદાર તમાકવાં, એ આ ચતુરના લેખકોને બહુ જરૂરનું દેખાય એવું હતુંજ નહિ. સંસ્કૃતમાં સર્વ છે ને તેવું બાષાંતર થઈ જાય તો લોકોને જોઈએ છે તે બહુ મળી જાય એજ સર્વની ધારણા હતી, ને તેજ ધારણાથી સડ કામ કરવા મંડી પડ્યા હતા. સંસ્કૃતના બધા લોકપ્રિય ગ્રંથોનાં પદ્યમંથ બાષાંતર આ ચતુરમાં થઈ ગયાં. આપું મહાભારત, આપું રામાયણ, આપું ભાગવત, આપું શિવપુરાણ, પયોપાખ્યાન, સીંહાસન બગીચા અને ખીજા અનેક નાના મોટા ગ્રંથો, ગુજરાતી બાષામાં દેવરો આવ્યા. વીશમાં ચતુરનો વાંચનાર નાકર કે વિષ્ણુદાસની કૃતિમાં કવિત્વ દેખે નહીં તો તે માટે તેણે તે કવિઓને નમાલા ગણવા કે તેમના પ્રયામની કીર્તિ જોઈ આંકવી એ બૂવ બારેલું છે કવિત્વ પ્રકટ થવાનો એ સમય ન હોતો. એ સમયને માટે જે જરૂરનું હતું તે બોટ પૂરી પાડવા તેમણે પ્રયાસ કર્યો હતો અને તેમની ધારણા તો સરળ થયા હતા

સંવત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના કાળ એ હાલની ગુજરાતી ભાષાનો આરંભકાળ છે.

ઉપલક્ષ અવલોકન કરનારને ગુજરાતી સાહિત્યની હદ ત્યાં સુધીની જ દેખાય છે. આપણા વર્તમાન વૃદ્ધ સાક્ષરો અને પ્રાચીન સાહિ-

[કવિત્વ કાળ. (સં. ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦) ત્યના ઉદ્ધારકો જેને પ્રાચીન સાહિત્ય કહેતા હતા તે જૂનામાં જૂનું આટલી હદ સુધીનું હતું. નરસિંહ મહેતાને ગુજરાતી

સાહિત્યના આદિ કવિનું નામ આપનામાં આવેલું તે આ ટૂંકી દૃષ્ટિમર્યાદાને લીધે હતું. વિશેષ શોધ થયા પછી એ સાહિત્યની ક્ષેત્રમર્યાદા ધણી વિસ્તૃત થઇ છે, ને તે આ પાણે ઉપર જોઇ ગયાં છીએ.

સં. ૧૬૦૦થી ૧૭૦૦ સુધીના સતકનું પૂર્વાર્ધ જૂની ગુજરાતી સાથે સંજ્ઞાયેલું છે અને ઉત્તરાર્ધ નવી ગુજરાતીમાં ગણા મથેલું છે.

સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના સતકને આપણે આપાંતર કાળ કહ્યો છે તેમ સં. ૧૭૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીના કાળને કવિત્વકાળ કહેવો જોઈએ. ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં જે કંઈ કાવ્ય એ નામે ઓળખાવા જેવું છે, તે વિશેષ કરીને આ સતકમાં ઉત્પન્ન થયું છે, જો કે આ સિદ્ધાંત તદ્દન ખરો છે, તો પણ આમ કહેવાનો અર્થ એ નથી કે પાછલા સતકનાં બધાં કાવ્યો કેવળ આપાંતર રૂપ છે અને તેમાં કવિત્વ જેવું કંઈ છેજ નહિ, તેમ એમ પણ કહેવાનો હેતુ નથી કે આ સતકમાં જે કંઈ જોડાયું છે તે બધું કવિત્વવર્ણ છે ને તેમાં આપાંતર જેવું કંઈ છેજ નહિ. સાધારણ વિવિધતા તો બધા કાળમાં હોવાની જ. જનસમૂહની પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો હોય અથવા આખા સતકની પ્રવૃત્તિના વિચાર કરવાનો હોય ત્યાં વિવિધતા વગરનું તો કંઈ હોયજ નહિ. આખો જનસમૂહ એકજ પ્રકારના વર્ણવ્યવહારો હોય અથવા આખું - સતક એકનેએકજ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાય મથેલું હોય એ સંકલ્પ નથી. દરેક સમૂહમાં તેમ દરેક સતકમાં વધતું બોધું જ્ઞાન ધરાવનારા અને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની શ્રેણિવાળા દેહધાતુ લોકો તો હોવાના જ. અને ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓથી નિર્માતા સાહિત્ય ઉપર ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની છાપ પણ હોવાની જ. માત્ર વિશેષતા હોય છે તે, જે હોય છે કે અનેક વિવિધતા વચ્ચે પણ કોઈ એક રંગ આગળ પડતો હોય છે ને એ મુખ્ય રંગની છાયા નીચે ખીલતી બધા રંગ દર્શાવતા હોય છે. જમાનો બદલાય છે તેમ તેમ જનસમાજની જરૂરીયાતો પણ બદલાતી જાય છે ને જરૂરીયાતો બદલાય એટલે આ રંગ પણ બદલાતો જાય છે.

પાછલા સતકના લોકોના મનમાં એમ હતું કે “આપણી બાબામાં સમાયણું હોય તો માત્ર આનંદદાયક થઇ પડે,” “આપણી બાબામાં મહાભારત હોય તો કથાવાતોનો ખરેખરો દસ જામે,” આવા પ્રકારની ભાવનાઓ ધોળાવાના પરિણામે લેખકો આપાંતર કરવા પ્રેરાયા. આપાંતર થઇ ગયા એટલે પછી ખીલ જરૂરીયાત તરફ તેમનું લક્ષ દોરવાયું. મહાનની કોટડાં તૈયાર થાય એટલે પછી સુતોચક્રો કરવાનો કે રંગરોગાન કરવાનો વિચાર સૂઝે. આ કામ કરીશરીરું છે અને સંસ્કારી માણસ નિવાવ શરીરીરું કામ થઇ શકે નહિ, પણ સંસ્કારી માણસને સુદાં કોટડાં તૈયાર થતા પહેલા રંગરોગાન કરવાનો વિચાર સૂઝે નહિ. પાછલા જનસમાજના કવિઓએ કોટડાં તૈયાર કરી દીધાં એટલે પછી આ સતકના કવિઓને

રંભેરાગાન કરવાની શક્તિ થઇ. આ ચતક કાવ્યનું ચતક થયું તે આ કારણથી. પાછલ ચતકના આરંભમાં નાકર હતો તેમ આ ચતકના આરંભમાં અખો છે. અખાના કાવ્યમાં એ કે કવિત્વ છે, પણ કવિ અને જ્ઞાની એ બે વચ્ચેના ભેદ ધ્યાનમાં રાખીને પ્રાચીન શિષ્ટે એ અખાના કાવ્યને કાવ્ય કહેવાને બદલે અખાની વાણી કહી છે. કાવ્યમાં કવિની કલ્પનાઓ હોય છે, ને વાણીમાં અનુભવ-ગાનની ઉર્મીઓ હોય છે. કાવ્ય હોંસથી વંચાય છે, વાણી અદ્વાયી સંભળાય છે. કાવ્ય ફેરારંગાનું કાવ્ય છે ને વાણી સર્વાંગ અલ પકવાન છે. આમ અખાનું કાવ્ય કાવ્ય નહિ પણ વાણી છે.

અખાનો વિષય અખાના સમયની પૂર્વે ઘણાં લાંબા વખતથી ચર્ચાતો આવ્યો હતો. “પ્રયોધ બત્રીસી” અથવા, “માંડણના ઉખાણા” એ ગ્રંથ અખાના સમયથી લગભગ સો વર્ષ જેટલાં પહેલાનો છે. આ અને તે પછીનાં બધાં વેદાંતિક કાવ્યોમાં કાંઇ પણ રચના નિર્માણ જેવી નથી, તો પણ અખાના જેવો સચ્ચાટ યુદ્ધિવાદ ખીજા કાંઈ કયો નથી. એવું એક એક વાક્ય એક એક ભાલા જેવું છે, જે હૃદયને ભેદીને આરપાર નીકળી જાય છે. કાંઈ પણ વાક્ય જુઓ, જેમાં વેધકતા ન હોય તેવું કંઈ મળશેજ નહિ. અખાનો વાણીમાં આ બળ કયાથી આવ્યું? અનુભવસ્થાવના અને દર્શિહાસના અભ્યાસીઓ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકે. જે કાંઈ રચામી દયાનંદ મતપયોનું ખંડન કરવા પ્રેરાયા, તેજ કારણે અખો પાખંડમનોતું ખંડન કરવા ઉચ્ચત થયો. પરિસ્થિતિ પ્રેરે છે. જ્યારે કાંઈ એક સ્થિતિ બહુ અસહ્ય થઇ પડે છે ત્યારે વિચારવાન અને તંત્ર લાગણીવળી કાંઈ એક વ્યક્તિ તેના સામે તીવ્ર વિરોધ કરવા નીકળી આવે છે. આવી વ્યક્તિ કાંઈ એક સત્ય પર આરંભ થઇને પોતાનું જીવન એ સત્યને અર્પણ કરવા તત્પર થઇ હોય છે, એટલે એના બળવાન આત્મા વડે જે કંઈ કૃતિ થાય છે તે બધો બળવાળો થાય છે. અખાના કાંઈ યુગ્મજાતમાં વસતી સપ્રદાય જામી ગયો હતો, નાના નાના સેંકડો મતપયો જવાઇ ગયા હતા, ધ્રાવણો, જાતિયા, ગોષ્ઠાકાઓ, બાવાઓ અને અનેક વેશધારીઓ ધર્મને નામે લોકોને ફેલી ખાતા હતા; તીવ્ર લાગણી અને સત્ય શોધવાની દૃઢ અભિલાષા વડે અખાનાં મહુ ઉઘડી ગયાં. તેને અદ્ભુત દર્શન થયું. ખીજાઓને જે ધર્મરૂપ જણાવું હતું તે એને જળરૂપ જણાયું. “આટલા બધા લોકો કરે છે માટે તે તો ખરું હોવું જોઈએ.” એવા બ્રમ તેને તૂટી ગયો. જગત્ત અવળે રહેને વહે છે એવી તેને ખાતરી થઇ. દૃઢતા અને તીવ્રતાના બળે તેને આ દર્શન થયું હતું, એટલે દિવ્યદર્શન કરી લઇને તેનાથી જાત રહેવાયું નહિ. અંતરની અકળામણો તેણે ખાલી કરવા મ.ડી. અખાની વાણીમાં શાશ્વત વસ્તુવાળું જે કંઈ છે તે બહુ અલ્પ છે એની વાણી કેવળ અનુભવથીજ ભરેલી છે.

પ્રેમાનંદ અને અખાના સમય વચ્ચે દશ વીસ વર્ષ કરતાં વધારે અંતર હતું નથી, છતાં તે બંનેની ભાષા વચ્ચે જુદાજ મોડું અંતર મડી ગયું છે, એવું કારણ એ છે કે પ્રેમાનંદ તેમજ તેના જેવાં કાવ્ય લખનાર ખીજા બધા કવિઓ સંસ્કૃત મહાભારત, રામાયણ કે પુરાણમાંનો કાંઈ એક-પ્રસંગ લઇને તેના ઉપર નવી રચના કરતા હતા. એમના કાવ્યના વસ્તુને સંસ્કૃત સાથે સાંધો સંબંધ હતો એટલે એમની રચનામાં સંસ્કૃત શબ્દો વધારે હિતરે એ સ્વાભાવિક હતું. અખાની અનુભવી વાણીને સંસ્કૃત સાથે મંડાવ નહોતો, અર્થાગ પ્રતિજ્ઞા અને અસાધારણ યુદ્ધિજળે સમુદ્બંધન કરીને તે દિવ્યદર્શન પામ્યો હતો. દિવ્યદર્શનથી એનો

અંતરાત્મા પ્રકાશ પ્રાપ્તો હતો, તે સંપૂર્ણ સ્વાશ્રયી કથો હતો, જેણે પોતાના ઉભરા ખાલી કરી વખતે તેને કંઈ શબ્દો જોળવા બેસેલું પડે એવું હતું નહિ. અંતર્પ્રવાદથી નીચળતી પોતાની સ્વાભાવિક વાણીમાં તે બોલતો અને તે જ બોલતો તેજ એ સમયના લોકોની વ્યવહારિક બાબા હતી. એની વાણીમાં જેની એના અંતઃકરણની સરવતાની છબી છપાઈ છે, તેવી એની બાબામાં એના કાળની લોકબાણીની છબી છપાઈ છે. એની વાણીના કેટલાક શબ્દો બાજે આપણને સમજતા નથી, તે અત્યારે આપણામાં વપરાતા બંધ થઈ ગયા છે. એના શબ્દો આપણને વિરૂપ લાગે છે પણ તે એણે જાણીપૂજીને વિરૂપ કર્યા નથી, એના વખતમાં બાબાનું જે ખરું રૂપ હતું તેજ માત્ર તેણે ઉભારી લીધું છે.

અખાની બાબાનો વિચાર કરતાં એક વાન એ પણ જાણવા જેની છે કે પ્રેમાનંદ જેના સંસ્કૃત પદિતની બાબા અને અખા જેના કેવળ ધંધાદારી માણસની બાબા એ બે સરખી હોઈ શકે નહિ. અત્યારે પણ કેળવણેલા લોકોની બાબા અને ધંધાદારી કે ગામડીયા લોકોની બાબા વચ્ચે જેવો ફેર હોય છે તેવો ફેર તે કાળે પણ સ્વાભાવિક છે. એ કાળ તો ઉભરો વધારે વિપ્રમ હતો. એ કાળે ધંધાદારી લોકોમાં અક્ષરગાન એ બહુ દુર્લભ હતું અને પદિતોમાં સંસ્કૃતઘટ્ટા એ વંશપરંપરાગત હતી.

આ શંતકની રસવાદક જૂમિકામાં પ્રેમાનંદનો મહાપ્રભાવ ધોધબધ વહેતો હતો તેમ નાનાં નાનાં છતાં ઘણાં રમણિય અનેક ઝરણો પણ ફૂટી નીકળ્યાં હતાં. તેમાંનાં કેટલાંક બહુ લાંબે પંડોએ તેવા હતાં ને ખીજાં દટલાંક આસપાસની જૂમિકાને રસવતી કરીને સમાઈ જાય તેવાં હતાં.

આહાલુવર્ગના કવિઓમાં આ શતક જેમ કવિત્વમાનું શતક હતું તેમ જૈનવર્ગમાં પણ આ શતક રસિક કાવ્યોના પુનરુદ્ધારનું શતક હતું. આહાલોના સાહિત્યની ચેતે જૈનોનું જૂની ગુજરાતી બાબાનું સાહિત્ય પણ આ કાળના લોકો માટે દુર્ગમ થઈ પડ્યું હતું ને તેથી તેમનામાં પણ નવું સાહિત્ય નિર્માણ કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલી રહી હતી. સો વર્ષ પહેલાં જે રાસી, રતવતો (સજાગય) અને રતુતિઓ (યોગ્ય) રચાઈ ગયાં હતાં, તે બધાં પાછાં આ શતકમાં નવાં રચાયાં માંડ્યાં હતાં. આહાલુવર્ગના કવિઓ જેમ મહાભારતમાંથી એક એક પ્રસંગ લઈને તેનાં આખ્યાન રચાતાં હતા તેમ જૈન કવિઓ સંસ્કૃતપ્રાકૃત જૈન સાહિત્યના એક એક પ્રસંગ લઈને તેના રાસ રચતા હતા. આહાલુવર્ગના કવિઓ શૃંગારિક ઉભરા ખાલી કરવાને જેમ કૃષ્ણગોપીઓનું આલંબન કરતા હતા તેમ જૈન કવિઓ નેમનાથ અને રાણુસનો અથવા યુલિમદ્ર અને કોશ્યાનો પ્રસંગ હાથ ધરતા હતા. આ બે પ્રમંગો બપર તેમણે અનેક પ્રકારનાં પદ, વાર, તિલિઓ, મહિનાઓ વગેરે તરફવાર ગુંથણીઓ ગુંથી છે. ત્રિરહના ઉભરા કાઢવાને માટે તેમીરાણુસનો પ્રસંગ, અને શૃંગારિક વર્ણનો માટે યુલિમદ્રકોશ્યાનો પ્રમંગ ઘણા કવિઓએ હાથ ધર્યો છે. આ કાવ્યો ખરેખર બહુ રસિક થયાં છે, *

આહાલુવર્ગના કવિઓ અને જૈન કવિઓ જાણે સાચે સાચે ચાલ્યા હોય એવું દેખાય છે. કારણ સ્પષ્ટ છે. ઝવડો અને વૈષ્ણવો બંને સાચે વમતા, સાચે ધંધો કરતા અને બંનેના ખાતાપીવાનો તથા કન્યાઓ બાપના લેવાનો વ્યવહાર સળંગ હતો. ગાદ સંસર્ગને લીધે એક ખીજાનું સાહિત્ય જાણી શકતા અને એકનું જે સાજું જણાય તે ખીજા કાંઈ પણ રૂપ આપીને પોતાનું કરી લેતા.

* નમુના મારે ગુણા નેમીજન ખર માસ-“પંચીઆડારે સંદેશો.”

શુભશતી સાહિત્યમાં સર્વોપરી પદ ભોગવતા બે કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ બેઉ આ શતકમાં થયા. પ્રેમાનંદ શતકના મધ્ય ભાગમાં ગયો અને શામળ શતકની આખરે થયો. એકે કાવ્યકથાની વાડી મનોરંજક કરી આપી તો બીજાએ વાર્તાચિત્રોત્તુ ક્ષેત્ર સુંદર કરી આપ્યું. બેઉનું કામ મદત્તર હતું. સંસ્કારી લોકોને માટે પ્રેમાનંદ જોઈતા હતા અને અમલુ કથોગી તો એ માટે રમ બળે બેવહારભોધ આપનાર શામળની જરૂર હતી. ગામડાનો ખેડુત ખેતરમાં રાતવાસો : હો હોય ત્યાં તાપણી પાસે બેસીને કે પોતના માળા ઉપર બેઠો બેઠો કાંબે રાગે મુક્તકાવળીની વાર્તા કે ગજરાગારના ફૂલ લલકારે અને આસપાસના ખેતરોમાં વાસોધું રહેનારા પોતાના ખેતરમાં બેઠા બેઠા તેના હોકારો બાજુ, એ શામળે કરી આપ્યું. અમલુ વર્ગમાં સંસ્કારો પ્રેરવાનું કદબુ કામ જે અત્યારનાં હિંમી કળવણી પામેલા લેખકોથી થઈ શકેતું નથી તે શામળજરે કર્યું.

પ્રેમાનંદ અને શામળ એની લોકપ્રિયતાનું માપ જે જનસંખ્યા ઉપરથી કરવાનું હોય તો શામળનો નંબર પહેલો આવે. પ્રેમાનંદ લોકપ્રિય ખરો, પણ તે સંસ્કારી લોકોમાં અમલુ લોકોમાં નહિ.

પ્રેમાનંદ અને શામળ બેઉની ભાષા પોતપોતાના વિષયને અનુરૂપ છે. સંસ્કૃત શબ્દો વગર પ્રેમાનંદને ચાલે એવું નહોતું ને રૂઢ શબ્દો વગર શામળની કાર્યમિદ્ધિ થાય એવું નહોતું. અને પંક્તિ હતા, પણ એમના વિષય બિન હતા એટલે તેમની ભાષા અને તેમના ભક્તો એ પણ બિન થયા.

કાવ્ય કાળના શતકમાં વલ્લભ ધોળો નંદોત તો તે બોટરૂપ ગણાત માતાના મરણ અને રાધાકૃષ્ણના રનેલવિહારમાં બેજો શૃંગારરસ રેલકેલ કરી દીધો છે. એના ધ્યાન મરણા દહ અપ્રસિદ્ધ છે.

સંવત ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦ એ પ્રાચીન સાહિત્યનો હેરતો સમય છે. કાવ્યના શતકની સાથે એ સમય લગભગનો સમય હોવાથી એ શતકના નાના વિવિધ વિષયનું સાહિત્ય. મોટા ધણા કવિઓનાં કાવ્ય કાવ્ય આગ્યા છે. ખરેખરી વિવિધ છેલ્લું શતક. ઘટા તો પ્રાચીન કાવ્યમાં હજી નહિ, પણ જે છે તે દૃષ્ટિએ (સં. ૧૮૦૦ થી ૧૯૦૦) જોતાં આ કાવ્યો વિવિધ વિષયનાં છે દયારામ અને આ શતકનો પ્રધાન કવિ છે. કવિત્વમાં તે કોઇ પણ રીતે પ્રેમાનંદથી ઉતરે તેવો નથી. શુભશતી અને દિંદી ઉપરાંત મરાઠી ભાષામાં પણ એણે કાવ્ય રચના કરી છે. રુદ્રાવપ્રાસ જેમાં હિંદી કાવ્યો બદલ આગળ પડતાં છે, તે હજી પણ દયારામ પોતાના કાવ્યમાં ઉતારી છે. એના ધર્મના વલણે અને શૃંગારિક વલણમાં ગળી દીધો ન હોત કદાચ તે પ્રેમાનંદ જેવાં રમિક આખ્યાનો કે બીજી કોઇ કવિની કાવ્યકૃતિ કરવા પ્રેરાયો હોત. રસ તો એનાં કાવ્યોમાં પદે પદે નીતરી રહે છે.

દયારામની પછીના નંબરે શતકના કવિઓની ગણનામાં ગિરધર અને પ્રીતમનું નામ આવે છે. વિષ્ણુદાસનું રામાયણ કેવળ ભાષાંતરરૂપ હતું. ગિરધરે તેને કાવ્યરૂપ કરી આપ્યું. ગિરધરનું નામ અમર કરવાને આ એક જ કૃતિ નસ છે.

પ્રીતમ જ્ઞાનમાર્ગનો કવિ છે. જ્ઞાનમાર્ગનાં કાવ્યો જેવાં પ્રીતમે રમિક કરી આપ્યાં છે તેવાં બીજા કોઇએ કર્યાં નથી, બીજાઓએ તેની નકલ અને અનુવર્તન કર્યું છે, પણ પ્રીતમની વાણીની મીઠાસ વખાણના વગર માને એવું નથી.

ગાનમાર્ગના આજ્ઞામા ભારનારો ભોળો ભગત, એકતારાથી ભજન ગાનારાઓનો ગાત્રે પરિચિત ધીરો ભગત, અને બાપુ ભગત એ બધા ગાનમાર્ગના કવિઓની કૃતિ સચોટ અમર કરે તેવી છે.

ગાનમાર્ગનાં કાવ્યોનો વિચાર કરતાં કુબેરભક્તને વિભારે પાડી શકાય તેવું નથી. કેવળ અભણ અને કોળી જાતિના એ સુરમે પોતાની આત્મ, ગૂઢ અને પંચમેળ ભાષામાં ઉપનિષદોના ગૂઢ મર્મ અને મતપંથોનાં ખડનખડન એવાં અસરકારક કર્માં છે કે જેના પ્રભાવપટે પંડીદાર, વાણિયા અને સાધુજીવિતા લોકો પણ તેના એવક-કંડીજાં થઈ ગયા. પૂર્ણ પચાસ-વર્ષ જતા પહેલાં ગુજરાતના ચારે ખૂણામાં કુબેરપંથ પસરી ગયો તે આ પુરૂષના દૃઢ આત્મભગ અને તેણે પ્રકાશેલા મર્મવેધક સાહિત્યનો પ્રતાપ છે. એ સાહિત્ય હજી પ્રમિદિમાં આવ્યું નથી એટલે વાચકોને તેનો ખરો ખ્યાલ આવી શકે એવું નથી.

કુબેરભક્ત સ્વામીનારાયણના પંથ સાથે સ્પર્ધા કરતા હતા. એ પંથના મતખંડન માટે તેમણે કેટલુંક કવન કર્યું છે. સ્વામીનારાયણનો પંથ અને તે લગભગ સમકાલે આગળ વધતા હતા, અને પંથપ્રવર્તકો પ્રતાપી હતા, અને જોડેનું સાહિત્ય મનોવેધક હતું પણ સ્વામીનારાયણનો પથ જોડેલો ફેલાયો તેટલો કુબેરસ્વામીનો પંથ ફેલાયો નહિ. સ્વામીનારાયણને સીધે માર્ગે આગળ વધવાનું હતું અને કુબેરસ્વામીને છાતીભેર ઉભો ચઢાવ ચઢવાનો હતો. રામાનુજ, વલ્લભાચાર્ય અને બીજા મંપ્રભવવાળાઓ જે પ્રકારની મૂર્તિ પૂજા અને વ્રતક્રિયાસોશી પોતાના પંથની પ્રવૃત્તિ કરતા હતા તેજ બંધારણ ઉપર સ્વામીનારાયણને પોતાનો પંથ સ્થાપન કરવાનો હતો. જે કંઈ ચાલતું હતું તેને પોતા તરફનું રૂપ આપવું એટલું જ કામ એમને કરવાનું હતું, જ્યારે કુબેરસ્વામીને બધી મૂર્તિઓ અને બધા વ્રતક્રિયાસો વિરૂદ્ધ કેવળ ગાનમાર્ગનું × સ્થાપન કરવાનું હતું એકાં જે બીવામાં ચાલતી હોય તે ત્રીજો બદલીને તેમને નવી વાટમાં વાળવા એ કામ બહુ કઠણ હોય છે. આ મુશ્કેલીને લીધે સ્વામીનારાયણના જોડેલો એમના પંથનો પ્રચાર થઈ શક્યો નહિ. બીજું એ પણ ખરું કે સ્વામીનારાયણ જીવ્ય વર્ગના માધુ હતા અને કુબેરભક્ત દલદી મણાતી કોળી જાતિના હતા. જાતભેદના જડ થઈ ગયેલા સંસ્કારો લોકોને કુબેરભક્તનો મેળજ થતા દે એ બહુ કઠણ હતું. જાતિ અને વિદ્યા બેઠમાં હોત એટલે જીવ્ય વર્ણના લોકોમાં તો તેમની પ્રતિષ્ઠા પડે એવું હતું જ નહિ. આવી સ્થિતિમાં એમણે જે કંઈ કર્યું છે તે એમની સ્થિતિનો બીજો કોઈ પણ માણસ કરી શકે તેના કરતાં ઘણું વધારે છે.

સ્વામીનારાયણના માનુષો નિષ્કુલાનંદ, અજ્ઞાનંદ, વેદાનંદ વગેરેનાં કાવ્યો પણ બહુ અસંગ્રહારક છે. સ્વામીનારાયણે (મહાનંદ) પોને પણ ગુજરાતી ગદ્ય સાહિત્યની રચના કરી છે. એમનો શિક્ષાપત્રી નામનો ગ્રંથ વ્યવહારિક ઉપદેશોથી ભરેલો અને મર્મ સત્સંગી-ઓમં પ્રમાણભૂત મનાનો ગ્રંથ છે. એ પંથના અજ્ઞાનંદ નામના સાધુએ આજ્ઞા બનાવ્યા

× એમની પાછળ એમના શિષ્યોએ “કરુણા સાગર” નામ આપીને કુબેરસ્વામીની મૂર્તિ એમાંથી તેની પૂજા ચાલતી કરી છે. એટલે મૂર્તિપૂજામાં એ પંથ હવે બીજાઓથી જુદો પડતો રહ્યો નથી.

* એ પંથના અનુયાયીઓને “સત્સંગી” કહેવામાં આવે છે.

છે તેમા “કુલાનંદ કહે તોફ” દુઃખ લગે, પણ મુખ તો મુતીયું માગતા હું. “શિષ્ટતની હદ એળંગી દીધી છે. કૃષ્ણગોપીઓના વિહાર પણ એમણે વર્ણવ્યા છે, છતાં એ પંથતુ સાહિત્ય કરેલ વિચારોનું, પોષણ કરે તેવું, ભક્તિભાવયુક્ત અને વૈરાગ્યના વલણવાળું છે.

પ્રાચીન, સાહિત્યનું અવલોકન કરતાં મને જે જાણવા જેવું લાગ્યું તેનો સાર આ પ્રમાણે છે. જુદા જુદા કવિઓ અને તેમના સમય તથા કૃતિ સંબંધીની નોંધો તેમના કાવ્યો સાથે અને ધણુપણ તેમના પોતાનાજ શેષદો પ્રમાણે ઉતારી લેવાની હોવાથી એ વિષે અહીં જુદું કંઈ લખ્યું નથી. કવિઓ કોણ હતા? ક્યાં થયા? એ વગેરે બાબતો તેમનાં કાવ્યોમાંથી જે કંઈ મળી શકે છે તે મેં ઉતારી લીધી છે, પણ તેથી બહુ ઉંડાણમા ઉતરીને એ કવિના બાપનું નામ શું હતું? એની માનું નામ શું હતું? એની સ્ત્રીનું, નામ શું હતું? એને કેટલા છોકરા હતા? એ કંઈ પોળમા રહેતો હતો? આવું તેવું શોધવા મેં યત્ન કર્યો નથી અને એવો યત્ન જરૂરનો હોય એમ પણ કંઈ માનતો નથી. એથી ઉલટું હું એમ માનું છું કે જૂનો નિર્માલ્ય કચરો જેટલો વહેલો અદૃશ્ય થઈ જાય તેટલું વધારે સારું. કોઈ કવિ આપણી પૂર્વે થઈ ગયો એટલાજ માટે તેના અર્થવગરનાં જોડકણાં, તેનું નામ, ગામ, તેનો સમય અને તેને લગતી બીજી અનેક બાબતો વિનાકારણુ આપણે ગોખી રાખવી એ આપણા સમયનો દુરુપયોગ કરવા જેવું છે. એમાસામા ઉગી નીકળતા અનંત છોકરાઓ જે હરહંમેશ કાયમ રહેના હોય તો જગતમા માણસને ઉણું રહેવાની જગા મળે નહિ. કુદરત દ્યાળ છે તેથી એમાસું પૂરું થતાની સાથે નિરુપયોગી છોકરાઓને તે પોતાની સાથે અદૃશ્ય કરી છે અને ઉપયોગી મોટા વૃક્ષો કે સાગ રોપાઓ માટે જગા ખાલી કરી આપે છે. પાછલી કાવ્ય કૃતિને માટે પણ એજ નિયમ લાગુ પડે છે. નિરુપયોગી કચરાને કાળ પોતાની સાથે અદૃશ્ય કરી દે એમા નારાજ થયા જેવું કંઈ નથી. નિઃસંશય, આજના પ્રભુજીવનમા જે તરવેનો જમાવ થયો છે તે તે તરવે કેના પ્રકારના આકાર વિહારથી તેના શરીરમાં સંગઠિત થયા છે તે જાણવાને રોગનું નિદાન કરવાને આ સામગ્રી જરૂરની છે. આ સામગ્રી તરફ દુર્લભ કરીને નવું આપણ તૈયાર કરવામા આવશે તો તે રોગીને જલ્દજલ્દ થઈ જઈશે નહિ, માટે આજની સાહિત્યનો સૌંદર્ય સંગ્રહ અને અભ્યાસ એ જરૂરનો છે, પણ તેમા નિરુપયોગી કચરો વધારવો એ કોઈ પણ રીતે ઇચ્છ નથી.

પ્રાચીન સાહિત્યનું અવલોકન કર્યા પછી ગુજરાતી બાષા અને ગુજરાતી લિપિ સંબંધની માની નોંધો રજુ કરીને આ અવલોકન પૂરું કરીશ. ગુજરાતી બાષાની શરૂઆત ગુજરાતમા મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપન થયું ત્યારથી ગણાય. આમ માનવાના કારણો એ છે: (૧) ગુજરાત રાષ્ટ્રની વ્યાપ્તિ વધીને ગુજરાત પ્રાંતનું નામ મળી દેશનું નામ થયું એ એક અને (૨) ગુજરાતી બાષાનો મારવાડી વગેરે બીજા બાષાઓ સાથેનો સંબંધ તુલને ગુજરાતી ગુજરાતદેશની બાષા થઈ રહી એ બીજું.

ગુજરાત રાષ્ટ્રની વ્યાપ્તિ મુસલમાની રાજ્યકાળે વધી એમ માનવાનું કારણ એ છે કે મુસલમાની રાજ્યકાળ પહેલા મહીનદીની દક્ષિણનો પ્રદેશ ગુજરાત નામે ઓળખાતો હોય

એવો કોઈ પૂરાવો મળતો નથી, એવી ઉલટુ એવા પૂરાવા નિષ્પ્રમાણ મને છે કે એ પ્રદેશ
 ઘણા લાંબા કાળથી “લાટદેશ”ને નામે ઓળખાતો હતો. પાટણના રજપુત રાજકર્તાઓના
 વખતમાં “ગુર્જરભૂમિ” કે “ગુર્જરદેશ” એ નામ રક્ત ઉત્તર ગુર્જરાતને લગાડવામાં આવતું
 હતું. પાટણના રાજાઓની સીધી અમત રક્ત ઉત્તરગુર્જરાત ઉપરજ હતો. ભીમવે, કર્ણ,
 સિદ્ધરાજ અને ‘કુમારપાળ’ જેવા પ્રતાપી રાજકર્તાઓની અમલ ગુર્જરાતની સગદ બહાર ચારે
 દિશામાં ધણે દૂર સુધી પથરાયો હતો એ વાત ખરી, પણ દૂરના તે દરેક પ્રદેશ એક દેશ તરીકે
 સ્વતંત્ર હતા. ઉત્તર તરફનો ભાગ અર્જુનદેશને નામે ઓળખાતો હતો પશ્ચિમ તરફનો દેશ સેસ
 દેશને નામે ઓળખાતો હતો. દક્ષિણ તરફનો દેશ લાટદેશને નામે ઓળખાતો હતો અને
 પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ વાકળ અને માલવદેશને નામે ઓળખાતો હતો. ઘણુંખર દરેક દેશ પોત
 પોતાના રાજકર્તા ધરાવતો હતો. એ રાજકર્તાઓ ગુર્જરેશ્વરની આજુ માંનતા પણ પોતાના
 અધિકારના પ્રદેશપર અમલ ચલાવવામાં સ્વતંત્ર હતા, અને દરેક દેશ દેશ તરીકે અખંડ હતા
 સુસભમાનોએ ગુર્જરાતના રાજા ઉપર જીન મેળવી અને તે પ્રદેશના રાજકર્તા પોતે થયા. આ
 રાજકર્તા સ્વતંત્ર થતા તેઓ ગુર્જરાતના સુલતાન એ નામે ઓળખાવા લાગ્યા. ‘લાટ
 અને’ સોરઠનો પ્રદેશ તેમના તોળામાં હતો તે પણ ગુર્જરાતના રાજ્ય તરીકે
 ઓળખાતો થયો. દિલ્લીના પાદશાહી દરબારમાં આ તરફનું રાજ્ય તે ગુર્જરાતના રાજ્ય
 તરીકે ઓળખાતું અને આ રાજ્યના સુબા કે સુવતારને તે પણ ગુર્જરાતના સુબા કે સુવતારના
 નામે ઓળખના હતા. રાજદરબારમાં ગુર્જરાત એ નામ ચાલતું થઈ ગયું એટલે લોકોમાં
 પણ તેજ નામ રૂઢ થતું ગયું. લાટ શબ્દ અંતર્ગત થઈ ગયો અને ગુર્જરાત શબ્દ વ્યાપક
 થયો. દેશનું નામ ગુર્જરાત થયું એટલે દેશની ભાષાનું નામ ગુર્જરાતી ભાષા કહેવાય એ તર્ક
 સ્વાભાવિક છે. જે કે સંવત ૧૪૦૦-૧૫૦૦ ના ગુર્જરાતના કવિઓ પોતાની ભાષાને ગુર્જરાતી
 ભાષા એ નામ બહુધા આપતા નથી, અને પ્રાકૃત કે અપભ્રંશ એજ નામ આપે છે; પણ
 ગુર્જરાત દેશના લોકો જે ભાષા બોલે લખે તે ભાષા અર્થાત્ ગુર્જરાતી લક્ષ્ય (ગુર્જરાતી
 પહેરવેશ) ધરાવતી ભાષા થઈ એટલે પછી એ નામ ચોડું પ્રચારમાં આવે કે ધણું આવે
 એ બહુ મહત્ત્વનું નથી. તેમજ વહેલું પ્રચારમાં આવે કે ચોડું પ્રચારમાં આવે એ પણ મહત્ત્વનું
 નથી. જે વસ્તુ જે લક્ષણોવાળી થાય તે વસ્તુ આજે નહિ તો કાલે અને કાલે નહિ તો ચાર
 દહાડા પછી પણ તે પોતાનું લક્ષણવર્ણ નામ પામ્યા વગર રહે નહિ. સુમત્રમાની રાજ્ય
 નહોતું ત્યાં સુધી ગુર્જરાત, લાટ, સોરઠ, માળવા, મારવાડ એ બધા પ્રદેશની ભાષા એક સંદર્ભ
 હતી. દશ ગાંઠિએ બેલી બદલાય, એ કહેવન પ્રમાણે દરેક પ્રાંતની બેલીના મરોડ દરેક હેરફેર
 હતા પણ ભાષાનું સાધારણ રૂપ બધે એકતરણ હતું, ને તેથી એ વિશાળ પ્રદેશની ભાષા
 કોઈએક પ્રાંતિક બોલીને નામે નહિ ઓળખાતા અપભ્રંસ ભાષા એ નામે ઓળખાતી હતી
 અને પ્રાંતિક બોલીઓ તે બોલીઓ તરીકે ઓળખાતી હતી. સુમત્રમાની રાજ્ય થતા દેશની
 વ્યવસ્થા હિમલિય થઈ ગઈ, એક બીજા પ્રાંતો વચ્ચેના વહેવાર તરફ વધી ગયો, એટલુંજ
 નહિ પણ એક તાપુકામાંથી બીજા તાપુકામાં જતું કે એક ગામથી બીજા ગામ જતું એ પ્રજા
 જોખમ બહુ થઈ ગયું. આ સંકેતના કાળે ભાષાની વ્યાપકતા વધી ગઈ અને તેનું પ્રાંતિક
 સ્વરૂપ વંધારે વધારે સ્પષ્ટ થતું ગયું. મારવાડ માળવાની ભાષા સાથે તેને અંતર પડી ગઈ
 અને ગુર્જરાતના લોકોની ભાષા ને ગુર્જરાતી ભાષા થઈ રહી.

પણ એ કિલ્લપાલિકામાં રાષ્ટ્રચરીરનાં સર્વ અંગો ઉપર પ્રધાતી. એણી સારી માઠી અસર થાય છે. રાજ્ય બદલાય એટલે તેની દરબાર, કરનારો, વર્ગ પણ બદલાય; તરતો વર્ગ દબાઈ જાય અને દબાઈ રહેકો, અથવા તદ્દન નવો આવેલો સમૂહ તરતો થાય. પરિચારક વર્ગની પેઠે પ્રજાસમૂહના સંઘર્ષોગ, ધર્મનીતિ, આચારનિયમ, અને બાપાસાહિત્ય વગેરે સર્વ બધારણી નવી છાપથી છપાય અને નવું રૂપ ધારણ કરે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં આ નિયમ પ્રવર્ત્યો છે, તેમ બીજા દરેકોઈ દેશના ઇતિહાસમાં પણ એજ નિયમ પ્રવર્ત્યો સ્વાભાવિક છે. ગુજરાતદેશનો બાપાસાહિત્યનો ઇતિહાસ જોઈએ તો પાટણમાં, રણપુતરાજ્યની સ્થાપના થતાં દેશમાં નવું પરિવર્તન થયું. એ પરિવર્તનની સાથે જૂની પ્રાકૃત ભાષા પરિવર્તન પામી અને વિશેષ અપભ્રંશ થયેલી અપભ્રંસ ભાષાના પુગ ચાલતો થયો. એ પ્રાકૃત ભાષાને પાટણના રણપુતરાજ્યના અંત આવ્યો અને નવું સુસંસ્કૃતભાષી રાજ્ય સ્થપાયું, ત્યારે જૂની અપભ્રંસ ભાષા દબાઈ ગઈ અને નવી પ્રાન્તિક ભાષા પ્રવર્તીત થઈ. શરી, પાકો, અમરનાદના સુસંસ્કૃતભાષી અમલ, તથા થયો અને દિલીના સુગંધાઈ અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારે ભાષાદ્વયધારે પ્રાન્તિક સ્વરૂપ ધારણ કરતી થઈ ને હાલના સમયની ગુજરાતી ભાષા ચાલતી થઈ. પાટણના રણપુત રાજ્ય કાળની પૂર્વના સમયની ભાષા તે પ્રાકૃત ભાષા, પાટણના રણપુતરાજ્યકાળની ભાષા તે અપભ્રંસ ભાષા, અમરનાદના સુસંસ્કૃતભાષી અમલની ભાષા તે જૂની ગુજરાતી ભાષા અને સુગંધાઈ રાજ્યકાળ પછીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી ભાષા છે.

સંવત ૧૫૦૦થી ૧૬૦૦ સુધીના સમયનાં ઘણાં કાળો આવણે મળ્યાં છે. એકલા જોતાં નાંજ નહિ પણ પ્રાકૃત, વૈષ્ણવ, જૈન અને ભાટચારણ એ સર્વનાં કાળો આવણે મળ્યાં છે. આ કાળો જોતાં જણાય છે કે ગુજરાતી ભાષામાં હાલના જેવું હિંદુ શબ્દોનું ભંડાર એ કાળ પછી થયું છે. પાટણમાં સુસંસ્કૃતભાષી રાજ્ય થયાને આ કાળે રોકસો ખસે વાઈ થવા આવ્યો હતાં, અને કોઈ કોઈ શર્સી શબ્દો ગુજરાતીમાં દાખલ થતા ગયા હતાં, પણ હાલનાં જેવું હિંદુનું મિશ્રણ એ કાળની ભાષામાં નથી. એ કાળની ભાષા વિશેષે કરીને પોતાની માતૃભાષા અપભ્રંસ, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત તરફના વલણવાળી છે. અકબરે ગુજરાત હાલુ અને સુગંધાઈ અમલની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગુજરાતીમાં રાજ્યતરફના વલણે વધારે વધારે પ્રેસા પામતા થયાં. આપણામાં અમીન, મળમુદાર, કાણ, બક્ષી, વગેરે અટકો ચાલતી આવે છે તે આ કાળ પછી દાખલ થયેલી છે. જૂનામાંજૂનો દેશાઈ શબ્દ સંવત ૧૬૩૭માં લખાયેલો એ જોયો છે. દરબારી પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ દરબારી શબ્દો ધરવ્યવહારમાં દાખલ થતા ગયા. સુસંસ્કૃતભાષાના જુલમી અમલમાં જ વડેવાવનીમાર્ગ પ્રાજ્ઞ: સંઘતમણિ એવો તિરસ્કાર હતો, તે અકબરના માયાળુ અમલમાં જુલાઈ ગયો અને અત્યારે ઇસ્તિસ્તાની તારીખો અને સન રાજદરબારમાંથી નીકળીને આવણા ધંધાકોગ, ધરવ્યવહાર, અને ધર્મકર્મના લેખોમાં પણ દાખલ થઈ ગઈ છે, તેમ હિંદુ શબ્દો આવણી સામાન્ય ભાષા રૂપે થઈ ગયા.

આ કાળના જનસમાજની સ્થિતિ જોઈએ તો ધર્મ, રાજ્ય અને સમાજ એ ત્રણેમાં ધોર અંધકાર પ્રવર્તતો હતો. જે કોઈ વાચાળ હોય અને યુક્તિ જનસમાજની સ્થિતિ, પ્રયુક્તિથી કોઈ એક અમલદાર બતાવી શકે એવો હોય તે સંદર્ભમાં અધરાવતાર, તરીકે પૂળવેલો અને નવા પદનો સ્થાપક થઈ શકતો.

દેવના ચમત્કાર અને જોગીજતિઓના ચમત્કારથી લોકો
 ખોટાપણું 'ચમત્કારો' પરથી નક્કી થતું. જતરમંતર, બાધાઆબડો ને દોરાધાગા સર્વ
 મનાતા, રાજ્યમાં જે કોઈ મારતે મીઠા થાય તે ગામ ગિરાસવાળો કાંપિર યહ જાય. સમાજમાં
 જેમ અને તેમ મર્યાદા હુંકી કરવા ઉપર બધાનું લાક્ષણિક રહ્યું હતું. બની શકે ત્યાં સુધી
 કન્યા હોવાર પોતાના ગામમાં જ રહેતી અને પરગામ જવાઆવવાના જોખમમાંથી
 બચતું એ સર્વની ઇચ્છા હતી. કન્યા આવવા લેવા પોતાના ગામમાં કે ગામની આસપાસના
 ગામોમાં જ્યાં બાધી દેવામાં આવતા હતા. બ્રાહ્મણોની આર્થિક બચવા ઉપર
 હોનાથી તેમને વધતું ઓડું બચતું પડતું, પણ તે ઘણુંખરું જનમાનને ધેર
 સરામણ પરણામણુ કામ કરાવી રાકાય એટલું જ બચતર બચતું. આ બચતરને "બ્રાહ્મણીઉં"
 કહેવામાં આવતું. જેને વધારે બ્રાહ્મણીઉં બચતું હોય તે કાશી જતા. કાશીના પડિત યહ
 આવનારને મોટી પ્રતિષ્ઠા મળતી દાન દક્ષિણા તો આ સર્વથી પહેલા પૂજ્યતા. આ પડિતો
 પામે આસપાસના બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓ આવીને બચતા. વિદ્યાર્થીઓ ધર્મયાગમાં રહેતા.
 બ્રાહ્મણોમાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે જમના પહેલા વિદ્યાર્થીઓને માટે થોડુંએક
 ખાવાનું જીરું લાકીને પડી જમવા એમનું. ૫ ચ સાત ધરની ભિક્ષા એક વિદ્યાર્થીને બહુ થઈ
 જતી. તૈયાર ખાવાનું મળવાથી વિદ્યાર્થીઓ રાધવાની કડાદટથી બચી જતા. બચવાના બદ-
 લામાં તેઓ શરૂ કરેલ કામ કરતા અને બાકી રહ્યા પછી પોતાની રક્તિ પ્રમાણે ગુરુદક્ષિણા
 આપતા. બ્રાહ્મણોની પેઠે જૈન સાધુઓને પોતાના યજમાનોના કારણથી બચવાની જરૂર પડતી નાગરો
 અને કાંપરો. રાજદરબારમાં કામ કરતા હોવાથી તેમને દરવાજા ભાપા બચતી પડતી પ્રજામુક્તો
 આટલો ભાગ બાદ કરતા ખામી ખજાણા કેવળ બચતું હતા બ્રાહ્મણોને બાદ કરતા વાણિયા નામામાં
 જેટલું બચતું વિદ્યાધવાની પ્રાપ્તિ પણ બહુ દુર્લભ થઈ પડી હતી. દરેક માણસ પોતાપોતાની આ-
 વડત છુપાવતા, જેમની પાસે વિદ્યાર્થીઓ બચતા તેઓ પણ મર્મજાન અને તેટલું છુપાવી રાખતા
 અને પોતાની અત્યંત સેવા કરનાર શિષ્યને કે પોતાના પુત્રને જ એ મર્મ ખજાણા શુરુઓને
 શરૂમાં અત્યંત વધી ગયો હતો અને શિષ્યોની આધીનતા, પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી હતી વિદ્યા, દલા,
 અને ધધારોજગાર સર્વ કંઈ વંશપરગરાગત થઈ ગયું હતું.

અમણુ લેકોને વશ પડેલી લિપિ પણ વધારે વધારે વિકૃત થતી ગઈ. કાગળપત્ર અને
 ચોપડા બોડીયા અક્ષરે લખાવા લાગ્યા. "હોગ મગી ને ટોપર"
 લેખન. એને બદલે "હોગ મગી ને ટપર" એમ લખાવા લાગ્યું. "કોઠા
 અજમેર ગયા છે ને કાકી કોરે છે." એવો કાગળ આવતા

વાચનારે બોડીયા અક્ષરથી "કામ આજ મગી ગયા છે ને કાકી કોરે છે" એ પ્રમાણે વાચીને
 રાતાન મહાવ્યા. અશુદ્ધ લખાણ મળે પ્રચલિત થયેલી આવી ઉક્તિઓ આવાર સુધી ચાલતી
 આવી છે. બચનાર બચતા તે બહુ તો નાચુંદાયું અને કાગળપત્ર લખી શકે એટલું બચતા
 ભણ્યા એટલે કંઈકાં અંધો તો હશે એમ જાણતું નહોતું, ખાંજાએ ઉનારી લીધેલાં અથવા ચાની
 આવડત પણ ભણેલામાના ધણી થોડાને થતી અંધ લખવાનું કામ લઈ આ કંતા દરેક મોટાગામે વચ્ચીના
 પ્રમાણમાં વધારે ઓછા લઈ આ રહેતા. સારું લખનારને ઘણું ધન અને વધારે લખામણી
 પ્રમાણમાં વધારે ઓછા લઈ આ રહેતા. સારું લખનારને ઘણું ધન અને વધારે લખામણી
 મળતી, એટલે સારું લખતા શિષ્યનું એ લઈ આઓને માટે જરૂર હતું, પણ એ સારું એટલે
 સારો મરોડ, સારા મરોડ સાથે શુદ્ધ સ્વર દીર્ઘ બો બોળી શુદ્ધ હોવી જોઈએ, એવો

આડકેનો આંધક નહોતો. ઉલટું ડસવ દોઈ અને જોડાક્ષરની કડાકું જેટલી ઓછી હોય તેટલું ઉકલવાનું સુતર પડે, એવું આહકો ઇચ્છતા ને તેથી લક્ષીઆં પણ તેવાજ પ્રકારનું લખવાની ટેવવાળા. થઈ જતા. ડસવ ઇને લગભગ દેશવટો દઈ દેતા, જોડાક્ષર છૂટા લખતા અને ઉચ્ચારમાં ટુંકાવાતા અક્ષરો નહિ જોડવાના હોય તે જોડીને લખતા. સત્તરમા શતક પછી નવી કેળવણીનો યુગ ચાલતો થયો ત્યાં સુધી આવો બૃષ્ટ લેખનવ્યવસ્થા ચાલતો રહ્યો. આ કાળનાં લક્ષીઆંએને હાથે લખાયેલું સંસ્કૃત પ્રાકૃત પણ આવું સંખ્યામધ્ય જણાવાળું અને અત્યારે આપણને અર્થ સમજતાં પણ બહુ મુશ્કેલ પડે તેવું હોય છે. તેમને પોતાને એ બાંધાનો પરિચય નહિ અને આગલા શતકોની લિપિ પડીમાનાની તથા કેટલાક વર્ગોના મરોડમા ફેરેરવાળી હોવાથી નવી પ્રતિ ઉતારનારા પડે પડે જૂવ કરતા. માત્ર વિદ્વાન જૈન સાધુઓ કે પંડિત બ્રાહ્મણોએ પોતાં લેખોની પ્રતિઓ હોય તેજ શુદ્ધ હોય.

પ્રદર્શનમાં મૂકાયેલાં તામ્રપત્રો ઉપરથી ચોકેખું દેખાઈ આવે છે કે શુંજરાનમાં નાગરી

લિપિનું ચક્રણ ક્યારથી ચાલતું થયું. સંવત્ ૮૧૩ તું સંજોડ
લિપિ. તામ્રપત્ર અને સંવત્ ૯૩૬ તું ફરિશ્તીનું તામ્રપત્ર એ પ્રાચીન
બ્રાહ્મી લિપિને મળતી અને વલ્લીનાં તામ્રપત્રોની લિપિ સાં

ખેસતી આવે તેથી લિપિમાં છે. શક સંવત્ ૯૪૦ (વિ. સં. ૧૦૭૫) તું બલેસરનું શીર પાલનું તામ્રપત્ર અને સં. ૧૧૩૧ નાં ધમડાજાનાં ક્યુદ્ધિનાં તામ્રપત્ર એ નાગરી લિપિનું છે. આથી નિઃસંશય સમજી શકાય છે કે આ બે પ્રકારના તામ્રપત્રોની વચ્ચેનાં સમય તેજ નાગરી લિપિની શરૂઆતનો સમય છે. નાગરીલિપિને કોઈ કોઈનાર મૂળદેવીલિપિ એ નામ આપવામાં આવે છે, એનો ખુલાસો પણ આ ઉપરથી થઈ જાય છે. મૂળેવ (પોંટણીના કોલકીવંશના મહારાજ મૂળરાજ)નો રાજકાળ સંવત્ ૧૦૧૭થી શરૂ થાય છે, અને આ તામ્રપત્રોનો વચ્ચેનાં સમય પણ તેજ છે, તેથી એ સંબંધિત છે કે મૂળરાજના વખતમાં આ લિપિ ચાલતી થઈ હોય ને તેથી તેને મૂળદેવીલિપિ એ નામ આપવામાં આવતું હોય. નાગરી લિપિ એ નામ પણ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે. તે કાળે રાજદરબારમાં લખવાનું કામ કાયસ્થોના અધિકારમાં હતું, ને અમુક મરોડવાળી લિપિ દાયસ્થીલિપિને નામે ઓળખાતી હતી. એજ પ્રમાણે નામાયમાની લિપિને વાણિયાલિપિ એ નામ આપવામાં આવતું હતું, આ સંજોડે જોતાં નાગરીલિપિ એ નાગરોથી પ્રચારમાં આવેલી લિપિ હોય એ સંબંધિત સાંગે છે. વડનગરના નાગરોનાં ઐતિહાસિક વચ્ચેના વાચતાં તેમની વિદ્યા લેખણર હતી એમ માનવાને આધાર મળે છે. પાટણના દરબારમાં તેમજ મારવાડનાં ગંજોમાં તેઓ પ્રતિષ્ઠા મળવડા અને શરબાર કરતા હતા. એમનામાં જે પરંપરા કિતી આવી છે તે તરફ જોઈએ તોપણ તેમના પૂર્વજો વિદ્વાન અને સ્મરદી હોવાનું અનુમાન સખળ થાય છે. પોંટણદરબારના આશ્રયથી વડનગર અંખાલ ઉપજાવે એવું નગર થયું હતું. છેક વાઘેલાવંશની આખર સુધી પાટણ દરબારમાં નાગર પંડિતો અને નાગર સંસ્તરીઓ કામ મળ્યા હતા. અત્રી નાગર લિપિના પ્રવર્તક નાગરો હોય ને તેજ કાજથી તેને નાગરીલિપિ ને એ નામ મળ્યું હોય ને તે સંબંધિત છે.

નાગરી લિપિનો મરોડ મરોડનાં મંડાતાં શુંજરાની લિપિ થઈ. લિપિનો મરોડ વિશેષે કરીને વ્યવહારિક લેખોમાં વિગેલ થાય છે. વ્યવહારિક લેખોમાં લખવાનું પણ હોય છે ને તે વધતું

* લિપિ એ લખાણની પેઠે ઘણાં ઘણાં અપોઆપ નવું સ્વરૂપ પામતી જાય છે. અમુક માણમે અથવા અમુક કામે તે બનાવી હોય એમ હોતું નથી પણ કોઈએ વર્ગના લેખકોમાં

આહું શાન ધરાવનારા હજારો લોકોના હાથમા પડેલી હોય છે એથી અનેક પ્રકારનો મરડા પામતી પામતી બધારે તે કંઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપે ધારણ કરે છે ત્યારે તે મૂળ લિપિ કરતા કંઈક જુદીન લિપિ હોય એવું લાગે છે. ખેડ જોતી એ જુદી લિપિ નથી, પણ વ્યવહારમા ચાલતો થયેલો જુદો મરડા છે. આ મરડા ધણ ખૂબ વ્યવહારમા ચાલેલો રહે છે. અંગ્રેજીમા પ્રુસ્ટકોની લિપિ અને પત્રવ્યવહારની લિપિ જુદી છે. મહારાષ્ટ્રમા પણ વ્યવહારગત અને અંધની લિપિ જુદી જુદી છે ઉત્તર હિન્દુસ્થાનમા પણ તેમજ છે, માત્ર ગુજરાતમા વ્યવહારની લિપિ તેજ અંધની લિપિ થઈ ગઈ છે. * સંવત ૧૭૭૦ પછી આ રિયતિ ચાલતી થઈ છે.

સંવત ૧૭૦૦ પહેલાના ગુજરાતી લિપિમા લખેલા મૂળમા મળતા નથી. સંવત ૧૫૦૦ ની આસપાસના મૂળમા ગુજરાતી લિપિનું નામ આવે છે, જેટલે એ શતકોમા ગુજરાતી લિપિ હતી ખરી પણ તે અંધ લખવાના કામની નહોતી. વ્યવહારની સરલતા માટે નામુદાસ અને પત્રવ્યવહાર કરવાના કામમા એ લિપિનો ઉપયોગ થતો હોતો જોઈએ. સંવત ૧૭૦૦ પહેલા લખાયેલા જેટલા અંધ મૂળ છે તે બધા નાગરી લિપિમા છે. મુસલમાની રાજ અમલને લીધે જેમ જેમ લોકોમા શાસ્ત્રિયશાન અને શાસ્ત્રિય લિપિનો પ્રચાર વરતો ગયો તેમ તેમ ગુજરાતીનું ચલણ વધતું ગયું. ગરીબ માણસ પાત્ર ધરમા પહેરવાના અને બહાર પહેરવાના કપડા જુદા જુદા હોતા નથી તેથી તે જે કંઈ કપડું બળે તે ધરમા અને બહાર સર્વ સ્થળે ઉપયોગમા લે છે, તેમ લોકોમા વિદ્યાનો અભાવ થતો ગયો અને શાસ્ત્રિય લિપિનું શાન આહું થઈ ગયું એટલે લોકો પોતાને જે કંઈ ઉપયોગનું લાગે તે પોતાને આગળની લિપિમા ઉતારી લાધને તેના ઉપયોગ કરવા લાગ્યા. સંવત ૧૭૦૦ પછી ગુજરાતી ભાષામા મૂળ, ગુજરાતી લિપિમા લખાયા છે એટલુંજ નહિ પણ હિંદી પૂઠા અને નાના મોટા કાવ્ય મૂળ, તેમજ સરસુત શ્લોકો સુદ્ધા ગુજરાતી લિપિએ લખેલા મળી આવે છે. એથી ઉલટું, એવા પણ સમ્બાધક કાગળો બળે છે કે સંવત ૧૭૦૦, ૧૮૦૦ અને લગભગ ૧૯૦૦ પછીનાં પોતાને જે કંઈ લખવાનું હોય તે બધું નાગરીમાજ લખે, કેટલાક જોલોણ ગુજરાતી ભાષાનો, મંથ, ગુજરાતી ભાષાના પત્રવ્યવહાર અને ગુજરાતી લોકોના સંબંધનું નામુદાસ સર્વ પ્રોતાની આગલતની લિપિ (નાગરી)માજ લખતા. જૈન સાધુઓ પણ જે કંઈ લખતા તે બધું નાગરીમાજ લખતા. ગુજરાતી લિપિ અંધની લિપિ તરીકે તેમણે તો સ્વીકારીજ નથી. હેન્ટ સુધી એમનામા અંધની લિપિ તો નાગરીજ ચાલતી રહી છે.

કોઈએક મરડા રૂઠ થયો હોય અથવા કોઈએક મરડાને તેમણે સુધારીને સરળ કરી આપ્યો હોય તો તે બનવાનુંજ છે.

* હાલની કેળવણીની રીતમાત થઈ તે વખતે તો અંધની લિપિ નાગરી લિપિ છે એમ માનીને નિશાળોમા ચલાવવાના પ્રત્યેક નાગરી લિપિમા છપાવવામા આવ્યા હતા. પાછળથી એ રિયતિ બદલાઈ ગઈ અને ગુજરાતી લિપિમા અંધમાજા છપાઈ. આ ફેરાર વડે ગુજરાતીનો આમપાસના દેશો સાથેનો સંબંધ પડી ગયો. ગુજરાતની બહાર છપાયેલ ગુજરાતીઓ વાંચી શકે નહિ ને ગુજરાતમા છપાયેલ ગુજરાતની બહાર કોઈના કામમા આવે નહિ.

x મારી પાસે સં. ૧૯૮૩ નો લખેલો ગુટકો છે, તેમા કેટલાક સ્તવનો, શ્લોકો, દનાઓ, જતન વગેરે ગુજરાતીમા લખ્યું છે. અંધનો વિષય ગુજરાતી લિપિમા લખ્યાનો આથી વધારે જાણીતા પૂરાનો હજુ સુધી પીળે કોઈ મળ્યો નથી.

પ્રાંચમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં મુકાયલા

હસ્તલેખો-તામ્રપત્રો.

પ્રદર્શનમાં મુકવા માટે પાંચ તામ્રપત્રો મળ્યા હતાં. એ પાંચે આ વિભાગ સાથે સંબંધ ધરાવતાં અને લેખના ધરમાં પડી રહેલાં મળ્યાં હતાં. એમાંનાં ત્રણ તામ્રપત્રો તદ્દન અપ્રસિદ્ધ હતાં. ધ્રમડાછાનાં તામ્રપત્ર એ અપ્રસિદ્ધ તામ્રપત્રોમાંનાં હતાં. તેનાં ચાર પત્રોમાં એ લેખ લખેલાં છે. એક લેખ એક જ ગામના અને એક જ આઠણુને. આપેલા દાનપત્રનાં લેખ હતાં ખેડના-લખી આપનાર જુદા-જુદા છે. એક લેખ મહા મહેશ્વર, દુર્લભરાજનો લખેલો છે તે ખીજો પાટણના મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવનો લખેલો છે, આ બે લેખ જોતાં સંભવ્ય છે કે સં. ૧૧૩૧ માં લંદેશમાં આવેલા નવસારી મંડળી (જિલ્લા) નો અધિકારી ચાલુક્યવંશનો મહા મહેશ્વર દુર્લભરાજ છે પણ તે એક સુભા જેવો સામાન્ય અધિકારી ભાગવે છે. દાન કરનાર મહારાજાધિરાજ કર્ણદેવ અને દાન પાળનાર મહામહેશ્વર દુર્લભરાજ છે. આ લેખમાં જણવા જેવી હકીકત છે તે આ પ્રમાણે છે.

- (૧) નવસારી અને તેની દક્ષિણ સીમા સુધીના પ્રદેશ આ કાળે "લાદેશ" એ નામે ઓળખાતો હતો.
- (૨) પાટણના રાજ્યમાં પટ્ટ (૭.૭ ગામ) નો જૂંચ પ્રાડવામાં આવતાં હતાં.
- (૩) મહારાજાધિરાજ ભોમદેવ પહેલાના વખતમાં આ પ્રદેશ પાટણની રાજ્ય સાથે જોડાયો હતો.
- (૪) ધ્રમડા, કછોલી, અમલસાડ, એ વગેરે પામેપામેનાં ગામ હજાર વર્ષ કરતાં વધારે જૂનાં છે, અર્થાત્ એ કાળે આ પ્રદેશ સારી રીતે વસી રહેલો હતો.
- (૫) નવસારી, ધ્રમડાજી, મણ્દેવી એ વગેરે ગામોમાં મોઢાં આઠણુની વસ્તી જૂની છે અને તે પ્રાચીન કાળથી પ્રતિષ્ઠા ભોગવતી છે.

(૬) આ કાળ સુધી આઠણુને જાતિથી નિહિ પણ ગોત્રથી ઓળખાવામાં આવે છે.

(૭) કાટના ચાલુક્ય અંદરાજાની શાખા વિદ્યમાન છે.

(૮) નર્મદાની ઉત્તરના પ્રદેશમાં વિક્રમ સંવત લખાય છે તે દક્ષિણના ભાગમાં ચક્ર સંવત લખાય છે.

ધ્રમડાછાનું તામ્રપત્ર-દુર્લભરાજનો શક. સં. ૯૯૬નો લેખ.

(૧) ॐ નમો મગવતે વાસુદેવાય । પાયાત્કર્મ વાંચ્છયા મગવતઃ ક્રીડા કૃતેઃ ક્રીડતોઃ
પસ્યાન્નિવસ્તુગર્વિદુઃપરિગતૌ દંપ્તપ્રમાદૈઃ ॥ અન્યસ્મિન્નપિ રેણુવદ્વિહસતી સોળી
યુગન્તાગમે ભજ્યાવેશ વિન્સુહસ્યદ્ધતઃ તત્કાર સારં વપુઃ ॥ સ્વસ્તિ શક સમ્વત્સર
૪૬૬ ॥ નવત્યમિક નવ સત્યા અહતોવિ ૯૯૬ માર્ગશિર શુદ્ધિ ૧૧ મૌમે ॥ બિષેહ
મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મુદરાજદેવ પાદાનુષ્પાત પરમ મિહારક મહારાજાધિરાજ

परमेश्वर श्रीदुर्लभराजदेवः पादानुष्ठ्यात् परममहार्क महारानाधिराज परमेश्वर श्री भीमदेव
पादानुष्ठ्यात् परम महार्क महारानाधिराज परमेश्वर श्री कर्णदेव कल्याण विनयगान्धे सत्वे
तस्मिन् काले लाटदेशान्तःपाति नागसारिकायां तत्पादपद्मोपजीवी ॥ आसीद्विदित पादपंकज-
पुराश्चौलुत्तरानान्वये सौ (शौ)र्योदार्यगुणान्वितो दृढमुजो गागेय नामा पुरा यस्याद्यापि
दिवौकसां प्रतिगृहं गायंति सिद्धांगनाः ॥ कीर्तितेस्यै न यांति सांप्रतमहो वक्तुं गुणामादृशैः ॥
संभोग भूमिर्मुविलम्बकीर्तिः श्री चंद्रराजान्वय दृश्य तस्मात् ॥ अद्यापि यस्य प्रभुतां प्रभूताः ।
गायंति गाने खलुर्भुजोपि । जातः श्री दुर्लभेशः सतिपति तिलवश्चंद्रराजान् प्रतापी कीर्तिः
सप्तादिषु मध्ये विलसति घवलाद्राजहंसीव नित्यं ॥ यस्याः चैर्वाजिराज प्रखर खुरपुटोत्खात
निर्भित्तभूमधूर्ली मेघावलीव प्रसरति गंगेन विश्वमाच्छादयंती ॥ गतेभुवनकुलानि ध्यात
दिग्मंडलानि श्रुतनु हिमगिरीणि भ्रांत तारापथानि । सरस कमलवन्दनेष्टे गौराणि वामे ।
मंसुरमारपतेर्नो धाम्निधामानि यस्य । स्नात्वा पुण्यमृदुदकेन विधिना संतर्प्य देवान् पितॄन् ।
धर्माशासनतत्परेण मनसा संपूज्य नारायणं । आहूयाखिल विप्रपंडितजनान् मट्टायवार्जददौ ।
गौमत्यानि समस्त शास्त्रविधिना दानानि चान्यानि च । निजराजवली दिराजितमहा मे (मं)
डलेस्व (श्वर) श्रीदुर्लभराजः स्व नियोगस्थान । मां प्रपुरोहितसेनापत्याक्षपटलिक प्रभूतान्
समाज्ञापयति ॥ चला विभूतिः जलभंगि यौवनं कृतांत - दंतांतरवर्ति जीवितं तथा चंचल
पटलं जीवितं मांकल्य । मध्यदेशादागत सकल वेदशास्त्रार्थ विदाय । मांडव्य गोश्रो-
त्पत्नाय । मांडव्य मार्गव्य अंगिरा ऊर्मि जमदग्नि पंच प्रवर सयुताय । विप्र रुद्रादिय
सुत पंडित महीधराय । नलहदिका पट्टशतपथके । उदकेन । सवृक्ष मालाकुलं ससं मा
पर्यंत ध्रामणाच्छा ग्राम ददौ । पूर्वस्यां दिशि कीला ग्रामः दक्षिणस्यां दिशि तोरण ग्रामः
पश्चिमस्यां दिशि आबलसादि ग्रामः उत्तरस्यां दिशि कलावलीग्रामः ॥

धमडाछानुदानपत्र.

कर्णदेव.

सं. ११३१

रानावली पूर्ववत् ॥ परम महार्क महारानाधिराज परमेश्वर श्री मूलगान्धेव पादानु

ध्यात् परम महार्क महारानाधिराज श्री चामुंडरान्धेव पादानुष्ठ्यात् परम महार्क महाराना
धिराज श्री दुर्लभराजदेव पादानुष्ठ्यात् परम महार्क महाराना धिराज श्री भीमदेव पादानु
ध्यात् परम महार्क महारानाधिराज श्री कर्णदेव विनयमान नागसारिका विषय प्रतिबद्ध
नलहद पट्टशतान्तः पातिनः संमस्त । रानपुल्यान् ब्राह्मणोत्तरान् तस्मिन्नापि जन
पदांश्च बोधयस्तुवः । सविदितः यथा श्री विक्रमादित्योत्पादित संवत्सर गतेष्वेकादशसु
एकतृशदधिकेषु अत्राक्तोपि सं. ११३१, कार्तिक शुदि ११ एकाशी पर्वणि चावर युक्त
महेश्वरमभ्यर्च्य संसागासारतां निर्वित्य, पित्रोरात्मनश्च पुण्ययशोगिवृद्धये मध्य देशादागताय

મથીત સકલ શાસ્ત્રાય માંડવ્યગોત્રાય બ્રાહ્મણ મધુસુદનપૌત્રાય રુદ્રાદિત્યસુતાય પંડિત
મહીધરાય સસીમા પર્યતઃ સ હિરણ્યભાગભોગઃ સ વૃક્ષમાલાકુલઃ સદંડ-
શાપરાધઃ સોપરિકરઃ સર્વોદાયસમેતઃ પૂર્વપ્રદત્ત દેવદાય બ્રહ્મદાય વર્ચ્ય ધામ
ગાઠાભિધાન ગ્રામઃ શાશનેનોદકપૂર્વ યસ્મામિઃ પ્રદત્તઃ અસ્ય ચ પૂર્વત્યાં દિશિ
પ્રજેરાઈ ગ્રામઃ દક્ષિણત્યાંદિશિ તોરણગ્રામઃ પશ્ચિમાત્યાંદિશિ આમ્બલગઢિ, ગ્રામઃ ઉત્તરત્યાં
દેશિ કચ્છાવલીગ્રામઃ । इति चतुराषाढोपलक्षितं ग्राममेतत्तन्निवासि जनपदैर्यथा दीय-
ान भागभोगकर हिरण्यादि सर्वदा सर्वमाज्ञाश्रवणविधेयैर्भूत्वा अस्मद्वचनैरन्यैरपि
नस्माभिः प्रदत्तमुपनेतव्यं पालनीयं च ॥ उक्तं च भगवता व्यासेन । पटिर्बर्प सहस्राणि
वर्गे तिष्ठति भूमिदः आच्छेत्ता चानुमंता च तान्येव नरकं वसेत् । विंध्याटवीप्वतोयेसु
गुप्फकोटरवासिनः । कृष्णसर्पाः प्रजायन्ते भूमिदानापहारकाः ॥ २ ॥ लिखितमिदं
पासनं कायस्थ वटेश्वर सुत केकाकेन दूतकोत्र महासाधिविविग्रहिक श्री भोगा दित्य इति ।

તામ્રપત્રનો સાર.

હર્ષભરાજના લેખનાં બે પત્રગ છે. પહેલા પત્રમાં એકજ તરફ લેખ છે. તે ખાંજી
પત્ર જેક ખાંજીએ લખેલું છે. પત્રના બાજુ છે તે આઠ ઈંચ
વર્ણન (લગભગ વેંત) લાખા તથા છ ઈંચ પહોળાં છે. એના ઉપર
કોતરેલા અક્ષર બહુ બહુ છે. જે ઉપર પત્રા છતાં છે,
પણ તે બેઉના એક છેડાના મધ્ય ભાગમાં કાણા કોથેલાં છે અને કાણુની આસપાસની ઘોડી
જગા કોરી ગમેલી છે, એ ઉપરથી સમજાય છે કે બીજા બધા ત્રણ ત્રણ જેમ કડીથી સાધી
લીધેલા હોય છે તેમ આ પત્રો પણ કડીથી સાધી લીધેલા હોવા જોઈએ.

કહ્યુંદેવના લેખના પત્રના પાતળા છે અને તેના ઉપર કોતરેલા અક્ષરો પણ પાતળા તેમજ
બહુજ ઉપલક કોતરેલા છે; એટલે જો આ પત્રગ કોઈએ પોતાના લાભને માટે રજી કર્યાં હોય
તે તેને હર્ષભરાજના પત્રગથી ટેકા મળતો ન હોય તો આ પત્રજ બનાવટી હોવાનો વહેમ પડે
તેવું છે. આ પત્રગની લંબાઈ પહેલાંજાઈ હર્ષભરાજના પત્રગના જેટલીજ છે.

શર્યાતમા પોતાના કહ્યુંદેવ વાગડ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને લખે છે કે શક સંવત્
૯૪૨ના માગશર સુદિ ૧૧ને મંગળવારે મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર
હર્ષભરાજના તામ્ર - શ્રી મુદરાજ - દેવના પાત્રાનુયાત પરમ ભદ્રારક મહારાજાધિરાજ
લેખનો સાર પરમેશ્વર શ્રી હર્ષભગવદેવ પાત્રાનુયાતના પરમ ભદ્રારક મહારાજ
ધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી બીમદેવ પાત્રાનુયાતના પરમ ભદ્રારક મહારાજ
ધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી કહ્યુંદેવ દયાળુ વિજય ગાજ કરે છે તે કારે લાટદેશની અંદર આવેલા
નાગસારિકા (નવસારી) મા તેમના પાત્રપ્રશોષણી જે છે તે જોમના પાદપદ્મને વંન્ના કરે છે

આ બંને તામ્રપત્રો ધમકાણના કાગળના કલા યોગ પામે છે.

તેવા પૂર્વે યોગક્રમ મળવંશમાં સોય અને ઓદાર્ય ગુણવાળા તથા દૃઢ ભુજવાળા ગામેય થયા. જેમના યશ હજુ સુધી સ્વર્ગમાં સિદ્ધાન્તનાઓ ઘેર ઘેર ગાય છે અને જેમની કીર્તિ વર્ણવી શકાય એવી નથી. જેમણે ભૂમિ ભોગવને કીર્તિ મેળવી. તેમની પાછળ શ્રી ચંદ્રરાજ થયા, જેમની પ્રભુતા હજુ પણ સ્વર્ગ સુધી ગવાય છે. તેમની પાછળ શ્રી દુર્લભેશ રાજતિલક થયા. જેની નિર્મલ કીર્તિ સાત સમુદ્રની પેલી તરફ ગાજતી સોની પેટે સદા વિલસે છે. જેના દમ્ય ઘોડાઓની ખરીઓથી હજારેલી ભૂમિની રજ મેઘમાળાની પેટે આકાશમાં હવાક્રમે વિશ્વને ઢાંકી દે છે અને ભુવન ભેદીને દિગ્મંડળમાં હિમગિરિ ઉપર, તારાપથમાં અને સુરઅમુરના સ્થાનમાં વ્યાપી રહે છે. એમણે પવિત્ર જળ વડે સ્નાન કરીને વિધિવત્ત દેવો અને પિતૃઓને નિવ કરીને ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર નારાયણની પૂજા કરીને સર્વ વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને પંડિતોને બોલાવી ભારોને ઘોડા આપ્યા, તેમજ અનેક ગોદાનાદિ બીજાં દાન કર્યાં. તે શ્રી દુર્લભરાજ પોતાના રાજવંશમાં વિરાજતા સતા સર્વ મંત્રિઓ, પુરોહિત, મેનાપતિ, આક્ષપટલિક, યગેરે સર્વને આગા કરે છે કે, વૈભવમાત્ર ચલ છે, પાણીના પગપેટા જેવું દૈવત છે, જ્યન કાળની દાઢ વચ્ચે પડેલું છે, એમ સમજીને મધ્યદેશથી આવેલા સકલ વેદશાસ્ત્રાર્થી જાણુનાર, માંડવ્ય ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા, પંચ પ્રવગ્વાળા વિપ્ર રુદ્રાદિત્ય સુત પંડિત મહાધરને એ પટ્ટમાના નડોડ પટ્ટમાનું ધમડાજી ગામ જલદાનપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે. એની પૂર્વે કોલવા ગામ, દક્ષિણમાં તોરણ ગામ, પશ્ચિમમાં અમલસાડ ગામ અને ઉત્તરમાં કછોલી ગામ છે.

રાજાઓનો અનુક્રમ પૂર્વની પેઠે. પરમ ભદ્રારક મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર શ્રી મૂલરાજ દેવ પાદાનુધ્યાત પરમ ભદ્રારક મહારાજાધિરાજ શ્રી આમુંદે. હણ્ણદેવના તાત્રપત્રનો સ્કર. રાજાદેવ પાદાનુધ્યાત પ. ભ. મ. શ્રી દુર્લભરાજદેવ પાદાનુધ્યાત પ. ભ. મ. શ્રી ભીમદેવ પાદાનુધ્યાત પ. ભ. મ. શ્રી હણ્ણદેવ વિજયો છે. નવમાગી છાલામાં આવેલા એ પટ્ટમાના નડોડ પટ્ટમાના મર્વરાજ પુત્રોને, બ્રાહ્મણ યગેરે ત્યા વસતા સર્વ જનાને ખગર થાય કે ત્રી વિક્રમ સવત્સર ૧૧૩૧ ના કાર્તિક મુદિ ૧૧ પર્વણ ઉપર ચંદ્રચર વ્યાપી મહેશ્વરને પજીને મંદિરની અસાદતા જાણીને, પિતૃઓના અને પોતાના પુણ્યવશની ત્રિદિને માટે મધ્યદેશથી આવેલા મર્વ શાસ્ત્રના અભ્યાસી માંડવ્ય ગોત્રના બ્રાહ્મણ મધુસદનના પુત્ર રુદ્રાદિત્યના સુત પંડિત મહાધરને ધમડાજી ગામ તેની સીમાની અંદરના ઝાડ બીડ અને માલમતા સાથે પૂર્વે આવેલા દેવનાથ બ્રહ્મદાય સિવાય મેં જલદાનપૂર્વક અર્પણ કર્યું છે. એની પૂર્વે અજરાજ ગામ છે, દક્ષિણમાં તોરણ ગામ છે, પશ્ચિમમાં અમલસાડ ગામ, અને ઉત્તરમાં કછોલી ગામ છે. એ પ્રમાણેની ચતુર્દિશામાં આવેલા ગામમાં વસતા જનોએ જે પ્રમાણે અમને ભાગ ભોગ કરે યગેરે આપના તે પ્રમાણે અમારું વચન સંમળીને અમારું અર્પણ કરેલું પાળવું. ભગવાન આમે કહ્યું છે કે ભૂમિદાન કરનાર સાડ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર તથા હજી કરવાની અનુમતિ આપના નરકમાં વસે છે. ભૂમિદાન હરણ કરનાર વિપ્રાચળના પાગી વગરના સખ દોડમાં કાળો માથ દધી જન્મે છે. આ ગામન વખતનાર કાયસ્થ યદેશ્વર સુત દેકા દેનક મદાસાધિવિગ્રહિક શ્રી બોગાદિત્ય.

બલેસરનું કીર્તિપાલનું તામ્રપત્ર. ૬

શક સં. ૯૪૦

આ તામ્રપત્રના ત્રણ પતરાં છે, પહેલું અને છેલ્લું પતરં એક એક બાબુએ લખેલું છે તે વચ્ચે પતર બેઉ બાબુએ લખેલું છે. લંબાઈ પહોળાઈમાં આ પત્ર ધમડાણના પતરાં જેવડું છે. આ તામ્રપત્રનો લેખ લાગે છે અને તે બહુ મોટા પથ નહિ અને બહુ ઝીણા પથ નહિ એના મુદ્રાચ્ચ નાગરી અક્ષરોથી લખેલો છે. આ કાળ નાગરી લિપિને માટે સરખાતનો કાળ હોવાથી એના કેટલાક અક્ષરો જરા જુદા મરેડવાળા છે, આ આખો લેખ બોમ્બે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના જનરલમાં પ્રમિદ્ધ થયો છે, તેથી જમાના બચાવે માટે અહીં મૂળ લેખ નહિ લેતા તેની સારમાત્ર લીધો છે.

આ લેખમાં જાણુવા જેવી હકીકત છે તે આ પ્રમાણે.—

૧ શાકતમતનો પ્રયાગ.

૨ દેવીનો કોપ થવાની માન્યતા.

૩ બંધનર અને તેની આસપાસના ગામોનો પ્રાચીન વખત.

૪ યૌવુદ્ધ રાજાઓ ઉપર રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું ઉપરીપણું.

૫ ધાત્રી, હીપા, અમાર વગેરે ગાંતિઓની પ્રાચીનતા

૬, આ કાળ સુધી કોઇપણ લેખને મથળે “શ્રી ગણેશાય નમઃ” લખવાનો ચાલ નથી પણ જરા જુદી રીતે ડું લખીને સરખાત કરવાનો રિવાજ સર્વ લેખોમાં છે.

કીર્તિપાલના તામ્રપત્રનો આ લેખનું મંગળાચરણ આ પ્રમાણે છે.—

શાસર.

ડું નમો ભગવાં ॥

સુમતિ કમલયોનિઃ પાતિ પિતાંવરો યઃ

હરતિ સકલમીશઃ કિં ચ યમ્યાઃ પ્રસાદાત્ ।

પ્રતિજનનિહિત્મા વ્યાપિની સા સમસ્તાન્

યતુ મંગલની વઃ શક્તિરવ્યક્ત રૂપાન્ ॥

આ પ્રમાણે રમરણ કરીને કહે છે—સંધ્યા ત્રિધિ કરતા બ્રહ્માની આંતરીથી યૌવુદ્ધ નામના વંશમાં નિરન્વાર્ક નામના નરમતિ થયા. તેના દારૂપરાજ થયા. જેના પેરો રાજાઓની સ્ત્રીઓ નિસાસાની ધુણીથી બીલડીઓના જેવી કાળી થઇ. તેનાથી વિદ્યાવિનયમંદ્ર ગોગિરાજ નરેન્દ્ર થયા. એમનો પ્રતાપ બેઠને વિપ્લુ પણ પોતાની પત્ની લક્ષ્મી હરાઇ જવાની કિસ્મત જળદાયી થઈ ગયા છે. તેનાથી સ્વરસિક કીર્તિરાજ થય થયા. જેના ધોડાઓની ખરીઓથી ઉડેલી રત્ન વડે સમુદ્ર પૂરાઈ ગય છે. વિજયથી એમનો એકાંતમાં સંગ કરવાને ઉત્સુક હોય તેમ એમના વેરીઓ એમને જ્વેતાની સાથે તરતજ સ્વપ્નભિમાથી નાસી ગય છે. દૂરથી એમનો પ્રતાપ સાબળીને એમના વિદંબી જનોની વધુઓને ધરડાઓ એવી સલાહ આપે છે

કે તમારો સૌભાગ્ય. કાયમ રહેવાની (બરતારને શ્રવતા રાખવાની) બિજા માગી લો. યુદ્ધમાં તેમ દાનમાં જેને સામો પક્ષ નથી તેમ કોઈ ધનાર્થી નથી, તેથી કર્મશૂન્ય થયેલા પોતાના હાથનો જેને ભાર પડતો લાગે છે.

ચાલુક્યોની હૃદયદયિતાને આપતિમા સહાયકારક અસીમ મહિમાવાન શ્રીમાન કુંદરાજ થયા જેના જન્મથી સર્વ કારવંશાતિરક્ત રાષ્ટ્રકૂટ શોભા પામ્યા. તેનાથી અમૃતરાજ નામે પ્રસિદ્ધ પુત્ર નામ પ્રમાણે અર્ધવાળો થયો. જેના હૃદયથી સર્વ વેરીઓની સ્ત્રીઓનાં મુખકમળ મીંચાઈ ગયાં, તેનાથી સંખુરાજ થયા. નિઃશેષ વેરીઓનો નાશ કરવાથી કીર્તિરાજના સંવેદો લકનાનું નહિ મળવાથી હદાસીમા દિવસો ગુજરે છે એવા એમણે સંસારની અસારતા જાણીને તેમજ કમળપર પડેલા પાણીના ખિંદુ જેવું જીવન ચંચલ જ્વલંબીને કલ્યાણસાન મુધી કાયમ રહે એવી કીર્તિની અભિલાષથી સુકૃતનો સંચય કરવા દ્વિજ પરિપક્વની અધિકાતા ભગવતી નિકેતન દલસવાળી પદ્માંશવાની મહિકા ગ્યાપી. એના કાયમ નિભાવને માટે રાજાએ આ પ્રમાણે ગોઠવણ કરી છે.

સમસ્ત દાનમા ભૂમિદાન એજ સર્વોત્તમ ગણ્યુ છે. કહ્યું છે કે અતિદાન ત્રણ છે—ગાય, પૃથ્વી અને સરસ્વતી. એને દોહનારા, ધારણ કરનારા અને વહન કરનારા પવિત્ર થાય છે. જે ભૂમિદાન ગ્રહણ કરે છે અને જે ભૂમિદાન આપે છે તે બંને પુણ્યકર્મોના સ્વર્ગગામી થાય છે. સર્વ દાન એક જન્મમાજ ફળ આપે છે, પણ સોનું, પૃથ્વી અને કન્યાદાન એ સાત જન્મ સુધી ફળ આપે છે. અગ્નિની પ્રથમ પ્રજા સુવર્ણ છે, પૃથ્વી વિંણુ, ભગવાનની છે અને ગાય મૂર્ધની પુત્રી છે તેથી જે કોઈ સોનું, પૃથ્વી અને ગાય આપે છે તે તે ત્રણ લોકને પામે છે. ઇત્યાદિ સ્મૃતિ અને તંત્રમુદો કહે છે. ભૂમિદાનનું અકર્ય જ્વલંબીને મહામંડ્યેશ્વર શ્રી કીર્તિરાજ પોતપોતાનો અધિકાર ધરાવના સર્વ અધિકારીઓને લુકમ કરે છે કે શક તૃપ કાલાતીન સંવત્સર રાત્રેપુ નવમ્મુ ચત્ત્વરિન્નદધિકેતુવજ્જાન્તોપિ સં. ૯૪૦ ઉદગયન પર્વ-શ્લોકમાં બિલીશ્વરીય (બલેસર) 'દિઅતારિન્નદ આમાન્તઃ, (ખેતાણીસ ગામ)ના જગ્યામાં ચાર દિશાએ મુક્કર થયેલી હલવાળી જમીન ગ્રાડખીક સાથેની સર્વ માગણી અને સર્વ રાજ-પુરોગે માટે અપ્રવેર્ય છે. શામ્ભુરાજની સ્થાપેલી મહિકાને મેં તલવદા (તલોદ) ગામ પાણીની અંગતીપૂર્વક આપ્યું છે. એની ચતુર્દિશા-પૂર્વમાં કુરણ ગામ, ઉત્તરમાં કોહિરાલા ગામ, પશ્ચિમમાં ટેમ્બરવા (ટોંબરવા) ગામ, અને દક્ષિણમાં એરથાણુ (એરથાણુ) ગામ છે. એ પ્રમાણે ચતુર્સંભાવાળું ગામ તથા પશ્ચરવણુ ગામે ભૂમિ નિવર્તન (સાથી) પચાસ અંકે પચાસ નિવર્તન તથા પરિપત દક્ષિણ પાટકે બે વાણુયામનો એક, તેલી, છાંપા, ધાખી, કુંબાર, ચમાર હગ્તમ, એ સાત પ્રકૃતિ (વસવાણાં) આપ્યાં છે. તેથી એ ગામ, એ ભૂમિ અને અને એ પ્રકૃતિ ભોગવનાં ભોગવાવનાં ભગવતીના સંવેદને કોઈએ નિષેધ કરવો નહિ. આગામિ નૃપતિઓએ પણ આ ગામ્ય રાખવું અને ભૂમિદાનનું યજ્ઞ જ્વલંબીને પોતાના આપેલ દાનની પેઠે માર આપેલુ આ દાન પાળવું.

તેમજ હવે પછી થનારા સર્વ ભૂમિપ્રદાને ફરી ફરી જન્મદાય વિનાનિ કરે છે કે આ ધર્મમેતુ માન્ય રાખવો અને પોતપોતાના કાલે આપે પણ પાળવો. ધણ્યુએ જમીન ભોગવી છે અને સગર વગેરે ધણ્યુએ રાજ થઇ ગયા છે, પણ જે કાલે જેની ભૂમિ તે કાલે તેને ફળ. જે કોઈ મોડથી આ દાન ફરી મેશે નો તે પંચમહાપાપથી મેપાશે. જન્મ પામેલા મર્તનું જીવન અસાર છે

તેથી જો દેવીને આપેલું ગાય કેાઈ હરણુ કરે તો તે નરકમાં જાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. બ્રમિનું હરણુકરનારની કેવી દગા થશે તે ખરેખર કોઈ જાણતું નથી. તે અપકીર્તિ પામશે અને એક કંઈ સુધી નરકમાં પડશે. જો કેાઈ મંદ્યુદ્ધિ લેખથી-આ શામન હરણુ કરે તો ભગવતી દેવી કોઈ પામીને તેને શિક્ષા કરશે. કહ્યું છે કે પોતાની આપેલી વા અન્યની આપેલી વસુંધરા જે હરણુ કરે તે પોતાના પિતૃઓ સહિત નરકમાં ફીટેા થઈ રહે છે. ભૂમિદાન કરનાર માડ હત્તર વર્ષ સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણુ કરનાર કે હરણુ કરવાની અનુમતિ આપનાર તેજ પ્રમાણે નરકમાં જાય છે. વિશેષ વિસ્તાર બસ છે. જ્યાં સુધી ચંદ્ર સ્થિતળતા તળે નહિ, જ્યાં સુધી સૂર્ય ઉપ્પજના તથાને અધકાર સાથે મૈત્રી કરે નહિ, જ્યાં સુધી રાત્રિ દિવસની સાથે મૈત્રી કરે નહિ ત્યાં સુધી ભગવતીનું શામન અને આગામ નિર્વિધ્ન હો. આ મહિકા તાપીની મોટી મહિકા સાથે જોડાયેલી છે. લિખિત રાગ નિયમથી સધિવિચ્છિદ્ર શ્રીગેમ દનિ.

રાષ્ટ્રકૂટ કંકરાજનું તામ્રપત્ર ૧.

શક સં. ૧૭૯

આ તામ્રપત્રનો લેખ એ પતરામાં લખેલો છે. એક પતરા ધમડાડાના પતરા કરતા મોટા અર્થાત્ દરેક પતર ૧૩ ઈંચ લાંબું અને ૯ ઈંચ પહોળું છે. એક પતરાને બે ભાગુએ છોડાપર બે કડીઓ ધાણીને સાધી લીધેલા છે. એ બેમાંની એક કડી નીકળી ગઈ છે અને એક કડી કાયમ રહી છે, જેનાથી એક પતરા જોડાયેલા છે. કડીના ઉપર રાજનો સિન્નો છે. એ શિકામાં એક આકૃતિ છે જે ધમાઈ ગયેલી હોવાથી બરાબર જાણપી શકાતી નથી, પણ તે ગંડડની હોય એમ લાગે છે. પતરા ઉપરનો લેખ સુરામ્ય અહારે લખેલો છે. એની લિપિ બ્રાહ્મી લિપિના વશમાં ઉત્તરી આવેલી અને વસંભીની લિપિને મળતી છે. આ આખો લેખ રાયસ એગિયા-ટિક સોસાઈટીના બેબે શાખાના સન ૧૮૮૩ના જનનસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેથી તે લેખ અહીં ઉતારી લીધો નથી, પણ તેનો સાર માત્ર આપ્યો છે.

રાષ્ટ્રકૂટ કંકરાજના તામ્ર આ લેખની શરૂઆત આ પ્રમાણે છે:—

પત્રનો સાર.

શ્રીમાન્સદા જયતિ સિદ્ધસુરાસુરેન્દ્ર.

વૃન્દોત્તમાઙ્ગમણિ સુશ્ચિત પાદપદ્મ: ।

શમ્ભુ: સમાહિત ગુણત્રિવ્રય: પ્રજાનાં

સર્ગસ્થિતિપલ્લવકારણમાદિદેવ: ॥

મંગળાચરણમાં શબ્દોને નમસ્કાર કરીને કહે છે—અનેક પુરોમાં જેણે જય મેળાઓ દે એના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળકમળમાં સૂર્ય જેના અને બળવાન વેરીઓની સ્ત્રીઓના મુખ કમળને કંઠમાં નાખનાર હેમંતકાળના પત્રના જેના રાજ કંકરાજ હતા. તે પવિત્ર વૃષભિનાં રાણીને અત્યંત વીર્યવાન કુવરાજ પુત્ર થયા. જેની તત્વારપર ચઢીને કીર્તિએ સર્વ શિષ્યન્યના નામ ફોર્ડ અને યશ વડે સમસ્ત જુનને ઉજવણ કર્યું.

આ તામ્રપત્ર રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેશાઈ મેતાન દ્વિયા સુરત. એમણે પ્રદર્શનમાં રૂક્યું હતું.

સિદ્ધની પેઠે રમતા ગમતા તરવાર વડે જેણે વેરીઓના હાથીઓના કુભચયન વિદારનાથ ભમિ પર પડેલા મુક્તાકળ વડે પૃથ્વી સુશોભીત થતી હતી ગુણુન્નના સમુદ્ર જેવા આ મન પામે લક્ષ્મી પોતાની સચળતા, અપ્રિય, અને અશાનિનો પ્રભાવદોષ તરૂને અને સંગ્રામ સાયેનો વિરોધ કરીને રચી હતી. જેનો પ્રતાપાગ્નિ બીકણુ વેગીઓત્તપી તરણનો દગને બાળી મૂકીને ગિયુઓના હાથાઓના કુભચયન બેદતો ગિયુવગ વનને બાળતો ચાર મધુ સુધી જઈ પહોંચીને પણ ગાત થતો નહોતો. જે લક્ષ્મીનો નાથ છે, જેના કંઠ કમળમા ચાંદ્ર, અવધ્ય પનકમ વડે જેણે બવિરાજને બધનમા નાખ્યા છે અને જેણે ભુજગનો દૃષ ઉતાર્યો છે એના ગોવિન્દ દેવ જેના ગોવિન્દરાજ પુત્ર થયા મુદ્રમા મેઘગર્જના જેવા નાદ્ય પૃથ્વી ગાજતી સાબળીને ધર્મ રહિત ચર્ષ ગયેલા બળવાન વેગીઓએ મેઘનાદ માભળી હમે માનસ નગેર પર જતા નહે છે તેમ જીવવાની આગા છોડી દીધી. એગીઓને ક'પદમ જેવા મિત્રાને માટે ભયગિનિ જેવો, વોદનમહાના નયનકમળને ચંદ્રમા જેવો અને વેગીઓને મદદના હાથીઓના જોણ વિદારનાથ જે ઝનન જેવા છ. જના મહિરે જીનાયેલા નળ ઓની ખેડીઓના અનુદ આરાજ થયા કરે છે મ કરને મનદે નહવા ચંદ્રની પેઠે હજુ પણ જેનો યશ નિજુવનને ઉજાગ કરે છે, એના તે નાજવી દુષ્મનોને અન્ય પમાડનાર અને અન્ય જોતાતુ તાણુ કનાર મહાશક્તિગાની શ્રી કંકરોજ સર્વ લોકોને રજીન કરતા થયા કામો જેના કનાર નાનવરેમા નાનની પુત્રી માયે લગ્ન કર્યું. ગામઓના મુકુટમણિથી જના ચરણ જામે છે એવો તે બાવક જના પણુ લોકોના નયનકમળને સુખકાંક થયો ગગનમાના ચંદ્રની પેઠે સદગુણુ વડે જેણે પોતાના કુળને અવકૂત કર્યું અને વેગી અધકારનો નાશ કર્યો. મદદ અને મયેલા ક્ષીન્નમુદ્રમા થયેલા ક્ષીણુ જેના કુજગ યગથી જેણે દિગાઓને ઉજાગ કરી અને જેના દેવીઓ પર્વતની મુદ્રાઓમા બરાઈ ગયેલા હોવા જના તેમના મો કાળા થયા.

મત્સ્યમા જે ધર્મપુત્ર બુધિર્દિગ જેવો, બુદ્ધિમા વિદુર જેવો, દાનમા અર્ધપુત્ર કર્યું જેવો, ક્ષમામા મેઘ જેવો, બળમા ભીમના જેવો, ચારિત્રમા વાસુદ જેવો અને ઉપમા જે રતિપતિ કામોવ જેવો છે તે અને મુદ્રોમા વેગીઓના હાથીઓના ભૂથને નષ્ટ કરનાર, વિમુકકમા દૃઢ મ્હેતા હાથ વડે જામતો, રાંકરના માથાપર મ્હેલા ચંદ્રમા જેવા ઉજાગ યગપ્રસાદથી જેણે દિગાઓને ઉજાગ કરી છે એવો અને અનેક મામતોના મુકુટમણિથી જેના ચર્ણાવિદુત લાવન થાય છે એવા પન્ન મહોદ્ય, સમધિગત પચ મેંદાશબ્દ, પન્ન ભદ્રાર્દ, મહામત્ત ધિનાજ, પન્નેશ્વર શ્રી કંકરોજ પોતાના મદસામત, મેનાપતિ, લરકગીઅધિકારી, ચોર પન્નનાર (પોલિન ખાનાનો ઉપરી), ભોગિક (મામનો અધિકારી), રાજરથાનિય (પર મન્ન

ન જનવમા આ લેખતું ગોંગ છપાયુ છે, તેમા પહેલા પનગની છેલ્લી લિટિના પહેલા ત્રણ અક્ષર ગાહી લાગવાથી દગાઇ ગયા છે, ને તેથી જનલમા લેખ પ્રસિદ્ધ કરનારથી તે વચાવા નથી જનલમા આપેલા અક્ષરગતરમા પણ એ અક્ષરો નથી. લેખ પ્રદર્શનમા મધ્વા મળેલા તે વખતે આ લેખ આગળ છપાઇ ગયો છે એવું કોઇના ભણવામા નહોતુ અને પ્રગર્જન થના પહેલા આ લિપિ વચી આપનાર કોઈ મળશે એની આના નહોતી એથી આ લિપિ શીખી લેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો. પત્ર જ્ઞાતર સાફ કરીને વાચના દમાઈ ગયેલા ત્રણ અક્ષર "લ ધ વ" અને વંચાવા, તેથી "ધવલ ધવલી" એવા જે રાજદ થાય છે. ને શ્લોક વૃત્તો દનો તે દોષ દર થાય છે.

ખાતાના મત્રા] વગેરે પોતપોતાનો અધિકાર ભોગવતા સર્વને આજ્ઞા કરે છે કે સર્વને જાણ થાય કે મેં કાશીકુલ-વિષય (જહલા) માં આવેલું સ્થાવર પુલિસકા (જાણી) નામનું ગામ, ખેરેલી પામે, પિપ્પલાગ્રાથી ઉત્તરમાં, કાલપુરી (કોર) વહારથી પૂર્વમાં અને ખેરેલી સીમથી દક્ષિણમાં એ ચતુર્દિશાનાથું ગામ જંબુસરસ્થાનવાસી ચાતુર્વેદી વન્છસ ગોત્ર કણ્ડસ બ્રહ્મચારી બદ રેન્નિશર (સીશર) પુત્ર કુકેશ્વર (કેશ્વર) દિક્ષીતને અલિચ્છ વૈશ્વદેવ અગ્નિ હોત્ર વગેરે ક્રિયાઓ સારી રીતે ચાલતી રાખવા પોતાના અને પોતાના માનપિતાને પુણ્ય યશસ્વિ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે ચાહો મૂળ તપે ત્યાં સુધી, સમુદ્ર, નદી, પર્વત, પૃથ્વી કાયમ રહે ત્યાં સુધી, પુત્ર, પોત્ર અને તેના વંશવારઓને ભોગરવા માટે જલ મૃદીને આપું છે. તેથી હવે પછી થનારા રાત્રઓએ તે પાળવું અને પળાવવું. પ્રગળ પવનથી થતા વૃદ્ધિ તરંગ જેવું ઇચિત જાણીને અને સર્વ સંપત્તિ અનિત્ય છે એમ સમજીને હવે પછી થનારા બદ વૃષ્ટિઓએ અને અમારા વંશજોએ ભૂમિદાનનું સાધાગળુ ફલ જાણીને આ દાન પાળવું. જમવાનું વ્યામે કહ્યું છે કે-હે યુધિષ્ઠિર પોતાની આપેલી કે પારકી આપેલી ભૂમિતુ યત્નપૂર્વક રક્ષણ કર, કેમકે રાત્રઓએ પોતે આપવા કરતા ખીજનું આપેલું પાળવું એ વધારે ઉત્તમ છે. ભૂમિદાન કરનાર સાફ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં વસે છે અને તેનું હરણ કરનાર તથા હરણ કરવાની અનુભવિત આપનાર એજ પ્રમણે નરકમાં વસે છે. શંખ, સિંહાસન, ફાથી, ઘોડા, અને કન્યાદાન-એ ભૂમિદાનના આગળ કંઈ લેખામા નથી. મર્ત્ય દાનોમાં ભૂમિદાન શ્રેષ્ઠ છે. કહ્યું છે કે ભૂમિદાન હરણ કરનાર વિધ્યાપર્વતની જલ રહિત સુકી શુષ્કમાં ઢાળો સાપ થઈ જન્મે છે. ધણીઓએ પૃથ્વી ભોગરી છે અને સગર વગેરે ધણી રાત્રઓ થઈ ગયા છે જે કાસે. જેની ભૂમિ તે કાળનું જળ તે પાલન કરનાર છે. શકટપ કાલાતીત સંવત્સર હમે અગ્નિયેથી અદે ૬૭૯ના આગ્રો સુદિ ૭ વખનાર હું આદિત્યવર્મ્મ રાગદૂતક બસાધિકૃત શ્રી તેના પુત્ર શ્રી ભોદલ ધનિ.

‘હાંસોટશ્રી આવેલું’ તામ્રપત્ર.

ૐ સ્થિતિ વિકટ કટકોત્તુઙ્ગઃ સિદ્ધ મળટલ મળદનઃ મેરુરિવ જયધામશાહમાણકુલ ક્રમઃ । તસ્મિન્દક્ષે સમુત્પન્નઃ પ્રકટ પ્રાક્રમક્રાન્ત દિશ્ણળદ્વેષોનેક સમરસંઘટ્ટ રિપુરાજ....ળદ્વ વિષટન દોર્હળદ મળિદત વિમિત સકલારાતિ પક્ષો શ્રી મહેશ્વરદામે નામ રાજા વભૂવ હયાતઃ પ્રકટિતાશેષમૂળમળપ્રતાપો વિક્રમેકરસઃ અનેક નરપતિશતમુકુટતટ્ઠવાટિત મળિકર નિકર સમુલ્લસિતાઘોતિત ચરણકમલયુગલઃ શ્રી મીમદામઃ તસ્યાત્મનોનેક સામન્ત મુકુટકોટિ ઘટ્ટચરણારવિન્દો પ્રસાધિતાશેષ મૂળમળટલઃ શ્રી મદ્દર્ટવઙ્ગઃ સુતઃ વિગત ઘને... મદ શશિકર....રકિંકરાવદાત યા કં ત્યાં મંટિત સકલ જગત્રયઃ આનત મહીપાલ મૌલી મળિદત ચરણકમલયુગલઃ પરમ માહેશ્વરઃ શ્રી હરદામઃ તસ્ય પ્રિયાત્મનો પ્રસાધિતાશેષ વિપક્ષ મળટલોત્કરશ્રીઃ । શશિકર નિર્મળ યશોઘ વલલિત સકલ ભુવનઃ

श्री भद्रमहोदयः तस्य सुत समस्त सदगुणाधारभूत परम माहेश्वर समधिगत पञ्च
महाशब्द महासाम-ताधिपति श्री भद्रर्तुवर्द्धः सर्वानेवागामि नृपति महत्तर वासा
कादिन्तु मनुचोवयत्यस्तु च स विदित श्री भृगुकच्छावस्थिते यथास्माभि माता
पित्र्यो रात्मनश्च पुण्ययशोभिवृद्धये सोनपद्र वास्तव्याय अध्वर्यु माध्यन्दिन कौन्दिन्यस
गोत्र वानमनेयस ब्रह्मचारिणे ब्राह्मण भट्ट धूलय तापिपुत्राय अक्षरेश्वर विषयान्तर्ग
तास्य अर्जुनदेवि ग्रामस्य सूर्यग्रहणे उदयपूर्वका प्रतिपादियश्चतुर्थभाय ॥ यथा वर
न्वी वारश्चर्यः त्रैविध्यमहुचान्यमाचरन्तिये ऋपिन स ब्रह्मचारि ब्राह्मण

ब्राह्मण

तथा सौज्याद् वास्तव्याय तत्रैविध्य

सामान्याय अध्वर्यु माध्यन्दिन असुराय । सगोत्राय वाजसनेयस ब्रह्मचारिणे ब्राह्मण
भाट्टाय भट्ट विट्ट पुत्राय अर्जुनदेवीग्रामस्तूदक पूर्व आदित्यग्रहणे स दत्त भूमीभ्या
अर्जुनदेवि ग्राम सोदङ्ग स परिकर भूमिच्छिद्रन्यायेनाचाटभट्टप्रवेक्ष्य सहायान्तर सिद्धि
हुता ।

.... तोममहेश्वरैर्वेद्यागामि नृपतिभि प्रबलपवनप्रेरितोदधिजलतरगचचल जीव
लोकमभावानुगतानसारान्विभवान्दीर्घकालस्थेय सश्वगुणमाकलय सामान्य भोगभ
प्रदानफलेष्यभि अशिकर रचि चिरा यशश्चि चिपुभि सुयमस्यदायोनुमन्तव्य
पालयितव्यश्चेति यो वास्मीन् तिमिरपटलावृतमतिराच्छिन्नादाच्छिग्रमानं वानुमोदेत स
पचभिर्महा पातके सयुक्तप्यादित्युक्त च भगवता व्यासेन बहुभिर्यसुधाभुक्ता रामभि
सगरादिभि यस्य यस्य यदा भूमिस्तस्य तस्य तदा फल । यानीह दत्तानि पुरानरेन्द्रे
म्यान्तानि धर्मार्थं यशस्त्राणि निर्माल्य वान्तप्रतिमानितानि को नाम साधु पुनराददीत ।
विन्ध्याग्बीष्व तोयासु शुष्क कोटर वासिन । कृष्णाहयोहि जायन्ते भूमिदाय हरिन्तिये ।
स्व दत्ता परदत्ता वा यो हरेत वसुधग । ते न जाता जनेता च नरके सातिता ध्रुव ॥
मूर्खानेता भाविन पार्थिवेन्द्रा भूयो भूयो याचते भर्तुवर्द्धः मा मान्योय धर्मसेतुर्नपाणा
स्वे म्वे काले पालनीयो भद्रदि ॥ पट्टिर्वर्ष सहस्राणि स्वर्गमोदति भूमिद आच्छेता
चानुमन्या च तान्येव नरके वसेत ॥ लिखित येतन्मया वालम्भ भट्ट कर्कणभट्ट वत्सुष
मनुना गानाक्षरमधिकक्षर वा सर्वामत्र प्रमाण मिति यदुक्त रि लिखित श्री मन्ना-
गावलोक प्रवर्द्धमान विजय रान्ये श्री भृगुकच्छावस्थितेन भट्ट लल्लुव
द्वतर ॥ यत्रादितोपि सुविशुद्ध सवत्सर अताष्टके त्रयोदशाधिके ॥

હાંસોટનું ભર્તૃવર્ધનું તાત્રપત્ર.

સં. ૮૧૩

(ગ. ના. શુદ્ધ હાંમે ૮)

આ તાત્રપત્ર વલ્લભીલિપિને મળતી લિપિમાં છે. રાષ્ટ્રકૂટના તાત્રપત્રની લિપિ અને આ લિપિ એકજ છે; પણ આ પતરાના અક્ષર બેઈએતેવા સારા નથી. વચ્ચેની બે લિટિઓ જેમાં દાન લેનારનું નામ છે તે છેકાણેયું છે અને તે એક વાર લખાયા પછી ઉપર ફરી લખ્યું હોય તેવું છે. કેઈ કેઈ કેકાણે છેડાના અક્ષર, જતા રતા છે, અથવા વાંચી નહીં સકાય તેવા છે અપુતેનું ચોદાણ કુળ અને અનાવલા બ્રાહ્મણો જેમનું બીજું નામ માટેવા બ્રાહ્મણ છે, તેમની એક ગાળા સન્નેરા બ્રાહ્મણ તરીકે ઓળખાઈ તેના પૂત્રો આ તાત્રપત્રથી મળે છે. તાત્રપત્રનાં બે પતરાં છે તે બેકે કંકરાજના તાત્રપત્ર જેવડાં મોટાં છે. આ ક્ષેપનો સાર આ પ્રમાણે છે.

મિધ્ધ મંડલને સોમારપ પ્રચ્ચ સેનાસમૃદ્ધથી ઉચ્ચ મેર જેના કચ્ચ સદા સર્વદા વિજય પામનાર ચાહમાણ કુલના વંશજો છે તે કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહા ભર્તૃવર્ધના તાત્રપત્ર-પરાક્રમથી જેમને અનેક દિશાઓમાં જય મેળવ્યો છે એ તેમનું પ્રતો સાર. જગવાન રિપુઓના સમૂહને હતા છે, એવા શ્રી મહેશ્વરદામ નામના રાજા થયા. તેમની પછી અનેક શત નમ્પતિના સુકુટમણિ જેમના ચરણકમળ તેજસ્વી હતા તેવા શ્રીભીમદાસ થયા, તેમના પુત્ર શ્રીમદભર્તૃવર્ધ થયા. તેમના સુત પરમમાહેશ્વર શ્રી હરદામ થયા તેમના શ્રી કૃષ્ણદેવ થયા. તેમના સુત સકલ સદૃશજ્ઞાનાર પરમ માહેશ્વર મહા સામંતાધિપતિ શ્રીમદ ભર્તૃવર્ધ-હવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓ મહત્તરો વસાવા એમને જાહેર કરે છે કે શ્રી બૃગુકચ્ચ (બચ્ચ) માં રહેનાર અમારા માતાપિતા અને અમારા પોતાના પુણ્યપશની જીવિનેમાટે સોજપદ્ધ (મંત્રોદ) વાસી અધ્વર્યુ માધ્વદિન, કોન્ઠિન્ધસ ગોત્રના વાજસનેયસ બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણ ભટ્ટ ધ્યાને અધ્વર્યુ (શુદ્ધેશ્વર) હાંમામાં આવેતુ અર્જુનસ્ત્રો ગામ સર્વિદ્ય સમયે જાગૃકીને અર્પણ કયું છે. તથા સોજપદ વાતવ્ય ત્રિવિધસામાન્ય અધ્વર્યુ ભારેલા ભટ્ટ વિચ્છ પુત્રને અર્જુનદેવીશ્વર જાગૃક પ્રકૃતિ સર્વિદ્ય સમયે અર્પણ કયું છે. તે તે શામતી સરકકમાંના સર્વ પરિકર સાથે અર્પણ કયું છે, તે અમારા વંશના તેમજ હવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓએ યજ્ઞ પવનથી થતા સમુદના મોગના જેવું ચંચળ હવિત જાણીને, વૈભવને અસાર જાણીને અને ભૂમિદાનનું મહાત્મ્ય જાણીને પાળવું. મોહના અધિકારથી જેની શુદ્ધિ દંકાઈ ગઈ હોય તેવા જે કોઈ આ દાન હજી કરશે અથવા કરવાને અતુમોગ્ધ આપશે તે પંચ મહાપાત્રી થશે. જગવાન વ્યામિ ક્યું છે કે જમીનને મોગવનારા ઘણા થઈ ગયા અને સમગ્ર વચેરે રાજાઓ પેશુ ઘણા થઈ ગયા. જે કોણે જેની વૃમિ તે કાળનું તેને પુણ્ય. પ્રથમના રાજાઓએ ધર્મ અને યજ્ઞને માટે જે આપ્યું હોય તેને નિર્ભય માનવું અને જે ફરી આપે તે પવિત્ર પુણ્ય છે. ભૂમિદાન કરવા કરનાર વિધ્યાચળના પાત્રી વગરના સૂક્ષ્મ કોટરમા કાળો સાપ થઈને જન્મે છે. પોતાની આંખેલી કે પાંદડી આંખેલી વૃમિ જે ખુંચાતી લે છે તે અને તેને જન્મ આપનારી માતા સદા નરકમા પડે છે તેથી હવે પછી થનાર સર્વ રાજાઓ પામે ભર્તૃવર્ધ ફરી ફરી માગે છે કે રાજાઓએ પોતાપોતાના કાળે આ દાન પાળવું. ભૂમિદાન કરનાર સાડા હજાર વર્ષ કંપી સ્વર્ગમાં વમે છે અને જે તેનું હજી કરે છે અથવા કરજી કરવાની અનુમતિ આપે છે તે

નરેકમા વમે છે. લખનાર હું વાલબ્ય બટ્ટ ક્રકેલુ બટ્ટનો પુત્ર. વધારે ઓછો ઠાનામાત્ર જે કંઈ હોય તે સર્વ પ્રમાણુ છે. શ્રી મનાગાવલોકે વિજયીના રાજ્યમા એમના કહેવાથી ભર્યમા બટ્ટ લલ્યુ ફતક અકે સુવિશુદ્ધ સંવત્સર આડસે તેર.

સુરતનો પ્રાચીન ધાતુલેખ.

સુરત નમરગેહની પોળમાં ગોડીપાર્શ્વનાથના દેહરામા પીતળની પ્રતિમા ઉપર આ પ્રમાણુ લેખ છે.—

સંવત ૧૬૨૯ વર્ષે માઘ વ્રદિ ૪ સોમે સૂર્યપુર વાસ્તવ્ય શ્રીમાલ જ્ઞાતિય વ સાહ જયસતી માર્યા પ્રમુ સુત વ વુલા માર્યા વુલદે દુત વ સાધા માર્યા રામતિ શ્રેયોર્થ શ્રી અંચલ ગચ્છે શ્રી જયકેમરીસૂરીણ મુપદેશેન શ્રી વિમલનાથ વિંબં કારિતં

શિલાલેખ.

શુભગતના હતિહાસને લગતા શિલાલેખ અને તાત્રયેષોના ઉનાગ મ. રથુદતરામ પાવાભાઈએ લેવા મૂક્યા હતા.

મૂર્તિઓના લેખસંગ્રહ

જૈન પ્રતિમાઓ ઉપરના અપ્રસિદ્ધ લેખોના ઉતારા રા. મણિલ લ ખંડારભાઈ બાસે લેવા મૂક્યા હતા. અત્યારે જૈનધર્મ નહિ પાળતી ફેટલીક વાણિયા જ્ઞાતિઓ પાછવા કાળે જૈનધર્મ પાળતી હતી એવું આ લેખો લેવાથી સમજાય છે. એમા નાગર વાણિયા, શુક્લ વાણિયા, કપોળ વાણિયા, દિશાવાળ વાણીઆ વગેરે અનેક વાણીઆ જ્ઞાતિના ગૃહગ્રંથોએ એ મૂર્તિ ઓ ભરાતી છે. આ લેખો ઉપરથી વળી જ્ઞાતિઓ અને ગામોની પ્રાચીનતા ઉપર પણ સારો પ્રકાશ પડે છે. લાડવા શ્રીમાળી વાણિયા જ્ઞાતિ જે એક નાની ન્યાત છે અને જેની વસ્તી ફક્ત યાદ દેગ (મુગત ભર્ય) ની અંદરજ છે તે જ્ઞાતિ મૂળમા વાણિયા જ્ઞાતિ નથી પણ હમણા મો દોડમે વર્ષ ઉપર ઠાઇ દલકી ન્યાનના લોંગ જૈન ધર્મમા દાખલ થવાથી તેમજુ નામ લાડવા શ્રીમાળી પાડવામાં આવ્યુ છે, એવું અહીંના બીજા વાણિયાઓ કહે છે, પણ આ પ્રદર્શનમા મૂકવામા આવેલી કેતવાગની * ખંડિત પ્રતિમા ઉપરના મં ૧૬૮૩ના લેખ અને બીજા સં ૧૪૦૦-૧૫૦૦ સુધીના પ્રાચીન લેખો બતાવી આપે છે કે લોકો એ જ્ઞાતિ વિષે જે માને છે તે ખોટું છે અને પાડવા વખતમા દોષભાવથી તે જોડી કાઢવામા આવ્યું છે આવીજ રીતે ગામના નામ ઉપર પણ નવો પ્રકાશ પડે છે. રાંદેર એ નામ બધા ભૂના લેખોમા “રાનેર” લખાયલ છે. હેક છેલ્લા મો વર્ષથીજ ગરેર લખાવા માંડ્યુ. ગનેર ગખ્દ અર્થવાળો છે રા એ મન્દૂત રાજ ગુપ્ત્યુ અપખંસ. ૩૫ છે. જેમ “રા ખેગાર” “રા નવધણુ” “સંધ રા લે-મંધ” વગેરે. તેર ગખ્દ સંસ્કૃત નગર ઉપરથી થયો છે. સં. નગરનુ પ્રાકૃત નયર અને અપખંસ નેર થાય છે જેમ આપાનેર, અમલનેર, બાનેર, વડનેર વગેરે, ગનેરનો અર્થ રાજનગર થાય છે.

* રેવાડાના દેહગની નવલ્લ પ્રતિમાઓ ખંડિત થયેલી જમીનમા બંડગી રાખેલી મળી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે ઐરાગજેમના અમલમા આ મૂર્તિઓ ખંડિત કરવામા આવી હશે

તાડપત્રના ગ્રંથો.

પ્રદર્શ્ય લેખનું નામ	વિષય.	પત્ર સંખ્યા.	પ્રદર્શનમાં મુદ્દનાર ગૃહસ્થનું નામ.
બ્રાહ્મીલિપિના સોનેરી અક્ષરે લખેલાં	તાડપત્ર	૨૦	શેઠ શ. સા. ઝવેરી મુરત.
ઓરીયા લિપિનાં તાડપત્રો.	ભક્તિમાર્ગ.		ડા. બ. મુરત.
સારસંગ્રહ.	રામાનુજ વૈષ્ણવોની	૧૮૫	મ. મં. મુરત,
	ધર્મ વિધિનું પ્રતિ-		
	પાદન કરનારો સાર		
	૩૫ ગ્રંથ.		
મુક્તિચિંતામણિ.	જગન્નાથનું અને ત્યા	૩૮	જૈન ઓરીસ ભાવનગર.
	નું અન બક્ષણ કર-		
	વાનું મહારમ્ય વર્ણ-		
	વ્યું છે.		
પુરુષોત્તમભાસનું માહારમ્ય.		૧૮૯	વૈદ્ય મ. મો. મુરત.
ગીતગોવિંદ.	જયદેવ કવિદ્વિત.		શા. જ. ઝ. ગોધંડા.
દેવીનું સ્તોત્ર ÷	ભોજપત્રના ગ્રંથો.		વૈદ્ય તાપોશંકર મુરત.

સંસ્કૃત ગ્રંથો.

વૈદ્યક.

ગદનિઘંટ	ડત્તો સોદશ	લ. સ.	પત્ર સંખ્યા	કેળી પામે છે ?
		૧૫૭૭	૫૭૭	વૈદ્ય. ધી. ડા. પાંદે
આ મંથની છતિશ્રી આ પ્રમાણે છે.				મુરત.

“ છતિશ્રી સોદશ ગ્રંથિતે ગદનિઘંટે પંચ કૃત્ત્વાધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

વત્સ + ન્યમમ્લછ વૈદ્યાનંદ * ચંદનઃ શિષ્ય સંઘડયાલુઃ શ્રી રાયકવાલ વંશજ. ॥ ૧

સોદલાલ્યો મિષ્ણુમાનુષાદપંકજ પટ્ટપદઃ લૌકાનામુપકારાર્થમગ્રથદ્વદનિમ્મહઃ ॥ ૨

આયુર્વેદસુધારહસ્ય રસિકી સાહિત્ય સૌહિત્યધી,

ઝ્યોતિશાસ્ત્ર વિચારસાર ચતુરો યો લક્ષણે દક્ષિણઃ ।

શ્રીમાન્ રાયકવાલવંશતિલકઃ સ્ફારોપકારો ઘનો ।

જીયાત્રિત્યમસાવ સોદ લલિતઃ પ્રજોજ્વલઃ સોદટઃ ॥ ૩

યો હ્યશેષ ગુણ સંગ્રહ વેત્તા, વૈદ્યવૃંદ વરતામધિરૂઢઃ ।

સર્વ વસ્તુપુ હિતાહિતદર્શી સૌંડગિનાં મવત્ત મંગલહેતુઃ ॥ ૪

÷ મંત્રતંત્ર ભોજપત્ર ઉપર લખવાથી સિદ્ધિ દાયક થાય એવી માન્યતા છે.

* મૂળ પ્રતિમાં બે અક્ષરને માટે જગા ખાલી રાખી છે.

+ ચંદનઃ સ્પષ્ટ છે, પણ તે ભૂખ હોવી જોઈએ નંદનઃ ખરું હોવું જોઈએ.

સમાપ્તોયં ગદનિગ્રહાલ્લ્યો ગ્રંથઃ ॥ ૫ ॥ एवं सर्वे ग्रंथ संख्यायां ग्रथाग्रं १२१११ ॥
સ્વસ્તિ સંવત્ ૧૬૭૭ વર્ષે માદ્રપદ શુદ્ધિ ૭ સપ્તમ્યાયાં તિથૌ અનુરાધા નક્ષત્રે
 વિષ્ણુમ યોગે અલ્પિતમિદં પુસ્તકં જયતુઃ ॥ અદેહ શ્રી સૂર્યપુર વાસ્તવ્ય આશ્રમંતર
 નાગર જ્ઞાતિય વુદુરા શ્રી માણસુત વુદુરા શ્રી દામોદર પટનાથ તથા પરોપકારાર્થ આયુર્વેદ
 મહોદધે ગદનિગ્રહસ્ય પરોપકારાર્થ પુસ્તકમલિખિતાઃ ॥

અનુક્રમણિકાને છેડે છેડલા પાના ઉપર જમણી પાળુએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે.

“ સંવત ૧૬૭૭ વર્ષ કાર્તિક શુ. ૧૧ ગુરૌ અદેહ શ્રી સૂર્યપુર વાસ્તવ્ય આશ્રમંતર
 નાગર જ્ઞાતિય શ્રી સુશ્રુત ચાકાત્રેય વાગ્મટાદિ સંહિતાથ તત્ત્વજ્ઞો વિષ્ણુ શ્રી માનુ સ્તદા-
 ત્મજેન દામોદરાલ્લ્યેન જનક જનેતા દાયાદ મધ્યાત્મપ્રથક મૂત્વા અંકુલેશ્વર સ્કાશાત
 દ્રવ્યેણ દ્વાર્ગા પુસ્તિકા ક્રીના ॥ ...દ્રવ્ય સંખ્યા ૧૪। ૧

નિઘંટ નામમાલા.

જ્યોતિ સોહલ. (૧૮૮૧ મા લખેલી પ્રતિ ઉપરથી નકલ) મ. ય. વ્યાસ. મુરત

આયુર્વેદસુધારહસ્ય રસિકી સાહિત્ય સૌહિત્યધી ।

યોતિઃશાસ્ત્ર વિચારસાર ચતુરો યો લક્ષણે દક્ષિણઃ ।

શ્રીમાન્ રાયકવાલવંશ તિલકઃ સ્ફારોપકારોદયો ।

જીવામિત્યમસાવ સોદલલિતઃ પ્રજોગ્વલઃ સોદલઃ ॥ ૪

હિ મિપકશ્રી-સોદલ વિરચિતે નિઘંટુસાર સર્વસ્વે નામસંગ્રહે મિશ્રિકાધ્યાય સમાપ્તઃ

અયં-નામ સંગ્રહાલ્લ્યો નિઘંટુસારઃ સર્વોપિ સમાપ્તઃ ॥ સ્વસ્તિ શ્રી નૃપવિક્રમાર્ક સમયાતીતાત્

સંવત્ ૧૪૮૧ વર્ષે શાકે ૧૩૪૬ પ્રવર્તમાને પ્રથમ આવાહ ત્રયોદશ્યાં શનિવારે શુક્લપક્ષે

હુંગરેણ સ્વ પદનાથે નિઘંટુસારો લિખિતઃ

રાજનિઘંટ

પાંડિત નરહર. પાન ૧૭૬ લ. મં. ૧૮૪૨. ઉપાધ્યાય તુ જે, શુક્લ મુરત.

વૈદ્ય કલ્પતરુ.

કર્તા. મહિસનાથ.

પાન ૩૨૩. ત. મ. ત્રિપાલી મુબઈ.

વિષય. વૈદ્યક વિષયનો સચિત્તર ગ્રંથ છે. ૨મ્મા સંપૂર્ણ લખ્યો નથી.

સિધ્ધાંત વૈદ્યક.

પાન. ૩૧ ઉપાધ્યાય તુ. જે, શુક્લ. મુરત.

વિષય. સ્થાપર જંગમ વિષયનાં ત્રણશુ અને તેના ઉપાય વર્ણવ્યા છે.

રસરત્નાકર સિદ્ધિખંડ.

કર્તા નિત્યનાથ સિદ્ધ પાન. ૬૦ મ. બ. વ્યાસ સુરત.

વેદ્યક વિપયનો આ અંથ તદન અપ્રસિદ્ધ છે. અત્યારસુધી સૌ એમ માને છે કે રસરત્નાકર અથના પાંચખંડ છે. રસખંડમાંના એક શ્લોક ઉપરથી આ માન્યતા બંધાય છે, પણ આ અંથ જોયા પછી એમ કયુલ કર્યા વગર છૂટકો નથી કે એ શ્લોક પ્રસિદ્ધ છે, અથવા કદાચ નિત્ય નાથ સિદ્ધનો પોતાનો સંકલ્પ પહેલો પાંચખંડમાંજ એ અંથ પૂરો કરી નાખવાનો હોય ને પાછળથી એ વિચાર કેરવીને તેમણે છૂટો ખંડ રચ્યો હોય. અમેતેમ હોય પણ આ છટ્ટીખંડ નિત્યનાથનો પોતાનો બનાવેલો નથી એમ કદાચી કહી શકાય એવું નથી. પ્રતિ ધણી જૂની અને જીજ્ઞૃષ્ય યદ્યયેલી છે. શરૂઆતનાં અને છેવટનાં એક એક બંને પાન જતાં રહ્યા છે. અક્ષર મોટા અને સ્વચ્છ છે, પણ અશુદ્ધતા ધણી છે. આ ખંડના નામ પ્રમાણે એમાં જુદા જુદા સર્વ રસ ઉપર સિદ્ધયેલા ઔષધી પ્રયોગ બતાવ્યા છે. કેવળ રસ (પારદ) માત્રના નહિ પણ કાપૂરી વધી અને બીજા બધા પ્રકારનાં ઔષધોમાં સહેલા અને અતુભવસિદ્ધ એવા પ્રયોગોનો સંશ્લેષ આ ખંડમાં કર્યો છે. દરેક બાગને ઉપદેશ નામ આપીને સોળ ઉપદેશમાં આ અંથ પૂરો કર્યો છે.

આર્તક દર્પણ.

કર્તા. વાચસ્પતિ,

પા. ૧૯૫

ત. મ. ત્રિપાડી સુખધ.

શ્રી હૃમ્મીર નરેશ્વર: સમભવદ્વીર. પ્રતાપનલ, જ્વાલા જાલ કરાલ દષ યવન પ્રાગભાર શુષ્કેધન; યસ્ય, પ્રૌઢ સમાંગણેવ્વપિયશ: સ્વલ્લોક કર્લોલિની, કર્લોલામલ મંગના: સુમનસાં, ગાયંતિ રોમાંચિતા: ॥ ૨ ॥

તસ્યામ વદૈઘવરાં, પ્રમૂત, વિશ્વાસપાત્રં વિદિત શ્રરિત્રે:

પ્રમોદ નામા સફલ: પ્રમોદી કલા વિલાસૈકનિધિદ્વિજેન્દ્ર:

જેષ્ઠોભવત્તસ્યસુત: પ્રશસ્ત:

રૈશર્મનામા પ્રથિત: કલાભિ સંહર્મદ ક્ષોણિપતે સમાયામ્ ॥ ૪ અન્યોપિ તસ્યાસ્તિ સુત: કનીયાન્ ।

વાચસ્પતિ: સત્વગુણેક સંપતિ: ।

શાલિહોત્ર.

નકુલ - શાલિહોત્ર મુનિ લં. ૧૬૭૫ વૈદ્ય ઠા. કે. અંકેશ્વર

ઘોડાઓની બાતિ, રોગ, ઔષધ વગેરે અશ્વવિદ્યનો અંથ છે.

યંત્રચિંતામણિ.

દામોદર પંડિત

પા. ૩૬.

૬. ગુ. જી. શુક્લ. સુરત.

વિષય. મારણ મોહન વશીકરણના યંત્ર. તેની વિધિ અને તેનું ફળ વર્ણવ્યું છે.

કક્ષપુટી. અથવા નાગાર્યુન તંત્ર.

મંત્ર તંત્રનો અંશ છે.

આકાશ ભૈરવ.

પા. ૧૩૫.

લ. સં, ૧૮૩૭

ઉ. છ. જી. ગુક્લ. સુરત.

યંત્રો અને આપધીઓના વિવિધ પ્રયોગો વડે મારણ મોહનાદિના પ્રયોગ લખ્યા છે.

યંત્રરાજ

અંશ કર્તા. મહેન્દ્ર સુરિ. ટીકાકાર મલયેન્દુ. (અંશકર્તાનો શિષ્ય. ભરૂચના) જોસી ફ. કે. શાકે ૧૨૮૨ સુરત.

આ અંશના પાંચ અધ્યાય છે. પહેલો ગણિત અધ્યાય-એમાં ક્રમોત્ક્રમ જ્યાં સાધન, ભુજાળ્યા, કોટીજ્યા, ભુજકોટી પરથી આપસાધન, ક્રાન્તિસાધન અને નક્ષત્રોના ધ્રુવકો ઉપરથી ધ્રુવ કર્મસાધન, ઈંટશંકુ પરથી છ.યાકર્ણસાધન એ વિષયો છે. બીજો યંત્રધરનાધ્યાય છે. એમાં યંત્ર દંધ ધાતુનો બનાવવો એ વગેરે હકીકત છે. ત્રીજો યંત્ર રચનાધ્યાય છે. એમાં યંત્રના છ ભેદ, (પંદર પદર ઉત્તરાશના) એ છના મુખ્ય બે ભેદ સામ્યયંત્ર અને યામ્યયંત્ર (ઉત્તરાર્ધ અને દક્ષિણાર્ધ) નક્ષત્ર રાશિના સ્થાન, ર્ણુદિ યત્રમાં ભમંડળ સાધન એ વિષય છે, ચોથો યંત્ર શોધનાધ્યાય-એમાં કુળદિવસોત્તર શોધન, ભુજ શોધન, અને પાદ્ય શોધન છે. પાંચમો યંત્ર વિચારણાધ્યાય એમાં મૂર્ધ ઉપરથી ઓળા તથા નક્ષત્રના ઉત્તરાંશ સાધન, દાદશમાવસંધિસાધન, દિન હોરા, રાત્રિ હોરા, સ્પષ્ટ ઓળા સાધન, ઓળકિત, ચાલુ વર્ષના લગ્ન પરથી આવતા વર્ષના લગ્નનું સાધન, તિથિ નક્ષત્ર યોગ માધન તેમની ઘટીકા સાધન, દાદશાંગુલ શંકુ પરથી સપ્તાંગુલ શંકુની છાયા સાધન, સપ્તાંગુલ શંકુપરથી દાદશાંગુલ છાયાનું સાધન, યંત્ર પરથી પર્વત કિલ્લો, સ્તંભ વૃક્ષ વગેરેની ઉંચાઈ નક્કી કરવાની રીત, યંત્ર પરથી ઓળાના ઉદ્યાસ્તનું સાધન અને અંશ સમાપ્તિ એ વિષય છે.

શરૂઆત

ટીકાકાર: પ્રણમ્ય સર્વજ્ઞ પદારવિદં સૂર્યમહેન્દ્રસ્ય પદાંબુજંચ તનોતિદ્વગુંફિતયંત્રરાજ ગ્રંથ સ્વટીર્કા મલયેન્દુસુરિ: ૧

અંશકાર

શ્રી સર્વજ્ઞ પદાંબુજં હૃદિ પરામર્શ્ય પ્રભાવપ્રદં
શ્રીમંતં મદનાસ્ત્યસુરિ સુગુરં કલ્યાણ કલ્પદ્રુમમ્
લોકાનાં હિતકામ્યયા પ્રકુલ્ને સધંત્ર રાજાગમં ।
નાના ભેદ યુતં ચમત્કૃતિકરં સૂરિર્મહેન્દ્રાગિષઃ ॥

અર્થ ગ્રંથ: શાકે ૧૨૯૨ વર્ષે નિષ્પન્ન: એપુ પાતિતે શાકે કિંચિત્ તિષ્ઠતિ તતઃ
કલ્પનયા શાકે ૧૩૦૪ વર્ષે નક્ષત્ર ધ્રુવકોદાહરણ પ્રદશ્યતે.

ગૃહોના ઉદ્યાસ્ત-મંબાધી ઉદાહરણ મેતા લખે છે:—

સંવત્ ૧૪૩૪ વર્ષે આશ્વિન વદિ ૩૦ ગુરૌ અર્ધ રાત્ર સમયે સ્ફુટૌ રવિ શુક્રૌ
યંત્રેણ સાધિતૌ

અમ્બૂદ્ ભૃગુપુરે વરે ગણકચક્રચૂડામણિઃ

કૃત્તી નૃપતિ સંસ્તુતો મદનસૂરિ નામા ગુરુઃ ।

તત્ત્વીય પદશાલિલના વિરચિતે સુયંત્રાગમે ।

મહેન્દ્ર ગુરુણોદ્ધૃતા જનિ વિચારણા યંત્રના ॥ ૬૬

શ્રી પેરોજ શકેન્દ સર્વ ગણક પ્રપ્તો મહેન્દ્રપ્રભુઃ ।

જાતઃ સુરિવર સ્તત્ત્વીય ચરણાંભોજૈક ભૃંગચુતા ।

સૂરી શ્રી મલ્યેન્દુના વિરચિતેઽસ્મિન્ યંત્ર રાજાગમ ।

વ્યાખ્યાને પ્રવિચારણાદિકથના ધ્યાયોઽગમત્પંચમઃ ૬૭

હિતિ શાકે ૧૫૯૦ પ્ર. કાર્તિક કૃષ્ણ ૭ સોમે શ્રી સૂર્યપૂરસ્થ ય્યોતિર્વિદ
વિશ્વનાથાત્મજ રાઘવજિના સ્વપરાચાર્ય યથા પુસ્તકં લિખિત ॥

નલકથંત્રાધ્યાદિવૃત્તિ.

રાઘવશ્રુત. રામચંદ્ર. (કિન્નર કિનાનગ નિવાસી) જોમી કૃ. કે. સુરત.

હિતિ નિગદિત રીત્યા પૂર્વે માયોંવિરચ્યાંપસિનપસિ ન મોગં ચંદ્ર ઘૃગોન્નર્તિચ ।
સુજનનૃપવરાણાં દર્શયે તદ્વિવિધ્યં સુસરલ નલિકાયા સર્વમાશ્ચર્યકારી ॥ ૧ શાકેઝા
પ્રાક્ષચંદ્રાન્દે શીકરી નગરે જ્ઞતા ।

શાસત્યકવરે રાતઃગુર્વ્ય રાજ્યં સુધાર્મિનઃ ॥ ૧

ટર્તિ શ્રી રામચંદ્ર વિરચિતા રત્નાવલી નલકથત્રાધ્યાયાદિ વૃત્તિઃ સમાપ્તઃ શાકે
૧૫૯૭ જેષ્ઠ શુદિ ૧૧ ગુરૌ લિલિખિતં પુસ્તકઃ

રાજા મૃગાંગ

મહારાજા બોજરાજા પાન ૪. ગાંધી ૫૮૬ મ. બ. વ્યાસ સુરત.

યંત્રશિરોમણિ

પુરુષોત્તમ સુત વિશ્રામ (જાંબુસરના) જોમી. કૃ. કે. સુરત

શાકે ૧૫૭૭. સ. શાકે ૧૫૮૧

આ ગ્રંથ ૨૧૯ શ્લોકોના છે ગ્રંથકર્તાએ આપાયને બદલે “મણિ” નામ આપીને સાત
મણિના ગ્રંથ કર્યા છે. નર યંત્રમણિ, જલયંત્રમણિ, યંત્રગંગમણિ, આપયંત્રમણિ, હરીયંત્રમણિ,
નલિકામંત્રમણિ અને વંશવર્ણનમણિ એ આત્મમણિ છે.

જાતિવિવેક.

મ. બ. વ્યાસ સુરત.

કર્તા ગોપીનાથ.

કઈ કઈ ન્યાતિઓના લગ્નથી કઈ કઈ ન્યાતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તે અને તે તે જાતિઓ કયા કયા ધંધા કરવા તે આ અંથમા સવિસ્તર બતાવ્યું છે.

વિદ્યુદ્ભનિ.

પ્રણામી પંથનો અંથ.

પી. મે. સુરત.

સમરસાર.

પા. ૧૦

જોસી ફ. કે. સુરત.

વિષય-યુદ્ધમા રાજાઓના જયપરાજય થવાની સ્વરશાસ્ત્રની રીતે વર્તારો કાઢવા બાબત. ઇતિ શ્રી રામચંદ્ર મોખયાશુ વિગ્રહિત સમરસાર “ શકે ૧૬૦૨ આશ્વિન શુક્લ દશમ્યા શુક્ર ” લિખિત;

કૌતુક લીલાવતી.

રામચંદ્ર પા. ૬૫

જોસી ફ. કે. સુરત.

વિષય-તોલમાપ વગેરે સંબંધી.

ઈતિ શ્રીમાલ જ્ઞાતિ વિપ્રેળ, વિદ્યાધર સુતેન ચ, વ્યવહાર નિબંધોયં, રામેળકૃત કૌતુકં ।

૧૧. ઇતિ શ્રી કૌતુક લીલાવત્યાં મદ્ર રામચંદ્રેળકૃત નિબંધોયં ॥

ગણિતમકરંદ.

કર્તા રામદાસ

જોસી ફ. કે. સુરત

ઘડનગર નિવાસી નાગરાલ્યા દ્વિજેન્દ્રો ગણિ ગુણ વિશાલો મુધરો ગુનુ સુનુ;

તદિહ ચરણસેવી રામદાસો મૂવ, સ ગણિત મકરંદં શાસ્ત્રમેતચ્ચક્રારઃ ॥ ૬

શ્રીમચ્છ્રી સૂર્યસિદ્ધે નૃપવરતિલકે શાસતીલાં નૃપેન્દ્રે,

સ્થાતે શ્રીમાલ વંશે સકલ મુખિવરૌ રામદાસાવલૌ હિ ।

સૂનુ વિદ્યાધરસ્યા ગણિત ગુગગ્ગૌ ધાવમૂતાં દ્વિજેન્દ્રો;

ધીમાન્ શ્રીમાલયોશ્ર સ્વગુરુ પદરતો રામદાસોમૂવ ॥ ૭

સગણિત મકરંદં ચિત્રતં ચિત્રભાવૈ રકલિત ગણિતાવધેઃ પ્રસ્ફુટં મૂપશસ્તં;

ઉદહરદિતિ મિત્રા આતરઃ તત્ કૃતોમે, વિબુધ જન મવદ્ધિઃ ક્ષમ્મગાં સાધ્વ સાધુઃ ॥ ૮ ॥

ઈતિ શ્રી ગણિત મકરંદેઋ વિરામદાસ કૃતોચક્રમાર્ગાદિ ઉદયાન્ત ગ્રહ યુતિ વ્યતિપાતી

ચંદ્રર્શનો નામાધ્યાયાટમ્ ।

સમાપ્ત મિતિખંદ્રં ॥

તાજિકૈસ્તુલ

માલકૃષ્ણ બટ (જાગૃસરના) પા. ૧૧ લ. સં ૧૯૧૯ જોસી. કૃ. કે. મુરત

ચંડલાય વાસનામાવ્ય.

કર્તા-આમશર્મા.

પાન ૧૫ જોસી કૃ. કે. મુરત.

इति श्री पंडित महादेवात्मज आमशर्मा विरचिते चंडलायवासनामाव्ये भगव
सुत्यंतरं समाप्तमिदं चंडलाय वासनामाव्यम्

સ્વસ્તિ શ્રી સંવત્ ૧૪૫૮ વર્ષ શાકે ૧૪૨૪ પ્રવર્તમાને ચૈત્ર સુદિ ૯ ગુરૌ શ્રી
સૂર્યપુરવાસિના શ્રી શ્રીમાલ જાતિના મહીયાકેન લિખિતં ॥

પદ્ધતિ રત્નાવલી.

ગણેશ દેવસ પા. ૯ વ. શાકે ૧૫૮૮ જોસી. કૃ. કે. મુરત.

વિષય—જાનમપત્રી બનાવવાનો ગણિતનો આ અંથ છે. કર્તાએ પંદર વર્ષની ઉંમરે
આ અંથ રચ્યો છે એવું એ પોતે લખે છે.

ગણિતતત્ત્વચિંતામણિ.

પં. ત્રિવાકર પાન ૨૮ ૨. શાકે ૧૫૭૭ લ. સં. ૧૮૨૮ જોસી. કૃ. કે. મુરત

करणकुतूहल *

કર્તા બાલકૃષ્ણચાર્ય

જોસી. કૃ. કે. મુરત.

इति श्री महेश्वरोपाध्यायसुत भास्कराचार्य विरचितं गट्टपक्षे कुतूहलं समाप्ति
मगान् ॥ शुभंभवतु. संवत् १५६२ वर्षे ज्येष्ठ सुदि दशम्यां मौमे श्री सूर्यपुरे लिखितम् । ।

તાજિકમંજરી.

યાજ્ઞિક નાથ. (જાગૃસરના) ૨. સ. ૧૭૧૮ લ. સં. ૧૮૩૧ જોસી. કૃ. કે. મુરત.

નતકપદ્ધતિ.

વિદ્યામ પુત્રોત્તમ (જાગૃસર) પાન ૭ ૨. શાકે ૧૫૨૯ લ. શાકે ૧૫૪૧ જોસી. કૃ. કે. મુરત.

સિદ્ધાંતસાર.

ગોલ્ડવ. તટક. જોસી. કૃ. કે. મુરત.

જ્યોતિષ સિદ્ધાંતના સારરૂપ આ અંથ સોદરે દશ અધિકારમાં રચ્યો છે. દરેક અધિકારને
છેડે પોતાના સંબંધનો એક એક શ્લોક આપ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:—

* બનારસમાં પ. મુદ્રાકર છ એ સદીકે કરણકુતૂહલ છપાવ્યું છે, તેના કરતા આ તદ્દન
જુડુંજ છે. છપાવ્યું છે તે અત્યુત્કૃષ્ટના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

હ્યાતાસ્તિ યઃ ક્ષિતિતલે ગણકાઢજ માનુ ।

દ્વિયોંસુ પંકજરજઃ પરિપ્લુતમાલઃ ।

વિત્ સોદલેન નુદિને ગ્રહણં હિમાંશો ।

સિદ્ધાંતસારકરણે કથિતઃ ચતુર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

શ્રી માસ્કરાંમીષ્ટ મિદં સુધીર્ગિ વિલોચયમર્કગ્રહણેયગોલો ।

કૈશ્ચિત્ કૃતં સંસ્કરણં નતોયં ત્રિભોગજ્ઞાણેન નતં મતંમે ॥

અઙ્કાર્દિપદ્યુગલૈકમધુવ્રતેન, ચિદ્રચ્ચકોર નિકરત્ક્ષણદાકરેણ ।

વિત્સોદલેન રચિતે સવિતૃગૃહાલ્ય સિદ્ધાંતસાર કરણેઽગ્રહિ પંચમોયં ॥૧૧॥

અઙ્કાર્દિ પંકેરુહ રેણૂપૂતો યઃ સોદલો દૈવવિદામમીષ્ટઃ ।

તેનોદિતે ભગ્નહમાધિકારઃ સિદ્ધાંતસારે કથિતો હિ ષષ્ઠઃ ॥

પતંગાર્દિ પંકેરુહકાલૈ નામ્નિન્યકૃતે સોદલાલ્યેન (સિદ્ધાંત) સારે ।

શશાંકસ્ય શુદ્ધાકૃતિ જ્ઞાનસંજઃ સમાપ્તોઽધિકારોઽન્યમઃસ્ફુટોયં ॥ ૧૨ ॥

વિત્ સોદલાલ્યેન સમસ્તદક્ષ સાંવત્સરાનંદકનંદનેન ।

મોક્તાઽન ભિષ્ણા ગ્રહયોગસંજ સિદ્ધાંતસારે દશમોધિકારઃ ॥

દશોદ્ધાર.

સરછકવિ (સુરતનો) પા. ૧૧૭

દશા જોવા સંબંધિતો અંથ છે.

હિરકલશ.

હીરકવિ. ૨ સં લા. સં પાન ૭. સા. ગ્રંથેરી.

૧૬૫૭ ૧૮૧૧ ૩૩

મુરત.

ન્યોતિપરતનમાસા ઉપરથી આ અંથ બનાવ્યો છે.

પ્રાસાદમંડન.

મંડન મુગધાર.

તા ૨૧. મુરત.

આ અંથ મૂળ મંડન નામના મુગધારે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. તે મૂળ અને તેનું બાળાંતર ઉપાવવા માટે રા. જોષીચનવાસ કન્યાશુદાસ ગાન્ધારે તૈયાર કર્યું છે. અંથનો વિષય તેના નામ ઉપરથી સમજી શકાય એવો છે. દેહરાં બાંધતાં મુગધારે જે જે જાણ્યું એછાએ તે તે બધું પ્રાસાદવાર આ અંથમાં સમજાવ્યું છે. આ અંથ પ્રસિદ્ધ થવાનો છે એટલે તેની વિગતમાં લિપિ-રવાની જરૂર નથી.

રામકૃષ્ણ (વિલોભાક્ષર) કાવ્ય.

(જે પ્રતિઓ)

કવિ મૂર્તિ.

પા. ૧૭

બો. ૪૮.

પાકકથ. મુરત.

ઉ. ઘ. ૪૮.

શુકલ. મુરત.

આ સંપૂર્ણ કાવ્ય છે. પોતાના કાવ્યનો ખુલાસો-ટીકા લખતાં કવિ કહે છે કે:—

સમાક્ષારાર્દ્ધ વિષામાક્ષારાર્દ્ધ દ્વિધામવેચસ્તકવિત્વસીમા ।

સમાન ભિન્નાર્થતયા દ્વિધાયા, ભિન્નાક્ષારાર્થા ચ મવેદિતીયા ॥૧॥ .

કાવ્યને એક તરફથી વાચતા તેમાં શ્રી રામચંદ્રની સ્તુતિ છે જેમ:—

તં મૂડુતા મુક્તિ મુદારહાસં, વંદે યતોમવ્યમ્ભવં દયાશ્રી:

મૂડુતા-મીતા તેને (રાવણથી) મુક્તિ આપનાર-છેડાવનાર, ઉદારહાસે-સદા પ્રસન્ન ચિત્ત-વાળા દિવ્ય અવતારી અને દયા તથા શોભાધુક્ત શ્રી રામચંદ્ર તેમને હું વંદુ છું. હવે એજ શ્લોકને છેડતા અક્ષરથી વાચના થાંડીએ તો આ પ્રમાણે શ્લોક થાય.—

શ્રી યાદવં મન્ય મતોયદેવં સંહારદામુક્તિ મુતામુમૂતં ॥ ૧ ॥

મન્યમ-મૂલ અને તોય-ચંદ્ર: તેના પ્રકાશક છે (ગીતામા શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે, યજ્ઞમસિ યજ્ઞાનૌ તત્તેજો વિન્નિમામક) પૂતનાનો સંહાર કરી મુક્તિ આપનાર અને મુતામૂત પ્રાણુ રૂપે સર્વજ્ઞ રહેલા અથવા ચૈતન્ય સ્વરૂપ એવા યાદવ (શ્રી કૃષ્ણ) તેમને હું વંદુ છું.

કવિ પોતાનું જાગળ આપતા કહે છે:—

ગોદાવરી બ્રહ્મગિરે: સકાશાત્સં પ્રાપિતાપ્રાગુદધિ પ્રયત્નાન્ ।

યેનર્ષિણા સોપિ પુન: પ્રતીયમાં નેતુમદ્રિ પ્રમવેત્કિમેતાં ॥૩૭॥

एवं विलोभाक्षर काव्यकर्तुर्मयां समाया समवेक्ष्यतज्ञा: ।

જાનંત્વિમાં ચિત્રકવિ ચ સીમાં દેવજ્ઞ સૂર્યાભિધ સંપ્રદિષ્ટાં ॥૩૮॥

इति श्री देवज्ञ पंडित सूर्य विरचितं रामकृष्णारख्यं काव्य संपूर्णं सूर्यपुरस्थेन व्यासा षट्केन बल्लभ रामात्मजेन विश्वनाथेन लिखितमिदं.

પ્રતિષ્ઠાપત્રી.

ગોએશ્વર. પ્રાચીનપ્રતિ. પૂરી. શેઠ જી. સા. ત્રવેરી મુરત.

વસ્તુપાળ તેજપાળની કીર્તિ સંબંધિતા આ સંસ્કૃત ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

વૈતાળ પંચવિંશતિક.

કર્તા કવિ કાલિદાસ.

લ. સં. ૧૫૫૦

શાંખાયન વ્રાહ્મણ.

પા. ૮૨

લ. સં. ૧૪૮૩

કા. ઇ. ગા. મં. મુરત.

કવિત્રી આ પ્રમાણે કં.—

इति शांख्यायन ब्राह्मणे त्रिओध्यायः समाप्तः संवत् १४८३ वर्षे चैत्र शुदि ।
प्रतिपत्तिथौ १वौ अद्येह श्री वृद्धनगरे नागरा ज्ञातीय मच्छबाल दु. आ. छ सुत दु वच्छ
राजेन ब्राह्मणस्य पुस्तिका लिखिता ॥

વિદ્યુધ મુખમંડન.

જોધ સાધુ ધર્મદત્ત પેઢ હા. ડી. અંદરેધર.
સુભાગિતનો અ થ છે.

શેતરંજની બાજી.

શ્લોક ૩૪ છે.

ઉ. તુ. જે. શુક્લ. મુરત

કાગળ લખવાની પદ્ધતિ.

મ. બ. બ્યાસ. મુરત.

રાગ, શુર, શિખ વગેરે નાના મોટા દરજ્જાના વિદ્વાનોને પત્ર લખતા કોને શુ લખવું ?
આ અંથમા સંસ્કૃતમા બતાવ્યું છે.

પારસીક પ્રકાશ.

(ચાર પ્રતિ.)

પારસીઓ ધર્માચારના કયા કયા સિદ્ધાંત માને છે ? એમનામા કેવા સદશુભો છે ? એ
વગેરે આ અંથમા બતાવ્યું છે. શ્લોકો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

સુરતમાં લંબાયેલો પ્રાચીન ગ્રંથ.

સં. ૧૫૦૪,

પાન ૧૦

"इति स्याद्वादरत्नाकर सूत्रं समाप्त मिति मद्रप् लिखितं सर्वतिलक गणिभिः
सूरदत्त महानगरे ॥छा॥ * सं. १५०४ वर्षे लिखिताचंद्रधर्मगणिनो ॥६॥

પ્રાકૃત.

વચ્ચાલય.

જયવંશ વ. સં. પાન મ. બ. બ્યાસ મુરત.

૧૫૮૦ ૧૦૫ ૩૦ સા. અવેરી ૩૩

વિચાર-આ ગ્રંથ પ્રાકૃત ગાથાઓના સંગ્રહનો છે; પણ જે કાળે તે સંગ્રહાયો છે તે કાળની
ભાષા અપભ્રંસ બાળા હતી. ને ગ્રંથનો ઉદ્દેશ લોકોત્તર સુભાષિતોનો સંગ્રહ કરવો એ હતો એ
ટલે પ્રાચીન તેમજ વર્તમાન કાળની સર્વ ગાથાઓ તેમા સંગ્રહાય એ સ્વાભાવિક છે. આ
ગ્રંથ કવિની પોતાની રચનાનો નથી એમ બતાવતા કવિ દહે છે કે:—

* સંસ્કૃત "વિદ્યાલય" ગ્રંથનું પ્રાકૃત અપભ્રંસ રૂપ વચ્ચાલય છે. સંસ્કૃત "લ"ને સ્થાને
પ્રાકૃતમા "જ" થાય છે ને તે રૂપ શુન્દરાતી ભાષામા એવુંને એવુંજ ચાલતું રહ્યું છે.
જેમ સં. "વૈદ્યનાથ" શુ. "વૈદ્યનાથ," સં. "વૈદ્યલપુર" શુ. "વૈદ્યલપુર", સં. "લોત"
શુ. "જોત", સં. વિદ્યાપુર શુ. "વિજયપુર" સં. "વૃત" "મૃડ."

વિવિધ કષ્ટ વિરધ્યાણા ગાહ્યાણું વર કલાઈં ધિગૂણુ;
રમ્યં વજ્રમણ્ણગં વિહિણા જ્યવપ્રકં નામ —૩

વિવિધ કષ્ટ વિરચિત ઉત્તમોત્તમ ગાથાઓ લખી જ્યવપ્રક નામના કવિએ વિધિપૂર્વક આ વિદ્યાલય રચ્યું છે. આ સંપ્રદાય શુદ્ધ શુદ્ધ ૯૬ વિષયો છે. ને તે દરેક વિષયને “વજ્રમ” એ નામ આપ્યું છે, એથી “સોયાર વજ્રમ (શ્રોતાર-સામળનાર વિદ્યા), ગાહ્યાવજ્રમ (ગાથા વિદ્યા), કવ્યવજ્રમ (કાવ્યવિદ્યા) સત્ત્વગ્નવિદ્યા, દુર્લભગ્નવિદ્યા, મિત્રવિદ્યા, ” વગેરે અનેક વિષયો ઉપર તે કાળની લોકપ્રચલિત ગાથાઓ ભેગી કરવામાં આવી છે. એના અર્થ સમજવાની સુગમતા માટે એના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા કરવામાં આવી છે, જેનું નામ “ઝાયા રાખ્યું” છે. એટલે અર્થ ટીકા સાથે છે એમ ખતાવવા “વજ્રમસ્ય ઝાયા ” એ નામે તે ઓળખાય છે. અર્થક્ષર્તા ક્યારે થયો અથવા અર્થ ક્યારે રચાયો એ જાણવાને કષ્ટ ચોક્કસ આધાર મળ્યા નથી, પણ વિદ્વાનોનું એમ માનવું છે કે સંવત્ એક હજારની લગભગમાં આ અર્થ રચાયેલો છે, ઝાયાના કર્તા માટે અર્થને છંડે આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. મોટા મઝામાં માનમદ્મરિ થયા. તેમની પાટે હરિમદ્મરિ થયા. તેમના શિષ્ય શ્રી ધર્મમદ્મરિ. તેમણે સર્વ આશ્રયવાણીનું પાન કર્યું અને સં. ૧૮૮૩માં ઝાયા રચી.

વિદ્યાલયે પ્રાકૃતેસ્મિન્સુભાપિત મળાવહો ।

લિલેલ્લ લેલ્લક્રીંદ્રાયાં રત્નદેશ્વશ્ચ તદગિરા ।।

શિલ્પિગ્રહાગ્નિચંદ્રેર્હિપ્રમિતે વત્સરેવરે ।

અંધોયં સંલ્પયાલ્પ્યાતઃ સહસ્ર ત્રિતયં તનુ ॥૪॥

પ્રાકૃત કાવ્યનું મહત્ત્વ ખતાવના કવિ કહે છે કે:—

લલિતો મહુરુપરિજો, જ્યુવપ્રજ્યુવલ્લે સસિંગારે; સતે પાષ્ટન કવ્યે કોસક્રષ્ટ સક્રમં પદ્મિયં.

પ્રાકૃત કાવ્ય લલિત મધુરાક્ષરવાણું, સુવતિજનોને પ્રિય અને શૃંગાર રસવાણું વિદ્યમાન હતાં સંસ્કૃત કાવ્ય ભણે ? ટીકાકાર કહે છે—

સન્ક્રતાદયિ પ્રાકૃતમતિ રિચયતે । આત્રાલગોવાલ પ્રસિદ્ધત્વાત્ સુગમત્વાચ્ચ ॥

આ ગાથા ઉપરથી સમજાય છે કે પ્રાકૃત કાવ્યો લોકોમાં ખડુ પ્રચલિત હતા અને તે લોકપ્રિય હતા.

રત્નસંચય ગાથા.

(મુલાપિત)

અ. મા. ગ્રેરી મુરત

અતે

ખડુઓ.

શુભર જ્યુવમ મળજે સોવવાડય નામ પુરપસિધે,

અચય ગણનાયગ સિદ્ધિ, શુભનિહાણુર્નરિ ઉવએમે.

હરસભરેણ હરસએણ, ખડુએણ રેયણસંચયં સુધ્યં.

સુય સાધરા ઉદતીકિ, નંદકિ નં દુપ્પસ્સક મરિય.

મત્તાપિંગલ.

પાન ૨૩ મ. બ. બ્યાસ મુરત.

અપર્જસ બાપાના પિંગળ તરીકે આ ગ્રંથ મહત્વનો છે. એ બાપાના આખર કાળે ઓટ્તેસં. ૧૪૦૦ના લગભગમાં આ ગ્રંથ રચાયેલો છે. બાપા કાવ્યનો આદિકવિ પિંગલ ગણાય છે, કેમકે બાપા કાવ્યનું પીંગલ પ્રથમ તેણે કર્યું તેથી આ ગ્રંથ શરૂઆતમાં પિંગલને નમસ્કાર કરે છે:—

એ વિવિધ મત્તા સાગર પારંપતોવિ વિમલ મધ હેલમ ॥

મદમખ્યાસ તરડો છુઓ સેપ પિંગલો જગદ્ધ. ૧.

એની સંસ્કૃત ટીકા કરતા લખે છે કે

+ પ્રથમ માધ્યામ અવહટ

(અપર્જસ) માધ્યામ સ્તરંડ સ્તરણિ રિત્યર્થઃ । પાદલિહી તરંડો નૌ રિતિ હારાવલી ।
સંસ્કૃતેત્વાઘ કવિ વૌલ્મીકિઃ । પ્રાકૃતે શાલવાહનઃ માધ્યામ કાવ્યે પિંગલ.

આ ગ્રંથનું મંગલાચરણ અને તેમાં લીધેલા ઉદાહરણો ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે ગ્રંથકર્તા જૈન નહિ પણ બ્રાહ્મણ વર્ગનો કોઈ કવિ છે. ઘણે ઠેકાણે વાણીબૂધણનો આધાર લીધો છે. એક બે ઠેકાણે હમ્મીર નરેશ્વરનાં યશોગાનનાં ઉદાહરણ લીધાં છે જેમકે:—

પચમર દર મરધરણિ, તરણિ રહ ધુલિઅ ઝંવિઅ,

કમક પિટ્ટ ટરપરિઅ, મેર મંદર સિર કંપિઅ,

કોહો અલિઅ હમ્મીર વીર, ગઅ બૂહ સુ જ્યુતે,

કિઅડ કઠુ હાકંદ મુહ મેહડુકે પુતે ॥ ૯૨

કશ્ચિત્કવિ હમ્મીર યાનં વર્ણયતિ । યથા પદમરેણ મુવિતા ધરણિઃ । તરણિઃ સ્થિતો
ધૂલયાઽઽછાદિતઃ । તરણિઃ રથ ઇતિ વાકમઠ પ્રપ્થ મધઃ પતિતં અતિભારાદિતિભાવઃ ।
મેરુમંદરયોઃ શિરઃ કંપિતે ક્રોધેન ચલિતો હમ્મીર વીરઃ ગમ્યૂથ મુચુક્તસ્તદા કૃતઃ કપ્ટેન
હાકંદો મૂર્છિતં સ્લેષ્ઠ પુત્રૈઃ ॥

‘હદોમંગ જગ્યાઈ આઆ વગર રહે નહિ’ એમ બતાવતાં કહે છે કે:—

જેમ છુ સહક કણઅ તુલા તિલ તુલિઅ અદઅદેણુ ।

તેમ છુ સહક સવણતુલા અવહંદં હંદમગેણુ ॥

યથા ન સહતે કનકતુલા તિલેન, તુલિતમર્દોર્દેન । તથા ન સહતે શ્રવણતુલા અથ
હંદઃહંદોમંગેન અયમર્થઃ ॥

પુરતક બહુ છુછું છે ગ્રંથની આખરના થોડાએક પાન તરફ છે.

રતનસિંહ સૂરિ.- ૨ મં. ૬. પાન
૧૨૩૭ ૦ ૬૧

વિષય-પોતાના ગુરુ ધર્મસૂરિનાં, ગુણગાનનાં ૩૭ કુલક રતનસિંહસૂરિએ રચ્યાં છે તે-
મજા પ્રીતિ પછુ કેટલાંક કુલક પોતાની બાપા (અપર્જસ)માં રચ્યાં છે. તે સૂરન ગોપીપુરાના

જાનન'કારમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલાં છે. તેમાંથી 'ચોડાંએક' કુવંદાની નકલ પ્રદર્શનમાં મુદ્રિતી. નમુનો આ પ્રમાણે:—

સિરિ સિલસરિ ગુરુ ગણુદરહ પયપંકય પંચમેવિધ
ધમ્મમરિ મરિ હિરલિયહર, દેસણુ ગુણુ વન્નેવિ ૧
પરવિચારહમ 'મૂલુ' જગિ દેસણુમરિસુ ન દાણુ ૨
સા ધમ્મમરિ તુક વનિયમ, જિણુ જાયમ મુહ જાણુ ૨ ૨

+ × ×
અલિહ પમંપમ એક જાણુ, કલિજુગિ વદ્ધ લોહ ૧
ધમ્મમરિ સનિહ વર રપણુ ક્યજુમુ મિલિ કિ દોમ, ૧ ૫
ધમ્મમરિ મુણિ જો અમિયસમ, કર્નજલિહિ પિએમ ૧
સો છિત્તિયિ અવચંધણુમ, સિવસોકખઈ સંવેધ ૧ ૬
ધમ પડમનાહ ગણિણા બાવત્તિરિ જિણુવરાણુ સંચવણુ ૧
કુમરવિહાર ક્રિયાણાં, વિહિય મિણુ કુણુક કલ્લાણુ ૧ ૧૪ ॥
જમોવિ તાણુ સહસો સંસારે બોયણાણુ તાણુ રસ ૧
અણુહિલ્લવાડ નયરે રહજતા જોહિ સમ્યવિયા ૧ ૯ ॥
અણુહિલ્લ નયર ગમણુ નંદહ ક્યરહ વિમાણુ વર જતા ૧
કુમર નરિંદ મયંકો સંપ મુમુહં મુહા ચિંતો ૧ ૧૦ ॥

× × ×
બારસ સગતીએ, સુના મંકારસીહ બંદવએ ૧
અંદ દિજે સામિ તુમં, મુગ્ધંદિ મંવણુ જાડ ૧ ૩૪ ॥

+ + +
સિરિ ધમ્મમરિ પદ્મજો નિમ્મસ કિત્તીંધ અરિય જુવણુસસ ૧
સીસ લવે હિ કુલયં રધિં સિરિ રણુમરિહિ ૧ ૩૨ ॥

મહાવીર જન્મભિષેક.

જ ૨૪ મંગલમરિ. ૧૮ કુંક

વિષય—મહાવીર શ્વામીને ઇંડ અભિષેક કરે છે તેનું વર્ણન છે:—

તારડ દરડકિં મૂંઝ દલકિંઅ કુટિંઅ તુટિંઅ રોસ ૧
ત્રાટક ત્રટકિં રણુણુ રણુકિં રણુણિઅ ઋણુણિઅ ઝોસ ૧
તા ગજિજઅ અંબર વલિજઅ જલનિહિ ગુંજિઅ નિન્નરણુણિ ૧
તા કાવર કંવિઅ કામિણિ ગુંજિઅ, તુટિંઅ આભરણુણિ ૧ ૧૧ ॥
તા કુમ્મ કહુકિંઅ, એસ ધનુકિંઅ, ચરહારિવ વારાડ ૧
સાયર ઝલહલિઆ, ગિરિ દલહલિઆ, પૂ નરે નરનાહ ૧
દિમય મટગલિઆ, ગિદ ખડખલિઆ, જહુ નરો મતંડ ૧
સહસકણુ ચમકિંઅ, મુરગણુ મંકિંઅ, કિર શુદ્ધો જંબડ ૧ ૧૨ ॥

+ + +
તા નેક મંગલ વિતય કિરિહુણિ વીર જણુણિ અધિક ૧

તા સયલ સુરવર ઠામિ પુહતલ રંગ જગિ ચિર થપ્પિડ ॥ ૧૭ ॥
તા વાદિઅ દેવસુરિ પાય પણુભવિ અનધ પુણુ દેવસુરિ વંદિઅ ।
+ x સુંદર સુગુર રામચંદસુરિ જગિ જયહ મંગલસુરિ બુદ્ધિઅ ।

દિગંબર જૈનનાં અપભ્રંસ કાવ્ય.

આદિજિન કલસ

મૂ. ૬. ૩૫૩ીઆ

વડંભાણુ છણુ પણુવેવિ ભાવે, દલિમલ કલુસ વિવર્ણિડ પાવે ।
સંચાતેવિ અધરાવડ ગઈહ, જસુ જમ્મખલવણિ આયડ સુરેંહ ।
ગિહ મેર સિહરિ તય કોયણાહુ, અધ વિસમ્મ કમ્મ વણુ ડહણુ ડાહુ ।
કલમેદિ પહાયડ સિંહાસણુત્થ, ચલ ચામરેહિ વિર્ણિડ પસત્થ ।
બાલડિ શિએવિ ઇંદ્રસ તામ, જલ સંદપ્પસમ્મ હિયમ્મ જમ્મ ।
તા અવણિ છાણુ પરિકપ્પિડ, તે મેર અંગુકુએ ચપ્પિયડ ।
યરહરિય ધરણિ બંબંહુ ખસિડ, ગિરિ ડોલિહ સુર સમ્મલ તસિડ ।
ધતા-પરમેઠ્ઠિ પયાસણુ શિરવમ સાસણુ, ઈંદે વણિય જસુ ગુણુ ।
જિણુણુવેવિપયને, કહસિ હિયયતે, યુધ અણુમિય સુણુહુ જણુહુ ।
જય વડંભાણુ, સિવ હરિ પહાણુ, તથકોય પયાસણુ વિમલ છાણુ ।
જય મયણુ સુહડ નિહણુણુ સમત્થ, જય દોસ રહિય બહુ ગુણુ પસત્થ ।

નિશિ ભોજન.

જે ધમ્મુ કર્મ, જિણુ છાહુ ભુવધ, જુસ ભાવક જણે અખાણુ ચવધ,
જે જા પિરય નિહિ ભોયણુ કર્મ, મણુ ખંચિ વિદ્ધિઅ શિર્ણિ જોયિ ।
રથણિ ભુજંતહં દોમ્મ હોમ્મ, એરિસુ મુણિવર જંપતિ કોમ્મ ।
જહિં ભમ્મ જૂયર ખસિર મંતિ, જહિંવિં તરમેયધં સંચરતિ ।
જહિં દિદ્ધિ ન પસરેઈ અંધુ જમ, તહિં ગામ્મ મુદ્ધિ ભણુ હોમ્મ ટેમ ।
કિમિ દ્રીડ વયંગં જિજ્ઞુસામ્મ, પિખોલ્લહં કંનઈ મહરામ્મ,
ખન્નુરુદ્ધં કલુસલામ્મયામ્મ, અવંઈ હવંઈ વહુ સયામ્મ ।
અણાજેં જિસિ ભુજંત એણ, પમ્મ સરિસુ ધરિક અખાણુ તેણ ॥

પદ્ય—જે ભોયણુ બખધ, અખુણુ રખધ, માણુ ભડં જદ્ધુદ્ધિ ગમમ્મ ।
આદિદક દંતક, અધ વિલવંતક, બહુ સંસાર પરિભમમ્મ ॥ ૭
જહિં વધરિ ભેય વહુ સંચરતિ, તહિં રથભિદ્ધિ જુહુ ભોયણુ ન કિંતિ ।
વસિ કરણુ દિણાયક વગ્ગ વાણુ, જાણિદ્ધિમ્મ પયડક ભુવિ વિસાણુ ।
પુણ્ણે છક લિજ્જાણે જાધ, ચોરાસિ મારિ કસવણુમાઈ ।
પુણ્ણે પુરંદર હવધ સમ્મે પુણ્ણે પન્નલિપિ ન દહડ અગ્ગિમ્મ ।
પુણ્ણેણુ હોતિ ચક્કવધરાય, પુણ્ણે જા લગ્ગાદિ સમરે ધાય ।

પુણ્યે સિદ્ધાંતો યમર ધારિ, કરે કણ્યુ મંદુ પડિદાર્ બારિ ।
 પુણ્યે રહ મલ ધડ તુરય થઈ, ધય ચિંધ બેગ નીસાણુ ઉઠ ।
 ધર્મા-ધણુ ધણુ પહુતાણુ, જાણિમહું તણુ,
 જાણિ જાણુ સુય મોચરઈ,
 તે ધમ્મ પદારે, જિણુમય બારે, લલ્લ જીવે મોખઈ વઃધ ॥

હિંદીચ થી.

સહસાર નાથક,

અમદાવાદના નાગર કવિ મુગમ,

૨. સં. ૧૭૫૭.

લ. સ.

પા.

જ. સા. ઝવેરી.

૧૮૫૭

૨૬

સુરત.

નમુનો—

દિસિ પચ્છિમ ગુરુર સુધર, સકર એમનવાદ;
 ભૂપરિ કે સમ નગર મિર, બીપર મંડિત વાદ-૬
 તા મધિ સારંગપુર સુભગ, મુખદાયક સમ ધામ ।
 નાગર વિધ મુસંગમતિ, કવિપદજ મુરામ ૭

મત્રે સે સતાવના, યૈત્ર તીજ ગુરુગાર ।

પચ્છિ ઉજ્જલ સુમતિ કવિ, કિધ અંથ ગિચાર ૧૨

અંથના વિષય વિશે કવિ કહે છે:—

શ્રી સતગુર મોભો કહો, પૂછી હા પરિચાય;

કદા સાર મમારમે કેમે જાનો જાવ ૧૬.

આ પ્રશ્નના જવાબમાં નગર અને સતસંગતિ એ બે મહત્વનાં જણાયા લેધી સતસંગતિ ક્યાં મળે ? એ પ્રશ્ન ઉભો કરીને કેરી સભા સતસંગતિને લાયક છે તે બતાવવા ગાનમાં કેવા કેવા ગુણો જોઈએ, પ્રધાનમાં કેવા ગુણો જોઈએ, વગેરે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે:—

ધરા ધેતુ બુવપતિ ધની, ફૂલનહાર દુર્ગદાર;

રૈયત બચ્છ ગિચારયે, બોહરિ મુનહુ વિસ્તાર ૩૨

દૂધ દોહની રાખિકે, કરે રનામકે કાજ,

સા પધાન તામો કહે, જાહિ રાજકી લાજ. ૩૩

અંથનું નામ

કર્તા ૨. સ.

લ. સ.

૫૫ સં.

વિષય કોની પાસે છે

અનેકાર્થ મંજરી

નંદામ

૧૮૦૦

૩

કોણ

જ. સા. ઝવેરી

સુરત

હરિવિજયવિલાસ

વજુગારોટ ૧૮૬૫

બાનનગરના રાજ પુરોહિત

વર્ણન ત. મ. ત્રિપાઠી

મુંબઈ

પૃત્તીગજા પેલી	પૃત્તીરાજ	૧૬૮૮	૧૭૨૨	૧૪	ચંદ્રવિજય આમોદ
સમયમાઝ નાટક	બનાગનીદાસ	૧૬૯૩	૧૭૫૧	પ્રસિદ્ધ છે	ન ક. કાપડીઆ સુરત
વિદ્યુલ પંચાશિકા	સાનાચાર્ય		૧૬૨૬		છ. સા. અવેરી
હિતજીવૃત કાવ્ય મઅદ		૧૮૦૧			ર. ના. અંકલેશ્વર
રસિકપ્રિયા	ઈજીત				જે. વા. દીરાન
વેપ્પુવ મંદિરોમા ગનાતા					
પદસ અહ	અનેક				મ બ. વ્યાન
પત્તીપ્રભુ	મનોહરદાસ				ચં. બા મોડી સુરત
રમિક પ્રિયા	કેશવદાસ	૧૬૪૮	૧૮૫૨	ગૃગાઝ	બાદછ આમોદ
રાધિકા શિખનખ વર્ણન	બલભદ્ર				
જશુરામ રાજનીતિ	જશુરામ કવિ			ગજનીતિ	"
શાખ જાન	કપીર				"
બારામામા	છડ				છ. વિ રામળી
					મ. બ. વ્યાસ
	મોરલીધર				સુરત.
જહાગીર શુભમંજરી	કેશવદાસ	૧૬૬૨			"
અમરનાકઝ			૧૮૧૦	૬૦	ઉ. છ જે. શુકલ
નાથિકામોદ	વિહાગી			૨૧	સુરત.
					જ. કા પાંક
કાવ્યપ્રકાશ	મહાગણુ શ્રી				પારખંદર
	મુવાનન સિંહછ			૮૩૬૬	"
વિચારમાલા					"
અલ્પલીલા	અખો	૧૮૭૧			"
જાનગમેળી	નગરિ			૬૨૫૫	"
નુમાન નાગ	ગમકવિ				"
					કા. બ સુગત

સચિત્ર ગ્રંથો.

અંચલુ નામ.	સિંધ.	કર્તા	ર. મં.	લ બ	કદ	કોળી પામે છે.
કાવિનાચાર્ય ધ્યા	મેલેની ચિત્રો					કા બ. સુગત.
"					૧૫૧૦	૧૧ ચક્ર આમોદ
બીમ અનંગ						પા ૩૦ પ્રા વે. વ્યાન
						વોડાન.

અનુરૂપિ				૭	વડોદરા
ગંગેદ્રમોશ				૧૭	" "
દેવીમાહાત્મ્ય.				૨૩	" "
નરકપુ વર્ણન.	બાપંકર ચિત્રો			૭	ચંદ્ર આમોદ
નંદાવૃત્તનો સાથીયો	યંત્ર			૧	" "
ધનાશાસિબદ્ર મોષાષ્ટ	રાસ સચિત્ર	મતિસાર		૨૫	વિજય ધર્મચરિ
ઓખાડરણુ	સચિત્ર કથા	પ્રેમાનંદ		૫૦	ચંદ્રાવાળા સુરત
"	"	નાકર		૫૪	વંદ ધી. સુરત.
ચંડીપાઠ	"			૪૦	ડો. કરમુખગામ હોરા સુરત
હીરમંદિરના ચિત્રના બે ફોટોગ્રાફ				૨	શ. સા. ઝવેરી
શાસિબદ્ર રાસ	સચિત્ર કથા	મતિસાર	૧૬૭૮		પ્રે. ર. ભાવનગર
મોલીસ તીર્થંકર	સોનેરી ચિત્રો				"
સચિત્ર બારસા	મેનિરી ચિત્રો		૧૫૨૪		"
"	સાથે કથા				
"	"				મં. કે કાપડીયા સુરત.
જંતુહીપનો નકશો	"				"
ઉત્તરાધ્યયન	સચિત્ર કથા				"
કંકપૂજન	સચિત્ર			૧૨	"
ઝીણા અક્ષરે લખેલી ગીતા					ના. ચં. દિવા. શેઠ હો. ર. મોતી સુરત.
"	"				ભા. શિ. સુરત.
સચિત્ર ગીતા					કં. કે. જોસી સુરત.
ચંત્રરાજ	મહોની ગતિ નક્ષી રાફે	૧૫૯૧	૧૫૯૧		કં. કે. જોસી સુરત.
	કેરવાનો ચંત્ર				
રાણકપુરનો નકશો	નકશો				ચુ.ખા. મોદી સુ.
જન્મેતારી	મહોના ચિત્રો અને ચંત્રો		૧૮૬૫		ગુલા. મહારાજ
અમારીધોણા	સચિત્ર	કાપડ ઉપર પં. વેપ હાં વચેરના ચિત્રો સાથે અકબરશાહનો વખતના			મો. ડી. દેલાઈ સુંગાઈ

ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથો *

ગ્રંથનું નામ.	વિષય	ગ્રંથકર્તાનું નામ	ગ્રંથ રચ્યા સંવત	ગ્રંથ લખ્યા સંવત	ગ્રંથનું ક્રમ
અકબરનો રાજ્ય વિસ્તાર	ઐતિહાસિક				
	ભૂગોળ	વેણીયા બાલશા પટેલ			
અકાળી મરણ્ય ગીત	પાઠ	અક્ષ		૧૬૭૧	
અગડદત્ત રામ	રાસ	લલિતકીર્તિ	૧૬૭૮	૧૭૨૨	પા. ૧૨
અગડદત્ત પ્રમંથ	"	ભીમ	૧૫૮૪	૧૫૮૪	ક્ર. ૪૬૩
અગાધ બોધ	તત્ત્વજ્ઞાન	કુબેર સાહેબ			
અજપાલ હાલાની ગજગતિ	વખાણ	ચારણી કાવ્ય			
અર્જુનીયો	લોકગીત				
અજીતશાંતિરતન	સ્તુતિ	મેર નંદન ઉપાધ્યાય.			
અર્જુનગીતા	ઉપદેશ	ધનદાસ			પા. ૫
અદારપાપરચાનક					
પરિહારબાપા	બોધ	અક્ષ		૧૬૮૦	પા. ૭
અતિમુકતકસાધુગીત	રાસ	નયરંગ			ક્ર. ૨૦
અર્થકાન્ડ	ભવિષ્ય કથન			૧૭૫૯	પા. ૭
અનાથીમુનિઓપાધ	રામ	પુણ્યશીલગણિ		૧૬૦૦	પા. ૪
અનાથી રાજની ઓપાધ	રાસ				
અનિરૂધ્ધરણુ		બ્યસાગર ભટ્ટારક	૧૭૩૨	૧૮૫૨	
અભિમન્યુ આખ્યાન	કથા	પ્રેમાનંદ	૧૭૨૭	૧૯૦૮	
" "	કથા	તાપી બંધારો	૧૭૭૮	૧૭૯૭	
" "			૧૭૨૮	૧૮૦૬	
અભેસિંગ રાણાનાં ગીત	વખાણ	ગંડવી દુલ્લભ			
અમરદત્તનો રાસ	રાસ	ભટ્ટારક બ્યકીર્તિ	૧૬૮૬		
અમરસેન ઓપાધ	"	ત્રીકમ		૧૬૯૮	પા. ૪
અમરકુમાર ચરિત્ર	"	લક્ષ્મીવંદનભ			
અમરકુમાર સુરચંદરી રાસ	"	ધર્મવર્ધન	૧૭૩૬	૧૮૪૮	પા. ૨૧
અમદાવાદ શહેરનો ઇતિહાસ	ઇતિહાસ	શિલાજીપ	૧૯૦૮		પા. ૨૭૨
અમદાવાદથી માધવરાગે	પત્રવ્યવહાર				

* રિપોર્ટનું કદ વધી જવાથી છેક છેલ્લી ઘડીએ આવંત નોંધો છાપવાનું બંધ રાખીને આ પ્રમાણે એકકું લીધે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. છપાઇ ગયેલા ઘણા ગ્રંથોના નામ આ લીટમાંથી કાઢી નાખ્યા છે તેમજ જગાના સંકાયને લીધે એક કરતા વધારે પ્રતિઓ અને ઓછી અગત્યના લેખો પણ કાઢી નાખ્યા છે.

દ્વારામ કવિ ઉપર લખેલા કાવ્ય.

અમૃતવિલાસ	આ. છુટકાવ્ય	રઘુનાથ		
અમૃત વિલાસ	"	ગદવી કુલ્લમ		
અમૃતવેલી સન્ન્યાય	પાઠ	જશવિજય ઉપાધ્યાય	૧૮૫૬	
અવંતી સુકુમાલની સન્ન્યાય	પાઠ	મોમકુશળ		
અશોકચંદ્ર રાહિણી રાસ	રાસ	ગાનવિમલ	૧૭૪૭	૧૪૧ પા. ૫૩
અશ્વમેધ	કથા	ભાડિ	૧૬૬૯	૧૭૨૫
અશ્વમેધ	કથા	મ્હુરામ		૧૮૧૫
અક્ષ પ્રવચન માતાસન્ન્યાય	પાઠ	વિનયસાગર		
અસલ શુદ્ધિકાધિકાર	વેદક			પા. ૨૦
અચૂત ભાષાના મંથો				
આત્મહિત શિક્ષા (ગદ્ય)		દેવચંદ		પા. ૮
આદિપર્વ	મહાભારતની કથા	કિષ્કિન્દ્રાસ		૨૮૭
આદિપર્વ	"	મનોહર	૧૬૬૦	કડવા ૮૦
આદિપર્વ	"	માધવદાસ સુફ.	૧૬૯૫	૩૯૨
		રદાસ કાવ્યસ્થ		
આદિપર્વ દુપદી સ્વયંવર	"	ગિરિદાસ	૧૬૭૩	૧૭૨૫
આદિનાથ સ્તવન બાલાવબોધ	મુક્તિ		૧૬૦૦	પા. ૮
આદિકુમાર સ્તવન	"	ગ્રેમચંદ	૧૭૭૬	
આદિનાથ સ્તુતિ સ્તવન	"	બાવહરખ	૧૬૫૬	૫૪ ૩
આદિનાથ જાન	કાવ્ય			૫૪ ૨
આદિશ્વર રાસ	રાસ	શ્યમદાસ અક્ષયારી	૧૭૮૫	૧૭૮૫
આદિનાથ રાસ	"	અક્ષ જિનદાસજી		
આદિનાથ પુરાણ રાસ	"	અક્ષ જિનદાસજી	૧૮૨૪	
આદિશ્વર સમોત્તરજી	"	ભટ્ટારક સુરેન્દ્રભીર્તિ	૧૭૪૭	૧૭૪૭
આદિનાથ શાગ	કાવ્ય	ભટ્ટારક ગાનભૂષણજી		
આદિનાથ શાગ	"	ભટ્ટારક મોગપ્રભાચાર્ય	૧૬૯૦	
આદિનાથ વિનતિ	મુક્તિ	વિજયતિલક	૧૬૧૦	
આદિનાથ દેશનોદ્ધાર ટીપો	ઉપદેશ			
આદિત્યવાગ્ કથા		અક્ષયી સાગર	૧૬૮૧	
આદિકુમાર ધવલ	કાવ્ય			
આદિકુમાર વિવાહબો	"	વગ		
આનંદ રામ	રાસ			કુ. ૨૫
આરાધના રાસ	પાઠ	વિજય	૧૫૮૨	૫૪ ૨૫
આરાધના પ્રતિષ્ઠા	દિગંબર ઉપદેશ	અક્ષય સાગર	૧૭૨૧	
આરાધનાસૂત્ર ટીપો				

આપાદભૂતિ ધમાલ રાસ રાસ	પં. માનસિંહ	૧૬૩૮	૧૬૬૫	
આપાદભૂતિનો રાસ	ગાનસાગર	૧૭૨૪		
આપાદભૂતિ ચતુષ્પદી	" "	૧૭૨૮	૧૭૫૯	પા. ૯
આપાદ ભૂતિ ગીત	શુભ વર્ધન શિષ્ય			કું ૬૫૩
આંકનાં પાના	ગણિત			
દ્વિત્રિય પરાજય શતક ટપો	ઉપદેશ			
છલા કુમાર ચોપાઈ	રાસ	ગાનસાગર	૧૭૧૯	પા. ૧૨
છલાકુમાર રાસ	રાસ	લાલ વિનય	૧૮૮૧	
ઉત્પત્તિનો છંદ				
ઉત્તરાધ્યયન ચોપાઈ	રાસ	બ્રહ્મ	૧૬૪૯	પા. ૧૯
" "	" "	" "	૧૬૪૪	૩૨
ઉપદેશમાલા બાલાવખોધ ગદ્ય ઉપદેશ	સોમ સુંદરસરિ ૧૮૮૫		૧૪૮૭	૭૨
" "	ધર્મદાસ		૧૫૪૫	૨૯
ઉદયમકર્મની યાન	વાર્તા	નરહર	૧૯૨૮	
ઉદયોગપર્વ	કથા	કવિ ભાડિ	૧૯૧૦	કડવા ૩૧
" પાંડવ વિદિ	કથા	"	૧૬૭૬	પા. ૨૦૨
				કું ૧૭૬૫
નાયબસ્તવન	સ્તુતિ	નાયબદાસ		
નાયબસ્તવન	સ્તુતિ	દેવરત્ન	૧૭૮૪	
નાયિકતા ચોપાઈ	રાસ	પ્રીતિસાગર	૧૭૫૨	૧૭૫૮ પા. ૨૮
નાયિકતા રાસ	રાસ	સહજસુંદર	૧૫૭૨	
નાયબદેવ ધવલઅંબ	સ્તુતિ			
નાયબદેવ ધવલ				
એકાદશ સ્કંધ	કથા	નારાયણ ભટ્ટ (રામભક્ત)		૩૭
" "	" "	વલ્લભ	૧૯૧૬	
એકાદશી માહાત્મ્ય	કથા	શિવદાસ	૧૬૭૦	૧૮૫૭ ૧૨
એકત્રયતપ્તપંડત	તરવગાનવાદ			૧૦
એકાંતરા તાવનીકથા ગદ્ય	વાર્તા			૪
ઓખાડરણુ	આખ્યાન	પ્રેમાનંદ	૧૭૩૫	૧૮૨૨ ૪૬
" "	" "	નાકર	૧૬૦૦	૩૪
" "	" "	ચારણકવિ		
" "	" "	કાશીદાસ		
ઓધયતો ગરબો	ગરબો	વસંતભ		
અંબરિય આખ્યાન	આખ્યાન	વિષ્ણુદાસ શુરકરીદાસ	૧૬૪૩	૧૨
અંબરિય	"	કોકાવરણી		૫૩૧ એકજા
				કું ૬ મળી છે.

અ'બડ કથાનક	રાસ		૧૩૫૬	૭
અ'ચલમન્થ અર્ચા	વાદ			૬
અંતરિક્ષપાર્શ્વનાથ સ્તવન	સ્તુતિ	લાવણ્ય સમય		૬
"	છંદ	ભાવવિજય	૧૮૪૮	૫
અંકાવલી	ગણિત			૨
અ'બાઇઅગ્નિ	જૈન કથા			૧૦
અ'ગિકાદેવી સન્માય	સ્તુતિ (જૈન)			૧૨
કંકાનાં રૂપક	ઉપદેશ	ચારણ દેવદાન	૧૯૧૪	
કંકા	"	પ્રીતમન્સ		
કંકા	"	વિસ્મય		
"	"	રણછોડ		
કંકાલીરાસ	રાસ		૧૪૦૮	
કણ્ઠીના મહિના	કણ્ઠીનાં દુઃખ વર્ણન		૧૭૭૦	પા. ૨
કંઠલનેન અંદાવતીની વાર્તા	રાસ			પા. ૩૮
કમ્પનારાસ	રાસ	કાપમદાસ		
" ચોપાઇ		જયરંગ	૧૭૨૧	૧૭૨૮ પત્ર ૨૩
કરસંવાદ	કાવ્ય	લાવણ્યસમય	૧૫૭૫	૧૬૦૫
કર્ણપર્વ	કથા	વિષ્ણુનાસ	૧૭૨૪	૧૮૧૦ પત્ર ૬૧
" (જૂની પ્રત)	"	વિષ્ણુનાસ	૧૬૫૫	૧૭૧૩
કર્મગીતા	ઉપદેશ	કુબેર સાહેબ		
કર્મવિપાક આસાવબોધ	તત્ત્વમાન		૧૬૫૮	પા. ૨૪
" ગસ	ગસ	ગણેશજી	૧૮૩૪	
કર્મવિપાક		કૃષ્ણનાસ		હ. ૧૨૪
કલાવતી ચરિત્ર	ગાન	વિજયમદ્ર	૧૬૨૬	પા. ૬
કલિયુગનો છંદ	કાવ્ય	અમૃતવિજય	૧૮૦૨	૧૮૨૪
કલ્પસન આસાવબોધ (મઘ)	શાસ્ત્ર કથા			પત્ર ૮૯
કલ્યાણમંદિર ભાષા		જયસાગર	૧૭૮૯	પત્ર ૬
કવિ કેમાન્દમ ગારણા	અ સ્ત્રી કાવ્ય			
કાવત		જેખ		પત્ર ૧૮
"		બીખાશાદ		પત્ર ૧૦
" અભેસંગતા	આમ્બી કાવ્ય			
" શેકઆના	"			
કર્મસરૂપ	ઉપદેશ	ટેવેન્દ્રસુરિ		પત્ર ૧૧
કદાનગોપીનું નાટક	નાટક			

કાજલમેધારો રતવન	સ્તુતિ	નેમવિજય	૧૮૧૭	૧૮૩૨	
કાક ચોપાઇ		લગભગ	૧૬૦૦	પા. ૩	
કાફીઓ	ઉપદેશ	ધીરામકત			
કામદેવકુંવર રાસ	રાસ	શુભુરત સૂરિ શિષ્ય સોમચંદ	૧૬૨૬		
કામાવતીની કથા	કથા	કેશવદાસ			
„ વાર્તા	કથા	શિવદાસ	૧૮૦૩		
કાલીકામાતાનો ગરબો	કાવ્ય	હરીદાસ			
કુમતિવિધ્યસં ચોપાઇ	„	હીરકલશ	૧૬૭૭	૧૭૫૯	પા. ૯
કુમતિ સંઘટન રાસ	રાસ	સુમતિ સાગર	૧૮૧૮		
કુમારપાળ રાસ	રાસ	(નાનો) તપબદાસ	૧૬૭૦	૧૮૧૫	
કુમારપાળ રાસ	રાસ	(મોટો) „	૧૬૭૦	૧૮૧૫	૧૯૩
કુલદ્વજ કુમાર રાસ	ગમ	કકમ્બરિ શિષ્ય		૧૬૨૬	
કુંડળીઆ	કાવ્ય	કવિ ચોતીરામ			
„	„	અમદાસ			
કોક (શુભરાતી)		નર્મદાચાર્ય			
કૃષ્ણ રાધિકાના ખાર માસ	„	સાનંદ		૧૮૬૫	
કોધ, માન, લોભ, પરિહાર		વ્યાશિલ મુનિ			
ખરતરગાથ સંબંધી ચર્યાનો ખુલાસો.	વાદ				
ખંધામરિસલગાય	સ્તુતિ	પ્રમોદશીલ શિષ્ય	૧૬૨૯		પા. ૬૪
ગચ્છાચાર પદનાખાલાવખોધ (ગદ્ય)	સાત્ર				પાન ૩૩
ગજસુકુમાર ચોપાઇ	રામ	ગુભર્ધન. શિષ્ય			પા. ૭
ગજસુકુમાર ચોપાઇ	„	મતિ સાગર			
ગજસુકુમાર ગીત		ગુભર્ધન શિષ્ય			
ગજસંઘરાહોડના કુલણા ચારણી કાવ્ય	ગુણગાન				
ગજેન્દ્ર મોક્ષ		રામકૃષ્ણ			
ગણધરપ્રખોધ મહેતીરતવન	સ્તુતિ	સકલચંદ			
ગણ્ય ભક્તમાળા	ચરિત્ર (ઉપદેશ)	નાથોગદતી			
ગણ રાજસી હીંગોલાહિતનું	ગુણગાન	ચારણ કવિ		૧૮૦૧	
ગણિતસાર	ગણિત	આનંદમુનિ	૧૭૩૧	૧૭૩૧	પા. ૩૧
ગરબો		બીખો			
„		મધુનાથ			
„ (ખડુચરાણનો)		દયારામ			
„		નરસિંહ			
ગર્ભાશ્વાન		રતનજીવણ મદારક			
ગામડી નિશાળનો કડોની	પદશિક્ષા				

ગાનવારના ગરમીઓ	જાગમ		
ગીનગોવિંદનું ગણ બાપાતર			
ગીતા	પ્રીતમદાસ	૧૯૨૬	
ગુનીગુજરાતીમા અર્થ		૧૬૮૭	
ગીરોખત (સાટથેનું)		૧૮૫૨	
ગુજરાતના ઇતિહાસના	“ઉપવદાનથી ધરણી વરાડે લગી”		
શિવા લેખ અને તામ્રલેખનો સંગ્રહ	સંગ્રહકર્તા રણજીતરામ વાનાભાઈ		
“ ગોલંકીનાંશ	“		
ના શિવાલેખ અને તામ્રલેખ			
“ વાંચની			
ગુજરાતી આદરના પ્રિન્સીપલમ	એચ એમ રામચેન	૧૮૪૨	
		છાયા સં.	
ગુજરાતી લિપિનો ગુનામા ગુનો હસેલેખ.		૧૬૮૩	
ગુજરાતનાકરોડે કાવ્ય	સંગ્રહકર્તા	૧૫૭૨	૧૬૪૫
ગુજરાતી ભાવના	પાંડે		કે. ૩૦
ગુજરાતી રાસ	રામ	૧૭૧૪	
ગુજરાતીસંવાદ	ઉપદેશ		
“ (પદ)		જીવનદાસ ગુરુપ્રમદસં. ૧૭૭૮	
ગોડી	ઉપદેશ	કુમેર માટે	
ગોડી પાર્શ્વનાથ સ્તવન, મુતિ	વિજયવિભવગિરિય રામવિજય	૧૭૭૨	
“ છંદ	ગણવાળ		
ગોપીન વાદ	નગદ્ગિ		કડવા ૭
ગોપીઓનો પત્ર	દલિ મોતીરામ		
ગોરખનાથજી હંદ			
ગોરાનાદલની વાર્તા-ગોપાલ	ભાગ્યવિજય	૧૭૧૦	૧૭૧૭ પા. ૩૨
ગોવર્ધન રાસ	દલિ કાલદાસ		
ગોવિંદન પદ	ગોવિંદ		
ગોનમ ઇન્ડિયા બાવાગોવ (ગવ) તરંગાન			
“	✓ સોમસુંદરસુરિ	૧૫૮૮	કે. ૧૫૦૦
	✓ લાવળસમય	૧૫૪૫	૧૫૮૪ પા. ૬
ગોતમ દિપાલિકા અનન	સ્તુતિ	નકલચક્ર	૧૭૮૫
ગોતમસ્ત્રાણીનો ગમ	ગમ	વિજયગાદ	૧૧૨
ગોવિંદલાસ	દયા	અચાનંદ	૧૭૧૬ કડવાં ૪
ગંધાગ મહાતીર સ્તવન	મુનિ	માનવિજય	૧૭૨૫
ચંદ્રગી ગીન	કાવ્ય	પુસ્તકાગર	

ઉપ

પવિત્ર ચોપાઇ	રાસ	ધર્મરત્ન	૧૬૪૧	પા. ૧૫
સાવની વાર્તા	વાર્તા			
અસીમદ આખ્યાન	કથા	અક્ષ વિદ્યાસાગર	૧૭૨૨	૧૭૫૭
સધેર નરકાસુર આખ્યાન	"	શિવદાસ	૧૭૨૫	
નૈનકુશળસુરિ ભાસ	રાસ	પાદક મુક્તિવિજય		કુંક ૧૧
નૈનકુશળ મૂરિગીત	સ્તુતિ			
નૈનચંદ્રચરી ગીત	સ્તુતિ	મહિમરાજ	૧૬૩૫	
નૈનદત્તસુરિ અષ્ટક	"			પા. ૭
નૈન નેમિનાથ		અક્ષ		
નૈનદત્તસુરિ પાટમહોત્સવ	કાવ્ય	શિવચંદ મુનિ	૧૬૮૪	૧૮૫૦
નૈન લાભસુરિ ભાષ્ય	"			કુંક ૫૭
નૈનાનાપ્રમાણોપરીઆગમહુંડી		પુણ્યચંદ	૧૮૨૫	
જગાવા નેપાડા વગેરેનાં કવિન યશોમાન		ચારણ	૧૬૪૧	પા. ૧૫
અનધરસ્વામીરાસ	રાસ			
અવાઅવ વિમળિ		અક્ષ		
શુની શિક્ષાપાત્ર પુસ્તક (ખ્રીસ્તી)				
નૈતિપરત્નભાવા બાલાવબોધ	જૂની શુભરાતી		૧૭૧૬	પા. ૪૬
નૈશમાધ વસોવાનાં ગીત.	યશોમાન	ચારણ		
નૈન પ્રતિભાઓ પરના લેખ				
નૈનુસ્વામીનુ વિવાહકું		વીર પ્રભસુરી સિધ્ધ	૧૪૯૫	૧૫૫૦
નૈનુદ્વિપ પ્રવૃત્તિના અર્થ	ભૂગોળ			પા. ૪
નૈનુકુમાર રાસ	રાસ	નયવિમલ	૧૭૩૮	પા. ૬
નૈનુસ્વામી ગીત-છંદ	કાવ્ય			પા. ૧૬
નૈનુસ્વામીનો રાસ	રાસ		૧૬૮૭	
નૈનુકુમાર રાસ	રાસ	નયવિમલ	૧૭૩૮	૧૭૪૮
નૈનુસ્વામી રાસ	રાસ	ધર્મ સાગર	૧૬૬૬	પા. ૬૦૮
નૈનુપૃથ્થા		વિરજાનુનિ	૧૭૨૮	૧૮૦૬
નૈનુપૃથ્થા રાસ	રાસ	રામચંદ્રસુરિ		૧૭૨૮
નૈનુદ્વિપનો નકશો				
કાંચવરાજાનુ આખ્યાન	આખ્યાન	શિવદાસ		૧૭૧૬
કોસામાડની વાર્તા	વાર્તા			
કાલસાગર	ઉપદેશ	જાપબસાગર	૧૮૩૦	૧૮૫૨
તાજખાંના કવિત	યશોમાન			૭૨
તિથી		કુબેર સાહેબ		૧૮૮૧

[illegible]

ધર્મનાથરાજગીતા	કાવ્ય	હિદયવિજય			
ધર્મનાથ સ્તવન	સ્તુતિ	ગુણપ્રભ			૧૫
લક્ષ્મીઆલેખગુણવિધિ	કર્મ				૬
રૂપમેલક રાસ	રાસ	સમયચુંદર	૧૬૭૨	૧૭૮૯	
ગંગા	પીંગળ			૧૭૧૩	૨૪
ગંગા પ્રકાશ	પીંગળ	દમ્ભીર કવિ	૧૭૬૮	૧૮૬૨	૨૯
વેંડવિશુદ્ધિ	શાસ્ત્ર	ગાનસાગર			
વિપાદન વૃષરાસ
રંદર રતિહાસ ચોપાઇ	રાસ	માલદેવ			૧૫
દ્વિયોત્તમ મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય	રણુકેડ			૬૫
વૃષસાર ચરિત્ર	કથા	સમયચુંદર	૧૬૭૩	૧૭૨૭	૧૨
પૃથ્વીરાજવેલી ટપાઈ	કાવ્ય	પૃથ્વીરાજ		૧૭૨૮	૩૮
લુપ્ત કામતર	ઉપદેશ	કુમેરસાહેબ			
દિશી ચોપાઇ	ગાસ	સહજચુંદર		૧૬૭૭	૯
દ્યુમનચરિત્ર રાસ	દીગંબર રાસ	ભટ્ટારક દેવેન્દ્રગીતી	૧૭૨૨	૧૭૨૨	
દ્યુમનચરિત્ર	રાસ	કમળશેખર	૧૬૨૬		૧૦૩
પ્રભાતીઆ	સ્તુતિ	જનકુમાર			૭
પ્રજોત્તરરત્નમાલા	કથા		૧૬૪૪		
પ્રસ્થાનપર્વ	વિષ્ણુદાસ	કથા	૧૬૬૧	૧૭૬૭	૧૮
પ્રેમરસ ગીતા	કાવ્ય	ધ્યાગમ			
પ્રેમવાલ્મીકીગાસ	રાસ	ધર્મવિજય	૧૬૮૯	૧૭૬૦	૫૪
પંચાખ્યાન	કથા	વચ્ચાગ	૧૬૪૮	૧૭૬૨	૮૫
પંચકથાલુપ્ત ગીતગોવિંદ	ગુણિ	વિનયવિજય			
પંચાખ્યાન	આખ્યાન	ગુણગોવિંદ શિખા	૧૬૨૨	૧૮૬૨	
પુરાણ મંદિરના અર્થ (ગરુડગાથ)					
પંચોપાખ્યાનના અર્થ (ગરુડ)				૧૭૩૭	
પ્રચંદ	વાર્તા	નરપતિ	૧૫૪૪		૧૮
કામ	કાવ્ય	પ્રાચીન			
કારસીકસંદેહ	કાવ્ય	હોરદાસ સુંદરલાલ (સુરતના વા. કાવ્ય)			
ગણુવાહન આખ્યાન	આખ્યાન	હરિરામ વિરમ સુરતનો		૧૭૬૩	૩૫
બારમાસ	કાવ્ય	પીમદામ	૧૬૫૦	૧૭૫૦	
બારવૃત્તો રાસ	ગાસ	જનચંદ્રમુરી શિખ	૧૬૩૩	૧૬૩૩	૫
બારવૃત્ત મન્દગમ	વા	નયવિમલ શિખ			૬. ૫૨
બારવૃત્ત સંવગમ	વા	દેવનિમલમુરી ગિત			
બાવળી	કાવ્ય	નયમય	૧૭૪૪		૭

આદ્યઅક્ષિ ચરિત્ર	કથા	ભુવનકીર્તિ	૧૭૭૬	૩૩
પ્રાહરસ				૩
બંભલુવાડા મહાવીર સ્તવન સ્તુતિ		કનકકલશચરિત્ર શિષ્ય		
બંભલુવાડા પાર્શ્વસ્તવન સ્તુતિ		અલ્પ કવિ		
અલ્પચર્યાની નવવાડ	ઉપદેશ	ધર્મદંસ		
બક્તમહિમા	ચારિત્ર	હરિદાસ		
બક્તમાળા ચરિત્ર	ચરિત્ર	કવિગંગ		૧૫
બક્તવેલ	ચરિત્ર	કવિરામ		
બક્તમરકથા	કથા	ચિનોડીલાલ	૧૭૮૧	૧૮૨૭
બક્તમરસ્તવન આલાવબોધ (ગદ્ય) ઝુનિ		કિન્નરવિજય	૧૭૬૩	૨૨
બક્તિરતનાવલીના અર્થ				
ભગવદ્ગીતા	તત્ત્વજ્ઞાન	નરહરિ	૧૬૭૭	૧૮૨૬
ભગવદ્ગીતા	રામબક્ત		૧૬૬૦	૧૭૪૧
ભગવતગીતાના અર્થ (ગદ્ય) (જુની ગુજરાતી)				૩૬
બદ્રા તથા કસ્તુરચંદ	વાર્તા			
બરતબાહુબલી છંદ	દાંબ	રાજકીર્તિ	૧૮૨૧	
બરતબાહુબલીરાસ	રાસ	ગુણરત્નમરી		૫
ભારતબાહુબલી રાસ	રાસ	શાધીમંદુરી	૧૭૦૩	૧૬
ભરચવાળા લગુભાર્જના કવિત ખ્યાતિ		મદની દુર્લભ		૧૦
ભવભાવના કથા				૨
ભવ ચૈરાગ્ય ગતકૃષ્ણો			૧૬૮૫	૧૨૩
બાકિ મોરછની કવિતા	દાંબ	મોરછ સુરતના વા. કાયસ્થ		
ભાગવતસાર	કથા	પ્રાગદાસ	૧૮૨૬	૨૬૭
ભાવનાસંધિ	ઉપદેશ	જયદેવજુની સુર દેવનુરી		
બીખમપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ	૧૫૪૩	કુંદ ૬૨
મન્હવેલ	કથા	બેચર શિષ્ય નરબો	૧૭૩૩	૧૮૮૮
મત્સ્યોદ્ધરાસ	રાસ	ચંદ્રચરિત્રશિષ્ય	૧૫૫૩	૪૦
મતીઆ પંથ	હરિકૃત	સતગોર સહદેવ		
મતીઆ પંથનાકાષ્ઠો	ઉપદેશ	સતગોર સહદેવ અને બીજા		૫૦
મંડ્યાચલ ચૈત્યપરિપાટી સ્તવન સ્તુતિ		બેમરાજ ગણિ		૬૦
મનોરથમાતા	ઉપદેશ	બેમરાજ સુનિ		
મહમ્મદ પાદશાહ સન્નય				
મહાવીર સ્તવન (પાન વિહાર મંડન સ્તોત્ર) મોમચુંદરચરિત્ર				૧
મહાગલ રામ	રાસ	કવિ લાહ્યા શિષ્ય	૧૮૪૦	૨૫
મહાવીર સ્તવન	સ્તુતિ	લખમણ	૧૫૨૧	

મહાવીર રાગભાળા	કાવ્ય	ન્યાયસાગર	૧૭૮૩	૭
મહાવીર મતવન	રત્ન	કેશરવિજય		
મહાવીરઆમીરાસ	રાસ	શુભચંદ્રાચાર્ય	૧૬૦૯	૧૭૭૧
મહાવીરમતવન	મુતિ	માનવિજય	૧૭૪૫	
મહિના	વેદાત	પ્રાગદાસ		
મહિસંગમ મહાત્મ્ય	મહાત્મ્ય	કુવેર (ખંભાતનો)	૧૭૧૧	૩૩
માતાનાં ઝોગણીસ કવચની કથા કથા		શિવદાસ		
માનવુંગમાનવતીચોપાધ	રાસ	અભયમોમ	૧૭૨૭	૧૮૩૪ ૧૩
માધવાનસરાસ	ગસ	કુશલભાભ	૧૬૧૬	૭૩
માગધીક ગીતસંગ્રહ	લોકગીત			
માંડણુ ધાંધારાના ઉપાણી	ઉપાણી-વેદાત	માંડણુ લગભગ	૧૬૦૦	૧૭૨૦ ૫૦
મીઠા (૮૦)ની મન (૬૬૧) રમત				
મુનીપતિ ત્રાપીશ્વરકથા	કથા		૧૫૫૦	
મુનીપતિગજત્રાપિચરિત્ર	રાસ		૧૫૫૦	૨૦
મુન્નગરો (સંવન ૧૭૩૦નું મુન્નતનું મુન્નક) ગરબી				૧
મુશસ પર્વ	શિવદાસ	કથા		૧૭૬૭ ૧૩
મુનિપતિત્રાપિરાજ્યચોપાધ	રાસ		૧૫૫૦	
મુગધ્વજગીત	કાવ્ય	પદ્મકુમાર		૫
મુગાવની ચોપાધ	રાસ	સમયમુંદર	૧૬૬૮	૧૬૯૦ ૪૦
મુગાકેળ્યા	ગસ	વચ્ચ	૧૬૭૫	૧૬૭૫ ૧૮
મુગાવતીઆમ્યાન	આખ્યાન	સકલચંદ્રમુનિ		૧૬૪૩ ૮
મુષકુમાર ગીત	કાવ્ય	જનમાણિક્ય શિષ્ય કવિ કનક		કુલ ૪૫
મોતીકપાસીયાની ચોપાધ	ખ્યાતિ	રત્નદર્શી શિષ્ય	૧૬૭૯	૧૭૭૪
મદોદરીસંવાદ	કાવ્ય	શ્રીધર	૧૫૬૫	૧૭૦૫ ૧૬
મદોદરી રામજીસંવાદ	કાવ્ય	સુધનદર્શી		
મોધર ચરિત્ર	કથા	અલ્પજનદાસ		
"	રામ	દેવેન્દ્રકવિ	૧૬૩૧	૧૮૧૨
મોમકાપિગજ ચોપાધ	"	વિનયગેખર	૧૬૪૩	૧૬૮૮
મલકાની કથા	કથા	વિષ્ણુદાસ		૧૭૩૬ ક. ૮૭
મનજરાસંવાદ	કાવ્ય	કવિ મહમમુંદર	૧૫૪૦	૫૪ ૨
મુછોડાનો શોક	લોકગીત			૧૮૦૩
મુયસ	કથા	પ્રેમાનંદ		૧૮૦૧
મુયસ	કથા	કવિ વલ્લભી		૧૭૧૦
મસાનકુમારગસ	રામ	પાદક મહમમુંદર	૧૫૮૨	૧૬૭૬ ૫૪ ૮૯
નપરીક્ષા (નવગ્ન પરીક્ષા) વિદ્યા			૧૭૨૪	૫૪ ૫
નવસાત્ર મુજરાતી ગવ				

મનશાસ્ત્ર	જ્યોતિષ	શર્સાનું બાપાન્નર પ્રાચીન		
મેણી	ઉપદેશ	કુબેર સાહેબ		
મદીપિકા શિખળવેલ	રાસ	વીગવિજય	૧૮૬૨	૫૪ ૧૦
મસિન્ધુગદ્ય	પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ	માહવદાસ		૫૪ ૫૦
મસાગય (ગદ્ય)		"	"	૧૭૦૦ ૬૬
મળેંગાર ઉપર ચંદ્રાષ્ટક મંત્રી (ક) કાવ્ય		ચારણ		
રાજગીના પાર્શ્વસ્તવન	સ્તુતિ	ઉદયવિજય		
રાજસિંહ મનવની ગસ	રાસ		૧૭૫૫	કુકે ૬૦૫
રાજનીતિ વર્ણન	ગર્જનતી	જસુરામ		૫૪ ૬
ગાનગમન પદ	ન્યેગતિય	ગાનગમ		
ગદ્યમતિ નિરૂદ્ધ	કાવ્ય	ભાણુકમુરી		૫૪ ૧
ગોંડ રતન મહેમદામોતરી વચ્ચનિકા	દ્વાર્તા (મારવાડી)			
રાધાશ્વનું રૂપણ	કાવ્ય	રઘુનાથ		
ગદિનાનું રૂપણ	કાવ્ય	રણછોડ		કડવા ૧૭
ગત્તિગોળનચોપાઈ	ગસ	લક્ષ્મીનાથ	૧૭૩૮	
ગમસ્તુતિ		લખીદાસ		૧૭૬૩ ૫૪ ૨
ગમસીતારાસ	રાસ	અક્ષા શ્રીધન		૧૬૫૨
ગમસીતારાસ	રાસ	સમયસુદર		૧૮૮૬ કુકે ૩૭
ગમપુગણ બાપા	ગસ	અનન્નદાસ	૧૫૭૮	૧૮૮૦ ૫૪ ૩૭
ગમપરોગમાયન ગમ	ગમ	દેસગરિજય	૧૮૮૬	૧૮૦૬
ગસવંદાના પદ	પદ	રામકૃષ્ણ	૧૭૬૦	
ગમકથા	કથા	ગણછોડ		
ગમપ્રમંથ		મીરા ભુવન	૧૫૮૭	
રામાયણ રાન	રામ	અનન્નદાસ	૧૫૭૮	૧૮૮૭
રામાયણનો સાર	"	રામરામ		
રામાયણ	કથા	વિપ્લવાસ	૧ ૫૬	૧૮૭૫ ૧૨૮
રામાયણ અષ્ટાદશકાંડ	"			૫૧ ૧૦૧
રામાયણ આઠ્ઠ્યકાંડ	"	કૃષ્ણાસ		
ગસપ ચાંદી (મુની અંગાળી લિપિ)				
રૂઝિમણીકાવ્ય	કથા	અધપ દેડીભ	૧૬૦૦	
રૂઝિમણીવિવાદ	કાવ્ય	મુકતાનદ		
રૂઝિમણી હજી	કાવ્ય	ગજે		
"	"	કૃષ્ણાસ		

વિક્રમચરિત્ર		સંપદામ		૧૭૪૬
વિક્રમચરિત્રકુમારગાસ	ગાસ	સાધુદીર્ઘિ	૧૪૫૯	૧૬૯૯ હુંક ૪૨૮
વિક્રમાદિત્ય પંચદંડ ઓપાઈ	વાતાં	છનહર્ષ	૧૫૫૬	૧૫૮૨
વિજયશેઠ વિજયામનીગાસ	રાસ	રાજચંદ્ર યુનિ		૧૬૮૨ પત્ર ૬
વિજયચરણસુરીના ગુણ	ચર ચતુર્થિ			
વિજયલક્ષ્મીચરિ ચતુર્થિ	ચતુર્થિ	ત્રિપવિજય કવિ		
વિદ્યાવિલાસ પ્રગંધ	ગમ	આત્માસંદર	૧૫૧૬	૧૬૬૦ પત્ર ૨૦
વિકૃંક્ષનાયછનો વિવાદ	વર્ણન	કવિ માધવદાસ		
વિનયાધ્યયન ગીત	રાસ	અન્ન		૧૬૭૧
વિમલા ચલ નામ રતાન	ચતુર્થિ	શેઠકુચળ		
વિમલ શાકનો શ્રીશ્લોક	લોકગીત			
વિમલ પ્રગંધ	"	લાવડયસમય	૧૫૬૮	૧૫૮૪
વિમલ ચરિત્ર	રાસ	સામાગ્યનદીચરિ		
વિરાટ પર્વ	મહાભારતની કથા સુરભટ્ટ		૧૭૨૮	૧૮૧૦ પા ૪૧
વિરાટ પર્વ	"	નાકર	૧૬૦૧	
વિશ્વામિત્ર આગ્યાન	કથા			
વિનાનકૃત મણિદિપ	જ્ઞાનમોઘ	કુમેર સાહેબ		
વિહલણ પંચાશિકા	કાવ્ય	ગ્યાન		
વીરમેન રાજનો રાસ	રાસ			
વીરમેન સગ્ગાય	ચતુર્થિ	પ્રમોદશિલ શિષ્ય		
વીરચંપન	"	વિજયલક્ષ્મીચરિ	૧૮૨૭	
વીરચંપનક ચંપન	ચતુર્થિ	"		
વિરાટપર્વ	કથા	કાલીચુત		
વિરાટપર્વ	"	નાકર	૧૬૦૧	૧૮૯૯
વૈરાગ્યગીત	કાવ્ય	રતનનિધાન		હુંક ૬
વૈશ્યવ ધર્મનો ગદ્ય ઉપદેશ	ઉપદેશ			
વૈશ્યવમંદિરોમા ગવાના પદ	કાવ્ય			
વૃક્ષની સંગ્રામ	ઉપદેશ	યુનિ રાજેન્દ્રભાગર	૧૮૩૩	
વ્યવહારનું શુદ્ધિ ઓપાઈ	રાસ	સમય સુંદર	૧૬૯૩	૧૮૦૦ હુંક ૧૬૧
સાંપપર્વ	કથા	વિષ્ણુદાસ		૧૩
સાંજુગ્ય ઐત્યપરિપાટી ગન ન ચતુર્થિ				

શાલિભદ્ર સ્તવન	૧૦૦	ગેધમુનિ		૬૬૨૩
શાલિભદ્ર વિવાહકો.	આખ્યાન	લાખમણ		
શાલિભદ્ર મહામુનિચરિત્ર	રાસ	મતિમાગર	૧૬૭૮	૧૭૨૨ ૨૧
આરકાચાર	ઉપદેશ		૧૫૩૪	
આવકાચાર રાસ	" દિગ્ગજ			૧૭૧૮
આવકધર્માતિચાર	ઉપદેશ			૧૫૬૭ ૧૨
શાંતિનાથસ્તવન	સ્તુતિ	સોમવિમલચરિ		
"	"	ગંગ		૧૮૪૯
શિવપુરાણ	કથા	મહાદેવસુત હરદેવ રવાળી		૧૮૨૧ ૨૮૬
શિવભીલકીસંવાદ	કાવ્ય			૪
શિવગીતા અર્થ સાયે		બાપાનર કર્તા રણછોડજી	૧૮૮૧	૨૭૨
શિવરાત્રી માહાત્મ્ય	કથા	પ્રાચીન		૧૫
શિવચમણિની સ્તુતિ	સ્તુતિ	વર્ધમાન મુનિ	૧૭૭૧	
શિવદત્તકુમરરાસ	રાસ	સિદ્ધચરિ	૧૬૨૩ ૧૬૨૬	૫૪
શિક્ષાભાગા પ્રથમ ભાગ	અભ્યાસ પોથી જૂલી છાપ			૪૬૪
શીલવતીચોપાઈ	રાસ	દેવરત્ન	૧૬૬૮	૧૭૨૫ ૧૫
શીતલનાથસ્તવન	સ્તુતિ	સમયમુંદર		
શીલશિક્ષારાસ	ઉપદેશ	નયમુંદર	૧૬૬૮	
શ્રીપાલ રાસ	રાસ	ગુણરત્નચરિ	૧૫૩૧	૧૬૩૭
શ્રીપાલરાસ	રાસ	વાનસાગર	૧૫૩૧	૧૭૫૧ ૧૦
"	"	સમયમુંદર		૬
શ્રીપાલ ચરિત્ર	"	ભદ્રારત્ન વિજયપ્રભુચરિ	૧૭૩૮	૧૮૭૦
શુક્રદેવ આખ્યાન	કથા	વગ્નો		૧૭૬૭ ૨૫
શુક્રમંવાદ	તરંગાન	ગંગ	૧૬૫૭	૧૭૨૮
શુક્રમહોતિગી	વાર્તા	રત્નમુંદર	૧૬૩૮	૧૭૫૦ ૧૧૦
શ્રેણિકરાસ	રાસ	સોમવિમલચરિ	૧૬૦૩	૧૬૫૧ ૧૫
"	"	તપભગત	૧૬૮૨	૧૬૫૭ ૮૩
શ્રેણિક પૂરુષ	તરંગાન	ગુણકીર્તિ ભદ્રારત્ન	૧૬૩૦	૧૬૬૭
શ્રેણિકપ્રભાસર	"	ભદ્રારત્ન ગુણજ્ઞાન	૧૬૩૦	૧૬૩૦
પદ્મીસત શાલાવપ્રોધ (ગદ્ય)	ઉપદેશ	સોમમુંદરચરિ	૧૪૫૬	૧૪૫૬ ૨૨
પદ્મ પંચાશિકા	ઉપદેશ	વલ્લભ મોનીરામ		

સંગાળશાસ્ત્ર આખ્યાન	કથા	દો	૧૬૮૨	૧૭૬૬	૧૦
સતી ગુણ્યાલ્લીઓપાધ	રાસ	ગજકુશલ	૧૭૧૪	૧૭૬૭	૧૫
સદેવંત સાવલીગાની યોપાધ	રાસ	નિત્યલાભ	૧૭૮૨	૧૮૪૭	
સુતર ભેદી પૂજનો રાસ	રાસ	કીર્તિવિજય	૧૬૧૮		૧
સમ્યક્ત્વ હેમુદિ યોપાધ	ગમ	ઋષિવત્સરાજ	૧૬૪૨	૧૮૮૪	દુક ૧૪૪૨
"	રાસ	ભદ્રારક યશકીર્તિજી	૧૮૫૧	૧૮૮૦	
સમ્યક્ત્વ રાસ	રાસ	મુનિમુંદુરિનો ગિય			
સમ્યક્ત્વાધિકારે વ્યવિજયપ્રબંધ રાસ	રાસ	જનવિજય	૧૭૩૪	૧૭૬૮	
સમ્યક્ત્વ પરીક્ષા બાવાવબોધ ગદ્ય				૧૫૩૩	
સમેતશિખરની યાત્રા	વર્ણન		૧૫૫૫	૧૭૫૦	પાન ૪
સમાધી તંત્ર	યોગ	પર્વત ધર્માર્થી	૧૭૪૯		
સમા શીમાર	ગદ્ય				પાન ૧૦
સરસગીતા	વેદાંત	કુમેર સાહેબ			
સદ્ગીતા દુહા	દુહા				
સદ્ગુણવાચ	સિદ્ધાંત કથન	સદ્ગુણસદેવ			
મગરચેરી કથા	રાસ	હેમનંદનસિંધુ	૧૮૭૦		દુક ૧૭૧૨
સાંઠ સંવત્સર કાળ	જોતિય	"	"	૧૭૭૦	પાન ૨૦
સાંઠ સંવત્સર કાળ	જોતિય	દુર્ગાદેવ (પાપુનો)	"	"	પાન ૨૦
		દિગંબર જૈન માધુ)			
ધુઅતિસાર	ઉપદેશ	"	"	"	પત્ર ૨
ધુવંદના	ગુણિ	પાર્શ્વચંદ્ર			
ધુકેદપલના	"	મકલચંદ્ર			પાન ૧૦
ધુવંદના	સ્તુતિ	યમોવિજયકૃપાધ્યાય	૧૫૭૧	"	"
ધુવંદના	"	નયત્રિમય	૧૭૩૧	"	"
ધુવંદના	"	પ્રામાણ્ય	"	"	"
૧૮ સતીમંત્રાલય	પાઠ	તાગચંદ			
ગંગિયામણ રાસ	ગત	સંવેગમુંદ	૧૫૪૮	૧૬૫૨	
રખાવની	કાવ્ય	કવિમાર	૧૬૮૫	૧૭૩૦	પાન ૩૦
નુદ્રિત વર્ણન	ગદ્ય	"	"	૧૮૨૫	
રંગરાવુ વચ્ચેના કવિત	આગળીકાવ્ય	આરણ્ય કવિઓ			
રંગેય રાણાનું સામુદ્રિક		ગદની નાથો			
અપ્રમુખ પ્રબંધ	રામ	તમયનામ	"	૧૬૫૦	પાન ૧૬
"	"	સમયગુરુ	૧૬૫૦	૧૮૦૨	દુક ૧૦૦
આમગમો	આતિથામિક ગત	ગદનીઆનીય			પાન ૫

સિદ્ધપુર છત્રચૈત્ય પઞ્ચાદશી	મુતિ	કુશલવર્ધન		
મિહોર મ પ્રદાયની હકીકત	હકીકત			
સિંહામન બીગી	વાર્તા	હીરકલશ	૧૬૩૬	૧૬૧ ૭ ફુટ ૧૫૨
મીતાગમ પ્રમથ	ગમ	સમયમન્દર		
સીતાદગ્ધુ ગસ	ગમ	મ્મત્રી જ્યસાગર	૦	૧૭૩૨
નીમધર વિનંતી	મુતિ	વિજયતિલક	૦	૧૬૧૦ ફુટ ૩૧
સીમતીની કથા	કથા	હરેવગમ		
મીતાવેલ ગીત	ગીત	વજ્રબો		
સુખાન્નપીસધિ	ગસ	પુખ્તસાગર	૦	૧૬૦૮ પાન ૧૪
મુખવર શ્રીચરિત્ર ગમ	ગસ	રાજકીર્તિ	૦	૧૬૫૨ પાન ૭૯
સુનાયિત સત્રદ (પ્રાચીન)	ગમ			
સુમદાદગ્ધુ	કથા	સુગતનો વંશબ	૧૭૮૦	૦ કડવા ૩૧
સુગતની (મ ૧૮૧૩)ની	અગતો ગરબો			પાના ૪
ન્યૂધીલદામ	કાવ્ય	જિનપદ્મજી		
"	"	કવિ દેપાલ.		
એનીઓની સમસ્યા	સંવા			
એનેડી બાગમા				૧૫૨૮
એમગીન			૧૪૪૦	૧૬૦૦ ૧
એમગીનાતુ કાવ્ય				૫૬ ૧૮
એલકુલગ્નપદાવધી	ગમ	દ્રવિ મહાદેવ દિપવિજય	૧૮૬૭	૧૮૭૭ ૫૩
સૌતિકપર	કથા	નિપજામ		૧૭૮૭ ૧૮
સંત્રદગ્ધુ ગસ	રાસ	ગજવિજય	૧૭૭૭	૧૭૮૩ ૧૫
મંત્રદગ્ધુ રત્તિ	શાસ્ત્ર	અદ્યુગિ		૫૩
સંત્રાયા	ગસ	ગભમુનિ	૧૮૧૨	
મધની લીલાધર ગમ	"	"		
સંત્રપતિ સમગ્નિદ ગમ	"	અદ્યુગિ		
ગનન	મુતિ	યજોવિજય		૧૭૭૫ ૧૪
"	"	મદનચંદ		
સ્વર્ગી ગાદિબી	મ્થા	નિપજાન		૧૭૮૭ ૧૦
સ્વર્ગારોહણ	"	મ્થોનીનો નુરમ	૧૭૭૮	૧૮૩૩ ૩૮
આત્ર દુલ	પ્રજનો ગસ	નિચંદ		
આત્રાયાય	ગમ	નોમવિમનચુગિ		૨
આત્રાયાયનુ બાપાત	મદ			
આપર્	કથા	નિપજાસ	૧૭૧૫	૧૭૫૭ ૨૮

પરિશિષ્ટ ૬.

નામી નિબંધની યોજના તથા તેને લગતો રિપોર્ટ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

દંનામી નિબંધો.

સુરતમાં આવતી સાલ ભરાનારી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીચે પ્રમાણેના દંનામી નિબંધો લખાવવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

એ નિબંધો માટેની ચરતો અર્ધા આનાની રીકાટો મોકલનારને મેલકલી આપવામાં આવશે.

નિબંધોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

અનુક્રમ	કોને માટે.	દંનામીની સંખ્યા અને રકમ	વિષય
૧.	પ્રાથમિક શાળાની સ્ત્રી શિક્ષકો.	બે. ૧૬૭ ૩. ૨૫; ૨૭૭ ૩. ૧૫.	હાલની કન્યા કેળવણી આર્થ સંસારને અનુકૂળ છે કે નહિ.
૨.	કોલેજોમાં ભણતી સ્ત્રીઓ માટે.	બે. ૧૬૭ ૩. ૨૫; ૨૭૭ ૩. ૧૫.	તમારા જીવનમાં ભણતરનો શો ઉપયોગ કરશો ?
૩.	સર્વ સ્ત્રી અને પુરુષો.	એક-૩ ૧૫૦)	રામાયણનો સાર (કાવ્યમાં: ૫૦૦થી ઓછી નહિ અને ૧૦૦૦ લીટીથી વિશેષ નહિ)
૪.	ગ્રેજ્યુએટો માટે.	એક ૩ ૭૫)	હાલના અને પ્રાચીન કાવ્યો તેના ગુણ દોષનું નિરૂપણ. (ઉદાહરણ સહિત.)
૫.	પ્રા. શા. ના. શિક્ષકો	એક ૩. ૭૫)	કવિ નર્મદાશંકરની સાહિત્ય સેવા.
૬.	અંકર ગ્રેજ્યુએટો	એક ૩. ૫૦)	ઉત્તમ નવલકથા કેને કહેવી ?
૭.	ટ્રેધનર્ગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ	બે. ૧૬૭ ૩. ૨૫; ૨૭૭ ૩. ૧૫.	સ્મરણ સહિત, તેનો વિકાસ, ઉપયોગ, અને દુરુપયોગ; વ્યવહારિક દ્રષ્ટિથી દ્રષ્ટાંત સહિત.
૮.	હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ	બે. ૧૬૭ ૩. ૨૦; ૨૭૭ ૩. ૧૫.	શિષ્ય તરીકે છાત્રાલય (Boarding House)નો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકશો
૯.	હરકોઈ લેખકો માટે	૩. ૫૦)	આદ્યંબૂત જીવન.

ધનામોની શરતો.

ધનામી નિબંધોની શરતો નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ ધનામી નિબંધો કાગળની બાજુએ અર્ધો હારીઓ રાખી સ્પષ્ટ અક્ષરે લખવા.
- ૨ નિબંધ નીચે લેખકે માત્ર પોતાનું શુભ નામ અથવા મુદ્રાલેખ લખવો. પોતાનું નામ સરનામું તથા શુભનામ અથવા મુદ્રાલેખ એક જુદી કાગળની કાપલીપર લખવું અને તે પાકીટમાં મૂકી સીલ કરી મત્રી ઉપર મોકલવી.
- ૩ ધનામી નિબંધો જાન્યુઆરી સને ૧૯૧૫ તા. ૩૧મી મુધીમાં મત્રીને મળે એમ મોકલવા. ત્યાર પછી મળેલા નિબંધો સ્વીકારાશે નહિ.
- ૪ જો નિબંધ ધનામને યોગ્ય હશે તોજ ધનામ આપવામાં આવશે.
- ૫ ધનામી નિબંધો તપાસવા માટે એક ખાસ કમીટી નીમવામાં આવશે. અને તે કમીટી નો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે.
- ૬ છપાવા યોગ્ય હાથે એવા નિબંધો પરિપક્વે છપાવવા હશે તો તે પ્રમાણે છપાવવાનો અધિકાર પરિપક્વે છે.
- ૭ ધનામી નિબંધની શૈલી વિષયની મહત્તા જળવી સંરખ અને સાદી, અર્થાત સામાન્ય વર્ગથી સમજી સકાય એવી રાખવી.

પરિશિષ્ટ ક.

(૯)

ધનામી નિબંધોનો રિપોર્ટ.

અગાઉ કોઈ પણ પરિષદ વખતે ન ચોક્કસલી એની ધનામી નિબંધોની એક યોજના આ વખતે કરવામાં આવી હતી જેને અંગે મર્ચ મળી ૩૧ ૧૯૧૫ કાદવાનાં આવ્યા હતા. એમાં કોઈ પણ લેખકને અને વિગેરે કરીને એન્યુએટો, અંડર એન્યુએટો, કૉલેજ અને ડૉમિસ્ટિકમાં લેખતા વિદ્યાર્થીઓ, પ્રાયમિક શાળાના સિદ્ધકો, મેવેજમાં લેખતા સ્ત્રીઓ, પ્રાયમિક શાળાની સ્ત્રી સિદ્ધકોને નિબંધ લખી મોકલવાનું નિર્મત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. આ નિબંધો તપાસવાને માટે નીચેના ૨૭ પ્રશિક્ષકોની, એક કમીટી નીમવામાં આવી હતી.

(૧) રા. જા. કમળાચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદી.

(૨) પ્રો. આનંદગંધર આપુભાઈ શ્રુવ

(૩) ગ. રા. નગનિદરાજ ભોળાનાથ દિવેરીઆ.

- (૪) રા રા દોલતતતમ કૃપારામ પડયા
 (૫) રા રા કેશનનાન હપદરાય દુવ
 (૬) રા બ હરગોનિદમ દ્વારકાદસ કામ
 (૭) રા રા હિ મતલાન ગણેશજી અ નરી:
 (૮) રા રા રસ્તમજી પેસ્તનજી મસાણી
 (૯) રા રા દામુભાઈ કાલાભાઈ મહેતા
 (૧૦) રા રા કિતમનાલ કેશનનાન ત્રિવેદી
 (૧૧) રા રા કૃષ્ણનાન મોહનવાન ઝવેરી
 (૧૨) ઓ ગ મ રમણભાઈ મણીપનરામ ની-
 (૧૩) ઓ બળનતરાય કન્યાણુરાય કાકોર
 (૧૪) રા રા તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપા
 (૧૫) રા રા નદનાથ કેશરનાથ દીક્ષિત
 (૧૬) રા રા છગનવાન કાકોરલાન મોદી
 (૧૭) રા રા ગણપતગમ અનુપરામ ત્રવાડી
 (૧૮) રા રા રણુગોડલાલ લલ્લુભાઈ ખભાતા
 (૧૯) મી મહમદ કાદર રોખ
 (૨૦) રા રા કાલાભાઈ પિતામહરાસ દેરાસ
 (૨૧) રા રા કૈશિકરામ ત્રિવેદરામ મહેતા
 (૨૨) રા રા રણુજીતરામ વાવાભાઈ
 (૨૩) ઓ સુમન્ત બટુકનામ મહેતા
 (૨૪) ગ રવ જમનાનાઈ સક્કઈ
 (૨૫) સૌ કાશીનાઈ હેરલેકર
 (૨૬) સૌ નિવાગૌરી રમણભાઈ નીતકક,
 (૨૭) સૌ શારદાગૌરી સુમન્ત મહેતા

એના પ્રમુખ તરીકે રા બા કમળાચકર પ્રાણુચકર ત્રીવેદી દત્તા અને એમની મમતીયા જી । જીવ ત્રિપેને મારે જીવી જીવી સમ કમીંગી નીમી હતી કમીંગી મમ કટવેક દરજ્જે પહોંચ્યા પછી રાં બાં કમળાચકરે રાજનામ આપ્યું હતું તેથી રાં છગનલાલ કાકોરલાલ મોદીને પ્રમુખ નીમવાનો ઠરાવ થયો હતો પણ તેઓ તે પદ સ્વીકારી શક્યા ન હોવાથી અને મુદત વધી કુટી હોવાથી છેવટનું પરિણામ નહીં કરવાનું મારે પરીવર્તન વ્યવસ્થાપ મ મે મ્યુ હતું પરીણ કમિંગી મમ કેશનનાય હરપનાય દુવ આમગ નહીં હોવાથી તેઓ ભાગ નહીં રાં નહતા અને રાં છગનનાય કાકોરલાલ મોદી

એ અભિપ્રાય આપ્યો નહતો. નિયંધોપર અમુક સંજ્ઞા રાખવામાં આવી હતી તેથી કયો નિયંધ કોનો છે તે પરીક્ષકની જાણ બહાર રહેતું અને એક પરીક્ષક બીજા પરીક્ષકને અભિપ્રાય ન જાણે એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. સમ-કમિટીમાંના સભ્યોના અભિ-પ્રાયમાં જે વિરક્તિ જણાતી તો તે નિયંધ બીજા ગ્રહસ્થની પાસે તપાસાતો હતો. “આદર્શબલ જીવન”ના નિયંધમાં દાખલાતરીકે વિશેષ યતબેદ જણાતા ૨૦ કૃષ્ણલાલ ઝવેરીપર મોકલવામાં આવ્યો હતો. કેટલાએક નિયંધો જેમણે તેવા સારા ન હોવાથી ધનામના વિભાગ પાડી નાખવામાં આવ્યા છે અને કેટલાએકોને મિલકુષ ધનામ આપવામાં આવ્યું નથી.

રામયજીના સારનું ધનામ રૂ. ૧૫૦૦ હતું તેના બે વીભાગ કરવામાં આવ્યા છે. એ ધનામને માટે ૨૦ જા. નંદશંકર તુલસીશંકરના પુત્રો તરફથી રૂ. ૧૫૦ આપવામાં આવ્યા હતા તેમાંથી રૂ. ૧૦૦નું ધનામ એમના પિતાના નામથી આપવામાં આવ્યું છે. અને રૂ. ૫૦નું ધનામ એમના માતૃશ્રી ગં. સ્વ. નંદમવરીના નામથી આપવામાં આવ્યું છે. એમાં પરીક્ષકો તરીકે રા. નરસોહરાવ ભોળાનાથ, પ્રો. આનંદશંકર કૃષ્ણ તથા રા. હોલતરામ કૃપારામે કામ કરેલું. રા. બા. કમળાશંકરે રાજનામું આપેલું તેથી અને રા. કેશવલાલ દે. કૃષ્ણને અવકાશ ન હોવાથી એઓ તપાસી શકેલા નહીં.

આ ધનામ રા. ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઈ એનજીનીઅર અને રા. મણીભાઈ ખંડુભાઈ દેશાધને આપવામાં આવ્યા છે. “ઉત્તમ નવલકથા કોને કહેવી” એ વિષયપરનું રૂ. ૫૦નું રા. જીવજીત જીલાભાઈ દેશાધનું ધનામ જે રા. ભુલાભાઈ જીવજીત દેશાઈ એડવોકેટ તરફથી આપવામાં આવેલું છે તે રા. હીરાલાલ હરજીવનદાસ ગણુનાને મળે છે. એમાં પરીક્ષકો તરીકે રા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા, મી. રૂસ્તમજી પેસ્તનજી મસાણી, રા. દામુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા તથા રા. ઉત્તમલાલ દેશવજાવ ત્રિવેદીએ કામ કરેલું. “દાક્ષની કંથા કેળવણી” બાબતમાં રૂ. ૨૫ અને ૧૫નાં બે ધનામો- માંથી સમીનના નામજ દીવાન પીરનમ મોટામીઆ તરફનું આંમરોળની પીરની ગાદીના નામનું રૂ. ૧૫નું ધનામ સૌ. ખહેન અંદા પુરુષોત્તમદાસને આપવામાં આવેલું. એમાં પરીક્ષકો સૌ. વિદ્યાગવરી, સૌ. કાશીભાઈ હેરસેકર તથા ગ. જમનાભાઈ રામજી હતાં. “ભણતરનો ઉપયોગ” એ વિષયને લગતા નિયંધોને ઉપજાવ પરીક્ષકોએ ધનામને માટે નાપામ કર્યા હતા. “દાક્ષના અને પ્રાચીન કાવ્યો” એ વિષયના નિયંધો જો. રા. રા. રમણભાઈ તથા રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ તપાસ્યા હતા અને એનું રૂ. ૭૫નું ધનામ ઘટાડી રૂ. ૫૦ કરી ગ. રણજીત હીરાલાલ પંડ્યા બી. એ. ને આપવામાં આવ્યું હતું. આ ધનામ રા. મોદનનાથ રણજીતદાસ ઝવેરીના નામનું હતું અને એનાં નાણાં એમના પુત્ર રા. કૃષ્ણલાલ તરફથી આપવામાં આવ્યાં હતાં. “નર્મદની માદિલ સેવા”ના નિયંધો પ્રો. જીવનંતરાય શંકર, રા. તંતસખરામ મનસુખરામ ત્રિપાડી તથા રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરામરીએ તપાસ્યા હતા. એ ધનામ નર્મદના નામનું રૂ. ૭૫નું રા. ડાહ્યાભાઈ કૃષ્ણજી દેશાઈ તરફથી આપવામાં આવેલું. એના બે વિભાગ કરી રૂ. ૫૦ રા. હોટાવાવ કંદાનદાસને આપવામાં આવ્યા છે અને રૂ. ૨૫ રા. માણેકલાલ કાળીદાસ પટેલને આપવામાં આવ્યા છે. “સ્મરણ-ગત”ને લગતા નિયંધો રા. કૌશિકગમ વિદ્યદરશમ અને રા. નંદનાથ દેવાનાથ દિલિને

સર્વ મળી ૫૪ નિમ્ણો આવેલાં તેમાંથી ૫૨ હોંડ, ૧ મુસલમાન અને ૧ પારસી રખનાર હતા. ૧૦ સ્ત્રીઓ તથા ૫૦ પુરુષોએ લખ્યા હતા. આમાં એક પારસી બાલુ રૂપાંખાઈ પ્રારાણજી રખાડીએ રામાયણના સારના વિષયમાં હરીશ્રાંખ કરી હતી.

परिशिष्ट १

二、(9) 求

ଜାହେର ଆମର.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી બેઠક આવની સાથે સુરતમાં ભરવા તાબડ
વિચાર કરવા મુરતના પૂતનીઓની મહેર સખા સ્ટેશનના ક્વિપર બ્યોર્ન થીએટરની પાસે
પાટીદાર પરિષદ મંડપમાં રવિવાર તા. ૧૭મી મેને રોજ સાંજે સાડા પાંચ વાગે
ભરવામાં આવશે, તે પ્રસંગે સર્વને આવવા વિનંતિ છે.

ધિરદાસ જગજવનપ્રસ રેડાર	સ્વચ્છતા કાળાખાઇ
દુર્ગેશ્વર નરવરજી ત્રિવેદી	પ્રસન્નવદન મોટાભાઇ
નંદકૃષ્ણભાઈ રતનલાલ રાજમુન્દાર	અમૃતલાલ બાગદેવદાસ હીંગોળવાળા
હાકોરરામ દપિતરામ મહેતા	પ્રાણલાલ અમરેશભાઈ પારનેરીયા

અમનજી એવજી મોદી
 ગુલાબદાસ ભાઈનામ વડીલ
 કમળાશકર પ્રાણશકર ત્રિવેદી
 ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી
 રણકેડકદામ હાલ્યુભાઈ ખલાતી
 મંચેરગાદ પાવનજી કેડેખાદ
 લલિતાશકર લાલશકર વ્યામ
 હાથાભાઈ કલ્યાણજી દેમાઈ

મનતરાય મનરાય રાયજી
 બાળકૃષ્ણ વીરભાઈ પારેજી
 વિરેશગાદ હંદિરાનદ
 અતિસુખશકર કમળાશકર
 મોદનવાલ પાર્વતીશકર
 રણજીનરામ વાવભાઈ
 મનહરરામ હુગિદરરામ

સુગત તા ૧૬ મે સન ૧૯૧૪

(૨)

નિબંધના વિષયની યાદી.

(લુઓ પરિશિષ્ટ ગ)

(૩)

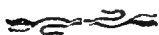
ઇનામી નિબંધની યોજના.

(લુઓ પરિશિષ્ટ ડ)

(૪)

દર્શનને સંગતી વીગતવાર બહેરે અખર.

(લુઓ પરિશિષ્ટ ધ)

(૫)

સુન્ત સધાડીઅ વાડ,

તાં ૧૭ મી એપ્રીલ ૧૯૧૫

સુજ મહાશય,

રિ વિ > આવતી તા ૧૮મી એપ્રીલ ૧૯૧૫ ને રમિયારે કારોગારી બાળની મહા મગી પ્રમ પતી નીમણુક સુટણીથી કરવી કે પમણીથી એ વાત નહી પ્રી પ્રમુખની નીમણુકન પ્રમ દાયમા લેશે માટે આપને વિનતી કરનામા આવે છે કે આપે તે સભામા હા ૧૨ રહેનાની કૃપા કરવી અગર જો આપનાથી તે પ્રમણે ન બની શકે તો આપ પ્રમુખ તરીકે કયા ગૃહસ્થની સૂચના કરો છો તે આ જોડેના પત્રમા ભરી મદારાપર મોકલી આપના કૃપા કરો.

લી૦ મેવં

મધવચરમ બળવચરમ હોરા,

પ્રમુખ કારોગારી મહા,

પાચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

(૫ અ)

સુખ૦

તાં એપ્રીલ ૧૯૧૫

સુજ મહાશય,

આપના તાં ૧૨મી એપ્રીલના પત્રના જવાબમા હું નીચેના ગૃહસ્થ અથવા ગૃહસ્થોના નામ આપની પરિહતના પ્રમુખ તરીકે સૂચવુ છું

૧૦ મેવં,

(૬)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

કેડમાં, નાણાં ભરવાની વિનંતી.

ગયા ૧૧મા રાત્રી પ્રમણે અગામી સાહિત્ય પરિષદ દવે થોડા વખતમા સુરતમા ભરાશે નવન નદ અર્થે મદદ એ પ્રમણે મળતી નહી પ્રી ગુજરાતના વિજ્ઞાન અને સાહિત્યવિનમીએલ મેમ પ્રી સાહિત્ય રૂપમા પોતાની બાંધ પૂન મદદન કરાશે આ અવસર પ્રમ થશે છે, એ અનુષ્ઠી દરેક વિસારિનક્ષી સુગત રીતે મુ વર્મો માનદની ઓમિ યોગા ૧૨૨ નહીં નહ આ નેથી આદ્યા નખસમા આવે છે કે આ નવો સુગ

આવનારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યવિદ્યારથીઓને તેમને યોગ્ય અને સુગતને શોધ્યા આપે એવો સત્કાર આપવા માટે 'પૂંગુ ફંડ એન્ડ' કરવામાં તેઓ પાછી પાની નહીં કરે, કાર્યવાહકો તરફથી નાણાં બરાવવાનું કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું છે અને જણાવતા ધણો દર્પ થાય છે કે, મુખ્યમાં વસના વતનીઓ તરફથી સારો આશ્રય મળ્યો જાય છે. પણ પરિપક્વને, અને જે જે કાર્યો કરવાના છે તે અમાં સાંજોપાંચ યથારિથત રીતે પાર પાડવને વારતે અને પોતાના વતન તરફનું કર્તવ્ય જાળવવાને સર્વ શ્રીમંત તથા વિદ્યાવિદ્યારથી સદગુરુ ગોળ યોગ્ય તક મળે એટલા સારૂ આ ઉપરથી વિનંતિ કરવામાં આવે છે કે, કાર્યવાહકો તરફથી શરત-ચુકને લાઇને તેમની પાસે માંગણી કરવામાં કદાચ ન આવે તો ને દરથુજર કરી, પોતાના તરફનો પૃથાશક્તિ ફાળો નીચે સહી કરનારપર મોકલી આપવા તેઓ કૃપા કરશે તો તેનો સાક્ષાર સ્વીકાર કરવામા આવશે.

આ રથળે એટલી સુચના કરવી અવસ્યની છે કે અત્રેની કારોબારી નડળી તા. ૧૮ મી એપ્રીલને દિને પ્રમુખની ચૂંટણીનું કામ હાય ધરશે અને એ કામમા જે ગૃહરથો કારોબારી મંડળમાં સામેલ થયા હશે તેમને મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે માટે જે ગૃહરથોને પ્રમુખની ચૂંટણીમાં બાગ લેવાની અપેક્ષા હોય તેઓએ પણ કૃપા કરી પોતાનો ફાળો જેમ અને તેમ જલદીથી મોકલી આપી મંડળમા દાખલ થવું. ફાળાનું ધોરણ કંઈ નિશ્ચિત નથી, રા. રા. હુલાભાઈ જીવણજી દેસાઈ, એડવોકેટ તરફથી રૂ. ૨૫૦, રા. રા. ત્રિભોવનદાસ નરોત્તમદાસ માળવી તરફથી રૂ. ૧૦૦, શેઠ મોરારભાઈ વિજયુખણદાસ હા. શેઠ મનુભાઈ રંગીલદાસ તથા શેઠ નટવરલાલ મગનલાલ તરફથી રૂ. ૧૦૦, રા. ગુલાબચંદ મોતીચંદ દમણીઆ તરફથી રૂ. ૭૫ અને એ પ્રમાણે બીજી પણ ઓછી વધતી રકમો ભંરાઈ છે. પણ એવું કરાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વાગત મંડળમાં દાખલ થવા એછામાં એછા રૂ. ૧૦ નો અને કારોબારી મંડળમાં દાખલ થવા એછામાં એછા રૂ. ૩ નો ફાળો આપવોજ જોઈએ અને દાખલ થનાર ગૃહસ્થ સુરત યા સુરત જીલ્લાનો વતની હોવો જોઈએ. રૂ. ૩ થી રૂ. ૫ સુધી ભરનારને ૧, રૂ. ૫ થી ૧૫ ને ૨, રૂ. ૧૫ થી ૧૦૦ ને ૩ અને રૂ. ૧૦૦ થી વધારે ભરનારને ૪ એ પ્રમાણે પરિપક્વમાં દાખલ થવાની ટીકીટો આપવામાં આવશે.

સંઘાડીઆવાડ-સુરત.

તા. ૧૨ મી એપ્રીલ ૧૯૧૫.

મહુવચરામ બળવચરામ

કારોબારી મંડળના પ્રમુખ.

(૬)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદ.

સુરત તા. ૧૬-૪-૧૯૧૫.

સુજ મહાશય,

મનિનય નિવેદન કરવાનું કે સુરતમાં દિનપ્રતિદિન પ્લેગ ઘટતો જાય છે, અને જે પ્રમાણે તે ઘટે છે તે જોનાં પરિપદ પ્રસંગપર ને સદંતર નિર્મળ થઈ જઈ એવી કાર્યવાહકોને

અંપૂર્ણ આશા છે, આથી હવે પરિપદ આ મહિનાની તા. ૨૯-૩૦-૩૧મીએ અત્રેની સરકારી દાદરકુલના કંબોઉ-૩માં ખાસ ઉભા કરેલા મંડપમાં ભરવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. માટે આપને પધારવાની વિનંતી કરવામાં આવે છે, જેનો સત્કાર કરી સુરતમાં પધારી સુરતના સાહિત્ય સેવકોને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે. પ્રમુખપદે રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ દિવેલીઆ બી. એ. બિરાગજી. પરિપદના બધારણ પ્રમાણે પરિપદમાં આવનારા સર્વ હવે સલાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહોં. સલાસદોને માટે તથા દિવસની શી કપિથો એક નક્કી કરવામાં આવે છે. એવડી શી આપણથી ખુરશી રીઝવ કરવામાં આવશે. ટીકીટ સંબંધી સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિપદના મંત્રી ટીકીટ ખાતું, ગોપીપુરા, સુરત એ પ્રમાણે કરવો. બધારમામથી આવનારા સહાયકરણો જેઓ પોતાના ઉતારા માટે સંગ્રહ નહોં કરી શકે એમ હોય તેમને માટે અલાયદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. રાજના આર આનંદ (૧૦-૧૨-૦) આપેથી જોગન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શકશે. આપનો વિચાર આ લાભ લેવાનો હોય તો આ સાથેનું ટાઈ ભરી મોકલવા કૃપા કરવી.

મધુવચરામ બળવચરામ હોરો.

સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તા. ૬:—પરિપદના ઉતારાની વ્યવસ્થાનો લાભ લેનારા સજ્જનો પોતાનું ખીજાનું એને કળશીઆ ખાલા સાથે લેતા આવવાની કૃપા કરશે.

(૭ અ)

પાંચમી સાહિત્ય પરિપદના મંત્રી સાહેબ,

આપનું નિમંત્રણ પહોંચ્યું છે.

- ૧ હું તારીખ ૩૦ મી એ ને વાર ને દિવસે જે ટ્રેન સુરતના સ્ટેશન વાગે પહોંચે છે તેમાં આવીશ.
- ૨ મારા ઉતારાની સોઢ તમારે કરવાની નથી.
- ૩ મારા જોગન વગેરેની સોઢ તમારે કરવાની છે. નથી.
- ૪ મારી સાથે માનુસો આવશે, તેમની વ્યવસ્થા મારા પ્રમાણે કરવાની.
- ૫ હું દિવસ રહીશ.

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સુરત તા. ૧૬-૫-૧૯૧૫

મહિનય નિવેદન કરવાનું ક સુરતમાં દિનપ્રતિદિન રવેગ વળત વાય છે, અને જે પ્રમાણે તે પટે છે તે નેના પરિષદ પ્રમુખ તો નાનર નિર્ભળ થઈ જશે એવી કાર્યવાહકોને સપૂર્ણ આશા છે. આથી હવે પરિષદ આ ગદિનાની તા. ૩૦-૩૦-૩૧મીએ ગત્રેની મંગલારી દાહમુખના કંપાઉ-કમા આમ ઉચ્ચ કરેલા મડપમા બરવી એમ નક્કી કરવામા આવ્યું કે માટે ગુજરાતના મર્વકપિઓ, માહરો, અચકારો, અચકારાગરો, અચ વેચનારાઓ, પત્તમાનપતના અધિપતિઓ, મામિત્રાના તરીઓ, ગણિકાઓ, વડોલો, ડાકટરો, મેદો, શાસ્ત્રીઓ, વેપારીઓ—દિદ, મુમલમાન, હોરા પાગરી ગિરની, વગેરે વગેરે મર્વ કાષ્ટ નિધાવિવામી સજ્જનોને પધારનાની આચકપૂર્વક આ જાહેર વિનિતિ કરવામા આવે છે જેનો સંતકાં કરી સુરતમાં પધારી સર્વ કાષ્ટ ગુરતના સાહિત્ય સંવકોને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે પ્રમુખપદે રા રા નરસિંહગવ બોળાનાથ વિવેચિયા બી એ મિરાજશે. પરિષદના બધારુણ પ્રમાણે પરિષદમા આવનારા સર્વ હવે સલાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહીં. સભાસંદેને માટે તથા દિવસની પરી ઉપિયોગ્યકામિકી કરવામા આવ્યો છે. એવડી પી આપવાથી ખુરશી રીઝ કરવામા આવશે ફીકીટ સ્થળની સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિષદના મત્રી, ટીકીટ ખાતું, ગોપીપુરા, સુરત એ પ્રમાણે કરવો. બહારગામથી આવનારા સમુદાયથી જેઓ પોતાના ઉતારા માટે મગવડ નહીં કરી શકે એમ હોય તેને માટે અપાયદી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે રોજના બાર આના (૦.૧૨-૦) ગાપેથી બોજન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શકશે જેમનો વિચાર આ લાભે પેનાનો હોય તેમણે જેટલા દિવસ ગદિ રહેવાના હોય તેની સંખ્યા મેંથા અદિ, અનુદાનો, વિસુ, અને, નામ વગેરેની જરૂર માહિતિ ઉપલે મગનામે મહેમાનખાનાપર મેંવચા કપા કરી

મધુનચગમ બગનચરામ હોરા.

તા. ૩૦-૩૦-૩૧મીએ ગત્રેની મંગલારી દાહમુખના કંપાઉ-કમા આમ ઉચ્ચ કરેલા મડપમા બરવી એમ નક્કી કરવામા આવ્યું કે માટે ગુજરાતના મર્વકપિઓ, માહરો, અચકારો, અચકારાગરો, અચ વેચનારાઓ, પત્તમાનપતના અધિપતિઓ, મામિત્રાના તરીઓ, ગણિકાઓ, વડોલો, ડાકટરો, મેદો, શાસ્ત્રીઓ, વેપારીઓ—દિદ, મુમલમાન, હોરા પાગરી ગિરની, વગેરે વગેરે મર્વ કાષ્ટ નિધાવિવામી સજ્જનોને પધારનાની આચકપૂર્વક આ જાહેર વિનિતિ કરવામા આવે છે જેનો સંતકાં કરી સુરતમાં પધારી સર્વ કાષ્ટ ગુરતના સાહિત્ય સંવકોને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે પ્રમુખપદે રા રા નરસિંહગવ બોળાનાથ વિવેચિયા બી એ મિરાજશે. પરિષદના બધારુણ પ્રમાણે પરિષદમા આવનારા સર્વ હવે સલાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહીં. સભાસંદેને માટે તથા દિવસની પરી ઉપિયોગ્યકામિકી કરવામા આવ્યો છે. એવડી પી આપવાથી ખુરશી રીઝ કરવામા આવશે ફીકીટ સ્થળની સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિષદના મત્રી, ટીકીટ ખાતું, ગોપીપુરા, સુરત એ પ્રમાણે કરવો. બહારગામથી આવનારા સમુદાયથી જેઓ પોતાના ઉતારા માટે મગવડ નહીં કરી શકે એમ હોય તેને માટે અપાયદી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે રોજના બાર આના (૦.૧૨-૦) ગાપેથી બોજન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શકશે જેમનો વિચાર આ લાભે પેનાનો હોય તેમણે જેટલા દિવસ ગદિ રહેવાના હોય તેની સંખ્યા મેંથા અદિ, અનુદાનો, વિસુ, અને, નામ વગેરેની જરૂર માહિતિ ઉપલે મગનામે મહેમાનખાનાપર મેંવચા કપા કરી

તા. ૩૦-૩૦-૩૧મીએ ગત્રેની મંગલારી દાહમુખના કંપાઉ-કમા આમ ઉચ્ચ કરેલા મડપમા બરવી એમ નક્કી કરવામા આવ્યું કે માટે ગુજરાતના મર્વકપિઓ, માહરો, અચકારો, અચકારાગરો, અચ વેચનારાઓ, પત્તમાનપતના અધિપતિઓ, મામિત્રાના તરીઓ, ગણિકાઓ, વડોલો, ડાકટરો, મેદો, શાસ્ત્રીઓ, વેપારીઓ—દિદ, મુમલમાન, હોરા પાગરી ગિરની, વગેરે વગેરે મર્વ કાષ્ટ નિધાવિવામી સજ્જનોને પધારનાની આચકપૂર્વક આ જાહેર વિનિતિ કરવામા આવે છે જેનો સંતકાં કરી સુરતમાં પધારી સર્વ કાષ્ટ ગુરતના સાહિત્ય સંવકોને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે પ્રમુખપદે રા રા નરસિંહગવ બોળાનાથ વિવેચિયા બી એ મિરાજશે. પરિષદના બધારુણ પ્રમાણે પરિષદમા આવનારા સર્વ હવે સલાસદો લેખાય છે, પ્રતિનિધિ નહીં. સભાસંદેને માટે તથા દિવસની પરી ઉપિયોગ્યકામિકી કરવામા આવ્યો છે. એવડી પી આપવાથી ખુરશી રીઝ કરવામા આવશે ફીકીટ સ્થળની સર્વ પત્રવ્યવહાર સાહિત્ય પરિષદના મત્રી, ટીકીટ ખાતું, ગોપીપુરા, સુરત એ પ્રમાણે કરવો. બહારગામથી આવનારા સમુદાયથી જેઓ પોતાના ઉતારા માટે મગવડ નહીં કરી શકે એમ હોય તેને માટે અપાયદી વ્યવસ્થા કરવામા આવશે રોજના બાર આના (૦.૧૨-૦) ગાપેથી બોજન વગેરે સર્વ વ્યવસ્થાનો લાભ મળી શકશે જેમનો વિચાર આ લાભે પેનાનો હોય તેમણે જેટલા દિવસ ગદિ રહેવાના હોય તેની સંખ્યા મેંથા અદિ, અનુદાનો, વિસુ, અને, નામ વગેરેની જરૂર માહિતિ ઉપલે મગનામે મહેમાનખાનાપર મેંવચા કપા કરી

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ,

મુરત તા ૨૩-૫ ૧૯૧૫

မှတ်။

મહેરબાન સાહેબ,

આ વંખતે 'શુભરાતનો' જાણીતા સુધારક બોળાનાથ સારાભાઈના પુત્ર ન. ગ. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દિવેડીઆ-જેઓ કનિ, સમાસોચક અને ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે મશ્હૂર છે તેઓ પ્રમુખપદાને બિરાજશે.

સાહિત્યપરિપક્વ સમગ્ર ગુજરાતની પેઢેલવહેલીજ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ છે. આપ જોવા અર્થગણ્ય ગુજરાતી આ શેષકાળ પધારશે તો મુરતને આપની નિદ્રતા, અનુભવ અને પ્રતિદાનો વાલ મળશે અને ગુજરાતનું શ્લ્યાણુ માધવામા આપની સવાહ અને સહકારિતા સાહિત્ય-પરિપક્વને ઉપયોગી નીવડશે એવી શ્રદ્ધાથી આપને આશ્રયપૂર્વક વિનંતિ કરવામા આવે છે કે આપે આમાના નિમત્રણનો સ્વીકાર કરવા રૂપા કરશે.

આપને અનેક વ્યવસાય દરેક પણ સાહિત્યપરિષદ દર વર્ષે મળતી નથી, જે કે ત્રણ નવે મળે કે આવેલાએ માળે થના આવા નિસ્સવધ્રમને આપ આપના વ્યવસાયોમાથી મુક્ત થઈ પામી શકે એવી અમને આશા છે

શ્રી. મેનક,

મધુવનગમ બળિવચગમ હોગ.

3.4.2 ଅନୁଗ୍ରହ ଓ ସହାୟତା

૧૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧ ૧

માહિત્ય પરિષદ અંગ્રીક

મહેરબાન સાહેબ,

સુરત, તા ૨૪ / ૧૫

આપને ખબર તો હશે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની પાંચમી બેઠક ૨૧ મે ૧૯૦૨કુના કમ્પાઉન્ડમાં ઉભા કરેલા મહત્વના તા ૨ ૩૦ ૩૧મી મેને નિતે મળનાર છે. ઉપરાંત તા ૨૧ મીને દીને પરિષદને અંગે જાણનાર નર્મન ખુબ મજાની પથુ ક્રિયા થશે આમ જાગ લેનારો મીઠા મુશ્કરદુશ્મનબાન આ અની એન એસ રા. હુમરરામ, કપિનગમ રા. ગા મનુભાઈ નદરા ૨૨ રોડ નીમોનનપાસ નરોત્તમલાલ માળવી પ્રિંગેરે અંગે પ્રતિષ્ઠિત અને નિધા નિવામી સભ્યનો દાખલ થયા છે આપ પણ સુરતના એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રહસ્થ છે તો આપો વિનિત કરવાની કે આપ એના સભ્ય મહત્વ કારોબારી મહત્વ કે પ્રેક્ષક વર્ગમાં દાખલ થયા કૃપા કરશે સત્કાર મહત્વ કારોબારી અંગે તથા પ્રેક્ષક વર્ગને માટે શી અનુક્રમે જોઈએ જોઈ ૩ ૧૦, ૩ ૩ અને ૩ ૧ છે આપને ઉત્તર આવ્યા પ્રમાણે આપના પર મીઠી રવાના કરવામાં આવશે

લી૦ મેવક,

મધુવચ્ચરામ બળવચ્ચરામ

સત્કાર મહત્વના પ્રમુખ

(૧૦)

પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

સુરત તા ૨૪ મી મે ૧૯૧૫

મહાશય

વિ નિ કે આપણી પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રા રા નરમિહરાઈ બોળાન થ હિરેગીલા તા ૨૧ મી મેને / શનીવારે સવારે સાડા છની ટ્રેનમાં અંગે પધારનાર છે એને જાહેર આવશ્યક રહેને રોશન ઉપર સાડા સાત વાગે આપવાનો ફરિયાદ થશે છે તા ૧૧ તે પ્રમુખે સ્વાગત મહત્વના સભ્ય તરીકે રોશન પર પધારવા કૃપા કરશે

લી૦

મધુવચ્ચરામ બળવચ્ચરામ હોરા,

સ્વાગત મહત્વના પ્રમુખ

પરિશિષ્ટ છ.

(આમાં રૂ. ૧૦ સુધી ભરનારા સહકાર મહળના અને રૂ. ૩ સુધી ભરનારા કારોવારી મહળના સભાસદો છે)

૨૩૬ નાણાં ભરનારનું નામ.

૩૦૦ શેઠ ભગુભાઈ રસિકદાસ.

૨૫૦ રા. રા. જીલાભાઈ જીવજી દેસાઈ.

૨૦૧ મીર મુઝફર હુસેનખાન.

૧૫૪ રા. બ. મનુભાઈ નંદલાલ તથા માઈડ નંદલાલ મહેતા.

૧૨૫ ઓ. સર પ્રભાકર દલપતરામ પટ્ટણી.

૧૦૧ નવાખઝાદા મીર મસૂદ આલમખાન.

૧૦૧ સૈયદ અલી એલ એહસ.

૧૦૧ શાહ મોતીલાલ ડાહ્યાભાઈ.

૧૦૦ રા. રા. ત્રિજીવનદાસ નરોત્તમદાસ ખાળવી

૧૦૦ શેઠ મોરારાભાઈ વિજયજી પચ્છદાસ.

૮૬ રા. રા. ડેલ ભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ.

૭૫ રા. રા. ગુલામચંદ મોતીચંદ દમણીઆ.

૬૫૧ વિદ્યાવિનોદ નાટક સમાજ.

૫૧ ગોસ્વામી શ્રી ક્ષિત્તરતનલાલજી મહારાજ.

૫૧ રા. રા. મણીલાલ હનુરામ દેસાઈ (ગુજરાતી પત્રના અધિપતિ.)

૫૧ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝરેરી.

૫૧ „ હાકોરરામ કપિલરામ મહેતા

૫૦ „ છોટલાલ અનુપરામ.

૫૦ શેઠ નારજીદાસ રાંભરામ.

૫૦ રા. રા. રતનલાલ એમ મોદી.

૫૦ „ બ. મી. અર્ધરામ જીવજીરામ.

૫૦ „ હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી

૫૦ હા. વસનજી માધવજી,

૮૫ રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.

૩૫ ઓ. રા. બ. રમજીભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

૩૫ શેઠ જીવજીદાસ માફરચંદ ઝરેરી

૩૫ રા. રા. મણિવંદરામ બજવંદરામ હોગા.

૩૦ રા. રા. મણીલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.

૩૦ મી. તૈયબજી ડાહ્યાભાઈની કંપની.

૩૦ રા. રા. ધરણીધર જેવચરામ.

૨૫ રા. બ. કમળાચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદી.

૨૫ રા. રા. મોહનલાલ પાર્શ્વતિચંદર દવે.

૨૫ રા. બ. ખંડુભાઈ ગુલામખાઈ દેસાઈ.

૨૫ શેખ અલી બાકા.

૨૫ શેઠ હુસેનીબાઈ ગુલામહુસેન

૨૫ શેઠ મોતીભાઈ રાવજી

૨૫ રા. રા. રણછોડદાસ નારજીદામ મરચંદ

૨૫ રા. રા. ચંદુલાલ વલ્લુભાઈ દિવાન

૨૫ રા. રા. મનુભાઈ કસનદાસ આદ્યારામ જીવજીરામ

૨૫ રા. ગ. મનુભાઈ નાનાભાઈ હરિદાસ

૨૫ રા. રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈ

૨૫ શેઠ તલકચંદ માણીચંદ એન્ડ સન્સ

૨૫ „ નગીનચંદ કપુરચંદ

૨૧ શેઠ ગુલામચંદ એ. ભાઈમાર,

૨૦ રા. રા. જનાર્દન વીરભદ્ર પાઠકજી

૨૦ „ નંદકૃષ્ણલાલ રતનલાલ

૨૦ શેઠ ત્રિજીવનદાસ ગો. પોપાવાળા

૨૦ શેઠ કૃષ્ણચંદ કસ્તુરચંદ

૨૦ પંજાબી મહારાણી સોહેન

૨૦ સર ચીત્રભાઈ માધવલાલ

૨૦ શેઠ રતનચંદ મુર્મસિંહ

૨૦ ઓ. નવાખતિ-લક્ષ્મીભાઈ આદ્યાગમ શાહ.

૨૦ નવાખઝાદા તાલે મહમદખાન

૨૦ રા. રા. વજીરચંદર ગોરીચંદર

૨૦ રા. રા. રણજીદાસ ભવાન

૧૫ રા. રા. કૌશિકરામ ત્રિલોકરામ મહેતા

૧૫ હા. મગનલાલ મોતીગમ મહેતા

૧૫ રા. રા. અમૃતલાલ બજવંદરાસ દિગેચા

૧૫ „ કિસનલાલ રતનલાલ દેવગી (વાળા

૭ શેઠ કપયલ સનભઈ	૩	”	હોટુભાઈ દાદુભાઈ દેમા
૭ શેઠ કપાયલ દેનામાઈ	૩	”	દયારાંકર બાપશાહ શુકન
૬ ગા રા હનિરતનકર નારણકર દે	૩	”	બાઈનાવભાઈ રિશ્નાથ વ્યાન
૫ રા. વિઠ્ઠલભાઈ ત્રિકમદાસ	૩	”	કુવરજી વિઠ્ઠનમાઈ મહેતા
૫ રોડ દીપચંદ સુરચંદ	૩	”	સાકરલાલ હવિન્દનભાઈ પારેખ
૫ રા રા જીકીમનદાસ કદવાણુદામ મજર	૩	”	વિઠ્ઠલભાઈ ભગવાનજી મહેતા
૫ શેઠ હોટુભાઈ હીરાચંદ	૩	”	ભીમભાઈ લાલભાઈ
૫ શેઠ નગીનભાઈ મણીમજ	૩	”	પ્રભુચંકર નરભેરામ વંયામ
૫ શેઠ અબેચંદ મુળચંદ	૩	”	નાયાભાઈ લલ્લુભાઈ વકીનના
૫ શેઠ ઘેનામાઈ ઉત્તમચંદ	૩	”	ખડેરામ માનાજી વવર
૫ શેઠ બાપુભાઈ રતરપચંદ	૩	”	નામરજી લાનભાઈ દેશાઈ
૫ રા. ગ શ્રીવરગમ નિત્યારામ	૩	”	હથગવાલ ધીરજનાલ
૫ શેઠ ભગુભાઈ હાગાનસ	૩	”	હરગોવિન્દદાસ હથિરદામ પાટે
૫ રા. રા - મણિભાઈ દયાગભાઈ દેરાઈ	૩	”	ભારત બાલુસુખરામ
૫ ડાં મોહનનાથ દેશરત થ દીક્ષિત	૩	”	ચંદ્રમુખ નાનાનાન
૫ રા રા રંગનાથ ના શેઠજી	૩	”	મેતીલાલ ગમલાલ
૫ ” દેનેપાલાય જમનાદામ મજમુદાર	૩	”	મુકુદગમ નિત્યારામ
૫ ” મનત કૃષ્ણમુખરામ મહેતા	૩	”	શ્રી મનત મુકુદગમ
૫ ડાં હરમુખરામ વીરમુખરામ હોરા	૩	”	રિયમુખરામ શિવમુખરામ
૫ રા રા કદવાણુજી વિઠ્ઠલભાઈ મહેતા	૩	”	મત્તમુખરામ વીરમુખરામ
૫ ” હાકોરનાલ જીરજવાલ	૩	”	ઉર્મંગરામ હરમુખરામ
૫ ” મણિવાન મકોરભાઈ વાસ	૩	”	અતિદરરામ શિવદરરામ
૫ મા. હરિમુખજોરી વામનરામ	૩	”	હંચનલાન મગનલાલ
૫ મી - જમશેદજી બાજેકજી આટીયા	૩	”	ચંદુલાલ બહેચરતાર પટેલ
૫ ગા રા હોટુભાઈ, મોરારજી વકીલ	૩	”	નાત્યજી બાપુભાઈ
૫ ” કોનામાઈ દુર્ગમગમ દનલ	૩	”	છમનરામ આસ્તિકરામ
૫ મા. વિદ્યગારી રમણભાઈ નીલકંઠ	૩	”	અનતાનંદ ઇંદિગનંદ પડિત
૫ રા રા જીકીશનદાસ પ્રાણજીવનદાસ શ્રેદ	૩	”	દમોદર દામ ચુડીરાલ દલાલ
૫ ” દેવીદામ એમ દનાલ	૩	”	તનયચંદ તારાચંદ પેડ
૫ ” પનર્મદ અનંત સુત દા. વંસતગમ	૩	”	ચુનીલાલ છમનચંદ શ્રેદ
૫ ” મેનીનાય વિઠ્ઠલનદાસ દનામ	૩	”	જગદ્ગુણી રીરભદ્ર પાડકજી
૫ ” લલ્લુભાઈ ત્રિકમુખદાસ ખાડવાળા	૩	”	વિનોદ માફડ મહેન
૫ ” ડી મી ખાડવાળા	૩	”	લ્યોનિ માર્કેડ મહેતા
૫ ” સુલત કેર્જેચંદ હજીપોગીઆ	૩	”	જયેમુખનાલ કૃષ્ણલાલ મદના
૫ મી બહેરામજી દુરામજી વાડીઆ	૩	”	મપિંગમ હરદેરાન મહેતા
૪ રા. રા ધામતનમ નચલરામ પડિત	૩	”	વીરમણિજી નીલમણિયાર
૪ રા ગ. કુમાર જાગમુખરામ દિવાનજી	૩	”	

૩	„ મુળજી જેઠાભાઈ અંગેરીઆ	૩	„ હરિ, રાવજી ચાંદેરીકર
૩	„ રતનરામ ઉત્તમરામ ભટ્ટ	૩	„ ડાહ્યાભાઈ રણુકોડજી દેસાઈ
૩	„ ભગવાનદાસ મંજારામ	૩	„ મી. ધનજીશાહ એલજી પટેલ
૩	„ ઉમેદરામ જંદુરામ રમાર્ત	૩	„ રા. રા. વિહલદાસ ધર્મરાદાસ
૩	„ ઠાકોરલાલ માણેકલાલ વકીલ	૩	„ અનિરુદ્ધરામ ચંદ્રવદનરામ
૩	„ પ્રભુદાસ રણજોડદાસ ઉધાડપગા	૩	„ ગુલાબચંદ દેવચંદ
૩	„ રંગીશદાસ જી. ગાર્ધી	૩	„ જયુભાઈ કરસનદાસ
૩	„ નરોત્તમદાસ માધવદાસ પગા	૩	„ વિજયરાય ઢ. હઝરત
૩	„ બાઈચંદભાઈ ડાહ્યાભાઈ	૩	„ મહાબળપ્રમાદ વીરપ્રમાદ
૩	„ યુનીલાલ ધેલાભાઈ શાહ	૩	„ ધનવીનગમ હર્પુરરામ
૩	„ જમનલાલ મોતીરામ ડીપુરી	૩	„ મુકુંદરાવ અગવંતરાવ વકીલ
૩	„ મગનલાલ પરશોતમદાસ બદામી	૩	„ શેઠ દોરામજી ભીળાજી રવાડી
૩	„ ધર્મરાજ પ્રાણીલાલ ખાનસાહેબ	૩	„ પંડિત કાર્તાન્ટિક
૩	„ દરિદ્રજીવંદર લાલચંદર દવે	૩	„ માધવચર્મા
૩	„ મોતીલાલ યુનીલ લ ભગવાન	૨	„ રા. રા. આત્મારામ ધેલાભાઈ
	ચુરાવાળા	૨	„ શેઠ અહમદ હાજી શુલામગમદ અબુ
૩	„ પ્રાણજીવનદાસ દર્શનરામ	૨	„ રા. રા. શિવશંકર દયાશંકર ભટ્ટ
૩	„ ત્રેલોકેશનારાયણ બળનારાયણ	૨	„ હલવાણુ જોવિંદજી વકીલ
„	નરભેરામ કાળીદાસ ચેવલીવાળા	૨	„ કાશીભાઈ જે. પટેલ
૩	„ ઉત્તમરામ બાઈચંદ ચેવલીવાળા	૨	„ શેઠ સોરાબજી આદરજી પાત્રાવાળા
૩	„ સુરચંદ પરશોતમદાસ બદામી	૨	„ રા. રા. મદનલાલ એમ. મહેતા
૩	„ ઠાકોરદાસ નાનચંદ	૨	„ ચાન્ડુલાલ દીનકરરાવ મુનશી
૩	„ મગનભાઈ પ્રતાપચંદ ઝવેરી	૨	„ શંકરદાસ જગજીવનદાસ
૩	„ માણેકલાલ યુનીલાલ મુતરીઆ	૧	„ રા. રા. ઝવેરચંદ અમયાચંદ
૩	„ ઝવેરચંદ મુળચંદ	૧	„ પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ
૩	„ ડાહ્યાભાઈ મોતીચંદ	૧	„ જોવિંદલાલ નરભેરામ
૩	„ ધેલાભાઈ ભગવાનદાસ ચેલસી	૧	„ ઉત્તમરામ હંજારામ
૩	„ યુનીલાલ પરશોતમદાસ બદામી	૧	„ નારણજી રતનજી દેશઈ
૩	„ સાકરચંદ તલકચંદ	૧	„ મી. બહેરામજી મંચેરજી દેસાઈ
૩	„ તલકચંદ નવલચંદ	૧	„ રા. રા. લાખોઆ
૩	„ મુળચંદ કસનદાસ કાપડીઆ	૧	„ જેશંકર મોતીગમ
૩	„ રણજોડલાલ ડી. મહેતા	૧	„ ઉમીઆશંકર જેશંકર
૩	„ ખંડુભાઈ કાળાભાઈ	૧	„ ખંડુભાઈ વસનજી
૩	„ નારણજી વસનજી	૧	„ ડાહ્યાભાઈ વસનજી
૩	„ રંગિણદાસ નગીનદાસ કિનારેવાળા	૧	„ લાલાજી પટેલ
૩	„ મજીભાઈ નારણજી તંત્રી		

પરિશિષ્ટ બ.

શ્રી પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સને ૧૯૧૫ જમા ખરચની તારીખ.

જ

ઉ

૩૩૧૫-૪-૦ પરીષદ સમરકીનના મળેલા તે
૪૬૧-૧૨-૦ પરીષદની ટીકીટોના જમા
૧૯૦-૭-૬ પ્રદર્શનની ટીકીટોના જમા
૬૦-૦-૦ ઇનામી નીમ ધ ખાતે જમા
૯-૧૨-૬ પરચુરણ સામાન વેચેલા તેના

૪૦૩૭-૪ ૦

હીસામ તપાસ્યો છે તેમાની રકમો વાઉ-
ચરો સાથે મેલરીને જોઈતી સમજુતી મગીતે
આપવામા આની છે ને તે ઉપરથી અમારા
માનવા પ્રમાણે હીસામ ખરાબર છે
મણીલાલ લાલભાઈ મોદી
વંદાવન છોડાલાલ જાદવ.
તા ૨૬-૮-૧૯૧૬

૩૯-૧૨-૦ પરચુરણ ખરચ ખાતે
૧૫-૦-૦ નગીનચંદ ઇન્ડોટ્યુટનું બાહુ.
૨૫-૧૨-૯ ટીશીનનો ખર્ચ
૪૭-૬-૬ મેમાનગીરીનો ખર્ચ
૧૮૪-૦-૦ ઇમારત (માડવાના)
૧૫૮-૦-૦ શરનીચરનું બાહુ
૭૩-૮-૦ ગાડી બાહુ
૪૦૫-૦-૦ અન્ય ખર્ચ ખાતે
૪૯-૪-૬ રેલવે પારસલ ફ્રેટ
૨૧૫-૫-૦ મજુરી
૮-૦-૦ કાપડના
૫૩-૩-૬ લાઇટનો ખરચ
૯૬-૬-૦ પોસ્ટ તથા ટેલીગ્રાફ
૩૫૨-૬-૬ છપામણી તથા જાહેર ખમરના
૩૦-૧૧-૬ સ્ટેશનરી,
૨૭૬-૦-૦ પગાઠ અને બક્ષીસ
૧૮-૦-૦ ફ્રેટિગ્રાફ
૬૭૧-૧૧-૦ ઇનામી મેળાડાના
૧૪૫-૦-૦ અથ વિભાગના
૪૧૦-૭-૩ પ્રદર્શન ખર્ચના
૩૪-૭-૩ ઘટ પડી તે

૩૩૧૦-૫-૯

૭૨૬-૧૪-૩ સીલક બાકી

૫૭૫-૦-૦ અંગ્રાજ બેન્કની મે-
વોંગ બેન્કમા
૧૪૧-૫-૦ મી પંડીત પામે
૧૦-૯-૩ હાથપર રોકડ.

૭૨૬-૧૪-૩

૪૦૩૭-૪-૦

સને ૧૯૧૬ જુલાઈથી ૧૯૧૯ ડીસેમ્બર સુધી

૪

૫૭૫-૦-૦ શ્રી સીવક મુંડીએની ચોપડીસા

૧૦ ૯-૩ સીવક હાય ઉપર

૭૫-૦-૦ સંજીવનના આગા.

૫૧-૩૩-૫ શ્રી જીવમુખી વ્યાજના.

૭૧૨-૪-૮

૧૪૧-૫-૦ મી. પંડીત પાસે સીલક.

૮૫૩-૯-૮

૬

૩૫-૦-૦ સોની ચીમનલાલ મગનલાલને
આદના ખીલના.

૨૦-૫-૦ મગનલાલ લીલાધરને અમદાવાદ
મોકલ્યા એકઝીબીશન ખાતે.

૭-૧-૩ રા. મણીલાલ પાદરભાઈને પરિપદ
ખાતે હીસાવના ચુકતા

૩૪-૯-૦ રાજકોટ નીબંધ છપામણી

૨-૮-૦ ફોટોગ્રાફરનું ખીલ.

૯-૧૩-૧૧ મણીલાલ અકોરભાઈને બીલના
પ્રદર્શન ખાતે.

૦-૭-૯ રૂપા પોસ્ટેજ

૪૨૪-૪-૦ જૈન વિજય પ્રીટીંગ પ્રેસને છપામણી
ખર્ચ પેરે

પંડર-૧૨-૧૧

૧૭૮-૭ ૯ સીલક (ખે-ક ખાતે)

૭૧૨-૪-૮

૧૪૧-૫-૦ મી. પંડીત ખાતે ઉધાર સીલક.

૧૧૨-૧-૧

